DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13675

Rachów Memorial Book

Raḥov-Annopol

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

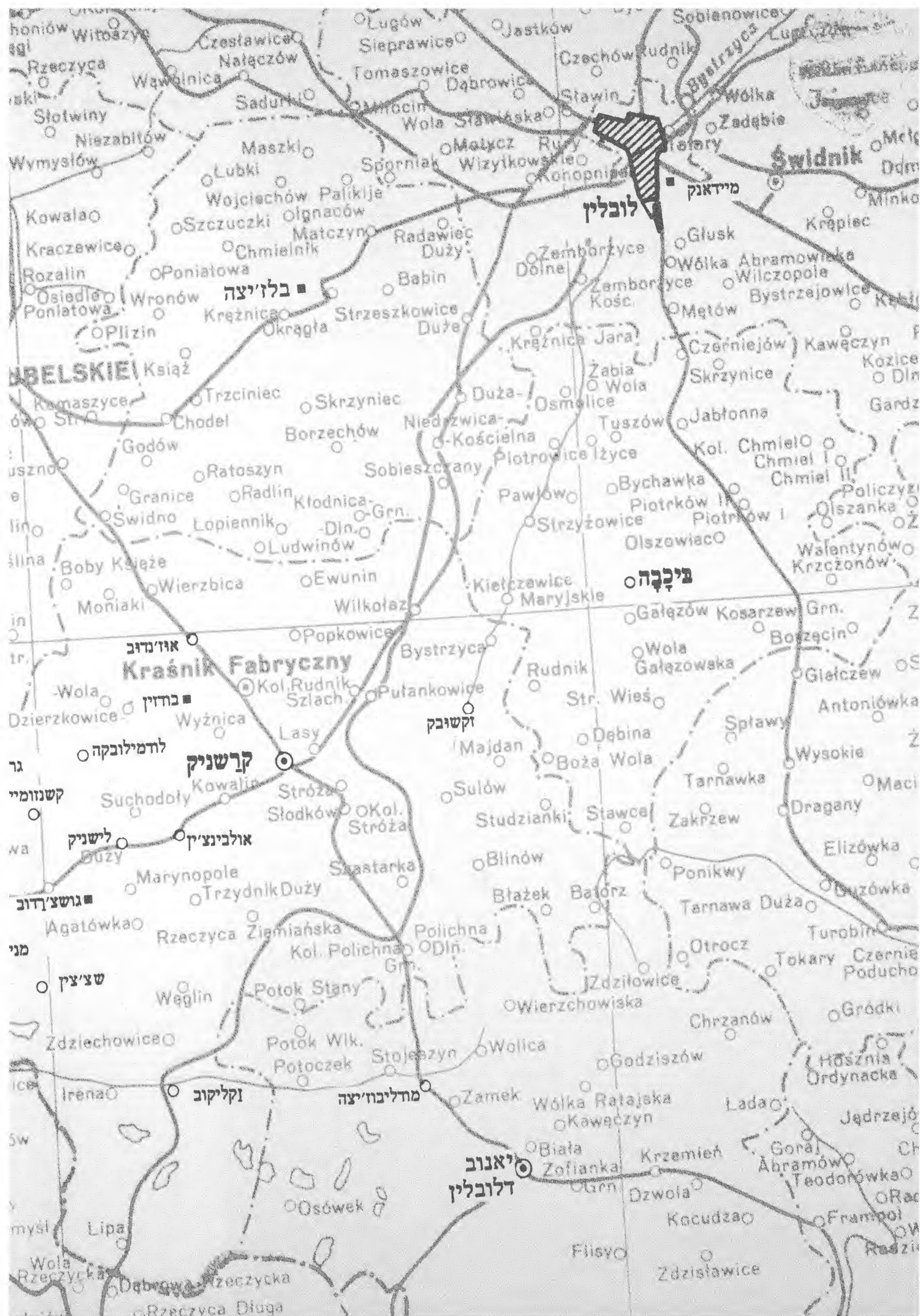

Original publication data

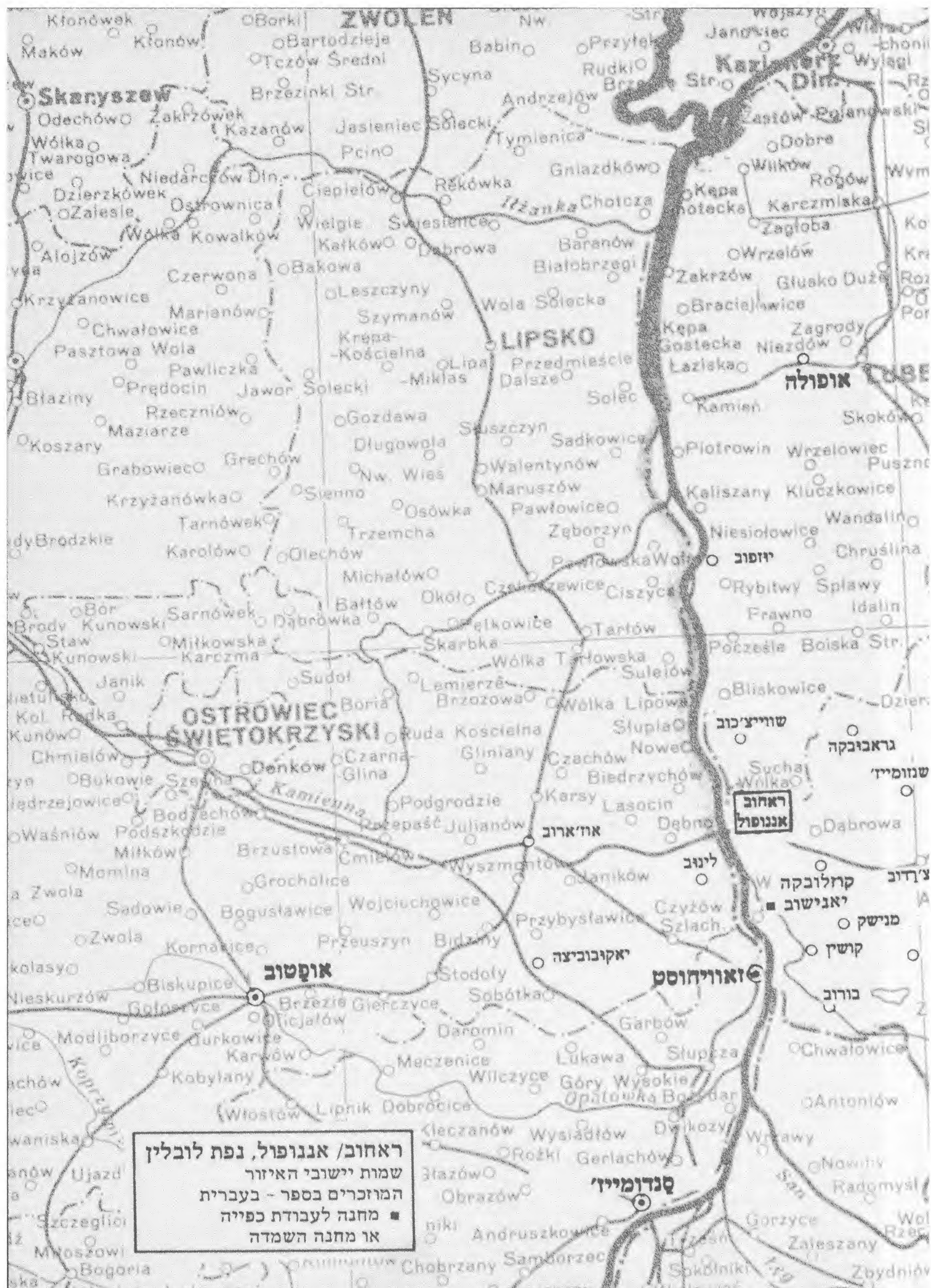
TITLE	Raḥov-Annopol : pirḳe ʻedut ṿe-zikaron / liḳeṭ ṿe-ʻarakh Shemuʻel Nitsan.
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv?] : Irgun yotsʻe Raḥov-Annopol ṿeha-sevivah : Keren "ʻOz" le-hantsaḥah, 1978.
DESCRIPT	544, 80 p. : ill., ports., facsims. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Rachów -- History. Rachów (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Rachów.
ADD'L NAME	Nitzan, Shmuel.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

לובלין
מיידאנק
בלז'יצה
פיאסקי
אוז'נדוב
בחזין
קרשניק
לודמילובקה
קשנזומייץ
לישניק
אולבינצ'ין
גושצ'רדוב
שצ'צין
זקליקוב
מודליבוז'יצה
יאנוב דלובלין
זקשובק
Kraśnik Fabryczny
Świdnik
Sobianowice
Bystrzyca
Ługów
Jastków
Witoszyn
Częstawice
Nałęczów
Sieprawice
Czechów
Rudnik
Rzeczyca
Wąwolnica
Tomaszowice
Dąbrowica
Sadurki
Wola Sławińska
Stawin
Wólka
Zadębie
Słotwiny
Niezabitów
Maszki
Motycz
Ruty
Tatary
Wymysłów
Lubki
Sporniak
Wizytkowskie
Konopnica
Wojciechów
Palikije
Ignaców
Kowala
Szczuczki
Matczyn
Radawiec Duży
Głusk
Krępiec
Kraczewice
Chmielnik
Zemborzyce Dolne
Wólka Abramowicka
Wilczopole
Rozalin
Poniatowa
Babin
Zemborzyce Kośc.
Bystrzejowice
Osiedle Poniatowa
Wronów
Kreżnica Okrągła
Strzeszkowice Duże
Mętów
Plizin
Krężnica Jara
Czerniejów
Kawęczyn
Kozice
Książ
Żabia Wola
Skrzynice
Trzciniec
Duża
Osmolice
Komaszyce
Skrzyniec
Niedrzwica-Kościelna
Tuszów
Jabłonna
Gardzienice
Chodel
Borzechów
Piotrowice
Iżyce
Kol. Chmiel
Chmiel I
Chmiel II
Godów
Sobieszczany
Ratoszyn
Pawłów
Bychawka
Granice
Radlin
Kłodnica-Grn.
-Dln.
Piotrków II
Piotrków I
Policzyzna
Olszanka
Świdno
Łopiennik
Strzyżowice
Olszowiec
Ludwinów
Walentynów
Krzczonów
Boby Księże
Wierzbica
Ewunin
Kiełczewice
Maryjskie
Moniaki
Wilkołaz
Gałęzów
Kosarzew Grn.
Popkowice
Boży Zięcin
Bystrzyca
Rudnik
Wola Gałęzowska
Gielczew
Kol. Rudnik
Szlach.
Pułankowice
-Wola
Str. Wieś
Antoniówka
Dzierzkowice
Wyżnica
Lasy
Dębina
Majdan
Boża Wola
Spławy
Wysokie
Stróża
Sulów
Tarnawka
Suchodoły
Kowalin
Słodków
Kol. Stróża
Studzianki
Stawce
Zakrzew
Dragany
Duży
Elizówka
Szastarka
Blinów
Ponikwy
Marynopole
Trzydnik Duży
Błażek
Batorz
Tarnawa Duża
Guzówka
Agatówka
Rzeczyca Ziemiańska
Polichna
Kol. Polichna
-Dln.
Grn.
Otrocz
Turobin
Tokary
Czernięcin Poduchowny
Zdziłowice
Węglin
Potok Stany
Wierzchowiska
Chrzanów
Gródki
Zdziechowice
Potok Wlk.
Potoczek
Stojeszyn
Wolica
Godziszów
Hosznia Ordynacka
Irena
Zamek
Wólka Ratajska
Łada
Kawęczyn
Jędrzejówka
Biała
Gorąj
Zofianka
Krzemień
Abramów
Teodorówka
Grn.
Dzwola
Osówek
Kocudza
Frampol
Lipa
Flisy
Wola Rzeczycka
Zdzisławice
Dąbrowa Rzeczycka
Rzeczyca Długa

ZWOLEŃ
Skaryszew
Kazimierz Dln.
LIPSKO
OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI
Iłżanka
Kamienna
Opatówka
Kłonówek
Kłonów
Maków
Borki
Bartodzieje
Tczów Średni
Brzezinki Str.
Babin
Przyłęk
Rudki
Sycyna
Andrzejów
Janowiec
Odechów
Zakrzówek
Kazanów
Jasieniec Solecki
Tymienica
Zastów Polanowski
Dobre
Wólka Twarogowa
Pcin
Gniazdków
Wilków
Rogów
Niedarczów Dln.
Ciepielów
Rękówka
Dzierzkówek
Ostrownica
Chotcza
Kępa Chotecka
Karczmiska
Zalesie
Wielgie
Świesielice
Zagłoba
Wólka Kowalków
Kałków
Dąbrowa
Baranów
Alojzów
Białobrzegi
Wrzelów
Czerwona
Bakowa
Zakrzów
Głusko Duże
Krzyżanowice
Leszczyny
Bracieiowice
Marianów
Szymanów
Wola Solecka
Chwałowice
Kępa Gostecka
Zagrody
Niezdów
Pasztowa Wola
Krępa-Kościelna
Przedmieście Dalsze
Łaziska
Pawliczka
Lipa
Miklas
Prędocin
Jawor Solecki
Solec
Kamień
Błaziny
Rzeczniów
Gozdawa
Skoków
Maziarze
Słuszczyn
Sadkowice
Koszary
Długowola
Piotrowin
Wrzelowiec
Grabowiec
Grechów
Walentynów
Nw. Wieś
Kaliszany
Kluczkowice
Krzyżanówka
Sienno
Maruszów
Osówka
Pawłowice
Wandalin
Tarnówek
Trzemcha
Zęborzyn
Niesiołowice
Brodzkie
Karolów
Olechów
Chruślina
Michałów
Rybitwy
Spławy
Bór
Sarnówek
Bałtów
Okół
Ciszyca
Idalin
Brody
Kunowski
Dąbrówka
Prawno
Staw
Miłkowska
Karczma
Skarbka
Tarłów
Boiska Str.
Pocześle
Kunowski
Wólka Tarłowska
Janik
Sudoł
Lemierze
Sulejów
Boria
Brzozowa
Bliskowice
Kol. Rudka
Wólka Lipowa
Kunów
Ruda Kościelna
Słupia
Chmielów
Czarna-Glina
Gliniany
Nowe
Czachów
Denków
Biedrzychów
Sucha Wólka
Bukowie
Szewna
Karsy
Podgrodzie
Lasocin
Bodzechów
Dębno
Dąbrowa
Waśniów
Podszkodzie
Rzepaść
Julianów
Miłków
Brzustowa
Ćmielów
Wyszmontów
Momina
Grocholice
Janików
Zwola
Sadowie
Bogusławice
Wojciechowice
Czyżów Szlach.
Przybysławice
Zwola
Przeuszyn
Bidziny
Kornacice
Stodoły
Biskupice
Sobótka
Nieskurzów
Gołoszyce
Brzezie
Gierczyce
Ocicjałów
Daromin
Garbów
Modliborzyce
Jurkowice
Słupcza
Chwałowice
Karwów
Męczenice
Łukawa
Kobylany
Wilczyce
Góry Wysokie
Bogdar
Antoniów
Włostów
Lipnik
Dobrocice
Kleczanów
Wysiadłów
Dwikozy
Wrzawy
Rożki
Gerlachów
Ujazd
Głazów
Obrazów
Nowiny
Radomyśl
Szczeglice
Andruszkowice
Gorzyce
Zaleszany
Miłoszowi
Bogoria
Chobrzany
Samborzec
Sokolniki
Zbydniów
אופולה
יוזפוב
שווייצ'כוב
גראבובקה
ראחוב
אננופול
אוז'ארוב
לינוב
קרולובקה
יאנישוב
מנישק
קושין
יאקובוביצה
זאוויכוסט
בורוב
אופטוב
סנדומייז'
ראחוב/ אנגופול, נפת לובלין
שמות יישובי האיזור
המוזכרים בספר - בעברית
■ מחנה לעבודת כפייה
או מחנה השמדה

ראחוב / אננופול — פרקי עדות וזיכרון

תיקוני טעויות

עמוד	שורה	נדפס	צריך להיות
15	3 מלמטה	תהילה:	תהילה;
72	1	פרייבר	פרייברג
284 (טור ב)	7 מלמטה	265	263
	12 מלמטה	261	265
	17	269	261

דרוקפעלען

זייט	שורה	אפגעדרוקט פארגרייזט	דארף זיין
325	2	אינהאלט פון ראכיוו/אננאפאל	אינהאלט פון ספר ראכיוו/אננאפאל
	11 פון אונטן	פענצטערבוש	פינסטערבוש
	13 "	מ. גערשווין	
326	6 פון אויבן	ווספ	ווס"פ
	16 פון אונטן	פענצטערבוש	פינסטערבוש
336	17 "	דעם פינאנס-אמט	דער פינאנס-אמט
344	4 "	פאַניע	פאַניע!
346	14 "	העוודיקער פייגעלע	חנעוודיקער פייגעלע
352	9 "	ערעדט צו אים	גערעדט צו אים
354	2 פון אויבן	עס דערהערט זיין	עס דערהערט זיך
355	די שורות 11,10,9 פון אויבן	דארפן זיין דער	המשך פון שורה 2, פון אויבן.
361	10 "	בין איך אים צום ערשטן מאל	בין איך צום ערשטן מאל
373	23 "	דיי ארויסגעשלעפט	זיי ארויסגעשלעפפט
373	14 "	האָט אויסגעזען	האָט ער אויסגעזען
375	24 "	מיט די געגל	מיט די נעגל
375	12 פון אונטן	איר יאָג אים שוין	איך יאָג אים שוין
377	14 "	גראבלט מיט די געגל	גראבלט מיט די נעגל
386	12 "	דאר איבערגעגעבנקייט	דער איבערגעגעבנקייט
	16 "	תכ"ט	תר"ץ
387	8 "	ארומיקע דערפאר	ארומיקע דערפער

Rachov/Annopol — גנופול

זייט	שורה	אפגעדרוקט פארגרייזט	דארף זיין
398	3 פון אונטן	תרח"ט	תרח"ץ
	5 „	ושם"	ושם" (זע די טאבעלע זייט 21).
400	2 פון אויבן	פון איין זיין˙	פון איין זייט
418	13 „	קאנאדאר ליסטע	קאנאדער ליסטע
433	18 „	קיין אנטאָווקע	קיין אנטאָנוווקע
456	9 „	געוועענער	געוועזענער
463	12 „	שטעטל	שטעטל.
	13 „	די גאסן	די גאסן.
469	11 פון אונטן	נישט מער עטלעכע דרייסיק	נישט מער ווי עטלעכע דרייסיק
474	19 „	בין אריין אין	בין איך אריין אין
477	10 פון אויבן	צו א טוער	צו א טויער
494	7 און 9	פענצטערבוש	פינסטערבוש
429	11 פון אונטן	די אָנפורערס	די אָנפירערס
535	15 פון אויבן	מיט מיין פעטער	מיט מיין מאן
535	18 „	מיין פעטער	מיין מאן
329	8 פון אויבן	באונער	בראונער
335	9 „	ושם"	ושם" (זע די טעבעלע זייט 21)
398	3 „	תרח"ט	תרח"ץ
	5 „	פענצטערבוש	פינסטערבוש

Errata

Page	Paragraph	Line	Item	Should be
11		Note 10	See page	See page 21.
15	5	5	Attendacne	Attendance
16		13 from bottom	policement	policemen
41	3	2	Shmarva	Shmarya
44		6 from top	no date	
56		.11 from top	recept	receipt
65		2 from bot om	prople	people
70		1	Shlimeie	Shloimele
76	Dr. Krakowski's account ends with line ל			

וַיָּקֶם עֵדוּת בְּיַעֲקֹב ...
לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן, בָּנִים יִוָּלֵדוּ:
יָקוּמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם.

(תהילים ע״ח 5-6)

אָז נִדְבְּרוּ... אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ...
וַיִּכָּתֵב סֵפֶר זִכָּרוֹן...

(מלאכי ג 16)

דברי פתיחה

אין זה מקרה ששרידי הקהילות היהודיות בעולם בחרו בספרי זיכרון כדרך הנצחה נאותה לקהילותיהם ויקיריהם מימי העבר ולאלה שהוכחדו על ידי הצורר הנאצי. מאז ומתמיד נשא עמו העם היהודי בכל דרכי נדודיו את ספר הספרים ודברי הלכה ופרשנות שנוצרו במשך הדורות כאוצר ממנו שאב הדרכה, נחמה ואמונה.

הפנקסים שיצאו עד כה מכילים שפע של נתונים היסטוריים, דברי הווי, פולקלור ועדויות רבות, ראשוניות ואותנטיות על הקיום, המאבק והימים האחרונים תחת הכיבוש הנאצי. בסיכום מצטרפים הפנקסים למקור חשוב, ממנו יטלו תלמידים ומחברים ידע וחומר לעיבוד קורות דברי העולם היהודי והקהילות היהודיות שנעלמו ואינם.

הייתה לי הזכות לעקוב אחר שלבי גיבושו של פנקס **ראחוב/אננופול** ודרך העבודה השקדנית והאחראית של מר שמואל ניצן. הודות לעבודתו ולעבודת רבים אחרים שלא הכרתי, נוצר ספר ערוך באורח נכון ומשקף את דרך הקהילה מראשית ימיה עד סופה. מצאתי כי קהילה זעירה זו, ששמה ידוע בעיקר בקרב היהודים שישבו בשכנותה או הבקיאים בקורותיהם של יהודי פולין, עיצבה דמות של יהודי אופייני לה ורשמה פרקים ראויים לציון ולזיכרון.

הדרך בה כתבו רבים מהמשתתפים את זיכרונותיהם ורשמיהם, אינה התרפקות נוסטלגית על העבר. הרי רבים מהם מצאו את נתיבם בחיים, הקימו משפחות, התערו בביתם החדש בישראל ובארצות אחרות והיו ליהודים גאים ואזרחים בוטחים במעמדם. פנייתם לעבר היא אהבה והוקרת העבר. לא בלבד שאין הם מתביישים בעבר של העיירה, אלא יודעים את העוצמה והחן שהיו גלומים באורח החיים היהודי, והפכו אותו לקרקע מחנכת ומדריכה, המעשירה את חיי האדם.

כאשר אתה מעלעל בדפי הספר שלפנינו אתה לומד פרק מאותו כוח שהיה גנוז בחיים אלה, בערכיהם ובעולמם של יהודים פשוטים ותמימים, בהם התמזגה היהדות והאנושיות לאחד.

ד״ר ישראל גוטמן

ראחוב/אננופול

פרקי עדות וזיכרון

ליקט וערך **שמואל ניצן**

הוצאת
אירגון יוצאי ראחוב/אננופול והסביבה
קרן 'עו"ז' להנצחה

המערכת:

שמואל ניצן, עורך
יצחק בן-נון, משנה לעורך
ישראל טסליט, מתרגם לאנגליוג (עורך המדור)
דוד שטוקפיש, מתרגם ליידש (עורך המדור)
התרגום לעברית — אריה בראונר

מינהלה וכספים:

י' בן-נון, ש' ניצן,
י' פישמן, (ישראל)
ש"ז וגמן (ארצות הברית)
י' קריסטל (קנדה)

נדפס בישראל, תשל"ח (1978)

ל"ה שנים לחורבן קהילתנו וגירוש יהודיה
30 למדינת ישראל

הדפסה "טכנוסדר"

תוכן

(משמאל — עמודי היידיש
* האנגלית)

135 חלק ב' — במאבק ובשואה

תצלומים ומפות [1]

1 כל התצלומים הם מתוך האוספים של בני העיירה, אם לא צויין אחרת

2 מתוך הספר The Old Country של אברהם שולמן, ניו-יורק 1974

313 **בשייט ובביית, קיבוץ דפנה**
324 **"אשת חייל" במושב "מגשימים"**
324 **זאביק, באוקטובר 1945 וב-1973:**
529 **אשר אורנטרייך, פלצ'ר (חובש) העיירה ואשתו**
529 **ארבעה דורות במשפחה (של אהר'לי רוזנברג)**
211 **שלמה שילביץ'**
174 **ישראל'קי ליכטנשטיין**
306 **חסיד ואיש מעשה**
334 באחד הרחובות
203 אימוני ירי...
221 קבוצה מצעירי העיירה
232 לוח הזיכרון
323 בנינו בית במולדת
490 הרוצחים קוברים את קורבנותיהם.

הערות וראשי תיבות

ווצלב-סטפן פלישינסקי "Wspominki Rachowskie", ניו יורק 1962 (מכונת כתיבה)

א"ב — אריה בראונר
א"ר — אביגדור רוזנבלום
ד"פ — דניאל פרייברג
ד"ש — דוד שטיקפיש
פ"ש — פלה שמידט (שניצר)
רש"פ — ר' שמריהו פינסטרבוש
ש',ש"נ,שין — שמואל ניצן (בלומנקרנץ)
ש"ק — שלמה קורונה

מבוא

ספר **"עדות וזיכרון"**, שמו רומז על שני היסודות הגלומים בדפיו:

(א) מירקם של מיסמכים ותעודות שלוקטו בשקידה ובמסירות על ידי ניִצולים, שרידי השואה. עדויות שנגבו מפי השרידים במחנות באירופה, סמוך לשיחרור — אם על פי שאלון בניסוח אחיד של השאלות, ואם בניסוח חופשי של המעיד. חומר זה נאסף וקוטלג ב"יד ושם", ירושלים — הארכיון המרכזי לשואה ולגבורה, שסיפק לנו ברצון מכל שיש שם על קהילתנו.

(ב) פרקי **זכרונות** וסיפורים, שנרשמו על ידי מספריהם (בתיווך רשמקול או בלעדיו) סמוך לאירוע, שעליו מסופר, או אחרי עבור זמן (קצר או ארוך). בחומר מסוג זה קשה לקבוע, מה מן המסופר הוא בבחינת **עובדה** ומה אינו אלא **השתקפות** האירוע בזכרון המספר, שאין לדרוש ממנו אובייקטיביות מוחלטת. כאן נהגנו גמישות מסויימת, כי לא תמיד ניתן להפריד בין השניים, שהרי הדברים מעורבים וארוגים במסכת אחת.

עם זאת, צריך לבדוק את הדברים לגופם, גם במסכת הזיכרון. דהיינו, כל אירוע, מעשה-שהיה, שמות, תאריכים וכיוצא באלה — שאין לזלזל בדיוקם — אמינותם נבדקת: אם באיזכור תעודה כלשהי ואם בעימות עם גירסה אחרת של אותו עניין, ככל שיד אדם משגת בזמן הזה. ההכרעה לכאן או לכאן, אם הכרעה כזאת נדרשת, נשארה לשיפוטו של המעיין. אולי מישהו מבין חוקרי השואה והגבורה, או תלמידי מחקר יצליח להפשיל, ולו אפס קצהו, של מסך התעלומה הפרוש עדיין על תופעות שונות בתקופה טראגית זו של עמנו בגולת אירופה.

מטרת הספר ויעדיו

שם הספר מורה גם על מטרתו ומראה את הכיוון ליעדיו. הוא אמור לשמש עדות למה שאירע לקהילת ראחוב ובניה באותה תקופת אימים בתולדות עמנו. העדות נגבתה מפי עדי ראייה שחוו בגופם ובנפשם המעונים את הכל ו/או מה ששמעו מפי עדי ראייה בטרם כלות עדים אלה. חלק נכבד בספר נועד גם לאצור זיכרונות וסיפורים על חיי קהילתנו ואנשיה במשך מאות שנים שקדמו לשואה; וכן על השארית של בני ראחוב ותקומתם המופלאה בישראל ובתפוצות.

היעד העיקרי — צאצאי דור השואה והדורות הבאים. שכן ראוי להם ולכולנו שנלמד את הלקח ההיסטורי שלא לחיות עוד באשליית חסד לאומים, כי "חסד לאמים חַטָאת" (משלי י"ד 34).

החומרים, ושימושם בספר

כאשר נטלתי על עצמי את המשימה, נמסרו לידי 5 תיקים גדושים. נאמר לי כי אין זה הכל. ידעתי כי הקריאה הראשונה בכל החומר הרב הזה לשם שירטוט תוכנית ארעית לספר, תארך זמן ממושך, אם ייעשה הדבר על ידי צוות של 5–6 אנשים, כפי שהובטח. (למעשה נשארתי עם **אחד** בלבד).

כבר בעיון מרפרף הופתעתי מאוד מרבגוניותם של החומרים, בתוכנם ובצורתם. שכן דברים רבים, אף על פי שלא נכתבו במחשבה תחילה לפירסום, ראויים לפי שיפוטי

לבוא בדפוס. אם במקרים מסויימים נאלצתי לקצר או להשמיט קטעים ניכרים, הרי זה גם בשל מיגבלות בתקציב שלרשותי. השתדלתי לעשות שימוש מירבי בכל סוגי החומר, במידה וראיתי בו משרת את יעדי הספר.

מיבנה הספר

ספרים רבים אחרים מסוג "ספרי הזיכרון" היו נגד עיניי בבואי לערוך את החומר. ואף עיינתי בספרים כלליים מתקופת השואה. מכל אלה למדתי משהו. מיבנה ספרים מסוג זה הוא די סטיריאוטיפי וקשה לחדש משהו. אם ניתן לשנות משהו מבחינת המיבנה, הרי זה רק באירגון החומר ובהבלטת נקודות, אגב שמירה קפדנית על האמינות. אירגנתי איפוא את החומר, במיבנה כרונולוגי (ככל האפשר) בשלושה חלקים:

(א) קהילת ראחוב אננופול שגשוג וקמילה מאות שנות חיים ויצירה;

(ב) הכיליון, במאבק ובשואה;

(ג) השארית השרידה בתקומתה.

הכמות העצומה של החומר, שנאסף ללא כל הבחנה, והמיגבלות האובייקטיביות מיסגרת מצומצמת הכפויה ע"י תנאי המימון, ובייחוד מיעוט העוזרים במעשה, העמידוני בפני בעיות קשות בגיבוש החומר שהוצג לאישור הוועדה. יחד עם זאת יכול היה כל אחד מחברי הוועדה לעיין בחומר שלא הובא בספר. במקרים מסויימים הוכנסו שינויים קלים, לפי הצעת הוועדה. זאת בתנאי שהשינוי לא יפגע ברמת הספר, באמינותו, ובמגמתו הכללית.

אם אחרי כל אלה נתגלו סתירות (או שוני כלשהו) במסירת עובדות, הופעל הקריטריון של סדר-קדימות: (1) סיפור עד-עשייה ראייה; (2) רשימות-יומן מזמן האירוע או בסמוך לו; (3) סיפור זיכרונות (בקדימות יורדת של הזמן המתרחק). במקרה של ספק רציני הושאר המקרה בגדר של 'צריך עיון'. ואילו בסוגים האחרים או בחומר מאופי פולקלורי, הושמט הקטע (ואם הושאר, הושמטו השמות או הוחלפו בשמות מדומים מחשש פגיעה).

למניעת כפילות או הרחבה יתירה ראיתי צורך בשילוב דברים של משתתפים שונים. זאת, רק אם רצף סיפורי-תיאורי של אירוע מסויים התרחש באותו זמן ומקום ומאפשר (או אף מחייב) שילוב קטעים מסוגי-חומר שונים או וממקורות-מידע שונים.

ספרנו "ראחוב/אננופול — פרקי עדות וזיכרון", חבלי הלידה שלו היו קשים מאוד, לא הכול בכורח המציאות. אולם עתה, עם מסירת שורות אחרונות אלה לדפוס, מותר לברך "על המוגמר". ומבקש אני להביע רגשי תודה בשמי ובשם עוזריי.

לבני העיירה בישראל ובתפוצות:

שבתרומותיהם הנדיבות איפשרו התחלת העבודה וסיומה;
שרשימותיהם, זכרונותיהם, יומניהם, עבודות נרחבות שלהם מושקעים בדפי הספר;
בייחוד ל**דניאל פרייברג**, ידידי מנוער, שליקט, הקליט ואסף במשך עשרות שנים

חומר רב ומגוון והעמיד הכול (כולל ספרו "חושך כיסה ארץ") לרשות מערכת הספר שלפנינו. יתרה מזאת, את תמלוגי מהדורת היידיש של ספרו העביר לקרן עו"ז ואיפשר בכך התחלת ההדפסה; **ליצחק בן-נון**, חניכי וידידי שהמשיך במלאכת הליקוט, ובהדרכתי עזר ככל שיכול "ללבון לבנים" מן החומר הרב שהצטבר ונענה לכל קריאה לצורכי עצה ועשייה. הוא גם תרם מפרי עטו להעשרת תוכן הספר;
לאלעזר גולדנר, ידידי ויריבי החריף בפעולה הציונית-חלוצית-עברית בעיירה. (הוא היה אז מפעילי האיגוד המקצועי של חוגי השמאל האנטי-ציוני). חומר רב ומגוון לתולדות העיירה ויהודיה, על חיי חברה ופרקי הווי — כתוב בכישרון ספרותי — העמיד לרשות מערכת הספר.
— הכול שלא על מנת לקבל פרס. יעמדו כולם על התודה ויבורך מעשם זה.

מוסדות ואישים, שלא מבני העיירה, נענו בחיוב ובנכונות לסייע ככל שיכלו. כך:

אנשי אוניברסיטת תל-אביב, הספריה המרכזית ו"בית התפוצות" — איפשרו להיעזר בספרים ולקבל חומר לצילום, ככל שדרשה העבודה.

אנשי "בית יצחק קצנלסון" בקיבוץ לוחמי הגיטאות, בייחוד מר **צבי שנר** שטרח וצילם בשבילנו חומר רב מאוד.

להערכה מיוחדת ראויים **אנשי "יד ושם" רשות הזיכרון לשואה ולגבורה**, ירושלים ובעיקר: **דר' י' גוטמן, דר' י' קרמיש ודר' ש' קרקובסקי** שהקדישו, כל אחד לחוד, זמן לעיון בחומר בעודו בתחילת תהליך גיבושו ועריכתו והנחו אותי בעצותיהם המועילות. עצם הנכונות לסייע ומידת הסבלנות שגילו בכל פגישה חיזקו ידיי ביגיעה המבודדת שלי ועודדו את המשכה. עם זאת, כל האחריות על העבודה הגמורה היא כמובן עליי בלבד.

האדונים **אריה בראונר, המתרגם לעברית; מר ישראל טסליט**, המתרגם ועורך מדור האנגלית; מר **דוד שטוקפיש**, המתרגם ועורך מדור היידיש, (שבמיבנהו שונה במקצת מזה של מדור העברית — שעמלו רבות ובמסירות, מעבר למה שחייב הגמול הכספי.

ואחרון אחרון —**עובדי "טכנוסדר"** ביצעו, חרף "כאב הראש" שעבודה מסובכת זו גרמה להם, עבודה נאה הראויה לכל תהילה: ומנהלם שעמד בכבוד ב"לוח הזמנים", שהנסיבות כפו עלינו.
לכולם התודה והברכה.

העורך

הכשרה חלוצית באחוזת ראחוב

בשורות הבאות מובאים 2 מכתבים (בהשמטות קלות) מעורך הספר ומחבר משה זרטל, חבר קיבוץ עין-שמר, המספר במכתבו על "קבוצה של כארבעים מאנשי קן ורשה של השומר הצעיר ששהתה בחודשי הקייץ 1926 באחוזת ראחוב" קראו נא:

בשל סיבות טכניות לא יכולנו לתת עמוד זה במקומו הנכון (74)

א

13.11.78

ח' משה זרטל,

שלום.

אבקשך מאוד לקרוא את השורות הבאות, אולי תוכל לעזור (ולו בהפניה לכתובת אחרת).

האם השם "ראחוב/אננופול" מזכיר לך, או למישהו מחבריך בקיבוץ (או ליוצאי **גדוד 'ראחוב' בקן השומר הצעיר בוורשה — משהו!**

הזוכר עדיין מישהו מכם אותה עיירונת שעל הגדה הימנית של הוויסלה, מרחק של יממת נסיעה באוניית-קיטור ('סטאטק') מוורשה? הזוכר מישהו מכם אותו קייץ של ראשית שנות ה-20, (נדמה לי) **כשקבוצת הכשרה של שומרים** (או אולי זה היה רק מחנה-קייץ?) שהתה באותה עיירה, ובכל אשר פניתם — שובל ארוך של ילדי העיירה ליווה אתכם? הח"מ, ילד בין הילדים באותה תקופה עדיין זוכר את השירים, שירי ארץ-ישראל שלראשונה שמענו אז מפיכם. ומי יודע אם לא באותם "ימי זוהר" נזרעו גרעיני חלוציות בתלמי הלב של רבים מצעירי העיירה, ואכן חלקם אתנו כאן (בקיבוצים, במושבים ובעיר).

ובכן, עוסק אני בעריכת ספר "ראחוב/אננופול — פרקי עדות וזיכרון", בשלבים האחרונים של הבאה לבית הדפוס. הספר יכיל למעלה מ-600 עמוד ועשרות תצלומים.

והנה, אך אתמול נזדמנתי עם ידידי.. והם משיחים ומעלים זכרונות משכבר הימים. מה שומעות אוזני? "גדוד ראחוב". למשמע שם זה נדלקתי. נודע לי כי אתה ועוד ח"ח בעין שמר הייתם שם.

ח' זרטל הנכבד, בטוחני שעם כל הטורח שבדבר, ביודעך להעריך מיפעלי הנצחה של ערי פולין ועיירותיה היהודיות, תעזור לנו שאירוע זה של **"גדוד ראחוב" באחוזה היהודית ראחוב,** לא יימחק מספר זיכרון ומידיעת כל שרידי העיירה.

וזו בקשתי אליך, העלה נא בכתב — ולו בקווים מעטים — את רשמי הזכרונות מהעיירה מלפני למעלה מיובל שנים: העיירה — אנשיה, צעיריה, 'ירידיה', כפי שנראו אז בעיני נוער "שומרי" מוורשה.

אנא, אם אכן יש בידך לסייע, עשה זאת מייד.

בתודה מראש ובתקווה כי לא תאכזב
שמואל ניצן

ב

משה זרטל
עין שמר—20.11.78

לח' שמואל ניצן — שלום רב,

אני מעריך מאוד את מאמציכם להעלות זכרונות מימים עברו, אך לצערי לא הצלחתי לדלות מזכרונותי ולא מפי האחרים, אותם שאלתי, את הראוי לכתב. ניטשטשו מאד פרקי העבר, חלפו עשרות שנים, ארעו בחיי כולנו מאורעות רבים — ופרטים של ערך לא העליתי.

אולי יביא לך תועלת כלשהי המידע המועט שהנני רושם כאן:
באחוזת ראחוב שהתה בחודשי הקיץ 1926 (התאריך מדוייק, לכל הנכון) קבוצה של כארבעים מאנשי **קן וארשה של השומר הצעיר,** שייסדו אח"כ — יחד עם חברים מלודז, וילנה, גרודנה ועוד — את קיבוץ **"שומריה"** שחנה בא"י במושבה חדרה ולאחר מכן הצטרף לבוני **עין שמר.**

היתה זו מושבת עבודה והכשרה וזכור לי כי עבדנו בכל ענפי השדה תוך טיפוח הווי שומרי-חלוצי בחיי קבוצתנו. אחת החברות זוכרת כי לעתים קרובות למדי חיינו מבקרים בערבים **בעיירה אננופול** ומתארחים שם באיזה מועדון (כנראה מועדון ציוני במקום), מבלים בשירה, בשיחות ומתבדחים הרבה על חשבון כרזה גדולה ביידיש "כאן אין מפצחים גרעינים". כשלעצמי איני זוכר זאת אך כל פרט פולקלורי יכול להיות חשוב בספר זכרונות.

מבין חברים שעשו **הכשרתם בראחוב** (ולא לבד שם) נמצא הרוב **בעין שמר,** ואחדים פזורים בקיבוצים אחרים וביישובים שונים בארץ.
אם אמצא תצלום כלשהו מהתקופה הנ"ל — אמציא לך.
צר לי על מיעוט העזרה והריני מאחל לכם הצלחה במפעלכם.

בברכה משה זרטל

מן הראוי להוסיף, כי בהכשרה הנ"ל השתתף — חלקית — **כשליח מא"י** חברנו **יעקב חזן.**

חלק א'

שגשוג וקמילה

מן העבר הרחוק

יהודים בראחוב-אננופול / שמואל ניצן

ראשית היישוב היהודי ואחריתו. על הגדה הימנית של הנהר וויסלה, שמוצאו בשלגי הקארפאטים בדרומה של פולין והמביא את מימיו לים הבאלטי בצפונה. גילו כורי הפוספוריטים בשנת 1927/8 אתר-קבורה קדום וחלקים של שלדי אדם. ארכיאולוגים קבעו, על פי מימצאים אלה ואחרים, כי לפנינו שרידים של יישוב אנושי מן העידן הניאוליטי (כ-4500 שנה לפה"ס)[1] אולם לא בכך ענייננו. החוקר שיבוא להתחקות על עיקבות קיומם של יישובי אדם בתקופה ההיסטורית, ימצא גם אגדות וסיפורים לרוב על אירועים ומעשים שהתרחשו באותו מקום, שנקרא במאה ה-13/12 בשם ראחוב (ואחר זמן) אננופול[2]. מה שמעניין אותנו כאן הם הראחובאים, דהיינו יהודי ראחוב.

ראחובאים מאימתי? מתי התחילו להגיע לאותו מקום ראשוני היהודים וייסדו קהילה לתפארת; סחרו, יצרו והתפרנסו בכבוד; פרו ורבו — ובבוא יומם נטמנו באדמתה, בבית-העלמין ה'ישן' וה'חדש', עד בוא המשיח... מכאן יצאו חלק מצעיריהם, בצר להם המקום, עוד לפני סוף המאה ה-19, לכרכים ואל מעבר לים. יצאו אך לא נטשו את עיירת הולדתם, שבה השאירו את יקירי ביתם וקברי אבות אבותיהם. תמיד זכרו חסד ילדותם ונעוריהם בשדות וביערות הסביבה בגעגועים. מי מהם, שידו השיגה, אף פקד אותה לבקרה ולפגוש חברים וידידים מאז.

קשה לקבוע תאריך לראשית היישוב היהודי בראחוב. לפי גירסות שונות נע התאריך בין המאה ה-16 וה-18 לראשית הקהילה. אולם ידוע ומוכר כי הראחובאים היוו במשך תקופה ארוכה למדי כ-80% מן האוכלוסיה הכללית. ובמשך כמאתיים שנה הם תרמו רבות לשיגשוגה הכלכלי והחברתי של העיר וסביבתה[3]. הם זכו על כך להערכה ולהתחשבות מצד השלטונות. מיפנה לרע חל כבר במלחמת העולם הראשונה. אף-על-פי שרחוקה היא מהגבול, הייתה עירנו מעורבת — בשל מצבה האסטרטגי — בכל סיכסוך בינלאומי. כאן היה קו-החזית במלחמת 1914—1918. כל תושביה פונו והעיירה כמעט נהרסה כולה[4].

אחרי מלחמה זו, בפולין העצמאית, בהתפשט נגע האנטישמיות, התרוששו מאוד גם הראחובאים. הקרקע החלה בוערת תחת רגליהם. חלק מהצעירים החלו לחשב דרכם, התאגדו (בשנות ה-20) וקמו "שומרים" ו"חלוצים" כשיעדם — עלייה לארץ ישראל. רבים מעדו או עייפו. בא גל שני של "חלוצים צעירים" בראשית שנות ה-30. אלה הצליחו יותר — אך אבוי! מאוחר מדי ופחות מדי. הנתנחם בכך שרבים מהם אמנם הגיעו ארצה, התערו בה והקימו ביתם — בקיבוץ, בכפר ובעיר; הם זכו להיות בין בוני מדינת היהודים ומגיניה. אליהם הצטרפו אחרי השואה חלק משארית הפליטה, ניצולי השריפה הגדולה ההיא. אחרים משרידי השואה מצאו מיקלט בחוג משפחתם מעבר לים. הנשכח את אחינו ואחיותינו למאותיהם, שיכלו להיות כאן איתנו? ראו מה נשאר מהם, רק זיכרון...
ראחוב, היהודית התוססת עם הנוער הער והפורץ, ראחוב זו אינה עוד. לצד הכובש הנאצי הסתערו גם ה"שכנים" — עירוניים וכפריים על יהודיה, לרצוח ולרשת את

שנצבר בעמל-חיים של דורות. זכר לא נשאר למה שהיה פעם ראחוב/אננופול. אחד מבני עירנו מסיים את הקטע המתאר את המקום אחרי ביקורו שם בשנות ה-60 כך:

"... גושים גדולים של רבי-קומות מודרניים; תאורת חשמל ברחובות מרוצפים; במקום מוסך הכבאים ("השאָפע") הוקם בניין יפה לקולנוע ותיאטרון; מיכרות הפוספוריט מופעלים באמצעים של הטכנולוגיה המודרנית; הוקם טכניון...

"... אין שומעים עוד ניגון הגמרא בפי בחורי הישיבה מסולסלי הפיאות. האולמות של האיגודים וההסתדרויות, שסאנו תמיד מרוב באיהם המתרוננים, נדמו דיממת מוות. בראחוב אין עוד יהודים...[5]

הנה מנסים אנו לשחזר את חיי הראחובאים בראחוב, למען עצמנו ולמען הבאים אחרינו, שיידעו את צור מחצבתם, אורחם וריבעם של הוריהם והורי הוריהם. תו לתו קו לקו לוקטו עלים בלים, דפי זיכרונות מצהיבים, גיליונות של גביית עדות והקלטות מסיפורי הראחובאים הנפוצים בכל העולם.

נתונים דמוגראפיים

כנקודת-מוצא לקחנו את המספרים המובאים בטבלות-נספח לספרו של פרופ' ר' מלר[6], המבוסס על מיפקד האוכלוסיה היהודית שנערך בפולין בסוף שנת 1764 וראשית 1765. ר"מ מייחס למיפקד זה חשיבות רבה מכמה טעמים; והעיקרי שבהם: הוא נערך שנים מעטות לפני חלוקתה של מלכות פולין. חלוקה זו ששינתה לא רק את המצב הפוליטי של חיי היהודים במזרח-אירופה בלבד, שהרי התפוררותה של פולין חלה בו זמנית עם התמוטטות המשק הישן, הפיאודאלי והופעת הקאפיטאליזם המודרני. יש במיפקד זה תמונה סטאטיסטית של הקיבוץ היהודי המזרח-אירופי, שיש בה מעין סיום של תקופה בהיסטוריה של היהודים. זוהי תקופת השגשוג של התנועה החסידית — סימן מובהק ותוצאה של ירידת ארגון הקהילה ההיארארכית, על רקע ההתפוררות של המערך הפיאודאלי במלוכה .

לגבי תולדות קהילתנו, ראחוב, יש לנתונים המובאים במחקרו של מלר חשיבות יתרה, שכן ממנו יכולים אנו להסיק מסקנות אחדות:

א. באותה תקופה (לפני למעלה מ-200 שנה) מנתה הקהילה היהודית בראחוב למעלה מ-250 נפש, שכ-22% מהם חיו ב-5 כפרים בסביבה. זאת מתוך ההנחה שאין המיפקד מוסר את המצב המציאותי, בשל טעמים שונים.[7]

ב. קהילתנו הייתה באותה תקופה מאורגנת היטב, אם יכלה להקיף גם את היהודים הכפריים שבסביבה ולספק להם שירותיה.[8]

ג. שהקהילה הייתה מושרשת במקום שנים רבות לפני המיפקד ניתן להסיק מן העובדה, שמתוך 20 הבתים בעיירה 19 היו רכושם של יהודים.

והרי כמה מספרים על תנאי הדיור של היהודים[9]:

ס"ה משפחות	בעלי-בתים		דיירים ושכנים	
	ס"ה	רכושם	שכורים	ס"ה
30	20	19	1	10

בתי יהודים לפי גודל הבית[10]

בתי מגורים לפי מספר הנפשות				בתי מגורים לפי מספר המשפחות			
ס"ה בתים	מספר הנפשות / מספר הבתים			ס"ה בתים	מספר המשפחות / מספר הבתים		
18	5-1	10-6	15-11	18	1	2	3
	7	9	2		12	5	3

אוכלוסיית ראחוב/אננופול באור המיספרים (למן המחצית השנייה של המאה הי"ח)

את טבלת הגידול של אוכלוסיית היהודים (בהשוואה לאוכלוסיה הכללית בעיירה) למן 1764 עד פרוץ המלחמה ב-1939 הרכבנו לפי נתונים ששאבנו מחיבורו של וס"פ[11] ומחומר שהומצא לנו ע"י "יד ושם".

השנה	יהודים	כלל האוכלוסיה	יהודים ב-%	מגורי היהודים
1764	173[12]			
1787	106	239		
1794	85			
1825	?	703		2 בתי אבן; 69 בתי עץ
1850	574		77	
1856	575[13]	747	86	
1884	1128[14]	1540	73	
1886	?	1408		3 בתי אבן; 72 בתי עץ
1887	1073	1408	78	? 93
1897	1331	1692	73	
1917	1232	1725	76	? 140
1921	1251 +			
	49 בכפר	1714	75	
1939	1622	?		
1943		1122		
1946		726		

הערות:

[1] באתר אחד מצאו 2 ארונות־קבורה;באחר גרזן־אבן מעובדת. לפי וס"פ: 30.

[2] שם, לפי המובא ב"סלובניק גיאוגראפיצ'ני", כרך ט"ו: 33.

[3] על כך להלן במונוגראפיה המצויינת של ל' גולדנר, ע' 27.

[4] ר' להלן "משני עברי הוויסלה", ע' 106

[5] ר' להלן חלק ב' "דרכם האחרונה של יהודי ראחוב" עמ' 161

[6] מאהלער, רפאל "יידן אין אמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן" ורשה 1958.

[7] בין הטעמים מונה ר"מ: א. הרצון להעלים חסרי־אמצעים ושהרי המיפקד נערך לצורכי גביית מס־גולגולת: ב. אי־דיוק במסירת גיל התינוקות; ג. הרצון להעלים צעירים, חייבי גיוס לצבא. ר' מלר: —22.

[8] ראה להלן פרק 2 "די וויכטיקע ראלע —— אין אמאליקן ראכיוו". זה גם מחזק את הסברה שיהודים ישבו בראחוב זמן רב קודם לכן.

[9] מלר — נספח: טבלה 65VIII4).

[10] שם

[11] וס"פ: 110—111 את הקטעים תירגמה למעננו מפולנית — לעברית הגב' פלה פריבס.

[12] שם: 104

החלוקה לפי הגיל והמין: סבים — 8, נשואים. ואלמנים — 28, נערים 31. סך הכול גברים 67.

סבתות גדולות — 2 סבתות — 9, נשואות ואלמנות — 29, נערות — 29. סך הכול נשים 69.

סך הכול ב־1764 בני שנה ומעלה 173.

[13] בפולין שבתקופת שלטון הרוסים (מראשית המאה הי"ט עד למלחמת העולם הראשונה) עבר הגבול האוסטרי בקירבת ראחוב. זו הסיבה שהשלטון אסר (בשנים 1823—1862) על היהודים מהחוץ לשבת בעיירה. לשנת 1825 חסר אומנם מספר היהודים, אולם ה"גידול" בין השנים 1850—1856 מוכיח. למרות ההגבלות היוו היהודים גם באותה תקופה קרוב ל־80% מכלל האוכלוסיה (לפי יד ושם).

[14] עם הכפלת האוכלוסיה היהודית היה גם גידול מהיר של האוכלוסיה הכללית. אולם היחס המיספרי כמעט ולא השתנה. הייתה, כנראה שגשוג כלכלי ורבו בנייני האבן לפחות סביב כיכר השוק (גם בעיבורה של העיירה), ככל שזכור לי אישית, אף אם המקורות אינם מציינים זאת.

חוות "ראחוב" / לפי: ו"ס פלישינסקי (מפולנית: פ"ש)

"ראחוב" היה שמה של חווה חקלאית גדולה, שהקיפה את הכפרים **ראחוב, יאקובוביצה** ואת חוות **לנג** (על הגדה השמאלית של הוויסלה). חוות ראחוב נחשבה במאה ה-19 כאחת היפות והגדולות באיזור לובלין. במרוצת הזמן חולקו אדמות החווה בין איכרי המקום.

אגדות מאגדות שונות בספרות הפולנית מספרות, כי ראחוב הייתה קיימת עוד בימים קדומים ביותר ועברה מיד ליד בין בעליה, שנמנו על משפחות מלוכה ואצולה. אחת ממשפחות אלו[1], שקיבלה על עצמה את הדת הקתולית, הקימה בתחילת המאה ה-18 בעיירה הסמוכה כנסייה על שם אננה הקדושה. יתכן שמטעם זה הוחלט לקרוא למקום, שעד אז היה שמו ראחוב, — בשם **אננופול** (עירה של אננה).

אגדה אחרת, המובאת ב"סלובניק גיאוגראפיצ'ני" (= המילון הגיאוגראפי) מספרת, כי עוד בימיו של המלך בולסלאב שמיאלי ("הנועז") במאה ה-12, הקימה בעלת המקום, אשה בשם אננה ראחובה, בית-תפילה ע"ש אננה הקדושה [2] ומסביב לה קם היישוב שנקרא בימינו אננופול-ראחוב[3]. פלישינסקי קובע בחיבורו:

"קשה לדבר על אננופול מבלי להוסיף את השם העממי ראחוב. מאז תום מלחמת העולם הראשונה ניסו פקידי המימשל להרגיל את התושבים לשם אננופול, אך ללא הצלחה. ראחוב נשארת ראחוב (לא רק בפיהם של יהודים) — איכרים מקרוב ומרחוק נוסעים ל'ירידים לראחוב'. בני הכפרים נוהגים לבוא אל משרדי הקהילה של ראחוב כדי לסדר את ענייניהם האדמיניסטראטיביים. אפילו ילדי בית-הספר והוריהם יודעים על בתי-הספר של ראחוב. בפולין העצמאית התבסס יותר השם אננופול ואילו 'ראחוב' נשאר לציין את הכפר (בעצם רחוב קטן, המוביל לחוות ראחוב ואת החווה עצמה). משום כך אפשר לדבר על **אננופול/ראחוב** או **ראחוב/אננופול**." (עמ' 5-6)

במשך כמאתיים שנים, במאות ה-16 וה-17, השתייכו הקרקעות שבסביבה למשפחת מורשטיין ממוצא גרמני אשר החזיקה בבעלותה בנקים רבים ובתים בקראקוב, שהפקיעה מידי בעלי-חובות שפשטו את הרגל. בני משפחת מורשטיין ניצלו את מצבו הנוח של המקום — סמוך לשפת הנהר ויסלה ובצומת הדרכים מצפון לדרום וממזרח למערב ועזרו לפיתוחו והפיכתו לעיר, בעלת שלטון עצמי עירוני.

בשנת 1792 נרכשו כל האחוזות הללו בידי הגראף יוזף **גראבובסקי** מפוזנאן. והוא רשם את הכול עם שם בתו **אניילה**, שירשה אחרי מות אביה את כל הנחלה. אניילה, התגאתה מאוד במוצאה האצילי ושמרה על מרחק בינה לבין שכניה, בני העם הפשוט.

באותו זמן הגיע לאננופול יהודי צעיר, בשנות ה-30 לחייו, חלבן. הוא הצטרף לחווה ובמרוצת הזמן הצליח, הודות לחריצותו וכשרונותיו המסחריים, לזכות באימונה המלא של מעבידתו.

כאשר החליטה בת-הגראף להינשא לאיש, גילתה את רצונה באוזניו של היועץ שלה, אותו חלבן, **ברוך פרישטייר**. ואולם בתחום השדכנות לא זכה להצלחה יתרה. היא שולחת את יועצה החלבן ברוך, לליטא, למצוא שם מועמד מתאים מבני משפחות האצולה. אחרי חליפת מכתבי-אהבה עם פלוני הגראף טישקביץ, הם מחליטים לקבוע פגישה בחוץ-לארץ. בת-הגראף, אניילה, מוכרת את חוותה ב-20,000 רובל לבנו של הרבי מאוז'רוב, ואילו זה מוכר אחר כך את המשק לברוך פרישטייר הנ"ל. ואולם כעבור זמן לא רב, בשנת 1906, באחד מלילות הקיץ, נרצח ברוך פרישטייר בגינת ביתו בידי רוצחים אלמונים. כעבור זמן מה מכרו בניו את האחוזה ליעקב-לייב רוזנברג.

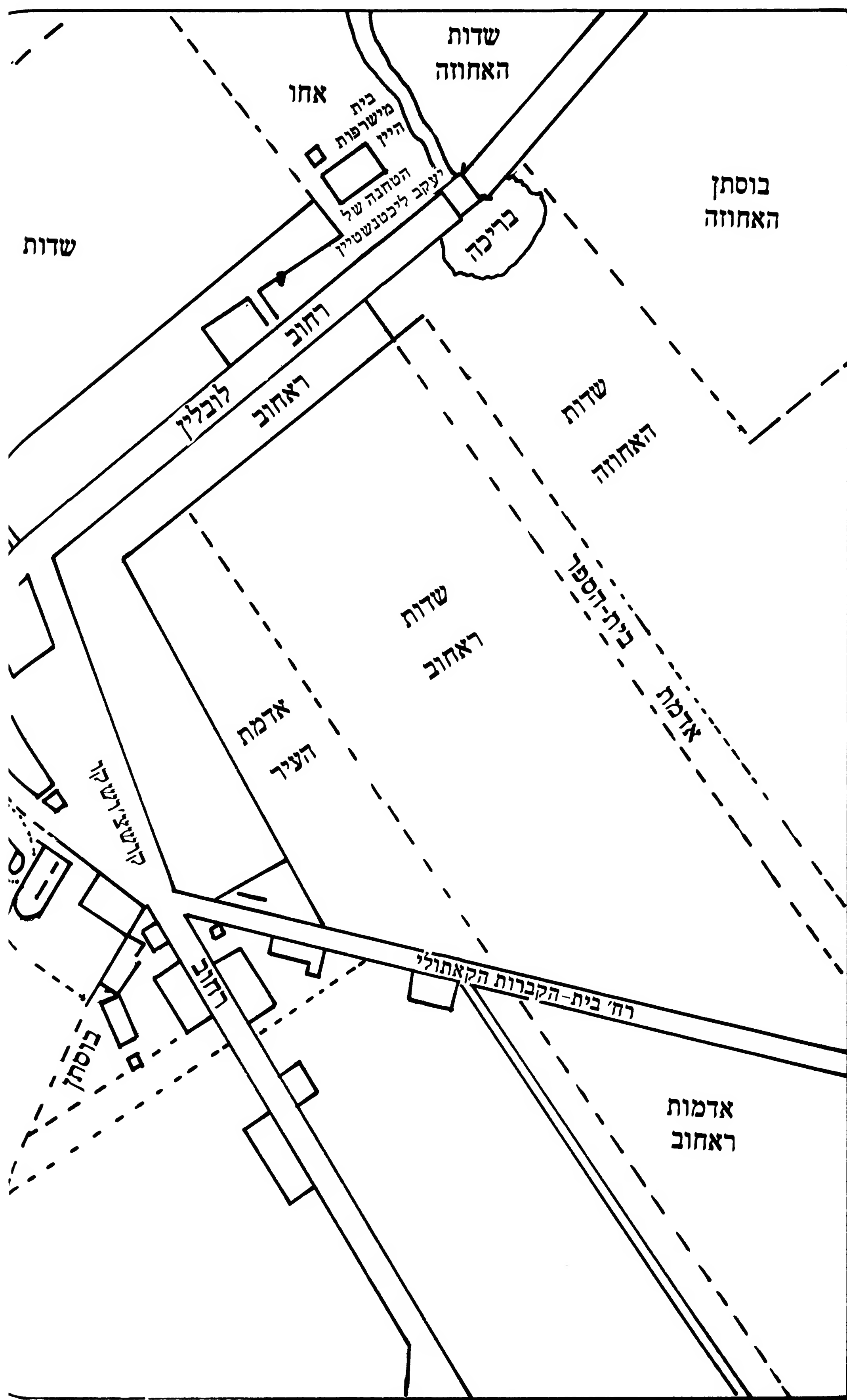
על רצח ברוך פרישטייר / לייבל בראפמן

. . . באותו לילה קריטי ישנתי עם חברי, בנו של אותו ברוך בעל האחוזה בראחוב, בביתם שהיה בדרך לאחוזה. בבוקר השכם באו אנשים והחרידו אותנו ממיטתנו ואמרו שאביו של ברוך נרצח בלילה, בדרכו הביתה.

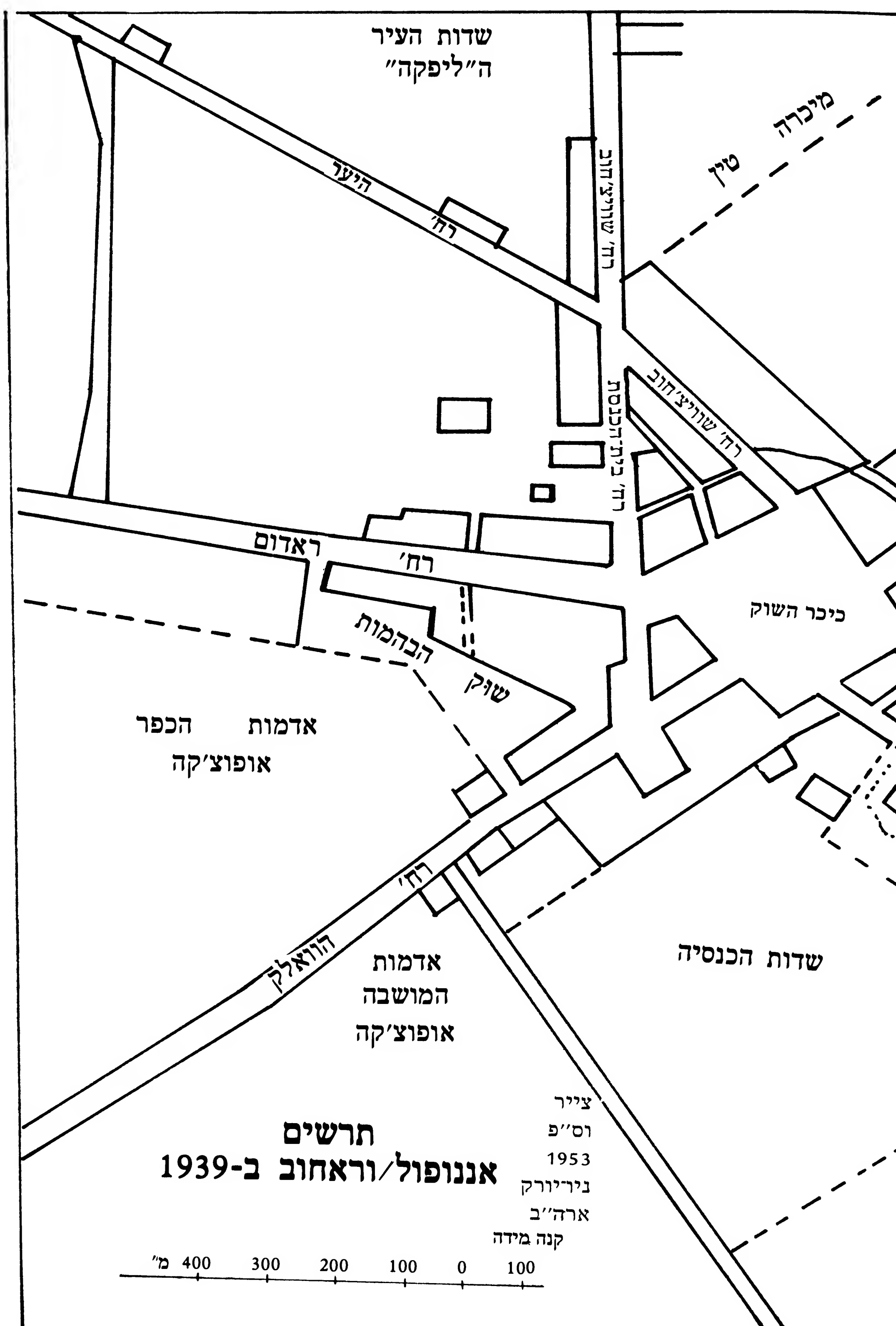
מנומנמים רצנו לראות מה קרה. משהגענו למקום נגלתה לעינינו התמונה הבאה: ב. פרישטייר היה מוטל ורגליו בכיוון העיירה. מתחת לראשו בו פגע הכדור היה כבר שקע באדמה, כנראה מחבטותיו מחמת כאבים. לא מת מייד אלא חי זמן מה אחרי שנפגע. וזה סיפור הרצח: בשעה 2 אחרי חצות, כשחזר ברוך לביתו באחוזה ממשחק קלפים אצל הדוד א' ברפמן, ארב לו גוי, שלו הבטיח ברוך את משרת מנהל האחוזה. הואיל ולא עמד בהבטחתו, נטר לו הגוי איבה. התקופה היתה זמן של תסיסה בין שכבות הפועלים בכל רחבי רוסיה (פולין הייתה אז תחת שלטון רוסיה), נקם זה את נקמתו ביהודי בעל האחוזה בדרך זו.

אחרי זמן הואשם הגוי ברצח. המשפט התקיים ביאנוב ומחוסר הוכחות זוכה מכל אשמה. התרשמותי האישית שהייתה כאן מגמת טשטוש, בשל האנטישמיות ששררה אז בכל השכבות של הציבור הפולני ובקרב השלטון הרוסי, כולל בתי המשפט.

1. ע"פ וס"פ: 16 זה היה אחד מבני מורשטיין.
2. אנשי ראחוב זוכרים עוד את הפסלון של ה"יויזל" שעמד לא רחוק מטחנת הרוח.
3. בחותמת הרשמית של העיריה מהמאה ה-18 חרותים היו שני השמות "אננופול או ראחוב".

שדות האחוזה
אחו
בית מישרפות היין
הטחנה של יעקב ליכטנשטיין
בריכה
בוסתן האחוזה
שדות
רחוב לובלין
ראחוב
שדות האחוזה
שדות ראחוב
בית-הספר
אדמת העיר
אדמת
רח' בית-הקברות הקאתולי
רחוב
בוסתן
אדמות ראחוב

תרשים
אננופול/וראחוב ב-1939

משפחות היהודים ומגוריהם

הרוב הגדול של משפחות היהודים בעיירה שכנו מאז ומעולם בכיכר השוק וברחובות הסמוכים אליו. בבואנו לפקוד את מקומות המגורים שלהם, אין טוב מאשר להתחיל כאן, מן המרכז. נזכור שלכיכר הייתה צורת ריבוע חוויותיו (בכיוון השעון) — צפון, מזרח, דרום, מערב. נתחיל איפוא בצפון (שעה 12):

צפון-מזרח — הרש יוסף (חייט), משה'לי קליינמן, אוריש, ישעיה גוטליב, מרדכי (הכובען), יאנקל טאובליב, פריידל זונטג, יוסלי וגמן, יוסף-שאול קלקס, חיה ארבוז, בנימין פלזנשולב, יהושע שפיגלשטיין, אברהם-משה, יחיאל הורנפלד, יצחק זליג וטוביה פישמן, ברוך-יוסף גולדמן, אלי שפס, איצ'י-מאיר זלצמן.

מזרח-דרום — מנדל הרשמן, משה שילביץ', אשר אורנטרייך, יאנקלי לרר, משה'לי דיאמנט, שלמה-יאנקל קלמן ושמואל וויינשטוק, משה שיפרוביץ', בנימין קצנלנבוגן, שלמה שוורצברג, יוסף זילבר, לייבוש-פסח רובינשטיין, חיימל קריסטל.

דרום-מערב — נחמן שלגמן, יצחק גולדרייך, בנציון שלייר, מאיר (החייט), הרש-מנדל גרפשטיין, שמואל אלטרמן, שלום דאמין, שרה'לה רוזנבלום, אלי ברוקירר, אייזיק גולדנר, יוסף פכמן, מרדכי מורגנבסר, יוסף מקלר, ישע מנדלקר, שלמה בורנשטיין, שלמה מרשיין.

מערב-צפון — יוסל קליימן, יצחק שוכמכר, לייבקי קומפל, יוסלי הוברפלד, לייזר שר, אברהמלי שר, הרשלה שר, נחמיה בורנשטיין, אברהמלי בראפמן, בונים מנדלקר, פיניה הורנפלד, רחלי פוגל, יוסל פוקס, שלמה בלומנקרנץ, לייבוש רוזנברג, חיים-יצחק פרייברג, יחיאל קליינמן, רבקה'לי קליינמן, יצחק בריק, יחזקאל זלצמן, לייזר זילברמן.

גם בשאר הרחובות גרו יהודים:

רחוב לובלין — אהרן רוזנברג, יוסל פישמן, דוד הוניגמן, משה'לי שר, מנדלי זלצמן, יצחק לוקסנטייל, לייבל אורנשטיין.

רחוב קושצ'ושקו — הרש-מאיר שפס, יאנקל וייצמן, יאנקל מוזיקנט, יצחק לרר, ברוך פרייברג, השל גולדנר.

רחוב הוואלק — דוידל פייגנבום, שמחה פייגנבום, אשר לנגר ("דוידו"), שמחה טובנפדר, הרב רובינשטיין, ניסנטל, יוסף-נח פוגל, יצחק זילברברג, אשר ויחיאל ברנר, מלך גרינבלט.

רחוב ראדום — שיע הורביץ, יצחק שוורץ, מרדכי גלמן, משה'לי שוויצקנבום, טוביה שיפרמן.

רחוב שווייצ'חוב — נחום אורנשטיין, קליימן, מרדכי-בר בריק, לאזער זיינוולס, ברל פלזנשולב (השוחט), שלמה כץ, אברהם מלצמן, יאנקל גרוסמן, זלצר.

רחוב בית-הכנסת — שלמה'לי גולדרייך, משה'ל שלגמן.

גם בתשעה כפרים שבסביבה גרו יהודים שנימנו על קהילת ראחוב-אננופול.

לפי מיפקד האוכלוסיה בשנת 1921 היו, בנוסף ל-1251 נפש בעיירה, במקומות הבאים:

גראבובקה (מושבה)	6	בליסקוביצה, כפר	8
יאקוביצה (כפר)	7	גראבובקה, כפר	30
פופוב (כפר)	10	נאטלין, מושבה	15
ראחוב החדשה	2	כפר ראחוב	49
שווייצ'חוב	21		

חותם העיר אננופול או ראחוב

מוטבע על מיסמכים מהשנים 1778 ו-1790 (הדמות - פטרונית העיר - אננה הקדושה")

The Town Seal: "Annopol or Rachov"

תפקידם החשוב של יהודי ראחוב לפנים/ אלעזר גולדנר

קיימות הוכחות היסטוריות, כי החל במאה ה-19 מילאו יהודי עיירתנו תפקיד נכבד בחיי התרבות והחברה הכלליים. יהודים סייעו בהקמת בתי-ספר לכלל האזרחים ללא הבדל השתייכותם הלאומית. ילדי ישראל למדו לא רק בחדרים, אלא גם בבתי-הספר הכלליים, בהם למדו את הלשונות פולנית ורוסית. הרב ומורה-ההוראה ב"דוזור בוז'ניצ'ני"[1] ניהלו פעילות דתית ענפה בקרב האוכלוסיה היהודית. לקהילה כנציגת היהודים הוענקו זכויות מטעם השלטון.

הרחבת הבסיס הכלכלי ויוזמה לפתיחת בית-ספר כללי

סוחרים נהגו לחכור נכסי ציבור וגם מבעלי עסקים פרטיים. חנוונים היו מנהלים עסקים גדולים. בעלי-המלאכה עסקו בסנדלרות, חייטות ובשאר מלאכות. הסטאטיסטיקה של אותן שנים מוכיחה, כי מצוות פרייה ורבייה קויימה כהלכה; היהודים פרו ורבו, בלי עין-הרע. חתונות, בריתות-מילה וברכות 'מזל-טוב' היו נפוצות מאוד. בקשר לכך אישר הקומיסאר הנפתי לענייני פנים ודתות להעסיק פקיד מיוחד במחלקה לרישום נישואין ולידות.

כדאי במיוחד להוסיף, שבאותם זמנים היתה ראחוב/אננופול עיר[2], עם ראש עיריה, ולא כמו בשנים שבין שתי המלחמות — יישוב קטן. היכן היא ראחוב? — פרבר של אננופול. חרף יחסי יריבות ששררו בין שני יישובים אלה, היתה קיימת מגמה לאיחודם במסגרת של עיר גדולה. המצב הגיאוגראפי חייב זאת, כפי שנאמר בדו"ח מטעם היו"ר של הגמינה בראחוב:

מיסמך 1

"בקשר עם הוראתו של הוד מעלתו המושל מס' 2632-18/6 8 יש לי הכבוד לבקש לפרסם הוראה חדשה אל ראש עיריית אננופול, שיאלץ את האזרחים לחתום על פרוטוקול בדבר קיום בית-ספר עם מורים, אשר 76 יהודים הביעו את רצונם לחתום. לעומת זאת סרבו

לתת את חתימותיהם 20 נוצרים, ששמותיהם מופיעים כאן. כיוון שראחוב ואננופול מהוות שלמות אחת, עשוי היה בית-ספר אחד לספק גם את הילדים מסביבתנו. רק בשיתוף עם ראחוב יובטח קיומו.״

חתימות — יו״ר: ציראן; מזכיר: מזורקביץ׳. בין חתימות היהודים מופיעים: משה בורנשטיין, לייב טאובר, מאניס וורונצברג, יענקל הורנפלד, אברהם שר, לייב לבקוביץ׳, הניך לכציאר, נחמן פויגל, אליהו מקלר, יצחק בראפמן, נפתלי שוייצ׳קנבוים, רחל וגמן, לייב מילשטיין, מאטיס שפס, אהרון גוטליב, דוד גולדריך, מרדכי-לייב בריק, אליהו קליינמן ואחרים.

בין שמות הנוצרים מופיע בחתימת ידו רק הגראף יוזף גראבובסקי. בין אלה שסירבו לחתום היו: סטאניסלאב מיכאלסקי, וויצ׳ך קוז׳מייז, מיכאל שצ׳פאנסקי, אנטוני מארקובסקי, ואחרים.״[3] (הארכיון של גליל לנובלין, מ-1391-40, מוד 3.1.1816).

הדו״ח מצביע בפירוש על עמדתם העקיבה של יהודי אננופול לבעיית ההשכלה. באסיפה כללית (״סחוד״) של אזרחי ראחוב הצהיר היו״ר ציראן, תוך הערכה רבה, באוזני קהל הנאספים, כי 76 החתימות היהודיות עדות הן לתבונה ורצון טוב מצד ״בני הברית הישנה״ של אננופול. המזכיר מאזורקביץ שיבח מאוד את היהודים על יחסם הנאמן אל פיתוחה של העיירה — בתחומי המסחר, החנוונות, המלאכה, הבנייה והחקלאות; כן גם בתחום התרבות תרמו היהודים תרומה גדולה ונכבדה.

הסוחרים היהודיים הרחיבו את בסיס המסחר לא רק בעיירה עצמה בלבד, אלא גם במקומות אחרים בנפה כולה. מסתבר, שמוחותיהם של היהודים טובים היו למסחר. לא היה מחסור ביוזמות לקשור קשרים עם בעלי-אחוזות, עם מוסדות דת, עם בעלי מבשלות-בירה, מסבאות, עם הממונים על היערות, עם בעלי מחצבות, ואחרים.

מתווך לובלינאי הטריח את עצמו במיוחד (6 ימי מסע, הלוך וחזור) להתוודע אל הירש ברקוביץ׳, וסייע לו בחכירת 500 עצים לכריתה לעצי הסקה מאת מיסדר הנזירות ה״וויזיטיות״. ר׳ הירש לא התעצל, נסע ללובלין לנהל מו״מ עם הממונים על אותו יער ולחתום על חוזה:

מיסמך 2

״ . . . בין לשכת הכספים של מסדר ה״וויזיטיות״ בלובלין מצד אחד ולבין הירש ברקוביץ׳ מצד שני. לשכת הכספים מוסרת בחכירה להירש ברקוביץ׳ החל מה-24 במאי 1810 ועד לשנה הבאה באותו יום 500 עצים, אשר מהם עליו להוציא את עצי ההסקה מהיער, שהוא רכושן של הנזירות ה״וויזיטיות״. הירש ברקוביץ׳ ישלם תמורת זאת 500 זלוטי פולניים במטבעות כסף. את כל המיסים ישלם על חשבונו הוא. מלבד זאת מתחייב ברקוביץ׳ לתת לקדושת המינזר 2 בני-בקר הדורים — ולפי הצורך — יי״ש ובירה למען ההנהלה הקדושה ירום כבודה, וכן: כד יי״ש ושתי חביות בירה בנות 16 כדים כ״א ימסור במחיר העלות. כן מוזהר ברקוביץ, כי על הצתת אש ביער באשמתו, יהא עליו לשאת בכל הנזקים״. (שם, חוזה מס׳ 30/62-75).

על החוזה חתמו: מיופת-הכוח של המינזר בלובלין, אלז׳בייטה קוצ׳ינסקה, והירש ברקוביץ׳, בעברית.

למשפחת אולשבסקי הייתה מיסבאה ומיבשלת בירה משלה. עקב השפל בעסקים נאלצו להפסיק את המסחר למשך זמן מסויים. לא הייתה ברירה, אלא להשכיר את מיבשלת הבירה עם המיסבאה לאיזה בן-אדם מוכשר ונבון, שיוכל לסלק את חוב המיסים ויידע להפוך את העסקים הרופפים למקור מחייה ופרנסה. כדאמרי אינשי: ״במקום שם העושר, שם גם החוכמה״.

ר׳ אהרון לבקוביץ׳, סוחר גדול, היה מפורסם בשל רעיונותיו הגאוניים. נטל, אפוא, על עצמו להוציא את המסבאה ואת מיבשלת הבירה ממצב של פשיטת-רגל אפשרית. הנה קראו:

מיסמך 3

״חוזה מקודש בין וינצנטי וקאטאז׳ינה אולשבסקי מצד אחד ולבין אהרון לבקוביץ׳ מאננופול — מצד שני. האולשבסקים משכירים את מיבשלת הבירה והמיסבאה שלהם, הניצבות לא רחוק מהוויסלה, לתושב אננופול, אהרון לבקוביץ׳ למשך שנה אחת — עם האפשרות להאריך בכל שנה. לתשלום מראש של 450 זלוטי פולניים במטבעות כסף. כל המיסים למשרד האוצר ישלם הוא עצמו. אהרון לבקוביץ׳ מתחייב למכור במחיר העלות כד יי״ש וכד בירה לבעלי-הביית וכן לחברי המועצה של אננופול, בכל עת שידרשו זאת. אהרון לבקוביץ׳ מתחייב לא להלוות לפני הקציר לאנשים, שהם אריסים אצל אחרים. כוחו של החוזה יפה מה-19 ביוני 1811.״
על החתום: אולשבסקי — לבקוביץ׳.(שם, מסמך מס׳ 40/92).

ר׳ אהרון ניגש מייד לעבודה. קודם כול הוא מעביר את המיסבאה למרכז השוק, לא רחוק מהוורונצברגים. בעת הראשונה נקב במחירים מוזלים בעד המשקאות. שיפץ את מיבשלת הבירה, ואת הכישות היה קונה מאת הגראף בראחוב. לבקוביץ׳ התפרסם באיכות הטובה של משקאותיו.

יהודי אננופול היו מתבדחים: ״בחוכמה בלבד אין מה להתפאר. מזל דרוש, מזל!״ כפי שהתברר אחר-כך, לא היה הדבר בגדר של מקרה. לבקוביץ׳ נולד כשהוא לבוש תכריך...

ייסוד בית-חולים יהודי

בין גדולי הסוחרים והחנוונים, שעסקו בענייני הציבור, היו: לייב פרישטייר, מאניס וורונצברג, משה בורנשטיין, מאניס בראפמן ורחל וגמן. הם הם, שהיו בין ראשוני מייסדיו של בית-חולים יהודי באננופול.

לחנוכת הביית באה כל שמנה וסולתה של העיירה ובראשם ראש-העיר. כל השבחים נפלו בחלקם של היוזמים. ראש העיר שיבח מאוד את היהודים על חיוניותם ועל הישגיהם הגדולים. הרב, ר׳ נחמן רובינשטיין, העניק את ברכתו למייסדים, אשר ״הקימו בעיירה בית-חולים יהודי כדוגמת היהודים הנבונים של הערים הגדולות: ווארשה, לודז׳, קרקוב. ולוואי ובית חולים זה יהיה תמיד ריק!״ — קרא הרב בפאתוס. ״יהיו היהודים בריאים וחזקים תמיד! תהיינה רק שמחות אצלנו! יפרו היהודים וירבו! אמן ואמן!״ ואכן, התקיימה ברכתו של רבה של אננופול ימים רבים!

חתונות, לידות ורישום היילודים

הסטאטיסטיקה של נישואין ולידות בעיירתנו מוכיחה, כי מאז 1826 ועד שנות החמישים התקיימו באננופול 2 חתונות לחודש. ואומנם היו בעיירה ששון ושמחה. תזמורת עצמית של כליזמרים יהודיים, וגם מין בדחן. הנגידים היו מחתנים את ילדיהם בגיל צעיר מאוד. בחורים בהגיעם לגיל 18, בנות בגיל 16. בעלי-המלאכה פיגרו במקצת — מן הסתם מטעמי נדוניה, היו משיאים, אפוא, את ילדיהם בגיל גבוה יותר. כך נשמר הבדל המעמדות. בעת זיווגם של בעל ואישה שיחק תפקיד נכבד המוצא. היו מקרים, שאלמן בא בשנים מהמעמדות הגבוהים, התחתן עם בת-כפר יהודייה או עם נערה צעירה ויפהפיה ממשפחת סוחרים זעירים שירדה מנכסיה. ושמא הייתה זו ״מצווה״ להסב ״אושר״ ליתומה ענייה.

מיסמך 4

״ב-28 ביוני, 1830, בשעה 10 בבוקר, התייצבו במועצת העיריה: הרב בן הברית הישנה נחמן רובינשטיין, יחד עם יצחק טאובר, בן ה-68 (הוריו אברהם ומרים אינם עוד בחיים — בעלי מיסבאה היו) באותו זמן באו שני עדים: דוד מקלר (מלמד) ואברהם קורנפלד

(גבאי). מייד אחריהם הגיעה רחלה ואגן, בת 17 (הוריה היו סוחרים בעגלים — אינם בחיים), יתומה מהכפר אופצ׳קה. שני העדים אישרו, כי אמש בשעה 9 הועמדה חופה ויצחק טאובר קידש את הבתולה רחלה ואגן.״ (תעודת נישואין מס׳ 28).

על החתום: רובינשטיין, מקלר, קורנפלד, טאובר וואגן.

מיסמך 5

״ב-1 בספטמבר 1830, בשעה 9 בבוקר התייצבו בבית העיריה: הרב נחמן רובינשטיין, יענקל בראפמן, בן ה-58, אלמן. הוריו לייבוש ובלומה, סוחרי קמח (האם אינה בחיים) וכמו כן פרידה לוקסנטייל בת ה-16, הוריה יצחק ומיטל (האב אינו בחיים). העדים: יוסף גאסטון (שמש), דוד גולדרייך, אישרו, כי ביום האתמול, בשעה 3 אחה״צ קידש יענקל בראפמן את הבתולה פריידל לוקסנטייל.״

על החתום: רובינשטיין. גאסטון, גולדרייך, בראפמן, לוקסנטייל. (מיסמך ארכיוני = מ״א מס. 54).

מיסמך 6

״ב-14 בינואר 1831 התייצבו בעיריה: הרב נחמן רובינשטיין ואברהם מנדלקר — בן ה-21. הוריו שעיה ומינדל עוסקים בספסרות. יחד עמו הגיעה ינטה וייס בת ה-18, ההורים פסח ומאלה מיאנוב (חיים ממסחר). העדים משה בדר (גבאי), וישראל וויינברג (מלמד). הם מאשרים, כי אתמול, בשעה 9.30 בערב קידש אברהם מנדלקר את האשה ינטה וייס.״ על החתום: רובינשטיין, בדר, וויינברג, מנדלקר וייס. (מ״א 9)

מיסמך 7

״ב-19 ביוני 1830 התייצבו בעיריה מורה-ההוראה לייב אדלברג ומשה קאפטן בן ה-19, אביו אינו בחיים, אמו תופרת. באותו זמן באה דבורה ברנר בת ה-25, אמה אינה בחיים. אביה הירש חי מעבודה. העדים דוד מקלר וישעיה מנדלקר, מאשרים, כי אתמול בשעה 7 בערב, קידש משה קאפטן את הבתולה דבורה שטיינברכר״ (באות חתימותיהם של הנקובים לעיל). (מ״א 78).

מיסמך 8

״היום בשעה 10 בבוקר התייצבו מורה-ההוראה לייב אדלסברג, אברהם שרמן בן ה-24. ההורים הירש ופייגה, חייטים, וכמו כן רחל שרר, בת ה-26, ההורים שמחה ולאה, חיים מעבודה. העדים הלל גולדרייך ואברהם שר מאשרים, כי אברהם שרמן קידש אמש את רחל שרר.״ (חתימותיהם של הנ״ל. מ״א מיום 16.3.1826).

נראה, שברכתו של הרב הזקן, ר׳ נחמן רובינשטיין, שיהודים יפרו וירבו בשעה טובה נאמרה...

אכן, היו קצת דאגות עם אותם הרכים הנולדים. אחרי ברית-המילה חייב היה האב יחד עם המיילדת, שעזרה ליולדת, להביא את הרך הנולד אל העיריה, לערוך תעודת-לידה. וזו לשון התעודה:

מיסמך 9

״ב-14 בדצמבר 1832 התייצבו בעיריה בן הדת הישנה לייב שפס, חייט, בן 36, מאננופול עם שני עדים, משה בדר ומשה פישמן. לייב שפס הביא עמו תינוק (ממין זכר) נימול, שנולד כאן באננופול ב-4 בדצמבר 1832, בשעה 3 אחה״צ. האם פסיה, מוצאה ׳גוטליב׳. הילד נקרא בשם דוד״. חתימה של המתייצבים בעיריה. (מ״א 111)

מיסמך 10

״ב-18 באוגוסט 1850 התייצב בעיריה מאניס בראפמן, חנווני מאננופול, בן 30. העדים דוד מקלר והלל גולדרייך. מאניס בראפמן הציג ילד נימול שנולד ב-8 באוגוסט 1850 בשעה 6 בערב כאן, באננופול. האם, הדס, מוצאה ממשפחת טאובר. הילד קיבל את השם משה.״ חתימות המתייצבים בעיריה. (מ״א 214)

זכורני, כיצד בשנות ה-20 היה משה בן מאניס בראפמן (אחיו של סבי), שהתגורר בקיטון קטן וצר אצל אמי, רגיל לתאר בצורה פלאסטית מאוד דמויות של יהודים מכובדים רבים, שאביו, מאניס החנווני, סיפר לו עליהם.

בימי חג, מספר משה, היה אביו שוקע בכורסתו העמוקה, מסביבו ליד השולחן בניו ובנותיו, והוא היה פותח בסיפורי מעשיות שונים — מעשים, מופתים, חוכמות

ורעיונות גאוניים של יהודים חכמים מימים קדומים. סבי יצחק היה נוהג במקרים כאלה להצביע — כי אחיו משה כל כולו דומה לאביו, ר' מאניס החנווני. משה ניחן בחוש הומור. שעה שהיה עושה תנועות בידיו, הפריעה לו קצת יד ימינו, שהייתה מכוסה תמיד במטפחת של מלמלה לבנה (בשל אקזמה). היה מתחשק לו להאזין, להביט בזקנו הארוך והנאה ובשתי עיניו הצוהלות. הוא הידק את העניבה מסביב לצווארו, כפי שהיה רגיל מטבעו, והציג בדייקנות רבה ובאיטיות תמונות מאותם ימים קדומים.

משה מספר, כיצד אחד הקרובים של הבראפמנים, יהודי עשיר, התאלמן בגיל 58. השדכנים בביקוריהם התכופים לא הניחו לדלת ביתו להיסגר. רק השדכן מרדכי וויזנברג הצליח לשדך לו נערה צעירה ויפה — יתומה מאב, ממשפחה ענייה מאוד. משה היה מחקה בחיוך על שפתותיו את השדכן, כיצד היה מפליג באוזני אמה של הנערה את האושר הרב המצפה לבתה. משה מנסה לחקות את השדכן, כשהוא פורס את ידיו: "כלום יודעת את, מיהו אותו בראפמן, או מאלו יחסנים מוצאו? הרי כל עושרו של ר' יענקל בראפמן; כל רכושו יפול בסופו של דבר בחלקה של בתך. מכל העושר הרב יהיה די גם בשבילך ובשביל ילדיך הקטנים. ר' יענקל הוא ממש יהלום, אדם בלא מרה. כלום מקרה הוא בלבד? מי אינו מכיר את הבראפמנים ואת טוב ליבם... (וכאן הוא מחליף חיוך אירוני עם אחיו יצחק כרומז, שההיפך הוא הנכון). בשל פרוטה שלהם אי אפשר למות. ועתה, הכבוד הגדול! אשתו הראשונה לבשה חלוק משי כחול עם פרחים טורקיים, נעלה נעליים צבעוניות ולבשה שמלות ריקמה. מילא, על זהב ותכשיטים בכלל אין מה לדבר. (ובצחוק פונה משה אל יצחק: "דבר זה אמת ויציב — כשם שאבי היה קצב").

ומשה ממשיך ומספר, איך השדכן הציג את ר' יענקל. — "יענקל אינו זקן כלל. שעה שהוא הולך באמצע השוק, רועדות האבנים. זקנו הבלונדי הרחב והנאה שמעורבבים בו כמה פסים לבנים בודדים, משווה לו מראה מלכותי. בסך הכל עדיין לא מלאו לו ששים. פניו מקרינים רעננות. ולב יש לו, לב של יונה... (כאן פרצו שני האחים בצחוק.) אה! אה! כבר ראינו דברים שכאלה: נוטלים בן אדם צעיר, והנה הוא שובר רגל בדרך הישרה, או איזה אסון אחר, רחמנא לצלן! ואילו עמו, הנך רואה, תחייה בתך את שנותיה בעושר. הבראפמנים מאריכים ימים עד לזיקנה מופלגת, מאריכים הם ימים יותר מנשותיהם. היא תתבגר, תלד ילדים במזל טוב, ותשתווה אליו...

ושמא זה אותו יענקל בראפמן מתוך המסמכים הארכיוניים, שמשה בראפמן ידע בדייקנות שכזאת לתאר את דמותו, כפי שהיה באותם הימים הקדומים?

"בימים ההם — המשיך משה לספר — היה בעל הברית יחד עם המיילדת חייב להביא את הרך הנולד כעבור עשרה ימים אחרי ברית-המילה אל העיריה, כדי לרושמו, כדי לערוך בשבילו תעודת-לידה. היה הפקיד מגלה את האיבר הזעיר, כדי לקבוע את מינו של הרך הנולד: ילד או ילדה. לא אחת קרו סיבוכים שונים עקב מזג אויר גרוע. החלו, אפוא, להרהר בדבר, מה לעשות."

באסיפה של הטובים מיהודי העיירה וחכמיה, הגיעו למסקנה, שמוטב היה, אלמלא בא הפקיד של העיריה אל ביתה של היולדת, כדי לקבוע את עובדת הלידה. ושמא

סברה נכונה היא לפנות אל רשות הפלך במישרין, היושבת בחלם — הציע אחד הנאספים.

אבל משה מצביע על חוכמתו של בא-כוח הקהילה, ר' פינחס מילשטיין, שהציע להעניק פדיון שמן לפקיד וויצ'ך שצ'פאנסקי ולעת בואו כל פעם אל בעל הברית להכין תופין וכמה כוסיות יי"ש...

התנגדות נועזת לגזירות ומחאה נגד התעללות השלטון הצארי

מכל מה שנאמר כאן אפשר להסיק, שהיהודים חיו באותם הימים רק על שמחות ותמיד היו עליזים. לאו, לא כן היה הדבר. דברי ימיו של עם ישראל שזורים מאורעות שונים. כל תקופה הייתה מביאה עמה גזירות פתע חדשות לבקרים, שאך היו מפריעות בעד אורח החיים התקין של היהודים. כל גזירה חדשה הייתה גוררת אחריה ייאוש, אכזבה וצרות גדולות. באותם הימים יצאה תקנה מלפני המלכות, שאסרה על היהודים ללבוש את בגדיהם הלאומיים; הפקודה הייתה לגזוז זקנים ופיאות; ושאר פורענויות היו פוגעות באוכלוסיה היהודית. נשאלת השאלה, מה רע בדבר שחלק מהיהודים היה לבוש בגדים יהודיים מיוחדים והשבת וחגי ישראל והחתונות ושאר שמחות נחוגו בגלוי? רוב היהודים היו מתענים בעמל קשה ומר. המיבצעים הללו ביחס ליהודים נשאו אופי אנטישמי מובהק. הבה, נכיר את תוכנו של החוק האנטי-יהודי שפורסם בציבור.

מיסמך 11

"הוועדה לענייני פנים ורוח מודיעה לאוכלוסיה היהודית. על סמך התקנה מה-19 ביולי 1848, מס' 13,119 — נאסר ללבוש לבוש שייבדל במראהו החיצוני מהאוכלוסיה הכללית במדינה. תקנה זו אינה חלה על יועצים וכוהני דת בני הברית הישנה.

"נאסר ללבוש קפוטות משי, מעילים ארוכים, כובעי-פרווה, קאפוטות ארוכות, כובעים יהודיים, כיפות, מכנסיים בעלי גיזרה קצרה, נעליים, זקן ופיאות, ושיער ארוך היורד על הצדעים. על גברים צעירים נאסר לגדל פיאות מסולסלות. במקום הלבוש הישן חובה על היהודים ללבוש אותם בגדים כמו שאר תושבי מלכות-פולין. לפי הגיזרה הרוסית; מעיל ארוך, כפי שלובשים הסוחרים הרוסיים.

על נשי היהודים נאסר לחבוש תרבושים, עניבות-פרפר, שמלות גזורות לפי הגיזרה היהודית, נעליים צבעוניות, שמלות-רקמה יקרות ותכשיטים. רבנים ומורי הוראה מתחייבים בכוח הפרוטוקול לא להתיר בעת החופה (החופה והקידושין) לגזוז את שער ראשן של הנשים. אם אין הנשים היהודיות רוצות לפרוע את ראשיהן, יכולות הן לחבוש שביסים המנמיכים לרדת על המצח וכן פיאות נוכריות — בשל מחלות-עור-הראש. כדי להיווכח, אם אין הנשים היהודיות עוברות על תקנה זו ניתן לערוך בדיקה (ע"י השלטון המקומי). מי שלא יתאים את עצמו לתקנה זו, ניתן לנקוט נגדו, בין השאר, אמצעי ענישה כדלהלן:

1) בידוד בבית-תיקון-המידות עד לשנתיים.
2) גיוס לצבא, ומי שאינו כשיר לשרות צבאי — לבית-תיקון המידות, או לגדודי-עונשין לתקופה של 10 עד 12 שנים." (מ"א "הוראה ממלכתית").

כרוז זה הודבק בכמה עותקים על קירותיהם של הבתים הגדולים.

בדין וחשבון של הקומיסאר אל בא-כוח הגליל בוועדת הפנים, מס' 3/8/11, נמסר באופן מפורט, כיצד מיושמת תקנה זו בפועל ומה האמצעים שהמשטרה משתמשת בהם:

מסמך 12

"לאחר שהתקנה פורסמה — קמה בהלה בעיירות. המשטרה נמצאת על משמרתה בשעות הצהריים. שעה שהנערים החרדים חוזרים מבית-המדרש, מגיחים השוטרים ממחבואיהם המוסווים ותופסים את המורדים. מי שהצליחו לתופסו גוזזים הם את שער הזקן והפיאות. בנופפם בקוצת השערות עורכים הם מצעד הפגנתי, כדי להטיל פחד על האחרים. המלמדים מלמדים את הילדים בבתיהם, בחדרים נעולים. ברחובות כבר מופיעים יהודים בלבוש לפי הגיזרה הרוסית, אבל עם פיאות מופשלות מאחורי האוזניים. הנשים מובילות את

הגברים, המעמידים פני צולעים, כדי שלא תהייה לשוטר שליטה וגישה. אין מתקיימות חתונות ושאר שמחות. בשעות הערב מתכנסים בחשאי. האמהות היהודיות עוטפות את ראשיהם וצוואריהם של ילדיהן במגבות, בסודרים, או שבכלל הן כורכות מטפחות על פניהם, כדי שיעמידו פנים, ששיניהם כואבות. ברם, המשטרה המאומנת היטב, מגלה את הכל בזמנו."

קומיסאר אנדז'יי קוניצקי

את האופי האמיתי של אותה תקנה אכזרית ושל הטרור המשטרתי, שננקט במיוחד כלפי החרדים, מגלה בעליל מסמך של מחאה, שחיברו היהודים, שאינם חוששים משום תקנות של אפלייה. ללא פחד הם מרשים לעצמם לשגר תלונת-מחאה אל המוסדות העליונים של המדינה.

החומר הארכיוני מס' 3841/22 מה-22 באפריל 1849 אל המושל של מועצת המדינה — זהו מה שכותבים יהודי אננופול ומתלוננים על המשטרה, הנוקטת נגדם אמצעים אכזריים ביותר, בעיקר נגד אלה המגדלים זקן ולובשים בגדים רוסיים. יהודי אננופול מאשימים את המשטרה בפרשנות לא נכונה של תקנה ממלכתית. המשטרה אינה בוררת באמצעים, כדי לאלץ את היהודים להתכחש לכל דבר, החבוי במעמקי לבותיהם מדורי-דורות. מבקשים הם לשים קץ לשרירות ולעוול.

על התלונה חתמו: (1) אסתר וויינברג, חנוונית ו-(2) יצחק-מאיר גולדרייך, פועל-עזר בייצור הסבון.

תלונתם של יהודי אננופול אל מושל המועצה המלכותית שימשה מחאה עצומה נגד חוקי-הגזע, נגד הטרור הזוועתי של המשטרה. זאת ועוד. שתי החתימות מדברות בעד עצמן. מול סכנה כלשהי, המאיימת על יהודים, מוקמת חזית מאוחדת. באותם הימים היה בצעד נועז שכזה משום מרי מלא גבורה.

בחומר הארכיוני של אותם הימים נמצא פרוטוקול מס' 15 מה-10 בדצמבר 1849, המוכיח, כי אחרי תלונתם של יהודי אננופול אצל מוסדות המלוכה העליונים, הגיע לאננופול פקיד גבוה מהמועצה הגלילית לענייני פנים, שקיים פגישה עם נציגות יהודי המקום.

מיסמך 13

"היום, ב-10 בדצמבר 1849 — מודיע ראש העירייה של אננופול,יאן בלצ'יק, — יש לנו הכבוד לכבד את היועץ הכול-יכולשל מוסדות המלוכה העליונים, סטאניסלאב ביירנאצקי ומזכירו לודוויק שליווינסקי. לדרישתו של היועץ התייצבה משלחת של בני הברית הישנה בהרכב האישים דלהלן:

(1) הרב נחמן רובינשטיין, (2) השוחטים שמואל שיינמן והירש זילבר, (3) מורה ההוראה אדלברג, (4) נחמן פויגל, (5) משה בורנשטיין, (6) משה פישמן, (7) יצחק-מאיר גולדרייך, (8) אהרון לבקוביץ', (9) אסתר וויינברג, (10) אברהם טייטלמן, (11) מאניס בראפמן, (12) שלמה בריק, (13) דוד פרישטייר, ו-(14) אליהו קליינמן.

היועץ מסביר את מטרת בואו הנה. הוא פשוט מעוניין, להכניס בהירות, לפי דעתו, לפרשנות הלא-נכונה של היהודים ביחס לתקנה המלכותית. הוא משתדל להוכיח, שהתקנה נושאת אופי של מודרניזאציה וקידמה. להתאים את הופעתם החיצונית של בני הברית הישנה לסגנון האירופי. אין הוא מבין כלל את עקשנותם של היהודים, השואפים רק לשמר את המסורות המחתרתיות. בין השאר הוא מציג שאלה: "כלום תקנה זו, האוסרת על היהודים לחבוש כובעי-פרווה (שטריימל) ולא להסיר את שער ראשן של הנשים לפני החופה, נוגדת את דיני התורה? אם אין תקנה זו תואמת את אמונתכם, אזי לשם מה צריך לנהל מאבק כה עקשני נגד השלטון? כלום אינכם

יודעים, שכל תקנה של השלטון חייבת להתבצע: המשמעת מחייבת כל אזרח של המדינה."

בתום "דרשתו" תבע, שכל החתומים על תלונת-המחאה של מימשל הגליל יציגו את עצמם. אסתר ווייגברג ויצחק מאיר גולדרייך הציגו את עצמם ממקומותיהם. אסתר ווייגברג הצהירה בהופעתה בין השאר:

מיסמך 14

"אישי נציג השלטון הנכבד!
קודם כל רצוני להעיר, שלא אנחנו היהודים מנהלים פעילות נגד השלטונות; אלא נגדנו, היהודים, נפתח מסע של הסתה. אתה, אדוני הרם, מיטיב לדעת, שזו אני ויצחק מאיר גולדרייך חתמנו על תלונה נגד המשטרה המקומית, בה אנחנו, יהודי אננופול, הבענו את עגותנו וצערנו. אני מבקשת ממך, הנציג הרם של השלטון, אמור-נא לי, האומנם עושים אנו, היהודים, עבירות ופשעים כה גדולים, שמאיימים עלינו בבתי-תיקון-המידות וגירוש לעשרות שנים? עונש חמור זה הוכן עבור מי? עבור קומץ היהודים, שאינם יכולים להיפרד ממסורותיהם הלאומיות, כמו חבישת שטריימל ולבוש אחר. לנוכח כל גזירה חדשה נעשים אנו, היהודים, הפקר. אין היכן לחפש מחסה. עושים אותנו ללעג, מתגרים ברגשות הלאומיים שלנו. כלום יכול אתה לתאר לעצמך, אדוני הרם והנאצל, מה עובר עלינו. ימים שלמים של דמעות שופכות אמהות יהודיות על ילדיהן הרכים. בהלמות לב של ציפיה: הישוב הילד בלי סימנים ובלי פגיעות, עם פיאותיו המסולסלות, שהן קישוט בעיני חלק של הוריהם. כלום אין היהודים בחלקם לובשים מכנסיים ארוכים? כלום חובש כל יהודי שטריימל? כלום כל אשה יהודיה גוזזת את שער ראשה לפני החופה? האומנם חייב היה השלטון להוציא תקנה כל כך חמורה נגד חלק של האוכלוסיה היהודית, שבחייה ממלאה המסורת תפקיד כה נכבד? בדיוק כמו כובעי המצחיה הכחולים עם מצחיותיהם המבהיקות אצל לא-יהודים? כלום מעשה הומאני הוא לאלץ דווקא את בעלי האמונה העמוקה האלו לוותר על התכונות שנשתרשו מדורי-דורות?

לפני מאות שנים אנסו את היהודים בספרד להתכחש לאמונתם. עשו להם את הצרות האיומות ביותר. את מעשי הגיהינום הגרועים ביותר של האינקוויזיטורים, כמו שריפת חיים על המוקד. בחניתות מלובנות פגעו בבשרם. ילדים חיים היו משליכים לתוך כיבשני האש לעיני הוריהם, ועוד צרות מרודות למיניהן. כל המעשים האלו הרי לא שברו את רצונם העז של היהודים המיוסרים והמעונים. הנותרים בחיים בנו מערות במחתרת ושם היו מתפללים לאלוהיהם. בגיטו הרומי עברו היהודים בכל שבעת מדורי הגיהינום ולא סרו מאמונתם. היהודים לא נכנעו. דווקה בכך גבורתנו."

כותב-הבקשות, קליינמן, אמר בין השאר:

מיסמך 15

"אישי, נציג השלטון הנכבד!
שאל-נא את פיו של ראש העיר של עיירתנו, יגיד הוא, כיצד אנחנו, היהודים, פיתחנו מזה שנים רבות, יחד עם כל אזרחי עירנו, פעילות חיונית בכל התחומים. בכל מה שנוצר בעיירה — וכן בסביבה כולה — יש חלק גדול משלנו. ולא זו בלבד, חיילים יהודיים וקצינים מסרו את חייהם יחד עם הנוצרים למען עצמאותה של ארצנו. יהודים אנשי-צבא גבוהים הגיעו בדרכים שונות מחוץ לארץ כדי להלחם באימפריאליסטים, ששדדו בכוח את חירותו של העם הפולני. מי יודע, אם אותם גיבורים יהודים לא חזרו לפני מותם על דבריו של הנסיך פוניאטובסקי, שטבע במעמקי האלסטר: 'אלוהים הפקיד בידינו את שמירת כבודו של עמנו, ולו בלבד נשיב את כבודנו'.

ועתה שואל אני אותך, אדוני הרם! ואתה שאל שם במי שמעליך: מדוע מגיעה לנו, היהודים, תודה בלתי-ראוייה שכזאת? "

בגלל התפתחותם של מאבקים פוליטיים גדולים של פטריוטים פולניים נגד הדיכוי ע"י שלטונות הצאר, החמיר הטרור, ויחד עמו בא גל של מהומות אנטישמיות. בכל המצבים נמצאו קודם כל היהודים אשמים. בעזרת הכנסייה חוסלו בתי-הספר, בהם למדו ילדים יהודיים ולא-יהודיים יחדיו. הכמרים טענו שאין ילדי הנוצרים צריכים ללמוד יחד עם ילדי היהודים. באננופול חוסלו בית-הספר ובית-החולים היהודי. הכנסייה פתחה בית-חולים בגושצ'ראדוב, שהועמד תחת השפעתה.

על פי המיסמך 16/19 יצאה תקנה להפריד בין אננופול ובין ראחוב ולהקים גמינה באננופול.

באותם זמנים קשים לימדו היהודים במחתרת את ילדיהם קרוא וכתוב יידיש. עם אלה שסיכנו את עצמם תוך העזה וללא פחד ופנו אל מוסדות השלטון העליונים בבקשה כתובה ברוסית ובה דרישה להתיר לילדי היהודים ללמוד בלשונם — נמנה המלמד אהרון בורשטין. והרי דבר הבקשה:

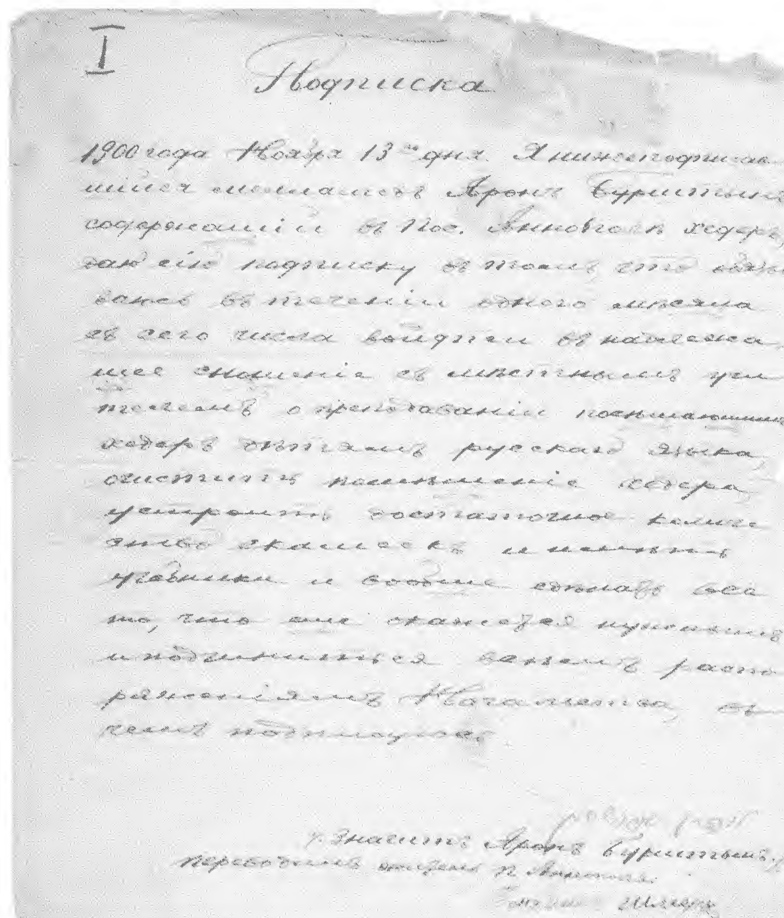
מיסמך 16

13 בנובמבר 1900.

אני החתום, מטה, אהרן בורשטין המלמד, המחזיק בחדר בעיירה אננופול, חותם בזאת, שאני מתחייב לנהל במשך חודש ימים מיום חתימתי על מסמך זה משא ומתן עם המורה המקומי בדבר הוראת הרוסית לתלמידי החדר: לנקות את בניין החדר; להשיג מספר ראוי של ספסלים; ובכלל, לעשות כל השאר הדרוש, וכן להישמע לכל הוראותיו של הממונה.

ועל זאת באתי על החתום: (אהרן בורשטין)

את זהות החתימות של המלמד, אהרן בורשטין, שחתם ביידיש, ושל המתרגם של המסמך: בנימין שלייאר, מיום ה-13 בנובמבר 1900, מאשר: ראש הגמינה, פאבלובסקי

I

Подписка

1900 года Ноября 13го дня. Я нижеподписав-
шийся меламедъ Аронъ Бурштейнъ
содержащій въ пос. Аннополь хедеръ,
далъ сію подписку въ томъ, что обязы-
ваюсь въ теченіи одного мѣсяца
съ сего числа войти въ надлежа-
щее сношеніе съ мѣстнымъ учи-
телемъ о преподаваніи посещающимъ
хедеръ [illegible] русскаго языка,
очистить помѣщеніе хедера,
устроить достаточное количе-
ство скамеекъ и [illegible]
[illegible] и вообще сдѣлать все
то, что мнѣ станется нужнымъ
и подчиниться всѣмъ распо-
ряженіямъ Начальника, въ
чемъ подписуюсь.

חיי הקהילה ומוסדותיה / שמואל ניצן

אננופול/ראחוב הייתה עיירה יהודית טיפוסית, שמאז קיומה, במשך מאות שנים, כ-80% מתושביה היו יהודים. נמצאת 76 ק"מ דרומית-מערבית מלובלין; במרחק 28 ק"מ בציר זה נמצאת העיר קרשניק; שם תחנת הרכבת הקרובה ביותר; ואילו בכיוון הפוך באותו קו, מעבר לויסלה, — אופטוב.

קהילת ראחוב/אננופול לדורותיה

ככל הידוע לנו, הייתה זו קהילה קטנה אך עתירת רוח; בדורות ראשונים, עשירה גם בחומר. המשטר הי'ה דמוקראטי ביסודו ופרנסיה נבחרו ישירות ע"י האוכלוסיה והיוו גוף ריבוני מוכר על ידי השלטונות לייצג את האוכלוסיה היהודית (גם זו היושבת בכפרי הסביבה). פרנסי הקהילה ונכבדיה כלכלו את כל צרכיה. הם עשו את השירות לציבור באמונה שלימה ושלא על מנת לקבל פרס. לעתים גם ידעו לעמוד בשער והדפו בתושיה כל התנכלות לציבור היהודי מצד כל גורם שלטוני (ראה: לעיל)

מקהילה זו העשירה, היוזמנית והפורצת אל-על שמלפני כשלושה-ארבעה יובלות נשאר צל קלוש בלבד. אחרי מלחמת העולם הראשונה, לא יכלו עוד רבים מבני עירנו לשקם את עצמם אף במאמצים נואשים. משפחות רבות, שעד המלחמה ההיא התפרנסו בכבוד, נתנה בהם ההתרוששות את סימניה; אף אם כלפי חוץ המשיכו באורח-חייהם הרגיל. במאמץ משותף של כל בני המשפחה, מצאו פרנסתם וחינכו את כל ילדיהם ב'חדרים' ובישיבות ואחר כך גם בבתי הספר (ראה להלן). מעטים בלבד יכלו להרשות לעצמם לתת לבניהם חינוך על-יסודי, בגימנסיה בקרשניק הסמוכה.

ר' ברל שוחט ואשתו פרלה

Rabi Berl Shochet and his wife Perla

לגורמי ההתרוששות שבעקבות ההרס על ידי פעולות האיבה במלחמת-העולם הראשונה (עיירתנו הייתה אז בקו-החזית, על הויסלה) נוספו בפולין העצמאית גורמי האיבה המושרשת ליהודי. בהרבה מקומות וגם בעירנו קמו אגודות בעלי-מלאכה וחנויות קואופרטיביות לפולנים. אלה כמובן דחקו את רגלי החנווני ובעל-המלאכה היהודי, שכל פרנסתם באה להם מהפדיון ביום-השוק, כשאיכרי הסביבה עורכים קניותיהם.

המדיניות האנטישמית של הממשלה, שהעלימה עיין מתעמולת ה'אנדקים' בקרב הכפריים וכן "מכבש המסים" הכבד, "עגלת שר-האוצר גראבסקי" שהעיקה על הסוחר הזעיר ועל בעלי-המלאכה, פגעו קשות ביהודי ראחוב.

רוב הציבור ככולו שחה קומתו ובהשלמה כנועה ציפו בסתרי לבם לזמנים טובים מאלה. זר מבחוץ לא היה מכיר בשום שינוי, לא באורחות חיי הפרט ולא בעסקי הציבור. בבתים ה"אמידים" לשעבר לא נשתנה מאומה כלפי חוץ — לא בהליכות הבית, בלבוש, ב"הכנסת אורחים" (בייחוד בשבת ובחג) שאז הוצף הביית באור הנרות על השולחן הערוך ועששיות-ההבזק הגדולות המשתלשלות מן התקרה. היה אור והיה גם חום, כמאמר הבריות: "צביטה בלחי ובלבד שיעמוד הצבע"... אולם המצב היה חמור.

מוסדות הקהילה ושירותיה

מאז שזכרוני מגיע סבלו מוסדות הקהילה מהעדר פעילות ומקיפאון. השירותים החיוניים, בין שנעשו בידי מקבלי משכורתם הזעומה מתקציב הקהילה שהספיקה ל"מיים בשביל המרק"... בין בידי ה"חברות" השונות שעשו עבודתן שלא על מנת לקבל פרס, וכיסו הוצאותיהן ההכרחיות מתרומות; אלה ואלה עבודתם נעשתה מתוך שיגרה, ללא יד מכוונת. אחזקת נכסי הקהילה הייתה רחוקה מלהיות תקינה. "פני" העיר ופרנסיה, שאיש לא ידע מתי ומי בחר בהם, היו מנוכרים לחלוטין לבעיות שהטרידו את הציבור. רק באירועים חגיגיים מאוד, בייחוד בימי גנוסיא של מלכות, היו מופיעים בהדר לבושם, לצד באי כוח ה"שלטונות".

המרכבה הידועה של ראחוב, קייץ 1926

The Famous Carriage of the Rachov Farm, Summer, 1926

כך זה נמשך שנים רבות. באמצע שנות ה-20 גברה בעיירה השפעתם של הציונים, אשר בשיתוף-פעולה עם חוגי בעלי-המלאכה, הצליחו להוות כוח מקדם שבא לביטוי גם בבחירות לקהילה בשנת 1931, כשלוועד הקהילה של 8 ח"ח נבחרו 5 ציונים. אך תהליך ההתאוששות היה איטי, בשל המצב הכלכלי הקשה של מרבית האוכלוסיה היהודית בעיירה. הרבה מן העבודה הקהילתית נעשתה בהתנדבות. השירותים ההכרחיים נעשו אף הם חלקם בהתנדבות.

להתעוררות של ממש הגיעו אך באמצע שנות ה-30. שניים הם שהיו המזרזים התעוררות זו — בונים מנדלקר ('בינצ'י'), אדם צעיר, בעל מרץ ותאב פעולה; הרב ר' שמריה פינסטרבוש — צעיר נמרץ אף הוא שעלה באותו זמן על כס הרבנות בקהילתנו. שני אלה ידעו לרכז סביבם אנשים צעירים (וצעירים פחות), כולם בעלי רצון טוב — אלה תרמו רבות, חרף המצוקה הכבדה שהאוכלוסיה היהודית הייתה שרויה בה, להקלת כובד העול. בהנהגתם נעשתה פעולה עניפה בשטחים שונים.

תקציב ומיסוי

קהילת ראחוב, ככל קהילה אחרת, לא הייתה מסוגלת בכוחות עצמה בלבד לקיים מוסדותיה ולתת את שירותיה לציבור. כדי שאלה יפעלו כתיקנם, וכן לאחזקת המוסדות הקהילתיים ולהפעלתם צריך היה מנגנון מינהלי-תיפקודי; ולכך צריך תקציב. עד כמה שידוע לנו, לא השתתפה הממשלה (ולא הרשות המוניציפלית) בהכנסות. אלה באו מהציבור היהודי בלבד, חלקם כתרומות "כאשר ידבנו לבו" וחלקם כמס, בצורת "דמי שחיטה".

הספקת בשר כשר הייתה בידי השוחטים במקום, אבי מורי לייביל (קורונה) ז"ל ושלמה (כץ) בבית המטבחיים שהיה רחוק מהעיר כקילומטר, בפיקוח רופא וטרינרי. בשל "גזירת השחיטה" שגזרו השלטונות, כביכול מטעם "צער בעלי חיים". אחרי בדיקת הכשרות על ידי השוחטים הכינו הקצבים את הבשר והביאו אותו לאטליזים שלהם. (שמות הקצבים הזכורים לי הם: חיים ופאליק קריסטל, אהר'לע שלגמן ובניו, משה'ל ובנו וועלוול, יוסף-נוח ויעקל זליגר, אברהם מנדל בורנשטיין ושאול; לפעמים עסקו בהספקת בשר גם נחמ'לע ויחיאל שיפרמן. כל אחד קנה עופות אצל הכפריים ביום השוק והביא אותם לשחיטה. השחיטה, גם של בקר, נעשתה רק על-פי פתק, שהוצא בידי מועצת הקהילה היהודית, תמורת תשלום "דמי שחיטה"(ש"ק).

הכנסה נוספת הייתה מתקבלת מדי שנה ע"י מכירת מקומות ישיבה בביה"כ. ה"גבירים" שבקהילה נהגו לקנות את המקומות המכובדים ביותר, ב"כותל המזרח". בתקופת החגים — "הימים הנוראים" — היו המחירים די גבוהים ומכניסים סכומים ניכרים.

אחרי אישור התקציב ע"י השלטונות האדמיניסטרטיביים, קיבלו התרומות לביה"כ תוקף חוקי ככל התחייבות כספית חוקית. במקרה של סירוב או איחור בתשלום, אפשר היה לגבותן באמצעות הערכאות.

סעיף חשוב בתקציב ההוצאות היו המשכורות: מדי שבוע שילמה הקהילה משכורות — לרב, לדיין, לחזן (חיימל פייגנבוים), לשוחטים, למורים, למלמדים, למנגנון האדמיניסטרטיבי ולשאר העובדים שבשרות הקהילה.

בתקציב נכלל גם סעיף הסעד. הקהילה דאגה לנצרכים שבאוכלוסיה היהודית, בעיקר לקשישים, מחוסרי אמצעי קיום, והייתה מחלקת להם סיוע כספי (וס"פ).

המשרתים בקודש

כוח סמכותה של הרבנות בעיירה היה עצום. סמכות זו התבססה לא על המישטר הקפדני של קיום המיצוות ודיני התורה בלבד אלא, ובעיקר, על נועם הליכותיהם עם עדת מרעיתם ומופת חיי הצנע שלהם ופשטותם. לבם הפתוח תמיד לסיבלות הזולת חיבבם גם על יהודים לא-דתיים. אפילו גויים היו מקבלים את חוות-דעתם ללא עירעור.

בית-הדין הרבני (הרב דמתא, כאב-בית-דין ולצידו שני דיינים) היה לסמכות השיפוטית הגבוהה בעיר ובסביבה. את מרותו קיבלו על עצמם מתוך אימון מלא.

בסכסוכים פנימיים שביניהם לבין עצמם, היו בני הקהילה פונים לבית-דין זה בלבד. גם בסכסוכים שבין יהודי לשאינו יהודי השתדלו (שני הצדדים), על פי רוב, ליישב את הסכסוך בבית-הדין הרבני, במידת האפשר ע"י פשרה.

בני משפחת רובינשטיין ישבו על כס הרבנות בקהילתנו כ-120 שנה, מראשית המאה הי"ט, עד אמצע שנות ה-30 למאתנו.

רביים וחסידיהם

נוסף לרב המקום, המרא דאתרא, הייתה ניכרת על מרבית יהודי ראחוב השפעתו של אחד הרביים. חסידיו של הרבי היוו מעין 'חברה סגורה' — התפללו ב"שטיבלעך" שלהם בשבתות ובמועדים. הם לא החמיצו כל הזדמנות להיוועד כדי לשמוע סיפורים של חסידים שחזרו מביקור בחצר הרבי (בימים הנוראים) עפי"ר בשבתות מיוחדות ובימים הנוראים. אולם כאשר זכתה העיירה לביקורו של רבי (כל רבי),היו כל תושבי העיירה בשיא ההתרגשות. מובן מאליו כי חסידיו של הרבי המבקר ונאמני השטיבל המקומי שלו ובאי "חצרו" — הם הראשונים לראותו ו"לקבל" ממנו שלום; הם העורכים את שולחנו בבית-המידרש לסעודת השבת ומסבים עמו וזוכים לקבל "שיירים" ממה שהרבי "טעם", כשראש שמשיו, כנפות קפוטת האטלס באבנטו, עומד על השולחן ומכריז את שם המקבל.. אולם כל יהודי העיירה שותפים לרוממות הרוח ולשמחת הלב כשהרב שוכן בקרבם. שמחה זו מוצאת ביטויה בשירה ובריקוד של המלווים את הרבי בבואו ובצאתו וכן בלכתו לבית-המידרש ובשובו.

פעולות סעד

פעילות ספוראדית וקהילתית

בתים רבים לא יכלו עוד לשאת את המצוקה והגיעו לפשיטת-רגל ואף לפשיטת יד... פשוטו כמשמעו. המעטים שעדיין "עמדו על הרגליים" פיתחו פעילות רבה של סעד, על צורותיה השונות:

(1) "מתן בסתר" בתחבולות מחוכמות, כך שגם הנותן וגם המקבל לא ידעו זה את זה...
(2) "הלוואות" מדומות למשפחה על סף ההתמוטטות. הלוואה משותפת של מלווים אחדים על מנת להחזירה "לכשירחיב".
(3) מיצרכי מזון שנאספו על ידי נשים "גבאיות" בבתי העיר לשם חלוקתם לנצרכים.
(4) בנק קואופרטיבי, מוסד כספי מכובד בפיקוח מרכזי מאורגן היטב (ר' להלן).
(5) קופת "גמילות-חסד" (ר' להלן).

משרבו הניצרכים, לא יכלו עוד יהודי המקום לשאת לבדם ולספק את כל הנחוץ, ולו במידה המינימאלית. החלו פניות חוזרות ונשנות אל בני העיירה שהיגרו לאמריקה ולקנאדה. ראחובאים אלה שמעבר לים, מעולם לא התעלמו מבני עירם שהתרוששו. מזמן לזמן פקדו קרוב-משפחה שהתרושש ב"חבילה" ו/או בדולארים אחדים, לקראת חג. עתה, בשנות ה-30 המאוחרות, זמן קצר לפני פרוץ המלחמה — כולם עניים, כולם ניצרכים — משתדלים להעביר גם את הסעד המגיע משם למסגרת ממוסדת (קופת "גמ"ח"). אף על פי כן לא פסקה גם, במקרים דחופים ובמגמה למנוע ממישהו התמוטטות גמורה, פעילות סעד ספוראדית.

פעילות ספוראדית של "מתן בסתר" ו"חלוקת התמיכה לחגים", המגיעה מעבר-לים נמשכה כמימים ימימה. אולם התעוררות ההכרה בכוחם העצמי והרגישות לפגיעה בכבודם האנושי של המתענים במצוקה הנוראה העלה את האנשים על דרך התהיה בדבר ייעול הכלים לפעילות הסעד. הבעיה שצריך היה לפתור הייתה ניצול יעיל יותר ו"מכובד" של מעט המשאבים שעמדו לרשותם.

פעולת הסברה נרחבת שנעשתה ללא ליאות על ידי ראשי הקהל (יו"ר ועד הקהילה והרב דמתא וכן ע"י פעילי המפלגות ועסקני תרבות) לא תמיד מצאה אוזן קשבת אצל ה"תומכים" מעבר-לים. הם לא יכלו להשתחרר מדרכי "החלוקה" המסורתית, אולי גם בשל דברי בלע והשמצה ששוגרו ע"י יסודות, שכל ה"חידושים" היו להם לזרה.

קטעי מכתבים (שנביאם להלן) ורשימות מקבלי הסעד שכללו כמעט את כל יהודי המקום (הנשארות חסויות, כמובן) ייטיבו להציג תמונה ריאליסטית של המצב באותה תקופה, שקדמה לשואה.

"חברות" ושירותי מתנדבים

המשאבים הכספיים של הקהילה, שמעולם לא היו מרובים, הספיקו בקושי לתשלום המשכורות הדלות לעובדיה הקבועים והחיוניים ביותר. קופת-הקהילה, הריקה על פי רוב, לא יכלה לכסות אלא מועט שבמועט מן ההוצאות השוטפות. הרבה ממה שנעשה, תוקן או נבנה לצורכי ציבור, ממקור התרומות וההתנדבות בא. כך זכורות לטוב ה"חברות" השונות שהתקיימו במשך עשרות שנים שעשו וטרחו, קייץ וחורף, ויצרו את האמצעים לקיום מסודר ורצוף של הפעילות העניפה בתחומים השונים של הקהילה וצורכי הכלל והפרט — בחומר וברות.

הכנסת אורחים, לינת הצדק וביקור חולים

שלוש חברות: הכנסת אורחים, לינת הצדק וביקור חולים — שאחת היא תכלית קיומן — סיעודו של אדם הנזקק ביותר. אף אם עיירתנו לא הייתה מן העשירות הייתה ידועה באנשיה טובי הלב שגם ידם פתוחה.

לקבצנים ולמקבצי נדבות היה "מלון אורחים" קבוע באחד מחדרי הספח של בית הכנסת, ה'פלוש' או בבית-המדרש מאחורי התנור. ואילו לאורחים מכובדים יותר: מגידים, דרשנים או עוברי אורח שנשארו בעיירה לשבת או לחג,היה קיים מינהג הכנסת אורחים "ממוסד". האורח קיבל 'פתק' מהגבאי התורן אל אחד מבעלי הבתים. לא ידוע על מקרה שפניה כזו הושבה ריקם. עם זאת, אם איתרע מזלו של אורח והופנה לאחד קמצן, הייתה השמועה פושטת בין כל הקבצנים, ואלה ידעו "לעמוד על המיקח" ולא ליפול עוד לביתו של הקמצן. על רקע זה התהלכו סיפורים מסיפורים שונים. חלק מסיפורי הרשלי מאוסטרופולי ושמחה פלאכטה מקורם אולי כאן ובעיירות דומות.

העשירים המעטים שבעיירתנו לא היו קמצנים כל עיקר. אך גם רוב הבעלי-בתים שאביונים היו, דאגו שבשבת יארח לשולחנם מישהו, לשם הידור במיצוות הכנסת אורחים. לא אחת באו לטעון נגד הגבאי מחלק הפתקאות שכאילו התעלם מהם...

"לינת הצדק" עסקה בסיעוד אדם חולה, ישיש, בודד או מטופל במשפחה חסרת אמצעים; בייחוד בלילה. "ביקור חולים" דאגה לא לביקורים בלבד, כי אם גם לסיעוד ממשי. בייחוד כשהחולה היה ראש המשפחה ומפרנסה. כן דאגה גם לרופא ולתרופות, במידת הצורך.

"הכנסת כלה"

זו עמסה את הדאגה לזוגות צעירים, אלא שבאותם הימים זה נקרא "הכנסת כלה". זאת קמה לצורך מוגדר של זוג העומד להינשא, והורי שני הצדדים אינם יכולים בכוחות עצמם לספק את הצרכים המינימאליים. בנושא זה פעלו לפעמים בו-זמנית 'חוליות' (ליתר דיוק: צמדים) אחדות למען זוגות-נישאים שונים. אלה לא הסתפקו בתרומות כסף בלבד, הם קיבלו גם חומרים שונים, כגון: נוצות למצעים, שאריות אריגים, חלקי לבוש וכדומה.

תלמוד תורה ו"חברת ש"ס"

"חברת ש"ס", שם צנוע בהחלט לצעירים ואברכים מחובשי ספסלי בית-המידרש, שדאגו לאחזקת ארונות הספרים ולהעשרת תכולתם, לתועלת הכלל. הם גילו יוזמה ותושיה רבה בפעולתם. לא הסתפקו בקיבוץ התרומות הרגילות. הם עשו מעין פייס ('הגרלה'). כאשר החליטו לרכוש מערכת נוספת של תלמוד בבלי, הוצאת האחים ראם, לזה לא הספיקו התרומות. מה עשו? מכרו פתקי-הגרלה, שנתן להם הכנסה ניכרת והספיק לרכוש את כל המערכת במהדורת פאר ובכריכת עור. יום ההגרלה היה יום-חג לכל המעורבים (ורבים היו המעורבים — המתרימים הרבים, הקונים פתקי הגורל ובני משפחותיהם ומי לא). הכול ידעו כמובן את "כללי המישחק": הזוכה בגורל מנדב את זכייתו לבית המידרש, לאחר שדבר הזכייה והנדבה צויין בשערו של כל ספר. לאחר הטקס נערכה השקת כוסיות (בלי נאומים) — הכול על טהרת ההתנדבות.

"תלמוד תורה", חברה זו אספה תרומות (לא נדבות) בשיטת ה'מס הפרוגרסיבי', דהיינו: מן העשירים סכומים נכבדים, אך לא פסחו גם על העני ביותר. הכול תרמו את חלקם כדי לאפשר מתן חינוך-חינם לילדים של מעוטי יכולת. ייתכן וזה עוד לא הכול. מניתי רק את אלה שאישית יכולתי להעיד על קיומן ופעולתן. רבים מאוד מבני הקהילה נתפנו מטרדות פרנסה וחיי שעה לעסוק בצורכי הציבור ולדאוג לחיי עולם.

פעילותן של נשים, "הגבאיות"

פעילותן של נשים בתחומים אלה ראויה לציון מיוחד. בחברות אחדות השתתפו גם נשים (לינת הצדק, ביקור חולים, הכנסת כלה, חברה קדישא) בדרך כלל בנפרד. אולם היו נשים פעלתניות ביותר, שעם כל טירדות המשפחה ודאגת הפרנסה, מצאו זמן והלכו (על פי רוב בצמדים) לקבץ נדבות (גם במנות מזון שנשתיירו מסעודת שבת) לשם "מתן בסתר" לנצרך ביישן. היו נשים שתמיד ידעו היכן דרושה כתף תומכת ויד עוזרת לחולה עני, למשפחה ברוכת ילדים במצוקה וכיו"ב. וידעו תמיד להופיע ברגע הקריטי ולהפיח זיק תיקווה חדשה. במקרים מסויימים זאת הייתה הצלת-נפש.

חברה קדישא

(1) גבאי החברה והמתנדבים

גבאי החברה במשך למעלה מ-30 שנה היה אבי ז"ל, שלמה מרשיין וסגנו ר' שלמה סופר. היו כאן מנכבדי הבעלי-בתים וגם יהודים פשוטים. היו: מנדל לייב'לס, יצחק אולייז', אברהם-משה, שלמה גולדרייך, יענקל לרר, קלמן ויינשטוק, אברהמ'צי מלצמן, מאיר שניידר, אִיצ'י שניידר, מרדכי-בר ברוך. היו גם נשים: זלדה שלום-מיכלס, ליבע יענקל'ס, חנה שפורן. (מ' מרשיין).

(2) שני בתי-קברות

בעיירה היו שני בתי קברות. אחד ישן עוד מימי ראשית העיירה מהמאה ה-17—18, זה היה ע"י בית המדרש. במשך הזמן ציוו השלטונות להקיף את בית-קברות זה בחומה גבוהה ואסרה להמשיך לקבור שם מתים. אבל היא מכרה לקהילה שטח אדמה חדש, שקודש לבית קברות שני. בבית הקברות הישן קברו את צדיקי הדור ועל קברותיהם "אוהלים", שבהם דלקו נרות-תמיד. בבית הקברות היו הרבה מצבות יקרות ועליהם שמות הקבורים ושם אבותיהם. רק במאה האחרונה נחרתו על המצבות גם שמות-משפחה. (לפי וס"פ: 116)

איגוד בעלי-מלאכה

בתחילת שנות ה-20 חל מהפך ותמורה — תחילה בחשאי ובלתי נראה לעין — בקהילה, בארגונה ובפעולת מוסדותיה. אירגונים ו"חברות" מסורתיות הוסיפו לפעול כקודם אך נוספו התאגדויות של המיגזרים השונים בחברה. אלה היו איגודים המסונפים למרכז ארצי. חנוונים, בעלי-מלאכה ואחרים לא הסתפקו עוד בשייכותם ל"חברת תהילים" או "עין יעקוב", למשל; ה"שטיבל של החייטים" לא סיפק עוד צורכיהם. נמצאו אנשים ש'גילו' אופקים שמעבר לעיירה והכירו כי באירגון נאות גלום כוח רב.

איגוד כזה התארגן והתחיל לפעול בסדירות בשנות ה-20, כאשר ממשלת פולין העצמאית החלה להצר צעדיהם בגזירותיה השונות. כאשר ירדה עליהם "גזירת הצכים", שחייבה התייצבות לבחינות-דיפלומה של העוסקים במלאכה, גם אלה שאומנותם עברה אליהם מאבותיהם ואבות אבותיהם, במשך דורות. אי אז קמו להתארגן ושלחו בא-כוחם ל"מרכז בעלי המלאכה" בוורשה.(ר' להלן).

נעורים בראחוב לפני שלושה דורות / יודל בורנשטיין

עצתו של שכן טוב

אברהמ'ל שכננו היה אדם, שידע להאזין לשיחותיהם של הבריות. אותי הכיר מילדותי. הייתי חבר לבנו. יחד למדנו בחדר אצל אוריש, המלמד של שלושה דורות בעיירתנו.

פעם עצרני אברהמ'ל ושאלני, מה שלומי, כיצד אני מצליח בלימודי וכו'. פתאום אומר הוא אלי: — יודל-הירש, הרי אתה יליד ראחוב, ברם, איני משוכנע שעיירה זו "זכייה" היא לך. האומנם אינך מתכוון לעשות משהו למען עצמך בעיר אחרת?

— איני יודע באיזו עיר?

— לו את פי שאלת: ורשה היא שמוצאת חן בעיניי. ורשה היא כרך גדול ההולם נער שכמותך. ככול שאני מכיר אותך וככול שאני יודע עליך, יש לאל ידך לפעול משהו, אם תסע לוורשה.

את השיחה ההיא זוכר אני עד היום. הרי זה עניין של 73 שנים. אין זה דבר של מה-בכך! הוא אמר בפירוש: "עליך לזכור; חייב אתה להחליט, להשתחרר מראחוב. הריני מבטיחך, שלא תלך לאיבוד".

אברהמ'ל היה יהודי חכם. הוא היה האיש שאמר לי: "דומני, שאין מקומך מכירך בראחוב"... "צרה תהיה עליך".מעניין מה קלע אדם זה בניחושו. וכך, בהיותי בן 13 הרגשתי בנקודת מיפנה בחיי. וכעבור 3 חודשים עזבתי את ראחוב. איני זוכר, מתי יכולתי להרהר בראחוב ולא להעלות בזכרוני את דמותו של אברהמ'ל, בנו של יעקב (ברפמן). חשתי, שאדם זה מעוניין באמת ובתמים, שהמחר שלי לא ירד לטמיון. הוא היה לי ידיד אמת.

היה לי מורה פרטי

באותו זמן הייתי מאושר בראחוב, שהרי היה לי מורה פרטי. הוא היה בעל השקפות מתקדמות מאוד, משכיל מאוד. למדתי מפיו שלוש שפות: פולנית, רוסית וגרמנית, וכן מדעים אחרים. ניראה, שמרוב להיטות ללמדני רצה כאילו להשתיל את ראשו עליי.

הייתי אז צעיר מאוד, בן 10 בסך הכל. קשיים לא חסרו. אף על פי כן שכחתי את הכל, ורק אחת ידעתי: ללמוד. רבה מאוד הייתה סקרנותי להכיר מלה חדשה, רעיון חדש; ולזכות ביכולת להשקיף על פני העולם.

היו ימים, שבהם התקשיתי בלימודיי. חשתי בצערו של המורה. הוא היה בן-אדם מלא הבנה. הוא ידע לגלות במבע פניי, כמעט יום יום, שמשהו אינו כשורה עמי, שלבי כבד עליי. חשתי, שכל יום, כל שעה, שאפסיד, אומנם תהיה אבודה. משום כך לא הכבידו עליי כל כך הקשיים.

מורי ידע לנגן בכמה כלים. היה אמן הנגינה בכינור, נגינתו הייתה יפה להפליא; עובדה זו דיברה אל לבי בעוצמה שאין כמוה, שכן כבר אז התחלתי לשיר. היה לי קול נאה ביותר. כאשר קיבלנו כינורות, אהרון-דוד ואנוכי, התחלנו ללמוד נגינה.

הרי אנו בראחוב...

ברם, הרי אנו בראחוב. סרנו לפנות ערב לבית-המדרש לתפילת מנחה ומעריב. בהפסקה שבין מנחה ומעריב עולה על הבימה השוחט, דופק על השולחן ומכריז: "ברשות הרבים וברשות הרב, הרי יש עמנו כאן, בבית-המדרש, שני 'שקצים' – יודל-הירש ואהרון-דוד!..." מייד בשומענו את שמותינו, כבר היינו בחוץ. התרחקנו לעבר בית-העלמין ושם הסתובבנו עד שעת לילה מאוחרת. החלטנו ללכת הביתה, ומה שיהיה — יהיה. נכנסתי הביתה — אבא, אמא, הילדים, הכל היו בבית. אבא לא דיבר כלל, כרגיל. אך די היה להביט בפניו. היה זה גרוע מדיבורים.

בבוקרו של יום המוחרת, דבר ראשון שהחלטתי היה לראות את אהרון-דוד. הוא כבר המתין לי. סיפר לי את ה"ניסים" הגדולים שאירעו לו. שעה שהתקרב אל ביתו, כבר היו הדלתות פתוחות. כיוון שהיו אצלם משקולות לשקילת קמח, נטל אביו משקולת של 5 ליטראות והשליכה לעברו. למזלו לא פגע...

הלכנו אל המורה שלנו. פתחנו בשיחה. מה לעשות עכשיו? יתכן מאוד, שנצטרך להלחם עם הורינו; נמתין ונראה, כיצד יפול דבר.

בן ואמו משיחים

אבא לא דיבר אליי במשך זמן רב; לאמא הסברתי שאני מבין יפה ללבה. וכך אמרתי לה: "הלוואי ותביני אותי, אמי היקרה, כפי שאני מבין אותך. את חיית את חייך, כפי שחונכת. ילדים הם דור חדש. כבר היו דברים מעולם, ועוד יהיו, שלא כל הילדים יהיו בדיוק כמו אבא ואמא שלהם. רצוני לדבר אתך, כדי שנבין זה את זו; כדי שנוכל לחיות כמו אם עם בנה. עלייך להתחיל להבין: כזה הוא העולם. רב רצוני, שדבר אחד ייחרת בלבך: שאני בנך ואני אוהב אותך, כפי שרק בן אוהב את אמו. וכל ברכותיי לך הן. שמא יתמזל מזלי וגם את תביני אותי — אם לא עתה, הרי יבוא יום, שאת עצמך תביני אותי. דבר אחד יהא עליך לזכור, שהנך אמי ואני בנך כל עוד נשמתי בי."

בורשה — היכרות עם הכלא הצארי

נסיעתי לוורשה לא הייתה צלחה. הרי מדובר בנער בן 13 בסך הכל. סבור הייתי לתומי, שאני בן-אדם מושלם. משהגעתי לוורשה, גיליתי את האמת, שהנני אך נער.

בוורשה נוכחתי לדעת, שחלמתי חלומות גדולים, אך לפעול חייבים במציאות. כל אותן תוכניות שרחשו במוחי, שעה שיצאתי מראחוב, היו תוכניות של נער. ואילו היום עליי לקבל את המציאות כמות שהיא. ואולם על הלימודים לא וויתרתי.

היכרתי שם בן-אדם צעיר, סטודנט, והוא היטיב להבינני, כיוון שהיה אך מעט גדול ממני בשנים. היה איש מפלגה, חבר ב"בונד", הגדולה שבמפלגות. הדבר היה בשנת 1901.

ברגע, שהזכרתי את המלה "מפלגה", עברה עליי חוויית המהפכה שלי. שם פגשתי צעירים מסורים בני 15, 16 ו-17, נכונים לעשות הכל למען המפלגה. וכך, בהיותי בן חמש-עשרה וחצי כבר הייתי איש-מפלגה. בטרם מלאו לי 16, כבר נעצרתי בפעם הראשונה. על מה? על השתתפות באסיפה. הובלתי אל איזו לישכה ולפנות ערב הועברתי למבצר שמחוץ לעיר. ביקורים הותרו פעמיים בשבוע. הטיפול היה מזעזע, בלתי-אנושי. ערכנו שביתה. הצגנו 14 תביעות. ברובן זכינו להיענות: מישכבים נוחים יותר, יחס טוב יותר, מזון משופר יותר. מבקריי היו באים בשל סקרנותם הרבה, לשמוע משהו מפי. הצלחתי לשכנע את מבקריי, שאם רוצים לשמוע חדשות, הרי לא זה המקום... הם הבינוני. כעבור שישה שבועות ומחצה הביאו לי קאפוטה ויצאתי עמם (עם מבקריי).זו הייתה בריחתי הראשונה מבית-הסוהר. אחרי הבריחה קיבלה אותי התנועה "בשתי ידיים" ואילו אני חשתי, ששוב אינני עוד ברשות עצמי, אלא חובתי לשרת את התנועה. לא היה זה דבר קל. הלקח שלמדתי בתנועה היה, שכל איש, בין אם הוא בוורשה בין בראחוב, בין בכל עיר אחרת, חייב להיות בן-אדם ולגדול מיום ליום, לגבוה ולהתחזק.

לא עבר זמן רב, אף לא שנה תמימה ושוב נעצרתי, זו הפעם השנייה. זה היה כבר דבר שונה לחלוטין. המשטרה כבר עקבה אחריי. הפעם ישבתי ב"פאוויאק". ישיבה זו הפכה אותי לבן-אדם שלם, כך האמנתי. בלילות, אחרי חצות היו לוקחים אותי לחקירה. העניין נמשך שבועיים ימים, לילה לילה, אך לא הוציאו מפי מאומה. כפי שפתחו, כך גם סיימו. בינתיים התקיים המשפט. ב"פאוויאק" הוחזקתי שלושה חודשים.

השיבה לראחוב — פעילות בימתית לשם ייסוד ספריה

לאחר ששוחררתי, נאלצתי לעזוב את וורשה ונסעתי הביתה, לראחוב. ובכן, מה עושים בראחוב? עסקתי, אפוא, בענייני תיאטרון. הייתי שחקן, לחשן; הרכבתי את כל הלהקה וביימתי את המחזה "פרא אדם" מאת יעקב גורדין. שחקנים היו לרשותי למעלה מן הנדרש. ראחוב כולה חשקה אז לשחק תיאטרון. באחוזה הראחובאית היה מנהל-משק יהודי. היו לו שלוש בנות ושני בנים, כולם ילדים מחוננים מאוד. העסקתי את כל חמישתם. היידיש שבפיהם הייתה יפה מאוד. בינתיים אני עובד; טובע בים של עבודה. אך את התוצאה אין לראות. ה"אולם" היחיד, שיכולתי להשיג, היה אסם תבואה גדול. היאך להתקין בו תאורה לשעות הערב? אין ברירה אלא להציג ביום. ביום? כיצד להביא יהודים לתיאטרון בשעות היום בימות החול? ואילו בשבת, ידעתי, שבראחוב אין הבריות מוכנות עדיין ללכת לראות תיאטרון.

משבאתי לראחוב, נעשיתי יוצא ובא אצל יעקב-לייב רוזנברג, בעל האחוזה. הגיע לאוזניו, שאני "שולח את ידי באיזה עניין". גילגל עמי שיחה ושאלני, האומנם אמת הדבר? אומר אני לו: "אמת, מאה אחוז". והוספתי: "בעד הרובלים שיושגו, אפשר לקנות ספרים ולפתוח ספרייה יהודית".

הוא האזין בקשב רב. אומר הוא אליי: "העניין, שפתחת בו, נושא חן בעיניי. אלא, באשר לביצוע, חוששני, שתישאר תקוע באמצע. אני מוכן להעמיד לרשותך את ארמוני שבאחוזה."

הצעה זו מצאה חן רב בעיניי. פגעתי, אפוא, הישר בנקודה: "מוצא חן בעיניי, שאתה מעוניין בכך. אף על פי כן עלינו לדבר 'תכלית'. מה דעתך על כך? וכיצד נוכל לעשות כאן שותפות?" האיש רק גיחך: אני ויעקב-לייב הולכים לעשות "שותפות"! בכל זאת גוללתי בפניו את תוכניותיי: אין אני רוצה בכסף, איני רוצה להפיק מהעניין אף קופיקה אחת; כל פרוטה שאוכל להפיק מעניין זה, תושקע בספרייה. בקיצור, עשינו עסק. הוא הציע לפני תוכניתו: לא נדבר עם היהודים על כסף. הוא יעמיד שולחן כראוי ויזמין כמה פריצים. "הנח לי את עניין הכסף. אתן לך יותר כסף, משאתה מעלה בדמיונך". וכך היה.

לאחר ביצוע הנשף הראשון, הופתעה ראחוב כולה. למחרת היום שכחו הכול את ענייני דיומא, וכל שיחה נסבה על אודות התיאטרון. פעמיים ביצעתי את הדבר בראחוב ופעם אחת בקראשניק. ובזה הוקמה אז ספרייה.

חייל בצבא הצאר...

שבתי לוורשה ונשארתי שם עד שנת 1908, עד שגוייסתי לצבא.

בבואי הביתה לאחד החגים, יזמה אמא שיחה ושאלה מה יש בדעתי לעשות בעניין הצבא. אף קבעה שחטא הוא למסור שנתיים וחצי מהחיים לשירות צבאי ולהיות מכור לכל החיים. ראיתי מה מצב רוחה של אמא. המתגייסים היו מסתגפים, כדי לאבד מכושרם הגופני ולהינצל מגיוס. מנהג זה היה רווח בעיירתנו מזה דורות. אני לא הייתי מוכן לנהוג כך.

נסענו כל המתייצבים יחדיו ליאנוב. אנשי ראחוב לא היו רבים מדיי. גם מהמעטים היו עוד חסרים; אחדים היו נכים. וכשהגיע תורי, קם ה"סולטיס" (פקיד העיירה) ואמר: "מצטער אני על אלה הנעדרים, ואולם עכשיו הנני שבע נחת בראותי איש צעיר זה, האומר, שהוא מרוצה בלכתו להיות חייל". לא חלפו יותר מ-5—6 דקות, והפכתי לחייל.

לפנות ערב בא אלינו הרב "מטעם" והשביע את החיילים היהודים. אומרים, שהמגוייסים ישוחררו לבתיהם למשך שבועיים, כדי שיתכוננו.

בבוא המועד נסעתי ללובלין והתייצבתי בפני המפקד. די היה לראות את האיש בלבד, כדי להתעלף. איזה גוף, איזה זקן, ענק. שואל הוא: "היכן היית?" אמרתי, שהייתי בווראשה. "מה פתאום בווארשה?" אמרתי, שהייתי חולה. הוא הגיב בכעס שכזה, ששיניו חרקו.

לפי קומתי עשוי הייתי ללכת לחיל הרגלים. מרוב כעסו הציב אותי לחיל התותחנים. נתנו לי ציוד ואמרו לי: "אתה הולך לאשחאבאד, אך משם לא תשוב לעולם". חשבתי בלבי: "אתה מדבר שטויות". ויצאתי לדרך מלובלין לאשחאבאד. נסעתי עד לתחנה הראשונה. אומרים, שלהמשיך בנסיעה אפשר רק בלילה. ככה נסעתי לאודיסה. באודיסה עליתי לאונייה ונסעתי ימים מספר עד שהגעתי לבאקו. שם יש לחצות את הים.

באתי לאשחאבאד והלכתי לקסרקטין. שכני למגורים היה החזן החטיבתי. מה עושה החזן? בערב חייבים להתפלל — לברך בברכת "לילה טוב" את הריבונו של עולם. כל לילה אומרים את התפילה לכבוד ניקולאי ניקולאייביץ "אל, נצור את הקיסר".

ערב אחד יוצא אני החוצה, והנה ממתינים לי ארבעה יהודים ומזמינים לארוחת ערב אצלם. הכינו לחם לבן וגבינה, ויין צימוקים. אמרתי להם שעליי לקחת עמי את חברי החזן. הלכנו, אפוא. שתיתי כוס יין, ועוד כוס, עד שפצחתי בזמר. שרתי מהשירים שלהם. אחרי ארוחת הערב, כיוון שהקהל שמע זמרה, באו הכל בריצה. הקסרקטין כולו היה מלא. שרתי רק רוסית. בא המפקד שלי, המ"כ, ולא נתנו לו להיכנס, עד שהלך והביא את הקצין שהיה תורן באותו לילה. הקצין המתין בסבלנות עד שסיימתי את השיר. או אז ניגש אליי, נטלני בזרועי והוציאני מהקסרקטין. בחוץ הוא אומר אליי: "כלום אינך יודע, שאסור לך לבוא בין הותיקים? בכלל אסור לחייל צעיר לבוא הנה. כרגיל זהו החוק לפני שבועת האמונים". פתאום הוא מפסיק לדבר על אותו עניין, ושואל, אם נכון אני להיות חזן אצלם? (ליטול את החזנות ממישהו?) עניתי לו: "מובן, אם אתה שואל, עליי לאמור לך, שליהודי יש דינים מדינים שונים, אלא שהשירות לקיסר עולה על כל הדינים הללו. כך, שאין בכלל שאלה, כלום רוצה אני. אם רצונך בכך, אזמר". והוא אמר: "ממחר אתה תהיה החזן".

המ"כ שלי בא אליי ביום השישי, ושואל, כלום רוצה אני ללכת העירה לאכול ארוחת ערב. וודאי שיש לי חשק לצאת העירה. אף את חברי לקחתי עמי ושלושתנו יצאנו העירה. בקשתיו, שיובילנו לבית-הכנסת לפני שנלך לאכול. בבית-הכנסת היו יהודים. נדברתי עמם, שכאשר אהיה מוכן לברוח מהצבא, הם יכינו למעני את הכל.

שהיתי שם 13 שבועות, נשבעתי שבועת אמונים, נעשיתי חייל. אחר כך נשלחתי לשרת. היה לי שם סוס. תפקידי היה להוביל את הדואר למשרדי הצבא ולשאר מקומות. באותו יום כבר נדברתי עם היהודים שהכרתי. הכל סודר מראש. מאשחאבאד הגעתי לפרס.

פרנסותיה וסדרי הציבור

העיירה כמעט כולה בנויה בתי-אבן נמוכים; הגבוה שבהם היה בן שתי קומות, נחלת משפחות אמידות. במרכז העיר — השוק הרבוע הגדול, בו רוב החנויות הלא-גדולות שמהן התפרנסו חלק מהתושבים. כמחצית מהתושבים מצאו פרנסתם מיגיע כפיהם, חייטות וסנדלרות. לקוחותיהם היו הכפריים, שהגיעו העירה בכל יום חמישי ל״יריד״. ביום ההוא ערכו אנשי עירנו את דוכניהם בשוק, כדי למכור את אשר הכינו בכל ימות השבוע וקנו מהכפריים את תוצרתם: תבואה, עופות, פירות וירקות, ביצים וכדומה. הכפריים התפזרו בחנויות העיר וקנו בהם מיצרכיהם: דברי הלבשה, בדים, נעליים, ועוד. בין הבאים מהכפרים היו גם יהודים בודדים שגרו בכפרים ואף הם הביאו מתוצרת הכפר וקנו דברים הנחוצים להם. היו גם שיצאו ל-2 עד 4 ימי שוק בערי הסביבה, כדי למכור את פרי עבודתם ומרכולתם. נזכר אני בתמונות שראיתי במו עיני, שיירות של כירכרות רתומות לסוסים מסיעות משפחות שלמות, המובילות שלל סחורותיהם: דברי הלבשה, נעלים, ודברי סידקית שונים. הכל יוצאים לשוק, בקייץ ובחורף; גם בקור של 25—20 מעלות מתחת לאפס.

היו משפחות שהתפרנסו ממאפיות קטנות, ממכירת משקאות חריפים; היו שענים, קיוסקאים, קצבים, מוכרי דגים, כובענים, ספרים. היה בית-הבד להפקת שמן, טחנות קמח, נפחים והיו גם אנשים בלי מקצוע או פרנסה קבועה וקראו להם ״די לויפערס״, כי היו רצים כל יום לכפר סמוך להביא טרף למשפחה. גם מקבצי נדבות היו בין בני עירנו.

מקור הספקה הייתה, בדרך כלל, קרשניק הסמוכה. משם קיבלו סוחרינו את סחורתם בעגלות רתומות לסוסים. חלק מההספקה בא גם מאוסטרובצה, אוז׳רוב, וצ׳מיילוב באותה דרך. הלבשה, אריגים והנעלה קנו בלובלין, וזה הובא באוטובוס. היה לנו גם יצוא, ביצים ובשר, לוורשה בספינת-קיטור שעברה בעירנו.

העיירה הייתה מוארת רק בכמה פנסים תלויים על עמודים. אחד מהם עמד במרכז והיה צריך להאיר את כל כיכר השוק. ואילו היתר, בשאר חלקי העיר,לא השתלטו על חשכת העיירה הקטנה הזו. אומנם הייתה תוכנית לחבר אותנו לרשת החשמל ולקו הרכבות בשנות ה-1940. גם רשת מיים לא הייתה בעירנו ו-2 הבארות שבעיבורי העיר, בדרך לובלין, סיפקו לנו את המיים.

היו 2 שואבי מים: נחמן ונטע׳לי שהביאו העירה מיים על עגלה רתומה לסוס. בחבית הגדולה היה פקק מיוחד לסתימת פי החבית בשעת נסיעה. לבעלי הבתים הועברו המיים בדליים, תמורת תשלום. רוב אנשי העיירה היו יוצאים לבארות הללו, דליים בידם, עם או בלי אסל על השכם ומביאים את מנת המיים שלהם הביתה. ככה הייתה הספקת המיים בחום הקייץ ובקור החורף. זוכר אני מקרים רבים את שואבי המיים כשמלבושיהם, זקניהם ושפמיהם התכסו בקרח. היו גם מקרים מזעזעים כשסוסיהם החלשים הוחלקו על הכביש המכוסה קרח ולא יכלו בשום אופן לקום, על אף התחנונים והמכות שקיבלו מבעליהם. אחרי מקרה של הלקאות כאלו מת סוסו של נחמה׳לע (או של נטע׳לע).

היה רופא יהודי אחד,ד״ר שיין, שטיפל בחולים. בית חולים לא היה במקום. היה בית-מרקחת אך רפואה יותר חיונית הובאה מלובלין. בנוסף לרופא הנ״ל היה ר׳ אשר פעלדשער (אורנטרייך),שטיפל במקרים קלים. גם ר׳ אלעזר זיינוויל׳ס, חותנו של שמחה דרדיקמן, עסק בחשאי ברפואה. פעמיים בשבוע ביקר בעיירה רופא מטעם קופ״ח, שבה היו מבוטחים עובדי מדינה ואחרים. לרוב השתמשו בתרופות ״סבתא״.

יש לציין שבתוך העיר גרו משפחות לא-יהודיות מעטות בלבד. אפשר היה לחיות חיים יהודיים שקטים. קרו אומנם גם מקרים בודדים של התפרעויות שונות של גויים בעירנו או בדרכים המוליכות אליה, אלה רבו בזמן האחרון בשל הסתה אנטישמית.

אמצעי התחבורה בעירנו היו 2: (1) אוטובוס, שמחיר הנסיעה בו היה יקר, היה פעמיים ביום בקו: לובלין — קרשניק — ראחוב — אוסטרובצה. (2) עגלה רתומה לסוס, זול יותר, אך הנסיעה נמשכה זמן רב ורק לקרשניק או בכוון השני לאוז׳רוב — אוסטרובצה. בנוסף לתחבורה הנ״ל עברה אצלנו מדי שבוע ספינת קיטור לוורשה.

תחבורה מיוחדת במינה הייתה במקרים מסויימים. למשל: כשנסענו לקבל פני רבי, שבא לעירנו, היו יוצאים בכירכרה של בעל-האחוזה ובה הביאו את הרבי העירה, כשיתר המלווים, תושבי העיר, מלווים

אותו בעגלות או ברגל. כך היה גם כשביקר אצלנו, להבדיל, ראש כנסיה, בישוף או ארכיבישוף או אחד מגדולי השלטון.

היה לנו דואר מקומי שבו היו מסדרים כל ענייני הדואר. חלוקת מכתבים הייתה בכל יום על ידי הדוור היחידי שעבד גם בתור פקיד הדואר. מכשירי טלפון בעיירה היו מעטים וחושבני שלא הגיעו לעשרה. הודעות חשובות של השלטון המקומי הועברו לקהל על ידי מודעות מודבקות על קירות הבתים או על ידי הכרוז שהקהיל את התושבים בתוף.

על שריפה שפרצה הודיעו בצלצולי פעמון בידי רצים ברחובות העיר. בזה ניתן גם האות לכבאים המתנדבים למהר ולחטוף עגלה עם סוס ולהביא מיים לכיבוי השריפה. קבוצת הכבאים של "האחוזה", מצויידים במכשירים, בראשותו של יולק או שימק, אחיו הצעירים של בעל האחוזה היהודי, באו לעזרה בזמן הצורך. גם אנשי משטרה עזרו במשרוקיותיהם להפעיל את מנגנון הכבאים. המשטרה הייתה גם יוצאת לסיור בכפרים, לא פעם קרה ששוטר חזר מסיור כזה מוכה מכות רצח על אף הנשק שבידו. אנשי המשטרה וקבוצות הכבאים מצוחצחים בלבושם ותזמורת בראשם, מופיעים בכל יומא דפגרא בתהלוכה ברחובות העיירה ובמרכזה: ביום ה-3 במאי, חג הקונסטיטוציה, ביום הולדת הנשיא, ביום הולדת הרמטכ"ל של צבא המדינה או ביום הזיכרון למרשל פילסודסקי, ובחג העצמאות של פולין, ה-11 בנובמבר.

המכינה ל"ישיבת חכמי לובלין" בראחוב

Yeshivat Hachmey Lublin Preparatory Academy

רבי בא העירה

הגם שאצלנו לא ישב קבע אף רבי אבל כל כמה שבועות ביקר בעיירה רבי אחר: הרבי מצ'מילוב, הרבי משה-מרדכי מטריסק, הרבי מחלם, הרבי מקומרנה ועוד.

אתאר לפי מיטב זכרוני את הביקור של הרבי מצ'מילוב למשל: ראשית כול, ההכנות לאכסן את הרבי. עד שנודע שהרבי יתאכסן אצל ר' לייבעלע ברוך'ס: איש עשיר, בעל הדרת פנים ומכובד. הוא פינה את בני ביתו בכדי למסור לרבי ופמלייתו את הדירה והתחיל להכין "כיד המלך". ביום שנועד לבואו של הרבי יצאו עשרות אנשים לצ'מילוב, מקום מושבו של הרב (כ-15 ק"מ מעירנו) בעגלות לקבל את פני הרבי. לפני כניסתו העירה יצאו אנשים, נשים וטף לזכות לראות ראשון את הרבי. העבירו אותו לכרכרה מקושטת במיוחד, רתומה לסוסים שקושטו אף הם לכבודו. את השמחה והריקודים שהיו במעמד זה קשה לתאר.

העיקר לראות את הרבי ולזכות בלחיצת יד ל"שלום עליכם", וככה נכנס הרבי העירה בשירים ובתרועות גיל של קהל חסידיו. בערב התכנסו החסידים וסתם אנשים "לתת שלום" לרבי ולשמוע ממנו דברי תורה וברכה לכל המתאספים. כמו כן קיבל הרבי את הקהל עם "קוויטעלך" שמסרו לו אנשים, שרצו שהרבי יתפלל עבורם. בליל שבת ובשבת ערכו שולחנות מיוחדים לכבוד הרבי וחסידיו. ההצטופפות הייתה גדולה מאוד. הכל באו לשמוע דברי תורה וברכה וגם לזכות בשיירים מידו של הרבי. בסוף הביקור נעשה גם נשף פרידה מפואר בסגנון חסידי. למחרת ליוו את הרבי בשמחה ובשירה בצאתו את העיר.

הובלת ספר תורה לבית הכנסת / שמואל פרייברג

הייתי אז ילד קטן. אני זוכר: בן-ציון עשה מנורה ענקית ותלה אותה בחזית הבית שלו. במנורה סמלים של שבטי ישראל. בפנים היו נרות,מנורות נפט וכל מיני "פטנטים" אחרים להאיר את המנורה. הפרנסים שהיה ברשותם סוס, כמו: שאול קצב, יוסף נוח, אברהם מנדל (בארענשטיין) לבשו לבוש ססגוני כמו בתקופת התנ"ך עם דגלים. את סוסיהם קישטו במיוחד לחגיגה בניירות צבעוניים. כל התהלוכה הזאת היתה בלילה ונראתה כמו קארנבל גדול. התהלוכה יצאה מהסופר עד לבית הכנסת לאחר שעברה את כל העיירה.

גזירת הצכים ואיגוד בעלי המלאכה / יהודה לייב שפס

אלי שפס נסע לוורשה. התקשר עם מרכז איגוד בעלי המלאכה, כדי לארגן את בעלי-המלאכה בראחוב ולהשיג למענם את הזכות לייעוץ ללא תשלום ע"י עורך-דין מטעם המרכז. ואומנם קיבלו ייעוץ, בהתאם לחוק, לאחר שהתארגנו. הם הבינו, שהדבר טוב למען האינטרסים שלהם.

כיו"ר נבחר משה'לי שר. האיגוד דאג לכל דבר. היו מתכנסים ודנים בכל שאלה לשביעות רצונם המלאה.

משפורסם חוק-הצכים, באה משלחת מהמרכז ועזרה לבעלי המלאכה במקום, שישיגו את מירב הזכויות. כל אחד קיבל תעודה, המזכהו לנהל בית-מלאכה. בו בזמן הונהג בית-דין חברים, בו נדונו כל העניינים. כל אחד מילא אחר פסקיו של אותו בית-דין.

הייתה גם מזכירות, כמזכיר כיהן אשר אורנטרייך. עוזרו היה אליהו קליינמן. הייתה להם גם קופת-מילווה משלהם, שהייתה מסייעת לכל מי שנזקק לכך.

כן דאגו, שיהיה להם ייצוג בכל העמדות בעיירה, שלא יהיה אפוטרופוס זר עליהם. באותו זמן התעוררה שאלת הבחירות לוועד הקהילה. בעלי-המלאכה בחרו אפוא באברהמלי בנו של גד, שייצג אותם בקהילה. זו הייתה הפעם הראשונה בתולדות יהודי העיירה, שבעלי המלאכה בראחוב הלכו מאורגנים לבחירות וידעו במי לבחור. הציונים, ובראשם מוטל ברנהולץ, זכו בהשפעה רבה והתמסרו לאירגונה מחדש של הקהילה.

לשיקום חיי הקהילה / בונים מנדלקר

כשנבחרתי כיו"ר הקהילה היהודית באננופול הצבתי לפני את המטרות: (1) לשטוף את העובש הישן מהפעילות הנחשלת כל כך, כיוון שעד עתה הכל היה נחשל ומוזנח.(2)להחיות את הציבור היהודי בכל פרט ופרט של המשק והפעילות,שנדרשים מהקהילה,וללכדו קצת בנציגות יהודית יחידה. לאחר שנים רבות של מריבות וקטטות). בדבר זה אומנם הצלחתי במידה מרובה. (3) להביא את המשק,הבניינים וכל מה ששייך לרכוש, למצב של סדר נאות. (4) להחיות את המוסדות העשויים לעזור לעניים ולחולים הרבים שבסביבה. ואומנם עשיתי זאת במידה מרובה; בעמל רב ובעבודה מיגעת הקמתי והחייתי הכל.(5) לקיים קשר הדוק עמכם; להנהיג ביקורת חמורה ולדווח על כל פעולה ועל כל דבר.

את כל אותם הדברים הצבתי לעצמי כמטרה. אאמץ את כל כוחותי וכשרונותי כדי להגשים זאת. תודות לכך שקיבלנו לקהילתנו רב פעיל ונמרץ מאוד, מובטחני, שעל ידי שיתופו בפעולה נבצע את הכל והדבר יישאר תמיד בזכרונה של העיר, כמזכרת נצח.

אין לתאר את המצב של עיירתנו המרוששת. המצוקה בעיר זועקת. המטרה שהצבתי לעצמי קדושה, בהיותי הנציג של העיר. בכוחות עצמי איני יכול להשיג את המינימום הדרוש, כיוון שהחורף עומד בפתח ובבתי

העניים אין עצים להסקה, הבריות שוכבים במיטות בגלל הקור ואין במה להסיק בתנור. תארו-נא לכם את המצב. מוכרחים לספק לפחות קצת עצים ותפוחי אדמה, הפרימיטיביים שבצורכי האדם. הרי בלי זה אי אפשר להתקיים אפילו יום אחד. מאוד לא הייתי רוצה לכתוב לכם על כך, כדי לא לגרום לכם צער, שהרי רואה אני, שבלאו הכי הנכם עושים דיי והותר, למעלה מכוחכם ואכן גדולה היא עזרתכם. הודות לעזרה זו ניתן לדאוג למאות משפחות במשך כל השנה, ובמיוחד בפסח, חג, המשמח כל בית הודות לסעד שלכם.

בעזרת סכומי כסף קטנים אפשר להעמיד משפחות רבות על רגליהן ולהבטיח להן קיום; דבר זה עשוי להציל מכלייה משפחות רבות. בקיצור, דבר זה נחוץ מכול.

4) אסור לי גם לשכוח את בית-ספרנו היקר. השקענו בו כוחות וכספים כה רבים. מאה ילדים, ברובם ילדי עניים, שאנו מעניקים להם כאן חינוך מודרני. עכשיו, בחודשי החורף, מקבל כל ילד מדי בוקר לחמנייה וכוס חלב. ברצוננו לחמם את הילדים הבאים מבתיהם הקרים בכוס חלב חם ולהחיות את נפשם בקצת מזון טרי וטוב, וכל זה עולה בכסף. מנין לקחתו? חישבו, אנא, על כל זאת, עיזרו לנו. וכולנו יחד נשיג את כל המטרות הללו.

(מתוך 2 מכתבים — מה-20.12.37 וה-25.4.38 — אל יודל בורנשטיין בניו-יורק).

הרבנים לבית רובינשטיין

א. סבא ר׳ אלימלך הכהן ז״ל / נתן רובינשטיין

הרב ר׳ אלימלך הכהן ז״ל בר׳ נחמן רובינשטיין, כיהן בראחוב ארבעים וחמש שנה ברבנות. לעת זקנתו, והוא בשנות השבעים המאוחרות לחייו, עלה לארץ-ישראל, בשנת 1922.

מיד בבואו התיישב בבתי ישיבת "חיי-עולם" שבעיר העתיקה בירושלים. לאחר מכן עבר ל"בתי-ורשה" בעיר החדשה. שם היה רב משך כ-16 שנה.

עלייתו לארץ-ישראל הייתה מתוך אהבת הארץ. במשך כל הזמן ישב גם כאן על התורה ועל העבודה.

ענייני הגוף ודברים גשמיים לא עניינוהו. היה מבאי ביתו של הרב הגרא"ה קוק ז"ל, אשר אמר עליו כי הוא חכם גדול ותמים.

במשך ימי חייו חיבר עשרים וארבעה ספרי-פלפול על כל הש"ס. שניים עשר מהם הודפסו והוצאו לאור.

לעת פטירתו ציווה, כי יניחו כל עשרים וארבעת הספרים שחיבר על לבו. גם בגדי כהן עשו לו אשר הלבישוהו אותם בעת ההלוייה.

נפטר בהיותו בן תשעים ושלוש, ומנוחתו כבוד בהר-הזיתים ליד קבר רעייתו הצדקנית חוה-חיה עליה השלום.

ב. זכרונות / הרבנית שרה

אני כותבת לכם בדיוק כפי ששמעתי מפי חמותי הצדקת הקדושה. מעולם לא אמרה בחייה דבר, שאינו אמת.

הרב הראשון ברבנות שלנו, ר׳ נחמן זצ"ל, היה רב בראחוב במשך 55 שנים. כדי לתאר את כל מעשיו הטובים, היה עליי לכתוב ספר שלם. בכל זאת אכתוב משהו.

שעה שהלך לבית הכנסת לתפילת מינחה, היה מורה להכין קוביות סוכר ולחלק לילדים, שיענו "יהא שמיה רבא". ידעו אפוא הילדים, שעליהם לרוץ יום יום לפנות ערב לבית הכנסת, כדי ללקק סוכר ולקיים את רצונו של הרב. היה בראחוב פלוני ושמו ישראל בֶדנֶר, אשר העיד על עצמו, שהיה אחד מהנערים שהיו רצים לקבל סוכר מהרב.

הרבנית הקדושה, רבקה'לה הצדקת הייתה "אם לכל הלבבות השבורים". כל מי שהיה לחוץ, היה שופך את לבו באוזני הרבנית. היא הייתה מסדרת כל דבר אפשרי: הייתה מנהלת בראחוב תלמוד-תורה; הייתה

משיאה זוגות עניים; הייתה מצילה חולים. לאחר פטירתו של סבא הרב, עלה על כסא הרבנות בראחוב חמי ר' **אלימלך** זצ"ל וסבתה רבקה'לה החליטה לעלות לארץ-ישראל. לא רצתה העיירה, שהיא תיטוש אותם, אבל אהבת ארץ-ישראל בערה ממש בלבה. נסעו אפוא בעלי-הבתים הראחובאים אל הרבי מפוריסוב לבקש, שהרבי יגזור עליה, שלא תסע. אך דבר לא הועיל; היא עזבה את ראחוב בחשאי, שלא יוודע לאיש. מוורשה הבזיקה, שחמי (בנה) ר' אלימלך יבוא לוורשה להיפרד ממנה.

וכך הגיעה לארץ-ישראל. גם כאן הייתה נוהגת כמו בראחוב. הבריות נהגו בה קדושה, כמו בגדול הצדיקים.

חמי, ר' אלימלך זצ"ל, שימש ברבנות בראחוב 45 שנה, וגם הוא חשק לעלות לארץ-ישראל. לא רצתה ראחוב להניח לו לעוזבה וגם החמות לא רצתה לעזוב את ילדיה. אך הוא אמר, שאם החמות לא תיסע עמו, ייסע הוא לבדו. חלתה החמות מאוד ומצבה הורע עד כדי כך, ששוב לא יכלה עוד לדבר, אך ההכרה לא עזבה אותה. ניגש חמי אליה ואמר לה, שתבטיח לו, שהיא מסכימה לעלות לארץ-ישראל והוא מבטיח לה, שתחלים. אומנם לדבר לא יכלה, אך הניעה בראשה, שהיא מסכימה כבר לעלות לארץ-ישראל. והשי"ת עזר והבריאה.

לפני עוזבו רצה חמי, שבעלי, ר' **נחמן-ברוך** יבוא לראחוב לשמש ברבנות. הוא היה כבר במשך 12 שנים רב בקארצ'יב (ליד אוטווצק), ממונה ע"י הממשלה. רבנות נאה. לא היה לנו אפוא חשק לעזוב את קארצ'יב, מקום בו שימש אבי ברבנות 60 שנה. בעלי ואני נסענו לראחוב לבקש מחמי, שיישאר במקום. אך ללא הועיל; היה עלינו למלא את רצונו של אבא ובעלי נתמנה רב בראחוב.

פרידתו של חמי מראחוב אינה ניתנת לתאר. חמי חי בארץ-ישראל למעלה מעשרים שנה. חמותי נפטרה לפניו. כאן כתבו חמי וחמותי ספר-תורה והוא חיבר 14 ספרים-חיבורים. הוא נפטר בהיותו בן 92.

בעלי שימש ברבנות בראחוב 13 שנה! וגם הוא נתאווה לעלות לארץ-ישראל. שאלתיו: ואיזו פרנסה מזומנת לך שם? לא רציתי לשבור את עצמי; לא רציתי לעלות, אני מודה על האמת. עוד היינו צעירים.

אין לתאר את אהבת ארץ-ישראל שלו. הוא היה אומר, שצריך לנשק את אבני ארץ-ישראל. אבל ראחוב לא רצתה, שהוא ייסע. ואולם מן השמיים לא יכלו שאת עוד בשברונו. נתמזל המזל ונמצא אברך מישיבת לובלין שנתמנה רב בראחוב. אנחנו קיבלנו 4000 זלוטי. שילמנו את כל חובותינו ואת הוצאות הנסיעה.

שעה שירדנו מהאונייה ו-30 לא"י בידינו, השלמתי עם הגורל. בעלי זצ"ל הרבה כאן עוד יותר ללמוד תורה. היה מקדיש ללימוד 18 שעות ביממה. "כשהאדם הוא כבר בן ששים", היה אומר, "עליו למהר". היה נוהג אפוא ללמוד לילות שלמים, עד שנחלש מאוד. או שהיה נוהג ללכת להתפלל עם שחר, ואני הייתי הולכת אחריו ונושאת את טליתו ותפיליו, כיוון שלו לא היה כוח לשאת. באותו זמן התגוררנו ביפו (7 שנים). עליתי עמו לירושלים. הוא נכנס אצל הרבי מגור ובקש ממנו, שישים עינו על בנו של ישראלקי שלי, הבחור שלמה'לה, ונטל ברכת פרידה מהרבי. בעלי נפטר בהיותו בן 65. 42 שנים שימש ברבנות.

תיארתי לכם את שלושת הרבנים הצדיקים הקדושים מהעיירה ראחוב. יהיו נא לנו תמיד מליצי יושר, ולמען יהודים שייוושעו, ישועה שלמה בקרוב, במהרה בימינו, אמן!

ג. בזכותו / סלבה דננברג (רובינשטיין)

סבא, הרב אלימלך זצ"ל תמים היה וענו. שעה שעזב את ראחוב עם סבתה חווה הצדקנית ז"ל, בכו עליו בני ראחוב בדמעות שליש. הגיגיו היו במקום, בו חיו אבות-אבותינו. שמה הייתה מגמת פניו. מייד עם בואו לארץ-ישראל רכש לעצמו ולזוגתו אחוזת קבר על הר הזיתים, מול הר-הבית.

יומם וליל, לאורה של עששית-נפט היה כותב את ספריו הקדושים עד שאסף מהם כדי תריסר. אז ביקש בצוואתו שאת לבו יכסו בתריסר ספריו. ליד הקבר הוסרו הספרים מלב הנפטר. אנשים לאלפים ליווהו בצער ובכאב הספידוהו.

אבי, הרב נחמן ברוך בן אלימלך הכוהן מראחוב עזב בתום שבע-עשרה שנים על כס הרבנות את ארצות הגולה וכמי שבורח מפני האש בכוח הגעגועים והדחף בנפשו ואל ארצנו הקדושה עלה כי על כן בערה בלבו אהבת ישראל גדולה וכך הגיש לנו את החיים במתנה.

דור נאה הותירו הורינו אחריהם: מצאצאי שתי בנות ושני בנים גדל כפורח דור שלם. מסביבי כל בניי ב"ה בישראל גאים על היותם בני בנים לרבנים. אך זאת נבקש לעצמנו, שבזכות דור האבות הצדיקים הנחים כאן באדמת הקודש יבוא השלום ויפרוש כנפיו על ארצנו.

האחרון לרבני הקהילה

הרב ר' **שמריה פינסטרבוש** היה אחד מהתלמידים הראשונים, מהבולטים שבהם, של הישיבה המפורסמת "ישיבת חכמי לובלין". היה למדן גדול ובעל השכלה כללית מקיפה. מוצאו גליציה.

מייד, בבואו לראחוב ובראותו את העזובה הרבה בתחום חיי הדת — בית-כנסת כמעט חרב (מאז מלחמת העולם הראשונה), חוסר דאגה לחינוך הדתי של הבנות — בשל חוסר אמצעים, כי רוב בני הקהילה שרויים במצוקה כלכלית קשה, נרתם, יחד עם יו"ר הקהילה, בונים מנדלקר, והחלה התאוששות בשטחים אחדים.

על רוב מעשיו ועל נועם הליכותיו עם הבריות שזיכוהו באימון ללא גבול מצד כל מי שבא במחיצתו (דתיים ולא-דתיים כאחד, וללא הבדל מפלגה) אנו למדים ממכתבים (שלו עצמו ושל זולתו), שקטעים מהם נביא להלן.

היה יליד סאנוק שבגאליציה ומראשוני בוגריה של ישיבת חכמי לובלין. חותנו היה יהודי עשיר, בעל חווה גדולה בסביבת מיילץ בגאליציה. עם עלייתו ארצה של הרב נחמן ברוך קנה לו הרב פינסטרבוש, בעזרת חותנו העשיר, את זכות הרבנות בעיירה ונשאר בה עד פרוץ המלחמה.

על אף גילו הצעיר היה ר' שמריהו גדול בתורה ובחכמה, אוהב ישראל ואוהב הבריות. הכל אהבוהו וכיבדוהו. עד מהרה נעשה ביתו בית-ועד לכל פעולה ציבורית. כל עסקן ציבור ושוחר חכמה ודעת, דתי או חילוני, היה מתקבל בבית זה בסבר פנים. כל בני העיר התגאו ברבם האחרון. שקידתו על התורה והעבודה לא הפריעה בעדו להיות מעורה ופעיל בחיי העיירה, בעניינים מקומיים וכלליים. בערבים, וביחוד בשבתות, היה ביתו מלא מבקרים מכל השכבות, זה משיח לבו בעניינים אישיים וזה בעסקי ציבור.

בפרוץ המלחמה נמלטו רוב היהודים לכפרים ולערים הקרובות, כי חששו שמא יתנהלו קרבות על הויסלה. בהלת הבריחה גברה עם התקרבות הגרמנים. גם הרב היה בין הנמלטים והגיע עד לכפר פוטוק הרחוק, בו ישב זמן-מה גם אברהמקה. בשוך הקרבות חזרו רובם העירה, פרט לרב אשר חשש לחזור ונשאר בקוזלובקה הקרובה. המאורעות הוכיחו, כי לא לשווא חשש.

ערב אחד, דומה שהיה זה מוצאי-שבת, — כך סיפר אחי, שהיה עד ראיה — הגיעו לקוזלובקה יהודים מזאוויכוסט, מעבר לויסלה, וחנו בה להאביס את סוסיהם. פניהם היו מזרחה, לעבר הבוג, כדי לעבור אל הרוסים. הרב שאל אותם אם יקחוהו אתם, והם הסכימו. הוא גילח את זקנו, לבש בגדים פשוטים ונסע עמם. מאז נעלמו עקבותיו.

/ד"פ "חושך כיסה ארץ" עמודים 50-51/

...בוודאי ידועות לכם המחלוקות השכיחות בכל עיירה בגין הרב. ראחוב חופשית כיום ממחלוקות מעין אלו. יכולים אתם לחפש אפילו בקהילות בנות מאה אלף יהודים, אך לא תמצאו רב כרבה של ראחוב: איש חכם, מלומד וברוך כשרונות, מלא חוכמה והבנה לצורכי הציבור והקהל. די להזכיר, כי ב"כנסיה הגדולה" האחרונה במאריינבאד השמיע רבנו הרצאה בעלת ערך רב ונטל חלק פעיל בעבודתה של ה"כנסיה". הכל, ללא יוצא מן הכלל, מתיחסים כאן אליו במלוא הכבוד וההערכה, אע"פ שהוא בן עשרים ושמונה בסך הכל. (אב"פ)

מתוך מכתב מאברהמקה פרייברג

מתוך מכתבים / הרב שמריה פינסטרבוש

(1) בית-הכנסת ומוסדות לחינוך יהודי-דתי

מייד בהגיעי לראחוב כרבה החדש של הקהילה לא יכולתי להשאר אדיש לעזובה הרבה השוררת בעיירה. בית הכנסת חרב[1]. ראיתי, שעתידם של יהודי העיר בסכנה. אין ידם של ההורים משגת לדאוג לחינוך ילדיהם, כיוון שהם נתונים במאבק קשה על קיומם, הנתון בסכנה בשל מצבה הקשה של היהדות במדינה זו.

...הצבתי, אפוא, לעצמי מטרה. בד בבד עם בניין בית-הכנסת, להקים מוסדות מתאימים, שבהם יקבל הנוער חינוך יהודי-דתי ראוי לשמו. בית הכנסת הוא יציר כפיי, אני עצמי כיסיתי בעמל רב את חלקן הגדול של ההוצאות, עד שהצלחתי בע"ה להעלות את הבניין עד לגג. עם 150 הדולארים שקבלנו, ניגשתי להשלמת הגג של בית הכנסת. כדי להביאו לידי גמר, שיהיה ראוי להתפלל בו כרגיל, זקוקים אנו עוד לסכום כסף רב. לפיכך נשלים השנה חלק בלבד ואי"ה, נמשיך בעבודתנו בשנה הבאה. מסיימים את יציע הנשים, כדי שתוכלנה לבוא להתפלל בבית הכנסת לפחות באורח ארעי, כמו הגברים.

1. נפגע בימי מלחמת העולם הראשונה ומאז לא שופץ. סגור היה כל ימות השנה ונפתח רק לימים הנוראים.

(2) יישוב מחלוקות

באשר ליחסים בין אדם לחברו, זוהי באמת בעייה כאובה. עם בואי הנה נתקלתי בפיצול מדהים ובמחלוקות. עשיתי מאמצים רבים, כדי לרכך ולפשר. בשומרי על מרחק מכל מפלגה או התאגדות מעמדית, זכיתי באימונה של העיר כמעט כולה ובכך נתאפשרה לי פעילות חברתית שקטה. הודות לכך הוקמו ונוסדו מוסדות שונים, כגון: בית-כנסת, ישיבה, חדר כללי, קופת גמילות-חסדים; חולקו כספי-סיוע רבים. חוזק קיומם של מוסדות, שהיו קיימים מכבר, כמו בית הספר העברי וכד'. ברם, אם הושגה הצלחה בהפסקת המאבקים המפלגתיים, הרי שקיימים עדיין חיכוכים אישיים על רקע של קינאה ושנאה סתם. זה זועם, שלא השיג "כיסא" בקהילה, ההוא בדומה לכך. אכן, תופעה אופיינית זו לחיי עיירה קטנה אינה ניתנת למנוע לחלוטין. ברור, שאני אישית שומר על נייטראליות קפדנית ועומד הרחק מכל אותם חיכוכים נואלים. אין אני מניח למישהו לערבני בהם. גם לעוני יש חלק כלשהו בחיכוכים אלו, בתחרות וכד'.

(3) הזמת דברי בלע

כעת עלי לנגוע בעניין חשוב וכאוב: שמעתי, שנתקבלו כאן מכתבים מקנדה, בהם מסופרים דברים איומים על האנשים העומדים בראש חיי החברה. באים חורשי-רע המעיזים, למרבה הצער, להבאיש את ריחם של אנשים נקיים וישרים. אדרבא! יבוא נא מישהו מהם ויצביע ולו על זלוטי אחד, שיו"ר הקהילה ביזבז. אני, שיש לי איזה פיקוח על חיי הקהילה, יכול לקבוע בכנות שאדם זה הינהו מופת של יו"ר; של איש היודע, כיצד להנהיג מוסד ציבורי ולפתחו ביוזמה ובתנופה. דבר טבעי בהחלט, שאנשים, המתמודדים בתפקידים ציבוריים בעלי מימד והיקף, נתקלים בעל כורחם בקשיים ובמכשולים מצד יסודות שונים: אם מתוך רישעות, אם מחוסר ידע. אך תמהני, שאתה, כעסקן ציבורי, שם לב לכתבי פלסתר שכאלה. יעידו הם עצמם, מיהו שנתן את הזלוטים הראשונים להחייאת קופת הגמ"ח, אם לא אותו אדון מנדלקר עצמו! כמה עשרות של יהודים חבים לו תודה על החזיקם מעמד ברגעי מצוקה, כאשר איש זה, יו"ר הקהילה, ציידם באמצעי מחייה. כל אלו הן עובדות חיות, שאיש לא יוכל להכחישן. היו"ר יחד עם שאר הפרנסים, המושמצים כל כך, כבר הגישו עזרה וממשיכים לעזור לעשרות יהודים מכל השכבות. אני רואה חובה לעצמי לכתוב לך על כל זאת.

(4) הנה כזה אני

ואשר לי עצמי, שלפי השמועה, הוצגתי לפניך באור מסולף, עלי להצהיר בקיצור: אני בן 27, אבל מאחורי עבר מלא השגים — בעז"ה, לא רק כאן, בראחוב. תחת ידי כבר עברו עשרות אלפי זלוטי של מוסדות שונים. יבוא-נא מישהו ויקבע, אם מעלתי או ביזבזתי ולו זלוטי אחד, ומייד אני מוותר על משרת הרבנות שלי! להוי ידוע לך, שהקהילה היהודית היא מוסד העומד תחת פיקוחה המתמיד של הרשות הממלכתית הרשמית. חובה להוכיח בדיוק, לאיזו מטרה הוצאה כל פרוטה. מעשה-מעילה הוא, אפוא, מן הנמנעות. נוסף לכך עליך לדעת, כי עקב גזירת השחיטה הצטמקו הכנסותיה של הקהילה עד כדי אימה, ואין במה לכסות את ההוצאות. לי עצמי מגיע חוב של כמה מאות זלוטי. תבין, אפוא, שלא הייתי מניח, שירמו אותי או את מישהו אחר מהפקידים או שכסף יבוזבז לשתייה לשוכרה. אני יודע שאף זלוטי אינו הולך לאיבוד. ספרי החשבונות פתוחים לפני תמיד לביקורת מתמדת. ביכולתי לקבוע, אפוא, שהכול בסדר גמור. אדרבא, הנהלת הקהילה הנוכחית מפתחת פעילות סעד רחבה יותר מאי-פעם בעבר. למרות המצב הכספי הקשה בעקבות גזירת השחיטה נתמכים עניים רבים ע"י קופת הקהילה. וכך חולקו בחורף מאות רבות של זלוטים לעצים ופחם למען העניים. בהסכמתי נטלו את הכסף, שנועד לפנסיה למעני, וחילקוהו ליהודים עניים, שלא יגוועו, חו"ח, מרעב ומקור.

מיפעל הצלה ציבורי / מרדכי ויזנבליט

אשר לקופה הקואופראטיבית לשעבר: הקופה נוסדה בשנת 1925 כשברשותה הון של למעלה מאלף זלוטי. הכסף הוכנס ע"י בעלי-מלאכה וסוחרים, שהיוו את עיקר אוכלוסיית העיירה. לא היה מקום כלל לדיבורים על יחס של העדפה כלפי העשירים בעניין זה של השתתפות במימון, כיוון שזה לא היה הולם את אופיו של מוסד קואופראטיבי, שהכול שווים בפניו. במשך שש-שבע שנים, עד שנת 1931, הייתה הקופה מתפתחת יפה מאוד ועבדה עם הון (עצמי וזר) של קרוב ל-100,000 זלוטי'. ואילו אז, כתוצאה משינוי פתאומי שחל בגיאות המשקית בפולין, החל השפל הכלכלי בקיום היהודי; התרוששות מהירה של ההמונים, הואיל והמוסדות היהודיים בפולין כולה, שהוקמו בעידן הגיאות, החלו להתמוטט. הם לא יכלו לעמוד בלחץ הזמן, כיוון שלא היו מוכנים לו. באין רזרבות עצמיות ובשעה שההון הזר החל "לרדת", לא יכלה עוד הקופה לבוא לעזרת חבריה ולהלוות להם כסף. ממילא נחלש כושרם לסילוק חובותיהם. מבחינה זו לא הייתה ראחוב יוצאת דופן. על רובם של המוסדות הקואופראטיביים בא הכליון.

עתה מדובר בקופת גמילות-חסדים, בראש וראשונה למען העניים ביותר, הנזקקים להלוואה בסך של 50—100 זלוטי, ללא רבית; כדוגמת שאר ערי פולין. זהו צו השעה. מתוך אמונה בכוונותיך הטובות לעזור לאחיך — זוהי הצורה ההולמת ביותר, שכבר זכתה להערכתה של יהדות פולין כולה וכן של מוסדות מכל הדרגים שבחו"ל.

בעל-כורחי הנני ניגש לטפל בשאלת הפניות, שפנו אליך אי-אלו יחידים, שהציבו לעצמם מטרה להכשיל את היוזמה הראוייה לברכה. אני מתבייש בנוהג נפשע זה. יכולתי לתאר לעצמי, שהדבר נובע מרגשי קנאה ושנאה קרתניים ומחשבונות קטנוניים, ודאי מצדם של יחידים בעיקר, המייצגים את היסוד ההרסני, המצוי בוודאי בכל חברה. ייתכן ויכולתי לתאר לך בחריפות יתרה את אופיים של טיפוסים אלו ואולם אז היה עליי להתייצב על רמתם המוסרית של אותם אנשים עזי-פנים עלובים הנכונים להכשיל מפעל-הצלה ציבורי; זאת אני חושב למטה מכבודי. אני מסיים בהנחה, שאסור, שדבר זה ישפיע השפעה כלשהי. עליך לדחות זאת בשאט נפש.

בעניין של תמיכה אינדיבידואלית, בצורה שהייתה נהוגה עד עתה. כפי שנוכחתי לדעת ממכתבך, הנך בדעה אחת עמי, ועם כל האנשים, שהם בעלי-נסיון בתחום זה, שצורת התמיכה, שנהגה עד כה, מרבה דמוראליזאציה. הגיעה העת לעבור לעזרה קונסטרוקטיבית, כיאות לבני-תרבות, ולא לבזבז את הכוחות המכוונים של אחינו לדברים חסרי-תכלית. דוגמה קטנה: אתה כותב, ששלחת לראחוב 411 דולארים עבור 181 משפחות, משמע, 2—3 דולאר בממוצע למשפחה. אנא, האמן לי, שאילו 181 משפחות (70% מכלל אוכלוסיית העיירה) היו נזקקות לסעד בסך של 5—15 זלוטי, היה המצב הופך באמת לא רק גרוע, אלא קאטאסטרופאלי וחסר-תקוה. למרבה המזל, אני חייב לאמור לך, שלמען האמת, אין הדבר כך. אילו נשלח סכום זה עבור הנצרכים באמת, אפשר היה לחלקו בין 40—50 משפחות לכל היותר ואז הייתה לכך משמעות כלשהי; וגם זאת עבור שכאלה, שמסיבות שונות אינם מסוגלים להשתכר. ואולם, עבור אחרים היה יותר נאה ובריא מבחינה מוסרית לקבל מקופת גמ"ח סכום מסויים כהלוואה ללא רבית, בתנאי תשלום נוחים, ובכסף זה להשתכר בצורה אנושית להוצאות יום-טוב וללחם בכל ימות השנה, ולא לשאת על גבם חותם הקבצנות. הרי הנזק המוסרי של תמיכות שכאלה, שמרגילים בהן בני-אדם מכובדים, אינו ניתן לשער.

אני מאמין, שאתה חש בכך ומבין זאת. רק אינני מבין, מדוע כל כך קשה עליך להפסיק מסורת-משגה זו. הריני מדגיש, שאינני מתנגד לכל תמיכה אינדיבידואלית. ברם, מן הדין, שתהא מכוונת כך, שלא תביא בעקבותיה תוצאות גרועות מבחינה מוסרית. ואולם העדיפות בכוח העיקרי, שהנך מיישם — ואשר על כך מגיעה לך תודה חמה — צריכה להינתן לעזרה קונסטרוקטיבית בצורות שונות. אחת הצורות הללו היא זו של קופת גמ"ח. אם ייתנן לי לזכות בכבוד, להמשיך ולקיים את הקשר עמך, הנני נכון לשרתך בהצעות ובתוכניות הראויות. כיצד לסייע לאחינו, הסובלים ממצוקה בזמן הזה, הקשה באמת, לסייע בדרכים נאות, אנושיות ותכליתיות באמת, שהרי זו כוונתך וזה רצונך המפורש. זאת אני קורא בפירוש בדברי-מכתבך. יש לממש רצון זה במעשים. ומשום כך רוצה אני להאמין, שתעשה עכשיו את המעשה המהפכני ותיגש להקמת המוסד החיוני כל כך.

כעת הנני ניגש אל שאלתך החשובה ביותר: בידי מי בראחוב אפשר כעת למסור את הנאמנות על הקופה?

ובכן, כיוון שאני מכיר את האנשים ואת תנאי המקום, הרי שלאחר שיקול-דעת ממושך בחרתי בששה אנשים, הראויים לאימונך, ואני מונה אותם כאן למענך:

1. הרב פינסטרבוש — רב צעיר, שזה מקרוב נתקבל בעיירה, נהנה מאימון כללי וראוי לו.
2. בונם מאנדלקר — יו"ר הקהילה הנוכחי, בעל מרץ רב ביותר.
3. בנימין פלזנשוואלב — ממעמד הסוחרים, ישר ועקיב בפעולותיו.
4. פייבל שוכמן — בעל-מלאכה, מצטיין בהבנה לצורכי הציבור.
5. פיניה הורנפלד — אדם צעיר, בעל חוש חזק לענייני-ציבור, זכאי לאמון.
6. אברהם פרייברג — אברך צעיר, אחד מהתרבותיים והמוכשרים שבעיירה, יכול בהחלט למלא תפקיד של מזכיר.

ייתכן ולא כל השמות אומרים לך משהו, כיוון שבזמנך הם היו ילדים. אבל עכשיו הם למעשה המוכשרים והראויים ביותר לאימון העיירה, ובהיותם צעירים, הם מתאימים בהחלט למשימות של עבודה ציבורית, הדורשת דינאמיקה ואהבת העמל.

מתוך מכתב
אל ארגון העזרה הידידותי של יוצאי ראחוב בטורונטו, מיום 10.4.38
תורגם מיידיש בידי א"ב

תוכנית לקופת גמילות-חסד ועקרונותיה / הרב שמריהו פינסטרבוש

מצבם של היהודים חמור מאוד, עקב הרדיפות הקשות, שהסוחר או בעל המלאכה היהודי סובל מפעולות החרם האנטישמיות. לפיכך נחוץ בדחיפות מוסד לאשראי, בו יקבל הסוחר או בעל המלאכה המרושש הלוואה, 50 או 100 זלוטי, ויוכל להמשיך לנהל את עסקו. לפני שנים אחדות היתה קיימת קופת גמילות-חסדים וגם בנק לאשראי. שני המוסדות הללו הפסיקו את פעילותם מחוסר הון, אך עד כה לא חוסלו. לו השגנו הון ראוי לשמו מאמריקה וקנדה, היינו יכולים להחיות שוב את המוסדות הכלכליים המועילים הללו והיינו מאפשרים קיום לסוחרים ולבעלי מלאכה רבים. לו היה בידינו הון מתאים, היינו מקבלים אשראי גם מה"ג'וינט". חשוב מאוד, שתבואו בדברים עם בני עירנו בקנדה בעניין זה, כדי להקים בכוחות משותפים קרן בסך של אלפיים-שלושת אלפים זלוטי לתכלית מועילה זו. תמיכה חד-פעמית של כמה דולארים לכל נצרך מקילה עליו את המצוקה למשך זמן מסויים. אך כדי שהעזרה תהיה יעילה וקונסטרוקטיבית, דרוש מוסד לאשראי שיתמיד לתמוך בסוחר ובעל המלאכה המט לנפול.

אשר לקופת המילווה "גמילות-חסדים": זהו וודאי הדבר הנעלה ביותר שניתן להקים. על ידי עזרה קונסטרוקטיבית מתמדת באמצעותה של קופה שלרשותה עומד הון ראוי לשמו אפשר לעזור באופן ממשי ל-75% מבין הסוחרים ובעלי המלאכה. אין לתאר כלל את מצבם הנואש של אותם סוחרים ובעלי-מלאכה זעירים, האנוסים להפסיק את עסקיהם מחוסר 100 או 200 זלוטי. הריבית, שהם נאלצים לשלם, הורסת אותם. על פי רוב אי אפשר להשיג הלוואה גם בריבית. יהא זה, אפוא, הנאה במפעליכם: להשיג את ההון הדרוש להפעלתה היעילה של הקופה.

אתם צודקים מאוד בהיותכם זהירים. יש להעמיד את הקופה על יסודות בריאים והוגנים, כדי שיהיה אפשר לבטוח בקיומה ובהצלחתה. והרי התוכנית שאני אישית מציע:

(1) הקופה חייבת להיות מוסד בלתי-מפלגתי ובלתי תלוי.
(2) חלוקת ההלוואות חייבת להיעשות על ידי ההנהלה אך ורק כנגד שטרות חתומים בידי שני עריבים בטוחים. כל בקשה חייבת עם זאת לקבל טיפול לפי תור הגשתה.
(3) סכום ההלוואה אסור שיעלה על 200 זלוטי.
(4) התשלומים לפרעון ההלוואה חייבים להיפרע מדי שבוע בדייקנות, וכל עוד לא נפרעה הלוואה אחת, אסור שאותו לווה יקבל הלוואה נוספת.
(5) על חברי ההנהלה אסורה קבלת הלוואות מהקופה.

אלו הם היסודות העיקריים לפעילותה של הקופה. עם זאת חובה לדאוג שההנהלה תורכב מבני-אדם ישרים ונמרצים (7 חברים). מלבד זאת חייבת לקום וועדת ביקורת של 3 חברים,-שתערוך ביקורת קפדנית של הקופה ושל פעולת ההנהלה.

חייבים להיות שני קופאים, כדי שלא יוכל האחד להוציא כספים ללא ידיעת חברו.

קופת הגמ"ח. אני, עם היו"ר של הקהילה, ה' בונם מאנדלקר — בן-אדם מצויין ונמרץ — היינו היוזמים. אנחנו הכנסנו את הכספים הראשונים לקופה וסובבנו מבית לבית, כדי לאסוף חותמים, וכך השגנו כמה מאות זלוטי, בהם כבר היום ניתנת עזרה ליהודים עניים אחדים בצורת הלוואות קטנות במסגרת האפשרויות המוגבלות. התקיימה אסיפה כללית ונבחרה הנהלה ואנחנו בראשה.

כשלעצמי, יכול אני לקבוע, שהנהלת הקופה עם היו"ר בונם מאנדלקר, פועלת ביושר ובאמונה. ברור, שאתם רשאים לדרוש, שיצורפו עוד אנשים ושתתמנה הנהלה מורכבת מאישים, כמיטב הבנתכם.

באשר אליי, אשתמש בוודאי, בלי נדר, בכול מרצי וחריצותי, כדי לדאוג, שקופה זו, שהוקמה בעמל ובעבודה רבה כל כך, תתפתח ותגדל.

אין זה עסקי ופרנסתי שלי, אך רצוני הוא, שקופת הגמ"ח וכן כל המוסדות הציבוריים המועילים יתקיימו ויתפתחו. אני מקריב זמן ומרץ רב למטרה זו, וודאי, שאני רוצה לראות את הדברים במצב טוב. משום כך אני כותב אליכם מכתב זה, שתדעו, כיצד לנהוג בכסף, ושתדאגו מכל מקום, שתתאפשר פעילות נרחבת של קופת הגמ"ח לטובתן של כל השכבות של יהודי ראחוב הרצוצים.

הרי כתבתם אלי, שאתם מצפים ממני אישור, שבעיירה קמה התאחדות, ואז תדאגו לספק את הכסף למען הקופה. כעת, באסיפה הכללית, הצלחנו ליצור אחדות, כך שההנהלה החדשה נבחרה פה אחד, כפי שתיווכחו מהפרוטוקול שבוודאי קיבלתם כבר. יש לנו כבר בקופה 1000 זלוטי ממוסד ה"ג'וינט" וסכום הגון של הון עצמי. אך ברור, שבכך אין די להשביע את כל הנצרכים להלוואה. בכלל המצב כעת קריטי בשל הלך-הרוחות המלחמתי. האשראי הופסק לחלוטין והסוחר ובעל המלאכה נאבקים קשות, כדי לקיים את עצמם. לעת כזאת רק דבר אחד יכול להקל על מצב המצוקה: קופה, שתהיה מסוגלת לתת אשראי לסוחר ולבעל המלאכה העני, כדי שיוכל להחזיק בחנותו וסדנתו ולהרוויח את לחמו...

"כולנו קבצנים..."

(מתוך מכתבים אל "אגודת העזרה של יוצאי ראחוב" בקאנדה)

(א) נפתחה הקופה לגמילות-חסד ובטוחים בעזרתכם

נפתחה קופת גמילות-חסדים. תפקידה: לסייע לאוכלוסיה הסובלת שלנו ולפעול נגד הלכי-הרוח של בהלה, המסכנת את כל קיומנו; להרים את הבריות מדכאונם ולהצילם מלהיזקק לקיצבה ולנדבות. להופכם לבני-אדם יצרניים וכן לעזור לסוחרים הזעירים ולבעלי המלאכה להתקיים בזמנים קשים אלה, כאשר שונאי ישראל רוצים להרוס ולהחריב את עמדותיהם של היהודים, הרופפות בלאוו הכי.

בשעה שהחרם מחריב והולך בהדרגה את הסוחר ובעל המלאכה היהודי, הרי שקופת הגמ"ח היא ההגנה האמיצה ביותר במאבק הכלכלי. בעזרתה של ההלוואה, שהסוחר הזעיר ובעל המלאכה מקבל, הוא מצליח להחזיק מעמד בצורה מכובדת. דבר זה היה מובן לנו, שעה שיזמנו את מפעל העזרה. זמן קצר בלבד אנו עוסקים בפעילותנו באמצעים מצומצמים ביותר, ואעפ"כ כבר עלה בידנו להציל יהודים רבים. אנו קשורים אל ה"ג'וינט" האמריקני.

בטוחים אנו, כי במצב מייאש זה, תשתדלו, שנוכל להמשיך בפעילותנו ותצילו את הסוחר הזעיר ובעל המלאכה שלנו, הנאבקים על קיומם...

(4 חתימות של חברי ההנהלה וועדת הביקורת)

(ב) אך מעטים הם שאינם נצרכים להלוואה

... לא נגזים, אם נאמר, כי פעילות ענפה ומפותחת של קופת גמ"ח פירושה תחיית העיירה כולה. רק אחוז פעוט מהאוכלוסיה אינו נזקק להלוואות. לעומת זאת הרוב המכריע שרוי במצב איום, ונחנק מחוסר כמה זלוטי. אלה הם בני-אדם, הרוצים להשתכר בכבוד למחייתם, אלא שמזמן לזמן הם נזקקים להלוואה של 50 או 100 זלוטי. עשרות רבות של עמדות משקיות יהודיות הנתונות בסכנה, עשויות להתאושש ולהתחזק בעזרתה של קופת גמ"ח פעילה, מנוהלת כראוי וביושר.

... חובה לזכור, שזהו מוסד ציבורי, הנתון לפיקוחו של ה"ג'וינט" ומפעם לפעם מתבצעת בו ביקורת של הפעילות ושל הנהלת החשבונות בידי בא-כוח מיוחד...

(25.5.1938) (7 חתימות ההנהלה)

(ג) אנו מוקפים זאבים... גורלנו בידיכם...

...עיירתנו מרוששת כעת לחלוטין. זאבים סובבים אותנו והם רוצים לטורפנו חיים. במשך שנים ספורות הפכו אותנו לקבצנים, רבים מבינינו נאלצו להגר לחו"ל. רבים נטלו בידיהם מקל ותרמיל ויצאו לחזר על הפתחים. אתם מכירים אותם בודאי. ואתם, שהנכם בשר מבשרנו ועצם מעצמינו; אתם, שבילִיתם אתנו יחדיו את שנות הנעורים, שאתנו יחדיו טעמתם את טעמם של הרעב והמצוקה, כבר שכחתם אותנו, התנערתם מאתנו, כמו מצרעת.

אחים נכבדים! אין נוהגים ככה, שהרי מי יודע, מה יביא לנו יום המחרת. אנו מבקשים מכם הלוואה, שתוחזר לכם במשך הזמן. אין אלו נדבות, אלא עזרה קונסטרוקטיבית. כיצד יכולים אתם לישון בשקט, שעה שאתם יודעים, שרבים מבין אחיכם, ייתכן וגוועים מרעב ובקור...

לעולם לא תוכלו למחול לעצמכם, אם יבוא עלינו הכליון. לא תוכלו להרים ידיכם ולהישבע "ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו את זאת". — — —

הננו פונים אליכם, עזרו לנו לשקם את חורבות עירנו, עזרו לנו להקים את קופת הגמ"ח שלנו. גורלנו מוטל בידיכם...

(28.11.1938)

(חתומים: הרב ש' פינסטרבוש, מזכיר: יעקב לרר, יו"ר: בונם מנדלקר)

(ד) אין לעכב עוד את העזרה

...אנו תקווה, שכאשר תעריכו את המצב החמור של היהודים בעיירתנו, מצד אחד, ואילו מצד שני את העבודה הרצינית והישרה של ההנהלה, שוב לא תעכבו את עזרתכם ותשלחו את הסכום הדרוש כל כך למען עיירתנו המרוששת.

(חתימות)

(ה) לרכילות על עסקני הציבור אין כל יסוד

מר בונם מנדלקר, היו"ר הנוכחי של קופת גמ"ח, הנהו אישיות, שלכל הדעות לא עשה רעה לאיש. ואילו טובות? איש זה כבר עשה טובות לעשרות יהודים, קטנות וגדולות, שהצילו לא אחד משואה גדולה. אגב, הוא אף לא ביקש שיחזירו לו את ההוצאות, שהיו קשורות בפעולות השתדלנות שלו...

אני חוזר ואומר, הלואי ואוכל גם אני להתהדר במעשים טובים כה רבים למען יהודים, ביד כה פתוחה לכל דבר שבצדקה, כמו מר מנדלקר. כעת, מדוע זה מגיע להשמיץ אותו כל כך? אני צופה, שתצטרכו לשלוח לראחוב את בא כוחכם, שיווכח במקום, מה המצב. הלוואי וזה יקרה מהר ככל האפשר, כיוון שהעיירה נזקקת מאוד לכסף עבור הקופה. אני מעוניין רק להעמיד את העובדות על דיוקן; וכי חיי החברה שלנו, שחייבים להיות תמיד נקיים ללא דופי, כפי שהמוסר היהודי שלנו מורה, לא ישקעו בצביעות ובביצה שכזאת. גם אתם מן הדין שתעשו אותו דבר.

(27.3.1939) חתום: אברהם פרייברג

יעקב-לייב רוזנברג, בעל האחוזה האחרון / מוניק רוזנברג

יעקב-לייב ומשפחתו תרמו רבות למען הקל על חיי הקהילה. למן ראשית המאה, כאשר חוות ראחוב עברה לידו, היה חלקו רב בסיפוק הצרכים בתחומי החינוך, התרבות והאומנות. אף למען צורכי סעד לא קפץ את ידו. דאגתו הגדולה הייתה כיצד להעביר את בני הנוער לחיי יצירה ואז פתח את שערי החווה בפני קבוצות-הכשרה לחלוצים ול"שומרים" מבני העיירה וממקומות אחרים.

חלומו הגדול בדבר "העברת כל הקהילה, כולל אחוזתו לארץ ישראל" הביאו לביקור ממושך בארץ. כאן נפגש עם גורמים שונים, בהם גם מ' אוסישקין, מראשי היישוב ויו"ר הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל באותם הימים.

בהימוג חלומו הגדול ניסה 'לעשות משהו' והיקצה מישבצת קרקע מאדמותיו והחל ליישב עליה יהודים. ושם קורא למקום זה "פלשתינקה", דהיינו: 'ארץ-ישראל זוטא' (ש"נ).

אבי המנוח, יוסף "דז'רשקוביצר", היה איש אמיד. בזמנים ההם, כשאבי היה צעיר, לא היתה זכות ליהודי לקנות אדמה. הוא היה סוחר-יערות מוּרשה, דהיינו: רכש רשיון מדרגה א' בסחר-עצים. זה היקנה לו רשות

לשבת במוסקבה ובפטרבורג. האחוזה הגדולה דז'רשקוביצה, היתה שייכת לבארון גייסטברג, שקיבל אותה לאחר ההתקוממות הפולנית. אבי חכר אחוזה זאת מידי הבארון, שחי אז בפטרסבורג. את אבי הוא ראה רק כשהוא (הבארון) היה זקוק לכסף, למשחק קלפים. כאשר נצרך לכסף בא לאבי לדז'רשקוביצה.

אבי המנוח ספר לי: "פעם במוצאי שבת בא שליח מיוחד מהבארון ואמר: הבארון הגיע עכשיו. הוא בארמון ורוצה לראות אותך. אבי אז נסע אליו — והוא, הבארון: "גוספודין (האדון) רוזנברג, אני זקוק לכסף. אני רוצה למכור יער". אז אסור היה ברוסיה למכור יערות. היו צריכים אישור מיוחד מהשלטונות. והגנרל גוּברנטור בלובלין לא רצה לתת רשיון. הבארון ציווה על אבי שיסע לפטרבורג: "עשה מה שאתה רוצה ותביא רשיון כזה". למחרת נסע אבי ללובלין ומשם לפטרסבורג, והישר מתחנת הרכבת, בלי להחליף בגדים נסע למיניסטר היערות, לשר החקלאות. הגיע ומסר את כרטיס הביקור לשמש, (בתוספת מתנת יד) ואמר: "אני רוצה לדבר עם השר". והשמש: "מה, אתה, תדבר עם השר?" אז אבי נתן לו עוד כסף רב (15 רובל). אז התרצה שמש המיניסטר והזמין את אבי: "פאזשאלסטוואו". כאשר נכנס אבי אל השר, הוציא מכיסו מעטפה ובה 25,000 רובל ואמר לו: "כבוד השר אני רוצה ממך אישור לכרות ביער בדז'רשקוביצה, השייך לבארון גייסטברג". והלה משיב: "פאז'אלסטא, כאראשא". והוסיף: "אתה תקבל את האישור הביתה". אחרי שבועיים קראו לאבא ללובלין, לגוברנטור, וזה טען נגדו: "אתה היית צריך לנסוע לשר? לא יכולת לבוא אליי? אני לא יכול לעשות שום דבר נגדך. יש לך אישור לכרות את היער כמו שביקשת". היה אישור לכרות 2,000 מורג — וכרתו כפליים.

הבארון קיבל כסף כמה שרצה וחזר לפטרסבורג. אבי המנוח התאלמן מאישתו הראשונה, אמו של יעקב-לייב. שמה היה הינדה-לאה (מקראשניק). כנהוג, אין יהודי נשאר באלמנותו הרבה זמן, והתחתן עם אמי שהייתה בחורה צעירה, בכוונה להוליד יורשים, דבר שנמנע מיעקב-לייב. רצו שיהיו עוד ילדים מאבא. אבי היה אז בן 65 — (ואימי בת 20). נולדו 4 ילדים: יולעק, אני, שימעק ואחותי המנוחה, פולה.

אבי היה, כאמור, סוחר עצים גדול ויעקב לייב, שהיה כבר נשוי, גם הוא היה סוחר עם אבי ביחד. אבל, ליעקב לייב היו שאיפות גדולות מאוד. הוא היה בחור יפה מאוד וחכם. כל החכמה של אבי הייתה בו. יעקב לייב לא למד בבי"ס. הוא ידע רק שפה אחת יידיש (פולנית ידע לדבר). לא הייתה לו השכלה מסודרת. רוסית ופולנית למד אחר שקנה את האחוזה בראחוב. ואיך למד! הוא לא התבייש. הוא לקח מורה — והיא לימדה אותו לימודים כלליים, רוסית, פולנית וקצת גרמנית. הוא היה חרוץ מאוד ולמד. לאבי אמר: "אני רוצה להיות משהו. השכלה אין לי, החברים שלי, אדוואקאטים, רופאים וכו'. ואתה לא לימדת אותי. ואם לא זה, אני רוצה להיות עשיר ובעל עמדה. בשנת 1905 רצחו את ברוך פרישטייר מאחוזה. ושלושה חודשים אחרי כן קנה יעקב-לייב את אחוזת ראחוב. חצי כסף שילם מייד, היתר בשיעורים. והוא, יעקב לייב נעשה בעל-האחוזה.

העיירה נקראה "אננופול" — והאחוזה "ראחוב". בסביבה היו עוד כפרים בשם: "ראחוב העתיקה" ו"ראחוב החדשה". עם שיחרור פולין — חילקו לאיכרים מאדמות האחוזה. כך נוסדו הכפרים ההם.

ליעקב לייב לא היה מושג בחקלאות. מה עושים? לוקחים מנהל. יהודי ושמו ווכמן ז"ל, שהיה חקלאי בחסד עליון. והוא ניהל את החווה. יעקב לייב היה מוכשר מאוד ולמד את המלאכה בשנים מעטות. בשנת 1914-15, כשנפטר ווכמן, ניהל יעקב לייב את החווה. יולעק היה כבר בן 16 ועזר. גודל החוה היה 750 מורג (3750 דונם). מעברה השני של הוויסלה הייתה לו עוד אחוזה "לענג", אותה נתן אחי להענעך מינץ. הם לא השקיעו פרוטה בחווה.

ב-1926-7 מצאו באדמות שלנו פוספוריטים. זו הייתה "מתנת אלוהים". מחירי התוצרת החקלאית היו אז בשפל, לאנשים לא היה כסף. אבל הפוספוריטים הביאו רווחים גדולים.

הגידולים החקלאיים בראחוב: דגנים (חיטה, שעורה, שיפון) וסלק סוכר. במחצית השטח גידלו סלק סוכר. בסתו היה הזמן להוצאת הסלק והובלתו בנהר הויסלה על רפסודות לאופולה, שם היה בית-חרושת לסוכר. השאריות מתעשיית הסוכר וכן העלים החזירו לחווה, כמזון לבהמות. בסתו קנו פרות רזות שעמדו כל החורף, אכלו והעלו בשר. באביב באו סוחרים מקטוביץ, משלזיה וגם מגרמניה. קנו מאות פרות וברכבת שלחו אותן ליעדן. גידלו גם כשות לתעשיית הבירה.

כוח-האדם לעבודת החווה, היו כפריים אריסים. קיבלנו אותם בראשון לינואר וב-31 בדצמבר פוטרו. את מי שלא רצינו פיטרנו, בלי פיצויים ובלי הודעה מוקדמת. ב-1 בינואר באו עובדים אחרים במקומם. עגלון, למשל, שהיה צריך להיות עם עוד שתי נשים (אחרת לא קיבלו אותו) קיבל צמד סוסים, שהיה צריך לטפל בהם, זה היה לאחריותו הוא, ושתי בחורות לעבודה בשדה ובחווה. עגלון כזה היה מקבל בתמורת עבודתו 16

מטר מעוקב תבואה וחלקת אדמה לגידול תפוחי אדמה וירקות אחרים, שהוא עצמו היה צריך לעבד אותה. הוא קיבל רק את הזרעים. וקיבל גם 60 זלוטי (ל-3 חודשים) תשלום, בכסף. ניצול כזה עוד לא ראיתי.

בחווה חיינו במסגרת המשפחה. זו הייתה גדולה — כל מיני קרובים. לא אגזים אם אומר: אצלנו גדלו 16 בחורות ממשפחות עניות, קרובי משפחה עד שנישאו. חלק מהם חיים עתה באמריקה.

יעקב-לייב לא היה ציוני גדול. הוא היה מתקדם מאוד. אבל, היה תמיד עם הרבי. לא היה מקרה, שיעקב לייב יהיה בלובלין ולא ייכנס לרבי מטריסק — ר' משה מרדכי (טברסקי). אחי היה פיקח מאוד אך לא עשה דבר מבלי לשאול תחילה לעצתו של הרבי. יכול שלא תמיד שמע בקולו אבל, כך נהג. אפילו עם הפוספוריטים האלה, לכל הפונים בהצעות כרייה אמר: לפני שאתן לך תשובה אני צריך שלושה ימים למחשבה — והגוי המציע תנאים טובים מפציר "זאת מציאה, אתה מסכים?" אבל יעקב לייב בשלו: "3 ימים נחוצים למחשבה". זה לפני ראש-השנה ויעקב לייב מתכונן לנסוע ללובלין והוא מזמין אותי לנסוע איתו. הייתי אז בן 15—16. בלובלין אמר יעקב לייב: "לך לך לאן שאתה רוצה אח"כ נפגש במלון." הוא חזר מרוגז: "באו אליי בעניין הפוספוריטים, נסעתי לרבי לשאול עצתו. והרבי אמר לי לעשות את העסקה עם הראשון למרות שהשני הציע לו יותר כסף"...

יולעק ניהל את כריית הפוספוריטים. היה הרבה כסף; שימעק עסק בניהול החווה החקלאית. יעקב-לייב היה כבר יהודי בא בימים, ישב ועישן סיגר. ולפעמים יצא לשדה. הייתה גם מחצבה בליפקה.

יעקב לייב חסיד של "הטריסקער". הרבי לא יכול היה להתארח בחווה: מוכרח היה להיות עם החסידים של בעיירה ויעקב לייב היה כל הזמן על-ידו, ושמע תורה. עוד דבר: זה היה כבר כשאנטישמיות בפולין החריפה מאוד, ב-6-1935. לראחוב בא הביסקופ — לביקור פעם ב-7 שנים. ובאו מאננופול שיעקב לייב ייתן את הכרכרות והסוסים להבאת הביסקופ לעיירה וסירב. באותה שנה בא הרבי לאננופול, ו-4 צמדי סוסים נסעו לקראשניק להביאו משם. מזכיר העיירה שאל אז את יעקב לייב: "אדוני הפריץ, מדוע לא נתת את הסוסים להביא את הביסקופ, ואילו את הרבי נתת להביא?" יעקב-לייב השיב לו: "אבי המנוח היה חסידו של אביו של הרבי ר' משה מרדכי. הוא, הרבי, לא עשה לו ולי כל רע. אבל אתם, אם אתם יכולים להשפיל אותי אתם עושים זאת. בארבע עיניים אינכם אומרים דבר, אבל, מאחורי גבי אתם משפילים.

יעקב ליב רוזנברג, בשנות העשרים

Y.L. Rosenberg, in the 1920's

יעקב לייב היה גם מוכתר בגמינה באננופול. דווקא הפולנים בסביבה בחרו ביעקב לייב להיות נציגם. העירונים התנגדו, אבל לאיכרי הסביבה היה רוב ונבחר.

חיפשו הזדמנות להכשיל אותו והכשילו אותו. היו כל מיני קרנות והמזכיר רשם סכומים בחתימתו לקרן לא נכונה. אז בא מבקר מהמחוז ועשו לו משפט פלילי שהוא נותן כסף שאסור לתת — יעקב לייב היה מוכתר 3 שנים. היתה לי תעודת זהות בחתימתו של יעקב לייב רוזנברג, בתור מוכתר (wojt).

הוא ביקר בא"י כי רצה לעזור ליהודי ראחוב. רצה להצילם מחמת האנטישמיות שגברה אז בפולין. רצה לבדוק מה אפשר לעשות בא"י. ידידו הטוב יצחק גרינבום הציג אותו לפני אוסישקין. יעקב לייב אמר לו שהוא רוצה לבקר במשקים חקלאיים. אוסישקין בעצמו ליווה אותו בביקוריו רק בהתחלה. "ולביקורים נוספים אסע לבדי, אני יותר חקלאי ממך", אמר. הוא היה בקיבוצים שונים. לפני שובו לראחוב נפגש שוב עם אוסישקין, ואמר לו: "אני רוצה לחסל הכול ולהביא הנה את יהודי העיירה ולבנות פה "ראחוב". יהודי אננופול יעבדו ויחיו בקרבת מקום. אוסישקין אמר לו: "קודם כל תמכור את החווה שלך ואת הכסף תתן לי ואנחנו ניתן לך כבר מקום ואדמה ונגיד לך מה לעשות". יעקב לייב לא הסכים לכך. הוא טען כנגדו "אני נותן את הכסף — לקנות אדמה השייכת לי. ואני אהיה האדון כמו בראחוב. אחרת אני לא הולך לעשות עיסקה."

"פלסטינה" — בראחוב. לפני מלחמת העולם הראשונה היתה שם משרפה ליין שרף. במלחמת העולם הראשונה נפלה שם פצצה וזה נחרב. יעקלה טרלר עם שותף קנו את החורבה. אבל היה גם שטח אדמה. מה עושים באדמה? באו יהודים (גם פולנים) ובנו בית ועוד בית והתיישבו. קראו למקום "פלסטינה".

פלשתינקה על אדמת האחוזה בראחוב / ל' שפס

ליעקב-לייב היו עסקים עם ה"עירוניים". הייתה לו חלקת שדה גדולה בקרבת העיר והעירוניים היו עושים לו תמיד צרות. החליט, אפוא, להיפטר מאותו שדה, אחת ולתמיד. יקים עליו יישוב יהודי. קראו למקום זה "פלשתינקה" (פלשתינה הקטנה). יהודים, שהיו שרויים במצוקה רבה — ויהודי ראחוב היו תמיד במצוקה — היו באים אל יעקב-לייב והוא הקצה להם חלקת קרקע והיה עוזר לנצרכים. הוקמה שם עיירה יהודית שלמה. אכן, זה היה דבר גדול.

מעשה בוולוול שלאגמן. האיש התייסר עם משפחתו ברוכת הילדים. שיחק לו מזלו וזכה בהגרלה של הבנק לחסכון בסכום של 500 זלוטי. רץ, אפוא אצל יעקב-לייב בשמחה — "זכיתי ב-500 זלוטי." שואל אותו יעקב-לייב: מה רצונו. "שתאפשר לי להתיישב ב'פלשתינקה'," היתה תשובתו. יעקב-לייב נתן מייד הוראה להקצות לו חלקת-שדה ביד רחבה. כן הבטיח לו, שאם הכסף לא יספיק בידו, יוסיף עוד; "ותבנה ביית, שבו תוכל לחיות כבן-אדם." הקים היהודי ביתו וחייתה נפשו.

פעילות פוליטית וחיי-חברה של הנוער / אלעזר גולדנר

שליחי אירגונים פוליטיים שונים, שבאו מהערים הגדולות לבקר בעיירתנו הקטנה, היו מעריכים את הנוער שלנו, שהיה פעיל מאוד והוכיח בגרות פוליטית. הערכתם התבססה על הפעילות החברתית והפוליטית המפותחת, שהתנהלה אצלנו. זר, שבא בפעם הראשונה אלינו ואשר לא הכיר את החיים החברתיים התוססים שלנו, יכול לתאר לעצמו, שב"חור" נידח זה, שבו הבוץ מגיע עד הברכיים, שאין תאורת חשמל; שרובו ביקתות עץ קטנות ודומם כמדבר-שממה — שבמקום זה שלטת בכיפה השמרנות והנחשלות. ברם, זה היה הרושם החיצוני בלבד. לאמיתו של דבר היה בעיירה שפע של מפלגות: ציונים, פועלי-ציון (ימין ושמאל), החלוץ-הצעיר, רביזיוניסטים, אגודה, מזרחי וקומוניסטים. ל"בונד" לא שיחק המזל בעיירתנו. כל

אימת שהגדולים שלו היו באים מהמרכז ומהערים השכנות והיו מנסים לכנס לפחות "חצי-מניין", התברר, שלא היו "בעלנים" על סחורתם.

1. התנועה הציונית ופעולתה

שנים ספורות אחרי מלחמת העולם הראשונה קמה תנועה ציונית, שהונהגה בידי נחמה'לה קאמפעל, מאניסל "פילוסוף", דוד ניימן, אהרן דוד פרייברג, משה מאיר ווגמן, ואחרים. במועדונם שבדרך קראשניק — ואחר כך אצל פאביאן בדרך אופיצ'קה, שררו תמיד ששון ושמחה. שיחות והרצאות היה נותן התפר מאופולה, נחמן גרצקי, שהיה מגיע תכופות לעיירה. בחורי בית-המדרש חשבוהו ל"אפיקורס".

החוג הדרמטי ב"חסיה היתומה"

The Cast of "Hassia the Orphan", June 19, 1922

בהכנת ההצגות הראשונות — "הנקודה היהודית" ו"חאסיה היתומה" — עסק איצ'ה-מאיר זלצמן. בשבתות נשמעה הזימרה ברחובות. החזרות על המחזות שהוצגו והנשפים הספרותיים זכו להצלחה רבה. ממלאי התפקידים הראשיים היו: הצלם מקראשניק, סובול, ריבצ'ה (אחותו של יעקב-לייב), גיטלה (בתו של פיניה) ואחרים. נערי-החדר היו מספרים, שבמועדון אצל ה"משכילים" מתרחשים "דברים לא טובים". מה, לא נאמר, כדי לא להכשל ב"לשון הרע".

בעודי נער בחדר הצלחתי באחת השבתות לחדור לתוך המועדון ולראות את המתרחש שם. היו שם מעשנים סיגריות; בחורים ובחורות ישבו מעורבים, על ברכיו של משה-

מאיר ישבה נערה. אכן, הוא היה הזמר הראשי. בחור מגונדר, מחונן בקול ערב. שמעתי רק את ההתחלה של השיר "הה, מוזה, אל נא תקראי לי". הבנות היו רודפות אחריו אפילו לאמריקה...

יותר מאוחר, כאשר ההסתדרות הציונית פיתחה פעילות פוליטית עירנית ביותר וכינסה את האסיפות ההמוניות הראשונות במועדון אצל נחמן, בנה של פייגה-קופלס — הושפע הנוער היהודי מהתעמולה הנמרצת שהתנהלה בעיירה. מקצתם של המנהיגים באותו זמן היו עסקנים מפלגתיים מוכשרים ובעלי-הכרה. אחד הנואמים המחוננים ביותר היה אברהמ'צ'לה **פוקס**. תפקיד לא מבוטל מילא בהקמת ההסתדרות הציונית בעיירה הנואם המוכשר והמחונן מוטל **ברנהולץ**. להערכה יתרה של הנוער בעיירתנו זכה שמואל **בלומנקרנץ**, בשל עמידתו המופתית וגישתו האינטליגנטית. אברהמ'קה **פרייברג** היה "אנציקלופדיה חייה". בעת וויכוחים ופולמוסים בשאלות כלכליות ופוליטיות נאלצנו לא אחת לפנות אליו. כשרונו הטבעי לשכנע העלהו לרמה רוחנית גבוהה. המאזינים היו תמיד מקשיבים להבהרותיו הברורות וההגיוניות. עסקנים פעילים היו גם אברהמ'צ'לה והירשל **דיאמנט**, זליג **השלס**, דניאל **פרייברג**, מרדכי **וויזנבלט**. מבין הנשים, שהשתתפו באורח פעיל במבצעים השונים, היו הבנות הנחמדות גולדה **מלצמן**, אסתר **פרייברג**, ואחרות.

הציונים היו עורכים מגביות גדולות למען הקרן הקיימת וקרן-היסוד. לעת מבצעים בעלי היקף ארצי, כגון הבחירות לסיים, היו מביאים אישים נכבדים מוורשה, כמו יצחק גרינבאום ואחרים. המאבק הגדול ביותר במבצע זה של הבחירות התנהל נגד "האגודה".

אלי שלמה'לס, היה מפורסם כקומיקאי. במשך שנים רבות עבד בוורשה. מזמן לזמן היה מגיע לעיירת הולדתו, אל הוריו, שהיו קבצנים גדולים. בעיירה היה נוטל חלק פעיל בעבודה התרבותית-אמנותית של החוג לדראמה של ההסתדרות הציונית. בכל נשף ספרותי-אמנותי היה מופיע עם תוכנית סאטירית מיוחדת. היה מלגלג באירוניה וסארקאזם על "צעקנים", שהיו מתחמקים מפעולות ממשיות או כשנדרשו לאיזו שליחות. בתוכניתו היה משלב גם שירי הלל והוקרה לחלוצים הצעירים שבהכשרה, בכפרים ובאחוזות, ושעלו בשנות השלושים לארץ-ישראל, על אף שבבתיהם נהנו מתנאים טובים למדי. להערכה מיוחדת של אלי שלמה'לס כאידיאליסטים זכו באותו זמן: האחים ישעיה ויצחק **פישמן**, האחים מנדל וישעיה **קרמר**, פריידלה **שילביץ'**, רלה וביילה **ברוך-יוסף'ס**, לאה **שפס**, לייבצ'ה **שפס**, ליבצ'ה **פישמן**.

במועדון אצל יוסל פוקס פיתחה ההסתדרות הציונית פעילות תרבותית-אמנותית. התקיים חוג דראמטי קבוע ובו השתתפו כוחות-נשים רציניים. במחזות הרבים שהוצגו, תחילה באורח עצמאי ואחר-כך בשיתוף עם האיגוד המקצועי, נטלו חלק פעיל החובבות המוכשרות: האחיות פייגלה ופרומטל **אלטרמן**, שרה-פייגה **גולדרייך**, אסתר חיים שלמהיס, פרל **בריק**, אסתר **פרייברג** והפרימדונה יפת המראה, שהצטיינה בזמרתה הנעימה, צביה **מלצמן** החמודה.

לפועלי-ציון-שמאל הייתה בשעתה השפעה כלשהי בקרב הנוער העובד. הדבר היה באותו זמן, שמנהיגים מהעיירה הסמוכה, אוז'ארוב, היו מסייעים מבחינה פוליטית ואירגונית. פ"צ-שמאל ניהלה פעילותה במועדון של האיגוד המקצועי של פועלי העור. ברם, הויכוחים השכיחים והחיכוכים עם אוהדי המפלגה הקומוניסטית גרמו להחלשתה של הראשונה ואחר כך לפילוג בשורותיה.

החברים שנותרו במפלגת פועלי-ציון-שמאל עם דוד **לנגמן** בראשם, שהיה אידיאליסט גדול, פועל פשוט והגון — לא רצו בפילוג, ומכל מקום ניסו להחזיק במספר רב של חברים. לשם כך הביאו לעיירה את המנהיג הידוע והנואם המצויין של המפלגה, את זרובבל.

2. ראשיתה של תנועה מהפכנית

מפלגה מהפכנית התקיימה בראחוב שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה. אחת הדמויות המפוארות באותו זמן היה המהפכן הצעיר יודל-הירש **בורנשטיין**. על לוחם אמיץ ונועז זה היו זקני העיירה מספרים אגדות שונות. ביום השוק היה יודל-הירש עולה על עגלה ומשמיע באוזני האיכרים נאום נלהב, מלא רעיונות מהפכניים נגד הצאר, למען פולין עצמאית, בלתי-תלוייה ודמוקראטית. במשך שנים רבות היו יהודי ראחוב מזכירים את הסיסמה, שהיה משמיע עם סיום נאומו: ״הנה, כאן (היה מצביע על כף ידו הפתוחה) יצמחו לי שערות, אם יארכו ימי שלטונו של הצאר בפולין שלנו״.

בשנת 1922 ניסו סוציאליסטים צעירים להקים ספרייה. ביניהם היו **עמנואל הימלפארב** (פונטיל), יוסקה **שיינר**, ישראל **סילקס**, ברוך **גוטליב, פרץ מאיר׳ס** ואחרים. במועדון בדרך שווייצ׳יחוב היו מתכנסים פועלים ופועלות צעירים, היו שרים שירי פועלים, היו עורכים נשפים, מציגים מערכונים משל שלום-עליכם; היו נשפי ריקודים והרצאות.

״נקודת מיפגש זו של הבולשביקים״ לא היה לה קיום לאורך ימים. מפקד המשטרה בראחוב, שנודע לו על התארגנותה של אגודת פועלים, פרץ אל המועדון בשבת אחר הצהריים, כשחרבו חגורה על מתניו, ובהקישו בחרב על הריצפה מדי פעם בפעם פקד על כל הנוכחים, שירימו ידיהם כלפי מעלה. ישראל סילקס הורה בלחש למסור מפה לפה, שישליכו מיד מארון הספרים את מארקס. הוא התכוון לחוברת ״שכר עבודה וההון״. הוא חתם מיד את המועדון ואילו את המנהיגים הוביל לתחנת המשטרה. שם פקד עליהם להתייצב בשורה ולפנות מזרחה. פתאום שלף את חרבו מנדנה ונפנף בחרב, שהתנוצצה מול חוטמיהם של העצורים. שתי עיניו הגדולות והחדות ושתי קצות שפמו השחור, שהיו מגולגלות כלפי מעלה, הטילו פחד על הכול. צעקותיו, ש״אי-אלו מהפכנים רוצים להקים בראחוב שלו קן קומוניסטי״, הגיעו עד לב השמים. לבסוף איים עליהם, שירקבו כולם בבית הכלא היאנובי.

יוסקה היה היחיד מכולם, שנבהל מאוד, ובקושי רב עמד על רגליו. בקול רוטט גימגם חרש: — פאנייה! מויא נוגא טאם ניי בילא״ (אדוני, רגלי לא הייתה שם מעולם) אך התכוון לאמר, שרגלו שוב לא תדרוך שם לעולם... אלמלא המכתב, שהגיע בינתיים מאמריקה, לא היו יודעים כלל, היכן נעלם יוסקה...

3. הספריה ע״ש י״ל פרץ והאיגוד המקצועי

כעבור זמן-מה שוב נטלו על עצמם כמה עקשנים להקים ספרייה ע״ש י״ל פרץ. בראש היוזמים עמד **אביגדור דאמן** (בעל-התשובה) בן העיירה זאוויחוסט שהשתקע לצמיתות בעיירתנו.

אביגדור התחנך באירגון המתקדם שבזאוויחוסט תחת השפעתו של עסקן התרבות הנודע, **הלר**. לעיירתנו הגיע כעסקן תרבות מבוגר ובעל הכרה, עמוס מטען תיאורטי

עשיר. התעורר בו הרצון להקים ספרייה ע"ש י"ל פרץ. בהנהגתו התנהלו כל הפעולות: נשפי ספרות, אסיפות, הרצאות, פעולות תרבות ואמנות, שעמדו ברמה גבוהה ביותר. ברם, לאחר כשנתיים של קיום האירגון אסר השלטון האיזורי ביאנוב על המשך הפעולה.

בארכיון המחוזי בלובלין נתקלתי במסמך מס' 69/26 ובו כדברים האלה:

" 'הסטארוסטה' (מושל האיזור) של יאנוב פוקד לחסל במהירות את העמדה המסוכנת, כיוון שיוזמיה הם סוכני מוסקבה. לדעתו, זהו שלט לפעילות קומוניסטית".

פעילי האגוד המקצועי, 1926 Trade Union Activists,

בשנים 1926—1927 הוקם איגוד מקצועי של פועלי העור והתעשיות הקרובות, שהקיף כמעט את כל הנוער העובד היהודי בעיירתנו. המארגנים ומניחי היסוד היו: ברוך **אנדר**, מרדכי **שר**, אברהמ'לה **גלמן**, דוד **פרייברג** ואחרים. השביתה הראשונה למען הנהגת יום עבודה של שמונה שעות גייסה כמעט את כל הפועלים, ובתום שלושה שבועות בא הניצחון. רבות סייעה לניצחון זה הסולידאריות של האיגוד המקצועי בקראשניק, שבראשו עמדו אז עסקני הפועלים הפעילים, טוביה קליינמן, פועל בבית מלאכה לייצור מסרקים, ואחרים.

הסיעה הגדולה ביותר בשנים 1928—1929 הייתה של הקומוניסטים. תרומה נכבדה לייסודו של התא של המפלגה הקומוניסטית של פולין בעיירתנו תרם התא של המפלגה בזאנויחוסט, שהיה באותו זמן החזק ביותר בסביבותינו. העסקנים:

מרלנבוים, יומה **רייז**, הירש-איצ'ה **זילברברג**, שקיימו במשך זמן רב קשר עם האופוזיציה של פועלי-ציון-שמאל, גרמו לבסוף לפילוג בתוכה.

במועדון של האיגוד המקצועי הייתה ספרייה נאה, שהכילה את יצירותיהם של טובי הקלאסיקונים היהודיים. תכופות באו אלינו מרצים מוורשה ומשאר ערים שלהרצאותיהם נהר קהל רב. כל שבוע היו נערכים ערבי שאלות ותשובות והתנהלו וויכוחים חריפים. הסיעה הקומוניסטית פיתחה פעילות פוליטית נמרצת והשפעתה הייתה רבה בקרב הפועלים והאינטליגנציה המרוששת. אע"פ שלא הייתה גדולה במספר חבריה, הרי המצע הפוליטי שלה מצידו האידיאולוגי סחף אחריו את היסודות המפגרים ביותר והסבילים בין הפועלים.

והרי העסקנים והמארגנים בעלי הבגרות הפוליטית של קפ"פ, שהצטיינו בפעילותם בעיירתנו: מאיר **זיסמן**, אידיאליסט מסור ובעל הכרה, נמנה עם ההנהגה של האירגון המפלגתי; השתתף במלחמת ספרד. בשנות מלחמת העולם השנייה נטל חלק פעיל באירגון הזפ"פ (איגוד הפאטריוטים הפולנים) תחת הנהגתה של וואנדה וואסילבסקה. השתתף בכל הקרבות מלנינו עד ברלין. על מעללי הגבורה שלו זכה לאותות ההצטיינות הגבוהים ביותר. הוא מהפכן פעיל ולוחם טוב, היה חבר בוועד של קפ"פ. בשנים שלאחר מכן המשיך בפעילותו הדינאמית באירגון המפלגתי בוורשה. באיגוד המקצועי של פועלי העור נודע כלוחם בלתי-נלאה למען זכויותיו של מעמד הפועלים. כן התפרסם בשל מידותיו הטובות הטבעיות, וסייע לחבריו וידידיו מתקציבו האישי המצומצם. במלחמת העולם השנייה עבר את שבעת מדורי הגהינום במחנות הריכוז ההיטלראיים. גם שם היה מתחלק עם חבריו בפת לחמו האחרונה. כזה נשאר עד היום הזה.

יחיאל **שר**, מסור בלב ונפש לרעיונות הקפ"פ וחבר בוועד המפלגה, מילא את התחייבויותיו, במיוחד בתחומים הטכניים, בנכונות רבה להקרבה. יצא תכופות בשליחות לשרת את הכפרים שבסביבה.

נציגי הנוער: אפרים לכצ'ייר, אהרן דוד זיסמן, יוסף שלגמן ולייזר רוזנבלט היו לוחמים פעילים ופעלו בחריצות בקרב הנוער העובד.

יענקל בריק פעל במשך זמן קצר ב"ברית הנוער הקומוניסטי של פולין". הקדיש את פעילותו המפלגתית לתעמולה והסברה בין האיכרים בכפרי הסביבה. אחר כך המשיך בפעילותו הפוליטית והמפלגתית באירגון המפלגתי בוורשה.

כותב השורות האלה, אלעזר גולדנר, נמנה עם מנהיגות הקפ"פ.

היו זמנים, שהניגודים המעמדיים בין הציונים והקומוניסטים היו באים לביטויים בהתקפות אישיות, בגידופים ובתגרות ידיים. שני הצדדים גם יחד לא חסרו יסודות חמומי מוח. בפגישה מיוחדת של נציגי ההסתדרות הציונית עם נציגי האיגוד המקצועי הועמדה השאלה של שימוש בשיטות אלימות בכל חריפותה. פנייתו של מורה ביה"ס "תרבות", השלו והמכובד, ה' זילברשטיין, לשים קץ להתנפלויות הבלתי-מוסריות, המשחיתות בעיקר את הנוער היהודי, זכתה להד הראוי לה. זכורני, כיצד אחד מנציגי האיגוד המקצועי הצהיר אז בין השאר: "רק העני ברוחו והדל

בטענות מדעיות ופוליטיות משתמש בהתקפות אישיות; יריבים בעלי בגרות פוליטית מן הראוי שייאבקו באמצעות טיעון ענייני וממשי".

אט אט השתפר המצב. את מקומה של הבריונות תפסה העקיבות, התרבות והענייניות.

4. סופשבוע של פוליטיקה, של תרבות ושל שירה

במשך כל השבוע הייתה ציפייה לליל שבת ולשבת. בימות החול עסוק כל איש בענייניו הפרטיים. בלילות שבת מתעוררת השמחה בעיירה. אחרי סעודת הערב מטיילים בני נוער וקשישים, הלוך וחזור באמצע הכביש. התאורה בכיכר השוק בהירה יותר מסתם ליל חול. מנורות-הבזק שבבתים האמידים והנרות הדולקים מפיצים את אורם מבעד לחלונות על פני הכיכר המרובעת. רובו של הנוער היהודי אץ למועדוני האירגונים השונים. הבלתי-מפלגתיים, שעדיין אינם נכונים להחליט לאיזה אירגון פוליטי להצטרף, מתייצבים ליד החלונות ומציצים במשך שעות ארוכות לתוך המועדונים, כדי להאזין להרצאות ולוויכוחים שאחריהן. להצלחה מיוחדת נהנו החזרות על המחזות, שהיו מרתקות את הנוער של העיירה כמו מגנט.

הציונים ואוהדיהם מתחילים למלא את המועדון שלהם. תחילה סרים לחנות הממתקים של פוקס, כדי להכין מעט דברי מתיקה, גרעיני דלעת וחמניות, מלאי שיספיק עד שעת לילה מאוחרת, וגם כדי שיהיה במה להתרברב בפני אהובת הלב. בשעה המיועדת מופיע המרצה. חשיבות מיוחדת נודעה לנואם המחונן, מוטל ברנהולץ, שהצטיין בסקירותיו על המאורעות בעולם כולו, מהן היה עובר למצבם של היהודים בגולה ולבסוף היה נוגע בענייני ארץ-ישראל. המתווכחים היו מתחממים עד לשיא. אלמלא היו יוצאים בריקוד ההורא, היה הוויכוח החם והחריף נמשך במשך כל הלילה.

על הספסלים יושבות הבנות "המבוגרות קמעא" שהיו באות למועדון ללא בני-זוג. תפקידן בעת ריקוד ההורא הוא למחוא כפיים ולשיר בקול רם ככל שאפשר "לעבן זאָל ביסטריצקי מיט זיין הוירא" (יחי ביסטריצקי וההורא שלו). כל רקיעת רגליים על הריצפה מהדהדת בדומיית הלילה כירי תותחים. אך בשעה ששרים את "התקווה" משתרר שקט והכול עומדים במקומותיהם. אפילו חיים קרופניק עם אשתו פייגלה קם ועומד ופוקד על ה"פלונית" שלו להוציא את ידה מתחת לזרועו ו"לעמוד כמו חייל". הוא כל כך נתון ב"עוד לא אבדה תקוותנו", עד שאינו חש כלל, כיצד בוראק ה"ערל" מתקרב בעגלתו הרתומה לסוסה הזקנה והכחושה שלו. אגב נמנומו הריהו פוגע מבלי משים בייצול בישבנו של חיים... ואילו חיים סבור, שאיזה עובר אורח פגע בו, והוא פונה אחורנית, מסיר את כובעו ופולט "סליחה".

ככה היו חולפים לילות השבת והשבתות על פוליטיקה, תרבות וזימרה.

בשעה קצת יותר מאוחרת באים הפועלים למועדון של האיגוד המקצועי. צריך תחילה להתרחץ בבית המרחץ אחרי שבוע של עמל מפרך, לגהץ את המכנסיים שיהיה "קמט". שעות אחדות מבלים אצל הגלב דוד טורק, עד שמגיע התור להתגלח. משה-

דוד, בנו של חיים-מישיקר, עם החברה שלו, חדרו בטרם כל לחנות הממתקים הקטנה של פייגלה, אשתו של אשר החנני, כדי לשתות אצלה כוס סודה. אם נותר עוד זמן, היו נכנסים לחדר הסמוך, ששמיכה הייתה מפרידה בינו לבין החנות והיו מתיישבים ליד הבנות, שכנראה כבר המתינו שם, כנהוג. לפעמים היה בוקע משם קול רם "פיציק, אל תתחיל, לא תפסת את המקום הנכון".

קבוצה אחרת של חברים יותר קשישים של האיגוד היו מתרכזים בחנות הממתקים שלהם, אצל ליבלה. שם היו יוצאים גם במחול, היו משחקים בפייס והיו עורכים הילולא אמיתית.

המועדון של האיגוד המקצועי היה בלילות שבת מלא מפה לפה. ההרצאות, שהיו מתקיימות שם מדי שבוע, היו מושכות אל המקום המוני בני-אדם, בפרט כאשר היה מרצה זולוטוב מוורשה, או הסטודנט מקראקוב, ראסקין.

ראסקין, שהיה מבקר מדי שנה בעיירתנו אצל ידידו משה רוזנברג, שעמו יחד למד, התקשר מייד אל נציגי קפ"פ. הוא היה תיאורטיקן מרקסיסטי מחונן, בעל רמה רוחנית גבוהה, היה מומחה במרקסיזם. בשעת הרצאותיו היה האולם מלא וגדוש ; עמדו על המרפסת, בגינה, כדי שיוכלו להאזין לטיעוניו הנבונים של ראסקין על יסודות המרקסיזם.

אחרי הרצאה שכזאת היו צלילי ה"אינטרנאציונאל" מגיעים עד לויסלה... הפעילים היו מנצלים הזדמנות של השתתפות המונית שכזאת ואספו כספים לטובת האסירים הפוליטיים.

5. שיתוף פעולה בינמפלגתי בחוגים הדראמטיים

לחוג הדראמטי של האיגוד המקצועי, עמד כוח-גברים דווקא. ממלאי התפקידים הראשיים היו : ברוך אנדר, דוד פרייברג, הרשלה שוכמאכר, משה'ל שטיינברכר ושבצ'ה זלמל'ס. מבין המחזות הרבים שהוצגו ראויים להיזכר : "הדיבוק", "מוטה-מלך הנגר", "בלילה בשוק הישן", "חזרה מעבודת-הפרך", "החתונה הרומנית" ואחרים.

כדי לבצע הצגה טובה היה הכרח לפתוח בחזרות בכוחות משותפים. חיסול החרם והצגות בכוחות משותפים עם החוג של הציונים, היו הישג, שבא כתוצאה מהגיון בריא ובגרות בקרב המנהיגות של שני הצדדים.

תרומה נכבדה לפעילות התרבות-האמנותית בעיירתנו תרמו **זיסל הלמן** מזאוויחוסט **ופלה שניצר** מבידגושץ'. זיסל הלמן החלה כבר בשנות נעוריה להשתתף באורח פעיל בחיים הפוליטיים והחברתיים בעיירה השכנה, זאוויחוסט. היא התפרסמה בראחוב בשל הופעותיה כשחקנית מבריקה במחזות שונים שהוצגו בעיר הולדתה. זיסל, נערה יפה וחננית, שחוננה גם בקול ערב, היתה מקורבת לאירגוננו מבחינה רעיונית ולכן נאותה לסייע לחוג הדראמטי שלנו על ידי השתתפותה כשחקנית ראשית בהצגות שלנו. פלה שניצר הייתה כמעט כל שנה באה מבידגושץ' לנוח אצל קרוביה שבעיירה.

החוגים הדראמטיים היהודיים ניצלו את נוכחותה והזמינו אותה להופיע בהצגות השונות. הודות להשכלתה, בקיאותה בפעילות תרבותית ואמנותית, הייתה מסייעת גם במלאכת הבימוי של ההצגות, בנוסף להופעתה על הבמה. מעלתה הגדולה ביותר הייתה, שלא הייתה מתרברבת. הייתה משחקת בתפקידים הראשיים בכישרון ובטעם במחזות "שרה-שיינדל האדוקה", "היכן ילדיי" ואחרים.

רצוני למסור כאן על מקרה, שנחרת בזכרוני. אני מזכיר זאת בכוונה, כיוון שנודע לכך בעיירה הד במשך זמן רב. אחד מה"שחקנים השרופים" הגה את הרעיון להציג בראחוב את ה"דיבוק". כמו מן השמים נזדמן למקום באותו זמן תושב לשעבר של עיירתנו, שחקן בלהקה יהודית נודדת, **מאניס ברפמן**. הוא שנטל על עצמו את הבימוי של "הדיבוק".

ארבעה חודשים נמשכו ההכנות. האמת ניתנה להיאמר, ביקור המוני שכזה בתיאטרון בראחוב לא היה עד אז. המקומות במוסך הגדול של הכבאים לא הספיקו. הצופים היו ממש תלויים באוויר, היו מחזיקים בצינורות הכיבוי ובלבד שיזכו לצפות בהצגת "הדיבוק".

לפני עליית המסך תבע ברוך אנדר מהבמאי, מאניס ברפמן, לשלם את 30 האחוזים מהכנסת הקופה לטובת האיגוד המקצועי. על העזה וחוצפה זו לתבוע כסף לפני ההופעה הגיב ר' מאניס בזעם רב ותלש את הזקנים מפניהם של אנשי האיגוד. במקומם הציב כמה ניצבים "מוטות עץ". "אין דבר" — הוסיף — גם הם ידעו את התורה. "עולם — גולם".

איצ'ה-מאיר איפר חיש מהר את הניצבים: זליג השלס, אפרים ברלינסקי ואחרים. שני הבטלנים הראשונים, זליג ואפרים, ישבו זה ליד זה. בשעה שעלה המסך, פתח הלחשן בקול מוגבר את דברי הפתיחה: "אצל ר' דודל טאלנר, זכותו יגן עלינו" — שני החברה החלו להתקוטט, מיהו שצריך לחזור על הדברים ונפנפו בידיהם לעבר הלחשן. מרוב רוגז קרא הלחשן מתוך תאו אל אותו בטלן שהיה מאופר בזקן אדמוני: "סלק אדום שכמותך, הנח לאפרים לשחק". זליג אינו מתבושש ופותח בניגון של בית-המדרש: "הסלק האדום זכותו יגן עלינו!" נו, נו! באולם שמחה וששון. פרצו שריקות וצעקות: "חילול הקודש!" אמרתו של מאניס "עולם — גולם" פשטה את הרגל אצל קהל הראחובאים. כשהיו שואלים אותו: "נו, מאניס! כלום אפשר לשחק תיאטרון בראחוב בלי נערי הסנדלרים והחייטים?", היה עונה בהנמכת קול: "הה, לאו!"

6. ספרייה זוטא — מיפעל של שתי בנות

ראוי להזכיר את השתיים, שהגו את הרעיון להקים בעיירה ספרייה מאוסף הספרים שלהן עצמן בתוספת ספרים שנרכשו, והן: שרה'צ'י דיאמנט ופייגה שפס. את שתי הידידות המסורות, נערות נאות, מחוננות, אפשר היה לפגוש כל שבת בשעות הבוקר בחורשה הקטנה והיפה, במקומן המסורתי, לצדו של תל, כשהן קוראות בספרים.

הן הקימו את הספרייה למטרות סיעוד. בעד השאלת ספר לא נתבע הקורא לשלם. מעלתן הגדולה ביותר התגלתה בגישתן החמה לקורא, למתחיל בפרט. משבאת אל

שרהצ׳י אל ביתה הגדול והנאה, היתה מיד אופפת אותך אווירה ביתית. שתיהן היו פותחות עמך בשיחה, כשהחיוך אינו סר מעל שפתותיהן, כדי לעמוד על כך, אילו ספרים ושל אילו מחברים, כבר קראת. תוך כדי השיחה היו מכירות את תפיסתו ואת רמתו הרוחנית של הקורא. בקטלוג יכולת למצוא את שמותיהם של סופרים-קלאסיקונים רבים: בלזק, טולסטוי, אנטול פראנס, גורקי, ז׳רומסקי; מבין הסופרים היהודיים: י״ל פרץ, שלום-עליכם, ואחרים. חובה לציין, שהספריה זכתה להצלחה רבה בקרב הנוער היהודי בעיירה.

הספרניות בספריה־זוטא

The Librarians in the MIni-Library

על זכרוני עולה מקרה מסויים מאותו זמן: באחד מימי השבת, יום נאה וצלול, בפגישה בין האילנות, כאשר באוויר נישא ריח-ניחוח של המטעים והשדות הקרובים. שתי הספרניות, לבושות חולצות "אוקראיניות" לבנות עם צווארונים וקצות שרוולים רקומים באדום — דבר שהוסיף להן חן רב — ישבו בקרב קהל של קוראים. במשך כמה שעות התנהל וויכוח בשאלות, כגון: תועלתה של הספרייה; ידע הקריאה וההבנה בספר; כיצד להעשיר את הספרייה בספרים חדשים. המשתתפים בוויכוח לא שכחו להביע את תודתם הלבבית ליוזמתן האצילה של הנערות החביבות.

שיגשוג הפעילות הציונית-החלוצית / שמואל ניצן

המבקש להתחקות אחרי המקורות שהזינו את פעילותם הענֵפה של יסודות הקידמה בנוער העיירה בתקופת הבין-מלחמות, אינו יכול להתעלם מן העובדה הברורה שמקור אחד הזין את כל הפלגים וההתפלגויות לזרם אחד אדיר, תת-קרקעי, שמקורו בבית-המשפחה, ב"חדר" ובבית-המידרש (או ב"ישיבה"). גם הכוח הדוחף והמעלה אותו על פני השטח אחד הוא — להחלץ, להגאל ולגאול, לבנות ולהבנות. רק כאן בזרימה העילית חלה ההתפלגות, תחילה לשני פלגים עיקריים, הזורמים באקלימים חברתיים שונים; מושפעים ממוקדי השפעה שונים ואף יעדיהם שונים ורחוקים זה מזה. אף על פי כן אין ריחוקם מביא אותם לניכור הדדי גמור, שהרי מקורם אחד הוא ורצונם אחד.

מקור אחד — 2 מוקדי השפעה

כך פעלו אז, כבהרבה ערים ועיירות, שני מוקדי השפעה: (1) המהפכה האוקטוברית המבשרת גאולת העולם ושיחרור האדם העובד מכבלי השיעבוד וזקיפת קומתו. גם בין צעירי עיירתנו היו שהתחממו באשה ונחרכו בגחלתה. הם חלמו עם כל החולמים על המהפיכה המתמדת, העולמית שתמציא מזור ומרפא לכל נגעי האנושות, ובתוכה ייוושעו גם היהודים. התארגנה פעילות חשאית של הנוהים אחרי הקומוניסטים.

(2) הצהרת בלפור, השפיעה אף היא על הנוער ורבים נקהלו אל דגל הציונות. אחרים מצאו את המיזוג הטוב בין השתיים. בלא לכפור בגאולת העולם בכוח המהפיכה, שאפו שבעולם גאול זה — במשפחת העמים החופשיים — נהיה גם אנו היהודים "עם חופשי בארצנו, ארץ ציון וירושליים". טובי הצעירים, להוטי להט חלוצי, ניסו להתארגן ולפתוח בהכשרת הלבבות ובהכשרה כפשוטה לקראת היעד האחד — לעלות ארצה.

פעילות ציונית מאורגנת הייתה בעירנו למן ראשית שנות ה-20. היה מועדון ובו ארון ספרים — ספריה; והתקיימו הרצאות וערבי שאלות ותשובות, שמשכו קהל רב. מזמן לזמן התקיימה אפילו הצגה, בביצוע החוג הדראמטי ובנוכחות רוב אנשי העיירה, ולא הצעירים בלבד. לעתים הגיע מרצה, שליח ה'וועד המרכזי' בוארשה, שהירצה בבית-המידרש (בין מינחה למעריב), למורת רוחם של 'פני' העיר ופרנסיה. אירועים מעין אלה היו כקרני אור בחיי המצוקה החשוכים של רוב האוכלוסיה.

אולם באין דאגה רצינית לזקוף קומתם האנושית של בני הנעורים והילדים, נשאר הכול ללא תשתית.

דאגה לילדים ולנוער

בעירנו, כמו ברבות מערי פולין ועיירותיה שבאותה תקופה, ילדים בני 10—11 היו נאלצים להשתתף בפרנסת משפחתם הרעבה, לקושש קצת עצים להסקה, לסחוב דליי מיים ממרחקים — לא למשפחתם בלבד, כי אם גם לשכן מיטיב... ובשבת — האח והאחות הגדולים, להם יש לאן ללכת — לספריה, למועדון. שם רב יותר האור ושמח. להם, לילדים ולנערים אין שם דריסת רגל. "הגדולים, מגרשים אותנו כמו כלבלבים" הם טוענים בהתמרמרות, אך אין שומע לטענותיהם. אפילו ההסתדרות הציונית, שרבות זכויותיה בשטחים רבים במקום; בייחוד בתחום ההסברה הציונית ובהשפעתה על האוכלוסיה היהודית, בחוגים השונים. היתה גם יוזמה מבורכת בארגון מפעלי כלכלה שונים: צרכניה קואופרטיבית, הבנק הקואופרטיבי ועוד. אולם כל אלה לא האריכו ימים בשל סיבות שונות. לדאוג לילדים ולצעירים לא נתפנו עדיין.

אצל רבים מצעירינו קדמו להצטרפותם לאחת האגודות, לבטי נפש ותהיות על מהות החיים בעיירה ובביתם-משפחתם. לא היה למי לפנות וממי ללמוד כיצד לבור את דרך-חייהם הם. במשפחה לא היה את מי לשאול, במי להיוועץ. ההורים וכלל המבוגרים לא רק שלא הבינו את המתרחש אלא אף שמו מכשול בדרכך, שכבר בחרת לך. לבטים וחיפושי דרך לא חסרו גם בקרב צעירי הדורות בעבר, עוד בראשית המאה ה-20 — אך אלה היו יחידים, אחד או שניים. הם הפליגו למרחקים, רק את שימעם שמעת לפעמים. האחרים, המאושרים שבביתם לא הפריעו להם ללכת בדרכם, לא היו מסוגלים אף הם להבין את התוהים ולא ניסו אפילו לסייע. רק משנמצאו צעירים, שגָלו בנעוריהם למקום תורה והשכלה, ובשובם לעיירה ניסו הם לחלץ את עמיתיהם בני-הנוער. ניסו, אך לא תמיד האירה להם ההצלחה פנים. בכל זאת הייתה מעין פריצת דרך לבאים אחריהם.

בסוף הקייץ של 1929, בפגישה מקרית עם אחד, שאחדים אפילו את שמו לא ידעו, כי שנים אחדות עשה בכרך, הנה נמצאה להם, לא 'אוזן' בלבד כי אם לב. ונפתחו גם ליבותיהם ונמלאו תקווה. דברים יפים, כולם חדשים בשבילם, סיפר להם האיש. אף לימדם שיר יפה עד מאוד והבטיח להפגש אתם עוד הרבה פעמים, אם רק ירצו בכך. והם רצו ואף יכלו. כך נפרצה אז הדרך לנערות ולנערים להחלץ ממצוקתם ולסול להם ולבאים אחריהם דרך לעלייתם כאנשים בוני עתידם. נוסד "החלוץ הצעיר" ואתו חוג "מגשימים" (החלוץ).

רק עם התארגנות תנועה חלוצית מגשימה הוכנה התשתית האיתנה להעמקת החינוך העברי-הציוני ולהרחבת אופקים בקו ברור, קו של עלייה מתמדת: חברות פעילה בסניף — לימוד עברית, פעולה רעיונית-תנועתית והשתתפות במיפעלים ציוניים; מחנה ('מושבה') — להידוק קשרים עם התנועה ולביסוס רעיוני, וכן התנסות בחיי קולקטיב; קיבוץ-הכשרה; עלייה — הגשמה. התארגנות מודעת לשם החלצות עצמית וחילוצם של האחרים התחילה בוזמנית כמעט עם הקמת סניפי החלוץ-הצעיר והחלוץ וייסוד ביה"ס "תרבות" — "החוט המשולש". פעיליהם של

אלו היוו מעין ראש-חץ לחינוך ולהסברה. ההורים עוד ניסו כוחם לעצור בעד בניהם ובנותיהם מלהסחף בזרם ההתחדשות; התארגנו והוקמו סניפים למפלגות ולאיגודים השונים. עד מהרה התחילה פעלתנות עניפה, בכוחות עצמם ובסיוע כוחות מהחוץ (מהמרכז ומסניפי הסביבה). לקראת סופשבוע 'קושטו' קירות בתים במודעות צבעוניות על 'אירועים' ו'פעולות' מטעם האירגונים השונים. העיירה שקקה חיים, בייחוד בסופי שבוע או בחגים, שהרי בימות החול טרודים היו כל בני העיירה ודאגו לפרנסת המשפחה.

ראשוני סניף "החלוץ" להכשרה

First "Hechalutz" Branch Members on the Way to Hachshara, 1931

החוט המשולש שנותק

סניפי "החלוץ-הצעיר", ו"החלוץ" ובית-הספר העברי "תרבות" היוו בעיירתנו מעין חוט שזור אחד לאורך כל תקופת קיומם הקצרה. זאת, לא רק משום כמה עובדות ממשיות — נוסדו כמעט באותו זמן; על ידי אותו אדם עצמו; הצעירים שהתייצבו לצידו בפעילות האחת נתנו כתף גם בשאר הפעילויות וכך המשיכו — עד הסוף המר — משום שהכירו לדעת שכאן טמון הגרעין להתחדשות של כל אחד ואחד. נערים ונערות חשו כי זו הדרך להחלצותם האישית ממצוקות-נפש, שלא ידעו אפילו את הגדרתן. ונמשכו אל האור, אל השירה ולמעט חדוות נעורים.

במשפחות צעירות, בייחוד אלה שהיו ערים לצורכי ילדיהם — על פי רוב מבין הנוהים אחרי הציונות או פעילים בסניף המקומי — הייתה כאילו ציפייה לכך. ומייד כשהופיע האדם (ובמקרה זה צעיר מקומי, שחזר מלימודיו) והיה מוכן לעמוס את כל הנטל הזה של פתיחת כיתה ראשונה, על כל הכרוך בדבר: השגת רישיון, קשירת קשר עם הוועד המרכזי לשם קבלת הדרכה ופיקוח ועוד עניינים שונים — נכנסו אף הם ובמסירות רבה טיפחו את הנטע הרך הזה של כיתה ראשונה זו (ר' להלן).

איני בטוח אם עמד מי באותם ימים של התלהבות עמוקה וכנה על הקירבה הסמנטית של שתי המלים

ביידיש "ארויסציען" ('לחלץ') ו"דערציען" ('לחנך'). אולם אין ספק שרבים הרגישו אינטואיטיבית כי אכן יש קשר ישר בין אלה. זה היה כמעט מובן מאליו — קו ישר העולה מ"תרבות" דרך "החלוץ-הצעיר" ו"החלוץ" להכשרה ולעליה לארץ ישראל. ביטוי לכך נתנה דווקא סבתא אחת באסיפת הורים של תלמידי "תרבות" בהציעה להוסיף לתוכנית הלימודים את הוראת... היידיש. ונימוקה עמה: היא (הסבתא) הרי לא תספיק ללמוד עברית ואיך תוכל לקרוא את מכתבי נכדה מארץ ישראל? אצלה היה ברור: נכדה, לאחר שיגמור את ביה"ס יהיה חלוץ ויעלה ארצה ויכתוב מכתבים גם לסבתא, האין זה ברור? ואין פלא כלל שבהצעתה תמכו כמעט כל הנוכחים באותה אסיפה.

ואכן הוחל גם בהוראת קריאה וכתיבה של שפת יידיש. דומה כי זה היה אז חריג יחידי בכל רשת בתי-הספר של "תרבות" בפולין. אומנם ביקש המפקח הישיר של בית ספרנו שהשיעורים האלה לא יירשמו ביומן הכיתה ולא ייכללו בתוכנית הרשמית.

כאשר צעדו ראשוני התלמידים של בית-הספר העברי "תרבות", שזה עתה נפתח, בצאתם היערה בל"ג בעומר תר"ץ; ובעקבותיהם חברי סניף "החלוץ הצעיר", שנוסד זמן קצר לפני כן — לא העלה איש בדעתו שבטרם יחלוף עשור אחד, **יחדל הכל**. 'מיצעדים' אחרים יצעדו בכיכר השוק...

אילו חזה אז מישהו מחזה אפוקליפטי של אחרית איומה זאת של קהילתנו, היה מוכרז מטורף. ואולי, מי יודע? — אולי היו ה"מתנגדים" הקנאים (מימין ומשמאל) נאלמים דום, ורבים יותר היו זוכים להחלץ מהגלות השחורה ומשיני החיה הנאצית... אך למה זה נעסוק ב"חכמה שלאחר מעשה"? הלא נדפדף חזור ודפדף בדפים המיותמים, שהעתקנו מאיגרות וממכתבים, שכותביהם נכחדו בטרם יכלו הם עצמם להחלץ ולהגיע אלינו. מהם נוכל ללמוד משהו על דרך זו, שלא הייתה קלה, לא לנו המתחילים ולא לממשיכים ללכת בה עד הסוף המר. לו יהיו טורים מעטים אלה ציון וזכר לכל אלה שפעלו והפעילו אחרים וכל כך שאפו גם הם להעפיל ... עד שיד המרצחים ניתקה פתיל חייהם.

יהי זכר כולם בינינו לעד.

נפרדים מפרל בריק לעלייתה ארצה, 1932

Taking Leave of Perl Brik, Off on Aliya, 1932

ניסיונות בראשית של פעילות בנוער / דניאל פרייבר

ניסיון לארגן קן של "השומר הצעיר"

הניסיון הראשון היה בתחילת שנות ה-20, כאשר אל העיירה הגיע פלוני ארדפרוכט, בחור צעיר מצוזמיר וניסה לייסד קן של "השומר הצעיר". הוא הצליח לאסוף סביבו קבוצה של בנות צעירות ממשפחות בעל-ביתיות ולפתוח עמן בפעילות. בהעדר מועדון לפעילות סדירה הסתפק הבחור בצופיות. היה מכנס את קבוצת הבנות בשבתות אחר הצוהרים לצאת עמן אל היערות שבסביבה ושם היה עורך עמן אימוני צופיות למיניהן; או לשבת ולנהל שיחות ולקרוא סיפור. אנחנו, הבנים המתבגרים, רגילים היינו לרוץ אחרי הבנות מרוב סקרנות, והיינו נשארים שם בחורשה כל העת שהתנהלה הפעולה. ארדפרוכט לא גילה כלל התעניינות כלפי הבנים, שרדפו אחרי הבנות, והדבר זכה לפירושים שונים.

ואולם, כאמור, לא הפכה פעולה זו להתארגנות של קבע בתנועה. וכן לא עבר אלא קייץ אחד בלבד, אם אינני טועה, והבחור עזב את העיירה בנוטשו את הבנות "מיותמות".

התארגנות "החלוץ" של תנועת בני-עקיבא

במשך שנים מספר אחרי זה נשארה העיירה ללא תנועת-נוער כלשהי, עד שבאמצע שנות העשרים בא דוד'צ'י, בנם הבכור של שמואל וגיטל ווינשטוק, מהמכובדות שבמשפחות בעיירה וניסה לארגן תנועה חלוצית.

הוא לא הצטיין בנעוריו בתחום כלשהו, ואולם משהגיע לגיל הגיוס בתחילת שנות ה-20, נסע לקראקוב, אל דודו, ושם נכנס ללמוד בישיבה. שם התוודע והתקרב לתנועת בני-עקיבא. בשובו לעיירה, החל לארגן אותנו, בני ה-17 וה-18, בתנועה חלוצית, שנועדה להיות כדוגמת בני-עקיבא.

ערב אחד כינס אותנו "בבית בני-עקיבא" (!?) שבחצר בית-הכנסת. לא ידענו, לשם מה בדיוק, הוא קורא לנו. התכנסו כמה עשרות בחורים צעירים, אני בתוכם, כדי לשמוע מפיו של דוד'צ'י את מה שיש לו להגיד לנו.

הוא פתח בתיאור המצב בעיירה, העוני, העזובה ומצבו של הנוער היהודי המקומי בפרט. האבטלה בקרב הנוער שאינו משתייך לשכבות של בעלי-המלאכה העובדים והיאוש חסר-התוחלת באשר לסיכויים לעתיד. ומה המוצא? — ברור, רק ארץ ישראל, התקווה היחידה. ואולם ארץ ישראל דורשת עבודה ולפיכך חייב הנוער חסר-המקצוע להכשיר עצמו לקראת עתיד זה. המוצא הוא בקיבוצי ההכשרה, שאורגנו אז בפולין כולה וגם בעולם הרחב. כאן בראחוב יש לנו אפשרויות אידיאליות לארגן את הדבר.

בתום "הרצאתו" של דוד'צ'י התנהלה שיחה, בה נגעו ה"חברה" בקשיים האובייקטיביים והסובייקטיביים העומדים בפני הכשרה מעין זו. קשיים, שדוד'צ'י עצמו הצביע עליהם בנאום הפתיחה שלו, ואפילו הזהיר את שומעיו מפניהם. הובעו אזהרות למיניהן מפני הקשיים, וכפי שזכור לי, הוזכר גם הפסוק: "מי הירא ורך הלבב — ילך וישוב לביתו". לבסוף הוחלט להקים נקודת-הכשרה ולפנות אל בעל האחוזה שבראחוב, יעקב-לייב רוזנברג, בדבר עבודה לבחורים, שיהיו נכונים לצאת לעבוד בהכשרה חקלאית.

ההסכמה ניתנה והתארגנה קבוצה, שהייתה מוכנה לנצל את ההזדמנות שנוצרה ולהכשיר את עצמה לעבודה חקלאית בארץ-ישראל. גם אני נרשמתי באותה קבוצה. אף על פי שעבדתי קשה בעבודתי הקבועה בטחנה, החלטתי, שבאותם השבועות, בהם אני עובד בטחנה במשמרת הלילה, אצא בימים לעבודה באחוזה יחד עם שאר חברי הקבוצה. היה קייץ — עונת הקציר — ועיסוקנו העיקרי היה באיסוף התבואה ובקשירת אלומות, מלאכה כלל לא קלה ל"ידיים העדינות" של נערים, שלא הסכינו לכל מלאכה גופנית.

דוד'צ'י אירגן גם קורס להכשרה בענייני ה"הגנה" — החל בת"ס (תרגילי סדר) וכן קפא"פ (קרב פנים אל פנים) בעזרת מקלות; ריצה בצורה מאורגנת (בהתקפה או בנסיגה), ועוד אימונים.

ואולם מסיבות שונות כל הדברים האלה לא האריכו ימים. כיוון שעונת הקציר והאסיף של התבואה מהשדות נסתיימה, ועד לאיסוף תפוחי האדמה, נותר עוד הרבה לחכות.

הזלוטי המועטים, שהשתכרנו בעבודת השדה, אשר נועדו מלכתחילה לאירגון עבודה בתנועת "החלוץ", ולפתיחת מועדון, נותרו בידינו ללא שימוש. לחלקם בין החברים לא היה כדאי, שכן כל אחד היה זוכה בסכום קטן בלבד. החלטנו, אפוא, להוציא אותם בשתיית בירה בבית המרזח המקומי...

דוד'צ'י נחל אכזבה גדולה מכך, שהקבוצה, שבאירגונה השקיע עמל וכוח רב כל כך, התפוררה. הוא ויתר על כל ניסיון נוסף לשקם את העבודה, ונתמלא מרירות בשל המצב בעיירה בכלל. וכך זכורה כתבה שלו ב"היינט" על אודות המצב בעיירה, שהוא מתארו בצבעים שחורים והוא מתאר באופן ציורי, "שהעיירה נמה כשהתריסים סגורים".

במקומה של הקבוצה שהתפוררה הוקמו אחרי כן נקודות הכשרה מעיירות אחרות, שמקצתן גם הן הועסקו אצל רוזנברג באחוזה ובשאר עבודות גופניות קשות, שאין היהודים רגילים בהן, כגון חטיבת עצים, ועוד עבודות דומות. אך גם נסיונות אלו לא האריכו ימים, עונת קייץ אחת ולרוב גם לא שלמה, והכול שוב התמוטט עד מהרה. וכך היו פני הדברים עד לייסודו של "החלוץ" המקומי ולידו "החלוץ הצעיר".

יסוד "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר"

בחדשים הראשונים לשנת 1930 חזר מוורשה אל העיירה שמואל בלומנקראנץ. בהיותו בחור צעיר, החל שמואל ללמוד בעצמו, ובאמצע שנות העשרים עזב את העיירה כדי להמשיך בלימודיו ורק מזמן לזמן היה פוקד את ביתו. עתה בא בכוונה להישאר בעיירה ולייסד בה את "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" וכן בית-ספר "תרבות". בואו של שמואל לעיירה ויוזמתו היו דברים בעיתם. בנוסף לכך התברר, שלא זו בלבד, שיש בו הרצון לעשות את הדבר אלא גם כישרון הביצוע הלכה למעשה.

מושבת מדריכים של החלוץ הצעיר ליד דמבלין, 1933

"Hechalutz Hatzair" counselors meeting near Demblin, 1933

אסיפת הייסוד התקיימה באחד האולמות הריקים בטחנה של יענקלה טארלר (ליכטנשטיין). ערב אחד באו חברים מספר, ובעיקר כמה עשרות בני-נוער. שמואל הסביר את המטרות ואת המשימות של האירגון

המתוכנן ואת ההתחייבויות שכל אחד מהחברים אמור ליטול על עצמו. בתום דיונים קצרים הפכה הסתדרות "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" עובדה קיימת, שנודעה לה השפעה על המשך התפתחותו של הנוער המקומי ואף קבעה את גורלם של רבים מהם.

התחלת הפעולה הייתה ללא כל אמצעים. כיוון שלא היה מועדון, היו האסיפות נערכות בזמן הראשון באותם אולמות ריקים של הטחנה.

עם בוא האביב היו יוצאים בשבתות השכם בבוקר ובשעות אחר הצוהריים אל החורשות שבסביבה ושם היו מתנהלות הפעולות, כגון: קריאת סיפורים בנושאים שונים, במיוחד על החיים בקיבוצים או על גיבורי ההגנה, על הגנת תל-חי ועל גיבוריה, במיוחד על יוסף טרומפלדור. לשמואל הייתה אז נטייה גם לצופיות, היה אפוא, עורך מזמן לזמן פעולות צופיות. ככה היו רגילים לבלות בערבים ובשבתות בצוותא, מרוצים ומאושרים.

ברם לא היה מחסור ביהודים, שפעולות אלו היו להם לזרא: אבות ואימהות יהודיים, שהיו סבורים, שמדיחים את ילדיהם מן הדרך הישרה של היהדות, מתפילה ומתלמוד תורה, כדי לבלות את הערבים והשבתות על דברי הבל. במיוחד חרה הדבר לכמה מההורים, שילדיהם משכימים קום בשבת ויוצאים אל החורשות, במקום ללכת עם הוריהם לבית-המדרש ולתפילה בציבור, והם גדלים להיות סתם שקצים. לא אחת היו אימהות פורצות בזמן פעולה ועורכות שערוריות.

חגיגת ל"ג בעומר

חגיגת ל"ג בעומר שבאותה שנה, שיא פעילותנו, הייתה גמולנו וחיזקה את שורותינו. עד אז הצלחנו להצטייד בחולצות "חלוציות" אפורות אחידות ולהתכונן לאותה חגיגה. תוכניתנו הייתה, שכולנו נצא ברגל או ניסע לחורשה סמוכה, לחוג את היום הזה, שחל באותה שנה ביום השישי בשבוע.

השכמנו לפנות בוקר, מוכנים לנסוע. בשעה היעודה הגיעה עגלת-סולמות גבוהה, שה"דז'ידז'יץ" יעקב-לייב רוזנברג הואיל לשלוח למעננו, ואנחנו כולנו, עליזים ומכרכרים, הנחנו עליה את כל הצרורות, שהכינונו לאותו יום. יצאנו לדרך בשירה, כשאנו מניפים את דגלינו. עברנו בצעדה על פני כל העיר ובידינו הדגלים המתנופפים ברוח. עיני כל היהודים ליוונו בשמחה ובגאווה; ואילו הגויים הסתכלו בנו בהתפעלות ובהשתוממות, 'מניין להם, ליהודונים הצעירים, חוצפה יהודית שכזאת ואומץ וחוסר-פחד רב כל כך...

גאים ושמחים חלפנו על פני כיכר השוק, הגענו עד לשכונה החדשה "פלשתינה" שהיתה כולה מיושבת יהודים, ושם שוב הכל יצאו ללוותנו במבטי עיניהם. משפנינו בכיוון הכפר נובה וויאש (הכפר החדש) נכנסנו אל החורשה, שהשתייכה לאחוזה הראחובאית. שם הקימונו את מחנה-החג שלנו.

אף על פי שהיינו מודאגים, שמא השקצים מהכפרים הסמוכים, יתנפלו עלינו וישביתו את חגנו, עבר עלינו אותו יום חג ללא כל הפרעה. בילינו יום שמח, במשחקים שונים, חשנו חופשיים, כאילו בילינו במחנה שלנו בארץ-ישראל, אליה שאפו כל כך הלבבות הצעירים ונכספו.

יכולנו לאמר, שאותה חגיגה של ל"ג בעומר, אותו יום שבילינו זו הפעם הראשונה — בלי מורא ופחד — בחיק הטבע, היה אחד השמחים והמאושרים בימי חיינו. אותו ל"ג בעומר נחרת עמוק בזכרונם של המשתתפים והטביע רושם עצום על כל העיירה.

עדת חלוצים צעירים (מיומנו של מדריך נודד) ש' ניצן (בלומנקרנץ)

בין-ערביים בעיירה.

כמה נערים נתעלמו מבית-התפילה מתחת ידי אבותיהם ובאו לטחנת-הקמח הרעועה והשוממה שמחוץ לעיירה. באו גם נערות.

זו להם פעם ראשונה שהתאספו יחד וזו להם פעם ראשונה שהם שומעים על חיים חדשים, חיים של עבודה — עבודה יפה ומועילה. בלי אומר ודברים, ברמזים כאילו, נמנו וגמרו: איננו רוצים עוד בחיים של רוכלים — וכבר מצלצל בפיהם, בפעם הראשונה, השיר:

"חלוצים אנחנו אוהבי הדרור,

ויוצרים חיים של אושר ואור."

מאותו ערב התחילו ימים של גיל ושיר, אך גם של תלאות ודאגות: לקיום ולחינוך בסביבה מתנכרת ועויינת.

בעיירה יום השוק. לפנות ערב, בשוטטי בסימטאות, נתקלתי בכנופיות ילדים. חלשים, חוורורים; ידיהם רפות וברכיהם כושלות. מלקטים הם שיירי ירקות מאצל דוכני התגרים ועגלות האיכרים. הם אינם רבים ביניהם על "השלל", עובדים מתוך הסכם חשאי, כנראה. ביקשתי להציץ בפניהם מדי הרימם את ראשם ולא ראיתי בהם כל ביטוי לצער וסבל: אדרבא, ביצבצו מתוך עיניהם גנדרנות שובבית ושלווה. ואולי היתה זאת השלמה עם הגורל?

הלכתי אחריהם. משהרגישו בכך קמו להתגרות בי ואף התחצפו. עניתי להם ברוך ובעדינות, וראה זה פלא: נטשו את מלאכתם והובילוני אל מאחורי בית-המרחץ, מקום שהיו רגילים לשחק. שיחקתי אתם ואף לימדתים משחק חדש: "המושבות בארץ-ישראל". שמות רבים היו מוכרים להם מבולי הקק"ל שהיו אוספים. סיפרתי להם על המושבות האלה ולבסוף לימדתים שיר עברי. נפרדנו מתוך הבטחה, כי גם מחר ניפגש, אך במקום אחר. הציעו: ביער שמחוץ לעיירה. יפה.

בבואי למחרת היום, מצאתי מספר רב של נערים, כי בינתיים פשטה השמועה בעיירה: אחד חלוץ בא ומספר על ארץ-ישראל. עוד מרחוק שמעתי והנה השיר שלימדתים אמש נישא מעומק היער. מקשיבים הנערים השובבים הללו לסיפור על הארץ ועל ילדים חופשיים ועובדים, על חיים אחרים — והדברים כה מובנים להם ומרעיפים נטפי-נוחם לתוך נשמותיהם הצעירות. ובעיניהם — ניצוצות אור ושמחה.

מעתה, מכיוון שכולם אומרים ובוודאות, שהם רוצים להיות חלוצים וגם יעברו, לכשיגדלו, לעבודה בשביל לעלות לארץ, הייתי צריך למצוא חבר מבוגר שידריכם. הוא נמצא ובמקרה: בעגלה בה נסעתי לעיירה נסעו גם כמה יהודים ויהודיות ליריד, וביניהם גם הבחור הזה, רציני ושקוע במחשבות. הוא סיפר לי קצת על עצמו ונודע לי, כי היה חלוץ לפני כמה שנים, אך הסניף התפורר, החברים פנו לעסקיהם ועניניהם והסיחו דעתם מחלום נעוריהם, ואילו הוא אינו יכול להשכיחו מלבו ועודו מקווה לעלות ארצה. אצלו התאכסנתי והוא שליווני למחרת היום היערה ונכח בפגישתי עם הילדים. כתום הפגישה קם והבטיח את עזרתו להם והיה למדריכם ולחברם הגדול.

יש שאתה רואה אותו, את הבחור הצנום, המבוגר במקצת, בין החבריא והוא צוהל ורוקד כילד. לא הילדים ולא הוא עצמו מרגישים במרחק הגילים שביניהם. שגור בפיו, כי "נתיילד". אין הילדים נוהגים בו דרך-ארץ מרובה: "משלנו" הוא, חד מן חבריא. האנשים המבוגרים, חבריו מתמול-שלשום, אומרים עליו: "משתטה הוא עם הילדים". מי שאינו מכירו יהיה בעיניו תמוה במקצת וינוד לו. והוא — עיקר דאגתו רק לילדים, לצעירים.

ברגעי התגלות סח לי:

בנעוריו ביקש דווקא להידמות לגדולים, הציץ בחברתם ונפגע — ראה את השקר והמירמה, פרש ונסתגר בתוך עצמו. קרא, עיין, למד. הסתכל בסובב אותו והתבונן בעולם מתוך פינתו הוא, והפינה צרה מאוד. ביקש, חיפש — והגיע ל"החלוץ". זה רמז והבטיח. הוא האמין — אך נכווה גם פה. ואמר בלבו: צריך להתחיל מחדש — מהילד הצעיר. רק בעבודתו החינוכית בקרב הילדים והצעירים מתאושש הוא. מהם לו כוח ואמונה.

הצעירים, אלמנט עממי פשוט וחביב מאוד, הבוגרים אינם מבינים לנפש הילדים ומתביישים בהם. ילדה מספרת: "הזניחו אותנו. מגרשים אותנו מהסניף כמו כלבלבים".

והבוגרים אינם מנסים להכחיש זאת. להיפך, נמצא גם מי שרצה לבסס זאת כך: "הללו — ילדים פראים, ללא חינוך, פשוט: ילדי-רחוב. אי אפשר לדור אתם בכפיפה אחת"... אף בסניפים אחרים מצב דומה לכך, ועל כן הבלטתי והדגשתי בהזדמנויות שונות בשיחות עם הצעירים כמה יכול כל אחד, אף הילד, לעשות לעצמו, לחייו. הם תפסו זאת. הביאו ספרים והבטיחו: גם אם הגדולים לא יעמדו להם — לא ינוחו ולא ישקטו: יקראו, ילמדו ו"יעשו שיחות"...

הן חברות שתיהן. ילדות ממש, שהן עצמן זקוקות ליד מטפלת ומדריכה. נתעוררו למראה העזובה וקיבלו על עצמן את עול הפעולה בקרב הצעירים והילדים. מדריכות צעירות אלה — מה רבה הברכה הצפונה בפעולתן. רצונן עז ומחוננות הן בסגולה נפשית: להקשיב לצורכי הילד ולהבין להם.

הנה מגלה אחת הנערות ה"מנהלות" לפני את לבה: "אני צעירה. בהחה"צ אך זמן קצר. חוששת אני להסביר לילדים ולספר להם, הרי לי עצמי לא הכול מובן עוד... אין שיחות-בירור והסברה בין המדריכים, גם ספרים חסרים... והיחס הזה לצעירים מצד הבוגרים". כל זה מכשיל ומפריע.

כפר רודם בין הרים מושלגים. כמה משפחות יהודיות איוו להן למושב את הכפר הזה, מוצאות את מחייתן במסחר או במלאכת המרבדים. הילדים (אף בני 17—19), במשטר חמור: ב-7 בערב חייבים לשכב לישון. מובנת איפוא התמרדותם של בני הנעורים, היוצאים ל"תרבות רעה" לק' הסמוכה או לל' הבירה להיות עוזר בחנות וכיוצא בזה. לימי-החג חוזרים הם לכפר לבושים "בגדי-תפארת" לפי האופנה האחרונה, ועיני ה"נשארים" רואות וכלות...

בכפר זה הקימונו סניף החה"צ. כל צעירי הכפר נמנים עליו. בהיכנסי לחדר הקטן אפפני חום נעים ומלטף. עששית-הנפט הקטנטנה מרקידה צללים על גבי הקירות המבהיקים מלובן. עד שמתאספים, אני מתבונן ברכושו של הסניף: ספסל קטן אחד ושולחנחן.

במגירתו כמה ספרי לימוד בגרמנית. לשאלתי הם עונים: "בדלית-ברירה הביאו את אלה. מי שיש לו ספר מביאו, בשבת מתאספים והרוצה קורא בו"... והנה נתאספו כבר כמעט כולם, כשני מניינים ילדים וילדות. רוקדים ושרים. ופתאום — שני שוטרים, ובדלת — שלישי. כולם אזנם עליהם ופניהם מזרים אימה, כאילו גילו אספה של קושרים המבקשים להחריב עולם... קמה מהומה. רושמים פרוטוקול ומפזרים את הילדים, ולמבוגרים שבאותו מעמד מטיפים הם מוסר ומצווים לסגור את האולם.

ועד "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר", 1933

"Hechalutz" and "Hechalutz Hatza'ir" Committee, 1933

ובכפר הסמוך, בביתה של אחת החברות. היא אבא-אמא לאחיותיה ואחיה הקטנים, מפרנסתם ודואגת לחינוכם במקום נידח זה. היא מכנסת פעם בפעם את ילדי הכפר בביתה, מקריאה לפניהם מתוך ספר ומספרת להם. בהיכנסי לחדרה (היה זה לפנות ערב) הרטיטה קלות. החדר נקי מאוד ומבהיק. דממה, דממת-מוות בחדר, ואף בפניה ובפני אחותה הקטנה היושבת מולה. אחרי ימים נודעה לי הטרגדיה שהתרחשה בין כותלי אותו חדר: אביהן נרצח בביתם ע"י רוצחי-חרש, תאבי שוד וחמס.

אכן, בת ישראל. סבל דורות רובץ על גבה הצעיר. והיא כורעת תחת נטל המשא. ומששמעה בכפר נידח זה על עבודתנו, נדלקו זיקים בעיניה הכבויות וחיוך התחיל מרחף על שפתותיה.

ותאסוף אל ביתה את ילדי הכפר, ילדים רועשים ופרועים. ובמבטה, מבט רחום לוטף ומלבב, המרכך את הנפש ומעדן רוחו של אדם. — במבט זה כבשה את לבות הילדים, וקם סניף החה"צ.

בק' שונו פני הסניף מאז ביקורי לפני ארבעה חודשים. מרגישים: דבר-מה עומד להתרחש. החברים משוחחים בחטף, בצעקות, כרגיל, אך הרוחות סוערות שלא כרגיל. מצב-רוח של מלחמה: מתכוננים לשביתת המרבדנים. הסניף כאן כולו, לרבות הילדים. המסיבה הספונטנית מוקדשת לשביתה. השירים שפרצו מלב החברים ומצב הרוח של "ערב שביתה", נשתלבו יפה בקטעים שנקראו מתוך "דברי פועלות" על השביתות הראשונות בארץ.

ובימי השביתה — הסניף כמרקחה: הפך למטבח בשביל השובתים. חברינו ידם בכול: בוועד השביתה, במשמרות ליד בתי-המלאכה ובדרכים: משתתפים באסיפות הפומביות והחשאיות. רבים גם הוכו ונאסרו ע"י המשטרה. היאבקות כללית על פת לחם. הכל דרוך במלחמה זו.

ובפ-ל. נוער, חדווה, תום חברי. אווירה חלוצית-פועלית. בעוברך את מיפתן המעון תלטפך הרגשה חמימה — בבית חלוצים אתה. גם הכתלים בקישוטם יביעו אומר. ובפינה — מכשירי העבודה של הסניף: משורים, גרזינים, מעדרים. כל היום עובדים החברים, מי במקצועו ומי בכל עבודה המזדמנת, בחטיבת עצים וכד'. והייתה ההכנסה הדלה לעזרה לעלייתו של חבר ולהקמת ספריה. מעון הסניף — בית החברים — פתוח כל שעות היום. קוראים עיתון, מעיינים בספר — וקולים תפוחי-אדמה. שירה וריקוד לא חסרו. הצעירים, רוב בניינו ומניינו של הסניף, מטביעים את חותמם בחדוות נעוריהם.

והנה נשף היובל שסידר הסניף בא': האולם הפומבי מלא "על גדותיו" אימהות ואבות, סבות וסבים שבאו "לשמוח את שמחת בניהם ונכדיהם בחג הסתדרותם". מלבבים מבטיהם של הזקנים וההורים, בתקווה שהם תולים ב"יוצאי חלציהם", ומעודדים מבטי הצעירים, חברינו, כי סוף-סוף עלה נעלה.

בחלל האולם מנסרים עוד הדברים על החה"צ לחג יובלו. הבינו זאת ההורים, אוי, הבינו יפה, יפה מאוד, האבא'לה והאמא'לה של חיקה'לה הקטנה שב"דרורים", זו הילדה היודעת כל כך להשתובב ולרקוד את כל ה"קוזצ'וקים" וה"חסידקים", אך יודעת גם להיעצב בשומעה שיר עברי מפי חברתה ביילה'קה, הלומדת בביה"ס העברי, והיא לא תרהב עוז לדרוש מאביה שימסרנה לביה"ס העברי שהלימוד בו בשכר; ילדה פיקחה היא — אומרת אמה — מבינה דבר... הובן יפה מהו החה"צ לילדים שבאו לחוג את יובלם בבגדים שאולים.

וראיתי חדוותם של הילדים, שהעוני והמחסור בבתיהם השכיחו בת-צחוק משפחותיהם, השביתו עליזות חייהם. ראיתי את ה"מציגים", אשר באו לנשף רובם ככולם רעבים, רעבים ממש. ובכל-זאת: כמה עוז וביטחון בתנועותיה של קבוצת המחוללות. כמה יופי ואש-התלהבות ב"ריקוד החסידים". ושירת המקהלה המלוכדת!

במו עיניי ראיתי אותו ערב את הנס: בעצם החורף, בקור ובכפור, הנצו הניצנים הרכים בנגוע בהם קרני אור החיים וחדוותם. פרחים רכים, שעתידים היו לקמול, התחילו לפרוח ולהיגלות בכל יופים הגנוז.

דרכי אל התנועה החלוצית ונתיבי הגשמה / יצחק בן-נון

תנועת החה"צ בעיירתנו, ראשיתה בקומץ קטן של נערים בני 12—13 שהתלקטו על יד ההסתדרות הציונית שהייתה קיימת זה שנים רבות בעיירה. המעון שלה שימש לנו למקום מיפגש ראשון וחבריה היו לנו למדריכים. משך חצי שנה התאספנו בעיקר לשעורי ערב בעברית, שאותם אירגון תחילה שמואל ואחרי שיצא ללמוד המשיך הרשל דיאמנט ז"ל. אלה היו הניצנים הראשונים של פעילות רחבה לתנועות נוער שהתארגנו בזו אחר זו.

בעצם בואנו למיפגשים היה מעין גילוי עולם חדש. מושגינו התרחבו, קלטנו רעיונות ודבקנו בחיי תנועה, שהיו בניגוד גמור לחינוך שקיבלנו בבית הורינו, מסורת של דורות עברו. כל אחד מאתנו שמר את דבר שייכותו לתנועה בסוד מפני ההורים. לבושנו נשאר מסורתי כמו שהיה. בשעות היום למדנו ב"חדר" ובבי"ס הממשלתי ובערבים התאספנו לפעולות שונות ובעיקר ללימוד השפה העברית.

נערים צעירים, בני 11—12, למדו לפני הצוהריים לימודים חילוניים בבית הספר הכללי הממלכתי, לימודי חובה ולימודי הקודש אחה"צ. כילדים יהודיים הטעימו אותנו כבר אז את טעם האנטישמיות ששררה בסביבה, בתוך העיירה עצמה. בקרב האוכלוסיה היהודית הצפופה הרגשנו את עצמנו בעמדת כוח. העיירה הייתה מאוכלסת 80% יהודים. לעומת זאת בבית הספר היינו מיעוט קטן — 8 ילדים יהודים בכיתה בת 60 תלמידים, כי גם הילדים מכפרי הסביבה באו ללמוד בעיירתנו.[1] המגע היום יומי הישיר גרם להרבה קטטות וחיכוכים. אך גם דחף אותנו לחפש דרכים של התארגנות לשם שינוי המצב.

כל דבר של חידוש היה מעורר בנו עניין. חסר היה משהו העשוי לשנות את אורח חיינו. היה חסר הרבה כדי שנרגיש את עצמנו טוב בבי"ס ובסביבה שלנו. חיפשנו דרך לפגישות בחברה. הדבר הראשון שנגלה לנו אז, הייתה חבורת ספורט. קבוצת כדורגל. כדורגלנים מבוגרים כבר שיחקו אז בעיירה, אך אלה היו מהפראָפעריין (האיגוד המקצועי). היו גם שקצים ששיחקו והתחרו בקבוצה היהודית. הספורט-קלוב שאנו הקימונו היה יותר לשם מיפגש מאשר לשם מישחק.

בכל מיפגש כזה היינו נתקלים בחברת המבוגרים מההסתדרות הציונית. נסינו לדבר אתם ולשמוע מפיהם משהו על עתיד הנוער בעיירה. עיקר הפגישות היו בשבתות, מחוץ לעיר בקירבת האחוזה. שימק רוזנברג היה מאמן את קבוצת הכדורגל שלנו ולעתים היינו נשארים לשיחה עם החברים המבוגרים. מובן שרק בחודשי הקייץ אפשר היה לנצל את הפגישות האלו ולקראת החורף נפגשנו כבר בתוך האולם של ההסתדרות הציונית, אצל חיים בריק למעלה, ושם עסקנו כבר בפעולה תנועתית.

סניף החלוץ הצעיר במעון משלו

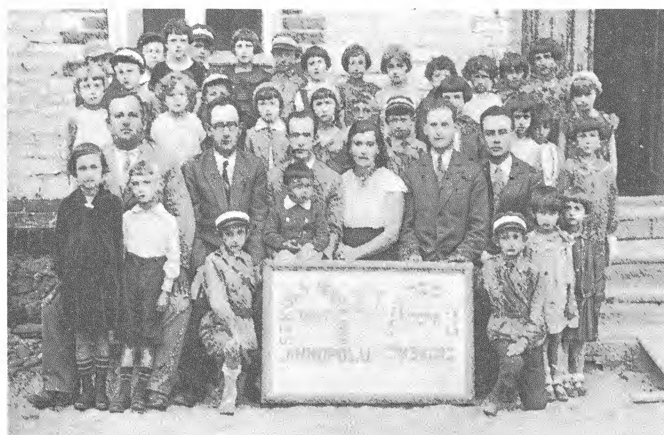
רק עם שובו של שמואל אלינו, התארגן סניף "החלוץ הצעיר" במעון נפרד. פעולות החה"צ ריכזו סביבן מספר לא קטן של בני נוער מכל השכבות. על יד סניף החה"צ התארגן במרוצת הזמן גם סניף "החלוץ", של חברים יותר מבוגרים. החלוץ התקיים עד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

לא מעט קשיים היו בדרך. התקופה היא תקופה של גזירות ה"ספר הלבן" הבריטי, כמעט שאין עלייה לארץ; תעמולה עויינת מצד התנועות האחרות שהתקיימו באותו זמן בעיירה שלנו, ועל כולם הקושי הגדול של מאבק מתמיד עם ההורים. הם היו באים לא פעם לסניף, בכוונה להפריע ולשים קץ לפעולות שלנו, (שיעורים בעברית,פעולות ערב בקבוצות שונות או חזרות להצגות שהיינו מציגים מפעם לפעם).

שום קושי לא הרתיע אותנו, הדור הצעיר שמרד בישן, ולא הסתפקנו עוד בתפילות ובציפייה לבואו של המשיח. הנפנו ברמה את דגלנו, דגל ההגשמה החלוצית של הרעיון הציוני, של כל אחד בגופו הוא, פשוטו כמשמעו. כך התארגנו חברים שיצאו לקיבוצי הכשרה ברחבי פולין. בקבוצי מחוז בנדין ("בורוכוב"), וורשה ("גרוכוב"), "תל-חי", "שחריה", ואחרים. חלק מחברינו גם הצליחו לעלות ארצה, בתום תקופת הכשרתם, והצטרפו למחנה החלוצי הבונה את ארץ ישראל, אם בחיי קיבוץ וקומונה ואם בחיים הפרטיים מחוץ לקיבוץ. גם בעיירה שלנו התארגנו אז קיבוצי הכשרה מתנועת הנוער העובד, המזרחי ואפילו מהרביזיוניסטים.

פתיחת ביה"ס "תרבות" וחגיגת ל"ג בעומר

השיא של פעילות בתנועות הנוער הציוניות היה בפתיחת בית הספר "תרבות". שזה היה דאגת כולם: המבוגרים מהתנועה הציונית ותנועת הנוער כאחד. סביב בי"ס "תרבות" התנהלו פעולות שונות שליכדו את הנוער יותר מאשר כל עבודה חינוכית בסניפים.

בית־הספר העברי "תרבות", 1932/3 "Tarbut" Hebrew School,

בל"ג בעומר שנת 1930, בשנה זו ששמואל ב' ייסד את הכיתה הראשונה של בי"ס "תרבות", אורגן הטיול ליער בתלבושת התנועה. זה היה מעין תהלוכת ניצחון ומיפגן של עצם קיומנו. זאת הייתה הפגנת כוח כלפי חוץ ועזר לליכוד הפנימי של התנועה. דבר התנועה היה בפי-כל ונסך בליבנו אמונה ללא סייג בכוחנו. נפתחו אופקים רחבים לעתידנו. חיינו אז חיים מלאי תוכן ואידיאה שליוו את הכל משך כל שנות קיום התנועה.

מיגוון של פעילויות — ספריה, חוג דראמטי, טיולים וקשרים עם עיירות הסביבה

החיים בתנועה שימשו מנוף לכל מיני מפעלי תרבות. נוסדו ספריות ששימשו קהל קוראים גדול והועילו להרחיב את הדעת. הספריות היו בפעילות מתמדת. תמיד חיכו הקוראים לספר. חוץ מספריות שהיו ע"י התנועות היו גם ספריות פרטיות אצל הרבה אנשים. בין אלה התבלטה הספרייה של משפחת פרייברג, שהיו שם ספרי יסוד על נושאים שונים ומגוונים מאוד, כי בני המשפחה השתייכו לתנועות פוליטיות שונות: אברהמקה — לרביזיוניסטים; אהרון-דוד ואסתר — לציונים הכלליים, דניאל וחייה'לע — ל"החלוץ". הקריאה הייתה בדרך כלל בילוי-זמן עיקרי, בנוסף לעיסוק בתנועה. קולנוע לא היה; בתי-קפה או מועדוני לילה כנהוג בערי המדינה, לא היו בעיירתנו.

עם גידול בי"ס "תרבות" התווספו הרבה אוהדים לתנועה הציונית ולתנועת הנוער שלה. ראשית כל, ההורים של התלמידים וקרוביהם. היה צורך להזמין מורים נוספים להוראה ולרכוש ציוד הדרוש להוראה בכיתות יותר גבוהות. זו הייתה דאגתנו העיקרית — קיום ביה"ס. חבר המורים, ביחד עם חברי התנועות, היו נאלצים למצוא מקורות כספיים לכיסוי ההוצאות. שכר הלימוד שהורים שילמו לא הספיק כלל וכלל.

זה דירבן לפעולות נוספות. התארגן חוג דראמטי — מסורת של אומנים חובבים מלפני הרבה שנים. עוד בתחילת המאה הועלו הצגות על ידי יודל בורנשטיין וחבריו. מאוחר יותר על ידי מאניס בראפמאן וחבריו. וכך נהגו כל התנועות. מההכנסות של ההצגות כיסו את החסר לקיום ביה"ס. עצם השתתפותם של השחקנים בחזרות והשתתפותו של הקהל גרפו רבים למחננו.

פעילות המורים: ההרצאות השבועיות על נושאים כלליים לקהל החברים והאוהדים; משפטים פומביים על נושאים אקטואליים או "ערבי שאלות" וכיוצא באלה זכו להערכה מיוחדת. כל מורה לפי יכולתו, טיפח פעולות כאלה והעשיר את החיים התרבותיים וברמה גבוהה יותר. כל אחד ממורי "תרבות" סימל בעצם הופעתו דמות מחנכת, לא בעיני התלמידים בלבד, אלא גם בעיני הכל בעיירה. זה מצא ביטויו במיוחד בימי הבחירות לקונגרס הציוני, או ל"סיים" (הפרלמנט הפולני), מספר הקולות שניתנו לרשימות ציוניות היה תמיד גדול יותר מאשר מספר החברים המאורגנים בתנועות. זה השפיע גם לטובה על הכנסות המגביות של הקרנות.

לאט לאט התחילו ההורים להבין יותר לרוח הבנים. הלוואי והיו מקדימים להעריך את מעשי בניהם, ובמקום להפריע היו עוזרים קצת. אולי היו גם הם עצמם יוצאים לדרך בעקבות בניהם ומצילים נפשם מהגהינום הנאצי.

זיקה רבת השנים להגשמת הרעיון הציוני הנכסף בעלייה ארצה, היתה בלא ספק מקור נפשי לא ישוער שדירבן לא מעטים מאתנו. בה מצאנו כוחות פיזיים ונפשיים משך כל שנות המלחמה. היא חישלה וסייעה להחזיק מעמד בכל התנאים הנוראיים ולהתגבר על כל הפורענויות. העיקר להינצל למען החיים בארץ.

טיול לזאוויכוסט

סניף החה"צ היה כבר קיים כחצי שנה, ובאחת ה"פעולות" אירגן מדריכנו טיול לעיירה הסמוכה זוויכוסט, שמעבר לויסלה, לשם פגישה עם החברים שם. את תוצאות הפגישה עצמה אינני יכול לציין כמשהו מיוחד, אבל עצם הטיול היה חשוב בשבילנו ונחרת בזיכרון. היינו כ-12 נערים בקב' "ניצנים" (בני 12—13), יצאנו בשבת בצוהריים כדי להפגש עם החברה שם. בדרך ערכנו משחקים ופעולות צופיות מאלפים. היינו מחוץ ליישוב כלשהו, ופצחנו בשירה. הלכנו בשבילי השדות הביצתיים, בשל השטפונות מהויסלה. הקפדנו לשמור על סדר ההליכה לבל יאבד מישהו.

בפגישה הזאת עם הטבע של קבוצת נערים הסגורים על-פי-רוב בין כותלי ה"חדר" — היה בה מעין יציאה לחופשי, והפיחה בנו הרבה אומץ וביטחון. הכרת הסביבה, החי והצומח שבה. מדריכנו ידע היטב לנצל את התעניינותנו בכל הסובב: הנוף, החי והצומח. הסביר לנו כל דבר שנחוץ וחשוב לדעת. עולם חדש נגלה לנו.

גברה הרגשת ההשתייכות לתנועה. ההליכה, אנו לבדנו, מחוץ לעיירה הרחיקה אותנו מכל הבעיות, הטרדות היום-יומיות שבמשפחה. התגבש כאן גוף הצועד לקראת מבצעים משותפים בעתיד.

הטיול הזה והפגישה הזאת עם הטבע נסכו בנו כוח-חיים ורעננות שאותה זוכרים לעד.

מעשה בדגל התנועה

כשבועיים לפני ה-3 במאי שנת 1932, פנו אלינו ראשי העיירה להתכונן לתהלוכה הלאומית של פולין, ה-3 במאי. כיוון שהיו כמה וכמה תנועות נוער היינו מעוניינים להופיע במלוא כוחנו ותחת דגל תנועתנו. דגל משלנו עוד לא היה. ביוזפוב השכנה כבר היה דגל יפה ובו רקום סמל "החלוץ הצעיר" — הסדן והפטיש, ו-7 הכוכבים וכל רקעו אדום. הפתרון המהיר והטוב הוא להכין דגל דוגמת הדגל של סניף יוזפוב. כדי לא לעורר חשד בבית ושלא יחפשו אותנו, יצאנו 2 חברים ביום שלישי, יום עבודה רגיל, כאילו לעבודה והלכנו ברגל ליוזפוב. השגנו את הדגל, חזרנו אתו לעת ערב והשמחה היתה גדולה, ולחברים היתה עבודה רבה. אחרי ימים אחדים נאלצנו להחזיר את הדגל, שאותו הצטרכו גם ביוזפוב לאותה מטרה. בערבים עד השעות המאוחרות עבדו החברות בחליפין וגמרו את ההכרחי.

ביום ראשון, שזה היה גם יום האחד במאי, חג הפועלים, ובפולין התנהלה פעולה משטרתית עניפה בימים שלפניו, כדי ללכוד קומוניסטים, בשל תעמולה קומוניסטית ובעיקר בעד תליית דגל אדום, וכדומה. בשל כך, היה עלינו להחזיר את הדגל (שכאמור רקעו בצד האחד היה אדום), לכן מצאנו לנכון לנסוע בספינת הקיטור ("סטאטעק") שנוסעת בימי ראשון בכוון לוורשה. בימות הקיץ היתה נוסעת כל יומיים אבל ביום ראשון היה עיקר מעמסה מהעיירה שלנו. הסוחרים היו קונים את התוצרת החקלאית של כפרי הסביבה ביום השוק, הוא יום חמישי בשבוע, היו אורזים בארגזים גדולים לשם העברתם לוורשה. האריזה נעשתה מיד באותו יום ונמשכה ביום שישי ומוצאי שבת. ביום ראשון בבוקר השכם הובל כל המטען ליקובביצה, מקום הרציף של הספינה. בנוסף לסוחרים של המטען הזה הצטרפו סוחרים אחרים ומלויהם, תמיד התאסף קהל רב ונכבד על יד הרציף. לשם נתקעתי גם אני עם חבילה קטנה עטופה בניר עתון — הדגל של סניף יוזפוב. כולם התענינו, איזה מין סוחר אנוכי? ולאן מועדות פני? למכרים ולחברים שנזדמנו סיפרתי את האמת ולאחרים לא סיפרתי דבר. אחדים לא הסתפקו במה שסיפרתי להם אלא הצטרכתי לפרק את החבילה ולפרוש את הדגל, שיראו מה יפה הוא ונאה יהיה לתהלוכה. אחדים התחילו לחשוד שזה דגל אדום ומדובר ב"אחד במאי", והרי לך קומוניסט, רחמנא לצלן... חסר היה במקום רק שוטר, ודאי לא מתעצלים לעשות שירות למדינה... אלא שבינתיים הגיעה הספינה והצטרכתי לעלות להפלגה וכך נפטרתי מהקהל הסקרני. כשחזרתי ברגל הביתה, ספרו לי שבעיירה התהלכו כל מיני שמועות שמהמשטרה חיפשו אותי ומכיוון שלא הייתי בבית, היה כבר יסוד לחשוב שאסרו אותי. עם הופעתי בבית התברר הכל. ב-3 במאי הייתה השתתפותנו בתהלוכה מוצלחת. נושאי דגלנו היפה צעדו בראש הטור והיה מיפגן כח אמיתי של סניפנו. הכל ראו בנו גוף מאורגן יפה. זאת היתה התקופה שבה סניף החה"צ והחלוץ בעיירתנו מנו בשורותיהם הרבה חברים והיו פעילים מאוד.

מושבת קייץ ביוזפוב

בשנת 1932 כבר היו חברים שלנו מסניף החלוץ בהכשרה, והיה לנו סניף "החלוץ הצעיר" מאורגן על שכבותיו וקבוצותיו מסודר יפה ובו ספריה.

נדרשנו גם לשלוח שני חברים צעירים משכבת "הנעורים" למחנה הקייץ שהתארגן ביוזפוב כ-18 ק"מ מאתנו. הרבה לבטים התלבטנו בבואנו לבחור במועמדים למחנה. בעצם רצה כל אחד לנסוע, אבל לא כל אחד מוכן היה ויכול היה לעמוד מול ההורים שהתנגדו בכל כוחותיהם לכל הפעולות ולעצם קיומנו והנה "הצרה" הזאת לצאת לשלושה שבועות אל מחוץ לבית. לזה באמת נחוצה הייתה העזה. לבסוף הוסכם על דעת הכל בסניף שזאב ואני נשתתף במושבה. יצאנו למחנה זה בחשאי, ארזנו מהנחוץ לנו ויצאנו לדרך ברגל, כי תחבורה קבועה לא היתה לשם. באוניית הקיטור שהפליגה מדי יום א' בקו אננופול—ורשה לא יכולנו להשתמש בה. המחנה נפתח כבר לפני יומיים ואנו אחרנו כבר את הפתיחה.

המחנה השתכן בבית מבודד, מחוץ לעיר. בבית זה היו חדרים שהספיקו לצורכי לינה וללמידה, נוצר הווי חיים של חברות, ובעצם הפגישה עם צעירים מעיירות אחרות. נעים היה במחיצתם ונרקמו יחסים ידידותיים. המדריכים באו האחד מקיבוץ קילץ — חיים פרייד, והשני ממרכז החלוץ הצעיר — א. פיאלקוב.

חצי יום עבודה הספיק לכסות את כל ההוצאות שלנו. עבדנו בגן-עצי פרי מהמפורסמים בסביבה. קטפנו שזיפים גדולים לאריזה ולשווק בערים הגדולות (אולי גם לחו"ל). חצי יום למדנו לפי התוכנית שהותוותה

על ידי המדריכים. בעיקר: לימוד עברית ופרקים בתולדות התנועה הציונית ותנועת הפועלים בא"י ובגולה. כל יום ויום היה חשוב בשבילנו. חששנו שההורים יבואו להחזירנו הביתה לפני סיום מחנה הקיץ.

בבית הבראה של "החלוץ" ביוזפוב, קייץ 1935

"Hechalutz" Rest House, Yuzefov (near Warsaw), Summer, 1935

ההורים שלי, כנראה השלימו כבר עם העובדה שלא יוכלו עוד למנוע ממני פעילות בתנועה, אבל ההורים של זאב תבעו ממנו בתוקף רב לחזור הביתה. שבוע לפני הסיום, היה איפוא נאלץ, לצערנו העמוק, לעזוב את המחנה, כדי שלא להחריף עוד יותר את הסכסוך עם הוריו. מקרים כאלה היו גם עם כמה חניכים מסניפים אחרים. במחנה קייץ זה, הראשון בסביבתנו, לא היו דברים פיקנטיים ומעשי קונדס כנהוג בהזדמנויות כאלה. ניצלנו את כל הזמן לשם לימוד ולעבודה. כל שעה פנויה מעבודה היתה מוקדשת לשיעורים ולשיחות. רק בערב הסיום "עשינו קצת שמח". בדרך כלל הייתה אווירה טובה של חדוות יצירה. התנועה הייתה בתחילתה וחסרו כוחות הדרכה: אי אפשר לצפות שמישהו יבוא לעשות את מלאכתנו. בנו ראו את ממשיכי ההדרכה הפעילה בסניפים. נערים משכבות בוגרות נהיו למדריכים בשכבות צעירות יותר. עול כבד הוטל על כתפי הנער-המדריך. נוסף לכל החובות שלו בקבוצתו הוא, בתנועה ובבית, היה עסוק וטרוד גם בשכבה הצעירה שאותה הדריך. המגע הזה בין המדריך הצעיר והחניכים שהיו אך במעט צעירים ממנו היה כה טבעי וחברי ומובן מאליו שנוצרה מעין הרמוניה של חיים תוססים. זה משך הרבה בני נוער לשורותינו. אלה היו הימים היפים שבחיי הנוער בעיירה. רגילים היינו להחליף דעות על המתרחש סביבנו, לפעמים תוך ויכוחים סוערים, אך החברות לא נפגמה. כמעט כל אחד הייתה לו אפשרות להשתייך ולהשתתף בחיי הסניף ולחיות את בעיותיו הקטנות והגדולות. הכל במסירות ללא גבול; מה היה יכול להיות יותר חשוב מאשר להתכונן לקראת עתיד טוב יותר של הגשמת החלומות על חיים חדשים?

המיבצע — בחירות לקונגרס הציוני הי"ח

הקונגרס הציוני ה-18 היה ב-1933, שנה שבה התנועות הציוניות היו במלוא פריחתן. בעיירתנו התקיימו ופעלו: רביזיוניסטים, ציונים כלליים, החלוץ, החה"צ, העובד, המזרחי. היו גם אגודת-ישראל ומחנה גדול

של פועלי-ציון שמאל, קומוניסטים (תחת המסווה של האגודות המקצועיות). דווקא אלה האחרונות היו בפעילות קדחתנית לקראת הבחירות האלה. חדשים רבים לפני הבחירות החל כבר המאבק לגייס כוחות אדם וממון, כדי להבטיח מירב הבוחרים.

צעד ראשון של המאבק היה להכין רשימת בוחרים בעלי זכות בחירה. כיוון שבינינו היו חברים צעירים, היינו נאלצים לשכנע את ההורים שילכו להצביע ברשימתנו — עצם הדבר הפך את כל אחד מאתנו לתעמלן. רבים היו שלא רצו בכלל לנגוע בשקל "הטמא". אלה שהסכימו לא רצו לשלם בעבורו. גייסנו אז חבורת נוער לעבודה, שבתמורתה נקנה את השקלים. העבודה המצויה הייתה חטיבת עצים. השגנו גרזנים ומסור גדול עשינו "תיש" ויצאנו יום יום לשוק, ששמה היו האיכרים מביאים את העצים למכירה.

חטיבת-עצים הייתה בדרך כלל עבודתם של גויים מהסביבה שבאו לשם כך יום יום העירה. אנו עמדנו מולם. לא כל כך הצלחנו להשיג את העבודה. רבים מהיהודים התנגדו ש"יידישע קינדער" יעבדו בעבודה "בזוייה זו שנועדה לגויים". בכ"ז השגנו עבודה לקבוצת חברים שלנו שעסקו זמן-מה בעבודה זו לפי תור. היו ימים שעבדנו בשתי קבוצות. כך השגנו את הסכומים לקניית השקלים בשביל האנשים שחשבנו אותם ל"שלנו" ושיצביעו בעד "רשימת א"י העובדת" לקונגרס הציוני.

אחרי אישור רשימות הבוחרים החלה מערכת התעמולה להניע את כל האנשים האלה שקנינו להם שקלים שילכו להצביע ביום הבחירות. ניצלנו את מלוא כוחנו להשפיע על יהודים, שבכלל התנגדו לנו. שלחנו אליהם חברים שלנו, מבוגרים יותר ובעלי השפעה, ושיש להם אתם יחסי מסחר או יחסי שכנות. הכל היה כשר ובלבד שילכו להצביע.

באותו זמן היו לנו כבר כמה חברים מ"החלוץ" שחזרו מהכשרתם או שבאו לחופשת עליה ואלה, עזרתם היתה רבה. עצם היותם איתנו כעולים בקרוב ארצה, השפיע מאוד לטובתנו. בלילה שלפני הבחירות היינו מגוייסים למרוח את הפלקטים האחרונים יותר גבוה. טיפסנו על גגות בתים כדי להדביק את הסיסמאות והאותיות שלנו הכי גבוה ובמקום בולט. בזה השתתפו בעיקר הנערים משכבות הצעירות בהחה"צ.

יום הבחירות היה עבורנו יום שבתון. כולם עזבו את מלאכתם ועיסוקם והיו מגוייסים להביא לקלפי את הסבים והסבתות להצבעה. המשכנו בתעמולה ענפה בין קהל הבוחרים שהלך לקלפי. שמרנו רק על כללים, שלא לפסול קולות שלנו.

התוצאות היו יותר טובות משציפינו. היה שכר לעבודתנו ולמסירות שלנו.

הכשרה בקיבוץ ע"ש בורוכוב בבנדין

אחרי שנים של פעילות תנועתית ענפה בעיירתנו בעיקר של התנועות החלוציות באה תקופת השפל בשל צמצום אפשרויות העלייה. שנים שהו חברים בהכשרה, רבים התייאשו עזבו את קיבוצי ההכשרה וחזרו הביתה. המבוגרים התחתנו ובנו כאן את חייהם והקשר לסניף נותק. חברים צעירים מהחה"צ עזבו את הסניף, אחדים הצטרפו לתנועה אחרת אבל רובם התחברו לקבוצות של חברות "סלוניות", לשם בילוי הזמן. רוב החברים, שהתחנכו בסניף החלוץ, בהחה"צ, בבית"ר ובהסתדרות הציונית, התקבצו סביב בית הספר "תרבות", שקיים כבר ארבע כיתות. בין כותלי בית הספר התנהלה כל הפעולה הציונית. פעילי התנועות, הורי הילדים ואוהדים מצאו דרכם לבניין בית הספר. ביום הוא שימש את הילדים ובערבים, בשבתות ובחגים אורגנו שם פעולות למבוגרים. המורים הוסיפו הרבה למען ליכוד ציבור גדול מבין בני העיירה סביב התנועה הציונית החלוצית.

זה היה המצב ביוני 1935, זמן יציאתי להכשרה לבנדין. מעטים יצאו אז להכשרה. בהכשרה נשארו רק אלה שהיה בדעתם לחיות חיים קיבוציים קבועים ובתקווה שתמצא דרך לעלייה. החיים בקיבוץ נעשו יותר מבוססים, קבועים. גרנו בצריף מחוץ לעיר, שסכנה הייתה נשקפת שם מהתגרות האנטישמיים ה"אנדקים" שבסביבה. פעם נזרקה פצצה על הצריף, בנס לא היו קרבנות בנפש. חברות שחזרו מעבודתן הלכו תמיד בליווי של חברים. המצב בכלכלה, בתנאי המגורים ובתברואה, שהיה קשה מאוד, השתפר עם בואו של שליח הקיבוץ מהארץ (אפרתי, מכפר גלעדי). איש בעל יכולת אירגון, עם נסיון שנים רבות בחיי קיבוץ. בהשפעתו חלו שינויים רדיקאליים לטובה בכל שטחי החיים.

החיים התנהלו כאילו רק לשם כך באנו לבנדין, בלי להזכיר את עניין העליה. משך שלוש שנות שהותי בקיבוץ לא עלה אף איש מאתנו ארצה. למרות שישבו אצלנו קלוסובאים ותיקים, זה שנים רבות. א"ז הזכיר לפעמים עליה גדולה שעוד תהיה. מתי? איך? אי אפשר היה להציל מפיו מילה. רק בהתחלת 1938 התחילו

'להעלם' באורח מוזר חברים. שלושה חברים "בריונים" נשלחו ליצור כאילו פלוגה חדשה בגדיניה. אחר קיבל מברק שאמו חולה, ונסע הביתה. ועוד מקרים דומים לאלה. אלה היו הסימנים הראשונים של התארגנות "עליה ב'." כפי שנודע לי אח"כ, מרבית חברי בנדין שהייתי איתם, הצליחו להגיע ארצה לפני שפרצה המלחמה.

עם גיוסי לצבא באביב 1938 שהיתי בבית הורי תקופה קצרה, עד צאתי לשירות. בשל חוסר רשיונות עלייה לארץ עזבו חברים קיבוצי ההכשרה. החברים שלא התייאשו ישבו שם שנים רבות. אז התחילה "עליה ב' ". הכול נעשה בסודיות מוחלטת כדי לא להיכשל במשימה של הבאת חלוצים ארצה. אני, "צוו תנועה" מהצבא שהיה בכיסי, פטר אותי מלחשוב על עליה. אבל החברים שישבו בהכשרה ציפו יום יום לתורם. חברינו זאב ניצן שישב אז בקיבוץ "תל-חי" בביאליסטוק קיבל אישור עלייה והיה זקוק ל-200 זלוטי. הוא שלח מברק להוריו לשלוח לו מיד את הסכום הזה. כולנו ידענו שתוך זמן קצר כזה אין להם כל אפשרות להשיג זאת. כיוון שהיינו בידידות נודע לי הדבר הזה מייד. מאוד רציתי להחלץ לעזרת חבר ולאפשר את עלייתו. לא חסכתי כל טירחה כדי להשיג את הסכום הנדרש. דודו, זליג פליישר ז"ל, עסק בענייני כספים (מנהל בנק). לא היססתי לפנות אליו בעניין זה. העמדתי אותו על חומרת המצב ומה עלול לקרות, חס וחלילה, לזאב. אחרי הירהור מה (זה היה ביום שישי, שעה קלה לפני הדלקת הנרות -- והאיש מן החרדים), רץ לבנק ותוך שעה קלה נשלח הסכום טלגרפית בדואר.

ואף-על-פי-כן / מתוך מכתבים

החוט המשולש — "החלוץ", "החלוץ-הצעיר" ו"תרבות" שהחל להשזר בהוויית החיים של נוער העיירה לא נותק עוד עד שערי התופת. היה בזה מעין ניסיון בלתי מודע (בתחילתו) לזקוף כפופים, להפיח תקווה בנואשים, לחלץ מניוון ושקיעה; להנחות הדרך לעליה.

כאשר הנך מהרהר ("חכם לאחר מעשה") שרק עשר שנים עברו מאותה פגישה ראשונה עם חבורת הנערים (ייסוד החה"צ, בקייץ 1929) ועד להתרחשות האיומה מכל — המלחמה והשואה, דעתך מיטרפת עליך: האם **אתה** — **כל אחד** — עשית די? האם לא יכולת, ביתר מאמץ, לחלץ יותר ויותר? ואולי היית **אז** בין המפריעים, בין השמים אבנים בדרכם ומתאמצים להכשיל; שהרי גם כאלה לא חסרו (מימין ומשמאל וגם מן האמצע...) — אם מטעם אהבת הורים ואם בשם אדיקות דתית או דביקות ב"דרכי גאולה" אחרים.

קרא נא את המכתבים השונים ותגלה רק אפס קצהו של המחסום שהושם בדרכם של נערים ונערות שניסו לחלץ עצמם ואחרים מחיי בטלה מנוונת וממצוקות נפש. אך תמצא בהם גם שמחה — שמחת רגע — למיקרא על כל הישג: מועדון שהושג, מסיבת-חברים שעלתה יפה; על כל חבר חדש שהצטרף לתנועה, על **יציאה** להכשרה; ועיקר העיקרים — עלייה, הנה ראשוני העולים מחברי הסניף. אולם רגע אחר כך הנך עוצם עיניים ורואה אותם, את אלה שאינם איתנו...

הצלחנו להשיג דירה / י' פישמן

...אחרי מאמצים הצלחנו לשכור דירה; כעת אנו עורכים מבצע של גיוס חברים. הדירה נוחה מאוד, ורק חסר הכסף לרכישת שולחן וספסלים, הדבר הראשון, שאנו זקוקים לו עתה. במוצאי-שבת זו ערכנו מסיבה לחנוכת המועדון. האירוע הטביע רושם כביר בעיירתנו.

אירגוננו הוא היחיד הקיים כאן. משום כך מצטרפים אלינו חברים וחברות חדשים. אנו בוררים את החברים, שיש סיכוי, שאי-פעם "יצמח" מהם משהו.

אשר לעבודה תרבותית — בתום שבוע זה נארגן את העבודה באורח שיטתי וסדיר.

אין אנו מרגישים בחסרונם של החברים, שיצאו כבר להכשרה, כיוון שהתכוננו יפה למצב זה. החברים הנמצאים בהכשרה הם: ישעיה קרמר בסוחדניוב, אחי, ישעיה פישמן, בחמיילניק ויהודה שפס בפינסק. אנו מקבלים מהם מכתבים ברציפות: מכתבים טובים, כרגיל. כעת כבר מילאנו את "שאלון ההכשרה" עבור שלוש בחורות: פרידה שילביץ', לאה שפס ובלה גולדמן.

לעתים קרובות באים ה"דרורים" (השכבה הצעירה) ומפצירים שנמנה אותם במניין חברינו. אך למרבה הצער אי-אפשר לקבלם, כיוון שאין לנו במה להעסיקם. עוצה לנו אתה עצה, כיצד לסדר את הדבר. שלח לנו, למשל, הוראות למענם, וכן חוברות ועיתונים, במיוחד עבורם. אנא, עזור לנו בפעילותנו ככול האפשר, העבודה כולה מוטלת על כתפי שנינו, על זאב בלומנקרנץ ועליי ואין אנו עדיין כה מוכשרים,

שנוכל להשפיע על החברָה. במרוצת הזמן הכל יסתדר. משום כך, ראה-נא ועזור ככל יכולתך. בציפייה לתשובתך המהירה

(1.11.1932) בברכת חברים,

מזכיר החה"צ

מורי ביה"ס "תרבות" הבטיחו עזרתם / ש' בלומנקרנץ

ביקרתי באננופול. הסניף בזמן האחרון מפוזר. מריבות בין החברים גרמו לשיתוק הפעולה. לפני חודשים אחדים ניגשו לחדש את הפעולה בעזרת המורה אברמוביץ'. סודר מיפקד של החה"צ ונרשמו חברים. לאחר שנסע אברמוביץ' שוב לא היה מי שירכז את החברים. בקושי רב כינסתי את החברים לישיבה. דיברתי אתם על חידוש הפעולה בסניף. נולדה אצלי גם תוכנית לארגן את ילדי המחלקות של בית-הספר "תרבות" כגרעין ויסוד להחה"צ. אחר-כך אפשר יהיה להרחיב את המסגרת ולהכניס ילדים מבית-הספר הפולני וילדים מהרחוב. אפשר גם למשוך לפעולה אחדים מהמורים הקרובים ל"החלוץ". נפגשתי עם מנהל בית-הספר, פרידקין, והוא הסכים לתוכניתי, גם הבטיח את עזרתו. גם מורה שניה, חניכת השוה"צ בגרודנה, הבטיחה את עזרתה. היו לי גם שיחות אחדות עם תלמידי בית-הספר שקשרו את הצעירים לתנועתנו. מצב-הרוח היה מרומם. אבל הורי הילדים, שהם בוועד "תרבות" הפכו את כל תוכניתי... נפגשתי עם חלק מהילדים. הם אומרים "לא יעבירו אותנו על דעתנו". הם מבטיחים להיות חלוצים צעירים גם אם יצטרכו לעשות את פעולתם במסתרים.

(מעלון משוכפל של מרכז החה"צ, 1932)

פעולת תרבות סדירה / מ' קרמר

מבצע הגיוס עבר בצורה מזהירה: חברים וחברות חדשים הצהירו על הצטרפותם ואנו מקווים, שבמרוצת הזמן יגדלו ויהיו חברים נאמנים בתנועה החלוצית. פעולת-התרבות מתנהלת באורח שיטתי. שלוש פעמים בשבוע מתקיימים שיעורי עברית, בהם משתתפים כל החברים. לרובם כבר (פחות או יותר) יכולת לשוחח בעברית. החלטנו, שחבר "החלוץ" חייב לדעת עברית. עבודת התרבות מתרכזת בקְבוצות, כגון: ב"החלוץ" קיים (כפי שהיה תמיד) "חוג מגשימים", ואילו ב"החלוץ הצעיר" ישנן שתי קבוצות: "להבות" ו"חבצלת". גם ה"דרורים" באים כל שבת. לפני שבועיים שלחנו שאלון הכשרה של 3 בחורות ובעוד חודשיים נשלח עוד 6 חברים.

בעניין הקהק"ל נוכל לכתוב לך, כי בשבוע שעבר הכנסנו אלינו את כל המזכירות ונפתח בעבודה סדירה. (זולתנו) אין מי שיעבוד. לציונים אין עוד רצון לעבוד, גם לא ל"בית"רים" — אין להם אירגון. רבים מהם רוצים לעבור אלינו, כן יש מאנשי פועלי-ציון-שמאל הרוצים להצטרף.

כעת נבקשך, שתשלח לנו את החוברת עם המערכון, שאמרת לשלוח לנו, כשביקרת ברייביץ. ברצוננו להתכונן לנשף טרומפלדור. אנו רוצים לדאוג לכך מראש, כדי שלא נצטרך לחפש, כשהשעה תהיה מאוחרת. הרי אתה מכיר את חברינו: איתם חייבים להקדים בחודשיים.

במכתבנו הבא נכתוב לך על כל עבודתנו. כעת סקרנים אנו לדעת, מה שלומך ומה מעשיך. כתוב לנו הכל.

כעת ברצוני לשאול בעניין ההכשרה שלי. רציתי לשלוח כעת שאלון, אך איני יודע, מה לעשות. אני מסתובב בטל לחלוטין. כאן אין לי עוד מה לעשות, ואין גם מי שיישאר כמזכיר האירגון. עליך גם לדעת, שאלמלא אני, לא היה כאן אירגון "החלוץ". אתה עצמך יודע. אנא, כתוב לי אפוא מה עליי לעשות, ועימך הסליחה. איני יכול להסתובב כאן בטל. השבוע אשלח את השאלון. אני מצפה רק לתשובתך. האם עליי לנסוע היום, או רק אחרי הפסח עם שאר החברים?

(29.11.1932)

הסניף גדל; מורי "תרבות" עוזרים; ח"ח אושרו לעליה / ז' בלומנקרנץ

במשך הזמן שחלף מאז ביקורך, גדלנו פי שניים; נתווספו עלינו כוחות תרבות חדשים, במילים אחרות, אנו גדלים במספר וגדלים בכוח. הפעולה התרבותית מתנהלת באורח שיטתי ומתוכנן. ה' ברגשטיין, המורה

מבית-הספר "תרבות", נוטל חלק פעיל בכל הפעולות, מלמד אותנו עברית, בכל השכבות, ומלבד זאת הוא מנהל חוג למשתלמים. פתחנו במיבצע "ארלוזורוב" בהיקף רחב. חברינו הכניסו במגבית זו סכום של 25 זלוטי. יש סיכויים, שנצליח לגבות כ-50 זלוטי. אנו גם הראשונים בעבודה למען הקרן הקיימת. מגליון היובל של "דאס ווארט" הופצו 50 עותקים. הננו הגורם המכריע בעיירה. שכרנו דירה חדשה, חדר נאה וטוב. ספרייתנו גדלה, אנו מנהלים מבצע לאיסוף ספרים.

אושרו לעלייה: ישעיה קרמר; ישעיה פישמן יעלה בימים הקרובים. מנדל קרמר ואנוכי אושרנו להכשרה.

(14.11.1933)

"החלוץ" — משמעו: הכשרה ועלייה / זאב ניצן

גדלתי וחונכתי בעירנו. השכלתי רכשתי בחדר רגיל, ובחדר מודרני, "בית יעקב", וב-6 כיתות בית-ספר פולני. ההורים התפרנסו ממסחר. לא חיינו חיי רווחה. הפרנסה הייתה בדוחק. בהיותי הבכור במשפחתנו הגדולה עזרתי לאבא ובעבודות בבית. מגיל צעיר לא קסמו לי החיים האלו, מפני שלא היה איפה לעבוד אם לא רצית להיות סוחר. ניסיתי לעבוד בתפרות אצל אהרן גולדמן. אבל לא הלך לי בלימוד המקצוע, והפסקתי.

בא מפנה בחיי עירנו שהציל עשרות בני נוער מחוסר-מעש ובטלנות. נוסד ע"י שמואל ניצן (בלומנקרנץ) "החלוץ הצעיר" ו"החלוץ". זה היה בשנת 1929/1930. הצטרפו עשרות בני נוער מטובי הבנים של העיירה. הפעולה נוהלה בשנים הראשונות ע"י שמואל, אחר כך ע"י החברים עצמם. הייתה זרימה של צעירים מכל השכבות. נוהלה עבודה תרבותית, ולמדו עברית. נעשו פעולות לטובת הקרן הקיימת. אבל המטרה העיקרית הייתה להכין חלוצים להכשרה ולעליה ארצה.

הדרך לא הייתה סוגה בשושנים. היו הפרעות מצד ההורים, שהתנגדו שבניהם ייצאו חלילה ל"תרבות רעה", בעיקר מטעמי דת. מה זה פתאום בחורים ובחורות יחד. המלחמה הייתה קשה. לא פעם הם שברו את החלונות של הסניף (המועדון). אבל הם לא הצליחו. לא היה להם כוח שיכנוע, חוץ מניסיון כפייה ללכת בתלם של ההורים מדורי דורות. עכשיו ההיסטוריה תשפוט מי צדק.

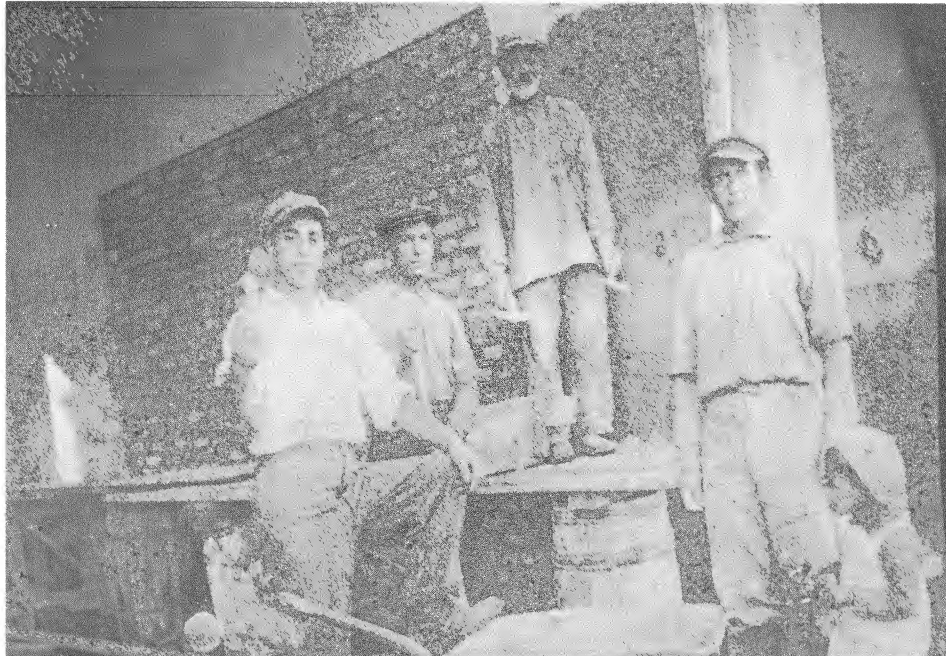
זכורה לי אפיזודה. באחת השבתות אירגנו טיול לסניף קרוב, לעיירה זוויכוסט. הלכנו ברגל (מרחק 12 ק"מ). באו (דווקא) השמאלנים של העיירה, והלשינו שהם "ראו אותנו נוסעים בשבת". הם היו מעוניינים להסית את ההורים בכדי להפריע, וההורים לתומם האמינו. אני זוכר שקיבלתי מאבא ז"ל כמה מכות, ואז ברחתי מהבית. יצאתי ל-3 שבועות למושבת-קיץ שהתקיימה אז ביוזפוב. אחרי שקיבלתי מכתבים מהבית שהם רוצים להתפייס והם לא יפריעו עוד בדרכי (אני אז נער בן 15) שבתי הבייתה. אני מוכרח לציין שאמי ז"ל עמדה לצידי ועזרה לי בוויכוח עם אבא, שאף לא התכוון לרעתי חלילה. לא יכול לצאת מהשיגרה של דורי דורות. לא האמינו בציונות, למרות שהם התפללו יום יום ואמרו: "ותחזינה עינינו בשובך לציון" ו-"בשנה הבאה בירושלים". איך מגיעים לציון ולירושלים — לא ידעו את הדרך. בגיל 18 עוזב אני את העיירה, ויוצא לדרך...

בנובמבר 1933 יצאתי להכשרה. הגעתי לקרינקי (70 ק"מ מביאליסטוק). הייתה זו עיירה מלאת חיים, מאורגנת ורחשה פעילות תנועתית. לעומת ראחוב — עולם אחר. הייתה שם גימנסיה עברית "תרבות". בכל בית שלישי היה בית מלאכה פרימיטיבי לעיבוד עורות. היו גם כמה בתי חרושת גדולים. רוב העבודה שלנו הייתה בבורסקאות, דהיינו: לסובב בידיים חביות גדולות מאוד ("באראבאנים") שבתוכן העורות לעיבוד, וחומר כימי, אקסטרקט. אחרי 200 שעות מוציאים את העורות, שוטפים אותם באיזה חומר חריף אחר, ואחרי זה בא המשך העיבוד בעבודת ידיים. עבודה קשה, לא נעימה בגלל הריחות.

בגוש "תל-חי" שעליו נמנתה נקודת ההכשרה שלנו, ושמרכזו היה בביאליסטוק, היו עוד 15 פלוגות. בכל פלוגה היו 50—60 חברים וחברות. בסך הכל הייתי בהכשרה $4^1/_2$ שנים (3 בקרינקי).

חברים התחילו לעזוב פלוגות ההכשרה הקטנות; חזרו לבתיהם ונשארנו קומץ קטן של חברים. רבים התייאשו בגלל חוסר עלייה. לא ראו שום מוצא ועזבו. בכל פלוגה נשאר קומץ קטן. אז ריכזו את כולם במרכז בביאליסטוק. שם נשארה פלוגה של כ-150 חברים. זה היה בשנת 1934-5. ב-1936 עברתי גם אני לביאליסטוק. הייתי שם שנה. נקלטתי יפה. הייתי בתפקיד "גובה-כספים", מעין גזבר.

בביאליסטוק היו הרבה בתי חרושת לטקסטיל. עבדו עשרות אלפי פועלים ופרצה שביתה של כל פועלי הטקסטיל. השביתה נמשכה שלושה-ארבעה חודשים. הבחורים לא עבדו והבחורות עבדו במשק-בית. לכן התחילו להוציא אותנו מביאליסטוק למקומות אחרים למשל: אותי שלחו לגוש אחר גוש "אחים" בפינסק, שם הייתי כחצי שנה. אחרי זה אושרתי לעלייה.

הכשרה בחמילניק, In the Chmielnik Hechshara, December 3, 1934

אחרי ארבע וחצי שנים, נסעתי הבייתה להתכונן לעלייה. ישבתי בבית כחודשיים. לבסוף קיבלתי מכתב מהמרכז בבאראנוביץ, בחתימת אברהם ברום. (עכשיו מזכ"ל "ברית התנועה הקיבוצית", חבר שפיים). הוא כותב לי שאבוא לבאראנוביץ. "יש דבר חשוב". הבינותי שזה בקשר לעלייה. אבל כיוון שהמרחק היה כל כך גדול (כ-700 ק"מ) לא היו לי הוצאות נסיעה הלוך ושוב. כתבתי שאני בא עם כל הציוד. הרבה לא היה לי מה לקחת — מזוודה קטנה עם דברים אישיים. נסעתי יומיים ברכבת עד שהגעתי לבאראנוביץ. שם מסרו לי שאושרתי ואני בתור לעלייה. זה היה במרץ 1938.

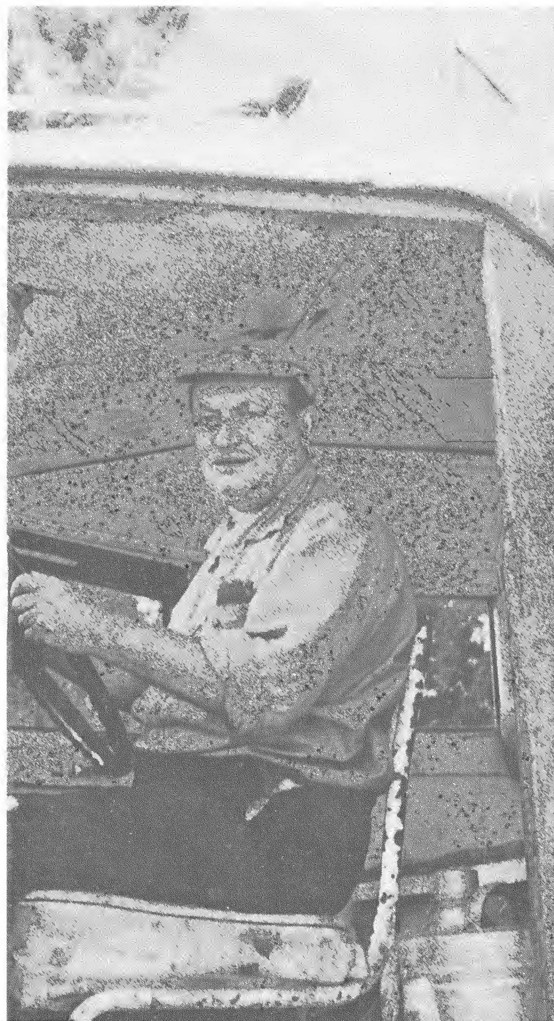
עבדתי בקיבוץ בארא‏נוביץ בכל מיני עבודות וחכיתי לעלייה. סיפרו לי שעולים בעלייה בלתי-לגאלית. הייתי שמח שסוף-סוף "אני עולה". נסענו לוורשה למרכז "החלוץ" להתארגנות. אחרי ששילמתי 150 זהוב, אמרו לי שאני חייב להוסיף עוד 50 זהוב. כתבתי הבייתה. כמובן, שלהורים שלי לא היה. חברי יצחק פישמן שבמקרה היה בבית דאג להשגת הכסף, אינני יודע איך. והכסף הגיע בזמן*. בערב פסח 1938 יצאנו מוורשה נסענו בתור "תיירים" ברכבת עד יוון. (דרך צ'כיה, הונגריה, יוגוסלביה) על האוניה עלינו ביוון. זאת הייתה ההתחלה של "עלייה ב". הייתי מהראשונים שעלו בעלייה זו.

כ-8 שעות הסתובבנו באתונה כ"תיירים". אחר כך נסענו לנמל פיראוס — שם ראינו את "אנייתנו" — ספינה קטנה (להובלת בקר). נכנסו 80 אנשים. לא היו מיטות. שכבו על מזרונים. אך יצאנו מהנמל, התחילה סערה. הספינה לא יכלה בשום פנים ואופן להמשיך. כיוון שלא הייתה רחוק מהחוף — חזרנו. נזרק עוגן וחכינו עד שהסערה תחלוף.

* ראה לעיל ע' 83

לארץ הגענו מול חוף נתניה. קבלנו סימן מהארץ שאי אפשר לרדת, מפני שהאנגלים שומרים את החופים, והסתובבנו בים כעשרים שעות. עד שבלילה התקרבנו לחוף, ומהחוף באו בסירות קטנות והורידו אותנו בסירות הללו. פיזרו אותנו בין המשקים.

מהמארגנים אני זוכר את לוי שוורץ, ממרכז ״החלוץ״ (ברמת-הכובש). הוא ליווה את הקבוצה הזאת — היינו 80 איש בחורים ובחורות, חלוצים מקיבוצי הכשרה בפולין, שהשתייכו לקיבוץ המאוחד. החברה שבאו להוריד, היו מ״הפועל״. אני התרשמתי מאוד מפעולת ההורדה לסירות, שנעשתה במהירות רבה. מייד פיזרו אותנו בחולות. אח״כ חילקו אותנו למשקים הקרובים. אותי קבעו לרעננה — ״קבוצת החוגים״ (שעלתה למעוז-חיים); כאן נשארו הנשים והילדים ועוד כמה חברים. ברעננה לא הייתי הרבה זמן. שלחו אותי ל״עבודת חוץ״. עבדתי ב״גדר הצפון״ (כ-3 חדשים). בבציר בזכרון יעקב, בבית אלפא, ובסדום. מ-1940 אני במעוז ועד היום הזה אני דייג. במעוז נולדו לנו שלוש בנותינו, ששתיים מהן נשואות וזיכונו ב-3 נכדים נחמדים.

עשרות שנים בדייג, במעוז חיים (זאב ניצן)

Decades in fishing, im Maoz Haim
(Zeev Nitzan)

מערכת החינוך ובתי-הספר / שמואל ניצן

תודעת חינוך עמוקת שורשים, ודאגה אמיתית לדור הגדל הייתה בראחוב מאז ומתמיד. עוד במאה הי"ח ניסו פרנסי הקהילה ואתם כל תושביה היהודים לממש דאגה זו בפנייתם לשלטונות לאפשר "קיום בית-ספר עם מורים" למען כל ילדי האזור. על הפנייה חתומים, ככתוב במיסמך רשמי מאותה תקופה, "76 יהודים" ואילו 20 נוצרים, ששמותיהם רשומים אף הם, סירבו לחתום על הפנייה (פרט לאחד, האציל יוזף גראבובסקי, בעל האחוזה באותה תקופה). ניסיון זה הוכשל איפוא. אולם ילדי ישראל בראחוב לא בטלו בשל כך מלימודים.

קשה להעלות על הדעת ילד יהודי בעיירתנו, גם בתקופה של התרוששות ומצוקה קשה של שנות ה-30, שהיה מחוץ למסגרת-חינוך איזושהי. ניתן למנות "חדרים" רבים ושונים; לא ללימודי-קודש בלבד. יש מיסמך המעיד כי המלמד ר' אהרן בורשטין הגיש לשלטונות בקשה לקבלת רישיון להוראת הקריאה והכתיבה. רבים מעמיתיו עשו זאת ממילא בחשאי.

באמצע שנות ה-20 נפתח ה"חדר המתוקן" (בית-יעקב) לבנים שזכה להכרת השלטונות, עם יום-לימודים ארוך ותוכנית מגוונת של לימודים כלליים ועברית מודרנית.

באמצע שנות ה-30, שנים מעטות בטרם שואה, התמנה ר' שמריה פינסטרבוש, אחד מבוגרי "ישיבת חכמי לובלין" הידועה לתהילה, לרב המקום. הוא עשה הרבה לפיתוח רשת של מוסדות לחינוך דתי: תלמוד-תורה כללי, "בית-יעקב" (לבנות); מכינה ל"ישיבת חכמי לובלין", שיא יצירתו — מרכז יחידי מסוגו בפולין כולה וגם מחו"ל מגיעים הנה. חוגי הלימוד מונים כ-500 תלמידים. בשביל תלמידי חוץ קיימת פנימייה. בשל מיגבלות תקציביות לא יכלו להתקבל אלא חלק מהפונים.

בבית-הספר ה"ממלכתי" הכללי

עם קבלת העצמאות בנובמבר 1918 הוקם גם בעירנו, — בהתאם ל"חוק חינוך חובה" ובמסגרת התוכנית הממלכתית — בית-ספר כללי בן 4 כיתות. ב-12 בתי ספר של הגמינה למדו 1049 תלמידים, בזה שישה ילדי יהודים. בשנת הלימודים 1938/9 היו בין 11 המורים-ות גם יהודיה אחת. (אין נתונים על מספר ילדי יהודים בין תלמידי ביה"ס באותה השנה).

אחרי רישום כל הילדים החייבים לבקר בביה"ס מתוקף חוק חינוך חובה, התברר לשלטונות כי ילדי היהודים יהוו רוב גדול באוכלוסיית הילדים — שכן האוכלוסיה היהודית היוותה רוב של כ-80%. אז יכלו היהודים, הורי הילדים לדרוש כמה וכמה זכויות, כגון לימודים ביום א' (ולא בשבת), מינוי מורים יהודים, ולימודי דת ישראל. התחכמו השלטונות והציפו את בית-הספר בילדים מכפרי הסביבה, גם ממרחק ניכר של 8—10 קילומטר נסיעה בעגלה.

מספר מועט של ילדי היהודים ב"ים השקצים" לא עורר מוטיבציה חזקה אצל חלק מתושבי העיירה לשלוח ילדיהם אל ביה"ס. חלק אחר מיהודי העיירה, אלה הנמנים על החרדים — הם לא ראו בכל העניין הזה אלא גזירה רעה, שתכליתה להעביר חו"ח את ילדי ישראל לשמד ר"ל.

עם פתיחת שנת הלימודים, בראשית ספטמבר, נשלחו הבנות וחלק מהבנים מחשש הקנסות הכבדים, שאמור היה להיקנס כל מי שיפר את החוק. רוב הבנים המשיכו ללמוד ב'חדר' (אחרי הצהריים). מלכתחילה נוצרו תנאים מסויימים, שמנעו ממשפחות דתיות, וכאלה היו אז הרוב בעיירה, משלוח ילדיהם הרכים לביה"ס ה"כללי": חובת הביקור גם בשבתות ובמועדי ישראל; חובת הנוכחות "בשיעורי

הדת" (של הכומר הקתולי); וה"גהינום", שאליו נקלעו מעט הילדים היהודים, שלמרות הכל ביקרו בביה"ס, בין עשרות השקצים, שקיבלו השראתם בבית הוריהם או באווירת ביה"ס, שמוריו ומנהלו לא הצטיינו באהבת ישראל דווקה.

ילדים יהודיים בכיתה ג' של בי"ס הפולני "פובשכנה", 1927

Jewish Children At the "Fovshechna' School, Third Grade, 1927

בגמר שבוע לימודים ראשון בביה"ס, כאשר כל הילדים (בשם השיוויון, גם "בני דת משה"...) חוייבו לבוא לביה"ס גם בשבת, געשה העיירה וגברה זעקת אלה שהתנגדו לכך מלכתחילה. לא הועילה הבטחתו של מנהל ביה"ס כי ילדי היהודים לא יחוייבו לכתוב, רק ישבו ויקשיבו... בהתערבות נציגות היהודים ב'סיים' (הפרלמנט) נמצא מוצא, והוא: ילדים המבקרים בבית ספר אחר, מוכר ע"י המדינה, — בי"ס שבתוכניתו מיכסת שעות מסויימת מוקדשת ללימודים כלליים, הנלמדים בלשון המדינה — ישוחררו מחובת הביקורים בביה"ס הכללי.

חדר מתוקן 'בית-יעקב'

כדי לשחרר את הנערים מחובת הביקור בבית-הספר הממלכתי הכללי, נפתח בקייץ תרפ"ג ע"י ועד הקהילה ובברכת 'פני' העיר ונכבדיה ה"חדר המתוקן". הפתיחה נערכה במעמד ציבור גדול של בעלי-בתים. נכחו גם — לצד המנהל המיועד ר' משה אלטמן שהוזמן מאוסטרובצה — 2—3 ממורי ביה"ס הממלכתי.

"בית-יעקב", היה שמו של "חדר" מתוקן זה (שלא לערב ברשת בתי הספר לבנות של החרדים). בעל האחוזה היהודי, יעקב-לייב רוזנברג, שהיה מעורב בציבוריות היהודית וידו פתוחה לצרכים השונים של הקהל, בנה את הבניין (בחצר בית-הכנסת), ריהטו והשתתף באחזקתו והמוסד נשא את שמו.

בית הספר וגן-הילדים "תרבות"

בית-הספר העברי "תרבות" וגן הילדים — "פנינת המקום". יחידים היו בכל הסביבה. בנפה כולה, נפת לובלין, רק לובלין עצמה הקדימה אותנו בפתיחת בי"ס "תרבות". ערים גדולות ועשירות מאתנו במשאבים יכלו רק לקנא בנו, במפעלנו זה. בגאוות ביה"ס "תרבות" התגאו אפילו אנשים שנמנו בעת

בית־ספר וגן ילדים "תרבות", 1938 'Tarbut" School and Kindergarten, 1938

היווסדו עם מתנגדיו המרים. לא אחת נאלצו, בלחץ הנסיבות "לענות אמן" בעל-כורחם ולשלוח ילדם/תם לבי"ס זה. אולם לא קלים היו חייו הקצרים של מוסד זה, מתחילתו באביב תר"ץ (1930) עם 10—12 הילדים והמורה האחד, "המשוגע לדבר" ועד קיצו המר עם למעלה מ-100 ילדים המקבלים שם גם פת לחם וכוס חלב בבוקר וצלחת מרק בצוהריים. ואלמלא מסירותם ללא גבול של קומץ הפעילים, והסעד המועט שהגיע (ולא תמיד בזמן) מעבר-לים, מי יודע אם היה עומד על כנו. עתה נשארו רק צרור מכתבים — קריאות "הצילו!" שלא תמיד נקלטו...

כל מלמדיי/ שין

זכר ראשון, בן 2½—3 — "לא רוצה חדר, רוצה אימא". זה היה בוודאי כשנתבשרתי באחד מימי האביב הגשומים, שהינה אחרי חג הפסח הממשמש ובא, אתחיל "ללכת ל'חדר' של 'מאיר הלבן'," הוא, ר' מאיר וויינברג, שהיה מלמד דרדקי מקובל בעיירה. במשך שנתיים (ארבעה 'זמנים') קנו אצלו תלמידיו את חכמת הקריאה ה'רהוטה' בעברי. יש שהילד נשאר אצלו גם ללימוד חומש ורש"י. אבל זה כבר סיפור אחר ולא נקדים את המאוחר.

לי לא קסם הרעיון הזה כלל וכלל. עברו חודשים לא מעטים עד שנכנעתי לגורלי. בוקר בוקר הצטרפו ציווחתם של הזאטוטים, בתוכם גם קולי, למין "מקהלת ילדים" הנישאים על כתפי רישי-דוכנא ("בעלפערס"), המובאים לפתחו של החדר האמור. מקצת הילדים מלווים על ידי אימותיהם, המנסות

לפתות את פרי בטנן להכניס צווארם בעול תורה. דרכי הפיתוי היו שונים ומשונים: למן דברי מתיקא והבטחות ועד סנוקרת. הכל תלוי בגיל ה"סרבן" (אם זה הבן הבכור, או השישי-שביעי בתור). לי מינה הגורל להיות בין האחרונים, לכן לא זכיתי לליווי כלל, וריש-דוכנא מילא את חובתו באמונה ולא חסך ממני "מתנת" ידו הנדיבה: צביטות וסנוקרות בחשאי. וצריחותיי עלו עד לב השמיים: "לא רוצה חדר, רוצה אימא". אך איש לא שם לב לכך, לבטח לא אימי, שאותה שעה עשתה בעסקי הביית.

בינתיים, הייתה מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה ניסיונות של שיקום הפרנסה במשפחתי והיה קייץ של בוסתנים ומרחב שדות.

אותו קייץ של בוסתנים היה כאמור תקופת זוהר, שטבעה בי רשמים עמוקים. אז הונחה אולי התשתית למערכי נפש ולנהייה — הבלתי מודעת בתחילתה — לטבע, למרחב ולרצון-הדעת ותשוקת הלמידה (העצמית, המתמדת). לא אקדים את המאוחר, כי לקראת "הימים הנוראים" בשובנו לעיירה הוחזרתי ל"חדר". איני יכול להיזכר עתה מי היה מלמדי, אולם בטוחני כי לא שבע ממני נחת...

מכל תקופת ה"חדר" שלי זכורים לי 2—3 מלמדים בלבד. וזאת לא משום שהם העשירו את רוחי, או פתחו בפני אופקים, או בדומה לזה. נחרתו בזכרוני, כנראה בשל אפיזודה מיוחדת, או בשל קו-אופי מיוחד, שמצאתי בהם ולא מצאתי בזולתם. הינה: ר' מאיר ויינברג (כינויו: 'הלבן'), מאיר יענקל, מלמד דרדקי. והוא ראשון מלמדיי. אל ה"חדר" שלו נגררתי ע"י ה'בעלפער', שהעמיסני על כתפיו. ואני צורח וזועק מרה כעגל עקוד. והלה מכבדני מזמן לזמן בצביטה ובמתנת-יד, דבר המגביר את צריחותי. מזל שהדרך מביתנו ל"חדר" הייתה קצרה. ב"חדר" היו ילדים רבוצים על הרצפה, משחקים בכפתורים או מתקוטטים על דא ועל הא, עד הגיע התור לגשת לשולחן ולמצוא מקום על אחד הספסלים שלשני צלעי השולחן, כשבראשו ר' מאיר. הוא מראה ב"טייטל" שבידו על שורת סימנים שבדף המונח לפניו (דפים דומים מונחים גם בפנינו) ומכריז ואומר: אלף, בית, גימל — ואנו, צאן מרעיתו, חייבים לחזור בקול. בחדרו שהיתי כשנתיים או שלוש.

ר' אוריש (לא אזכור את שם משפחתו או את כינויו; גם את אשר למדתי אצלו איני יכול לזכור). אולם רבות אזכור אותו, וזאת בשל דמותו המיוחדת, הניצבת בפניי כאילו אך תמול שלשום פגשתיו. יהודי נמוך קומה, רזה, זקן צחור כשלג. לראשו כיפה שחורה, המגיעה עד גבות העיניים, לבנות אף הן. מתחתן מביטות בך עיניים תכולות, עיניים טובות, לוטפניות. כשקם מהשולחן לא יכולתי לנתק את מבטי ממנו. לבוש תמיד קאפוטה שחורה, כשצווארון כותנתו הלבנה מעל צווארון הקאפוטה. תענוג היה לראותו. רק לאשתו הישישה היה תמיד משהו ל"תקן" בלבושו אגב הערה "הרי אתה משלומפר כמו איזה 'אלטיצ'קער' " (זקן עובר בטל). האיש היה אז כבן 80 ומעלה.

על פטירתו, בגיל קרוב ל-100, סיפרו בעיירה כך: באחד מערבי-פורים הכינה אשתו דברי מאפה, כמקובל לקראת האורחים שעמדו להגיע ולמשלוח מנות. הוא עזר לאשתו, שאף היא הייתה ישישה, עד שהכל הוכנס לתנור. משהכל היה בתנור אמרה לו אשתו שילך ל"חטוף" תנומה עד זמן ההוצאה מן התנור. וכן עשה. אלא כשהלכה כעבור זמן להעירו, לא ניעור. נרדם לנצח. מת מיתת נשיקה. אך ליצני העיירה אמרו, בלשון הגויים: "אוריש אומארל וו בוטאך" (אוריש מת במגפיים).

ר' יוסף "הצהוב" (דער געלער יוסף פייבלס), אצלו למדתי אחרי שובנו לעיירה מן הבוסתנים. יהודי גבה קומה, בעל סבר פנים נעים, דיבורו בנחת ובחיוך. גם כשהיה מכבדני בצביטה (מכאיבה למדי) היה מחייך. אצלו למדנו גמרא, מדרש, שולחן ערוך וכיו"ב. מה ששבה את ליבנו היו האגדות השונות שקרא לנו לקראת חגים ומועדי השנה. אני נזכר אפילו שלקראת ל"ג בעומר עודד אותנו להכין קשת-וחץ ולהצטייד באוכל, כדי לצאת היערה. זה היה חידוש גדול לגבי מינהגי מלמד ב"חדר". איני בטוח אם כל זה בוצע, אולם הרצון הטוב היה.

אם לא למדתי אצלו ל"שחות בים התלמוד", אין זו אשמתו. אחרי הקייץ הנפלא בגנים ובבוסתנים לא נמשכתי ביותר אחרי סוגיות התלמוד. תמיד חיפשתי דרך להתחמק ולבלות שעות בשיטוט בעיבורי העיירה בקייץ או להחליק על הקרח באגם הקפוא בחורף. זכר אחת ההתחמקויות נשאר חרות בצורת צלקת בעורי, סמוך לכף יד ימיני, עד היום. ומעשה שהיה כך היה: ר' יוסף היה נוהג ל"חטוף תנומה" בשעות אחר הצהריים של ימות הקייץ. זאת בלא לעזוב את מקומו בראש השולחן, שסביבו ישבנו ושיננו את שיעורנו בגמרא (או בקריאת פרשת השבוע; חומש עם רש"י). ראשינו שקועים בספר שלפנינו וראשו של מורנו צונח על חזהו, כשזקן המידות הצהבהב (מכאן שמו "דער געלער") נפרס על השולחן. עם כל התפרסות-זקן כזאת התעורר ר' יוסף. בשבילנו זה שימש אות שצריך להפסיק כל משחק (כפתורים, זוג או פרט וכיו"ב) ולהרים קולנו בשינון אגב הגברת נענועי פלג גופנו העליון, כמקובל בחדר. אולם אם בפזילת עיין לצד ראש השולחן ראינוהו יושב זקוף, או נשען אחורנית על כיסאו, סימן שמנמנם לו רבינו. אך כדי להיות בטוחים בכך, היה אחד מאתנו שואל שאלה כלשהי; אם לא באה תשובה, סימן כי אכן שקוע הוא בנימנומו. אז התחלנו להתחמק אחד אחד לשחק בחוץ או לתחרות ריצה וקפיצה ב"וואליק" קטן שמאחורי הסימטא. כשהתעורר ולא מצא את צאן מרעיתו ידע תמיד איפה למצוא אותנו. בפינו תמיד אותו תירוץ: יצאנו לצרכינו (שבאותו מקום היו בתי השימוש הציבוריים). וכאשר באחד הימים מצאנו

את דלתו נעולה והמפתח בכיסו, היינו אובדי עצות. אחדים, ואני בתוכם, ניגשנו לחלון הפתוח ובקפיצה היו בחוץ. אני, שלא הייתי בין הזריזים ביותר, החטאתי את קפיצתי ונשארתי בפנים גדר הכלונסאות, שהייתה במרחק-מה מן החלון. לרוע מזלי נאחזה יד ימיני במסמר שבלט מראש הכלונס. "מזל שלא נקרע אחד הוורידים", אמר ר' אשר ה"פעלדשער"... ועשה מה שעשה לתיקון הנזק בידי. כך נחתם האירוע ההוא בעורי.

אירוע זה ודומים לו מעידים גם שלא היה חשק רב ללימוד זה ב"חדר". ובביית איימו עליי: "אם לא תלמד, סופך שתהיה 'א פאסטוך', דהיינו רועה-צאן ובקר. ניבאו ולא ידעו מה ניבאו. אחרי שנים, אכן הוטל עליי להיות רועה צאן בעמק... חייל רב בלימודים, כנראה לא עשיתי. אף אם התקדמתי בהתאם ל"תקן" של ר' יהודה בן תימא — 'בן חמש למיקרא, בן עשר למישנה' וגו'.

בית המידרש הגדול

מרכז לימודים כללי ופתוח ללימודי קודש היה מאז ומעולם בית-המידרש הגדול. תמיד שקקו כאן חיים ונישאו למרחקים סילסולי הניגון המלווים את לימוד הגמרא בפי הלומדים, בקבוצות או ביחידות. כאן מצאת תמיד יחידים, אברכים הסמוכים על שולחן חותנם ופטורים מעול פרנסה, מתמודדים ביחידות עם סוגיה קשה בתלמודם. בחדרי הספח הרביצו מלמדים תורה לתלמידיהם ה"גדולים". ואילו בחצר וב"עזרת נשים" (בקומה ב') התגודדו ילדים במשחקיהם השונים, עד שייקראו לשולחן... סביב התנור הבוהק מלובן אריחי החרסינה, התגודדו תמיד (בימות הקייץ כבחורף) המתווכחים בעניינים העומדים ברומו של עולם. אלה שואלים ואלה מתרצים, בלהט וחריפות כדרך גוברין יהודאין. אחרים אינם פוצים פה אך אוזנם נטויה, שלא לאבד מלה. הוויכוחים קולחים גם עם התחלת התפילה, עד שעולה ה"שמש" ומכריז בדפיקה על ה'אלמימר': "עולם, שא!".

מייד בגמר התפילה חוזר הכל לקדמותו. כאן מרכז חיי הקהילה. על בית המידרש רשמו עוד רבים מבני העיירה. כאן נביא רק עוד שורות אחדות —

(י"ל) ... "היו שולחנות אחדים וסביבם הלומדים: הרב ר' אלימלך רובינשטיין בא לבית-המידרש לתת שיעור. וכמוהו ר' בריל השוחט (פלזנשוואלב) למד עם היהודים "שלו" סביב שולחן אחר."

(א"ר) ... "מסביב לשולחנות ישבו בחורים והניגון של תלמודם נישא בחלל בית-המדרש עד שעת לילה מאוחרת. מאחורי התנור ישבו קבצנים והיו מספרים מעשיות על נדודיהם על פני ערים ועיירות. בין-הערביים, בשעת המינחה, היו הכל זונחים מלאכתם ומסחרם והיו ממהרים אל בית-המדרש "לחטוף" קדושה. רבים היו נוהגים לעיין בספר, ללמוד פרק משניות. ממולם היו יושבים יהודים פשוטים, אנשי העמל וסוחרים זעירים והיו מנהלים את הפוליטיקה העולמית...

(ש"ק) ... בבית המידרש ישבו עשרות אנשים מעלות השחר עד שעה מאוחרת בלילה; צעירים, מבוגרים וזקנים. יכולת לראות צעירים משננים מה שלמדו בחדר, מבוגרים שלומדים לבד או מלמדים את זולתם. המקום היה כעין מרכז תרבותי.

...תמיד יכולת למצוא שם מבוגרים הלומדים דף יומי או משנה או מעיינים בספר עתיק; סתם אנשים, שהלימוד רחוק מהם, מאזינים לאחרים. אחדים אומרים פרקי תהילים. במקרה נזכר אני ביהודי, ירוחם (סגי נהור), שידע את כל פרקי תהילים בעל פה, ישב שעות רבות ואמר פרקי תהילים. יכולת גם לפגוש קבוצות יהודים שישבו וסיפרו חדשות-היום (מהעיתונות או מהרדיו).

...במיוחד היה נעים בלילות חורף; שלג וקור של עשרים וכמה מעלות מתחת לאפס. ובפנים, בבית המידרש יושבים יהודים בצוותא על יד התנור הגדול ורחב-הידיים, שנחמן השמש היה מסיקו בכל ימות החורף. יושב ר' בנימין הורנפלד במקומו הקבוע, קופסת הטבק שלו לפניו ומכבד בהרחה את יתר הנאספים ומשוחחים על המתרחש בעולם, מתווכחים בלהט... לפעמים הייתה גם פורצת תיגרת ידיים קלה וחולפת.

נזכר אני גם באותו בית המידרש בחנוכה, כשהשמש נחמן ניגש להדליק נרות החנוכה ומלוות אותו קריאות עידוד "ער גייט!... ער גייט!... ער גייט!..." דהיינו "הוא הולך ובא!". רקיעות רגליים ברצפה להרבות שמחה, מלוות אותו למקום הנרות, ובזמן הדלקתם. כך גם מרעישים בשעת קריאת המגילה בפורים. והרעשנים מחרישים אוזניים.

בית-הספר "תרבות" בראשיתו / ל' שפס

הורי-הילדים חייבי החינוך רצו, שילדיהם יקבלו חינוך לאומי ובאורח שונה לחלוטין. היו אלה הורים בעלי נטייות לציונות, כגון: אברהמצ'י פוקס, דוד וייצמן, אהרון ברוך יוספ'ס ועוד. היו, אפוא, מהרהרים תמיד בצורך ליצור משהו שונה. באותו זמן הגיע שמואל בלומנקרנץ והוא שנתן את הדחיפה להקים בית-

ספר עברי. הוא אירגן אז כיתה אחת והוא עצמו ניהל את בית-הספר. הילדים, שהוריהם רצו בכך, עברו ל"תרבות". גם יעקב-לייב רוזנברג תמך בבית-הספר. וכך הוקם בראחוב בית-ספר "תרבות".

ברם, הרי היה צורך בציוד ובית-הספר היה עני. זכורני, שאנחנו, החלוצים הצעירים, פלשנו ל"בית-יעקב" (אחרי חיסולו של ה"חדר", עמד המקום ריק) ונטלנו עמנו את כל הציוד, שנותר אחרי ה"חדר" לשעבר. העברנו הכל לבית-הספר של "תרבות".

סיום מחזור א' בבי"ס "תרבות", 1937

"Tarbut" School, Graduation of First Class, 1937

"תרבות" — מרכז לפעילות קהילתית-ציונית / י' בן-נון

בבי"ס "תרבות" בשנותיו הראשונות לייסודו, היו מעט תלמידים. במרוצת הזמן גדלו הכיתות ובכל שנה נוספו כיתות. שמואל יצא לעבוד בתנועת החה"צ, כמדריך באיזור גליציה המזרחית של פולין. באו אלינו מורים אחרים ללמד ולנהל את ביה"ס שהלך והתפתח משנה לשנה.

בין המורים האלה היה **משה זילברשטיין** שבא אלינו עם אשתו וילדיו הקטנים. הוא היה מורה מחונן לילדים ועוד יותר הוא קנה את לב תושבי העיירה המבוגרים. הוא, יחד עם חברים מהציונים הכלליים ומתנועתנו, ארגנו הרצאות ושיחות לציבור הרחב. בהרצאותיו הייתה תמיד השתתפות רבה.

הביית של ביה"ס "תרבות" נהפך למועדון-תרבות לכול, לילד ולמבוגר. בשורות תנועתנו היה ציבור גדול של ילדים ונערים, אבל לא היה לנו מספיק מדריכים להדרכת הפעולות בסניף. מה עשה המורה משה זילברשטיין? הוא אירגן קבוצת נערים מאתנו, יומיים בשבוע (אחה"צ) הקדיש להקנות לנו ידיעות רחבות על הציונות ועל נושאים יהודיים שונים. לא חסך מזמנו הפנוי כדי להעביר לנו ביסודיות פרקים לביסוס הציונות ונושאים אחרים. כך נהג במשך כל זמן שהותו בעיירה. כנראה שראה תוצאות מעבודתו. אנחנו ראינו בו אדם בעל אופקים רחבים. מסירותו לכלל הציבור היהודי ולתנועה הציונית הייתה גדולה.

חתימות חברי הוועד והחותמת של סניף "תרבות"

ביה"ס העברי במאבק על קיומו / מרדכי ויזנבליט

... המוסד החשוב ביותר שקיים כיום בראחוב שלכם הוא בית-הספר "תרבות".

ברצוני להביע לכם תודה על הכל, על 15 הדולרים ששלחתם, ואשר יש להם ערך כפול: מוסרי וחומרי, שהרי כל סכום מביא תועלת.

עם זאת אסתכן, על סמך 15 הדולרים, ואסיק, שלמרות רצונכם הטוב, אין אתם מעריכים, כנראה, כראוי את העמדה החשובה לאין ערוך, שבית-הספר תופס בתחום התרבות בעיירתנו הנדכאה.

במכתבי מלפני שנתיים השתדלתי למסור לכם תמונה מדוייקת של בית הספר. כעת אגיד רק בקיצור: זהו הקישוט היחיד של העיירה ראחוב. אין אני יכול עוד לתאר לעצמי היום, מה היו פני העיירה בלי אותו מוסד, שהוא בית-היוצר היחיד, בו מתחשלים הרוח והגוף של עתידנו, של הנוער. עליכם לזכור, כי שמונה שנים קשות נשאנו בכוחות עצמנו בעולו של בניין עצום שכזה ולא פנינו בבקשת עזרה לאיש. סיסמתנו היתה: עזרה עצמית, שבה עמדנו במסירות-נפש יתרה. התוצאות מעוררות פליאה, שאלו-נא מפי בני-עירכם שבניו-יורק, ששליחם התוודע בקיץ דאשתקד לכל. הם יספרו לכם בהתלהבות, את מה שאין אפשרות למסור בכתב.

אם פנינו אליכם בדבר עזרה, היתה כוונתנו, שתעזרו לנו להגדיל את הבניין המפואר, אשר למרבה הצער אינו מסוגל עוד, בשל תנאים חומריים, להכיל את כל הנוער שלנו שבגיל בית-הספר, ועליו לעמוד בכל העינויים המוסריים שבבית-הספר הנוכרי, מבלי שיוכל להגיע אלינו, כיוון שאין אצלנו די מקום בשבילו. הרי אלו הם אחיכם ואחיותיכם הקטנים. חרף כל מאמצינו אין ידנו משגת לתת חינוך חינם לכל. בזאת עשוייה להצליח רק המדינה; או כוח מאוחד של ציבור שלם שמעוניין בכך. כחלק מאותו ציבור מעוניין פנינו אליך.

השאלה הבוערת העומדת לפנינו כעת היא לתת לילדינו בד בבד עם ההשכלה העיונית גם הכשרה מקצועית. לכך דרושים בתי-מלאכה, מדריכים וחומרים. אך למרבה הצער, אין אנו בעצמנו מסוגלים לעמוד במשימות אלו. אני רואה חובה לעצמי לפנות עוד פעם אליכם:

אם תהרהרו בדבר, תגיעו למסקנה, שהצרכים התרבותיים אינם פחותים בערכם מהחומריים. ולהוי ידוע לכם, כי בראחוב בית-הספר "תרבות" הוא המוסד היחיד לתרבות ולהשכלה; אין שני לו. הוא אף זכה כבר בהכרה ממלכתית, אבל אסור שיישאר קפוא במצבו הנוכחי. עליו לגדול באופן ההולם את צורכי היהודים, ההולכים ורבים מיום ליום. חובת כולנו היא לענות על צרכים אלו מהר ככל שאפשר.

יכול אני להודיעכם בסיפוק יתר, כי בני עירנו שבניו-יורק כבר הכירו בחשיבותה של עמדה זו ונתנו ביטוי לכך בסיוע קבוע לבית-ספרנו, ההולך וגדול משנה לשנה: אשתקד 75 דולרים; השנה 150 דולרים, שנשלחו זה עתה. רצוני לקוות, שגם אתם (בקנדה) תתיחסו בכובד ראש לשאלה זו ותעמידו בתקציב שלנו את שיעור הסיוע המתאים, שיתן בוודאי את פריו המפואר, כמו כל אותם הדולרים שנשלחו עד כה.

לו היה אפשרי, שגם אתם, ידידי, תוכלו בהזדמנות לבקר בבית-ספרנו באמצעות נציגכם, כפי שהיה המקרה עם אנשי ניו-יורק. ואולם, עד שדבר זה יתאפשר, הנני מבקשכם לבוא בדברים עם מכריכם בניו-יורק במיוחד בגין שאלה זו. ואז, בטוח אני בכך, תהא המלה "התפעלות" למאמצינו בתחום זה - חיוורת למדיי.

בית הספר "תרבות" במצוקה / אברהמ'קי פרייברג

נוגעים ללב במיוחד מכתביו של אברהמ'קי פרייברג, ששימש באותן שנות מצוקה קשה כמזכיר הוועד המקומי של "תרבות". למיקרא מכתביו נדמה לך, כי לפניך קברניט המשקיף מעל גשר-הפיקוד של אונייתו העומדת להטרף אל צוקים בים מסוער. מכתביו הם קריאות "הצילו!" שהוא משגר לכל עבר. הייקלטו הקריאות ותוחש הצלה? הרי קטעים מאחדים ממכתביו —

א. בית-ספרנו, המקנה חינוך יהודי מעולה למאות ילדים מקרב שכבות העוני בעיירתנו, נתון כיום במצב קשה ביותר. אנו רוצים לקוות, שתאפשר לנו בעתיד להזין את העניים שבילדים, שרבים מהם מגיעים לבית הספר ממש בלי אוכל. (13.6.1937)

ב. ...אכן, לסיוע שלכם יש ערך מוסרי, אם כי יש גם חשיבות רבה לכסף, שהרי כל הקשיים שאנו נתקלים בהם בעבודתנו, נושאים אופי חומרי. אך ערכה המוסרי של תמיכתך הוא בודאי גדול יותר, כיוון שבהסתמך גם על מכתבך, שכתבת לפני כשנה בערך אל מר מנדלקר, ראינו בך ידיד בעל לב רגיש וער לכל צרכינו ומלא הבנה עמוקה לערכו של בית-הספר למען עיירתנו. ומשום כך רוצים אנו לקוות שתפעל בכל כוחותיך וברוב השפעתך, שהתמיכה הכללית שלכם בבית הספר תהיה יותר משמעותית. (18.7.1937)

ג. עלינו לקיים את בית הספר בתנאים קשים. בתוך ים של רדיפות, התנקשויות וחרם עלה בידינו לקיים עד כה את בית-הספר, המשמש מיקלט לפעוטותינו, אשר בו הם מקבלים חינוך והשכלה למופת. מוסד זה, המקיף כבר מעל למאה מילדי עיירתנו, נאבק בכוחותיו האחרונים על קיומו. התרוששותם של ההמונים הרחבים מונעת מהם כל אפשרות לשלם שכר-לימוד ראוי. רובם ילדי עניים ומקבלים את חינוכם בבית הספר חינם אין כסף. משום כך קשה ביותר מצבו של בית הספר, כיוון שמלבד משכורתם של המורים חייבים לשלם גם שכר דירה והוצאות ההסקה.

בתחילת שנת הלימודים נוספו ילדים רבים מהשכבות העניות ביותר. בפנינו אחת מהמשימות הנעלות ביותר — לאפשר, ולו במידה פחותה ביותר, הזנת ילדים אלו, במיוחד בימות החורף. חובתכם הקדושה, אפוא, היא לעזור לילדים מסכנים אלה. זוהי האמת וזעקת הכאב של אחיכם הנתונים בסבל ובמצוקה.

בית הספר הוא קרן האור היחידה ומקור התקווה בחיינו החשוכים. אנו רוצים אפוא לקוות, שתעזרו לנו, במלוא המודעות והאחריות לגורל אחיכם הנרדפים והסובלים, לקיים את בית הספר וכן לקיים את מפעל ההזנה לעניים שבילדים. (14.9.1937)

ד. זה שמונה שנים קיים אצלנו בית ספר זה ובכל אותן השנים היו הצרכים החומריים רבים מאוד. ואולם, עד לשנה האחרונה לא פנינו אליכם לבקש תמיכה, כי עמדתנו שונה לחלוטין מזו של הרבה מוסדות אחרים. משהו מרוח של מהפכנות נעורים יש בזה. רצינו להוכיח, שמפעל, הנושא בחובו גרעין חי, יש לאל ידו לקיים את עצמו בכוחותיו הוא. למרבה הצער, המצב הכלכלי החמור, בו אנו נתונים כעת, מוטט בנו את ההתיחסות המהפכנית הזו.

כבר היתה אצלנו מסורת מדי שנה, בתום שנת הלימודים בבית-הספר, היינו מכריזים על מגבית, שהציבור גילה כלפיה יחס חם ואוהד ותכופות אף תמך בנו למעלה מיכולתו. ואולם היום אין אנו יכולים לערוך מגביות כסף. אנו עומדים בפני הסכנה לסגור את בית הספר בשנת הלימודים הבאה, אם תמיכתכם לא תגיע אלינו חלילה וחס מייד. לפיכך אנו פונים בעניין זה אל כל בני עירנו במכתב מיוחד.

רוצים אנו לקוות, שתתייחסו לעניין זה באותה מידה של רצינות, כפי שהמצב הוא לאמיתו. האמינו לנו, שמכתב זה נכתב בדמם של האנשים, שלא זו בלבד שהגישו סיוע חומרי לבית-הספר, אלא גם הדידו שינה מעיניהם במשך לילות רבים בעבודתם למען בית הספר ולא אחת גם ספגו עלבונות מוסריים. אף על פי כן לא נשברה רוחנו, אנו מבקשים מכם, רק בשעה קשה זו, להגביר קצת את המאמץ למען עניין זה.

ה. ידידים נכבדים!

לפני זמן מה פנינו אליכם בבקשה חמה בדבר תמיכה למען בית-ספר "תרבות" המקומי. בטוחים היינו, שתיענו לפנייתנו ותתמכו בנו כיאות, כפי יכולתכם. לא תיארנו לעצמנו, שתישארו כה אדישים מול קריאתו של מוסד, שהוקם בידי אחיכם במידה כה רבה של אידיאליזם ומסירות נפש, ואשר נאבק כעת בשארית כוחותיו על קיומו.

במכתבינו הקודמים נסינו להסביר לכם הכל על חשיבות המוסד, במיוחד בתקופה, שהאנטישמיות משתוללת בכוח כה אלים, שכל מיפגש בין יהודי ונוצרי נעשה כמעט בלתי אפשרי. במיוחד אין הדבר אפשרי לילדינו הקטנים. יכולים להעיד על זאת בני עירנו במונטריאל, שבזמן האחרון הגיעו לקנדה. אם כי המצב אצלנו כאן נעשה מיום ליום יותר קשה וללא נשוא, קווינו, שתיענו בלב אחים חם לקול קריאתנו. אך לבסוף נשארנו ללא מענה כלל.

פנייתנו זו היא ללא כל הפרזה קריאת "הצילו!" של מוסד, הנאבק על קיומו בכוחותיו האחרונים ממש. והיה אם היענותכם לא תבוא בזמן, נחרץ דינו של בית הספר לכלייה, חלילה. מאמץ פעוט שלכם עשוי לשחררכם מייסורי מצפון איומים, שבעטייכם בא החורבן על בית הספר הזה, שהוא בעל ערך כה רב לעיירת מולדתכם כולה ולמען הילדים הקטנים בפרט. בעת סכנה מצילים קודם כל את הילדים. גורל בית הספר עתה בידיכם.

ו. בתחילה, לפני כעשר שנים, היו לנו מתנגדים לא מעטים. והיום? היום מרוצים הם "מתנגדים" אלו, שיש להם בית ומקום ללימודים עבור ילדיהם. כאלה הם החיים. הניצחון תמיד לצידם של אלה, הפועלים באומץ ובמרץ. אתם, יחד עם כל אלה, שהם תמימי דעים עמכם, תפתחו מייד במגבית משלכם למען הצלתו של בית הספר. הדבר חייב להתבצע במשך החודשים אפריל ומאי. אחר כך עלול להיות מאוחר מדיי. אחר כך עלול ניצחונכם להתגלות כמאוחר למעננו, ז"א למען בית הספר — למען מאת הילדים, המוצאים כאן את ביתם וחינוכם, ולמען כל אלה, המצפים, שילדים אלה יגיעו לבית הספר.

(22.3.1939) (צבי) דיאמנט

המכינה ל"ישיבת חכמי לובלין" / הרב שמריה פינסטרבוש

... בעזרתם של בעלי-בתים נוסד "תלמוד-תורה" ובו שש כיתות לילדים בני ארבע עד עשר... כן ייסדנו "ישיבה" לבחורים בני ארבע-עשרה עד שבע-עשרה, בה רמת הלימודים גבוהה יותר. זוהי מכינה ל"ישיבת חכמי לובלין". זוהי גולת הכותרת של פעילותי בתחום החינוך.

... ודאי ידוע לכם שמה של "ישיבת חכמי לובלין" המפורסמת, שנוסדה על ידי רבה של לובלין, הגאון והיוצר, הרב ר' מאיר שפירא זצ"ל.

הרב שפירא זצ"ל נוכח לדעת, שחובה לדאוג גם לאלה, בעיירות ובערים השונות, שאין להם אפשרות לקבל השכלה מתאימה, שתכין אותם עד שיהיו ראויים להתקבל באותה ישיבה גדולה. צץ אפוא רעיון במוחו הגאוני להקים "ישיבות מכינות", שמטרתן להכין את הנערים, הרוצים להשתלם בתורה, כדי שיהיו ראויים להתקבל ל"ישיבת חכמי לובלין".

הנהלת "ישיבת חכמי לובלין", הממשיכה את פעלו הנעלה של רבה של לובלין זצ"ל, קיבלה על עצמה את התפקיד להגשים את רעיון המכינה. עלה, אפוא בגורלה המאושר של עיירתנו להקים כאן ישיבה ממין זה, משום שהרב דמתא הוא אחד מראשוני תלמידיו המפורסמים של הרב שפירא זצ"ל, ושל "ישיבת חכמי לובלין".

ההנהלה המרכזית של "ישיבת חכמי לובלין" השקיעה סכום כסף נכבד בייסוד המכינה בעירנו. ואולם הדאגה לאחזקתה השוטפת מוטלת על ישיבתנו עצמה, ודבר זה גורם לגרעון שנתי מתמיד גדול בתקציבנו,

חרף כל הכנסותינו. אנו מרשים אפוא לעצמנו לפנות אליכם, שתגלו את רצונכם הטוב כלפינו ותשלחו לנו את השתתפותכם, שתתבטא בסכום כסף הגון, כדי שנוכל להמשיך ולקיים את מפעלנו המפואר והמקודש, וישיבתנו תגדל ותפתח את פעילותה לשבחו של הציבור היהודי בכלל ושל עירנו בפרט.

אנו מלאי תקווה, שתגלו את הבנתכם למען עניין גדול וקדוש זה ותיענו לבקשתנו ביד רחבה.

מוסד זה הוקם על ידינו לפני שנתיים. מטרתו: לתת לנוער היהודי בגילים 14—17 שנים, הרוצה להשתלם בלימוד התורה, את האפשרות לכך, מבלי שיהיו צפויים למצוקה, ללא פת לחם וללא מקום ללון.

הודות למוסד חשוב זה שלנו, הפכה ראחוב נקודה מרכזית,אליה נוהרים נערים יהודיים לעשרות מכל קצווי פולין כדי לקבל חינוך והשכלה. התלמידים מצטיידים כאן בשיעור רב של ידע תורני ויהודי כללי, במוסר וברות, והם עוזבים את המוסד כיהודים גאים ובעלי תודעה, שישמשו מופת כיהודים הנאמנים למסורה. תלמידים אלו המצטיינים בכשרונותיהם ובידיעותיהם, עוברים מכאן ל"ישיבת חכמי לובלין", בה הם מקבלים את הסמכתם. תלמידים אלה כולם חיים כאן בפנימייה שלייד הישיבה, השוכנת באולמות נהדרים. קיים שם חדר לימודים, מטבח וחדר אוכל, חמישה חדרי שינה גדולים מאווררים וגן לתפארת.

הישיבה מנוהלת על ידי אישית ועל ידי מנהל מיוחד. הישיבה היא תפארת העיר ראחוב והיא מפורסמת בכל פולין. כן היא עומדת תחת פיקוחה של "ישיבת חכמי לובלין" ונחשבת כסניף שלה. כך הפכה ראחוב למרכז רוחני, אליו זורמים נערים יהודיים מכל קצות פולין. מוסד זה, שהתקציב החודשי שלו מגיע ל-1,500 זלוטי, נמצא במצב חמור. יש בו חמישה תלמידים עניים, שאין לאל ידם לשלם את מחיר החזקתם. לפיכך הננו פונים אליכם בבקשת תרומה, כפי יכולתכם, למען מוסד מפואר זה.

הריני מבקשכם לעורר עניינם של בני עירנו במוסד מפואר זה. פתחנו את מפעלנו עם שמונה נערים מבני המקום וארבעה עשר מבחוץ. ואילו כיום יש כבר עשרות מבני המקום, המרוכזים בקורס נפרד, וכן חמישים תלמידים בערך מערים שונות בפולין ואף תלמיד אחד מווינה. מקצתם פטורים לחלוטין משכר הלימוד ומקצתם משלמים רק את מחציתו של שכר הלימוד והאחזקה. רק מספר מועט של תלמידים משלמים את מלוא השיעור של שכר לימודם ואחזקתם. משום כך כה קשה המצב.

...צורך חיוני הוא כיום, בעת של צרות גופניות ומוסריות, להקים מוסדות כאלה, בהן יינתן לנוער יהודי חינוך ראוי לשמו, להחדיר בהם את התודעה, שתכשירם לשאת בכבוד ובגאון את עול המאבק המוטל על

האומה היהודית. וכשם שיש חשיבות כה רבה לחזק את בסיסו הכלכלי של העם היהודי למען קיומו ועמידתו, נודעת חשיבות רבה יותר ליצירת מבצר רוחני בצורה של מוסד חינוכי מפואר שכזה. הישיבה בראחוב עושה למען חיזוקם הגופני והרוחני של תלמידיה. אנו רגילים למטבחים עממיים, בהם מקבל ילד עני מנת אוכל. כן הננו עדים לקיומם של מוסדות, בהם לומדים ילדים יהודיים. המוסד שלנו מאחד בתוכו שתי משימות אלו. מצד אחד הלימודים, המעצבים את הרוח היהודית של הדור הצעיר ומחזקים את נשמתו; ומצד שני — הפנימיה שליד הישיבה, על מזונה הטעים ומגוריה הנאים, בה מתחזק גופו של הילד הצעיר.

(מתוך מכתבים ליוצאי ראחוב באמריקה, מיום כ"ב אייר תרצ"ז וכ"ז אדר ב' תרח"ץ).

מרכז המכינות ליח"ל

ע"ש מהר"ם שפירא זצ"ל

אננופול-לוב. (ראכוב)

הנשיאות:
הרב שמרי' פינסטערבוש
אב"ד ראכוב
הר' ישכר לעווענטהאל
ריש מתיבתא
המזכירות:
הרב רפאל חיים לעווענטהאל

אדריסה למכתבים וכספים:
RAB. S. FINSTERBUSCH
~~i S. LEWENTHA~~L
ANNOPOL-LUB. (Poland).

פני עיירתנו ונופיה בראי הדורות / ש' ניצן

ראחוב, ככל שהיא זכורה לנו, הייתה עיירה קטנה ואנשים בה מעט. יהודיה לא נמנו על העשירים המופלגים, אך גם לא על העניים המרודים. אחרי מלה"ע הראשונה החלה התרוששות ברוב הגדול של בתי היהודים. אך זה לא פגע בשורשים. התשתית של עושר רוחני ועירות לצורכי הכלל לא נתערערה.

כבוד רב רחשו בני העיירה לתופשי התורה וללמדנים — כולם אנשים צנועים, נושאים בעול צורכי הציבור, מעורבים עם הבריות ומאירי פנים. תמיד עליזים ושמחים בחלקם, מוכנים לשמוע-להשמיע בדיחה ודבר חידוד. לא מלחמת דורות ולא קיטוב מעמדי ואף על פי כן — לא קפיאה על השמרים.

אומנם, נשמר כלפי חוץ המשטר הפטריארכאלי במשפחה, אולם במשפחות לא מעטות נטל ראש-המשפחה את מקל הנדודים והפליג אל מעבר לים. המניעים לכך שונים, אך העיקרי — כדי לצבור מעט דולארים ולשוב ולכונן מחדש את "הקן ההרוס". כך או כך נשמטה לבינה, שחה קורת-הגג, ולעתים נתמוטט הבית כולו...

בקיעים ראשונים בחומה הבצורה היטב של אורח-חיים דתי בלתי מתפשר ניבעו במשפחות בודדות עוד לפני מלחמת העולם הראשונה; בראשית המאה. אחדים מצעירי העיירה הרגישו מחנק; העיירה נעשתה "צרה" עליהם, כדבר אחד מהם. שאפו ללמוד, לרכוש השכלה — להרחיב אופקים. יחידים ניסו לעשות זאת בעודם בעיירה — בכוחות עצמם או בעזרת מורה מזדמן —, כשהורים ו'ידידי משפחה' מתנכלים למעשיהם "המתעתעים"... הנועזים שבצעירים צמאי המדרש-והמעשה, פורצים את חומת המשפחה ועוזבים את 'הבית'. הם גולים למקום תורה, לכרך הגדול.

הכרך ה'ענקי' זר ומפחיד (זו להם פעם ראשונה לעזוב קן משפחתם). צריך לחפש מקום ל"הניח בו את הראש", למנוחת לילה. והיום? — מלא עמל ויגיעה להרוויח פת לחם וצלחת מרק. ה"קמח", שאינו נמצא על נקלה, דוחה את ה"תורה" לעת מצוא.

המעטים, שעלה בידם להשיג תעסוקה כלשהי המאפשרת קיום צנוע, נשארו בכרך (ורשה) והיו חוזרים לעיירה, הבייתה, לחגים או לאירוע משפחתי. בני גילם וחבריהם — "עיניהם יוצאות מחוריהם": בשל ההידור בלבוש, ובגלן גינוני הכרך שסיגלו להם אחדים מהעוזבים. צעירי העיירה הנתונים במצוקת נפש, אוזנם לא שבעה משמוע מפי ה"אורחים-לחג" את סיפורי הכרך ועלילות הגבורה של צעיריו, המאוגדים באיגודים חשאיים ומתכוונים להפיל את שלטון הצאר ולכונן משטר של חירות וצדק. אחרי כל ביקור כזה נמצאו תמיד בחורים נוספים שעזבו את העיירה והלכו לנסות מזלם בכרך.

"ראחוב אינה עיר ופולין אינה מדינה" — אימרה זו הייתה מהלכת במקומנו. אך, אם לשפוט לפי כל הידוע ומוכח, אימרות לחוד ומציאות לחוד. ככל הידוע, בדורות

ראשונים (עד ראשית המאה ה-20) ראחוב הייתה עיר ופולין אומנם לא הייתה מדינה עצמאית, כי הייתה מחולקת (עירנו הייתה תחת שלטון רוסיה).אחרי מלה"ע הראשונה, כאשר פולין זכתה בעצמאות והייתה למדינה ריבונית, התרוששה מאוד עירנו; כפרי הסביבה נקרעו ממנה והפכוה לעיירה. אלה שעזבוה זוכרים לה חסד-נעוריהם ומתרפקים על נופיה המרהיבים ועל אנשיה.

"...מוקפת חורשות וגנים" / אסתר שיפרוביץ

ראחוב, עיירתי שעל גדות הוויסלה
את טבועה בעמקי לבי
ראחוב, בך השקעתי את שנות נעוריי.

הנה, אציג לפניכם את עיירתנו, את ראחוב. יש שם הר עצום
מעברו האחד של אותו הר עובר נהר הוויסלה הגדול
ומתפתל כרצועת כסף.
ומעברו השני של ההר שוכנת ראחוב, העיירה
מוקפת חורשות, וגני-פרי.

והבוץ — עד מעל לחגורה יגיע
ולא איזה בוץ סתם הוא...
משתקעת רגל בבוץ של ראחוב
דין הוא שהשארת בו ערדל פטרבורגי.
זכורתני, איך נטע'לה ומוישלה, שני שואבי המים
שקעו פעם, לפני הפסח, עם עגלותיהם וסוסיהם
באותו בוץ מפורסם של ראחוב.
ולא חילצום משם אלא בשבת שאחרי שבועות.

"... נעצרה המגיפה" / לייבל בראפמן

ב-1895 פרצה מגיפה בעיירה ובסביבה והשלטונות פקדו שבמקומות הנגועים יעשו חיטוי.
החיטוי בוצע ב"וואלעק" הגדול משום שהיה הכי עזוב; לא היו בתי שימוש בעיירה ועשו שם את צורכיהם. הוקם מחסום ליד ביתו של לייזר ואצ'אזש, אליהו הסמרטוטר. המחסום שימש לאיזולציה כדי למנוע העברת המחלה לעיירה וממנה למקומות אחרים.

באותו זמן כיהן בתור רב ר' אלימלך רובינשטיין. בעלי הבתים קיימו אסיפה בבית הרב והחליטו: לעשות מעשה שבכוחו (לפי האמונה באותם הימים) למנוע אסון, להשיא שני בני עניים (הבן של סאנע הדייג ובתו של שמש בית הקברות). החופה התקיימה בבית העלמין החדש. בשמחת החופה נכחו כל בני העיירה היהודים. אחרי טכס החופה עבר כל הציבור לככר השוק. שם הוצבו שולחנות ערוכים בכל טוב: משקאות עם פרפראות, ויהודים שמחו וסעדו את ליבם. גם מי שלא שתה מעולם, שתה בערב זה עד להתבשמות.

ואכן, זמן קצר אחרי החתונה הזאת נעצרה המגיפה.

כל הדליקות — בערב יום חמישי / פישל (של רחל ציפי'ס)

ראחוב, הוי, ראחוב! אפתח בשנת 1904 בדליקה, שפרצה אצל מנדל שווצ'חובר ביום החמישי בלילה וכל העיר עלתה בעשן. הוא החזיק מטאטאים בעליית הגג של ביתו. באותו לילה נשבה רוח. המטאטאים בערו והתעופפו מקצה אחד של העיר אל מישנהו. מדי פעם נשמעה צעקתו של מישהו אחר: "אוי ואבוי לי! גם בית-המדרש כבר בוער!"

אחרי השריפה After the Fire, 1912

איזה לילה זה היה! אבות, אימהות וילדים — בידיהם מצעי-מיטה, חבילות, כפי שיד כל אחד הצליחה לתפוס ולהציל. ואיש איש וצעקתו הפרטית: "אוי ואבוי לי! לאן נתגלגל?!" כזה היה הבכי של כולם, כזו היתה האש. וכך היה איש איש מנותק מרעהו, לא נודע, היכן פלוני-אלמוני נמצא. כך זה נמשך מיום החמישי עד בוקרו של יום השישי. כזכור לי, היתה כל עקרת-בית נוהגת להכין ביום השישי בצק לחלות ולאפות לחם לכל השבוע. הכל נשרף. מזל, שבכל העיירות שבסביבה נראו הלהבות והגיעו עגלות עמוסות לחם וחלות מזאוויחוסט, מאוז'ארוב ומקראשניק.

כזכור לי, היה אותו יום חמישי, היום השמח ביותר, שבעקבותיו בא הלילה העצוב ביותר. כל הדליקות פרצו בעיירה בלילה שלאחר יום החמישי...

רבים מבעלי הרשומות יודעים לספר על שריפות נוספות. אין מקום לחזור ולהביא את הכל. אולי רק שורות מעטות:

"השריפות חזרו מדי שנה בשנה ונשרפו כמעט כל בתי העץ בעיירה".

"... פרצה דליקה במשקו של גורדון. שם היה הרבה קש ושחת, להזנת בעלי החיים שבמשק. הדליקה התפשטה לכיוון כיכר השוק בו היו כל חנויות היהודים ורוב משכנותיהם. הוציאו איפוא את כל מטלטליהם החוצה; הנשים והילדים שמרו עליהם. הגברים כולם, יהודים וגויים, טרחו בכיבוי השריפה. זמן רב נמשכה מלאכת הכיבוי וכל אותו זמן נישאה בחלל געייתם של בעלי החיים שנלכדו באש. חלקם נשרפו. הדליקה ההיא גרמה נזקים כבדים ברכוש. קרבנות אדם לא היו. (ל"ב)

חתונה בעיירה / יחיאל מקלר

מינהג היה רווח בראחוב, שכאשר החתן היה בן עיר אחרת, היו עורכים את החתונה בבית הכלה, בראחוב. היו יוצאים אפוא בעגלות אל מחוץ לעיר, כדי לקבל את פני החתן. ברוך פרישטייאר, בעל האחוזה — ואחריו גם יעקב לייב רוזנברג — היו מספקים את העגלות של האחוזה לתכלית זו. הוא היה שולח גם את כירכרתו המפורסמת.

יונה היה ה"כלי-זמר". היתה לו תזמורת מאוז'ארוב, שכן, לנו בראחוב לא היתה תזמורת באותם הימים. היו הכליזמרים מאוז'ארוב באים לנגן כדי לשמח חתן וכלה. באותו זמן הייתי כבן 6—7. זכורני, שהיתה באר באמצע כיכר השוק. שמה היו מביאים את החתן ומקיפים עמו את הבאר שבע פעמים. הכליזמרים היו מנגנים והשמחה היתה רבה לכל אנשי העיירה.

אם היה החתן בן זאקליקוב, היו נוסעים לקראתו בדרך יאנישוב וממתינים שם עד שהיה מגיע בלווית המחותנים. היה החתן למדן גדול, היו מתלווים אליו חבריו וחוגגים עמו את כלולותיו.

כשנזדמנה חתונה בעיירה, היו הכל תורמים לתאורה והיו מציגים בחלונות עששיות, פנסים או נרות. שעה שהחתן והכלה הובלו לחופה, היו כל הבתים מוארים. לייבוש הפחח (רוזנברג) התקין פנס גדול במיוחד וקבע בתוכו 12 עששיות. הפנס הוצמד אל מוט ארוך, שנישא בידיהם של בחורים חזקים בראש התהלוכה ומאחוריהם הכליזמרים. ככה היו מובילים את החתן והכלה לחופה.

הרב הזקן היה בא לערוך את הקידושין. מינהגם של בחורי בית-המידרש היה, שבשעה שהרב הלך לסדר את החופה והקידושין (וזה ארך זמן) היו הכליזמרים סרים אל בית המידרש כדי לשמח את בחורי הישיבה שלמדו שם. פעם אחת קרה, שהכליזמרים סרבו לבוא לבית-המידרש. חשו בחורי הישיבה עלבון והתרגזו. פסקו, אפוא: אם לא יבואו הכליזמרים לנגן בבית-המידרש, ישברו את כינורותיהם. כולם צעקו: "מינהג מבטל דין!" והכליזמרים נאלצו לנגן. כך היה נהוג בראחוב לפני 70—80 שנה.

הסינור / י"ל פרץ (מיידיש: ש' מלצר)

ברגליו מדדה ונכשל אדם על־פני האדמה; בראשו הוא מגיע השמימה.
ואין הדבר תלוי אלא בזה, היכן הלב נמצא!
בסמוך לרגלים, ותאותו עפר ואפר, — או בסמוך לראש, והוא כמיה אל העולמות העליונים...
ומקיים יהודי "מאשפות ירים אביון" — הוא מרים את האביונה מן האשפה. הוא מתאזר באבנט, מחלק את הגוף לשנים ואומר: הלב שייך למעלה אל הראש! לפיכך באמת אין שליטה עליו לא לשדין ולילין ולא לדבוקים, רחמנא ליצלן...
ונשים חוגרות לשם אותו דבר עצמו — סינורים!
ואל יהא ענין הסינור הזה קל בעיניך. אל תחשבו שהסינור הוא דבר של מה בכך.
שמעו מעשה שנתרחש בראחיב.

ראחיב היא עיירה לא הרחק מאפט; ועל האפטאי, זכר צדיק לברכה, ודאי שמעתם.
מפורזת היא על חופה של הוויכסל; וחיותה באה מן העצים, הבאים מן היערות שמסביב והולכים על־פני הווייכסל לדאנציג; בימים ההם מסחר גדול היה.
והיו הסוחרים סוחרים לדאנציג, והיו גבירים אדירים בעלי־גופים. וקיימו "וחי אחיך עמך"; והיה חי מהם הסרסור, הלבלר ביער, הספן, המוליך את הדוברות עד לטחנה הקיניגסברגאית, במקום שכבר מקבל אותן לרשותו הגרמני. וגם — כל העיירה. בחורף, משמתייצבת דרך־הגרר, כבר נוהרות מן היערות, על־פני העיירה לצד החוף, עגלות־חורף עמוסות כל מיני עצים: קורות, אדנים... בדרך חזירתה מתעכבת העגלה בשוק. פודה המוזג בעד מעט יי"ש עם קנוח־שתיה, פודה סוחר־הברזל בעד חפץ־של־ברזל, בעד חרמש... פודה הדוכן בעד מלח, בעד עטרן־של־זפת... הנפח (גם הוא יהודי) מתקן או מפרזל מחדש פרסה, ותגרנית־שבשוק — פודה בעד כעך בשביל ילד חולה.
העשר אין האכר מעשיר; לחם לאכול נותן הוא.

עוברים כמה החדשים, מתחיל הקור רופף. רוח חמימה נושבת, מרדפת את העננים ומגרשתם, החמה מתחילה יוצאת מנרתיקה; קיץ יקר הולך ומבשר את בואו; צורר את חפציו הספן המקומי, באים עם צרורותיהם ספנים מן העיירות שמסביב. יש לו הכנסה לבעל־האכסניה; מתכוננים לדרך, צריכים עכשיו לסוחר, קונים ומכינים בשר מעושן, שומן, מלח, גריסין, חביונה יי״ש — צידה לדרך בשביל הדוברות, העובדות בגלגלי־משוטים. מתחילה מיד תנועה בחוף. אכרים באים מן הכפרים, כל אחד עם רשתו שלו, לשלות לו דגיג, ועם אלפסו, לצלות את הדגיג, ומקימים להם, לכל ארכו של החוף, כל אחד את סוכת־הקש שלו.

עומדים באוירו של השוק הראחיבאי, מעלות השחר עד מנחה, קולות דפיקה ודפקה של גרזנים ופטישים. כך מהדקים על שפת הנהר את קורות העצים...

לפעמים, באמצעו של הלילה — שומעים לפתע קולות רעמים: הווייכסל זז, הקרח מתבקע. הרוח מוליכה בעוז לוחות על־גבי לוחות, גושים על־גבי גושים. עוד כמה ימים: הרוח עשה את שלו, השמש — את שלה, האכר סייע בכילף ובמעדר — עבר והפליג הקרח, נשתחרר הנהר, מורידים את הדוברות, וגם אחרות שטות ועוברות...

חי החוף ומרתיח; היהודיה העניה שבעיירה יונקת את חיותה מן הדוכן שעל החוף; מוכרת פירות, תבלין, מלח; ובגניבה — את הטפה המרה...סבורים אתם בודאי, שאת הסינור שכחתי! לא מינה ולא מקצתה! רציתי תחילה לתאר לכם את ראחיב, הוא מקום המעשה.

הנה, בראחיב זו נפטר פעם דיין אחד, והניח דוקא לא הרבה: אלמנה אחת ובסך־הכל יתומה אחת... הקהילה קבלה מיד דיין אחר, והלה התחייב ליתן לאלמנה וליתומה רבע מן השכירות. והוא לא קיים. לשרפ״ט אלפים השכירות לא הגיעה, ומטופל גדול הוא היה, הדיין. צועקת האלמנה אל הקהילה, מעכבת את קריאת התורה... נמנו וגמרו, שיתנו לה כמה זהובים, שתעשה לה דוכן ליד החוף. אותו זמן דוקא מתה יהודיה אחת, נתפנה דוכן אחד. וכך הוה, האלמנה עושה לה דוכן, הנערה נושאת אחריה את הסלסילות לשם ובחזרה, ומשגיחה במשך היום על ידיהם של קונים, ולא רע. כשהיה הדיין בחיים, גם כן לא אכלה למעלה מן השובע, וכחכות למשיח ציפו למליח... וכדאמרי אינשי: מחמת רעב שום אדם את העולם לא עזב... אבל הנערה! הנערה גדלה ועולה כעל שמרים, בלא עין־הרע. בוקעת ופוקעת מתוך שמלתה... מסמיקות הלחיים המלאות, כאילו היו מגדלים אותה על חלב ודבש וצפיחיות. ועינים יש לה... האכרים עומדים ומשתאים, רועדת האלמנה מפחד בפני עין־הרע; אומרים לפעמים חדוד־של־גוי,ונעשים כל איבריה חידודין-חידודין: מתקרב לפעמים איכר ונוגע ביד, והריהי קופצת כנכווית, מתנפלת בציפורניה אל עיניו...

ומה יהיה הסוף?

שוב לצעוק אל הקהילה, לעכב את קריאת התורה? וכי ישמעו לה?

נאנחת היא, האלמנה. מביטה למרום ונאנחת...

ונאנחת לא לשוא. יש אוזן שומעת! פעם אחת, מוצאי שבת, שמעה אצל שכן הבדלה; שוקלת היא: לצאת אל החוף או לא? והנה נפתחת הדלת. "שבוע טוב" — פיניה השדכן בא. "שבוע טוב, שנה טובה", מגמגמת האלמנה. אין היא מאמינה למראה עיניה. "שב, ר' פיניה... שׂרה׳לי, נגבי את הכסא..."

שׂרה׳לי הבת עושה עצמה כלא שומעת, פונה אל הצד, מטילה אפילו מבט רע בר' פיניה. ר' פיניה מחייך: כולן עושות כך! את הכסא מנגבת האלמנה עצמה.

— מה טובות מביא אתה, ר' פיניה?

לבה דופק בתוכה, כמו אצל גזלן. ר' פיניה מתיישב, מפלג את זקנו לכאן ולכאן, חציו לימין וחציו לשמאל, מתחייך עוד פעם ואומר:

— הרבה מאד טובות!

— דהיינו?

— דהיינו... תארי לך, שר' מנדל האלמן חזר הביתה מן היער... אני רודף אחריו כבר זמן מרובה: יהודי אינו צריך לשהות כל־כך הרבה בלא אשה... אמנם צנועה היתה, אמנם ידים ברוכות, אמנם ואומנם... אבל כל־כך הרבה בלא אשה אין שוׂהין... והתינוקות... רציחה ממש... מסר כחמשה ילדים לשכנה, היא עצמה יש לה משלה חמשה... יהודי בא הביתה לשבת — הילדים משורטים, מורעבים...

אני מתרוצץ, אני מעמיד עליו בעלי־בתים... הוא דוחה ודוחה. היתּכן, אני תופסו בדש־בגדו, הרי אין אתה אברך עוד... אם לא עכשיו, אימתי? בה, מה... אין לו פנאי... צריך לגמור ביער, לסיים בחוף... יום אתמול כי פרח! אני אומר לו שידוך,והריהו רושם בפנקס, הוא יחקור וידרוש, — לא היה ולא נברא! השדוך שוקע ואובד שם בתוך הפנקס בין הקוּבּיקי״ן...

יום ששי זה חזר מוקדם יותר מן היער. הסתכל והתבונן בעצים שעל החוף... וראה את מישהי!

— את מי?

ר' פיניה נוטל ריחה של טבק:

— את הבת־יחידה שלך...

שׂרה׳לי, שעמדה אצל המטה, מפילה עצמה על המשכב ופניה אל הקיר.

— כולן כך, כולן כך! — מחייך פיניה.

— ובכן מה? — שואלת האלמנה, כמעט נרעדת.

— ובכן מה? ובכן לא כלום... שבת היא שבת... לאחר הבדלה, שולח הוא לקרוא לי. "לך, אומר הוא, אל הדיינית ודבר נכבדות. אני נוסע, אומר הוא, חזרה אל היער (העגלה היתה עומדת לפני פתח הבית), וכשאשוב, אם ירצה השם, אלך לשם עם מנין, עם כּבוֹד...

ר' פיניה מעלה ומוציא ריחה של טבק... האלמנה ממתינה בפה פתוח, עד שהוא גומר:

— ואכתוב תנאים, אם ירצה השם!

שׂרה'לי משמיעה פתאום קול־צעקה הפורץ מן הלב.

מתנפלת עליה האם, מחבקת ומנשקת אותה על־כרחה:

— בתי שלי, מזל כזה, בור־שומן כזה... הרי אין אנו כדאים כלל לחסד שכזה... אין זאת, אלא אבא שלך זכותו עמדה לנו...

שׂרה'לי מנתקת עצמה מזרועות האם, קופצת וקמה מעל המטה ובורחת בבכיה מתוך החדר...

האלמנה נשארת תוהה ונפחדת. אבל מיד היא מתחייכת, נזכרת: היא גם כן עשתה כך... כל הנערות מפחדות כך...

— כולן כך, כולן כך! — מהמהם ר' פיניה תחת חטמו, אומר "שבוע טוב!", נושק את המזוזה ויוצא...

האלמנה נשארת עומדת מהורהרת. היא מביטה בעד החלון, ברגשי־תודה גדולים, אל השמים למעלה, וממלמלת וחוזרת וממלמלת:

— מן השמים, מן השמים!

ואפשר שהיה הדבר "מן השמים", אלמלא הסינור...

וגם אלמלא החוף...

משום שמיד לאחר ששוקעת החמה, נעשה "ששון ושמחה" על החוף.

העבודה מסולקת. כל אכר עורך לו, מבקיעי העצים, מדורה דולקת לפני סוכת־הקש שלו; מוציא לו מתוך הסוכה את אלפסו וצולה את דגו שלו, ואוכל לשובע. הלילה לילה יפה, "עין יעקב" אין הוא לומד... ומתחילין לשיר... כבר נמצא אצל אחד חליל, ואצל שני — כנור, מתחילין לנגן, נוטלין טיפ־טפה, ועושין רקידה... ומיד — הוּ־האַ!

הולכים אברכים ובחורים לטייל מעט או לרחוץ בנהר, והרי הם מתעכבים שם, מקשיבים, מתבוננים... ולפעמים נערות גם כן... לטובה אין לצפות מדברים כאלה. נערה, כשאין איש יהודי רואה, מתקרבת לפעמים יותר... רואים אותה מן החוף, אומר לה שגץ דבר־חדוד... לפעמים מושכין אותה אל תוך המעגל... מילא, מה שמתרחש לפעמים, רחמנא ליצלן...

ולפנים, לפני שנים, קודם שהיה המעשה שלנו, נתרחש מעשה מגונה, מגונה ביותר... ודוקא בבת בעלי־בתים, בנערה המאורשׂה...

היו מרננים אחריה, ראו אותה עושה מעשים בחוף. דברו ודברו, עד שהגיעו הדברים לאוזניהם של אבא־אמא. אינם מאמינים, אבל משגיחים עליה. כבר יושבים לפנות ערב בבית; האב מתפלל בבית מנחה־מעריב. יום אחד — לא כלום, היום השני — לא כלום.. אבל בשלישי, אין היא יכולה, כנראה, להתאפק, היא נוטלת את הסודר.

— להיכן את הולכת?

אומרת היא, אל חברה...

נוטלים הימנה את הסודר:

— את הולכת אל החוף!

— יהא לחוף, מה דאגה היא לכם?

מדבור לדבור, הבחורה מודה: היא רוקדת שם, היא שרה... יש לה שם שגץ מאהב, הוא ישא אותה לאשה, היא תשתמד...

נוטלין לה לבחורה וקושרין אותה בחבלי הכבסים אל מראשות המטה. אין זה אלא דבּוּק! כעלות יוליכו אותה אל האפטאי...

ובחוף בינתים: היכן מלכה? (מלכה היה שמה.) בלעדיה עצוב. היא רוקדת יפה כל־כך ושרה. וכשהיא מפזרת את שערותיה — אַיי אַיי!

שולחין לידע ולהודע... ורץ באמת ה"מאהב" שלה!

והוא חוזר ומצעק ככרוכיא: הוא היה ליד הבית, הציץ מבעד לאשנב... ומספר כהויה, היאך שקוֹחאַנ"אַ מאַלק"אַ*שלו קשורה, הפה סתום בסמרטוט, ומלקין... קופצים כולם כאיש אחד, ורצים להציל את קוֹחאַנ"אַ מאַלק"אַ. רצים דרך השוק, קמה מהומה, גויים מתנפלים! מפנים את הסחורה מן הדוכנים, סוגרים בבהלה את החנויות, מתחבאים ומסתגרים בתוך הבתים...

קמים בבנקר: מלכה — נלקחה, האם — חולה מסוכנת, האב — בן לילה הכסיפו שערותיו...

נאנחים הזקנים: גלות...

אבל הצעירים מצעקים: "הכזונה...?" וגומר, כמו שכתוב שם... מתלקט מחנה בחורים, תופסים מקלות ואבנים ורצים אל החוף, להשיב את הבת־ישראל...

* מלכה האהובה

מתקשרת מלחמה על החוף. ויד ישראל תקיפה, קנאת השם צבאות! אבל האכרים שולחים ומודיעים בפרבר. ובאים לעזרתם במלגזים, בכלבים... וגבורי ישראל הפכו עורף... נמלטו כל עוד נפשם בם... אמה של מלכה מתה אותו יום... האב סגר את הבית בקרשים ובמסמרים ויצא לנדוד בעולם... ורק קרוב לחורף, כשעזבו האכרים את החוף וחזרו כל אחד לכפרו שלו, אל האכרה שלו ואל ילדיו, אין ידוע מה שאירע שם: אם נמאסה היא, במשך הזמן, על האכרים, או שהתייראו הם, שמא תרוץ עמהם אל הכפר, והשליכו אותה אל תוך הנהר, או לאחר שנעזבה עשתה היא עצמה מעשה לעצמה, — העיקר, לפני הימים הנוראים משו אותה הדייגים מן הנהר בתוך רשת, — ואבן קשורה בחבל לצוארה, וכולה צבויה ונפוחה, כמעט לבלתי הכיר...

את הגויה טמנו מאחורי הגדר: ומן הנשמה החוטאת נעשה דבוק!

ראשונה ראתה אותה בימי־סליחות גבאית זקנה. ברחה כל עוד נשמתה בה, ובעזרת־הנשים ספרה דברים כהויתן: ראתה, מבית־העלמין הגיעה מאחורי הגדר. מהלכת על־פני השוק, באה ונגשת אל ביתו של אביה, דופקת על הדלת, ממתינה רגע. אין משיבין, והריהי נגשת אל האשנב, תופפת על השמשות. אין עונים. מתחילה היא לצעוק: אבא! אמא! ומשרטת את פניה בצפרנים...

מיד לאחר מכן מישהו בעיירה נחלה. שולחין את הנערה המשרתת אל בית־המרקחת להביא תרופה מן התרופות, ואין היא חוזרת. בבוקר מוצאין אותה ליד אותו בית מתעלפת, משיבין את רוחה, היא מספרת: ראתה... עינים בוערות, כאותן גחלים, שערות שחורות מפוזרות על־גבי תכריכים לבנים... ומגרדת בצפרנים על הדלת. ונאנקת: אבא׳לי, אמא׳לי! ונגשת אחר־כך אל החלון, ומגרדת על השמשות — אבא׳לי, אמא׳לי!

אחר־כך גם אחרים כבר ראו אותה...

ועוד אחרים, עד שהתרגלו אל הדבוק... ובלא סינור אין אשה בראחיב יוצאת לפני פתח ביתה, שלא תהיה לדבוק שליטה עליה. —

וכשזיווג אינו זיווג של אמת, מתרחש מעשה כזה:

פעם אחת לפנות ערב, שרה׳לי נושאת הביתה את הסלסילות, האם נתעכבה ליד חנות אחת, אומרת שרה׳לי להבעיר בינתים אש בכירה, אך עד שהיא פונה בכה ופונה בכה, באה האם ונופלת לתוך הבית בשמחה, בצהלה:

— לא תוסיפי עוד, בתי שלי, לשאת סלסילות אל החוף, ולא תלכי אל החוף.

— מה יש, אמא׳לי?

— מה יש? החתן שלך בא מן היער! שלח לבשר את הבשורה. ר׳ פיניה פגש בי לפני פתח הבית... מיד הוא בא, עם מנין, עם כבוד, כפי שהבטיח...

מיד שרה׳לי מתנפלת על המטה בבכיה גדולה...

— בכי, בתי, בכי, בקשי על מזלך הטוב שיאיר! מזלך יעלה ויאיר כשמש, ואף עלי תבוא ישועה וחיתה גם נפשי בגללך...

— ושומעת את, בתי שלי, אמנם הוא מביא כבוד. אבל פטור־בלא־כלום אין אני רוצה! אני גם כן אתן משהו. הבאתי על־כן כמה מליחים, ואתקין אותם, ובולבוסים בכתנותיהם אבשל....

כובשת שרה׳לי את פניה בתוך הכר...

— בכי, בכי, בתי שלי, אני בגילך גם כן בכיתי, גם כן חשבתי, השם יודע מה, ופחדתי פחד גדול מאד...

והיא נגשת אל המלאכה, מעלה אש, שופתת את הבולבוסים...

להבת־האש מפצחת בדיצה, הסיר מתחיל רותח, כבר צריך לסנן, ונזכרת פתאום האלמנה: מלח! שכחה...

— בתי שלי, שרה׳שי, עטרתי שלי, עשי טובה לאמך, רוצי והביאי מעט מלח...

והיא מתנפלת עליה בחבה, כשאין ההיא משיבה. ומבקשת, ומלטפת, ומנשקת, וגוזרת בגזירת כבוד־אם.

— אם לא, סנני את את הבולבוסים, ואני ארוץ להביא מלח...

קמה שרה׳לי ממקומה והולכת להביא מלח...

עובר רגע אחד, שנים, שלושה, הבולבוסים כבר מסוננים, היא אינה חוזרת. והחנות היא לפני הבית! רצה האלמנה ויוצאת אל הפתח, מציצה אל החצר החוצה, אין שרה׳לי נראית... קוראה היא: שרה׳לי, שרה׳לי! אין קול ואין עונה. והריהי נפחדת, תופסת את הסודר ויוצאת במרוצה. הלב אומר לה, שאירע, חס ושלום, אסון...

ולבה של אם חצי נביא הוא...

ובאמת אירע אסון:

בשכבה במטה, התהפכה, כנראה מצד אל צד, ונתרופף קשר הסינור והתיר עצמו. ולפיכך, בלכתה, אבדה אותו בחצר ולא הרגישה בכך ולא הרימה אותו, וכך יצאה לפני פתח הפרוזדור אל החנות...

ובשוק, כנראה, התהלך הדבוק... ביקש להכנס במישהו, חפש אשה בלא סינור... ושרה׳לי יצאה בדיוק אותה שעה בלי סינור... ומיד משהגיעה אל החנות, ומשפתחה את פיה לומר: מלח, קראה לפתח בקול רם, כדרך הערלים על החוף:

— הו—הא!

הדבוק נכנס בה דרך הפה הפתוח!

ופתאום היא תולשת את המטפחת מעל ראשה, מתפזרות שערותיה על צוארה וערפה, ומשתלהבות אצלה, בדומה לגחלים שחורות, שתי עיניה. —

וקופצת פתאום מתוך החנות ונותנת את קולה בשיר ומזמרת שיר־זמר של פריצות מן החוף, ויוצאת ברקידה על פני השוק... ועוד הפעם:

— הו—האַ!

ומיד — כחץ מקשת אל החוף...

כשיצאה האם מן הבית, כבר עמד כל השוק כמאובן. רק החנונית רמזה לה בקושי, באצבע קופאה, לצד החוף.

אותה כבר לא ילכו גבורי ישראל להציל... זכורה עוד המלחמה ההיא... עוד מתהלכים יהודים זקנים, זה בלא אוזן, הלה בחצי אף... ונאנחים...

אבל האלמנה הרי אם היא, והריהי רצה לבדה!

באה היא, ומוצאת את הבת באמצעו של מעגל. יד ערומה אחת על הצואר, והשניה חובקת אכר צעיר אחד... היא רוקדת עמו! החליל מחלל, הכנור מנגן, המעגל מסביב מוחא לקצב בכפים, רוקע ברגלים...

אם הרי אם היא, ונדחקת אל תוך המעגל:

— בני אדם, — צועקת היא, — בני־אדם רוצחים, בני־אדם גזלנים! וכי אין אתם רואים, שהיא מטורפת, שהיא דבוק...

אוֹפנטאַנאַ* — מצעקת היא בלשון פוילי״ש...

מפני האם נסוגים הצדה; מפני קולה מתפחדים. ״דבוק״ עושה רושם. החליל משתתק, הכנור נאלם. והיא רצה ונגשת אל הבת, סוחבת ומרחקת אותה מן האכר, אותו היא דוחקת הצדה.

וצועקת אל הקהל:

— ראו, — צועקת היא — את עיניה שלה... את כל הגוף, היאך הוא רועד... משוגעת היא, דבוק... עם מי מרקדין אתם? היכן היו עיניכם שלכם?

— לא עברה עוד, מקוננת היא, מחצית השעה משנכנס בה הדבוק...

— ״תנאים״ עמדו לערוך, — פורצת היא בבכיה, — כשהיא לוחצת את הבת אל לבה — בור־של־שומן... ושלחתי אותה מלח להביא... בשוק נכנס בה הדבוק, אפשר הדבוק של מלכה...

דבר זה עושה רושם עוד יותר...

האכּרים מסתלקים אל תוך הבקתות... האם לוחצת ביתר חוזק את הבת אל לבה:

— אל תפחדי, בתי שלי, אל תרתתי כל־כך, מחר מגרשים, בעזרת השם יתברך, את הדבוק מתוכך... ומוליכה אותה, מתה לחצאין, הביתה....

האפטאי, זכר צדיק לברכה, שלח למחרת את מקלו אל הרב הראחיבאי הזקן, והודיע לו, היאך לגרש את הדבוק...

ומיד בבוקר קרבו אל המלאכה.

דפקו וכינסו את הקהל אל בית־הכנסת הגדול; כבר מלא בית־הכנסת, ונשים — כל מלוא עזרת־הנשים... ודף־של־טהרה הביאו, על שולחן האלמימר הניחוהו, ואת שרה׳לי על הדף השכיבו, ובד שחור כסוה. ועם מקלו של האפטאי, זכרונו לברכה, עלה מיד לאחר־כך הרב הזקן במעלות אל ארון־הקודש, ובפניו אל האלמימר ניצב... הוא מביא, והוא מלחש מה שצריכין ללחש, ופתאום הוא דופק גימ״ל פעמים במקל על המעלה וצועק:

— דבוק צא!

על הקהל נופלת אימה.

אבל הדבוק שותק.

קורא הוא עוד פעם:

— דבוק צא... אני גוזר: דבוק צא!

העולם רועד, בעזרת־הנשים מתעלפין; הדבוק שותק.

אבל בפעם השלישית, כשהזכיר הרב הזקן את הפמליא של מעלה, ואמר שיטיל עליו חרם, ושהאפטאי יסכים לכך, — רק אז נאנח הדבוק מתחת להבד השחור.

— איני יכול, רבי!

— מפני מה?

— אי זו הדרך, רבי, אצא? דרך הפתח? הרי תלויה שם קופסת בעל־הנס ונר־התמיד דולק!

— דרך החלון!

— כל השמשות שלמות...

דוקא לפני כמה ימים זכה זגג בהגרלה וקבע שמשות חדשות...

תופס הרב למקל, זורקו אל החלון, לרסיסי רסיסים נתבקעה השמשה————

והדבוק יצא...

אך כשהסירו את הבד השחור מעל לדף־הטהרה, היתה שרה׳לי מוטלת — בלא רוח־חיים...

* אחווה שגעון

במלחמת העולם הראשונה

כך החלה המלחמה/ ש'

ילד בן חמש הייתי והתמונה שלנגד עיניי חיה, כאילו אך אתמול היה הדבר.

באורה האדמדם של שמש-אוגוסט שוקעת, ואנחנו קבוצת ילדים שקועים במשחק, כדרכנו יום יום, בשובנו מן החדר; לפתע, כאילו נפלו מן השמיים, בקצה הכביש החוצה את כיכר השוק, קבוצת פרשים שבתה את לבנו וריתקה אותנו למקומנו. מחזה בלתי רגיל עד אותו יום. עודנו משתאים פעורי עיניים והינה מן הצד השני של אותו כביש קבוצת פרשים אחרת. לא הספקנו לתת בה עיננו והנה בידי ראשון הפרשים של הקבוצה הראשונה חרב ארוכה ונוצצת ולקול קריאתו החדה "פויער!" (אש) החלו רוביהם לירוק אש לעבר הקבוצה שממול. היינו נשארים לחזות במראה ה'נהדר' אלא שיד חזקה תפסה אותי ונגררתי — כמוני ודאי גם חבריי למישחק — הביתה. ננעלו הדלתות, הוגפו התריסים. תוך דקות ספורות נתרוקנה כיכר השוק — החנויות סגורות. נפש חיה אינה נראית מבעד לסדקי התריסים. נעלמו גם הפרשים, איש לעברו. כך החלה בעיירתנו מלחמת העולם הראשונה.

"משני עברי הוויסלה"/ יצחק רוזנברג

תנועת-צבא ערה וחזית-מלחמה רותחת משני עברי הוויסלה בסביבת אננופול מתוארת בספרו הנודע של ש' אנ-סקי "חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה", חלק א' (מיידיש: ש"ל ציטרון). נביא שורות אחדות ממגילה בשם "חורבן יוזפוב" (פלך לובלין) שנכתבה בידי יצחק רוזנברג, מתושבי העיירה, שחווה בגופו את כל בלהות החורבן.

"— — נשמעו פתאום יריות חזקות של תותחים מהעבר השני של הווייכסל. — — כעבור שעה קלה נראו על שפת הווייכסל קוזאקים אחדים, שציוו בקול גדול לתושבי העיר, כי יפזרו מהר את כל הרפסודות אשר על פני הווייכסל, ואם לאו — יורו בעיר.

— — התעוררו כל בני העיירה וניגשו אל העבודה. — — פתאום, באמצע העבודה, פרצה בהלה גדולה, והכל התחילו רצים בבהלה אל העיירה, מבלי לדעת מה נפל.

רק בבואנו העירה ראינו, כי חיילות אוסטריים רוכבים על סוסים דרך העיר במהירות גדולה ופניהם מועדות לאננופול.

"למחרת, ביום שלושה עשר באבגוסט (1914), התחילו מאז הבוקר עוברים מאננופול דרך העיר לאופולה מחנות של חיילות אוסטריה. — — החיילים לא נגעו באיש מן היהודים והנוצרים העוברים ושבים.

בעשרים ואחד לאבגוסט ראינו, שבכל הדרכים נסוגים אחור לאננופול מחנות של חיילים וצבא-ארטילריה רב. — (למחרת היום) לפנות ערב התחילה ריית-רובים על ידי חופי הווייכסל. בעשרים ושלושה באבגוסט בבוקר ראינו, שהאוסטרים מעלים בסערה את הגשר ומסירים את חוטי-הטלפון מעל העיר. כי ממשמשים ובאים ימי-חושך — דבר זה היה ברור לכולנו. — —

אך התחיל עמוד-השחר עולה מיהרו אנשים רבים, לקחו נשיהם וילדיהם ויימלטו אל הכפרים, שיושבים בהם יהודים. להיכנס לבית-נוצרי אי אפשר היה מפני הסכנה. הנוצרים לא הניחו לנמלטים למצוא חסות אפילו בבתי יהודי-הכפרים ואיימו להצית באש כל ביית, אשר מצאו בו היהודים מחסה. מכל עבר נשמעו רק: "זשיד" ו"בייליס". (אנ-סקי, 50—54).

היהודים בעיירות פולין הסמוכות לחזית שימשו "שעיר לעזאזל", לכפרת עוון בגידתם של "גדולי פקידי-החייל, כמיאסויידוב".

"— — לא לחינם היו — כמו שנתברר הדבר אחרי כן — רוב המאשימים והעדים במשפטי הריגול שנתעוררו נגד יהודים, מרגלים ופרובוקאטורים. כך היה הדבר **בעלילת קראשניק** (ההדגשה במקור), במשפטו של **גרשונוביץ**, במשפט לומז'ה ובהרבה מקרים אחרים. אמרו עליו על מיאסויידוב, שעל ידו הוא ניתלו למעלה ממאתיים יהודים.

— — לכל מפקד של פלוגה, לכל שר-אלף שחטא ואשם הייתה היכולת לטפול את חטאתו, את חוסר-הכישרון שלו ואת קלות-דעתו על "מרגל יהודי", ש"הכשיר את הכל".

— — **בראדום** תלו תשעה יהודים בגלל עוון "הארת-פנים לגרמנים", **בזאמושץ** תלו בגלל אותו פשע שבעה יהודים, **בקרשניק** — ארבעה יהודים, וביניהם הרב דמתא ורב-העדה. (שם, 9—10).

פרעות, מעשי רצח ואלימות נגד היהודים במלחמת העולם הראשונה לא פסחו גם על משפחתי. נוגשיו של הצאר רצחו באכזריות את אבי, יעקב גולדנר.

בכפר קאשין, הסמוך לראחוב, ניהל אבי חווה קטנה, שהשתרעה על שטח של 25 הקטארים של קרקע חולית, שהיתה בבעלותו של יעקב ולרשטיין מהעיירה קראשניק. אבי היה גם מנהל החשבונות במפעל של דוברות-עץ, שהיו מפליגות בנהר ויסלה לדאנציג. הוא שלט יפה ברוסית ובגרמנית, בדיבור ובכתב. משפחתנו, שהיתה המשפחה היהודית היחידה בכפר, מנתה שבע נפשות: אמי, שרה רבקה'לה, שתי אחיותי, טובה'לה וגוטה'לה, אחי הקטן שמואל, וסבא יצחק ברפמן.

בשנת 1914 התנהלו קרבות עזים בין הצבאות של הצאר לבין הצבא האוסטרי על חציית הויסלה, שהיה אז נקודה איסטרטגית. בגלל קירבתו של הנהר הופגז כפרנו קאשין ע"י תותחים וכולנו נטשנו זמנית את ביתנו והתחבאנו ב"חד-גדיא" המקומי (בית-המעצר) שהיה בנוי אבנים.

הקוזאקים, שנכנסו אל הכפר, נתעכבו בו והתמקמו במרחק לא רב מה"חד-גדיא". הם השגיחו באבי, שעמד על סף בית-המעצר — הוא היה בעל זקן — קראו לו להתקרב אליהם ואחד מהקוזאקים שלף את חרבו כמתכוון לערוף את ראשו של אבי. רק הודות להתערבותו המהירה של מזכיר-הכפר, ודוביאק, שאבי היה מיודד עמו, הוא ניצל ממוות.

אבל כעבור כמה שעות — ביום ששי סגרירי, בחוץ ירד גשם דקיק — נשמעו קולותיהם הפראיים של הקוזאקים ובין קריאות ה"הורא", נשמעה תכופות המלה "יבריי" (יהודי). סבי יצחק היה מודאג מאוד בשל כל מה שהתרחש ויעץ לשוב לראחוב, בה מצויים יהודים. למחרת היום, בבקרו של יום השבת, הובל אבי תחת משמר של קוזאקים והועמד מתחת לעץ, לא רחוק מביתנו. סבי, שהחזיק בידי, הבין, שמתכוננים כאן לבצע רצח איום באבי. הוא פנה אל אחד הרוצחים בבקשה, שיבצעו בו את זממם ויחונו את אבי. אחד מבין הרוצחים נענה, שיהרגו גם את סבי. הקצין השיב בצחוק ציני: "און סטארי, סאם זדחניה" (הוא זקן, יתפגר בעצמו).

הרוצחים קרי הדם תלו את אבי על אחד מענפי העץ. בגלל קומתו הגבוהה ומבנה גופו המוצק של אבי נשבר הענף ואבי צנח על הארץ חי למחצה. הוא לא הוציא כמעט הגה מפיו. רק ניתן היה להבחין בשפתותיו הלוחשות תפילה חרישית.

הקצין פקד בקול זעקה חייתית לירות ב"יברייסקי שפיון" (המרגל היהודי). מיד נשמעו יריות מרובים שכוונו אל רקותיו של אבי יעקב, והוא נפח את נשמתו.

לא רחוק מהכביש — על אדמתו של אלעזר ולרשטיין — נראתה גבעה, שעל ראשה בלט גזר-עץ — ציון למקום מנוחתו של אבי, יעקב גולדנר, שנרצח באכזריות על לא עוון בכפו.

בשובנו הביתה ("הביתה" לתפארת המליצה בלבד — בינתיים הכל נשדד) נשמעו קריאות קולניות מפיו של איש צבא בעל דרגה גבוהה, רכוב על סוסו, שאותת בדגל לעצור בעד ההוצאה להורג. הודעתו של סבי, שאבי כבר הומת, עשתה עליו רושם קשה מאוד. באנחה עמוקה ובקול חלוש אמר האיש, בעל הדרגה הגבוהה, שהוא מיופה-כוח להציל יהודים, וכי שמו ש' אנסקי. הוא מיהר לחזור לקראשניק, כדי להציל את חייו של הרב דמתא ופרנסי הקהילה, שהושמו במעצר באשמת "ריגול".

כפי שנודע לנו אחר-כך, נרצחו היהודים העצורים בקראשניק באכזריות[1].

אחרי האסון הגדול חצינו בשעת לילה מאוחרת את הויסלה בסירה והגענו אל ביתו של טוחן יהודי ביאנישוב ומשם, בקשיים גדולים, ליאנוב לובלסקי, אל אחות-אמי. אמי היתה אז הרה ללדת וגם ילדה שם את תינוקה.

כעבור שנה וחצי התירו האוסטרים להעביר את עצמותיו של אבי אל בית-העלמין בראחוב.

יהודי ראחוב: יאנצ'ה ברפמן, יוסלה פרלס, יענקל הוכמן ואייזיק השלש פתחו ביום חורף מקפיא את הקבר במכושים, הוציאו ממנו את גוויתו של אבי יעקב והעבירוה בארון פח לראחוב. שם הובא לקבורה בבית-העלמין החדש.

---

1) ראה לעיל ע' 106.

זיכרונות

בית-אבא / נתן בלמונט (נחמן בלומנקרנץ)

משפחתי התגוררה בראחוב. אמי מאפט, אבי היה מיאנוב. אחרי שהתחתנו, השתקעו בראחוב. את סביי אינני זוכר. הם נפטרו לפני שאחי הבכור, איצ'ה-מאניס נולד. הוא נקרא בשם שניהם. את שתי הסבתות זוכר אני, כאילו היה הדבר היום: סבתה חיה (אם אבי) וסבתה תֶמה (אם אמי). הן היו גרות עמנו יחדיו כל השנים.

היה לנו ביית גדול. היו שם שלושה חדרים. בחדר אחד היה אבי עובד. הוא היה סופר סת"ם. החדר השני היה מה שקרוי "אלקיז' " (קיתון), בו היו שתי הסבתות ישנות. בחזית היתה ה"מאפיה". שם היו אופים לחם, כעכים ועוגיות. בעליית הגג היו מפטמים אווזים.

לאחר שהאווזים היו מפוטמים, היו שוחטים אותם ומורטים את נוצותיהם. היו מכינים שומן, עם גלדי-שומן, לכבוד החגים. זה היה עסקו של אבי.

אבי היה גם סוחר במליחים. כשהייתה מגיעה עונת ה"צומות", היינו מקבלים טונות רבות של מליחים. אבל אמי עבדה יותר מאבי. היא הייתה עוזרת גם לאפות ולגדל את הילדים הרבים, בלי עין הרע. גם הסבתות היו עוזרות קצת.

שעה שאבא היה יושב וכותב ואמא הייתה מדברת אליו, לא היה עונה לה. ואם היה עונה, שוב לא היה חוזר ויושב לכתוב, אלא היה הולך קודם לטבול במקווה. מייד אחרי שאכל ארוחת בוקר, היה יושב לכתוב. היה כותב ספרי-תורה רבים, עבור רבנים שהיו נוטלים עמם לדרך כשהיו נוסעים מעיר לעיר. למענם היה כותב ספרי-תורה קטנים. ספריון השיגו מחיר גבוה. אם היה כותב לפעמים למישהו כמה פרשיות, היה הלז צריך להיות גביר, כדי שיוכל לרכוש אותן. למען אילו רבנים היה כותב את הספרים? היה כותב למען הרבי מקאזימיר, למען הרבי מקראקוב. היה כותב עבור רביים רבים, אך הוא עצמו חסידו של הרבי מקאזימיר היה, היה גם ידידו הטוב של הרב מאוסטרוויץ. היה נוהג לנסוע לבקרו לעתים קרובות מאוד. וכשהייתה לו איזו קושיא חמורה, היה נוסע אליו והוא היה מתרץ לו אותה. היה נוסע אליו לשם בירור קושיות לא רק בתחום מלאכתו כסופר אלא גם בתחומים אחרים, כגון: אני רציתי ללמוד מלאכה, אך אבא לא הסכים; רצה שאעסוק בתורה. אני התעקשתי להיות דווקא בעל-מלאכה. סוכם אפוא, שהרב מאוסטרוויץ יפסוק ויהיה כדברו. והרב מאוסטרוויץ הסכים, שאהיה תפר.

החיים בראחוב באותם הימים לא היו קלים. אם עמלת קשה כל ימות השבוע, והשם עזר שיהיה לשבת, אזי היה לך מה לאכול. ואם לאו, היו "מעמידים פנים" — יראו הבריות שעשית שבת כביכול. אך "אוי ואבוי" לאותה שבת...

עם כל הפרנסות, שהתפרנסנו מהן בבית, נאלצה עוד גם סבתה תמה לעזור. היא הייתה רוכלת בכפרים. הייתה יוצאת לכפר עם כמה חפצים, כגון מטפחות וכדומה, למכירה, וחוזרה מהכפר עם אי-אלו דברי מזון: קצת תפוחי-אדמה, קמח. הנה, בזה נמצא סיוע לפרנסה. אבא ואמא היו מנסים לעכב בעדה מלעשות זאת, אך היא נהנתה ממצב בריאות טוב, והיה לה רצון לעזור. סבתא חיה ע"ה הייתה אשה חולנית. היא הייתה גדולה בהרבה שנים מסבתה תמה, אבל סבתה תמה מתה לפניה.

היא נפטרה כאשר כולנו נמלטנו מראחוב לקראשניק במלחמת העולם הראשונה. אבי היה היחיד שנשאר בראחוב, כיוון שלא יכול להשאיר את סבתא חייה לבדה. אנשי קראשניק עזרו לנו, ככול שיכלו. נתנו לנו דירה ואוכל, אם למישהו לא היו אמצעים למחייה. אותו דבר קרה, כאשר בני אוז'רוב נמלטו לראחוב. הראחובאים עשו למען ה יוז'רובאים, מה שהקראשניקאים עשו למען הראחובאים. מדוע בקראשניק? כי ק' הייתה מרוחקת מהוויסלה 3—4 פרסאות. אוז'רוב הייתה יותר קרובה לנהר ואילו ראחוב הייתה הקרובה ביותר. ראחוב עברה מיד ליד לעתים תכופות. מהרוסים לאוסטרים וחוזר חלילה.

בשנים הראשונות של המאה ה-20 נעשו הבריות בעלי-תודעה; החלו לחפש אחר משהו שיתן להם נקודת אחיזה, כדי להבין יותר את המתרחש בעולם. שוב לא היה המצב דומה למה שהיה קודם לכן, מצבם של היהודים במיוחד. כלפי חוץ נחשב בית המדרש כמקודם מרכז החיים, ורק נמצאו כמה בחורים, שהחלו לקצר בלבושם ולענוב עניבות. בחורים, שהצטרפו לתנועה הציונית, היו תוקעים בעניבה או בדש החולצה סיכה עם מגן-דוד, כתכשיט. גם אני לבשתי קאפוטה יותר קצרה מהמקובל, וספגתי "סטירה" הגונה מאבי ב"שטיבל" של חסידי קאזימיר, כאשר ענדתי לראשונה מגן-דוד. ידידיו התרו בו, שזה גרוע מצלב. התנועות הגבירו אז את פעילותן. באותם זמנים היה הנוער היהודי בשל יותר מבחינה פוליטית. עד אז היו בני הנוער רדומים. אלה שהרגישו בצורך לפעול בתחום הפוליטיקה, היו עוזבים את ראחוב ועוברים לערים הגדולות, כדי שיוכלו לבטא את עצמם וצורכיהם יוכלו לבוא על סיפוקם.

שיבתנו 'הביתה'

בתום הקרבות, כעבור 4 שנים, — המחזה הראשון שנתגלה בשובנו "הביתה" — "יער" של מעשנות המזדקרות מתוך גלי האפר והעיים, ותילי החורבות. כי זאת לזכור, עיירתנו הייתה בנויה עצים ברובה. אלה היו כמובן מאכולת אש. נותרו לפליטה בתי אבן אחדים, שבאחד מהם מצאה משפחתנו הגדולה מיקלט זמני כדייר מישנה. ב-3 חדרים לא-גדולים הצטופפנו 10 נפשות, כולל סבתא חיה, אם אבי, שהייתה מרותקת למיטה. איני זוכר אירועים מיוחדים מאותה תקופה עגומה, פרט לשניים —

באחד מלילות הסתיו, חזר אחי וו' מתלמודו בבית המידרש, חיוור ורועד. מייד הושקה משקה חם עם מיץ-פטל, תרופה למקרה הצטננות. מאוחר בלילה התעוררתי לקול המולה משונה — אחי קם ממיטתו עלה על כיסא ונשא קולו בקריאות משונות. בבית לא היה אותו זמן איש מהמבוגרים. אחי משה למד בישיבה, באופטוב; אבי נסע לרגל עסקיו. עד שנכנס אחד השכנים והשתלט על המצב, רעדנו, אנו הקטנים מפחד ומתימהון — שמא נכנס בו דיבוק... רק מאוחר יותר התברר כי באותו לילה כשיצאו הבחורים מבית המדרש, שמעו דפיקות בבית הכנסת הסמוך, אשר שימש לתפילה רק בשבתות ובחגים. במשך ימות השבוע עמד שומם ומשמים, ומשמש מקור לכל מיני אמונות טפילות, ואין איש מעז לעבור שם ביחידות אחרי רדת החשיכה. אחי זה, שבאותו זמן כבר היה מאורס, היה קורבן האמונות הללו. כעבור זמן בדקו ומצאו שהדפיקות שנשמעו מבית-הכנסת לא היו אלא אחד מפחי הגג שניתק מחיבורו, וזה מה שטירף את דעתו. כעבור חודשים אחדים, ללא עזרת פסיכיאטר, כך מעצמו — ויש אומרים ב'השתדלותו' של הרבי מטריסק, שאבי היה מחסידיו — שב אחי לאיתנו ולתלמודו.

מקרה אחר, אחד מספיחי המלחמה, היה דבר פציעתו של אחד מחבריי. שני ילדים מצאו, בשוטטם בסימטאות העיירה, צעצוע כלשהו ואמרו ל"התחלק בו חלק כחלק". הניחוהו על אבן ובאבן אחרת היכו עליו ו"צעצועם" התמים התפוצץ וריסק יד ימינו של חברי ורגלו של "שותפו".

ניסיונות של שיקום עצמי

אבי, שלרגל מלאכת קודשו — סופר סת"ם — היה בדרך כלל יושב ביית, נאלץ בתקופה ההיא להמיר את קולמוס הסופרים שלו בעסקי פרקמטיא ולנוע מיריד אחד למשנהו, כדי לפרנס — ולו בצמצום — את משפחתנו הגדולה. אולם זה לא היה כנראה לרוחו וגם לא סיפק את הצורך המצומצם, אפילו באותם תנאים עלובים. מה גם שעל הפרק עלה דבר נישואיו של אחי וו'. גם הביית שהוחל בבנייתו דרש השקעה גדולה, אף במושגי אותם הימים.

כשהוצע לאבי להצטרף כשותף בחכירת בוסתנים, שסביבתנו הייתה משופעת בהם, קיבל. מייד אחרי הפסח של אותה שנה עקרנו כל המשפחה והתמקמנו בסוכות ובאוהלים באחד הבוסתנים שחכרנו. בשבילנו, הילדים הייתה תקופה זו, כאילו שרויים אנו ממש ב"גן עדן" — המרחב, פינות המחבוא, האגם — והעצים עמוסי הפרי למינו: אגסים, תפוחים, שזיפים, ודובדבנים. הוסף לכך שיחים נושא פרי — פטל, גרגרים, ועוד מינים שאף את שמם לא ידעתי עד אותו זמן. אולם אליה וקוץ בה: אנו, הילדים, הוזהרנו בשם בעל האחוזה ושומריו וכן על ידי השותפים עצמם שאסור בתכלית האיסור לטפס על כל עץ שהוא או "לנגוע" בפרי שעליו. עצי הדובדבן הוצאו מכלל איסור זה כשהחל הקטיף והקוטפים על סולמותיהם לא יכלו להגיע לענפים העליונים, נתבקשנו אנו הילדים להוכיח כושרנו בטיפוס לגובה של כ-12—15 מ' ולקטוף מלוא הסלסלה מן הפרי היקר במיוחד. סלסלה שהתמלאה הורדה בחבל למטה, לאריזה. לאותו קייץ מבורך במרחב שדות, בוסתנים ואגם היתה כנראה השפעה ניכרת על כל מהלך חיי בעתיד.

הרבה מלאכות ומעט ברכות

מעולם לא נחשבה משפחתנו בין המשפחות העשירות בעיירה. גם עניים לא היינו. משפחתנו נחשבה כ'בעל-ביתית ומכובדת'. אבי המנוח היה מתרחק מעסקי-קהל ומריבות. עסק בפרנסת משפחתנו, בת 12 הנפשות (בזה 6 אחים ו-2 אחיות, אמו הישישה ואחותו האלמנה). בנוסף לצורכי היום-יום צריך היה לבנות מחדש את הקן המשפחתי שנחרב במלחמה, כאמור. אבי ז"ל, שהיה סופר סת"ם מבוקש ביותר, וראה במלאכתו 'מלאכת קודש' נאלץ היה בעקת הזמנים לחפש עיסוקים מכניסים יותר, ולוותר (זמנית) על עבודתו האהובה עליו. אחרי עסקי הבוסתנים, שאיפשרו לסיים את בניין בית המשפחה ולעמוד בהוצאות חתונתו של אחי וו', פתח חנות מכולת. את הסחורה הביאה אימא מהעיר הגדולה א'. אמא ואחותי הגדולה נסעו גם לימי-השוק בעיירות הסמוכות, 2—3 פעמים בשבוע. בבית, כולנו היינו עוזרים: בחנות ובהכנת דברי המאפה השונים בתנור הביתי, כל אחד כפי יכולתו.

הכל עזרו בפרנסת המשפחה. אחי נחמן, בן ה-16, עסק במלאכת התפרות; אני, לפני שמלאו לי 13, הלכתי ללמוד חייטות — הכל, כמובן בהסכמת אבי ובברכתו. רגיל היה לענות על התמיהות השונות במימרת

חז"ל "פשוט נבלה בשוק ולא תצטרך לבריות". הוא היה נאה דורש ונאה מקיים. ביום-השוק שבעיירה היינו כולנו עסוקים בעזרה בחנות או ליד הדוכן שהוקם לאותו יום בכיכר השוק. רק אחי משה, הוא למד באותו זמן בישיבה באחת מערי הסביבה והיה פטור מעול הפרנסה. קשה לומר ש"טבלנו" באותם הימים בשפע. אך הפרנסה הייתה מצויה. ואבא יכול היה אפילו להיפנות למלאכת הקודש, לכתיבת ספרי תורה. בייחוד כשמדובר בס"ת בשביל חסידי קוזמיר (או גור), שאף הוא נמנה עליהם. טקס סיום הכתיבה הוחג ברוב עם ובפאר.

תהיות, לבטים וחיפושי דרך

זמן קצר לפני שמלאו לי שלוש עשרה לימדני אבי להניח תפילין. הוא גם הסביר לי את משמעות העובדה שביום עלייתי לתורה, כשאבא יכריז בברכה "ברוך שפטרנִי מעונשו של זה", הריני הופך לאחראי למעשיי ובר-עונשין. ואכן, הגיעה אותה שבת במהרה. אבא עטף אותי בטליתו והוליכני לעלות לתורה. קריאת הברכות והפטרת השבוע עברה, ככל הזכור לי, ללא תקלה. אך למשמע הכרזתו של אבי, עברני רעד קל; הייתי נרגש. התחלתי לתהות, מה משמעות "להיות בר עונשין". חרדתי מאוד שמא אכשל חלילה ואעבור על איזו עבירה, אפילו שלא במתכוון; הרי אני 'בר-עונשין'. איני זוכר אם נערכה אז מסיבה כלשהי בביתנו, כמקובל בימינו. מתנות לא קיבלתי, פרט לשעון-כיס, 'בצל', קשור בשרשרת מוכספת — מתנת הוריי. כן, מתפללי השטיבל באו אחרי התפילה באותה שבת לביתנו, ל'קידוש'. זה הכול, לכאורה.

אותה ברכה, שאבי אמר ברוב הדגשה (כל זה צילצל באוזניי) הטילה על כתפיי עול כבד של תרי"ג (שש מאות ושלוש עשרה!) מיצוות. בהרהוריי במה שצפוי לי, כבר-עונשין, חשתי כאילו העול הזה עומד להכריעני וסופי שאירש גהינום. ביני לבין עצמי החילותי לתהות ולהתפס לכל מיני שאלות בדבר מהות המיצוות השונות וטעמיהן; ומהות העונש ה'מגיע' על עבירות מסויימות, ועל הרהורי חטא שאולי לקיתי בהם בלא-יודעין... **איזה מין צדק הוא לתת באדם שני יצרים, הטוב והרע; וכשהיצר הרע גובר, מדוע צריך להיענש האדם? ועוד שאלות, תמיהות ותהיות כאלה. ותשובה איין...**

בדרך מקרה נקלעתי באחד מימי סתו שלאחרי אותה שבת, למועדון של ה"איגוד המקצועי" ונפתח לפני מעין אשנב לעולם שונה לחלוטין. נדמה כי אז חל מיפנה בדרך חיי — ראשיתם של חיפושי דרך, שלא ייפסקו עוד. מה הביא אותי, נער צעיר, בן למשפחה מכובדת בעיירה למקום ויעודם של נערי הסנדלרים והחייטים ('שניידער- און שוסטער-יונגען')? הלא כבר סופר שבהסכמת אבי הלכתי ללמוד חייטות. ובאותם הימים התחילו לארגן את כל שוליות-החייטים, לקראת השביתה שעמדה לפרוץ מייד אחרי חג הסוכות. ובכן במוצאי 'שבת בראשית', נעלמתי אחרי תפילת מעריב ובאתי לאותו מועדון. רושם כביר עשה עליי האולם מייד עם פתיחת הדלת. מול הכניסה התנוססה תמונה גדולה שממנה הביטו בי שני פרצופי פניהם של אנשים בעלי הדרת פנים עטורי זקן... (אחר כך ידעתי שמותיהם: מארכס ואנגלס). מעליהם, לרוחב כל הקיר להטה כתובת ענק של אותיות אדומות, המכריזה 'ארבעטער פון אלע לענדער פאראייניקט אייך'. על הקירות האחרים היו תלויות, פה ושם תמונות מתמונות שונות. מן התקרה השתלשלו שרשראות נייר צבעוניות. הצבע השולט היה אדום ובמידה מסויימת ירוק וצבעים אחרים. לאורך הקירות עמדו ספסלי עץ ארוכים, נושבים בחלקם. בפינות התגודדו צעירים וצעירות, שלא את כולם הכרתי.

כשנפתחה הדלת לחדר השני, קטן יותר, ראיתי שולחנות ארוכים (כמו בבית המדרש, או בחדר) ועליהם עיתונים וחוברות שונות, שעל אחדים מהם רכונים אנשים ומעיינים בהם בשקט. לימים הוספתי לבוא הנה כדי לראות מה כתוב באותם עיתונים ובחוברות (היו שם גם ספרים מעטים). אולי קיוויתי למצוא באלה תשובה לספקותיי המכרסמים ואינם נותנים מנוח. באחד מביקורי אלה במועדון, בהיותי שקוע באחד העיתונים, התקרבה וישבה על ידי צעירה אחת, בתה של קיילה החלבנית. היא הציצה, כאילו שלא במתכוון, בעיתון שבידי וניסתה לקשור אתי שיחה. לימים נודע לי ששמה לאה וכי היא עצמה עובדת אצל חייט-נשים אחד וחיה עם אמה האלמנה, המתפרנסת מחלבנות. לא שיש לה פרות המניבות חלב, אלא שהיא אוספת חלב באחד מכפרי הסביבה ומביאה אותו בשני כדי פח הביתה. כאן היא מוכרת אותו לכל דורש, או מחמיצה אותו ומעבדת את השמנת לחמאה, והחלב החמוץ — לגבינה.

אגב, היה זמן שגם עקרות-ביית אחרות, ואמי בתוכן, היו "מטיילות" 2—3 פעמים בשבוע לכפרים השונים בסביבה הקרובה; הן מביאות לאיכרים, בייחוד לנשי האיכרים, כל מיני סידקית ואוספות מהרפתות חלב לצורכי המשפחה ולשכנים. ילדים וילדות היו מתלווים לטיול זה, בזמנם הפנוי. גם אני הייתי מתלווה ברצון ל"טיולה" של אמי. תפקידי, אני מניח שגם תפקידם של שאר המתלווים לאמותיהם, היה ל"השגיח" על כשרות החליבה. דהיינו, חליבה לדלי שהבאנו מהביית, ושחלילה לא ישימו חתיכת "דבר אחר"... לתוך החלב. כשרותו של החלב הייתה כנראה, אצל אמי ואולי גם אצל שאר עקרות הביית, המניע להביא את החלב "ישר מעטין הפרה". כך או אחרת, לנו 'המלווים' היו מניעים אחרים או נוספים — טיולי בוקר בשדות, בילוי בצוותא, ראשיתו של שיכרון-מבוכה מתוק במיפגש תמים עם המין השני. תפקיד ה"משגיח" לא קסם לי כלל, אף אם התייחסתי אליו בכל הרצינות. אך הוא הטיל אחריות כבדה:

שמא ואולי ומי יודע?... מה גם שהייתי חייב להיות כלוא ברפת אפלולית ומצחינה כל זמן החליבה, שעה שבחוץ קורצים עצי הבוסתנים עמוסי פרי "כמעט" בשל; קוראים הגאיות וההרים; לוחשים פלגי המיים הקרירים ומזמינים לשיכשוך ולמעשי משובה עם נערי הכפר. אכן גם זה היה. מתי? — כאשר נגמרה החליבה והחלב הועבר לשני הכדים בפחית-מדידה שהבאנו מהבית; הכדים נחתמו כדין על ידי אמי והושארו בפינת צל. נתלוויתי אז לאמי בביקוריה בכמה 'משקים' שמעבר לגיא. לפעמים נשארתי בדרך וכעבור זמן מה, כשאמי סיימה את ביקוריה, בשובה הבייתה לקחה גם אותי. מיטב זכרונות הילדות כאן מקורם.

ביקוריי במועדון האמור לא היו תכופים ולא רבים, בשל נסיבות חיי אז. אך דבר אחד, הרעב שאינו יודע שובעה, לספרים ולעיתונים — יהיה מה שיהיה תוכנם, שלא תמיד יכולתי להבינו --, שם מקורו. מאז, כל דבר המזדמן ליד: עיתון ישן, ספר ואפילו דפים בודדים, הכל כשר לקריאה, לפחות ברפרוף קל. זוכר אני כי שעות רבות הייתי "מבלה" בעליית הגג של בית-המידרש, (שם הייתה ה'גניזה'), בחיטוט בערימות ה"שמות" הבלים והמתפוררים, בחפשי אחרי חומר קריאה.

בפגישה מקרית עם לאה, בתה של קיילה החלבנית, שתמיד הייתה לבושה שחורים, מכף רגל עד ראש — קייץ וחורף, שאלה אותי למעשיי ומדוע חדלתי לבוא למועדון. היא אף ניסתה באותה הזדמנות לעוץ לי מה לקרוא. איני בטוח אם הבינותי כל עצותיה אך ככל שאני חוזר לאותה תקופת-מיפנה בחיי, אין דמותה משה מלפני עיניי. מה עלה בגורלה של אותה לאה? העלתה בענן המשרפות הנאציות השמימה או ירדה שאולה בין שלגי סיביר?...

ביתנו הישן / הדסה ענב (פישמן)

שבת

כל ימות החול היו הבריות עסוקים ברדיפה אחר הפרנסה ומלאי דאגה, אם יהיה ביום החמישי יריד טוב, אם לאו, שכן זה היה המקור העיקרי לפרנסת בני העיירה. כל ימות השבוע היו איפוא טורחים, שיהיה במה "לעשות את השבת". בעיירה היו כמעט כולם אופים, מי ביום חמישי בלילה, מי ביום השישי לפנות בוקר. היו אופים: לחם לכל השבוע, חלות, עוגיות, רקיקי-ביצים, כיסונים ומציות. בחצות היום היו מודיעים לקהל, שהמרחץ כבר הוסק ומוכן. איש מיוחד היה עובר בכל העיירה וצועק בקול "אין באד אריין" ("למרחץ"). כעבור שעה, לפנות ערב, שוב היה הכרוז מודיע לקהל, שהשבת באה; השמש, נחמ'לי קודא, — כזה היה כינויו — עובר עם מקלו בידו, היה מקיש בדלת של כל בית, ואיש איש היה עונה: "כבר דופקים, כדי ללכת לבית-הכנסת".

משבאו מבית-הכנסת הביתה, היו מזמרים "שלום עליכם" ו"אשת חיל". כמעט כל בני-העיירה, הכל, עניים ועשירים כאחד, היו מסובים לשולחנותיהם וחוגגים את השבת, מי ברווחה כשהשולחן ערוך יפה, מכוסה מפה צחורה, ועליו "בשר ודגים וכל מטעמים", כאמור בזמירות. איש מבני המשפחה לא נעדר, לפעמים מסב לשולחן גם "אורח". היו מקדשים, מזמרים זמירות ומברכים ברכת המזון במזומן. אך היו גם בתים ש"המלכה שבת" הסתפקה בסעודה צנועה בלבד.

בשבת בבוקר התקשטו הנשים בפאות הנוכריות שלהן ובתכשיטיהן והיו הולכות להתפלל. לא כל הנשים בראחוב ידעו להתפלל. אלו שידעו, היו מתפללות בקול ומשמיעות כל מלה ומלה, ואלו שלא ידעו, היו עוקבות אחריהן. עומדת לה נוחה'לה, על חזה תלוי שעון על שרשרת, ואומרת את דברי התפילה בקול. אגב זאת היא מפסיקה מדי פעם. "ברוך אתה" — שאול שלי, שיהא חזק ובריא; איני יכולה לשבוע נחת דיי, איך שהשרשרת עם השעון מקשט אותי. — ושוב פעם: "הודו לד' — ושאול שלי רווה נחת ממני, עיין רעה על כל שונאי". אגב זאת היא תופסת בשרשרת, יורקת שלוש פעמים "טפו, טפו טפו — שלא תזיק לי עיין רעה".

משבשו מבית הכנסת, היו הולכים להביא את החמין מרחלה של ינטה, או ממלכה'לה של פסל, או מפסל של מלכה'לה. אמי, חייה-דינה, היתה אומרת, שפסל של ביילה העבירה כרמים לעולם הבא. כיצד? אני זוכרת כיצד שרה-ביילה באה בריצה אל אמי וצעקה: "חייה-דינה! אמי!" אמי — אצל איזה חולה לא היתה? בשעת גסיסה צעקה שרה-ביילה: "אמא!" ותחבה גרגיר ענבים לפיה. הענב נשאר תקוע בפיה, לא לכאן ולא לכאן.

סבתא שיינדל-דבורה ואמי חיה-דינה

סבתא שיינדל בורנשטיין; קראו לה שיינדל הצדקת. עסקה בעזרה לחולים ולניצרכים. הייתה אופה מצות לפסח יחד עם ריבה'לה, אשתו של לייזר רוצ'קי. בת שבעים ואחת הייתה. שעה שעמדה ליד התנור ואפתה את המצות, הצטננה וחלתה. למחרת היום קראה לריבה'לה אל מיטת חולייה והשביעה אותה, שלא תסב לילדים עגמת-נפש ושלא תספר לאיש. והוסיפה: "ריבה'לה, להוי ידוע לך, שבפסח לא אהיה עוד כאן." כשקראו אליה חובש או רופא, אמרה: "אתה רוצה לדעת, אם הכינור עדיין מנגן?" לילדיה אמרה: "לכו עם העופות אל השוחט, הכינו את הפסח."

המצבה על קברה של שיינדל-דבורה בורנשטיין

The Tombstone on the Grave of Scheindl Dvoireh Bornstein

בימיה האחרונים לקחה את כל תכשיטיה וחילקה בין הילדים ואגב כך נפרדה מהם. ביום מותה ביקשה, שיביאו אליה את יענקלה, בנה של הדודה באשה. הוא היה בן יחיד. גם ממנו נפרדה. אחר-כך ביקשה שיחליפו את לבניה התחתונים ויקראו לאיש, שתאמר "וידוי" בפניו. לאחר שאמרה את הוידוי, זיכתה את כולם מסביב במבט-פרידה. ככה נפטרה מהעולם הזה יומיים לפני הפסח. תנצב"ה.

היו בעיירה אנשים, שקראו לילודים בשמה. זכורתני, שנשי העיירה, שהלכו לבקר את קברי קרוביהם בבית העלמין, היו סרים גם אל קברה, של סבתא שיינדל. שעה שהיו הולכים הביתה מבית-הקברות, היו סרים אל אמי ומוסרים "ד"ש מאמך המנוחה". המצבה שעל קברה הייתה בולטת מעל בית-הקברות כולו. כאשר ביקר הדוד מושקה בראחוב, כינס את כל המשפחה וצילם אותם ליד הקבר. וכך אמר לבני המשפחה: "מקנא אני בכם, שברצותכם לשתות מהיין היקר, יכולים אתם לעשות זאת, דהיינו, בכל שעה שאתם רוצים ללכת לבית-העלמין, אתם הולכים"...

חייה-דינה, אחותי הצעירה, הייתה "אוצר" בביתנו. אוצר ממש במלוא מובן המילה. מוכרים היינו יי"ש, והרי הדבר כבר נאסר. היה יום חמישי בשבוע, יום השוק. היה ביתנו דומה, כאילו השמיים נפתחו. חזרתי מהחדר. אותה שעה נכנס גוי לביתנו. ביקש יי"ש. השיבה לו: "אין לי ואיני מוכרת". עומד אני מהצד ומתבונן בתמונה זו. אומר הגוי: "את הבי לי וודקה". השיבה לו מייד: "אמרתי לך — אין, אין אני מוכרת ואתה, הסתלק מכאן". מתחיל הגוי להתרגש קמעא. כיוון שכך תופסת היא אותו בעורפו, הנה כך, מוציאתהו החוצה ומעמידה אותו שם. לי לא נתנה לגשת. היא הייתה נערה חזקה מאוד. (סופר בפי י"ב).

עודה נערה צעירה, בבית אביה, הייתה עוזרת הרבה. רגילה הייתה לספר על אודות הדליקה בראחוב, כשהעיירה כולה עלתה באש. הבריות הוציאו את כל רכושם לבית-הקברות. הרוח נשאה את האש גם שמה וגם שם נשרף הכל. אחרי זה, הייתה אמא מספרת, הקימו צריף עץ קטן ופתחו בו אכסניה. עוברי-אורח היו סרים שמה לאכול או לשתות כוס-תה. אט-אט החלו שוב להקים את ביתם.

במשך שנים לא מעטות אחרי חתונתו היה אבי עובד יחד עם סבי, וולוול פישמן, שהיה מגדולי הסוחרים בפולין. הוא היה ממעט לשבת בביית. היה שט עם הדוברות לדאנציג. באותו זמן היינו גרים בשכנות עם משה'לה קליינמן, בבית קטן. אמי הייתה עוסקת שם במיסחר בלתי-חוקי בטבק, סיגריות, ויי"ש. את היי"ש הייתה מחביאה בביתו של משה'לה קליינמן, אצל אוריש ואצל רבקה יוזפס. כשהיה נכנס גובה-המסים אל חייה-דינה, היו בן-רגע מתכנסות אחיותיה: חנה-רייזל, באשה-גיטל, טובה-רבקה, ואחיה אברהם-מנדל, מי בחוץ ומי בפנים.

פעם בא הגובה, ומוצא בארון טבק וסיגריות רבות. הלה מוציא הכל ומניח בערימה על השולחן. מה עשתה? ניפצה את השמשות והשליכה הכל החוצה. האחיות שהיו בחוץ אספו הכל וברחו. לא נשאר דבר על השולחן...

קרה, שהגובה מצא בבית גויים בשעת שתייה. והייתה נתבעת למשפט. פעם אחת אירע, שנכנס הגובה ומצא גויים יושבים ושותים. היה משפט. לא נמצא עורך דין שרצה ליטול לידיו את העניין. באו הגויים והעידו בשבועה, שקנו אצלה יי"ש ושילמו כסף. דנו אותה לחודשיים מאסר. הגישה עירעור ונסעה ללובלין אל גדול עורכי-הדין, אל לווינזון. ברם, עורך-הדין מסרב לקבל על עצמו את העניין: הגויים נשבעו. נוסעת אמי הבייתה עם "חודשיים מאסר, שישה ילדים קטנים בבית!" חלף חודש. חזרה ונסעה אל אותו עורך דין. הוא בשלו, אינו יכול לטפל בעניין. רואה אמי, שבאו אליו לבקש נדבה עבור כלה ענייה, והוא מוציא 300 זלוטי ונותן. סחה אמי אליו: "אם אתה יכול לנדב 300 זלוטי למען כלה ענייה, חייב אתה להציל אם של שישה, שלא תלך למאסר"... משיב עורך-הדין: "מה אעשה לך, הבי 30 זלוטי" בקיצור, עורך-הדין התייצב למשפט והיא קיבלה, במקום חודשיים מאסר, רק עשרה ימי מעצר. לאחר השמעת פסק-הדין, אמר לה בשעת יציאה מהאולם: "יכול אני להחיות מתים"... אומרת אמי אליו: "אצלי זכית בעולם הבא כולו, אלא שאת מחציתו הפסדת, כיוון שלא הסכמת מייד ליטול על עצמך את ההגנה ושנתי נדדה במשך חודש שלם. עכשיו החזר-נא לי 5 זלוטי, שיהיו לי דמי-נסיעה הבייתה..."

בביתו של ישעיהו גוטליב עבדה שנים רבות חייה-דינה'לה, בתו של משה שואב-המיים. אמי שידכה אותה לאליעזר געניו. הוא לא נמנה עם הבחורים הישרים דווקא. כשהיו כבר מאורסים, נידון למאסר לחצי-שנה. צריך לערוך חתונה, והנה החתן עומד ללכת למאסר. לקחה אותו ונסעה עמו ללובלין, אל עורך הדין "שלה". כבר עברו כמה שנים טובות ואין אמי עוסקת עוד במימכר יי"ש ואין לה עוד משפטים. משראה אותה העורך-דין שאל מייד: "מה, שוב את סוחרת ביי"ש?" משיבה היא: "לאו! באתי עם אחד, שהוא אב לארבעה ואשתו חולה. רק אתה תוכל להושיעו!" ואומנם השיג את שיחרורו. בני-הזוג אכן התחתנו, הביאו ילדים לעולם ולעתים קרובות היו מבקרים אצלנו ולא אחת היו מודים לאמי. הבחור הפך לאיש הגון וישר, ובעל טוב. הם היו מאושרים מאוד.

היא גם דאגה, שלחתן תהיה חליפה חדשה, הייתה אוספת פלומה ונוצות לשמיכות והכינה את החתונה. טיפלה בכל דבר.

היתה דואגת לרווחתם של ניצרכים. הייתה אוספת כספים גם בשביל בניין בית-הכנסת. היא עצמה הייתה עסוקה בענייני פרנסת ביתה ועם זאת היה לה זמן פנוי לכל.

סבא נחמיה מחלק מעות-חנוכה

חג החנוכה חל בעיצומו של החורף, כשהכל מכוסה שלג לבן כמו במעטה של פלומה. זכורתני, כיצד אבא השכים קום לפנות בוקר והביא הבייתה ערימה של עצים בזרועותיו, הניחם ליד התנור והכה בזרועותיו הקפואות על גופו מסביב, כדי להתחמם, ואגב כך סח: "ילדים, קור בחוץ".

בכל ביית היו מדליקים יום-יום את נרות החנוכה בנוכחות כל בני המשפחה והיו שרים את שירי החנוכה היפים. מסבינו וסבתותינו, ומאבותיהם זכור לי עדיין רק סבא נחמיה בורנשטיין עם זקן השיבה שלו ותלתלי השיבה שלו, שעטרו את כובעו כפעמונים. הוא היה איש נקי מאוד. הייתה לו תיבה משלו עם ספרי תהילים קטנים. יום-יום היה נוטל את תיבתו והולך לבית-המדרש ושם היה מחלק את ספרי התהילים בין הקהל, ואחרי אמירת פרקי התהילים היה אוסף אותם וחוזר ומביאם הבייתה מדי יום ביומו.

כל הילדים היו מקבלים מעות של חנוכה מבני משפחותיהם. זכורתני, כיצד קיבלנו מעות של חנוכה מסבנו נחמיה. היה לו מין שקיק-בד קשור בחוט. במשך כל השנה היה מלקט בתוכו מטבעות לרוב, כדי לחלקן לנכדיו כמעות של חנוכה. לפני החנוכה היינו שואלים אותו: "סבא, כלום פרטת כבר אגורה אחת לפרוטות?"

היו, אפוא, כל הילדים והנכדים מתכנסים וסבא היה עומד בתווך ומחלק. והילדים רועשים: "סבא, לי, סבא, לי!" הגדולים שבנכדים היו "מרמים" אותו. הוא ידע זאת והיה חוזר ונותן להם עוד ועוד כשחיוך טוב-לב משתפך על פניו.

סבי היה מחזר על הפתחים כל ערב שבת ומקבץ כסף לבניית בית-הכנסת. שיקומו של בית-הכנסת, שנחרב במלחמת העולם הראשונה, הפך בעיניו עניין של חיים. היה אומר, שכאשר ישוב בית הכנסת ויעמוד על תילו, יציב חבית משקה באמצע חצר בית-הכנסת והכל יוכלו לבוא ולשאוב כאוות נפשם. פעם אחת שאלתיו: "סבא, ואם לא יהיה לך די כסף?" על כך השיב, שימכור את שעונו, ואגב כך הצביע על שעון הזהב, שהיה תלוי על שרשרת זהב מעל אפודתו.

זוהר הפסח / חיים ניסנבוים

ערב פסח היום. נזכר אני בשנות נעוריי, כאשר הלכתי אל החדר. הרבי שלי ברוך יואל ז"ל עם זקנו הלבן והארוך ומצחו הגבוה לתפארת, שמעיניו הנוצצות הייתה זוהרת החוכמה ובקולו המתון והמאופק היה אומר ככה: — ילדים, הערב בודקים את החמץ. היטיבו לבדוק, שלא יישאר פירור בבתיכם. בדברים אלו התפזרנו ועזבנו את החדר, ששכן בחצר בית-הכנסת ובית-המדרש. שמחים ועליזים התפזרנו בריצה, כל נער פסע מהר אל ביתו.

השמש זרחה, האדמה העלתה אדים בהשתחררה מהחורף הקשה, מהשלגים והקור. האדמה קמה לתחייה, העשבים חידשו את ליבלובם, כל העצים לבשו ירק, הוויסלה והאגם השתחררו ממשא הקרח הכבד והמיים שוב געשו באפיקיהם הטבעיים ועלו על גדותיהם.

אנו, הילדים, מביאים אל הנהר כלים חדשים לטבילה — לכבוד הפסח. מה טוב היה אז לנשום את האוויר האביבי הרענן. ושמא זה היה כל כך טוב, משום שגם בחיי הצעירים פרח האביב?

אמא קוראה: "ילדים, עיזרו לי להכניס את הפסח הבייתה". אחותי ואני מסירים את החלונות הכפולים, את הצעצועים הצבעוניים ואת צמר-הגפן, שהיה מונח בחלונות במשך החורף הקר. רוחצים את השמשות המאובקות. שמש זוהרת מתפרצת אל הבקתות הדלות, מפזרת את קרניה כמו במחול ומדלגת מתמונה לתמונה, מהרהיטים אל ארון הספרים. בפינת החדר השני תלוי הסל הגדול, המלא מצות, ליד סל המצות המדוכה, מוכנה ומזומנת לבלוע את המצות ולהכין מהם את קמח-המצות.

מייד משתקפת השמש ביין תוצרת הבית, שאבי סחט מצימוקים והכין ל"ארבע-כוסות". אחיותיי מגרדות את הרצפות, את שולחן העץ במטבח. מגעילים את הכלים במים רותחים, הנשפכים על גבי אבן מלובנת.

הבית כולו הופך לפינת קסמים; מחבתות הנחושת מבריקות כזהב, כלי הפסח המיוחדים, הכוסות הצבעוניות — הכל כבר רחוץ ונקי ומוכן לסדר.

אמא טורחת הרבה. כעת היא מלבנת את התנור.

והנה, הערב רד, אבא חוזר מבית-המדרש וניגש מייד לבדוק את החמץ. מביט אני בפניו הנאים של אבי, בזקנו הצהוב, על מצחו הגבוה אין היום קמטים. משום מה ניראה הוא בעיניי צעיר יותר. אמא מגישה לאבא את כף העץ ונוצת אווז גדולה שנמרטה מאברתו. אבא פוסע על פני חדרי הבית, מציץ בכל פינה, מברך, וגורף אל כף העץ את הפירורים, שאמי הכינה מראש, כורך את הכל היטב במטלית ומניח את החבילה באחת הפינות. בצעדים איטיים הוא פוסע לעבר ביתו של הרב ... למכור את החמץ.

למחרת בבוקר נוטלים את חבילת החמץ ויוצאים בריצה אל חצר המקווה, שם בוערת כבר מדורה עצומה, ומשליכים את כף העץ הגדולה על עטיפתו ותוכנה לתוך האש.

אך מי יכול לשכוח את הסדר מאותם הימים? את הדגים והבשר של אמא, את המרק והכופתאות, את הביצים השלוקות הטבולות במי-המלח? עדיין מצלצל באוזני הניגון המתוק של הקידוש של אבי. פותחים באמירת ההגדה בקול רם ואני שואל את ארבע הקושיות.

העיניים נדבקות. אנו, הילדים, יושבים מתוחים ומעלים את מבטי עיניהם לעבר פניו של אבא, המסב על מיטת-ההסבה שלו ומספר באוזנינו על העבדות ועל הגאולה של עמנו. היום שונה אבי משאר ימי השנה. היום הוא מלך, נוח ורך-מזג, המזמר במתיקות שכזאת את פסוקי ההגדה, עד שנמסים כל אברי גופך.

הוא אף מעמיד פנים, שאינו רואה, שעה שאנו גונבים את האפיקומן. והנה הוא מוזג את כוסו של אליהו הנביא ושולח את אחותי לפתוח את הדלת. לבי מפרפר בי: האומנם ישתה אליהו הנביא מכוסנו? שהרי כיצד הוא מסוגל לשתות מכל הכוסות של היהודים בכל העולם כולו? אומרים, שהוא טובל רק את שפתיו. דומה שהיין אכן זע קצת, אכן, קצת פחות נותר בכוס...

כלום אפשר לשכוח אותם ימים-טובים? לא! הם לעולם לא יישכחו, כי חגיגיותם שמשה מעטה לקדושה עצמה.

"ערבין זה בזה" / ישעיה פישמן

א. יוסלה פרלה'ס והגוי המשתולל

יום-שוק בין הערביים. בין שני שותפים פרצה קטטה, שהפכה עד מהרה לתיגרת-ידיים. תוך כדי המאבק שלף אחד מהם אקדח, שיחרר את הניצרה ופתח ביריות. החלו כדורים להתעופף בחלל השוק של ראחוב. פחד אחז בכל. סוס, שאחד הכדורים פגע באחוריו, התיר עצמו מריתמתו והחל להשתולל. האיכרים, שעגלותיהם עמדו בשוק, באו מבוהלים בריצה ומיהרו לעזוב את העיירה בצעקם: "יורים!" השוק הראחובאי פונה והתרוקן במהירות. כתוצאה מהירי נשארו כמה פצועים: מוטל, זיינוול ווגמן, תמה'לה של שלמה הסופר ואדם קוויצ'ינסקי. כולם פצועים קל.

לאדם קוויצ'ינסקי היה אח, יאשק. משנודע לו אחרי היריות, שאדם פצוע, יצא אל השוק והחל להרביץ מכות בכל מי שנזדמן בדרכו; ניפץ שמשות ופיזר את הסחורה שעל דוכני היהודים. בתי היהודים ננעלו במהירות, התריסים הוגפו, ואיש איש הסתלק מהר וברח לאשר נשאוהו רגליו. השוק של ראחוב דמה לזירת מלחמות-שוורים. יאשק השתולל על פני השוק כפר, היכה על ימין ועל שמאל, ניפץ שמשות, רמס סחורות של יהודים, פירות מהדוכנים של יהודיות ענייות, שהיו נוהגות למכור בשוק של ראחוב, כיוון שהמוכרות מיהרו להימלט ולא הספיקו לאסוף מרכולתן. דומה היה, שלא יהיה לדבר סוף.

והנה, באותו רגע נפתחה הדלת בביתו של יוסלה פרל'ס. ראיתי את דודתי, חנה-רייזל, אשתו של יוסלה, נאבקת עמו ואינה מניחה לו לצאת. אך הוא התפרץ מידיה ורץ אל השוק, , כשהוא מחזיק את מעילו בידו. בדרכו לבש את המעיל, פנה למרכז השוק בכיוון ביתנו. ושמא התכוון להגיע אל ביתו של אברהמלה יעקב'ס, בו הייתה לבתו דינה חנות מכולת. זה היה הבית השני ליד ביתו של סבי נחמיה, שבו התגוררנו.

משראה יאשק את יוסלה פרל'ס, פרץ בכיוון אליו. סבור הייתי, שיוסלה יברח. אך לא, הוא המשיך ללכת הישר. ושמא יהפכו כנפי מעילו של יוסלה כנפיים ויוסלה יתרומם ויעוף... גם זה לא קרה. גם מטפחת אדומה, כזו שמחזיקים בידיהם לוחמי השוורים בצאתם לזירת הקרב, לא הייתה ליוסלה. מסתבר, שזקנקנו הקצר של יוסלה פרל'ס, כובעו היהודי, בעל המצחייה הקטנה וכנפות החאלט הארוכות, פעלו על יאשקל, צמא-הדמים, ממש כמו המטפחת האדומה של לוחם השוורים על הפר בזירה. יוסל פסע ואילו יאשקל רץ לקראתו. ככל שהתקרבו זה לזה, הייתי הולך ומאבד את נשימתי ועוצם את עיניי מפחד. קל היה לתאר בדמיון, מה עומד כאן להתרחש.

משפקחתי את עיניי, ראיתי את יאשק שוכב על הארץ זב דם ויוסלה פרל'ס לא נתן לו לקום על רגליו. שלושה שוטרים פנו בריצה לעבר יוסלה ויאשקל. היכן היו שומרי החוק, שעה שיאשקל השתולל כשעה שלמה בשוק הראחובאי, כשהוא מכה, מנפץ שמשות ורומס סחורה יהודית — זאת איני יודע. ואולם בטוחני, שהם היו מוסתרים באיזה מקום, ושמא פחדו בעצמם מפני יאשקל וכפיו הרצחניות. ושמא לא היה איכפת להם גורלן של שמשות וסחורות יהודיות. כעת, משראו, שיוסלה פרל'ס אינו המוכה, אלא הוא המכה, הפכו פתאום גיבורים ועצרוהו. מובן מאליו, שנאלצו לשחררו תוך זמן קצר.

•

כפי שאני זוכר את יוסלה באותו זמן, הרי שהיה כבר כבן חמישים. בזקנקנו הקצר החלו להופיע נימי כסף. הוא היה קצר קומה, רחב-גרם, רגליו היו קצרות, מעוגלות קצת, כנראה כתוצאה מה"מחלה האנגלית" (רככת) שעברה עליו בילדותו, אעפ"כ היה מוצק ובריא.

בכל ימות השבוע היה יוסל עסוק ביותר. מלבד בית-המרזח, שהיה לו באותו זמן בביתו של הירש-ברל, ליד פריידל ברל'ס ויוסף-שאול קלקס, היה גם סוחר בביצים. כל יוח חמישי, מייד כשהאיכרים היו באים ליריד, היה מסתובב בשוק וקונה מהם ביצים. היה לו מחסן לייד ביתו, בו היה מאחסן אותן עד יום השישי בבוקר. שהרי אחר-כך היה עליו ללכת אל מסבאתו ולמכור בירה ושאר משקאות. יום השישי נועד לאריזת הביצים. היה מעניין מאוד להתבונן, כיצד היה אורז את הביצים בזריזות יתרה בתוך ארגזים גדולים ומוארכים. והרי הכרח היה שהאריזה תהיה כדבעי, כיוון שארגזי הביצים היו צריכים להגיע לוורשה. ביום הראשון היו מורידים את הארגזים אל הוויסלה, ומטעינים על ספינת קיטור, שעברה שם. הספינה היתה מובילה את הביצים לוורשה. ביום השני או השלישי היו באות עגלות ממיבשלת הבירה מקלאצ'קוביץ והיו מביאות בירה טרייה. וכך היה טרוד כל ימות השבוע. יוסל פרל'ס נמנה עם אותם יהודים, שפרנסתם מצוייה.

בשבת ויום-טוב היה מתפלל בבית-המדרש. הייתה לו טלית עם עטרת כסף גדולה. בטוח אני שהיה לו מקום קבוע בבית-המדרש. אולם איני זוכר היכן היה יושב, כיוון שלרוב היה מסתובב בכל בית-המדרש. היה מהנה את יהודי ראחוב בקמצוץ טבק. טוב היה הטבק שלו. כל פעם היה לו טעם אחר, כיוון שהיה נוסע לעתים קרובות לוורשה והיה מביא משם טבק מובחר. הנאה יתרה נהנה יוסל פרל'ס שעה שהיה מכבד בטבק את מוטי ברל'ס והיה אגב כך מזורר בקול וקורא בהנאה "א! א! א!" — עד שבית-המדרש כולו היה מהדהד. גם לנו, הנערים, התחשק ליטול בקצות האצבעות קמצוץ טבק מקופסת הכסף, אך הוא היה לרוב סוגר את הקופסה בזריזות ותופס את האצבעות. תעלול זה היה גורם לו תענוג ומעורר חיוך לבבי ורחב על שפתיו. תכופות עלה לו הדבר בטבק מהקופסה, כיוון שבשעה שהנער עשה מאמצים לחלץ את אצבעותיו, היתה הקופסה נשמטת ונופלת על הארץ והטבק היה מתפזר.

•

יאשקל קוויצ'ינסקי, ככול שזכור לי, היה אז כבן 27—28, גבר במלוא כוחותיו. גוי בריא וגבה קומה, חסון כנמר וגם צמא-דמיםכחיית-טרף.רגיל היה לשמוע מזה שנים רבות, שדמם של יהודים הפקר. הוא ינק זאת עם חלב אמו. במקצועו היה נוחר חזירים. האיכרים פחדו מפניו. משניגש אל אחד האיכרים כדי לקנות ממנו חזיר, היה משיג אותו במחיר שהוא עצמו נקב. אם ניסה האיכר לסרב לו, היה נפטר מידיו בריסוק עצמות. והנה, מול ברנש שכמותו התייצב יוסלה פרל'ס וסיכן את חייו.

ב. "הגבאיות"

די היה לאמור בראחוב "פריידל ברל'ס", כדי שהכל ידעו למי הכוונה. אצל סבי, נחמיה בנה של דינה'לה, קראו לכל ילדיו בשני שמותיהם: אברהם-מנדל, שרה-הינדה, באשה-גיטל, חנה-רייזל, חייה-דינה, נאשה-וואדניה, טובה-רבקה, יודל-הירש, ורק משקה נקרא בשם אחד. די היה, אפוא, שיאמרו "חייה-דינה". היא היתה היחידה בראחוב עם שמה זה.

פריידל ברל'ס, כזכור לי, הייתה באותו זמן, 1927—1928, אשה כבת חמישים ומעלה; גבוהה, רחבת-עצמות, רצינית תמיד, כיוון שבעלה, ר' תנחום, נפטר בדמי-ימיו, ועזב על שיכמה את פרנסתם של חמשת ילדיהם. מובן מאליו, שלא היה לה קל.

הנה, רואה אני אותה פוסעת על פני השוק של ראחוב בפסיעות גסות, כמעט גבריות. לבושה היה תמיד כהה. בקייץ הייתה עוטה מטפחת חומה-כהה. בחורף הייתה המטפחת עבה, כהה גם היא. והרי תיאור הילוכה: גופה נטוי קדימה, כמו מתפרצת, כדי להשתחרר ממישהו שמחזיק בה, או כמו מי שעל גבו משא כבד. לא יכלה להשתחרר מעולה הכבד גם בלכתה ברחוב. פרנסתה שלה ושל ילדיה הייתה על חנות מכולת קטנה ושאר פרקמטיה. כן הייתה אופה מיני מאפה שונים. זכורות לי פתותיה הגדולות, שהיו אפויות מקמח שעורים והחליות והלחמניות שלה מקמח חטים. עבודה לא חסרה איפוא.

חיה-דינה אמי הייתה באותו זמן אשה כבת ארבעים. ממוצעת-קומה, לובשת הייתה בגדים בצבעים רועשים. זכור לי סודרה שהיה מאוד ססגוני. הייתה לובשת מטפחת, שצבעיה היו בעיקר לבן ואדום ושאר צבעים בהירים. תמיד הייתה רצה-אצה, כמי שמעולם אין לו פנאי. ואומנם כך היה הדבר. שהרי, ככול שזכור לי, היה לה תמיד עניין לעסוק בו. היה עסק של דברי חלב. הייתה מוכרת חלב, חמאה, גבינה, שמנת, וכיו"ב, הכל תוצרת עצמית. מכונות לא היו עדיין. ולפרנס בזאת בית ובו שישה ילדים, גם זה לא היה מן הדברים הקלים.

זכורני בוקר אחד של יום הראשון. בקייץ ובחורף, היו מבשלים בראחוב בורשץ׳: בקייץ מחמציץ ואילו בחורף — מכרוב. כדי לבשל בורשץ׳, היה הכרח להשתמש בסובין של שיפון שהחמיצו. ברור, שחיה-דינה הכינה חבית בורשץ׳ ונשי-ראחוב היו באות אליה וקונות. עבור הנשים שהיו מאחרות לבוא, לאחר שמהחבית כבר נשאב הרוב, לא הייתה ברירה אלא להוסיף מיים. נטלה, איפוא, מערוך ובחשה בחבית והייתה מלקקת את הטיפות שנטפו מהמערוך על כף ידה ובשעת מעשה הייתה מעקמת פיה. אפשר היה לחשוב, שהיא מלקקת חומץ (ולא היה שם דבר מלבד מיים). חיה-דינה התכוונה למכור לא רק בורשץ׳; היא רצתה, שיקנו גם שמנת לתבל בה את הבורשץ׳ ואגב כך היו קונים גם חפיסת חמאה או גבינה. כיוון, שלאחר שאזל הבורשץ׳, היו הלקוחות הולכים כבר אל ה"מתחרה", אל פרומטל, אשתו של החירש, או של משה סילקה׳ס והיו מצטיידים שם בכל. והרי היה רצון להרוויח.

את החלב היו קונים באחוזה הראחובאית, אצל יעקב-לייב רוזנברג ומהגויים שישבו בראחוב והיו מגדלים בהמות. קייץ וחורף היו נוהגים להשכים קום, שהרי אסור היה, שהחלב יוכנס בכליהם של גויים. היה הכרח להביא כלים משלנו, אחרת לא היה החלב כשר. אנחנו, הילדים, כשגדלנו, היינו עוזרים גם אנו להביא החלב. עד שעת הצוהריים הייתה חיה-דינה עסוקה במכירה. אחרי-כן כבר צריך היה להכניס את החלב שנותר לכדי-חרס גדולים. גַם לאבינו הייתה עבודה רבה בעסק זה: היה עליו לשאת את כל הכדים ולהורידם למרתף. בקייץ — כיוון שבמרתף היה קריר, ואילו בחורף היה שם האוויר חם יותר מבחוץ. כך, שעבודה לא חסרנו. ואילו הפרנסה דווקא לא היתה בריווח.

באותו זמן התגוררנו בביתו של אוריש המלמד. שם, באותו ביית, בצד החזית, התגוררה בתו איטה-מלכה. כבר היו לה אז שני ילדים: ילדה כבת 3—4 וילד כבן שנה. רצה הגורל, שהילד יחלה בשנית. בראחוב היה אז בנוסף לחובש גם רופא. באותו זמן היו מחלות כמו דלקת-הריאה, התוספתן, או השנית מסוכנות מאוד. לרופא היו קוראים כאשר כבר לא נותרה כמעט אפשרות לעזור לחולה. ואומנם היה התינוק במצב רע מאוד. קראו לרופא, וזה אמר, שכבר מאוחר מדי. חיה-דינה הייתה נוכחת במקום. גם אני עמדתי שם בחוץ, כיוון שלא הניחוני להיכנס אל הבית פנימה. יוצאת חיה-דינה החוצה ופוקדת עלי: "רוצה מהר וקרא לפריידל ברל׳ס." רץ אני אליה ואומר, שהתינוק של איטה-מלכה חולה אנוש, וכי חיה-דינה קוראת לה. והיא עסוקה אותה שעה בלישת עריבה מלאה עיסה. הורתה, אפוא, לבתה לאה׳לה ללוש במקומה. ניקתה את ידיה מהבצק, התעטפה בצעיף, הסירה את סינורה ובאה.

ראשית חוכמה, לא הניחו לאמו של התינוק לגשת אליו. שתי הנשים, פריידל ברל׳ס וחיה-דינה, התייעצו ביניהן, מה לעשות. אמרה פריידל, שאין ברירה אלא לתת לתינוק תרופה המכונה "ווינאמֶטיקה"; שלחו איפוא אותי לבית-המרקחת לקנות את התרופה. משחזרתי עם הצלוחית, ניגשו שתיהן לתת את התרופה לתינוק בכפית. עד שהצליחו לפתוח את פיו הסגור של התינוק ולהכניס את הכפית, היה עליהן לעמול קשה. וכך השקו את התינוק כמה כפיות מאותה תרופה. ישבו שתיהן שעה ארוכה והמתינו כדי לראות אם התרופה תפעל. ואומנם התחיל הילד להתנועע ולהקיא את התרופה, כשהיא מעורבת בריר; הוא פקח גם את עיניו והחל לנשום — פשוט, החל לגלות סימני חיים. וכך, לאט לאט שב התינוק לאיתנו והחלים. כעבור שנים אחדות היגרה כל אותה משפחה לקנדה.

ככה מצאו שתי נשים יהודיות, עמלות ומיוגעות הן עצמן מעולה של פרנסת ביית מלא ילדים — פנאי לעזור לאם אחרת ולהציל את חייו של תינוקה. אשה, שבעצמה הייתה נושאת בעול גידולם של כמה ילדים, היתה מנוסה דייה. כדי להעיז ולעשות מעשה, בשעה שאפילו רופא היה סבור, שהעניין אבוד. פריידל-ברל׳ס ידעה גם למרוח במשחה גרון שכאב. זו לא הייתה פרנסתם...

היו בראחוב נשים עשירות מהן. ברם, כשהיה צורך לאסוף כסף בשביל בן-אדם עני ביישן, היו שתיהן מתפנות ומחזרות על הפתחים והיו משיגות. הבריות היו מכבדים אותן. הן היו מקורבות לעניים ולעשירים כאחד. גם ידעו כיצד לדבר עם הבריות. אכן נתברכו באותו דבר, הקרוי "חוכמת חיים".

מצניעי לכת / דניאל פרייברג

א. שואבי-המיים והקופסה הכחולה

לכולנו, שרידי עיירתנו, זכורה בודאי משפחת שואבי המיים, הלא הם מוישלה ונטע'לה ונשותיהם, שכל ימיהם היו מביאים מיים לעיירה.

את המיים היו מובילים מהבארות שבירכתי העיירה, סמוך לאחוזה. בארות אלו נכרו בזמנו כדי לספק את צורכיה של האחוזה, בשביל בריכות הדגים שלה. בימי מלחמת העולם הראשונה הוזנחו ונסתמו בעפר. עד אותה מלחמה היו בעיירה עוד שתי בארות, בכיכר השוק. בארות אלו היו משמשות את העיירה וגם את כל הכפריים, שהיו באים לימי היריד והיו משקים את סוסיהם וגם את צמאונם הם היו מרווים שם. מלבד זאת היו בארות במשקיהם של האיכרים שבעיירה, כמעט בכל בית הייתה באר. ברחובנו היו בארות כאלה כמעט בכל חצר של בית יהודי. אך בכל הבארות שבעיירה היו המיים מלוחים ומשום כך היה הכרח להביא מיים לשתייה ולבישול מ"למטה", משמע, מהבארות שמחוץ לעיר, שמימיהן היו מתוקים.

מאותו מקום, "למטה" באה צרתם הראשונה והגדולה של שואבי-המיים שלנו. הדרך כולה מהעיירה אל הבארות הייתה במורד ההר, ואילו בחזרה מהבארות נאלצו שואבי המיים לסחוב כל השנים את העגלה עם חבית המיים במעלה-ההר. היו, איפוא, במשך שנות-חייהם באים בטענה אל ריבונו-של-עולם ואל רגש היושר שלו: הייתכן? כלום צודק דבר זה? כלום לא יכולת לעשות את ההיפך מזה? שהדרך אל הבאר תוביל במעלה ההר ואילו מן הבאר תהיה במורד ההר?

ואולם האמת היא, שיהודים טובים וכשרים כאלה, כמו מוישלה ונטע'לה מעולם לא היו מעלים על דעתם לבוא בטענות אל הקדוש-ברוך-הוא. רק מזלם המר אשם במצב ביש זה. וודאי תשאלו, הלמאי הם עצמם היו סוחבים את חבית-המיים? כלום לא היו להם סוסים, שיסחבו?

וודאי הצדק עמכם, שעה שאתם שואלים שאלות אלו, ברם, כאן שוב התערב גורלה המר של אותה משפחה, כיוון שכל סוס, שהיו רוכשים מדי פעם, היה עד מהרה "פושט את פרסותיו".

אפשר לומר, שבכלל, בכל צרותיהם אשמים היו הסוסים, שהיו קונים מזמן לזמן. כיוון שאחרי כל מקרה, שסוס התפגר, היו מתערבים יהודים טובים, שלא יכלו לשאת את מראה ייסוריהם של שואבי המיים, האנוסים לסחוב את המיים בגופם, ועל כן היו משתדלים אצל הנהלת הקהילה ובמוסדות אחרים, שיעזרו לקנות סוס. פעם אחת פנו אפילו אל יוצאי העיירה שבקנדה, ואלה אמנם עזרו לקנות את הסוס. ואולם, תמיד היה חוזר אותו סיפור על עצמו: כעבור זמן-מה היה הסוס פושט את פרסותיו. ממש עקשנות של סוס.

ואין פלא: סוס זה, שהיו רגילים לקנות, לא היה מעולם משהו איי-איי-איי. לא היה מן הגיבורים אף לא מן הבריאים בסוסים. וגם תנאי החיים של סוס אצל שואבי המיים לא היו מן הטובים. תמורת אותן אגורות עלובות, שנפלו בחלקם יום יום (רוב עקרות הבית לא היו משלמות בעד המיים אלא אחת לשבוע) לא ידעו מה לקנות תחילה: לחם לעצמם ולילדיהם, או מספוא לסוסים. היו איפוא, עושים פשרה, שממנה אף צד לא שבע: הן ההורים עם ילדיהם רעבו ללחם, הן הסוסים רעבו לתבן. ברם, שעה שבני-האדם כבר הסכינו לצרות ולרעב, לא כן הסוסים, שלעולם לא התרגלו לכך. וכפי שמסופר באותה מעשיה על האביון, שהתאונן על סוסו, שלאחר שכבר התרגל לא לאכול, היה פתאום נמלך בדעתו ומוותר על עורו... ממש ראש של סוס...

בעלי-הבתים עצמם אמנם רעבו ללחם כל ימי חייהם ואף על פי כן היו חיים ויוצרים חיים חדשים. ביתו של מוישלה היה מלא, בלי עין-הרע, פעוטות, האחד קטן מאחיו, כמעט כולן בנות. מלבד בן אחד, יענקלה, שנמסר לידיו של סנדלר ללמוד את המלאכה. הבנות כולן, ככל שבגרו, נשלחו לשמש עוזרות בבתי בעלי-בתים וכך נותרו בתולות זקנות ולא התחתנו.

תשאלו בוודאי ותאמרו: גם זו חדשה? כלום מעטים היו בראחוב בתים כגון אלה? כלום חסרה ראחוב יהודים, שבבתיהם שלט תמיד הרעב והבנות לא התחתנו? ואין איש מספר על כך. התשובה היא, שאי אפשר

לספר על הכל. ואילו את שואבי המים הכירו הכל ועל כן ראיתי חובה לעצמי לספר עליהם והרי הטעם לכך:

בין שאר הפעילויות שלי בתחומים ציוניים שונים, נטלתי חלק קבוע בהרקת הקופסאות של הקהק"ל. הייתה לנו הוראת-קבע, שבמקרה ואין בקופסה מחצית הזלוטי לפחות והמחזיק בה אינו משלים את הסכום הדרוש, עלינו לא לקחת את הכסף ולא לאשר קבלה. לא פעם היה עלינו לשאת ולתת עם בעלי הבתים, שישלימו את הסכום עד כדי מחצית הזלוטי, והיו גם מקרים שהקופסה הייתה ריקה בכלל, ואז היה עליו לשלם את הסכום כולו, אך לרוב היו כל טענותינו לשוא ונאלצנו לעזוב מבלי לקחת פרוטה.

פעם אחת הטיל עלי המורשה לרוקן את הקופסאות באיזור ה"וואליק", איזור העוני של העיירה, שכונה שבה התגוררו בעלי מלאכה עניים וסתם יהודים אביונים. בסביבה זו לא נמצא אף יהודי אמיד. שואבי המיים היו מתגוררים בקצהו של אותו איזור. בקתת עץ בלוייה מזוקן, שבקושי החזיקה מעמד, בין ביקתות דומות של הגויים. ביתם היה האחרון בבתי האיזור.

לאחר שעברתי על פני כל האיזור, אגב "הצלחה" שתיארתי לעיל, כשהיה עליי לעמוד בכל בית על המקח, כדי להוציא את מחצית הזלוטי, הגעתי אל ביתם של שואבי המיים. מצאתי שם רק את אשתו של מוישלה, אשה קטנה וצנומה, שהייתה טרודה בהכנות לשבת (הרקת הקופסאות היתה נעשית תמיד ביום השישי, הן מאותו טעם שזה היה ערב שבת ובעיקר משום שהיום שקדם, יום החמישי היה יום היריד). שאר בני הבית היו עסוקים בהובלת המיים וחלוקתם לצורך השבת. ומה רבה הייתה פליאתי, משנטלתי את הקופסה בידי והנה היא מלאה מטבעות. ספרתי את המטבעות ומצאתי סכום של שישה זלוטי בערך. משנתתי ביטוי לתמהוני הרב על הסכום הגדול, הסבירה לי האשה, שכך נהוג בביתם, שמדי יום ביומו מטילים לתוך הקופסה מטבע, קטנה או גדולה, ואילו ביום השישי, כיוון שעקרות הבית משלמות בו את חובותיהן מכל השבוע, מכניסים מטבע גדולה יותר. נסיתי להסביר לה, שאולי הם עושים עוול, כשהם חוסכים מפיהם ואינם אוכלים לשובע, ואילו לקופסה הם מכניסים סכום כסף שכזה. אך האשה הצהירה, שהמצווה לתרום לקהק"ל גדולה וחשובה מלאכול לשובע.

מאז לא ויתרתי על אותו איזור של עוני. כל פעם, שהייתי מריק את הקופסה שבבית שואבי המיים, הייתי מתרגש מחדש בשל הסכום, שהייתי מוציא משם. ייתכן, שזה היה הסכום הגדול ביותר, שנתרם בבית כלשהו בעיירה.

יהיו-נא טורים אלה מצבת זיכרון לנשמותיהם של אותם יהודים יקרים, שואבי המיים של ראחוב, שלא נותר זכר ממשפחתם הגדולה ואשר בזכותם ובזכותן של משפחות עניות כמותן זכינו, שתהיה לנו מדינת ישראל עצמאית.

ב. אשר "דוידוי" הסבל

אשר "דוידוי" הזקן היה עד פרוץ המלחמה הסבל היחיד כמעט בעיירה על אף זקנתו המופלגת. מניין בא לו הכינוי "דוידוי", לא ידוע. ואולם על עברו ידוע רק, שהיה "חטוף", "חייל ניקולאייבי". משמע, שנחטף בילדותו וגוייס לצבא הרוסי על פי חוק שהוצא על ידי הצאר ניקולאי הראשון. הוא השלים את שרותו הצבאי בתום 25 שנים, שוחרר וחזר לראחוב. כאן התחתן, והוליד ילדים. את פרנסתו מצא בעבודת סבלות. מהיום שכולנו זוכרים אותו היה מתגורר בבית קטן משלו בשכונת ה"וואליק", מקום מגוריהם של כל העניים והמרודים, שהקימו לעצמם את בתיהם הדלים בחסכונותיהם הזעומים באותו שטח-הפקר של העיר.

אשר היה לבוש תמיד אותו קאפטאן צמר-גפן בלוי, שלא היה פושטו מעולם, קייץ וחורף. מכנסיו היו ישנים וקרועים והיה מהדק אותם למתניו בחבל וכן היה מהדק את קצותיהם אל רגליו בחבלים. בזוג נעליים בלות, שלא ניכרה בהן צורתן, היה מכסה את כפות רגליו מאז ומעולם. ודווקא במצבו זה ובלבושו זה היה אשר תמיד מרוצה, עליז ומתלוצץ עם כל רואהו ברחוב. שבע רצון היה בכל עבודה שנזדמנה לידו, ללא הבדל, אם היה זה שק קמח או ארגז כבד. כל דבר היה מוכן לסחוב על כתפיו, ברוח טובה, מרוצה, ואף היה מוסיף מילתא דבדיחותא: "אותן ידיים, אותן כתפיים ובנוסף לכך עשרים גרושים בכיס". כאלה היו אימרותיו, ודווקא בפולנית. היה מרוצה, כמעט מאושר, כשנזדמן לו להעביר שק מלח מהסוחר אל הנחתום, שהיה מכבדו בפרוסת לחם יבש ומצומק, שמעולם לא היה חסר במאפיה. לכך נוסף ספל מיים רתוחים לטבול בהם את הלחם שיתרכך ולבסוף גם עשרים גרושים. או אז לא היה גדול מאושרו של אָשר.

איש בעיירה לא היה מתעניין, כיצד חי אשר עם משפחתו בביתם הקטן. הוא גם לא היה מספר, שכן כאמור היה אָשר תמיד מרוצה, שמח; הצחוק לא סר מעל פניו ומזגו היה תמיד נוח וטוב. חבל, שאיני זוכר כמה מאימרותיו ובדיחותיו, שהיה שופע תמיד.

ואולם, כשחזר לעיירה אחרי פרוץ המלחמה התרחש בקרבו שינוי גדול ועצום. בא-בשנים, וכאמור, — כל השנים זכרתיו כזקן מופלג, איש לא ידע מעולם, מה מספר שנות חייו — התהלך מוזנח ועשה רושם, שבינתו נטרפה עליו. היה מחזר על הפתחים ומבקש משהו לאכול וכשהיה מצליח להשיג מעט אוכל חם, היה מרוצה, אין כמוהו.

כך זכה לחיות עד הגירוש וניספה יחד עם קבוצה שלמה מבין זקני העיירה. יהיו-נא דברים אלה זיכרון לאותו יהודי ישיש ויקר, כבן מאה. תנצב"ה.

קבוצה מבנות החלוץ

צרור אפיזודות

פורים בעיירה / שלמה קורונה

פורים בעירנו. כמה ימים לפני פורים התחילו להתכונן לחג הממשמש ובא. ההכנות היו אצל כל אחד לפי השגתו. ר' ישראל סופר החל בבדיקת המגילות שהיו בעיר, אם הן כשרות לקריאה. החנוונים הכינו מלאי של מצרכי אפיה ובישול, להכנת מאכלים ודברי אפיה מיוחדים לפורים, שלא נעדרו אפילו בבית העניים שבעירנו. הנגרים הכינו רעשנים ו"המן קלפרס" וכל מיני משמיעי קול. הילדים, כל אחד לפי הישג ידו, הכינו תחפושות. הכל חכו לבוא יום החג הגדול פורים (הגם שרגילים לומר: "פורים אינו חג", אבל בתכונה לקראתו ובהוצאות הוא לא יכול להשתוות אפילו לחג של ממש.)

הגיע יום תענית אסתר. אחרי הצהרים התחילו להרגיש את החג. לפנות ערב יכולנו להבחין בכל קצות העיר באנשים, נשים וטף, כל אחד לבוש בגדי חג כפי השג ידו. אנשים בקפוטות משי ושטריימלך נעים לבית הכנסת או ל"שטייבלך" לשמוע מקרא מגילה ולהרעיש בכלי ההרעשה שהכינו. ברגע שנשמע שם "המן";"בעל הקורא" קרא אותו בקול רם ובהדגשה מיוחדת כדי לאפשר לציבור ולילדים הנאספים לבצע את ה"הכאות" ברעשנים ובהמן-קלפרס, שהרי חיכו לרגע זה של "נקמה" במשך שנה תמימה.

מראה מלהיב במיוחד היה בתחפושות שהכינו לחג הפורים בצורות שונות ומבדחות ושהיו עשויים מסחבות ומבגדים ושמלות בלויות שהבהילו את רואיהם. כן התקיימו הצגות שונות שגיבוריהן, כמובן, המן ואחשוורוש ולהבדיל, מרדכי ואסתר המלכה.

את שמחת המיצווה של "משלוח מנות איש לרעהו" אין לשער בכלל. ביום הפורים בשעות שלפני הצהריים כבר נראו ראשוני נושאי משלוח המנות. אחרי הצהריים גבר הזרם. ילדים רבים מאוד וכל טוב בידם בצלחות מכוסות במטפחות משי רקומות רצים ממקום למקום, כך זה נמשך עד מאוחר בלילה.

מול השיטפון בלנג / יצחק בן-נון

מדי שנה בשנה עם הפשרת השלגים באביב היינו כל תושבי העיירה מתוחים לקראת הצפוי לגשר העץ שעל הוויסלה. בבנייתו בסוף מלחמת העולם הראשונה היו הרבה קשיים. הגשר שאורכו 1 ק"מ, צריך היה להבטיח את התחבורה בין הנפות לובלין וקילץ. התחבורה היחידה הייתה בעגלות סוסים ואחר כך גם באוטובוסים.

גושי הקרח שבאו עם ההפשרה הסתערו על קורות העץ ששימשו מסד לגשר. אם המיים לא גאו בהרבה הספיקו המגינים שלפני עמודי הגשר לפורר את הגושים המסתערים ולהגן על הגשר, אבל אם גאו מאוד המיים בנהר, התרוממו גושי הקרח וגלשו בכוח אדיר בין עמודיו ו"חתכו" את העצים כמו מסור. לא פעם התמוטט וצנח חלק מהגשר וצף עם הזרם.

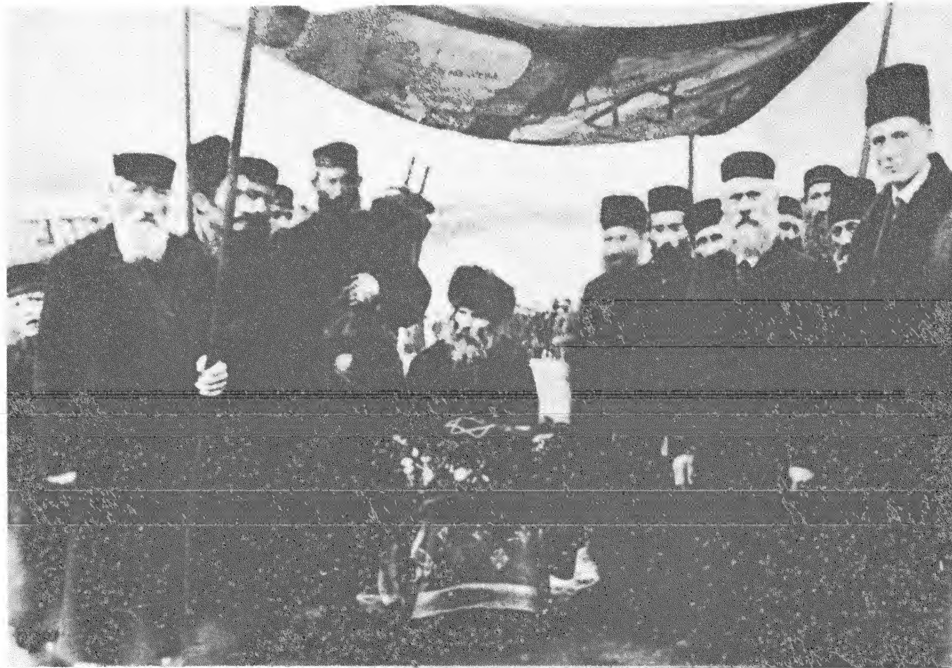
בשנת 1934 עשו בדק נרחב בגשר ותיקנו אותו לקראת האביב הממשמש ובא. באותה שנה גאו מאוד המיים בוויסלה. האביב היה חם מאוד ופתאום התחילה הפשרת השלגים וזרמי מיים געשו בזעם וברעש. נחשולי המיים הציפו איזורים נמוכים נרחבים בגדות הויסלה.

באחוזת לנג של משפחת הניך מינץ הוקמו סוללות-מגן סביב חלקות-אדמה, כדי למנוע הצפה. שנים רבות החזיק מעמד והגידולים שם הצליחו תמיד. בשנת שיטפון זו גאו מאוד המיים ועלו יותר מאשר בשנים קודמות. בעלי האחוזה ראו את הסכנה הצפויה ובעוד מועד הזעיקו עזרה מיהודי העיירה.

זה היה בליל שבת. בא אחד מראשי הקהילה ודפק ב"עמוד" עיכב את התפילה והודיע שהניך מלנג ביקש עזרת הציבור להציל את היבול משיטפון. מייד יצאו יהודים מבוגרים וצעירים מקהל המתפללים ופניהם ללנג. ברגל הלכו כדי לא לחלל את השבת. את הגשר קשה היה לעבור, כי היה תיקון ורק קורות-עץ היו מונחים על האדנים. הייתה סכנת מעידה. בכל זאת הסתכנו רבים ועברו ועוד בו בלילה ניגשו לעשות את הנחוץ כדי לחזק מקומות שנחלשו ועלולים להפרץ. כך עבדו גם משך יום השבת. העבודה הייתה קשה. הלכו סביב קירות המגן לחזקם בכל מקומות התורפה.

בינתיים אורגנה בעיירה הספקת מזון למצילים. חלק מחברי הקהילה ותנועות הנוער הלכו לאסוף מיצרכים וחלק אחר דאג למסור ד"ש מהמצילים למשפחותיהם. אנחנו, שיירות הנוער, עבדנו בשיטת

הסרט הנע, בהגשת האוכל. קבוצה אחת קיבלה את הכלים עם האוכל ומסרה אותם לקבוצה האחרת שחילקה את המזון למקומות-העבודה ולמשמרות. המראה הכללי של הסביבה היה של מבול, המאיים לשטוף הכל. אך בפנים הסוללה הכל ירוק ורענן. סביב לה שטו סירות-דייגים לבדוק את המצב. היתה גם סירת-מנוע של פקידי ממשלה ממחוז סנדומיז' שבדקו את מצב השטפון אצלנו. כך החזיק השטפון את כולנו במתיחות משך כל ליל השבת, יום שבת ומוצאה.

חנוכת הגשר הגדול, סתיו 1917.

Dedication of the Large Bridge, Autumn, 1917

למחרת, ביום ראשון בבוקר, כשבאנו עם המזון ראינו שהמצב התחיל להשתנות. פני המיים התחילו לרדת אט אט ומתוכם התחילו להזדקר ראשי הצמחים. המצילים התפללו בטלית-ותפילין שהבאנו להם עם ארוחת הבוקר ואמרו בשקט את תפילת ה"שמונה עשרה". גמרו את תפילת השחרית, קיפלו את טליתותיהם ועטפו את התפילין והגשנו להם את הארוחה שהבאנו. הרגשת ניצחון אפפה את הכל. היהודים הצליחו ועמדו במלחמת האדם בטבע. עברנו לראות את תוצאות הפעולה שנעשתה. סירות עברו על ידנו והפקחים קבעו שהמיים אכן נסוגים. רק לקראת הערב, שעה שהיה ברור שחלפה הסכנה התחילו היהודים לחזור לבתיהם. גילויי המסירות בפעולת הצלה זו היו מעין ביטוי של תודה על היחס הטוב מצד בעלי האחוזה. הם ידעו תמיד לתרום מתוצרתם ומהיקב למטרות הקהילה, ולנצרכים בעיירה ויהודי העיירה ידעו לגמול ולעמוד להם בשעת סכנה. הייתה זאת אחת משעות התרוממות הרוח בציבור כולו.

"עיזי ראחוב" (מידרש שם) / ש' ניצן

לא היכרתי עיר או עיירה בסביבתנו שלא נידבק בה כינוי כלשהו — על פי רוב כינוי גנאי המעוגן במציאות.

הכינוי שדבק בעיירתנו, ובייחוד "מדרש השם" אומר דורשני...

ייתכן שערים אחרות, שעלו עלינו במספר תושביהן, במעמדן הכלכלי ובחשיבותן במינהל המדינה — פשוט קינאו בנו (והיה במה לקנא) והדביקו לנו את הכינוי "ראכיווער קאזעס", דהיינו 'עיזי ראחוב'. כל

כך למה? — מה רע בדבר שבמשפחות רבות (כולן ברוכות-ילדים) אכן גידלו, בנוסף לכמה עופות לצורכי שבת ומועד, גם עז או 2—3 מהן. העזים היו חופשיות ומצאו מזונן בשפע במגרשים הריקים ובשדות האחו שבעיבורה של העיירה. בשבתות ובימי פגרא נמצאה עילה טובה אפילו ל'בעל ביית' מכובד לצאת אל מחוץ לעיירה (בלא לחרוג חלילה מ'תחום שבת') ולהוליך אתו את "מיקנהו" ואת בני-ביתו לאחו וליער...

התיישים המעטים, רכוש הקהל, שימשו כמובן לפריה ורביה של "עדר" העזים, למען החלב המתוק השופע מעטיניהן ומזין את גדייהן הן ואת הטף של בעליהן כאחד. אך גם בשאר ימות השנה לא היו בטלים. הם שימשו לנו, ילדי ה'חדר', "בהמות רכיבה" (תמורת פלח תפו"ד או גזר או כל ירק המזדמן ופסול למאכל אדם). לא אחד מצעירי עירנו, שנודעו ברבות הימים כ"פרשים אמיצים" בצבא 'הוד קיסרותו' של הצאר או בצבא הריפובליקה הפולנית, ראשית אימוני הרכיבה שלו — על גבי 'תיישי קהל' אלו.

בימים (של שלג או רפש ובוץ), כשלא מצאו די מחייתן על הקרקע, נשאו עיניהן למרום... ומה גילו? — גגות הקש או רעפי-העץ שהדשיאו — טרף לפיהן. ובימים של בצורת, כשהכל יבש וקמל, מצאו עיזינו, שפיקחות היו, כי אין מתוק מדבק-הקמח ששימש להדבקת המודעות הגדולות והצבעוניות על גבי הקירות. מודעות תמיד היו בשפע. האירגונים והאגודות הרבות, הייתה ביניהן תחרות-קבע במשיכת הקהל לאירועים השונים (הרצאות, ערבי-קריאה, שאלות-ותשובות, מערכונים וכיו"ב). מייד כשהסתלק מדביק המודעות, התנפלו עליהן העיזים וכילו אותן בשיניהן.

זר שראה מחזה מעין זה, קרא בפליאה: "אך, ראכיוּוער קאזעס!" כנראה שרצה להביע את פליאתו על התושיה שלהן... אך מישהו דרש זאת לגנות ואף פגע בחלק מהראחובאים. קראו ושיפטו:

"עיירה היושבת על הוויסלה, אולם עיזיה יושבות על גגות הבתים ואוכלות את הקש, המשמש במקום רעפים, או את האזוב שצץ על כל בית. העיזים של ראחוב (עשו יד אחת עם 'מורדי האור' בעיירה ו)מתנגדות לקידמה ותרבות. כשמדביקים מודעות ברחוב, ממהרות הן ואוכלות את הנייר ומלחכות את הדבק". ("ידע עם" ב/ד-ה, תשרי תשט"ו: 242)

רישומים ודמויות / אלעזר גולדנר

רייזל 'שד' נידונה ב'רותחין'...

בעיירתנו הייתה כיכר מרובעת גדולה של השוק וסביבה בתים קטנים ישנים, טיפוסיים. הבאר שליד ביתו של שלמה-סופר נסתמה אחרי המקרה עם הרב-מטעם שנפל לתוכה באורח מקרי. הפיתגם "ווער פאלט אריין אין ברונעם? — ארבעטער! ווער נעמט ארויס? — ארבעטער!" (מי נופל אל הבאר? — פועל; מי חולץ אותו מתוכה? — פועל!) נשמע מאז בעיירה עוד שנים רבות. הבאר השנייה, במרכז השוק, הייתה תמיד מגודרת. הגישה אל באר זו הייתה רק לאלה שבאו להשקות את בקרם ואת סוסיהם. לשימוש ביית לא היו מים אלה ראויים.

בעיית המים הייתה מסובכת מאוד. כדי שיימצאו מעט מים בביית, היה הכרח להביאם מן האחוזה, מהלך של כמעט 2 קילומטרים. היו מקרים, שכל המים, שהיו בבאר של בעל-האחוזה היהודי, אזלו ואז היה הכרח לסחוב מיים בעגלת-יד או לשאת על העורף אסל עם שני דליי "יין" ממרחקים, מהוויסלה. לא פעם נאלצנו להוציא מיים ממעמקי הבאר בעזרת סיר ברזל. מר במיוחד היה המצב בחורף, בקור הגדול. התחילה זחילה וטיפוס במעלה ההר, כמה פעמים קרה, שכאשר היית כבר סמוך לביתך, מעדו רגליך פתאום, רחמנא לצלן, וכל טירחתך לריק. משה שימעל'ס היה אומר "בראחוב קל להשיג יין מלהצטייד במיים".

על תאורה חשמלית לא ידעו כלל בעיירה. הבתים הוארו במנורת-בית עומדת או תלוייה. בשעת לילה מאוחרת אפשר היו להבחין מבעד לתריסי החלונות ברצועות אור צרות, שהיו מבליחות מהזגוגיות המפוייחות. לאורן יכולת לראות סנדלרים,

חייטים, תפרים — עייפים, מיוזעים — יגעים בעמלם הקשה. אלמלא נקישות הפטישים או טירטור מכונות התפירה, הייתה שוררת דומייה מוחלטת.

נעשו אפילו נסיונות להאיר את העיירה ב"תאורת גאז". בלב השוק הוצב עמוד ואל ראשו חוברה "צלחת" עם פנס. על כל ה"זיקוק" הזה היה מנצח איצ'ה-מאיר השען. הכל הוא ידע: להרכיב אופניים, לתקן מכונות, מלאכת הצורפות, ואפילו לתקן שעונים. ובנוסף לכל זאת שימש גם כמאפר בחוג הדראמטי היהודי.

למען האמת צריך להודות, שמשום מה לא שיחק ליהודי עיירתנו המזל באשר ל"תאורה חשמלית". כמו להכעיס לא רצה פנס הגאז להידלק. משנשאלה השאלה לסיבת הדבר, היה איצ'ה-מאיר משיב תשובה רב-משמעית: "הרוח באה ממזרח, משום כך אין הפנס יכול להידלק".

ואולם הדאגה הגדולה, שכירסמה בלבות בעלי-הבתים של העיירה וייבשה את מוחותיהם, הייתה בעיית "בית-הכיסא". רק יחידים, שהתגוררו בדירות חזיתיות — וגם אלה לא כולם — זכו בבעלות על בית-שימוש משלהם.

מסתבר, שהדבר קרה בזמנים קדומים ביותר. "פני" העיר של העיירה רכשו חתיכת מגרש מאבי-אבי-סבו של זיגמונט הדייג, הקיפוהו בגדר תיל דוקרני והדביקו לו שם "דער וואליק".

אם בעיירה עצמה שרר שקט, הרי על ה"וואליק" הייתה תמיד תנועה ערה. נער גם זקן — הכל באו אל ה"וואליק". בשלג, בקרה, בגשם, בשרב — "צורכי" הבריות הוליכו רק בכיוון ההוא... בעלי-הבתים האמידים היו מאושרים — שיא האושר. אבל ל"עמך" לא הייתה ברירה. כדאמרי אינשי: "ההכרח ישבור גם ברזל".

במרחק של צעדים מועטים מאותו "אתר-הדישון", בבקתה צרה, חסרת רצפה, עם אשנב בית-כלא בצידה, התגוררה רייזל-השֵדה עם בעלה וילדיה. את הגהינום ירשו כבר בחייהם. הסירחון וה"ריח-ניחוח" של ה"וואליק", לא הניח להם לפתוח את האשנב המסומר. בקייץ אפשר היה להיחנק בבקתה. ואולם לקראת שבת התחשק למרות הכל לאוורר קצת את הבקתה — ורייזל הייתה יוצאת החוצה וניצבת לפני פתח בקתתה, כדי לקבל את פניהם של "עולי-הרגל" הצועדים לעבר ה"וואליק" בזו הלשון: "ולוואי ותשברו ידיכם ורגליכם, אבינו המתוק שבשמים! שתיספו בשריפה, כמו יהודי ריקי".

ואילו בימות החורף הייתה צועקת: "אוי, ריבונו של עולם, שתקפאו כמו ה'פונייאלאך' בסינביר".

בצורה זו רצתה רייזל להביע את מחאתה נגד כל אלה, שלפי מושגיה היו ממררים את חיי משפחתה.

ורק אחת ויחידה, גיטל של יהודית הייתה ב"מענה הלשון" שלה תמיד מצליחה לסתום את פיה: "אם אין את סרה מכאן, הייתה זו צועקת, תקבלי סיר בפרצוף, כזה, שתעופי מכאן לאפט. שמעו-נא, החוצפה של השֵדה! ואם את, רייזל-מזיק צריכה ללכת למקום שהקיסר נאלץ... אין את עולה בזחילה אל ה"וואליק"?

רייזל השדה, יהודיה צנומה, בעלת קמטי פנים עמוקים, שער ראשה הסתור תמיד, היה לבן, לא כל כך מחמת זיקנה, אלא מחמת הנוצות מהכר והכסת הישנים. לדבר

בלחש רייזל לא ידעה. קולה נשמע ממרחק של פרסה. כשבא לקוח בפעם הראשונה אל חנותה של רייזל לקנות חובצה ושמנת ולא ידע, שהכניסה שקועה, היה נופל כמו לתוך בור. במקרה שכזה הייתה רייזל מכבדת אותו ב"ברוך הבא" מהסוג ההוא!

— "כלום אינך יודעת ללכת לאט? הביטו נא בשבר-כלי זה, את כל הבית הוא הופך..."

מפגיעת פיה של רייזל רעדה כל העיירה כולה. אך כל אחד ואחד אמר בלבו; למה דווקא הוא צריך להשיב לה כגמולה, שתיפול בידיים אחרות... היו נשים שואלות, מה זה היא צועקת כך, והיא משיבה "שמע-נא איזו שאלה! חטיפה שכזאת על ראש כל שונאינו! כלום צועקת אני?"

אהר'לה בעלה היה היפוכה הגמור של אשתו: יהודי פשוט, שקט, ישר. לא פגע אף בזבוב שעל הקיר. כמה שלא ספג ממנה קללות וחרפות, היה שותק תמיד. את עבודתו היומיומית היה מבצע בדייקנות. מישהו אמר על דרך ההלצה, שאהר'לה כבר הבטיח לעצמו את מקומו בגן-העדן, שהרי את הגהינום ירש בחייו...

מייד עם הנץ אור היום, דוחפת אותו רייזל מהמיטה בצעקה "עוד מעט יום והוא עוד שוכב, הניכפה הזה!"

אהר'לה, שלא שבע שינה, ממהר לקפוץ מעל מירבצו, לובש את בגדי החול המיוזעים, תופס באסל עם שני הכדים ושם על כתפיו הכחושים ומתרחק לעבר אופוקה כדי לקבל חלב. עקב עמלו הקשה צנום הוא כמו מקל. מרוב עישון עלי המאחורקה הירוקה היו אצבעותיו וקצות שפמו החרוכות צהובות. מעולם לא התלונן, אדרבא היה מקבל הכל באהבה. קשים ומרים היו חייו. חבר הלצים שבעיירה המציאו עליו את החרוז הבא:

"אהרעלע זרוע שלעפט ווי אן אייזל
ווייל זיין אשת-חיל איז רייזל".
(אהר'לה זרוע סוחב כחמור, שהרי אשת-החייל שלו היא רייזל)

לכל אותן המידות הטובות שהיו לרייזל נוספה צרות-העין שלה. פלוני הפך לגביר חדש בעמו, אלמוני הרבה נכסים, פלמוני אושר בבית נאה ויש לאל ידו להעניק לבנותיו נדוניה כדבעי, ואילו היא ורק היא שרוייה באותו חור שליד ה"וואליק".

"רואה אתה, אהר'לה זרוע", סחה היא לו, "טול, למשל, נוח שכזה — עז. מיהו, מה היה, בטל ומבוטל, אפס שבאפסים. קבצן בעל שבע כנפות. גם הוא התגורר במין כלוב שכזה. הולכת לה אותה נפש עלובה," אומרת רייזל, "נוסעת לאמריקה ועושה מנה גדושה כזו של כסף. וכי מה לא עשה שם? — התפלל 'קדיש' למען הגבירים, שאין שעתם פנוייה לבוא לבית-המדרש. לפני הימים הנוראים היה מעיר את הקהל לסליחות. האוכל לא עלה בפרוטה. היה אוכל 'ימים' אצל היהודים היפים. מייד כשחזר מאותה ארץ של זהב, קנה מידיו של יענקלה טארלר בית-אבן של שתי קומות עם גזוזטרה גדולה במחיר של כמה אלפי דולארים. היום הנהו אחד מבעלי-הבתים היפים שבעיירה."

— צריך נדבה נאה, הולכים אל נוח. מי לוקח אורחים לשבת אל ביתו? נוח. בין היהודים הסוחרים, בין בני התורה מתערב תמיד נוח. הקבצנים אומרים, שהייתה

לו, לנוח סמיכות לרבנות. פיו מפיק מרגליות — דברי-תורה. לקיר המזרח — יושב נוח. מי עולה ל"ששי" או ל"מפטיר"? — נוח.

— נו, אומרת היא, מה תאמר לזה, אהר'לה? אתה רואה? אתה רואה?

— טינופת פורחת ואילו השושנים נובלות...

עסק של סבתא שלה, חושב אהר'לה בלב, שנוח עז זכה שמזלו שיחק לו. אין דבר שניטל מאליו. מן-הסתם היה שווה בעיניו של השם יתברך. כל דבר, שהיא רואה בעיניה הגדולות, אינו אלא עניין של העולם הזה. והרי קיים גם עולם הבא. מי שחי כאן, בעולם הזה חיים קשים ומרים; חי בפרוטתו שהשתכר ביושר, מובטח לו חלקו בעולם הבא לאחר "מאה ועשרים שנה". הלוואי ויכול להפליג בשיחה עם רייזל כמו עם בן-אדם. שלא תנתר, שלא תצעק ותקלל — היה חובט מראשה ומנער ממנו את הקינאה והשנאה לבני-אדם זרים. היה מוכיח לה בעובדות, שיש בעיירה אנשים מכובדים, החיים ביושר; שאין ידם בכל, והם עושים מצוות כדי לזכות בקצת שכר בעולם הבא. אך כלום אפשר לדבר עם קוזאק כדבר עם שווים?

רוצה אהר'לה להשיח את לבו באוזניו של מישהו. לגול אבן מעל לבו. הלך, אפוא, בשבת אחרי הסעודה עם בריש הנכה, אל מאחורי ה"יויזל", וסיפר בפרטי פרטים על ייסוריו וסבלותיו במשך שלושים שנות חייו עם הפלונית שלו. יודע הוא, שגם בריש אינו מלקק דבש אצל אשתו ינטה, אך עם המרשעת שלו אין היא יכולה להשתוות. רייזל רואה לעיניה רק את החנויות הגדולות המלאות סחורה, את הבתים הנאים של הגבירים החדשים, ואולם את היהודים שבקושי "קושרים קצה אל קצה", כדי לספק את צורכיהם ושמחים בחלקם, אין היא רוצה לראות. "שמע, בריש," אומר אהר'לה. "יש עוד בעיירתנו מספר רב של יהודים ההולכים בדרך הישר; אינם גוזלים מהזולת, חיים חיי פשטות ויושר." והוא מונה שורה של יהודים ישרים ומכובדים מיהודי ראחוב:

— הנה, למשל, איצ'ה-מאניס, של שלמה-סופר. יהודי אביון, עם בני-בית, בלי עין הרע. גם הוא מתגורר עם אשתו וילדיו בביקתונת שאין בה לאן לפנות. אומנם נכון, לא בקירבת ה'וואליק'. בביקתה נוצץ הכל בכל פינה מרוב ניקיון. ואשתו, כלום נשמעה אי-פעם מפיה קללה? אדרבא, כשהיא שומעת דבר מעין זה מפיו של מישהו, יורקת היא שלוש פעמים. איצ'ה-מאניס עצמו יהודי יקר הנהו, תלמיד-חכם. עם שחר הוא רץ לבית-המדרש לתפילת מעמדות. ענוותן גדול. בכל ימות השבוע הוא מתגלגל עם עסקו הקטן בכל הירידים. רווחיו הגדולים, על שונאינו כמותם, מספיקים בקושי די פרנסת הביית. כלום נשמעים מפיהם אי-פעם דברי לשון-הרע? הכל הם מקבלים עליהם באהבה. אין הוא חי למען עצמו בלבד. שמא יש לו לפעמים שעה פנוייה, הריהו בא לבית-המדרש ומלמד גמרא לנערים עניים.

— או פנחס התפר, כלום אביון קטן הוא? מבוקר ועד שעת לילה מאוחרת הוא טורח כחמור. עומד הוא על רגלו המשותקת כל היום ליד השולחן וגוזר את עור הבקר העבה מאופלה. כמה זיעה נוטפת מפניו בעת כיפוף צוואריהם של המוקיים הקשים על גבי חוט משיחה. עקב הכאבים ברגלו השמאלית, נאלץ הנהו לתפור את התפרים העבים של המוקיים ברגל ימין. אשתו לאה, שאינה יכולה להביט, כיצד הוא קוטל את עצמו בעמלו, מתחננת לפניו: — פנחס'שי עטרת-ראשי, מה אתה משקיע את כל כוחך בעור המחורבן הזה? נוחה קצת!" כל ימות השבוע אוכלים כופתאות תפוחי-

אדמה. אינם מרשים לעצמם ליהנות ממנת בשר. אשתו לאה, צדקנית היא. תמיד היא אומרת אליו: "פנחס, ובלבד שלא יהיה גרוע מזה..." כששואלים אותה, איך שם בענייני הפרנסה, משיבה לאה:"יבורך השם על מה שיש." עתה הנך רואה כבר, בריש, איזה מין בריות הם אלו, אומר אהר'לה.

— מחלה הנחתומית, יהודייה צנומה מיוגעת, עם שתי עיניים אדומות ועמומות מחוסר שינה. תמיד עומדת היא על רגליה. היא לבדה מביאה את מעט הקמח, לבדה לשה את העיסה בעריבה בידה המיובשת. יומם ולילה היא עומדת ליד התנור המלובן. והנה, הצרות והאסונות שלה לא עלינו. בתה הבינונית, שרה'לה וצעיר בניה, יוסלה, נכרתו באיבם, למרבה הצער. נקטפו באיבם. נשמה יקרה בעלת לב זהב. ישרה, כמו אור היום, שעה שקונים ממנה דברי-מאפה הריהי מזהירה תמיד שעוגה זו או לחמניה זו מאתמול היא. כלום נשמעת מפיה מלה רעה, הא? בריש! מניין נוטלים נשמות קדושות שכאלה? להבדיל אלף אלפי הבדלות, רייזל שלי, הא: — אומר אהר'לה. ומייד הוא נוטל דברו חזרה, שכן גם אשתו רייזל יהודיה הגונה היא. האמת ניתנה להיאמר, שלא קרה חס וחלילה, שתוסיף מיים לחלב, שתרמה במשקל. הה, זאת לא תעשה! אלמלא הייתה שד משחית שכמותה...

— אפילו — ממשיך אהר'לה — ברלה הסנדלר, החי מפרוטותיו, הבאות לו ברוב טורח, בעל צדקה הוא. אם נותרו כמה פרוטות, אחרי שחישב את הוצאותיו לחודש, אזי הוא מנדב אותן לצדקה לעניים. אם אין מי שיטפל בחולה, רצה אשתו מאשה ורובצת ימים ולילות שלמים, מגישה לו מעט מיים רתוחים; מקרבת אליו את הסיר, שישתין לתוכו. ילדים אין להם. הבריות חשבוה לעקרה. ואולם האמת היא, שברלה, בשרתו בצבא הצאר נפגע בקרב כידונים בבלוטות המין ומשום כך לא יכול להפרות את מאשה שלו. כלום הטיחה אי-פעם בכל חייהם המשותפים בפניו את אשמתו, חס ושלום? מילא, העניין אבוד, אז אין להם ילדים. והיא מגינה על ברלה באוזני הבריות ואומרת "במה הוא, המסכן, אשם, מן הסתם גזירה היא מן השמיים..." אוי, אוי! נאנח אהר'לה, ולוואי ולרייזלה שלי היה אחוז אחד מכל המידות הטובות האלו שיש למאשה, הייתי מאושר...

משהתחיל ברלה לנחור, דחף אותו אהר'לה במרפקו, שימשיך להאזין. אהר'לה מלטף את זקנקנו המחודד וממשיך לספר:

— רייזלה, אשתו של אייזיק הסנדלר, נתאלמנה המסכנה ונותרה עם כמה תינוקות. אייזיק, בעלה, מת משחפת. וכך הפך יענקלה הקטן למפרנס של כל המשפחה. כל עסקו הסתכם בכמה קופסאות סיגריות, שהוא עצמו היה ממלא. את סחורתו היה מוכר בעיקר בבית-המדרש. בנו של יחזקאל הכובען יעץ לו, שיערבב טבק בינוני עם מחורקה ירוקה, וכך עשוי הוא להרוויח פרוטה נוספת. אך הוא התנגד בכוח: "פו, פו!" — היה מוחה. — "הרי זו תרמית, כחש!" וכשגבר על יצרו הרע היה חוזר תמיד: "אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים". משנודע הדבר לאמו, הלכה מיד אצל יחזקאל וסיפרה לו על מחשבותיו השחורות של בנו-יחידו. בערב יום-כיפור הטיל יענקלה אל הקערה כמה מטבעות של עשרים גרושים למען העניים. אמו רייזלה עשתה לו את המוות, שיחזור בתשובה.

בריש נאנח אנחה כבדה והניע ראשו לאות הן; "הכל אמת. אבל מה אפשר לעשות? כבר תגיע לזיקנה עם רייזל שלך, עד מאה ועשרים. ושמא זו מחלה אצלה? ממחלה

אפשר להתרפא. רק לא לאבד את התקווה. תראה, אתה עצמך עוד עתיד להיות הרופא.״

— אמן! עונה אהר׳לה, הלוואי מפיך אל אוזניו של הקב״ה! אהר׳לה קם, יישר את החלאט המקומט שלו ובפסיעות מתונות הוא חוזר לביתו. רעיונות מרעיונות שונים ריחפו במוחו. אכן, שמא זו באמת מחלה? ובתוך הרהורים שכאלה הוא מתקרב אל נחלתו. לפני הדלת מגיעות לאוזניו צעקותיה האיומות של אשתו. כלום חדשה היא זו?

בו ברגע שהוא עובר על סף הבית, מקבלת רייזל את פניו ב״ברוך הבא״:

— הא לך, הנה הוא כבר כאן! הכל בגללך, רק אתה אשם! — שוב קיבלה כבר קנס על הליכלוך שליד האשנב שלה. בזמן האחרון עברו עליו שבעה מדורי גהינום בשל איזה שד זר, המזהם את פיסת המקום שלו מאחורי התריס. עד עתה, צועקת רייזל, היתה מסתדרת איכשהו עם השוטר קולישה. הייתה מצליחה לסתום את פיו באיזו מטבע קטנה. אבל כנגד המפקד אין מה לעשות. על כל ״מתנה״ שמאחורי חלון, מדביק הוא לה שני זלוטי.

— אלמלא היה אהר׳לה מטומטם שכזה, ביש-גדא חשוך שכזה, מזמן לא הייתה משלמת קנסות. בין כך ובין כך, אומרת היא, שוכב אהר׳לה לישון בשעה מאוחרת ומקדים להתעורר השכם בבוקר. אין הוא חולה אפוא, כדי להקריב אותן שעות מספר ולעמוד על המשמר, כדי לתפוס את הממזר ההוא, כפי שאומרים, בידו, ׳על חם׳. משהתחילה לרקוע ברגליה ולנעוץ בו את עיניה הלטושות הבין אהר׳לה סוף סוף, שעם אשת-החיל שלו, רייזל-שֵד, אין מקום לליצנות. ובטרם תנקר היא את עיניו, מוטב לו לבחור במילוי ״פקודתה״.

והרי תוכניתו של אהר׳לה: הוא יתלוש כמה גבעולי סירפד גדולים, הצומחים ליד ה״וואליק״ בשפע; יצרור אותם בצרור כמטאטא, ושעה שה״בעל דבר״ יתיישב בהרחבה, יצליף הוא במטאטא זה על ה״מחילה״ שעיניו של ההוא תצאנה מחוריהן...

הוא נאבק אפילו במצפונו. שמא אשה היא זו? ואולם מאידך, חושב הוא בלבו, בשעה כה מאוחרת בלילה לא תזחל מן הסתם אף נקבה אל מאחורי התריס. לפי השערתו, אין זה אלא ה״שקץ״ של שכנו טורק, או בנו ה״תכשיט״ של חיים-יענקל.

במוצאי השבת, אחרי ההבדלה, התחבא אהר׳לה מאחורי ביתו, בלי שירגישו בו. מסביב לקצה ״המטאטא״ שלו כרך סמרטוט, שלא יצרוב את ידו. קריאות העידוד של אשתו רייזל ״אהר׳לה, אינך מנמנם?״, לא איפשרו לו לחטוף תנומה. בשעה שרייזל לא השגיחה בו, חמק הביתה, כדי למצוץ סיגרייה עשוייה מחורקה, ותיכף ומייד יצא החוצה אל מקום משמרתו.

כמינהגה הכינה לעצמה רייזל לשבת, את המאכל האהוב עליה: אפונה עגולה מתובלת בפלפל. ניראה, שהפריזה באכילה זו, וקיבלה ״סחרחורת״ במעיים. גניחותיה וזעקותיה, שביטנה נחתכת כמו בסכינים, לא פסקו והגיעו עד לב השמיים...

בתה, הֶנה, ששמעה את יללותיה של אמה, סחה לה: "— לא יעזור לך דבר. מוכרחה את ללכת אל ה"וואליק"... רייזל פרצה במהירות הבזק אל מאחורי הקיר ובו ברגע, שהתיישבה ורוקנה את מעיה להנאתה — קפץ אהר'לה כנץ והגיש לה כהרף עין במטאטא הצורב מנה אחת על אחוריה, שניצוצות אש התעופפו לנגד עיניה. הצעקות, "שורף כאש גהינום", עלו עד לרקיע השביעי. השכנים עם נשותיהם באו בבהלה ויחד עם צעקותיה של רייזל קמה יללת-חתולים מטורפת. רק אהר'לה היה היחיד, שידע את סיבתם של הקולות והברקים. מרוב פחד רעד כולו כדג, שלא יפול עליו החשד, חלילה וחס.

רייזל המסכנה, שרוייה בצרה, שוכבת עם הפנים אל הכר. הֶנה משתוממת, מניין צצו פתאום שלפוחיות מנופחות שכאלה? מה זה קרה לפתע פתאום? בבית נשארו רק הנקבות ומשום כך היו כל רגע מגלות אותו חלק מכובד של רייזל, שהיה כולו כאב...

אשתו של "משה רבנו" חוטפת מבט מרחוק ופוטרת בנימה של "מבינות": נראה, שזו שושנה.

אשתו של חיים זלאט'ס עונה מייד, שבמקרה של שושנה אין שלפוחיות. ושמא זו צריבה? לוחשת חרש אשתו של שמואל חנה'לס. מי יודע, כלום לא העניש אותה השם יתברך בגלל הקללה, שהיתה שכיחה תמיד על לשונה...

בינתיים נכנסת גיטל זלאט'ס, יהודיה כמו דובה. — הא! מה את מתפנקת, רייזל? היא שואלת ומבלי שהיא יודעת מאומה מנחיתה היא לרייזל מכה על "המקום הנכון" ורייזל נופלת מייד מתעלפת ללא רוח חיים. אחר כך, כששבה אליה רוחה, החלה מוציאה מקירבה צלילים משונים שכאלה, כמו אשה מעוברת המקשה לילד.

אחרי אותו מעשה חשפה גיטל בעדינות את "שדה הקרב" וגילתה את חורבן הדמים שעוללה שם...

ברחוב פונה גיטל אל הנשים: — 'כן! כן! זוהי כבר אמת ישנה נושנה: נקבה שיוצאת בחצות הלילה אל ה'וואליק', בנוסף לכך בלי סינר למותניה, והולכת שמה, בתוך ערימות הזבל, כשהשדים נודדים ומחפשים להם תיקון, זוכה לקבל את הפסק שלה. רייזל כבר נידונה ברותחין. והיא לוחשת בחשאי על אוזנה של פרומטל, זו של החירש, שרייזל התחברה עם אשמדאי, כמו בזמנו ריבה 'האגס' לא עלינו.

פרומטל משיבה לה: כלום יתכן זיווג נאה מזה של אשמדאי ורייזל "שד"? אהר'לה מתהלך אנה ואנה, נושך את שפתיו ויורק כל פעם שערות משפמו הצהוב. הוא נזכר בברכתו של בריש, "שהוא, אהר'לה, ישמש לה רופא" ושמא באמת...

יוסקה מספר זיכרונות

מי מתושבי אננופול הותיקים אינו זוכר את יוסקה הודסלס עם זקנו הלבן ועיניו התמימות, שהיה רגיל לשבת על האבן הגדולה על יד משה-שימלס ולהרעיף בדיחות. מסביבו היה מתקהל מעגל של יהודים. על אף גילו המופלג מחונן היה בזיכרון פינומנאלי. זכרונות של חוויותיו הוא עצמו, או שנמסרו מפה לפה, אגדות וסיפורי מעשיות, זכרונותיהם של אבות זקנים ואבותיהם, מסורות עתיקות ומנהגים מימים קדומים — היה הוא מרענן בהומור ובכישרון והיה מעורר רשמים חיים.

לפני שהיה פותח בסיפור או בתיאור כלשהו מהימים ההם, היה מרים את ראשו ואת מבטי עיניו כלפי שמיים ובידו היה מותח ומחליק את זקנקנו הרחב, מעשה שהיה מוסיף חשיבות לסיפור.

"הקשיבו", אומר יוסקה, "אספר לכם על אותו 'תרח' זקן שהסב אושר ליתומה צעירה, נאה וענייה — בת עיירתנו. אבל דבר זה היה בימים קדומים מאוד.

"אבי סבו של מרדכי-יוסף — שדכן — שידך 'תרח' זקן עם בתולה צעֲרונת." והוא מתַנה את צערה של אותה יתומה בניגון של בדחן — כפי שהיה מלווה את הכלה בניגון של אבל, שעה שהיו מובילים אותה לכסות את ראשה:

"אוי, כלה'שי, כלה'שי עטרת ראשי, מוצלחת מאוד את ונאה, אכן, יש בך באמת שפע של חן...
אביך ואמך לא זכו לראות את גודל אושרם,
כיצד מובלת בתם היקרה — לקראת זיווגה הנכון והרם..."

"בקרב הנשים", ממשיך יוסקה, "פרץ בכי תמרורים. אך בעיקר נשמע שיהוקה של הכלה. סבתה זקנה בעלת לחיים נפולות הייתה מרגיעה אותה ומנחמת: 'אל-נא תבכי, אל תבכי, כלה'שי עטרת ראשי! הורייך משתדלים עכשיו למענך. לא בת יהודייה אחת הייתה מאחלת לעצמה להיות עכשיו במקומך. תהיי בעלת-בית לעצמך אצל בעלך הזוהר ובחדרי ביתו הגדולים כיערות. את ילדיו הוא כבר השיא. כל העושר הרב יהיה, אם ירצה השם, אחרי מאה ועשרים שנה שלך. בכפות רגליך הזעירות תפסעי על גבי השטיחים הפרסיים. פנינים וזהב יקשטו את צווארך ואת אוזנייך. שא! שא! אל-נא תבכי עוד. הרי את נשמה יהודיה כשרה'.

בשל קולה הצרוד, הבכי וליחשוש שפתותיה נשמעו דבריה של הכלה אך בקושי:
'אוי, אוי! סבתא'שי, משום מה פוחדת אני כל-כך!...'

יוסקה סיפר את הדברים באופן המיוחד שלו, בליווי העוויות וקריצות-עין עד שניתן לראות את הדברים כמו חיים. אט אט קם על רגליו, פסע כמה פסיעות, תוך שהוא מהמהם: כן! כן! כיוון שאין לך נדוניה — לכי, אפוא, בדרכך. כיוון שקבצנית את — בעל כורחך לוקחת את תרח זקן...

ושמא באמת מקור הסיפור הזה מאותם הימים, כאשר היתומה הצעירה והענייה מאופוצ'קה הקטנה נאלצה בעל כורחה לשכך את תאוותו של אותו עשיר זקן.

הירש "ספוסובניק"

מינהג היה בעיירתנו ראחוב, שמדי שנה בחול המועד פסח, היו "חברה" בחורים,מקלות חיזרן בידיהם, פושטים בעיירות הסמוכות, כדי להיטפל לאיזו נערה הגונה ולקשור עימה קשר של אהבה.

אותו חול המועד היה מזג אוויר נאה, החמה זרחה כמו בתמוז, היה חם ונעים, ממש מחייה נפשות. לא הרחק מהוויסלה היתה נקודת הריכוז, שממנה היו יוצאים לטיול לאופצ'קה ומשם היה הספן המנוסה הופניאז' משיט את החברה בסירתו לעבר השני של הנהר.

לפני שהסירה נדחפה מהחוף, נשמעה פתאום קריאה: "חברה, חכו רגע!" זה היה הירש ספוסובניק (על שום מה היה כינויו ספוסובניק, לא נקבע עד היום הזה), מתנשף, פניו מכוסים אגלי זעה, קפץ לסירה ברגע האחרון.
מישהו מבין החברה שאל:

— אכן, פלא רב, שבעל-הבית שלך, מאטיס של אהרון, הרשה לך, סתם ככה, לעלות לרגל אפילו לטארלה!
— זה בסדר, בסדר — עונה הירש — השארתי לו מתנה נאה.
— דהיינו? — שואלים.
— את ארוחת הבוקר, ארוחת הצוהריים, מתובלות בארוחת הערב — עונה הירש.

אכן היתה הדרך לטארלה עליזה מאוד. טיילנו בין העצים, בהרים ובעמקים ושרנו שירים שונים. עיניו של הירש נוצצו כאבני האודם. הירש צהל כולו — הלוואי, בחורים, היה חול המועד פסח נמשך כל השנה — היה ממלמל.

במבואות העיירה התגנדרנו קצת, הסירונו את האבק מהנעליים ובאצבעות שהורטבו ברוק החלקנו קצת את שערות ראשינו. משם יצא כל אחד לדרכו.
הירש פסע תחילה בפסיעות איטיות לעבר בית-העלמין וערך משם תצפית, אם מישהו לא השגיח בו. משראה מרחוק נערה צעירה קמה ממקומה ומיישרת בשמץ ביישנות את שמלתה, ברצותה להתרחק מהר ככל האפשר, חסם את דרכה ועמד מולה פנים אל פנים.

— אין את צריכה להתבייש, זהו עניין פשוט וטבעי. בעיירה שלנו — במחילה ממך — "עסק" זה דומה לחלוטין, ואף על פי כן אין אשה בורחת...

שעה שקרבו שניהם אל ביתה, הצביעה הנערה "הנה, כאן אנו גרים".

בחדרון הקידמי ניצב שולחן-עבודה לרצענות ומשום כך היה המעבר צר מאוד. חדר-המגורים היחיד היה קטן אך נקי להפליא. הורגש קצת רק ריח עור מעובד, אך זה לא היה מוזר בעיניו של הירש. אמה של הנערה, אשה קטנטונת, חיננית, לבושה סינור על מותניה, עמדה ליד הכיריים והכינה "מצה-בריי". בראותה בחור זר בביתה, פנתה אל בתה:

— ריקלה, הזמיני את האיש הצעיר לשבת.

ריקלה בעלת שתי העיניים הפוזלות ונמוכת הקומה היתה כל הזמן מעבירה מאחורי גבה על חזה את שתי צמותיה הבהירות והגדולות, שעלה מהן ריח של נפט. היא פונה בחיוך חינני אל אביה, שיוציא מהמזווה את בקבוק ה"שליבוביץ" מלובלין.

גצלה הרצען — אביה של ריקלה — בעל הזקן הצהוב המשוסע לשנים — מילא מייד אחר בקשתה של בתו.

— נו, עכשיו, ריקלה — עונה האם — כבדי את האורח!

בפעם הראשונה בחייו הרגיש הירש בחמימות כזאת ובנועם שכזה אצל בני-אדם זרים. הרי הוא יתום מילדותו. אביו ואמו נפטרו כשהיה רק בן שלוש. בהיותו בן עשר, מסרוהו אפוטרופסיו לסנדלר מאטיס של אהרון, שילמדו מלאכה. בימות הקיץ היה לן בחדרון הקידמי ואילו בחורף — על גבי התנור. מלה טובה לא שמע מעולם בביתו של בעל-הבית. אדרבא, רק קללות נמרצות.

עתה יושב לו הירש ליד השולחן כשווה בין שווים. ממולו יושבת ריקלה הפוזלת ומחייכת לעומתו בלי הרף בשפתותיה הצרות והדקות. הירש חש עצמו כבגן-עדן. "אכן, שמא זהו הזיווג הנכון שלו?" — תוהה הירש בליבו.

כמעט כל שבת לפנות בוקר נישא הירש כעל כנפי הרוח לטארלה. הוא נמשך כבכוחו של מאגניט שמה — לאותו חדר צר וקטן, אל משפחתו של הרצען ובמיוחד אל ריקלה הקטנה והפוזלת, שבוודאי לכדה אותו בכשפיה, לא יתכן אחרת. יכול להגיע שמה בספינת-הקיטור במחיר של שני זלוטי. אך מוטב לחסוך את הכסף הזה ולהביא מתנה לריקלה.

פעם אחת שאלה האם את בתה:

— ריקלה, עטרת-ראשי, שתהיי לי בריאה וחזקה, מה אתם עושים ועל מה אתם משוחחים שם, בחדרון הקידמי מאחורי הוילון במשך שעות רבות כל כך? הרי לאמא מותר לדעת זאת! אמרי-נא לי, ילדתי יקירתי, כלום מכירה את בחור זר זה? שמא כבר סובב את ראשה של איזו נערה? אם כי האמת ניתנה להיאמר, אין הוא עושה רושם של מי, שמסוגל לאמלל, חס ושלום, בת יהודיה. אף על פי כן, צריך לנהוג בזהירות... מבינה את, ריקלה. גבר אינו מסכן דבר, ואילו אשה עלולה להמיט חרפות ובושות על עצמה ועל כל משפחתה. אוי, מה אני סחה. טפו, טפו, טפו! — יורקת האם שלוש פעמים — שיעופו להם כל ההירהורים הרעים לכל הרוחות במדבריות השוממים...

ריקלה הרגיעה את אמה:

— אל חשש, אמא. יכולה את לסמוך עלי. אמנם יכולה האהבה להיות לוהטת, אבל צריך להחזיק מעמד בכבוד. — והיא ממתיקה בלחש סוד באוזני אמה, שאם הכל ילך, בלי נדר, למישרים, תהיה בעוד שלושה חדשים חתונה...

כשהלך בעל הבית של הירש אל התפר לקבל ממנו את המוקיים המוכנים, רצתה אשתו חיה לחטוף שיחה עם הפועל. בנוכחותו של בעלה הרגזן היתה פוחדת להוציא הגה מפיה. עלול הוא עוד להיתקף בשיגעון ולהוציא את כעסו על הנער. כדי שהירש לא יחשוב, שהשיחה מכוונת, ישבה חיה על הריצפה, שמה בין רגליה הפשוקות את הקערה הגדולה וכבשה בה היטב את המלפפונים ואגב כך פנתה אליו בשאלה עם מין חצי-חיוך על שפתיה:

— כלום אמת הדבר, הירש, שאתה עומד להתחתן בטארלה עם בתו של גצלה הרצען, אותה תרנגולת סומה?

הירש, ששאלה זו עוררה בו זעם, ענה:

— כלום יודעת את, בעלת-בית, שריבה פוזלת זו יפה בעיניי וטובה מאחרות, שמראן יפה.

ואילו חיה משיבה, כשעיניה עצומות למחצה:

— נראה, ששכחת, כמה התעניתי והתייסרתי, כדי לעשות ממך קצת בן-אדם. כשקיבלנו אותך לביתנו, היית עירום ועריה. וכך, פיקח שכמותך, לא שילמת לי את החוב...

לא יכול הירש לעצור ברוחו והתפרץ:

— הכל שילמתי לך כפל-כפליים! מי סחב בימי הכפור והשלגים חביות מיים גדולות מהבאר שבאחוזה? מי הכין ערימות שלמות של עצי הסקה לחורף? מי שיעשע את התינוקות שלך, הא? מי סחב למענך שקים מלאים תפוחי אדמה מהכפר?

— הביטו-נא וראו — מלגלגת חיה — הירש ספוסובניק, היהודון הקטן עם ראשו הגדול ואוזניו האטומות הפך לאיש משכיל כמו אלעזר הרוקח!

— על ראשי הגדול ואוזני המתוקנות — משיב הירש ברוגזה — עלי להודות לא למישהו אחר אלא לבעלך...

— אווא! אווא! מישהו יכול לחשוב באמת, שגרמנו לך עוול, חלילה! התבייש לך, שוליית-דייגים!

— די, כבר דיברת דייך! אכן אעמוד בקרוב מתחת לחופה עם ריקלה האהובה שלי ואהיה במזל טוב תושב של טארלה.

בביתו הקטן והצר של גצלה הרצען אווירת-חג. על השולחן פרוסה מפה צחורה. ועליה עוגת סוכר ודבש. גם טיפת משקה נמצאת כאן. וודאי שזוהי חתונה שקטה, בלי התזמורת של הכליזמרים מאוז'ארוב, בלי בדחן, בלי טבחית. אין מלצר, שיגיש לאורחים. הגבאי לא יכריז על מתנות הנישואין מצד משפחת החתן או הכלה. לאחר ששבתי האביון ערך את הקידושין תמורת כמה זלוטי זעוּמים, נטלו האורחים הספורים ידיהם והסבו אל השולחן, אל הסעודה הדלה. מייד אחרי שבעת ימי המשתה ארז הזוג הצעיר את חפציו ועבר לגור באיזה קיתון דל הרחק בקצה העיירה.

ליצני העיירה התלוצצו, ששתי יממות תמימות היו התריסים בחדרים של בני הזוג הטרי מוגפים... הירש היה סבור בוודאי, שליל הסדר הראשון עדיין נמשך...

בהיותו "ירוק" בעיירה, הוציא הירש מידיהם של הסנדלרים האמידים של המקום את מלאכת תפירת המגפיים מהסוג הירוד, כיוון שהוזיל את מחירם בכמה גרושים. היה עמל כחמור; לעבודה הקשה היה רגיל מילדותו. בכל זאת טוב לו לעמול למען עצמו, מאשר למען מאטיס של אהרן. אין הוא חושש עוד ממכות. הריהו ציפור דרור, והעיקר — הריהו יחד עם בת זוגתו וחי לו בשלום ובשלווה.

ריקלה דואגת לו כאם. היא מכינה לו תכופות את המאכלים האהובים עליו — דייסת דוחן בחלב, מעורבת עם פתיתים. כל שבת בין השמשות מעלה היא למענו מהמרתף חלב חמוץ קר. ומייד לאחר שריקלה גומרת להסתדר עם ענייני הביית, עוזרת היא לו להכין חוטי תפירה, מוציאה את העורות המוקשים השרויים בגיגית, ומעיילת שרוכים במגפיים הזולים.

שכנותיה מקנאות בה בשל בעל יקר שכזה, כמו הירש. שלום-ביית שורר במחיצתם, לא נשמעת קללה, חס ושלום, אין קטטות. מסתפקים במה שיש, ובלבד שתהייה השלווה במעונם, אומר הירש.

ברם, לא לאורך ימים נכונה לזוג הצעיר השלווה. לפתע פתאום ירד עליהם האסון הגדול. ראייתה של ריקלה אבדה אחרי ההריון הראשון.

שפכה אמה של ריקלה דמעות מרות. שמא עין-הרע, שמא קנאה ושנאה השביתו את שמחתה ואת הנחת שהיתה מנת חלקה. מי יודע, אם בגלל האסון האיום שקרה לא תתרחש טראגדיה משפחתית. כלום יאות החתן הצעיר לבלות את כל חייו לצידה של אשה עוורת? אכן, בנו של בעל המינסרה שבשכנות גרש את אשתו הצעירה, כשלקתה בזעזוע מוח. אסונה של ריקלה פגע קשה מאוד באמה.

עברו שנים רבות, אך הירש שמר על אשתו העיוורת וטיפל בה יפה מאוד. היה עוקב אחר כל צעד שלה לבל יאונה לה, חס וחלילה, כל רע. כשראה, שריקלה טורחת עם סירי הבישול, היה מייד ניגש לעזור לה, לבל תיכווה. כל שבת אחרי הסעודה היה נוטל אותה ומשלב זרועו בזרועה ויוצא עמה לטייל בכיכר השוק או בכביש, כשאר הזוגות הנאהבים. היה דואג לה, שתיהנה מכל התענוגות. היה מביא אותה לעזרת הנשים, שתשמע תקיעת שופר. היה מלטף אותה, מנחם, מנשק:

— עוד תזכי, ריקלה, שכשם שהאסון בא עליך במפתיע, כן ייעלם כהרף עין. וודאי תבוא הישועה ושוב תראי...

נשי העיירה היו מצייצות בשפתותיהן ומנענעות בראשיהן:

— לו היה הדבר קורה, לא עלינו, לא כאן ולא עתה, אלא אצל מישהו אחר, היה הגבר מזמן משלח את הבת חזרה אל הוריה. מי מילל ומי פילל, שדווקא הירש, מטליא שכמותו, יגלה מידות טובות ונאות שכאלה. אין זה, אלא ששוכנת בקרבו נשמה ולב של צדיק גדול...

יום קייץ חם

בימי הקייץ הלוהטים, כאשר השמש הייתה מלבנת את אבני הבזלת של הכביש ואת החולות של השדות שמסביב, ובביקתות הקטנות והצרות שרר חום מחניק עד כדי חוסר אוויר לנשימה, חשו רובם של יהודי העיירה אל הוויסלה, כדי לרחוץ במי הנהר הצוננים ולנקות מגופם את הזעה שנספגה בו במשך שבוע

שלם של עמל וטורח. בימי הקייץ היה המקווה מלא ריח של עובש ובנוסף לכך עלתה הנאת הטבילה בכסף. ואילו הוויסלה הייתה "איזור חופשי" וכל מי שלבו חפץ, יכול ליהנות באורח חופשי לחלוטין מהמיים הצוננים, בלי שתענוג זה יעלה לו פרוטה אחת. את הדרך שאורכה פרסה אחת, היו עושים בצעד של טיול הלוך וחזור. מייד כשהיו חולפים על פני בית העלמין, היו נכנסים לחורשת אורנים מלאת ריחות של איזוב ושרף. הייתה שם דומיה שכזאת, שיכולת לקלוט את רחשן של הצפורים הקטנות ונפילתו של כל איצטרובל לחוד. רק במערה היער היתה מרשרשת רוח קלילה, מחייה נפשות.

— שומע, שומע! ההתעטשויות והחירחורים! מן הסתם כבר זוחלים שם "חברה" הסנדלרים והחייטים. כלום פלא הוא דבר זה? כאשר יושבים ימים ולילות לאור העששיות המפוייחות והנחיריים קולטות מנה של פיח, שדי בה לזהם את כלי הנשימה, המובילים אל הריאות פנימה? נו! או אז מתחילה סידרה של יריקות והתעטשויות, עד ש"ייבקעו השמים", — היה משה'לה הזקן נוהג לומר. בדרך אופצ'קה היו הולכים לרוב בני-הנעורים, שהיו אוהבים להתפלסף קצת. אייזיק שלייאר היה עובר כמה צעדים ועומד מלכת, היה מגלגל את עיניו הבוהות, מעשה משורר, והיה מתפלא למראה הטבע הסובב ויופיו — עמוד-נא, חכה רגע!... היה פונה אל בני לווייתו, האח! איזו תפארת של טבע! מה נאה ונהדר מראה השדות הירוקים והשיבולים הגבוהות! ובלב השדה פרחי-בר. יודעים אתם, חברה, מהו ריח זה? ריח זה נישא מגנו של דומוגאלה!

עד שפת הוויסלה נשארו עוד פסיעות ספורות. ודאי, כשהולכים בסך ומשוחחים, מספרים מעשיות, חולף הזמן במהירות הבזק ומגיעים מייד אל מקום הרחצה.

יום השלישי היה מצטיין מכל ימות השבוע ברחצה רהמונית. לא רק משום שהוא מקובל כיום של מזל, אלא פשוט מטעמי פרנסה. כיוון שיום החמישי הוא יום היריד, הרי שצריך ביומיים הקודמים לו להכין קצת סחורה בחנויות ובדוכנים. בעלי המלאכה הזעירים, הסנדלרים והחייטים, חייבים לקשט את דוכניהם שבשוק במגפיים, מעילים קצרים ומכנסיים. והרי יום-השישי הוא ערב-שבת ואילו השבת גופא — "באה שבת — באה מנוחה". בימי ראשון ושני בשבוע נודדים רוב יהודי ראחוב בדרכים. שבוע שלם מתגלגלים ומתנדנדים בעגלות, עד שבעז"ה מגיעים לאוסטרובייץ או לקראשניק. משום כך יום השלישי הוא היפה מכל לשם רחיצת הגוף מהעמל ומהטורח של כל ימות השבוע.

הנשים, שנשארו בבתיהן, כדי להכין חופן של קמח-שריפה, היו מלוות תכופות את בעליהן וילדיהן עד השוק והיו קוראות אחריהם: "זכור! זכור! למען-השם, שמור על הילדים! על הבנים במיוחד, שכן אוהבים הם דווקא להשתובב במים! הוויסלה כמוה כגנב. אסור לעזוב את הטף לבדו, ללא השגחה."

בימי הקייץ החמים של שנת 1939, הייתה הוויסלה ליד ראחוב נהנית מהצלחה יתרה. חן מיוחד היה לאיזור הרחצה, שמרחוק היה מראהו דומה למפת שולחן צחורה כשלג. אבני החול הזעירות היו נוצצות ובוהקות כיהלומים. אכן, הייתה שם אווירה נעימה מאוד. מכל צד עולים קולות של שמחה וצעקות. אחדים מהחברה השתטחו אפרקדן על החול וחטפו בינתיים תנומה קלה. אחרים שוב מצאו לעצמם פינה קרירה ושיחקו ב"טלפון" או ב"מלך האדום". אבות וילדים השתכשכו במים. "איי, איי, איי. מה טוב ומה נעים! מחייה נפשות!" — נשמעים קולותיהם של יהודים, השקועים עד צוואריהם במיים! טוב במיוחד מרגישים הילדים — חם כמו מתחת לשמיכה! "השמש התחבאה מתחת למיים!" — צועקת איזו ילדה קטנה. בין הילדים פורצת "מלחמה", מיד נוצרים שני מחנות ופותחים בהתזת מיים זה כלפי זה. גם למבוגרים התחשק להשקיע את גופם במיים העמוקים. עזבו אפוא את הילדים ביבשה, שישמרו על בגדי החול שלהם.

•

במרחק רב מן הצד ישבו, כשהם מרוחקים מכל הרעש: אהרן, בנו של ברוך-יוסף, אביגדור דאמן, יחיאל בנו של בנימין, משה'ל הגבוה, בנו של יוסף, אברהמ'צ'לי פוקס, אברהמ'קה עם צרור העיתונים, איצ'ה-מאיר השען, אברהמצ'לה, בנו של הלל, אליהו קליינמן ואחרים. הם הטבילו את קצות אצבעותיהם בלבד במיים, וכל רגע היו מרטיבים את מצחיהם, כדי לצננם מהחום. יושב לו קהל זה, על כל המיגוון של השקפות-עולם, ואינו פוסק מלהתווכח על המאורעות המתרחשים באירופה, במיוחד על גזירותיו של היטלר נגד היהודים והגרמנים. תוהים, כלום כל מה שמתרחש בגרמניה, יש לו שייכות גם אלינו, יהודי פולין. מסביב למתווכחים ישבו "יהודים מכל ימות השנה", הרגילים להטות אוזן, כדי לשמוע איזה שמועה מעניינת.

יחיאל'לי משפשף את מצחו, כרגיל, מדבר במתינות יתירה, במין אדישות, הייתי אומר, כשעל שפתותיו משוך החיוך האופייני לו. מתנועותיו ומהעוויות פניו ניתן להבין, שאין הדברים נוגעים לו במיוחד.

— אווא, אווא! — הוא אומר — אין זה כל כך, כפי שהבריות מתארים לעצמם. זוכר אני היטב את ה"ייקס" ממלחמת העולם הראשונה. שכה אחיה, כפי שאפשר לחיות עמם. אם אני פוחד ממשהו — הרי אלה ה"פונייאלאך", הקוזאקים והפטלורצ'יקים, גם זאת זוכר אני לא רע. השנית, ממשיך יחיאל'לי — כלום שואלים לדעתנו? כשם שהקדוש-ברוך-הוא ינהג, כך יהיה.

אהרן של ברוך-יוסף ואברהמ'צ'לי פוקס אינם מסכימים עם מסקנותיו. "אין הימים שלנו" — טוענים הם — "כמות הימים ההם, אכן צפוייה סכנה". אביגדור דאמן מניד בראשו, על שפתותיו עולה חיוך מר. "צריך לדעת להעריך את ההיסטוריה. שמעו, יהודים, מה שאני אגיד לכם: צודקים הם, אברהמצ'לי ואהרן של ברוך-יוסף. אין כל דבר משותף לשליטים ההיטלראיים של היום עם הגרמנים של היינה, של מארקס וליבקנכט." והוא מוכיח על סמך עובדות, שצעדיו הראשונים של היטלר הם להשמיד ולחסל כל דבר שהוא פרוגרסיבי. למשל, הפרובוקאציה עם הצתת ה"רייכסטאג". תחילה הוא עושה חשבון עם יריביו הפוליטיים: הדמוקראטים, הליבראלים, הסוציאליסטים והקומוניסטים. דבר זה בלבד כבר מעמיד בסכנה את קומץ היהודים. והא ראיה — הגזירות הדראקוניות, שנגזרו, לפי שעה רק על יהודי גרמניה. ככה זה, למרבה הצער. פותחים בחוגים הפרוגרסיביים ומסיימים ביהודים. "תארו לעצמכם" — פוצח אביגדור בניגון של "לך-לך" — שלפני שאותו "ימח-שמו'ניק" יכבוש את העולם כולו, מגרש הוא את היהודים מגרמניה תחילה וגוזל מהם את כל רכושם. הלוואי ואתבדה, מנוול זה לא יישאר במקומו. פאשיזם הוא הסכנה הכי גדולה, בראש וראשונה לנו, היהודים.

אהרן של ברוך-יוסף, עם מצחו הגבוה ועיניו המלאות חיוניות, מגיע, כרגיל, לידי מסקנות הגיוניות:

— צריך אדם להיות עיוור, שלא לראות, מה מתרחש בעולמו של הקדוש-ברוך-הוא. מה פתאום צריך למשש אצל ממלכות זרות עם הנבוכדנצרים שלהן. מוטב שנתבונן, מה נעשה אצלנו מעבר לתריס (משמע "פולין"). או מוטב, בק"ק ראחוב שלנו: כלום אין מרגישים, שמתקרבת סערה איומה? לפתע פתאום, בלי טעם ובלי סיבה, מוציאים גם נער גם זקן מהבתים לשם אימונים צבאיים. גדוד הכבאים עושה, כאילו שום דבר לא קרה, נסיונות מתמידים בכיבוי שריפות. ב"מוסך" מתקיימות יום יום הרצאות, שיעורים, ניתנת הדרכה, כיצד לנהוג בעת הפגזות מהאוויר, כיצד להתגונן מפני גאזים ופגזים. בין אם רוצה אתה, בין אם לאו, בעל כורחך אתה חייב ממילא להשתתף בכל הצרמוניות הללו. אין לילה — ממשיך הוא — שלא ישלחו כמה יהודים מצויידים בגרזנים לשמור על העיירה ועל הגשר שעל הוויסלה. השומרים מקבלים פקודה מווייצ'ורק ה"חברניק", לעצור כל זר ולהובילו לתחנת המשטרה. התחשק לו, לרשע אחד, לשונא-ישראל, לביים טראגיקומדיה ולשגר כסיירים שני יהודים זקנים, שבורים ורצוצים, את שלמה'לה של יוסקה ואת שמואל של חנה'לה למשך לילה שלם, שיעמדו על הגשר ויצודו מרגלים...

— אין דבר, אין דבר — מתערב אברהמצ'לי של הלל — יהודים גברו על המן, על חמיילניצקי, על טורקוומדה מהאינקביזיציה הספרדית, יגברו אפוא גם "עליו", על שונא ישראל זה. מי שמתגרה ביהודים, בהכרח סופו שחור משחור!...

החברה התלהטו, כל אחד רצה להציע את רעיונותיו, להעשיר את הוויכוח בדוגמאות ועובדות. מי יודע כמה שעות היו ממשיכים בפולמוס, אילולא קמה בקרב המתרחצים בהלה בשל השינוי הפתאומי במזג האוויר. עננים שחורים הופיעו על פני השמיים, השתררה חשכה. הדרך הביתה רחוקה למדי. עוד מעט עלולים לבוא רעמים וברקים, ואילו להסתתר מתחת לגשר הוא בחזקת סכנה. הבריות מתחילים אפוא, בריצה מבוהלת, מי עם נעליו או מכנסיו בידו, מי מרכיב את טפו על כתפיו ורצים בגשם הסוחף הביתה. אברהמקה פרייברג, שהקשיב היטב לוויכוח, פלט ברוח נכאים: — "הנה, עננים שחורים אלו שבשמיים אינם מבשרים טובות, במיוחד לנו, היהודים"...

על הגורן

חלק ב'

במאבק ובשואה

זרעי הפורענות האנטישמיים וארס לשונם של ה"מטיפים" בכל חגא, בכנסיה או בכל התכנסות בימי-השוק בעיירה ובמיסבאות הכפר, ולבסוף גם בבתי אולפנא הגבוהים ובבתי הספר, מצאו קרקע פוריה וחממה טובה גם בבית ההורים; ינקו זאת עם חלב אמם ובבוא העת הניבו פרי באושים — לא במפלגת הנ"ד הלאומנית בלבד. גם חוגים שמאלניים. אפילו הפארטיזאנים של א"ל (שלא לדבר כבר על החוליגאנים של א"ק) לא היו מחוסנים מפני הרעל האנטישמי.

גם בתקופת רגיעה כביכול, מזמן לזמן, זעיר פה זעיר שם היכה הרעם, שנים רבות לפני האסון הגדול. כל התכתשות תמימה בין נערי החדר ובין השקצים, בייחוד כשהאחרונים הובסו, הסתיימה באימרה מאיימת: "אתם, יהודונים ארורים, עוד תשלמו ביוקר". אך איש לא ייחס חשיבות לדברים. בראחוב כמו במקומות אחרים לא חסרו גם גילויים ברורים יותר של פגיעה ברכוש יהודים ובנפשם. קטטות ותגרות-ידיים בימי-השוק; והשריפות, שמשום מה אירעו דווקא בימי השוק — כל אלה המחישו לנו תמיד כי הקרקע "בוערת" תחת רגלינו... אולם רק מעטים הסיקו מסקנה אישית. בגבור הפרעות וגם עניבת-החנק הכלכלית נתהדקה זעקו לקרובים שמעבר לים להחיש עזרה וסעד. מהמקום לא זזו אלא בודדים, בייחוד לאמריקה ולקנדה. שניים-שלושה בחרו בסוף שנות ה-20 בדרך העלייה לארץ ישראל.

באותה תקופה כבר קמה תנועת ההיחלצות — החלוץ והחלוץ-הצעיר ואתם ביה"ס העברי. אך רבו גם המתנגדים (מימין ומשמאל, מבית ומחוץ) שהפריעו לא מעט ובלמו את הנלהבים להחלץ בטרם "היכה הרעם" ונפערה התהום האיומה... אפילו בעומדם על סף התהום ממש, עוד הישלו את עצמם רבים מיהודי ראחוב הישרים והתמימים כי בעבודה פרודוקטיבית למען הגרמני תהיה להם הצלה...

חובה כפולה וזכות גדולה להתגאות באותם ראחובאים שידעו, גם במצוקה שאין איומה ממנה,על סף השאול, לזקוף קומתם השחוחה ולהגן בעוז רוחם על כבוד כולנו. אלה ברחו ליערות והתחפרו שם, הם ומשפחותיהם במערות ובבונקרים; הפרטיזאנים הנוקמים; היחידים, שבעומדם מול מחסליהם חסרי ישע וידיהם ריקות, ירקו בבוז בפרצוף מעניהם הסאדיסטים.

ש"נ

אימה ופורענות גדולה / לפי חומר מ"יד ושם"

בפרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, ניסו יהודים להמלט לכפרים הסמוכים אך נתקלו בהם באווירה עוינת מאד. האיכרים לא הניחו להם להשתהות שם, ובינתיים ניצלו הפולנים את העדרים ושדדו את בתיהם.

הגרמנים נכנסו לעיירה ב-20 בספטמבר 1939. ההתעללויות והרדיפות התחילו מיום בואם. יהודים נלקחו לעבודה מפרכת בתיקון הגשר על הוויסלה, ושאר עבודות קשות — אגב התעללות. בימים הראשונים נרצחו ר' לייבל קורונה ורפאל לבנטל.
באוקטובר 1939 הטילו קנסות כבדים ("קונטריבוציות") בכסף, בחפצי ערך וכד'. כן לקחו בני ערובה.

בינואר 1940 נתלו בכיכר השוק 10 יהודים, בעוון היותם עשירים שעשו את הונם, כביכול, מניצול פולנים (כעדותם של פולנים אחדים שהעלילו עליהם). ההוצאה להורג בוצעה לעיני קהל פולנים שכונס במיוחד לשם זה, והאזין לנאומו של קצין גרמני אשר הלהיבם בדברי שטנה על היהודים, "מוצצי דמם של הנוצרים". שבוע לאחר מכן שוב נאסרו מספר יהודים, גם הפעם בעקבות עלילה של פולנים, בעוון היותם כביכול קומוניסטים. הם עונו קשות והוצאו להורג.

בנובמבר 1939 הוקם היודנראט. כיו"ר היודנראט מונה יו"ר הקהילה לשעבר, בונים מנדלקר (בינצ'י), שידוע היה ב-א' כאיש מסור לענייני הציבור, ואומנם לא הכזיב גם בתפקידו הקשה הזה.

כמעט כל יהודי א', גברים כנשים, עבדו. רוב הצעירים הועסקו במכרה לפוספוריטים הסמוך עבודה זו היתה מפרכת במיוחד וכרוכה בסכנה מתמדת בגלל אמצעי הבטיחות הלקויים. אבל דווקא העבודה שימשה מקור נחמה ליהודי א' שסברו, כי בזכותה, בהיותה חיונית ללא ספק, יינצלו מגורל יהודי העיירות האחרות.
השלטונות הגרמניים המקומיים חיזקו אותם באשלייתם זו, בהבטיחם להם שבעבודתם המסורה טמון הסיכוי לעבור את המלחמה בשלום. אפילו ב"קרקאוער צייטונג" פורסם רשמית, ש-א' הוא המקום היחידי ב"גוברנמנט" בו עובדים כמעט 100% מהיהודים. כל העובדים קיבלו כרטיסי עבודה שהוחתמו מפעם לפעם, **דבר** שהגביר את אשלייתם של יהודי א' **שבכוחה של העבודה להציל את חייהם. גם** מבחינה כלכלית היה מצבם טוב יחסית, בהשוואה עם זה של יהודי העיירות הסמוכות. ניתן היה עוד להשיג בה מיצרכי מזון בחליפין תמורת בגדים וכד'.

בספטמבר 1941 הוקם גיטו פתוח שגבל עם כל הרחובות של הצד הארי. מצב זה איפשר ליהודים להמשיך במגע עם הנוצרים, אם כי הוטל איסור חמור להימצא מחוץ לגיטו בלי רשיון מיוחד. הגיטו כלל את רוב הרחובות בהם התגוררו היהודים גם קודם לכן, וכך לא נעקרו מבתיהם, כפי שקרה ברוב המקומות האחרים.

כך התנהלו החיים בא' עד ל-15 באוקטובר 1942, (ד' חשון תש"ג), יום החיסול. באותו יום ציוו הגרמנים על כל העובדים מגיל 16 עד 60 להתאסף בכיכר השוק. נאמר להם ששם ייערך מיון ואלה שייבחרו לעבודה ישארו במקום עם משפחותיהם. אבל נבחרו רק כ-100 איש וגם אלה נשלחו למחנה עבודה בכפר הסמוך גושצ'רדוב (Goscieradow). כ-300 גברים נשלחו למחנה ינישוב (Jeniszow) הסמוך. הנותרים,

רובם נשים וילדים, הובלו למחרת היום לקרשניק, בה חילקו את גורלם של יהודי המקום והסביבה שרוכזו שם, ומתחנת הרכבת שולחו למחנה ההשמדה בלז'ץ (Belzyce). רבים מהגברים ברחו באותו יום ליערות הסמוכים, אבל רובם הוסגרו לגרמנים ע"י הפולנים שהפכו לכלבי צייד של היהודים הנמלטים מכליון.

רק צעירים מעטים הצליחו להתארגן בקבוצה פארטיזאנית (עזרו להם בכך יהודים מספר שנמלטו מהכפרים הסמוכים, הכירו היטב את תנאי המקום וגם היו להם ידידים בין האיכרים). פעולתם המוצלחת הראשונה של פארטיזאנים אלה היתה פשיטה על מחנה ינישוב. הם הצליחו להרוג את מפקד המחנה הגרמני, פרקו מנשקם את המשמר ושיחררו בכך מאות יהודים, ביניהם רבים מיהודי א'. אבל לא כולם העזו להשתמש בהזדמנות ולהמלט. הפחד מפני תנאי היער ומפני הסביבה העויינת הרתיע אותם. וכך נשארו במחנה כ-100 איש. למחרת היום הועברו למחנה העבודה הידוע לשימצה בודזין (Bodzyn, סמוך לקרשניק). בדרך לשם נורו כ-28 מהם.

יהודי א' שהוחזקו במחנה העבודה בכפר גושצ'רדוב הוֹעבדו שם במכרה. הם נרצחו ב-4.9.43.

מספר היהודים מ-א' שנשארו בחיים הוא 100 לערך, רובם מאלה שברחו לבריה"מ בתחילת המלחמה. מעטים עמדו בתלאות העינויים במחנות הריכוז; יחידים מצאו מיקלט אצל איכרים.

חטיפה לעבודת כפייה וקורבנות ראשונים / שלמה קורונה

כשפרצה המלחמה, ביום השישי 1.9.1939, הייתה בהלה גדולה. רבים מיהודי העיירה עקרו מבתיהם ונמלטו, על משפחותיהם, לכפרים שבסביבה. אלינו הגיעו פליטים שחשבו למצוא מיקלט אצלנו. משראו שגם אנשי עירנו ממשיכים לברוח לכיוון לובלין או לכפרים, המשיכו גם הם. הבריחה הייתה ברגל, כי עגלה וסוס כבר אי אפשר היה להשיג, הכל נלקח לשירות הצבא. כשאבא, ר' לייב'ל שוחט ז"ל חשב על בריחה לכפר היו לו כמה סיבות שמנעו זאת ממנו: מטעמי בריאות, לא יכול לברוח ברגל; אי אפשר היה להשאיר את העיר בלי שוחט לחג ראש-השנה הקרב ובא; ועל הכל, גם בדרכים ובכפר עצמו אין מנוס מאווירונים — החליט איפוא להשאר בעיר. לא הרחק ממקום מגורינו היה בניין ענקי, טחנת הקמח של יענקלה **טארלער** (ליכטנשטי׳ן). עברנו לאחד ממרתפיו. משפחות אחדות הצטרפו אלינו. ביניהן משפחותיהם של ראש-הישיבה ישכר לוונטל ושל אחיו, המנהל רפאל חיים ז"ל, יעקב-מאיר. ישבנו במיקלט עד שהגרמנים נכנסו לעירנו. שמענו אווירונים ומדי פעם התפוצצות. ראינו את תנועת הצבא הפולני בנסיגה על רכב או בלעדיו . כעבור כמה ימים שרף הצבא הפולני את הגשר. ליושבי המיקלט נהיה יותר נוח אחרי שריפת הגשר. חשבנו שעכשיו ייפסק קרב-התותחים על כיבוש הגשר...

בערב ראש השנה ת"ש, כשיצאנו לשאוף אוויר, ראינו את הגרמנים מתקדמים מכל הכיוונים לעבר העיירה. בו ביום התחילו להגיע שמועות מהנעשה בערים שמעבר לנהר הווויסלה, על רציחת יהודים ועל חילול בתי כנסת וספרי קודש. נזדעזענו לשמע

הבשורות הרעות. גם רכב התחיל לעבור על הגשר הארעי שעשו. למחרת, יום א' של ראש השנה, התפללנו בבית המדרש ובבניין הישיבה.

גם ביום שני של ראש השנה התפללנו כרגיל. אחרי הצהריים הלכתי עם חברי שלמה קופנברג לבית המדרש ללמוד. בשובי מבית המדרש הבייתה חטפו הגרמנים אותנו ועוד הרבה אנשים לעבודה, והנחיתו עלינו מכות רצח. זאת לא הייתה עבודה לצורך כלשהו אלא סתם עבודת עינויים, כמו: העברת דברים ממקום למקום וחזרה למקום הראשון, או ניקוי רחובות מליכלוך ופיזורו. אותי לקחו לניקוי על יד יוסף שאול קלקס ויוסף וגמן. ראתה אותי בתו של יוסלה וגמן, איידל, ניגשה והוציאה מידי את המטאטא ורצתה להמשיך במקומי. ניגש אליה חייל גרמני, גירש אותה והחזיר לי את המטאטא בתוספת מכות רובה. אחר כך לקחו אותי לעבודות אחרות. כך עבדתי אצלם באותו יום עד חשיכה. לבסוף ברחתי והגעתי הבייתה. סיפרתי מה שעבר עלי.

באותו יום ו' בשעות הצהריים חיפשו את הרב. הוא לא היה בעיר, כי ברח וטרם חזר. לקחו את מנהל הישיבה, ועצרו אותו יחד עם הכומר, בביתו של הכומר תחת משמר צבא גרמני, בתור בני ערובה. אשתו ואמו של המנהל ניגשו למפקדה הגרמנית וביקשו אותם לשחרר את המנהל ללילה בהבטחה שלמחרת בבוקר יחזור למקום מעצרו. אחרי הפצרות והבטחות איפשרו לו לחזור הביתה ללילה. סיכמנו שלמחרת, בשבת תשובה, נשכים ונתפלל מוקדם וכך עשינו. אותי חטפו הגרמנים לעבודה. עזרו להם אנשי מיליציה פולנים, שהרי לרדוף יהודים ולהשפילם היה מוכן כל פולני. הם עזרו לגרמנים הרבה מאוד. לפעמים אף עלו במעשיהם הנבזים והשפלים על הגרמנים, ושמחו מאוד להתעלל ביהודים.

בשבת-שובה התפללנו, כאמור, בבניין הישיבה עם כל השכנים. בהגיענו לאמצע התפילה, בזמן הוצאת ספר-תורה התנפלו על הבניין כמה אנשי ס"ס ועוזריהם מהמיליציה הפולנית והנחיתו מכות רצח על המתפללים. הם חיללו את ספר התורה, והוציאו את הקהל לעבודה, להכנת גשר קבוע במקום הגשר שנשרף. בראות מנהל הישיבה ר' רפאל-חיים ז"ל, שנעצר על ידם אתמול את הנעשה חשב לברוח חזרה לבית הכומר למעצרו, כדי שישתחרר על ידי כך מהעבודה בשבת, וכך עשה. הס"ס והמיליציה רדפו אחריו והשיגוהו על יד בית הכומר וירו בו. נפל ומת במקום. אחר כך לקחו שני יהודים מהרחוב שיעבירוהו לבית המדרש. הלכו אשתו ואמו לחפשו ולא מצאוהו. רק אחר כך נודע על האסון.

אחרי הצהריים, באותו יום, לקחו אותי ואת יתר העובדים בעיר והעבירו לעבודות שונות בבניית הגשר. בבוקר לקחו את המתפללים בבנין הישיבה, ובתוכם את אבי ז"ל. אני לא ראיתיו ובאה אמי ז"ל והביאה אוכל בשבילנו ושאלה על אבא. לא ידעתי לענות. התהלכה ממקום למקום וכל אחד אמר לה משהו אחר כי לא רצו להודיע לה את הבשורה המזעזעת. לפנות ערב שיחררו את כל העובדים כי משעה שש היה עוצר-לילה, ואבא שלי איננו. יצאנו אני ואמי, על אף שהיה אחרי שש, למקומות שונים בעיר. אחרי חיפושים וריצות הודיע לנו איש מיליציה פולני, שאבא שלי מוטל הרוג על יד הגשר. מרוב התרגשות כשנודע לנו על האסון לא יכלה אמי להמשיך ללכת והכניסו אותה לביתה של שרה'לע געלבדזינה ז"ל; אשה זקנה, שנלוותה אליי בלכתי למצוא את אבי ולהביאו העירה. שרה'לע הלכה לכפר אופוטשקה הסמוך לגשר, להוודע אולי הכפריים יודעים לספר דבר מה על אבי. המשכנו ללכת ממקום למקום על יד הגשר ולשאול את השומרים המסתובבים שם

על אבי. אחד המרצחים אמר לי: "בוא ואראה לך היכן אביך קבור" והוביל אותי לפרדס עזוב, למקום שנראה כקבר. מרוב התרגשות התחלתי לחפור קצת באדמה ונתגלו לפני הרגלים והנעלים של אבי. הסירותי את האדמה וראיתי שפני אבא משונים, גזזו חלקי זקנו ודם זב מהלב ומעוד כמה מקומות. סחבתי אותו מהקבר שהם הטמינו אותו בו. שמתי אותו על מריצה, אבל לא יכולתי להזיזו מהמקום. אחד מאיכרי הכפר עזר לי להעביר אותו עד הכביש, המוביל לעיירה. ישבתי על יד גופת אבא לא רחוק מהכביש. חיילים גרמנים וקצינים עוברים ושבים ושואלים אותי מה קרה וצוחקים ומשתוללים ושמחים על מה שעשו. מאוחר בלילה באה האשה שרה'לע עם 4 אנשים לקחת את אבי העירה. למחרת הובא לקבורת ישראל בבית הקברות של עירנו סמוך לקברו של מנהל הישיבה, שגם הוא נרצח בידי הנאצים. כך מת אבי ז"ל, אחד האנשים הבולטים בעיר; נוח למקום ונוח לבריות, אוהב ישראל ורודף שלום ומשתוקק לראות בגאולת ציון וירושלים, ר' לייבל שוחט ז"ל.

אחרי זמן מה נודע דבר האסון לאחיותיי, לדודי לסבא שלי שגרו בלובלין. הדוד, אח של אבא, נדהם מהאסון ובא אלינו. התפלא שאין מניין לתפילה ולומר קדיש. עד מהרה חש בגופו את ידם הקשה של הנוגשים הנאצים בעירנו והתעללותם באנשי עירנו. גם אותו תפסו לעבודות שונות. זה היה "בשבת בראשית". עינו אותו קשות. כשבא הביתה במוצאי שבת אמר: "עכשיו נודע לי איך אחי לא יכול היה לעמוד בעינויים".

אחרי וויכוחים בביית לקח אותי ללובלין כי שם היו אז עדיין יהודים ולא הרגישו כל כך את מכת הצורר הנאצי במלוא רשעתו. היהודים עוד התכנסו פה ושם, לפחות להתפלל בבית הכנסת. וזאת הייתה גם הסיבה שאמא הסכימה שאעבור ללובלין כדי שאוכל להתפלל ולומר קדיש. לאט לאט התחילו גם בלובלין עינויים וחטיפות לעבודה, כמו בשאר המקומות. מצב היהודים בלובלין הורע מאוד. אחרי זמן חזרתי הביתה להיות יחד עם אמי ע"ה.

המצב בעיירה היה רע מאוד. נאסר המסחר והנסיעות. הליכה לכפר הייתה כרוכה בסכנת נפשות. לעתים קרובות הביאו אנשים שנורו בדרך על ידי הנאצים. שתי חברות גדולות "בייקלר" ו"אינגולשטדט" העבידו את האנשים בעבודת כפייה מפרכת מאוד. התשלום ששילמו לא הספיק למחיה מינימלית. נוסף לעבודות מפרכות בחברות הנ"ל נחטפו יהודים לעבודות שונות בעיר, מלוות עינויים. נחטפו יהודים גם לעינויים בלבד. הגרוע מכל הייתה החטיפה לעבודה באחוזה. עצם החטיפה הייתה מלווה מכות-רצח, עינויים ואיומי זוועה, עד שאין בכוח האדם לתאר מה שהעיניים ראו מכל מה שעוללו לנו המרצחים, שהיו מאומנים לכך כהלכה. העינויים בזמן העבודה באחוזה היו לסיוט ושומרי האחוזה הפילו אימה וחרדה.

ה"יודנראט" והמשטרה היהודית

תוך זמן קצר נוסד גם יודנראט שהוכרח לספק אנשים לעבודה ומדי פעם לספק קונטריבוציה שהוטלה על העיירה. לעזרת היודנראט הוקמה מיליציה יהודית. זו ביצעה את הפעולות שהוטלו על היודנראט, לפעמים אף הוסיפו "על דעת עצמם" דברים שלא היו נוחים לקהל. במשך הזמן הוכרחנו גם לענוד סרטי-זרוע עם מגן דוד. עלה בידי היודנראט לשחרר כמה אנשים מעבודת כפייה לצורך עבודות שונות בעיר,

כמו: עובדי מרחץ, עזרה ראשונה ועוד. אני ושמחה דרדיקמן היינו בקבוצת עובדי המרחץ. תפקידנו היה לחמם את המיים פעמיים בשבוע, לנקות את בית המרחץ והאמבטיות ולשרת את הגרמנים שבאו להתרחץ. גם כאן היו מכות מידי הגרמנים.

בתור עובד מרחץ יכולתי לפעמים להתפנות ללמוד קצת לימודי קודש אצל ראש הישיבה מוה"ר ישכר לוונטהאל ז"ל, שעבד בקבוצת "עזרה ראשונה". הוא גם לימד אותי ענייני שחיטה והלכותיה, כי אנשי עירנו דרשו זאת ממנו.

אחרי זמן מה בא אחי המבוגר אברהמ'לי כדי לעזור לפרנסתנו. הגם שכל מה שהיה קשור בדת ובמיוחד שחיטה היה אסור וכרוך בסכנת נפשות, הסתכן אחי, שהיה נשוי ואב לילדה קטנה, ושחט כדי להמציא בשר כשר לעיירה. התהלכו שמועות שהעבודות הנעשות בעירנו, במיוחד במחצבות הפוספוריט, נחוצות לגרמנים ושבזכותן נשאר במקומנו ובבתינו. אך הכל התבדה ביום ה', ד' בחשוון **תש"ג**, עם הגירוש.

עבודה מפרכת, אשליות; חיסול קהילת ראחוב / אלי פישמן

יהודי ראחוב היו, בהשוואה עם העיירות האחרות שבסביבה, במצב נוח יחסית ולא הגרוע ביותר. אומנם היו יום-יום חוזרים מהעבודה עייפים עד מוות. מוכים, רצוצים, מכוסים דם, אף על פי כן חזר איש איש לביתו. מהאיכרים שבסביבה עוד אפשר היה לקנות משהו לאכול, כדי לאגור כוח להמשיך בעבודה. ואולם כעבור זמן מה נאסרה על היהודים היציאה מהעיר ומי שנתפס מחוץ לעיר, נורה בו במקום. העיירה הפכה לגיטו פתוח.

יהודי ראחוב, ללא הבדל השקפה ומעמד, גברים ונשים כאחד, היו מועסקים כמעט במאת האחוזים. הגרמנים הבטיחו, שכאן לא יאונה לנו רע, שמעיירה זו לא יגורש איש, כמו משאר העיירות. גם בעתון "קראקאואר צייטונג" הופיעה ידיעה רשמית, שהמקום היחיד ב"גוברנמנט", בו קיימת תעסוקה של 100% יהודים, בעיירה אננופול. מעיירה זו לא גורשו אנשים כלל למחנות עבודה.

בוקר אחד בשנת 1942 הגיעה לעיירה יחידת ז'אנדרמרייה בלווית משאיות, ערכה מצור על העיירה והתנפלה על בתי היהודים. כבר נחטפו כמה מאות יהודים. כאשר העניין נודע למנהלי מקומות העבודה השונים, שלחה כל חברה נציג לחלץ את הפועלים "שלו". התברר, שיש מחסור בכוחות עבודה...

הז'אנדרמרייה נאלצה להסתלק, מבלי שהצליחה לקחת משם, ולו יהודי אחד. עובדה זו הרגיעה אותנו והוסיפה לנו תקווה ועידוד להמשיך ולהחזיק מעמד. היהודים שעבדו קיבלו כרטיסי עבודה, שמדי פעם הוטבעה בהם חותמת השלטונות. וכך היו הבריות סבורים, שבעבודת הפרך של עבדים ניתן לרכוש אצל הגרמנים את הזכות לחיות. אך למרבה הצער היו אלה אשליות ונחמות שוא.

הסלקציה וחיסול יהודי ראחוב

אכן, עמל העבדים המפרך עזר מעט מאוד. בא היום הנורא, ה-15 באוקטובר 1942, ד' חשוון, תש"ג. ביום זה ניתנה פקודה, שכול כוחות העבודה מבני 14 עד 60 יתייצבו בכיכר השוק. נאמר: שאלו שייבחרו לעבודה, יוכלו להישאר עם משפחותיהם בעיירה. אך בסך הכל נבחרו כ-100 איש, אני הייתי בתוכם. מייד העבירו אותנו למחנה גושצ'יראדוב שהוכן מראש. המחנה, שנמצא בשולי הכביש לתחנת הרכבת של קראשניק,הוא היה מוקף גדר-תיל-דוקרני, כי קודם לכן היו בו שבויי מלחמה רוסיים .

בינתיים נמשכה בעיירה הסלקציה לבחירת האנשים הכשירים לעבודה. נבחרו כ-300 איש למשלוח למחנה העינויים ביאנישוב. השאר הובלו אל בית-הקברות. באותה קבוצה היה גם אבי ע"ה. התברר, שלא רצה להמתין שם למוות, שהיה בלתי נמנע... הסתכן, אפוא, סיכון רב ביותר וברח. ואולם מייד פגע בו כדור רצחני והוא נפל קרבן ליד קצהו של בית הכנסת לבניינו תרם רבות.

אחרי מותו של אבי ע"ה שונתה הפקודה. אשתו של הרוצח לאזרצ'יק, שהיתה נוכחת בשוק וצפתה באותו מחזה כולו, השפיעה על בעלה, שלא ישמידו את היהודים בו במקום... היהודים פוזרו, אפוא, חזרה לבתיהם ונשארו שם ללינת לילה.

למחרת בבוקר הוכרחו, יחד עם שאר האנשים, הנשים והטף שנותרו בעיירה להתייצב בתחנת הרכבת של קראשניק.

הצעדה העגומה אל המוות

עוד היום עומדת אותה תמונה טראגית לנגד עיני. כול אותם היהודים, וביניהם ראיתי גם את בני משפחתי, עברו על פני המחנה שלנו, בלכתם בדרכם האחרונה... עמדנו מלאי צער, לבנו מוכה אלם. עז היה חפצנו לעזוב את המחנה ולהצטרף אליהם. אך מייד ניתך עלינו מטח של יריות והופרדנו לעולמים מעל יקירינו.

הימים הראשונים במחנה היו הקשים ביותר. שוב לא מצאתי כל עניין בחיים. הירהורי התאבדות התרוצצו בראשי. ואולם עקב האכזריות האיומה, הרצון לנקום גבר על הייאוש...

גורלם של החולים והזקנים שנותרו

בעיירה עצמה נותרו עוד יהודים בודדים. ביניהם גם סבא וסבתא שלי ע"ה. כל היהודים הללו החליטו לא לצאת מפתח ביתם אלא להמתין במקום לגורלם. הם התאספו בכמה בתים. אצל שלמה גולדרייך, בבית סבי, אצל פרומטל פייגנבוים ואחרים. שם היו מתפללים ואומרים פרקי תהלים ווידוי. ככה התכוננות לדרכם האחרונה... כעבור כמה ימים באתי מהמחנה לעבודה בעיירה. תוך סיכון עצמי עזבתי את מקום עבודתי ונכנסתי אל ביתו של סבא. מצאתי שם קבר חי. נרות בערו על אף אור השמש ואילו בעמקי הלב שררה חשכהרבה מזו של לילה אפל. סבא עמד עטוף בטליתו שקוע באמירת תהילים וכך נפרד מהעולםהזה... הוא סיפר כל מה שהתרחש. סבתא שכבה על מיטת חולייה וספרה את הרגעים שנותרו לה לחיות. הרוצחים הנבזים אספו את כולם והריצום אל המוות.

את סבתי הוציאו ממיטתה כשהיא חולה, הטילוה חיים לבור הקבר ושם ירו בה למוות. אכן, גיבורים היו כול אותם יהודים. חסרי מגן, ללא נשק, אבל אמיצים ברוחם.

נאלצתי אחרי כן לאסוף את כל היהודים שנורו שם בעיירתנו. גוויות של בני-אדם עם ראשים מבוקעים היו מתגוללות ברחובות. יחד עם כמה חברים הבאנו אותם לקבורה.

האישה הישישה פרומטל פייגנבוים, שלא יכלה עוד לרדת ממיטתה, נרצחה שם ונורתה בשכבה במיטה. קברנו אותה סמוך לפתח ביתה.

מגע וקשר עם יהודי היער

לנו, הכלואים במחנה גושצ'יראדוב, היה קשר עם יהודי היער, במיוחד עם אלו, שישבו בבונקרים. היו באים אלינו שליחים מהיער והיו מקבלים מאתנו לבנים נקיים ובגדים. ככה היינו מקבלים מידע על החיים ביער.

היה לנו קשר סדיר גם עם היהודים נושאי הנשק. אשה יהודיה, שהייתה מחופשת לנוצריה, הייתה מביאה אלינו מכתבים שונים וסימנים. התחלנו להתארגן ולהכין נשק. כן שמנו עינינו על מחסן הנשק של חברת "בייקלר" הגרמנית, בה גם אני עבדתי. שניים מחברינו במחנה, יצחק שלגמן והירש לווינשטיין, עזבו והצטרפו אל נושאי הנשק שביער. עובדה תוכנית: שברגע המיועד, כשיבואו אלינו האנשים מהיער, ננתק את כל פעמוני האזעקה ואת הקשר הטלפוני, נפרוץ את המחסן וניטול את הנשק. כך נאפשר לכל תושבי המחנה בגושצ'יראדוב להימלט היערה.

האשה, שהייתה מקיימת את הקשר בינינו לבין היער, נפלה בידי המישטרה הגרמנית, בשעה שיצאה מן היער. כך עלו הגרמנים על עקבות הפארטיזנים היהודים. היהודים, שהוקפו ע"י כוחות גרמניים עדיפים, בקושי הצליחו לעקוף את ההסגר הגרמני ולעבור למקום חדש. וכיוון שהוחל במצוד על יהודים בתוך היער עצמו, וויתרנו על הבריחה, שכן שוב לא היה לאן לברוח.

מחנה גושצ'ירדוב שימש עתודת עבדים

100 האנשים שבמחנה גושצ'יראדוב היו מחולקים לשתי קבוצות. 40 איש הוצבו כעבדים במשק החקלאי שבאחוזה תחת הנהלתו הסאדיסטית של הרוצח, האופטשטורמפירר לאזרצ'יק. 60 איש היינו בפקודת החברה "בייקלר", שעליה הוטל לנצל את אוצרות הטבע של המחצבות ושל מכרות הפוספוריט.

העבודה, בה הועסקנו, לא הייתה קלה. את הפוספוריט היה הכרח לחפור בעמקי האדמה. "המינהרה" הארוכה ירדה בשיפוע אל בטן האדמה ועברה לאורך המיכרה. כל עשרה מטר לאורך המינהרה היה צומת וממנו השתרעה רשת של נקודות עבודה קטנות. וכך, באווירה התת-קרקעית, כמעט בחוסר אוויר לנשימה, בגו כפוף, היינו כורים את הפוספוריט. אגב זאת היו נוטפות על צווארינו טיפות מים עכורים מהאדמה, שהייתה תלוייה מעל לראשינו. הייתה בעבודה זו סכנת חיים. היו מקרים, שגושי אדמה התמוטטו וכיסו את הפועלים.

גם העבודה במחצבה הייתה קשה. בעזרת קורנסים שמשקלם היה 8 או 10 קילו היה עלינו לפוצץ סלעים, שהיו צומחים מהקרקע. בקיצור, העבודה היתה מפרכת ומלאת סכנות. מנת המזון הייתה דלה, ממש אפסית והיינו שרויים בפחד מתמיד מפני אנשי הס"ס.

למקום העבודה היו מובילים אותנו במשאיות, ואולם עם בוא החורף נראתה לאנשי הס"ס הנסיעה היומיומית כמסע תענוגות ונאלצנו לעבור את עשרת הקילומטרים לעבודה ברגל בריצה.

בימי ראשון בשבוע, כאשר שבתה העבודה במיכרה, היו מריצים אותנו לעבודה באחוזה. שם היה הגהינום האמיתי. היה עלינו לעשות את העבודה בקצב מהיר ביותר. אגב כך לא נמנעו מאתנו מכות רצח מידיהם של אנשי הס"ס ששמרו עלינו. ואף על פי כן, כשהיינו חוזרים אחרי עבודת היום אל המחנה, הרגשנו יותר טוב, יותר חופשיים, כיוון שבמחנה לא היו אנשי ס"ס. כאן שמרו רק אנשי מישמר יהודים.

עינויי ה"אפל" (מיפקד), הסלקציה וההעברה לבודזין

באחד מלילות החורף, בתחילת שנת 1943, שעה שהכול במחנה היו שקועים בשינה ודממת מוות שררה בחלל המחנה המגודר תיל, שמענו לפתע פתאום, כמו בחלום, את הנוסח הגרמני הידוע לשימצה: "כולם החוצה!" לכך נתלוו מייד מטחי היריות מאקדחו של הרוצח לאזארצ'יק. ומייד, ללא כל פסק זמן "עוד לא יצאתם החוצה, יהודים ארורים!"

אין לתאר כלל אותו רגע. מנומנמים, בלי לבוש לעורם, פרצו האנשים בהמון אל הדלת. ושוב חזרו מטחי היריות מעל לראשי היהודים. כולם פרצו החוצה בבהלה רבה, עירומים למחצה, ורצו אל המיגרש, שם כבר נמצאו מנהלי העבודה הגרמנים ובראשם הממונה על הבנייה, ווינקלר.

הצלחתי לחטוף עמי רק נעל אחת, וכך יצאתי החוצה, לתוך ליל החורף הקר. השלג חרק וחתך בכפות הרגליים, עד שאי אפשר היה להחזיק מעמד. רעדנו מקור, שינינו היו נוקשות.

במצב זה פקד הרוצח לאזארצ'יק להסתדר בחמישיות וערך מיפקד כללי. הוא קרה לשומר היהודי, אייזיק מנדלבוים,וכשהיהודי, מעולף למחצה, התחנן על חייו, קלע הרוצח הישר אל פיו... אחרי כן בחר בעשרה אנשים, גם אני הייתי בתוכם, וכולנו הוצאנו מהמחנה, כמעט עירומים ויחפים. השעה הייתה שתיים אחרי חצות.

במחשבותינו נפרדנו מחברינו, שנותרו עוד במחנה. הובלנו אל מכוניתו של האוברשטורמפירר, בה ישב הוא עצמו, והוא פקד עלינו לדחוף אותה. מנהלי העבודה הגרמנים ליוונו מאחורינו והיו יורים בלי הרף ברובים שבידיהם. האוברשטורמפירר היה בולם בכוונה בבלמים של המכונית, כדי להכביד עלינו את הדחיפה... ואילו בידו השנייה היה מכוון אלינו את אקדחו ומתרה בנו.

עירומים למחצה נאלצנו לרוץ על פני השלג בליל הכפור ולדחוף בשארית כוחותינו. אך לאט אזלו כוחותינו ונפלנו מעולפים. הרוצח הסתפק בעינויינו והתניע את המכונית.

אחרי כל זאת הגענו בקושי אל צריפינו במחנה. חברינו שבמחנה נישקו וחיבקו אותנו מרוב שמחה. אכן, גדול היה הצער על קרבנו של אייזיק מנדלבוים, אך מאידך, רבה הייתה השמחה, על שראו אותנו שוב חיים עמם יחד.

תמונות דומות ושונות היו מתרחשות במחנה לעתים קרובות. עד שלבסוף התרגלנו ולמדנו לחיות עם הצרות הנוראות.

בינתיים, כאשר הגרמנים פתחו במירדף מיוחד אחר היהודים, שברחו ממחנה יאנישוב, התחשק שוב לרוצחים לערוך אצלנו "מיפקד". בבוקר נאה אחד, גורשנו כולנו מהצריפים ונקראנו איש איש על פי רשימה לעבור ולהתייצב בצד השני. בתום המיפקד התברר, שבמחנה נמצאים 17 אנשים עודפים, שאינם כלולים ברשימה. אנשים אלו עונו במשך יום שלם ובסיומו הובלו לבית העלמין העירוני ושם נרצחו.

כעבור כמה שבועות העביר האוברשטורמפירר לאזרצ'יק את ארבעים העבדים שלו ממחנה גושצ'יראדוב ושיכן אותם באחוזתו. כעבור זמן קצר הועברו גם יתר הששים, שהועסקו בחברת בייקלר, לאחוזה, והושמו שם תחת פיקוח הס"ס. משם היינו הולכים יום יום לעבודתנו.

בשבת, ה-29 ביוני, 1943, לפנות ערב, שעה שחזרנו יגעים מעבודת הפרך, שוב הוכרז על "מיפקד" ונערכה סלקציה. נבחרו אז 27 אנשים, בעלי מקצוע ברובם, שניתנה להם הזכות להמשיך לחיות במקום. השאר נמסרו למחרת היום לידי המרכז בבודזין והועברנו תחת מישמר של איש הס"ס הרוצח פייקס ועוזריו האוקראינים למחנה בודזין.

"ידידים" פולניים — ציידי היהודים

בד בבד עם ההשמדה ההמונית בידי הגרמנים לא נלאו גם אנשי הכנופיות הפולניות, או "ידידים" פולניים סתם, מלעשות "מעשים טובים" ליהודים. הם הצטיינו ב"גבורתם" בעת החיפושים אחר יהודים שהסתתרו, בהלשנות ובבגידות בלתי פוסקות וגם במעשי רצח גלויים.

שעה שהמירדף אחרי היהודים שנמלטו ממחנה יאנישוב התנהל במלוא הקצב, הכריזו הגרמנים על מתן פרס של 50 מארקים וקילו סוכר תמורת כל יהודי שיימסר לידיהם. פשטו,אפוא, הפולנים בדרכים, בכפרים וביערות לחפש אחר יהודים, כמו יצאו לצייד ממש. ביום אחד כונסו אז בבית הסוהר בגושצ'יראדוב 35 יהודים. ושעה שהובילו אותם, כדי להוציאם להורג, התנדבו פולנים אחדים ללוותם. בדרך הספיקו הפולנים להכותם ולשדוד מהם את לבושם הדל.

כאשר אחרי ההוצאה להורג, הצליח יעקב זלצמן לברוח, כיוון שרק נפצע פצעים קלים, רדף אחריו מכרו לשעבר, פייטרק קובק, תפסו, הפשיטו מכל בגדיו ולבסוף היכהו למוות.

עוד עובדה מהמחנה שלנו, שהייתי עד לה. אחד החברים, יצחק ברוקירר, נכנס אל ביתו בזמן ששהה בעבודה בעיר. אחד הפולנים ראהו בכך והלשין מייד במישטרה. כולנו הוכרחנו לצפות במותו. אחד הפולנים, ורובלבסקי התנדב "לקיים את המצווה" ולירות ביהודי ובשעה שאנחנו כרינו את הקבר, התגרה ביהודי, שנידון למיתה, באומרו: "הבט, מושקה, עוד מעט תישן יפה" והוכיח, כמה הוא מיטיב לקלוע...

אפשר כך למנות ללא קץ עובדות הידועות לאנשים רבים.

גם בין הפולנים, שהשתתפו בפעולות המחתרת, החל מירדף אחר יהודים. קרה ששני חברים יצאו לפעולה, יהודי ופולני, והפולני היה יורה ביהודי מאחורי גבו... מידי אנשי א"ק נפלו מפקד יחידת הפארטיזנים, ראובן פינטל וסגנו ישראל ליכטנשטיין.

בין מנהיגי תנועת המחתרת היהודית היו ששת המפקדים של מחנה בודזין. אחד מהשישה היה היו"ר של ה"יודנראט" של ראחוב, בונים מנדלקר. גם הם מצאו את מותם בידי הכנופיות הפולניות. דבר זה נודע לנו מפי שני עדי ראייה, לייביש פוגל והגב' שוכמאכר, שבאו אלינו למחנה מהיער. הם מצאו אותם, כשהם מוטלים הרוגים ביער.

בטרם גירוש / שמואל פרייברג

ב-1942 אסרו הנאצים לצאת מחוץ לעיר. אבל אנשים הצטרכו להתקיים והמנות שהם חילקו לנו לחודש הספיקו ליומיים, אז כל אחד עסק בחילופין. אחד החליף איזה בגד, אחד החליף סחורה. בגניבה יצאו לכפרים. בלילה קנו אצל הגויים בכסף קצת תפוחי אדמה, קצת חיטה ועוד דברי מזון.

אני זוכר מעשה שהיה בערב יום-כיפור (תש"ג). אחרי הצוהריים תפשו האוקראינים ששרתו אצל לאזארצ'יק את הבן של חיים לאנאייל, את מוטי (למדתי איתו ביחד, היה בגילי). בלכתו מאיזה כפר, ומצאו אצלו קצת תפוחי אדמה. כעונש תלו אותו ברגליו וראשו למטה, על אחד מעצי ערמון שהיו בכניסה לחווה. דקרו אותו בקילשונים והוא צרח נורא. זה עוד מצלצל לי באוזניים. הלכנו ב"גניבה" בחושך, להתפלל "כל-נדרי". במרתף אצל הדוד שיע, שגר לא רחוק מאברהמצ'ע מלצמן. אבי ז"ל היה איתי, ואני זוכר שהלכנו וששמענו את הצריחות ממרחק של 1 ק"מ. לא ידענו מי צורח. ידענו ששם מענים אנשים. למחרת ידענו שזה היה מוטי לנאייל. הס"ס נתנו הוראה ליודנראט לקבל גופתו. עינויי הנער נמשכו שעות. הביאו אותו לפלוש של ביה"כ. גופו היה מלא דקירות, וכולו שחור. בקושי הכרנו שזה היה מוטי לאנאייל.

על משה שימעלעס שמעתם? "דער הויכער משה". (שיפערמאן). ביתו קרוב לכנסיה בפינה. הוא היה יהודי גדול, גברתן. פעם תפסו אותנו: אותו, אותי, יענקל אפטער ועוד. סחבו אותנו לעבודה. זה היה ערב שמחת-תורה, 1939 בתחילת המלחמה. השיטה שלהם בתפישת יהודים לעבודה, הייתה כזו. הם יצאו לרחוב, לסימטה, הושיטו אקדח והתחילו לצעוק: "קום הער! קום, קום, קום". ('גש הנה! בוא). כל אחד ראה שהוא מכוון את האקדח ולא ברח. ככה לקחו אותנו לעבודה. מה היתה העבודה? הכריחו אותנו לקחת את צואת הסוסים בידיים, להעביר אותה מול האף, להריח ולהעבירה למקום אחר. עשינו כפי שפקדו עלינו. והנה מה רואות עיניי: היהודי הזה משה שיפרמן אמר להם: "אני לא לוקח צואה בידיים ולא מחזיק מתחת לאף." כך אמר לשוטר שפקד שם. וזה היה ממשטרת-שדה צבאית. כאשר שמע זאת השוטר אמר לו: "אני אהרוג אותך". ומשה ענה: "הרוג!". עוד פעם פנה אליו ושאל אותו: "אתה לוקח?" ומשה אומר לו: "רוצה להרוג, הרוג!". אז פקד עליו שיחפור לעצמו בור. וכך ראיתי שהיהודי הארוך הזה שכבעל האדמה לסימון אורך הבור שעליו לחפור. חפר בור ואמר לגרמני: "עכשיו הרוג אותי". והגרמני שואל אותו: "אתה לא מתחרט?" ושוב אומר משה: "אני לא מוכן ללכת עם צואה מתחת לאף שלי". תוך כדי הדיבורים עברו גרמנים, ביניהם קצינים. אחד מהם ציין: "ובכן, הרי יהודי, בעל כבוד עצמי!" ונתן לו מכה ועזב אותו. אנחנו שאלנו אותו: "משה, הם עמדו לירות בך, מדוע התעקשת?" והוא עונה: "הרי המכוש היה בידי, היה מקבל בו על הראש לפני שהיה מספיק ללחוץ על ההדק. בשביל זה השארתי את המכוש בידי, לגמור אותו."

בדרך אל הכיליון / מנדל זינגר

נותרתי כמעט היחיד מכל עיירתי. ידי רועדת ואני חש מחנק בגרוני בשעה שאני נזכר, שעיירת מולדתי, ראחוב, בה נארגו במשך דורות רבים חיי שקט ושלווה; עיירה, בה היו חיים יהודיים מושרשים עמוק בכל שעל אדמה... אין השכל האנושי מסוגל לתפוס, שכל זאת,כל התושבים הוותיקים, שהיו במשך כל השנים מחנכים את דורות ההמשך בחיק עברם — שכל זה נחרב בהנף יד אחד.

ראחוב היתה בזמן המלחמה העיירה היחידה במחוז לובלין, שהרבתה לעבוד וליצור יותר מכל השאר למען מוצצי הדם הנאציים; יום יום יצאו היהודים לעבודת פרך — במחצבות האבן, במכרות הפוספוריט — ובכל זאת באה הפקודה: להרוס, להחריב, להשמיד את החיים היהודיים בראחוב!

קשה לדייק במסירת מראהו של אותו יום מר ונמהר, איום ומבהיל, בו נגזר על הכל ליטול איש איש את צרור דלותו ולצאת לקראת המוות...

באותו זמן כבר הייתי חמישה חודשים מחוץ לראחוב — במחנה עבודת-כפייה בקראשניק.האקציות המזעזעות החלו באוקטובר-נובמבר 1942.

אין לתאר את המהומה שקמה בקראשניק, כיוון שיהודי כל העיירות שבסביבה נצטוו להתייצב בתחנת הרכבת בקראשניק ומשם הובלו בקרונות משא מסויידים, חשוכים, גדושים מעל ליכולת קיבולם, בדרך האיומה להשמדה.

הבריות נפגשו זו הפעם האחרונה עם בני משפחותיהם, בכו והתנשקו, דעתם נטרפה עליהם, היו שהתאבדו, הזעקות עלו עד לב השמים. יללות כמו בבית-עלמין, ריצה מבוהלת, צעקות, יריות, ועל כל זאת גשם קר, סוחף.

הדבר התרחש באחד מערבי השבתות בחודש אוקטובר 1942. באותו יום לא יצאתי לעבודתי. יצאתי מהמחנה ורצתי בדרך אל עיירתי, כדי להיפגש עוד פעם עם אמי, אחי ומשפחתי. גשם סוער איום ניתך ארצה. דומה היה, שכל העולם, האלוהים עצמו, שופך את זעמו על הבריות המדוכאים, שבקושי שרכו רגליהם עמוסים צרורותיהם הדלים. המראה היה איום. כל הזקנות השתרכו בקושי, נאנחו ונאנקו, וטבלו בדמעות. ילדים השתרכו אחרי אימותיהם — עייפים ובו בזמן פסעו בפעם האחרונה בדרך, ששנים רבות היתה כה מוכרת לכולנו. שכנים ותיקים נפגשו בבכייה ושאלו אותי, לאן הם הולכים. מקצתם נסעו בעגלות כפריות, אך רובם הלכו ברגל. עייפים, מיוגעים, מלווים את עצמם באנחות כבדות וקללה על שפתותיהם.

רצתי כרדוף דחף איום, עד שפגשתי את אמי ואת משפחתי. אמי נפלה על צווארי בבכי עוויתי (ספזמי); אחי שפך עליי את דמעותיו. לבי היה בי לאבן — לא יכולתי להוציא הגה מפי. רק חשתי את הדמעות החמות הניגרות על פני. נשקתי בחוזקה לאמי ואחי, לא יכולתי להינתק מהם. עוד היום מצלצלים באוזניי דבריה של אמי: "ילדי, הצילנו!" כשהגענו ברוב עמל לקראשניק, כבר החשיך. הכנסתי את משפחתי ועוד מכרים רבים לתוך אחד הבתים, שינוחו קצת ויתאוששו ונסיתי לנחמם ולהרגיעם.

איש לא ידע, מתי תיפתח ה"אקציה". אמרו, שקראשניק היא "מדינת היהודים" — גם ביום ההוא באה פקודה, שכל יהודי קראשניק, שהיו מתגוררים בסימטאות הצדדיות שבגיטו לשעבר חייבים לעבור לשני רחובות, שנקבעו לכך.

המהומה היתה רבה — אנשים מבוהלים התרוצצו אנה ואנה עם צרורות של כלי-מיטה וילדים בוכים, — וכבר לא מצאו מקום לדחוף את עצמם אליו. כנופיות של אוקראינים התרוצצו כשדים פרועים וירו ללא הפוגה. היריות גרמו בהלה — הבריות היו דורסים זה את זה. רכוש יהודי התגלגל בבוץ. פולנים היו משוטטים ובוזזים והיו מתענגים על מפלתם של ה"ז'ידים". בכיות וצעקות עד לב השמים. ואותה שעה עדיין שהיתי רגעים בודדים ואחרונים עם קרוביי ויקיריי. באו שני שוטרים וגרשוני למחנה. נאבקתי עמם; לא רציתי להיפרד מאמי. הרגעים ההם היו מזעזעים, עווית מקפיאה עוברת בכל גופי שעה שאני נזכר בכך. אמי נצמדה אלי; אחי נתלה על צווארי ונישקני נשיקות חמות; ילדי אחי לא יכלו להינתק ממני.

השוטרים הנאציים עקרוני בכוח מידי קרוביי והובילוני למחנה. ומשהחשיך כבר לגמרי, הובילו את כולנו מהמחנה אל קצה העיר והכניסו אותנו לבניין בית-ספר. שם נעלו אותנו והפקידו עלינו משמר מוגבר של אנשי ה"זונדרדינסט".

הבכי והצעקות קורעות הלב היו נוראות. הבריות תלשו את שער ראשם בקווצות והיו חובטים את ראשיהם בקירות בצעקם: "תנו לצאת — איני רוצה לחיות עוד — רוצה ללכת עם כולם!"... איש איש נפלו זה על צוואריו של זה בדמעות אין קץ. הלילה היה איום, הגשם הלך וגבר, החשכה הטילה אימה ולקול היריות היו השמשות רועדות.

למחרת לפנות ערב, לאחר שתמה ה"אקציה", הוציאו אותנו מהמקום והובילונו חזרה למחנה. דממה עגומה שררה בסמטאות, שרק ביום אתמול היו עוד שוקקות חיים. הבתים עמדו כחרבים למחצה, ריח איום של דם ושל כיליון עלה מהם. כל אבן העידה, שלפני שעות ספורות התרחשה זוועה, שאין מחשבת אנוש מסוגלת לתופסה.

עייף ורצוץ ניגשתי לביית שבו הכנסתי אתמול את אמי ואת משפחתי. מדמה הייתי, שאמצאם שם עוד. ומה גדלה תדהמתי, כשמצאתי את הבית כולו הפוך. מלא יאוש ורצוץ מרוב צער חזרתי למחנה — צנחתי על משכבי יגע מרוב בכי וגעגועים — ושקעתי בחלומות זוועה.

זה היה שכר עמלם הקשה של יהודי ראחוב. שלוש שנים סללו במו ידיהם את הדרך שהובילה אותם אל מעמקי הנצח...

(תורגם מתוך העיתון "דער טאג", ניו-יורק, 4 במרץ 1946).

בשנות הפורענות — הירש-יצחק מוזיקנט

התקלותי הראשונה בגרמנים הייתה בגראבובקה, כיוון שכמעט כל התושבים היהודיים ברחו אל הכפרים הסמוכים. ביום הראשון של ראש השנה הופיעו הסיורים הראשונים של החיילים הגרמנים. הם באו רכובים על סוסים, אופנועים וטאנקים. הייתי עם משפחתי ביער גראבובקה. בו ביום חזרנו בדרכים עקלקלות לביתנו. הוא היה ריק, הכל נשדד. למחרת היום בראש השנה הלכנו להתפלל בבית-המדרש. באו גרמנים וחטפו אנשים לעבודה.

בעד החלון ראינו יחידות גרמניות ליד הכנסיה, שם התמקמו. מביתו של קלמן וויינשטוק יצא ראש-הישיבה. הגרמנים רצו לקחתו לעבודה — אך הוא לא רצה לחלל את קדושת החג, והם ירו בו. אחר-כך רתמו שני כמרים לעגלה, שיסחבו מיים עבור החיילים.

באותו יום חטפו את הירשל-יהודה ואת לייבל שוחט ואחרים. לקחו אותם לעבודה על הגשר. הקימו שם גשר סירות, שכן גשר העץ נשרף. היהודים החטופים היו סוחבים פסי ברזל בשביל הגשר ובשעת העבודה כובדו במכות נאמנות — וכך הוכה לייבל שוחט עד מוות. הרוצחים החישו את מותו במכת את-חפירה.

אני עבדתי בהובלת עגלות משא לוויסלה, היינו מעמיסים גושי אבנים מהבוקר ועד שעת לילה מאוחרת. שעה שהיינו מוציאים משם את המשאיות, היה עלינו להחזיק בכוח ולבלום אותן במרוצתן, כדי שלא יגלשו אל תוך הנהר. בחזרה היה עלינו לדחוף אותן במעלה ההר. בו בזמן היו יהודים אחרים מסתתים אבנים קטנות. שם היינו מעמיסים אותן על מכוניות משא ומובילים לעבר הכבישים הנסללים.

שומרינו, אנשי הס"ס, היו אגב זאת מכים בנו, תכופות עד זוב דם, ובתוספת חרפות, גידופים וקללות. כך היו מדרבנים אותנו לעבוד יותר מהר. אחר-כך הסתדרנו לעבוד בקבלנות. עבדנו קשה, אבל לא הוכינו. בכל זאת כאשר "מייסטר" (מנהל עבודה) **רינג** היה פוקד אותנו מזמן לזמן, היה מהנה אותנו במגלבו, סתם ככה, ל"הנאתו". כך עבדנו עד לגירוש.

במחצבה עבד גרמני אחר. הוא היה מסיר במחפר את האדמה משכבת הסלעים. פעם אחת לחש באוזנינו: "אתם, היהודים, בירחו מכאן, כאן יירו בכולכם". הוא שמע, כנראה, מה מתכוונים לעשות ביהודי פולין.

היודנראט והמשטרה היהודית

תוך זמן קצר הקימו את ה"יודנראט" (מועצת היהודים). אבי היה אז חבר בהנהלת הקהילה היהודית. חברי ההנהלה נדרשו להתיצב בפני מושל המחוז בקראשניק. הלה השמיע באוזניהם נאום ובין השאר אמר: "היהודים מצצו שנים רבות את דמם של הפולנים, כעת עליהם לשלם קנס. במקרה ולא תשלמו עד למועד שאנחנו נקבע, יירו בכם."

בונם מנדלקר נתמנה יו"ר ה"יודנראט". חברי ה"יודנראט" היו ממלאים את הפקודות של הגרמנים. הם היו מספקים אנשים לעבודה. יום יום היו מוציאים מבתיהם יהודים מבני 16 ועד בני 60 לעבודה. עבודות גופניות קשות. היו עובדים בסלילת כבישים, במחצבות, על הגשר ועוד עבודות.

באותו זמן התארגנה המשטרה היהודית. אנשי המשטרה הופקדו לסייע בידי ה"יודנראט" למצוא את היהודים, שלא התייצבו ולהוציאם לעבודה. ראש-המשטרה היה ימצ'ו קצנלנבוגן, השאר: 1) חיים אורנשטיין, 2) שמואל גולדנר, 3) יענקל זלצמן, 4) ישראל שולטיס, ואחרים. ישראל שולטיס רדף פעם אחת אחר אחי והראה עליו לאיש ס"ס, וזה ירה אחריו.

מדי פעם נגזרו גזירות חדשות: סרטים עם סמל מגן דוד; למסור את כל הכספים, את בגדי-הפרווה, ועוד פעם תשלום קנס. פעם אחת לפנות בוקר בא אלינו השוטר חיים אורנשטיין והודיע, שהיום חייבת להתיצב כל העיירה, מבני 16 ועד 60. מי שלא יופיע ברחוב, יגורש. אנחנו כולנו היינו עסוקים אצל בייקלר ובחווה. אבי עבד בכיבשן-סיד. עבד קשה וחטף מכות. פעם אחת סטר ימצ'י על פניו, כאשר דרש ממנו לצאת לעבודה, לאחר שחזר זה עתה מעבודתו.

לבסוף נלקחו אנשי ה"יודנראט" עצמם לטאטא את הרחובות, ואגב זאת הושמו לצחוק וצולמו. מאה מבין הגברים הבריאים ביותר נבחרו לעבודה, ואילו השאר שולחו לינישוב. לפני המלחמה עבדו שם פושעים, אנשי העולם התחתון וכיו"ב. במקומם באו עכשיו יהודים, שהובאו מראחוב ומהסביבה. לינישוב גורש גם היו"ר עם כל חברי ה"יודנראט".

הסלקציה, הגירוש

כמה מן האנשים (שעברו את גיל ה-50) הועמדו בצד. אותנו שלחו הביתה כדי שניקח את החפצים הנחוצים ביותר, וזאת תוך 15 דקות. באותן 15 הדקות שנעדרתי, סיפרה לי אחותי פייגה, כי לייבל היה ולקח עמו את אמא ואת הילדים הקטנים לגושצ'יראדוב. גיטל ומרים נשארו במחבוא אצל נוצרי אחד.

בשובי לכיכר השוק, היו כבר הכל מסודרים בקבוצות. מרדכי שלי הלך עמי ליאנישוב. אבי, משה שימלס, יוסלה פישמן (כץ) ואחרים עמדו בקבוצה נפרדת שלא נודע לאן יישלחו. שמואל ברנר הגיע באיחור של דקה לאחר 15 הדקות המותרות, צירפו אותו, לזקנים.

אחר-כך באו מכוניות של חברת בייקלר והאנשים עלו עליהן לפי השמות שנקראו. אני לא נקראתי. אך מנהל העבודה מחברת בייקלר הכירני, ואז צרח עליהם ואמר "אנו מכירים את הברנש הזה". כך נתנו גם לי לעלות על המכונית יחד עם הפועלים של חברת בייקלר והובילו אותנו אל האחוזה. כל השאר נשארו עומדים בשוק ועמם נשאר מפקד מחנה יאנישוב. בחצר האחוזה רשמו אותנו ולאחר מכן הובילו אותנו לגושצ'יראדוב והכניסו אותנו לצריף. שם נעלו עלינו את הדלתות והשאירונו ללא אור ומבלי שנדע, מה יקרה אותנו.

למחרת היום יצאו אנשים מראחוב לקראשניק. סחבו את רגליהם עם צרורות על גבם. מבחוץ שמענו את קולה של רודה פישמן. היא צעקה, שנאמר "קדיש" אחר בעלה, הגרמנים ירו בו למוות. הדבר קרה, כאשר יוסלה פישמן ומשה שימלס פתחו בבריחה והגרמנים ירו אחריהם. במשך כל היום ראינו מסע אנשים שעברו בדרך לקראשניק. בקרב ההולכים היה גם אבי ועיניי נתקלו במבטיו. בידיו נשא את טליתו. האנשים עקרו אותי מעל האשנב, כשאני ממרר בבכי.

מאנשי ראחוב, שהיו עמי: יצחק הורנפלד, יענקל אפטר, חיליק אפטר, החתן של אשר אורנטרייך, דוד אטלס, אלי כץ (פישמן), שמואל פרייברג, דניאל פרייברג, אברהמ'קה פרייברג, חיים, בנו של נחום, אמר לי שראה את אחי לייבל ואת כל משפחתי בעגלה, שנסעה לקראשניק. הגרמנים הבטיחו להקים בקראשניק גיטו ליהודי ראחוב ולשאר היהודים מהסביבה.

כעבור ימים ספורים שמענו, שאת כל היהודים הללו העמיסו בקרונות ושילחום לדרכם האחרונה. אותנו הובילו אחר כך חזרה לאחוזה ולא יכולתי עוד לראות את בני משפחתי. שתים מאחיותיי התחבאו אצל גויים בגושצ'יראדוב. כיוון שלא באתי אליהן, יצאו לחפש אחרי. הגויים מסרו אותן לידי הז'אנדרמריה. מאז לא קיבלתי מהן סימן חיים.

גילגוליו של חלוץ צעיר / יצחק בן-נון (פישמן)

בצבא המובס של פולין הכבושה

בעת שפרצה המלחמה נמצאתי בשירות הפעיל בצבא. היינו בתמרונים בסביבת לובלין. זו היתה לי כבר הפעם השנייה שהשתתפתי בתמרונים, מאז היותי בצבא. בתור חייל ותיק (לאחר שנה וחצי של שירות סדיר) צורפתי, יחד עם אחדים מחבריי לגונדה צעירה. הכל נמאס כבר עלינו במידה מספיקה. בקוצר-רוח וברשלנות היינו עושים בשבועות האחרונים את מלאכתנו, שכן קיווינו להשתחרר כעבור ימים מספר מעבודת-הצבא ולשוב אל החברים והחברות, שעזבנום לפני שנה וחצי. אני קיוויתי להגיע במהרה ובקרוב למטרה הנכספת, שעליה חלמתי זה שנים — לעלייה.

החברים כותבים לי כל העת על החדשות בקיבוץ ובעיקר על אפשרויות העליה, כי בשלוש שנות ההכשרה לפני לכתי לצבא לא היתה כמעט שום עלייה. נחמה מרובה ביותר מצאתי במכתבו של י"ג (שאתו לא הפסקתי את הקשרים כל העת) שהוא מצפה לשובי, למען נוכל לעלות תיכף ומייד, שעתידה אז לצאת שיירה גדולה, שגם אני צריך הייתי להמנות עליה.

חייל בצבא הפולני, נפל בשבי הנאצים בימי המלחמה

A soldier in Polish army, captured by the Nazis

ואילו במציאות הרגשתי את עצמי מנותק מן החיים הנכספים שבקיבוץ, הורחקתי מן החברים ונדחיתי אל בין 'חוחולים' (אוקראינים), 'שלונזאקים' (בני שלזיה) וסתם בני-חם, שבכל הזדמנות שבאה לידם היו מחשיפים את טלפי-החזיר שלהם, כל אחד על-פי דרכו... בצבא לא הייתה לי כל אפשרות לראות עיתון; במשך כל העת לא ניתנה לי אף פעם חופשה לנסוע לביתי. כל העת הייתי במצב של "כוננות", דחוקים אי-שם באיזה אוהל נטוי ביער גדול ועבות. כל תוכן חיינו היו רק התרגילים והגונדה; חוזרים היינו עם החיילים הטירונים על התרגילים שאנו עשינום כבר מאות פעמים. וכך, בשבתנו בבוקר רגיל אחד בתוך החפירות שחפרנו ובחכותנו לחיילים הצעירים, העתידים לערוך עלינו "התקפה", בא רץ, רכוב על אופניים והודיענו, כי עלינו להפסיק תיכף ומייד את התרגילים ולשוב במהירות האפשרית ביותר אל כיכר-הכינוס הכללית שלפני המשרד.

מתחילה היינו סבורים כי אין זו אלא 'אזעקה', כמקובל וכנהוג בצבא. אבל משבאנו למקום האמור נתברר לכולנו כי דבר-מה רציני מתרחש כאן. כל הכלים של משרד-השדה ארוזים כבר וטעונים על העגלות. ארוחת-הצהריים הייתה מוכנה, למרות

השעה המוקדמת. הקצינים טרודים באריזת חפציהם בחיפזון, כי שמשיהם אף הם חזרו רק עתה במרוצה מן השדה. לא עברה אלא שעה קצרה והפלוגה כולה עמדה כבר על הכיכר. בקוצר-רוח ובסקרנות רבה חיכינו לדברים שישמיע באוזנינו מפקד האוגדה. בקול נמרץ ובטוח ציווה עלינו לנהוג בשקט ובמנוחה, כי את דרכנו ללובלין נעשה ברגל כל הלילה שם נקבל פקודות חדשות. אף-על-פי שלא הוגד לנו בבירור טעם שובנו הבלתי-צפוי לקסרקטין, ידע כל אחד להעריך את רצינותם של הימים, ובמהרה נתאשרו כל ההשערות.

כשהגענו לקסרקטין היו כבר המוני אזרחים מגוייסים מחכים בכיכר שלפני המחסנים. הקסרקטין נשתנו עד לבלתי הכר. סתמו את החלונות, המיטות נערמו זו על גבי זו והאנשים ישנו על הרצפה. בו ביום הלבישו אותנו מדים חדשים. כל הבטליון, שעליו נמניתי, יצא מיד אל כפר סמוך ללובלין. לשם הביאו גם אפסניה, סוסים, עגלות ותחמושת. כל אחד קיבל לחם לשלושה ימים, שימורים רק לשעת הדחק ו-90 כדורים לרובה; אני קיבלתי עוד 400 למכונת-היריה. עתה הכל ברור — מלחמה.

בכפר עשינו רק לילה אחד. ביום המחרת, 1 לספטמבר 1939, התכוננו לצאת לדרך. לאן — לא ידע איש. אבל בהשכמת הבוקר נועדה הפלוגה שלנו — כשמונים איש בערך — ללכת אל התחנה בלובלין, להכין שם קרונות ולטעון בהם: מכשירים, מטבחים, אפסניה, פרות, סוסים ותחמושת. הלכנו בלי כל הפסקה, בקצב מהיר. בתחנה כבר חיכה לנו הסרג'נט הזקן של פלוגתנו. שם שררה כבר בהלה. פניהם הנבעתים של האנשים, שנזדמנו לנו ברחובות, בישרו לנו את חדשות המלחמה הראשונות. לאחר השעה שש בבוקר נורו כבר יריות על המוסך של תחנת-האוירונים בלובלין.

עבדנו בקדחתנות. בצוהריים הגיעו יתר פלוגות הבאטליון שלנו. הכל נעשה כהלכה ובזריזות אילולא ההפצצות, שהיו מפסיקות אותנו פעם בפעם. מתחבאים היינו אז תחת הקרונות, לבל יראונו הטייסים. עם ערוב היום יצאנו לדרך. הרכבת נשרכה במסעה כל הלילה עד שהגענו לדֶמבלין. שם סחו לנו על הנזקים שנגרמו בידי הטייסים הגרמניים. שדה-התעופה הגדול נחרב כולו. המסע נמשך. בדרך תחבו בידינו עתונים; מהדורות מיוחדות של חדשות היום. באותיות של קידוש לבנה קוראים להאבקות ומודיעים ״צרפת ואנגליה אף הן הכריזו מלחמה״. הקצינים התאמצו להסביר הכל.

במצב-רוח מרומם ובשירה הגענו בשבת, בשעה שתיים אחר-הצהריים, לראדום. שם היינו צריכים לקבל לחם צוהריים. הטבחים הכינו כבר את כל הדרוש לחלוקת הארוחות, אבל האווירונים הגרמניים מצאו אותנו והתחילו להמטיר עלינו אש. הספקנו רק לקפוץ מן הקרונות ולהסתתר בצלה של איזו גדר. פצצה נפלה במרחק עשרים מטרים מקרוננו. פסי-המסילה הופצצו; החייל, שעמד על משמרתו עם מכונת-יריה, נפגע. בעיר נפלו כמה קרבנות ומקומות רבים עלו באש. האוויר נתמלא עשן. זו היתה פגישתנו הראשונה עם האוייב. נסינו לתקן את פסי-המסילה, אבל לשווא. נחפזנו אל חזית קאטוביץ. נצטווינו לאסוף את ילקוטינו ואת נשקנו ולצאת ברגל. הגענו לכפר סמוך. שם חיכינו עד שהחשיך היום. בלילה זז הבאטליון ויצא לדרך. כל הלילה צעדנו בלי הפסק. עליי קשתה ההליכה במיוחד. טעון הייתי תחמושת מרובה. בתור חייל ותיק מוניתי למקלען ראשון בפלוגה הצעירה.

ידענו כי רחוקים עודנו מעמדת-הקרב שלנו. וכבר שיגרנו לכל העברים מרגלים ורצים, כאילו מוסיפים אנו לעסוק בתמרונים. ביום א' ב-10 הגענו לסביבת ס', עיר של בתי-חרושת לתחמושת ולנשק. האוכלוסיה קידמה את פנינו בקריאות-ברכה וחילקה בינינו חינם פירות וירקות. צעדנו קוממיות באמצע הכביש ושירה בפינו. אף-על-פי שעייפים היינו צעדנו באון.

כשהגענו לטבורה של העיר הופיעו שלוש להקות של מטוסים גרמניים. תותחני-נ"מ התחילו ממטירים מעברים שונים את כדוריהם על האווירונים ואנחנו התחבאנו בצל הגדרות, לבל ירגישו בנו. ראיתי את הכדורים עפים הישר אל כנפי האווירונים, אבל בהגיעם ליעדם, מייד כאילו כבים ונעלמים. הגרמנים עשו את שלהם באין מפריע, החריבו את בתי החרושת ועשרות בתי מגורים והסתלקו. בשעת היריות, מוכרחים היינו לרוץ, לפי פקודת הקצין, כברת דרך הגונה עד היער הסמוך. שם חיכו לנו פלוגות רבות ויחידות שונות של דיוויזיות אחרות. קיבלנו ארוחת צהריים והתכוננו להמשך המצעד, כי עד קאטוביץ עוד רחוקה הדרך למדי... בקצב מהיר צעדנו ועברנו על פני מקומות שונים ידועים לי כגון סוחדניוב, האֵם של קיבוץ בורוכוב, סקארז'יסקו ואחרים. תושבי המקומות שמחו לקראתנו, הרגישו את עצמם יותר בטוחים בנוכחותנו. הם סיפרו לנו כי האוייב אינו רחוק מכאן. נקרו בדרכנו גם כמה חיילים, בורחים מן החזית. אבל פנינו אנו מועדות היו לקאטוביץ; לא לברלין! כפי שהחיילים שבתוך הקרונות היו מצעקים: Jedziemy na Berlin!

"אנו נוסעים לברלין"

ביער התגוללו חבורות רבות מבלי שידעה האחת על חברתה. הקצינים היו מחזירים את האנשים אל קו-החזית שנתארגן מחדש. נזדמן לי חייל אחד, מכר, מכפר סמוך שהציע שאלך אתו אל ביתו; ידעתי כי מסביב נמצאים ז'נדרמים וליפול באופן כזה לידיהם לא היה לי כל חשק. בעוד אנו משוחחים התקרב קצין רכוב על סוסו והאיץ בנו שנחזור אל פלוגתנו. הוא עצמו הלך לו בכיוון ההפוך.

הכל היו מסתובבים ותועים כספינה שאבד קברניטה. מפקדי הדיוויזיות לא נראו לעיין. קצינים זוטרים נטלו על עצמם את התפקיד וקראו לאנשים לצאת לקרב. רוח האנשים נפלה עליהם. בלבו של כל אחד לא היה קיים אלא הרצון להציל איש את נפשו. הצבא חיפש לו דרך להחלץ מן המלכודת. אני הוכנסתי באקראי לתוך שורותיו של באטליון, שמטרתו היתה לסגת אל מעבר לנהר הוויסלה, על פני פולאבי. במחנה, שהולכנו אתנו,היו עגלות רבות, אוטובוסים והרבה אפסניה וכלי מלחמה, שנשארו מן החזית.

בדרך מצאו אותנו הטייסים הגרמניים. הסתתרנו בין האילָנות ובתוך הבתים שעל פניהם עברנו. הבתים ריקים היו מאדם; הכל היה ארוז וצרור כאילו הוכן לנסיעה. בכל מקום נראו הפולנים המפוזרים בכל הנקיקים, המערות והיערות. אחר הצהרים, בו ביום, הגענו לכפר אחד סמוך ליער קטן. את הקצינים שהלכו אתנו לא הוספנו לראות עוד... ביער נמצאו מייד 'מפקדים' ונותני פקודות. בקריאות "הידד" יצאנו להתקפה. היו אתנו גם כמה תותחים קטנים ומכונות ירייה. לאחר חצי שעה של יריות נסוג האוייב. רק אז התחלנו צועדים קדימה. נכנסנו לתוך הכפר הסמוך. ריק ושומם היה, נפש חיה לא היתה בו מלבד איכר זקן אחד שהתחבא ברפתו. מן הכפר

התפזרו החיילים בכיוונים שונים. נשארנו חבורה קטנה בת חמשה אנשים: קפיטן אחד, כומר צבאי אחד, סגן-קצין וחייל ואני, יהודי יחידי ביניהם, בלא שידעו זאת.

את הדרך לא ידע איש מאתנו. ניגשנו אל הבית הסמוך ביותר, העירונו את הגוי, והכרחנוהו שיראה לנו את הדרך אל הוויסלה. ובזהירות רבה המשכנו את דרכנו. כשהעמקנו קצת ביער והנה לפנינו נודדים כמונו, חבורה של שלושה אנשים. קפיטן, סרג'נט ושמשו של קצין. הקפיטן קידם את פנינו במלים הללו: "משאתם נמצאים כבר במחיצתי מחוייבים הנכם לקבל עליכם את מרותי וכל מי שיפריע את המנוחה במלה אחת ירוה יירה!" כולנו הבינונו את משמעות הדבר...

התחלנו ללכת. מסביב, בדרכים, נסעו אילך ואילך טאנקים גרמניים, שהטילו זיקוקיות-אור. כל חבל הארץ בער באש. אף-על-פי שלא נשארו להליכה עד נהר הוויסלה אלא שבעה קילומטרים, תעינו כמה שעות באפלה. הלכנו בלי הרף, במשעול צר, בעקבות הקצין, שבידו היתה המפה. פתאום עצרו הכל ונשארו עומדים על פרשת-דרכים. הקצין, עם המפה בידו, סר צעדים מספר הצידה, לראות איזוהי הדרך הנכונה. אחר-כך חזר וקרא לנו חרש ללכת אחריו. קריאתו הגיעה רק לאוזניהם של שני הראשונים בשורה. הם הלכו אחריו. כעבור שעה קלה, כשהרגשנו בכך, התחלנו מייד מחפשים אותם, אבל כל חיפושינו לשווא. רצנו לכל הכיוונים אבל את הקצין ואת יתר הקצינים לא מצאנו עוד. לא ידענו אנה עלינו ללכת. מצאנו גוי זקן, שתיאר לנו את הדרך עד לוויסלה. חשבנו כי מוטב לנו להשאר במשך היום ביער ולהמשיך את נדודינו בלילה. חיפשנו ומצאנו איזו בקעה ושכבנו לנוח. כפעם בפעם נראו שניים שלושה חיילים פולניים נודדים. מאלה הצטרפו אלינו עוד שלושה קצינים. גם הם החליטו לחכות עד בוא הלילה ולהמשיך את המנוסה באפלה. אז קבענו זקיפים שהתחלפו מדי שעה בשעה. למען יוכלו השאר לישון.

צריך הייתי לעמוד על משמרתי משעה תשע עד עשר. כאילו הזהירני מי על כך, לבשתי את הלבנים, בעודם רטובים מזעה, ומלאתי את ילקוטי ואת שק-הלחם שלי. לאחר שעה קלה קלטו אזניי צעקות מן היער. נשמעו גם יריות-רובים ושאון מכונות (טאנקים ואוטומובילים משוריינים), הנוסעים על הכביש. כשהקולות נשמעו כבר מקרוב העירותי את כל האנשים. כל אחד טען את רובהו. קצין אחד, מאלה שהצטרפו אלינו העיר לנו, כי הוא מבין גרמנית; אם יארע מה, יגיד הוא לנו את אשר עלינו לעשות. אני חשבתי בליבי כי בכל פגישה עם האוייב אשלח בו אש. לי, בתור יהודי, ברי היה: ליפול לידיהם משמע למות. והנה, כאילו צצו לפנינו מן האדמה, שבעה חיילים גרמניים, שנשקם מכוון ממש אל מול חוטמנו ובפיהם צעקה: "שאו ידיכם!" בו ברגע אחזתי ברובי, אבל הקצין דרך בכף-רגלו על קנהו וציווה עלינו בפולנית לקום וללכת בידיים נשואות למעלה. אז עבר עליי רגע הייאוש הגדול ביותר בחיי. הייתי חלש מדי שאוכל לקיים את החלטתי. הרהור התגנב לליבי: אולי יעלה בידי לברוח. הלא הם לא פתחו תיכף ביריות. אבל לא היה פנאי להרהורים. שובינו דחקו אותנו מאחור בפגיוניהם וכיוונו אותנו לדרך...

בשבי הצבא הגרמני

הביאונו לדרך, פרקו מעלינו את נשקנו ואת המדים הפולניים שמו ללעג ולקלס. צירפו אותנו אל השבויים האחרים והלכנו בשורות צפופות כשחיילים גרמניים,

ברובים מכודנים מלווים אותנו אל ריכוז השבויים. שם נמצאו כבר אלפי שבויים, חיילים ואזרחים. בחצר הסתובבו חיילים פולניים שלונזקים וניהלו תעמולה; הם הבטיחו כי כעבור שמונה ימים יוצאו הכל לחופשי. המלחמה תיגמר במהרה, הכל ישוב לתיקנו ויהיה טוב ממה שהיה. גם קצין שנלקח בשבי יחד אתי שפך את לבו באזני חייל גרמני ששמר על השבויים: "כי היהודים שדדו ועשקו את העם הפולני"; הגרמני הבטיחו כי עתה ינהיג כבר "הפיהרר" סדרים ויעשה שפטים ביהודים. הקצין נשק מרוב התפעלות את כף ידו של הגרמני והלה הלך והביא לו פרוסת-לחם וכך נכרתה ביניהם ברית ידידות... לאחר מעשה זה הצטערתי מאד על שלא קיימתי את אשר החלטתי בלבי בעת שבאו לקחתני לשבי. בין אלפי החיילים השבויים לא ראיתי אף יהודי אחד. לא היה לי למי להגיד מילה, את הכל כבשתי בקרבי. עתים הייתי מתגנב וניגש אל השבויים האזרחיים, היהודים. הם סחו לי מעשים איומים על התנהגותם של הגרמנים עם האנשים ובייחוד עם היהודים, בסולץ ובעיירות ובכפרים אחרים. כל מקום שהיתה בו התנגדות כל שהיא היו נוהגים ל"מחוק אותו מעל פני האדמה."

בערב הראשון, בעת מניין "הגולגולות" — העמידו את היהודים לחוד. בסך הכל היינו שלושה יהודים. מיד הקיפו אותנו החיילים הגרמניים וכל אחד מהם חיווה את דעתו מה יש לעשות בנו. האחד איים עלינו ביריה, השני בתליה; אחר הביע את משאלת לבו: "לקבור אותנו חיים". ברי היה לנו כי לא יקשה להם למצוא לנו מיתה נאה... לאחר תקיעת האזעקה חזרו וערבבו שוב את כולנו יחד והכניסונו ללילה לכנסיה ללון שם על תבן הפרוש על הרצפה. הצטופפנו יחד.

למרות העייפות לא יכולתי להרדם. הרהרתי במה שעלה להם להוריי, לאחים ולאחיות, לחברים ולחברות. נחמה רבה מצאתי בידידותו של אחד השבויים היהודיים, חבר בקיבוץ קובל, מוצאו מקרינקי, שמו — ראובן. כל הלילה התלחשנו ועיינו בגורלנו מכל צדדיו. למחרת בבוקר השכם הוציאונו שוב לחצר המנזר, המוקפת חומה ותייל. במשך כל שעות לפני הצוהריים היו מעלים חבורות של חמישים איש על אוטומובילים ומוליכים אותם לשוק העיירה הריקה והחרבה ליפסק. שעות תמימות ישבנו כלואים בתוך האוטומובילים עד שהוציאו את כל השבויים. אחר הצהריים זזה האורחה של הרבה משאיות לעבר קלץ. בכל אוטו שמרו עלינו שני חיילים. עברנו על פני עיירות ידועות לי, שבהן הייתי הרבה פעמים בכינוסים של "החלוץ הצעיר", וגם לא הרחק מעיירת מולדתי, אננופול/ראחוב. את הכאב שהרגשתי אותה שעה קשה היה לתאר. להיות כל כך קרוב לביית ולא לראות את ההורים, המשפחה והחברים. העודם חיים? דמעות חנקו בגרוני. נסענו כל הלילה; בדרך עצרנו עד עבור הצבא, שנסע לעבר נהר הוויסלה, עם האפסניה ועם העצים להקמת גשרים.

בערך בשעה חמש לפני עלות השחר הגענו לקלץ, אל כיכר העירייה. שוב ערכו לנו בדיקה וכל אשר השאירו לנו שובינו בחזית נלקח מאתנו כאן. הכניסונו לחצר בית הסוהר העירוני. שם ישבו על המרצפות אלפי שבויים. מחזות איומים התחוללו על הככר הזאת לעינינו. ניטל ממנו רצון החיים ביחוד לאחר מחזה אחד: בסיועו של הצלב האדום הצליחו להביא לנו מיים ואוכל. השומרים לא חילקו את הלחם לכל איש ואיש, אלא הטילו את כולו לתוך ההמון והשבויים הרעבים עטו עליו, נדחקו, נלחמו ביניהם על כל פרוסה שנפלה לארץ, אגב צעקות והכאות. קמו שומרינו "אנשי

התרבות", לעשות סדר בינינו. אחדים נדרסו למוות וגולגולותיהם רצוצות; לרבים "רק" רגלים וצלעות שבורות. מזל שציוו עלינו ללכת מייד אל תחנת הרכבת. שלושת אלפים איש הוכנסו לתוך קרונות משא, ששים שבעים איש לכל קרון, אי אפשר היה לשאת את המחנק. הימים עוד היו חמים למדי. לפנות ערב זזה הרכבת.להיכן? לא ידע איש.

במשך כל הלילה נשרכה הרכבת. למחרת לפני הצהריים, הגענו לסביבת העיר צ'נסטוחוב. שם פתחה חוליית חיילים את הקרונות וציוותה על היהודים לצאת מכל הקרונות והוליכום עד לקרון האחרון שעליו כתובת בגרמנית "קרון ליהודים". לתוך הכלכלוך שנשאר אחרי הסוסים שאיכלסו את הקרון לפנינו הכניסו אותנו. ששים וארבעה יהודים היינו. בדרך אל הקרון לקחו מאתנו את הכובעים ואת הסגינים ונתנום לאלה מן הנוצרים, שלא היו להם. לא היתה כל אפשרות להסתתר בין הנוצרים, כי הללו היו מלשינים על כל ניסיון כזה בפני הגרמנים. אחד שטען, שהנו משומד, ירק על כך שתי שיניים מפיו... ובהגיעו אל הקרון "שלנו" קיבל את שארית המנה "המגיעה" לו. בקרון המיוחד שניתן לנו התנחמנו שפטורים הננו מן השקצים שהיו מתגרים בנו כל עת היותנו ביחד אתם. אבל, למען האמת עברו עלינו כאן רגעים של קוצר רוח וחרדה איומה: מה פירושה של ההפרדה? היו השערות שונות; ביחד עם האחרים היו חיינו בטוחים יותר — ועתה קרוב הקץ המר. לא נמצא בינינו איש שיוכל להרגיענו. איש לא העלה על דעתו לתכנן בריחה. ניטל מאתנו הרצון לעשות דבר. ראש מאוויינו היה — מעט מיים לשתיה ופרוסת לחם. מן הימים האחרונים בחזית היינו שבורים ורצוצים. רגלינו כבדו מרוב הליכה; כוחותינו כלו. פתאום נעצרה הרכבת ועמדה מלכת. קיווינו כי כאן ירשו לנו לפחות לרדת לעשות צרכינו... ולשתות מיים.

נמצאנו בתחנת צ'נסטוחוב. בה עמדה רכבת חיילים שנסעו אל החזית, לעבר ורשה. החיילים הציצו אלינו מבעד האשנב המסורג, גידפו וצעקו משהו ממשאלות ליבם: "יהודים ארורים, הראה נראה לכם כבר. כולכם לתלייה". במשך שעות עמדנו שם, ופתאום אנו שומעים כי פותחים את הקרון. מיד התחלנו נדחקים אל הפתח וקוראים: "מיים, מיים!" ברגע זה השתמשו הללו בהזדמנות וצילמו אותנו. היתה זו תמונה מחרידה: אנשים רעבים שזה ימים לא בא אוכל ומיים אל פיהם; שזה שבועות לא התגלחו; מעונים, דחוקים וצפופים בקרון סוסים מלוכלך, בלי לדעת להיכן הם מובלים.

עוד יומיים נסענו ככה בקרון הזה. איש מאתנו לא האמין כי נגיע חיים לאיזה מקום. הליכותיהם אתנו העלו מחשבות קודרות על הלב. האנשים יצאו מדעתם; בכי, צעקות ואמירת "וידוי". יהודי אדוק אחד מקלץ, שוחט לפי מקצועו, לא פסק מלהתחנן לפני ריבונו של עולם ואמר פרקי תהילים בלי הפסק, במשך כל היום וכל הלילה. האנשים לא הרגישו כבני-אדם. רבים חלו וכפעם בפעם מוכרחים היו לשלשל את מכנסיהם... בחוץ ירד גשם. מנצלים היינו כל טיפה שנפלה על כף היד השלוחה החוצה מבעד לאשנב המסורג, והיינו מלקקים איש מכף רעהו, שהרי לא כל אחד יכול להגיע עד לאשנב...

הרכבת עמדה מלכת. מייד הגיעה לאוזנינו חריקת דלתות הקרונות. גם אלינו באו להוציא אותנו. את כל כוחותינו אימצנו כדי לקום. העמידונו בשורות ביחד עם כל שאר השבויים. הוקל לנו קצת: כיוון שכך, הרי ישאירונו בחיים.

מן התחנה הלכנו עוד קילומטרים מספר ברגל והגענו אל למסדורף (מחנה מעבר). כאן הוכנו אוהלים גדולים ומי-שתייה בחביות. מיד התנפלו האנשים על המיים ומילאו את מימיותיהם. חילקו בינינו ארוחות ושמיכות לשינה; מעתה היה כבר לבנו סמוך ובטוח כי הם לא יעבירונו מן העולם, שהרי נמצאים אנו כבר שוב עם הכול ביחד. למחרת היום קיבל כל אחד גלויית-דואר לכתיבה. הגלויה היתה מוכנה בדפוס, רק סימן-חיים. כתבתי עליה רק את הכתובת וחתמתי את שמי. בו ביום צעדנו חזרה אל התחנה. בצאתנו אל הרכבת ניתנה לנו צידה לדרך: כיכר-לחם אחת (1 ק"ג) לחמישה אנשים וקופסת שימורים. הקרונות נוחים יותר; ארבעים איש בקרון ולכל אחד מקום ישיבה. החיילים השומרים אף הם אחרים, אנושיים. קצתם היו מנחמים אותנו כי המלחמה תגיע בקרוב לקצה ואנחנו נשוחרר. בלילה, כשנעצרה הרכבת, הרשו לנו שני חיילים לרדת לשאוב מיים. לאחר נסיעה של שני ימים ושני לילות הגענו למקום אחד באוסטריה. הכניסונו לתוך אורווה גדולה של סוסים. חמישים חמישים איש, הובילו אותנו בליווי חיילים לרחיצה. את בגדינו לקחו לחיטוי. גרוע מכל היה עניין המזון. כיכר לחם (700 גרם) לשלושה ימים. חסנו מלהביט בה, אפילו עטפתיה במטפחת והחבאתיה תחת השמיכה. בצהריים כשקיבלתי את המרק חתכתי לי ממנה שליש ואת השאר הטמנתי. אלפי שבויים נמצאו במחנה הזה. למראה השורות הארוכות שהיו עומדות כאן במשך שעות, כדי לקבל קצת מרק דליל, נדמה כי הצבא הפולני כולו כאן: רגלים, פרשים, טייסים, שריונאים ואחרים. היינו בטלים מכל עיסוק. רק ה"מיוחסים", אנשי שלזיה ופומרניה, שנחשבו לאוהדי הגרמנים,קיבלו עבודה במטבח. זה נחשב אז להישג יוצא מן-הכלל.

לאחר שעשינו עוד ימים מספר בחדרנו בחברתם של השבויים השונים, נתגבשו חבורות של יהודים, אוקראינים ופולנים. התבוננו וראינו היכן אנו נמצאים. ידיעות מהחוץ לא הגיעו אלינו; קשה היה לנו לתאר לעצמנו את המצב בחזית ואת הנעשה על סביבנו.

השמועות השונות, שפשטו בינינו, הביכו.

התרחקתי ממפיצי השמועות. על-פי-רוב הייתי בחברתו של חברי שאול (חבר ועד הגליל ב"פרייהייט"). היינו יושבים על הכביש, ומתחממים בשמש הסתיו. היינו מספרים איש עם רעהו בימים עברו, מגלגלים שיחה על החיים בתנועה, על ההכשרה ועל ספרות — הנחמה הגדולה בימים ההם. בצוותא היינו מעיינים במצבנו ומחפשים מוצא. זמן רב לא יכולנו לשהות בכיכר הקטנה שלפני הצריף. הרעב היה מענה אותנו. לעתים קרובות חשנו בראשינו וחולשה תקפה את כל גופנו, עד שמוכרחים היינו לשכב על מזרן-השחת.

בוקר אחד, כשנמצאתי יחד עם שאול לפני הצריף מספר 18, בא איש בבגדי אזרח וספרים בידו, וציווה על כולנו להתאסף לפניו בחוץ. הוא פרט את שמותיהם של מחצית מאתנו, והעמיד לחוד. מיד הוליכונו אל התחנה.

אחרי נסיעה של שתי יממות הגענו ביום 20.9.1939 לנירנברג. בבית-הנתיבות היו המוני אנשים, שבאו לקדם את פנינו. הייתה להם בכך קורת-רוח מרובה, לראות את השבויים הפולניים הראשונים שבאו מן החזית. התחיל הלב הולם בקרבנו — נירנברג! העיר הידועה לשימצה שממנה יצאו הגזרות על היהודים, משם נפוצה האנטישמיות על פני התבל כולה. הוליכו אותנו על-פני רחובות רבים, עד לכיכר

שבה הוכנו לנו אוהלים. זה היה המקום, שבו היתה מתקיימת מדי שנה בשנה ועידתה של המפלגה הנאצית. שם נמצאו כבר אלפים רבים של שבויים.

שם היינו שלושה שבועות. קיבלנו זריקות נגד טיפוס, כמו כן נלקח מאתנו דם לנסיונות.

כעבור שבועיים ימים הוציאו אותנו חבורות חבורות לעבודה: שלחונו לעבודות חקלאיות, למכרות פחמים, לבתי-חרושת וכו'. אותנו, את היהודים, הניחו לבסוף. קשים היו הימים, קשים מהם הלילות. קשה היה להרדם ולשקוע בשינה, אך משהיינו נרדמים ביעתו אותנו חלומות זוועה, ממראות החזית. לא אחת העירני שאול על כי צעקתי ויללתי בשנתי.

בימי האחרונים של חודש אוקטובר **1939** אספו את כל היהודים מהאוהלים (השבויים האחרים הובלו לעבודה) על-יד שער המחנה. גשם ירד ואנחנו עמדנו למעלה משעה למפקד. איש שאל את רעהו: להיכן? אחדים סבורים היו כי אל התחנה, על-מנת לנסוע הביתה (בו ביום נשלחו כל האזרחים גם היהודים). אבל עלינו שמרו חיילים ונצטווינו ללכת. שוב עברנו על-פני רחובות נירנברג. הגענו עד לגדר-תייל שאוהלים מאחוריה. חפרנו בורות לעמודים. נבנו שם מחנות חדשים. כך עבדנו עד הלילה בלי לטעום כלום. אחרי העבודה הוליכונו אל מחננו. שם הורה לנו מ"כ בעל עיני-רוצח פרק בהלכות "דרך-ארץ", כיצד עלינו להתנהג, שהרי "בעוון כל מעשה בלתי-הגון מצדנו ניתנה רשות לירות בנו." הוא הראה לנו את מכונת-היריה שנקבעה מול אוהלנו. אחר-כך חילק במו ידיו, בכבודו ובעצמו, את האוכל וגם את הלחם למחר — עשרים דקגרמים. הקהל נזדרז באכילה שכן ביקש כל אחד לתפוש לו איזה מקום בתוך האוהל, שעל אדמתו היה פרוש תבן. חמישים איש באוהל אחד. שם היינו עד לסוף חודש נובמבר **1939**. היו כבר ימי שלג וכפור ואנחנו באוהל. בלילה, בשנתנו, היו השערות נדבקות אל הבד הקפוא. כל העת היו אנשים מרקדים ומכרכרים מרוב צינה.

על-פי-רוב עבדנו בבניית המחנה החדש. הקימונו צריפים, בנינו מטבחים ובית-מרחץ. עבודה אחת מיוחדת, קבועה, היתה במטבח-השבויים; לא בתור טבחים, אלא בתור פועלי ביוב. אף-על-פי שעבודה זו קשה היתה מכל האחרות, היה כל אחד מתאמץ ללכת דווקא לשם. שם מצאו איזה מקום שבו נצברת הפסולת. התחלנו בוררים לנו מתוכה את קולסי הכרוב ואת חתיכות הגזר להשקיט את רעבוננו.

הדבר היה בימים האחרונים של חודש נובמבר. בחרו את כל מי שנראה בעיניהם כפועל, את אלה הוליכו לרחיצה, ומיד לאחריה — לרכבת. נסענו **30** ק"מ ועוד כמה קילומטרים ברגל, עד שבאנו ליער הסמוך. בערב הראשון היה הכל נאה. אבל לא כן בבוקר יום המחרת. אפלה שררה עוד בצאתנו היערה לעבודה. לכל אחד מאתנו נתנו כילף, גרזן ומעדר. מיד ציינו את האילנות שיש לעוקרם על שורשיהם. עבדנו בכל כוחותינו, אבל להם לא הספיקה עבודתנו. הממונה האזרחי שעמד עלינו כל העת, לא פסק מלנהום עלינו כנמר: "בזריזות! בכוח!" לכשלא היתה עבודתו של מי מאתנו נראית לו היה מרביץ בו, בועט ברגליו ומאיים ביריות. לעת הצוהריים חזרנו אל הצריף. כל אחד מאתנו קיבל מנה של מי-כרוב ושני בולבסין בלתי מקולפים לארוחת-צוהריים. כעבור שעה הוליכונו שוב לעבודה. על כל חבורה בת עשרים וארבעה איש ממונים היו שני חיילים. מחציתו השנייה של היום היתה עוד

יותר קשה. בערב היינו מקבלים שלושים דקגרמים לחם (לכל היום) וקפה שחור לארוחת-ערב.

רבים חלו. העבודה היתה מתישה אותנו, כוחותינו כלו. נחמה רבה מצאנו ביחסי-החברות ששררו בחבורתנו האינטימית. בחדרנו נתהוו שלוש קבוצות, שחיו כולן יחד בקולקטיב בחוג אחד צר. בחבורתנו אנו נמצאו שאול, חברי הטוב ביותר זה ימים רבים; חבר "השומר הצעיר" מקלץ; ציוני כללי אחד; וחלוץ מעיר חלם. החבורות הללו מצאו להן עניין בחיים, כל אחת לפי אורח-תפישתה. ידענו לחלק בינינו את הכל. לאחר היותנו שלושה חדשים בשבי התחלנו לקבל מכתבים מאת ההורים ומהחברים וכן חבילות לבנים וצורכי מחיה. מותר היה לשלוח לנו רק עשרים וחמישה דקגרמים ביום.

בשוב האנשים מן העבודה התחילו החיים. כפעם בפעם היו שיחות מעניינות בספרות ועל נושאים אחרים. היינו מסדרים גם נשפים משותפים בשביל החדר כולו.

יחסם של השומרים הממונים עלינו תלוי היה בחייל העומד על משמרתו. היו כאלה שבחשאי, לבל ידעו זקיפים אחרים, היו נותנים מדי יום ביומו פרוסות-לחם לשני שבויים, בכל יום לאחרים. והיו כאלה שהיו מכים אותנו מכות רצח. רבים היו החוזרים מן העבודה ואחוריהם פצועים מדקירות פגיון.

שבועות מספר אחר חג המולד הגיעה ועדה. רשמו את הפרטים האישיים של כל אחד ואת שם תחנת הרכבת הסמוכה לביתו. שבוע לאחר צאת הועדה ציוו עלינו לארוז את כל חפצינו. היתה שמחתנו רבה. נפלנו איש על צווארי רעהו. מרוב שמחה התחילו האנשים מקפצים ומרקדים בתוך החדרים. בדיוק הרי לא ידענו מה צפוי לנו — אבל שמחנו לכך, שהולכים אנו מן העבודה הזאת. במשך יומיים סודרו בקומנדנטורה הניירות שלנו. כל אחד קיבל תעודה אדומה והודיעו לנו רשמית כי מוליכים אותנו הביתה, כל אחד למקומו. קשה היה לנו להאמין בדבר. בעת שכל יתר השבויים הפולניים נשארים, משחררים מן השבי דווקא אותנו, את היהודים?! איש מאתנו לא יכול להבין מה פשר הדבר. אבל שיכורים היינו מן המחשבה שבקרוב נתראה עם משפחותינו, עם החברים.

המכתבים הקצרים שהגיעו לידינו קודם לכן עוררו בנו תקוות וגעגועים רבים. הרי היה בהם סימן של-חיים, לאחר כל מה שנעשה בפולין.

ביום 20.2.1940 הוליכונו תחת משמר חיילים אל הרכבת, סגרו אותנו בקרונות. העיר הראשונה בפולין שאליה הגענו, היתה צ'נסטוחוב (כאן ראינו לראשונה את הסרטים הלבנים עם מגן-דוד שחור עליהם.) לא הרשו לאנשים מבחוץ להכנס אתנו בשיחה. בקלץ ובקראקוב ירדו חבורות מבני חבל-הארץ ההוא. כעבור רגעים מספר הראו כבר את רשיונות-הנסיעה שלהם, בעלותם לרכבת שתוליכם הביתה, לחבל קלץ. (ביניהם היה גם שאול חברי). אנחנו נסענו ללובלין. אתנו נסעו גם שמונים יהודים גרמניים, שגורשו כמחוסרי-אזרחות. רובם נמצאו במשך חדשים רבים בבוכנוואלד-דאכאו.

יום 24.2.40. בשמונה בבוקר. הגענו ללובלין. בתחנה קידם את פנינו ס"ס-אי עם פרגול בידו ולאחר שקיבל אותנו אל תחת פיקודו, קרא בשריקה לאנשיו. אלה היו "פולקסדויטש", לבושים אזרחית; כובעי ס"ס לראשיהם ורובים על כתפם. דמנו כאילו קפא בראותנו את מלאכי-החבלה הַללו. כחיות פרא צעקו וצווחו. הביאו

אותנו אל המגרש הגדול, שעליו היתה מתקיימת מדי שנתיים התערוכה העולמית. כעת היה כאן מחנה-יהודים. אנשי המשמר פתחו לפנינו את השער והכניסונו לתוך צריף ריק, שהוציאו ממנו לפני כן את השבויים. כשהלכו להם אנשי הס"ס, ניגשו אלינו שבויים מן הצריף השני וסיפרו לנו את מאורעות הימים האחרונים. שבועיים לפני בואנו הביאו את משלוח השבויים הראשון מגרמניה. גם ביניהם היו אזרחים. את כל המשלוח הוליכו אל הוועד היהודי הלובליני שקיבל רק את היהודים האזרחים. על דבר שבויי המלחמה לא נתקבלו כל הוראות. גם אנשי הס"ס לא הרבו בתביעות. העמידו אותנו מייד בשורות, מוכנים ללכת, בלווית פרשים ומכונות-יריה. מרוב עייפות וחולשה פיגרו אחדים מאתנו; לא יכלו ללכת. בו במקום ירו בהם. בראות הקהל את הנעשה התחיל מיד מתפזר ובורח. חלק הצליח להמלט, אבל רבים נפלו בנוסס. ואת השאר הובילו הלאה. עד שהגיעו למקום חסרה מחציתם ויותר. משמונה מאות איש הגיעו לראווא-רוסקא כשלוש מאות.

אימה רבה מן הקודמת הטיל המשטר ששרר במחנה. על כל דבר של מה בכך היו "מקררים", יורים על לא כלום. לזאת לא פילל איש — לאחר ששת ירחי השבי בגרמניה; לצאת חי מתחת ברד הכדורים והפצצות; ולנפוח עתה כאן את הנשמה?... יגון עטף את הלב... אף-על-פי-כן קיווינו כי ינהגו גם בנו כמו שנהגו באחרים, באלה שירדו בקלץ ובקראקוב. כעבור שעות אחדות באו נציגי הועד היהודי, נשים מועד-הקהילה והרגיעו אותנו: במהרה נצא מן המחנה. אולם עד צאתנו בפועל היינו צריכים לשאת עוד צרות מצרות שונות.

השיבה לראחוב

לפני צאתנו הסירו מעלינו את הסגינים ואת נעלינו. תמורת אלה קיבלנו נעלי-עץ. במשך יום הסתובבתי עוד בלובלין. נחוץ היה להשיג רשיון לנסיעה ברכבת. רשות זו ניתנה להם לשבויים, בינתיים רדפו אותם מאוד; לא התירו להם להתהלך במדי הצבא ברחובות. כל מי שנתפש בכך היו מחזירים למחנה. אני לא חכיתי יותר. ברגל יצאתי הביתה, (מהלך כ-70 ק"מ). בדרך נזדמנו לי יהודים מכרים שנסעו באותו כיוון בעגלות-חורף טעונות סחורה, שהיו מבריחים אותה מלובלין. כך הגעתי ב-24.2.1940 הביתה, אלא אבא ואמא.

ראחוב, אף-על-פי שלא סבלה מן המלחמה וכל קרבות לא התחוללו כאן, חלו בה תמורות גדולות מאז עזבתיה. בבתיהם היפים ביותר של היהודים ישבו חיילים גרמניים. בית-המדרש הפך לאורוות-סוסים ובית הכנסת — מחסן. חיי היהודים היו הפקר.

מאתנו לא נלקחו אנשים למחנות. היו עבודות חשובות במקום. הכל מוכרחים היו לעבוד — מבני שש-עשרה עד ששים. גם נשים בכלל זה משום כך גדל המחסור. הכל עבדו אצל הגרמנים ומשכורתם היומית ספק אם הייתה מספיקה להם לפת דלה. היהודים התפרנסו בחשאי מהסחורה המעטה, שנשארה ברשותם לאחר ששדדום הגרמנים בכניסתם לעיירה. היהודים היו עוברים בלילות בחשאי מעיירה לעיירה; ברגל, בדרכים עקלקלות, שלא ליפול לידי הגסטאפו. אבל כל כמה שלא נזהרו היו יום יום יהודים נאסרים. מוכנים היו לכל סיכון. "המחסור מפורר את הברזל".

גרוע מכל היה עניין הילדים. לא היו שום בתי-ספר, שום "חדרים". בני שש-שבע הפטורים עדיין מענידת הסרטים שימשו לצורכי פרנסה, להליכות שונות אל גויים, או לאחר שעות העוצר.

לא יכולתי למצוא לי מקום בעיירה. רובו של הנוער ברח לרוסיה בתחילת המלחמה. מן החברים, שהיו איתי יחד בהכשרה, לא קיבלתי שום ידיעות, רק לאחר שכתבתי הרבה פעמים לבנדין שם נמצאו עוד חברים אחדים שהכירוני. ואכן קיבלתי פעם תשובה מאת הרשל שפרינגר. מכתבי היה בשבילם הפתעה מרובה. על חייהם לא יכלו להאריך דברים. רק כשבאה אלינו איטקה ורטהיים נודע לי על מצבם של החברים ועל מצבה של התנועה בכלל. הידיעות הללו עודדו מאוד את המשך חיינו. גם אצלנו אירגנו את בני-הנעורים שסיימו את בית-הספר של "תרבות". הללו היו ילדים מחונכים יפה. הם התעניינו עניין רב בכל ה"שיחות" והרבו ללמוד בעצמם. בכלל היו מעטות מאוד האפשרויות להפגש ולהתאסף. אבל היינו משתמשים לשם כך בכל שעה פנויה שנזדמנה. בדצמבר 1940 עבדתי במחצבה. העבודה גזלה זמן רב מאוד; ארוכה מאוד היתה גם הדרך עד למחצבה. קשר עם החבריא הצעירה יכול הייתי לקיים רק לעתים רחוקות. לפעמים, באיזה חג נוצרי; כי גם בראשון בשבוע היינו עובדים. החיים נעשו יותר קשים; נגזרו גזרות חדשות והנה הובאו יהודים מקאליש, מלודז', מקראקוב ועוד. וגם יהודים מחוץ-לארץ, מגרמניה, מצ'כיה. כולם נשלחו לחבל לובלין, שהוצף פליטים. הם התגוללו על גבי העגלות עם ילדיהם הקטנים ועם זקניהם בצינת החורף ובסופות השלגים. כל חפצים לא היו איתם רק המלבושים שעליהם.

אז גרנו עדיין בבית שלנו. בבית סבא וסבתא בורנשטיין. אתנו היה גם הדוד אברהם-מנדל בורנשטייין. הגרמנים הטילו עליו לספק בשר לאוכלוסיה כולה, בחלוקה לפי כרטיסים. היה לו רישיון מיוחד ללכת למישחטה ולהכין את הבשר לחלוקה. את העבודה הזו היה עושה תמיד בלילה; היה צריך להוביל את הבהמה למישחטה, ולהכין הכל לחלוקה בבוקר. בזמן הקבוע בשעה שתיים אחרי חצות יצא מהדירה שלו ופנס-רוח בידו. פתאום, באחד הלילות אני מתעורר לקול צריחות. הכרתי מיד את קולו של הדוד אברהם-מנדל. ניגשתי לחלון ואני רואה שיכורים גרמניים בלבוש אזרחי, מאלה שעבדו בפירמה "בייקלר" בהקמת הגשר על הויסלה. באותה שעת לילה חזרו מאיזו חינגת שיכורים. ראו יהודי עטור זקן וצעקו "יודע"! תפסו אותו והתחילו לגדף ולדחוף אותו. שניים מהם תפסו אותו והחזיקו בו. השלישי הוציאו אולר מכיסו והתחיל לחתוך לו את הזקן עם עור הפנים. הוא צעק שיש לו רישיון ללכת למישחטה. עד שהספיק להוציא את נייר הרשיון עינו אותו. כשראו את חותמת הנאצים עזבוהו וברחו.

במחנות העינויים וההשמדה

דרכם האחרונה של יהודים מראחוב / אלעזר גולדנר

עיירתנו — נקודת מעבר להמוני פליטים; הבריחה המבוהלת ממנה

בימים הראשונים של ספטמבר 1939 נתמלאה עיירתנו פליטים מעברו השני של נהר הוויסלה. יומם ולילה מתמשכים טורים ארוכים של הנמלטים, כאשר לנגד עיניהם מטרה אחת — מזרחה. רובם הגדול של הפליטים הם בני המעמד הבינוני ושכבות העוני. מפוחדים עד מוות, עייפים, מנועי שינה; כתפיהם עמוסות צרורות, ושקים בידיהם.

עיירתנו הפכה נקודת מעבר. הפליטים, שסבלו בדרך משלפוחיות צורבות ושריטות על רגליהם עקב הצעידה הממושכת, עוצרים לזמן-מה, כדי לחבוש את פצעיהם הכואבים וכן כדי לסעוד בפת-לחם חטופה את טפם, שכוחותיהם אפסו.

יהודי ראחוב שלנו גילו רגש רב והשתתפות בצערם של קרבנות אומללים אלו, שהיו נעים ונדים בדרכים. לא נעדרו נפשות טובות, שמסרו את מטותיהם לאימהות הלאות שפעוטותיהן בזרועותיהן. הבריות חלקו ביניהם ובין הפליטים את מנת מזונם הצנוע. והדבר נעשה בלב ונפש. מי יודע, מה ילד יום...

מקצתם של הפליטים סיפרו על החורבן, שעשו הגרמנים בערים ובעיירות. התליינים גרשו יהודים מבתיהם והעבידו אותם בפרך. בתי-כנסיות ובתי מדרשות שורפו על הקהל שבתוכם. אנשי העולם התחתון, ששוחררו מכלאם ועמם ערב-רב, גוייסו על ידי הגרמנים, כדי לחלל ולבוז, לרצוח ולהסב ליהודים צרות צרורות. לעת כזאת אין חושבים אלא, כיצד למלט את החיים ולהיפטר מהגהינום. היהודים טיפחו תקווה, שמא על אף הכל, יוכלו לשוב לבתיהם.

אנשי הצמרת של הסאנאציה[1] היו מנחמים את הציבור, שעל גדול הוויסלה יתנהל הקרב הגדול והמכריע. מפקדי-הצבא מסבירים את הנסיגה המבוהלת בצורך ליצור ריכוז חדש של צבא פולין בסביבת לובלין. יהודי ראחוב מודאגים מאוד בשל כך. אכן, מה יהיה, אם אמנם יתנגשו הפולנים עם הגרמנים מעבר מזה או מזה של הוויסלה? — לא תיוותר אף אבן אחת בכיכר-השוק. כעת ברור, שייתכן ויצטרכו, חס-ושלום, לחלוק את גורלם של הפליטים...

הבהלה מתחילה ברגע, שהפגז הראשון נופל בעיצומו של יום בשכונת ליפקה. כפי שהתברר אחר כך, היה זה מנהל המכרה "פוספוריט", גרמני, שאותת למפציץ, שטס מעל שמי העיירה. עם כיבושה של העיירה הופיע האיש בשוק במדי קצין של ה"רייכסווהר" הגרמני. יהודי ראחוב מפרשים מקרה זה כאות להתחלה.

מטעמים גיאוגרפיים ואיסטרטגיים תהפוך ראחוב נקודת התלקחות עיקרית. גם במלחמת העולם הראשונה — מזכירים יהודים קשישים — היה הדבר כך. הקרב כולו התנהל בין ראחוב ולאנג.[2]

ימים ולילות שלמים נשמע רעש המפציצים הגרמניים. הם טסים באין מפריע. רק פעם אחת נחת במקום מטוס פולני, שממנו הגיח סגן פצוע, לבוש מדים מצוחצחים,

עם קצת כתמי דם. פיו מילמל חרישית: "פשיאקרב, כולרה — וושיסטקו פשיפאדלו!" (דם-כלבים, כולרה, הכל אבוד!) מלות ספורות אלו שבפי הטייס הפולני נפוצו במהירות הבזק ועוררו בקרב התושבים אי-שקט ופסימיזם. הבריות שוכבים על משכבם בבגדיהם, מחשש שמא יגיע הגרמני. ואם אמנם יבוא הגרמני, חס ושלום, וייכנס לעיירה, או אז מה לעשות? לברוח, כן אם לאו?

משפחות יהודיות ספורות — מאיר לוקסנטייל עם אשתו שרה-אסתר, סוחר הבדים מאפטה, בורנשטיין ומשפחתו, יעקב-לייב רוזנברג עם אשתו גיטלה, בר, בנו של שמואל-קלמן, אברהמצ'ילה בריק עם אשתו וחותנתו, שרה יאנצ'יס, יוסף-שאול קלקס — אכן נמלטו מייד עם פרוץ המלחמה אל מחוז יאנוב. על שום-מה דווקא שמה, לאותה סביבה? הנסיון משנות מלחמת העולם הראשונה כבר לימד, ששם, בין מודליבוז'יץ ליאנוב אין מסילת-ברזל, אין כבישים ראשיים, ומשום כך יש במקומות ההם סיכוי להוותר בחיים. ברם, דווקא שם נמצאו כמה יחידות של הצבא הפולני, שלא הובסו, והתחשק להן דווקא לכוון אל הגרמנים כמה מטחי תותחים. נו! נו! הדבר הוציא את הגרמנים מכליהם וכל הלילה הפגיזו ללא הפוגה את הסביבה שבין מודליבוז'יץ ליאנוב. עיירות וכפרים הפכו עיי-חורבות. מאיר ואסתר לא שבו עוד לראחוב. ליד עץ, שמתחתיו אמרו להסתתר, היו מוטלות גוויותיהם המפוחמות עם כמה מטבעות זהב, ששרה-אסתר הייתה מחזיקה תמיד בשקית-בד בין שדיה — מטבעות, שחסכה במשך שנים ארוכות לעת צרה, שלא תבוא. מיתה שכזו ובאותה סביבה הייתה גם מנת חלקה של לובה, בתו של הסוחר מאפטה.

בדבריהם של הקצינים הבכירים מחוגי הסאנאציה[1] שכאן, בראחוב, ליד הגשר, יהפוך הצבא הפולני "רב-העוצמה" את היטלר וקלגסיו לדייסה, לא היה אלא משום רמייה והולכת שולל.

שעה שהגשר עמד בלהבות קמה בעיירה בהלה אמיתית. האוכלוסיה היהודית כמעט כולה בורחת מבוהלת ודחופה אל בתי האיכרים שבכפרים הסמוכים, שהיו מוקפים יערות מכל צד. יהודים מספר בלבד נותרו במקום, כדי לשמור על הרכוש הדל. זכורני, כיצד חמותי, שרה שפס, שלפה מהארון קופסת קרטון עגולה, שבתוכה היה מונח השטריימל של הרבי מטריסק, שהתארח בביתה ביום מן הימים. היא הפצירה בבעלה, שיניח "קמיע" זה על גבי העורות והנעליים, שאמר להטמין מהר במרתף הבית. "תראה" — היא אומרת — "שבזכות השטריימל של הרבי, כולנו וגם סחורה זו, נינצל." לאחר שובנו למקום, אמרה בנימת ניצחון: "יכולים אתם לצחוק לי או לא, אבל הקמיע של הרבי מטריסק שמר עלינו מכל רע"...

הגרמנים כבשו את העיירה ללא ירייה אחת. בצד הגשר, שעלה באש, צמח גשר-סירות, שדרכו נכנסו הגרמנים לעיירה, כמו בטיול. מייד, ביום הראשון, הוציאו החיילים הגרמניים חלק מיהודי העיירה לעבודה ליד הגשר. היהודים הוכרחו לסחוב על כתפיהם קורות-עץ מתוך מי-הוויסלה. בעבודה מפרכת זו נפל הקרבן הראשון, לייבל השוחט (קורונה). יהודי ישר ועדין זה, שהיה חולה-לב מתמיד, לא יכול לעמוד במשא הכבד ושעה שסחב את הקורות, התמוטט ולא קם עוד. הנאצים רצחוהו באכזריות.

1) סאנציה — "הבראה", כך נקראה מפלגת השלטון מאז המהפך של פילסודסקי, במאי 1926.
2) האחוזה שמעבר לויסלה

כעבור ימים אחדים נפל מידיהם של הרוצחים באורח מזעזע המנהל של סניף "ישיבת לובלין" ובית-הספר "בית-יעקב" בראחוב. הוא יצא כדי לבקש מהכומר, שישתדל למען שיחרורם של היהודים מהעבודה בשני ימי ראש-השנה. "חטאו" היה בכך, שמיהר לרוץ. "משום מה" חשבו הגרמנים, שהוא פושע נמלט... לבוש קפוטת-המשי וחובש שטריימל לראשו נפל מנהל הישיבה בראחוב ומת על סף ביתו.*

אותה שעה ממש התרוצצו החיות הפאשיסטיות בבתים וחיפשו אחר נשים צעירות, כדי לספק את יצריהם הבהמיים. לבה של אם לא אחת פירפר, כששמעה לעת ערב דפיקה בדלת. האימהות היו מורחות את פני בנותיהן בפיח ומלבישות אותן בלויי סחבות ובלבד לשמור על כבודן של הנשים הצעירות. מצב הרוח בקרב קומץ היהודים הולך ומרצין מיום ליום.

היודנראט והמשטרה היהודית

כמו בכל עיר, הקימו הגרמנים גם בעירנו "יודנראט" (מועצה יהודית) כדי להקל על עצמם את המלאכה. ה"יודנראט" השתדל למלא אחר פקודותיהם של הנאצים. היה מקפיד להמציא בדייקנות את מיכסת היהודים היומית לעבודות השונות. היה גובה מהיהודים כספים לתשלום כספי הענושים וממנה מספר מסויים של שוטרים. ברם, למען האמת, חובה להדגיש, שה"יודנראט" וכן השוטרים היהודיים, לא מילאו בראחוב אותו תפקיד אומלל, כמו בשאר ערים ועיירות. כיוון שחיש מהר עמדו על טיבה של המלאכה המזוהמת ושל הבעלים שאותם הם משרתים, וכי, חרף כל אלה, סוף-סוף יחלקו את גורלם עם כל שאר היהודים — משכו עד מהרה את ידיהם מעניין זה. על כך נענשו ונשלחו ליאנישוב. רובם הגדול ברחו מהמחנה ביאנישוב והסתפחו על קבוצת הפרטיזנים שאורגנה על ידי בני משפחת פינטלה בזאלשיה.

הרוצחים הנאצים, שזעמם עלה, משתוללים ואינם בוררים באמצעים. שוד ואלימות הופכים תופעה יומיומית. יומם ולילה הם מתנפלים על בתי היהודים, אונסים נשים ומבצעים פשעים איומים. לאור היום הם סוחבים את מיכלה, בתה של רחל-ינטיס, אונסים אותה ולאחר המעשה יורים בה בבית-העלמין. מוות דומה עלה גם בגורלה של חייה'לה, בתו של יוסף מנדל'ס. מקרים טראגיים אלו ואחרים מזעזעים את היהודים עד עמקי הנפש. הם חשופים להפקרות המשתוללת; מנת חלקם — צרות וייסורים שאין כדוגמתם. כל רגע מביא עמו אסונות חדשים.

הגירוש

בבוקר אחד בסתיו 1942 בכיכר השוק כבר עומדות מוכנות "העגלות" שהגיעו מהכפרים הסמוכים. האוכלוסיה היהודית מגורשת מבתיהם. שעתיים בלבד ניתנו, כדי לארוז מעט מזון ובגדים. הרוצחים הגרמנים מעורטלים לחלוטין מכל רגש של בושה. הם מתרוצצים בבתי היהודים כאותם כלבי-משטרה כדי לבלוש, אם מישהו מהיהודים לא הצליח להתחבא. על פניהם המגולחים למשעי התפשטו חיוכים מרושעים. מניין לבריות יצרים חייתיים כאלה? התמונות קורעות-הלב שהתרחשו בכיכר השוק עוררו באותם זאבים צמאי דם צחוק ולעג. הם קראו לעבר היהודים שאיחרו ונופפו במגלבים שבידיהם: "מהר! מהר! לעלות!" הבכיות והצעקות הגיעו עד לב השמים. כוחותיהן של האמהות כבר אפסו מרוב בכי. בקולותיהן הצרודים

היו מתחננות: "ילדים, ילדים, אוי וויי — היצמדו יחד אל אבא ואמא. זיכרו! — משה'לה, פריידלה, זלמלה, גרשלה, אל תינתקו!"

צרורות המזון על כתפיהם של הילדים החיוורים והמפוחדים עוד יותר כופפו את קומתם כלפי מטה. אשתו של אלי שפס מזכירה לבעלה, שישליך מעבר לגדר לחצרו של סימק פאבלובסקי את השמיכה החדשה של בתם וחתנם, הנמצאים בברית-המועצות. חיים-יצחק פרייברג, אותו יהודי תמים וישר, רוצה לרוץ אל בית המדרש, כדי להוציא את ספר התורה ולקחתו עמו. מי יודע, אם במקום החדש ישיגו מייד ספר תורה... אשתו של אלי מישיקר צועקת אל ילדה שיע'לה, שיעטוף היטב את צווארה של אחותו פריידלה; היא מצוננת, המסכנה, שלא תחלה חס וחלילה, בדלקת הריאה.

על רודה של הירש-מאיר כבר עברה טראגדיה איומה... רק אתמול רצחו הנאצים את בעלה יוסל. עוד בשנת 1920 לא נתן יוסל זה לאיש מחייליו של האלר, שיעשה לו עוול — ופצח ראשו. גם עכשיו לא רצה ללכת באורח סביל לשחיטה. שעה שברח ירו בו הגרמנים. עתה עומדת רודה ומבכה את ילדיה. בתה לייצ'ה מבקשת מאמה: "אמא, אל תבכי". גורל קשה מכל עלה בחלקה. בלי בעל, בלי אב, נגזר עליה לצאת לבדה עם הילדים לדרכה הארוכה.

שעה שהרוצחים פתחו בקריאות "מהר! מהר!" והעגלונים משכו במושכות הסוסים, "ויו! ויו!", פרצה זעקה איומה ובכי תמרורים. קולותיהם של היהודים, כמו בהלוויית מתים, נשמעו בכל העיירה. הגברים פסעו אחר העגלות וראשיהם כלפי מטה. הילדים נתלוו לבכיין של האמהות, אולי מבלי שהבינו את גודל הטראגדיה המתרחשת באותה שעה. כל רגע מסובבים הראחובאים את ראשיהם אחורנית, כדי לחטוף מבט אחרון על הבתים הקטנים ועל כיכר השוק הגדולה והמרובעת, על הכביש ועל אבני הבזלת, עליהם דרכו דורות שלמים של יהודי העיירה. מי יודע, אם יזכו עוד אי-פעם לראות זאת בחייהם...

זו הייתה דרכם האחרונה של יהודי ראחוב. ברכבת שיצאה מקראשניק הובלו היהודים אל המישרפה בבלז'יץ, בה ניספו כולם.*

כמה גברים ונשים חולים השאירו הגרמנים בעיירה, כדי להובילם אל מחנה המעבר בזאקליקוב, בו היו ממיתים אותם במקום. בין הנשארים נמצאה במצב קשה מאוד חייה, אשתו של הירש-מאיר, שלא יכלה לעשות צעד אחד בכוחות עצמה. הגרמנים, שלא רצו להפסיד מזמנם, פקדו על הירש-מאיר לכרות בור ולהשליכה חיים לתוכו. הרוצח ה"הומאניטרי" ירה בה בתוך הקבר. הירש-מאיר, יהודי ישר, שכל חייו עבד את השם באמונה, שפך את רגבי העפר האחרונים על הקבר הטרי של אשתו ובקול חנוק מבכי אמר "יתגדל ויתקדש שמיה רבא".

בכפר מישיק שבדרך זאקליקוב רצחו הגרמנים את הירש-מאיר קופלס, את פייגה קופלס, את שלמה שיעלי'ס, את הירש-מאיר שפס ועוד אחרים. שאר זקני עיירתנו קבורים בקבר אחים בזאקליקוב.

דינצ'ה הלל'ס, מאשקה פייגה, אשתו של קופל, לפני שעלתה בקראשניק אל קרון הרכבת עם התינוק שבזרועותיה מסרה את שני ילדיה הנותרים, יענקלה ואסתרלה

* על מחנה ההשמדה בבלז'יץ ראה להלן ע' 199.

בידיו של אחד האיכרים, שיקחם חזרה לעיירה. כמו ניבא לה לבה, שזוהי דרכה האחרונה אל המוות. שני הילדים היו אז בני שתים עשרה ותשע. איכר מאופיקה השכיבם בעגלה וכיסה אותם בשחת וכך החזירם לראחוב. הילדים הרעבים נדדו בימים ובלילות ממקום למקום עד שלבסוף הצליחו להקים קשר עם אביהם במחנה יאנישוב.

האיכר מאופיקה, לוקאס, החביא בביתו במשך זמן מסויים משפחה יהודיה לא אחת. אכן אצלו מצא מקלט משה קסטנבוים עם בני ביתו. לוקאס עשה זאת שלא על מנת לקבל פרס. בוגד, שהיה בכפר, הלשין באוזני הגסטאפו, שערכה התנפלות פתע על בקתתו הדלה. האיש עונה באכזריות רבה: שברו את ידיו, ניקרו את עיניו ולבסוף נורה עם אשתו למוות. בתו היחידה של לוקאס הצליחה לברוח בעד החלון וכך ניצלה ממוות בטוח. תוך כדי המאבק ניספתה בתו של יענקלה לרר.

יומיים לפני המקרה עזבו מאשקה ואשר של גיטל-זלאטה עם משפחותיהם ונמלטו היערה. יותר מאוחר הצטרף למחבואם אברהמצ'י בורובר. המסתתרים ביער עברו זמנים קשים. אשר של גיטל-זלאטה ואשתו תמה'לה ניספו מידי כנופיות ריאקציוניות. ניצלו משה קסטנבוים עם שני ילדיו, שיינצ'ה של אשר ואברהם איצ'ה, נכדו של פכמן.

יענקלה לרר הצליח להינצל מהגירוש והסתתר כמה ימים בכפרים הסמוכים. בוגדים מסרוהו בידיו של הרוצח לזרצ'יק. מה הייתה גדולתו של יענקלה לרר לפני מותו? שעה שלזרצ'יק שלף את אקדחו וקלע לעבר לבו של יענקלה — לא בכה יענקלה לרר, לא התחנן על חייו ולא השתחווה לפני הרוצח. בראש מורם ובמבט חד ירק אותו יהודי, שהיה תמיד מלא שמחת-חיים, הישר בעיניו של הרוצח, ככה מת מות גיבורים יהודי מראחוב.

לא עברה שנה מאז הגירוש. בבוקרו של יום קייץ אחד, בשנת 1943, פקד מפקד המחנה בגושצ'ראדוב לכרות בקרבת המחנה בור מוארך. אחד מיהודי אוסטרובייץ שאל, לשם מה בור שכזה, והשומר השיב, שזה ישמש יסוד לצריפים שיוקמו כאן לקראת החורף. לפני שעזבו את הבור, כיסו היהודים את החפירה בעצים ובענפים גדולים, כדי שלא יקרה איזה אסון לפני בוא החורף. למחרת היום חיסלו במטחי מיקלע את חיי היהודים שמלכתחילה נדונו למוות.

בנובמבר 1943 נירצחו באותו אופן היהודים ממחנה ליפקה. בקבר אחים טמונים שם יהודי ראחוב ויהודים מצ'כיה יחדיו. איכרים מהסביבה מספרים, שבמשך שלושה ימים ושלושה לילות הייתה האדמה באותו מקום מתנועעת — אלו, שלא מתו מייד מהיריות, נעו ונאבקו עוד זמן רב עם המוות. בשעה מאוחרת בלילה הצליח לחמוק מהבור ישראל, בנו של יחיאל הנפח, ורץ אל חרושצ'ל, ידידו של אביו שבכפר אופוצ'קה, כשכולו מכוסה דם. חרושצ'ל משך אותו בעורמה אל הרפת פנימה ושם הרגו בקילשון. פושע זה נידון אחרי המלחמה למוות.

מהטבח בליפקה הצליח להינצל הירשל וולברג (גניו). שלושה ימים הסתתר בעליית-גג, באחוזה הראחובאית. לאחר שהמצב נרגע קצת, עזב באישון לילה ופנה לאופוקה. כעבור כמה ימים מצאו את הירשל המת בין העצים שבשולי הכביש. מעשה מחפיר זה עוללו הכנופיות הריאקציוניות.

המחנות בסביבתנו

באותו זמן היו בסביבת ראחוב כמה מחנות קטנים: במאדז'ורקה, בגושצ'יראדוב ובליפקה. במאדז'ורקה עבדו אנשי אוסטרוויץ ואילו בגושצ'יראדוב — אנשי ראחוב. בשני מחנות אלו הועסקו היהודים במחצבות אבן.

גם כאן סבלו היהודים לא מעט צרות וייסורים. במיוחד בבורות של המחצבה. המשמעת הדראקונית היתה גם כאן לא קטנה מזו שביאנישוב. רק אלה, שהצליחו להסתדר בבתי המלאכה — בסנדלריה, במתפרה וכדו' — זכו לתנאי חיים טובים יותר. השמירה על המחנות הייתה נתונה בידי האוקראינים.

בליפקה עבדו יהודים מראחוב ומצ'כיה. בחוותו של בעל-האחוזה היהודי לשעבר עבדו היהודים בעבודת אדמה ובגידול בקר. בליפקה עצמה הועסקו היהודים בכריית חומר הקרוי "פוספוריט" מתוך בורות עמוקים. היו כאן תנאי עבודה מיוחדים במינם. שכר העבודה שולם בתלושי לחם. במחנה זה היה המצב טוב מבשאר המחנות. כאן, בליפקה, היו אפשרויות להקים קשר עם האיכרים, שעבדו יחד עם היהודים. היו מקרים, שהאיכרים היו מביאים בגניבה ליהודים לחם ושאר דברי מזון. היה הכרח לעשות את הדבר בזהירות מירבית. במקרה ולמפקד לזרצ'יק נודע הדבר, הייתה התוצאה רעה מאוד.

פעם אחת נודע ללזרצ'יק, שנערה מצ'כוסלובקיה מקבלת עזרה שיטתית מאחת ממשפחות האיכרים — לחם, חמאה, נקניק. ערך, אפוא, חקירה אישית, הוא עצמו. כאיש ס"ס ותיק ומנוסה, הסב לנחקרת בעת החקירה סבל וייסורים איומים. כאשר כל זה לא הועיל, משמע, שהקרבן לא רצה לגלות את סודה של אותה משפחת איכרים, שעזרה לנערה יהודיה — הריהו פוקד להביא את היהודיה אל מקום עבודתה, כשהיא אסורה בכבלים. העינויים האיומים בעת החקירה השאירו על גופה ועל פניה עקבות דמים. משהותרה מהכבלים, תפס לזרצ'יק בצעירה היהודיה והשליכה אל בור עמוק, ופקד עליה לצאת משם בכוחות עצמה בלבד. שעה שניסתה לטפס ולעלות מן הבור, ירה בה לזרצ'יק, חיית הפרא, ושם קץ לחייה של צביה'לה הצעירה. מקרים דומים אירעו במחנות לפני הגירוש ואחריו.

עבודת הפרך והעינויים

העבודה הייתה מפרכת. מעלות השחר ועד לשעת לילה מאוחרת עבדו היהודים בתנאים פרימיטיביים ביותר והוטל עליהם להפיק מכסת עבודה שאף סוסים לא היו מסוגלים לבצעה. החול והאבנים הובלו במריצות, שהיו רתומות לכתפי הפועלים. הגוף היה כולו ספוג זעה ודם. מי שנחלש במקרה בזמן העבודה, הוכה בידי "השומרים השכירים" מכות רצח. בצריפים, שהוקמו בחיפזון באורח ארעי, שררה צפיפות שכזאת, שלא הספיק המקום להניח את הבגדים. הזוהמה והליכלוך גרמו למגיפת טיפוס. הבריות היו גורפים בידיהם כינים מעל גופם. מקרי מוות הפכו תופעה שכיחה. הרעב והמצוקה דחפו את הבריות למעשי "גניבה" כביכול. העונשים על גניבת פרוסת לחם או כמה תפוחי אדמה מהמטבח היו חמורים מאוד. בנסיבות שכאלה נשברו חלשי-אופי והחלו לשרת את הנהלת המחנה בהלשנות ובשאר מעשי נבלה. טיפוסים אלו זכו בפי הבריות לכינוי "קאפו".

שני בחורים יהודים מזאקשובק עזבו את מקום עבודתם והביאו מאחד האיכרים חצי כיכר לחם. מייד כשנודע הדבר למפקד המחנה, איגנר, הורה לערוך "מיפקד" של כל היהודים, כדי להפחיד ולהרתיע את הכל בגזר-הדין למופת, שהתכונן לבצע במו ידיו על שני "הפושעים". ברם, אותו סאדיסט איגנר חס על שני כדורים. ושמא בכלל רצה לערוך "ניסוי חדש", כיצד לחסוך תחמושת, אגב רציחת יהודים.

איגנר פקד להשכיב את הקרבנות זה על גבי זה, לקושרם בחבל ואחר כך קלע באקדחו לעבר לבו של האחד, כשהוא מצפה שהכדור יפלח גם את לב חברו וימיתו. לאחר שביצע את הרצח המזעזע, פקד להוביל את הגוויות של השניים אל היער ולקברם שם בבור. כפי שהתברר, המית הכדור רק אחד מהם. השני התיר את עצמו וברח היערה. ואולם עינו החדה של ה"קאפו" מזאוויחוסט, עקום הרגליים, השגיחה בכך והוא מסר מייד לאיגנר. המפקד רצח את ה"מת", שנלכד חיש מהר, באכזריות יתרה קבל עם ועדה.

הפארטיזאנים הנוקמים

בשנת 1941 מתארגנת קבוצת פארטיזנים יהודים ביערות שבקרבת עיירתנו.

בכפר הקטן זאלשיה חיות מדורי דורות משפחות אחדות של יהודים, העוסקות בעבודת אדמה ובסנדלרות. בתוכם הייתה גם משפחת פינטלה: ברל הזקן ואשתו דורה, שניהם כחושים בגופם, הצטיינו באורח חייהם השקט והצנוע. בניו כבר היו אנשים עירוניים במיקצת. ראובן ואחיו הצעיר היו בחורים גאים עם "אומץ" בעלי הכרה של ערך עצמם. אין הם מוכנים לסבול עוול. פחדנים היו שמים לצחוק ואם מישהו ניסה לפגוע בכבודם הלאומי, ידעו למצות עמו את החשבון עד תום. ב"מאיורק" מוטב שלא

להתגרות, היו השכנים הגויים אומרים. את היערות בסביבת זאלשיה הכירו כאת כף ידם. באותן שנים איומות של הכיבוש ההיטלראי הפך היער ביתם השני. הראשונים שהצטרפו אליהם היו דוד ושרה שווייצ'קנבוים, פייגה שלאגמן, הרשלה, בנה של צ'ארנה, ועוד כמה "חברה" מראחוב. בתחילה היו העניינים באשר לנשק יגעים מאוד. לא היה די ברובה הצייד "כפול-הקנה" והאקדח היחיד שברשותם. רק יותר מאוחר נוספו בחורים צעירים מזאקשובק, מודליבוז'יץ, יאנוב, קראשניק, לובלין, זאקליקוב ומשאר עיירות. יחידת הפארטיזנים בפיקודם של בני פינטלה הופכת לכוח ממשי. ברם, הדאגה הרבה ביותר היא, מניין להשיג נשק וכסף. קשה מלחמתם של הפארטיזנים היהודים מן האחרים, כיוון שהן הגרמנים, הן הכנופיות הריאקציוניות של הפולנים לא פסקו מלארוב ליהודים.

מייד עם גירוש היהודים מעיירתנו מקימים הפארטיזנים היהודים קשר עם קבוצת הפארטיזנים של "גווארדיה לודובה". תוך כדי מיפגשים משותפים נולדת תוכנית לפרוץ אל מחנה יאנישוב, לתפוס את הכסף ואת דברי הערך שהוחרמו אצל היהודים, והעיקר — לשחרר את כל היהודים הכלואים במחנה יאנישוב.

ביום סתו בשעה מאוחרת בלילה, כשמפקד המחנה, איגנור, היה שקוע בשינה מתוקה, דפק מישהו קלות על דלת חדרו. ברגע שפתח את הדלת, פילח כדור את ראשו. בני פינטלה עיבדו, כנראה, את תוכניתם בבקיאות וגם הוציאוה אל הפועל. הזהב ושאר הדברים, במיוחד סכום כסף גדול, העשירו את קופתם של הפארטיזנים היהודים. עתה כבר יהיה בידיהם של בני פינטלה במה לרכוש נשק — וגם הרעב לא יפקדם עוד.

היהודים, שברחו מהמחנה, ובמיוחד הצעירים שבהם, פנו יחד עם בני פינטלה אל יערות זאלשיה. עם בואם של גברים במספר שכזה — בתוכם היו גם שבויי מלחמה רבים — גדלה קבוצת הפארטיזנים היהודים בזאלשיה והפכה לכוח עצום, בו נאלצו להתחשב אפילו האויבים.

בסתיו 1943 אירגן אחד מפקידי המחנה בקראשניק-בודזין, חבר היודנראט של ראחוב לשעבר, בונים מאנדלקר, קבוצת יהודים ונמלט עמהם, כשהם לוקחים אתם נשק, תחמושת, ביגוד, נעליים וגם כסף — והצטרפו אל הפארטיזנים היהודים שביער זאלשיה.*

אחרי הניצחון במחנה יאנישוב התכוננו הפארטיזנים היהודים בראשותם של בני פינטלה לפעולות חדשות נגד הגרמנים. ברם תוכניות אלו לא זכו להתגשם. ידיהם של בוגדים שמו קץ לחייהם של אותם צעירים תוססים. כל הפארטיזנים היהודים מתו מוות אכזרי ומזעזע מידי האוייב. יערות זאלשיה פונו מפארטיזנים יהודים.

במחנה גושצ'יראדוב אחרי הגירוש / הנרי-הנך שיפמן

אותנו, את מאת האנשים שנבחרו, הוציאו יום קודם לכן למחנה בגושצ'יראדוב. הם, המגורשים, עברו על פנינו, עם ילקוטים על גבם. צעדו ברגל כל הדרך. מקצתם בלבד היו רכובים על גבי עגלות. הכפריים פחדו להסיע יהודים...

בשעה שעברו על יד הצריף שלנו, היינו נעולים בתוכו. עברה שם שרה'צ'ה, אשתו של יצחק הורנפלד, עם ילדיה. היא ניגשה אל הצריף ופרצה בבכי: "איני רוצה ללכת מכאן." הכדורים התעופפו באוויר ובתוך ההמון. טיפסנו על החלונות, כדי לראות את המתרחש בחוץ. הספקתי לראות את אבי ואת אמי בעוברם. שמעתי את אמי אומרת, שאת משה'קה בוודאי כבר הרגו בירייה. לא הבנתי את דבריה. לא עלה על דעתי... מסתכלים בי בלי הרף. לא הבנתי, מדוע מסתכלים בי. אחר כך, כשביקרתי בעיירה, אמר אליי אחד הנוצרים: "אתה עוד חי?"

שלושה ימים אחרי כן הרשה לנו ה"אוברשפפירר" ללכת לעיירה, לראחוב, וליטול משם קצת בגדים ולבנים; אך לא סחורה. "מי שיעיז ליטול סחורה יירה". אבל אני הלכתי הביתה בדרך אחורית, מסביב לכיכר. ואומנם ראיתי, שהקרקע היה חפור במקום. אכן, ירו שם באחי, משה'קה.

נכנסתי הביתה ונטלתי לבנים בלבד. נטלתי גם כמה חתיכות בדים, עטפתי בהן את גופי וכך הוצאתי אותן. יום יום הייתי הולך לכפרים, אל האיכרים הנוצרים, הייתי נותן להם כמה מטרים סחורה ותמורתם הייתי משיג לחם ועוד דברים. אלא, שחיש מהר אזל אצלי המלאי. הרי אי אפשר היה ליטול הרבה סחורה. הייתי יחד עם מאיר קריסטאל, בן דודי שעבד בעיר. סחתי לו: "מאיר, עלה אל ביתנו, תוכל ליטול משם סחורה. הבא הנה, צריך משהו, כדי לחיות מזה". הוא עלה אל עליית הגג, בה החבאנו את הסחורה מתחת לקרשים, אך אלה היו פרוצים, לא נותרה שם סחורה כלשהי.

* על יאנישוב ר' להלן.

הדבר היה בשנת 1942 אחרי הגירוש. ה"אוברשפפירר" של גושצ'יראדוב היה זקוק לשישים איש לעבודה באחוזה. הוא הוציא את יצחק של רחל'ה, את פיניה הורנפלד ואת שמואל קובאל.

נתקבל צו "לנקות" את השטח. הוציאו אפוא את כולם אל הליפקה ושם ירו בששים איש. בתוכם היה גם בן דודי מאיר קריסטאל. באותו זמן כבר הייתי בבודזין. היו שם עמי פאליק קריסטאל, יוסף גולדנר, יוסף קריסטאל, נחום'צ'ה שלגמן ובנו, יצחק שלגמן.

יענקל אפטר היה ראש המחנה בגושצ'יראדוב. שאל אפוא את פי לאזרצ'יק, אם אפשר להכניס את האנשים מיאנישוב. הלה הסכים, וכך הגיעו שמה עשרים איש מיאנישוב. אך בוקר נאה אחד הוציא לאזרצ'יק את העשרים והובילם לבנקי, כפר שכל איכריו גורשו ובתיו נהרסו. שם החזיקו בעשרים האנשים בלי מזון במשך יום תמים. האוקראינים התעללו בהם במשך כל היום ולבסוף ירו בהם למוות.

ה"שכנים" הפולנים עוזרים לחסל יהודים מסתתרים

המצב ביער היה גרוע מאשר במחנה. המתחבאים ביער פחדו מפני הפולנים. לא מעטים מאנשי ראחוב ושאר יהודים נמסרו על ידיהם לגרמנים בגושצ'יראדוב. תמורת כל יהודי שהביאו, היו מקבלים מנת סוכר... יענקלה זלצמן ועוד אחרים לא הובאו אל המחנה; הפולנים מצאו אותם ביער והרגום בו במקום. היה זה פייצ'ו קובק; הוא תפס אותם. הייתי במינסרה בגושצ'יראדוב, כאשר ירו שם בכל אלה.

בתו של יעקב גד נישאה לבנו של אברהם אביש, מלך, כאשר עדיין היינו במחנה בגושצ'יראדוב. הכרנו שם את שומר ה"חד-גדיא". היה עמנו כסף עוד מהבית ועוד יכולנו לקנות משהו. פתאום ראינו שני איכרים, שהובילו יהודי, שידיו היו קשורות בחבל עבה והכניסוהו אל ה"חד-גדיא". יכולנו עוד להגיש לאותו אדם אוכל יום יום. בגושצ'יראדוב לא היינו כל כך מוגבלים. אנחנו וגם הוא ידענו, שבעוד זמן קצר יירו בו. יעצנו לו אפוא, שבשעה שנביא לו אוכל, ינצל את העובדה, שהדלת נשארת קצת פתוחה, ויברח. ואומנם כך עשה. הוא היה יהודי בעל גוף מוצק. מייד כשהשומר פתח את הדלת, תפס בו בכוח, השליכו פנימה, והוא עצמו ברח. אלא, שבנו של השומר עמד בחוץ, והצליח לתפסו. ירו בו במקום, יחד עם בתו של יעקב גד. היא כבר הייתה אז בחודש השביעי להריונה. אחיה לייבל בא אלינו עם עוד צעיר פעמיים בשבוע. נתנו לו כסף ועוד חפצים שונים. הם התחבאו ביערות. גם אשר ברוקירר היה ביער.

ממחנה למחנה / שלמה קורונה

אני הייתי בין אלה שהובלו ליאנישוב על ידי משמר אוקראינים וגרמנים. בדרך קיבלנו מכות רצח. ביאנישוב הפשיטו אותנו מבגדינו ונעלינו וקיבלנו סחבות ונעלי עץ. אחרי כמה שעות הובלנו למטבח לקבל מנת מרק-מים אבל מרוב מכות שהונחתו עלינו על ידי מפקחי המחנה היהודיים ויתרנו על "האוכל". במחנה היו כבר באותו זמן יהודים שהובאו ממקומות שונים.

חלק מבני העיירה שלנו הופשטו לגמרי ונשלחו אל מחוץ למחנה ניופקרים לגורלם בידי הז'נדרמריה והמרצחים שטיילו בסביבה וארבו לטרף. בין אלה הזכורים לי היו: ראש הישיבה ישכר לוונטהאל ואחיו יעקב מאיר ז"ל, דוד פרייברג, שנפגשתי אתו אחר כך במחנה מיעלעץ. ושלמה זילברג, שנפגשתי אתו אחר כך במחנה בודזין. היתר נשארנו במחנה לעבודות, בלי מזון ובגדים "שיכנו" אותנו בצריפים, על גבי איצטבות קרשים כמו חזירים, בלי חלונות ובלי דלתות. האוכל היה דל מאוד. בעמדנו בתור לקבל את מנת המרק-מים, המטירו עלינו גם כאן מכות.

העבודה הייתה קשה ומפרכת. עבדנו בעיקר בהקמת סכר מבוץ-אדמה על גדת הוויסלה. העברנו בוץ במריצות בתוך הבוץ במעלה הסכר לגובה 20 - 30 מ'. ומי שלא הצליח לעבוד בתוך הבוץ במריצתו, קיבל מכות נמרצות שלפעמים גרמו למות הקורבן. כן קיימו במחנה עונשין, כמו: תליות בפומבי, הכאות עד מוות בטוריות או באלות (גם על ידי ראשי עבודה יהודיים). שלושה שבועות שהיתי במחנה יאנישוב תחת לחץ מתמיד של עבודה קשה ומכות רצח ומיפקדים, עד ליל התנפלות הפרטיזאנים על המחנה.

עם חיסול מחנה יאנישוב הועברנו לבודזין

העינויים בבודזין התחילו לפני עלות השחר עם שריקת ה"בלוק עלטעסטער" (ראש הבלוק) ל"קימה". תיכף התחילו ההתרוצצויות והדחיפות. פה ושם אפשר היה לראות אחדים מתאספים לתפילה (בציבור או ביחידות, אם נתפסים על "עוון" זה היו מכות-רצח או עינויים אחרים); התרוצצות לקבל קצת "קפה" ומנת לחם (150—200 גר') ומרגרינה — הכל מלווה מכות ודחיפות. אחרי זה ריצה לכיכר המפקד (אפעל פלאץ). מכל קצות המחנה אצו רצו אנשים, בהם גם חולים, שנדחפו על ידי ה"קפוס" היהודיים במכות

שהומטרו כדי להתייצב, כל אחד במקומו לפני הבלוק. התחילו ספירות חוזרות ונשנות כמה פעמים ול"יישר את השורות!" כדי להיווכח שאין חסר מישהו. אם היה חסר, התחילו צרות אחרות וערבויות של אלה שנשארו. כך עמדנו בכל יום בעוד חושך, רועדים מקור ומפחד המכות והעינויים, כמה שעות ב"אַפעל". כך עד בוא מפקד המחנה, שעצם הזכרת שמו הטילה צמרמורת בעצמות.

בא מפקד-המחנה, פייקס ימח שמו, התחיל הכל מחדש. הוא עצמו עם עוזריו התחילו לבדוק ולספור, ושוב מכות עד גמר הספירה. התחשק לו, התחיל לענות אותנו בכל מיני עינויים, כגון: קימה ונפילה וריצה בבוץ או בשלג. מי שפיגר, ולו בשנייה, ידע כי הוא כבר נחשב בין המתים.

כך עד שהגיעה השעה לצאת לעבודה. שוב התחילו התרוצצויות — להתאסף לפי קבוצות עבודה. "זכות" הייתה זאת להיות בין היוצאים לעבודה. כי לאלה שנשארו במחנה, אחרי שכולם יצאו לעבודה, התחילו סיוטי העינויים מחדש. חלק נלקח לעבודות המחנה: לנקיון ולמטבח. אלה שהיו חולים באמת מצבם היה הכי גרוע. לא היה יום שפייקס לא ימית אחדים מהמחנה, במיוחד מהחולים. לעבודה הלכנו ברגל כמה קילומטרים. בדרך הוכרחנו לשיר, לרוץ ולשמור על שלמות הקבוצה, הגם שנדחפנו וקיבלנו מכות ברובים שבידי השומרים האוקראינים המלווים אותנו לעבודה. במקומות העבודה קיבלו אותנו גרמנים בלבוש אזרחי שנקראו "מייסטרס". הגם שהיו אלה עבודות הכרחיות ונחוצות לגרמנים, לא טרחו אלא לענות אותנו כמיטב יכולתם.

בצהריים קיבלנו במקומות עבודה קצת מיים שנקרא "מרק". היו הרבה מקרים שאחדים נעדרו מהעבודה, כדי לחפש בערמות זבל קצת אוכל או קליפות שנזרקו ממטבחי הגרמנים. על היעדרות מעבודה ספגנו מכות רצח ולפעמים העבירו את אלה למפקד המחנה... העבודות היו שונות: בניין, כבישים, התקנת פסי רכבת; בבתי מלאכה: נגרות, מסגרות, פחחות. אחרי זמן מה עבדנו בשביל הפירמה "הנקל וורק" בהכנת חלקי מטוסים ובהרכבתם.

לפנות ערב חזרנו למחנה ב"שירה", בריצה והמכות ניתכות על גבינו. ושוב התחילו התרוצצויות והידחפויות לקבל קצת "מרק", שלפעמים לא נשאר בשביל אנשים שאיחרו לשוב. פה ושם נפגשנו וסיפרנו איש לרעהו חדשות והתחזקנו בתקווה שעוד מעט נשתחרר. והלכנו לשכב על ה"מיטות" (איצטבות-הקרשים) בחרדה ליום המחרת וחוזר חלילה עם כל העינויים הידועים: מיפקד, עונשין, תליית אנשים, יריות והכאת אנשים עד אפיסת הכוחות. זו מנת יומנו במחנה בודזין, בנוסף לקור ולרעב ולעבודה המפרכת.

ראוי לציון אומץ ליבם של כמה עצורים שחיו בתקווה לנקום בגרמנים ולזכות בגאולה אמיתית. גם בהיותנו במחנה עינויים זה התאספנו לתפילה ונהגנו בכמה עיניינים דתיים כהרגלנו. היו לנו כמה זוגות תפילין, שכן הרבה מאתנו הניחו תפילין. נזכר אני במיפקד עונשין, לאחר שמצאו באחד ממקומות העבודה תנור שבו אפו מצות לפסח.

בערב פסח 1943 הוכנסתי לקבוצה שהועברה למחנה עבודה מיילץ, להרכבת חלקי מטוסים. גם שם העבידו אותנו בפרך ובתוספת מכות. במחנה זה הפליאו במלאכתם שוטרי המחנה היהודים, במיוחד בזמן חלוקת האוכל ובהכנות למיפקדים. כאן נפגשתי עם בן עירנו דוד פרייברג שהוא גם עזר לי בהשגת אוכל, נוסף למנה שקיבלנו מהמחנה. גם במיילץ, כמו בבודזין, סבלנו מרעב ומעינויים. נוסף לכך היה הכלב הגדול של מפקד המחנה, אשר שיסה אותו בנו בכל עת שהתחשק לו. גם אני נושכתי על ידי הכלב ששיסה בי מפקד המחנה. קשרתי את רגלי שנפגעה והלכתי לעבודה. להשאר במחנה היה הדבר הגרוע ביותר שעלול היה להגמר בכי רע...

אחרי כמה חודשים נשלחתי לווייליצ'קה. שם נפגשתי עם החברה שהיו אתי בבודזין והועברו הנה גם הם. אחרי שבועיים נשלחנו לפלוסנבורג. נסענו הרבה זמן בקרונות סגורים, בלי מזון, עד שהגענו למקום. כאן הכניסו אותנו לצריפים והפשיטו אותנו את בגדינו. התהלכנו ערומים, ממש, בשלג ובכפור. בכל יום מיפקדים ומכות. ככה זה נמשך שבועיים ואחר כך העבירו אותי למחנה לויטמריץ (צ'כיה). גם כאן העבידו אותנו קשה: במחצבות, בחלקי מטוסים ובעבודות שונות אחרות, ועינו אותנו. במחנה זה היו לא רק יהודים כי אם אנשים שונים מכל העולם. העינויים היו גם כאן ללא נשוא, במיוחד בזמני המיפקד ובקבלת אוכל.

בשנת 1945 נשלחתי לגיטו טרזנשטאט. הלכתי לעבוד בבית החולים עד שביום 11.5.45 שוחררתי בגיטו זה ע"י הצבא הרוסי.

יאנישוב

על האירועים במחנה-העינויים ביאנישוב יש סיפורים אחדים, ובהם גירסות שונות — בפרט זה או אחר — לרבות סיפורים מפי עדי-ראייה. מהמעורבים במיבצע חיסולו של המחנה הזה, לא נשאר, לצערנו, איש. כשבאנו להשוות פרטים מסויימים, נתקלנו בקשיים עצומים. לא ראינו בפנינו דרך אחרת מאשר זו: להביא תחילה עובדות-יסוד שאינן צריכות הוכחה; אחריהן — לפי הסדר: סיפורים מפי עדי-ראייה, עצורי המחנה בעת המאורע; רשימות זיכרונות שנרשמו מפי עדי ראייה סמוך לאירוע או מייד אחרי השיחרור.

מחנה אסירים פולני הפך למחנה עינויים ליהודים / דניאל פרייברג

מהלך כ-6 קילומטר מהעיירה, במעלה הוויסלה, נמצא הכפר יאנישוב, מהבינוניים בסביבה, היינו לא מהעשירים ולא מהעניים שבהם. פרנסת האיכרים היתה בעיקרה על שדותיהם ובחלקה על הדיג בוויסלה בעונת הקיץ.

... כמעט שנה-שנה מציפה הוויסלה בגאותה את שדות המזרע של הכפר, אם אחרי הפשרת השלגים בסוף החורף ואם אחרי גשמי זעף בקיץ או בסתיו. הנהר עולה כאן על גדתו, שהיא מישורית לאורך קילומטרים אחדים, שוטף את כל השטחים ומביא כלייה על עמל האיכר.

... כדי למנוע את נזקי השטפונות וסחיפת מאות הקטארים קרקע פוריה, התחילו שלטונות פולין לשפוך סוללת-מגן לאורך כל הגדה הנמוכה. למטרה זו הקימו, כמה שנים לפני פרוץ המלחמה, מחנה-אסירים בשטחי המרעה של הכפר, ומאות אסירים עבדו בשפיכת העפר. בפרוץ המלחמה שוחררו האסירים והמחנה נשאר ריק ועזוב. לא ייפלא, איפוא, שהגרמנים ניצלו את המקום, בו היה הכול מוכן לקליטת אסירים, כמחנה ליהודים.

עוד בקיץ 1940 נודע לנו, שהגרמנים החלו להביא ליאנישוב יהודים מעיירות קרובות ורחוקות. בזמן הראשון, כשהצורר עוד לא הכביד את אכפו על הקיבוץ היהודי בפולין, ועוד העמיד פנים שהוא מעוניין בעבודת היהודים, היו היודנראטים בעיירות שולחים בפקודת השלטונות קבוצות עובדים ליאנישוב, הם גם חויבו לדאוג לקבוצות אלו. ביום א׳ בשבוע היו נציגיהם עוברים במקום בדרך ליאנישוב, ומביאים בעגלותיהם מזון לעצירים, חבילות לבנים וחפצים הכרחיים אחרים. גם ניתנה להן הזכות להחליף את האנשים באחרים. על כן שהתה כל קבוצה במחנה תקופה קצובה בלבד.

למפקד המחנה נתמנה בהתחלה פטר איגנור, מורה בית-ספר באחד הכפרים הגדולים בסביבה, אשר איש לא ידע עד פרוץ המלחמה, כי גרמני הוא.

עם הרעת מצבם של היהודים בכלל, החמירו התנאים גם במחנה יאנישוב. בוטלו הביקורים של נציגי היודנראט, וממילא גם הבאת המזון והחפצים, וחילופי הקבוצות. התנאים במחנה הורעו. הגיעו שמועות על מעשי אכזריות מחרידים במחנה. לא חסרו מקרים של עינוי עד מוות ושל רצח. לא רק איגנור ועוזריו האוקראינים, אלא אף האורדינונגסדינסט והפוראַרבייטר היהודים הצטיינו בנגישות, במכות אכזריות, בהתנכלות ובהתנכרות לאחיהם. עבודת-הפרך של הסעת בוץ, אדמה וטיט במריצות לשפיכת הסוללה, הגבוהה כמה מטרים היתה מלווה

תמיד מהלומות קשות ופגיעות גופניות אחרות מידי המשגיחים היהודים והאוקראינים כאחד. מתישי-כוח היו גם המיפקדים ה"רגילים", שנערכו בוקר וערב. עליהם נוספו מיפקדי-לילה מיוחדים, שכל תכליתם היתה התעללות. תליית אנשים ברגליהם והתעללויות אחרות היו מעשים שכיחים, כמעט יום-יומיים. לא היתה כל עזרה רפואית, להוציא את ביקוריו ביום א' של הרופא מעיירתנו דוקטור **גרוס**, שהיה בא לכמה שעות ומה שהספיק היה כטיפה בים. מפיו נודעו לנו פרטים רבים על המתרחש במחנה יאנישוב, מאחר שקשר ישר לא היה לנו עמו. מעיירתנו לא נשלחו יהודים למחנה יאנישוב ולא למחנה אחר, שכן היינו כולנו מעין מחנה-עבודה אחד. רק מי שנענש על "חטאים" נשלח מהעיירה ליאנישוב. כך נשלח למשל אברהם-מנדל **בורנשטיין** כשנתפס בשחיטת פרה. "חוטאים" אלה שהו שם כמה ימים בלבד ולפעמים רק שעות. השוחד הנכבד שנשקל לידי המפקד איגנור היה פועל תמיד את פעולתו.

המחנה שימש מקור הכנסה בלתי נדלה לאיגנור. לא מעט מהאספקה הדלה שהובאה לאסירים מצאה את דרכה אליו. המזון במחנה היה איפוא מועט ודל, והאסירים שלא נהנו מתוספת-מזון צבו עד מהרה מרעב והוציאו כעבור זמן קצר את נשמתם.

... רעב, פגיעות גופניות ועינויים. במיוחד התעללו איגנור ועוזריו בחברי היודנראט, האורדנונגסדינסט ובעלי עמדה אחרים לשעבר: ציוו עליהם להתעטף בטלית ותפילין ולרקוד, בעוד שהמענים מלווים את הריקוד בצליפות שוטים, בבעיטות ובעינויים שונים ומשונים, כיד דמיונם החולני. באווירת אימה זו אירע בימים הראשונים אחרי הגירוש שאשה בת-העיירה חנקה את נכדה הראשון, בן ימים או שבועות מעטים, שמא יבולע בגללו גם לאמו.

היתה, כנראה, סיבה מיוחדת להשתוללותו המוגברת של איגנור. הישוב היהודי בעיירה שימש לו מקור לא-אכזב לסחיטת כסף. עתה, עם הגירוש, נסתם מקור זה. חברי היודנראט, שחדלו להיות מספקי הכסף, נעשו קרבן להשפלה ולעינויים. כוס הייסורים מלאה.

גורל הנמלטים

בבוקרה של שבת אחת, ב-7 בנובמבר 1942, אם זכרוני אינו מטעני, אך קמנו ופתחנו את שערי המחנה בגושצ'יראדוב, חמקו לתוכו בחשאי כמה מבני עיירתנו, שלפי מיטב ידיעתנו היו משוכני יאנישוב. הם נכנסו למחנה נרגשים ונפחדים, נדחקו לפינת הצריף, כשמראיהם והתנהגותם כשל צפרים נפחדות. וזה סיפורם: אמש בשעת ערב מוקדמת, פרצו פרטיזנים יהודים למחנה יאנישוב, אחרי שגברו על המשמר והכריעום. מפקדם היה ראובן מזאליישה, בנו של לייבטשה פרצ'ס (פינטלה), ועמו כמה מבני העיירה, ביניהם שרולקה ליכטנשטיין, דוד שווייטשקנבאום ואחרים. הם מצאו את איגנור מסב על ספתו, בשעת כרה דשנה או לאחריה. הרוצח המופתע שלח ידו לנשק שהיה למראשותיו, אך איחר את המועד. שני פרטיזנים ריתקו את ידיו לספה. בלי שהיות יתירות נקרא לפניו פסק הדין, לפיו נגזר דינו למוות על מעשיו כמפקד המחנה. כאן נפרטו מעשיו: התעללות, עינויים, שוד ורצח. איגנור התחיל לבקש על נפשו, אולם הומת ביריה. הם התיזו ראשו והוקיעוהו על קיר הצריף. הגופה נשארה על הספה, עליה מצא את עונשו.

פליטי יאנישוב אחרים, עדי ראיה אף הם, סיפרו לי פרטים נוספים: קבוצה גדולה של פרטיזנים יהודים, פולנים ורוסי או רוסים אחדים, ארבו בליל שבת, 6 בנובמבר, להזדמנות לחדור למחנה. המחנה היה מוקף גדר תיל כפולה ושמור היטב. אבל המקרה בא לעזרתם והקל עליהם את החדירה לתוכו. תוך כדי מארב ועיקוב הגיעה עגלה מכיוון הוויסלה. נתברר שזו עגלה של המחנה המביאה לחם מזאוויכוסט ועליה אוקראיני אחד. בנקל גברו עליו הפרטיזנים והורידוהו ממנה. אחד הפרטיזנים לבש את סגינו, חבש את כובעו, עלה על העגלה ואחז במושכות, ואילו אחדים מחבריו התפרקדו בתוכה, כדי שלא ירגישו בהם. למראה הסוסים והעגלה המוכרים היטב, לא חשד הזקיף במאומה והניח לה לקרב עד השער. כאן הסתערו הבחורים על הזקיף. פרקו מעליו נשקו וסתמו פיו. בינתיים הוציאו הפרטיזנים מפי העגלון ידיעות על סדרי השמירה במחנה וידיעות אחרות. הם נכנסו למחנה, לאחר שאיבטחו את שער הכניסה מכל הפתעה. כך הגיעו אל מעונו של איגנור ונקמו בו את נקמת אחיהם.

לאחר חיסול איגנור פנו הפרטיזנים לעניינים אחרים. הם פתחו את המחסנים, הטעינו על עגלות את הנשק וחלק מן האספקה והשאר הפקירו לשוכני המחנה. האסירים ביקשו מהפרטיזנים לקחתם ליער, אבל אלה ענו ביידיש, בפולנית וגם ברוסית כי נבצר מהם לעשות כן מפני שאין ביער נשק בשביל כולם. עתה הם אנשים חפשיים ועליהם לדאוג לעצמם ולהשגיח שלא ליפול שוב בידי הגרמנים. הפרטיזנים לקחו אתם כמה מהאסירים, כולם יוצאי ראחוב, ביניהם את ב' קצנלנבוגן, איציק לרר, הרופא ד"ר גרוס, וכן את אבוש מקוזלובקה, שהודיע שיש לו נשק, אותו לקחו בעברם ליד ביתו. שללם בידיהם, ובכללו מזומנים, זהב ותכשיטים מרכושו "הפרטי" של איגנור, הסתלקו הפרטיזנים והניחו את אסירי המחנה נבוכים, אובדי-עצה, מיואשים.

עם צאת הפרטיזנים התחילו דיונים וחילוקי-דעות בין יושבי המחנה ה"משוחררים": מה לעשות? מעטים מאוד אמרו, שצריך ללכת ליער. הרוב טענו, כי אין לאן ללכת. "הנה שמענו מפי הפרטיזנים, שאין מקום ביער בלי נשק, ובכל מקום אחר — ניפול בידי הגרמנים. לכן, מוטב, להישאר במקום עד בוא הגרמנים שיחרצו את גורלנו." המבוכה היתה גדולה ולא הוכרע דבר. לבסוף נהג איש איש כרצונו. אחדים יצאו לדרך וביניהם אלה שהגיעו אלינו, לאחר שהלכו כל הלילה בצדי דרכים ובשבילים. סיפרו הנמלטים, שיש להניח כי אחרים יגיעו בעקבותיהם, וכך היה. במשך היום ולמחרתו ביקשו מחסה אצלנו כעשרים פליטים מיאנישוב, כולם יוצאי ראחוב.

התייעצנו והגענו לכלל דעה, שאין ברירה אלא להודיע בחברת בייקלר על המתרחש, שכן הם שכנינו הקרובים ועשויים להבחין במתרחש, ואז יהיה מצבנו קשה ביותר וכך עשינו. הם פנו טלפונית אל לזארצ'יק, שעניין יאנישוב כבר היה ידוע לו. והוא ציווה עליהם לחכות. מאוחר יותר הודיע, שלפי הוראות מלובלין הותר לפליטים להישאר אתנו.

עם היוודע ההחלטה, רבתה השמחה במחננו שכן רבים מהבאים מצאו כאן אחים, אבות מצאו בנים ובנים — אבות. מעתה היינו אנו, הקבועים, יוצאים לעבודה

* על חיסול מחנה יאנישוב ראה 174 ואילך.

בבוקר, והחדשים נשארים במחנה יחד עם בעלי התפקידים ואנשי המקצוע. בערבים היו הפגישות בין בני-המשפחה, שהופרדו לפני כמה שבועות, נרגשות ביותר. היו יושבים יחד, סועדים ומספרים במה שעבר עליהם בשבועות הללו. ומי שלא היה לו קרוב בין אנשי יאנישוב שמח בשמחת חבריו ושכניו. היינו למשפחה אחת.

אך ימי השמחה לא ארכו. שבוע או שבועיים לאחר בוא הקבוצה למחננו, נצטוו גם הבאים להתכונן לעבודה למחרת היום. שמחנו, כי חשבנו שייצאו אתנו, ומעתה נעבוד ונחייה יחד. אלא שלא כך היה. בצאתנו לעלות למשאיות שיסיעונו לעבודה, נצטוו הם לעלות למשאית מיוחדת, ומשמר כבד של אוקראינים הופקד עליהם. אנו הוסענו בלי משמר, כרגיל. הבדל זה לא ניבא לנו טובות, ואת רחשי לבנו השחנו איש לרעהו. הם יצאו לפנינו ואנו נסענו במרחק עשרות מטרים אחריהם. עם צאתנו את הכפר ראינו שהאוקראינים מתחילים להתעלל באחינו. היכום במגלבים, בקתות רובים ובאגרופיהם. היינו חסרי-אונים. יד המקרה פטרה אותנו מלראות את עינויי אחינו. אחרי נסיעה של כמה קילומטרים נפתח דופן צדדי במשאית שלנו, ואחדים נפלו החוצה. לקול צעקותינו עצר הנהג. הסתבר שהנופלים נפטרו בחבטות קלות ובפצעים קלים. בינתיים התרחקה המשאית הראשונה מטווח ראייתנו. לא השגנוה ולא ידענו לאן הובלו נוסעיה. (מתוך "חושך כיסה ארץ" עמ' 111-107 בהשמטות קלות).

המשטר היה אכזרי / ב' קליינמן

היינו ביאנישוב כ-6—4 שבועות. הגענו כ-600 נפש, אנשים, נשים וטף. אחרי שבוע הוציאו את הנשים לתחנת הרכבת בזקליקוב, גם את החולים והקשישים העבירו.

המשטר היה אכזר ואיום, כמעט כולם עבדו בשפיכת הסוללה. העבודה היתה קשה במיוחד בגלל מזג האוויר והבוץ. באכזריותם הצטיינו בייחוד מנהלי הקבוצות יוסף בושניאק וגרין. כמשמר שמשו איכרים מאופוקה; הם היו שומרים בלי נשק. קשים במיוחד היו המפקדים ובמיוחד מפקדי הלילה. הם נהנו לענותנו סתם. גם בין מפקדים אלה הצטיינו האו"ד* היהודיים. הם נשאו סרטים עם הכתובת "יודן דינסט" ו-"פאראבייטיר".

כמה יהודים במחנה — וביניהם: קלמן, מוטה ומנוס, שהודיעו גם לפיניה הורנפלד -- ידעו מראש על העומד להתרחש, גם בנימין קצנלבוגן ידע. הם שמרו על הדבר בסוד, לבל תפרוץ בהלה בין העצורים. גם ליבוש חזנס (פייגנבוים) ידע. פיניה היה ישן על הפריטשע מעלי. בערב המאורע הוא לא שכב לישון ואמר גם לי לא להתפשט. את הסיבה לא גילה לי.

ההתקפה על המחנה חלה בשעות 8—7 בערב. בין המתקיפים היו ישראל ליכטנשטיין, ברצ'י פאליקס מ"פלסטינקה"; היו ראובן זאלישר ויאנקלי (פינטלה) וכמה פולנים. הם נכנסו למחנה בעגלות לחם, אחרי שחיסלו קודם את העגלונים, גם את המשמר בשער הרגו. אחד נהרג בקלשון שבו חסם להם את כניסתם. הם התנפלו על מפקד המחנה בזמן כרה שערך בחדרו, ערפו את ראשו ותלוהו על הקיר. הגופה נשארה על הספה. אחרי זה נשאו באוזנינו נאום ביידיש, בפולנית וברוסית, וסיפרו על המצב ואמרו שעלינו להציל את עצמנו בכל הדרכים ולא להשאר אצל הגרמנים.

הם לקחו אתם מהמחנה את יומצ'י קצנאלנבויגן, לייבוש חזנס, ד"ר רוזן, דוד שוייעצ'קנבום, אבוש קאזלובקר, וברצ'י לקח אתו את אחיו מאיר.

אנחנו הנשארים התפזרנו בכפרי הסביבה. אחרי סירוב האיכרים לקבל אותנו התרכזנו שוב במחנה יאנישוב. החקירה מצד ה-ס"ס, במיוחד את ה-12, שעליהם הלשינה אחת האיכרות שכאילו ראתה אותם משוחחים עם הפרטיזנים. הם עמדו בעינויים ולא הודו בדבר. דרך העינויים מהמחנה מלווה יריות — לא

* אורדנונג-דינסט "שומרי הסדר" — "מישטרה".

ארכה. דרבניאק נהרג בפתח ביתו; אליעזר בורנשטיין והירש פיגנבוים – ליד המכונית, בתוך חוות לזרצ'יק.

"הם באו!" / אברהמ'צ'י ומאניס בראפמן

עבדנו ליד הסוללה, אני ואחי. הגיעו שמה שקצים מאופוקה, מאופוצ'קה, מבורוב ומקאשין, שהיו קשורים עם הפארטיזנים. הם שוחחו עם אבא וסיפרו, שביום השישי יבואו פארטיזנים בלילה, כדי לשחרר את האנשים מהמחנה.

בינתיים היינו יוצאים לעבודתנו היומיומית. חלפו ימים אחדים ויום השישי ממשמש ובא. הכל מחכים לליל השבת. בחוץ החל לרדת גשם קל. הלילה הקדים לרדת. בלב מועקה. שכבו הכל על דרגשיהם.

הייתי עם עוד חבר, פיניה, שאמר אליי: אל תפשוט את הבגדים, הם יבואו הנה עוד מעט. כעבור 15 דקות קמה במחנה מהומה וצעקות. עם הפארטיזאנים היה ישראל'קה (ליכטנשטיין). היה בר'צה וראובן. ליד הצריף שלנו הם עברו בריצה וצעקו: "פאליק, גימפל, צאו, תראו, איך הולכים לנקום!"

רצנו החוצה. באותו רגע היה כבר המפקד מוטל שם על גבי שולחן, לידו עמד בחור גבה קומה, משופם ובעל זקן מחודד. הכל אמרו, שהוא רוסי.

ישראל'קי ליכטנשטיין עם הפרטיזאנים

Yisrolki Lichtenstein with Partizans

בכפר סמוך נערך מצוד. הפארטיזאנים שמעו חילופי יריות וניבהלו. הם לא היו רבים. פתחו, אפוא, בקריאות: מי שרק יכול, יימלט. אין לנו אפשרות לקחת את כולכם.

קמה בהלה. הכל פתחו בבריחה. הגענו לקאשין ושם יצא לקראתנו ראש הכפר ואמר אלינו: "חיזרו, כאן מסתובבים מאות אנשי ז'אנדרמריה, הם יקטלו את כולכם". הייתה רק מחשבה אחת בלבנו: לאן ללכת? כאן יירו בנו. החלו, אפוא, לשוב ליאנישוב. באו אל הכפר הכבאים ושמרו עלינו עד אור הבוקר. שכבנו בצריפים, דומים לתרנגולי הודו, המצפים, עד שיבואו ויטלום לשחטם.היה ברור,שהם יבואו בבוקר ויירו בכולנו למוות.

הבוקר אור, חלפו עוד כמה שעות. היתה דומיה, כולנו שכבנו. אי-אלו שכבו מתחת לדרגשים. חשבו, שתהיינה יריות, וכך יאחר הכדור להשיגם.

הגיעה יחידה של הז'אנדרמריה. אחד מהם טיפס על המכונית ורמקול בידו, נשמעו קריאות: "הכל לצאת החוצה! כל מי שנשאר — החוצה!"

החלו למנותנו. הציבו אותנו בשורה. באה פקודה לשכב על הארץ. היה שם בוץ גדול. הגיע גם לאזרצ'יק עם האוקראינים שלו. הוחל במיקוח, מה לעשות ב"טינופת" זו (כך היו קוראים לנו). היינו מוטלים על הארץ וממולנו המיקלעים מוכנים לירייה. היו מוכנים לקטול בנו.

יהודי גרמני, שהיה בתוכנו, ענה, שרצונו לאמר משהו: קם על רגליו ופתח בגרמנית: "כיוון שבאו פארטיזאנים ורצו לקחתנו עמם ליער, הסתתרנו בצריפים, וכך נשארנו במקום. יהודים אוהבי עבודה אנו." הגרמנים "קנו" הכל, כל שכן ששמעו את הדברים מפיו של יהודי גרמני. התקשרו, אפוא, בטלפון עם הגנראל פראנק בקראקוב. הלה פקד להעבירנו לבודזין.

משהגיעה הפקודה שלא לירות בנו, לקחו אותנו אל שקתות המים כדי שנתרחץ. הגרוע מכל היתה הדרך מיאנישוב לאחוזה. לו לקחת היום אצני ספורט, לא היו מספיקים לרוץ, כמו שרצנו אנחנו. היינו נעולים קבקבי עץ,המסמרים נתקעו ברגליים בשעת הריצה. האוקראינים והקצין הזוטר, שפיקד עליהם מעל אופנועו, היו דוחקים בנו בקתות רוביהם. עד שזכינו להבחין בטחנת הרוח. ליד הטחנה שכב דרבניאק על הארץ ואמר, שאינו יכול להמשיך. הוא קיבל כדור בראשו. רבים, גם אחי, נרצחו בדרך זו.

בעת הריצה בדרך אמר אבי אלי: מיד, כשנבוא אל הרחוב, עלינו להסתלק הצידה. כבר היה חושך, לילה. הגשם ניתך בחוזקה.

..."יהודים הימלטו!" / יעקב פרבר

ב-13 באוקטובר 1942 גורשתי, יחד עם עוד 155 גברים צעירים, מהעיירה אננופול למחנה יאנישוב. מפקד המחנה היה הפולקסדויטש **איגנור**. הממונה על היהודים במחנה היה **וולף**, יהודי מגרמניה.

אסירי המחנה הועסקו בבניית סוללה על שפת הוויסלה, כדי להגן על הסביבה מפני שטפונות. העבודה הייתה קשה מאוד, לפי מיכסה. התמותה הייתה רבה מאוד; ללא הרף הובאו משלוחים חדשים של יהודים.

במחנה היה שוטר יהודי, ראובן זאלשר (פינטלה). הוא נמלט אל הפרטיזנים ונשבע לנקום.

לא הייתה שמירה במחנה פרט למפקד עצמו ופולני אחד. על פתחי המחנה היו שומרים שוטרים יהודיים. גם הליווי לעבודה נעשה ע"י ראשי-קבוצות יהודיים.

ה-6 בנובמבר, שעה 6 בערב. כולנו כבר היינו במחנה, עייפים מעמל יום שלם, שכבנו לנוח על אצטבאות השינה.

לפתע פתאום הופיעו בצריפינו פרטיזנים וקראו: "יהודים, הימלטו!" הבהלה הייתה רבה — המחשבה החלה לפעול אצל כל אחד. השאלה הייתה לאן לברוח? היהודים מראחוב, שהיו להם מכרים נוצרים, הכינו את עצמם לבריחה. כולנו התנפלנו על המחסנים, כדי להצטייד בכל הבא ליד.

הפרטיזנים נכנסו אל מפקד המחנה, הכריחוהו למסור את נשקו, את הזהב ואת שאר החפצים. אחר כך הוציאוהו לחצר המחנה, וקראו ליהודי המחנה לנקום במפקד ורצחוהו. הם סייעו לפרוץ את המחסנים ובשעה 8 בערך עזבו, כשהם לוקחים עמם 9 יהודים. על השאר פקדו להתפזר.

במחנה החלו ידידים להתכנס בקבוצות קטנות, כדי להימלט ליערות.133 יהודים נמלטו באותה הזדמנות, אך למרבה הצער, איש מהם לא נותר בחיים. הפולנים רצחו את כולם או מסרום לידי הגרמנים.

הנותרים לא העזו להחליט לברוח — כיוון שלא הכירו את הסביבה; החליטו לגשת אל עמדת-המשטרה הקרובה ולהודיע על המקרה ו"יוזא אשר יהיה".

הגענו אל הכפר קאשין — שם הזעיקו האיכרים את הכבאים. הפעמונים החלו לצלצל. לקראתנו יצא מנהל העבודה וייעץ לנו לשוב אל המחנה ולהמתין עד שהמשטרה תבוא.

בשעה שבע בבוקר הגיעו אנשי ס"ס, ז'אנדרמים, מכבי-אש ואוקראינים והקיפו את המחנה. אחר הצהרים באה פקודה להעבירנו למחנה אחר. ערכו מיפקד, מנו את כולם והריצו אותנו בדרכים שונות לעבר העיירה אננופול-ראחוב. בדרך היכו אותנו באכזריות, ומי שנפל ארצה בלכתו, ירו בו. משם שילחו אותנו במכוניות-משא לבודזין.

"המבצע ביאנישוב" / גז'גוז' קורצ'ינסקי

הפעם מדובר בהבסת המחנה הנאצי ביאנישוב. מאות אחדות של יהודים החיים בסכנת מוות מתמדת מצפים להצלה מידי הפרטיזאנים.

שליחי הכלואים, שנים שברחו, יאנק ושלומה'לה, כבר תיארו בפרוטרוט, אולי זו הפעם החמישית, — את מצבו של המחנה, את הגישה אליו ואת מיקום עמדות המשמר.

היה צורך לבצע את מיבצע יאנישוב מהר ככל האפשר, שכן, כפי שהבורחים מסרו, מתכוון מפקד המחנה, התליין פטר איגנור, לשלח את כל האסירים למאידאנק ל"סבון". אי אפשר עוד לדחות את המיבצע.

הלילה עמדה לפול ההכרעה, אם האנשים מהמחנה יחיו, אם יאבדו.

המפקד קם מעל השולחן. פעם נוספת הוא מאיר את המצב, מתאר את המשימה, מתדרך ומוסר פקודה:
— הכון ליציאה!
כיתת חוד בראש והמפקד עם ליאון פיטל.

ליאון הפליא להתמצא בשטח. אין פלא. מוצאו מסביבות אלה. הלא הוא גר בכפר אופוקה.

—איזה תאריך היום? — שאל הנייק, יהודי שנמלט ממאידאנק.
— השישי — עונה "טאדק" ממילושובקה.
היחידה זזה.

צועדים עוד: וויטאשק מלודמילובקה, יענקל מרצ'יצה, הרוסים — גרישה וואסיה, האוקראיני - יאשה יעקבלב, הפליטים מיאנישוב — "יאנק" ושלמה'לה ועוד פולנים אחדים, רוסים ויהודים.

אחרי מסע מעייף במשך שעות רבות בדומיה ובריכוז עוקפת הקבוצה את דומברובה, חוצה את כביש קראשניק-אננופול, אחר כך היא חומקת ליד וימיסלוב ותוך שהיא נרדפת על ידי נביחה מרושעת של כלבים, היא מטפסת עם שחר אל ראש הגבעה, אל המחצבות הישנות.

כאן נפרד המפקד מפיטל תוך שהוא מזכיר לו להשיג מידע על המצב ביאנישוב ובסביבה.

פתאום אזעקה שקטה. אחת מחוליות הסיור מודיעה, שעל הכביש שליד הגבעה מסתובבים גרמנים. האזעקות נישנות. שוב אין איש ישן עוד. היחידה שרויה במתח מתמיד. הכל מוכנים לקרב. אם יגלו הגרמנים את הפארטיזאנים במחצבות שעל הגבעה, או אז יהיה המצב ממש טראגי. חובה לשמור על דומיה יוצאת מן הכלל ועל עירנות.

ההתרגשות גוברת עוד יותר, שעה שמסתכלים מלמעלה על המישור הנרחב, שם, במרחק של 3–4 קילומטרים ניתן לראות כמו על כף היד את מטרת המסע של היום: טורים סדירים של צריפים מאחורי גדרות תייל דוקרני ואפילו איזה המון אנשים, עומד על מיגרש המחנה.

לעת ערב חוזר פיטל מסיור. מלווה אותו חבר האירגון של פפ"ר מאופוקה ועל כתפיו שק לחם.

הבאים מודיעים על אודות כוחו של האוייב. תשומת לב מיוחדת הם מפנים לצורך להטעות את עירנותה של המשטרה הכחולה בקושין הסמוכה ברגע שיעזבו את המחצבות. שכן קושין הריהי כעין ספח ל"משקו" של פטר איגנור.

בינתיים החברה מכלים את הלחם שהובא.

מתקרבת שעת הפעולה הנכספת. דמדומים. עוד פעם תידרוך מפורט — כיצד על כל איש ואיש להתנהג, שעה שיתקרבו למחנה, בתוך המחנה, בשעת הקרב, בסיומו ובעת הנסיגה האפשרית. לליאון ולאיש מאופוקה ניתנת פקודה לנתק את קשר הטלפון בין המחנה לבין קושין ואננופול.

סוף סוף החשיך. רוח משתוללת וגשם מלווה אותה. איזו ברית נהדרת בין הטבע והפארטיזאנים.

הפליטים מיאנישוב — "יאנק" ושלמה'לה ממלאים תפקיד של מורי-הדרך באומץ ובחוש של אחריות.

לילה. כה שחור כגורלם של היהודים ביאנישוב.

מורי הדרך קובעים בקושי, שבמרחק של עוד כמה מאות מטרים כבר מתוחים גדרות התייל של המחנה.

היחידה נשארת במקום תוך דומיה ממושמעת. ואילו "יאנק", שלמה'לה, קושלץ, "סטאשק", גרונצ'בסקי והמפקד נעים בזהירות יתרה לעבר הגדר. שלמה'לה מתרחק מהיחידה וחוזר כעבור למעלה מעשר דקות ומודיע חרש, שכבר מצא את הגדר.

השישיה כולה שוכבת על הקרקע הלח, עוצרת נשימתה מרוב התרגשות ומקשיבה, אם אין מישהו מהשומרים מתקרב.

לחישה: — הוא עולה ישר עלינו, כשיגיע, קמים ומטפלים בו.

למרבה הצער, הפעם לא נפלה ה"חיה" בפח. השומר עבר במרחק של כמה מטרים מהשוכבים. הצייד על האדם נתארך. צריך לפעול ללא דיחוי. לא נותר אלא להפתיעו מאחור תוך גישת "שועל".

הם נעים אחריו. העצבים מתוחים כמיתרים.

— ופתאום ארגעה עצומה: הקנים הצוננים של מאוזר ושל ויס נצמדים אל ראשו של השומר הנאצי.

האוייב אינו רואה איש; אין איש מדבר אליו, הוא מרגיש רק על עורו את הפלדה הצוננת של הקנים. אף על פי כן הוא משליך את רובהו ומרים ידיים.

הוא מוסר פרטים מדוייקים על מישמרות אחרים, חיצוניים כפנימיים כאחד.

אלוף ג' קורצ'ינסקי,
מפקד חטיבה 2 ב-'א"ל'

Gen. G. Korchinsky,
Commander of 2nd A.L. Brigade

על קושלב ועוד שלושה מאנשי היחידה הממתינה מוטלת המשימה לתפוס את השומרים שמהעבר השני.

המפקד פונה אל השבוי:

— הובל. אנו הולכים לכיוון השער. עלינו לבוא בדברים עם חברך למקצוע.

הוא ממלא את הפקודה בצייתנות. כעבור למעלה מעשרה מטרים הם נתקלים בשומר ההולך לקראתם.

הראשון מוסר לו כהרף עיין הערכת מצב: — כמה מאות פארטיזאנים הקיפו את המחנה. אם תזעיק את המשמרות, יהרגו אותך ואותי.

למשמע בשורה מרעישה שכזאת השתופף ההוא ממש בבוץ. מישהו מאנשי הגוואדיה הנחית על גבו מכה בקת הרובה. השניים מבוהלים ורועדים מפחד לא היססו הרבה והובילו את אנשי "קושצ'ושקו" אל השלישי בתור מבין שומרי הסדר הגרמני.

כאן נתקלים הם בשלושה עקשנים. אחד מהם מנסה לצעוק, שני האחרים -- לברוח, אבל הפארטיזאנים שמים את כוונותיהם לאל.

הנימוק המשכנע ביותר לשומר שמעבר לשער היה המספר העצום כביכול של כוח הפארטיזאנים. ברנש זה האמין שכוח צנחנים הקיף את המחנה כולו.

השאר מאבטחים, משגיחים על השומרים השבויים ועל עוברים ושבים שנזדמנו במקרה.

כלבי המחנה משתתקים. הבריון הענק קורא להם אליו. על מגרש המחנה "מחסלים" את חביבו של פטר איגנור. אדמוני בטוח בעצמו ויהיר זה עוד לפני זמן לא רב, מזכיר עתה עלה ברוח. סוף סוף התאושש מרוב פחד ומודיע כי "הֶר קומנדאנט" נמצא עתה בבניין המינהלה, בלשכתו. הוא מוביל שמה את הפארטיזאנים. המפקד מצווה עליו להקיש קלות, להכנס ולמסור, שהגיעו אדונים מגסטאפו מלובלין. ובהזדמנות — אזהרה באוזניו: — "אם תצייץ מלה אחת של אמת — כדור בראש!"

מחשבותיהם של הפארטיזאנים כולם כאיש אחד נתונות באותה שנייה לעניין אחד: ובלבד שלא יברח. שנתפוס אותו חי.

— מי מתנדב להיכנס פנימה? — שואל המפקד.
רגע של דומיה.

שניים מהפארטיזאנים נעים בעקבותיו של האדמוני אל הפרוזדור החשוך כמעט לגמרי. נקישה קלה על הדלת. — דומיה. — נקישה קצת יותר חזקה. דומיה כמו בקבר. — וכבר מתגנב הספק אל הלב. קרוב לוודאי שברח.

לפקודתו של המפקד פותח האדמוני לאט ובזהירות את הדלת. אלומת אור נופלת על הפרוזדור. האדמוני מצביע בידו על הספה ואומר בסיפוק מוזר ובהתפעלות: — הנהו.

שמחה בלבבות. שמחה, אף על פי שלבבות אלו הרגישו — איש זה חייב להיפרד היום מן החיים. כולם נכנסים.

על הספה שוכב פטר איגנור. הוא ישן באפודתו, במכנסי הרכיבה ובגרביים. ה"פאראבלום" המונח על הכיסא שליד הספה נעלם מיד. בחדר נשמע בקול רם: — אֻופשטֶהן!

נציגו המפוטם של "עם האדונים" אף אינו זע. רק משיכה חזקה באוזן מביאה אותו לתודעת המציאות העלובה. הוא קופץ כחיה פצועה וצורח ממש: — מיין גוט!!

ומייד בתנועת בזק מושיט את ידו הימנית אל מתחת לכר, שם מונח עוד "פאראבלום". "סטאשק" וגרונצ'בסקי מצמידים ברוביהם את ידו אל הכר. מפקד המחנה לשעבר מוותר על התנגדותו.

עוד לפני ששכב לישון היה אדונם לחיים ולמוות של היהודים הכלואים במחנה -- עתה הוא עומד בצייתנות גרמנית דום.

המפקד מצווה למסור את מפתחות הצריפים. וואסיה מקבל אותם מייד. הוא יוצא בריצה עם "אדק" לשחרר את האנשים.

איגנור היה קלע מצטיין. לפעמים, בעת מיפקד הבוקר, אחרי שהאסירים עמדו דום במשך שעתיים בכל מזג אוויר, היה בוחר לו כמה "פרצופים". היה פוקד על הקרבנות שנבחרו לרוץ. תוך כדי ריצה היה יורה בהם. מי שלא מת במקום מפגיעתו של הכדור, היה אחר כך ה"קאפו" גומר במקל קנים מצוייד בכדור עופרת בקצהו.

קושלב פונה אל איגנור, תוך שהוא מסתכל במגלבים, בתצלומים ובבקבוק הקוניאק, שלא הורק עד תום:

— אמנם כן, מקום תרבותי אצלך, אדון היטלראי.

"סטאשק" תופס במגלב ומצליף בו על איש הגסטאפו. זה מתחיל לבכות, שהרי "בֶּפֶהל איסט בפהל" (פקודה היא פקודה) וכי עשה; כפי שנצטווה על ידי הממונים.

מעיד הוא על עצמו את האלוהים, שבמחנה שלו לא היה המצב הכי גרוע.

"אדק" נכנס בריצה ומודיע, כי על המגרש בחוץ שורר תוהו ובוהו שלא יאומן. רוב המשוחררים סבורים, שהמלחמה נסתיימה. משמצאו שתי עגלות עם לחם, שטרם פורק, התנפלו עליו, כדי להשתיק את רעבונם. רבים מתפתלים מכאבים.

המפקד יצא אל המגרש והסביר לאותם צללי אדם תשושים ומדולדלים, שאיש איש יקבלו כמות מספקת של מזון, בגדים ונעליים, שהמלחמה טרם נסתיימה, שעוד מצפה להם מאבק.

תוך עימות עם המשוחררים הודה איגנור בהמתות בירייה, בתלייה ובעינויים. אחוז חרדת אימה הוא כורע על ברכיו ומבקש לנשק את ידיהם ואפילו את נעליהם של הפארטיזאנים.

לפתע פתאום נשמעו יריות. תחילה בודדות, אחר כך בצרורות מתוך מקלעים כבדים. חיש מהר חוזר ויטיה מתנשף ומודיע, שהגרמנים מתקרבים למחנה במכוניות.

המצב מתבהר. הגרמנים עומדים על הכביש ויורים, כדי לעורר תגובה ולהתגרות בפארטיזאנים, שיפתחו באש, כדי לגלות, מה כוחם. הם לא העיזו להיכנס למחנה באותו לילה. למשוחררים ניתנו מהמחסן מזון, מלבושים ונעליים. הם חולקו לקבוצות, הופקדו עליהם מפקדים ומורי דרך. הם צעדו אל יערות ליפסקו, יאנוב, בילגוריי וגושצ'יראדוב ולעבר לודמילובקה.

פטר איגנור נורה למוות.

(תורגם מן העיתון "Nowa Kultura", שנה IX גיליון **8(413)**, שהופיעה בורשה ביום **23.2.1958**).

מי רצח את ניצולי יאנישוב ואת הפרטיזאנים מציליהם

את המסך מעל תעלומת הרצח הבוגדני של אחינו הגיבורים, הפרטיזאנים ויהודי היער, בידי "אחיהם לנשק" פרטיזאנים של א"ל, או בשותפות ובעצה אתם – מרים במקצת ד"ר **שמואל קרקובסקי** בספרו "לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים". אנו מעתיקים כאן קטעים אחדים, המאשרים את ההשערות השונות, שרווחו גם בין שרידי המחנות.

ואלה הדברים הלקוחים מתוך הפרק הרביעי "דרום מחוז לובלין":

דרום מחוז לובלין / שמואל קרקובסקי

באוגוסט 1942 הגיע לדרום אזור לובלין העסקן הקומוניסטי הפולני סטפאן קילאנוביץ', הידוע בכינוי "גז'גוז' קורצ'ינסקי", שהשתתף במלחמת האזרחים בספרד. הוטלה עליו המשימה להקים באזור זה יחידה פארטיזאנית של א"ל. קורצ'ינסקי ביקש לקשור קשרים עם פארטיזאנים של יחידת ראייבסקי לשעבר, או עם קבוצות פארטיזאניות אחרות, בעיקר סובייטיות ויהודיות, שלא היו קשורות עם אירגוני א"ק וגדודי-האיכרים שפעלו כבר אז באזור.

תוך זמן קצר התקשר קורצ'ינסקי עם כמה קבוצות שכבר היו פעילות זמן-מה באזור, ובין אלה הפארטיזאנים היהודיים של יחידת ראייבסקי לשעבר. בהתחלה היה הקשר רופף למדי, אך בהמשך-הזמן צורפה הקבוצה היהודית ליחידה החדשה של א"ל שהקים קורצ'ינסקי, ע"ש תאדיאוש קושציושקו.

קבוצה שניה שהתקשרה עם קורצ'ינסקי וסונפה ליחידתו, היו 40 שבויים יהודיים ממלחמת פולין-גרמניה בשנת **1939**, שהיו עצורים במחנה לעבודת כפיה בלובלין, ברחוב ליפובה. על התארגנותם ונסיבות בריחתם מסופר להלן, בפרק י"ב, בו אנו דנים במחתרת חמושה שבאותו מחנה.

* הוצא לאור ע"י "יד ושם".

הקבוצה היהודית פעלה באזור קראשניק זמן קצר בלבד. היא הותקפה במפתיע על-ידי פולנים אתם עמדה בקשר וציפתה לעזרה מצדם. כל הפארטיזאנים היהודיים נרצחו, פרט לשניים — יאן שקלובסקי ובלייכר, אשר ניצלו בדרך נס. ההיסטוריונים הפולניים עוברים בשתיקה על קבוצה פארטיזאנית יהודית זו. איזכור יחיד אנו מוצאים במאמרו של זדזיסלאוו רושינסקי, שפורסם ברבעון האקאדמיה הצבאית בווארשה, אלא שאף הוא אינו כותב על גורלה של קבוצה זו. אין לנו די נתונים על זהותם של הרוצחים. קרוב לוודאי שהרצח בוצע בידי אנשי האירגון .P.O.W, שקורצ׳ינסקי קיים קשרים עימם. רצח זה היה אחר המלחמה נושא להליכים משפטיים נגד קורצ׳ינסקי, שהואשם במלוא האחריות על המעשה. אך בנסיבות הפוליטיות ששררו אזי בפולין טושטש העניין והמשפט נדחה. פרטים על המשפט מעולם לא נמסרו בפומבי.

קבוצה אחרת שהצטרפה ליחידת קורצ׳ינסקי היו יהודים שברחו מהכפר רצ׳יצה (אחד הכפרים שבו ישבו יהודים), בפיקודו של יעקב פרייטאג. כמו-כן הגיעו יהודים אחדים שהצליחו להימלט ממחנה הריכוז במיידאנק. למרבה הצער לא ידועים שמותיהם ואף לא נסיבות בריחתם הנועזת ממיידאנק. ידוע רק הכינוי של מפקד הקבוצה — ״רוברט״.

רוב הפארטיזאנים נשלחו בכמה קבוצות ליערות ליפסק או אל פושצ׳ה סולסקה. עם קבוצות אלה הלכו רוב היהודים. חסרות ידיעות על גורלם ועל פעילותם במשך החורף של שנת 1942/43.

קורצ׳ינסקי עצמו, ואתו קבוצה של 20 פארטיזאנים, ברובם יהודים, עברו לאזור זאקליקוב, שם הקימו בסיס פארטיזאני בכפר לודמילובקה, היחיד בסביבה שהיה נתון להשפעת פ.פ.ר.בכפר זה אירגן קורצ׳ינסקי קבוצה של 15 איש מתוך האיכרים המקומיים. ביחד נמצאו איפוא תחת פיקודו של קורצ׳ינסקי 35 איש. בין היהודים שנמצאו אז ביחידתו היו קבוצות מלוכדות בפיקודם של יעקב פרייטאג וראובן פינטל.

כעבור זמן מועט התרחשו מאורעות, אשר החישו את השמדתם של היהודים במחנה לעבודת-כפייה יאנישוב, ושימשו אחרי המלחמה עילה למסע אנטישמי זדוני ומלא שקרים. על מהלך הדברים כותב רושינסקי:

״ב-4 בנובמבר הביאו אנשי א״ל לפני המפקד בלודמילובקה שני אנשים, יאנקל ושלמה, שנמלטו מהמחנה ביאנישוב. בשם כל האסירים שם באו וביקשו עזרה מהירה ככל-האפשר, שכן בזמן הקצר ביותר — כך התפאר מפקד המחנה פטה איגנור — יחסלו הגרמנים את המחנה, ואת השרידים יובילו ׳לשם סבון׳ למיידאנק. הפליטים תיארו בפירוט את מצב המחנה. אחרי שאסף את המידע המפורט, החליט קורצ׳ינסקי לבצע את הפעולה במחנה יאנישוב בהשתתפות תאי-המחתרת שבמקום, כדי להציל את 600 האסירים שנשארו בחיים...

...ב-6 בנובמבר בחשיכה ותוך הקפדה על כל אמצעי הזהירות נעה היחידה מלודמילובקה. יאנקל ושלמה שימשו כמדריכים.״

ההתקפה על המחנה, לכידת השומרים וחיסולם הצליחו במלואן. אחרי תיאור מפורט של ההתקפה על המחנה ממשיך רושינסקי:

״המחנה פוזר. **את האסירים שהציעו עצמם כמתנדבים ליחידה לא קיבלו, בגלל מצבם הפיזי הרעוע וכן בגלל חוסר נשק ומגורים** (ההדגשה שלי — ש.ק.). נתקבלו רק כמה מהאסירים, אשר שירתו בצבא וקיבלו אימון צבאי. לנותרים הראו את הדרך ליערות ליפסק, יאנוב וגושצ׳ייראדוב, שם היה עליהם להתחבא ובהדרגה להצטרף לשורות א״ל...״

״בשלב האחרון של הפעולה הגיעו מכיוון זאקליקוב וקראשניק מכוניות עם ז׳אנדארמריה. בפחדם להתקרב אל המחנה עצמו, פתחו הז׳אנדארמים באש ממרחק ק״מ, כדי להביא את הפארטיזאנים לחילופי-אש ולעמוד מתוך כך על שיעור-כוחם. הפארטיזאנים היו זריזים יותר: הם ירו בשומרים, ובעזרם לאסירים להימלט נסוגו בכיוון היער גיזובקה. את איגנור חיסלו רק בבוקר.

"בשעת הפעולה במחנה לקחו הפארטיזאנים שלל את קופת המחנה (היו בה כמה עשרות אלפים זלוטי וכן כמות ניכרת של תכשיטים וכסף שנשדדו מהאסירים), כמה רובים, שלושה אקדחים, תת-מקלע אחד, רימונים והרבה כדורים. כמו כן נלקחו מזון, בגדים, 80 זוגות נעליים והרבה תחמושת ומקלט ראדיו. את כל החפצים העבירו בעגלות ללודמילובקה והסתירו במחנה. שלל זה היווה תגבורת חשובה בשביל היחידה: נתאפשרה תוספת חימוש והספקה טובה יותר לפארטיזאנים בבגדים ונעליים לקראת החורף."

רושינסקי עובר בשתיקה על כך, שהדרך ליערות הייתה בלתי-אפשרית בשביל המון של כמה מאות שבויים לשעבר, הן בגלל המרחקים הגדולים שצריך היה לעבור בעונת שנה מאוד לא נוחה (בשלהי סתיו), והן מחמת חוסר בסיסים מוכנים וקשרים כלשהם. אחרי הגל הראשון של שמחת השיחרור, לכאורה, הבינו האסירים כי למעשה עומדים הם בפני השמדה מידית לאין-מנוס. רק 60 אסירים הצליחו לחמוק מהמירדף של יחידת משטרה גרמנית ולהתחבא בעומקי היער. כמאה אחרים, משלא ראו אפשרויות-מסתור כלשהן מפני כוחות המשטרה הגרמנית הרודפים אחריהם, החליטו לחזור למחנה, מתוך הנחה שכך יצילו את עצמם ממוות בלתי-נמנע. כמה עשרות מהם הרגו הגרמנים לאלתר ואת הרוב העבירו למחנה לעבודת-כפייה בבודזין.

האנשים, 60 בערך, שהצליחו להימלט מפני המירדף הגרמני, ניסו להתארגן ביער בתקווה להקים יחידה פארטיזאנית. עד-מהרה הם הותקפו על-ידי קבוצות מזויינות פולניות שונות וכולם נרצחו.

ההיסטוריונים הפולנים עוברים בשתיקה גמורה גם על הרצח הזה. ולעומת זאת, בפירסומים שונים חוזר בנוסחות שונות תיאור מזוייף של הפעולה ביאנישוב. בכל אחת מנוסחות אלה נרמז על סירובם כביכול של האסירים המשוחררים להצטרף למאבק הפארטיזאני. כדאי להביא לשם-דוגמה כמה מנוסחות כוזבות אלה:
אדוארד גרונצ'בסקי, פארטיזאן לשעבר ומחבר של כמה מחקרים על תולדות הפארטיזאנקה הפולנית, מתאר את הפעולה ביאנישוב (בכתב העת "Wojskowy Przeglad Historyczny") במלים אלו:

"מאחר שסולק מפקד המחנה, ציווה גז'גוז' (כלומר קורצ'ינסקי — ש.ק.) לפתוח את כל המחסנים ואת שערי היציאה. ליהודים הודיעו, כי הם משוחררים וכל אלה ששירתו בצבא לפני 1939 יכולים להתקבל ליחידה בלי דיחוי. שמחת השחרור התמעטה בגלל הפחד מפני מעשי תגמול מצד הגרמנים. רק עם חיסולו של מפקד המחנה נוכחו היהודים לדעת כי האנשים שהגיעו למחנה אכן לוחמים נגד הכובש. הצענו לכולם, כי יקחו מהמחסנים הפתוחים כל מה שרוצים וכי ייצאו ליערות ליפסק ויאנוב, שם יצורפו ליחידות פארטיזאניות שונות. למרבה הצער לא רבים ניצלו הזדמנות יחידה זו.
בפעולה ביאנישוב לקחנו שלל כמה כלי ירי, הרבה תחמושת, קופת פלדה, בה מצאנו 200 אלף זלוטי."

תאדיאוש שימאנסקי — גם הוא פולני, פארטיזאן לשעבר — מסיים את תיאורו המפורט מאוד על הפעולה ביאנישוב במשפט כוזב דלקמן: "מ-500 משוחררים החליט רק חלק קטן ללכת עם הפארטיזאנים". ברור שגם הוא עובר בשתיקה גמורה על רצח היהודים ביער. נוסחות אחדות כוזבות פירסם קורצ'ינסקי עצמו. והרי אחת מהן: "למשוחררים נתנו מהמחסן מזון, בגדים ונעליים. הם חולקו לקבוצות. מונו

מפקדים ומדריכים. הם יצאו ליערות ליפסק, יאנוב, בילגוריי וגושצ'ייראדוב ובכיוון לודמילובקה."

פרק מאלף זה, בספרו של ש"ק, המשתרע על פני שלושים עמודים ונשען על 79 תעודות ומיסמכים, מסתיים במלים:

"...דרום מחוז-לובלין היה האזור היחיד בג"ג בו גם 'ארמיה לודובה' נתנה יד לרצח פרטיזאנים יהודים... בשום מקום אחר לא היו קרבות-דמים בין יהודים ופולנים אשר ב'ארמיה לודובה'. בדרום מחוז-לובלין השפיעה לרעה אישיותו של קורצ'ינסקי, אנטישמי מדעת ולפי-הכוונה — ככל שגורם אישי כזה, בנסיבות שכאלו, יכול להיות בעל משקל וכוח הכרעה."

קורצ'ינסקי הצליח תמיד "להלך בין הטיפין" ויצא מכל המיבצעים בריא ושלם. אחרי המלחמה אמנם נשפט ונכלא. אולם הודות ל"קשרים" מסויימים הצליח להחלץ גם מן המאסר ואפילו עלה לגדולה בהתמנותו לראש השירות החשאי של הצבא במימשל גומולקה. וזה הסיפור העולה מרשימתו של **בנימין לובלסקי במוסף השבועי של "מעריב" מיום 29.4.77, בקטע "השיכור שעזר לגומולקה" ("ימים ולילות" עמוד 10) כתוב בין השאר:**

בתקופה זו עלה לגדולה בפולין **קורצ'ינסקי**, אחד מחברי הבריגאדה הבינלאומית בספרד — שיכור מועד, שזכותו היחידה היתה שבימי סטאלין ישב בבית-סוהר יחד עם גומולקה. יום אחד ראה את גומולקה במסדרונות בית-הסוהר במצב עלוב, כשהביאוהו מחקירה, וצעק אליו:

"ויסלאב (השם המחתרתי של גומולקה), החזק מעמדו!"

"כששוחרר גומולקה וחזר לגדולתו, זכר את התמיכה שהושיט לו קורצ'ינסקי בעת צרה; ותוך זמן קצר נתמנה קורצ'ינסקי, שכבר היה אז רב-אלוף, לראש המחלקה השניה (השירות החשאי של הצבא). הוא עלה מעלה-מעלה, ואף לא חלמתי להגיע אליו, כדי לחטוף שיחה עמו, ולברר מה עשה ברין, ומה היה פשעו."

לפי השמועה, יצא קורצ'ינסקי בשנת 1965 לשרת את ארצו כשגריר באלז'יריה. שם, לפי אותה שמועה, מצא את מותו בתאונת דרכים.

מיפעל לתעשייה צבאית הפך למחנה-שאול / דניאל פרייברג

מפעל בודזין עמד ביער עבות כששה ק"מ מהמחנה. הוא הוקם עוד בשנות השלושים ע"י הממשלה הפולנית.

אין יודע בדיוק האם ייצר מפעל זה משהו עד פרוץ המלחמה ומה ייצר. שלטונות פולין אסרו באיסור מוחלט על יהודי להיכנס לשטח הבנייה עצמו ולקוטר מסויים סביבו. לעומת זאת לא חלה כל הגבלת תנועה על החברות מפוזנן וממקומות אחרים שבעליהם גרמנים, ואנשיהם נעו בתוכו באופן חופשי.

כפי שהתברר לנו נועד המפעל לייצור צבאי. היו בו עשרות ביתני תעשייה, ששטחם מאות מטרים מרובעים, בנויים לבנים שרופות וגגותיהם נשענים על קורות פלדה. רבי-רושם היו הביתנים התת-קרקעיים מתחת לרחבה המרכזית של המפעל, שהיה דומה לכיכר-שוק נרחבת בעיירה. היו אלה ביתנים עצומי ממדים עם חדרי-שירות.

בקיץ 1942 הביאו יהודים לראשונה לעבודה במפעל, מקרשניק ומהסביבה. אלה היו בעלי מקצוע שונים, שעבדו ושוכנו בתחום המפעל. לקראת הסתיו הובאו קבוצות גדולות יותר מעיירות הסביבה, וכן קבוצות שבויי-מלחמה יהודים ממחנה ליפובה בלובלין. אלה הכינו את המחנה לקראת יעודו: קבלת אלפי יהודים עובדי-כפייה. המחנה היה מרוחק מעט מהמושבה, אשר מעתה נקרא לה בשמה הגרמני — "זידלונג".

הריכוז הגדול במחנה חל בסתיו אותה שנה. הגיעה אז קבוצה של כ-400 שבויי-מלחמה יהודים ממחנה קונסקה-וולה, שנוספו על כ-500 הנשים והגברים שהיו בו מקודם. בראש המחנה עמדו 7 שבויי-מלחמה ממחנה ליפובה 7 בלובלין, וחמישה מקבוצה זו עבדו במפעל. המעבידים היו היינקלוורקה-רוטשטוק, תעשיית מטוסים.

סלקציות-חיסול וניסיונות בריחה

בזמן ההוא, בסתיו 1942, היה מפקד המחנה הפולקסדויטש, האנטקה. הלה קרא יום אחד לפני היציאה לעבודה מפקד כללי ובו ערך סלקציה לפי מיטב המסורת של מיון וחיסול: זה לימין וזה לשמאל. בצד אחד ניצבו כל החלשים, החולים, הזקנים והילדים, כמאה מספרם. כולם נרצחו באותו יום. הדי היריות נשמעו במפעל, שם עבדו קבוצת יהודים שלא הגיעו למחנה, משום שהיו לנים בקביעות במקום העבודה. סבורים היו, כי מחסלים את המחנה כולו ונתקפו בהלה. חמישה מהם, ביניהם שלושה שבויי-מלחמה, ברחו. שלושת השבויים נתפסו והובאו למחנה. השניים האחרים הצליחו כנראה להימלט. במצוות האנטקה נתלו השלושה ברגליהם. שניים השיבו רוחם לאחר זמן קצר. השלישי, לולק שכטר מלבוב, בחור גבוה ובריא, חי זמן רב והחבל נקרע מכובד-גופו פעם ופעמיים. כשתלוהו בשלישית והחבל נקרע, התחנן בפני האוקראיני שניגש לתלותו מחדש כי יירה בו וישים קץ לעינוייו. השיב התליין: "תתפגר גם כך, חבל על הכדור" ותלהו בפעם הרביעית. שעות רבות פרפר האיש על החבל ורק לפנות ערב הוציא את נשמתו.

הסלקציה ההמונית ורציחת המאה התסיסו את המחנה. ראו בכך התחלה של חיסול כללי. במיוחד הזדעזעו מפקדי-המחנה היהודים מתלייתם של שלושת חבריהם. הם ראו את עצמם בעלי זכויות-יתר, שכן היו מראשוני המחנה שאירגנוהו, עמדו בראשו והיו אחראים לו, נוסף על כך היו שבויי-מלחמה. החלו איפוא לתכנן בריחה ליער, עם נשק ביד.

עם קבוצת המפקדים היהודים נמנה גם בונים מאנדלקרן, לשעבר ראש היודנראט שלנו. הוא שרת כסארג'נט בצבא פולין עם תקומת המדינה, היה בעל הופעה ייצוגית, שובה-לב בכושר דיבורו ומארגן טוב. בזכות סגולותיו אלו צורף עד מהרה למפקדת המחנה באחד התפקידים האחראיים. מאליו מובן שגם הוא הובא בסוד הבריחה והסכים להצטרף. מורה הדרך של הבורחים והרוח החיה בקבוצתם היה וורמן, חייל משוחרר, שהכיר את הסביבה, דרכיה ומשעוליה. בין בודזין ואוז'נדוב הפרידו 65 קילומטרים והשטח כולו יער. לשם התכוננה הקבוצה ללכת.

ההכנות, אירגון, השגת נשק וכדומה נמשכו זמן מה. בינתיים הוחלף המפקד האנטקה, אך קודם לכן עוד הספיק לרצוח את זקן-הבלוק רוזנצוויג מלודז.

לילה אחד הרגישו יושבי המחנה כי בקבוצת המפקדים מתרחש משהו, ובייחוד הרגישו בכך הבחורות, מכרותיהם של המפקדים. אלה בילו בבלוק הנשים עד שעה מאוחרת בלילה ורמזו כי אולי זו פגישה אחרונה. כולם היו נרגשים שלא כרגיל. אחר חצות יצאו מהמחנה, וכמפקדים מוכרים לא נתקלו בקשיים בצאתם. מאז לא ראה אותם איש. כעבור זמן לא רב נודע כי כולם נרצחו.

עד היום אין איש יודע דבר על נסיבות הרצח. על אף עברו של בונים ושירותו את הגרמנים מחקתי בלבי את כל החשבונות עמו ובכיתי מר על ידידי לשעבר, יתום

עזוב ורעב בעיירה, שכשרונותיו העלוהו לדרגת פיקוד בצבא פולין, ורק יהדותו מנעה ממנו להוסיף ולעלות בקצונה.

פייקס, המפקד החדש בבודזין, היה גרמני סודטי, ספר במקצועו. למחרת בריחתם של המפקדים קרא אליו את שטוקמאן, אחד מקבוצת השבויים שהגיעו מקונסקה-וולה, הטיל עליו את תפקיד ראש-המחנה ואת בחירת עוזריו. מקורביו של שטוקמאן סיפרו, כי האיש סרב לקבל את התפקיד, אלא שאנוס היה. את רוב עוזריו בחר מקבוצת שבויי-המלחמה. עד מהרה התחבב על הכל, בתפקיד החזיק עד חיסול המחנה.

חיים ברעב, בפחד, בעינויים ובציפייה למוות

ברדתנו מהמשאיות הרגשנו מייד באווירה של מחנה-שאול, בה חיינו אחר כך ירחים רבים. הקיפונו אוקראינים, אנשי משטרת המחנה היהודים ובעלי שררה אחרים מכל המינים. זורזנו בירידה. נערך מיפקד קצר. הכניסונו, על צרורותינו הדלים, למיבנה-עץ גדול, אשר עוד 6-5 כמותו נראו עומדים בשורה ישרה. משנכנסנו לצריף נוכחנו לדעת כי אנו נמצאים במחסן-בגדים גדול. לאורך הקירות ובאמצע ערוכות אצטבות ארוכות וגבוהות עד התקרה-הגג, ועליהן חבילות מלבושים וכלי-מיטה. נצטווינו להשאיר את כל צרורותינו ולא הורשינו לקחת מאומה. דבר תמוה התרחש: כשנכנסנו לאווירת מחנה-הרעב חשנו גם אנו ברעב. כולנו, גם אלה אשר עד הבוקר אכלו ושתו מכל טוב, חטפנו מתוך צרורותינו את הלחם שהבאנו והתחלנו לאכלו בשקיקות, כאילו לא אכלנו לחם זה ימים רבים. נכמרו רחמיהם של האנשים שעמדו עלינו והם הוסיפו לנו מנות הגונות מלחמנו. גם את אלו כילינו בו במקום.

אחר כך לקחונו למקלחת כשבגדינו לעורנו. כשנכנסנו הודיעו לנו אנשי האורדנונגסדינסט ועובדי המקלחת: "החזקת כסף וחפצים אסורה בבודזין, ואם יימצאו ברשותכם כסף או חפצים כלשהם תענשו קשה, מוטב שתמסרו הכל מייד. בין כך נחפש בבגדיכם והכל יילקח. להתפשט!"

מסרנו את הבגדים למנהל המקלחת לצורך חיטוי והשמדת הכינים. תוך כדי תליית הבגדים על ווים בעגלה מוסעת על פס תלוי, נערך בהם חיפוש מדוקדק, אף כי חלק גדול מחברינו מסרו כסף וחפצים, כנדרש. לא מסרתי דבר כי לא היה לי, ובבגדי לא חיפשו מפני שמראיתם ענתה בהם.

הוכנסנו לתא קטן ובו כמה מזלפים. שמחנו לרחצה במים זורמים, לאחר שחסרנו אותה במשך חודשים רבים. נתברר כי גם הרחצה ניתנת בצמצום: נאלצנו להצטופף 6-5 אנשים תחת קילוח מים דק ממזלף אחד. אחרי רחיצה של כמה דקות בלי סבון או חומר אחר יצאנו לאולם ההלבשה, והמתנו עד שיובאו בגדינו מתא החיטוי. התלבשנו ויצאנו ל"חיים חדשים".

ואמנם התחילו חיים חדשים — חיים של רעב, מצוקה, פחד והשפלה, עינויים והתעללות, חיים של צפייה ממושכת למוות הוודאי. מה שחוויתי בחודשים הראשונים במחנה בודזין לא ראיתי לפני כן ולאחר מכן, אף לא באושוויץ. בבודזין אבד לאנשים צלם האדם והם הפכו לאנשים-חיות: אב התנכר לבנו ואח את אחיו לא הכיר.

ביום הראשון לבואנו הספקנו לזכות בארוחת הערב: מרק, שקראנו לו "מרק-סרפד", כי כל תכולתו מים בתוספת עלים דמויי-סרפד. שמו וטיבו של ירק זה לא נודעו לנו. נערכנו בתורים ארוכים ליד אשנבי-החלוקה של צריף המטבח. הכל היו רעבים ונדחקו קדימה. היו גם בעלי-חזקה ובעלי-זרוע אשר לא חיכו בתור וניגשו ישר לאשנב החלוקה. כל זה גרם אנדרלמוסיה וקטטות מלוות גידופים וקללות נמרצות, ולעיתים אף תגרות-ידיים. במקרים אלה היו הסדרנים עובדי-המטבח מפזרים את התור באלות, ומשליטים סדר, כביכול. אך בהיערכות מחדש היו בעלי-הזרוע מגיעים ראשונים לאשנב בלי כל קושי.

בערב חולקה גם מנת הלחם היומית: 200 גרם לנפש. אולם משקל כיכר הלחם המיועד לעשר מנות, היה מועט בהרבה מ-2 ק"ג. על החשיבות שייחסנו לכל גרם לחם יעיד סדר החלוקה שקבענו. הלחם היה נמסר לראשי הקבוצות, לפי הרשימה שבידי המחסנאי. בקבוצה ניתן הכיכר לכל 10 איש, והם חילקוהו ביניהם. מכיוון שנבצר מאיתנו לחלק במדוייק, קבענו חלוקה לפי הגרלה: האחד היה בוצע את הלחם לעשר פרוסות; אחר היה מחזיק במנות מאחורי גבו של מישהו, לוקח פרוסה לידו ושואל: "מנה זו למי?" האיש היה נוקב בשם והמנה נמסרה לו. איני זוכר אם קבענו סדר זה בעצמנו או קיבלנו אותו מאחרים, אבל בדרך זו מנענו מריבות בינינו.

גרנו בצריף מס' 2. קיץ היה ולא קיבלנו כל שמיכות. לא היה גם צורך בהן: בכל צריף ישנו קרוב ל-700 איש על דרגשי-עץ בני ארבע קומות, הערוכים ב-4 שורות. החום והמחנק היו ללא נשוא.

למחרת קיבלנו לארוחת-בוקר "קפה" ללא תוספת. היה זה נוזל שחור שאיש לא ידע מה טיבו, וגם את טעמו קשה היה לקבוע. אחרי שנתרוקן הדוד מהנוזל השחור, הסתערו האנשים כעדת זאבים רעבים על המשקע הסמיך שנשאר בקרקעיתו וחטפוהו בספלים, בקערות, בכפות וגם בכף-היד ישר לפה. ביום הראשון סלדתי מהמחזה, אך לימים השתתפתי במאבק על חלוקת ה"שלל" ואפילו גיליתי בו טעם. העיקר, השלינו את עצמנו כי אכלנו משהו בבוקר ולא יצאנו לעבודת הפרך היומית על לב ריקן.

במיפקד הבוקר הופענו בקבוצה נפרדת. אחריו הופיעה מיפקדת המחנה והמפקד, גבר גבוה ודק גזרה בשנות השלושים שלו, שמדיו תפורים כמדי הצבא הפולני... הופעתו היתה רשמית ויבשה. לא שיערתי כי עתיד אני להוקירו ולכבדו יותר מכל בעלי התפקידים הרשמיים במחנות שהכרתי. שמו היה נח שטוקמאן. אל המפקד שטוקמאן נלוו סגנו זוברמאן, ניגודו הגמור: קצר קומה, רחב-גרם ודיבורו מהיר. צבי ברוק, מנהל לשכת המחנה, לבוש גם הוא מדי הצבא הפולני, בחור ממושקף, עש ספרים מקצועי.

המפקד שטוקמאן פנה אלינו ואמר: "הגעתם למחנה בודזין. החיים כאן לא יהיו קלים. הכל כאן עובדים. המשטר פה קפדני ומחמיר כמו בצבא. גם יחידות העבודה הן במתכונת יחידות צבאיות והמשמעת — צבאית. המחנה מחולק לפלוגות-עבודה (קומפאניה). בראשן — מפקד פלוגה. הפלוגה מחולקת ליחידות קטנות יותר. אתם תשתייכו לפלוגה 4 ומפקדכם הוא האדון דומברובר. אל המפקד יש לפנות בתוארו הרשמי. אתם חייבים במשמעת מוחלטת ואין להקל ראש."

... עבודתנו הראשונה היתה ליד גדר המחנה, בחוץ. כמה עשרות אנשים כבר חפרו שם בורות. קיבלנו כלי-חפירה וירדנו לעבודה.

היו אלה 4 או 5 בורות גדולים, כמה עשרות מטרים אורכו של כל אחד ו-6-7 רוחבו. נדרשנו להעמיקם כפליים מקומת אדם, כשקירותיהם ישרים. היתה זו עבודה מפרכת לאנשים שכל מזונם היומי 200 גרם לחם. גם לנו, שעוד אתמול חיינו בתנאים טובים יחסית והיינו רגילים ובקיאים בחפירה, היה קשה לעבוד באתים ובמכושים בשמש הלוהטת, אף שכוחנו עוד לא תש ככוחם של קודמינו במחנה בודזין. לא ייפלא שהעבודה התנהלה בעצלתיים והתקדמה אך מעט. שווארץ התרוצץ מבור לבור, זירז וצעק עד צרידות: "לעבוד, לעבוד!" אבל נבצר ממנו להכריח שלדי אדם אלה להתאמץ. דומה היה, כי צעקותיו יותר משנתכוונו לזרזנו, ביקשו להישמע במחנה ובמגדל-השמירה הלא רחוק...

הגיעה שעת הצהריים, נכנסנו פנימה לקבל את מרק-הצהריים. דומה היה למרק-הערב בתוכנו ובטעמו: בליל מים ובו כמה עלים תפלים, ואם האיר המזל פניו למישהו, נפל לצלחתו פלח סלק-בהמות או צנון מבושל. המרק לא השביע ורק השלה כי אכלת. ישבנו אל שולחנות-עץ ערוכים בשורות ליד המטבח. מקצתם של אנשים לא אכלו את המרק, או שאכלו רק את הסמיך שבו ואת הנוזל השאירו. מיד נשלחו עשרות ידיים אל צלחת כזאת. על-פי רוב היה המרק נשפך תוך כדי מאבק, אבל גם הזוכה במנה נוספת כזאת לא נהנה ממנה הרבה. עם בואנו הוזהרנו לבל נתפתה לאכול מנה נוספת ממנו וכי מוטב להימנע מלמלא כרסנו נוזלים, המזרזים את התהליך של תפיחות-הרעב. אעפ"כ ראיתי אנשים בולעים כמה מנות, ורבים מהלכים סביב השולחנות הריקים ותרים אחר עלה או גרגיר גריסים שנשפך מצלחת.

כך חיינו בבודזין. היתה זו תקופה קצרה יחסית של רעב כבד, שהפיל חלל את החלושים בקבוצתנו.

האוכלוסיה במחנה

רשמית קראו לבודזין מחנה-יהודים או מחנה עבודה. למעשה היה זה מחנה של עינויים ורצח, רעב ומחסור אלמנטרי. מחנה של יאוש. הפחד מפני המוות, הצפוי בכל רגע, היה גרוע שבעתיים מהמוות עצמו. כשהגענו למחנה היו יושביו בטוחים במותם, בלי שביב של תקווה.

באותה תקופה מנתה אוכלוסיית בודזין קרוב ל-3000 איש, 10% מהם נשים וכמה ילדים; רובם אנשי הסביבה. הקבוצות הגדולות שלא מאנשי הסביבה הקרובה היו ה"שבויים", מאות אחדות וורשאים, הבלז'יצאים וקבוצה ממינסק, בירת ביילורוסיה.

מצב התזונה היה שונה לפי הכשרון ל"הסתדר" ו"לארגן" בפנים ובחוץ.

מצבם של בני עיירתנו המעטים, שהיו ותיקים בבודזין בזמן שהגענו, לא היה טוב. רובם פליטי מחנה יאנישוב, שהועברו הנה אחרי חיסולו. חלק מהם כבר הגיע לדרגת "מוזולמנים" וחלק החזיקו מעמד בקושי. הקבוצה מנתה כמה עשרות אנשים, ואיש מהם לא היה מסוגל לעזור לנו. יצחק שלגמאן מצא שם את אביו נחמן, שהיה על סף התמוטטות ונבצר ממנו לעזור לבנו. יצחק, בחור חזק כבן עשרים, מת כעבור שבועיים-שלושה ברעב. האב נשאר בחיים.

"האורדנונגסדינסט". המשטרה היהודית וכל המוסדות היהודיים היו נקודת האור היחידה באפלת בודזין. בהשפעת המפקד שטוקמאן ואולי לפי הוראותיו המפורשות, היתה התנהגותם של היהודים בעלי-התפקידים בבודזין שונה מהתנהגות חבריהם בגיטאות, שונה ממה שראיתי במחנות האחרים, וממה שידוע לנו היום על המחנות בכלל. לפלא הוא בעיני עד היום, כיצד שמרו בעלי-התפקידים בבודזין על צלמם האנושי. גם ביניהם היו יוצאים מן הכלל, כגון סמוליאר, האחראי על העובדים היהודים במיפעל, בחור אדמוני מלודז. לפי השמועה וההופעה היה בור ועם הארץ שעלה לגדולה אצל הנאצים והשתדל להוכיח שראוי הוא לגדולתו. על כן היה צורח ומקלל, מרביץ באגרופיו ובפרגול שבידו על ימין ועל שמאל. שנוא היה על הכל, גם על הנהלת המחנה, והוא בא על עונשו אחרי המלחמה, כשנדון למאסר בבית-דין פולני.

במשך שנת ישיבתי במחנה בודזין לא ראיתי שוטר יהודי מכה ממש את אחיו. ולא שמעתי איש מתלונן כי הוכה על ידי שוטר יהודי. שרידי בודזין מדברים עד היום בכבוד ובהוקרה על המשטר במוסדות היהודיים בבודזין, ועל נציגיו, ביניהם השוטר מרדכי האדמוני, שהיה מכה אמנם בכל הזדמנות, אבל אמרו עליו, שבמכותיו הציל יהודים רבים ממוות. מרדכי זה היה מפליטי לודז, גבוה היה ורחב גרם. בתפקידו כשוטר שומר היה את צעדיו של פייקס. כל אימת שזה נכנס למחנה, היה מרדכי מופיע, כאילו צמח מתוך האדמה, ולא סר ממנו כצל. משנטפל פייקס ליהודי, לקח מרדכי, על-פי רוב, את הטיפול לידיו. לעיתים היה מבקש את השוט מידיו של פייקס, מתחיל לצרוח בקולו העבה ובדיבורו המהיר תוך כדי הצלפה, ורומז למוכה שיפול לארץ. אם לא הבין המוכה את הרמז, היה מרדכי צורח בפולנית "פול ארצה, לכל הרוחות, פול כבר", ואז היה הלה מתמוטט פתאום ונופל. מרדכי היה מוסיף לו כמה בעיטות באחוריו ומשכך באופן זה את תאוות הרצח של פייקס, והלה היה מניח לקורבנו.

המשכתי בחפירת הבורות, וממקום זה הכרתי קצת את סביבת המחנה הקרובה. במרחק כמה עשרות צעדים מהמחנה עמד בלוק 2 ובו ה"רוויר" (בית-החולים) ובתי-המלאכה לגרמנים, בהם עבדו חייטים, סנדלרים, תפרים ובעלי מקצוע יהודים אחרים בשביל הגרמנים בבודזין. בדרך המוליכה למפעל, במרחק לא רב מהמחנה, עמד בלוק 10, שעורר אימה וחלחלה בלב כל אסירי בודזין: משכנו ומשכן מטהו של פייקס. חצר הבלוק הזה ומרתפו היו מקומות העינויים וההתעללויות. שם ערכו פייקס ועוזריו הס"ס והאוקראינים את שעשועיהם באסירים שנפלו בידיהם.

ממקום עבודתנו ראינו את האוקראינים ערוכים בשני טורים זה מול זה, כשהקרבן עובר בין הטורים וכל מרצח מצליף בשוטו על פניו. הקרבן היה עובר פעמיים ושלוש והם מצליפים בו בכל כוחם. לעיתים היו משכיבים את הקרבן על ספסל המיועד לכך ושניים מהרוצחים עומדים ומלקים אותו, כשכל אנשי החבורה מתמוגגים מצחוק. במרתפי הבלוק נמצאו מיתקני-עינוי מיוחדים, ושם עונו הקרבנות עד מוות. גם ראינו את הקרבנות מוצאים לחורשה, אל בור הקבורה של יהודי בודזין. יום יום היינו עדים להוצאת הגוויות מהרוויר הסמוך, רובם קרבנות רעב ומחלות-המחנה.

אפשר להבין את רצוני העז להיפטר מהר מהעובדה במקום זה. לכן נשמתי לרווחה כשנשלחתי יום אחד עם קבוצת עובדי החפירה לעבודה בזידלונג. שם הוטל עלינו ליישר את השטח, עבודה שהיתה טובה וקלה בהרבה מעבודת החפירה. אבל הרעב הנורא הציק, ואף בעבודה הקלה יחסית קשה היה להחזיק מעמד על פרוסת לחם אחת מערב עד ערב, בתוספת המרק המימי.

העבודה בזידלונג איפשרה לי במרוצת הזמן לשפר את תזונתנו. יום אחד נכנסתי לנפחיה השייכת לבייקלר לתת איזה כלי, והפעם פגשתי שם את נהג-הקרוניות ממחצבת ראחוב, את ג'ורג' השמן, ככינויו בפי חבריו, או ה"מטומטם" — בפינו אנו. בירכתיו לשלום והוא הכירני, נכנס עמי בשיחה והתעניין בי ובחברי לעבודה. נתברר שג'ורג' זה אחראי מטעם החברה לנפחיה. כשגמרתי את ענייני שם, המליץ עלי ג'ורג' בפני הנפח כעל "בחור טוב". מאז נהניתי מיחס מיוחד בנפחיה: שמרו על הלחם במשך היום, והרשו לי להשתמש בשירותי הנפחיה גם לצרכים אחרים.

במשך הזמן גיליתי, כי מבתי הגרמנים משליכים תפוחי-אדמה לבור האשפה, שבמרכז הרחבה בה עבדתי. אספתי כמה תפוחי-אדמה וביקשתי מהנפח רשות לצלותם על האש. היה זה פולני טוב-לב, מהמגורשים ממחוז פוזנאן, שהגיעו לסביבתנו בראשית הכיבוש. הוא חשש מעט, הזכיר שאסור לו לעזור לי, אבל הסכים ואפילו הבטיח להשגיח על הצלייה. מאז צליתי ובישלתי תפוחי-אדמה בנפחיה כאוות נפשי, וכך נמצאה תוספת חשובה למזוננו הדל. מחסן הגרוטאות של הנפחיה שימש לי מחסן לתפוחי-האדמה שלי, אשר חלק מהם הבאתי למחנה ומכרתי לנשים. עתה יכולנו לאכול מזמן לזמן רבע לחם ליום, כל איש. כך חלפה על פנינו סכנת הרעב, אך עדיין לא ידענו שובע של ממש.

בריחת השבעה מקבוצתנו ותושייתו של שטוקמאן

אך הסכנות לא פחתו, מה גם שהשגת המזון כרוכה הייתה בהסתכנות מתמדת. ואכן סכנה בלתי צפויה ריחפה על חלק ניכר מקבוצתנו, עם בריחתם של שבעה מאנשי הקבוצה: יחיאל ברנר (הנפח) ובנו הירש-יוסף, אפרים פישהנדלר ובנו, הירשל לאנגר ובנו והירש פוגל. הדבר אירע כעשרה ימים או שבועיים לשהותנו בבודזין. בבואנו יום אחד מהעבודה, שמענו על מעשה הבריחה ועל הסכנה שבה אנו נתונים. לפי השמועה ברחו האנשים בעזרת יחיאל, שעבד בנפחיה מחוץ למחנה. הוא לקח כלי עבודה מהנפחיה, והלך כביכול עם הקבוצה לעבודה בבתי הזידלונג.

התנועה בין המחנה והזידלונג ובשטח הזידלונג הייתה כמעט חופשית לאסירים. כמעט אצל כל משפחה גרמנית עבד יהודי כעוזר במשק-הבית או כבעל מקצוע; נגרים, שרברבים, סיידים, שעסקו בעבודת-גמר של בתים. גם הקבוצה שלנו, שעבדה בשטח הזידלונג בחוץ, לא נשמרה. המתפלא לתופעה המוזרה, שעל אף חוסר השמירה הגמור ואפשרויות הבריחה לא היו בריחות מבודזין, יזכור את סופה המר של קבוצת מפקדי בודזין החמושים. קצם של הבורחים היה ידוע היטב בבודזין ונטל את רצון הבריחה מהשאר.

הידיעה על הבריחה התפשטה חיש מהר במחנה. לפי השמועה הבחינו בבורחים גרמנים אזרחים מהזידלונג או פועלים פולנים, אלא שהללו כבר היו בשטח היער והלכו לעבר אוז'נדוב. מישהו הודיע לפייקס על יהודים שנמלטו. נאמר, כי ברגע זה

מגוייס כל כוח השמירה של המחנה, גרמנים ואוקראינים, ברדיפה אחרי הנמלטים, ולא עוד אלא שרודפים אחריהם ברכיבה, באופנועים ובמכוניות.

נקלענו בין תהום לתהום. ידענו אם ייתפסו, נהייה עדים לרצח חברינו ואחינו, ואם יצליחו, נהייה אנו כפרתם. ידענו, כי תמורת כל בורח מוציא פייקס להורג 10 אנשים מקבוצתו או מאלה שעבדו אתו במקום אחר. התפללנו להצלחת הבריחה ויהיה גורלנו אשר יהיה. בין כך וכך אין לנו כל סיכוי, בבודזין, יינצלו לפחות אלה.

עוד אנו מתגודדים ומתלבטים הודיעו על מיפקד כללי של המחנה. בטוחים היינו: הנה צלצלה לכולנו השעה האחרונה. ראינו את פייקס נכנס למחנה בראש כנופיית הרוצחים שלו. כל המחנה נהר למגרש המיפקד והפעם ננקטו אמצעים מיוחדים. השעה הייתה מאוחרת וכבר התחילו בחלוקת ארוחת הערב. בפקודת פייקס נסגר המטבח וכל עובדיו, הפטורים בדרך כלל ממיפקדים, וכן כל עובדי השירותים, המשרד והמירפאה, הוצאו למיגרש. קבוצתנו עמדה מרוכזת בפלוגה. אלה שידעו כי הבורחים הם מקבוצתנו שלחו לעברנו מבטי האשמה, ואולי נדמה היה לנו, אך איש לא האשימנו במלים. בינתיים נודע, כי פייקס ומשרתיו דלקו אחרי הבורחים, לא תפסום, סרקו חלק ניכר מיער הסביבה ונואשו. פייקס היה סבור, כי אם לא נתפסו הבורחים על-ידי פרשים ורכב ממונע תוך סריקת השטח סימן שכל עניין הבריחה מפוקפק. לכן ציווה לערוך מיפקד.

התכונה וההתרוצצות במחנה היו למעלה מהרגיל. ראינו את שטוקמאן עובר מצריף לצריף בצעדו הרגוע יחד עם הלבלר הראשי, מיקה ברוק, העצבני והנחפז תמיד. הם הוציאו כל נפש חיה מהצריפים, הביאו לרחבת המיפקד ילדים קטנים, שלא השתתפו בו אף פעם. ראינו אותם עומדים ומונים בינם לבין עצמם, חוזרים אל הצריפים ומביאים עוד מישהו. לבסוף ניגשו למיפקד. על כל פלוגה הופקדו שומרים, מחשש נדידה בין הפלוגות. פייקס השתתף בספירה. מנו ורשמו ומנו מחדש ונראה, כי החשבון לא עלה יפה אחרי ספירה ראשונה, שכן שבו והתרוצצו אנשים בין הצריפים והוציאו עוד חולה או צולע ועוד אחד ועוד. עמדנו מפרפרים בין יאוש לתקווה. הספירה נמשכה זמן רב וכל מנגנון המחנה השתתף בה. כשהחשיך כמעט כליל פוזרו האנשים.

נשמנו לרווחה וכאילו נולדנו מחדש. לא נודע לנו באילו להטוטים הצליחו שטוקמאן וברוק להשוות את חשבון האסירים, אבל לא היה לנו צל של ספק, כי הם ידעו על הבורחים ועשו מה שעשו למען הצלת קבוצה גדולה של יהודים ממוות. מעתה נקבע בלבי — ובלב כולנו — יחס של כבוד והוקרה לאיש שטוקמאן. ידענו מה גורל צפוי היה לו, אילו נודע שחיפה ביודעין על בריחת אסירים.

איך נתאזן ה"חשבון"? רציחותיו היום-יומיות של פייקס הגדילו את מספר הנפשות החסרות. אלא שנמצאה "עתודה" של אנשים במחנה, אשר פייקס לא ידע עליה. בסביבה, ביערות ובכפרים שוטטו יהודים מיואשים, ללא מחסה ותקווה. ביערות ובכפרים השתוללו כנופיות-הרצח של א"ק ונס"ז. אלה עקבו אחר כל יהודי מסתתר והרגוהו. מקצתם של יהודים אלה שניצלו מידי הכנופיות, או ביקשו להינצל מידיהן, מצאו את דרכם אל שערי בודזין, וברוב המקרים הוכנסו למחנה על-ידי המפקדים היהודים. במקרה שלנו הצילה עתודה זו יהודים רבים מרצח בידי פייקס. גם ייתכן, כי שטוקמאן הכניס את היהודים במחשבה תחילה, לאזן בשעת צרה את מספר האסירים.

מצבנו שופר. יכולנו לצאת את המחנה ולשוב בכל שעות היום. מספיק היה להגיד "אני מקבוצת ראחוב" והשוטר או האוקראיני שבשער לא שאלו לאן ולשם מה. הכול במחנה הכירו את הקבוצה והתחשבו באנשיה. זה הקל עלינו בהכנסת מיצרכים. כעבור זמן-מה צורפתי לקבוצת הבניין, ושימשתי לה "מארגן" ראשי. מעתה היינו מכניסים את המיצרכים למחנה בלי מורא ונועלים אותם בארגז כלי-העבודה שלנו. דאגנו גם לחברי קבוצתנו האחרים. הוחלט בינינו, שאין להפקירם לחרפת-רעב בעוד אנו עושים "עסקים-טובים". מרווחינו הפרשנו ללחם לנצרכים. בעל כסף קיבל לחם במחיר הקנייה, וחסרי-כול קיבלוהו חינם.

שבענו והיינו קבוצה מועדפת בהרבה בחינות, אך סיבלנו לא תם. האווירה בבודזין, היאוש הגמור, החושך ללא שביב תקווה, דיכאו. המימרה שרווחה בינינו: "כדור בראש — סוכריה הוא."

בבודזין נתעורר מחדש כאב הניתוק מהמשפחה ומהנפשות הקרובות. גרמה הבדידות וגרם חשבון נפשו של כל אחד: היאוש הכללי, מוסר הכליות ורגש החרטה האומר, כי לא כדאי היה להיפרד מהנפשות היקרות, לתת להם ללכת לטבח לבדם, ולעבוד עוד חדשים מספר למען המרצחים כשסופך להירצח כאן. מניע ישיר לרגשי כאב אלה היו המשפחות הבודדות שחיו יחדיו בבודזין. ביחוד ניעורו כאבי וגעגועי בהתהלכי יום אחד, בימי הראשונים בבודזין, במחנה והנה קורא מישהו מאחורי: "טאטע". לא ידעתי נפשי ודימיתי כי חולם אני. זה חודשים רבים לא שמעתי את המלה הפשוטה הזאת וכאילו נשכחה ממני. הפניתי ראשי. ילד כבן 13 רץ אל זרועות אביו. עתה נתהדהדה באוזני קריאתה האחרונה של בתי הקטנה בדרכה לקרשניק: "טאטעניו", והפצע נפער מחדש.

פעולה הרסנית על מצב נפשו ועצביו של כל אסיר פעלו ביקוריו התכופים של פייקס במחנה. לא עבר יום בלי שיבוא ל"השתעשע" מעט, אלא שבימות החול לא היו אנשים במחנה, להוציא חולים ומחלימים שהשתדלו להיעלם משדה ראייתו. אבל ביקוריו ביום א', כשהכול גמרו את העבודה במוקדם, הטילו בהלה ממש. הייתה ודאות שלא יעזוב את המחנה בלי קרבן, והלוואי אחד בלבד. כל איש חרד: על מי יפול הגורל היום? שעתו של מי הגיעה? משיצא הרוצח את שטח המחנה הרגיש כל אחד עצמו כנולד מחדש.

התנכלויות ורציחות לא פסקו

הרציחות לא פסקו, והיוזמה עברה לידי המרצחים ה"קטנים", בדמותם של השומרים האוקראינים. לא ידענו אם ניתנה להם הוראה חשאית להתנכל לנו, או שעשו את מעשיהם על דעת עצמם.

במשך תקופה מסויימת, בראשית הסתיו, כמעט שלא עבר יום בלי רצח. הרוצחים פעלו לפי שיטה אחת וכמעט רק בזידלונג. האוקראיני היה נטפל אל קרבנו על לא עוול בכפו, בתואנה של התרשלות בעבודה, העדרות וכדומה. תחילה היה מתעלל בו במכות, או שהיה מענהו ב"תרגילים" מיוחדים, ופתאום מצווה עליו לרוץ, כחלק מה"תרגיל" כביכול. כשהיה הקרבן מתרחק כדי יריית-רובה, היה הורגו באשמת נסיון-בריחה. כך נרצח פוזנר, האינטנדנט לשעבר של בית-הקברות היהודי ברחוב גנשה בווארשה, בנו של הרב ר' חיים פוזנר, מרבנות וארשה ורב צבאי במיפקדת איזור וארשה.

פעמיים התנכלו הרוצחים גם לאנשי קבוצתנו. בזמן ההוא סיימנו את הקמת הצריפים ליד המחנה והועברנו לעבוד בבניין הקולנוע שבזידלונג. היה זה בית-לבנים גדול, שהוסיפו בו קירות ומחיצות והכשירוהו לתפקיד אחר. ביצענו עבודת בניין בתוך הבית ועבודות שונות סביבו. יום אחד הודיע חבר קבוצתנו, שמואל פריברג, (עתה בארץ) לשומרו האוקראיני שהוא יוצא לצרכיו — בהתאם להוראה — וכשהורשה ללכת פנה אל בית-הכיסא בחורשה, בקירבת מקום. משחזר כעבור כמה דקות נטפל אליו האוקראיני: "לאן הלכת? מה עשית?" וכדומה. לא הועילו טענותיו של שמואל, כי ביקש רשות והיא ניתנה. האוקראיני התחיל להכותו בתואנה שרצה לברוח. מיד הצטרף אוקראיני שני והיכה אף הוא. היכו בידיהם ובקתות הרובים. שמואל צעק במכאוביו וביקש שירפו ממנו. עתה ציווה עליו אחד האוקראינים לרוץ וכבר הושיט את רובהו לירייה. שמואל כבר ידע מה סופה של "ריצה" זו, לא ציית והגביר את צעקותיו, עד שנשמעו בבתי הזידלונג הסמוכים. נשי הגרמנים יצאו, גערו באוקראינים על שהם מענים את הנער, חירפו וגידפו אותם ואיימו עליהם. רק אז הרפו הרוצחים מקרבנם וכך ניצל.

השני בתור היה חברנו הרשל בלאט. וכך היה המעשה: יום אחד נשאנו שקי-מלט ממחסן מרוחק מהבניין כשהאוקראיני שומר את צעדינו, הלוך וחזור. כל איש נשא על כתפו שני שקי-מלט. נטפל אלינו האוקראיני ודרש שנמהר יותר. החשנו צעדינו. באחת ההליכות התאנה לנו במיוחד. החשנו עוד יותר כמעט כדי ריצה והוא הוסיף וצעק: "מהר יותר". החשנו את הריצה. כשהגענו ממש ליד הכניסה של הבניין התמוטט הרשל בלאט מעייפות ומקוצר-נשימה ושני שקי-המלט נשמטו לארץ יחד אתו. הכנסנו את השקים שלנו לתוך הבניין, וכשיצאנו ראינו את האוקראיני מקים את הרשל, מכה ובועט בראשו, בפניו ובכל חלקי גופו. כשנפל הרשל, שב והקימו והוסיף להכותו ואחר כך התחיל להלום בו בקת הרובה. שוב נפל הרשל ושוב הקימו האוקראיני, והפעם פקד עליו "לרוץ". הרשל התחיל לרוץ, אולם אך עשה שניים-שלושה צעדים צעקנו לעברו במקהלה "עמוד". הוא עצר אינסטינקטיבית, אבל רצה להמשיך. לשאלתנו "מה אתה עושה?" השיב: "לא איכפת לי, כמה אפשר לסבול, שיגמור אתי". לא הנחנו לו לזוז. הקפנו אותו בצפיפות, איתנים בדעתנו למנוע את האוקראיני מלבצע את מזימתו. משראה כי נכשל, ציווה עלינו לחזור לעבודה. חזרנו לשאת שני שקי מלט כמעט בריצה.

הוכרנו כפועלים טובים ונהנינו מיחס מיוחד של שלטונות המחנה, על כן טיכסנו עצה כיצד להינצל מתאוות-הרצח של האוקראינים. החלטנו להגיב. כשבא מייסטר מיכאל לביקור-פיקוח שיגרתי סיפרנו לו את הכול. הוא ראה את סימני הפגיעה בהרשל והבטיח לגעור ב"שוויין" (החזיר) האוקראיני. ואמנם הזהירו אזהרה חמורה לבל ייטפל ליהודים "שלו", כי החברה מכירה אותנו במשך שנים ולא תרשה להתעלל בנו. האזהרה פעלה. האוקראיני הניח לנו אותו יום לנפשנו, המלווים שבאו במקומו ידעו, כנראה, על המאורע ועל האזהרה ושוב לא התנכלו לנו. משנודע לשומרים, כי נהנינו מיחס מיוחד גם בימי פייקס, על שלא ברחנו אעפ"י שנשארנו ביער בלי שמירה, התירו את רצועת שמירתם עלינו. המשמר רק ליווה אותנו למקום העבודה, אך משהגענו לשם היינו שוב חופשיים בתנועה.

יום אחד הופתענו למראה מחנה רב של אנשים בלתי מוכרים ומוזרי מראה, מפוזרים סביב בניין הקולנוע. נתברר, כי הם גולים רוסים שגורשו מאזורי החזית, שנעה עתה כל הזמן מערבה. היו ביניהם גברים ונשים מזדקנים וילדים בני כל הגילים. צעירים כמעט שלא היו בתוכם. הם ישבו משפחות-משפחות או התגודדו בקבוצות. מפסולת-עץ הבניין הפזור בסביבה ומענפים שליקטו בחורשה הקרובה הדליקו מדורות והתחממו לידן בקור הסתיו. בהזדמנויות שונות, באין עין פקוחה עלינו, נכנסנו עמם בשיחה, והם סיפרו על היחס האכזרי של השלטונות הגרמניים לאוכלוסיה האזרחית, על הגירושים ועל תלאותיהם עד הגיעם הנה. על הצפוי להם לא ידענו דבר, אף הם לא ידעו. עייפים ומיואשים, היו אדישים לאשר יבוא. משנודע להם מי אנחנו, לא היססו להשיח את לבם, סיפרו את הידוע להם על קורות היהודים בסביבתם ועל המתרחש בחזית. כך מצאנו אישור לידיעותינו הקלושות על תבוסות צבא הרייך ה"בלתי-מנוצח" ועל נסיגתו. שאבנו מכך נחמה-פורתא ושמץ תקווה, כי שלטון הרשע הנאצי יתמוטט בקרוב, אם נזכה ואם לא נזכה.

קיימנו קשר כלשהו עם העולם החיצוני, תנועת המחתרת הפולנית ועם וארשה, על-ידי יהודי-המחתרת שחיו בצד הארי. בחזקת קשר שימש פועל רכבת פולני, או כביכול פועל רכבת, שהיה מבקר לעתים בבית-המלאכה לגרמנים שמחוץ למחנה, שם עבד כסנדלר חברי הטוב מאיר רוזנבלט. נפגשים היינו לעתים רחוקות, כי בעלי-המלאכה גרו מחוץ למחנה, והוא היה מספר לי על ביקוריו של הפולני, על הקשר שמקיים השען שיעלע גולדראט מקרשניק עם בתו הגרה כפולניה בווארשה ועל העזרה שמגיש איזה מוסד או ועד, — אז לא ידעתי מהו ומה טיבו — לקבוצת אישים מיהודי וארשה שבין אסירי בודזין. אחדים מהם היו ידועים בבודזין, וביניהם הרבנים שטוקהאמר ושפירא מווארשה, מנהל קק"ל בפולין בלוך, ד"ר וודובינסקי, ד"ר פרידהיים ואחרים.

בסתיו סיימנו גם את העבודה בזידלונג והתחלנו לעבוד במיפעל, שוב בהדרכתו של נגר-הבניין הישיש, מכרנו הוותיק. אותנו גם כאן פקדו תלאות חדשות, שהתחילו השכם בבוקר עם הצעדה של 4-3 קילומטרים למיפעל. צרת רבים חצי נחמה, אבל בצרת הרבים — למעלה מאלפיים איש — לא הייתה כל נחמה לפרט. מיצעד זה של מאות "החמישיות" היה כולו עינוי: הלכנו בסך ומפקדי הפלוגות והאוקראינים, צעקו — "שמאל, ימין", פקדו להחליף רגל וכדומה; דרשו כי נשיר כל הדרך, בכל מזג-אויר, בבוקר-סתיו, בסגריר או בגשם שוטף. שרנו בכל השפות שידענו, שרנו שירי-לכת של הצבא הפולני, ומאלה היו השומרים שלנו מרוצים ביותר, שירים ביידיש, שירי אמונה, תקווה ונחמה ושירים לאומיים בעברית. שירים כ"אבינו מלכנו", "אני מאמין", "הללויה" ואחרים נסכו מעט כוח ברגלינו העייפות והכושלות, ליכדו קצת את שורותינו על אף ההרגשה המרה של "איך נשיר את שיר ה'" לפקודת טובחי-יהודים אלה. נקמנו בהם על-ידי שירים מסויימים. לפעמים דרשו כי נחזור על שיר מסויים שנתחבב עליהם במיוחד, בשל נימתו העצובה או העליזה, הכל לפי מזגו של האיש המלווה.

רבת-תלאות היתה החזרה למחנה בערב. בתום העבודה מנה כל ראש קבוצה את קבוצתו והביאה למקום מיפגש הפלוגה. כאן מנה מפקד הפלוגה את פלוגתו

והעבירה למקום המיסקר של כל הפלוגות בכל מקומות העבודה. עתה התחיל מפקד הגדוד, שיפיאצקי, מונה את הכל. בימי הסתיו המתקצרים והולכים הייתה הפעולה מסתיימת לאחר שהחשיך היום. פעמים רבות היינו מחכים, מוכנים ליציאה, לבוא המשמר האוקראיני, ואלה היו על-פי רוב מאחרים, כנראה בזדון. כשבאו סוף-סוף התחילה הספירה בשער, שגזלה זמן רב. היינו יוצאים לדרך בחשיכה. בערבי הסתיו הגשומים והקרים הייתה זו הליכה קשה במיוחד.

בחשיכה הייתה ההליכה אחרי העבודה, תוך כדי שירה רצופה, קשה יותר. סוליות-העץ של הנעליים היו נתקלות באבני הכביש וגרמו תקלות רבות. מדשדשים היינו בשלוליות שבכביש המשובש בנעליים הקרועות, ורגלינו נרטבות. אוי לו למי שיצא את השורה, כדי לעקוף שלוליות. רובם של השומרים נשאו את הרובים הדרוכים בידיהם, כדי להפחיד את המבקשים לברוח. גרועה מכול הייתה ההליכה על הכביש הרטוב שקפא. היינו מועדים ונופלים כל כמה צעדים. והגרוע ביותר היה "ספורט" האוקראינים במיצעד הערב: היו מוציאים מישהו מהשורה, מכים אותו בתואנה שלא הלך כראוי, או יצא הצידה, מחפשים בכליו ובכיסיו, נוטלים ממנו את כספו וכל מצרך שהיו להוטים אחריו ומריצים אותו להשיג את קבוצתו ושורתו, בצירוף אזהרה שלא יעז לספר דבר למישהו או להתאונן.

בשעה מאוחרת היינו מגיעים לשער המחנה וכאן התחילה ספירה חדשה, שנמשכה זמן רב. בספירה זו נכחו תמיד מפקד המחנה ועוזריו הס"ס, הערוכים משני צדי השער. כשנכנסנו סוף-סוף למחנה, עמדנו בתור לארוחת-הערב ולמנת-הלחם עד שעת כיבוי האורות, כשכל איש חייב להיות במקומו, על הדרגש.

גם השינה לא קלה הייתה. האוויר בצריף, בו גרו למעלה מ-600 גברים, היה קשה מנשוא. רגילים היינו לומר: "אפשר לחתוך את האוויר בסכין" או "אפשר לתלות גרזן באוויר". היו גם טיפוסים שהטילו מימיהם בצריף ולפעמים עשו גם את צרכיהם בפינות. שומרי-הלילה של הצריף התחקו אחריהם, אלא שלא הצליחו לתפסם. הגרדת וכינת-העור אף הן הציקו יותר בשעות הלילה, בהתחמם הגוף. הייתי מגרד את בשרי עד זוב דם ובזה רק הגברתי את האש הצורבת. לפעמים לא הצלחתי לעצום עין על אף העייפות, ובבוקר קמתי עייף ורצוץ יותר משהייתי בערב.

לא חסרו גם אנשים חסרי מצפון, שניצלו את עייפות חבריהם וגנבו מהם באפילת הלילה כסף, חפצים ואף מצרכי-מזון. לעתים קם מישהו בבוקר בצעקה "אוי, מ'האט מיך אומגליקלעך געמאכט", שכן נגנבו האמצעים האחרונים לקיומו העלוב.

כך נמשכו ימים ושבועות, קודרים וחשוכי-תקווה לשינוי כלשהו. היאוש שלט בכול, אף-על-פי שהרעב לא הציק עתה כל כך, ונפוחי-רעב מוזולמאנים כמעט שלא נראו. היו גם מוזולמאנים שהתאוששו ומצבם נשתפר. באופן אינרטי המשיך כל איש אז מלחמתו לקיום. יצר-החיים עשה את שלו והמריץ להחזיק מעמד בכל האמצעים. אלא שבשיחות בינינו אמרנו כי לשווא כל המאמץ וגורלנו נחרץ.

מחנה בודזין ניצל מהשמדה

באו ימי ראשית נובמבר ואישרו את חששותינו. על חיסול מחנות טרבניק ופוניאטוב, עם רבבות היהודים שבהם, נודע לנו מייד. אף-על-פי ששני המחנות רחוקים ממחננו וקרובים לא היו לנו שם או שלא ידענו עליהם, המם אותנו האסון ודיכא. בלבנו

קיננה ההרגשה, כי הכורת שעלה על המרכזים היהודיים הגדולים האלה לא יפסח הפעם גם עלינו. הרגשה זו הפכה כמעט לוודאות. לא היה ספק בלבנו, כי ימינו ספורים.

איני זוכר את התאריך, אך ימים מעטים אחרי חיסול פוניאטוב סגרו אותנו בצריפים בערב ובלילה. נאמר לנו, שיש חשש להתקפת פרטיזנים ועלינו להשתטח על הרצפה בשעת יריות. להטעייה זו לא נתפסנו כלל. משמעות ההסגר היתה ברורה לכולנו. היינו סגורים שלושה ימים, ובאחד מהם הבחנו בפלוגה גדולה של ז'אנדארמים וס"ס שהקיפו את המחנה. זהו-זה, אמרנו בלבנו, נכונים לגרוע מכול.

איני זוכר כמה זמן היינו מוקפים ז'אנדארמים, שכן לא ראינו את המתרחש בחוץ. אחרי צפייה נואשת למוות היתה פתאום הרווחה. הצריפים נפתחו, הורשינו לצאת לחצר, ולמחרת אף יצאנו לעבודה. דיוקם של דברים אינו ידוע עד היום. אספר על כן את סיפור-הנס, לפי הידוע: להנהלת מפעל הינקל בבודזין נודע מפי שטוקמאן, כי עומדים לחסל את המחנה. ההנהלה המקומית ביקשה באופן דחוף את עזרת ההנהלה המרכזית בגרמניה. זו ביקשה מגרינג, ראש האוויריה, לבטל את הגזירה, שכן בלי העובדים, שאומנו על-ידיהם במשך שנים, לא יוכלו לעמוד בהתחייבויותיהם לאוויריה. גרינג הורה לבטל את ההשמדה וכך ניצלנו. אין יודע מהי מידת האמת בסיפור או בחלקו, אבל השינוי הפתאומי ויציאתנו לעבודה כאילו לא קרה דבר, מאשרים אותו.

בהקשר זה אציין כי כמה משרידי בודזין שהכירו את היחסים בתוך המפעל, ומהם שעבדו בו לפני הקמת מחנה בודזין, — אני עצמי לא עבדתי במפעל — מדברים עד היום בהוקרה על יחסם של אנשי ההנהלה ליהודים, ובייחוד של המנהלים היינצה וסטיפאן. הם מספרים על מעשי הגנה על יהודים מפני פייקס, על התערבות פעילה להצילם מתאוות הרצח שלו, ובמקרים שנבצר מהם לעזור היו מגנים את מעשיו הסאדיסטיים בנוכחות יהודים — תופעה לא שכיחה בימים ההם. אפשר לומר, כי יהודים זכו ליחס הוגן של הממונים הגרמנים במפעל בודזין, פרט לכמה יוצאים מן הכלל.

גזר-ההשמד על מחנות היהודים במחוז לובלין, שפסח באורח פלא עלינו, לא פסח על המחנה בראחוב. כרעם הכתה בנו, הקומץ הקטן מבני העיירה שנשארנו בבודזין, הידיעה על השמדת אחינו וקרובינו בראחוב, ואתם הקבוצה מקריחוב, יחד כ-400 נפש מישראל.

סיפרתי לעיל שהקבוצה מקריחוב היו צעירים ובריאים, לבושם נאה והופעתם כשל משכילים. לפי הסיפור שהגיע לאוזנינו היתה בקבוצה צעירה יפהפיה, אשר לזארצ'יק, שתאוותו החולנית לנשים היתה ידועה לא פחות מתאוותו לרצח, בחר בה להיות עוזרת בביתו ולמעשה — פלגשו. היא עשתה בביתו שבועות אחדים. יום קיץ אחד הוציא את האשה אל הגן, אל ראש הגבעה הנשקפת על כל הסביבה, וציווה לקשרה ערומה אל אחד העצים. כל היום התענתה האשה בקו־ני השמש היוקדות ובבזיונה. לפנות ערב, לעיני כל המחנה וההמון הפולני שנתאסף, שיסה את כלבו באשה הערומה, וזה קרע נתחים-נתחים מבשרה. לזארצ'יק התענג על המראה, עד שנפחה האשה את נשמתה ביסוריה ובקלונה. על אחותנו המעונה, עליה ועל שכמותה אמר המשורר "לא לך החרפה כי אם למענייך".

אבדן אחי

על כליונם של אנשי ראחוב נודע לנו בערב סתיו אפל וגשום, בדרך חזרה מהמפעל מבוססים בבוץ, כושלים ומועדים, עייפים ורצוצים. כרגיל ציוו האוקראינים לשיר, ואנו לא יכולנו לשאול את מענינו "איך נשיר", ושרנו עד צרידות הגרון. לפתע הודיע חבר, מפי אשה פולניה אלמונית, כי כל היהודים ממחנה ראחוב הוסעו אל אחד המכרות בנובה-וייש, נורו והמכרה נסתם עליהם. חשנו כי אמת אמרה, והאמת הלמה בנו כהלום רעם.

היינו במחצית הדרך למחנה. בצעד כושל הגעתי לצריף. עליתי על הדרגש והתייחדתי עם כאבי ועם אבלי על אבדן אחי האחרון והאהוב, על קרובים, רעים וידידים נאמנים. נצטרף צער זה לצער על כליונם של רוב בני העיירה, אשר קיווינו כי יישארו לפליטה, לצער על אחים צעירים אלמונים שהובאו מצ'כיה הרחוקה ונרצחו על אדמת העיירה.

התפלשתי ביגוני הכבד ולא ירדתי מיצועי כל הערב. תמהתי על חברי האוכלים ומסדרים את ענייניהם אחרי ידיעה כזאת. כל אותו לילה לא עצמתי עין. שואה זו, כשלושה-עשר חודש לאחר שואת העיירה ואבדן משפחתי, הגדישה את הרגשת השכול. אז עוד היתה אי-ודאות לגבי מטרת הגירוש, טיפחנו אשליות מתוך תמימות. אז היה לידי אברהמ'קה, שניחם אותי ועזר לי להתגבר. עתה אברהמ'קה איננו, ואין איש עמי לנחמני. יחיד נשארתי מכל משפחתי הגדולה והענפה.

לפני שלוש-עשרה שנה, כשעזבתי את ביתי ואת עיירתי, היה אברהמ'קה כבן עשרים ומעלה. חלוש היה מילדותו ובעל-מום למחצה, מאז נפצע וחלה במלחמת העולם הראשונה. השארתי את הבית בלי פרנסה, שכן הייתי המפרנס היחיד מאז נתייתמנו מאבינו, ואני בן 17. כשחזרתי לפני כשלוש שנים כבר היה אברהמ'קה לאיש, קנה תורה, והיה אהוב ומקובל על הבריות, יהודים ולא יהודים, חבריו וידידיו התגאו בידידותו ורבים מהם ביקשו את עצתו.

בשנתיים שחיינו יחד עד הגירוש שמחתי בראותי את עמידתו בתלאות המלחמה ובסבלותיה. יחד עבדנו בעבודות המפרכות והוא, החלש, לא פיגר אחרי, הבריא והחזק. שמחתי כפולה היתה: חולשתו היתה תוצאה של העדר תנאי-חיים נורמליים, והנה הבריא בעבודה הקשה. מה רחב לבבי למראהו, והנה נלקח ממני. כבימי האסון לפני שנה גם עתה שקעתי באפטיה. טעם החיים והמלחמה עליהם ניטל ממני. בחלתי באוכל, זלזלתי בעבודה, ובבודזין היה זלזול זה מסוכן בהרבה משהיה אז. אך אדיש הייתי: אחת היא לי.

אלא שיחד עם הכאב, היגון והאדישות השתלטה עלי גם הרגשה מופלאה, אמונה כמעט ודאית שמילאה את כל ישותי, כי נועדתי לחיים.

בריחה מאורגנת

בימים האחרונים של שנת 1943 נפל מאורע בחיי המחנה, המדובר בבריחת 8 יהודים מהמפעל, שלקחו עמם נשק ותחמושת ממחסן הנשק של הוורקשוץ. את סיפור המעשה שמעתי מפי יעקב אנדר.

יעקב עבד אצל הוורקשוץ כמעט מיום בואו לבודזין, כמטפל בכלבי השמירה. בתפקידו זה היה נוסע העירה לעתים תכופות עם אנשי הוורקשוץ להביא אספקה לכלבים ולבעליהם. מפקד הוורקשוץ היה נותן לו את מפתחות מחסן-הנשק, כדי שישגיח עליו וינקה אותו. אנשי הוורקשוץ הפעילו במפעל מתקן לעישון בשר-חזיר ונקניק, לצורכם ולצורכי משפחותיהם בגרמניה. יעקב עזר להם גם בעבודה זו, אכל ולן במפעל.

באחד הימים פנו אל יעקב כמה מאנשי בלז'יץ והציעו לו להצטרף לתוכנית בריחה, שהצלחתה מותנית בעזרתו: הם ייצאו בפרצה בגדר שמאחורי מאורת-הכלבים, יצטיידו בנשק ובתחמושת ממחסן הנשק ובמוצרי בשר ושאר מצרכי-מזון ממחסני הוורקשוץ. בראש הקבוצה התייצב סמל לשעבר בצבא הפולני שהגיע לבודזין מבלז'יץ, אף כי לא היה מאנשי המקום. יעקב הסכים. התוכנית עובדה לכל פרטיה, ועל כוסית יי"ש התחייבו אנשי הקבוצה בשבועה לשמור את הדבר ביניהם ולעשות להצלחתו. עתה נזכר יעקב באביו החי במחנה ובגורל הצפוי לו בשל בריחתו. הוא הודיע לחבריו שעליו להביא את אביו בסוד התוכנית ולשכנעו להצטרף, שכן לא יוכל להפקירו. אם לא יסכים האב, יצטרך לחשב את דרכו.

האב סירב להצטרף והפציר בבנו לוותר על התוכנית, תוך פירוט הסכנות. יעקב טען כי אינו יכול לחזור בו, וכי גורל הבריחה תלוי בו. אם האחרים לא יסוגו, ייאלץ להצטרף. האב ביקש מיעקב כי יחכה לו ויצא.

אחרי שהייה קצרה חזר האב וקרא ליעקב אל שטוקמאן ואישים אחרים מהמחנה, אנשי ציבור ידועים, להם סיפר את העניין קודם לכן. כולם ביקשו מיעקב, בשם האב ובשמם, לוותר על תוכנית הבריחה, לפי שהוא מסכן יהודים רבים במחנה. כשסירב יעקב, הזכיר לו שטוקמאן כי יש בידו לאסרו ואז תתבטל התוכנית מאליה, אלא שאינו רוצה בכך והוא תובע ממנו להתחייב כאן בפני הכל כי לא יברח. הוא יאמין בהבטחה ויניח לו לחזור לעבודה כאילו לא קרה דבר. אם יסרב, יצטרך, לטובת הכלל, לעצרו במחנה. יעקב נאלץ להבטיח והכל היו סבורים שעם הסתלקותו מהתוכנית היא בטלה מאליה.

יעקב סיפר לחבריו את הסיפור כולו. הם סירבו לבטל את התוכנית, ומאחר שהצלחת הבריחה היתה קשורה בעבודתו של יעקב בוורקשוץ, תבעו ממנו לוותר עליה כדי לאפשר לאחד מהקבוצה לקבלה. יעקב הבין והסכים. מאותו יום התחיל להתרשל בעבודתו ולנהוג בחוסר אחריות. היה זה מקום עבודה נוח ומכניס, שאיפשר לו להתקיים יפה ולתמוך באביו ובנזקקים אחרים. אך הוא ויתר על הכל והביא לידי כך, שיום אחד גירשו מפקד הוורקשוץ מעבודתו והשאיר את עוזרו, שהיה אחד מקבוצת הקושרים.

לחג המולד ולראש-השנה יצאו רבים מאנשי הוורקשוץ לחופשה לגרמניה. הקושרים ניצלו את היעדרם, ובאחד הערבים של סוף דצמבר לא חזרו שמונה אנשים מהמפעל. במחנה נתעורר חשד, אך איש לא ידע מה קרה. שטוקמאן ויתר מנהיגי המחנה המתינו שעה ארוכה ואחר כך שלחו שליח נוסף למפעל לשאול לגורל הנעדרים. עתה נודע, כי ברחו ולקחו עמם נשק אוטומטי, ארגז של רימוני-יד, בשר מעושן, נקניק וכדומה.

עוד באותו ערב הוזעקה תגבורת מקרשניק והרדיפה החלה. בלילה לא השיגום הרודפים ובבוקר המשיכו. באותו יום לא יצא איש לעבודה עד קרוב לצהריים. הרודפים, שנסתייעו בכלבים, לא גילו דבר גם בבוקר, מפני שהבורחים בחרו במזג אויר שטשטש מייד את עקבותיהם.

יעקב הובא ונחקר ארוכות על-ידי החוקרים מקרשניק. כשנכנס למשרד הוורקשוץ ספג מהלומה שהפילה אותו. החוקרים טענו שלא ייתכן כי הבריחה בוצעה בלי ידיעתו. יעקב התגונן, שהבריחה נתאפשרה בגלל פיטוריו; בלי ידיעתו לא היו יכולים לברוח, והוא לא היה מסכים לכך משום הסכנה הצפוייה לאביו. הם הרבו להכותו אך הוא עמד על שלו. כשניסה החוקר לשסות את הכלב ביעקב, זינק הכלב אך נסוג מייד. מפקד הוורקשוץ פרץ בצחוק והסביר לחוקר, כי יעקב גידל את הכלב. אחרי חקירה ארוכה וקשה שלחו את יעקב לחופשי, מוכה, פצוע ושותת-דם.

מפקד הוורקשוץ החזיר את יעקב לעבודתו הקודמת ואמר: "אתה חושב, שד שכמותך, כי איני מבין מה היה חלקך בעסק זה? אבל מילא, מה שהיה — היה."

היתה זאת בריחה ראשונה בבודזין שלא גררה אחריה עונשין לנשארים, ייתכן, כי המעשה בישר מיפנה בהתנהגותם של הגרמנים כלפי אסירי בודזין. מקבוצת הבורחים לא נותר איש בחיים. אחדים נתפסו לאחר זמן על-ידי הגרמנים, ואחרים נרצחו בידי הפולנים.

ליל הטבח

אותו ליל פברואר, ה-7 או ה-8 בו, — הדעות חלוקות — הלילה האחרון במחנה העבודה בודזין, נחתם בזכרונם של רבים משרידי המחנה כלילה המזועז ביותר שידעו בתקופת השואה כולה.

היום שקדם לו היה יום-חורף רגיל, יום ככל הימים. אחרי ארוחת-הערב, בטרם חזרו הכול לצריפיהם, בעוד רבים מתרוצצים מצריף לצריף, מי לסנדלריה או למיספרה ומי לביקור, התחילו היריות זורעות מוות בקהל. היריות התחילו בבת אחת מכל העברים, ממגדל השמירה ומפינות אחרות. ישבתי על דרגשי העליון בצריף כמעט ריק, כשהחלו האנשים הנפחדים פורצים בבהלה פנימה ואימת-מוות בעיניהם. ואכן השיג המוות חלק מהם בפתח הצריף. הכל נדחקו שפופים והשתטחו מיד על הרצפה, מפחד הכדורים המעופפים. הם סיפרו על הרוגים — מי ליד צריפו, מי בבית-הכסא או בדרך אליו. הכדורים חדרו לצריפים דרך הקירות, ואיש לא ידע היכן יחפש מחסה. אחדים מצאו מקום להשתטח במעברים בין הדרגשים, רבים זחלו אל מתחת לדרגשים או שכבו על הדרגשים התחתונים. איש לא העז לעלות לדרגש גבוה יותר.

החברים שהגיעו מבוהלים ביקשוני לרדת. כבמקרים רבים קודמים, כשנשקפה לי סכנה ישירה, נשארתי אדיש. משהו קפא בקרבי, ועשאני שווה-נפש לכדורים השורקים מסביב וחודרים בעד הקירות גם לצריפנו. פעל גם ההרהור שאין מפלט מהכדורים ואין טעם להישאר בחיים, שיגאלנו הכדור בבת-אחת מכל הסבל והתלאות, שסופם מוות בצורה זו או אחרת. אולי פעלה גם האמונה שדיברתי בה, כי הנני חסין מפני הסכנה, בלתי פגיע לכדורים. כל זה חלף במוחי כהרף-עין ונשארתי במקומי.

מטח היריות העז נמשך כשעה וחצי, וכל הזמן נשארו הכל צמודים לרצפה ולכל מקום נמוך. כשנעשו הצרורות קלושים יותר והפוגות קצרות חלו בין מטח למטח, התחילו האנשים עולים על יצועיהם, כי השכיבה על רצפת הבטון בקור פברואר היתה קשה. כמעט שקפאו. משעלו חברי לדרגש שוחחנו על מאורעות הערב והעלינו סברות. איש לא ידע דבר. עם החוץ לא היה כל קשר, היריות נמשכו בהפסקות. פתאום פרץ לתוך הצריף אוקראיני, פלט כמה יריות והלך. מאוחר בערב נהרג אדם ליד עביט השופכין

כשירד לצרכיו, ואחר שכב הרוג בפתח. רוב האנשים עשו את צורכיהם אותו לילה ליד דרגשיהם ובפינות הצריף מפחד המוות האורב בפתח.

גם אחרי שנפסקו היריות לא העז איש להירדם. ערים שכבנו עד אור הבוקר. ארוחת בוקר לא ניתנה. סגורים היינו בצריף, אף-על-פי שפתחו פתוח. רק בשעות הבוקר המאוחרות, קרוב לצהריים, שמענו תנועה במחנה, וגם את עגלת המטבח נעה בשטח החצר. סקרנים הציצו החוצה. יצאתי גם אני ועיני ראו את ממדי האסון. קציר הלילה היה קרוב למאה הרוגים. העגלה אספה את הגופות הפזורות בכל המחנה, ובכל הצריפים. בין ההרוגים היה גם מפקד האורדנונגסדינסט. צוות אחד אסף את הקרבנות והטעינם על העגלה, וצוות שני הביאם לקבורה בקבר אחים בחורש הסמוך.

אין יודע מי יזם את הטבח ומי פקד עליו. אך אשר למניעים נשמעו שתי גירסות. לפי הגירסה האחת ניצלה קבוצת אנשים, שידעו כי עומדים להעבירנו למחרת היום למחנה-הריכוז, את שעת-הערב, כשרבים הולכים לבתי-הכיסא והתחילו חותכים את התיל שמאחורי בתי-הכיסא, כדי לברוח מהמחנה. האוקראינים, שהרגישו בדבר, ירו בהם והרגום, ותוך כך התחילו לירות בכל מי שנזדמן להם בחצר. משהחלו האנשים בורחים לצריפיהם, רדפו אחריהם האוקראינים והשיגום ליד הצריפים ובתוכם. לפי סברה זו נמשכו היריות והרצח, כדי להפחיד את המבקשים לברוח.

הגירסה האחרת אמרה, כי לא היה כל נסיון בריחה, אלא שהס״ס והאוקראינים ידעו כי עומדים להעבירנו למחרת למחנה-ריכוז, ובכך ייגמר תפקידם כשומרי המחנה ומפקדיו, והם יועברו לתפקידים אחרים ואולי יישלחו לחזית; על כן החליטו להפוך את לילם האחרון בבודזין ל״הילולא רבתי״. העובדה, כי איש ממפקדי הס״ס לא בא להפסיק את הטבח, מעיד כי אשמים בו לא רק האוקראינים.

היה זה הטבח הגדול ביותר בבודזין בימי שהותנו שם והטבח האחרון במחנה זה.

המומים, נפחדים ואבלים יצאנו מצריפנו, אחרי שנודע לנו כי עומדים להעבירנו למחנה-הריכוז. ההעברה החלה אחר הצהרים. היה זה יום חורף נאה. אחרי צינת הלילה זרחה שמש פברואר מאז הבוקר, הפשירה את השלג וחיממה את האוויר. רק לנפשותינו לא חדרה כל קרן אור. הנה נסתיימה תקופה של ה״ארבייטסלאגר״, שתחילתה משטר פייקס, רוצחם של יהודי בודזין והסביבה, והמשכה שקט יותר, אנושי יותר. מה צופן לנו המחר? הנה מתחילים להעבירנו ל״קאצט״, מלה אשר צלילה בלבד מקפיא את הדם.

ההעברה החלה אחרי הצהריים, קבוצות-קבוצות. כשיצאו השומרים ללוות קבוצה אחת נצטוותה קבוצה אחרת לבוא למקלחת. תורנו הגיע בשעות המאוחרות של אחר הצהריים. בפרוזדור המקלחת נצטווינו להתפשט ולמסור את בגדינו. השאירו לנו רק את הנעליים והכובע, וגם באלה נערך חיפוש מדוקדק. הוזהרנו, כי כל המסתיר כסף וחפצים ייענש קשה, מפני שבקאצט אסורה החזקת כסף באיסור חמור. כל מה שנמסר או נמצא בבגדים לקחו האוקראינים לעצמם.

בצאתנו מהמקלחת קיבלנו בגדי ״קאצט״, בגדי-פסים בכחול ואפור. לכל איש נזרקה חבילת בגדים, אך מייד נתברר שאין הבגדים לפי מידותינו. מחלקי הבגדים אמרו לנו להחליף את הבגדים בינינו לבין עצמנו. בינתיים נאחרה השעה והם האיצו בנו לגמור מהר, משום שמבצע ההעברה חייב להסתיים לפני רדת הלילה. עד שיצאנו לדרך נטתה השמש הרבה מערבה. הפעם צעדנו בלי שירה.

הגענו לשערי ה״קאצט״ זמן רב לאחר השקיעה. פקדונו פעם ופעמיים ורשמו את שמותינו. בשעת חשיכה נכנסנו לשער מחנה-הריכוז בודזין. ראינו בו את סוף הדרך.

ראשית הקץ של המחנה

מאז בואנו לקאצט בודזין, בראשית פברואר, ועד לתקופה בה מדובר, היינו אביב 1944, קרבה חזית המזרח לאזורנו ולפי הידיעות שבידינו, כבר התנהלו קרבות באזורים של מחוז לובלין.

גם הגרמנים ידעו, כי הנסיגה אינה ארעית, ואין להם סיכוי להדוף את הרוסים. על כן תיכננו את חיסולו של מחנה בודזין, וכדרכם עשו זאת בצורה מוסווה, כדי לא לעורר בהלה במחנה, בריחות וכדומה. יש להודות שתכסיסם הצליח במידה רבה. על המשלוח הראשון הוכרז בראשית האביב. דומני, כי היה זה בימים הראשונים אחרי חג הפסח. באחד ממיפקדי הערב הוכרז על הצורך בבעלי מקצועות חפשיים לאינטליגנציה עובדת, שיישלחו לעבודה בתנאים מיוחדים. ועל כל המשתייכים לסוגים אלה לצאת את השורות ולהירשם. חששות כבדים היו בלבם של אנשי המקצועות האלה. לאחר התנאים בבודזין לא נחפז איש לחפש לו ״אושר״ מדומה במקום שהוא בחזקת נעלם מכל הבחינות. אלא שמכונת השקר והרמייה הגרמנית פעלה את פעולתה גם כאן. אנשים התחילו נרשמים: רופאים, ביולוגים, מהנדסים, מנהלי חשבונות ובעלי מקצועות דומים, כמה עשרות במספר. לאלה צורפו אנשים שנבחרו באורח מקרי מהשורות, וכך הורכב משלוח של 150 איש, שלפי השמועה עמדו להישלח ללובלין. משמע קרוב יותר לחזית. אולם אחר כך התברר כי נשלחו לראדום.

משלוח שני של פחות ממאה איש נשלח ימים ספורים לאחר הראשון והיה מיועד לסטלובה-וולה, קריית חרושת ליד סאנדומייז׳. כנראה אף הוא ממפעלי התיעוש של ממשלת פולין.

הרכבת שני המשלוחים האלה לא נתקלה בכל התנגדות ולא עוררה כל בעיות. על המשלוח השני נודע רק אחרי שילוחו. לא כן המשלוח השלישי. ימים מעטים אחרי המשלוח השני, היה זה כמדומה, בימים הראשונים למאי, בשובנו למחנה, נודע לנו על 300 איש, העומדים להישלח למחנה מיילץ, שם פעל מפעל לחלקי מטוסים של חברת ״היינקלוֶורקה, רושטוק״, בעלת המפעל בבודזין. במשלוחים הקודמים נערכו רשימות המשולחים על ידי מיפקדת ס״ס של המחנה, בעזרתם של עובדי משרד המחנה — השרייבשטובה, ואילו עתה בחרו את המועמדים למשלוח אנשים שהגיעו ממיילץ. מקום מיוחד ברחבת-המפקד הוקצה למועמדים למשלוח, ושומרים מאנשי מיילץ הופקדו עליהם. תחילה התנהל הכל כשורה, והאנשים שנבחרו לשילוח חיכו בשקט במקום הריכוז. מספר המועמדים גדל ונדמה היה שבעוד שעה קלה יושלם. אך פתאום נשתנה הכל. אחד המועמדים חמק מהריכוז ושב אל מקומו

בשורה. משהצליח האחד ניסה גם השני, והצליח אף הוא. עד מהרה נעשתה החמיקה מהריכוז גלוייה וכללית ונשאר בו קומץ קטן. האנשים שנבחרו לשילוח הלכו סחור סחור וחזרו למקומם. המחזה הצחיק את כולנו והצחוק התגלגל ברחבת המפקד. אנשי הס״ס והפונקציונרים נהנו, כנראה, מהמחזה כמונו וצחקו אתנו. מרוצים היו ״מהבחורים שלהם״ שסירבו לעבור למקום אחר, והעיקר — חיסול המחנה היה כרוך לגביהם בהליכה לחזית, תחת לשבת במקום שקט זה, בו נהנו מכל טוב, כאדונים על למעלה מאלפיים יהודים.

אותו זמן, אביב 1944, התרחשו שני מאורעות בקאצט בודזין הראויים לציון.

קצין הלופטוואפה, שסיפרתי עליו, שמר אמונים לידידיו היהודים בבודזין וכשהועברו למחנה ליד קראקוב, ביקר אצלם, עודדם ואף היה מוכן לעזור בבריחה, אעפ״כ נהגו בו ידידיו היהודים ״כבדהו וחשדהו״.

יום א׳ אחד היינו חופשים מעבודה (כרגיל, היינו חופשים ביום א׳, כל שבוע שני). היה יום אביב נאה, השמש זרחה וחיממה, אף כי בשעות הבוקר עוד שרדה צינת-חורף. ניצלנו את מזג האויר האביבי וטיילנו בין הצריפים וברחבת המחנה. המפקד לייבהולד התהלך במחנה, אך איש לא שם לב אליו ולמעשיו. והנה משכה את תשומת-לבנו שיחה ערה בין לייבהולד וה״שפיז״ (כך כינינו את קצין הלופטוואפה), משני עברי גדר התיל הכפולה, שבין המחנה שלנו למחנה הלופטוואפה. עד מהרה נעשתה השיחה קולנית עד כדי כך, ששמענו גם מרחוק כי לייבהולד מוכיח את ידידנו על קשריו עם יהודים אסירים ומאיים עליו בתוצאות. הקצין ענה, שהוא מצפצף עליו ועל כל הס״ס, כינה אותו בכינויי גנאי שונים, כגון פחדן, ״גיבור-יהודים״ ודומיהם (רמז לירייה שירה ברגלו, כדי שלא להישלח לחזית). שניהם יצאו מכליהם עד כי נדמה היה שלולא הגדר המפרידה, היתה המריבה הופכת לתגרת ידיים. אחרי ששפכו קיתוני גידופים וחרפות איש על רעהו ראינו את לייבהולד פונה אל שער היציאה כשחמתו בוערת בו.

לאסירי המחנה היה זה מחזה מרהיב ומעודד אף נרמה היה לנו, כי הקצין נהנה מקהל-הצופים בשעת עשיית-החשבון עם שונאנו המשותף לייבהולד.

יודעי דבר סיפרו, כי לייבהולד התלונן על הקצין, על שהוא מקיים קשר עם אסירים יהודים ועל שהעליב לעיני היהודים אותו, הגבוה ממנו בדרגה ואיש הס״ס. הקצין נדון למאסר קצר, אולם נרמז כי פסק-הדין לא יבוצע אם ייעלם מעיניו של לייבהולד לתקופת ריצוי-העונש. ואמנם נעלם הקצין אלא, שלפי השמועה בילה את הזמן בנעימים בין חברים מהלופטוואפה אשר בזידלונג. עם יהודים המשיך את קשריו גם אחר כך.

המאורע השני — מעשה בשתי נשים שאירע בעיצומו של קיץ, זמן לא רב לפני חיסול המחנה. גב׳ קלר, כפי שהכל כינוה, נמצאה בבודזין מאז גירוש יהודי סביבתנו. היא הובאה למחנה עם היהודים, אף כי בעיניה ובעיני יהודים ולא-יהודים אין היא יהודיה זה עשרים וחמש שנים. הנאצים החזירוה אל מוצאה.

כבת 45 היתה, והיא בת למשפחת ארליכסון בקרשניק. אביה היה למדן וירא שמים. בימי מלחמת העולם הראשונה היתה נערה יפה והקצין האוסטרי קלר, מחיל המצב בעיר, התאהב בה, והיא המירה את דתה ונישאה לו. הם נשארו לגור בקרשניק גם אחרי המלחמה ונולדו להם שתי בנות ובן.

אחרי פלישת הנאצים נלקח קלר לחקירה לגיסטאפו בלובלין ולא חזר משם. הילדים נחשבו לארים ואיש לא נגע בהם לרעה. הבת הגדולה, קריסטינה, עלמה יפה ונעימת-סבר, כבת עשרים, ניהלה בית-קפה לגרמנים ועשתה חיל רב.

בבודזין נהנתה גב׳ קלר מיחס מיוחד. אנשי הס״ס וגם פייקס היו מבאי בית-הקפה של קריסטינה, קריסייה בפי יהודים ופולנים, שניצלה את קסמה האישי לטובת אמה בבודזין, דאגה למחסורה והורשתה לבקר אצלה במחנה. משעברנו למחנה-הריכוז לא ביקרה עוד קריסייה את אמה במחנה, אלא במיפעל.

משקרבה באביב החזית לאזורנו והשילוח מהמחנה התחיל, נתברר, כי קאצט בודזין מתקרב לחיסולו. רבים חשבו על בריחה, לפי שהניחו כי בקרוב תיכבש הסביבה על ידי הצבא האדום. היו שסברו כי עניין של ימים הוא ולכל היותר — של שבועות מעטים. אלא שלאחר הבריחה מחברת ״ג״ק מוט קרשניק״ וחיסול המינהרה במחנה, גברה עירנותם של השלטונות, ואפשרויות הבריחה, שהיו מעטות גם בלאו הכי, נצטמצמו עוד יותר. ואכן לא נעשו נסיונות בריחה בממדים רציניים.

קריסייה קלר ידעה על הגורל הצפוי לאסירי בודזין ולאמה. היא חיפשה דרך להוציא את אמה מהמחנה, והדרך נמצאה.

יום אחד נעלמו ללא עקבות גברת קלר ועמה בחורה שעבדה במיפעל, מריאנקה. בחקירה לא נתגלו כל סימנים לבריחתן ולא נמצאו עוזריהן. איש מהאסירים לא נפגע בגלל בריחה זו, משום התעלומה שבה, שלא נפתרה. אך האסירים ידעו, כי השתיים הוצאו בטנק אל מחוץ למחנה.

ערעור המורל בצבא הגרמני המובס, שרבים מחייליו כבר הבינו כי המערכה אבודה, כספה של קריסייה וחינה הכובש לבבות עמדו לה במיבצע בריחה זה. נהג טנק, שרכבו תוקן בסדנת ג״ק מוט בבודזין, הסכים להוציא את האשה אל מחוץ למחנה. על ההכנות לבריחה ידעו כמה ממקורביה של קלר במחנה, וביניהם מריאנקה, שעבדו באותו מקום. זו תבעה לצרפה, שכן עתידה היא להיות קרבן בריחתה של קלר. הנימוק היה משכנע והחשש מבוסס. הטנקיסט הוציא את שתיהן, והן נשארו בחיים. קריסייה התקרבה אחר-כך ליהודים וכל מקורביה היו מבין היהודים הניצולים. בקיץ 1945 הכירה קצין יהודי מאחד הגדודים הפולנים בסביבה, והם הירבו להיפגש יחד, אמרו כי הם חושבים על עתיד משותף. לא עבר זמן רב וגם הם הצטרפו לדרך בה הלכו אז רבים, לדרך ״הבריחה״.

האיש נח שטוקמאן

תם סיפור מחנה בודזין. אלא שאין להיפרד ממנו, בלי להציב יד לאיש נח שטוקמאן ולספר לפחות את מה שניתן היה לי לאסוף עליו ממקורות מהימנים שהרי אישיותו ואורחותיו של האיש הזה קבעו את דפוסי המחנה, שעליו סיפרנו ובמידה לא מועטה גם את גורל אסיריו.

מחנה בודזין לא נבדל כמעט במאומה מהמחנות האחרים הידועים לנו, ואין ייחודו אלא באיש שעמד בראשו וקבע את התנהגותם של העומדים למרותו, אם ע"י הוראות שנתן ואם בדוגמא אישית. לזכותו, כנראה, יש לזקוף גם את העובדה, שבבודזין לא נגזל, או נגזל אך מעט, ממזונם של האסירים, שלא כברוב המחנות, בהם היתה גניבת חלק גדול ממנות הרעב של האסירים ומכירתן ע"י בעלי התפקידים, כגדולים כקטנים, תופעה שכיחה למדי. בדומה לנח בזמנו אפשר לומר גם על נח שטוקמאן: "איש צדיק תמים היה בדורותיו". בשנות הרשע והאכזריות לא נסחף עם הגלים העכורים, איתן ניצב בחוסן מוסרי ובנקיון כפיים.

נח שטוקמאן נולד בבריסק דליטא. על בית אבותיו ידוע רק זאת, שהיה להם מחסן לחומרי בניין. מאומה לא ידוע על השכלתו ועל השתייכותו המפלגתית של נח. יש יסוד להניח, כי גדל ונתחנך באווירה של פעילות ציבורית רצינית, ואפשר שאף הוא פעיל היה בתחום ציבורי ותרבותי כלשהו, שכן כל ימי היותו ראש המחנה הקיף את עצמו באישי ציבור מתחומי פעולה ומחוגים שונים שנתגלגלו למחנה. גם מבחינה זו נבדל לטובה מראשי יודנראטים ומשאר זקני מחנות, שאיתם נזדמנתי או עליהם שמעתי. בניגוד למחנות אחרים, בהם הייתה מנת חלקם של אנשי רוח ואינטליגנציה ביזויים והתעללויות, זכו בבודזין לטיפול ולדאגה מיוחדים. הם סודרו כאן, במידת האפשר, בעבודות קלות ונקיות ומונו לתפקידים שונים בתוך המחנה ומחוצה לו. לעתים, כשעמד בפני בעיות שההכרעה בהן קשה הייתה, נוהג היה להיוועץ בהם, לבקש את עזרתם ולא אחת הכריע כעצתם. על חוג זה של ידידיו השתייכו רבני ווארשה, הרב שטוקהאמר ז"ל ויבדל לחיים הרב שפירא וכן ד"ר דוד וודובינסקי ואישים אחרים. גם פעילי ציבור מהעיירות הסמוכות, שנכלאו בבודזין, נמנו עם יועציו ואנשי סודו.

חסד עשתה ההשגחה עם קומץ אסירי בודזין, שפייקס ימח-שמו, מינה את שטוקמאן לעמוד בראש המחנה ונתן לו לבחור את עוזריו לעבודה. אין לדעת מה היה יחסו של פייקס לשטוקמאן ואם הייתה לשטוקמאן השפעה כלשהי עליו. אולם מעובדות שונות, אפשר להסיק, שמשהו מאישיותו ומהתנהגותו השפיע גם על פייקס וריסן את רצחנותו. להשפעה זו יש, אולי, לייחס את העובדה, שהשאירו את שטוקמאן בחיים לאחר שנאסר יחד עם זוברמאן ועונה באכזריות שלושה ימים.

ומעשה בחמשת אסירי בודזין שנדונו למוות על-ידי פייקס, לאחר שנתפסו בחטיפת אווז, בהיותם בדרך, במכונית של המחנה. האיכר, בעל האווז, הודיע לז'אנדרמריה, שפרטיזנים שעברו בכפר חטפו אווז מלהקתו ומסר את סימני המכונית וכיוון נסיעתה. הז'אנדרמים עצרו את המכונית, משנוכחו שהיא שייכת למחנה בודזין והחוטפים הם אסירי המחנה, מסרו את העניין לטיפולו של פייקס. הלה פקד להוציאם להורג וציווה על שטוקמאן להיות נוכח במקום. משהובאו הנדונים עד בור הקבר, בחורשה ליד המחנה, נמלך פייקס בדעתו ואמר: "אתם עוד צעירים ובריאים, תעבדו בינתיים ויומכם בין-כך יגיע". הוא פסק 75 מלקות לכל אחד מהם ומסר את פרגולו לשטוקמאן לבצע את העונש. שטוקמאן שהכיר את אופיו ודרכי תגובתו של פייקס ידע כי כדי להציל את קרבנותיו, יש קודם לשכך את חמתו ולכן התחיל שטוקמאן להצליף בחזקה. ואכן לא טעה. לפתע קרה משהו לא רגיל אצל פייקס. הוא הפסיק אותו באומרו: "אל תרביץ כל-כך בחזקה, שטוקמאן". העניין נסתיים בכך, שרק הראשון ספג את המנה המלאה ואילו האחרים יצאו בעונשים קלים יחסית.

השפעת שטוקמאן מורגשת הייתה בכל המחנה, בכל מוסדותיו. היא בלטה במיוחד במחנה הריכוז, אולי בזכות היחסים שבינו ובין סגן מפקד המחנה, קלייסט. ייתכן, שהיחסים בין שניים אלה השפיעו גם על המפקד לייבהולדט והדבר נתן את אותותיו לאחר חיסול מחנה בודזין.

שרידי בודזין, שנשארו שם עד הפינוי הסופי, אינם יודעים את תאריך הפינוי המדויק. קרוב לוודאי שהיה זה בסוף יוני או בראשית יולי 1944. לעת הזאת הועברו מרבית אסירי בודזין למחנות שונים. הבלוקים שנתרוקנו פורקו והוצאו גם הם. לפינוי הסופי נשארו כאלף גברים וכל מחנה הנשים כמעט. אלה הגיעו, יחד עם המפקד לייבהולדט, לוויאליצ'קה שליד קראקוב, בקרבת מיכרות-המלח הנודעים.

מצב הכלואים במחנה זה היה בו לזעזע את אנשי בודזין. המשטר במקום הזכיר להם את בודזין מימי פייקס. רעב ועינויים, התעללות והשפלה — צללי אדם, מוזולמנים ומוזולמנים-למחצה.

/מתוך "חושך כיסה ארץ" עמודים 141-203 בהשמטות/

מחנה ההשמדה בבלז'יץ / לפי ו"ס פלישינסקי

מחנה בלז'יץ הוקם בשנת 1942. את הקרבנות הראשונים למחנה זה סיפקו בהמונים הערים והעיירות בגליל לובלין.

הגירוש - חטיפת היהודים והעברתם למחנה, הפעולה המוכרת בכינוי "אקציה", נעשה כך: פתאום, ללא הודעה מראש, היו פלוגות המישטרה מקיפות את הגיטו, אשר בו רוכזה כל האוכלוסיה היהודית.

קצין משטרה גרמני היה מופיע במשרד ה"יודנראט" ומוסר לחברי ה"יודנראט" פקודה, המצווה על כל היהודים להופיע ביום ובשעה מסויימת במקום הריכוז, משם יובילו אותם מזרחה. הקצין היה מודיע שמותר לכל אחד לקחת אתו כסף ותכשיטים. אין צורך במזון, כי יקבלו מזון בדרך. בהגיע היום, היו השוטרים חוסמים את כל הרחובות והכניסות לבתים ועם נשק ביד היו עוברים מבית לבית ומגרשים את היהודים מדירותיהם ומרכזים אותם בכיכר השוק. כל נסיון של התחמקות או התנגדות היו מדכאים בכוח. קול היריות וצעקות היו ממלאים את סימטאות הגיטו.

אחרי שעות ארוכות של המתנה, בעמידה ובצפיפות איומה, היו מעלים אותם על משאיות, ללא כל הבחנה — זקנים וטף, בריאים וחולים. מעטים הצליחו להתחמק מידי השוטרים ולהימלט על נפשם. יעד המשאיות הייתה תחנת הרכבת שבקראשניק. שם דחסו את היהודים לקרונות משא, את יהודי אננופול ביחד עם המוני יהודים אחרים ממקומות שונים שבאזור. בלילה הייתה הרכבת יוצאת לבלז'יץ.

בהגיעם לבלז'יץ היה קצין של ס"ס משמיע באוזני היהודים כמה משפטים, בעיקר הוראות. היה מודיע להם שהיעד שלהם — מחנות עבודה שבמזרח. אך לפני צאתם לשם, עליהם לעבור "רחצה וחיטוי. כל אחד חייב מיד לפשוט את כל בגדיו, לקפלם יפה ולשים במקום המסומן. את הכסף והתכשיטים לשים במקום אחר, המיועד לכך. אחרי כן יקבלו בגדים נקיים ויוכלו לנוח בצריפים."

אך הספיק הקצין לסיים את דבריו, היו השוטרים מתנפלים על היהודים ומאיצים בהם, שיזדרזו לבצע את ההוראות שקיבלו. פעולת השוטרים הייתה מלווה בצעקות וגידופים, בצליפות שוט ובירויות.

את הנשים והילדים הוציאו לקבוצה לחוד, אשר צעדה בראש ואחריה הלכו הגברים. את כולם הובילו לבניין, שמעליו היה שלט "בית מרחץ".

כל העדים, אלה שנשארו בחיים אחרי מחנה בלז'יץ,העידו פה אחד — שבמחנה בלז'יץ השתמשו הגרמנים להשמדת היהודים בגז ספלין.

פעולות ההשמדה הגיעו לשיאן בסתיו 1942, בחדשים אוגוסט, ספטמבר ואוקטובר. את מספר הקרבנות קשה להעריך במדוייק. המחנה בבלז'יץ הוקם למטרת חיסול היהודים, שרוכזו בגיטאות באזור לובלין. לאחר השמדתם, בסתיו 1942, פורק המחנה. היהודים שנשארו בחיים הועברו למחנה סוביבור, בפלך וולודבה.

מספר היהודים שהושמדו בבלז'יץ מגיע ל-600,000 נפשות.

אושוויץ (בירקנאו) /דניאל פרייברג

בצלן של משרפות

אחרי לילה של נסיעה בקרון הסגור והמצחין הגענו בשעת בוקר מוקדמת של יום ו', ט"ו באב תש"ד, 4 לאוגוסט 1944, לתחנת אושוויץ. עד לאותו לילה לא שמעתי את השם אושוויץ, ולא ידעתי את משמעותו. כששאלתי לראשונה מה אומר שם זה, השיב לי הדובר כי זהו השם הגרמני של אושווינצים. הנשאל וכל השאר התחמקו מלהגיד לי משהו ברור יותר. התרשמתי, שמעלימים ממני משהו איום, ולא הוספתי לשאול. כשפתחו את דלתות הקרונות ראינו את שער הכניסה למחנה ומעליו הכתובת "אושוויץ".

גם אילו ידעתי לא הייתי מאמין כי השער היפה, מבחינה אדריכלית, עשרות שלוחות הרכבת, המיתקנים מסביב, כל אלה בנו הגרמנים בשביל חרושת המוות. הכל עשה רושם של מחנה נופש. אך עם היפתח הדלתות התחיל הגיהינום. מספר עצום של אנשי ס"ס מכל הדרגות עטו על הקרונות בצריחות: "ראוס!", הכל החוצה, צרורות להשאיר, וכיוצא בקריאות כאלה. הם נכנסו לקרונות, זירזו את היציאה במכות ובצליפות פרגול, דחפו את המתרשלים והמפגרים. פה ושם ניסה מישהו לגשת אל מזוודתו או צרורו ולהוציא משהו, אבל מכת-שוט החזירה אותו למציאות. עד מהרה החל כל איש לדחוף את רעהו, לזרזו בירידה, מפחד המכות והדחיפות האכזריות. בלי שיורשה למישהו לנגוע בחפציו ירדנו, בגדינו לעורנו, מהקרונות בהם היינו כלואים 20 שעות.

הפרידה מהחפצים ומהרכוש לא היתה הקשה. מיד התחילה קשה ממנה: הסלקציה. התחילו להפריד איש מאשתו, מילדים והורים. צעירים בגיל העבודה בקבוצה אחת, זקנים, ילדים וחלשים בקבוצה אחרת, ונשים צעירות בקבוצה שלישית. את מלווינו האוקראינים הקיפו אנשי ס"ס, פירקו את נשקם מעליהם והוציאום משמר משטח התחנה. מראיהם היה עלוב מאד בלי נשקם ובלוויית משמר. מישהו העיר, כי מוליכים אותם בדרך כל היהודים, "כל באיה לא ישובון", והנכנס בשערי אושוויץ אחת דינו לא לצאת מהם. ראינו נקמה פורתא במענינו האוקראינים, שנמכרו למרצחי עמנו ועתה באו על עונשם בידי אותם מרצחים.

הסלקציה, המלווה מכות אכזריות של הס"ס, נסתיימה בבכי מר וקורע לב של בני-משפחה שהופרדו. מעמדות טראגיים אלה תוארו הרבה, ואין בידי להוסיף. הכל נעשה במהירות. והנה עומדים אנו קבוצה גדולה של גברים צעירים מוקפים משמר ס"ס. העורכים אותנו בטורים. כעבור שעה קלה צעדנו לעבר המחנה.

אווירת אושוויץ נעשתה מוחשית יותר עם כל צעד נוסף לעבר המחנה. יאוש תהומי תקף את כולנו. הנה הצביע מישהו על הבנין משמאל, הרחק מדרכנו, כעל הקרמאטוריום. ידענו על קיומו, אבל פתאום נעשה כה מוחשי, ממש נוגע בנו ומאיים בקרבתו. התנהגותם של הס"ס פיזרה כל אשליה. איש מהם לא דיבר בלשון בני אדם. הם נתכוונו להדהים ולהמם, להמית כל רגש אנושי ולנטוע בך את ההרגשה, כי מעתה ואילך אין לך כל ערך וחלילה לך לרצות או לקוות, לפי שנתון אתה לשבטם ולחסדם של חיות-אדם שמקצועם עינויים, התעללות ורצח.

נרדפים בקולותיהם ובפרגוליהם של הס"ס ורועדים מפחד נכנסנו קרוב לשעת הצהריים בשערי המחנה והושארנו ברחבה אחת בחוץ. יושבי המחנה, שבאו להתעניין מי הם "החדשים", אמרו לנו, כי זה מחנה-מעבר (דולגר), אחד ממחנות בירקנאו שהיה ידוע גם

כמחנה צוענים.הם גם סיפרו, כי שיחקה לנו השעה שלא באנו בלילה הקודם,בשעת מחזה האימים של שילוח כל הצוענים שבמחנה, אנשים, נשים וטף, להשמדה.

הצוענים הבינו לאן הם מובלים, הטילו עצמם לארץ, הגנו בגופם על ילדיהם, הס״ס ועוזריהם נאבקו עם כל אחד בנפרד. הייתה זו עדות שמיעה בלבד, מאחר שכל הבלוקים היו סגורים בזמן האקציה, ואיש לא הורשה לצאת.

מושגים כגון חיסול, השמדה, כיבשנים ושריפת אנשים, שהיו עד עתה בגדר סיוט רחוק שהרגש האנושי ביקש להאמין כי אך חלום בלהות הם, הפכו למציאות מוחשית, נוגעת בך ובכל הסובבים אותך. במרחק מאות צעדים ממך פועלים הכיבשנים, ועשנם מיתמר ביום ובלילה, כל הדרכים והמסילות של אירופה מובילות לכאן אנשים ל״תצרוכתם״ של הכיבשנים. תמול-שלשום האמנת כי קרובה הישועה לבוא, ועתה? גם הביטחון במפלה הקרובה של הנאצים לא ניחם הרבה, שהרי היה ברור כי עד שתגיע הנחמה תצא הנשמה.

הכול דומה כאן לשאול: האש הבוערת, שלטון הזדון והרשע. במשך הימים שעשיתי בבירקנאו תהיתי: אנשים אלה, הנולדו הם לענות את בני מינם, להתעלל בהם ולרוצחם, או שתנאי המקום עשאום לרוצחים? סיפר לי יצחק ברוקירר ביום הראשון או השני בבירקנאו, שהכיר בין הפעילים במקום קאפו או בעל תפקיד אחר, שמוצאו מכפר גראבובקה הסמוך לעיירתנו והבחור היה בין לקוחות אביו ומבאי ביתם. הוא שמח למצוא כאן מכר, מה גם שידע כי הצעיר היה מפעילי הקומוניסטים במקומו, אדם שחלם על אחווה אנושית והטיף לה, ואין זאת כי בחטאו זה הוא נמצא פה. משניגש יצחק לברכו לשלום, התנכר לו. בימים הבאים נוכחנו לדעת כי אף-על-פי שלא שינה שמו, אדם אחר הוא. ולא היה זה מקרה בודד: רבים מנושאי התפקידים באושוויץ היו בעלי עבר ציבורי, שנכלאו כאן בימים הראשונים לקיום המחנה והגיעו לעמדותיהם בשל התנכרותם לעברם והסתגלותם למפקדיהם הגרמנים.

תחילה לא צורפנו לשום מסגרת, לא ניתן לנו מקום קבוע, על כן היינו מופקרים, וכל הרוצה עושה בנו כטוב בעיניו. ואכן כל הרוצה ״טיפל״ בנו באגרופים, באלות או בשוטים. איש לא דיבר ולא הסביר דבר. הכול בוצע בצעקות מלוות מכות. גם קרה שאחד המפקדים המשתעממים התחיל לתרגל אותנו, כלומר, להריצנו ברחבה הגדולה, לצוות ״פול״ ו״קום״ וחוזר חלילה במשך כל שעות היום. בין חיות-פרא אלה, הדומים זה לזה עד לבלי הבחן, מתחרים זה בזה בפראות ובאכזריות, נתבלטו שניים, שעם היותם שונים בחיצוניותם דומים ברצחנותם. האחד צעיר תמיר, כבן עשרים וחמש, צריחותיו מהירות, דיבורו פולני במבטא גליצאי-מזרחי. באלה הכבדה שבידו היה מכה על ימין ועל שמאל, בלוויית קללות וגידופים בקולו שנצרד. ההיפך ממנו היה השני: גוץ ושמן, כבן חמישים, שותק תמיד ואילו ידיו פועלות. לא ידענו אם הוא גרמני או פולני, ולפי לבושו חשבנוהו לגרמני. כך לא ידענו אם אסיר הוא, או גרמני במפקדת המחנה. לבוש היה בגדים אזרחיים, חגור חגורה בה תלוי הפרגול, ורצועת עור מלוכסנת מכתפו משלימה את התמונה. בהופעתו עשה רושם של ראש קבוצת שודדים, שהכל סרים למשמעתו, ודומה היה שגם הפורעים עצמם יראים מפניו. הוא בלט בפראותו האיומה, ומאחר שלא דיבר כמעט, די היה שיטיל מבט במישהו משיפולי מצחו כדי שהאיש יתאבן מפחד. משהתחיל להלום בקרבנו בידיו הקצרות, או להצליף בפרגולו, לא הרפה ממנו עד שכולו זב דם.

כזה היה יומנו הראשון בבירקנאו, וארבעת הימים הבאים דמו לו בכל, אלא שבינתים ״התרגלנו״.

השעות חלפו במפקדים תכופים ״ובאימונים״. אחרי הצהריים הודיעו כי הגיע מרק בשבילנו ועומדים לחלקו באותו מגרש, שנעשה משכננו הקבוע. וזה סדר החלוקה: נצטווינו לעמוד בתור, ושומרים ומפקחים שמרו על הסדר. ליד דודי האוכל נערמו כלים שונים בסוגם ובגודלם. כל הניגש קיבל כלי, ולתוכו נשפך המרק. היו שם סירים שתכולתם כמה ליטרים; ואילו מנת-המרק, כשלושת-רבעי הליטר, דבקה בדפנות הסיר. אדם ליקק את המרק בעזרת ידיו, כי כפות לא ניתנו. היו כלים שלא הכילו את מנת-המרק כולה, ובעל הכלי נאלץ להסתפק במועט. בין הכלים היו פחיות חלודות, קערות וסירים מנוקבים ועוד גרוטאות מסוג זה.

מקבל האוכל חייב היה לבלוע אותו בו במקום ולהחזיר את הכלי לערימה. הכלי שימש אנשים אחדים. בלי שיישטף. אלה שגמרו לאכול עמדו בצד השני והמשגיחים הקפידו שלא יסתננו לתוך התור, ואוי למי שנתפס בנסיון זה. אף-על-פי-כן הצליחו אחדים לאכול מנה נוספת. כשנשאר מזון בדודים לאחר החלוקה היו בעלי התפקידים בוחרים את מקבלי ״הנאכשלאג״ (המנה הנוספת), ואם העז מישהו לבקש עוד מנה ספג מכות. כך התנהלה חלוקת האוכל פעמיים ביום. אחרי האוכל — מפקד ושוב אימונים.

עם רדת הערב נפסקו המיפקדים ואנו נשארנו במגרש הריק. משניתן לנו לנוח מעט מעינויי הגוף, גברו עינויי הנפש. עמדו שמים בהירים ושחונים וירח מלא הוסיף על בהירותם. עשן הכיבשנים המיתמר בלט ביותר, ובאווירו של ערב קיץ היה ריח הגופות החרוכות חריף במיוחד וצורב את נחירינו. הוותיקים יותר סיפרו, כי בזמן האחרון אין כבשני אושוויץ מספיקים לשרוף את גופות המושמדים, ולכן שורפים אותן בערימות בחורשות הסמוכות. כשהתקשו אחדים להאמין, כי אפשר להבעיר גופות, הוסיפו הוותיקים כי לאחר שאוחזות בהן הלהבות, נשרפת הערימה על נקלה. ״בוערות הן כקסמים״, הוסיפו לשם הסבר.

נקל לשער מה התחולל בלבנו, כשכל אחד רואה את עצמו ״מועמד לתנור״, כפי שקראנו לזה. קנאנו באלה שנלקחו לכבשן ישר מן הקרונות, ולא נאלצו להתחבט כמונו ביום הראשון בבירקנאו. לפסוקו של קוהלת ״ושבח אני את המתים שכבר מתו מן החיים אשר המה חיים עדנה״ נשתוותה עתה משמעות מיוחדת. נזכרתי בקנאת איצה מאיר במות אביו ר׳ מנדלי מות חסיד וצדיק שהגיע לקבר ישראל, ובקנאה שקינאנו באלה שנורו ונהרגו בבודזין. כן, אף באלה קנאתי. גם התקווה להישאר בחיים — האם העלה מישהו על הדעת? — לא יכלה לפצותנו על סבלות היום הזה בבירקנאו. ומה הזכות והטעם להישאר בחיים כאשר רבבות עולים כל יום על המוקד?

לא טוב מן היום הראשון בבירקנאו היה הלילה והלילות שבאו אחריו. בשעה מוקדמת בערב הודיעו לנו שאנו שייכים לבלוק 4. שם נקבל את מנת הלחם ושם נישן. מאחר שהיינו עדר של בני-בלי-שם שלא נרשמו כלל, הייתה זו שיטת החלוקה: מהחוץ נכנסנו לפי תור לחדרו של הבלוקאלטסטה, בקידמת הבלוק, שם קיבלנו את מנותינו, וכבר נאסר עלינו לצאת, על-אף השעה המוקדמת. על קירות הבלוק הגדול והארוך התנוססו סיסמאות כגון: ״העבודה משחררת״ או ״המלשין — גדול הנבלים בכל הארץ״ ואחרות,

סיסמאות שהיו ניגוד משווע למציאות. בתור לחלוקת הלחם ובזמן חלוקתו חזרו ונשנו המחזות המחרידים שחווינו בחלוקת המרק. גידופים, קללות מלוות מכות ועינויים על עמידה לא נכונה, כביכול, על הידחפות לראש התור, ופגיעות בתואנות אחרות ובלי תואנה.

לשיא הגיעה ההתעללות בשיטת הלינה. עם כניסתי לבלוק נוכחתי לדעת כי "זקן הבלוק" 4, הוא הפולני הגבוה והרזה, אותו כבר תיארתי. די היה בכך כדי למלאני חרדה ופחד. אולם התנהגותו שלו ושל עוזריו בזמן השכבת האנשים חרגה מכושגי-אנוש ואיני מסוגל לתארה. רצפת הבטון היתה מרופדת שטיחים ועליהם השכיבונו לישון. באמצע הבלוק, לכל אורכו בלט איזה מיתקן בנוי לבנים 60 ס"מ גובהו, 80 ס"מ רוחבו. נאמר לנו כי זה מיתקן-חימום לחורף. אותנו השכיבו בין המיתקן לבין קיר הבלוק בשתי שורות, ורגלי האנשים של שתי השורות נגעו אלו באלו. קודם השכיבו את השורה האחת כשכולנו שוכבים על צד אחד, ואנשי המנגנון מפקחים על מילוי השורות. שכבנו צפופים כמליחים בחבית, וכשנדמה היה למשגיחים כי איננו דחוקים למדי, הסתערו כולם כאחד על השורה והיכו באלות בראשי האנשים. והנה פלא: הבלתי אפשרי לפני רגע נעשה אפשרי; האנשים הצטופפו יותר, כאילו ביקשו לחדור איש לתוך רעהו, כדי לא לספוג את המהלומות. ברווחים שנוצרו נדחקו אנשים נוספים. אחרי שחזרו כובשינו על המבצע פעמים אחדות שכבנו דבוקים זה לזה, עד כדי חוסר אפשרות לנשום. הרגשנו כי במשך הלילה ניחנק כולנו. התנאים בקרון בלילה הקודם נראו לנו עתה כמותרות. כשחשנו כאב בצד שעליו שכבנו על הרצפה, לא יכולנו להתהפך לצד השני אלא כל השורה יחד לפי פקודה. לשם כך היו הערים מקיצים את הישנים, ומאה גופים עייפים, מוכים ורצוצים, התהפכו כגוש אחד, מקיר לקיר.

גרוע מזה היה מצבו של הזקוק לעשיית צרכיו באמצע הלילה. רק בקושי רב ובהתערבות המשגיח, ששמר כל הלילה על הסדר בבלוק, אפשר היה להחזיר למקומו את היוצא מן השורה. בבוקר נתברר כי אחדים העדיפו לעשות צרכיהם על משכבם ולא לצאת החוצה.

עם חרג-אור ראשון העירונו וגירשונו מהבלוק. על אף היותנו רצוצים מתלאות הימים והלילות האחרונים העדפנו את אויר הבוקר הקריר על המחנק בבלוק, בו עמדו ריחות הזיעה וסרחון הלילה של מאות הגברים, ותיכף התחילו מפקד הבוקר, התרגילים וה"שעשועים" האחרים, כמו אתמול. אך דא עקא, עם אויר הבוקר הצח שאפו נחירינו ביתר שאת את ריחם של גופות אחינו ואחיותינו הנשרפים במשרפות ובערימות, ותלאות הלילה נראו עתה כאין וכאפס לעומת זוועתם של הריחות הללו. ריחות אלה הביאונו עד יאוש ועלולים היו להטריף את הדעת.

בשבת, היום השני להיותנו בבירקנאו.

אחרי הצהריים נשלחנו למשרד לקבל מספר. ותיקים במקום ראו בזה אות לטובה. לדבריהם אין המיועדים להישלח "לתנור" נרשמים, ואינם מקבלים מספר. הרישום במשרד נערך לפי הא"ב של שמות המשפחה. היססתי מעט לגלות את גילי. חששתי, שמא 37 הוא בגדר "גיל מסוכן" באושוויץ. החלטתי למסור נתונים נכונים ומלאים. לאחר שנרשמתי נשלחתי אל מקעקע כתובות וזה קעקע בזרועי השמאלית את המספר **B-4869**. מעתה נהפכתי מלא-כלום למספר ובכך ניטלה ממני זהותי הקודמת, השם, התכונות האישיות. הפכתי להיות **B-4869**. כל ימי שהותי באושוויץ.

בערב, בזמן חלוקת הלחם וההשכבה "למנוחת הלילה" חזרו ונשנו חזיונות אמש. שוב ספגנו מכות ושוב היינו דחוקים עד למחנק, ושוב העירונו עם חרג-אור ראשון והוציאונו החוצה לעינויי היום השלישי.

עם קבלת המספרים והפיכתנו ל"אזרחי אושוויץ", הוקל מעט משטר המיפקדים והאימונים. ייתכן כי גם מענינו נלאו.

ויהי ערב ויהי לילה, שלישי לבירקנאו, ושניהם לא נבדלו במאומה מקודמיהם. אותן מכות והשפלות בחלוקת הלחם והמנות האחרות, אותם עינויים לפני השכיבה ואותו דוחק עד אבדן-נשימה ומחנק בלילה.

למחרת, ביום ב', רביעי להיותנו בבירקנאו, התחיל היום כדרכו. לפני הצהריים הגיעו "למגרשנו" כל הפעילים במיפקדים ובאימונים, שהצטיינו בשלושת הימים במהלומות ובהתעללות, והגוץ השמן בראשם. שוב ערכו לנו מיפקד ושאלו מי מאתנו בנאים ועובדי בניין. רבים הניחו כי יישלחו על-ידי כך מהתופת הזה והודיעו שהם עובדי בניין אף שלא עבדו בבניין מימיהם. לעומתם לא גילו את מקצועם אחרים, שעבדו יחד אתי בבניין. כשהוריתי על הצעיר וייס (היום בישראל) כעל בנאי מצויין, ספגתי מהלומות קשות מידיו הקשות של "השמן" בתואנה, שלא נשאלתי. היו אלה המכות הכי קשות שספגתי בבירקנאו. לבסוף בחרו בשלוש מאות איש, רשמו אותם במספריהם והניחו אותנו בחוסר-ודאות לגבי מטרת הרישום הזה.

ציפייה וחרדה

רק למחרת בבוקר, ביום ג', 8 באוגוסט, שעה קלה לאחר המיפקד הכללי, קראו לנו לפי מספרינו וסידרונו בקבוצה נפרדת. מאנשי העיירה היו בקבוצה מלבדי יעקב קורנפלד, יוסף שיפרמן (נשארו בחיים) ויצחק ברוקירר. כעבור שעה קלה יצאנו במשמר כבד של אנשי ס"ס משערי המחנה. אחרי הליכה לא רבה הגענו לבניין גדול. אמרו כי זאת מקלחת. עמדנו בחוץ. הבניין היה מגודר ומלווינו השאירונו והסתלקו.

המתנו מעט עד שיצאו העובדים והכניסו קבוצה שמנתה כעשרים וחמישה איש. כעבור מחצית השעה או יותר הוכנסה עוד קבוצה. ואילו הקבוצה שהתקלחה לא יצאה אלינו. משנכנסה קבוצה שלישית ורביעית, בלי שחזר אלינו איש מהקבוצות הראשונות, התחלנו חוששים לגורלם ולגורלנו. לפי הסיפורים על תאי-הגז שבפתחם שלט "בית-מרחץ", ממנו מוסעות הגופות למשרפות, היינו משוכנעים כי זהו-זה. החשש גבר עם כל קבוצה נוספת שנכנסה ולא יצאה. מיום בואנו לאושוויץ השלים כל איש עם הרעיון, כי זו תחנתו האחרונה, ואין בידו לעשות דבר. כנראה שהגיע תורנו, וכלום יש הבדל בין היום, מחר או מחרתיים? בחירת אנשי המקצוע אינה אלא ממעשי המרמה הרבים של הגרמנים. על כל זה שמענו הרבה בארבעת ימי היותנו בבירקנאו, ואין לך מעשה העלול להפתיענו. בהלך-נפש זה חיכינו לכניסתנו ל"מוסד". שעת הצהריים קרבה והכול מתנהל בעצלתיים. כל חצי שעה, בערך, נכנסת

קבוצה ואינה יוצאת. בשעה אחת בקירוב הגיע תורי. נכנסנו לפרוזדור רחב-ידיים ומצאנו את בגדי כל אלה שנכנסו לפנינו בערימה אחת. נצטווינו לפשוט את בגדינו ולחלוץ את נעלינו. עתה גבר החשד, שהרי בכל המקרים בהם החליפו את בגדינו לבגדי אסירים, השאירו לנו את נעלינו. גם באולם השני, בו גזזו אנשים את שערנו, עוד לא פג החשש. במכונות גזזו את שער ראשינו, גילחו את זיפי זקנינו שהצמחנו למעלה משבוע, את שיער בית-השחי והמיפשעה וסביב פי-הטבעת. בשעת הגילוח בחן העובד היטב את פי-הטבעת. התרשמתי, כי לא סילוק השיער ממקום זה הוא מטרתם... ואמנם נודע לי אחר-כך, כי על אף הכול שמרו רבים בדרך זו את כספם או חפצי-ערך קטנים אחרים.

כאן נאלצו הכול להיפרד מהיקר להם, מתצלומים או מזכרות אחרות, שנטלו מבגדיהם ורצו לקחתם אתם. אנשים התחננו כי ישאירו בידיהם חפצים אלה יותר משביקשו על הכסף ועל חפצי הערך, אולם ללא הועיל. מכאן המשיך כל איש כשעורו לגופו. התצלומים והמזכרות שנלקחו מן המפצירים במיוחד נקרעו והושחתו לעיניהם.

גם כשהובאנו למקלחות של ממש ומיים זלפו עלינו עוד היינו משוכנעים, שאלו רק הכנות לתאי הגאזים. רק כשיצאנו מהמקלחת וניתנו לנו בגדי אסירים חדשים ונעליים בעלות סוליות-עץ, נפוג מעט הפחד, ומשיצאנו בפתח אחר ומצאנו שם את כל אלה שנכנסו לפנינו, האמנו כי אכן חברינו ומכרינו הם ולא אחיזת-עיניים; כי אכן בטוחים היינו עד אותו רגע כי שעתנו הגיעה.

חברינו מכונסים היו במגרש מלבני גדול, סגור כולו על-ידי בניינים שונים. ליד אחד מהם, במרחק כמאה מטר, עמדו כמה עשרות נשים בקבוצות קטנות ליד ערמות לבוש ועוסקות במיון. ראיתי עתה לראשונה נשות ישראל בבגדי-אסירים וראשיהן קרחים. רבות ראיתי לפני כן וזעזועים קשים פקדוני גם אחר כך, אבל זעזוע זה מהקשים היה.

עד כה וכה יצאו הקבוצות האחרונות מהמקלחות. אחר הצהריים נערך לנו מיפקד, ולהפתעתנו הודיעו לנו כי הובא אוכל ויחולק לפי קריאת המספרים. ההפתעה גדלה למראה טיב האוכל. גם הכלים שהובאו טובים היו מהכלים בבירקנאו. אחרי החלוקה נותר מרק בדוודים וכמעט כולנו קיבלנו תוספת לפי התור. עם גמר האכילה הודיעו לנו כי אנו יוצאים מיד לדרך, וערכונו בטורי-הליכה. יצאנו תחת משמר של ס"ס.

זמן רב הלכנו בשטח גדור, שהיה שייך למחנות אושוויץ השונים. במקום אחד ראינו מעבר לגדר קבוצה: נשים עובדות, גזוזות ולבושות בגדי אסירות, וביניהן בחורות ממחנה בודזין. בקושי הכרנו אלה את אלו. בירכנו אותן לשלום, אך מפחד השומרים לא יכולנו לשאול כיצד הגיעו הנה. עברנו את העיר אושוויינצים והמשכנו בכביש, שלפי רוחבו הוא עורק-תחבורה ראשי. אחרי הליכה של 2 — 3 קילומטרים עלינו על משעול צדדי המכוסה אפר. הרגשתי משהו גס באפר, שחרק מתחת לסוליות העץ והפריע בהליכה. משהתבוננתי היטב באפר, הבחנתי כי העצמים המפריעים עצמות הן. הבינותי כי דורכים אנו על אפר אחים ואחיות קדושים, שנשרפו במשרפות אושוויץ. מעולם לא התעלפתי, אולם ברגע זה הרגשתי כי ברכי פקות וכי עומד אני להתמוטט. חשתי כי הדם קפא בידי וברגלי. רק בקושי עצרתי כוח להמשיך.

לפנות ערב ביום הארוך והמייגע הזה, המלא זעזועים, פחדים והתרגשויות, הגענו למחנה אושוויץ 3, מחנה בונא-מונוביץ, בו נפתח פרק חדש של חיי סבל ושיעבוד.

/מתוך "חושך כיסה ארץ" עמודים 231-222 בהשמטות מעטות/

"אמוני-ירי"...

ביערות ובמערות; בין פרטיזנים ורוצחים

תלאותיה של משפחה אחת / משה'קה קסטנבוים

כשוך הבהלה הראשונה החלו הבריות ל"הסתדר" קצת. בדומה לרבים אחרים ברחנו גם אנו והגענו לכפר סולומין. נכנסנו לביתו של יהודי מקומי, גדליה ואשתו. קבלנו מהם לחם וחלב וגם קנינו תוספת כלשהי. בינתיים הגיעו שמה גם הגרמנים. משראינו את הגרמנים, הבינונו, שיש לשוב לראחוב. פניתי, אפוא, עם אשתי ושני ילדי לכפר מישיק, בו היו לי קרובים. שם התגוררו עוד כמה משפחות של יהודים. שם פגשתי גם את אחי יחיאל ומשפחתו, שנמצאה שם כל הזמן.

המשכתי לעסוק בסחר דגים. כאשר הנסיעה בדרכים הלכה ונעשתה קשה ואילו פרנסת המשפחות היתה הכרחית (לאחי היו שבעה ילדים) לא נותרה לי ברירה אלא ליטול על עצמי את הסכנה של נסיעה בדד (בלילה) לזאקליקוב ולהוביל קמח מהכפר. היה שם בדרך גרמני, "דר פלאם" (הלהבה) היו קוראים לו, כיוון שהריגתו של יהודי היתה בעיניו כלא-כלום...כשהייתי בדרכים אשתי לא היתה ישנה כל הלילה. הדבר היה קורה לעתים תכופות, כמעט כל שבוע. בני, שהיה אז נער קטן עדיין, וכן בנו של אחי, היו מתלווים אלינו תכופות בנסיעתנו. כך התנהלו העניינים פרק זמן מסויים, עד שהתנועה בדרכים נאסרה על היהודים לחלוטין. אני עצמי לא יצאתי לעבודה, כיוון שה"יודנראט" פטר אותי על סמך כרטיס העבודה, שניתן לי על ידי אותו דייג נוצרי, שעזרתי לו במלאכתו.

ילדים תועים בין הרים ובקעות

מצב זה נמשך עד הגירוש הכללי. יום קודם לכן שלחתי את שני ילדיי לאופוקה, אל פייטרק לוקאס. בעת הסלקציה צורפתי אל קבוצה של 150 גברים שנבחרה למשלוח למחנה יאנישוב. הובילו אותנו שמה שני כפריים שהחזיקו מגלבים בידיהם. בלבי קיננה המחשבה לברוח, כיוון שנמשכתי מאוד אל ילדיי, שהיו לבדם אצל האיכר.

השמירה בזמן העבודה הופקדה בידי שוטרים יהודיים: יומצ'ה קצנלנבויגן, יוסלה ארבוז, שמואל גולדנר ואחרים. הצלחתי לשדל את יומצ'ה, שיצרפני אל קבוצתו, כיוון שדרכה למקום העבודה עברה ליד הנחל, בכיוון לאופוקה, שם הייתה הזדמנות, שאפגוש באיזה מכר, שיוכל למסור לי ידיעות על ילדיי.

הילדים עצמם היו משוטטים בכפר ובהרים. כשהייתי כבר במחנה, גירשם האיכר מביתו והם יצאו בדרך לקראשניק. פגשו את יוסלה וואגמן, שנסע לקראשניק עם בתו דינה. הוא נטל את הילדים עמו. קיוו למצוא כאן את אמם, שברחה עם ילד אחר שלנו. ואולם לא פגשו את האם ובכלל לא מצאו אף יהודי במקום. חזרו לאופוקה וכששמעו, שיש עוד יהודים בזאביחוסט,ירדו אל חוף הוויסלה וחצו את הנהר בסירה, כדי להגיע שמה. היו לי שם קרובים, והשתהו אצלם ימים אחדים. ושוב עברה השמועה בקהל, שגם מזאביחוסט יגורשו היהודים. הילדים לא יכלו כמובן להשאר שם, והלכו לאופוקה. בדרך נתקלו בכנופייה של "שקצים" שפתחו ברדיפה אחריהם. בשעת הבריחה השליכה בתי רחל'ה מאחריה חבילה קטנה, כדי להקל על עצמה וכך הגיעו הילדים אל יאשק לוקאס באופוקה. יאשק עצמו סבל ממחסור בלחם, אף על פי כן שהו הילדים אצלו כמה ימים.

שעה שהפארטיזאנים הגיעו למחנה, לא היה מפקד המחנה, איגנאר, במקום. לו עצמו לא היו במחנה אנשי משמר גרמנים. היו רק שני שומרים פולנים, אחד מהם נשא נשק והשני טיפל בסוסים. משנודע לפארטיזנים, שאיגנאר כבר ישנו, תפסו את מחסן הנשק ופרצו אל דירתו... הוא ישן באותה שעה והפארטיזנים העירוהו משנתו וקראו באוזניו את פסק דינו. לפי השמועה, אבוש קוזלובקר שידע מראש על הפארטיזנים העומדים לבוא, הרג אותו בדקירת סכין.

הפארטיזנים, שפשטו על המחנה, כדי לשחרר את היהודים, אמרו, שהכל לא יוכלו ללכת עמם, כיוון, שאין להם מספיק נשק. כל אחד יכול על כן ללכת לדרכו, כרצונו.
הם נטלו עמם רק אנשים ספורים: את יומצ'ה קצנלנבויגן, את אבוש קוזלובקר, את מאניס בריק ובנו, את שמואל גולדנר, ישראל'קה ליכטנשטיין ודוד שווייצ'קנבוים. ואולי עוד מישהו. הפארטיזנים נטלו עמם מהמחנה שני סוסים, כמה זוגות מגפי-גומי, קצת נשק, שנמצא במחסן ופנו לכיוון שצ'צקי דולי הסמוכה.

אני עצמי חמקתי מהמחנה מבעד לגדר התיל ורצתי לראות את הילדים, שקבעתי להפגש עמם אצל פייטרק לוקאס. הוא ספר לי, שבנו של יודז'ינסקי היה אצלו ונטל את הילדים אליו ללון. משבאתי שמה, שמחו הילדים מאוד.

איכרים רחמנים

אחרי שעזבתי את ביתו של יודז'ינסקי, אמרתי לפנות לדרך שממנה באו הפארטיזנים, לכיוון זאלשיה. בדרך שמה גר מכר אחד, וולאדק לוקאס. הוא היה שומר ותפקידו היה לתפוס יהודים. בכל זאת הסתיר את ילדיי בביתו במשך ארבעה ימים. הלכתי ופגשתי את וולאדק עומד ליד ביתו עם איכר אחר, היפניאז'. וולאדק שמח בי מאוד ובקשתי ממנו מעט לחם. אכן, לו עצמו לא היה לחם, כיוון שהיה עני מאוד. היפניאז' ענה, שהוא מוכן ללכת להביא לחם. אך הוא היה ידוע כפושע והשתייך לנס"ז. כבר קודם לכן שדד את אשר ברנר ואת ילדיי. כיוון שידעתי זאת, חששתי, שמא במקום לחם יביא נשק ויהרגני. החלטתי, אפוא, שלא להמתין, אלא יצאתי לדרך.

הלילה היה ארוך מאוד ואפל. הכרתי היטב את הדרכים ופניתי לעבר ריכוזיהם של הפארטיזנים.וכך הלכתי בלילה עד שהגעתי למידלובקה שליד זאלשיה. היה שם בוץ איום. חיפשתי שם אחד קובאלסקי ומצאתיו. בזמן שבתי אסתר שהתה שם, בזאלשיה, כיוון שחשבה, שתוכל להשאר אצל בת-דודי שרה, שאינה עוד בחיים, התגוררה זמן מה אצל אותו קובאלסקי, משנאלצה לעזוב את ביתה של שרה. ידעתי, אפוא, שיהודים באים אליו. בהגיעי שמה, מצאתי נערה מיוזפוב. אך לא יכולתי להשאר שם ופניתי לעבר דומברובה. מדוע דווקא שמה ? כיוון שבדרכי לכאן, התעכבתי בקצה הכפר אצל נוצרי עני אחד, שהלין אותי בביתו. רציתי, אפוא, להגיע אליו אגב הליכה ביער לכיוון הוטה. וכך הגעתי אל הכפרי שבקצה היער של דומברובה. האיר היום, נכנסתי לרפת ושכבתי בפינה על גבי הקש. כעבור שעה קלה נכנסה בעלת-הבית לרפת לחלוב את הפרה ומצאתני שם. אחר-כך קראה לי להכנס הביתה. היא עצמה, שהייתה ענייה וחסרת מזון, נתנה לי רק לשתות והעלתה אותי לעליית הגג. אחר-כך אמרה לי לעזוב את הביית ופניתי אל היער. הדבר היה יומיים אחר שחרורו של מחנה יאנישוב.

ביער עם יהודי ראחוב

ביער פגשתי באחדים מיהודי ראחוב: חיים דוד גשווינדרמן, שאול שפס, אחד מבני משפחת שר, הסנדלר סנדר בריק ויהודה לייב גולדנר. הם שידלו אותי, שאלך עמם לבודזין. סירבתי, כיוון שרציתי לשוב אל ילדיי לאופוקה. אך הם אמרו לי: "אם תשאר בחיים, תוליד ילדים אחרים". לא שמתי לב לדבריהם. שוטטתי ביער ופגשתי בשאול שפס. השאר לא רצו לעזבני ואמרו, שילכו לכל מקום שאלך. אני רציתי דווקא להצטרף אל שאול שפס בלבד, משום שמאז ומתמיד היינו חברים טובים ובמשך כל זמן המלחמה הייתי בא אליו. וגם, משום שאשתי הייתה קרובתה של חותנתו, שרה-רבקה'לה. עזבנו את השאר ופנינו לעבר הכביש שבין ראחוב לגושצ'יראדוב. הייתה שם חורשה, שממנה הגיעו לאוזנינו במשך כל היום הדי היריות של המירדפים, שערכו הגרמנים. הסתובבתי ככה עם שאול עד רדת הלילה. חזרנו ללון אצל אותו נוצרי, וגם השאר הגיעו אליו. בבוקר גירשו אותם מהמקום. שאול ואני התחבאנו בעליית הגג ונשארנו שם עוד כמה ימים. לבו של שאול משכו לעבר גראבובקה, שם התגוררו מכריו, אנשי "איסקרא" הקומוניסטים, שלדבריו, עשויים היו לעזור ליהודים.

נשארתי עוד לילה באותו מקום ויצאתי לדרך לעבר הילדים שלי. לילה אחד נרדמתי. משהתעוררתי, פניתי ללכת לעבר אופוקה. אך בעת חציית הכביש לראחוב, ראיתי, שכבר מתחילים דמדומי הבוקר ואז הלכתי ליער גושצ'יראדוב. נכנסתי לתוך היער והתחלתי לחפש מקום של סבך. משגליתי מקום כזה, מצאתי שם את בני קוזלובקה.הם היו אז ארבעה אחים וגם להם לא היה מזון. קליתי על האש, שהייתה שם, כמה תפוחי אדמה, שהיו עמי. בלילה רציתי ללכת שוב לדומברובה, אך תעיתי והגעתי לכיוון אחר. נגשתי לבית הראשון שנזדמן ושאלתי, היכן אני נמצא. האיש, שהיה סגנו של ראש הכפר, סחט ממני 50 זלוטי כופר נפש ויעץ לי ללכת לגושצ'יראדוב, שממנה משלח המפקד ליפובסקי את כל היהודים למחנה עבודה. אך אני המשכתי לעבר אופוקה. הלילה היה אפל, "וימש חושך", אפשר היה למשש את החשכה. אך אני ידעתי יפה את הדרך. עמדו שם בדרך צריפים, שהוקמו על ידי יהודים עשירים מאוסטרובצה. אך מרחוק הבחנתי באורות של מכוניות. פניתי, אפוא, בכיוון ההפוך ובאתי אל האיכר שבקצה היער, העירותיו משנתו וסיפרתי לו את המתרחש. הוא הניח לי ללון ולמחרת הבוקר הלכתי לאופוצ'קה.

מצאתי את הילדים אצל וולאדק קאז'ימיירצ'אק, שכבר עמד לגרשם. מדוע? היה באופוצ'קה אחד, פיטל, קומוניסט. בעוברו בדרך, קרא לוולאדק ושאלו: "אומרים, שאצלך ישנם יהודים?" וולאדק נבהל וחשש, שעלולים לבוא אליו ולהרוג את הילדים עמו ביחד, אף על פי שהכחיש את הדבר. הרי הוא עצמו היה עני מרוד. הילדים שמחו מאוד בבואי. התחלתי להתעניין במציאת מקום מקלט אחר להם. וולאדק סיפר לי,

שלא הרחק מהמקום, במחצבה של אבני גיר , נמצא אשר ברנר עם כל משפחתו. כלל לא היה קל למצוא את המחצבה, אך בכל זאת מצאתיה. אשר היסס מאוד להכניסני, אף על פי כן נכנסתי אל המחצבה פנימה ושם השתהינו במשך כמה שבועות , עד בוא האביב. המחצבה החלה להתמוטט והיתה צפוייה לנו סכנה להקבר תחת מפולת האבנים. אם לא נמהר לצאת משם.

האיכרים מספקים לנו מזון מבושל ודואגים למקומות מחסה בשבילנו

המזל שיחק לנו במשך כל ימות החורף. היינו יוצאים משם לאופוקה. בדרך מראחוב לאופוקה התגורר נוצרי אחד, שהיה פעמיים בשבוע מבשל בשבילנו סיר גדול מלא מרק, ששימש לנו מזון. רצינו לעזוב מסיבה נוספת. אשר היה אצל חרושצ'ל. אמר לו הלה, שבסביבה נמצאת הז'אנדרמרייה ואנשיה יודעים, שיהודים מתחבאים במחצבה הסמוכה. לגוי, שהיה מבשל עבורנו, סיפרנו שאנו מתחבאים במקום אחר כלשהו. גם חרושצ'ל עצמו לא היטיב כנראה לדעת, היכן אנו נמצאים, אף על פי שהשדה, שבו הייתה המחצבה, היה שייך לו.

עזבנו את המקום ופנינו לאופוקה, אל פייטרק לוקאס. בבקתתו בת חדר קטן אחד, שהה אשר עם משפחתו ואני עם ילדי בפינה אחת. יותר מאוחר אמר לנו לעזוב ועברנו אל אשה אחרת, שגם היא פחדה להחזיקנו בביתה. חזרנו אל אותו לוקאס ונכנסנו לרפת.

לוקאס היה עני והייתה לו ברפת רק פרה אחת. היה שם קר למדי. השגתי מאי-שם חבילת קש והצעתי בפנה מקום לילדיי ולי עצמי. אני ובני היינו יוצאים תכופות להשיג מעט אוכל. כך נמשכו העניינים עד הירצחו של לוקאס. ראש הכפר התנגש בו פעם וכנראה הלשין עליו באוזני הגרמנים, שהוא מקיים קשרים עם הפארטיזנים. נאלצנו לעזוב את המקום.

אחרי עוזבי את ביתו של לוקאס הגיעה שמה בתו של יאנקעלע לרר, גרינצ'ה. גם פארטיזנים הגיעו שמה. עזבתי את המקום כמעט עם דמדומי בוקר. כעבור שעות אחדות הגיע לאזארצ'יק עם האוקראינים שלו. משהבחינו הפארטיזנים בלאזארצ'יק עם האוקראינים, נמלטו בעד החלון. לאזארצ'יק ואנשי כנופייתו רצחו את לוקאס ואת אשתו ואת גרינצ'ה לרר. בתו של לוקאס הצליחה להימלט בקפיצה מהחלון ורצה להסתתר בצל.

במערות ובבורות חומר

אחרי המאורע הזה גירש אותנו וויצ'יצקי מביתו: את אשר ומשפחתו ואותי עם ילדיי. נמלטנו לחורשה קטנה שבין אופוקה וקאשין. שם שהו גם בני משפחת קוזלובקר. היו שם מערות שונות. אף על פי שהמצב היה שם רע מאוד, נשארנו שם זמן מה. עוד לפני שהגענו לאותה חורשה שהינו בהרים בסביבת אופוקה. משם היינו יוצאים לחפש מזון. היינו מגיעים לווימיסלובקה ואף הרחק מזה. נגשנו אל מכר אחד ובקשנו, שיתן לנו לחם. בדרכנו שמה, מצאנו כמאה סיגריות. היה בכך סימן, שהפארטיזנים עברו באותה דרך. לא חזרנו בכביש, אלא בדרך צדדית. עוד זכור לי, שפסענו בתוך שדה השיפון, שלא נקצר עדיין. משם סרנו לבית אחר כדי לבקש לחם. האיכר נתן לנו קצת לחם. אותה שעה הגיעו שמה פארטיזנים מבובוב. לא חשנו כלל בבואם, כיוון שהקרקע היה שם חולי, והצעדים לא נשמעו, בהגיעם השמיעו את סיסמתם. אשר עמד ליד החלון ואני כמה צעדים מאחוריו. לפיכך הצלחתי להימלט ואילו אשר נלכד בידיהם. חמקתי לתוך היער והפארטיזנים ירו אחריי, אך הודות לחשכת הלילה ניצלתי. שעה שאנשינו ראו אותי לבדי , בלי אשר, פרצו בני משפחתו, אשתו וילדיו, בבכי קולני. השתרר מצב, שאין לתארו.

משם פנינו להרי קאשין. לא עבר זמן רב ושקצים קטנים החלו להסתובב בקרבת מקום וחפשו ארנבות. נראה, שכבר היה חודש נובמבר. לילה אחד באתי אל כפרי אחד, סוחאי (שהיה נותן לנו משהו לפעמים) והלה הזהירני וסיפר לי, שבעת ביקורו בקאשין שמע בין הבריות התלחשויות על מציאותם של יהודים בהרים ועל הצורך לערוך מצוד וללכדם. משששמעתי זאת, התחלתי לחשוב על מעבר להרי אופוקה. בקאשין נמצא חלק מהרוצחים הראחובאים. הלכתי אל אחד קופאלה, שבשדהו היו כורים חומר ומובילים לבית-החרושת לחרסינה שבעיר צ'מיילוב. היו שם מערות, שבהן אפשר היה להתחבא. האיש בא והדריך אותנו לכיוון המקום. השגתי את חפירה והתחלתי לחפור מחילה, כדי להוריד אליה את יאנקעלע. הילד ירד, אך מייד עלה חזרה והודיע שלא נוכל לשהות למטה בבור. אף על פי כן המשכתי לכרות, כיוון שלא נותר לנו לאן ללכת. לא היה ביית, שנוכל להיכנס לתוכו. היה חורף ואי אפשר היה להישאר תחת כיפת השמים. כבר היה ה-13 או ה-14 בדצמבר. בלילה שלאחרי זה חזרתי וחפרתי ובמחילה שנוצרה כבר יכולתי לרדת בעצמי מתחת לקרקע. משירדתי אל המערה, הדלקתי קיסמים וגיליתי, שבעומק האדמה מתמוטטת אך במקומות הגבוהים יותר היה שטח של כ-10-15 מטרים, בו לא הייתה מפולת ואפשר היה לשכב שם. החלטתי, איפוא, להישאר באותה מערה. בלילה הלכתי לאופוקה, סרתי אל איזה אסם ונטלתי ממנו חבילת קש, כדי להכין

משכב. חזרתי להרי קאשין. הייתה לי שם איזו כירה מוכנה ומוקד והתחלתי לבשל מעט מרק. שעה שהמרק כבר היה מוכן, חשתי, כמו לוחש לי מישהו באוזן: "אל תאכל את המרק, קום ועזוב מקום זה!" אמרתי לילדים, שייצאו מייד. גם לתמי'לה אמרתי, שתעבור למקום החדש. היא כבר ידעה, היכן הוא. כבר החל השחר לעלות. כל ילדיי וגם השאר יצאו ראשונים והגיעו אל המערה החדשה. שיינדל ואמה יצאו אחריהם ומייד גילו שמישהו מתהלך על גבי הסוללה שעל גדת הוויסלה. נטלתי את מסגרת הברזל של המוקד שעל גבי כירתי והלכתי למקום החדש. בדרך פגשתי בשיינדל ובאמה. שיינדל אמרה: "כיצד אוכל ללכת למקום החדש, שעה שהבריות מסתובבים שם ורואים אותנו?" עניתי להן: "אני איני חוזר עוד, איני יכול לכפות עליכן דבר. אם רוצות אתן לחזור, הרי יש עמי, כאן, קדרה עם מרק, אוכל לתתו לכן". השתים נשאו, אפוא, רגליהן לעבר מקומן הישן.

המירדף אחרי יהודי היער

שעה שהגעתי למקום החדש, הבחנתי באנשים, שהסתובבו על גבי הסוללה. מול אחד הבתים היה גשרון. ראיתי על הגשרון מישהו, שהלך לעבר זאבלוצ'ה או יאנישוב. הרוצחים פרצו לעבר ההלך. זה היה גבר קשיש, חרש. הם שאלוהו לניירותיו ואגב כך הבחנתי, שהם נושאים נשק עמהם. פחדתי לקום וראיתי, שהם הולכים לכיוונו של הגולה. אילו הלכו בצד שמאל, הייתי חייב להקדימו ולהגיע אל הילדים, להזהירם בצעקה, שיימלטו מייד וכי התנפלו הרוצחים על שיינדל ואמה. הדבר היה ב-15 בדצמבר, כבר השלג כסה את הקרקע בשכבה דקה והילדים רעדו מקור, כשיצאו.

לא היה לנו מקום להימלט אליו. ישבנו, אפוא, במשך כל היום בהרי אופוקה. פתאום שמענו מטח של ירייה אחת או שתיים. זו אמה של שיינדל נרצחה. שיינדל עצמה הצליחה לברוח. פקדו עליה ללחוש תפילה נוצרית והיא החלה להתפלל ותוך כדי כך ברחה. שיינדל הגיעה אל המערה שלנו. נשארנו שם במשך כל החורף. אותו חורף היה קר מאוד וגם כשבא האביב, היה עדיין קר למדי. עברנו אז לחורשה של גאמאן, בה הסתתרו בני קוזלובקה.

הפליטים ממחנה בודזין

בסוף שנת 43 ובתחילת 44 הגיעה לאוזנינו השמועה על המפלה הגדולה, שנחלו הגרמנים ליד סטאלינגראד ועל נסיגתם מערבה. אך בעינינו ארך כל יום כשנה. אחר כך שמענו, שהגרמנים נמצאים ליד חארקוב. כל השמועות הללו לא היו משמחות אותנו, כיוון שלא היינו בטוחים בחיינו אפילו שעה אחת. אל החורשה, שהיינו בה, הגיע מלך קליינמן עם משפחתו. בניו הגדולים הצטרפו לפארטיזנים ונשאו נשק, אבל הוא ואשתו ושני הילדים הקטנים באו אלינו לחורשה. באותה חורשה הכינותי לעצמי מערה קטנה. היה שם רע מאוד, אוכל לא היה. באותו זמן חלה שמואל, בנו של אשר. הוא נתקף בשחפת-ממאירה, התייסר במשך שמונה ימים ומת.

באותו זמן הצטרף אלינו אברהם בורובר. לא היה לו לאן ללכת. הגרמנים שרפו את הכפרים. משפחת ז'ילונקה מבורוב נרצחה. אברהם התחבא במרתף. סיפרו הגויים, שישנם יהודים ביער. בא, אפוא, אלינו. הוא ירד בלילה אל המים, כיוון שהבין, שנגיע שמה, כדי להצטייד במים גם אנו.

בזמן שהסתתרנו בחורשתו של גאמאן, בא גיסי, אפרים פישהנדלר, שנמלט מבודזין. עמו יחד בא הרשל וולמן עם אביו. כיוון שהיה קר, אמר אפרים, שאינו יכול לסבול את הקור ולהישאר ביער. הוא ידע, שהסתתרנו זמן מה אצל וויצ'יצקי. הלכו, אפוא, אליו. היה להם קצת כסף ובהיותם בעלי-מלאכה בנאים, בנו לעצמם שם מחסה. הם סיפרו, שבדרכם מבודזין, נתקלו ביער קשנז'ומייז' במצוד. הצליחו להימלט, הם ויחיאל קובאל עם בנו. ואילו הרשל פוגל ובנו עם משה'לה של אפרים התחבאו תחת ערימה של ענפי אורן, אך הרודפים מצאום שם ורצחום.

אותו וויצ'צקי גידל חזיר. סיפרו הכפריים לפארטיזנים על אותו חזיר. ערב אחד נשמעה דפיקה בדלת. שלושת היהודים רצו בבהלה להתחבא במחסה שלהם, סבורים, שלא ירגישו בהם, כיוון, שהחלונות היו מוגפים בווילונות במשך כל היום, לבל יתגלו המסתתרים בבית. אך הם היו נעולים כפכפי עץ. כשפתח האיכר את הדלת לפארטיזנים, שאלוהו, מי זה היה, נעול נעלי עץ. וויצ'יצקי הצביע על המחסה. הוציאו הפארטיזנים את השלושה ממחבואם, הובילום למרחק של כמה מאות מטרים בתוך היער ושם רצחו אותם. על וויצ'יצקי הטילו לקבור את ההרוגים.

מעשה-נבלה של הכפרי חרושצ'ל

והרי הסיפור על מה שאירע ליחיאל: יחיאל ובנו הרש-יוסף ברחו מבודזין אל ידידם שצקה, שהתגורר בדרך בין ראחוב לאופוצ'קה. שצקה עצמו כבר לא היה בחיים, ורק אשתו נשארה. אצלה התחבאה בתו של יחיאל,

מלכה. האב מסר לאותה אשה חלק רב מרכושו תמורת החזקת בתו. האשה תבעה עוד בטענה, שאין זה מספיק, כדי להחזיקה. הלכה מלכה אל אותו חרושצ'ל, כדי להשיג ממנו משהו עבור אותה אשה. כיוון שמלכה לא חזרה, הלך יחיאל לחפש אחריה. באותו זמן בא אלינו הרש-יוסף וסיפר, שהוא רוצה ללכת אל חרושצ'ל, כיוון שאביו הלך אליו לפני כמה ימים ולא חזר. נסיתי לעכב בעדו. אמרתי לו, שחרושצ'ל לא יניח להם לצאת חיים מידיו. אבל הבחור התעקש שהוא מוכרח ללכת אל אביו. הלך עמו שמואל, בנו של אשר. בהגיעם שם, נעל אותם חרושצ'ל ברפת. מלכה כבר לא היתה בחיים. חרושצ'ל רצח אותה והטיל את גופתה לוויסלה, שם מצאוה דייגים ברשת שליד הגשר. חרושצ'ל רצח גם את יחיאל. שמואל ניצל, כיוון שקפץ מעליית הגג של הרפת, אחרי שעשה חור בגג התבן. הוא הגיע אלינו בריצה, כשהוא יחף. כך הצטנן וכיוון שממילא היה חלוש בשל תלאות הזמן, חלה בשחפת ומת. את גופתו של יחיאל ואת הרש-יוסף שעדין חי העביר חרושצ'ל בעגלה לראחוב, לידיו של לאזארצ'יק. העגלון שהסיעם, סיפר שם את כל המעשה. לאזארצ'יק השלים את מעשה הרצח, כשהרג את הרש-יוסף הפצוע.

מאורעות אלו הטילו עלינו פחד איום. פשוט, פחדנו, שמא יסית בנו חרושצ'ל את מישהו, שילך לחפש אחרינו ויגלה את מחבואנו.

עברנו ליד ביתו של אחד וויאלקובסקי, מכר שלי, שהייתי קשור עמו בעסקי מסחר. היתה לו חנות. בביתו התגורר חתנו, בנו של מכר טוב אחר שלי, יודזינסקי. הפארטיזנים ידעו, שיש לו בבית נשק. באו, אפוא, כדי ליטול אותו ממנו. כשהגענו לבית, נתקלנו בחוץ באחד מהם, שהעמידוהו על המשמר. משהבחין הפארטיזן בנו, הודיע למפקדו, שבאו שני יהודים. אמר לו המפקד, שיפקוד עלינו לשכב. כששמעתי את הדבר, הייתי בטוח, שהוא רוצה להמיתנו. הצלחתי לברוח. אפרים נשאר שוכב. אני ברחתי לעבר הוויסלה. אך, כששמעתי, שהם כבר עזבו, חזרתי אל וויאלקובסקי ומשם עקבתי אחריהם בכיוון לביתו של חרושצ'ל. הם נכנסו אל חרושצ'ל וישבו אצלו לאכול. כשבאתי שמה, רצו ליטול אותי עמהם. הם היו כמה גברים, אבל לא היה להם נשק בשבילי. שחררו את אפרים ואותי לקחו. התכוונו להתנפל על לאזארצ'יק, אלא שהדבר לא הצליח בידם.

היה ביניהם ראחובאי אחד, שהשתייך למעשה למחנה של יריביהם: הם היו חברים בא"ל (ארמיה לודובה — הצבא העממי השמאלני) ואילו הוא היה חבר נס"ז (נרודובה סילי זברויינה — "הכוחות החמושים הלאומיים" של הממשלה הגולה בלונדון) כזכור לי, היה שמו באבל.

פתאום נעלם אותו באבל. הוא מסר ידיעה לראחוב, היכן נמצאת הקבוצה כולה. ביום בהיר אחד התנפלו עלינו, שעה שהיינו ביער. המתנקשים באו בקבוצה גדולה, שמנתה כמה מאות איש. המטה שלהם היה בחוות ז'ילנקי. מפקדם היה בן פוזנאן. המפקד עצמו, אורליקובקי, כבר לא היה, היה שם אחד שוט ואחד משצצקה וולקה. הם התחבאו הן מפני הגרמנים, הן מפני הפארטיזנים. אלה היו בדיוק אצלנו, הם לא שהו בדרך כלל ביער, רק היו באים אלינו לפעמים לאכול משהו. הם היו מתחבאים בהרים. משם יכלו לערוך תצפיות, כדי לדעת את המתרחש בסביבה.

הרוצחים מבורוב פתחו ביריות על השניים. אותה שעה בדיוק לקחתי את אסתר'ל הקטנה שלי ויצאתי לקושש עצים. רצתי, אפוא, עמה מהיער החוצה כיוון שחשבתי, שיאנקעלע כבר נפגע. אחר כך התברר, שהיה לו די שכל להסתתר מאחורי איזו גבעה. גם אשר עם משפחתו עזבו בעת הירי את מחבואם שהיה לידינו. משהגיעו הרוצחים אל המחבואים שלנו, הרסו והחריבו הכול בשצף קצף. אני עם אסתר עברנו ליער הממשלתי. היה סתו ושרר קור. בתי, ילדה קטנה, החלה לרעוד מהקור. חכיתי עד רדת הלילה, כיוון שלא ידעתי, מה עלה בגורלו של יאנקעלע. כלל לא ידעתי, שניצל. כשהגענו למקומנו, הוא כבר היה שם, הגיע לפנינו. התנשקנו מרוב שמחה. גם אשר ומשפחתו חזרו למקום. אך מוכרחים היינו לעבור למקום אחר.

מאורע אחר בא כעבור זמן. כאשר נטלו הפארטיזנים מזון מחרושצ'ל, השאירו לי עופות, שאכין בשבילם תבשיל. הייתי אז בסביבה של הרים ובורות. ושעה שהעליתי אש, כדי להכין את העופות, נדלקו עצי המחט שבסביבה. פרצה שריפה גדולה והאש אחזה כמעט במעבר ההררי כולו. פחד איום נפל עלי. חששתי, שמא יבוא מישהו לחקור, מה התרחש ומה גרם לשריפה. מיהרתי, אפוא, לחטוף את הכלים עם האוכל וברחתי מהמקום. אבל לא היה לי לאן ללכת. נטלתי את הדליים עם התבשיל וכיוונתי את צעדיי למקום אחר, בתקווה, שהפארטיזנים יזדמנו בדרכי. אך הם לא באו. פניתי שוב לעבר המקום, שבקרבתו שהו אנשי קוזלובקה ונשארתי שם עם ילדיי יממה שלמה. בלילה חלמתי חלום רע. לפיכך החלטתי לעזוב את המקום במשך היום ולחפש בלילה מקום אחר. עזבנו את המקום. למחרת מצאתיו מכוסה במפולת. איני יודע מתי קרה הדבר: ביום או בשעות הלילה. אלמלא עזבנוהו בעוד מועד, היינו נקברים, אני והילדים גם יחד, תחת המפולת ונחנקים למוות.

כיוון שלא היה לנו לאן ללכת, הסתתרנו בתוך אלומת תורמוס גדולה, שניצבה בקרבת מקום. מחבוא זה היה כרוך בסבל רב, כיוון שהתורמוס היה יבש מאוד וקוציו היבשים היו נשפכים עלינו כל הזמן ודוקרים את צווארינו. למרות זאת נשארנו שם שלושה ימים.

בעת שהסתתרנו ביער אחרי המיבצע הכושל נגד לאזארצ'יק, הגיע אלינו איש-קשר של קבוצה של א"ל (ארמיה לודובה). אנשיה היו ביער ליד שצ'צקה וולקה. הם הציעו לקבוצתנו, שתתאחד עם קבוצתם. עלי הוטל ללכת עם אותה קבוצה אל שצ'צקה וולקה. אותו לילה הלכתי אל ילדיי להביא להם מעט אוכל, שנותר לי מהתבשיל שהכינותי בשביל הפארטיזנים. למזלי הרב נרדמתי שם ולא הלכתי אל הקבוצה ההיא. ובאותו יום ממש התנפלו הפארטיזנים מבורוב על אותה קבוצה של א"ל ורצחו את כל אנשיה. הדבר אירע בכפר ליד בורקורישובקה. באותה קבוצה נמצאו גם שני יהודים מפוטוק. אכן, שיחק לי המזל מאוד.

הגרמנים החלו לברוח. הדבר התחיל בחודש יולי. המרחק שהפריד בין מקומנו ביער לבין הכביש, לא עלה על 300-200 מטרים. אף על פי כן לא העיזו הגרמנים להכנס לתוך היער. שכבתי על ראשה של גבעה וצפיתי במתרחש.

הרוסים באים

נשארנו באותו יער עד בואם של הרוסים ב-22 ביולי. בחוליית הסיור שמצאה אותנו שם פגשנו יהודי אודיסאי, והוא נתן סכום כסף סובייטי לבתו של יאנקעלע לרר, ששהתה אז עמנו ביער. אחר כך עזבה את היער. לי לא היה לאן ללכת. העיירה הייתה חרבה והבגדים שהיו על גופי היו בלויים וקרועים.

בימים הראשונים אחרי שהרוסים הגיעו לגדת הוויסלה יצאנו מהיער והתקרבנו אל תושבי אופוקה. מצאנו שם שני אחים, בני משפחת סוחה. לא היה לנו לאן ללכת. החזית היתה בקרבת מקום, סמוך לוויסלה. שמענו שיש יהודים בקראשניק. אך התביישתי להופיע בבגדיי הקרועים ויחף אחרי הזמן שבליתי ביער. שכבנו, אפוא, בתוך החפירות. היה תחילת חודש אוגוסט. לא רחוק מאתנו חנו הרוסים. היה להם מטבח שדה והם היו נותנים לנו מעט אוכל. בשדות היו תפוחי אדמה.

באחד הימים התחשק לי ללכת לחפש אחר ליטר חלב עבור אחותה החולה של שיינדל. כסף לא היה עמי. נגשתי לכפר ווימיסלובקה, אך נתפסתי שם לחפור חפירות בשביל הצבא. התחננתי לפני הרוסי, שיניח לי כיוון שיש לי ילדים קטנים ואני יהודי. אבל בקשותיי לא הועילו. החזית הייתה קרובה. הצבא הרוסי הגיע לחזית. נגשתי אל קצין רוסי. הוא היה מונגולי, אך לי נדמה היה שהוא יהודי. בקשתיו, אפוא, שישחררני מעבודת החפירה. הוא רכב על גבי סוס והיה עלי ללכת בעקבותיו. הוא שאלני, היכן הייתי ומדוע הגרמנים לא הרגוני. לבסוף אמר, שאני מרגל ופקד לאסור אותי. בשעה שהייתי עצור באסם, ששמש מקום מאסר, הרהרתי, כיצד לחמוק משם, כיוון שהייתי בטוח, שהקצין מתכוון להמיתני. שיחק לי המזל, שלמקום בא קצין ממוצא רוסי. ואולי היה זה מלאך... הצלחתי לפרוץ את הפתח האחורי של האסם והתחלתי לברוח לכיוון צעידתם של החיילים ,לחזית שבסמוך ליער. אך ברגע שפניתי אחורנית, ראיתי שני קצינים רכובים על סוסים מחזיקים בידיהם נשק. השניים עצרו בעדי ונטלו אותי חזרה למקום שממנו ברחתי. מזלי היה, שהם הכירוני. השליכו אותי לתוך בור והפקידו עלי משמר למשך כל הלילה. למחרת היום בא אחד הקצינים, שאל את תושבי המקום הנוצרים, אם הם מכירים אותי ופקד עלי ללכת הלאה. אכן, רבה היתה השמחה בשעה שחזרתי אל הילדים. כזאת קרה לי מידי הרוסים בימים הראשונים לכניסתם לאיזורנו. אחרי שעזבתי את היער לא היה לי לאן ללכת. הלכנו, אפוא, לקוזלובקה.

מייד בבואנו שמה החליטו אנשי קוזלובקה שבינינו ללכת לביתם, שהיה בקרבת מקום .אמרו והלכו. גם אני באתי לקוזלובקה והשתהיתי שם ימים אחדים. משם הלכתי לקראשניק. המצב בקראשניק היה חמור מאוד. גם אני וגם הילדים היינו מחוסרי בגדים. פלשתי לתוך צריף של המחנה הגרמני לשעבר, סמוך לבית-הכנסת.

לשיינדל היתה אחות חולה, כעבר זמן מה היא מתה ונקברה בקראשניק. אחיה שמואל מת בחורשה של גאמאן ושם נקבר. אחרי כן הוצאו כל הקרבנות היהודיים מקבריהם ביער והובאו לקבר ישראל בקראשניק. באותה חורשה היו : אברהמצ'י קוזלובקר וכל משפחתו וכן משפחתו של בן דודי זיסל ניסנבוים, שהוא עצמו נספה בראחוב. את אשתו הנדל, שני בניו ובתו, שנרצחו בידי איכרי מישיק, הבאתי גם כן לקבר ישראל בקראשניק. ככל שידעתי מקום קבורתו של איזה יהודי, הוצאתי את הגוויה והבאתי לקבר ישראל.

פתחנו בחיים חדשים, חיי מצוקה, בקראשניק. התחלתי לרכוש בגדים לעצמי ולילדים. אט אט הלכו חיינו והסתדרו.

חרפתקאותיו של נער / שלמה שילביץ

פרוץ המלחמה השפיע על משפחתנו, כשם שהשפיע על כל היהודים בכפרנו. עם גיוסו של אבי לעבודת כפייה כמסגר במפעל של "סאווה" בקראשניק, שהקים באותו זמן בניינים למען הגרמנים, התחיל הרס משפחתנו ואני אנוס הייתי לפרנס אותה. עבדתי בעבודות כפר שונות: בחריש, בזריעה ובקציר, בטיפול בבהמות ובעוד עבודות בשדה ובמשק הבית אצל האיכרים. שכר עבודתי היה 25 ק"ג תבואה תמורת עבודה של שלושה ימים, וזה הספיק ללחם בשביל משפחתנו הגדולה.

באוקטובר 1942, כאשר באה פקודת הגירוש, כבר היה אבי במחנה בודזין ואילו גיסי משה היה עם הפארטיזנים ביער, שמה גוייס על ידי חובֵש-הכפר, לושיצקי, שהיה המקשר בין הפארטיזנים ובין הכפר. שאר בני המשפחה עם אחותי מלכה, אשתו של פארטיזן, והתינוק שלה בן שלושת החודשים, גם הם יצאו היערה, כדי להסתתר בבונקר. גם יהודים אחרים מהכפר הכינו לעצמם מחפורות כאלה ביער, בין השאר גם משפחת פינטלה. יהודים אחרים התחבאו אצל שכנים נוצריים או אצל מכרים, לאחר שמסרו לידיהם את בתיהם ורכוש אחר.

ככה נמצאו ביער, על פני שטח של כמה קילומטרים, בונקרים אחדים עם יהודים, רובם של משפחות בודדות. היו גם בונקרים, שבהם התרכזו כמה משפחות יחדיו. כאמור, מצבם היה לא טוב. כולם היו תלויים באספקה, ששכניהם לשעבר היו מספקים להם. הלכי-הרוחות בכפר כלל לא היו אוהדים ליהודים. גם המצב שלנו, שלי ושל משפחתי, לא היה טוב. היה לי בכפר ידיד, אותו איכר שעבדתי אצלו, בראבש, שהיה עוזר לי מזמן לזמן כפי יכולתו. מלבד זאת היתה הסביבה מוכרת לי היטב ובלילות הייתי מתגנב ו"מארגן" מזון מכל מקום אפשרי. בעיקר הייתי מביא מעט תפוחי-אדמה או קלחי-סלק מהבורות או מהערימות שבסביבה.

במרחק של כשלושה קילומטרים מאתנו נמצא הבונקר של משפחת פינטלה. למשפחה זו הייתה בכפר חנות לסחורות שונות. ביום הגירוש פנה אחד השכנים אל בעל החנות והציע לו, שידאג לו ולמשפחתו, אם ימסור לידיו את החנות. פינטלה הסכים ויצא אל היער יחד עם משפחתו, בסך הכל ארבע נפשות, ואילו השכן היה מספק לו שמה את מזונותיו הדרושים. אל אותו בונקר הוביל לושיצקי את אחותי מלכה עם תינוקה, כיוון שראה חובה לעצמו לדאוג להם, לאחר ששלח את בעלה אל הפארטיזנים. באחד הלילות, כשלושה שבועות אחרי הגירוש, הביא האיכר, שקיבל לידיו את החנות, משטרה מגושצ'יראדוב והשמיד את משפחת פינטלה עם אחותי ותינוקה.

אני הצלחתי עוד להסתתר במשך פרק זמן מסויים יחד עם בני משפחתי בבונקר. שבינתיים הצטרפו אליו משפחות יהודיות נוספות ואנשים בודדים. למרות שהסביבה הייתה אנטישמית ועויינת, עלה בידי, בעזרתו של בראבש ועוד שתי נשים קשישות מהכפר, לספק למשפחתי את אמצעי המחייה החיוניים. אך האנטישמים שבסביבה לא יכלו להתבונן בשלווה, שבכל הסביבה מתהלכים עדיין יהודים ביער. מזמן לזמן היו מתנפלים על הבונקרים של היהודים כשבידיהם גרזנים, קילשונות וחרמשים והיו רוצחים באכזריות את כל מי שהיו מוצאים. אגב זאת לא היו שוכחים

ליטול לעצמם שכר עבור "עמלם הקשה" והיו שודדים מהקורבנות כל דבר שהיה בידיהם, כולל בגדים ונעליים, שהיו **פושטים מהנרצחים.** לילה אחד התנפלו גם על הבונקר שלנו, פקדו על כולם לצאת ובעת היציאה ביצעו מייד את הרצח המזעזע: פיצחו ראשים, טבחו בסכינים ובחרמשים ובשאר כלי-משחית אכזריים שבידיהם. באורח פלא הצלחתי להינצל בעת היציאה, בקופצי הצידה ובבורחי לתוך היער. חשכת הלילה והעצים היו לי למחסה וכך ניצלתי מידי הרוצחים. שלושים ואחת נפשות ניספו מידיהם של הרוצחים בבונקר שלנו.

שלמה שילביץ Shlomo Shilewitz

התחלתי לנדוד ממקום למקום, ביער, בשדה ובגרנות של האיכרים. במקום, בו עבר עליי היום, לא נשארתי ללינת לילה. לעולם לא שהיתי במקום אחד יותר מיום אחד, **עפי**"רהייתי מתחפר בתוך אלומת תבן או שחת שבשדה, או הייתי מתגנב לתוך אסם שלא ננעל, ולנתי בו. הייתי ניזון בכל דבר אפשרי, פרוסת לחם ושאר מיני מזונות, שהייתי מקבל מבראבש או משתי הנשים וגם מאיכרים אחרים, שהיו מרחמים עלי, לא אחת גם במה שהצלחתי להשיג בגניבה. הרוצחים האנטישמיים, שידעו על

אודותי, היו רודפים אותי כל הזמן וביקשו להורגני. ידידי הכפריים היו מזהירים אותי כל הזמן והפצירו בי לשמור על עצמי.

כשהחורף נעשׂה קשה והלינה בשדה וביער הפכה לבלתי אפשרית, הייתה אחת משתי הנשים הקשישות נוהגת להשאיר את הרפת שלה פתוחה, כדי שאוכל להיכנס וללון ברפת החמה עם הבהמות. אומנם היה לי חם, אך לא אחת נרטבתי בשתן הבהמות. אחר-כך היה נודף ריח מבגדיי, כיוון שלא הייתה לי אפשרות להחליפם.

פרק זמן מסוים הצלחתי בכך. זו הייתה בשבילי הצלה, על אחת כמה וכמה, שהאשה הטובה הייתה דואגת, שבקומי בבוקר, אמצא משהו לאכול לפני לכתי. ואולם פעם אחת, שעה ששכבתי ככה, תקף אותי פחד אינסטינקטיבי, שלא נתן לי לשכב במנוחה במקום. קמתי ועברתי אל האסם, טיפסתי על גבי מצבור הקש שהיה שם והתחפרתי בו. להירדם לא יכולתי ממילא ולפתע פתאום שמעתי, שמישהו נועל את דלת-האסם. הבינותי, שסוגרים עלי, כדי שלא אוכל להימלט. מבלי לחשוב הרבה פרצתי בכוח פתח בגג התבן, קפצתי דרכו החוצה וברחתי על נפשי. בעת ביקורי הבא סיפרה לי האשה, שכאשר באו הרוצחים להורגני, ביקשה, שלא יהרגוני בחצר שלה, מבלי שידעה, שברחתי. איני יודע, אם לא רצתה לראותני נרצח לעיניה, או שפחדה מנקמתם של הגרמנים, לכשייוודע להם, שהחביאה יהודי בביתה.

ושוב נאלצתי לנוע ולהתחבא. מזמן לזמן הייתי מבקר אצל ידידי, כדי להשיג משהו לאכול. בין השאר נוהג הייתי לסור אצל בראבש, שתמך בי במשך כל הזמן. ערב אחד הרגשתי, שבראבש מתנהג כלפי באורח מוזר. לבסוף נטל כיכר לחם כפרי גדולה ומנת חמאה הגונה וביקשני לעזוב במהירות. ואולם לפני שהספקתי לצאת מהבית, יצא הוא עצמו לחצר. עד מהרה חזר פנימה ובקוראו "ווליה בוגא" (רצונו של אלוהים) צנח והתעלף. עוזרת הבית שלו, במקום לטפל בבעל-הבית נטול ההכרה, תפסה בידי והוציאתני בעד הדלת הפונה אל הרחוב ופקדה עלי לברוח מהר. בשעה שיצאתי, הבחנתי בשני אנשים, שהמתינו לי עם סכינים בידיהם.

בנדודי בכפר נתקלתי פעם אחת בנער אילם, בולק פאבֶלק, שראה אותי ליד בית הוריו. בולק הוליכני אל דיר החזירים שלהם, הסיר קרש, ששימש פתח לתוך בור וסגר מעלי את הפתח. האיכר הכין עם בניו את הבור למען עצמו ומשפחתו על כל צרה שלא תבוא. מאז דאג בולק לצרכי, שיהיה לי מה לאכול. שעה שהיה מלקט אחרי כל ארוחה אוכל בשביל הכלב – זה היה אחד מתפקידיו - היה דוחף לתוך הקערה מכל הבא ליד וככל שיכול: פרוסות לחם, שיירי תבשילים ושאר פסולת מזון, שרק יכול לצבור. את הקערה היה מביא אלי אל הבור תחילה, ואילו לכלב היה נותן, מה שאני הייתי מותיר. הודות למזון שחלקתי עם הכלב חזרתי לאיתני, אחרי שבועות ארוכים של רעב. כיוון שהבור היה מרווח למדי ונוח לאדם אחד, הצלחתי לנוח בו קצת. אך לא לאורך ימים.

יום אחד באו אל דיר החזירים אביו של בולק ושלושת בניו, פרצו את הפתח ועמדו נדהמים בראותם אותי שם. הם לא עשו לי מאומה ורק הזהירוני, שהגרמנים באים לערוך "מצוד" בכפר, ונכנסו כדי להסתתר בבור, שהכינו למקרים שכאלה. בלית ברירה עזבתי את חצרם ונמלטתי ישר אל השדה. היה אביב, התבואה כבר הספיקה קצת לצמוח. שכבתי, אפוא, בתוך הקמה הירוקה והמתנתי עד שהסכנה תחלוף. בשוכבי ככה שעה ארוכה הגיע לאוזניי קול צעדיהם של אנשים רבים. הרימותי קצת

את ראשי וראיתי כמה עשרות גרמנים עולים ישר עלי, כשהם פרוסים בשורה אחת. לא היה כל טעם לנסות לברוח, אך גם ההישארות במקום לא נתנה סיכוי רב; כיוון שהגרמנים צעדו צמודים זה לזה. נשארתי, אפוא, במקום וייחלתי לנס. עד היום איני תופס, מה אירע אז. לפי דעתי, לא ייתכן, שלא הבחינו בי, אך אין זה מן הנמנע, שהגרמני שחלף על פני, העמיד פנים, שאינו רואה אותי. בחור אחר מהכפר, ששכב שם בשדה במרחק-מה ממני, נרצח בו במקום.

כיוון שלא יכולתי להסתתר עוד באותו כפר או בקירבתו, ובידיעה ברורה שהרוצחים האנטישמיים מחפשים אחרי, החלטתי ללכת לבודזין, אל אבי, שידעתי שהוא נמצא שם, ולנסות לחדור למחנה פנימה ולהיות יהודי בין יהודים, לטוב ולרע. יצאתי לדרך ולפנות ערב הגעתי אל הכפר הגדול דז'רשקוביץ, בו ישבו ראשי-כפר אחדים. נכנסתי אל אחד מהם וביקשתי מקום ללון. ראש-הכפר לא שאל רבות אלא שלחני ללינת לילה אל אחד האיכרים. למחרת יצאתי והמשכתי בדרכי. בסביבות אורז'נדוב הגעתי ליישובם של חיילי "הליגיונים של פילסודסקי" לשעבר, שבזמנו העניק להם חלקות אדמה והושיבם על הקרקע. אחד האיכרים מבין המתיישבים עצרני ושאל, מי אני ולאן פני מועדות. עניתי, שאני חסר-בית ומחפש עבודה. הוא אמר לי, שאוכל להישאר ולעבוד אצלו, ושאל מה התנאים שאני דורש. עניתי, שמוטב, שיראה תחילה את עבודתי ואחר-כך נדבר על התנאים. האיש הורה לי לרתום סוס אל המחרשה, הצביע על חלקת שדה ואמר לי לחרוש. עבודתי נשאה חן בעיניו ונשארתי אצלו. היה עלי להתנהג כנוצרי אדוק, להתפלל עם השכמת הבוקר ולפני השינה וגם להצטלב לפני כל ארוחה. הכל שבעו נחת ממני וגם אני הייתי מרוצה ממצבי החדש. הכפר היה מאוכלס איכרים עשירים וכיוון שאדמתם הייתה דשנה, כפו עליהם הגרמנים לגדל טבק ולספקו להם — מלבד הגידולים הרגילים, כמו תבואה, ירקות ובהמות-בית. לבעל-הבית שלי היה גם בן, נער בגילי, שקשרתי עמו קשרי חברות טובים והדוקים — לא כמו בין בנו של בעל-בית לבין משרתו.

כיוון שנתהדקו הקשרים בינינו, התחלתי בשיחותי עמו להתעניין בגורלם של היהודים, שלא יצאו עם הגירוש וממשיכים לנוע בסביבה. סיפרו לי, שכל יהודי שנתפס, מוצא מייד להורג בידי הגרמנים, כן היו מקרים שיהודים שהתחבאו, לא יכלו להתחבא עוד והתייצבו במחנה-הריכוז הסמוך בבודזין, וגם הם הוצאו להורג מייד. לגבי דידי הייתה משמעות הדבר, שאין לי עוד סיכוי להגיע לבודזין ולהיות יחד עם אבי. עלי להשתדל ולעשות הכל, כדי להישאר כאן ככל האפשר.

יום אחד, כשכולנו היינו מסובים אל השולחן ואכלנו, הופיע בבית אורח, ומשפתח את הדלת וראה אותי, קרא: "למען השם, יהודי אתם מחזיקים אצלכם". התברר, שהוא שכן שלי לשעבר, שבא לביקור אצל קרוביו. מייד הנחתי את הכף ויצאתי החוצה אל החצר, מבלי שאדע, מה לעשות. בעל-הבית יצא אחרי. אמר לי, שלא יוכל עוד להחזיקני. אבל גם לא יעשה לי כל רע. ארז בשבילי כיכר לחם גדולה ושאר מצרכי מזון, בתוך זה גם שקית גדולה עם טבק, שבאותו זמן היה יקר-ערך, והורה לי ללכת.

עם הפרטיזאנים

כיוון שוויתרתי על תוכניתי להצטרף אל אבי למחנה בודזין, בשל העדר כל סיכוי בתוכנית שכזאת, יצאתי לדרך בכיוון כפר מגורי הקודם, קשנז'ומייז', מבלי שאדע

בעצמי, מה יש לי לחפש שם. עתה השתדלתי למעט ככל האפשר ללכת בדרך-המלך ובמקום זאת הלכתי בשבילי היער המוכרים לי. בלכתי ככה קרוב לקצה היער, בסביבת הכפר זאלשה, ראיתי נכה על קביים יושב ונח. לא הכרתיו כלל. האיש קרא לי ואמר: "הרי אתה בנו של עזריאל, אני מיטיב להכיר אותך ואת כל משפחתך. הייתי רגיל לשמור בכל קייץ על המטעים של אביך, שהוא היה חוכר בכפר שלנו". לא היה טעם לנסות ולהתכחש. הנכה עשה עלי רושם של מהימנות. הוא שאלני על עצמי ועל משפחתי ואני סיפרתי לו הכל, על אודות הטבח ביער ועל הקורות אותי בחדשים שחלפו. הוא אמר לי, שהוא מקיים קשרים עם פרטיזנים רוסיים ופולניים הנמצאים ביער ואם רצוני בכך, יובילני אליהם. הסכמתי מיד ואז הוא הזהירני, שאסור לי לגלות שם, שאני יהודי, כיוון שאחרי ההתנפלות על יאנישוב פרץ סכסוך בין הפרטיזנים הפולנים והיהודים על חלוקת השלל, שהביאו מן הכפר. "כידוע לך, היהודים ערומים הם", כך אמר לי, "וכך חשקו בכל הזהב והכסף לעצמם. בעת הסכסוך ירה המפקד בסגנו ראובן מזאלשה ובאחיו חיים'קה ומאז מחסלים כל יהודי שנתקלים בו ביער". הוא הביאני היערה אל יחידת פרטיזנים רוסיים.

בתום תקופה קצרה של אימונים בנשק ואחרי קשיים אחרים של הימים הראשונים, בין השאר גם קשיי השפה, קניתי לי שביתה בקרב הרוסים והפכתי אחד "משלהם". מזמן לזמן הייתי נוהג לבקר אצל מכרים וידידים. כעת עשיתי זאת בביטחון יתר ופחדתי פחות מאז, שהייתי מסתתר. הייתה זו ההרגשה, שיש כוח המגן עלי. ידידי גם הם ידעו, שאני משתייך ליחידת פרטיזנים רוסיים.

בעת ביקור אצל אחד מידידי, הציע לי הלה לארגן התנקשות בטוחן בארנסקי, האחראי להשמדתם של קרבנות יהודיים רבים וגם מסר לידי הגרמנים שבויי-מלחמה רוסיים אחדים, שבאו לבקש ממנו עזרה. בשובי היערה סיפרתי זאת לאנשי יחידתי והמפקד שלנו אירגן מייד כיתת-עונשין. גם אני צורפתי אליה. לילה אחד פשטנו על הטחנה, השמדנו כל מה שיכולנו, הצטיידנו במזון ככל שיכולנו לשאת עמנו. הטוחן עצמו הצליח להימלט, כפי הנראה מפחד הנקמה נזהר ולא לן בביתו.

כעבור זמן קצר נתקבלה פקודה, שעלינו לעבור ליערות יאנוב. כשהגענו למקום התברר, שכאן חולקו האנשים לקבוצות לפי ההשתייכות הלאומית — רוסים לחוד וקבוצות פולניות לחוד. לפי סדר זה היה עלי לעבור לקבוצה פולנית, אך דבר זה לא היה לטעמי כלל. ביקשתי, אפוא, ממפקדי, שישאירני בקבוצה הרוסית. הסיכויים לכך היו קלושים, אלא שהתערב לטובתי פרטיזן גרוזיני אחד, שהתידדתי עמו מיד בימים הראשונים להצטרפותי ליחידה. המפקד נענה להפצרותיו והשאירני ביחידתו.

גם במקום זה לא שהינו זמן רב. קבלנו פקודה לצעוד מזרחה, בכיוון לוצק-קובל, ולהצטרף שם אל הדיביזיה של קובפאק. יצאנו לדרך, יחידה של 107 אנשים. הגענו לסביבה אוקראינית טהורה, שאוכלוסיתה הייתה עויינת לרוסים ולפרטיזנים הרוסיים. באותה סביבה השתוללו גם כנופיות הפושעים של באנדרה, שנלחמו ברוסים, בפולנים וביהודים ושיתפו פעולה עם הגרמנים ואילו האוכלוסייה המקומית שיתפה פעולה עם הכנופיות. כשהגענו ערב אחד אל אחד הכפרים, דרש המפקד מזקן הכפר אכסניה לאנשי יחידתו. הלה השיב, שאין ברשותו אכסניה שתכיל את היחידה, לעומת זאת, אם המפקד יסכים לפזר את אנשיו לקבוצות של שניים-שלושה בכל בית, הרי שלא זו בלבד שתימצא להם לינה אלא גם יצויידו בכל הדרוש להם. התברר, שמאחורי עצה זו מסתתר תכסיס שפל.

אותו לילה התנפלו אנשי הכנופיות של באנדרה על יחידתנו. תחילה עלה בידם להשמיד חלק מאנשינו, שאפילו לא הספיקו לגלות התנגדות. בקרב שהתפתח נפלו רוב אנשי היחידה; רק 24 מבין אנשינו הצליחו להינצל. אלה שנותרו בחיים עברו למקום אחר והמפקד החדש כבר היה יותר זהיר ושיכן את כולנו בשני בתים, רוסים לחוד וגרוזינים לחוד. מובן מאליו, שאני צורפתי אל הרוסים.

בא תורי לעמוד על המשמר. אחד החיילים יצא אלי והתחיל לספר לי משהו ולהסביר. כנראה, הייתי עדיין חלש בהבנת השפה הרוסית וכיוון שלא הבינותי את דבריו, עניתי על כל מה שאמר ״חאראשו״ (טוב). החייל חזר פנימה ולא הופיע עוד. משנסתיימה שעת השמירה שלי ואיש לא יצא להחליפני, נכנסתי לתוך הביית פנימה אך לא מצאתי איש מחבריי. העניין נראה חשוד בעיני, נכנסתי אפוא אל הביית השכן, אל הגרוזינים, כדי לברר מה מתרחש. משנכנסתי שמה, מצאתי שתי צעירות פרטיזניות רוסיות, אחת מלנינגראד והשנייה מסטאלינגראד, כפי שהציגו את עצמן, שנשלחו ע״י אנשי באנדרה כנציגות שנועדו לנהל עמנו מו״מ על הצטרפותנו אליהם כדי ללחום יחד נגד הרוסים. אם נתנגד, הרי אנו מוקפים ע״י כוח גדול וישמידו את כולנו. התברר, שהנציגות כבר היו קודם לכן אצל החברים הרוסיים והציגו להם את האולטימאטום, אך הם החליטו לעזוב ולפרוץ החוצה. זו הייתה ההחלטה, שהחייל נשלח אלי למסור לי; להזהירני ולקחת אותי עמו, אך אני לא הבינותי.

נערכה התייעצות והמפקד הגרוזיני החליט לקבל את האולטימאטום. הבינותי, שאצל הבאנדרובצים לא תצמח לי שום טובה, גם אם יחוסו על הגרוזינים, אין לי כל סיכוי, לא כרוסי ובוודאי שלא כפולני, ואין מה לדבר, אם יגלו שאני יהודי. לפיכך אמרתי, שברצוני ללכת, ואולי הודות להשפעתו של ידידי הגרוזיני, שכבר ידע את סוד היותי יהודי והציע, שתינתן לי הרשות ללכת, הותר לי הדבר.

כבר בשעת יציאתי החלו הבאנדרובצים להתפרץ אל הביית פנימה. הם חטפו מידי את הנשק, שנשאתי עמי בעומדי על המשמר ואני ברחתי עם הציוד והתחמושת שהיתה על גופי. בדרך השלכתי מעלי את כל הציוד, שהכביד עלי בשעת הבריחה. בקצה הכפר פגשתי ברוסי מאנשי יחידתי, שהחזיק במקלע של היחידה. כנראה, מקלע זה הוא שהציל את חייו, כיוון שהיה היחיד מכל אלה שעזבו את הביית. השאר נפלו בקרב עם הבאנדרובצים. החלטה ראשונה שהיה עלינו להחליט הייתה, מה לעשות במקלע, שכעת היה לנו אך למעמסה. לא היה כל סיכוי לנדוד בשניים כדי להגיע אל יחידותיו של קובפאק. לפיכך החלטנו ללכת בלתי מזויינים אל הכפר הראשון שיזדמן בדרכנו, ויהיה מה שיהיה. כן החלטנו, שבגלל היחס העויין ביותר של האוכלוסיה המקומית לפולנים, יציג אותי הוא, בהיותו רוסי, כגרוזיני המבין מעט מאוד רוסית, שכן הרוסית שבפי עלולה לחשוף את מוצאי. סמכנו על כך, ששערי השחור והמקורזל ועורי הכהה ישמשו אישור למוצאי הלא-רוסי. משהגענו אל הכפר ונכנסנו אל ראשון האיכרים, התברר, שנפלנו לתוך סביבה של כת דתית, שהייתה מכונה כת אנשי השעות, שעקרונותיה אסרו עליהם להלחם או להשתמש בנשק. בעל-הביית אומנם הרשה לנו להישאר בביתו, והאכיל והשקה אותנו ועם זאת הראה לנו מייד אגב הדגשה מיוחדת את הפיסקה שבכתבי הדת שלהם, האומרת: ״הלוחם בחרב, ימות בה״. אף על פי כן אמר, שלא יעשה לנו כל רע: גורלנו יוכרע בידי הכומר של הכת היושב בעיר, שאליו הוא עומד לנסוע ביום הראשון. החלטנו להישאר בכפר עד אחרי יום הראשון, גם לא נותרה לנו ברירה אחרת.

ביום הראשון, כאשר האיכר שלנו חזר מהכנסיה, גילה התנהגות מוזרה מאוד. הוא לא דיבר אלינו, אך אנו הרגשנו, שיחסו אלינו שונה, ואינו דומה לזה שבימים הקודמים. בערב אמר לנו, שהכומר הורה לו למסור אותנו לידי הגרמנים ועליו למלא אחר החלטתו של הכומר, שבעיניו זוהי פקודה. כעת שוב לא יכולתי להמשיך ולהיזהר לשמור על הופעתי כגרוזיני, שאינו מבין רוסית והתחלתי בהתיעצויות עם חברי, מה לעשות. אמרתי, שעלינו לברוח יחדיו, שהרי מסירתנו לידי הגרמנים בוודאי שאינה מבשרת לנו טובות. אך חברי היה כבר כל כך מיואש, שאמר: "בודייט צ'טו בודייט" (יהיה מה שיהיה), אבל כאן, במקום. הוא לא ירוץ עוד. לא נותרה לי ברירה אלא לברוח לבדי.

במדי המשטרה הגרמנית

באותה סביבה של כפרים אוקראיניים היה כפר פולני אנטונובקה. זה היה כפר גדול, ששימש במידה מסויימת מרכז איזורי ובו תחנת משטרה עם שוטרים גרמנים ופולנים. הייתה גם מחלבה, בה נאסף ועובד החלב מהמשקים הכפריים שבסביבה, ועוד מוסדות איזוריים. הגעתי לאותו כפר, אל ביתו של איכר אחד והצגתי את עצמי כטדיאוש טומצ'יק, פליט מכפר פולני מרוחק, שהכל ידעו, שהבאנדרובצים רצחו את כל תושביו. נראה, שלא האמינו לי, כיוון שחקרו אותי בחומרה, היכן, מתי וכיצד. אחר כך ערכו לי מבחן קפדני בענייני דת, אבל גם בזה עמדתי בהצלחה, ולפיכך השאירוני בכפר. התחלתי לעבוד, וכיוון שהייתי צעיר, בריא והצטיינתי בכל העבודות הכפריות, נתחבבתי על כולם. כן נעשיתי חבר טוב של בנו של אחד האיכרים. היינו ישנים יחדיו, מבלים יחדיו בחברה וכו'. ודווקא חברות זו חשפה אותי, כנראה.

כעבור שבועות אחדים של שהותי אצלם, לאחר שנעשיתי בן בייתי אצל אותה משפחה, הבחנתי, שחל שינוי ביחסם אלי. התחילו להביט בי אחרת, הסתודדו אפילו בנוכחותי. כל התיחסותם אלי נשתנתה. לא ידעתי, מה קרה וגם לא נאמר לי דבר, אבל הרגשתי, שהם יודעים, שאני יהודי. אין זה אלא, שבנם, שעמו ישנתי, הבחין ביהדותי, שעה שהתגליתי במקרה בזמן השינה. כאמור, לא העירו לי דבר, אבל אני לא הרגשתי עוד ביטחון והרהרתי, מה וכיצד לנהוג. בלית ברירה, באתי לידי החלטה נועזת, אך מסוכנת. פניתי אל תחנת המשטרה המקומית והודעתי, שברצוני להתקבל למשטרה. מפקד התחנה היה גרמני וסגנו היה פולני.

החלה פרשה של חקירה ודרישה, מי אני, מדוע רצוני לשרת במשטרה, וכו'. עמדתי בכל המבחן הזה, הכל נרשם בפרוטוקול, שהיה עלי לחתום עליו. אחר-כך הובילוני ללוצק, למפקדה המחוזית של המשטרה. שם התחילה החקירה מחדש — שאלות, פרוטוקול, חתימה. ושוב אל פקיד אחר בחדר אחר; עוד פעם שאלות, פרוטוקול, חתימה, וכך עוד זמן רב. סוף סוף נסתיים הכל. פקדו עלי לפשוט את בגדי האזרחיים וניתנו לי מדים של המשטרה: מגפיים, כובע, חגורה; על כל פריט היה עלי לחתום בנפרד. כשהייתי כבר מחופש לחלוטין, ניגשתי אל הראי וסקרתי זאת עצמי במדי המשטרה הגרמנית. שאלתי את עצמי: זה אתה, שלמה שילביץ', או מישהו אחר? מכל מקום, רשמית הייתי השוטר טדיאוש טומצ'יק. נשלחתי חזרה לתחנת-המשטרה באנטונובקה, ושם התחלתי למלא את תפקידי כשוטר.

כעבור זמן קצר, כשכבר הרגשתי את עצמי בטוח בתפקידי החדש, ערכתי פעם ביקור בביתו של האיכר, שעבדתי אצלו לפני כן. ביקורי עורר התרגשות במשפחה: לא הבינו, מה קורה כאן; האיש, שחשדו בו, שהוא יהודי — הנהו שוטר? חששו, שמא זוהי פרובוקציה, כלום לא אלשין עליהם, כיוון שבאותו זמן איש לא הרגיש את עצמו כשר בעיני השלטונות. אצל הכשרים ביותר אפשר היה לגלות פשעים למדי, במיוחד, כשרצה מישהו לנקום בזולתו. ביקרתי גם בכפר האוקראיני. האיכר, שמסר את חברי הרוסי לידי הגרמנים, שרצחוהו מייד בחצרו שלו, לא התרגש כלל בגלל הופעתי. בניגוד גמור למשפחה הפולנית, נשאר הוא רגוע לחלוטין והצהיר, שהייתה זו חובתו לנהוג כך וגם בעתיד ינהג, כפי שיורה לו הכומר שלו.

הבריחה ליער

באנטונובקה הייתי מבקר תכופות אצל מנהל המחלבה, פטריוט פולני שהתיידדתי עמו. הלה סיפר לי, שבסביבה נמצאים פרטיזנים פולניים רבים, המאורגנים היטב, ואם רצוני בכך, אוכל להצטרף אליהם באמצעותו. ראיתי בכך עניין חשוב לעצמי, לכשיבוא הצורך להיעזר באפשרות זו. בינתיים קשרתי שיחות גם עם שוטרים פולניים אחרים שבתחנה על אודות הפרטיזנים ויחד עם ארבעה שוטרים אחרים ייסדנו תא של פטריוטים, הנכונים לכל. כעבור זמן מה באה פקודה, שרוב השוטרים מתחנה זו יועברו ללוצק. לא ידענו את מטרתה של פקודה זו ואני עם ארבעת חברי נמלטנו ולקחנו עמנו את נשקנו. ברחנו היערה והתחלנו לחשוב, מה לעשות הלאה. החלטנו להצטרף ליחידת פרטיזנים. נשארנו ללון ביער. למחרת היום חזרנו אל הכפר. לא רחוק מתחנת המשטרה התגוררה אשה, שבביתה היה נוהג לבלות תכופות סגן-מפקד המשטרה, היה רגיל לשתות שם והאשה נחשבה לאהובתו. בעוברנו ליד ביתה, הבחנו בסגן-המפקד, שהוא מבלה במקום. החלטנו להכנס. משנכנסנו, החל הסגן, שכבר ספג לתוכו מנה יתרה של יי"ש, לחרף ולגדף אותנו, מדוע הסתלקנו אמש מהשירות, פקד עלינו לחזור מייד לתחנה ולנסוע ללוצק. הודענו לו מייד, כי אין הוא עוד מפקדנו ואין אנו נשמעים לפקודותיו וכאשר עשה תנועה כרוצה לקום, ניגשתי אליו בטרם יספיק לזוז, הִנחתי מכה על ראשו ובעזרת חברי טיפלנו בו כך, שלא יוכל עוד להזיק. אחר כך הלכנו אל מנהל המחלבה, שהורה לנו ללכת היערה, מסר לנו הוראות, היכן עלינו להמתין לו והבטיח לבוא, כדי להובילנו אל הפרטיזנים.

משהגענו אל הפרטיזנים, עמדתי על כך, שיחידות אלו משתייכות כולן לא"ק ("ארמיה קראיובה"), הוא אירגון הפרטיזנים שעמד בקשר עם ממשלת המהגרים בלונדון, נתמך על ידיה ומילא אחר פקודותיה. הם היוו כאן כוח גדול — הדיביזיה ה-12 של א"ק, ומספרם היה כ-12—13 אלף לוחמים. היו להם יחידות-עזר למיניהן, כמו מאפיות לחם, בית-חולים-שדה, ואחרות. הם ביצעו בסביבה פעולות גדולות ונועזות נגד הגרמנים, כמו התקפות ופיגועים ברכבות, תחנות משטרה ומחנות צבא. כמו כן נהגו לאסור קרבות עם יחידות גרמניות קטנות. כשהגענו שמה, תכננו לפתוח במיתקפה על קובל ולנסות לשחרר עיר זו מידי הגרמנים, ואולם תוכנית זו לא יצאה אל הפועל.

חנינו ביערות שאצק והקשרים שלנו עם הפרטיזנים הרוסיים היו רופפים. היחסים בין שתי היחידות היו אף עוינים לעתים קרובות. פעם אחת הוזמנה משלחת שלנו

לנהל מו"מ עם הקבוצות הרוסיות. בראש משלחתנו עמד הקולונל דז'אזגה. אבל הרוסים רצחו את הקולונל באורח בוגדני.

בשל גודלו של הכוח, שהיה מרוכז במקום זה ועקב היקפן של הפעולות שביצענו, תכננו הגרמנים לפתוח במיתקפה נגדנו. בעזרתן של דיביזיות, שהורידו מהחזית, בכוונה למטרה זו, פתחו בהתקפתם עלינו. במשך כמה ימים התנהלו קרבות בינינו לבין הכוח הגרמני, שעלה בגודלו על כוחותינו ואשר שם עלינו מצור מסביב. הדיביזיה שלנו הובסה והוקפה כמעט מכל הצדדים. 600 לוחמים בלבד ניצלו מהכוח כולו.

מחניים

לאחר שהקימונו שוב את הקשר עם הממשלה בלונדון, קיבלנו פקודה להבקיע את קווי הגרמנים ולהגיע אל קבוצות הפרטיזנים הרוסיים. נראה, שהשלטונות הפולניים בלונדון גם הם התקשרו עם הרוסים והודיעום על אודותינו ועל העזרה הדרושה לנו לביצוע ההבקעה ולאחר שנגיע אליהם. שלחנו מאנשינו לסיור, אבל איש מהם לא חזר. היה לנו יסוד מספיק להאמין, שהם הגיעו אל הרוסים ושם הושמדו על ידיהם. לאחר תביעה מחודשת, שבאה מלונדון, יצאנו למרות הכל לדרך אל הרוסים. בשעה שהגענו אל גדרות התייל של קווי הגרמנים ולא מצאנו איש לידם, היה הדבר לחידה בעינינו. ואולם משעברנו לצד השני של הגדרות והגענו אל הנהר, הותקפנו משני הצדדים. כנראה הניחו לנו הגרמנים בכוונה לעבור עד הנהר, משום שסברו, שלפני הגיענו אל הגדרות תישאר עוד בידינו האפשרות לסגת היערה. לעומת זאת בשטח שבין הגדרות לבין המים לא יישאר לנו כל מוצא. וכך נקלענו לאש משני הצדדים — מצד הגרמנים ומצד הרוסים – אף על פי שבטוחים היינו, שהרוסים היטיבו לדעת, מי אנחנו. ואומנם רוב אנשינו נפלו באש הצולבת ובתוך המהומה שקמה גם טבעו רבים במיים. ניצלו רק 120 איש, שהצליחו להגיע אל הפרטיזנים הרוסיים אך שם נתקבלנו כבוגדים. העליבו אותנו ובודדו אותנו לכמה ימים. אחר כך הועברנו למחנה אחר, בו קיבלנו מזון טוב והתאוששנו קצת אחרי כל הצרות של השבועות האחרונים. תוך זמן קצר העבירו אותנו לעוצבה ע"ש קושציושקו ואילו שם הפרידו בינינו וחלקונו שניים-שלושה לכל יחידה, ביטוי לכך שלא סמכו על מהימנותנו. אך כאן נתקלתי בחיילים וקצינים יהודיים רבים ושוב יכולתי לחיות חיים חופשיים כיהודי.

ביחד עם הצבא הפולני עשיתי את כל המסע מוולין, דרך חלם, לובלין, עד הוויסלה ועד לשחרורה של ורשה. במשך אותו פרק זמן נפצעתי פעמיים ושכבתי בבית-החולים. לאחר החלמתי הוחזרתי ליחידתי, עמה עשיתי שוב את כל המסע, דרך פוזנן, טורון, קולובז'ג עד לקו אודר-נייסה. בינתים נפצעתי בפעם השלישית, וכך המשכתי עד לכיבוש ברלין. אחרי כניעתם של הגרמנים הוחזרתי ללובלין ושם, במיידנק, הועמדתי בפני וועדה צבאית ששיחררה אותי מן השירות עקב פצעיי שעדיין לא נרפאו.

חזרתי לסביבה שלנו, אך לא מצאתי איש מכל המשפחה.

בן שש-עשרה היה בסך הכל, כאשר נאלץ בפעם הראשונה לעבוד במחצבה במחנה גושצ'יראדוב. כאן, במחנה הקטן, שהיה מוקף גדר תיל דוקרני, יחד עם זקנים וילדים רכים, עבד אשר ברוקירר משחר עד שעת לילה מאוחרת. במשך אותם חודשים ספורים הוא עבר שבעה מדורי גהינום: מצוקה, עינויים, מחלת הטיפוס — זה היה מהלך-החיים ה"רגיל", אם אפשר להתבטא כך, של היהודים הנידונים למוות. החוויה הקשה מכל, שגורלו זימן לו — היה רצח אמו מרים ואחיותיו ריבצ'ה ופייצ'ה, שביצעו התליינים הגרמנים באותו כפר, בגושצ'יראדוב. מאותו רגע הלך והחריף בלבו רגש השנאה לרוצחים הפאשיסטיים. אש הנקמה בערה בו.

על ידי איכר שהכירו הצליח אשר להתקשר עם יחידת פרטיזאנים רוסיים בסביבת יערות יאנוב-בילגוריי. מפקד פלוגת הפרטיזאנים טיפל אישית בבחור היהודי הצעיר. אחר-כך, משנטל חלק בכמה מיבצעי חבלה ופשיטות נגד הכובש, נתמנה למזכיר באחת מיחידות הפארטיזאנים, שנמצאו בפיקודו של הפולקובניק צפיגה.

עד מהרה משתלט אשר על השפה (הרוסית), מתוודע אל אופיו של האדם הרוסי. היחס הלבבי והאווירה החמה עוררה בו מצב רוח שפיר ורגש של תודה כלפי הפארטיזאנים הסובייטיים. הוא מסגל לעצמו את הכינוי המחתרתי "בולק".

נטול פחד, דומה לחבריו לנשק, נעול מגפיים כבדים בעלי מוקיים של אברזין ולבוש "רובאשקה" עם צווארון מכופתר, חבוש כובע-חורף חם עם מגיני אוזניים וחמוש ברובה על כתפיו, עושה "בולק" במסעים ארוכים, ביערות פולין, צ'כיה וגרמניה. לא אחת נזדמן לו לעמוד פנים אל פנים מול המוות. מזמן לזמן היה גדודו מקבל סיוע אווירי סובייטי וגם אספקת ציוד בדרך האוויר — תחמושת, בגדים, וגם צנחנים לתיגבור כוחותיה של היחידה, לאחר שסבלה אבידות בנפש בעת הקרבות עם הפאשיסטים הגרמניים.

בולק היה מספר אירועים אופייניים, שנחרתו בזכרונו:

באותם הימים עמד להגיע מעבר לנהר בוג, ביערות קובל, צנחן סובייטי. השעה המיועדת עברה ואין קול ואין עונה — אין רואים איש. אך לא רחוק ממערה היער (בו עמד לנחות) בתוך צמרתו של עץ עבות יושב לו "ואניה" (כך היה מכנה אותם) ומיטיב את ליבו בלגימה מתוך מימייה צבאית, כמו לא קרה דבר. במקום להימצא על הקרקע הסתבך ונתלה על צמרתו של עץ גדול בעל ענפים סבוכים. "היינו הך", אמר, "אם נגזר על האדם לאבוד, מוטב קצת ללגום".

בולק נוטל חלק פעיל במבצעים, תחילה כמשקיף וסייר והוא עד לפעולות חבלה נגד הברבארים ההיטלראיים, הנעשות בידי ה"ואניאלעך" בזריזות מאין כמוה; המהירות, בה היו מפרקים את ברגי מסילת הרכבת היה ממש קשה לתפוס. אשר היה משבח אותם מאוד בשל כך. לפעמים, בשעה שהיו בורחים לאחר שהניחו את מוקשיהם, היו מגיעים לאוזניהם קולות נפץ וצעקות בגרמנית: "גוט איזט מיט אונז" (האלהים אתנו).

במרוצת הזמן הופך אשר עצמו למבצע של פעולות נקם. את פעולתו הראשונה בסביבת שודמיר ביצע בזריזות, ממש כמו "מלמדיו". הוא בא על סיפוקו הרב בעצם דיווחו על המיבצע, שעה שעמד גאה ושמח לפני מפקדו והודיע: "חבר מפקד! המשימה בוצעה!"

במרחק לא רב מדאבואנקא, סמוך לבריסק, הקימו הגרמנים גשר-סירות ארעי למעבר מטעני תחמושת ומזון למען חילותיהם, שבזמן הראשון פרצו ללא הרף קדימה. מי מתנדב לפוצץ את הגשר? — שואל המפקד.

— אני! חבר מפקד — מתיצב באומץ הפרטיזאן היהודי הצעיר "בולק". את החיוך המוסתר בשפמו של המפקד תפס בולק מלכתחילה כהבעה של לגלוג וזלזול באישיותו, אך עד מהרה נוכח לדעת, שחיוך זה פירושו הערכה להחלטיותו וגבורתו.

בעת מילויה של משימה גדולה ואחראית זו צצו פתאום מאיזה מסתור שני גרמנים, שרצו לתפוס את בולק דוקא חי. ברם, הוא עמד כהרף עין, כפרטיזאן מנוסה, על כך שכל רגע לא יסולא בפז — אין להשתהות זמן רב. הוא כיבד בקת רובהו את אחד הגרמנים במכה על מוחו, ואילו שני חבריו לנשק טיפלו בגרמני השני, וחבשו לו "כיפה" על ראשו שלא קם ממנה. בולק זכה עוד לראות את רכבת המשא המהירה הטעונה ציוד צבאי כשהיא טובלת במימי הבוג...

ביום קייץ נאה אחד, כאשר הפרטיזאנים הצליחו, לאחר קרב קשה, להיחלץ מכיתורים של כוחות האוייב ההיטלראי ופנו למנוחה קצרה, ניצב בולק על המישמר לפי פקודתו של המפקד. היער נתחבב עליו כל כך, כאילו היה בו כל ימיו תושב קבוע. הוא שמע בדומיה את נפילתו של כל איצטרובל, שהיה נושר מן העץ, כל רחש לא נעלם מאוזניו. פרטיזאן — היה אומר — חייב לדמות לנץ. הוא מסתובב אנה ואנה. רעיונות

שונים למיניהם עולים במחשבתו. ביתו לשעבר, לילות הסדר, שהיה שואל את ארבע הקושיות. אך המחזה הטראגי. כאשר סמוך לגושצ'יראדוב נופלות אמו ואחיותיו ממטחי רוביהם של הנאצים, אינו סר לעולם מנגד עיניו. ואולם, אפילו מחשבות אלו לא הקהו את חדות מבטו. לא הרחק ממנו מדשדש איזה "סבא" זקן, עוטה בלויי סחבות, שמשקפיו קשורים בחוט, ומלקט בנחת גרגירי יער. משום מה לא מצאו חן בעיניו הליכותיו של קבצן זה. לאחר שה"זקן" נחקר נמרצות, נתגלה, שאכן שלחוהו הגרמנים להתחקות על גדודו של צפוגה, שקנה לעצמו שם בגיחותיו הנועזות נגד הרוצחים הגרמנים. על שלושת אותות ההצטיינות שלו עתיד היה להוסף הרביעי. ואולם במוחו של בולק קדח חיידק הנקמה! הוא נקש בעקביו בעומדו דום לפני מפקדו ושטח את בקשתו הקטנה: לירות במו ידיו בכלב הגרמני. המפקד אישר את בקשתו.

גדוד הפרטיזאנים ניסה בסביבות זאאולז'ה לחדור אל היערות שבצד הפולני דרך אדמת צ'כיה. לפיכך היו קבוצות בנות שנים-שלושה לוחמים מסיירות בשנים מהכפרים הסמוכים ליער, כדי לגלות אם אין אי-שם בסביבה גרמנים.

באחד הכפרים נזדמן לבולק עצמו, כראש הצוות, לנוע קדימה ולנסות בזהירות מירבית לרחרח. הוא נכנס לביתו של ה"סולטיס" (זקן-הכפר) ולתדהמתו מצא שם חייל גרמני רכוב על אופנוע. עסק ביש – חושב הוא בלבו – אך ברגע זה צץ במוחו הרעיון להציג את עצמו כשומר היער. הגרמני נטפל אליו כאל מציאה. אכן, רוצה הוא להיוודע מפי שומר היער, היכן מסתתרים הפרטיזאנים. עיניו של הגרמני נוצצו מרוב שמחה. משהבטיח לו בולק, שסמוך לתחנת משמר היער מסתובבים אלו ברנשים זרים, הושיב הגרמני את בולק על המושב האחורי של אופנועו ונסע לאט, כדי שהפרטיזאנים לא ישמעו את רעש המנוע. הגרמני רצה עוד לראות מרחוק את הכיוון, בו מתקהלים אותם "זרים". בכוונתו לבוא אחר כך עם חייליו ולצוד אותם. אך בולק לא היסס הרבה והגיש ל"פריץ" מנה אחת על עורפו ולא שנה. הגרמני צנח מת בו במקום. כעת סוחב בולק המיסכן את האופנוע יחד עם ה"בר-מינן" למקום מחבואם של שני חבריו.

– הא! מה זה? – הם שואלים מרחוק – בולק סוחב כבר בוודאי עגל או חזיר, ועוד על גבי "מריצה". לעולם אינו מגיע ריקם.

בולק עונה להם: – כלום "פגר" הוא זה? מדים גרמניים, אקדח ואופנוע אינם צועדים ברגל. אלה יביאו תועלת רבה.

לאחר קרב קשה עם הגרמנים בשטח שבגבול פולין וצ'כוסלובקיה הצליח גדוד הפרטיזאנים, שסבל אבידות חמורות ביותר, לחדור לתוך יערות צ'כיה. במיבצע הקשה נפל מפקד הגדוד ואת מקומו תפס הפולקובניק טרוחימוב. בולק גם הוא נפצע קשה – שני כדורים פגעו בו, אחד בבטנו והשני ברגלו. אך מייד עם שובו לאיתנו הוא שב אל יחידת-האם שלו. הפרטיזאנים ערכו לו קבלת פנים כלידיד ותיק ויקר. הם קידמו את פניו בחיבה לבבית: "אך, בולק, משעמם היה בלעדיך" – אמרו לו.

בחודשים האחרונים של שנת 1943 נמצא גדודו של בולק ביערות שוויאנטוקז'יסקי. גדוד הפרטיזאנים התעצם והפך כוח קרבי רציני. בולק נעשה יד ימינו של המפקד טרוחימוב. שמו של בולק הפך מפורסם מאוד במחוז קיילצה. הפארטיזאנים עורכים מיבצעי חבלה נגד הגרמנים ומתכוננים לעבור לשטחי גרמניה עצמה בהתאם לפקודה שנתקבלה.

"אספר לך אירוע מאותם הימים" – סח אליי בולק וקולו מקבל גון עגום ובכייני. – "פרטיזאן הוא מטבעו איש קשוח, אך אני בכיתי, שעה שפגשתי ב... אבל הבה נספר את הדברים כסדרם, בל נשלה את הדגים לפני הרשת"...

"ביערות שוויאנטוקז'יסקי, לפני צאתנו לשטח של גרמניה, פרשתי כדרכי תמיד הצידה ונקיתי היטב את נשקי, הרובה והאקדח. לפתע פתאום הגיע לאוזני קול צעדים קלים, הססניים. פניתי אחורנית והנה אני רואה לפני שתי נשים צעירות ומראיהן כשל שלדים – עור ועצמות. על גופן בלויי סחבות, ערומות ויחפות ממש. בקושי החזיקו מעמד על רגליהן הכושלות והשרוטות קוצים. בקשתן היחידה היתה, שה"חייל האלמוני" הנושא רובה על כתפו, ימיתן בירייה. החיים כבר נמאסו עליהן. אין הן יכולות עוד לשאת בעינוייהן שסבלו עד כה. תוך כדי שיחה נודע לי מפיהן, שהן אחיות יהודיות מהעיירה סטאראחוביץ שבמחוז קיילצה. אין בלבן האומץ להתאבד ואילו להמשיך בחיים אלו אין הן יכולות עוד. פגישה זו שברה את לבי לחלוטין. שתי נערות יהודיות – מתים חיים. שתי אחיות" – אומר אלי בולק בקול שבור – "גם לי היו שתי אחיות, ריבצ'ה ופייצ'ה..."

"בואנה עמי, אמרתי אליהן ביידיש..."

"לאחר התיעצות עם ראש המטה של הגדוד הוביל בולק את שתי הנערות האחיות היהודיות המבקשות למות, אל הפריץ, בעל האחוזה שבכפר הסמוך. "בשם גדוד הפרטיזאנים הרוסי הריני פוקד עליך לקבל בביתך את שתי הנערות האומללות הללו ולהחביאן עד תום המלחמה. אם, חס ושלום, יקרה להן משהו, ישלם בעל האחוזה הנכבד בראשו, וכל חצרו תעלה בעשן. מובן?... הפקודה ניתנת לך בשם גדוד הפרטיזאנים הרוסי בולק"...

אחת משתי האחיות זכתה להשאר בחיים אחרי השיחרור ואילו השנייה מתה מרוב תשישות. האחות, שנותרה בחיים ומייד בתום המלחמה שהתה עוד זמן קצר בעיירת מולדתה, מזכירה בוודאי לטובה את ״הפרטיזאן הגיבור היהודי בולק האלמוני״, שהציל את חייה.

בשנת 1944 פעלה היחידה של טרוחימוב בסביבת פוזנאן במגמה להתקרב לגבול הגרמני. באותה שנה היה חורף קשה וכבד ורבו בו הקור והשלגים. לאט לאט ובתנאים קשים ביותר, עקב הרוחות והשלג הרב, נעו הפרטיזאנים בעמקי היערות עד שהצליחו לחדור לשטח הגרמני ולהמשיך משם במיבצעי החבלה נגד הרוצחים הנאציים.

בערב חורפי אחד ניהל המפקד שיחה סודית עם בולק על מיבצע בעל משימה נכבדה ביותר. הוא צירף אליו חבר לנשק, שנועד לחדור עמו אל העיירה הסמוכה ״נוי-ווארף״, בה חונה הצבא הגרמני. באותה עיירה, סמוך לבית הספר, מתגורר גרמני, שעמו עליהם להתקשר ולקבל ממנו את התרשימים של המחנה הגרמני. בולק ומלווהו הקשיבו בתשומת לב יתרה לתוכנית הפעולה האחראית והמסוכנת, שבפניה הם עומדים.

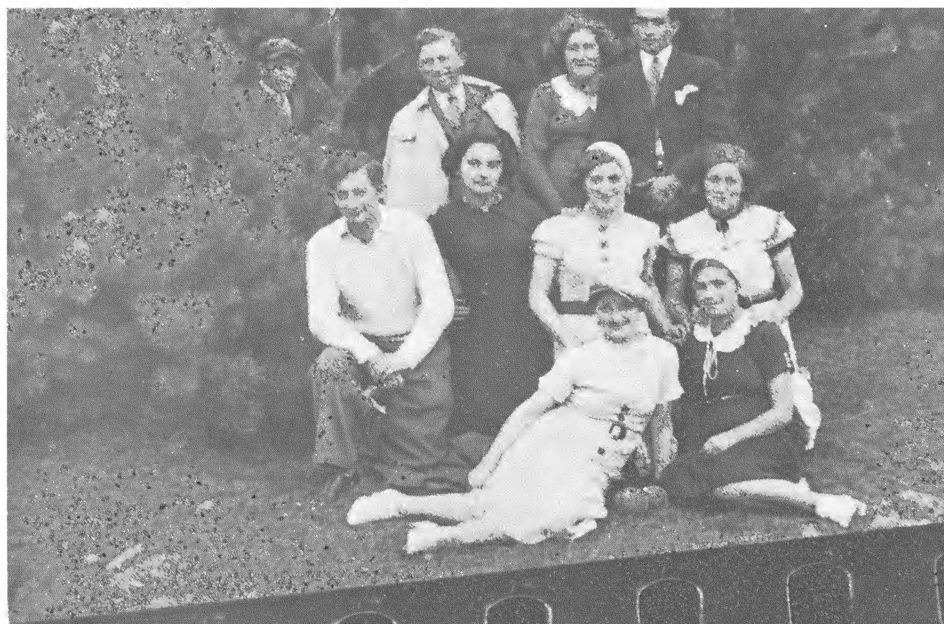
בעת היציאה נפרד בולק וחברו בנשיקות חמות ממפקדו, שטפח על גבו והוסיף:

״אני יודע שעליך אפשר לסמוך״, ואיחל לו הצלחה. עם רדת הלילה חדרו שני הלוחמים לעיירה לאחר שעברו על פני שדות, בורות ומכשולים תוך עקיפת כל סכנה שהיא. הם נכנסו לבית-הלבינים הקטן ומצאו בו גבר בגיל העמידה עם אשה ושתי בנות.

עייפים מאוד ותשושים הגיעו חזרה אל מטה הגדוד הפרטיזאני שלהם ובידם החומר שנדרשו להביאו. הודות לחומר חשוב זה השמיד הצבא האדום את הריכוז הגרמני שבמקום והתקרב לברלין. על מעשה גבורה זה הוענק לבולק אות ההצטיינות הגבוה ביותר.

במו עיני ראיתי וקראתי את מכתב התודה שנשלח על ידי אישי צמרת הצבא של ברית-המועצות. וכן ראיתי את שבעת אותות ההצטיינות של הפרטיזאן הגיבור היהודי אשר ברוקירר.

אשר ברוקירר, בן עיירת מולדתי ראחוב, שבגבורתו ובאומץ לבו הביא כבוד ותהילת נצח לעם היהודי.

קבוצה מצעירי העיירה

סיפורי הצלה

צרפתים הצילו אותנו / א' ברפמן

עם פרוץ המלחמה בשנת 1939 הוקמה בפאריז לשכה לגיוס מתנדבים. לא חככתי הרבה בדעתי, הלכתי שמה ונרשמתי. כעבור ימים מספר הגיעה הזמנה להתייצב בפני וועדה. קיבלו אותי כחייל טוב. אותו דבר עשו גם אחיי. כמעט כל היהודים התנדבו לצבא. חבר אחד יעץ לי לא להתאונן ולא להתמרמר, שאם לא כן, אצטרך ללכת אל הפולנים, ומוטב ללכת עם הצרפתים מאשר עם הפולנים. ברחוב עצרוני שוטרים, שהפנו אותי אל הפולנים ואלה קבעו לי מועד, שבו עליי להתייצב לפני הוַעדה שלהם. משהגיעו שמועות, שהגרמנים מתקרבים לפאריז, נמלטתי אל האיזור החופשי. אחר כך חזרתי לפאריז והמשכתי לעבוד. עד ה-14 במאי 1940.

קבלנו הודעה להתייצב לביקורת ניירותינו. החלטתי לא ללכת, וברחתי אל אחד הכפרים, אל מכר ונשארתי שם...

כל העסקים של היהודים נתחייבו לקבל קומיסאר, שאושר ע"י השלטון הגרמני. גם אני קיבלתי קומיסאר שכזה, שהקצה לי משכורת. כיוון שברחתי, הודיעו לי, שאם לא אבוא לעבודה, ימכור את החנות. ב-1941 הודיעו לי, שיש לו קונה המעוניין לקנות את החנות ועלי לבוא ולחתום.

נסעתי הבייתה ולנתי שם. בבוקר אני יורד לחצר. עוצרת אותי השוערת ואינה מניחה לי לצאת, באומרה, שבחוץ חוטפים יהודים ומובילים אותם למקום בלתי-ידוע. הורתה לי לעלות הבייתה, לקומה השישית. היו שם עוד כמה יהודים. בהיותי שם שמעתי, שבחצר שואלים על בראפמן. השוערת השיבה, שאני בחופשה. אחר-כך עזבתי ונסעתי לאיזור החופשי, שם התגוררתי עם אשתי וילדיי בגרנובל כשבידיי ניירות פולניים, שחברי השיגם בשבילי.

שם היו צרות חדשות. כרטיס המזון שלי היה מסומן בחותמת "יהודי" (פאריז) כך, שלא יכולתי לקבל דברי מזון. בחצר, בה התגוררתי, גר גם שוטר. אשתו התיידדה עם אשתי והייתה מרבה לסור אלינו. היו עמי שם חותני וחותנתי. חותני לא דיבר צרפתית; היה מגדל זקן. משדפקו בדלת, היה עליו להסתתר, מחשש שמא ירגישו, שיהודים אנו; שהרי נחשבנו לצרפתים. עלה, איפוא, בדעתי: מוטב לספר את האמת. התכוונתי להתוודע לשוטר, אולי יוכל לעזור לי להשיג כרטיס מזון. סיפרתי לו את האמת והוא ענה מייד שיצייד אותי בכרטיסים מתאימים. וכך היה.

ואולם מזלי לא האריך ימים. ב-1943 נכנסו שמה הגרמנים והצרות התחדשו.

שוב התחלתי להרהר, כיצד להינצל כאן. ואז באתי בדברים עם השוטר "שלי". סחתי לו, שהוא חייב להצילנו ובקשתי ממנו עצה, מה לעשות. אומר הוא לי, שיש לו אב, המתגורר במרחק של שלושים קילומטרים מגרנובל, בעיירה קטנה. הוא יסע שמה וידאג לי שם לדירה. וכך היה. האיש בא לבשר לי, שכבר השיג דירה למעני. ועוד אמר, שאמסור לו את בני. הנער ילמד שם בבית הספר וישהה בבית אביו. נסעתי לאותה עיירה. דירה זו — רפת הייתה. אלא, שלא הייתה ברירה.

הייתה לי עוד בת, שלא רציתי להחזיקה לידי. הלך אותו גוי והשיג מי, שהבת תימסר לידיו. עד תום המלחמה לא ידע האיש, שאנו יהודים.

כך עברה עלינו המלחמה תוך ישיבה בכפר.

והנה אפיזודה אחת מרבות. בהיותי בפאריז, יצאתי פעם אחת ללוות את בני לכפרו. והנה נקלעתי למצוד... לא יכולתי לצאת ולא לבוא. נתמזל מזלי, ששוטר מַכר הבחין בי. העמיד פנים, כמתפלא, "מה אני עושה כאן", תפס בזרועי ואמר: "בוא עמי", והוציאני משם והביאני הבייתה.

החזית מתקרבת / הירש יצחק מוזיקנט.

היה לילה. הובִילונו לטירול. מסביב היו הרים ומיים. ישבנו כל הלילה ובבוקר היו כבר האמריקנים. הגענו לפלוסנבורג. שם התפזרנו. נטלנו עמנו לדרך את הקופסאות ונכנסנו לחורשה. קוששנו ענפים והבערנו אש קטנה, משום שפחדנו. והנה באים 3 — 4 ז'אנדרמים. הם דיברו גרמנית בהיגוי הונגרי. ישבנו

בתוך בור ואילו הם עברו לא רחוק מאתנו. איש גסטאפו אחרון בא ותעה אי-שם. היינו בדרך לצ'רניץ שוורצנפלד. סמוך לגבול האוסטרי. הרוסים היו שם, ואילו האמריקנים היו מעבר מזה. איש הס"ס דיבר אנגלית טובה. הוא היה גנראל. הניח את נשקו. כמה אוסטרים הגיחו אלינו עם קילשונים בידיהם. אבל האמריקנים התרו בהם, שיהיו אחראים לשלומנו.

עבר מישהו רכוב על אופנוע ולחש משהו אל אחד מאתנו. אומר אני להם, תחילה עלינו להסתלק. כשיצאנו מהחורשה, טס מעלינו מטוס והטיל כרוזים בארבע או בחמש שפות, ובהם קריאה לכניעה. שאם לא כן תימחה העיירה מעל פני האדמה. ראינו, אפוא, מה מצב הדברים... מתקרבים אנו אל הבתים. יוצא משם איזה צרפתי. הצרפתים עבדו שם. פתח עמו זלמן בשיחה ואמר לו, שעוד מעט יבואו האמריקנים. הם קרובים מאוד. יבואו להודיע לנו. הצרפתי נכנס לתוך בונקר. מצאנו קלח של סלק וחילקנו בינינו בינתיים שכבנו שם ככה: זלמן איידלמן עם שני אחיו; אחד מהם התעוור במלחמה. היה עמנו גם דודי ועוד 5 או 6 אנשים. שוכבים אנו כאן וזלמן אומר, אל תצאו מכאן, הגרמנים חוזרים עכשיו. שמענו ירי תותחים. דודי אינו יודע להיזהר; הוא מוכרח להציץ החוצה ומיד הוא חוזר פנימה.

רבים נתקפו בולמוס האכילה ומתו ככלבים. לא אכלנו שלושה ימים. זלמן איידלמן החזיק בנו; הוא לא הניח לנו לאכול. היו עמנו במישלוח הרבנים שטוקהמר ושפירא. הם לא היו מסוגלים עוד לעבוד. כשהיינו בקרונות, הפגיזו אותנו המטוסים. זה היה בדרך מפלוסנבורג   שם שוחררנו. הרב שטוקהמר ניפגע בשתי ברכיו ושקץ צעיר מאנשי הס"ס ירה בו למוות. אלמלא כן היה נשאר בחיים. כל אלה שבאותו מישלוח, שניפגעו בהפגזה, הובלו אל החורשה ונורו למוות.

בעת השיחרור, בשעה שהלכנו בדרך, רץ איש הס"ס לחפש לחם. נכנס אלינו. שכב שם אחד עם צלעות שבורות. יאנעק, אומר הוא אלי, חוסה-נא, בוא, נלך. בא לקראתנו איש הס"ס ולחם תחת בית-שחיו. ניגש אחי אליו וחטף ממנו את הלחם.

שוחררנו ב-8 במאי, 1945.

זכינו לנקום / יוסף קריסטל

לילה על סף הגהינום

אותנו הובילו הלאה, לפלושיץ. שם היה מחנה השמדה. מזוהם, לא היה מה לאכול.

העלו אותנו לקרונות והובילונו לאושוויץ. בלילה הגענו לאיזה מקום, אין איש מאתנו יכול לזכור, היכן היה אותו מקום. ואולם בשעה שהיינו שם, ראינו בסמוך לנו אש גדולה. המרחק היה אולי של חמישה קילומטר מאושוויץ. בקצה מסילת הברזל ראינו את הלהבה של הכיבשנים הבוערים. מכאן ידענו, שזוהי אושוויץ. לא ידענו, שיש באושוויץ אסירים העובדים, וכי לא את כולם שורפים. הרי יש בני-אדם שנשארו בחיים אחרי אושוויץ. ואילו אנו ידענו, שבאושוויץ שורפים בני-אדם. בינתיים הגיעו קרונות עם יהודים מצרפת. הם שאלו: "היכן היא 'המושבה' אושוויץ?"

עמדנו באותו מקום במשך כל הלילה בתוך הקרונות ומשם הובילונו למחנה פלוסנבורג. המקום היה קרוב לגבול צ'כיה. במחנה הפשיטו אותנו לחלוטין ונשארנו עירומים. עמדו שם שני רופאים צעירים, שפקדו עלינו לרוץ. נכנסנו אפוא בריצה למרחץ האדים. הדלתות ננעלו עלינו בעזרת מיתקן חשמלי. האדים החלו לעלות וחשבנו, שזהו גאז, שבו יחנקו אותנו. האדים חיממו את גופינו. משם הריצו אותנו למקלחות של מים קרים ושוב לתוך אולם בו התייבשנו באוויר החם. שני הרופאים החזיקו בידיהם מחטים, ודקרו כל אחד מאתנו, כך שנשאר סימן של נקודה שחורה על עורנו. (היו, שעל עורם קועקע מספר, והיו בעלי סימן KL).נתנו לנו בגדים, לא מפוספסים אלא בגדים אזרחיים רגילים. אוכל גם כאן לא היה. הגוף והקיבה היו מצומקים עד כדי כך, שלא תבעו עוד דבר. באותו מחנה היו אסורים גרמנים, קומוניסטים, שנשפטו על עבירות פוליטיות. הם התהלכו בבגדים ממוספרים ומסומנים במשולש אדום. היו שם אסירים מבני כל הלאומים.

ה"קאפו" הגרמנים הוציאו אותנו לעבודה והחלו להרביץ בנו מכות, ועוד איזה מכות! היו פושטים את העור מעלינו. היינו שם שלושה שבועות. היינו מקבלים שם רק מעט מיים ומאתיים גרם לחם. זה היה כל מזוננו. עבדנו שם "בחומר ובלבנים", כמו בני ישראל במצרים. היו חייבים למלא את המיכסה. חשתי, שאם נישאר שם זמן ממושך, "נפשוט את הטלפיים".

כל יום שני וחמישי היו משלחים אנשים ומביאים אחרים במקומם. לפיכך, מי שהיה כישרוני, לא היה רדום — אסור היה לעמוד במקום אחד זמן רב מדי, אלא לנסוע, לחפש משהו טוב יותר.

יצאה שמועה, שיש צורך במשלוח של אנשים. לאן? איש לא ידע. אז נסענו. הוציאו אותנו אל המיגרש ובחרו מתוכנו את המיועדים לנסוע. אנחנו נצמדנו אל אלו שנבחרו, שהרי רצינו לעזוב את המחנה. מכל-מקום העמיסו אותנו על הרכבת והובילונו אל הגבול של הולנד. זה היה כבר בסוף 1944.

במחנה מעורב; מעשה בכובע

במחנה ההולנדי היו רוסים, פולנים, ליטאים ולאטים. היינו שם בסך הכל כארבעים יהודים. זו הייתה כל הקבוצה. המחנה היה מאוכלס בעיקר רוסים. היו שם שקצים צעירים, ששמרו על המחנה, אלה היו אנשי גסטאפו "למופת". היו מתהלכים שם, מגלבים בידיהם והיו מכים על ימין ועל שמאל. מה הייתה שם העבודה? הקימו שם צריפים. עם התקרבות כוחות מעצמות הברית רצו הגרמנים להקים שם ביצורים. הוחל אפוא בחפירת תעלות-מגן רחבות ועמוקות. היו מובילים אותנו לעבודה. אותה שעה היו מטוסים אנגליים מזנקים ויורים עלינו. היו קרבנות רבים.

כעבור ימים אחדים, כשחזרנו מהעבודה למחנה, בא קאפו גרמני עם מגלב והתחיל להרביץ בנו. רצה להנחית עלי מקל. תפס אותי אבי וחיבקני בזרועו, באומרו: "הכה אותי ולא את בני". שאל הקאפו: "הכיצד קרה, שאתה כאן עם בנך?" "יהודים אנחנו". הלך האיש אל מפקד המחנה וסיפר לו, שישנם יהודים במחנה. הוא עצמו תמה, שנותרו עוד יהודים.

בא המפקד ואומר, שכל היהודים יסורו הצדה. החלו לתפור סמלי מגן-דוד. חיפשו בעלי-מלאכה. אחדים התייצבו כנגרים. כשנדרש להם כובען אמר לי אבי לצאת. צעדתי קדימה. נטל אותי המפקד והכניסני לבית מלאכה. אסיר הולנדי אחד הורה לי לעשות כובע חדש. ראיתי, אפוא, שנקלעתי לצרה. פרמתי את אחד הכובעים הישנים, גיהצתי אותו והכנתי לי דגם. עברו ימים אחדים עד שתפרתי את הכובע. ההולנדי התפאר בכובע, שעשיתי והטיל עלי להכין עוד.

כל יום ראשון בשבוע נכנס המפקד, עובר על פני כולם ומחלק חמש סיגריות לאיש. פעם אחת סיפר לי, שבימים הקרובים עומד להגיע קצין-ס"ס גבוה "ואם יראה שאתה יהודי, לא תעבוד כאן עוד". הוא תלש מעלי את ה"מגן-דוד".

פעם אחת, בסביבות ארבע-חמש לפנות ערב, שעה שכבר התכוננתי לחזור אל הצריף שלי, נמסרה לי פקודה, שצריך לתפור כובע בשביל הגנראל העומד להגיע. האחראי על בית המלאכה אמר לי, שאשאר במקום עד השעה עשר ואכין את הכובע. אבי ראה, שלא חזרתי למחנה והחל מחפש אותי. כשניגש אל גדר התייל, בא לקראתו המפקד עם חייל וצעק: "האלט!" אבא עצר. פונים הם אליו: "מה, רוצה לברוח?" אבא ענה: "לא, אבל בני עובד כאן, הכובען, והוא לא חזר לצריף. אני רוצה לדעת, היכן הוא". המפקד לא ידע, שאני בבית-המלאכה. אבל הוא שם לב, שאינני עונד את ה"מגן-דוד" וביום הראשון נתן לי סיגריות, כמו לשאר הגויים. בא, אפוא, המפקד לבית-המלאכה. פחד נפל עליי. אבל הזדקפתי מהר ואמרתי: "הר אוברשפפירר, מודיע בהכנעה: אסיר עובד כאן, עליי להשלים את הכובע". נוטל הוא את המגלב ומתחיל לחייך; פותח את נרתיק האקדח, מקרב אותו אלי ואומר: "ציפור קטנה שכמותך, חירבנת אותי. ידעתי, שאתה יהודי, כשנתתי לך את הסיגריות". והוא מנחית עלי סטירה, שגיצי-אש מתעופפים נגד עיניי. הוא קורא לאבי ושואל, אם אני בנו? אבא עונה: "כן." מצהיר המפקד, שאין לו דבר נגד יהודים, אבל אסור, שיהודים יעבדו בבית-חרושת זה. יהודים חייבים לעסוק בעבודה שחורה בחוץ. באותו רגע נכנס האחראי, האוברשפפירר. והם מתחילים לריב: "מדוע היכית אותו? כלום יודע אתה, שבהאמבורג ובכל הערים מסביב נחרבו כל בתי החרושת בהפצצות והוא היחידי, שעושה כאן כובעים?" והלה משיב: "הוא רימה אותי. אמר, שאינו יהודי. והרי אביו היהודי". והאחראי עונה: "הבט אילו כובעים כבר עשה, ועכשיו הוא תופר כובע בשביל הגנראל, העומד לבוא". הם ממשיכים לריב, ולי נאמר שממחרת אסור לי כבר לבוא לעבודה בבית-המלאכה, עלי לצאת לעבודה בחפירות.

המטוסים האנגליים מפציצים

בינתיים התקרבה החזית. החיילים האנגליים כבר היו במרחק של כמה קילומטרים בלבד והמטוסים הבריטיים לא חדלו מלהפציץ את האמבורג. באו הגרמנים ושאלו, אם יש יהודים בספינה. היהודים התייצבו. לא ידוע, מה עשו הגרמנים ליהודים אלו. אבל נודע, שהספינה הופצצה (על ידי האנגלים או הגרמנים). הספינה טבעה על כל האנשים שהיו בתוכה. גם זיסל היה בספינה. יש כאן ידיד שלנו, גולדזילבר, שקפץ מהספינה, אך לא ידע לשחות. משו אותו מן המיים. גם פסח ידידו של זיסל היה בספינה.

באותו זמן הגיעו המטוסים האנגליים ופתחו בהפצצה. קמה בהלה. הגרמנים פתחו בבריחה. סבורים היו, שהאנגלים כבר נמצאים במקום. בלילה הוציאו אותנו מהצריפים. אנשים החלו לברוח תוך כדי שינה. מי שרץ יחף, מי בכותונתו לעורו בלבד; הכל רצו. דפקו בנו כבעדר כבשים. הגרמנים עצמם, תש כוחם מרוץ. עברנו בריצה כ-30 קילומטרים והגענו לאיזה מקום, לעמק כלשהו, האדמה הייתה לחה. שכבנו כולנו לנוח, גם הגרמנים. האוויר היה חם, כבר היה אביב. שכבנו ככה כשעה. על אוכל לא דובר כלל. זכורני, כמו קרה הדבר היום, המפקד עבר על גבי האופנוע ושקע בבוץ. בקושי הוציאו אותו. כבר האיר היום. עלינו על הכביש הסמוך. רצו להביאנו אל תחנת רכבת כלשהי.

המפקד ניגש. הוציא ילקוט-עור מתוך האופנוע. קרא לי והגיש לי כריך עטוף בנייר-עתון, ואמר: "המלחמה נסתיימה. האנגלים כבר כבשו את הולנד. עזבנו את המחנה בשעה 2 בלילה ואילו ב-6 כבר היו בו האנגלים ותפסו את השטח."

אף על פי כן הועלינו לקרונות רכבת. האנגלים המשיכו להפציץ ללא הפוגה, ירו לעבר הקרונות והיו קרבנות. שעה שהאנגלים ירו עלינו, פחדו הגרמנים עצמם. הם נעלו את הקרונות. לידינו הוצת אחד הקרונות ועלה כולו באש, על האנשים שבתוכו (היו אלה קרונות-עץ להובלת בהמות). הכניסו אותנו למחנה בסביבת ברמן. דחפו אותנו שמה כמו בהמות. באותו זמן כבר לא היה, מי שישגיח על הסדר. היו באותו מחנה 160,000 נפש — שבויי מלחמה: פולנים, רוסים, צרפתים, אמריקאים, יוגוסלאבים, בלגים, הולנדים — כולם לובשי מדים, איש איש מדי צבאו, וכל קבוצה לאומית במחנה נפרד משלה. באותו מקום התענינו עוד עד ה-27 באפריל 1945.

השיחרור ונקמת המשוחררים

בשעה שהאנגלים הגיעו למקום, היה המחנה מוקף 4,000 אנשי ס"ס. האנגלים נכנסו למחנה בשעה 2 בלילה. פתחו את מחסני הנשק וקראו לחיילים השבויים. חילקו להם נשק. באותו לילה נפלו שם כעשרים אלף חללים. התפתח קרב דמים בין אנשי הס"ס לבין השבויים המשוחררים. שוחררנו משם ב-29 באפריל 1945.

90% מהאנשים היו חולים. לא יכולנו לעכל את האוכל. המעיים היו מצומקים. האנגלים סיפקו לנו שימורים. היינו מבשלים מרקים שמנים מאוד. הבריות שבמשך שנים שלמות לא טעמו כמוהם, התנפלו על האוכל, חלו ומתו.

הנקמה שנקמנו באנשי הס"ס הייתה גדולה. אלפי חללים היו מוטלים בשטח. אלו, שמתו, הושארו מוטלים במקום מותם. השבויים המשוחררים יצאו מן המחנה, חטפו מהאוכלוסיה הגרמנית שבסביבה והכריחום לקבור את המתים. כל אימת שהיו מביאים גוויה אל הבור, היו הרוסים, וגם אחרים, יורים בגרמנים העסוקים בקבורה ואלו היו נופלים אל הבור יחד עם הגוויה שהביאו. אחר פשטו בכפרים והעלום כליל באש. באותו איזור נקמו השבויים את נקמתם הגדולה, שהיו עשויים בכלל לנקום. אלא שמצב זה נמשך ימים ספורים בלבד. האנגלים סגרו את המחנות. הקיפום בחייליהם, ששמרו על דייריהם לבל יצאו החוצה, שהרי הרגו את "הגרמנים שלהם". שהינו שם עוד זמן מה ולאט לאט שבו הכל לאיתנם. איש איש החל לחפש אחר בני משפחתו, מכריו, חבריו, ידידיו.

היו, שאצה להם הדרך לשוב לפולין; קיוו, שעוד נשאר שם מישהו בחיים. אבל אנחנו ידענו את האמת, אם אבוא לראחוב, יהרגו אותי הפולנים. עברתי את כל מוראות המלחמה ונשארתי בחיים, כדי שלבסוף אמצא את מותי בביית?

גורלה של משפחתי / מוניק רוזנברג

ב-15/9-1939 צלחו הגרמנים את הויסלה ונכנסו לראחוב. תיכף זרקו את כל משפחת הרוזנברגים מהחווה: "תלכו לאן שאתם רוצים". נתנו זמן של 24 שעות לפינוי. לקחו רק מעט בגדים ודברים אישיים ונסעו לגיטל זלאטעס, מוכרת הדגים. שם היו כחצי שנה. אחרי זה באה גזירה ממשרד המחוז ביאנוב לובלסקי, שעל משפחת רוזנברג לעזוב את תחום השיפוט של יאנוב. נסעו לאוז'ארוב, למחותן שהזמין אותנו אליו לביתו. כסף לא היה, קצת השיגו אח"כ, ושכרו שם דירה.

יעקב לייב פנה ל"יודנראט" באוז'רוב ופתחו בית דין יהודי ויעקב לייב היה אחד השופטים, שלא על מנת לקבל פרס, רק שתהיה לו תעסוקה. אני זוכר כשבאתי לאוז'רוב בפסח 1941 נכחתי בישיבות בית הדין. דנו בכל מיני בעיות שבין יהודים. את בית הדין (של שלושה) ניהל הרב ז"ל, והשתתפו בו: יעקב לייב ועוד יהודי אחד. לשמוע את הדיונים, היה מעניין מאוד. לא ידעתי שאחי (היה גדול ממני ב-35 שנה) ידע תורה; ידעתי שלמד פעם. דעותיו היו כל כך מחוכמות הכל העריכו אותן.

"הבה נלך אל 'בעל האחוזה', הוא יפסוק לנו" היו אומרים. אח"כ לא פנו עוד לבית הדין, הלכו ליעקב-לייב הביתה (גר אצל פולני אחד). הוא יעץ להם בכל הבעיות שהביאו לפניו. עיסוק זה מילא את חייו באוז'רוב.

לפני בואי לאוז'רוב גרתי בקרקוב. היה לי בית-חרושת לתרופות. הגרמנים לקחוהו ממני ולא היה לי מה לעשות. הספקתי לשלוח בן-אדם מיוחד להוציא את התרופות ומסרתי את הכל ליודנראט. כסף היה לי ופתחתי מרפאה לעניים. עתה התעסוקה שלי הייתה מלאה, יומם ולילה. דאגנו גם לעזור ליהודים, הפליטים הרבים מלודז' והסביבה. כולם עניים מגורשים מבתיהם תוך 2—4 שעות. רק מעט יכלו לקחת

איתם. היתר נשאר. המרפאה שפתחתי נועדה לאנשים חסרי אמצעים. היתה שם כל המשפחה. יעקב לייב ואשתו גיטל, יולק עם שני הילדים, מארק שלקחו אותו עוד בטראנספורט ב-1940 מקראקוב; הוא היה בן 12, ובנו של שימק שהיה אז בן 2—3. נשארנו באוז'רוב עד 1942 – אז לקחו את כל הצעירים למחנות עבודה. אני ברחתי לסנדומייז'. שם ישבתי כ-3 חודשים, עד שכולם ברחו. ניסו להנצל ונתנו את הכספים לגויים תמורת מחבוא. אבל הגויים בגדו בכל אחד, כולם נספו, שימק ויולק ביניהם. לא נשאר זכר. יעקב לייב היה עם אשתו-בקרקוב ונתן לגויים כסף רב (12,000 דולר) תמורת מחבוא. אחרי שלושה שבועות הלכו הפולנים האלה בעצמם לגסטפו ומכרו אותם.

לפי שאני מבין היום זה הגיע ל-200,000 זלוטי. מה שעבר על הילדה בזמן שהייתה שם, סיפרה לי פולה.. כאשר באה אחרי השיחרור לקחת את הבת, לא הכירה אותה. הילדה הייתה מלאה חבורות ופצעים, נגעים שונים, שחין וכינים לרוב. אילו היתה נמשכת המלחמה עוד שבועיים לא היתה נשארת בחיים. הלכלוך הזה; החזיקו אותה במלונה של כלב. לא רחצו אותה ולא נתנו לה לאכול. זה היה שלד-אדם, ממש שלד.

ב-1944 העבירו אותי לבוכנוולד שם הייתי כ-2 1 שנה. משם – לפלסברג והלאה למאוטהאוזן ושם שיחררו אותי האמריקאים. איך הייתי? אני הייתי כבר "גמור"; לא היה לי כוח. משקלי היה 39 ק"ג כאשר באו האמריקאים ב-8 למאי 1945. באותו יום חייל אמריקני נכנס והכריז בקול (ביידיש) "יש כאן יהודים?" עניתי בקול חלוש "כן" שנשמע בקושי. והוא בדמעות: "מה הנך רוצה שאתן לך?" "סיגריה" עניתי. אז הוא הוציא קופסה "לקי סטרייק" והדליק לי את הסיגריה, אך לא הרגשתי כל טעם. יצא והביא לי כוס חלב.

מכל המשפחה נשארנו 3: אני, פולה אשתו של יולק, ובתם, שהייתה אצל פולני בגליציה. באיזה מחיר? שמנו אותה (היא היתה בת 2—3) על מאזניים ועל הכף השנייה שמנו כסף כמשקלה.

שוחררתי במאי 1945. 15 ויזות שונות היו לי אך בפאריז פגשתי ידיד, חבר טוב בעבר, והוא הפציר בי לנסוע לא"י. אחי היה בא"י בשנת 4 1933. אני כבר הייתי אז אחרי גמר האוניברסיטה, בעל דיפלומה רוקח מוסמך. הוא אמר לי: "אין לך מה לחפש בפלסטינה", אין שם מקום לרוקחים. וחברי אומר . שאני יכול לקבל משרה איפה שארצה.

שלושה שבועות לאחר מכן באתי ארצה. התחלתי לעבוד בקופת-חולים. אחרי 9 שנים חליתי; נסעתי לסדום ועבדתי שם 3 שנים בתור מנהל מעבדה אנליטית כימית. אני יכול לעבוד במקצועי בכל מיני צורות, אבל אינני סוחר כלל וכך נכשלתי במסחר והתחלתי שוב לעבוד בקופת חולים. היו משרות טובות

אחרי השחרור נסעה פולה לפולין לקבל את הבת שלה, הילה, והייתה שם עד 1951. שלחתי להם דרישה והגיעו ארצה. פולה התחתנה שנית. מה שהיא שמעה וראתה בפולין, לא שאלתיה על כך ולא רציתי לדעת (את הזוועות שעברו על משפחתי). גם פה קשה להפגש; אני חולה והיא חולה. להילה, בתם של אחי יולק ופולה, יש שני ילדים מוכשרים בן 15 ובת 10.

יחידה מבין מאות האלפים... / סיפורה של שרה פלזנשוואלב

ימים אחדים לפני כניעתם של הגרמנים פרצנו לאחר קרב קצר, אך חם מאוד לעיר פאלמיקן. במרחק כה מקצה העיר שכן מחנה גרמני, ובו אסירים פולנים. באחד הצריפים משכה את תשומת לבי נערה גבוהת קומה ובעלת עינים חומות מקסימות. שפתותיה רטטו. ביד ימינה הייתה כל העת מותחת את השרוול של מעיל הצמר הזול שלה בנסותה לכסות את זרוע השמאל מתחת למרפק.

— מי את? — שאלתי.

הנערה שלחה אלי מבט בעיניה הפקחיות, מלאות המבע, צער ותוגה עמוקה ניבטו מהן, עד שחשתי באי-נעימות. אבל לא ענתה.

— מי את? — חזרתי ושאלתיה — מבינה רוסית?

— בקושי — השיבה חרש.

— מי את, אם כן? ומה את מסתירה מתחת לשרוול?

הנערה הפנתה מבט למיטה הסמוכה, בה שכבה אשה ישישה, שפניה מלאו קמטים חדים ועמוקים, כאילו ציפתה לתשובתה.

— אל תחששי, טיפשונת, דברי, — ענתה הזקנה — הרי אלו רוסים.

או אז הפשילה הנערה את השרוול. לעינינו נתגלה סימן של כתובת-קעקע: שתי האותיות הלט־יניות KL ובצד השני של הזרוע, עמוק מתחת לעור, האות A והמספר 17432.

— יהודייה אני — לחשה הנערה חרש.

שעה שאמרה זאת, הורגשה איזו תנועה בצריף. כל אלו, פולנים, פנו בכיוונה. אי-אלו מהם התרוממו, כדי להיטיב ולהסתכל בה. ואחדים אף ניגשו אליה.

— מאושרת את — סחה האשה הישישה -- מבין מאות אלפים רבים, שנזדמן לי לראות במחנות, הנך היחידה, שניצלה, שנותרה בחיים. כאן, במחנה זה, הכול חשבוך לפולניה. רק אני ידעתי, מי את. ספרי-נא, אפוא, לאדון הקצין הכול...

הריני מוסר כאן את סיפורה של הנערה, בלי להוסיף עליו אף מילה אחת.

מאסעי אלטשולער, גווארדיע קאפיטאן
("איניקייט", אוקטובר 1945)

שרה פלזנשוולב מספרת Sara F. tells

בת 14 אנוכי. שמי שרה. שם המשפחה פלזנשוואלב. נולדתי וחייתי בפולין, בעיירה אננופול, במחוז לובלין. משפחתנו: אבא-בנימין, אמא-רגינה, אחיי-משה בן ה-20 ויוסף בן 18, ואנוכי. לאבא הייתה חנות בגדי גברים ונשים. בני המשפחה חיו חיים טובים.

להבות ועמודי תלייה בעירנו

שנת ה-1939 שינתה בבת אחת את חיינו. הפאשיסטים הארורים פרצו כשודדים בלילה אל פולין שלנו. החלו לעלות הלהבות של הדליקות, עמודי התלייה כיסו את עירנו.

במחבוא, שניבנה בתוך הקיר, הסתרנו את הטובות שבסחורותינו ויום לפני כיבוש אננופול נמלטנו בבהלה לעיירה סוחובולקה, כ-10 ק"מ מלובלין. שם היו לאבי ידידים והוא ציפה לעזרתם. שבוע אחרי זה התנדב אחי יוסף לשוב לאננופול, כדי לעמוד על המתרחש שם. יוסף חזר משם כעבור 10 ימים. הוא נחלץ בנס מידי הגסטאפו, בבורחו באישון לילה. אלוהים אדירים, מה היה מראהו! כולו מכוסה דם, גופו נפוח, עיניו אפלות ושקועות עמוק; שערו, אותו שיער מקורזל לתפארת, נתלש ממש בידי התליינים. יוסף סיפר, שבהגיעו בשעת ערב מאוחרת לביתנו, נמצאו שם בדיוק גרמנים, שהביא למקום אותו בנאי, שבנה את המחבוא לסחורות שלנו. שם היכו את יוסף מכות אכזריות והריצוהו לעבודה, כשהוא מעולף למחצה, לעבודה בבניית הגשר. באותו זמן כבר נורו למוות באננופול יהודים רבים בידי הגרמנים. לאחר שיקול דעת החליטו ההורים, לשוב לאננופול על אף הכול. לא הייתה תועלת להשאר בסוחובולקה, בה ממילא יתחיל, במוקדם או במאוחר, אותו דבר, שהתרחש בכל מקום.

הגענו חזרה לאננופול בשעה מאוחרת בלילה ועמנו משפחת שכנים יהודים שהתחבאו, כמונו.

בסוחובולקה. עמלנו קשה כל הלילה עד שהספקנו לפנות בוקר להתקין פתח סודי לתוך קיתון שבפרוזדור הבית. באותו קיתון יכלו להסתתר בעמידה כמה נפשות. הגברים החליטו להינצל בצורה כזאת במשך זמן מסויים.

אנשי הס"ס עזבו את עירנו ובמקומם באה יחידה של הז'אנדרמריה. אלה היו אותם רוצחים, אלא במדים שונים. שוב החלו חיפושים בבתים, מעצרים, הריגות. אלינו פרצו כמה פעמים גרמנים שיכורים, אבל את הפתח הסודי לא גילו. הסתרנו את הדלת בארון ספרים כבד. פעם אחת ביממה, בשעות הלילה, היינו מסיטים את הארון, והאומללים שלנו היו יוצאים ממחבואם, כדי לאכול משהו ולשכב לנוח לפחות שעה אחת. העניין נמשך כך זמן רב. פעמיים בשבוע, בימים שני ושישי, היינו באות; אמי ואני, למשטרה, להתייצב.

פעם אחת בא אלינו שוטר ופקד לפנות את הדירה עד למחרת בבוקר, כיוון שהגרמנים הועידו את הבית כבית-הארחה. כעבור שעה בא שוטר אחר עם פקודה אחרת של המפקד: כל היהודים חייבים לעזוב ולהתייצב בעיר קראשניק במחוז לובלין. אבי ואחיי החליטו ללכת עמנו ביחד יקרה אשר יקרה. בקראשניק התגוררה אחותי הנשואה שבע-שיינה, לפחות נראה את פניה לפני שנמות.

בתחנת הרכבת קראשניק

קהל בן אלפי יהודים, שכונס מעיירות רבות שבסביבה, זקנים, נשים וטף, נתאסף בקראשניק, לייד תחנת הרכבת. משעה שלוש ביום ועד חצות הלילה כפו עליהם בכוח לזמר ולרקוד. האבק, שהעלו אלפי הרגליים הרוקדות, כיסה את השמים והשתררה אפילה.

ככה זימרנו ורקדנו במשך תשע שעות. מסביבנו השתנקו מרוב צחוק הקצינים השמנים וגבירותיהם. רבים, שהיו חלשים וחולים, לא עצרו כוח וכשלו. את אלו הרגו מייד ביריה. מסביב לחללים רקדו אנשים מטורפים, שהשמיעו איזה קולות בלתי מובנים, האמורים היו להיות זמר. בתוך הקהל הזה גילינו במקרה את אחותנו, את אחותי היפה, שבע, עם ילדה על זרועה. היא לא יכלה לרקוד עוד, כוחותיה עזבוה. סמל גרמני ניגש אליה ובשתיקה הרים מעליה את מגלבו. היא תלשה מאצבעה טבעת משובצת יהלום והושיטה לנאצי.

בעצמי אתלוש את טבעתך, לכשארצה — אמר, והצליף במגלבו על גבה ואחר כך הסתלק.

בחצות הלילה הוחל בהעמסת האנשים לקרונות הרכבת, שהוצבה על המסילה. אלא, כיוון שהיינו רבים מכפי שיכלו הקרונות העמוסים לעייפה להכיל, הושארו כמה מאות נפש, ואנו בתוכם, במקום עד הבוקר בבוקר נשלחו כל הגברים למחנה הריכוז הסמוך.

ביום בא אלינו, הנשים, איזה פקיד חשוב. אמר, שבבית החולים דרושות 20 נשים כחובשות. אלו, כאמור, ייהנו מתנאים טובים, אם ימלאו ביושר את חובותיהן. גם אחותי נמנתה עם העשרים.

— קח גם אותנו — התחננה אמי בדמעות בעיניה — זוהי בתי.

— רק עשרים ולא עוד — השיב הפקיד בנימה יבשה.

או אז נפלה אמי על ברכיה, חיבקה את מגפיו של הגרמני והצמידה אליהם את שפתיה.

— אמא, אל תשפילי את עצמך — קראה אחותי שבע ברוגז רב — ארורים יהיו! מוטב שתהרגו אותנו, רוצחים!

היא רצה עם הילד הבוכה אל אמא וניסתה להכריחה לקום מכריעה על הברכיים. החייל, שעמד מאחורי הפקיד עם רובה אוטומאטי בידיו, ירה בשתיהן. אני עצמי התעלפתי באותו רגע ואיני יודעת מה קרה לבנה של אחותי, האם אסף אותו מישהו, או נדרס בשעה, שהקהל המבוהל עד אימה, פרץ אחורנית לברוח.

ניצלתי פעמיים

כשהתאוששתי, מצאתי את עצמי על גבי ספה באיזה בית. אשה פולנייה טובת לב ריחמה עליי, הרימתני ברחוב והכניסתני אל ביתה. היא שמרה עליי כעל בתה שלה. שהיתי בביתה שבועות אחדים. מפיה נודע לי, שרבים מבין היהודים, שהובלו מתחנת קראשניק בקרונות חתומים, ניספו בדרך לטרבלינקה. כן נודע לי מפיה, שפרטיזנים פולניים, ובתוכם גם יהודים רבים, תפסו בדרך את מפקד מחנה יאנישוב, שתלה יהודים רבים, והרגוהו. סופר שבראש קבוצת הפרטיזנים עמד צעיר יהודי נאה יליד אננופול, ושמו יוסף, שברח ממחנה ריכוז. ברור, שזה היה אחי.

לא יכולתי להישאר עוד אצל אשה פולנייה זו. השכנים היו נכנסים תכופות ושואלים בנימה חשדנית על אודותיי. אך לאן יכולתי ללכת? אל מי? האשה הטובה בכתה, שעה שליוותה אותי. ביליתי ימים אחדים ביער ומזוני היה על הצידה, שהאשה הטובה נתנה לי לדרך. אותה אשה טובה, שלעולם לא אשכחנה. ואחר כך פניתי לכל מקום, שעיניי נשאוני אליו.

בעיירה שאליה הגעתי, החלטתי לקנות לחם. נכנסתי למאפיה ושמתי לב, שבעליה הוא גרמני. מולו על השולחן היה מוטל עתון גרמני. גם מודעות הפירסומת שעל הקיר, היו בשפה הגרמנית.

שגיתי בפנותי אליו בגרמנית. היה עלי לדבר פולנית. ואף על פי שדיברתי בלי היגוי זר, נראיתי חשודה בעיניו. הוא קרא לאשתו, צפרדע שמנה ומגעילה, והורה לה לקרוא למשטרה. הוא עצמו תפס בידי והחזיק בי עד בוא המישטרה.

בתאים הצרים של תחנת המישטרה הוחזקו למעלה מ-500 יהודים. לא היה מקום לשבת או לשכב. עמדנו לחוצים גוף אל גוף. שמועות חלפו בקהל, ששלוש מאות נערות ונשים יהודיות בריאות גוף מגיל 16 ומעלה תישלחנה לעבודה. כול השאר, שלא ייכללו באותו מיספר, בתוכן ילדים, יירו. אחת הנשים החליטה להצילנו. היא החליפה עמי את נעליה, נתנה לי את נעליה, בעלות העקבים הגבוהים, התקינה לי תסרוקת גבוהה. הצרה את גבות עיני, בצורת קו דקיק, איפרה את שפתי בצבע, ושעה שעברנו, זו אחר זו, על פניו של קולונל הס"ס במדי הגסטאפו, הוא חשב אותי לבת 16 וכך ניצלתי.

באושוויץ

באושוויץ התעללו אנשי הס"ס בנשים היהודיות, וגילחו את ראשיהן. שם באושוויץ, הטביעו בנו אות זה, לנצח: יד שמאל הונחה על גבי מיתקן. שנייה אחת ומחטים חדות, עשרות מחטים, טבולות בדיות, ננעצו ביד היו שהתעלפו מכך. על זרועי הוטבע המיספר "A 17432". אחר כך, במיידאנק, סומנתי באותו אופן באותיות "KL", משמע "קונצנטראציאנס-לאגר" (מחנה ריכוז).

המחנות כולם תפסו שטח עצום. אושוויץ, למשל, השתרעה על פני שטח שאורכו היה 40 קילומטר ורוחבו 60 ק"מ. היו שם 70 מחלקות. כל מחלקה הייתה מוקפת גדר תיל דוקרני, שבו הועבר זרם חשמל. בשמלות לעורנו, ללא לבנים וללא מעילים חמים, היינו מתהלכות במשך השנה כולה. העבידו אותנו מהבוקר עד הלילה ואילו מזוננו היה שאריות דלות. מגיפות ורעב קיפדו יום יום חייהם של רבים. הכינים שרצו על גופינו. כל החולים, שלא היו מסוגלים לעבוד, נורו ליד פתח הצריף והגוויות היו מתגוללות בחוץ עד שהחלו להרקיב.

על גב בגדינו נתפרו סמלי ה"מגן דוד" ועל החזה הכתובת "יודה". כך היה במחנות שנועדו ליהודים. ואולם אני הוכנסתי למחנה הפולנים. גם שם היו יורים בעד הימנעות מלצאת לעבודה. בעד כל דבר פעוט היו מענישים את הבריות בעמידה על הברכיים עם ידיים מורמות למעלה במשך יום תמים. שם היו גם יורים בגבר, שהעיז להיכנס למחלקת הנשים, או באשה, שנכנסה למחלקת הגברים. גם שם מתו האנשים בהמוניהם ברעב ובחוליים.

הגרמנים שנאו את הפולנים, כמוהם את היהודים. אלו גם אלו היו בשבילם מועמדים לעולם הבא.

פגישה עם אבא

במחנה הריכוז כונסו יהודים מכל ארצות העולם. מאות אלפים היו שם כמה, איני יודעת, אבל, כשהיו חוזרים בערב מהעבודה, היו עוברים בזרם אחד גדול במשך ארבע שעות.

היו במחנה הריכוז בניינים מיוחדים ובהם מיתקני רחצה לגברים ונשים. פעם אחת קרה, שכל הנשים כבר עזבו. רק אני לבדי נשארתי ולא הספקתי לעזוב עד שהחלו להיכנס גברים לבניין. סמוך לקערת הרחצה, שבה התרחצתי, עמד איש זקן, גופו כולו נפוח מרעב, על צווארו היה תלוי צלב. עיניו היו אדומות, קודחות. בקושי החזיק מעמד על רגליו החלשות.

מנין את ילדה? שאלני בקולו הצרוד והמצונן.
מלובלין אמרתי, כיוון שלא רציתי להרבות בפרטים.
ומה שמך? המשיך ושאל.
שרה אמרתי.
גם לבתי קראו כך. היכן היא עשוייה להיות עתה, האומללה. גילה היה, מן הסתם, כגילך.
ומאיזו עיר אתה? שאלתי בקול רועד.
מאננופול ענה באדישות.
אבא! זעקתי בפראות ודמעות החלו לזרום מעיני. **אבא היקר, הצעיר, הנאה** מה הם עוללו לך?

כך עמדנו חבוקים, אני ואבי, עד שקבוצת הגברים סיימה את הרחצה. ריחם עליי האלוהים וזיכני להתראות עם אבי. אבא אמר לי, שגם אחי משה כאן.

שוב לא ראיתי את אבי לעולם. גם את אחי משה לא ראיתי, ידעתי שהוא מתגולל כל הזמן על הריצפה. לא היה לו עוד כוח להתרומם. מייד אחרי זה הועברתי למיידאנק, למחנה המוות. שם נודע לי, שאבי ואחי נרצחו בדרך למיידאנק.

רציתי לחיות

כולנו, כול מי שהיה במיידאנק, ידענו שבמוקדם או במאוחר נושלך לכיבשן, שעבד יומם ולילה. על הכיבשן שמרו כמה אנשים. אחד מהם ניגש אלי ערב אחד, כשאיש לא יכול לראותנו, ואמר: "אם תתני לי משהו, ילדה, אציל אותך".

נורא רציתי לחיות ונתתי לאיש את כל הזהב, שנשאתי עמי (אבא נתנו לי עוד באננופול). הוא החביאני תחילה במרתף, שמעליו התגורר עם שאר התליינים. אחר כך העבירני אל המחלקה הפולנית של המחנה, שנמצאה במרחק של חצי ק"מ.

ואולם בכך לא תמה רשימת צרותיי. ממיידאנק גירשו אותנו לפרוסיה המזרחית. בסביבת קניגסברג ייצרנו בטון לביצורים, הקמנו מחסומים נגד טאנקים. מיים לא ניתנו לנו לא לשתייה ולא לרחצה. הגוף נתכסה כולו פצעים.

פעם אחת קרה, שפלטתי בשנתי מילות ביידיש (שכנתי סיפרה לי זאת למחרת). הדבר נודע למפקד המחנה. מייד שולחתי והועברתי לקבוצת היהודים, שגם היא עבדה בביצורים. הדבר היה בכפר זייהאפן. משם ראינו את הדליקות, שהקיפו את קניגסברג...

מייד הריצו אותנו הלאה משם: אלפיים נשים יהודיות וכ-100 גברים יהודים. משהגענו אל הכפר ראטנאו הובילו את כל היהודים, בקבוצות של 40 נפש, הצדה, ושם ירו בהם במיקלע כבד.

נזדמנתי לקבוצה האחרונה. שעה שעמדתי ככה, ניצנץ פתאום רעיון בראשי: אפול ארצה מייד כשהמיקלע יתחיל לפעול. נפלתי ועלי נפלה אשה, ועוד אחת, ועוד אחת. אחר כך שמעתי קול של גרמני: "היא עדיין חמה", ומייד אחרי זה ירייה מרובה. כך גמרו עם מישהי.

כמה שעות שכבתי ככה מתחת למתים, איני יודעת. אולי יומיים, אולי יותר. לא היה בי הכוח להתרומם. הייתי צמאה נורא לשתות. הייתי בולעת את השלג הספוג דם, שעליו שכבתי.

לפתע פתאום שמעתי צעדים. כלום אוייב הוא או ידיד? היה לי כבר היינו הך. יהרגוני, במקום שאמשיך להתענות כך.

מי שם? - שאלתי.

ענה לי קול ילדותי. הכרתי את קולה של אסתר, שגם היא נמצאה עם אמה בקבוצה האחרונה של הנידונים למוות. היא הצליחה להתחבא לפני ההמתה מאחורי גבעה, בתוך חפירה, בשעה שאמה נרצחה. ועתה באה לחפש את אמה. אסתר עזרה לי לצאת מתחת לערימת הגוויות.

משאלה אחת

לא ידענו באיזה כיוון ללכת: היכן הגרמנים והיכן הרוסים. בדרך ירו עלינו מתוך היער. כדור פלח את רקתה של אסתר...

פתחתי בזחילה בכיוון ההפוך. עם רדת הערב הגעתי אל המחנה הפולני, בו מצאת אותי כעת. המישמר הגרמני כבר לא היה במקום. ובשבתי כך על מדף השינה שלי, בחושבי, מה עבר עליי בשש שנים אלו, כשאין בי עוד כוח להינצל, מלמלתי אל עצמי: הה, לו יבואו הרוסים מהר יותר!

ומייד, כמו בספר אגדה, כבחלום, נפתחה הדלת ואני שומעת: "בוקר טוב חברים!"

אין בי כוח לרכז את מחשבותיי ולספר באורח מסודר ולצרף את כל הפרטים כהלכה. ברצוני לבקש ממך רק דבר אחד: תינתן לי ההזדמנות להופיע במשפט, בו יידונו הכנופיות הגרמניות. אספר על סבלותיהם ועינוייהם של מאות אלפי יהודים, פולנים, צרפתים... אספר על עצמי...

ודמעות, דמעות חמות, החלו זולגות מעיניה.

בראחוב אין עוד יהודים... / אלעזר גולדנר

כל מי שידע את עיירתנו ראחוב שעל גדות הוויסלה ומגיע שמה היום -- לא יכירנה. במקומן של ביקתות קטנות ושחוחות צמחו גושי-בתים עירוניים מודרניים. בכל בית יש חשמל, ביוב, אין עוד צורך לסחוב מיים משתי הבארות שמחוץ לעיר. חלומו של יצחק החרש לזכות ולראות כיצד נשאבים המיים "מהקירות" אכן התגשם. ה"וואליק" הגדול והקטן — נעלמו. בראחוב הוקם עכשיו בית-ספר טכני, תיכון

מלא. מכרה הפוספוריט הפך למפעל חדיש. אין עוד צורך לנפות את העפרות בכברות פרימיטיביות. הנוער והקשישים מטיילים על המדרכות המרוצפות. הבוץ הוא ב"בל-ייראה". במקומו של מוסך הכבאים, שהיה בנוי עץ, הוקם אולם תיאטרון וקולנוע נאה. עיירתנו לבשה פני עיר גדולה. ואולם יהודי העיירה, שנכרתו בנעוריהם, לא זכו לראות כל זאת בעודם בחיים.

שוב לא נשמע בכיכר השוק ובסימטאות הסמוכות את הצעקות והרעש, של "מויש'לך, יצחקלאך, פייגלאך, ופריידלאך" הקטנים. לא עוד נישמעים ניגוני הגמרא מפיהם של צעירי הבחורים בעלי הפאות המסולסלות, שלמדו יומם ולילה בישיבה. במועדונים של האירגונים הפוליטיים והחברתיים היהודיים, בהם שררה תמיד תנועה ושאון, ובין כותליהם צלצלו בעוצמה צלילים של שירי-עם יהודיים נלבבים — שוררת היום דממת מוות.

בראחוב — אין עוד יהודים...

לפני המלחמה...

ואחריה

לזכר עולם
לקדושי קהילת
ראחוב-אננופול לובלסקי
לזכר אבדן הורים ובנים אחים ואחיות
שנרצחו ע"י הנאצים וגרוריהם
בשנות תרצ"ט - תש"ה
יום הזכרון ד' מרחשון ת'נ'צ'ב'ה'
מנציחים
יוצאי ראחוב בישראל ובתפוצות

לוח הזיכרון

לזכור — ודבר לא לשכוח

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוֹחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל,
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאָיְמוּ מִלִּסְלֹחַ,—
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
לִזְכֹּר — וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ.

אברהם שלונסקי

רישום חללי השואה

"זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים, ואשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך".

... ידע היטלר וידע כל העולם — שאנחנו שואפים לצאת, שהתחלנו כבר לצאת מן הגלות ואנחנו בדרך. גם אנו היינו חדורים אידיאלים ושאיפות לתיקון עולמנו, האמנו שיעמוד בנו הכוח לבנות חברה חדשה ועולם מתוקן. היינו בדרך; עייפים ויגעים מטרדות הגלות ומרדיפות של דורות; ודווקא הכוח הרוחני הזה, דווקא האמונה הגדולה שלנו, היא היא שעוררה חמת פתנים זו. על מלחמת עמלק נאמר "מלחמה לד' בעמלק מדור דור". דור דור ועמלק שלו, וזוהי מלחמה עולמית. אלוהים — לפי דברי התורה — נלחם ועלינו ציווה שלא לשכוח את אשר עשה עמלק, לרשום בספר, לזכור בפה ולא לשכוח בלב.

כיצד? ראשית חייב כל איש מישראל לזכור; חובה עלינו, על כל אחד ואחד, לאסוף אל עמנו, אל עם ישראל, את קרוביו, הוריו, אחיו ואחיותיו, לכתוב זאת זיכרון בספר. לכך מחייב אותנו החוק.

בל יימצא איש היודע את שם אחיו ואחיותיו, קרוביו, מוריו וחבריו, ידידיו ומכריו, שנשמדו — שלא ירשום אותם בספר. השם הוא מקור הכוח — יד־ושם. כוח האומה הוא בזכרונה, בכושר זכרונה -- זהו מותר האדם. ואם אנו רוצים לחיות, אם אנחנו רוצים ושואפים לצוות את החיים לבנינו, אם אנחנו מאמינים שהוטל עלינו לסלול דרך לעתיד, עלינו ראשית כל לא לשכוח ולרשום.
אין בזה חובה של יחיד — זוהי חובה לאומית ואנושית, זהו המשך המלחמה בהיטלר ובכל אלה שרוצים להשכיח את מעשיו מלב העולם וגם להכחיש. הם רוצים באמת למחות מזכר העולם את הפשעים. אינם רוצים שנזכור. נוח להם שנשכח. הם רוצים לפזר ולפורר את זכרם. וההיפך מפיזור ופירור הוא איסוף וכינוס. אנחנו רוצים לאסוף את שם כל אחד ואחד מ־6 המיליונים בספר, לרשום את שמו, מקומו, משפחתו, עירו, קהילתו, זמן מותו בקירוב — כל מה שידוע.
לפי החוק נאסוף אותם אלינו ונרשום אותם ברשימת אזרחי ישראל; אם כי לא זכו בחיים לבוא לארץ ולהתאחד עם בני עמם שמם חיה יחיה.

פרופ' ב' דינור

תאריכי חורבן

1.9.1939 – הפלישה הנאצית לפולין — ראשית מלחמת העולם השנייה.

18.9.1939 – לובלין נופלת בידי הנאצים.

20.9.1939 – כניסת הגרמנים לראחוב; הפיכת בית-הכנסת ובית-המידרש לאורוות לסוסים ולמחסני תבואה; חטיפות לעבודה; התעללויות ומכות-רצח.

רציחתם של ר׳ לייב קורונה (שוחט העיירה) ור׳ רפאל לבנטל (מנהל הישיבה).

תפישת האחוזה ראחוב וגירושו של יעקב-לייב רוזנברג וכל משפחתו ממנה ומתחומי מחוז יאנוב.
האחוזה הופכת למרכז מטהו של לזרצ׳יק.

2.10.1939 – הושלם כיבושה של פולין.

הוטלה קונטריבוציה (בכסף ובחפצי ערך) על הקהילה.

11.1939. – מינוי ה״יודנראט״: בונים מנדלקר יו״ר; חברים: מרדכי שר, אברהם שנקר, שאול שפס, פינחס הורנפלד ואחרים.

נעקרו מצבות מבית-העלמין לריצוף הרחובות.

12.1939. – הובאו לעיירה 63 יהודים מקאליש, מלודז׳ ומפודזמצ׳ה (פוזן)

באו כ-15 משפחות יהודיות שנמלטו מוורשה.

1.1940. – נתלו בכיכר השוק 10 יהודים ״מוצצי דם הנוצרים״ (לפי הלשנה).

3.1940. – הוכרחו לענוד סרטי-זרוע לבנים ועליהם מגן-דויד.

הוחרמה אחוזת לאנג של האחים מינץ.

3.1941. – מ-1622 יהודי ראחוב בפרוץ המלחמה נשארו 1603.

11.1941. – הובאו 200 יהודים מקראקאו.

12.1941. – נתחם מין גיטו ליהודים; נאסרה היציאה מן העיירה; נורו למוות על יציאה מן העיירה: מרדכי לנאייל, אפרים האופה ואחרים.
נוסדה ״מישטרה יהודית״, 10 אנשים ומפקדם: בנימין קצנלנבוגן.

15.10.1942 – ח' חשוון תש"ג – הגירוש-החיסול של היישוב היהודי בראחוב-אננופול.
בסלקציה: מ-100 נוסד המחנה בגושצ'ראדוב; כ-400 נשלחו ליאנישוב; הנותרים — לקראשניק ומשם שולחו, יחד עם יהודי המקום והסביבה, למחנה ההשמדה בלז'ץ.

10.1942 – סוף החודש הובאו זודים עטופי טלית-ותפילין מיאנישוב, הוכרחו לעבור ברחובות ולו נפלל שאלוהים יושיעם, הוכו והוחזרו ליאנישוב.

6.11.1942 – מיבצע יאנישוב ושיחרור העצורים על ידי פארטיזאנים-יהודים מאננופול והסביבה, אגב המתת מנהל המחנה איגנור ולקיחת שלל (נשק, לבוש ותכשיטים שדודים).

4.9.1943 – נרצחו עצורי המחנה גושצ'ראדוב, שעבדו קודם לכן במיכרות.

4.11.1943 – השמדת מחנה ראחוב.

24.7.1944 – שיחרור לובלין וראשית שיחרורה של פולין.

8.5.1945 – כניעתה הסופית של גרמניה הנאצית; סוף המלחמה באירופה.

11.5.1945 – שיחרור גיטו טרזנשטאדט, בין המשוחררים — שרידים מיוצאי ראחוב.

מאזן הדמים של קהילתנו:

בפרוץ המלחמה חיו בעיירתנו 1,622 יהודים, נשארו בחיים בתום המלחמה 90 יהודים:
— שנמלטו לרוסיה 30, במחנות-ריכוז 30; ניצלו בדרך אחרת: במחבואים 10, פרטיזאנים 4-3, ניירות אריים 5-4, הגיע לישראל 1 (אחרי שלוש שנות טלטולים, מפברואר 41 עד מרץ 1944).

ואלה שמות בני קהילת ראחוב-אננופול והסביבה

הרשימה הורכבה על ידי: א' גולדנר, י' בן-נון ואחרים
לפי רשימות מוסדות הקהילה ונתונים שנמסרו ע"י השרידים

א

אורנטרייך אשר
אורנטרייך גיטל
אורנטרייך איצ'י
אורנטרייך בריינדל
אורנשטיין לייבל ומשפחתו
אורנשטיין' יענקל ומשפחתו
אורנשטיין יעקב-מאיר
אורנשטיין נחום ומשפחתו
איידלמן פסח
איידלסברג הרצקי
אייזן אלטה
אייזן שמואל אלי
אייזן נחמיה ומשפחתו
אייזן סשה
אייזנברג הרשל
אלברמן אברהם ומשפחתו (קולוניסט)
אלברמן אברהם-אביש
אלברמן וולף
אלברמן יהושע-הירש
אלברמן ישראל
אלברמן שלמה
אלברמן חנה
אלברמן פייגע
אלברמן חיים
אלברמן מלך
אלברמן זלמן
אלטמן שלמה ומשפחתו
אלטמן רחלה
אלטמן דינה
אלטמן פסח (גראבאווקער)

ב

בוימגרטן אביגדור
בוימגרטן מלכה
בורנשטיין אברהם-מנדל
בורנשטיין חיה-עטא
בורנשטיין פינחס
בורנשטיין לאה
בורנשטיין לוזער
בורנשטיין עלקע
בלומגרטן אברהם
בלומנפלד אברהם
בלומנפלד חיים-יצחק
בלומנפלד שמריה ומשפחתו
בלומנפלד ברלי ומשפחתו
בלומנפלד מאיר
בלומנפלד מינדלה
בלומנפלד שמואל
בלומנקרנץ שלמה (סופר)
בלומנקרנץ מלכה'לי
בלומנקרנץ לייבוש
בלומנקרנץ איצ'י-מאניס ומשפחתו
בלומנקרנץ וולוויש ומשפחתו
ברונר יאנקל
ברונר רייזלה
ברונר ריבצ'ה
ברונר דויד
ברונר הרשלי
ברונר ציפי
ברוקירר אלי
ברוקירר מרים
ברוקירר ריבצ'ה
ברוקירר פייצ'ה
ברוקירר הרשלי ומשפחתו
ברוקירר זליג ומשפחתו
ברוקירר יוסלי ומשפחתו
ברוקירר ישראל ומשפחתו
ברוקירר מטיס ומשפחתו
ברוקירר נחמה'לי ומשפחתה
בריק אברהמ'צ'י
בריק אסתר
בריק הדס
בריק פישל
בריק שרה
בריק טובה
בריק שמאי
בריק קיילה
בריק הרצקי
בריק דינה
בריק מארמעלע
בריק משה-יעקב
בריק שלמה-יעקל'ס
בריק יעקב
בריק פרלה
בריק מנדל
בריק פריידל

בריק חיים
בריק לייבוש
בריק מניס
בריק משה'לי
בריק שלמה'לי
בריק יאנקל
בריק פייגה
בריק רוזה
בריק גיטעלע
בריק מניס
בריק שרה
בריק משה
בריק יאנקעלע
בריק רייזקע
בריק סלבה
ברנר אשר
ברנר חיה'לי
ברנר יחיאל
ברנר הירש-יוסף
ברנר שמואל
ברנר ישראל
ברפמן שרה (יאנצ'יס)

ג

גוטהרץ מיכאל ומשפחתו
גוטווילג איצ'י-לייב ומשפחתו
גוטליבביירעך
גוטליב לאה (אחותו)
גולדמן ברוך-יוסף
גולדמן עטל
גולדמן אברהמ'צ'י
גולדמן אהרן
גולדמן נחמן
גולדמן סלבה
גולדמן זלדה
גולדמן נטע
גולדנר השל
גולדנר אסתר
גולדנר אייזיק
גולדנר שיפרה
גולדנר לייבצ'י
גולדנר מיכאל
גולדנר רחל-גיטל
גולדנר יהודה-לייב
גולדנר חיה ומשפחתה
גולדנר זליג
גולדנר פייגה ומשפחה
גולדנר שמואל
גולדנר חנה והמשפחה
גולדנר שרה-רבקה
גולדנר גיטלה

גולדנר שמואל
גולדפלד יענטל
גולדרייך אלי
גולדרייך אפרים
גולדרייך דניאל
גולדרייך יצחק והמשפחה
גולדרייך שרה
גולדרייך נחום
גולדרייך פייגה והמשפחה
גולדרייך ניסל
גולדרייך רחל
גולדרייך זליג והמשפחה
גולדרייך משה
גולדרייך חומה
גולדרייך אפרים
גולדרייך נחמן
גולדרייך עזריאל
גולדרייך יענטע
גולדרייך שלמה
גולדשר משה'לי (שואב המים)
גולדשר נאסעלע (שואב המים)
גולדשר בלומה
גולדשר יאנקל
גלמן שרה
גלמן דבורה
גלמן שרה
גלמן יעקב
גלמן וולול
גראפשטיין חיה'לה
גשווינדרמן חיים-דויד
גשווינדרמן מאניה
גשווינדרמן באשע
גשווינדרמן גיטל
גשווינדרמן חנה
גשווינדרמן שיינדל
גשווינדרמן באשעלע
גשווינדרמן שמואל
גשווינדרמן גיטעלע
גשווינדרמן מיכאל
גשווינדרמן שמחה והמשפחה
גשווינדרמן הרשל והמשפחה

ד

דאמין אביגדור
דאמין שרה-מאלי וילדיהם
דוידוביץ משה'לי
דיאמנט משה
דיאמנט פרומט
דיאמנט אברהם
דיאמנט שרה
דיאמנט ישראל

דיאמנט זלדה
דיאמנט שיפרה
דיאמנט שלמה
דיאמנט יעקב
דיאמנט יקותיאל
דיאמנט גיטל
דרבניאק דויד
דרבניאק רבקה
דרדיקמן שמחה
דרדיקמן משה-יצחק
דרדיקמן שלום

ה

הוברמן יוסף (אלי-באלי)
הוברמן רחל והמשפחה
הוגר אברהם
הוכבוים יוסף (מלמד)
הורביץ לובה
הורנפלד בנימין
הורנפלד רבקה
(הורנפלד) פערל האלבערשטאט
הורנפלד יחיאל
הורנפלד גיטל והמשפחה
הורנפלד פיניע וילדיהם
הורנפלד (פינצוק)ואשתו (מורה בתרבות)
הורנפלד יצחק
הורנפלד שרה-צ׳ע וילדיהם
הימלפרב עמנואל
הימלפרב שרה׳לי
הימלפרב שמואל
הימלפרב בער׳לע
הימלפרב שמריה (האב)
הימלפרב מאיר
הלברשטט בעריש
הלמן הלל
הלמן זיסל
הלמן פישל
הלמן דבורה
הלמן יוס׳ל
הלמן וועלוועל
הערשמן איידיל
הערשמן חיה
הערשמן חנהצ׳ע
הערשמן מלכה
הערשמן משה
הערשמן יוסקה (בעל-עגלה)
הערשמן יצחק
הערשמן יוסעלע
הערשמן הדס
הערשמן לייביש
הערשמן מינדל

הקמן מאיר ומשפחתו
הקמן חנינא
הרמן זישעלע, בעלה-ובניה
הוכמן יעקב — נפטר בראחוב לפני המשבר

ו׳

וואגמן יוס׳ל
וואגמן חנה רייז׳ל
וואגמן דינה
וואגמן דינה, בעלה יעק׳ל אפעל וילדיהם
וואגמן יעקב ומשפחתו
וואגמן איידל
וואגמן ראצע
וואגמן יחיאל
וואגמן אברהם-דוד
וואגמן רבקה
וואגמן לאה
וואגמן בלומעלע
וואלבערג הרשעל
וואלבערג לייזער
וואגנער אפרים
ווטשטיין חנה
ווייזנבליט מרדכי ומשפחתו
וויינבערג יצחק׳ל
וויינבערג יצחק (מלכ׳ס)
וויינבערג איצ׳ה
וויינבערג פיניע
וויינבערג מלך
וויינבערג טאבה
וויינבערג רחל
וויינבערג ליפע
ווײנברג יצחק
וויינבערג הודעל
וויינבערג מענדל
וויינבערג חנצ׳ע
וויינבערג הרשל
וויינבערג שיפרה
וויינשטאק שמואל
וויינשטאק גיטעלע
וויינשטאק דוד-צ׳ע
וויינשטאק באלצ׳ע ומשפחתה
וויינשטאק בער ומשפחתו
וויינשטאק רִבצ׳ע
וויינשטאק דבורה
וורקפעלד מאיר
ווייצמאן דוד
ווייצמאן ציפעלע
ווייצמאן פייטשע
ווייצמאן לייבעלע
ווייצמאן שרה
ווייצמאן מאניע

וולנר יוסף
וורונצברג שמואל-אלי ואשתו
וורונצברג מלכה ובעלה אברהם משה
וורטהיים מאיר

ז'

זאמבערג ברכה
זאמבערג שמשון
זוסמן ידידיה
זונטאג פריידל ומשפ'
זילברג טאבע-פערל
זילברג ישראל
זילבר לאה
זילבערמאן שמואל
זילבערמאן יוכבד
זילברברג רייזל
זילברברג מלכה
זילברברג רחל
זילברברג חנה
זילברברג דוד
זילברמן לייזער
זילברמן יוכבד
זילברמן פייגע
זילברמן טובצ'ע
זינגער הרש
זינגער הענעלע
זינגער מאניס
זיידנשניידער פרץ'ל
זליגר יוסף נח
זליגר אסתר
זליגר יחיאל
זליגר יענטאלע
זליגר שיינדל
זליגר יענק'ל
זליגר משה-מרדכי
זליגר מאטיס
זליגר אסתר
זליגר רודע
זליגר רחל
זלצמן יענקל ומשפחתו

ט'

טאב נחמן-לה (שמש) ואשתו
טאב אהרון-דוד
טאובליב שמואל
טאובליב חיה
טאובליב יעקב
טאובליב ליבע
טאובליב פריידל
טאובלוב רבקה
טאובליב יחיאל
טאובליב שרה
טאובליב מאטיס
טאובליב אסתר
טאובליב רודע
טאובליב רחל
טובנפדר שמחה ואשתו
טובנפדר וועלוו'ל
טורעק משה
טורעק גולדה
טורעק פעלע
טורעק צביה
טורעק חיה
טורעק ברוניה

כ'

כץ שלמה (שוחט)
כץ אלטאלע (אשתו)
כץ משה'לע (בנם)

ל'

לוקסנטייל איצ'ה ומשפ'
לוקסנטייל משה ומשפ'
לוקסנטייל מאיר
לוקסנטייל אסתר
לוקסנטייל יואל
ליכטענשטיין יעקאלע (טארלער)
ליכטענשטיין סימה
ליכטענשטיין דרעזל
ליכטענשטיין (שראלקע) ישראל (פרטיזן)
לכציער יעקב ואשתו
לכציער אפרים
לכציער ירוחם
לנגמן גיטל
לנגמן דוד
לנגמן משה
לנגמן פייבל
לנייל חיים
לנייל שרה
לנייל אברהם
לנייל לייבטשע
לנגר אשר (דוידוי)
לנגר עטל
לנגר דינה'לה
לעווענשטיין הרשעלע

מ'

מאנדל יחזקאל
מאנדלבוים משה
מארק נתנאל
מארק מאטעק
מגרמן מיכאל
מגרמן ליבה
מגרמן דבורה
מגרמן מרדכי
מגרמן שמואל

מגרמןביילע
מגרמן גבריאל
מגרמן פרץ
מגרמן רישל
מוזיקנט אברהם
מוזיקנט הרש
מוזיקנט יעקב (גאדס)
מוזיקנט חוה
מוזיקנט רבקה לאה
מוזיקנט מרים
מוזיקנט שרה
מוזיקנט לייבל
מוזיקנט גיטל
מוזיקנט פייגע
מוזיקנט ביילע-רחל
מוזיקנט מרדכי
מוזיקנט יענטע
מארגענבעסער פערעלע ומשפ׳
מוירענפעלד איצ׳ע ואשתו
מוירענפעלד מארמעלע, בתם
מוירענפעלד פרץ
מילגרוים פנחס
מילגרוים רחצ׳ה
מילגרוים חיה
מילגרוים יטה-לע
מילגרוים פערעלע
מילגרוים שימה-לע
מילגרוים רבקה-לע
מילגרוים שרה
מלצמן משה (רבנו)
מלצמן אלטע
מלצמן חוה
מלצמן מונדל
מלצמן דוד
מלצמן מלכה
מנדלבוים אלי
מנדלבוים שמואל
מנדלקר בונים ומשפ׳
מנדלקר רבקה-לאה
מנדלקר ישעיהו-מלך
מעגערמן חיים - דוד
מעגערמאן מאניע
מקלר פיניע
מקלר שמעון-יונה
מרק גיטעלע
מרק לעזער
מרשיין אברהם
מרשיין טובה
מרשיין פרומט
מרשיין שלמה

נ׳

ניימאן רייצה
ניסענבום חיה
ניסענבום טעמע
ניסענבום יאנקל
ניסענבום יעקב
ניסענבום לאה
ניסענבום נחמה
ניסענבום שניאור
ניסענבום שיינדל
ניסענבום סימה
ניסנטייל הרש-מאיר
ניסנטייל רחל (מישיק)
ניסנטייל ראובן
ניסנטייל חנה
ניסנטייל לאה

ס׳

סאמבורסקי הרשל
סאמבורסקי שלמה
ספרוך משה
ספרוך פרלה
ספרוך שיינדל

ע׳

ענגלענדער אליעזר
ענגלענדער זיינוול
ענגלענדער רייזל (העשל׳ס)
ענדער אליעזר
ענדער ישעיהו
ענדער שמעון ואשתו
ערליכמאן איצ׳ה
ערליכמאן איידל
ערליכמאן הנצ׳ה
ערליכמאן זלמן

פ׳

פויגל אברהם ומשפ׳
פויגל אליעזר
פויגל יוסף
פויגל חנצ׳ה
פויגל יצחק
פויגל שיינדל
פויגל יהושע
פויגל חיה ומשפ׳
פויגל מרדכי
פויגל נח
פויגל רחל׳ה (יענטעס)
פויגל אסתר

עיני עיני יורדה מים

פויגל יטה
פויגל מכלה
פוקס אברמצ'ה
פוקס יענטעלע ומשפחתה
פייגנבום אהרון
פייגנבום רייזל
פייגנבום דוד
פייגנבום פרלה
פייגנבום רחל
פייגנבום מלכה
פייגנבום חיימ'ל (חזן)
פייגנבום רבקה
פייגנבום הרש
פייגנבום לייביש
פייגנבום מאיר
פייגנבום פרומעטל
פייגנבום איצ'ה
פינטעל אלקה
פינטעל בער
פינטעל הרשל'ה
פינטעל יוסלה
פינטעל יעקאלה
פינטעל לייב
פינטעל מלכה
פינטעל צ'רנה
פינטעל ראובן (פרטיזן)
פישביין עטה־יטה
פישהנדלר מלכה-לה
פישמן חיים
פישמן חיה-דינה
פישמן שמואל
פישמן שיינדל
פישמן טובה
פישמן יוסל
פישמן רודה
פישמן לאה
פישמן יחיאל
פישמן שמואל
פישמן חיה רחלה
פישמן הדס בעלה וילדיהם
פישמן הרש'לה
פישמן לאהצ'ה
פישמן יענטלה
פישמן ישראל
פישמן זליג
פישמן סערל
פישמן יואל
פישמן משה
פכמן השל ואשתו
פכמן מלכה
פלזנשוולב בנימין
פליישר זליג
פליישר טמה'לה (בלומנקרנץ) וילדיהם
פרידמן ביילע
פרידמן מכלה
פרידמן שלמה
פרידמן אסתר
פרידמן אלי
פרידמן פייגעלע
פרידמן בלה (שוויעצ'עכאוו)
פרידמן גיטה
פרידמן מכלה (שוויעצ'עכאוו)
פרידמן משה
פרידמן מלכה
פרידמן אליהו
פרידמן טובה
פרידמן נחמן
פריזנט חיים
פריזנט איידל ומשפחתה
פריזנט מרדכי ומשפחתו
פרייברג אברהם
פרייברג אהרון-דוד ומשפחתו
פרייברג דוד
פרייברג חיים-יצחק
פרייברג לאהצ'ע
פרייברג יטה
פרייברג מלה
פרייברג ישראל
פרייברג מאיר
פרייברג יחיאל
פרייברג איידל
פרייברג אהרון-יוסף
פרייברג שיע'לה
פרייברג פייגע
פרייטאג חיה

צ'

ציטרין הרשל
צימרינג אסתר-מלכה
צוקר מאיר
צוקר הענע
צוקר טאבע-לאה
צוקר משה
צוקר פרל

ק'

קופמאן לאהל'ע
קופמאן ישראל
קופענבערג מעכלע
קורנפלד יאק'ל

על אלה אני בוכיה

קויפמן יחיאל
קויפמן ישראל ומשפחתו
קויפמן דובצ'ה (שוויעצעכוב)
קויפמן חיה (שוויעצ'יעכוב)
קויפמן יוסף (שוויעצ'יעכוב)
קוץ מאיר
קוקנברג יעקב
קוקנברג מכלה
קורונה לייבל (שוחט)
קורונה פייגעלע
קורונה טבה'לע
קורונה שרה'צ'ע
קורנפלד אפרים ומשפחתו
קורנפלד דוד
קורנפלד דבורה'לה
קורנשטיין מאיר
קורנשטיין דבורה
קליינמן משה
קליינמן גיטה'לע
קליינמן אליהו
קליינמן דוד ומשפחתו
קלקס יוסף-שאול
קלקס רייזעלע
קנרק דן ומשפחתו
קסטנבום דינה'לה
קסטנבום יחיאל ומשפחתו
קסטנבום פסל
קסטנבום מלכה
קסטנבום מכלה
קסטנבום משה
קרומהולץ חיים
קרומהולץ פייגע
קריסטל חיים
קריסטל רבקה
קריסטל זיסל
קריסטל פרומיט (זומברג)
קריסטל שמעון
קריסטל יעקב
קריסטל שרה'לה
קריסטל שמואל
קריסטל מרים
קריסטל איצ'ה
קריסטל נחמיה
קרמר לאה
קרמר מנדל

ר'

ראזענבלאט מעכלע
ראזענבלאט רוח'צ'ה
ראזענבלאט נעכא'לע
ראזענבערג מלכה
ראיעווסקי יצחק
רובינשטיין לייביש-פסח ומשפחתו
רוזנבלום שרה'לה
רוזנבלט משה ומשפחתו
רוזנברג יעקב לייב (בעל האחוזה)
רוזנברג גיטעלע - אשתו
רוזנברג ישראל יצחק (יולעק)
רוזנברג שימק
רוזנברג שרה ביילע
רוזנברג אהרון (אהרעלע שוסטר)
רוזנברג ביילע
ריכטר אברהם-יוסל
ריכטר באשע
ריכטר זעליג
ריכטר יאנקל

ש'

שור ישראל
שווארץ אלי
שווארץ יאקל מישיק
שווארץ לאה
שווארץ פריידעלע
שווארץ שיעלע
שווארץ שמואל
שווארץ חיים-ואשתו
שווארץ משה-דוד
שווארץ קופל
שווארצבערג אברהם-משה
שווארצבערג הילדע
שווארצבערג הלל
שווארצבערג פיניע
שווארצבערג העשל
שוכמאן אלי
שוכמאן יענקל
שוכמאן פייוול
שיכמאכער הרשל
שוכמאכער זיסע-חנה
שטיינברג טוביה
שטיינברג משה
שטיינברג שלמה
שטיינברעכער טאבע
שטיינברעכער פייגעלע
שיינער יהושע
שיינער יענטעלע ומשפחתה
שילביץ אברהם
שילביץ ישראל
שילביץ משה
שילעוויץ סילקע
שילעוויץ מארמעל (ופרץ בעלה)
שילעוויץ אברהם
שילעוויץ דוד

עיני עיני יורדה מים

שילעוויץ יטה
שיפרמן בלה
שיפרמן הענעלע
שיפרמן הרש
שיפרמן טוביה'לה
שיפרמן יוסף
שיפרמן יחיאל
שיפרמן נחמן ומשפחתו
שיפרמן שיעלע
שלאגמן וועלוול
שלאגמן יוסל
שלאגמן ישעיה
שלאגמן משה
שלאגמן נחמלה
שלאיען חיה-מינד'ל
שלגמן אברהם משה
שלגמן שבע
שלגמן באשע
שלגמן חיים
שלגמן יצחק
שלגמן נח
שלגמן יוסף-לייב
שלגמן לאה-וילדיהם
שלגמן וועלוול
שלגמן רבקה
שלגמן דבורה
שלגמן הירש
שלגמן רחל
שלגמן שמחה
שלייער בן-ציון (שמש) אשתו
שלייער אייז'יק
שלייער באשעלע
שלייער מינדל
שלייער קנה
שלייער שמואל
שניידרמן בן-ציון
שניידרמן יצחק
שניידרמן גיטל
שניידרמן הודס
שניידרמן הרשלה
שניידרמן חיה
שניידרמן חנצ'ה
שניידרמן ידיס
שניידרמן יודל
שניידרמן לאה'לה
שניידרמן מוטלה
שניידרמן מלכה'לה
שניידרמן לוזער
שניידרמן שאול
שניידרמן שרה-יטה

שפיגלשטיין שיע
שפיגלשטיין מלכה-לה
שפיגלשטיין מאנוס
שפס הרש-מאיר
שפס חיה אשתו
שפס טובה
שפס יעקב
שפס פייצ'ה
שפס צלבה
שפס ריבה
שפס אלי
שפס שרה-אשתו
שפס חנה
שפס רחל
שפס שאול
שפס טובה'לה
שפס יעקב
שפס צלבה
שפס פייצ'ה
שנקר אברהם-אלי
שנקר הודיס'ל
שנקר טאבאלע
שנקר ישראל
שנקר לייביש
שנקר ריבאלע
שנקר שרה'לה
שנקר אברהם-לה (שוסטר)
שר אהרון-לייב
שר אליעזר (רוצקי)
שר בער
שר מאיר
שר מרדכי
שר נחמה'לה
שר אברהם-משה
שר באשע
שר בער
שר בערעלע
שר חאשע
שר חוה
שר חיה
שר חיים מרדכי
שר יאנק'ל
שר לייב
שר מאיר
שר מרדכי (לעזער גלעזער'ס)
שר נחמה'לה
שר נחמן
שר ריבה'לה
שרמן בן-ציון
שרמן בער'לה ומשפחתו
שרמן נחמה'לה

על אלה אני בוכיה

שרמן ציפה'לה

שרמן שאול (קצב)

לפי כינויים (שמות המשפחה לא זוהו).

א
אברהם 'דער גראבאווקער'
איטשע איידלס
אלטע דעם שוחט'ס
אלי ביילע'ס
אסתר-מלכה ליבעס מוטער

ב
באשע-רייזל
בלינדע חנה'לע
בעריש שמחה הייל'ס
בערל שמריה'ס
ברכה חיימ'ס

ג
גאלדע בעדערין
גיטל זלאטעס
גיטעלע באשעס

ה
הויכער מאיר
הערש-מענדל שוועטשעכאווער

ז
זלמן בעדער
זעליג שמריה'ס

ח
חיים דויד

ט
טאבע שלמה-ביירעכ'ס
טאבעלע קאַפלס

י
יאנקעלע חיים וואלפס
יוסף ספאסאבניק
יחזקאל מלמד
יענטעלע אלי בעקערס
ישראל שוועטשעכאווער

ל
לאה חיים זלאטעס
לאה ראצעס
ליבעלע אסתר מלכה'ס
לייבל פאכטשאזש (חלבן)
לייבעלע שמש
לייבעלע זעליגס

מ
מינדעלע פייגע-דבורה'ס
מעכלע דבורה'ס
מאיר טרייטל (מלמד)

ע
עטל פון שוועטשעכאוו

פ
פייגע רחל עלקעס
פייגעלע רייזלס

ק
קיילע פון הויף

ר
רבקה יאנקל ראצעס
רבקה'לע פישלס
רחל'ע זלאטעס
ריוועלע פישלס
רייזעלע באשעס

ש
שאשע פרומעטלס
שווארצע טאבעלע
שיינדל לאזער זאנוולס
שרה חנה'לע בעראלעס

מוקדש גם לנספי השואה שלא נרשמו
כי זכר לא נשאר להם

נזכורה!

זכור נזכור את בני עירנו ראחוב-אננופול והסביבה, עם כל המעונים והקדושים — חללי חרב וחללי רעב, אנשים ונשים, זקנים וטף — אשר נספו בשנות השואה ולא זכו לשמוע את **פעמי השיחרור.**

נזכור את כל אלה — אשר קול שוועתם ברמה לא נשמע ואשר ביום דמים ניכחדו מתחת השמיים ולא נשאר מהם שריד ונצר; אשר הארץ בלעתם וקברם לא נודע; אשר רוחות זעם את אפרם על שבעת ימים פיזרו; — אנו, שארית הפליטה מקהילת ראחוב והסביבה ברטט קודש נזכרם ונזכירם. נזכור בגאווה וביקר את הנועזים והאמיצים — פרטיזאנים, נוקמים ויהודים חסרי מגן שירקו בפני מעניהם ונורו במקום.
נזכור את אלה, אשר עברו את כל התלאה בכל שנות האימים ואשר על סף השיחרור כשל כוח סבלם ויצאה נשמתם.

זכור נזכור את כל אלה, שעסקו בצורכי הציבור באמונה ופעלו במסירות נפש בחינוך ילדים ונוער תוך כמיהה עזה לגאולה בארצנו הנבנית; אשר במותם האכזר ציוו עלינו את החיים — את החיים במדינת ישראל המשוחררת והמצפה לשיבת בנים לגבולם.

זכור נזכרם ונשמור אמונים לזכרם הקדוש, כל עוד רוחנו בנו.
יעלה זכרם במעלות קדושים וטהורים, ויזהירו שמם וזכרם כזוהר הרקיע לטוהר!

in Loving Memory of a Wonderful Jew

YUDL BORENSTEIN

a participant in and contributor to
Jewish culture, history and language

אויסדרוק פון
ליב און אנערקענונג
צו
יודל בארענשטיין
געוועזענער וויצע-פרעזידענט פון ארבעטער-רינג

פאר צענדליקער יארן אומדערמידלעכער ארבעט
פאר יידישער דערציאונג, פאר געטריישאפט און
טיפער יארג צו אלע אינסטיטוציעס פון יידישער
קולטור און וויסנשאפט אין אמעריקע, פאר
גרענעצלאזער געטריישאפט און ליבע צו די שולן
און קולטור-אינסטיטוציעס פון ארבעטער-רינג,
אייערע פארצווייגטע טעטיקייטן לטובת א געזונט
און שעפעריש לעבן אין אמעריקע זיינען א מוסטער
פאר דעם יונגן דור ארבעטער-רינג טוערס.
זאלן געשטארקט זיין אייערע הענט!

בילדונגס-אפטיילונג	
פארזיצער	פרעזידענט
בילדונגס-דירעקטאר	עקזעקוטיוו-סעקרעטער

האטעל אמעריקאנא

Memorialized by his wife SARAH
and his daughters ESTHER and SONYA

Although we never saw Rachov, it has been very much alive for us. Papa's wonderful gift of story-telling brought to life the market place, the houses, Shabbes, Yom Tov... But most of all – the people.

We, the children of a big city, felt that we had really missed something. We could almost see the inside of the shul as Papa would describe how everyone prayed in his own individual way. How we looked forward to the visits of Joe Lookstein, Harry Warheit, Nathan Goldreich, or any of his old Rachover friends. We could never get enough of their wonderful anecdotes.

The great gift of a small town is its intimacy, and Papa, from his boyhood, had a great insight into the people of his town. How well he knew them, and how much he loved them! He carried them with him, his people and his town, all the way to America, and throughout his whole life.

He translated this identification into a lifelong commitment to Jewish culture, to the preservation and strengthening of Jewish life and of the Jewish people as an extended family throughout the world. He took his responsibilities as a Jew seriously becouse his roots and his heritage were so strong and so real.

We always thought that if we would go to Rachov someday, we could almost find our way from Papa's vivid descriptions. Who could have known what was to come!

Although Rachov and those who remained in it are gone, the heritage, love and warmth, the sense of belonging to each other, has transcended time and place. We who lived with only one Rachover can see it still and know its true value.

Esther and Sonya Borenstein

In Loving Memory
of

LOUIS and ROSE
BRAFMAN

Memorialized by

Son of AVRUMCHE
BRAFMAN

ביראת כבוד נקדש את זכרם לנצח
קרובי משפחתי, שנרצחו בידי הנאצים הארורים

רובינשטיין לייבוש-פסח, דודי
ושרה דודתי
בניהם:
חיים-ברוך, נחמן, משה ויחיאל;
בתם: **מלכה,**
בעלה וילדיהם: **דינה, מלכה, אסתר ואלקה**

מנציחה:
סלבה דננברג (רובינשטיין), ישראל

In Loving Memory
of

my husband-father,
HERMAN DIAMENT,
Grandfather MOSHELE
and Grandmother
FRIMITEL DIAMENT
and their son
AVRUMCHE
and daughters
ROISELE and SURELE

Memorialized by
Wife ANNA DIAMENT
Daughters AVIVA and ESTER

In loving memory of

Father:
NATHAN GOLDREICH
Mother:
FANNIE GOLDREICH

We miss them terribly
and all those whose lives they touched
will always miss them
and remember them with love.

memorialized by
Children:
SYLVIA GOLDREICH
RITA HAMMOND
ROBERT GOLDREICH

In Loving Memory
of

my father
JOSEPH
HALBERSTADT
and my mother
LEA (FUKS)
HALBERSTADT,
my uncles, aunts
and cousins

Memorialized by
MENDL HALBERSTADT

In loving
memory of

Father
OSCAR
BROOKS

אשר
ברוקירער
(״באלעק״)

Memorialized by
Children:
MARTIN BROOKS
IZAK,ELLA BRUKIRER

In Loving Memory
of

my father
ABRAHAM
BRAFMAN
and my mother
ADELE (WAGMAN)
my brother
MANES,
the first to die in the
Warsaw Ghetto uprising,
my sister HELEN,
my uncles and aunts
the LICHTENSTEINS
and my cousins
the WAGMANS

Memorialized by
TAIBE (BRAFMAN)
FREEDMAN

לזיכרון נצח

יקירינו, שנרצחו בידי הנאצים
הורי היקרים: **פישמן שמואל**
וגיטל (מבית וייצבלום)

אחיותיי:
הדסה הרשמן
ובעלה הרשל וילדיהם;
לאה ו-ינטה-דבורה
אחי — ישראל
אח חורג — בריש הלברשטט
ואמו חיה-רחלה (מבית הורנפלד)
אחותי — שרה׳צה הורנפלד, בעלה יצחק וילדיהם

מנציחה בצער רב:
חביבה ורוחובסקי, ישראל

לזכר עולמים —

בעלי נ"ע **שלמה זילברברג,**
שנפטר בישראל
אשתו **רייזלה וילדיהם,**
שניספו בשואה

יהא זכרם ברוך

המנציחה:
איטה זילברברג, ישראל

In Loving Memory

of

our father and mother,

MORRIS (MOSHKA)

and

ETHEL

BORENSTEIN

Memorialized by

IDA JACOBS

and her sister

FRANCES

לזכר יקירינו הנאהבים,
שנפטרו במושבה של "ייק"א", פדרמר, ארגנטינה
אבינו **הירש-צבי טאובליב** ואמנו **שרה-הינדה**
אחותנו **מרים** ואחינו **לייב'לי**
קרובנו **יוסל**

המנציחים:
בישראל — **טאובליב דב, דינה ורוזה**
בארגנטינה — **משה ושיינדל**

לזכר עולמים

אבינו **זונטג תנחום**
ואמנו **פריידל**
אחיותינו **לאה ומיכל**

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים

מנציחים:
הבת **שרה מלצמן** והבן **לייב'לי**, ישראל
הבן **בר**, ארגנטינה

לזכר עולמים

משפחת **מלצמן**
אבא **אברהם**
ואמא **שושה**
אח **יצחק**

המנציחים:
הבנים — **יהושע ודב**, ישראל
הבנות — **גולדה הורנפלד וצביה זמויסקי**, קנדה

זיכרון נצח למשפחתי —

אבי **איצ'ה-מאניס בלומנקרנץ**
אמי **גאולה** (לבית דאמין)
אחיותיי: **גולדה, בריינדל, פייגה, לובה, טעמה**
אחי: **נתנאל** ((סאנע)

קרוביי מצד אמי, שלא נשאר מהם שריד —
הדודים: **מאיר** ו**שרה-אסתר**
אביגדור דאמין ואשתו **שרה-מלי**
ובניהם: **נתן ולייבל**

יהא זכר כולם ברוך ונשמתם צרורה בצרור החיים

המנציח:
זאב ניצן, ישראל

In memory
of our family

Mother
MOLLY NISENBAUM

Brother
JACK NISENBAUM

Memorialized by

ESTER

MANIA

ABBE

יד וזכר למשפחתנו היקרה

משפחת **בלומנקרנץ**

אבינו **שלמה-חיים**
הישר והתמים, סופר סת"ם
ואינו בז לכל מלאכה
מפרנס משפחתנו בכבוד.
נפטר ביום כ"ג אלול תרצ"ג.

אמנו **מלכה'לי** (לבית טאוב מאופטוב)
אשה צנועה ועמלה
עומסת העול וצופיה הליכות הביית
נספתה בשואה עם כל בני העיירה
ועמה —

אחינו **איצ'י-מאניס** ו**גאולה וילדיהם** —
גולדה, בריינדל, פייגה,
סאנע (נתנאל), לובה וטעמה

אחינו **וולוויש** ו**טובה-רבקה וילדיהם** —
אברהם-יצחק, מאניס, זיינוול,
שיינדל, בריינדל, נחמיה,
תמי-באסיה, שלמה, דינה'לי

לייבוש, צעיר הבנים,
תלמיד "המכינה לישיבת חכמי לובלין"

אחיותינו **פייגה** ובעלה **יהושע פרייברג** וילדיהם
תמי ובעלה **זליג פליישר** וילדיהם

ויתר בני המשפחה מצד אבינו ומצד אמנו

תהא נשמת כולם צרורה
בצרור החיים לעולם

המנציחים:
משה בלומנקרנץ, ישראל
נתן בלמונט, קנדה
שמואל ניצן, ישראל

לזכר קרובינו
שנפטרו ונספו בשואה בידי הנאצים ועוזריהם

בורנשטיין אברהם-מנדל ואשתו **חיה-עטה**
סבא **בורנשטיין נחמיה-זבולון**
וסבתא **שיינדל-דבורה,**
שנפטרו בשיבה טובה בראחוב

דאמין שרה-מלי ובעלה **אביגדור וילדיהם**
זלצמן יחזקאל ואשתו **בסיה-גיטל**
ובנם יחידם **יעקב ואשתו וילדיהם**

טאובליב נסיה ובתה הצעירה **טובה** שנפטרו
בראחוב
ובנותיה **זיסל ושיינדל** שניספו בשואה

המנציחים בישראל:
פישמן ישעיה, בן-נון יצחק, עינב הדסה
טאובליב דב
שניידרמן דינה
סולוביי פרידה

לזיכרון נצח
הישרים התמימים והנאהבים

אבינו — **חיים פישמן**
אמנו — **חיה-דינה**
אחינו — **שמואל,**
שניספה בברית המועצות
בן דודנו— **יעקב זלצמן**
אחיותינו —
שיינדל וטובה

ניספו בידי הצורר הנאצי

המנציחים:
ישעיה פישמן, יצחק בן-נון והדסה עינב, ישראל

In Loving Memory of
my parents MOJSZE and
BAJLA SHVIETZKENBOM
my brother DAVID
and his daughter CHAJCIE
my sister SARA,
her husband and family

Memorialized
by
HANA SYNBOM
(SHVIETZKENBOM)
New York

In Loving Memory
of

my father JANKEL
and my mother
ZLATA NYMAN,
my brother DAVE
my uncles ARON
and JOSEL SCHLAGMAN
and my Aunt RATZE
and their families.

Memorialized by
LOLA FISHMAN (NYMAN)
U.S.A.

לזיכרון נצח

הקרובים, שניספו בידי
הצוררים הנאצים בשואה הגדולה

אחיי —
אהרן-דוד פרייברג
ואשתו **שרה**
בתם — **רות**

אברהמ׳קי

אחותי — **שפרינצה גוטהארץ**
ובעלה **מיכאל**
ילדיהם: **ברכה, חייצ׳ה, אהרן,**
פרלה ו**יוסף**

לזכור ולא לשכוח את אשר עשה עמלק

המנציח:
דניאל פרייברג, ישראל

In Loving Memory
of

my parents,
Mr. and Mrs.
SOL WEITZMAN

Memorialized by
WENDY KEELER (WEITZMAN)
Canada

In Loving Memory of

Father FALICK
and Mother BAILE
KORENFELD

Uncle
MOISHE KORENFELD
and Aunt
TOBA GITEL KORENFELD

Brother
ARON YITZHACK
KORENFELD

Memorialized by
YANKEL and HENSHE KORNFELD

In Loving Memory of

parents ETHEL and BORUCH BRAFMAN
sisters MECHLA, REIZEL, FAIGA, HENYA LEAH
brother YANKELE
nephew JACK NISSENBAUM
brother-in-law SAM KAPLAN (Faiga's husband)
and all our aunts and uncles and cousins
and their children.

Memorialized by
EDNA (CHANCHA) and
LOUIS PLOTKIN
and their family

לזכר משפחתנו שנספתה בשואה

אבינו — ר׳ **משה׳לי קליינמן וחיה גיטל** אמנו
אחינו — **אליהו**
אחיותינו — **דבורה׳לי** ובעלה **דוד קורנפלד**
ובנותיהם — **רחל׳י וחנצ׳לי**
ריבה׳צ׳י ובעלה **וולוול שלגמן**
וילדיהם — **דבורה׳לי, רחל׳י ושמחה**
דודנו — **אהר׳לי רוזנברג**, אחי אמנו

מנציחים הבנים:
מנחם קליינמן, ברוך קינן, דב זעירא, ישראל

לזכר עולם

משפחת **רוזנברג**

יוסף אבא ואמא **אלקה**

יעקב-לייב אחי

ואשתו **גיטל**

ישראל-יצחק (יולק)

אחי ובנו **מארק**

שמעון (שימק) אחי

ובנו **יוסף**

אחותי **פולה,**

בעלה דר' **קרונגולד,**

ובנם **יוסף**

המנציחים בישראל:

פולה, אשתו של יולק

ובתם **אלה**

משה (מונייק), הבן והאח

In Loving Memory of

my father, LABA SCHIFMAN,
and my mother, CHERTELLA,

my brothers
HERSHEL and MOISKE,
my sisters ITKA and LEBA,
Aunt GITTELLE,

Grandfather IRIHEM LECHTZIER
and Grandmother BOSSHA,

Aunt RESELLE (Bossha's),
Uncle YANKAFAL (Cirhevm's),
Aunt ZINNALA, Cousins
MEYER and YOSSOF CRYSTAL,
FROIM LECHTZIER
AVROM SHARRE,
LAYA ZUKOR,

Nieces SURRALLE and BOSSHA.

Memorialized by
HENEH SCHIFMAN, U.S.A.

לזכר עולמים

יקיריי, שנרצחו בידי הנאצים הארורים

אבי **אברהם-משה שלגמן**

ואמי — **שבע**

אשתי — **באסיה** (מבית שלייאר)

בניי — **יצחק, חיים** ו**נח**

אחיי — **יוסף-לייב**

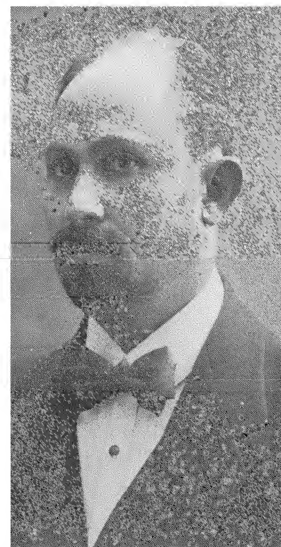
ואשתו **לאה** וילדיהם

זאב (וולוול) ואשתו **רבקה**

וילדיהם: **רחל, דבורה, שמחה והירש**

המנציח:
נחמן שלגמן, אנגליה

לזכר עולמים

יקיריי —

אבי: **שניצר משה**

ואמי: **תמי**

אחיי:

לייב (ליאון)

ו**מנחם** (מונייק)

אחותי: **חלה**

מנציחה:

פלה שמידט (שניצר), ישראל

לזכר עולם

לאבינו מורנו, הרב הצדיק

ר' נחמן ברוך

בן הרב

ר' אלימלך רובינשטיין

שכיהנו כרבנים בקהילה
במשך עשרות שנים
עד עלייתם ארצה

המנציחים בישראל:
בניו — **ישראל'קי ונתן**
בנותיו — **ציפורה וסלבה**

לזכר עולם

משפחת

רוזנבלט

מיכלה דודתי

בנותיה:

רחלה ו**רייצלה**

בנה: **אלימלך**

מנציחה:

פלה שמידט (שניצר),
ישראל

צום אָנדענק
פון די אומגעקומענע קדושים

פון דער משפּחה **אָרענשטיין,**

וואָס איז אויך געווען מיין משפּחה:

פאָטער **לייבל,**
מוטער **סימע (פרישטייער),**
זין: **רפאל'קי, איטשעלע,**
יאנקל, ברוך און **שלמה;**
טעכטער **ריוועלע דאָבטשע** און **חנה'לע;**
נחום מיט זיין **פרוי** און **קינדער;**
קאָפל און **שרה (אדלער)** — מיינע עלטערן;
שבנא און **הערצקע** — מיינע ברידער;
גאָלדע — מיין שוועסטער;
חוה און **יצחק** — מיינע און יאנקלס קינדער.

פאַרייביקט:
מרים אָרענשטיין, ישראל.

כבוד דעם אָנדענק
פון דער משפחה פון מיין איצטיקן מאן —

פאָטער **אלחנן אָרענשטיין,**
מוטער **חיה'לע** (געב' **מאנהיים**),
זייער טאָכטער **שיינדל** און מאן **שלום איידלמאן,**
זייערע קינדער **חיים, וואָלף** און **מיכאל,**
עלקע און איר **מאן,**
טאָבקע, איר **מאן** און קינדער: **אלחנן** און **שמואל,**
דבורה מיט איר קינד **אלחנן.**

מיין ערשטע פרוי **רחל עדעלשטיין**
און טאָכטער **מאַשע**
אומגעקומען אין אוישוויץ;
מיין ברודער **משה,** מיין שוועסטער **שרה,**
אומגעקומען אין דייטשלאנד;
מיינע ברידער **שכנא דוד** און **יחיאל,**
געשטאָרבן אין אמעריקע.

פארייביקט:
אלתר אָרענשטיין, ישראל.

צום אייביקן אָנדענק
פון אונדזער משפּחה,
די קרבנות פון די
נאַציִשע רציחות —

פון לינקס: מיין ברודער **שמאי בריק**, אומגעקומען פון די דייטשיע רוצחים.

אונדזער פּאָטער
שלמה׳לע יעקלס בריק,
אונדזער מוטער
טאָבאַלע יעקלס בריק,
אונדזערע ברידער
הערצקע, שמאי
און **לייביש,**
אונדזערע שוועסטערן
קיילע-ריווע און **שיינדל.**

פאַרייביקו:

יאנקל בריק, ישראל.
סענדער בריק, לאָנדאָן.

פנחס מילגרוים מיט זיינע קינדער ז״ל

שרה מילגרוים ז״ל

מיט טיפן טרויער און יראת הכבוד
דערמאָן איך מיינע יונגע טאַטע-מאַמע
און פיר שוועסטערן, וואָס זענען אומגעבראַכט
געוואָרן פון די היטלעריסטישע מערדער
און זייערע פוילישע מיטהעלפערס —

פנחס און **ראָכטשע מילגרוים** הי״ד
שרה-רבקה׳לע, חיה-איטעלע,
פערעלע און **סימעלע** הי״ד.

כ׳וועל אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן!
אסתר באַלפור, ניו-יאָרק

צום אָנדענק פון מיין משפחה ז״ל
וואָס איז אומגעקומען פון די נאציס ימ״ש —

הערשל געשווינדערמאן מיט זיין **פאמיליע,**
שמחה געשווינדערמאן מיט זיין **פאמיליע,**

ליבע מעגערמאן
מיכאל מעגערמאן
דבורה מעגערמאן
שמואל מעגערמאן
מרדכי מעגערמאן
גבריאל מעגערמאן
פראדל מעגערמאן
ביילע מעגערמאן
רישל מעגערמאן

הלל העלמאן
דבורה העלמאן
זיסל העלמאן
פישל העלמאן
יאָסל העלמאן
וועלוול העלמאן
זיסעלע הערמאן
מיט איר **משפחה**

פארייביקט:
יוסף געשווינדערמאן
און פאמיליע / אמעריקע

צום אייביקן אָנדענק
פון אונדזער ליבן פאָטער און מאַן

הערש מענדל גראַפשטיין ז״ל

וואָס האָט דורכגעמאַכט דעם היטלעריסטישן גהינום
און נפטר געוואָרן אין אמעריקע;

אונדזער ברודער און זון

אברהמ׳לע גראַפשטיין ז״ל,
וואָס איז טראַגיש אומגעקומען
פון די דייטשע מערדער אין פוילן.

מיר וועלן זיי געדענקען אין שטענדיקן טרויער —

פייגע גראַפשטיין,
רפאל און **משה׳לע גראַפשטיין,** אמעריקע.

צום אָנדענק פון אונדזער משפּחה,
וואָס איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די ראַכיווער קדושים
דורך די נאַצישע רוצחים ימ״ש —

אונדזערע עלטערן **יאָסעלע** און **חנה רייזל וואַגמאַן,**
שוועסטער **דינה,** איר מאַן **יאַנקל**
און קינדער **מאַניעלע, נחמיה** און **סאַלי,**
ברודער **יאַנקל,** זיין פרוי **ביילע** און **טאָכטער,**
שוועסטער **איידל,**
שוועסטער **מלכה,** געשטאָרבן אין אַמעריקע.

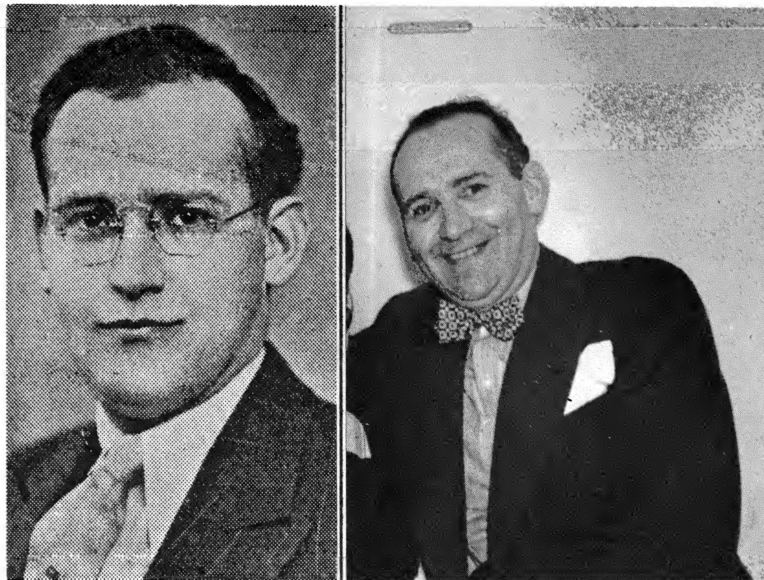
פאַרייביקן:

משה מאיר וואַגמאַן, פלאָרידאַ
שמואל זיינוול וואַגמאַן, אַמעריקע
פרומעט וואַגמאַן-סאָלאָוויי, ישראל.

צום אייביקן אָנדענק פון מיין משפחה,
אומגעקומען אין זאַקליקאָוו,
פון די נאַצישע רוצחים, אין סעפּטעמבער 1942 —

מיין פאָטער **שמואל,** 59 יאָר אלט;
מיין מוטער **גיטעלע,** 61 י״א;
מיין ברודער **דוד׳טשע,** 42 י״א;
זיין פרוי **באַלטשע,** 39 י״א;
זייערע פיר **קינדער** אין עלטער פון 14, 11, 7 און 5 יאָר;
מיין ברודער **בער,** 34 י״א;
זיין פרוי **ציפּע,** 31 י״א;
זייערע דריי **יינגעלעך,** אין עלטער פון 9, 7 און 5 יאָר;
מיין ברודער **אבא,** אומגעקומען פון די
אוקראַינישע באַנדיטן הינטער ראָוונע;
מיין ברודער **שלמה,** אומגעקומען פון די
אוקראַינער אין דער געגנט פון לעמבערג;
די עלטסטע שוועסטער **ריווטשע** און **דבורה,**
וואָס רוען אויפן ראַכיווער בית-הקברות.

כ׳וועל אייך נישט פארגעסן!
ישעיהו ווײַנשטאָק.

נתן (נעיטאן) זעליגמאן ז״ל און זיין זון ק. נ. זעליגמאן

צום אָנדענק
פון אונדזער אומפארגעסלעכן מאן און לאנדסמאן

נתן (נעיטאן) זעליגמאן ז״ל

געוו. פרעזידענט פון ראכיוועך קאָמיטעט אין טאָראָנטע, קאנאדע.

און אונדזער זון

ק. נ. זעליגמאן ז״ל

פארייביקן:

אסתר זעליגמאן,
דער קאָמיטעט און די
ראכיוועך לאנדסלייט
אין טאָראָנטאָ.

עס שטייען אין דער פאָדערשטער ריי: **איידעלע ווייסבראָט**, אנגעטאָן צו א פורים-פאָרשטעלונג אין דער ״תרבות״-שול און **גאָלדעלע ווייסבראָט**. אין דער צווייטער ריי, פון רעכטס: **משה ליכטענשטיין** (איצט אין קאנאדע), **רבקה׳לע ווייסבראָט, סימע ליכטענשטיין, יעקב ליכטענשטיין, ברוך ווייסבראָט, ישראל׳קע ליכטענשטיין** (פון די אָנפירנדיקע פארטיזאנער, אומגעקומען דורך די פאָלאקן). דריטע ריי, פון רעכטס: **הערש פייגענבוים, מאלטשע ליכטענשטיין, לייביש פייגענבוים, דרעזל ליכטענשטיין.**

צום אָנדענק פון מיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער און קרובים, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים און זייערע מיטהעלפערס —

די עלטערן **יעקב** און **סימע ליכטענשטיין,**
די שוועסטערן **מאלטשע** און **דרעזל,**
מיין ברודער **ישראל׳קע ליכטענשטיין.**

מיין שוועסטער **רבקה׳לע**
און איר מאן **ברוך ווייסבראָט,**
מיין שוואָגער **לייביש פייגענבוים** (חזן)
זיין ברודער **הערש פייגענבוים** (חזן)

פארייביקט:
משה ליכטענשטיין, טאָראָנטאָ.

איר וועט תמיד לעבן אין אונדזערע הערצער,
די טייערע אומפארגעסלעכע משפחה —

הערש ניסענטייל
רחל ניסענטייל
ראובן ניסענטייל
חנה ניסענטייל
לאה ניסענטייל
די מומע **לאה קאָפּל׳ס**
מיט איר **מאַן** און **קינדער**
חיים פריזאנט
איידל פריזאנט

ראובן און **ראשעל** מיט זייערע פיר **קינדער**
מרדכי פריזאנט און **פאמיליע**
שרה און **מאניס ברוך** מיט די **קינדער**
משה און **יאנקעלע רייסקי**
די מומע **פייגע,** דער פעטער **יאנקל**
און זייערע קינדער **ראָזע** און **גיטעלע.**

פאררייביקן:
אסתר און **מאניע ניסענטייל,** ניו-יאָרק.

צום אייביקן אָנדענק
פון מיינע טייערע עלטערן און ברידער,
די קרבנות פון די היטלעריסטישע רציחות
אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט-מלחמה:

מיין פאָטער **יצחק פישמאן,**
מיין מוטער **שיינדל,**
מיין ברודער **יואל,**

די שטיפברידער (פון טאַטנס ערשטע פרוי):
זעליג, משה, יוסף
און **אלי פישמאן.**

פארייביקט:
בנימין פישמאן.

צום אייביקן אָנדענק
פון מיין אומפארגעסלעכע שוועסטער

חענטשע גאָלדרייך

און אירע קינדער:
רבקה׳לע, לייביש-פסח און **מלכה׳לען,**
קוזינען: **דוד׳ל** און **פערעלע פייגנבוים**
מיט די **קינדער.**

פארייביקט:
לייבל גאָלדרייך, פאר. שטאטן.

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער טייערן פאָטער
נפתלי גאָלדרייך,
אונדזער זיידע
יצחק גאָלדרייך,
אונדזער פעטער
ניסל גאָלדרייך.

פארייביקן:
די טעכטער פון נפתלי גאָלדרייך

די משפחות פון הערש מאיר שעפס, יאָסל פישמאַן און פאַליק קריסטאַלס יונגסטער זון.

צום הייליקן אָנדענק פון מיין משפחה —

די עלטערן **יוסף** און **רודע-רבקה פישמאַן;**

פעטערס **יואליש ברענער** און זיין פרוי **פייגע,**

שאול שעפס, מומע **ריווע שעפס;**

זיידע **הערש מאיר** און באָבע **חיה;**

שוועסטער **לאה** און ברודער **יחיאל-מאיר.**

פאַרייביקט: הרב **אלי פישמאַן,** ניו-דזשערסי, פאר. שטאטן.

צום אייביקן אָנדענק
פון אונדזערע טייערע עלטערן —

פאָטער **יחזקאל שענקער** ז״ל
מוטער **פייגע ליבטשע שענקער** ז״ל.

פאַרייביקן:
מאָטל, ריווטשע און דוד שענקער
פאר. שטאטן.

דפי זיכרון / הנצחות

בשל סיבות טכניות, בלתי תלויות בעורך או במדפיס, השתבש סדרם של "דפי הזיכרון". להלן הרשימה בסדר הא"ב של שמות המנציחים ומספר העמוד בספר.

חלק ג'

השארית בתקומתה

אחרי השיחרור

ביום השיחרור / מנחם זינגר

הדבר קרה ביום הראשון, ה-6 במאי באבנזה, אחד מהגדולים בין מחנות-הריכוז באוסטריה. זו הייתה התחנה האחרונה לאלפי בני-אדם, שבקושי זכו לשיחרורם, ואילו אלפים רבים סיימו שם את ימי חייהם האחרונים ברעב ובייסורים...

באותו יום ראשון כמו פרצה השמש מבעד להרים הגבוהים, שכיתרו את המחנה באבנזה, והאירה אותו בזוהר מיוחד במינו... לעבודה לא יצאנו עוד.

באותו יום ראשון עמדנו כולנו דחוקים וציפינו לשעת השיחרור הגדולה. ציפינו, בלי שהאמנו בכך. דומה היה, שרק חלום חלמנו. את שציפינו לו זה זמן רב, נראה, שלא ייאמן.

— עד שבקעו קריאות "הורא" אדירות, שהביאו את בשורת השיחרור...

כמו בכוחות מחודשים נישא ההמון הרב לעבר מגרש המיסדרים הגדול, אשר עוד אתמול שעריו היו תחת מישמר, ועתה היו פרוצים לרווחה ושלל דגלים ססגוניים התנפנף מעל לראשים. באמצע המיגרש עמדו שלוש שיריוניות אמריקאיות עם חיילים אמריקאניים, שפרצו ראשונים את הגדרות מסביבנו...

מפי ההמון רעמו כשבר-ענן קריאות בלשונות רבות: "יחי!..." "יחי החופש!" "יחי הצבא האמריקאני!" "הלאה!..." "הלאה הפאשיזם!..." בתוך ערבוביית הקולות והקריאות נשמעו צלילי "יאשצ'ה פולסקה" וה"אינטרנאציונאל", שהתערבו בצלילי ה"מארסילייזה".

ואילו אנחנו, היהודים, שרנו גם את "התקווה". אלא, שלא אנו בלבד שרנו — זו היתה שירתם של אלפי נשמות יהודיות, שניספו באבנזה — והצטרפו עתה אל שירתנו...

באותו רגע צץ פתאום בינינו חייל אמריקאני מאובק, ופנה אלינו ביידיש נאה: "גם אני יהודי. אל תיראו — שיחררנו אתכם." שעה ארוכה עמד לידינו והסתכל בנו. תמהנו, כיצד מתכסות עיניו בדוק של דמעות — ונעלם...

באותו יום חזרו והתעוררו בנו רגשי-אנוש... הבריות התנשקו ונשבעו ידידות-נצח איש לרעהו.

אנשים התרוצצו רעבים בחיפוש אחר מזון. רבים נטלו רובים ויצאו לנקום במפקדי-המחנות וראשי הבלוקים לשעבר, ורבים אחרים שיברו את הרובים הגרמניים לאות מפלתם.

תשוקתו הראשונה של כל אחד היתה: תחילה לנקום ורק אחר כך להשקיט את הרעב. טיפסנו, אפוא, על גבי הצריפים של האס-אס החרבים למחצה וחיפשנו מזון. לפתע פתאום הגיעו לאוזנינו צלילים של מוסיקה... צלילי פסנתר... צלילים רחוקים, מלאי כיסופים... מה משונה הדבר... דווקא עתה, שעה, שעולם מלא אנשים רעבים, מחפשים מזון, נשמעים צלילי נגינה. צלילים לא נודעים, שלא נשמעו זה שנים רבות. אני שוכח לרגע את הרעב ופונה לכיוון, שממנו מגיע קול הנגינה... אני רואה, כיצד יושב ליד הפסנתר אסיר כחוש, כפוף גו — צרפתי — יושב בעיניים עצומות, ואצבעותיו הרזות רצות על פני הקלידים ומפיקות צלילים נלבבים...נשארתי עומד באותו מקום, כמו מרותק בשלשלאות, והסתכלתי באצבעות הרצות וחשתי, שהרעב נעלם כלא היה... עמדתי עד שהאיש הפסיק את נגינתו.

במיגרש המיסדרים שררה עירבוביה של שפות וקריאות — הבריות התרוצצו, מי עם כיכר לחם תחת בית-שחיו, מי עם שק תפוחי אדמה על כתפיו ומי עם רובה... במקומות רבים כבר היו הרוגים, קרבנות נקמתם של הבריות בצורריהם ומעניהם לשעבר...

באותו יום עמדו גם בני אומות רבות ושונות, יד אל יד ושכם אל שכם — והכריזו יחדיו באוזני העולם את קול החרות, האחווה והצדק...

... ומסביב לשיריונית, שעליה עמד החייל היהודי המאובק, התאספנו אנחנו, ועיניים יהודיות, משני עולמות שונים, הביטו אלה באלה שעה ארוכה... פניו נתעטפו צער עמוק והוא אמר: "גם אני יהודי." ושוב נתמלאו עיניו דמעות...

השיבה אל האיין / דניאל פרייברג

נואשתי מהרכבת. סיפורי האנשים שהתגוללו כמה ימים בתחנה החרידוני, והסיכוי להיתקע כאן ימים שלמים לא קסם לי. החלטתי להגיע בדרך אחרת, אף אם איאלץ לעשות ברגל את ארבעים הקילומטרים

עד לעיירתי. אחרי הצהריים ביום ד', ה-7 בפברואר, יצאתי לסנדומייז'. את צרורי עמסתי על שכמי. את תשעת הקילומטרים לסנדומייז' עשיתי בקלות, ורק פעם אחת נכנסתי לבית איכרים לפוש מעט ולאכול מפתי.

ניצול בין ניצולים

לפנות ערב הגעתי לעיר. העיקה המחשבה, כי שוב אצטרך להסתיר את זהותי, אם אמצא מקום לינה אצל פולנים. התגעגעתי לראות פני יהודים, להיות "אני", לדבר יידיש, לפרוק מעט מן המתח על-ידי שיחה עם אחים לצרה, לספר על עצמי ולשמוע אחרים. התחלתי לשאול ליהודים והגעתי אל אחד הבתים בכיכר השוק, שבו אמנם מצאתי יהודים.

לא אשכח את מראה משכנה של קבוצת יהודים משוחררים אלה, ראשוני יהודים שפגשתי לאחר ש"חזרו למקומם". בשני חדרים צרים במרתף הצטופפו מניין צעירים וצעירות, שרובם הסתתרו אצל מכרים פולניים, או התחפשו כפולנים, ואחד או שניים אשר שבו מהמחנה. חדר אחד שימש מטבח וחדר-אוכל, ובו שלושה ספסלים רעועים, ליד שולחן ישן וצולע. החדר השני שימש "חדר שינה", ובו התגוללו בפינה אחת כמה צרורות, חפציהם העלובים של האנשים, ובפינה השנייה רופדה הרצפה בקש, למשכב הקבוצה כולה.

בעיר, אשר רוב בתיה שייכים היו ליהודים, לא נמצאה דירה אנושית לשיכונם של שרידים מעטים אלה מהקהילה העתיקה הזו. גם רוחם של צעירים אלה מדוכדכת הייתה. קבלת-הפנים שערכה להם "עירם" המשוחררת לא היה בה להקל ממועקת העבר, והוסיפה על המצוקה. ארוחת הערב העידה אף היא על מצבם. ישבנו עד שעה מאוחרת ושוחחנו על עברנו הקרוב. בלילה הצטופפו הכול, כדי להשאיר גם לי מקום צר על מצע הקש.

קשה היה להתעודד למראה חייהם של אודים מוצלים אלה. לא ידעתי עדיין כי המשטמה בת הדורות עודה בוערת, ואף עתידה לכלות רבים מניצולי השואה.

בבוקר יצאתי לראות את העיר. לא התמהמהתי הרבה במקום ויצאתי לעבר זאוויכוסט. לא הרחק מהעיר השיגני איכר, שנסע לטחנת קמח קרובה, והסיעני מספר קילומטרים. הוא הורה לי קיצור-דרך לזאוויכוסט. עשיתי כדברו והגעתי לשדה-מוקשים מוקף גדר תיל סבוכה. תחילה חששתי להתקדם אך לאחר התבוננות גיליתי בשדה-המוקשים עקבות בשלג, שנמשכו ככל שהשיגה העין. דרכתי בעקבות אלו בזהירות לבל אציג כף רגל מחוץ לתחומיו. "השביל" נמשך גם דרך מכשולים כגון חפירות נגד רכב, מחסומי תיל וכדומה. מרחוק יכולתי להבחין במבואות העיירה ובכנסיה, שנשקפה על פני כל הסביבה. במרחק מה מבתי העיירה נפסק שדה-המוקשים נשמתי לרווחה.

בקושי הכרתי את העיירה שהייתי מבקר בה כמעט כל שבוע. החזית שהתייצבה משני עברי הוויסלה נתנה אותותיה בכל הסביבה, וביחוד בישובים שעל גדות הנהר. עייפתי וחיפשתי מקום לנוח מעט ולסעוד את לבי. על חוף הוויסלה מצאתי בקתה מיושבת. נכנסתי וביקשתי רשות לנוח מעט. האשה היחידה שהייתה בביית, הזמינתני לשבת והציעה לי משקה חם. הודיתי לה מקרב לב, אכלתי, שתיתי ויצאתי לקטע האחרון בדרכי "הביתה".

ההרס בעברה השני של הויסלה היה רב בהרבה. האיזור כולו מישור ועל כן נפגעו הישובים במידה רבה יותר. עברתי את הכפרים יאנישוב וזבֶלצה וכמעט שלא ראיתי ביקתה שלמה או אדם. באופוקה, כפר מרוחק כשני ק"מ היה המצב טוב יותר. פה ושם נשארה ביקתה שלא נשרפה או לא נהרסה כליל. גם פגשתי אנשים אחדים, מהם שהכירוני ויעצו לי להימנע מללכת העירה, כי אין בה איש. אך לא יכולתי לוותר על הביקור בה לאחר ימי הנדודים האלה, כאשר רק שני קילומטרים מפרידים ביני לבין העיירה. לפני רדת החשיכה דרכו רגלי על אדמת עיירתי.

כל אותם ימים, לפני היציאה לדרך הארוכה והקשה, תהיתי ביני לבין עצמי: מה דוחף אותי למאמץ הזה להגיע לעיירתי? הלוא ידעתי את האמת, ולא השליתי את עצמי, שעתיד אני למצוא איש מכל אלה שהייתי רוצה למוצאם. גם אני לא השתעשעתי בתקווה כי כבר הגיעו לעיירה חברים ובני עיר אחרים ממשוחררי המחנות, שהרי הייתי בטוח כי הובילום לתוך גרמניה, הרחק מהחזית המתקרבת. אף-על-פי כן נדחפתי למהר ולהגיע, משל עלול אני לאחר או להפסיד. היה זה מאמץ אי-רציונלי, חסר טעם. בכל זאת איני מצטער עליו, למרות הסכנה שהייתה כרוכה בו, ולא ידעתי עליה. אך גם אילו ידעתי ספק אם הייתה מרתיעה אותי. דחף זה לבקר בעיר-המכורה, או במקום המגורים האחרון, אי-אפשר להסבירו. אלפים נענו לו, ולא מעטים מהם ניספו בעטיו.

התחיל להחשיך. ליד הביית הראשון ראיתי את בן שכני, מאנייק פייץ, מתקן משהו בחצרו. הופתעתי, שכן נאמר לי, כי אין איש במקום. בירכתיו לשלום ומשראיתי שלא הכירני אמרתי לו מי אני ושאלתיו אם אוכל ללון בביתו. הוא הזמינני בחדווה גלויה להכנס. ייתכן, כי החוזרים הראשונים לעיירה ההרוסה

והעזובה, שמחו למראה איש נוסף שהגיע למקום. בביית מצאתי את בעלת-הביית, את שני ילדיהם ואת דודו של מאנייק, יאן באביקו. כרגיל נפתחו שאלות, וגם הם סיפרו כי עתה חזרו ממקום גלותם, לאחר שגורשו מביתם יחד עם תושבי העיירה כולה וסביבתה, לפני חצי שנה.

כנהוג אצל איכרים הוגשה ארוחת ערב חמה. התענגתי עליה, שהרי כמה ימים לא בא אוכל חם אל פי אף אני לא קפצתי ידי, שלפתי את בקבוק היי"ש שהיה עמי ושתינו "לבריאות". גם הם העמידו בקבוק וודקה על השולחן. נהניתי מהצוותא עם מכרים, שכנים לשעבר, לאחר שלושה שבועות שהייה בין זרים.

השיחה נסבה על העבר הקרוב ועל עניינים של ההווה. בעלי-הביית לא התערבו הרבה בשיחה, אולי משום היותם אנשים פשוטים, או בשל רגש הכבוד לדודם-אורחם, שנחשב למלומד והיה מכובד על כל האוכלוסייה הפולנית בסביבה, שהרי שימש מנגן-עוגב בכנסייה ומנהל משרדה, שהכול צריכים לשירותו בענייני אישות.

האיש, כבן ששים וחמש, היה שכננו הקרוב בימי ילדותי ונעורי. בית מגוריו, מרכוש הכנסייה וביתו הפרטי, גבלו עם ביתנו. סיפרנו זה לזה את הקורות אותנו בשנים האחרונות. שכננו לשעבר העמיד פני משתתף בצערי וכינני עתה "פאן", שלא כבעל-הבית אתו דיברנו בלשון "אתה", כמאז. בין השאר שאלני למה הלכתם כצאן לטבח? למה לא התנגדתם לגירוש ולהשמדה? למה לא ביקשתם מחסה ועזרה אצל שכניכם הנוצרים? ועוד שאלות מסוג זה.

היה לי יסוד לחשוד באיש שיחי, שלא מתוך השתתפות כנה באסוני הוא שואל את השאלות האלו. ידוע היה כשונא ישראל. בסכסוכי שכנים, ביטא לא פעם אחת את שנאת היהודים שלו. גם את ילדיו חינך ברוח זו, ובמריבותינו כילדים כינני בנו בכינויים אנטישמיים שונים. חשדתי באיש שיחי, כי מתוך ציניות הוא שואל, אף כי העובדות ידועות לו, ובמתכוון הוא זורה מלח על פצעיי. מרירות וחרון אין-אונים ניעורו בי על מעללי שכנינו ליהודים, ומששיים לשאול עניתי על ראשון ראשון.

איחרנו לשבת באותו ערב. לא יכולתי לספר הרבה, רציתי לשמוע על קורותיהם וקורות העיירה בזמן האחרון. גם בלילה זה שכבתי על מצע קש על הרצפה, ושמיכת אושוויץ היא שחיממה אותי. המצע היה נוח יותר מאשר בלילה הקודם בסנדומייז' אלא שלא חשתי בנוח. בעלי-הבית נהגו בי באדיבות ובלבביות, אך הרגשתי את עצמי כשה שנתעה בין זאבים. מעללי הפולנים לשכניהם ולמכריהם היהודים שביקשו עזרתם לפני שנתיים, בחורף שלאחר הגירוש, עמדו מוחשיים לנגד עיניי. הסיוט רדפני כל אותו לילה, בייחוד ברגעי השינה המעטים, כשגברה העייפות על פחדי. ידעתי, שיכולים הם לסלקני מן העולם בלי להשאיר סימן וזכר. לכן שמחתי כשקמה בעלת-הביית לפנות בוקר והתחילה בעבודות המטבח והמשק. תם ליל הפחד והסיוט.

למקום בו עמד בית משפחתי

השכמתי קום. עקרת-הביית הכינה ארוחת-בוקר חמה, בעוד בעל-הביית עושה את עבודות הבוקר במשק. כדרכי בימים ההם אכלתי בתיאבון של סוס. אחר כך יצאתי להסתכל בעיירה, על אף אזהרת מארחיי שאין מה לראות ולא אמצא איש.

בלי לפגוש באיש בדרכי הגעתי למקום בו עמד קודם בית משפחתי וביתי וניצבתי כהלום רעם. לא ראיתי סימן לביית. כבר סיפרו לי קודם שהביית פורק זמן רב לפני התקרב החזית למקום. השלג כיסה עתה מיגרש ריק ונקי. עלה בי רצון להשתטח בשלג במקום בו עמד בית אבי, כהשתטח אדם הבא לפקוד קבר יקיריו, להשתטח ולזעוק על אסוני, לבכות ממכאוב וייסורים שהצטברו במשך כל שנות הסבל, אך לבי היה כאבן ועיניי ללא דמעה. גם אילו זעקתי לא היה שומע לי, לא קרוב ולא רחוק. לא בארץ ולא בשמיים.

הלכתי לעבר השוק. עוד בתי יהודים נהרסו ופורקו כביתנו, נמחו כיושביהם הקודמים. משהגעתי לשוק עמדתי תחתי נדהם ומזועזע למראה החורבן, ההרס והשריפה של העיירה כולה. רוב הבתים בשוק עמדו הרוסים ובתי העץ שרופים. הרושם הטריף את החושים. לא נראתה נפש חיה בכל העיירה, כמו בבית-קברות גדול, בלי עצים ושיחים ובלי ציפורים מצייצות. העדר אדם והשלג המכסה כול הבריחו את ציפורי הביית. הבתים השרופים וההרוסים, ובעיקר ארובותיהם המזדקרות, נראו כמצבות בבית-קברות.

שעה ארוכה עמדתי כמסומר והבטתי סביבי, בבוקרו של יום ו', וזכרתי את המקום הזה בערבי שבת שלפנים. ממקום שוקק חיים וחדוות עבודה, מקן הומה הפך למקום אין חיים בו.

... חזרתי לקחת את צרורי, נפרדתי משכני-מארחי ויצאתי בדרך לקוזלובקה, שם נמצאת, לדבריהם, משפחה יהודית.

לראות את מקום ההריגה והקבורה של קרוב לארבע מאות יהודים, וביניהם של אחי אברהמק'ה — עיקר מטרתי בביקורי בעיירה — לא ניתן לי הפעם הזאת ואף לא בהזדמנויות אחרות.

לקוזלובקה הגעתי בערב שבת. חשבתי לעשות שם את שבתי, שבת ראשונה עם יהודים אחרי כמה שנים, ולצאת לדרכי. אלא ששהיתי בה כמה שבועות.

לימים, כשסקרתי את התנהגותי בחודשים הבאים, חודשים ללא רצון עצמי, ללא יוזמה, כשאני אובייקט למשחק הגורל, כששאלתי את עצמי לאן נעלם מרצי שעמד לי במצבים קשים לפני המחנות ובתוכם, לא מצאתי הסבר אלא זה, שעם הגיעי לעיירה קוצצו כנפיי ותמו רצונותיי. בקץ העיירה דימיתי לראות את קץ העולם. בכל אופן את קץ עולמי שלי, ושוב לא התעניינתי אם עוד נשארו יהודים במקום כלשהו, לא חיפשתי קשר עם קרובים, וגם לא עם אמי ואחותי בארץ. שקעתי בפינה כפרית זו, בה הייתי בלי חדווה אבל גם בלי דאגה מיוחדת, לכאורה חופשי לנוע ולמעשה — מסוגר בתחום משפחה, שלא יצרתי עמה קשר אישי, שלא לדבר על קשר נפשי. תמהתי לשמוע, כי בקרשניק הקרובה מתרכזים יהודים משרידי הישובים הקרובים, אחד מכפר ושניים מעיר, והיישוב מונה כשלוש מאות נפש; כי בלודז' הרחוקה החלו מתארגנים חיי ציבור יהודיים, כי פה ושם שבו יהודים לחיות, עוסקים במסחר ומלאכה, פותחים חנויות וסדנות ואף מתחילים מחדש בחיי משפחה. כל זה לא נגע בי. גם כשהתחילו להגיע ידיעות על חברים ובני עיירה החוזרים מהמחנות ומשתקעים בקרשניק ובמקומות אחרים לא סרה האדישות ממני. "אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים", נבצר ממני להשתחרר מהקהות ומקפאון-החושים בהם שקעתי, עד שזיעזעני המקרה וטלטלני ממקום רבצי.

משפחה אחת

בקוזלובקה מצאתי משפחה שלא ציפיתי למוצאה, אך לא מצאתי איש מאלה שהייתי רוצה למצוא. הייתה זו משפחת מיילך קליימן, אשתו, בת אחת ושלושה בנים שהצעיר בהם כבן 16. הם ניצלו בנדידה ביערות ובין איכרים מכרים, בלי להתקשר למקום או לבית. את מחייתם מצאו במתת איכרים טובים בסביבה, ובמקרה הצורך לָקחו גם בכוח. במשך הזמן רכשו נשק ושלושת הבנים הגדולים — אחד מהם, אביגדור, נרצח סמוך לשִחרור — ידעו להשתמש בו. אף הקטן, מונייק, ידע להשתמש בנשק בעת צרה. זכרתי את יחסו של אברהמ'קה, אחי, למשפחה זו. את דעתו השלילית על מידותיו ואופיו של ראש המשפחה, את אי-האימון שרחש לו ביחסי מסחר וממון, ואת דעת הכלל עליו, של יהודים ולא יהודים כאחד, שהייתה רחוקה מאהדה וחיבה. זכרתי גם את פעילותו כחבר היודנראט של קושין, את קשריו עם פטר איגנור, מפקד מחנה יאנישוב, שהיה בתחום הגמינה הזאת. סיפרו, כי יודנראט זה הסגיר אנשים למחנה. גם ההחלטה למסור את אברהמ'ל, גיסי, למחנה זה, בזמן היותו רועה סוסים בכפר קושין, נתקבלה בהשתתפותו, אם לא לפי הצעתו של מיילך קליינמן. זכרתי את כל אלה. אף-על-פי-כן שאלתי בבואי אם אוכל להישאר אצלם עד אחרי השבת. השיבו: "יש כאן מספיק לחם לכולנו וכל עוד יספיק לנו תאכל גם אתה." קיבלתי את הדברים כאמירתם ונשארתי.

לא הרגשתי איך קרה הדבר, כיצד נהפכתי לאחד מבני הבית. מטבעי נבצר ממני להתהלך באפס מעשה ולראות אנשים עובדים כשאני מסתכל מהצד. בהזדמנות ראשונה יצאתי לעזור לבנים בעבודתם, במשק או בטחנה. גם לא רציתי לאכול לחם חסד.

מפי בני הביית ואורחיהם היהודיים מכפרי הסביבה ומשרידי העיירה שהסתתרו בכפרים, שמעתי סיפורים מסמרי-שיער על חוויותיהם בשתי שנות חייהם כ"מתחבאים". מרבית תלאותיהם נגרמו על-ידי היסודות הריאקציוניים בסביבה, יחידים וכנופיות מאורגנות. הפעמים המעטות שנתכבדו בביקורו של לזרצ'יק והאוקראינים שלו, היו תוצאות של הלשנות מפי איכרים, שלא רצו לשאת שיהודים יתהלכו "ללא רשיון". אבל ברוב המקרים השליטו "סדר" בעצמם. מושקה סיפר לי על הלילה בו נהרג שותפו למסחר לפני המלחמה, אשר ברנר, שמשפחותיהם התחבאו יחד. חוזרים היו למקום מחבואם, אחרי שהצליחו לקבל כמה כיכרות לחם אצל איכרים. פתאום נשמע קול אופני עגלות. בטוחים היו שלא עגלות איכרים הן, ועל כן קפצו מהר למעבה היער. הרוצחים הרגישו בהם ומשלא נעצרו לפקודתם, החלו יורים לעברם. מושקה הצליח להימלט ואשר נהרג במקום.

בני-הבית סיפרו כיצד נזדמנו בלילה לאכסנייה אחת עם קבוצת רוצחים, שחזרה מאקציה נגד יהודים מסתתרים בדז'ירז'קוביצה. אותו לילה לנו בבית איכר בווימיסלובקה, איכר שהכרתיו כקשה-יום, המפרנס בקושי את ביתו מאדמתו הדלה. באמצע הלילה נשמעו כמה עגלות מתקרבות לבית, שעמד בסמוך לכביש. מיד קפצו לעליית הגג והתחבאו שם. המתחבאים חשבו כי הכנופייה מחפשת אותם, אבל הם ביקשו להרשות להם חנייה קצרה בבית, אחרי דרך ארוכה. משהחלו בשתייה, פתחו בשיחה קולנית והתפארו במעללי "הגבורה" שלהם בז'ידים המסתתרים בדז'רז'קוביצה והסביבה. אחד סיפר, כי לידיו נפלה ז'ידובקה אחת, שכמותה לא ראה ליופי. הלב ממש כאב להכחיד יופי כזה וברצון היה מקבל "אחת כזאת" לעצמו, אבל יהודיה אינה אלא יהודיה "והוא עשה לה מה שנעשה לכל הז'ידים".

סיפורים רבים מסוג זה שמעתי בימים ההם. רוצחים אלה מן הארמייה קראיובה ומנ"ס"ז לא הסתפקו ברצח יהודים. שמעתי סיפור על כומר שהוצא בלילה מביתו ונרצח ביער בורוב, על שהתריע בדרשתו

בכנסייה נגד רצח אנשים בני דת אחרת. על הקרב המפורסם באותו יער בין יחידת הארמייה קראיובה לקבוצת ארמייה לודובה. אזור זה נעשה מרכז לכוחות הריאקציה לא רק מהסביבה הקרובה אלא גם לכנופיות שמעבר לויסלה, ובכפר בורוב השכן ישבה מיפקדת האירגון הרצחני. גם אחרי כיבוש האיזור על ידי הצבא הסובייטי לא הניחו את נשקם. כנופיות רבות עוד פעלו ביערות הסביבה והמשיכו במעשי הרצח והשוד, וגם אנשי המקום חיו בפחד תמיד. לא פעם אחת שמעתי את הצעירים מתפארים בנשק שהחביאו, על אף איסור השלטונות ותביעתם למסור כל נשק המצוי בידי אזרחים. הם בטחו כי הנשק לא יתגלה גם בחיפוש, ואם יתגלה, יתחשבו השלטונות במצבם המיוחד ולא יחמירו בעונשם.

הסכנה ארבה לפתחי ואני בקהותי זלזלתי בה. ניתנה האמת להיאמר, שלא רק לסכנה האורבת הייתי אדיש, אלא גם לכל הסובב אותי. הביית ואנשיו, אופיים, התנהגותם בחיים ובמסחר, יחסם לאנשים, יהודים ולא יהודים, בקיצור, כל אווירת הביית צריכה הייתה לגרשני ביום הראשון לבואי. כנראה קהו חושיי מאוד אם זלזלתי בכל אלה והייתי מסוגל לחיות כאן כמה שבועות.

התעניינתי מה עלה בגורלו של אבוש מקוזלובקה, שלפי סיפורם של פליטי יאנישוב צורף לקבוצת האנשים מהמחנה, שהפרטיזנים לקחום אתם אחרי ההתנפלות. חשבתי שאנשי המקום, שנדדו ביערות ובכפרים השכנים עד שחרור הסביבה, יידעו משהו על גורלו. הם לא ידעו. גם חקרתי את הרשל ממנישק ואברהם מבורוב. הם לא גילו לי דבר ברור, אבל רמזיהם יכלו להטריף את הדעת. אחד מהם התבטא בלשון ציורית, כדרך הכפריים: "השור לשונו ארוכה, אולם אינו יכול לדבר". רמזים אלה חייבים היו לגרשני מהביית, אפילו היה עלי לברוח באמצע הלילה ליער.

פרשה בפני עצמה היו היחסים בין משפחת קליינמן ומשפחת הטוחן קפוסטה, שבא לעבוד ולגור במקום אחר גירוש היהודים ודר באגף השני של הביית המרווח, בו ישבה משפחת קליינמן. משפחה זו ראתה עצמה, בצדק או שלא בצדק כבעליה היחידים של קוזלובקה, רכוש לא מבוטל שכלל כמה הקטארים אדמה, בנייני משק, משק חי והעיקר – טחנת קמח, שפירנסה במשך עשרות בשנים כמה משפחות. בתנאים הנתונים חשב קליינמן למכור את הרכוש או להחכירו וישיבתו של קאפוסטה במקום הפריעה.

במשך עבודתנו בטחנה, מהגירוש עד השחרור, ראה את עצמו הטוחן קאפוסטה כבעלה לעתיד. הוא לא העלה על דעתו, כי מישהו מבעלי המשק היהודים יחזור. שובה של משפחת קליינמן סיכל איפוא את תוכניותיו. נבצר ממנו לסלוח להם את "חוצפתם" להישאר חיים. הוא גם לא העלים את מורת רוחו מנוכחותם במקום.

בעלי הביית חשדו בו שהוא מקיים קשר עם כנופיית המרצחים, ועל כן פחדו לפטרו. לכן חיינו בפחד תמיד. בערבים שבהם לא פעלה הטחנה ולא היו אנשים זרים במקום וגם אור לא היה, משום שהגנראטור לא עבד, היינו מסתגרים בביית עם ראשית הערב ולא יוצאים כמעט החוצה. מבחינה זאת היו השבועות האלה כעין המשך החיים במחנות: בדידות ופחד, בלי לדעת מה מתרחש בעולם, בלי עיתון או רדיו, וכל ידיעותינו משמועות.

ההתנפלות

בחוץ עמדו ימים יפים של חודש מארס, שנתארכו והלכו. שמש של טרם אביב המיסה את השלג ובלילות הקפיאה צינה קלה את השלוליות שנתהוו ביום. גלידים ארוכים של קרח נתלו עם ערב על מרזבי הגגות, ובבוקר הפשירה אותם החמה והם נטפו לשלוליות. ההפשרה ובוא האביב הורגשו גם אצל האנשים. ימי הקארניוואל היו בעיצומם והעם הפולני חגג אותו ברוב שמחה וצהלה. אחרי שנות שיעבוד וסבל, נתן העם בכפרים פורקן לרגשות הדרור והעצמאות בנשפי שמחה עממיים עם תזמורות וריקודים, וכמובן שגם המזג לא חסר. נתבהר עתידו של הנוער לאחר שנים חשוכות, וחתונות רבות נחוגו בשמחה, ברחבות ובהוללות. שמחות אלו ביטאו גם את רגשי הסיפוק של הכפריים לרגל חלוקת האדמות הקרובה, וסיכויי האיכרים מעוטי-הקרקע להיגאל ממצוקתם בת הדורות ולהתקיים מעבודתם, בלי משעבדים מביית ומחוץ.

אכן, היה עוד יסוד לשמחת האיכרים. הם ראו כי גם השלטון עבר מידי הפאנים והעירוניים לידיהם, הסטרוסטה (מושל הנפה) היה בן איכר עני מכפר העניים אופוקה. מזכיר משרד הנפה היה, אף הוא, בן-איכרים. גאים היו על כך שבני הכפרים הדלים מונו לעמוד בראש הנפה, והיחסים בין נושאי השלטון והאיכרים הם יחסי קירבה, פשטות ואימון.

גם במשרדים ישבו עתה אנשי המקום. הוויט (ראש המועצה האזורית) ומפקד תחנת המשטרה היו מאיכרי הכפרים. כל אלה השתתפו בחגיגות, בשמחות המשפחתיות, והוסיפו להן חשיבות והדר. איכרים עשירים נחרו חזירים, והארוחות היו דשנות, לפני ארבעים וחמשת ימי הצום. גם עניים יותר קנו בשר ושומן לימי הקרנוואל, לפי השיג ידם. מיתקני הוודקה עבדו בלי הרף והעם אכל ושתה, שמח והתהולל.

בים זה של משתה ושמחה, של כפרים חוגגים ורוננים, היינו אנו, שבע הנפשות היהודיות בקוזלובקה, אי קטן ובודד אפילו השבתות שלנו לא נבדלו מימי החול. בני-הביית עשו בכל עבודות המשק, חלבו את

הפרות וטיפלו בהן, ועשו כל עבודה בטחנה. היו אלה ימים אפורים מכל הבחינות. לעיתים היו מגיעים אנשי הרשות. הוגשו להם בקבוקי "בימבר" בזה אחר זה. הם שתו וקינחו ולא התעניינו כלל מאין בא המשקה, שאסור ליצרו ולקנותו.

היה יום א' בשבוע, יום חג וחינגא מסביב. בימי חול היה מביא מישהו לעתים קצת גרעינים על שכמו, לקמח או גריסים, ולעתים אף הגיעה עגלה עמוסה כמה שקי תבואה. ביום א' לא היה כל סיכוי לאיש שיחה. גם הטוחן קאפוסטה ומשפחתו נסעו בבוקר לחתונת קרוב בכפר סמוך. בביתם נשארה אחות אשתו ובביתנו שהה יענקלי קסטנבאום בן 16, מקרשניק. הנער, כמוהו כבן גילו מונייק בן הביית הזה, לא למדו במשך שנות המלחמה וגדלו בלי תורה ובלי דרך ארץ. כמוהו לא ידע לא שבת ולא מועד מחוסר מעשה שכבנו לישון בשעה מוקדמת של הערב.

אחרי שעות אחדות נתעוררתי לקול נביחת הכלב. אחר לילות הפחדים במחנות ולפניהם הייתה שנתי קלה ועצבנית, מופרעת תמיד על-ידי כל אוושה קלה, קול אדם או נביחת כלב ואפילו רוח חזקה. לא ייחסתי חשיבות לנביחה, שכן הכלב עירן ונאמן, והוא נובח גם כשאנשים עוברים בדרך, לא הרחק מהביית. בני-הביית ישנו את שנתם והכלב לא פסק מנביחתו העיקשת. מאוחר יותר הגיע לאזני שאון גלגלי עגלה. הכלב לא הפסיק מנביחתו גם כאשר נדם שקשוק הגלגלים, ופירוש הדבר כי העגלה כבר עברה.

אף-על-פי שלא חששתי, הקשבתי לנעשה בחוץ. לפתע נפסקו נביחות הכלב ושקט נשתרר. רגעים אחדים אחר כך נשמעו דפיקות על תריסי החלון של החדר הקדמי, הפונה לצד החצר והטחנה, חדר השינה של בעלי-הביית הזקנים ובתם רניה. תחילה שמו עצמם בעלי-הביית ישנים ולא ענו. בינתיים התעוררו כל בני-הביית והחלו להתייעץ בלחישה. ברור היה בלי צל של ספק, שהבאים הם כנופיית שודדים ורוצחים. בינתיים גברו הדפיקות על החלונות. לא היה טעם להעמיד פני ישנים. לשאלת בעלי-הביית "מי שם ומה רצונכם?" באה התשובה בלשון פקודה: "תפתחו, מיליציה!" השיבו מבפנים: "לא נפתח. אין לכם רשות לבוא באמצע הלילה. עליכם לחכות עד הבוקר."

המתנפלים הגבירו את הסתערותם על התריסים, דפקו בכל כוח וניסו לעוקרם מהצירים, אלא שלא הצליחו. עתה התחילו לאיים כי יפרצו בכוח, יירו לתוך הבית ואפילו יפוצצוהו. נפחדים ומרעידים הקשבנו להסתערות ולאיומים ושוב לא היה ספק כי יעשו כדברם. בינתיים חמקו יושו ופוליו, שני הבנים הגדולים, בחשאי לפרוזדור ועלו לעליית הגג. הסתערות המתנפלים גברה מרגע לרגע. הם ניסו לפרוץ את הדלת. ברור היה כי לא יסתלקו. מאין ברירה, כדי לא להגביר את חמת הרוצחים, פתח להם בעל-הבית את הדלת.

כמה אנשים חמושים פרצו פנימה. בלבושם היו שונים זה מזה וכן בנשקם. אחדים מהם היו רעולי פנים. כולם היו לבושים חלקי מדים פולניים, רוסיים ואף גרמניים. תחילה מנו אותנו וקבעו כי שלושה חסרים. ברור היה כי יש להם ידיעות מהימנות על הביית. הם שאלו איפה הבחורים הצעירים. השיבו להם כי אינם בביית. "המפקד" כך כינוהו חבריו התרגז, צעק ודרש לגלות לו את מקום הנעדרים. בעל-הבית עמד על דעתו. "המפקד" הפקיד עלינו שמירה והוא ואנשיו לקחו את פנס הנפט, האור היחיד בבית, והתחילו לחפש. הם עברו מחדר לחדר וחיטטו בכל פינה, בכל רהיט וארגז. משלא מצאו איש, עלו לעליית הגג. העלייה הייתה רחבת-ידיים ומגודרת לכמה מדורים. הם שהו שם זמן רב ולבסוף מצאו את המתחבאים והורידום למטה. משהובאו הפרידו בינינו: את שני הבנים ואותי השאירו במטבח המרווח, ואת ההורים, את בתם ואת יענקלי הכניסו לחדר אחר. אחר כך קשרו בחבל אחד את ידי שלושתנו. המפקד הפקיד עלינו שומר נושא נשק אוטומטי, שומר שני הופקד על הארבעה שבחדר השני ושאר הרוצחים, משנוכחו כי לא נגלה להם את מקומו של הבן הצעיר מונייק, לקחו את הפנס והתחילו לחפש אחריו.

תחילה תהינו גם אנחנו לאן נעלם הנער. הוא שכב לישון יחד איתנו ומאז הותקף הביית לא ראהו איש. משלא מצאוהו בחדרים הגענו למסקנה כי מונייק, שהדהים לפעמים בתבונתו ובחוש התמצאותו מצא מקום מחבוא בביית, אשר איש לא זכר את קיומו.

בפרוזדור קטן בין שני חדרי מגורים נמצא בור המספיק למחבוא איש אחד, שהיה מכוסה לוח ככל לוחות הרצפה. קשה היה להבחין במחבוא זה גם לאור היום. ואכן לא גילו הרוצחים את מקום מחבואו של משה. שמחנו, כי לפחות אחד מאתנו יצליח להינצל מידי הרוצחים, והתפללנו להצלחתו בכל לב.

החיפוש העקשני אחר הנער הוציא כל ספק מלבנו וחיזק את ניחושינו האיומים. הבינונו, כי נידונים אנו למוות ושאין רחמים לפני המרצחים האלה. בני-הביית שיערו, כי הרוצחים הם בעלי-ברית של הטוחן קאפוסטה, ובואם בליל היעדרו מהביית הוא חלק מהתוכנית. הסברה, כי בדרך זו אמר קאפוסטה להשתלט על הטחנה ועל הרכוש, התקבלה על הדעת. ראיתי, כי חשובים למרצחים בני-הביית ולא הזרים. ואמרתי לנסות את מזלי. ביקשתי ממפקד הכנופייה שישחררני מ"העסק" הזה, כיוון שאיני מבני המקום והגעתי הנה ישר ממחנה אושוויץ, והנה המספר על זרועי. הוא לא הרשה לי להמשיך, ענה "נברר את זה במקום אחר" והחזירני למקומי.

משנואשו הרוצחים למצוא את משה, התחילו לאסוף בחדרים מכל הבא ליד: כלי מיטה, בגדים, כלי בית ומטבח וכל מה שהיה. המנורה היחידה בבית הייתה בידיהם ואנחנו נשארנו בחושך, כששומרנו מכוון את נשקו לעברנו. התחלנו לטכס עצה ולתחבל תחבולות איך להשתחרר מהם. בכל ימי הדיכוי הנאצי, בכל התלאות והסכנות שעברתי, לא ראיתי עצמי נדון לרצח באופן מוחלט כל כך. לא קיוויתי לשום נס או לרחמים. אם יוציאונו מכאן ויוליכונו למקום אחר. התלחשנו שלושתנו כיצד להיחלץ. מותר היה לנו להסתכן. הסיכוי והסכנה שווים היו. החלטנו להסתכן.

אף כי שומרנו לא הרשה לנו להתלחש וכל רגע רעם קולו בחלל המטבח הגדול: "לשתוק! לא לדבר!" סיכמנו כי מאחר שאצבעותינו חופשיות נוכל להתיר איש את רעהו. בחשיכה הגמורה, התחלנו להתיר את הקשרים. משהגיע תורי להתיר את חברי הרגשתי לשמחתי כי אצבעי ואגודלי נשמעים לי היטב, והקשר שהודק בכוח על-ידי כובלינו, הולך ומותר במגע אצבעותיי השתיים. מאז שחרורי מאושוויץ שמחתי כי בריאותי וכוחי לא נפגעו הרבה בשנות הדיכוי והמצוקה, ועתה שמחתי פי כמה שבכוחי לשחרר אחרים ולהשתחרר בכוח אצבעותיי. גם חבריי לצרה לא בזבזו זמנם. עבדנו בעת ובעונה אחת. לפתע הרגשתי כי ידי חופשיות. גם ידיהם הותרו. עתה היה הכול תלוי בכך, אם יבדקו הרוצחים מחדש את הקשרים.

בשקט, שלא לעורר את חשדו של השומר, חיכינו לגמר השוד בבית. הרגעים נמשכו כשנים. הבוזזים אספו "מחוט ועד שרוך נעל". סוף סוף גמרו השודדים את "עבודתם" והתאספו כולם במטבח, שבו היה הפתח החוצה. משנוכח המפקד כי כולנו במקום, ציווה לצאת. לבי הלם בחוזקה, תקווה וחרדה שלטו בי במידה שווה. כנראה ששלטנו היטב בעצמנו, שכן הלכנו לפתח כבכבולים, והשומר עם נשקו הדרוך מאחורינו. ראשון הלך פוליו, אחריו יוסף ואחריו אני.

עוד עמדתי בפתח הפרוזדור כשהגיע פוליו החוצה, זינק נכחו ויושו אחריו. הם רצו בחצר הגדולה המפרידה בין הבית הגדול והביקתה, העומדת, ליד הדרך הראשית לטחנה. באופן אינסטינקטיבי פניתי ימינה במורד המוביל מהבית לטחנה. השומר אף לא ניסה לדלוק אחרי הנמלטים, אלא ניצב בפתח וירה לעבר האחים הנמלטים, שנעלמו בחשכת הלילה. הייתי קרוב אליו ופחדתי שמא יפנה את נשקו לעברי, אך הוא ירה בכיוון אחד. כנראה היו האחים מטרה חשובה יותר. ריצתי במורד הייתה קלה ואת 70 המטרים עד הטחנה עברתי בלי שנורתה לעברי ירייה אחת. עברתי את הבריכה הקפואה, הגעתי עד העצים והשיחים שליד הסוללה והשתטחתי.

רבצתי על השלג מתחת לעצים והקשבתי באימה גדולה לנעשה סביבי. בטוח הייתי כי הרוצחים ירדפו אחריי. יחפשוני ומפחד להיגלות השתדלתי לא להניע אבר כדי לא לנגוע בענפי העצים. כל זיע עלול היה להסגירני. שעה רבה ישבתי קשוב ודרוך מפחד. לתמהוני לא שמעתי צעדים לא בסמוך אליי ולא בקרבת הבית. ראשית התרתי בשיני את קשר החבל שנשאר על ידי. עוד זמן מה ישבתי כך, ומשלא הגיע אלי כל רחש מסביבת הבית החלטתי להתרחק ככל האפשר ממקום הסכנה. לאט ובזריזות קרבתי לשפת הפלג ולאורכו הלכתי מהלך קילומטר אחד. מפחד הרודפים בחרתי בדרך זו, הקשה במיוחד בחורף, במקום לצאת בדרך הרגילה. כאן הייתי בטוח יותר, מוגן על ידי העצים מעיניהם של הרוצחים ושכשוך הפלג הבליע את קול צעדי.

בכפר הקרוב הקשתי על חלון באחד הבתים הראשונים, הוא ביתו של מכר שלי וידיד ותיק של אנשי קוזלובקה. האיכר יצא אלי מבוהל. משהכירני ושמע את סיפורי הכניסני לביתו. המשפחה, בעלי-הבית ובתם המאומצת, שישנו על מצע קש במטבח, פינו לי מקום לשכב לידם. הייתי קפוא ונרגש מכדי לעצום עיין. עם אור בוקר ראשון ניגשתי אל הרשל לספר לו מה התרחש בלילה. ביקשתי להיוודע מה עלה בגורלם של השבויים בידי הרוצחים. לא עבר זמן רב והוא הודיעני, שכל אנשי קוזלובקה נמצאים בביתם בריאים ושלמים, וביניהם יושו ופוליו, שגם להם לא אירע כל רע.

מיהרתי לקוזלובקה, לברך את הניצולים. הם סיפרו, כי אחרי בריחתנו הוציאו את ארבעת השבויים החוצה. התוקפים קיימו ביניהם התייעצות ממושכת וקולנית מה לעשות בבני הבית שנותרו. מקצת הדברים הגיע לאוזני הכבולים. לבסוף נתקבלה דעת הטוענים, כי אין טעם לקחת את שני הזקנים, בתם וילד מבחוץ, כששני הבנים המבוגרים נמלטו והצעיר לא נמצא בבית. היו שהוסיפו כי "ידנו עוד תשיגם, הם הרי יישארו במקום ולא יימלטו מידנו". הוחלט להתירם ולהרשות להם לחזור הביתה. שני הבנים הגדולים לא נפגעו מכדורי האוטומט. המקלען פיזר את כדוריו לכל הרוחות. כדורים אחדים פגעו בקירות הביקתה, שעמדה במרחק כ-80 מטר מהבית וכדור אחד פגע בארובתה.

השודדים-הרוצחים לקחו אתם הכול. הם רתמו את סוסי המשק לעגלה והטעינו עליה ועל עגלתם כל מה שמצאו, החל בשקי קמח וכלה באחרון כלי-הבית. את הפרות קשרו לעגלה והסתלקו. ההשערה כי ידו של הטוחן בדבר נתחזקה.

אף על פי שהשודדים השאירוני רק במה שהספקתי להעלות על גופי כשהתדפקו על הבית ולקחו את כל חפציי. לא הצטערתי אלא על בגדי אושוויץ שנלקחו ממני, ובמיוחד על השמיכה בה השתמשתי כל לילותי באושוויץ ושעליה שמרתי בכל התלאות עד היום. בגדים אחרים אפשר לרכוש, אך הם לא יחליפו את חפצי המזכרת מהזמנים הקשים והחשוכים.

ימים אחדים נשארנו בקוזלובקה, כשהבנים הגדולים יוצאים כל יום עם רדת הערב ולנים לילה לילה במקום אחר. כעבור ימים מספר הודיעו כי מצאו דירה מתאימה בקרשניק וכולנו יצאנו לשם.

שרידי-מעט

בחוסר כל הגעתי לקרשניק, ואין לי משלי אלא הבגדים הקלים שעליי. בכיס לא הייתה פרוטה אחת. וביום הראשון לבואי הודיעה לי משפחת קליינמן, שהדירה השכורה צרה מלהכיל עוד נפש אחת על השש במשפחה. נשארתי איפוא בלי קורת-גג כבר בלילה הראשון.

במקום נמצאו מלבד משפחת מושקה קסטנבאום, עוד שלושה בני עיר שחזרו מהמחנות: מאיר רוזנבלט, שלמה גלמן ויעקב קורנפלד. האחרון היה אתי גם באוסטרובייץ ובאושוויץ ונכלל במשלוח מגליוויץ שפוזר לאחר הטבח ביער, אולם נאסף על ידי הז'נדארמים ונשלח למחנה אחר. השלושה, סנדלרים כולם, כבר התפרנסו ממלאכתם, אולם גם להם לא הייתה קורת-גג קבועה. בעיר נמצאו אז שלהי החורף וראשית האביב 1945 - שלוש מאות עד ארבע מאות יהודים, פליטי עיירות וכפרים סמוכים וביניהם כמה עשרות משרידי בודזין. אלה התקבצו הנה, כנראה, בגלל הביטחון היחסי שהרגישו בעיר-מישכנם של שלטונות הנפה ומנגנון הביטחון שלהם, אשר שימשה גם מרכז למחנות הצבא שבסביבה כולה. אשר לי, פניתי בעצת חבריי, אל יושב ראש הוועד היהודי במקום בבקשת הלוואה. קיבלתי 500 זלוטי בתור סעד, שלא על מנת להחזיר. משסירבתי לקבל דמי-סעד הוסבר לי, כי זאת צורת העזרה היחידה, כי אין עדיין קופת מילווה ואם איני רוצה לקבל סעד, אוכל למסור את הסכום לנצרך הראשון שאפגוש בדרכי. מסכום זה התחלתי להתפרנס, וכעבור זמן מועט ניתן לי לקיים את ההמלצה על החזרת דמי-העזרה.

הגעתי לקראשניק כתשעה חודשים לאחר שיחרור המקום והסביבה עד הויסלה. בין הראשונים שבאו לכאן היתה קבוצת אסירים מבודזין, שהובלו ברגל לעבר הויסלה ובאורח פלא הצליחו לחמוק מידי שומריהם. אחרי שהסתתרו יומיים-שלושה נכבש האיזור על-ידי הרוסים. לראשונים אלה נצטרפו כמעט יום יום פליטים אחרים, מהם אנשי-כפר מהסביבה, שיצאו ממחבואיהם או שעזבו את חוריהם ומחפרותיהם ביער. מספר ניכר של היהודים הצעירים בעיר היו פרטיזנים לשעבר, ביניהם שנמלטו ליערות מהמחנות קרשניק ובודזין ביניהם היו גם נשים אחדות שלחמו בפועל. חלק מפליטי המחנות האלה גויסו לצבא הפולני, שעה שבאו לבקש תעודות-זיהוי אחדים מהם נפלו בחזית, בקרבות ליד ברלין

שלא כמו בכפרים בסביבת עיירתנו ראחוב, שם לא נשארה אף משפחה שלמה אחת, זכו יהודים רבים בסביבת קרשניק הקרובה והרחוקה להינצל. כאן מצאתי משפחות שניצלו על ילדיהן. בכפר רצ'יצה, שרוב איכריו היו ידועים כקומוניסטים, וכל כן זכה בסביבה לכנוי "מוסקבה הקטנה", לא נאלצו היהודים המתחבאים לחשוש הרבה משום שכל תושבי הכפר ידעו עליהם, ושום איש לא נגע בהם לרעה. על אחת כמה שלא להלשין.

אמרתי, כי היהודים שרידי הסביבה התרכזו בקרשניק משום הרגשת הביטחון במקום. אך האמת היא, כי בפולין שלאחר השיחרור לא היה כמעט מקום אחד שבו הרגישו היהודים עדיין בטוחים. במרחב של הרבה עשרות קילומטרים, במאות היישובים מסביב, לא נשאר אף יהודי אחד. דומני, כי היישוב הקרוב לקרשניק, בו נמצאו יהודים אחרי המלחמה הייתה לובלין, המרוחקת כמעט חמישים קילומטר. בזמן ההוא שמעתי על יהודים שנרצחו תיכף עם הגיחם ממחבואם, אחרי נסיגת הגרמנים. כנופיות הרוצחים פעלו בכל מקום, בעיר, בכפר ובדרכים. יהודים נטבחו בהתקפות לילה ונורו באמצע היום. שלושה בני קרשניק נרצחו עד אז מחוץ לעיר. שניים נרצחו בכפר בסדזין על-ידי פולנים שפיתום לבוא לשם בענייני עסק. משהגיעו, הוציאום ליער ורצחום. בסוף שנת 1944 או ראשית 1945 נרצחו ברכבת הנוסעת ללובלין אברהם לוין מהכפר פופקוביץ. פולנים השליכוהו מהרכבת הדוהרת והוא נהרג במקום. סופר לי על יהודים שנרצחו בדרך לכפר מגוריהם לשעבר, בתוך הכפר או בדרכם חזרה העירה. גם בעיר שרר פחד רב מפני כנופיות הרוצחים.

הכנופיות אף נקמו בפולנים שהושיטו עזרה ליהודים מסתתרים. איכר אמיד באחד הכפרים הסתיר בביתו ובמשקו שתיים או שלוש משפחות יהודיות. משנודע הדבר לכנופיות שרפו את ביתו ומשקו של האיכר על כל אשר בהם.

לימים שכרנו חדר גדול ובו גרנו שבעה אנשים, שישה מהם אסירי בודזין לשעבר, צעירים במלוא כוחם. אף-על-פי שהחדר נמצא במרכז העיר פחדנו מהתנפלות הכנופיות, והחזקנו לצורכי הגנה נשק לא-ליגאלי בביית. ידענו כי צפויים אנו לעונש לא קל, אם יתגלה. פעם אחת כמעט נכשלנו כשנפלט כדור בשעת אימון בפירוק הנשק והרכבתו.

ימים ראשונים בקרשניק התהלכתי בין הניצולים, ובמיוחד בין אלה שבאו מהיער ומהכפר. הייתי בא לבתיהם של אנשים פשוטים אלה, על פי רוב נשים כפריות, עממיות, ומקשיב לסיפוריהן על התלאות, הצרות וההצלה המופלאה. ביניהן היו כמה וכמה נשים מבוגרות, ספוגות חכמת-חיים יהודית עממית,

שניצלו יחד עם הבנים והבנות, ובכמה מקרים גם עם הנכדים. במקרים רבים ניצלו נשים, מבוגרות וצעירות, ואילו הגברים ניספו במחנות ההשמדה והעבודה, לא חזרו מרוסיה או נפלו כפרטיזנים בקרב עם הגרמנים.

גורלה של כל אחת מנשים שרידות אלה הוא פרשה טראגית בפני עצמה.

(מתוך "חושך כיסה ארץ" עמודים: 302-317)

קבוצת יוצאי ראחוב, מניצולי המחנות בסט, אטיליין, 1947/8

Group of Camp Survivors, St. Attilien, 1947-8

ביקורים בקן ההרוס (ממכתבי ניצולים)

(א.)

בפעם הראשונה ביקרנו בעיירתנו אננופול בחודש מרץ 1947. והרי מה שסופר לנו והוצג בפנינו:

בשנת 1943 כינסו ב"ליפקה" 600 יהודים מארצות שונות, בתוכם 70 מאנשי אננופול ורצחו אותם באכזריות במכונות ירייה. עוד קודם לכן נחפר במקום בור גדול (בידי המיועדים למיתה עצמם) וכולם הושלכו לתוכו. ארבעה ימים ולילות הייתה האדמה נעה ומתרוממת בשל אלה, שלא נורו למוות. 3 פצועים קשה הצליחו לצאת מהבור, ביניהם בנו של יחיאל ברנר, שהספיק לרוץ כחצי קילומטר ומת כשהדם־אזל מגופו. אשר לשניים הנותרים, לא הצלחנו לקבוע מי הם. ביערות שבסביבה קבורים יהודים מאננופול. בבית העלמין הומתו באותה שנה 60 מיהודי אננופול. בסך הכל ידוע לנו על 200 נפשות, שנספו באורח טראגי והיכן הם קבורים. השאר נספו במישרפות. בית העלמין חולל, שרידי מצבות מספרים, מה אירע במקום זה... החלטנו לגדור את המקום ב"ליפקה" ולהקים אנדרטה. להביא לקבר ישראל את המתים, שהיו טמונים בסביבה, ככל שהדבר ניתן לעשות. אסור לנו להרשות, שכלבים יחפרו בקרקע, יוציאו חלקי גוויות ויסחבו עצמות של אחינו ואחיותינו. ברם, ללא עזרתכם לא נצליח לעשות זאת. ביום

הרביעי, ה-25 במרץ הוצא מקברו שביער אשר ברנר עם אשתו והובאו לקבורה בקראשניק. בעניין זה פעלה בתם שנותרה בחיים.

אלה שנספו ביערות, נפלו כגיבורים, הם לחמו עד רגעי חייהם האחרונים. המוות היה בלתי נמנע. המוות ארב להם כל רגע, הן מידי הגרמנים, הן מידי שודדי-היער הפולנים. הם נפלו בכבוד. כבוד לזכרם!

אחים ואחיות יקרים!

אנו קוראים אליכם, פיתחו במיבצעים גדולים, כנסו אסיפות של בני עירנו אננופול, הנמצאים באמריקה. חובתנו האלמנטארית היא, בראש וראשונה להקיף בגדר את הקבר ההמוני ולהקים אנדרטה; להקים גדר מסביב לבית-העלמין. שורה שלמה של עיירות כבר עשו זאת. אין אנו רוצים לפגר אחריהן.

ללא עזרתכם אנו חסרי-אונים.

עלינו לעשות את הכל, אחרת נהיה אשמים כלפי התינוקות שנהרגו, כלפי האבות והאמהות שהלכו לעקידתם כקרבנות חפים מפשע. אנו מאמינים ברצונכם הטוב. בעזרתכם נעמוד במשימה.

חתומים:

אלעזר גולדנר,

מאיר זיסמן, משה קסטנבוים

(ב.)

ידידי היקר,

את מכתבך קיבלתי היום. אני מודה לך על דברי הנחמה, שאתה כותב לי. הבה, נקווה שמעתה שוב יהיה הכל שפיר. על הראחובאים, ששמעתי עליהם שנותרו בחיים, כבר כתבתי לך. ודאי כבר קיבלת את מכתבי.

הטיפול בעניין ביתך, שאתה כותב לי, הוא דבר קשה, כיוון שאינני נמצא במקום. ואילו הנסיעה (ברכבת) עולה ביוקר רב. אגלגל שיחה על כך עם משה'קי קסטנבוים. הוא מתגורר בקרשניק וביכולתו לבצע זאת.

להוי ידוע לך, שהייתי בראחוב תוך סיכון עצמי, שהרי, כיצד אפשר לשהות בקרשניק ולא לסור לראחוב? אע"פ שמשה'קי לא יעץ לי לנסוע שמה. יכול אתה לתאר לעצמך, מהו הכאב, כשאתה רואה את המקום, בו עברו עליך 20 משנות חייך, שהיו לך שם חברים רבים, מכרים, ידידים, ואילו כעת אין שם אף יהודי אחד. העיירה כולה מתה, יש שם כמה חנויות של פולנים ובכלל דומה המקום יותר לכפר. בתים רבים חרבים. בביתכם הקים מישהו טחנה ועוד מעט היא תתחיל לעבוד. כל הצד הזה של הרחוב, מבנימין פלזנשוואלב ועד יחזקאל זלצמן חרב. רוצה אני לגלות לך את כל האמת. הייתי שם יומיים, לנתי אצל השכן שלנו דול. אתה וודאי מכיר אותו, ואולם חשתי משום-מה בפחד שכזה, בדידות שכזו, הודיתי לאלוהים, בשעה שכבר נסעתי משם ודומני, שבלי נדר, לא אשוב שמה לעולם.

אתה שואל, כיצד קיבלו "העירוניים" את פני? על אודותם כלל אין מה לדבר. הם לא נעשו יותר טובים במשך המלחמה, אלא יותר גרועים. סופר לי על מקרים, שבהם הם אשמים במותם של חלק מאחינו. ראיתי שם מצבות, שריצפו בהן את המדרכה, ליד הבאר. אתה שואל, האם קיימת אנטישמיות בפולין? חייב אני להשיב לך, שבדרך כלל, במקום, בו נמצאים יהודים, קיימת אנטישמיות, ואם, בעזרת השם, ישרור השלום בעולם, יש לקוות, שהאנטישמיות לא תשא עוד את ראשה בפולין.

על החבילה ששלחת לי, אני מודה לך מאוד. אין עוד חדשות בפי. אני עובד; משתכר קימעה, קימעה, אינני מתכוון להשאר כאן לתמיד, אלא אהגר לאיזה מקום, עדיף על הכל — ארץ-ישראל.

חברך יוסקה

(יוסף יהלום / הרשמן)

מכתבים מארץ חדמים

(א)

ש' יקירי! מה מאוד שמחתי בקבלי את מכתבך הראשון.

הרבה הרבה מאוד יש לי לספר לך. תקוותי שנתראה בקרוב בארץ ואז, רק אז אספר לך, אחי את כל הקורות אותי עד היום הזה. רבות עברתי והנה יודע אתה שלאח חשבתיך בעוד היו לי שני אחים. עתה שלא נשאר לי אף אחד אתה הוא אחי היחיד (אם תירצה להיות).

ועכשיו לעניין. שואל אתה במה תוכל לעזור לנו, חוץ ממכתב או תעודה? הנה אף זה רציתי לכתוב לך. אני ואחותי רצוננו לבוא ארצה. אבל המצב אצלנו הוא זה: בעוד שאני בריא ורענן ויש ברצוני, וגם ביכולתי

להעפיל, היא לא כן... מצב רגלה אינו מרשה לה שתלך בדרך ההעפלה. ולכן חפצתי להשיג בשבילה סרטיפיקט. אבל אצלנו רק יחידי סגולה זוכים לזה. אכן אני משתדל כאן ואעשה כל מה שיהיה ביכולתי לעשות בכדי להשיג סרטיפיקט אחד.

(ב)
... זה עתה קיבלתי את מכתבך מקפריסין שנכתב ב-5 לח"ז. ומודה אני לך מעומק לבי על דבריך החמים.גם אני התרגשתי מאוד בקראי את מכתבך וברצוני להשיב לך על ראשון-ראשון ועל אחרון-אחרון. שואל אתה: מה נשאר? היש לי אי אלה ידיעות על בני עיירתנו?... במכתבי הבא אשלח לך את רשימת הנשארים מבני עירנו. כעת אודיעך רק זה, שפה בשטוטגרט גרים שני רחובאים. ה"ה ישעיהו וינשטוק עם משפחתו, וזאב שיפרמן (בן טוביה) עם אשתו ובנו. חושבני ששארית עירנו עולה בס"ה ל-90-80 איש.
בקפריסין נמצאים שני רחובאים ה"ה שלמה קורונה ובנימין אורנשטין (בן צעיר לנחום אורנשטין). אני כתבתי כבר לארץ שישתדלו לעזור להם במה שיש ביכולתם. אבל מכיון שאתה נמצא בקפריסין, אבקשך בשם כל בני עירנו, להשתדל גם אתה למצוא אותם ולעזור להם במה שתוכל. אם יהיו איזה צרכים כספיים — צריך אתה לפנות לאחינו באמריקה ובקנדה והם בוודאי ישתדלו לעזור להם.——
(שטוטגרט 30.7.47).

(ג)
מענין אותי מאוד בדבר הצעת עליזה על הכינוס של האננופולאים בארץ. גם בדעתי היה לפנות אליך בהצעה זו, לקרוא כינוס כזה... הכינוס עצמו, אם יתקיים ויבואו כמה מחברינו בני עירנו, לדעתי זה כבר דבר גדול הוא, ואם תרצו להתעניין בזה שאני אכתוב פה לך–אפשר שתשיגו גם איזו תועלת ממשית. הנה למשל אחינו האננופולאים באמריקה ובקנדה כותבים תכופות שיש ברצונם וביכולתם לעזור לנו עזרה כספית. ואומנם שולחים מזמן לזמן "שפייזפעקלעך" (חבילות-מזון) לכל אחד מאתנו. כמובן שאחינו פה בשארית מרוצים מאוד מזה. אבל אני מאוד מאוד איני מרוצה מזה וכבר כתבתי להם שאיני רוצה שום דבר מהם. וכמובן שאין שולחים לי אבל חוץ מצורכי מזון רוצים הם לשלוח גם כסף לכאן אבל הדבר הזה מסובך יותר. ולעת עתה עוד לא שלחו כלום, והנה לדעתי צריך לחשוב ולבקש עצה איך להפוך את העזרה הזאת — עזרת צדקה — לעזרה יותר רצינית, יותר קונסטרוקטיבית.
לדעתי — ואקוה שגם אתה תסכים לזה — העזרה הזאת מקלקלת יותר משמועילה.היא רק מנוונת את המקבל וגם את הנותן. משום כך רציתי לפנות לחברינו בארץ ובייחוד אליך שתשימו לב לדבר הזה. אולי תוכלו באמצעים הכספיים, שהם נכונים לשלוח, לפעול משהו שהוא בשביל שארית אחינו פה בגרמניה? מי ואיך — לזה תדאגו שם. אבקשך שתדון ושתדבר עם חברינו בעניין זה ושתעשו משהו.

(ד)
אנחנו פה בגרמניה עושים הכל מה שיש ביכולתנו לרכז ולאגד את כל אחינו המפוזרים בכל ארץ הדמים. יש לנו ועד מורכב משישה אנשים העומד בקשר תמידי כמעט עם כל רחובאי באשר הוא שם. וביום א' שעבר היה לנו כינוס אזכרה למלאות 5 שנים לגירוש ראחוב, בו השתתפו כ-20 מפליטי עירנו. אנחנו גם עומדים בקשר תמידי עם הלנדסמנשפטים באמריקה ובקנדה וגם עם אחינו בארצות אחרות.
(שטוטגרט 22.10.47).

(ה)
מה מאוד שמחתי בקבלי אתמול את מכתבך. בימים האחרונים אנחנו פה שמחים מאוד על החלטת או"מ בעניין המדינה ואני רוצה להגיד לך את ברכותיי החמות, ברכות מזל-טוב. יהי רצון שנזכה לראות במדינה יהודית משוחררה ומשוכללה.
וכיום שכבר מלאו שמונה ימים ל"הרך הנולד", אני אומר גם כן "יהי רצון שזה הקטן גדול יהיה" ושנזכה עוד לגדלו ולהחיותו למעשים טובים....
ואשר לנו, לחיינו ולעתידנו. כבר כתבתי לך שיש לחיה'לי סיכויים לעלייה. אבל אינני בטוח אם התקוות יתגשמו. אומנם אני מקווה שאחרי המיפנה האחרון בעניין הארץ, תתחיל עלייה המונית וגם אנו נהיה בין הזוכים. הלוואי שבקרוב נתראה בארצנו. פה במקום אני עסוק מאוד. אל תחשוב שאני עושה "עסקים" גדולים. בעצם איני עושה שום מסחרים, אבל יש לי הרבה עבודה. כיום אני מזכיר הסניף של המפלגה פה, ויש עוד הרבה עבודות חברתיות ומפלגתיות וזה כל העסקים שלי.
ואשר לצבי הנה כבר במכתביו אלי התאונן כמה פעמים על "ריקנות " אבל מה אני יכול לעזור לו. הנה כידוע לך הוא שייך לסוג האנשים שטרם מצאו את דרכם. אני חושש שהוא כבר אבד את דרכו...
(שטוטגרט, 9.12.47).

לעולם אזכרך, עיר הולדתי, ראחוב. אזכרך בפארך וברישעותך, בפריחתך ובחורבנך; מקום בו ראיתי אור לראשונה, בו שמעתי לראשונה את המלה "ז'יד". ראחוב, בה למדתי בחדר, ביקרתי בבית-הספר, שיחקתי עם ילדים, וגם קיבלתי אבן ראשונה בראשי מידיהם של גויים. ראחוב, בה רקמתי את חלום נעוריי, בה עשיתי את צעדיי הראשונים בחיי החברה. אותה נאלצתי לנטוש בעיתות של סיוטים ורדיפות.

יפה סביבתך להפליא, נדיר הוא מראה הנוף הנהדר שלך: הרים, מרחבי אפרים ירוקים, בהם רעה צאן ובקר. ילדים קטפו פרחים וסיפרו סיפורי מעשיות נפלאות. נהר הוויסלה העצום שעבר כמטייל בירכתי העיר, כמו רצה לשמש כמגן לנו, ובימי הקייץ החמים — להחיות את נפשותינו. היערות שמסביבך היו לקן לכנופיות למיניהן, אך גם לנחמה ולמקום נופש אחרי ימי עמל קשים; מטרה לטיולים, לאסיפות ציוניות ולאימוני צופים.

הכל כה יפה להפליא, ובאכזריות כה חסרת-רחמים חרב. עשירה ומפוארת הייתה העיר, ביצירות התרבות שלה, אך גם עשירה בשפיכות דם יהודי למכביר.

ראחוב, עירם של גדולי התורה, של חסידות ואמונה דתית ובאותו זמן עצמו עירם של שונאי ישראל, שותפיהם של הרוצחים הגרמניים הנפשעים, שטבחו ילדים, נשים וגברים יהודיים.

ראחוב של הפאתוס המהפכני ושל ההגשמה הציונית, אך גם העיר, בה רחצו בדם יהודי ובה מצאו את מותם קרובינו, ותינוקות צעקו "מא..." ולא הספיקו להשלים "מאמא" שעה שכדור רצחני נטל את נפשם.

הכל אני זוכר בך — את הגנים הפורחים שלך, ואת קברות היהודים, את מימי הוויסלה הצלולים כבדולח ואת הדם היהודי הזורם כמים. את יערותיך הנהדרים שנתמלאו קדושים מישראל.

אזכור את בתי-המדרש והקלויזים העשירים שלך, את בית-הספר "בית-יעקב" ואת בית הכנסת שהפך אורווה לסוסים. בתי היהודים, בהם הובילו הורים את ילדיהם לחופה, הפכו עתה חורבות. גם אזכור את לילי חג המולד והפסחא שעה שגויים שיכורים השתוללו ויהודי לא העיז להראות פניו בחוצות.

אזכור את עסקני הציבור גדולי הרוח, שבימי ניסיון קשים לא איבדו את צלם האלוהים, בעומדם על משמר הכבוד היהודי. את הנוער של ראחוב, שמצא את מקומו בצבא וביחידות הפרטיזנים והגן בגבורה על שמו היהודי. וגם את תושביה של ראחוב, שבדכאון נפשם הניחו להובילם כצאן לטבח.

ערבי הטיולים הנהדרים בראחוב, הנוף הטבעי של ראחוב שבחיקו היו צעירים נשבעים זה לזו את שבועת האהבה ורקמו תקוות משותפות. ומצעד המוות האחרון, אל בור הקברים, מכפרי הסביבה ומהיערות, כאשר ראו לאחרונה את אור השמש, בלי שיכלו להתגונן. כי על כן חברו הכל יחדיו — היערות הנהדרים, הוויסלה והגנים היפים, כרי הדשא הנרחבים, ההרים — כולם הצטרפו אל מחול השדים סביב השמדת היהודים, במחיאות כפיים: "דם יהודי הוא הפקר!"...

ראחוב! ארורים גבולותייך לעולם! אל טל ואל מטר! יימח שמֵך לעולם ולא ייזכר עוד בעבור הדם היהודי הנקי. בעבור הרכוש היהודי שנשדד, בעבור המשפחות היהודיות שנחרבו.

ראחוב! יבורכו שרידי בנייך ובנותייך בארץ ישראל המשוחררת ובכל מקום שהם שם, כי על כן הגנו בנאמנות וביושר על כבודם היהודי.

ראחוב שלי! עד נשמת אפי האחרונה לא אשכחך. מה רבה שנאתי אלייך!

מן היריד

ראחובאים מעבר לים

ברחתי מהצאר לאמריקה/יודל בורנשטיין

כשברחתי מהצבא עברתי על פני פרס כולה. פחדתי, שמא מישהו ילשין עלי.

במרחק של פרסאות אחדות מראחוב עבר הגבול. ברגע שחציתי את הגבול, לא פחדתי עוד. הגעתי לקאטוביץ וברכבת -- לאמסטרדם. עליתי על אוניה ובה הגעתי לניו-יורק. ל"היאס" היו נציגים ליד האונייה, והם מסרו לי את הכתובות של אבי ואחי.

מבין אנשי ראחוב, שפגשתי באמריקה, רובם עבדו בבתי-מלאכה לבגדי נשים. היו תופרים, מגהצים, עוסקים בגימור. היו עובדים 12 שעות ביום. אם הביא מישהו 6- 8 דולר בשבוע הביתה, הרי זה היה "ים" של כסף.

הייתי עם אבא כמעט ארבע שנים, לפני שובו הביתה. גם הוא עבד בבית-מלאכה. אז עבדו באמריקה בצורה פרימיטיבית מאוד. עבדו כמו בפולין, אלא בקנה-מידה יותר גדול. היה קשה לעבוד למען מישהו זר עד חצות הלילה ולחזור לעבודה ב-6 בבוקר. להיות עצמאי - זה היה כוח, שדחף בני אדם.

לאחר שעבדת 8 -10 שנים אצל זרים, לא ויתרת, ולו לרגע אחד, על הרצון ועל השאיפה החזקה והתקווה, שתהיה "בעל-בית לעצמך".

אכן, היה כאן "ים" של מרץ. כל מה שהיה שלהם - היו כוחותיהם, המרץ שלהם והילדים, שבאו אליהם לאמריקה, או שנולדו כאן. הבנים ובני הבנים חדרו ביתר קלות לתוך החיים היהודיים באמריקה. הרוצה בחינוך יהודי לילדיו, שולח אותם לבתי-ספר דתיים. אנחנו איננו דתיים ולא היינו מעוניינים לתת לילדינו חינוך דתי מובהק, אלא חיים לאומיים, חיי תרבות, ולא רק הכרה פועלית. רצינו, שילדינו יכירו את לשוננו, את ספרותנו היהודית, את תולדותינו, את התנ"ך, - אך לא דתיות מופרזת, כאשר בביתם אין אורח החיים כזה, הם מתבלבלים. לא רצינו שהילדים שלנו יהיו מבולבלים.

יוצאי ראחוב באמריקה בשנות העשרים

Rachov Townspeople in America, 1920's

ההוא, שהגיע לפני חצי שנה, כבר היה "צהוב", אני הייתי עדיין "ירוק". כעבור חצי שנה הייתי גם אני "צהוב" ואילו החדשים היו "ירוקים". אך היחס הנפשי והקירבה של האחד לשני היו גדולים - אין לשער. יכול היה לבוא מישהו מהעיירה, שבבית לא היה לך עמו שום מגע. אך כיוון שבא מעיירתך והתדפק על דלתך, קראת לו לשבת עמך אל השולחן לאכול.

כבר יש לך מקום להיות בו? וכשהלה אמר, שאין לו עדיין, מייד נתפנה מקום בשבילו. כמה פעמים נהגה אמי ליטול שני כיסאות, להציבם ליד הקיר, ועוד כיסא בפינה, וכבר הייתה "מיטה" עם מראשות. הוצע מעיל, נפרש סדין וגם נמצא משהו לכיסוי. הייתה לבביות, חום, קירבה.

מה מעשיך? אם ההוא, ה"צהוב", היה נגר, היה מיד מאמצו אליו וגם הוא (הירוק) נעשה מיד נגר. אם היה חייט, היה לוקחו עמו אל מקום עבודתו, וגם הוא, ה"ירוק", נעשה חייט. כך היה הדבר. אך הקירבה, החברות, היו — אין לשער. הביית הפך ביית לכול.

אנשי ראחוב בקנדה

Rachovites in Canada

ניח, שלא מכבר עזבת את מקומך בישיבה ובאת הנה. הרי אתה בנם של אבא-אמא ונמלטת בשל סיבה ידועה: לא רצית להתייצב לגיוס, או התחלת להיות מעורב בתנועה המהפכנית; אבא ואמא רצו להצילך מלהישלח לסיביר. ואם כבר באת אל ביתי, למשל, ואני הייתי סובב ומוכר כפתורים, כתפיות, ועיד מי יודע מה, אתה כבר יוצא עמי יחדיו. אני מראה לך, לאן אפשר להיכנס, על מי אפשר לסמוך גם אתה

יוצא בסביבה יהודית; אתה שולט בלשון וטוב לך. בני-אדם שכאלה נעשו אחר-כך אנשי עסקים, הגיעו למעמד.

אנחנו היהודים, עם כל הנטייה האופיינית שלנו, עם אורח החיים שלנו, ועם החיים הדתיים שלנו, הרי במקום שאנו נמצאים תחת לחץ, מתעורר בנו כוח-המאבק, השאיפה שיעריכו אותנו. באים לקחת קורסים ב"ייווא", להכיר, לא רק את הספרות היהודית, אלא את תולדות היהודים, את ההמשך היהודי רק עכשיו מתחשק, מדוע? כיוון שהם נתקלים כבר בהגבלות חמורות. כבר נותנים לך לחוש, שאתה יהודי. כל עוד אנחנו, היהודים, נחייה תחת עול של דיכוי, אי-שם בקצה העולם, ייענה הדופק בקצהו האחר של העולם ויגיב. הרי עובדה: כאשר פרצה המלחמה ב-1967 בישראל, רתח כאן הכל וגעש הייתה התעוררות של הרגש הלאומי בקרב בני-אדם ושכבות, שכלל לא נודע, שבקרבם הולם לב יהודי. מדוע משום שבחוגי התרבות הגבוהים חש היהודי, בכל התחומים, בלחץ, שיש לו מתחרים, והוא נדחק הצידה. עליו להיאבק על עמדתו, כיוון שהוא יהודי. בצר לו, מתעוררת בו הנקודה היהודית.

עצרת זכרון של יוצאי ראחוב בניו־יורק, 1950

"Yizkor" Memorial Assembly of Rachovites, New York, 1950

יוצאי ראחוב\אננופול בתפוצות הגולה

Mr. & Mrs. L. Baum,
4942 Jean Brilliant,
Montreal, Quebec
Re 7-8490

Mr. N. Belmont
3892 Bathurst St., Apt. 108
Downsview
633-7867

Mrs. H. Borenstein
164 Clifton Ave.
Downsview
635-7824

Mrs. Borenstein,
2165 Bolton Street,
Bronx, N.Y. 10462
Tel. 597-0542

M. Brafman,
29 Rue Chateau D'Erux,
Paris, France

Mr. & Mrs. J. Brick
178 Overbrook Pl.
Downsview
638-1227

Mr. & Mrs. J. Brown
786 Crawford St.
Toronto 4
536-2889

Mrs. A. Diamant,
99 - 60 63 Road,
Rego Park,
N.Y. 11375

Mrs. B. Duchess
324 Dundas St. W.
Toronto
364 - 1598

Mr. & Mrs. I. Eisen
74 Shelborne Ave.
Toronto 19
781 - 3616

B. Ender,
Gra Urquiza, 1133 Apt. 2 4
Buenos Aires, Argentina.

E. Fishman,
100 Robin Road,
West Hartford, Conn.

Mr. L. Freedman
70 Roberta Dr.
Toronto 19
781-2861

Joseph Gershwin,
876 Alandele Avenue,
Los Angeles 36, Calif.

M. J. Goldner,
4172 Wilder Avenue,
Bronx 60, N.Y.

L. Goldner,
21 Rue Des Taillandiers,
Paris 10, France

Mr. & Mrs. M. Goldreich
295 Joicey Blvd.
Toronto 12
781-4895

Mr. & Mrs. S. Goldreich
1 Brixham Terr.
Downsview
633-5598

Mr. & Mrs. S. Goldrich
46 Meadowbrook Rd.
Toronto 10
781-4214

N. Goldrich,
620 Ft. Washington Ave.,
Miami Beach, Miami.

Mr. & Mrs. L. Goldstein
60 Fairleigh Cres.
Toronto 10
781-7626

Mr. & Mrs. M. Goldstein
350 Spadina Ave.
Toronto 2 B
364-8619

Mr. & Mrs. H. Grafstein
70 Purdon Dr.
Downsview
636-4414

Mr. & Mrs. M. Grossman,
6905 Lemieux,
Montreal, Guebec.

Mr. Samuel Grossman,
Ecuador, 671, Apt. 4A,
Buenos Aires, Argentina.

Mr. & Mrs. Z. Harmatz,
Rue Jose Higind, 58 Apt. 306,
Rio De Janeiro, Brazil

Mr. & Mrs. S. Hershenfeld,
4772 Bouchette Street,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. B. Horenfeldt
163 Ava Rd.
Toronto 10
783-7241

Mr. & Mrs. E. Horenfeldt
120 Shelborne Ave.
Toronto 19
783-9418

Mrs. T. Horenfeldt
3690 Bathurst St., Apt. 106
781-4946

Mr. & Mrs. L. Kimel
42 Overbrook Pl.
Downsview
633-8502

Mr. & Mrs. B. Klaiman
18 Cedarcroft Blvd., Apt. 1010
Willowdale
638-2722

Mr. & Mrs. S. Klaiman
29 Brodkington Cres.
Downsview
638-3723

Mr. & Mrs. B. Kleiman
266 Acton Ave.
Downsview
638-4556

M. Kompel,
J. B. Alberdi, 6489
Buenos Aires, Argentina.

Mr. & Mrs. J. Kornfield
6940 Wilderton Avenue,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. F. Krystal
238 Searle Ave.
Downsview
636-2507

Mr. & Mrs. J. Krystal
12 Sandale Gdns.
Downsview
633-2398

Mrs. R. Mandelker
100 RAglan Ave. Apt. 611
Toronto 10
536-1622

Mrs. L. Meckler,
6035 Coolbrook,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. A. Nyman
20 Glenarden Rd.
Toronto 10
783-4828

Mr. & Mrs. M. Peckman
113 Borden St.
Toronto 4
922-3988

Mrs. B. Rosen
41 Palmerston Sq.
Toronto 4
532-2691

Mrs. D. Rosenblat
123 Gloucester Gr.
Toronto 10
783-6401

Mrs. R. Rotman
120 Glenayr Rd.
Toronto 10
483-3283

Mr. S. Rotman
15 Canyon Ave., Apt. 2005
Downsview
636-2649

M. Rozenblat,
56 BD. Magenta,
Paris 10, France.

Mr. & Mrs. H. Seligman
650 Briar Hill Ave.
Toronto 10
781-7074

Mrs. I. Seligman
30 Glen Rush Blvd.
Toronto 12
782-0592

Mrs. N. Seligman
535 Sheppard Ave., Apt. 1206
Downsview
638-3320

Mr. & Mrs. Ch. Sher
4708A Yonge St.
Willowdale
223-4650

Mr. & Mrs. H. Shiff
51 Burncrest Dr.
Toronto 12
781-7963

M. Singer,
910 S. W. 12th Avenue,
Miami, Florida.

Mr. & Mrs. A. Sisberg
218 Pannahill Rd.
Downsview
636-5273

Mr. & Mrs. Ch. Smith
55 Cline Ave.
Hamilton, Ont.

Mr. & Mrs. L. Smith
49 Vinci Cres.
Downsview
635-0099

Mr. F. Stein
14 Lilywood Rd.
Toronto 19
782-2238

Mr. & Mrs. M. Stein
3 Westover Hill Rd.
Toronto 10
783-3904

Mr. & Mrs. D. Turkewicz,
2400 Lockhart Avenue,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. Sam Wagman,
2165 Bo.lton Street,
Bronx, N.Y. 10462

Mr. & Mrs. S. Weinstock
31 Artreeva Dr.
Downsview
633-2953

Mr. & Mrs. V. Wolfe,
6295 McLynn,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. M. Wosnick
1120 Queen St. E.
Toronto 8
465-9851

Mr. & Mrs. R. Zamonsky
36 Glen Cedar Rd.
Toronto 10
783-1532

Mr. & Mrs. J. Zeliger
245 Havelock St.
Toronto 4
536-1486

Mr. & Mrs. J. Zeliger
780 Crawford St.
Toronto 4
536-0729

Mrs. S. Zigelbaum
241 Alenby Ave.
Toronto 4
536-5421

Mr. & Mrs. D. Zysman,
5437 Trans Island Avenue,
Montreal 29, Quebec.

Mr. & Mrs. M. Zysman,
3600 Linton Avenue,
Montreal, Quebec.

Mr. & Mrs. Zysman
5860 Trans Island
Montreal

בעצם הימים האלה, של הכנת הספר לדפוס, הלך מאתנו חברנו -

צבי דיאמנט

אחד הפעילים המסורים באירגונם של הילדים והנוער בעיירתנו, ואחר כך פעל רבות להקלת המצוקה של בית הספר העברי "תרבות" ולמפעל ההזנה. על סף התמוטטות זכה להשאר אחרי כל אימי המלחמה והשואה. היגר לארצות הברית — שם שיקם את חייו: למד משפטים, הקים משפחה וקיים אותה בכבוד.
לפני שנים אחדות ביקר בארץ ונפגש עם חברים וידידים. גילה בקיעות רבה בכל מה שמתרחש כאן בכלכלה ובחברה ורמז על אפשרות עלייתו. אחריו ביקרה בתו, בוגרת "ישיבה-יוניברסיטי" ומדברת עברית. עובדה זו חיזקה את התקווה שבקרוב נראה גם שארית משפחת דיאמנט (מי לא זוכר את אחיו, אברהמצ'לי ואחותו שרהצ'י?) כאן בינינו. והנה הלך האיש ואיננו. יהא זכרו ברוך.

שלום לעפרו — ולמשפחה ניחומים

ראחובאים בארץ ישראל

"לפני המבול" — חסידים ואנשי מעשה/שמואל נ'

בדומה להרבה עיירות בפולין שבין-המלחמות, הייתה גם ראחוב עיירה ציונית ביסודה. זו הייתה ציונות סמויה ודוממת בדרך כלל. רק בבית-הכנסת, בתפילות ניתן ביטוי לכמיהה העמוקה לגאולה ולשיבת ציון. "ותחזינה עינינו" ו"לשנה הבאה בירושלים" לא היו מן השפה ולחוץ; לא אחד כיוון את לבו למימוש הגאולה בגופו. ואכן עשו זאת בנותנם ביטוי מעשי לחבוי בעומק הלב. אחד הביטויים המרגשים ניתן בחגיגת פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים באביב תרפ"ה. היה זה פרץ של התלהבות שסחף הכול — זקן, נער וילד — בייחוד אותנו, הנערים. כמה טרחנו לקשט את בית-המידרש בירק ובדגלוני תכלת-לבן. שם עמדה להיערך עצרת-עם בנוכחות נציגי השלטון, ונכבדי העיר ו"פני" הקהילה. לפני העצרת ערכנו, אנו הנערים, תהלוכה חגיגית בכיכר השוק; דגלי תכלת-לבן בידינו ושירי ארץ-ישראל בפינו.

אנשים שונים, ביניהם בעלי משפחה ומבוססים במקצועם, לא יכלו עוד למצוא מקומם בעיירה. הם לא חיכו שיבואו שליחים ויארגנו אותם. הדבר הפשוט שיכלו לעשות – הכנות של ממש לעלייה - עשו הם עצמם ובלא דיבורים יתרים. אחד, בנאי מומחה בעל משפחה, המשיך בעבודתו כרגיל; אם יפסיק עבודתו ממה יפרנס את אשתו וילדיו? עבד איפוא כל היום בעבודתו. לעת ערב, כשעיניו נעצמות מרוב עייפות, יושב בביתו ומשנן את שיעורו בעברית שהתחיל ללמוד "לעת זיקנה" מפי "מורה", נער כבן ט"ו (מתלמידי החדר "בית-יעקב" לשעבר). יהודי יקר זה, ה' שטיינברג, עלה כעבור זמן מה ארצה והמשיך במקצועו במשך עשרות שנים עד פרישתו בשיבה טובה. הוא חי עד עתה בירושלים.

עולה נוסף באותן שנים היה צעיר, שאך יצא מחופתו, אף הוא בנאי (דור שני או שלישי במקצוע), יהושע מלצמן ורעייתו הצעירה, שרה'לה. הם בנו ביתם בתל-אביב והקימו משפחה לתפארת. אף הם, בלא דיבור ובלא חינגות, קמו ועלו. והם כאן יובל שנים ויותר.

חסיד ואיש מעשה

ככל שהדברים התרחשו בהשקט ובדממה, פשטו שמועות שונות: פלוני מוכר את ביתו ומחסל עסקיו ועולה. אלמוני, אין לו מה לחסל; את עסקיו חיסלה "עגלתו של גראבסקי". הוא מצא קרוב רחוק שעלה ארצה והסתדר שם יפה וההוא שולח לו "דרישה". ועוד סיפורים מסוג זה. בכל מקום משיחים בעלייה.

גם בחוגים החרדיים הייתה נהייה לעלות לארץ-ישראל. אחד מהם, מ"ב, שהתארס באותה תקופה, השקיע את כל הנדוניה ברכישת אדמה בארץ. את הרכישה עשה באמצעות החברה "קהילת ציון" או "עבודת ישראל" של חסידי יבלוננה, שחלקם התיישבו אז בעמק יזרעאל המערבי והקימו את המושב כפר חסידים. אחרים, ביניהם מ"ב, הופנו לכפר-עטא (עתה קריית-אתא). הרכישה לא נרשמה כדין ולא קיבל כל תעודה או נייר כלשהו שיעיד על נחלתו שרכש שם.

הוא התחתן ונולדו שתי בנותיו אך הפרנסה הייתה בדוחק. ממה יפרנס את משפחתו אם את "כל הונו שם באדמה"? ("דאס גאנצע פארמעגן האט ער געלייגט אין דער ערד אריין"), אמרו כדי להכעיסו. הוא לא כעס ולא השיב למחרפיו דבר. גם בביית לא יכלו להבין את מעשהו והציקו לו בדברי "חידודין"... אביו כתב לו מכתב ובו דברי כיבושין והטפת מוסר. הרי קטע ככתבו וכלשונו:

ב"ה, יום א' פ' וישלח, תרפ"ז, ראחוב.

"לכבוד יקירי ה"ה האברך החסיד המופלג מו"ה מ"ב נ"י ולזוגתו הצנועה והחסודה מרת בלימה'לי תח'

ראשית —

צווייטנס. — וואס איך האב געהערט בא וואס איר האלט; כל עצמותי יאחזמו רעד וארכובותי דא לדא נקשן. לא זו הדרך; אדרבא, איר דארפט דאנקען השי"ת וואס איר זענט ניט חלילה איגגאנצן פארפירט געווארן מיט פארן קיין פאלעסטינע. על-כן ליבע קינדער, אזוי ווי איר האט מיך ביז איצט ניט געוואלט פאלגן, נעמט אייך פון היינט אן השי"ת צוהילף און פאלגט מיך. וועט איר זען אז השי"ת וועט אייך בוודאי העלפן."

כאיש חסיד ומאמין נהג באביו בכבוד הראוי, אך בעניין זה לא יכול לעשות רצונו. בגלל מכשולים ביורוקראטיים שונים השיג רשיון עליה (כבעל-רכוש קרקעי) אך בשנת 1936. עלה עם אשתו ושתי בנותיהם (7, 2). התיישב בכפר-אתא, ב"ליפט" שהעמידו במקום ש"אדמותיו" אמורות היו להיות שם. רק אחרי התדיינויות ובהתערבותו של א' הרצפלד ז"ל, מהמרכז החקלאי, השיג חלקת אדמה, במקום שעתה עובר רחוב ירושלים. הקים צריף-עץ שהחליפו בבית בנוי רק אחרי שרווח לו. חיו כל שנותיהם מיגיע כפיהם. השיאו את הבנות וזכו לראות שילשים וגם ריבעים.

ארגון יוצאי ראחוב דלובלין בישראל, 1953

Association of Rachov — Lublin Townspeople in Israel, 1933

ראשוני העולים, חניכי "החלוץ הצעיר" ויוצאי הכשרת "החלוץ" הגיעו ארצה בשנות השלושים המוקדמות. אולם היה מי שהקדים את אלה וגם את משפחות הבנאים — הרב הישיש, רבי **אלימלך הכהן רובינשטיין.** אך ראשון לראשונים שהקדים ועלה בסוף המאה הקודמת היה הרב רבי **ישעיהו בורנשטיין,** המכונה "שעיה'לי ראחוב'ר" הוא בעל הסידור הידוע בשם "ברכה וישועה". על שניהם נמאסה הגלות ועלו לארץ הקודש לעסוק בתורה ובהגות ולתקן תיקונים כדי לקרב את הגאולה, אולם בוא המשיח התמהמה ונקראו לישיבה של מעלה איש איש בעתו שבע ימים ומעשים טובים. עצמותיהם טמונות בבית-הקברות בהר הזיתים.

גם בימי המלחמה לא פסקה העלייה. ידידנו יצחק בן-נון (פישמן) הגיע ארצה — אחרי טלטולי דרכים ותלאות מחתרת במשך למעלה מ-3 שנים — במרץ 1944. הרפתקאות עלייתו, ראה להלן.

ועד הארגון בקנדה, 1969

מראחוב עד קיבוץ דפנה / יצחק בן-נון

(מסיפורי עולה בשנות המלחמה)

אחרי למעלה משנה בתופת הנאצי בעיירה יצאתי לקריאת התנועה.

מלובלין הודיעו לי טלפונית שאבוא אליהם. הואיל והזכירו שמות של שליחים; סבור הייתי כי ודאי בא מישהו מארץ-ישראל. הבטחתי להוריי לשוב כעבור שלושה ימים ובו ביום יצאתי, לבוש כשגץ, בעגלת חורף. לנתי בקרשניק, אצל חבר שהיה אתי בחזית. בלילה ירד שלג רב ואיש לא העיז לצאת לדרך. חיפשתי הזדמנות להגיע ללובלין — אבל לשווא. נשאתי את רגליי והתחלתי פוסע. הדרך הייתה קשה, השלג עמוק. בכביש, במרחק-מה מן העיר עסקו גויים ויהודים בפינוי. בערב הגעתי ללובלין.

שם אמרה לי לונקא **קוז'יברוצקה***, **ממרכז החלוץ בוורשה**, שיש **אפשרות לעלייה דרך סלובאקיה**, בהברחת הגבול. בקושי רב השגנו רישיון לנסוע ברכבת, עד סונץ-החדשה. רבקה גלאנץ, גם היא מהמרכז, ליוותה אותנו רק קילומטרים אחדים בדרכנו הרחוקה. היא מיהרה לישיבה של פעילי התנועה. בהיפרדה מעלינו הרגשנו את דאגתה האימהית המלווה אותנו בדרכנו... איטקה נמצאה עוד תחת הרושם של דמעות אמה וברכות אביה. היה די עוז בקרבה ומוכנה הייתה ללכת. לא היה לנו כל קושי בעלייה לרכבת. בשעת הבדיקה הראינו את רשיוננו עם החותמת של "שלטון-הצבא הגרמני" והותרה לנו הנסיעה. בדרך, בתחנות רבות, היו בודקים את הנוסעים. חיפשו מיצרכי מזון מוברחים. אותנו לא בדקו אף פעם. בהראותנו להם את ניירותינו היו מכבדים אותנו רק בנזיפה ומניחים לנו.

לסונץ החדשה הגענו בערב. לפי המדובר, צריכים היו אנשים לחכות לנו בתחנה. רק דקות מספר נשארו עד לשעה שבע וחצי, לתחילת העוצר. נסענו לאכסניה, לעשות בה איך שהוא את הלילה. ביום המחרת, בהשכמת הבוקר, התחלנו מחפשים קשרים **עם צביה ועם לאבאן**מקראקוב.כל היום עמדנו בדואר ולא** קיבלנו קשר טלפוני, אף לא תשובה על מברקינו. חברים או מכרים לא היו לנו כאן. היה משום סכנה רבה להמצא בימים ההם בעיר נוכריה. גם להרבות בשאלות חוששים היינו, שהרי לא הכרנו איש. אבל הנה נכנס אותה שעה לדואר יהודי אחד, לשלוח איזו חבילה. הכיר בנו כי זרים אנחנו ונסיעתנו לסונץ החדשה, העיר הגדולה האחרונה שלפני הגבול הסלובאקי, לא נסיעה בעלמא היא. הוא נהג בנו כבעל מקצוע מומחה במלאכתו; לא הירבה בשאלות. רק יעץ לנו כמה עצות: מה עלינו לעשות שלא להראות חשודים. האיש נראה לנו כיהודי פשוט וישר. בהליכותיו אתנו ניכרה השתתפות כנה בצערנו. כיוון שביום ששי היה המעשה, יעץ לנו ללכת אל שפרינצה'לה מעיר קריניץ ולהדבר אתה, שנוכל להשאר בביתה ימים אחדים, עד שנתקשר עם "הקוזין" שלנו לאבאן. איטקה נשארה בדואר לחכות שמא יענו בטלפון מוורשה או מקראקוב, ואני הלכתי עם היהודי אל שפרינצה דנן (עסקנית בענייני צדקה). שעה ארוכה מוכרח הייתי לחכות עד שיכולתי לגשת אליה, אל שפרינצה'לה זו.

– נו אדוני הצעיר, עתה הבה נשמע מה בפיך — פונה היא אלי בלא להפסיק עיסוקה בהכנת הדגים לשבת.

הרציתי לפניה את ענייני. סיפרתי לה כי מחכים אנו לבואו של "הקוזין" מקראקוב. עליו לסלק לנו את חלקנו מירושתו של דוד עשיר, ועוד בדותות כגון זו. היא הקיפה אותי בשאלות נוספות על ייחוסה של משפחתי ועל המשפחה של "הכלה". רק לאחר כל אלה נאותה שנבוא להתארח כמה ימים בביתה. היא העירה עוד את אוזני שנזהר, לבל נפול בידי הגסטאפו. שלא נסתובב על-יד הדואר וברחובות הראשיים; שם מעכבים כל אדם זר. מרוצה חזרתי אל איטקה, הסברתי לה את שליחותה החדשה בתור "כלה", כיצד עלינו להתנהג בביתם של האנשים האדוקים, לבל יפול עלינו כל חשד כי אנו מסוגלים לעשות איזה מעשה בלתי-לגאלי...

עד הערב חכינו לקשר טלפוני. לכשנסגר הדואר חזרנו לאכסנייתנו. מצב-רוחה של שפרינצה'לה היה חגיגי. אותה שעה הדליקה את נרות השבת והתכוננה להתפלל. אני הלכתי יחד עם רבי בנימין בעלה לקבלת-שבת לבית פרטי שבחצר. התאמצתי להתייחס לכל ברצינות, ככל יתר האחרים. כך נראינו בעיניהם כבנים ישרים מבתים יהודיים.

רק ביום החמישי, 30 לינואר בא לאבאן ומייד נדבר עם המבריחים, שלמחרת בערב יעבירונו את הגבול. אנחנו סידרנו את כל העניינים והתכוננו כבר ללכת. אבל חסרו [illegible]ידי איכרה לאיטקה, ועל-כן לקחו המבריחים מן העיר אנשים אחרים להעבירם לס[illegible]ב[illegible]קיה. הלינ[illegible]חתה ל[illegible] השני הקרוב.

באותו הערב תפשו את כל החבורה על הגבול ו[illegible]אוה אל התפי[illegible] שבסונץ [illegible]ויים נהרגו במקום. בעיר קמה מהומה; חיפשו בכל ביית ובי[illegible]ת. על הגבול הועמדו עשרה זוגות של נוטרים. מוכרחים היינו לחפש לנו מעון אחר שלא להיראות חשודים בעיני הרשות. רק איטקה הלכה אל אידה קארול

* ראה "מלחמת הגיטאות" ע' 748.

** כינויו של אברהם-לייב [illegible]יבוביץ', ממקימי מחתרת "דרור" בגליציה ומארגן הברחת חלוצים. פרטים נוספים ראה "מלחמות הגיטאות" ע' 773.

מ"השומר הצעיר". אני נשארתי עוד אצל שפרינצה'לה. אף-על-פי-כן חזרנו וקרא., ללאבאן. בבואו הודיע לנו כי שתי חבורות, בנות שלושה אנשים יצאו כבר מן הגיטו הווארשאי ובשבת תהיינה כאן. היינו במבוכה. היכן נסתיר את האנשים? כיצד נוכל להחביא אנשים זרים בעת שהמצב מתוח כל-כך? בסיועה של אידה מצאנו חבר מפלגת פועלי-ציון, שמואל שלאחט. הוא נתן לנו את חדרו ובו סידרנו את ששת החברים החדשים. עד שמצאנו את החדר באו החברים אל שפרינצה, שכן התנינו אתה קודם. אבל בראותה את ה"שקצים שנסעו בשבת" — לא יכלה לשאת את הדבר. מרוב כעס .מורא התנפלה עליהם. ממש הפכה עולמות; שיוציאו אותם תיכף מביתה. אין היא רוצה לראותם, אינה רוצה, אינה רוצה... האשה הגיעה להיסטריה כזו, שאי-אפשר היה להרגיעה. יחידים מביניהם שלחנו לטייל, אחד אחד, ברחובות הצדדיים, עד שבאו סוף-סוף להוליכם אל שלאחט. אז הרגשנו כבר את עצמנו יותר בטוחים.

שוב חיפשנו לנו קשרים עם המבריחים וניהלנו משא ומתן עם המתווכים. כעבור שבועיים הוטב המצב על הגבול. מייד נמצאה לה לחבורה הראשונה האפשרות לעבור אותו. כעבור שבוע נוסף הגיע גם תורה של חבורתנו. לא ירדנו בתחנת סונץ החדשה כי מן המשלוח האחרון נתפשו בה שניים. נדברנו איפוא עם הגוי שיחכה לנו בדרך העולה העירה. הוא שתה בינתיים לשוכרה באחד הפונדקים ולא בא למקום הקבוע. מאוכזבים חזרנו, שהרי שם לא יכולנו להשאר. בשובנו הרגיעו אותנו החברים והסבירו לנו את העניין. הגוי נשאר עד לבוקר יום המחרת. עליי הוטל לנסוע אתו עם הנץ השחר בתור גרמני ועל שני החברים הנותרים — בערב, בחברתו של שמואל גרושקא. הוא נסע בתור גוי. כל הלילה לא ישנו. חכינו שיאיר כבר היום ושנצא בשלום לדרך.

הדבר היה בשבת, 27.2.1941. קבענו לנו ראיון עם הגוי לא הרחק מן הדואר. הגוי קנה בשבילי את הכרטיס ובשעה תשע נסענו. במשך כל הדרך העמדתי פנים כישן, או הבטתי באשנב החוצה והתבוננתי בסביבה. הדרך עברה עלי בשלום. בבואנו למקום הוליכני הגוי אל עליית הגג של ביתו והחביאני בתוך השחת. בערך בשעה שמונה יצאנו לחכות לחברים על מנת לצאת משם הישר לדרך.

במועד הקבוע באו החברים. בסונץ נטפל אליהם עוד מבריח. פרץ סכסוך בין המבריחים בדבר "שיתוף פעולה". קשים היו לנו הרגעים הללו. בכפר האחרון, סמוך לגבול, בו נערכות מפעם לפעם בדיקות על-ידי הגסטאפו, להמצא בידיהם של ליסטים כאלה — וגורלנו בידיהם. למחרת היום יצאנו סוף-סוף לדרך. מטפסים היינו על הרים גבוהים ומבוססים בשלגים עמוקים. שוקעים היינו בשלג עד למעלה מברכינו. בערך בשעה אחת אחר חצות הגענו אל הכפר הסלובאקי הראשון; סרנו הישר אל הגוי שהיה צריך להובילנו לבארדיוב. בחשאי הכניסונו לתוך רפת ובין הפרות מצאנו לנו מקום לשבת. נשארנו שם כל היום ואחרי חצות חמקנו מן הביקתה אל השדות שמלמעלה. ובקצב מהיר רצנו והתרחקנו מן המקום במהירות ככל האפשר רק לאחר שעה של הליכה כזו הגענו לעמק, בו נחנו קמעה. לפני הנץ החמה הגענו כבר אל הדרך הראשית המוליכה לבארדיוב. מורה-הדרך הזהירנו שנלך רק בדרך הישרה ועזב אותנו. במחצית הדרך לבארדיוב והנה יצא ממשעול צדדי סלובאקי אחד, סלובאקי ממש, וגם הוא לבוש כמונו. בנימוס אמר לנו שלום ופנה אלינו בדברים. בפניו ובעיניו הבולטות הכרנו, כי מבין הוא מי אנחנו. בתשובה לברכת הצפרא-טבא שלנו ניענענו בראשינו, הוצאנו ריטון כל-שהוא מפינו והוספנו לפסוע; ממהרים אנו העירה, אל היריד. אבל עינו של בעל-הדבר -- צרה בנו וגם הוא הלך אחרינו. ככל שמיהרנו ללכת לא נחשל הוא מאחרינו. בעמדנו לשתות מים היה גם הוא עומד ומחכה. לבנו התחיל כבר הולם בקרבנו. להיות קרובים כל-כך לעיר ולהכשל בשל בעל-דבר שכמותו!

לא היה לנו פנאי לחשוב הרבה. שוב המשכנו ללכת, כאילו לא איכפת לנו כלום; אנו מהלכים והאורח מאחורינו. כך ליווה אותנו עד לעיר. פתאום נראה לעינינו מרחוק מורה הדרך שלנו; הוא חיכה לנו במבוא העיר. סחנו לו את המעשה, הוא נשתומם במקצת. כנראה בעל דבר מסוכן הוא זה. התחיל מוליך אותנו הנה והנה, הלוך ושוב, התרוצצנו אתו במשך עת רבה למדי כחתול ועכבר. לבסוף נכנסנו לחצר אחת מבלי שהרגיש בכך; הוא החיש צעדיו וחיפשנו בעברו השני של הרחוב. אז יצאנו מאותו מקום והגוי הכניסנו לבית-המדרש. בפרוזדור פשטנו מעלינו את בגדי האיכרים. נאנחנו אנחת רווחה. בידי הגוי שלחנו פיתקה אל שלומ'קה צגלניק. הגענו לסלובאקיה, ביום 3.3.1941.

בהוודע דבר בואנו לברדיוב, עיר הגבול עם פולין, בא שלמקה המקשר עם המבריחים במרוצה. ובו ביום המשכנו במסענו כדי להתרחק מהגבול הפולני. כל פגישה עם חברי התנועות בעיר הגבול הייתה מסוכנת. שוטרי-חרש חיפשו "עבריינים"... חברי תנועות החלוץ בסלובאקיה דאגו לפזר אותנו בפלוגות הכשרה שלהם.

העליה לא התממשה, כי ב-1941 נכנסה יוגוסלביה למלחמה נגד הגרמנים. נשארנו תקועים, יחד עם כל יהודי סלובאקיה, תחת משטר עויין ומימשל פרוגרמני.

הגורל המשותף קיבץ איריי הקימונו פלוגות הכשרה משלנו, משרידי "החלוץ" -- מפולין, מצ'כיה, מאוסטריה ומעוד ארצות אירופה — שעשו דרכם לסלובאקיה בעת ההיא. התארגנו במשקים חקלאיים כפלוגות עבודה, כקיבוץ הכשרה. בינינו רבים בעלי השכלה גבוהה. ידענו ליצור אווירה חלוצית. שררה

בינינו חברות עמוקה. איחדה אותנו השאיפה האחת לצאת את הגהינום הנאצי ולהגיע לארץ ישראל, להגשמה חלוצית. ביום 20.3.1942 ירדה גזירת הגירוש למחנות השמדה לפולין גם על יהודי סלובאקיה.

שוב קמנו ללא בהלה והפעם נשאנו רגלינו לעבר הונגריה, שם עוד אפשר היה להתקיים. מאות בחורים ובחורות התפרסו לאורך הגבולות וחיפשו מעבר. רק מעטים מאתנו הצליחו להגיע. רובם נתפשו על הגבול וצורפו לטרנספורטים לפולין.

(מ-36 חברי התנועות מפולין, שהיינו בסלובאקיה, הגענו רק 9 להונגריה; אלה גם הצליחו להגיע לארץ ישראל).

האמצעים הכספיים היו אפסיים. התנועה החלוצית בהונגריה – חלשה. ממשלת הורטי הפאשיסטית החזיקה את היהודים בפחד מתמיד. נאלצנו למצוא עבודה למחייתנו באורח בלתי לגאלי.

נחשול האנטישמיות בהונגריה היה אז בשיאו. הז'נדרמריה שלטה בכל ארץ. גם בחבל רוסיה הקרפטית שגזלו אותו מצ'כיה עם כיבושי הנאצים באירופה.

קשה ביותר היה מצב החלוצים הבודדים מפולין. נזהרנו שלשוננו לא תסגיר אותנו לידי הצורר. "ניירותינו" היו מזוייפים, השמות מדומים. תנאים מיוחדים אלה גרמו קשיים רבים. חיינו כבלתי לגאליים.

למרות כל זאת, פיתחנו חיי קומונה בתנועה. קיימנו שיחות בחוגים של שבעה-שמונה חברים. פגישה של החוגים יחד היתה בלתי אפשרית. החיפושים אחרינו לא פסקו – נערכו בפתאומיות ובעקביות. פליטים יהודיים הגיעו להונגריה מכל עבר.

במחנה־עבודה לאזרחים זרים בהונגריה, 1943

In Hungarian labor camp for aliens, 1943

בדרך לאסיפת חברי "דרור" בהונגריה, סוף 1943

On the way to gathering of "Dror" members in Hungary, end of 1943

בשנת 1943, כאשר המלחמה בחזית הרוסית היתה בעיצומה, נדרשו ההונגרים להגביר כוחם הצבאי. יצאה פקודה לגייס לצבא גם יהודים נתיני חוץ, שירוכזו במחנות לשירות בפלוגות עבודה, בלי נשק ויופנו לעזרת החזית נגד הרוסים באוקראינה. ואכן גייסו בסוף אותה שנה את הגילאים 1916—1918, מכל המחנות ל-"צבא העבודה". אחרי תקופה של אימונים, תרגילי-סדר ועבודה תוך עינויים, התכוונו לשלוח אותנו לחזית. מצב התברואה היה בלתי נסבל. כאשר נתקבלה הפקודה לצאת לקווי החזית, פרצה מחלת טיפוס. ההסגר המוחלט שהוכרז על פלוגתנו ניתק אותנו משאר הפלוגות שיצאו לחזית.

כאשר כבר הסתדרנו כדי מחייתנו והשגנו דירה לגור בה, אסרו אותנו, אותי ואת חנה באישון לילה. העבירו אותנו לחקירות. לאחר שבועיים של עינויים שילחו אותנו תחת משמר כבד לגבול פולין, כדי למסור אותנו לידי הגסטפו, אך ברגע האחרון, לפני ההעברה אל מעבר לגבול, הגיעה פקודה ממיניסטריון הפנים מבודפשט — להחזיר אותנו פנימה להונגריה ולכלוא אותנו במחנה הסגר.

החיים במחנה "ריצ'ה" היו קשים. הרעב היה קשה מנשוא: 120 גראם לחם ליממה, וקפה בוקר וערב. כל החושים של האסיר פנו בכיוון אחד: איך להשיג מעט מזון. אנשים התהלכו כצללים. אך המצוקה הקשה מצד אחד והידיעות מהחזיתות מן הצד האחר נתנו לנו כוח נפשי להתארגן לקראת בריחות. ובעת הצורך לגבור על המשמר ולשחרר אנשים. בין אנשינו, היודעים לשמור סוד ומלומדי נסיון צבאי, הייתה פעילות קדחתנית.

בינואר 1944, לא יכולנו לדעת מה הן התמורות שתחולנה בהונגריה בעת מלחמה. נפוצו שמועות כי הגרמנים ינצלו את הנקודות המרכזיות שבמסילת הברזל של הונגריה, לצורכיהם המלחמתיים או בכלל ישתלטו עליהן.

התארגנו האירגונים הציונים לכוח, ולהתגונן בכל האמצעים האפשריים כדי להינצל מהנאצים.

דרכי ההצלה נקבעו ע"י התנועות הציוניות: "דרור" (החלוץ הצעיר הבונים), המכבי הצעיר, שארגנו פעולות-הגנה ממשיות. עובדה תוכנית "המיקלטים" ברחבי הונגריה, מיקלטי-מעבר בדרך לבודפשט עד לחבל רוסיה הסובייטית.

דווקא באותם הימים הצליחה קבוצת חברים לעבור מפולין להונגריה - אלה היו האחרונים מתנועתנו החלוצית הגדולה בפולין, מבנדין. כל אחד מהם התגלגל בדרכו להונגריה גלגולים שונים, ועבר הרפתקאות הרבה כדי להוותר בחיים.

פגישה עם האח, שעלה ארצה ב-1934

Meeting brother, 1934 immigrant to Israel

סוף-סוף עולים ארצה, בודפשט 1944

At long last, en route to Israel. Budapest 1944.

קשה לתפוש בדרך ההיגיון את דבר הצלתם של אלה האחרונים מחלוצי בנדין וכן את המאורע הבלתי צפוי, כי יעלה בידי, ימים ספורים לפני פלישת הגרמנים להונגריה, לצאת בדרך היבשה לארץ-ישראל מחוז חפצי!

הרצון העז והשאיפה להגיע ארצה, שדבקו בי מילדותי, יצקו בי את האונים להתגבר על כל התלאות בדרכי המנוסה מהגהינום הנאצי.

ואומנם, הגעתי ב-8 למרץ 1944 ארצה. הצטרפתי לקיבוץ "דפנה" בגליל ובכך נסתיימו שנות נדודי מאז שעזבתי את בית הורי בראחוב בראשית ינואר 1941.

בשייט ובבית, קיבוץ דפנה.

Aboard and at home,
Kibbutz Dafna

(ב"ט) משששככו הקרבות אחרי מלחמת 1914—1918, נשאר אבא בבית. אף לתפילה בבית-הכנסת לא היה הולך, כדי לא לפגוש באנשים; הוא לא יכול לסבול אותם.

הוא טען, שחייו בראחוב אינם עוד חיים. וכך נפל ברוחו לגמרי. משנטלו הפטריוטים הפולנים את השלטון בפולין בשנת 1919, התייצבו בראש ההנהגה בראחוב עירוניים אחדים. לגבי הקהילה היהודית לא נשתנה דבר. רק אחר כך ניתן להרגיש את האנטישמיות בתחומים שונים. עמד גוי ודש תבואה בגורן שלנו. עמדתי גם אני שם ושמרתי עליו, שלא יוציא מהתבואה החוצה. נכנס אבי ואמר: "ראה-נא, הרי לא הספקת לדוש אף את החצי, מה זה אתך?" השיב לו הגוי: "אתה, שתוק, שכן יכולים אנו למצוץ ממך את דמך, כעלוקה". נכנס אבא הבייתה ואמר: "נו, עכשיו אנו אבודים לגמרי. כיוון שהעיז מישהו לאמר זאת לי, אין לנו עוד מה לעשות כאן".

(ב"ט) המצב הכלכלי היה קשה מאוד. אבא טען: "מי יכול לשלם להם כל כך הרבה מסים." הנה, עניינים אלו הביאו את האדם לידי מחשבה על עזיבת פולין. זכורני, פעם אחת, ביום חול, נכנס אלינו השכן, יוסף-שאול ואמר אל אבי: "הירש, מה אתה יושב עוד כאן עם בניך? קח, מכור את הכול וסע לארץ-ישראל." לא רצה אבי לנסוע. "לא אהגר", הוא משיב. אך לא ארכו הימים ואבא בא הביתה ואומר: "שרה-הינדה! נוסעים אנו לארגנטינה". — "מה פתאום לארגנטינה?" ניסו להניאו מלנסוע. אך אבא בשלו: הוא נוסע לארגנטינה.

הציעה היא שיסע עם הילדים הגדולים, ואילו היא, עם הילדים הקטנים יסעו יותר מאוחר, לאחר שמשהו יהיה שם כבר מוכן עבורם. לא הסכים אבא ואמר, שהוא "מנתק את כל החוטים יחד, ומיד". — איני עוזב אותך כאן עם הילדים. וכך נסענו כולנו (ד"ש).

כעבור שבוע והנה בא הסוכן של הברון הירש. הוא הציג את תוכנית ההגירה לארגנטינה וגם עשה לה פירסומת: "משמגיעה משפחה, נותנים לה ביית וכלי עבודה, ומיישבים על חלקת שדה." לא שאל אבא פי איש אלא נרשם לנסוע לארגנטינה. השביעו אביו (סבי), שמייד בהגיעו למקום יכתוב אליו, כיוון שגם הוא רוצה בעבודת אדמה.

כל עוד לא עלינו על סיפון האוניה, היינו כולנו מלאי תקווה והתלהבות, כיוון שעלינו על האוניה, התברר לכולנו, שלא נראה עוד את ראחוב. שלושים יום ארכה ההפלגה בים.

הגענו לבואינוס איירס. בני עירנו הראחובאים המתינו לנו בנמל ולא הניחו לנו ללכת לבית המהגרים; לקחו אותנו לביתם. הראחובאים הפצירו באבא, שלא יסע למושב בפרובינציה. אך הוא בשלו: "לאו, הוא נוסע למושבה". פנינו, איפוא, ליק"א וסודר, שניסע לפאדרמור. משהגענו פרקנו את צרורותינו ונשארנו עומדים בתחנת הרכבת, מבלי שנדע מה לעשות; הממונה על המושבה לא היה במקום.

באותה עיירה התגוררו שלוש נערות, הייתה להן חנות מכולת ושאר סחורות. באו הנערות אלינו והציעו שנסור אליהן ללון. כלום הייתה לנו ברירה? הפקדנו, איפוא, את מטלטלינו בתחנה ויצאנו עם הנערות לביתן. בא לקראתנו יהודי אחד ואומר, שיש לו דירה גדולה והזמיננו אליו. חזרנו והוצאנו את חפצינו מהתחנה והלכנו אליו. עבר על פנינו יהודי, שהוביל חלב, יהודי קשיש. "א, הגיעה משפחה...", אומר הוא ומוסיף: "נו, ילדים, הבו סיר ואמלאהו חלב בשבילכם". נתכעס אבא ע"ה עליו ואומר לו: "יש לי כסף לשלם, רבי יהודי, איני רוצה, שתתן לי נדבה." — "לאו, איני נוטל ממך כסף, יש לי חלב די והותר" — עונה האיש.

למחרת היום אומר אבא אלינו: "אם אין אותו יהודי נוטל כסף, אל תלכו אליו ליטול חלב".

הגיע הממונה על המושבה והחל להוביל את אבא ולהראות לו מושבה. הייתה זו חלקה גדולה, ובה גם חלקת יער. בבית היו שני חדרים, אך בלי חלונות ובלי ריצפה. "ברור, שאנו עוברים הנה", אומר אבא, "אפילו כבר מחר. איני יכול לשהות בעיירה." למחרת היום נסענו אל המושבה (ב"ט).

גילינו, שאין כאן דבר. הקצו לנו ביית רעוע של שני חדרים. חיינו בדלות. כל מה שהובטח היה כלא היה. נו, אז מה כבר יכול אבא לכתוב, שיבואו? הוא תיאר, כיצד אנו חיים כאן. ועתה, עשו, כפי שהנכם מבינים (ד"ש).

(ב"ט) בקייץ היה חם. היו מציעים לישון בחוץ.

לפתע פתאום באה סופה. אחרי הסופה ירד גשם סוחף. החפצים נרטבו. הביית נתמלא מיים. פונים אנה ואנה, והנה, הילדה איננה: שכחו להכניס את שיינדל הביתה. הגיע ליל שבת. הדליקה אמא את הנרות לכבוד השבת. אבא קידש, על היין ואמא פרצה בבכי...

שבת בבוקר. אנו יושבים בחוץ. אומר אבא: אשתדל לעשות למען הוצאות הדרך ונשוב הבייתה. היו שם מרים, דינה ויוסף וטענו: "מאי משמע? הכיצד? לאן תסע? כבר אין – חזרה. אין לך עוד לאן לשוב."

השבת חלפה וביום הראשון באה אלינו שכנה. הטיחה בנו, שצריך להתרגל. "יש כאן יהודים במושבות שבסביבה. תתרגלו. תתחילו לעשות משהו," טענה.

הייתה עונת הדייש. עובר בעלה על פני ביתנו, עוצר ושואל את אבא: "כלום לא ילך הנער שלכם לעבוד?" והוא לוקח אותי אליו לעבוד במושבה. לו הייתה משפחה גדולה, היו שם ילדים גדולים. הלכנו, איפוא, אני ואחד מהם, להוביל שקים. עמדה שם מכונה גדולה, שדשה את התבואה, שבערימות הגדולות. באותו זמן היו עדיין קוצרים ומאלמים אלומות. מכונת דייש הייתה עוברת בשדות ודשה את התבואות של המתיישבים.

למחרת היום אומרת אליי האשה: "שמע, ברל, סע הבייתה. אין אני יכולה לסבול, שתסחוב שקים! סע הביתה!" "וובה!" — אומרת האשה לבעלה – "עשה לי טובה, והבא את הילד הביתה. אינני רוצה, שהוא יסחוב אצלי שקים!"

נסעתי הביתה. החיים היו קשים.

אלה, שכבר היו מסודרים, היו "גוררים" את חייהם מיום ליום. אך עניין ההתיישבות התקדם בקושי רב. מכות רבות פגעו במתישבים: סופות, ארבה, בצורת ושאר פגעים. גם היחס של יק"א לא הצטיין בטובו. ייסורינו היו איומים. אני הייתי עובד. הייתי משתכר שתי פזות ליום. זה היה כסף רב. עבדתי שלושה ימים בשבוע. ביום החמישי היה עליי לשוב הביתה. יש צורך לגשת לעיירה, לקנות 15 ק"ג קמח ולהכין עצים, שאמא תוכל לאפות ביום השישי לחם לכל השבוע. ככה חלפו שלוש שנים בחווה ובשדות עד שהתנסינו בכל העבודות, שיש לעשותן.

(ד"ש) השכנים היו טובים מאוד. לא היה שכן, שבא מהעיירה, שלא סר אלינו לשאול לשלומנו ומה מעשינו. כל פעם היה מישהו מביא תרנגולת ואפילו שתיים או שלוש. היו משיאים לנו עצות, מה עלינו לעשות, כדי שתהייה לנו פרנסה. זה היה יפה מאוד במושבה שלנו. רוב המתיישבים היו מבסאראביה, מרוסיה ומליטא. מפולין באו יותר מאוחר.

בשנים הראשונות הייתה העבודה פרימיטיבית מאוד. היו עובדים קשה מאוד, בעזרת שוורים. כשהיה צורך לנסוע להביא קילו לחם או בשר, הייתה הדרך נמשכת יום שלם. ראשוני המהגרים סבלו שם מאוד. לא היו מים והיה עליהם להביא מים מהנהר. רק אחר-כך החלו לחפור בארות ולהציב משאבות ליד הבתים.

רופא לא היה. כשחלה מישהו, היו מובילים אותו לדומינגס, מרחק של 90 קילומטרים. היו נוסעים בעגלה רתומה לשני סוסים או בכירכרה קטנה עם סוס אחד.

היה לנו רע, כשהגענו למקום, כיוון שלא ניתן לנו כל מה שהובטח. יתכן, שאילולא ההבטחות, היינו מקבלים אחרת את פני הדברים. ברם, כיוון שבאנו מוכנים לכך, שהכל יינתן לנו ובלבד שנתייצב לעבודה, באה האכזבה. לנו היה מושג כלשהו מעבודת אדמה. אך עד שהשגנו משהו, היה קשה מאוד. קשה מכול היה הדיור.

(ב"ט) השכנים היו עוברים לידינו לראות מה שלומנו. יעצו לנו שנקח הלוואה בבנק ונקנה זוג פרות. אם חסר סוס, ישאילו לנו זוג סוסים. "צריך להירתם לעבודה", אמרו. וכך היה.

אני עצמי נרתמתי לעבודה, גידלתי תבואה. תמורת חמשת ההקטארים הראשונים של שיבולת-שועל לא הספיקה לקניית זרעים, כדי להמשיך. היה לנו שכן, שלמה ציקלוניק, יהודי פשוט, אבל אוהב לעשות טובות. אומר אני לו: "רבי שלמה, רוצה אני לזרוע חמישה הקטארים שיבולת-שועל, אבל אין לי כסף לזרעים". והוא נותן זרעים ואמר לי: "כשתקצור את התבואה, תחזיר לי שיבולת-שועל." אלה היו חיים מלאי צרות, אבל חיינו.

(ד"ש) הילדים שלנו היו עוד קטנים ועשינו בשדה כל עבודה כפי יכולתנו. נתנו לנו זוג פרות וזוג סוסים. אבל מה יצא מכל אלה? לפני שהספקנו לזכות ביבול כלשהו, כבר באה חברת יק"א ונטלה מאתנו. לא הניחו לנו להגיע להישגים כלשהם. היינו מתענים ככה במשך שנים.

אחר-כך מת אבא ואנחנו, בר ואני, עבדנו ודאגנו לשאר הילדים, וגם נתנו להם חינוך ראוי לשמו. הילדים גדלו. אט אט הסתדרנו והתחלנו לשכוח את החיים בראחוב. אעפ"כ לא שכחנו את ראחוב.

הלכו הילדים כל אחד לדרכו. אני התחתנתי ראשונה. הילדים כבר גדלו וכל אחד היה מסוגל לדאוג לעצמו, ואז הוקל לנו קצת.

בתי סופיה הלכה ללמוד, נסעה לאוניברסיטה. יום אחד באה סופיה הביתה ואומרת: "איני באה לשאול את פיכם; אני באה להודיע לכם: אני נוסעת לישראל. אעשה שם שנה וחצי ואשוב". היא עמדה בדיבורה. חזרה הביתה ואמרה, שאין היא נשארת עוד עמנו. "אם רוצים אתם לבוא עמי, מה טוב, אם לאו, אעלה

לבדי, אעבוד שם ואבוא מדי שנה לבקרכם". היא באה עוד פעם אחת והשפיעה עלינו, שנעלה עמה. הגענו, אפוא, לישראל, אך לא הרגשנו בטוב, כיוון שאין אנו יודעים את השפה. קשה לנו, בני-אדם קשישים אינם מתרגלים בקלות לחיים חדשים.

(ב"ט) גם אני עליתי לישראל למען הילדים. ידעתי, שאין אני יכול לעשות עוד הרבה בישראל. שוב לא תפיק ישראל ממני תועלת רבה. אלא מאי? הילדים. כשנולדה נכדתנו דורית וגדלה, אני מהרהר: מה יהיה? יהא עליה ללכת לבית-ספר, בין הגויים, הרי עושים שם "אילן" לחג המולד. באה הילדה ושאלה: "אבא, כלום לא נדליק אצלנו נרות על אילן?" התחלנו איפוא, להסביר לה, שיהודים אנחנו.

הבן הירשל נסע לחופשה אל חותנתו. והנה הוא חוזר ובפיו הצעה-החלטה: הוא יעלה לישראל, כיוון שהילדים הולכים וגדלים. יש כבר דני, ונעמי גם היא נולדה, וגם על דורית כבר ללכת לבית-ספר. "משום כך החלטתי לעלות לישראל." עוד כשלמד בקורדובה, החליט שעם סיום לימודיו, יעלה לישראל. תנחום, גם הוא סיים את לימודיו ובא הביתה לחופשת הקייץ ונידברו שניהם, הירשל ותַני. לילה אחד אומר תני: "הירשל רוצה לעלות לישראל." אומר אני: "בסדר. אלא, שאני רוצה להעמידכם רק על כך, שבבואכם לישראל, עליכם להיות מוכנים לדברים רבים, ועלולים אתם לנחול אכזבה." — "אבא, אנו מוכנים" — הייתה תשובתו. "בסדר. אם כן, גם אני נוסע אתכם." כתבנו, איפוא ליצחק, שעולים לישראל, והנה אנחנו כאן.

נצר למתיישבי ארגנטינה / סופיה רנדלר (שניידרמן)

אני עוד זוכרת את "פעדערמאר" (מקום ההתיישבות של משפחת טאובליב). היה מאוד קשה; האנשים עבדו שם מהבוקר עד הלילה. אבל היו עליזים ושמחים. אני זוכרת אותם גם קוראים ספר, קוראים עתונים ורבים על פוליטיקה. התחנכתי על ידי אמא כשספר או עיתון בידה. הכי נחמדה והיקרה מכל הייתה הסבתא שלי, שרה-הינדה. אשה מאוד פקחית, נמוכת קומה ויפה. ידעה להיות עם הילדים שלה: אני יודעת עד כמה ילדיה ידעו לחיות אתה. כולנו מאוד מאוד אהבנו אותה. יום אחד באה אלינו מארגנטינה לאורוגוואי. היא הייתה נהדרת. היא הייתה פייגעלע (ציפור). לפני שהיינו אומרים לה סבתא בואי, היא כבר הייתה. אצלה לא הייתה בעיה ללכת לים, ללכת לקולנוע. תמיד הייתה מסודרת, חמודה, נקייה, עליזה.

עד כמה שאני זוכרת היה תמיד אצל הורי מצב כספי קשה. אסון טבע "טורנדו" הפיל את הביית שלנו ואז אבא שלי החליט לנסוע מארגנטינה לאורוגוואי. גם שם עבדנו קשה מאוד, אבל מעולם לא איבדנו את הקשר עם ארגנטינה: עם הסבתא ועם הדודים. אח"כ קנו ההורים מכולת: עבודה קשה מאוד. אני יודעת שהם עבדו למעני בשביל לתת לי "משהו". אמי תמיד אמרה ככה: "אין לך אחים, אין לך אחיות; את צריכה משהו שיהיה לך ביד (אני בת יחידה) כמובן, אמא רצתה שאתחתן (הייתי בת 15 ומשהו).

חיי בדרום-אמריקה היו קשים מאוד. הורי, מיום שאני זוכרת את עצמי, אמרו: "אם תתחתני עם גוי, אנחנו נמות לפני שאת תתחתני איתו". אני לא יודעת למה, אבל שמעתי בקולם; הבנתי אותם - אני יהודיה ואיש לא הפריע לי בכך. הלכתי לבתי ספר כלליים. כל הגויים היו מאוד נחמדים אלי. הייתי תמיד אחת התלמידות הראשונות. איש לא קינא בי. כבת יחידה, הייתי עקשנית ובעלת לשון חדה. הכל סלחו לי. איש לא אמר "יהודיה". הייתי תמיד גדולה (גם גבוהה), שמנה, כולם פחדו ממני. כשהייתי מרביצה היו מרגישים. לא היה לי אף פעם קשה להיות יהודיה (בין גויים). סבתא עזרה לי גם בזאת - היא בישלה כשר. הייתה לה הפינה שלה במטבח. והפינה שלה ע"י השולחן; והיה לה 'געפילטע פיש' שלה, ואת הבארטש שלה, בצל-וביצים — מאכלים יהודיים. ההורים הקפידו מאוד בראש השנה או בפסח לשים מפה לבנה על השולחן וכלים יפים (בשביל אורחים), להראות לי הבדלים בין היהודים והגויים, גם זה השפיע.

נסעתי לאוניברסיטה קורדובה בארגנטינה. אז התחוללה בי מהפכה — נהפכתי להיות סוציאליסטית עקרונית. התחלתי לצאת ולבלות. עד שהפסדתי שנת לימודים והבנתי שכך זה לא יכול להימשך ההורים שלי עובדים כל כך קשה, שולחים לי הרבה כסף ואני לומדת בתנאים מאד נוחים. אז מה לעשות? טוב, ללכת לחברה יהודית.

פעם הראשונה שהלכתי, זה היה בנשף פורים. אז בחור הזמין אותי לרקוד. הדבר הראשון שאמר לי: "אז תגידי לי, איזה אוטו יש לאבא שלך?" זה נורא הפריע לי. מפני שזה היה נהוג שמה, שקונים את הבעל. אז עשיתי "חשבון" פשוט: עם גוי איני רוצה. עם היהודים המקומיים איני רוצה. אז מה? — ללמוד, ללמוד, ללמוד, ולנסוע למדינת ישראל.

אני היכרתי את ההורים שלי. האמא שלי בעלת אופי חזק מאוד. ידעתי שאם אגיד לה, המלחמה תהיה קשה. החלטתי לא להגיד מלה, אלא להכין את עצמי. למדתי, גמרתי ונסעתי לבואנוס איירס, ל״שליח״. השליח קיבל אותי יפה והתחיל לספר לי על הטוב שבמדינת ישראל. אמרתי לו: ״אדוני, עשה לי טובה. אל תספר לי שום דבר, חבל על הזמן, כי ראשית, אני לא מאמינה לך, ושנית, זה לא יעזור. גם אם רע שם אני לא אחזור בי, וחבל על הזמן. עשה לי את הניירות.״ בזה גמרתי. הוא עשה לי את הניירות. באתי הביתה. אמרתי (להורים) ״בעוד שבועיים אני נוסעת למדינת ישראל.״

ידעתי הרבה מאוד סיפורים על סבא שלי. בין הסיפורים היה גם הסיפור, שסבא שלי לא שאל אף אחד כדי לעזוב את פולין. אז אמרתי סבא שלי (הירש) היה חכם ופיכח. הוא לא שאל, הוא קם ונסע. למה לי לעשות ״כאב-לב״ להורים שלי. אקום ואסע. כשעליתי על האוניה נזכרתי מה שאמרה פעם סבתא שלי: ״כאשר עלינו על האוניה לארגנטינה חשבתי: אילו לקחתי אתי קצת פתיתים, קצת ירקות, ארזתי הכול בצרור אחד וזרקתי הכל לים — היה לנו יותר קל בארגנטינה...״

סבתא הבינה. להיות דתית בדרום אמריקה יהיה קשה. ועם הזכרונות מפולין ומראחוב זה היה קשה שבעתיים. אז, כשעליתי על האוניה, אמרתי בליבי: אני אקח את כל זכרונותיי מדרום אמריקה וכשאגיע לחיפה אזרוק אותם לים. אהיה בן אדם לגמרי חדש.

עליתי על האוניה ולא ניגשתי לראי, עד שהגעתי לחיפה. קראו לי אנשי סוכנות. לפני שהלכתי הסתכלתי בראי. אני חושבת שבאותו רגע הזדקנתי באלפיים שנה. אמרתי: ״זהו זה, בחורה חדשה לגמרי״... ניגשתי לפקיד הסוכנות לסדר הניירות. אז הוא הוציא 30 ל״י ונתן לי. אני שואלת אותו: מה זה? קחי את הכסף שיהיו לך ה-30 ל״י הראשונות בארץ. לא לקחתי, אמרתי לו ״תודה רבה״, הוצאתי 500 דולר שההורים נתנו לי במתנה.

ירדתי מהאוניה, רציתי למצוא את הדודה שלי. אז מצאתי את אנשי ראחוב הראשונים. זה היה הקוזין של אמא שלי ישעיה, איש מאוד נחמד. קיבלו אותי מאוד יפה. לקחו אותי אתם לתל-אביב, אז התחלתי לשמוע קצת על ראחוב. היו לי תוכניות משלי ואותן מימשתי מהתחלה ועד הסוף. עיקר התוכנית שלי היה לעבוד ולא לדרוש מן ההורים שלי אף פרוטה. לחיות רק מהעבודה שלי. מניין הביטחון הזה? אמרתי: סבתא שרה אמרה שצריכים לזרוק הכול לים. אני עשיתי זאת.

אחד הדברים הראשונים היה לבוא לקיבוץ דפנה. מאוד רציתי להכיר בן דוד של אמא שלי, את יצחק. למה כל כך רציתי להכיר אותו? אלה הפרינציפים הסוציאליסטיים שלי. איפה אפשר למצוא אותם? במדינת ישראל, בקיבוץ! באתי לדבר איתו. איש נחמד. הוא יעץ: קודם כל לכי לאולפן, למדי היטב עברית. אחר כך תדעי מה לעשות. שמעתי בקולו וחזרתי לאולפן. עברית לא למדתי, למדתי יידיש... הייתה לי מורה לא טובה. אנשי הסוכנות לא סימפטיים. אבל באחת מההזדמנויות אמרתי לאיש סוכנות: ״לא הסוכנות תהיה זו שתגרום לכך שאעזוב. באתי להשאר פה. ואיש לא יוציא אותי ממדינת ישראל.״

אחר כך רציתי למצוא עבודה במקצוע שלי (רפואת שיניים). הלכתי לקופת חולים בב׳ שם היה אז מנהל זקן. ד״ר ב״ב ידע לדבר לאדינו. אמרתי לו שאני רופאה ורוצה לעבוד ברפואת שיניים. אז הוא מסתכל עלי מלמעלה למטה (שקלתי אז בסך הכול 51 ק״ג) ואמר לי: ״אי נערונת נערונת, עם פרצוף כזה, את חושבת שמישהוא יאמין בך? אין פה עבודה בשבילך.״ אבל, את מדינת ישראל אני לא עוזבת.

חיפשתי הזדמנות לחזור לדפנה וסיפרתי הכל לבן-דודי יצחק. לא היכרתי את הסבא הירש שלי. אבל, כשאני שומעת אותו אני חושבת שיצחק כמוהו. הוא אמר לי אל תדאגי, תני לזמן לרוץ, והפנה אותי לד״ר אופנהיימר (מרכז מירפאות שיניים באזור הצפון) וד״ר אופנהיימר שמח מאוד לשמוע שיש רופאת שיניים. כי הוא זקוק מאוד לרופא שיניים באיזור בית-שאן. שלח אותי שמה. התחלתי לעבוד בכמה קיבוצים בעמק. במעוז-חיים יש אחד מראחוב, זאב ניצן. היכרתי אותו. יום אחד הוא בא אלי ואומר לי: סליחה ד״ר, את יודעת שאנחנו איך שהוא קרובים. שאלתי אותו איך? הוא התחיל לספר: במקרה שמעת על ראחוב? אמרתי לו, חבר, אני בת יהודים מראחוב, בוודאי ששמעתי. כתבתי לאמא לארגנטינה. סיפרתי לה שיש לי ידיד חדש במעוז חיים.

המשכתי לעבוד כדי להרוויח כסף ולנסוע הביתה. בינתיים פרצה מלחמת 6 הימים. התוצאות ידועות — מדינת ישראל נשארה במקום. אבל, איך אני משכנעת את אמא שלי שאני חיה ולא קרה לי דבר. שלחתי המון מברקים. הייתי בטוחה שאמא לא מאמינה שאני בריאה ושלמה. חשבה בטח שחסר לי משהו (רגל, יד). קניתי המון מתנות לכולם, נסעתי הביתה לארגנטינה. טיילתי בבואנוס איירס, בקורדובה, במונטבידאו ולא מצאתי אף מקום בשבילי. לא יכולתי להיות שם. חזרתי ואמרתי זאת להורים כך: ׳תראו, זה כבר לא מקום בשבילי. המקום היחיד בשבילי זאת מדינת ישראל. אתכם לא אעזוב, אם אתם לא באים איתי׳. ואז ידעתי איך ״אתפוס את אמא שלי חזק,״ ואשכנע אותה לבוא ארצה. אמרתי לה: ״תראי מאמא, אני לא יכולה להתחתן. כי כל שנה אני רוצה לבוא לראות אתכם. ואיזה בעל יתן לעבוד כל השנה ולחסוך כסף, ואחר-כך להוציא את כל הכסף לכרטיס?״ בדיוק ככה זה היה. זה שיכנע אותה לבוא למדינת ישראל.

חזרתי ארצה, ובערך לאחר שנה וחצי הם באו. חשבו שאני אתחתן והם יחזרו. אני אומנם התחתנתי ונכנסתי להריון. ההורים לא חזרו; נשארו כאן. אמרתי לאבא שלי: "המשפחות היהודיות בדרום אמריקה, אחד משניהם צריך להפסיד: או ההורים מפסידים ובאים הנה או שהילדים מפסידים ונשארים שמה. חשבוני פשוט: אני רק מתחילה לחיות, אני צריכה לבנות חיים טובים, לי ולכם. בדרום-אמריקה לא נראה לי. לכם לא יהיה חסר בישראל שום דבר חוץ מהשפה. אז אני הכרחתי אתכם לבוא לישראל" בזה ההורים מפסידים קצת. אבל לא נורא. יש להם פרנסה, יש להם פה הנכדים. במדינת ישראל, כל דבר עולה בדם. תודה לאל, לנו לא עלה בדם אלא בקצת אגואיזם. אחת משתינו, הייתה קצת יותר אגואיסטית, זה הכל.

אני חושבת שמהיום שנולדתי, ידעתי שאני נכדתו של הירש-ברל. זה מלווה אותי כל חיי. אמא שלי תמיד. אני פוחדת ממנה – תמיד עם האף למעלה. היא חינכה אותי ללכת ישר וחזק; להלחם למען הפרינציפים שלי. אני לא זוכרת מתי הייתי חלשה. אני יכולה לעשות אותו הדבר כמו כל בחור: למדנו יחד, אני פקחית כמוהו ולמה שלא אוכל לעבוד כמו הקולגים שלי. תמיד הם משתדלים להגיד לי "אבל את בחורה". טוב. בגלגול הבא אולי אהיה גבר. אני לא יודעת למה אני כל כך חזקה. הזכרונות האלה שאמא סיפרה לי על הסבא הירש, אני חיה איתם עד כדי כך שמאז שהייתי קטנה רציתי בן והבן הזה תמיד היה לו שם "צבי". מסרתי את שמו לבן שלי וזה נתן לי כוח להיות חזקה. במקצוע שלי, בצורה זו שעבדתי חודש ימים בבתי סוהר, זאת הייתה חוויה פנטסטית. אבל, אני מוכרחה עכשיו להכיר בזה, שזה היה "שוויץ" שאפילו בחור פחד לעשות את זה. אני אמרתי: האני, נכדתו של הירש-ברל אפחד?!

ילדתי את הבן והמשכתי לעבוד. ההורים שומרים על הילדים (אנחנו גרים ביחד) ומחנכים אותם. אני מוותרת על דברים אישיים: לא הולכת לבלות, לא הולכת לקולנוע, לא הולכת לחברים. אני קמה בבוקר והולכת לעבודה ומהעבודה הולכת הביתה; חוץ מהדברים המקצועיים שלי, כמו אוניברסיטה או הסתדרות רופאי שיניים. ואם כבר לצאת, אני אף פעם לא יוצאת בלי הילדים שלי ובלי ההורים שלי. כל רגע פנוי הוא בשביל המשפחה. אם זה קשה? ודאי; הכל תלוי מה שרוצים בחיים.

חיים קלים לא נותנים שום דבר; חיים קשים נותנים הרבה. כך גידלה אותי אמא שלי. יום אחד בכיתי הרבה. אמרתי לה: "מאמא אני רוצה לשבת חמש דקות בלי לעשות שום דבר". "אין דבר כזה שבן אדם יבזבז חמש דקות מהחיים שלו בלי שום דבר. או לעבוד או לקרוא, או לכתוב או לרקום משהו. לא מבזבזים זמן, אפילו לא חמש דקות," השיבה.

בסופו של דבר זה נקלט כנראה. אני לא מוכנה לבזבז חמש דקות של החיים שלי לשום דבר. לא קרה לאדם החי לפי הפרינציפים שלו שהיה לו כל כך קל. טיפול בחולים, לא בשעות מקובלות. טיפול בילדים. אני מסבירה גם להם: הבן-אדם הזה, החולה מיסכן. כואבת לו שן! מה הוא, צביקי, צריך לבכות? הוא רוצה גם את האמא קצת בביית. אבל האמא לא בביית. מצפוני נקי ואני מדברת אתו אפילו כשהוא קטן. אני מסבירה לו: "תראה ייִנגעלע אני לא בביית, לא בגלל שאני בבית קפה או במיספרה או שאני מקשקשת עם חברות. אלא, אני עובדת בעבודה טובה, המועילה לאנשים ובשביל להביא כסף הבייתה, שיהיה לך. עם עטלה אין לי בעיות. היא לגמרי רוצה להיות כמו אמא, היא רוצה להיות רופאת שיניים. אם אני אומרת לה שאני הולכת לעבוד, אז היא אומרת: "בסדר גמור"

פעולות ועד האירגון' וגילוי הלוח לזכר קדושי ראחוב / ישעיה פישמן

האירגון נוסד ב-10 באוגוסט 1952, בעת ביקורו של מר **אברהם בראפמן** מארצות הברית בישראל. תפקיד האירגון הוא לכבד את זכר הקדושים שנספו בשואה ולקיים קשר עם כל יוצאי ראחוב-אננופול והסביבה. באותה אסיפה עלו רעיונות שונים להנצחה, ביניהם הייתה הצעה לבנות שיכון ע"ש ראחוב — נוסף לאזכרה השנתית.

לוועד הראשון נבחרו: **דוד וולברג** — יושב ראש: **ישעיה פישמן** — גיזבר; **משה פרישטייר** ז"ל — מזכיר. בשנים האחרונות הצטרפו לוועד (במקום החברים שהלכו לעולמם) **אבידור רוזנבלום** — גיזבר; **ישעיה קרמר ויעקב בריק.** לאחר זמן נוספו לוועד: **פנינה תמרי** ז"ל — מנהלת; **דב מלצמן** — מרכז; **יצחק בראפמן** — יו"ר; **חייה מנדלקרן** ז"ל — גיזברות. אלה חברי הוועד שפעלו או פועלים באירגוננו בארץ.

בישיבה הר.שונה הוחלט: א. לקיים את האזכרה השנתית ביום ה' בחשוון, כי לפי עדויות מפי ניצולי השואה יום זה הוא יום הגירוש מראחוב. להודיע על כך לכל יוצאי ראחוב בארץ ובתפוצות; ב. להזמין לאזכרה חזן שיספיד את הקדושים; ג. לשכור אולם ולשלוח הזמנות לכל יוצאי ראחוב בישראל.

ביוני 1953 התקיימה אסיפת האירגון עם האורחים מארצות הברית **שרה ויודל בורנשטיין** ז"ל. **באסיפה זו נוסדה קופת גמילות חסקים.** מר **בורנשטיין** הרים תרומתו הנדיבה; גם בני עיירתנו בקנדה שלחו כספים

למטרה זו והקופה הופעלה. חלק מבני העיירה בישראל נעזרו בהלוואות הקופה. ההלוואות הן בלי ריבית; הקרן מוחזרת בשיעורים נוחים. את מתן ההלוואות מאשר הוועד.

האזכרה כאמור מתקיימת מדי שנה ולפעמים מתקיימת אסיפה נוספת, אם אורח מחו"ל הבא לבקר בארץ ומבקש להפגש עם בני העיירה.

לאחרונה השתתף הוועד בישיבות אחדות עם החברים, העוסקים בהוצאת הספר "קהילת ראחוב".

ועד הארגון בישראל, 1953.

גילוי הלוח לזכר קדושי ראחוב בהר-ציון

בעת הנסיעה באוטובוס קלחו השיחות והועלו זיכרונות על ראחוב עד הגיענו לירושלים. העלייה במדרגות להר ציון לא הייתה מן הדברים הקלים, במיוחד לקשישים. אנחות פרצו מלבבות שבורים וקרעו את שלוות הדרך העולה להר-ציון. נכנסנו לבית הכנסת. שם למדנו כמינהג המקום פרק משניות והתפללנו תפילת מנחה לזכר המושמדים. הרשל קליינמן נתבקש לעבור לפני התיבה.

הוא התפלל במידה יתירה של רגש ובלבביות. "מנחה" כזאת לא ידע להתפלל אפילו ר' ברל שוחט בערב יום-כיפור, לפני כל-נדרי. זאת הייתה תפילה של יהודי מאמין, החי מיגיע כפיו, ולבו שבור לזכר החורבן הגדול שירד על עיירתנו, ועל קרוביו בתוכה.

בעיניים דומעות התחלנו לרדת אל ה"מערות", בהן הוצבו ה"מצבות" לזכר הערים והעיירות החרבות. הנה, לוחות השייש ועליהם כתובות: לזכר קהילת לובלין, קראשניק, לודז', וארשה, ועוד ערים ועיירות ידועות. כל לוח מגלם עיר שלמה – אנשים ונשים, זקנים וילדים, שניספו כולם ביום אחד ועמם חרב כל עולמם. הנה ה"מצבה" הצנועה לזכר קדושינו, בני ראחוב.

לאחר שיצאנו מהמערה, טעמנו מהכיבוד, שהכינה חיה רוטשטיין (גולדרייך), כנהוג בימי זיכרון לנפטרים. ירדנו מן ההר ויצאנו לדרך, לבתינו.

שרידי השואה מתייחדים עם זכר הקדושים

Holocaust survivors in communion with memory of martyrs

יוצאי ראחוב/אננופול בישראל

אורנשטיין מרים — רח' הזהר 33 ת"א טל' 447625
בלומנקרנץ משה — כפר אתא.
ברון (שפס) לאה — פנקס 22 פ"ת.
בריק יעקב — רוטשילד 70 פ"ת טל' 911973 בחנות.

בריך לייב — שכ' רסקו 4 כניסה 4 כביש עכו ע"י חיפה.
גוז (פרייברג) חיה — כפר סירקין ע"י פ"ת.
גולדרייך (רוטשטיין) חיה — הרב ניכוך 2 ירושלים קרית משה.
גלובינסקי חנה — הערבה 17 חולון.
גרייצר בלה — ארנון 4 תל-אביב.
גרויער (קרמר) רבקה — דרך שלום 97 ת"א שכון עממי ג'.
(דיאמנט) יהלום יוסף — קיבוץ עין הכרמל.
דננברג (רובינשטיין) סלבה — גורדון 75 ת"א.
הוכמן (שטיינברעכער) פייגה — אילת 86 חולון.
ויינברג זאב — בילו 15 חולון.
וולברג (שלאגמאן) שושנה (ראדע) — גנסין 6 ת"א.
וורחובסקי (פישמן) חביבה — דרך שלום 89 שכון עממי ג'.
זונטג אריה — הגלבוע 13 ת"א.
זוסמן לייב — בית אבות בקרית צנג נתניה.
זעירא דב — לייב היפה 9 הרצליה.
טאובליב בר — קיבוץ דפנה.
טופול (גולדמן) רעלה — אלכסנדר ינאי 24 ת"א.
טננהולץ טלמון (שטיינברג) בלה — בן-יהודה 138 ת"א.
לבקוביץ (הוכמן) שרה — אסף שמחוני 20 באר שבע.
להמן (שטינברג) לאה — סוקולוב 23 ת"א.
מוזיקנט הירש יצחק — רח' יצחק שדה 4 חיפה.
מלצמן דב — מיכ"ל 26 ת"א.
מלצמן יהושע — ג'ורג' אליוט 8 ת"א.
מלצמן (זונטג) שרה — ג'ורג' אליוט 8 ת"א.
מנדלקרן (פרייברג) אסתר — אלכסנדר ינאי 22 ת"א. טל' 444778.
מרשיין לייב — בן זכאי 15 ב"ב.
מרשיין מרדכי — שכון חיילים משוחררים קרית שמואל ע"י חיפה.
נוסבוים חיים — יבנה.
ניצן זאב — קיבוץ מעוז-חיים.
ניצן שמואל — אנדרסן 4, רמת-אביב. טל' 418469.
סובר (מעקלר) גיטל — יגיע כפיים 15 ירושלים.
סולוביי (וואגמאן) פרידה — חפץ חיים 19 פ"ת.
עופר חוה (אלמנתו של אפרים בער) מעקלעי — חברון 15 ב"ב.
ענב (פישמן) הדסה — מושב מגשימים ע"י פ"ת.
פישמן יצחק — קיבוץ דפנה.
פישמן ישעיהו — חרוזים 6 ר"ג טל' 720532.
פליישר (טובלובִי) רוזה — ערבי נחל 7 גבעתיים — בנימין.
פרייברג דניאל — קיבוץ לוחמי הגטאות.
פרייברג שמואל — מסדה 7 גבעתיים טל' 734147.
פרידלר (ברוך) מרים — כפר סירקין ע"י פ"ת.
פריסטר פנינה — ב"ספ גרינברג טבעון.
קולטון (פלזנשואלב) שרה — הרוא"ה 231 ר"ג טל' 742339.
קורונה שלמה — רח' צה"ל 67 חיפה טל' 530583.
קינן ברוך — כ"ט בנובמבר 64 ת"א.
קליינמן מנחם — הרוא"ה 115 ר"ג טל' 786913.
קליינמן צבי — בית וגן 19 ירושלים.
קליינמן רחל-לאה — בית וגן 19 ירושלים.
קסטנבוים יעקב — הטייסים 5/6 חולון.
קסטנבוים משה — הגלעד 6/2 חולון.
קרמר ישעיהו — ישראל מסלנט 3 ת"א.
רובינשטין נתן — נחמני 47 ת"א.
רוזנבלום אביגדור — חלוצים 42 ת"א.
רוזנברג משה — רח' חכמון 21 חיפה. טל' 04-669702.
רוזנברג (שפירא) פולה — גרוזנברג 27 ת"א.
רייכרט (גולדמן) בלה — פר' שור 3 תל-אביב.

שיפרמן ווילץ — ככר מלכי ישראל 19 ת"א.
שיפרמן יוסף — ז'בוטינסקי 91 ת"א.
שיפרוביץ אהרון — זכרון יעקב 13 ת"א.
שורץ לאה — שדרות וושינגטון 21 ת"א.
שטיינברג יעקב — בודנהיימר 27 ת"א.
שטיינברג אליהו — שדרות הרצל 66 ירושלים.
שורצמן (וויינשטוק) דבורה — שומרון 11 חולון.
שטמר (רובינשטין) צפורה — נחמני 19 ת"א.
שמיד (שניצר) פלח — קלונימוס 5 ת"א.
שניידמן (טובליב) דינה — שדרות הציונות 116, חיפה.

אלה שהלכו לעולמם בישראל

בריק משה
בריק פערל
ברפמן יצחק
ברפמן מיכאל
ברנהולץ מוטל
גרינר (שילביץ') עליזה
הוכמן
הוכמן משה
היישמן (ליקסנטייל) רבקה
וולברג דוד
זילברברג שלמה

מוזיקנט לייב
מלצמן שושה
מלצמן אברהם
מנדלקר חיים
מקלר אפריים, בער
(נפגע מפגז מצרי).
פרייברג פייגעלע
פרישטייר משה
שטיינברג מלכה פערל
שפיגלשטיין הרשל
שפס יהודה-לייב

תנצ"ב

יהודה-לייב (לייבצ'י) שפס

מראשוני "החלוץ הצעיר" ו"החלוץ" בעיירה, ראשון היוצאים להכשרה ועולה ארצה כחלוץ ראשון מעיירתנו.

הוא, לייבצ'י רחב הגרם, שנחלץ תמיד לכל עבודה קשה, נפגע בתאונת עבודה בראשית עבודתו בארץ ואיבד מאור עיניו. אגודת פועלי הבניין של ההסתדרות הכללית, שלייבצ'י נמנה על חבריה, עזרה בשיקומו.

בהגיעו לפנסיה, החל לעבוד ב"מפעל לשיקום עיוורים". בלכתו ל"מפעל" לעבודתו נפל לבור שלא גודַר, נפצע קשה; התענה במכאוביו שבוע ימים ונפטר. הניח אשה.
יהא זכרו ברוך ושמור בקרבנו לעד.

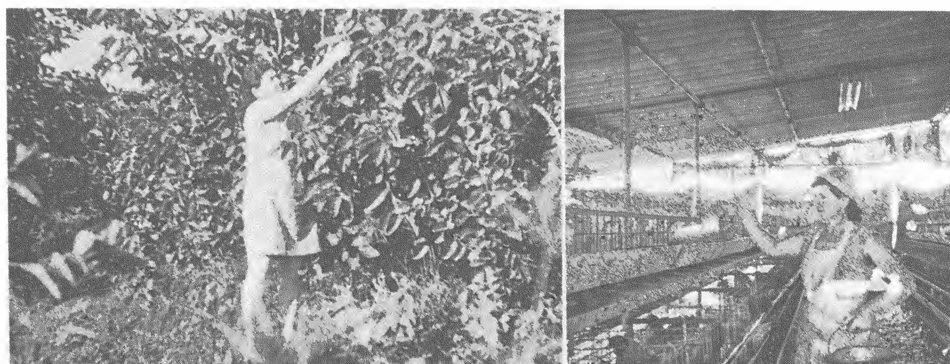
למשפחה ניחומים

בנינו בית במולדת/ הדסה ענב

חרף עשרות השנים שחלפו עודני זוכרת את הריצה; הריצה המטורפת ההיא בהרים ובגיאיות רדופת אימי הכיליון. שיטפון של כוחות אדירים עמד לבולעני, אותי החלשה והרעבה. פעמים רבות מספור חמקתי מציפורני המוות האיום והנה הגעתי הביתה.

באתי ארצה בסוף שנת 47. בתחילה הייתי בקיבוץ דפנה, אחר כך התגוררתי באבן יהודה. לבסוף, אחרי מאמצים רבים, הצטרפתי בשנת 1958 למושב "מגשימים". קיבלתי בית וחרשתי חלקת אדמה. כן קיבלתי מהסוכנות את הפרה הראשונה, שתמורתה שילמתי בשיעורים. אט אט רכשנו עוד כמה פרות. בעלי יוסף עובד בחוץ ואני עובדת במשק. בזמן הראשון סחבנו הכול בשקים על כתפינו, אחר כך רכשנו מריצה. כשמכרנו עגל וקנינו בתמורתו חמור ועגלה, נעשה יותר קל להוביל מהשדה את המספוא לפרות. במו ידיי הקמתי לול לעופות. אחר כך מכרנו את הפרות ונטענו עצי פרי. היום אוכלים רבים מפירות העצים שלנו. אני מבינה את לשונו של כל עץ: כשהוא רוצה "לשתות", וצריך להשקותו או לזבל אותו. אני דואגת שאף תולעת לא תזיק לעציי.

בעבודה קשה ובעמל רב טיפחנו משק, בנינו בית וגידלנו חמישה ילדים. ארבעה מהם נשואים ויש לנו שבעה נכדים. בעלי השתתף במלחמת סיני, במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים. הבנים **בשתי המלחמות האחרונות. הם הגנו על מולדתנו וחזרו בשלום הביתה.**

הדסה ענב – "אשת חייל" במושב מגשימים

Hadassah Enav, "woman of valor" from Moshav Magshimim

ראַכיוו / אננאָפּאָל

פרקים פון עדות און זכרון

יידיש-טייל

איבערגעזעצט און רעדאגירט: **דוד שטאָקפיש**

התוכן של ״ספר ראחוב״, החלק ביידיש
אינהאלט פון ראכיוו/אננאָפּאָל, יידיש טייל

אריינפיר

שוין דער נאָמען פון אונדזער ספר — "עדות וזכרון" — ווייזט אָן אויף די צוויי עיקרדיקע עלעמענטן, וועלכע ברענגען צום אויסדרוק זיין אינהאלט:

א. א זאמלונג פון דאָקומענטן און גביית-עדות, וועלכע זענען אויפגענומען געוואָרן נאָך דער באפרייונג אין די לאגערן אין אייראָפּע און אין די היסטאָרישע קאָמיסיעס אין פוילן. דער דאָזיקער מאטעריאל געפינט זיך איצט אין יד ושם אין ירושלים און פון דאָרט האָבן מיר באקומען אלץ וואָס האָט א שייכות צו אונדזער פארשניטענער קהילה.

ב. זכרונות און דערציילונגען, וועלכע אונדזערע לאנדסלייט האָבן ארויסגעברענגט אויפן פאפיר — סיי פון דער תקופה ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, סיי זייערע איבערלעבונגען אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופאציע פון אייראָפּע. אונדז איז שווער געווען פעסטצושטעלן וועלכע מאָמענטן שטימען מיט דער היסטאָרישער ווירקלעכקייט און וועלכע זענען בלויז א סוביעקטיווע אָפּשאצונג פון די געשעענישן. דורך א קאָנפראָנטאציע מיט אנדערע זכרונות, אָדער א פארגלייך מיט אן אנדערער ווערסיע פון די זעלבע פאסירונגען, וועט זיך אפשר לאָזן פעסטשטעלן דער אבסאָלוטער אמת. נאָר אין דעם פאל — זאָל משפטן דער לייענער.

אונדזער בוך-מאָנומענט דארף זיין דער באגלויבטער עדות פון דעם אלעמען, וואָס ס'איז געשען מיט דער ראַכיוער קהילה. דער ספר איז דאָך צונויפגעשטעלט פון מאטעריאלן געזאמלטע ביי די, וואָס האָבן אויף זייער פארפייניקטן גוף און נשמה אלץ איבערגעלעבט, אָדער געהערט פון אנדערע. דעריבער וועט איר דאָ געפינען די געשיכטע פון א יידישער געמיינדע אין פארלויף פון הונדערטער יאָרן ווי אויך וועגן דעם אנטייל פון דער שארית-הפליטה פון די ראַכיווער יידן אינעם אויפבוי פון ישראל און אין דער גאָרער וועלט.

אונדזער דור — פון אומקום און גאולה — דארף מיט דער הילף פון אזעלכע ספרים איבערוואייזן די צוקונפטיקע דורות דעם היסטאָרישן מוסר-השכל: נישט לעבן מער מיט דער אילוזיע פונעם חסד פון די פעלקער, וויל: "חסד לאומים חטאת" (משלי י"ד 34).

פילפארביק און פארשידנארטיק זענען געווען די מאטעריאלן, וועלכע מיר האָבן באקומען פארן בוך. א טייל פון זיי — נישט מער ווי רוי-מאטעריאל, נאָך נישט צום פובליקירן. ערשט נאָך א געהעריקער קירצונג און רעדאקציע, האָב איך זיך באמיט ארויס צו באקומען דערפון דעם מאקסימאלן נוצן פארן ספר.

וועגן דעם געבוי פון בוך, ווילט זיך זאָגן אָט-וואָס:

בדרך כלל איז דער רוב יזכור-ביכער געבויט לויט אן איינגעשטעלטן סטעראָטיפּ, דעריבער איז דאָ שווער עפעס צו באנייען. האָב איך געמוזט אויך אונדזער ספר איינטיילן כראָנאָלאָגיש, אין דריי חלקים:

א. די ראַכיווער קהילה — איר וווקס און אונטערגאנג.

ב. קאמף און אומקום.

ג. די שארית הפליטה — איר ווידעראויפבוי אין ישראל און אין די תפוצות.

די גרויסע צאָל אָנגעזאמלטע מאטעריאלן, ביי דער גלייכצייטיקער באגרענעצטקייט

צוליב מאטעריעלע סיבות, ווי אויך די קנאפע מיטהילף פון אנדערע, האָבן באשווערט דעם אָפקלייב און ענטגילטיקע באשטימונג, וואָס יאָ און וואָס נישט אויינגעבן אינעם בוך. דעריבער האָב איך געמוזט אָנווענדן די פאָלגנדיקע קריטעריומס בנוגע פריאָריטעט:

דערציילונג פון אן אויטענטישן עדות, אן אנטיילנעמער אין דער באשריבענער געשעעניש;

טאָגבוך צי נאָטיצן, געשריבן "אויף דער הייסער מינוט", אָדער נאָענט צו דער צייט;

דערינערונגען, געשריבענע אין א פיל שפעטערע תקופה.

אויב ס'איז אָנטשטאנען א ספק לגבי וועלכן ס'איז מאטעריאל, איז ער באשטימט געוואָרן צו א ווייטערדיקער באטראכטונג. דאקעגן אינעם חומר פון פאָלקלאָריסטישן כאראקטער און פונעם שטייגער-לעבן אין שטעטל, זענען די נעמען פארטוישט געוואָרן אויף פסעוודאָנימס, כדי ניט טרעפן עמעצן.

צו פארמיידן איבערחזרונגען, אָדער צו לאנגע אריינפירן צו די באזונדערע ארבעטן, האָב איך געהאלטן פאר נייטיק צו פאראייניקן אייניקע שאפונגען פון פארשידענע מחברים, אויב די זעלבע שילדערונג האָט זיך אָפגעשפילט אין דער אייגענער צייט און אָרט.

זייער שווערע חבלי לידה האָט אדורכגעמאכט אונדזער ספר-מאָנומענט "קהילת ראַכיוו-אַנאָפאָל", הגם נישט שטענדיק האָט געמוזט אזוי געשען. נאָר איצט, מיטן איבערגעבן די לעצטע שורות צום דרוק, מעגן מיר מאכן די ברכה "על המוגמר" — און איך וויל אין מיין נאָמען און אין נאָמען פון די וואָס האָבן געהאָלפן, הארציק באדאנקען פאר דער מיטהילף:

די לאנדסלייט אין ישראל און אין די תפוצות, וואָס מיט זייער ביישטייער האָבן זיי דערמעגלעכט דעם אָנהייב פון דער ארבעט און איר פארענדיקונג; וואָס זייערע ארטיקלען, זכרונות, טאָגביכער ווערן פארעפנטלעכט אין דעם בוך — מיין יוגנט-פריינד **דניאל פרייבערג**, וואָס האָט געזאמלט, רעקאָרדירט און אליין געשריבן אין פארלויף פון צענדליקער יאָרן און אלץ, אריינגערעכנט זיין בוך "חושך כיסה ארץ" איבערגעגעבן דער רעדאקציע פון דעם ספר. נאָך מער: דעם האָנאָראר פון דער יידיש-אויסגאבע פון דערמאָנטן בוך זיינעם האָט ער געשפענדעט פאר דעם ראַכיווער יזכור-בוך און טאקע דערמעגלעכט דעם אָנהייב פון רעאליזירן אונדזער פלאן; **יצחק בן-נון**, מיין חניך און פריינד וואָס האָט געזאמלט, סאָרטירט און אליין געשריבן פאר אונדזער בוך און גרייט געווען אויף יעדן רוף מיינעם צו העלפן מיט ראט און טאט; **לאָזער גאָלדנער**, מיין פריינד און פאָליטישער קעגנער, פון די אקטיווע טוערס אין שטעטל אינעם פראָפעסיאָנעלן פאריין און אין די לינקע קרייזן, וואָס האָט צוגעשטעלט פאר אונדזער יזכור-בוך ווערטפולן ליטערארישן מאטעריאל וועגן דער געשיכטע פון ראַכיוו און אירע יידן, ווי אויך געשילדערט א סך געשטאלטן, שטייגער און געזעלשאפטלעך לעבן אין דער אלטער היים. דאָס אלץ האָבן זיי געטאָן נישט אויף באלוינט צו ווערן – און אונדזער אנערקענונג און דאנק די דאָזיקע יידן, ווי אויך אנשטאלטן און מענטשן נישט פון ראַכיוו, וואָס האָבן זיך גינסטיק אָפגערופן און גרייט געווען צו העלפן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקענט. אזוי די מענטשן פון תל-אביבער אוניווערסיטעט און פון דער צענטראַלער ביבליאָטעק און פון בית

התפוצות; דעם מוזעאום פאר אומקום און גבורה א. נ. פון יצחק קאצענעלסאָן, און באזונדערס דעם דירעקטאָר **צבי שנער**, וואָס האָבן פאר אונדז פאָטאָגראפירט און צוגעשטעלט וואָגיקן מאטעריאל. אנערקענונג האָבן זיך פארדינט די מענטשן פון יד ושם אין ירושלים, און באזונדערס: **ד״ר ישראל גוטמאן, ד״ר י. קערמיש** און **ד״ר ש. קראקאָווסקי**, וואָס יעדער פון זיי האָט געווידמעט א סך צייט אויסצוגעפונען מאטעריאל און גלייכצייטיק געבן די אנטשפרעכיקע אָנווייזונגען וואָס האָבן מיך זייער דערמוטיקט אין דער רעדאקציאָנעלער ארבעט, פאר וועלכע נאָר איך טראָג די פאראנטוואָרטלעכקייט. די פריינד **אריה באונער**, דעם איבערזעצער אויף עברית; **ישראל טעסליט**, דער איבערזעצער און רעדאקטאָר פון ענגליש-טייל; **דוד שטאָקפיש**, איבערזעצער און רעדאקטאָר פון יידיש-טייל, וואָס האָט מיט זיין לאנגיאָריקער דערפארונג עטוואָס אנדערש צונויפגעשטעלט דעם יידיש-טייל פון בוך, ווי אין העברעיש און אין ענגליש. זיי אלע האָבן אריינגעלייגט א סך מי און גוטן ווילן.

צום לעצט — דעם פערסאָנאל און פארוואלטער פון דער דרוקעריי ״טכנוסדר״ אין תל-אביב, וואָס נישט געקוקט אויף דער קאָמפליצירטקייט און אפילו ״קאָפּווייטיק״ ביים ארויסגעבן אזא בוך, האָט זיי ניט אָפּגעהאלטן פון אויספירן צו דער צייט א סאָלידע ארבעט.

די אלע — א דאנק און אנערקענונג.

תל-אביב, אָקטאָבער 1978 **רעדאקטאָר: ש. נ.**

(פונעם אריינפיר צום עברית-טייל און ענגליש-טייל)

א וואָרט פון רעדאקטאָר פון יידיש-טייל

נאָכן באקומען פון פריינד שמואל ניצן, רעדאקטאָר פון ספר ״ראכיוו-אַננאָפּאָל״ דעם מאטעריאל וועלכער איז געווען באשטימט פארן יידיש-טייל פון דעם בוך, איז גרויס געווען מיין שטוינונג און פארווונדערונג פון דער באַדייטנדיקער צאָל זכרונות און שילדערונגען פון שטעטל, וועלכע יידן פון ראכיוו האָבן בשפע אָנגעשריבן פארן ספר-מאָנומענט לזכר זייער פארשניטענער קהילה. נאָר אזא גרויסע צאָל פארשריבענע בלעטער דארף מען לייענען מיט דער גרעסטער אויפמערקזאומקייט, זיי סאָרטירן און רעדאגירן, כדי דעם רוי-מאטעריאל צו פארוואנדלען אין לייען-מאטעריאל. לויט די פאראנענע ארבעטן, האָב איך געפונען פאר נייטיק איינצוטיילן דעם יידיש-טייל אין די פאָלגנדיקע פיר אָפּטיילונגען:

1) דאָס שטעטל ביזן חורבן (געשיכטע, שטייגער, געזעלשאפטלעך לעבן).
2) אומקום און ווידערשטאנד.
3) פערזענלעכקייטן, טיפּן, געשטאלטן.
4) ראכיווער יידן אין די תפוצות.

איך בין טיף איבערצייגט, אז דער יידיש-טייל איז א נאטירלעכע דערגאנצונג צו די טיילן און עברית און ענגליש. אלע דריי אָפּטיילונגען שפיגלען אָפּ טריי און ערלעך די געשיכטע, אויפבלי און אונטערגאנג פון א יידישער קהילה אין פוילן.

ד. ש.

א

דאָס שטעטל ביז דעם חורבן

● געשיכטע ● שטייגער ● געזעלשאפטלעך לעבן

יידן אין ראַכיוו / שמואל ניצן

דער אָנהײַב פונעם יידישן ישוב און זיין סוף

אויפן רעכטן ברעג פון דער ווייסל, וועלכע הייבט אָן איר פלוס אין די מיט שניי באדעקטע קארפאטן-בערג אין דרום פון פוילן און דערפירט אירע וואסערן צום באלטישן ים אויף צפון, האָבן די פאָספאָריטן-גרעבער אנטדעקט אין יאָר 1927/8 אלטערטימלעכע קברים און טיילן פון מענטשלעכע סקעלעטן. ארכעאָלאָגן האָבן פעסטגעשטעלט, לויט די דאָזיקע און אנדערע אויסגראָבונגען, אז דאָס זענען איבערבלייבן פון א מענטשלעכן ישוב פון דער נעאָליטישער תקופה (א 4,500 יאָר פאר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג)[1]. אָבער נישט דאָס אינטערעסירט אונדז. דער פאָרשער וואָס וועט קומען זוכן שפורן פון ישובים פון היסטאָרישע תקופות, וועט אויך געפונען א סך לעגענדעס און דערציילונגען וועגן געשעענישן און געשיכטעס וועלכע האָבן זיך אָפגעשפּילט אויף דעם אָרט, וואָס האָט אין 12טן אָדער 13טן יאָרהונדערט זיך גערופן ראַכיוו, און שפּעטער -- אַננאָפּאָל[2]. וואָס אונדז אינטערעסירט דאָ, זענען — די ראַכיווער, ד"ה די יידן פון ראַכיוו.

פון ווען אָן ראַכיווער? ווען זענען אויף יענעם אָרט געקומען די ערשטע יידן און געגרינדעט א רומפולע קהילה? געהאנדלט, פּראָדוצירט און זיך מפרנס געווען בכבוד; געבוירן קינדער און נאָך דער פּטירה האָט מען די יידן קובר געווען אויפן "אלטן" און "נייעס" בית-עלמין, ביז משיח וועט קומען... פון דאנען האָבן א טייל יונגטלעכע אויסגעוואנדערט אין די גרויסע שטעט אָדער אויף יענער זייט ים. (נאָך אין סוף פון 19טן יאָרהונדערט), ווייל דאָס אָרט איז פאר זיי געווען צו קליין. טאקע אויסגעוואנדערט, אָבער ניט פארלאָזט זייער געבורט-שטעטל אין וועלכן מ'האָט איבערגעלאָזט די נאָענטסטע און טייערסטע, ווי אויך די קברים פון די אור-עלטערן. זיי האָבן תמיד געדענקט די קינדער און יוגנט-יאָרן און מיט בענקשאפט דערמאָנט די פעלדער און וועלדער אין דער געגנט. ווער ס'האָט זיך געקענט דערלויבן, האָט אָפט באזוכט דאָס שטעטל און זיך געטראָפן מיט חברים און פריינד.

שווער איז פעסטצושטעלן א דאטע פונם אָנהייב פון יידישן ישוב אין ראַכיוו. לויט פארשידענע ווערסיעס, איז דאָס פאָרגעקומען צווישן 16טן און 18טן יאָרהונדערט. ס'איז אָבער באוווסט און באוויזן געוואָרן, אז ראַכיווער יידן האָבן געבילדעט 80% פון דער אלגעמיינער צאָל איינוווינערס און אין פארלויף פון 200 יאָר זייער פיל בייגעשטייערט צו דער עקאָנאָמישער און געזעלשאפטלעכער אנטוויקלונג פון שטעטל און אומגעגנט[3]. זיי האָבן דערפאר זוכה געווען די אנערקענונג און אפשאצונג פון די מאכט-אָרגאנען.

א ווענדפונקט צום שלעכטן איז פאָרגעקומען שוין אין דער ערשטער וועלט-מלחמה. הגם דאָס שטעטל איז געווען ווייט פון א גרענעץ, איז עס אָבער צוליב איר סטראטעגישער לאגע, געווען פארמישט אין יעדן אינטערנאציאָנאלן קאָנפליקט. דאָ איז אדורך די פראָנט-ליניע אין די מלחמה-יאָרן 1918-1914. אלע איינוווינערס האָט מען עוואקוירט און דאָס שטעטל איז כמעט חרוב געוואָרן[4].

נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, שוין אין אומאָפּהענגיקן פוילן, ווען ס'האָט זיך פארשפרייט דער אנטיסעמיטיזם, זענען אויך די ראכיווער שטארק פאראָרעמט געוואָרן. דער באָדן האָט גענומען ברענען אונטער זייערע פיס. א טייל יוגנטלעכע האָבן גענומען זוכן אן אויסוועג.

אין די צוואנציקער יאָרן האָבן זיי זיך אָרגאניזירט אין "השומר הצעיר" און אין "החלוץ", מיטן ציל עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל, נאָר פיל האָבן זיך אנטוישט אָדער געוואָרן מיד. איז געקומען די צווייטע כוואליע פון "יונגע חלוצים" אין אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן. די האָבן מער מצליח געווען -- נאָר צום גרויסן באדויערן, צו שפּעט און צו ווינציק פון זיי. צי קענען מיר זיך טרייסטן דערמיט, וואָס פיל פון זיי זענען דאָך געקומען אין לאנד, דאָ זיך אקלימאטיזירט און אויפגעשטעלט זייערע היימען -- אין קיבוץ, אין דאָרף און אין שטאָט; זיי האָבן זוכה געווען צו זיין צווישן די בויערס און באשיצערס פון דער יידישער מדינה. נאָכן חורבן, זענען צו זיי צוגעשטאנען א טייל פון דער שארית הפליטה, די לעבנגעבליבענע פון דעם גרויסן אומגליק. אנדערע פון די איבערגעבליבענע נאָכן חורבן, האָבן געפונען א מיקלט ביי זייערע משפחות אויף יענער זייט ים.

לאָזט זיך דען פארגעסן אונדזערע הונדערטער שוועסטער און ברידער וואָס האָבן געקענט זיין מיט אונדז דאָ? בלויז זייער געדעכעניש איז געבליבן אין אונדזער זכרון...ראַכיוו, דאָס שפרודלדיקע יידישע שטעטל, מיט איר ברויזנדיקער יוגנט -- די דאָזיקע ראַכיוו איז מער נישטאָ. צוזאמען מיטן נאצישן אָקופּאנט, האָבן אויך אונדזערע קריסטלעכע שכנים פון שטעטל און ארומיקע דערפער, געהאָלפן אדורכפירן די מאָרד-מלאכה איבער די יידן. זיי בארויבן פון דעם וואס איז מיט זייער מי און פראצע אנגעזאמלט געוואָרן אין משך פון דורות. פון ראַכיוו-אננאָפּאָל איז נישט געבליבן קיין זכר. איינער פון אונדזערע לאנדסלייט, וואָס האָט דאָרט באזוכט אין די זעכציקער יאָרן, פארענדיקט אזוי זיין שילדערונג:

"גרויסע בלאָקן פון מאָדערנע, גרויסע הייזער. עלעקטרישע באלייכטונג אויף ברוקירטע גאסן. אויפן אָרט פון דער פייערלעשער-שאָפע, איז אויפגעשטעלט געוואָרן א שיינע קינאָ- און טעאטער-געביידע. די פאָספאָריטן-גרובנס פּראָדוצירן מיט דער הילף פון

דער נייעסטער טעכנאָלאָגיע. אפילו א טעכנישע שול איז דאָרט פאראן... נאָר מען הערט נישט מער דעם גמרא-ניגון פון ישיבה-בחורים מיט די געקרייזלטע פיאות. די לאָקאלן פון די פאראיינען און אָרגאניזאציעס, וואָס זענען תמיד פול געווען מיט ברויזנדיקער יוגנט, זענען געבליבן טויט-שטיל. אין ראַכיוו זענען מער נישטאָ קיין יידן"...[5].

אָט פרובירן מיר רעקאָנסטרואירן דאָס לעבן פון די ראַכיוווער יידן אין שטעטל — פאר זיך גופא און פאר די קומענדיקע דורות, זיי זאָלן וויסן זייער אָפשטאם; דעם לעבנס-שטייגער פון זייערע עלטערן און אור-עלטערן. בלאט צו בלאט זענען צונויפגעזאמלט געוואָרן זכרונות, גביית עדות און רעקאָרדירטע דערציילונגען פון ראַכיוווער אין דער גאָרער וועלט.

אויף איינער פון די ראכיווער גאסן
באחד מן הרחובות בראחוב

דעמאָגראפישע אָנגאבן וועגן ראַכיווער יידן

מיר וועלן זיך דאָ באנוצן מיט די ציפערן, וועלכע ווערן געברענגט אין די בייגעלייגטע טאבעלעס צום בוך פון היסטאָריקער פראָפ' רפאל מאהלער,[6], באזירט אויף דער ציילונג פון דער יידישער באפעלקערונג אין פוילן, אדורכגעפירט סוף 1764 און אָנהייב 1765. פראָפ' מאהלער האלט, אז די דאָזיקע ציילונג איז זייער וויכטיק צוליב עטלעכע טעמים, און דער עיקרדיקסטער פון זיי איז דער: זי איז אדורכגעפירט געוואָרן עטלעכע יאָר פאר דער צעטיילונג פון פוילן. די צעטיילונג האָט נישט בלויז געענדערט די פאָליטישע לאגע פון די יידן אין מזרח אייראָפע אליין, ווייל דער פונאנדערפאל פון פוילן איז געשען אין דער צייט ווען עס האָט געקראכט דער אלטער, פעאָדאלער ווירטשאפטלעכער סיסטעם און ס'איז דערשינען דער מאָדערנער קאפיטאליזם. פאראן אין דער ציילונג א בילד פונעם יידישן קיבוץ אין מזרח אייראָפע, א מין סוף פון א תקופה אין דער געשיכטע פון יידן. דאָס איז די אויפבלי-תקופה פון דער חסידישער באוועגונג — א בולטער סימן און רעזולטאט פון דער ירידה פונעם היערארכישן קהילה-לעבן, אויפן פאָן פונעם פונאנדערפאל פון פעאָדאלן סיסטעם אין דער מלוכה.

לגבי דער געשיכטע פון אונדזער קהילה, ראַכיוו, איז אין מאהלער'ס פאָרשונג פאראן א באזונדערע חשיבות, ווייל דערפון לאָזן זיך ארויסציען אייניקע מסקנות:

א. אין יענער תקופה (מיט העכער 200 יאָר צוריק) האָט די יידישע קהילה אין ראַכיוו געציילט איבער

250 נפשות, דערפון 22% — אין פינף ארומיקע דערפער. דערביי נעמען מיר אָן, אז די ציילונג גיט נישט איבער די אמתדיקע לאגע, **צוליב פארשידענע סיבות**[7].

ב. אין יענער תקופה איז אונדזער קהילה געווען גוט אָרגאניזירט, אויב זי האָט אויך געקענט ארומנעמען די יידן פון די ארומיקע דערפער און זיי געבן אירע באדינונגען[8].

ג. אז די קהילה איז געווען פארוואָרצלט אויפן אָרט מיט א סך יאָרן פריער, לאָזט זיך לערנען פון דעם פאקט, אז פון די 20 הייזער אין שטעטל, זענען 19 געווען דאָס אייגנטום פון יידן.

די טאבעלע "דער וווּקס פון דער יידישער באפעלקערונג" (אין פארגלייך מיט דער אלגעמיינער צאָל איינוווינערס אין שטעטל), האָבן מיר גענומען פונעם חיבור פון וס"פ און פון די מאטעריאלן וועלכע ס'האָט אונדז צוגעשטעלט "יד ושם".

הערות

1. אויף איין אָרט האָט מען געפונען 2 ארונ'ס פון געשטאָרבענע. אין איינעם פון זיי א האק, **אויסגעארבעט פון שטיין**. (לויט וס"פ: 30).

2. דאָרט, לויט דעם אריינפיר אין "סלאָוווניק געאָגראפיטשני" ("געאָגראפישער ווערטערבוך"), באנד 15. בעת דער הערשאפט פון פוילישן קיניג באלעסלאַוו שמיאלי, האָט די פרוי אַננאַ ראכאָוואַ צעטיילט די ערד אירע צוויי זין, וואָס זענען אבער געווען פארנומען מיט פירן צווישן זיך מלחמות. נאָך דעם ווי זי האָט דארט אויפגעשטעלט א קלויסטער אויפן נאָמען פון איר פאַטראָנין, די הייליקע אַננאַ, האָט מען דעם ישוב א נאָמען געגעבן אננאָפּאָל. זע דעם הערב פון שטעטל.

3. זע וועגן דעם אין דער אויסגעצייכנטער מאָנאָגראפיע פון ל. גאָלדנער, "די וויכטיקע ראל———"

4. זע "משני עברי הוויסלה".

5. "דער לעצטער וועג".

6. רפאל מאַהלער — "יידן אין אמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן", ווארשע 1958.

7. צווישן אנדערע מאָטיוון ווערט דערמאָנט: א. דער ווילן אויסצובאהאלטן די אָרעמע שיכטן (ווייל די ציילונג איז דאָך געמאכט געוואָרן כדי איינצומאָנען דעם קאָפּ-שטייער); ב. די אומפינקטלעכקייט ביים איבערגעבן דעם עלטער פון די זויג-קינדער; דער ווילן אויסצובאַהאַלטן די נעמען פון יוגנטלעכע, וועלכע מ'האָט באדאַרפט מאָביליזירן אין דער ארמיי.

8. זע ביי ל. גאָלדנער "די וויכטיקן ראָל פון אמאָליקן ראַכיוו", וואָס שטארקט די סברה, אז יידן האָבן דאָרט געוווינט א לענגערע צייט פריער.

די וויכטיקע ראָל פון יידן אין ראַכיוו / לאָזער גאָלדנער

פאראן געשיכטלעכע באווייזן, אז אָנהייבנדיק פון 19טן יאָרהונדערט, האָבן די יידן פון אונדזער שטעטל געשפּילט א וויכטיקע ראָל אינעם אלגעמיינעם, קולטור-געזעלשאפטלעכן לעבן. יידן האָבן מיטגעהאָלפן צו שאפן שולן פאר אלע בירגער, אָן אונטערשייד פון נאציאָנאלער אָנגעהעריקייט. יידישע קינדער האָבן געלערנט די פוילישע און רוסישע שפּראכן נישט נאָר אין חדרים, נאָר אויך אין אלגעמיינע שולן. דער רב, מורה-הוראה און "דאָזאָר בוזשניטשני" האָבן געפירט א פארצווייגטע רעליגיעזע טעטיקייט צווישן דער יידישער באפעלקערונג. די קהילה, ווי דער פאָרשטייער פון די יידן, איז געווען פריווילעגירט פון דער מאכט.

פארברייטערונג פון דער עקאָנאָמישער באזע און די איניציאטיוו צו עפענען אן אלגעמיינע שול

יידישע סוחרים פלעגן נעמען אין אַרענדע גיטער, וועמענס אייגנטימער זענען געווען פריצים אָדער מאָנאַסטירן, ווי אויך אונטערנעמונגען פון פריוואטע בעלי-הבתים. די עיקרדיקע באשעפטיקונג פון יידישע בעלי-מלאכות איז געווען: שוסטעריי, שניידעריי, קירזשנעריי און אנדערע פאכן. די סטאטיסטיק פון יענע יאָרן באווייזט, אז די מצווה פון פריה ורביה איז געוואָרן אָפּגעהיטן. יידן, קיין עין-הרע, האָבן זיך געמערט און געפרוכפּערט. חתונות, ברית'ן און מזל-טוב'ס — זענען געווען אן אָפּטע דערשיינונג, און צוליב דעם האָט דער גובערניאלער קאָמיסאר פאר אינערלעכע און רעליגיעזע ענינים באוויליקט צו באשעפטיקן א ספּעציעלן באאמטן אין דער אָפּטיילונג פאר חתונות און געבורטן.

ס'איז כדאי צו דערמאָנען, אז ראַכיוו-אַננאָפּאָל איז אין יענער תקופה געווען א **שטאָט** מיט א בירגערמייסטער, נישט ווי אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט-מלחמות — א קליינע "אָסאדע" (ישוב). בשעתו איז ראַכיוו געווען א פּעריפעריע פון אננאָפּאָל. און הגם צווישן ביידע ישובים האָבן געהערשט אנטאגאָניסטישע באציונגען, איז אָבער די טענדענץ געווען: פאראייניקן זיי אין א שטאָט.

דערצו האָט געצווּנגען די געאָגראַפישע לאגע, ווי דאָס ווערט געזאָגט אינעם באריכט פונעם וואָיט פון דער ראַכיווער גמינע:

"אין צוזאמענהאנג מיט דער פאראָרדענונג פון ווילגעבוירענעס נאטשאלניק, נומ' 2632-18/6 8, האָב איך דעם כבוד צו בעטן אַרויסצוגעבן א נייע פאראָרדענונג דעם בירגערמייסטער פון אַננאָפּאָל, ער זאָל צווינגען די בירגער פון דער שטאָט אונטערצושרייבן דעם פּראָטאָקאָל וועגן אויפהאלטן אַ שול מיט לערערס, אויף וועלכן 76 יידן האָבן אויסגעדריקט דעם ווילן אונטערצושרייבן. דאקעגן 20 קריסטן, ווּעמענס נעמען פיגורירן, האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו געבן זייערע אונטערשריפן. אַזוי ווי ראַכיוו און אַננאָפּאָל שטעלן מיט זיך פאָר איין גאנצעס, וואָלט איין שול געקענט באפרידיקן אויך די קינדער פון אונדזער געגנט און נאָר מיט ראַכיוו צוזאמען, וועט פארזיכערט ווערן איר עקזיסטענץ".

אונטערשריפטן: וואָיט — ציראן; שרייבער — מאזורקעוויטש.

צווישן די יידישע אונטערשריפטן פיגורירן: משה באָרענשטיין, לייב טאבער, מאנעס וורא‍ָנצבערג, יאנקל הארענפעלד, אברהם שער, לייב לעווקאָוויטש, הענעך לעכציער, נחמן פויגל, אליהו מעקלער, יצחק בראפמאן, נפתלי שוויעטשקענבוים, רחל וואגמאן, לייב מילשטיין, מאטיס שעפס, אהרון גאָטליב, דוד גאָלדרייך, מרדכי לייב בריק, אליהו קליינמאן און אנדערע.

צווישן די קריסטלעכע נעמען, פיגורירט מיט זיין אונטערשריפט, נאר דער גראף יוזעף גראַבאָווסקי. די וואָס האָבן נישט געוואָלט אונטערשרייבן: סטאניסלאוו מיכאלסקי, וווּיטשעך קוזשמיעזש, מיכאל שטשעפּאנסקי, קאזשימיעזש לעשטשינסקי, אנטאָני טארקאָווסקי און אנדערע.

דער דאָזיקער ראַפּאָרט באווייזט די קאָנסעקווענטע שטעלונג פון די אַננאָפּאָלער יידן צום פּראָבלעם פון בילדונג.

אויף אן אלגעמיינע פארזאמלונג ("סכאָד") פון די ראכיווער בירגער, האָט דער וואָיט ציראַן דערקלערט דעם פארזאמלטן עולם מיט גרויס אנערקענונג לגבי די 76 יידישע אונטערשריפטן, ווי א באַווייז פון פארשטאנד און גוטן ווילן פון די אננאַפּאָלער "סטאראָזאקאָנני". דער שרייבער מאזורקעוויטש האָט שטארק געלויבט די יידן פאר זייער געטרייער באציונג צו דער אויפלעבונג פון מסחר, קרעמעריי, האנטווערקעריי, בויונג, ערד-ארבעט, ווי אויך פון דער קולטור אין שטעטל, צו וועלכע די יידן האָבן צוגעטראָגן א גרויסן און וויכטיקן צושטייער.

יידישע סוחרים האָבן אויסגעבריייטערט די באזע פון האַנדל נישט נאָר אין שטעטל גופא, נאָר אויך אין אנדערע ערטער פון דער כעלעמער גוּבערניע. ווייזט אויס, אז יידן האַבן געהאט גוטע קעפ צום האנדל. ס'האָבן נישט געפעלט קיין איניציאַטיוון אויף אָנצובינדן קאָנטאקטן מיט גוטבאַזיצערס, רעליגיעזע אנשטאלטן, מיט אייגנטימערס פון ברויערייען, קרעטשמעס, פארוואלטערס פון וועלדער, שטיינהאַקערייען און אנדערע.

א לובלינער מעקלער האָט זיך ספּעציעל מטריח געווען (6 טעג רייזע אהין-און-צוריק), כדי זיך באקענען מיט ר' הערש בערקאָוויטש, ווּעמען ער האָט געמעקלערט אן אַרענדע פון 500 ביימער אויסצוהאקן אויף האָלץ ביי די מאָנאַכינס "וויעלעבני-וויזיטקעס" (הייליקער זאקאָן). ר' הערש האָט זיך נישט געפוילט, אריינגעפאָרן קיין לובלין, כדי אונטערצוהאנדלען מיט די פארוואלטערס און שליסן דעם פאלגנדיקן קאָנטראַקט:

"צווישן דעם פינאנס-אמט ביי די לובלינער וויעלעבני-וויזיטקעס פון איין זייט, און הערש בערקאָוויטש פון דער צווייטער זייט. דעם פינאנס-אמט גיט איבער אין ארענדע הערש בערקאָוויטשן פון 24סטן מאַי 1810, ביז אין קומענדיקן יאָר אין זעלבן טאָג, 500 ביימער, פון וועלכע ער מוז ארויספירן דאָס געהאקטע האָלץ פון וואלד, וועלכער איז אן אייגנטום פון די וויעלעבני-וויזיטקעס. פאר דעם וועט הערש בערקאוויטש באצאָלן, אין זילבערנע מטבעות, 500 פוילישע זלאָטעס. אלע שטייערן וועט ער צאָלן אויף אייגענע קאָסטן. אויסער דעם איז בערקאָוויטש פארפליכטעט צו געבן אויף דער הייליקייט פון קלויסטער — צווײ שיינע, יונגע קעלבלעך. אז מען וועט דארפן – אויך בראָנפן, ביר פאר דער הייליקער הויכגעשעצטער פארוואלטונג. און דאן: איין טאָפּ בראנפן, צוויי 16-טעפּיקע פעסלעך ביר, געבן אין קאָסטן-פרייז. בערקאָוויטש ווערט געוואָרנט, אז פארן פארשפּר״יטן פייער אין וואלד צוליב זיין שולד, מוז ער דעקן אלע שאָדנס."

דעם קאָנטראקט האָבן אונטערגעשריבן: די באפולמעכטיקטע פון לובלינער קלויסטער — עלזשביעטא קוטשינסקא און, אויף העברעיש, הערש בערקאָוויטש.

די משפחה אָלשעווסקי האָט געהאט אַן אייגענע קרעטשמע און ברויעריי. צוליב די שלעכטע געשעפטן, האָבן זיי געמוזט אויף א געוויסע צייט אָפּשטעלן דעם האנדל. ס'איז נישט געווען קיין אנדערע ברירה. ווי נאָר פארדינגען די ברויעריי מיט דער קרעטשמע א פעיקן, קלוגן מענטשן, וואָס זאָל זיין מסוגל צו דעקן די שטייערן און פארוואנדלען די שוואך-פראָספּערירנדיקע געשעפטן אין אַ קוואל פון הכנסה און פרנסה.

ר' אהרון לעווקאָוויטש, א גרויסער סוחר, איז געווען באקאנט פון זיינע געלונגענע איינפאלן. ער האָט זיך אונטערגענומען ארויסצופירן די קרעטשמע מיט דער ברויעריי פונעם קריזיס, צי עווענטועלן באנקראָט. אדרבה, לייענט:

"א הייליקער אָפּמאַך צווישן ווינצענטי און קאַטאַזשינע אָלשעווסקי פון איין זייט, און אהרון לעווקאָוויטש פון אננאָפּאָל — פון דער צווייטער זייט. די אָלשעווסקיס פאַרדינגען זייער ברויערײַ און קרעטשמע, וועלכע שטייען נישט ווייט פון דער ווייסל, דעם איינוווינער פון אננאָפּאָל אהרן לעווקאָוויטש, אויף א יאָר צייט, מיט מעגלעכקייטן צו פאַרלענגערן יעדן יאָר; צו באַצאָלן פאָרויס, אין זילבערנע מטבעות, 450 פוילישע זלאָטעס. אלע שטייערן אין פינאַנס-אמט וועט ער זעלבסט צאָלן. אהרן לעווקאָוויטש איז מחויב צו פאַרקויפן אין קאָסטן-פרייז א טאָפּ "גאָזשאַלקע" (בראָנפן) מיט א טאָפּ ביר די בעלי-בתים, ווי אויך די ראַטמענער אין אננאָפּאָל צו יעדער צייט, ווען נאָר זיי וועלן פאַרלאַנגען. אהרן לעווקאָוויטש איז פאַרפליכטעט נישט צו באָרגן פאַר דעם שניט מענטשן, וועלכע זענען קנעכט ביי יענעם. דער קאָנטראַקט איז גילטיק פון 19 יוני 1811."
אונטערשריפטן: אָלשעווסקי; לעווקאָוויטש.

ר' אהרן האָט זיך גענומען צו דער ארבעט. קודם-כל טראָגט ער איבער די קרעטשמע אין מיטן מאַרק, נישט ווייט פון די וואָנצבערגס. די ערשטע צייט האָט ער געשטעלט קלענערע פרייזן פאַר זיינע געטראַנקען. ער האָט אויסרעמאָנטירט די ברויערײַ, כמיעל (האָפּן) האָט ער געקויפט ביים גראַף אין ראַכיוו. לעווקאָוויטש איז בארימט געוואָרן מיט דער הויכער קוואַליטעט פון זיין משקה.

אננאָפּאָלער יידן האָבן זיך געוויצלט: "מיט בלויז חכמה, קען מען קיין קנאַקער נישט זיין. מזל, מזל דאַרף מען האָבן." ווי ס'האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, איז דאָס נישט געווען קיין צופאַל. לעווקאָוויטש איז געבוירן געוואָרן אין אַ הייבל...

גרינדונג פון א יידיש שפּיטאָל

צווישן די גרעסטע קרעמער און סוחרים, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט קהלישע ענינים, זענען געווען: לייב פרישטייער, מאַנעס וואָנצבערג, משה באָרענשטיין, מאַניעס בראַפמאַן און רחל וואַגמאַן. זיי זענען געווען פון די ערשטע גרינדערס פון יידישן שפּיטאָל אין אננאָפּאָל.

צום חנוכת-הבית איז געקומען די פּני פון שטעטל, מיטן בירגערמייסטער בראש. דעם גרעסטן שבח האָבן באַקומען די איניציאַטאָרן. דער בירגערמייסטער האָט זייער גערימט די יידן פאַר זייער רירעוודיקייט און גרויסע אויפטוען. דער רב ר' נחמן רובינשטיין האָט געבענטשט די איניציאַטאָרן, וואָס "צוגלייך מיט די גרויסשטעטישע קלוגע יידן פון וואַרשע, לאָדזש, קראָקע, האָבן זיי געשאַפן א יידיש שפּיטאָל אין שטעטל. זאָל דאָס שפּיטאָל תמיד זיין ליידיק!" — האָט דער רב אויסגערופן. "יידן זאָלן שטענדיק געזונט און שטאַרק זיין; נאָר שמחות זאָלן זיין ביי אונדז! זאָלן זיך יידן מערן און מערן — **אמן** ואמן". די ברכה פון אננאָפּאָלער רב איז אויף א לאַנגער צייט מקויים געוואָרן.

חתונות, געבורטן און רעגיסטראַציע פון די געבוירענע

די סטאַטיסטיק פון חתונות-געבורטן אין אונדזער שטעטל באַווייזט, אַז פון 1826 ביז אין די פופציקער יאָרן, זענען אין אננאָפּאָל פאָרגעקומען צוויי חתונות א חודש. איז טאַקע געווען לוסטיק און פריילעך אין שטעטל. אַן אייגענע קאַפּעליע מיט יידישע כלי-זמרים, אויך א מאַרשעליק. די נגידים האָבן אויסגעגעבן זייערע קינדער זייער יונג: בחורים צו 18, און מיידלעך — צו 16 יאָר. די בעלי-מלאכות האָבן א ביסל "פאַרשפּעטיקט" — מן הסתם צוליב נדן, האָט מען חתונה געמאַכט אין די עלטערע יאָרן. אויך דער "קלאַסן-אונטערשייד" איז געוואָרן אָפּגעהיט: ביים ריידן א שידוך האָט געשפּילט א וויכטיקע ראָל די אָפּשטאַמונג, דער יחוס. ס'זענען געווען פאַלן, אַז אַן אלמן אין די יאָרן, פון בעסערן שטאַנד, האָט חתונה געהאַט מיט א יידיש דאָרפס-מיידל, אָדער מיט א יונגע, שיינע טאָכטער פון א פאַראָרעמטן קליינהענדלער. אמאָל איז דאָס אויך געווען א מצווה צו "באַגליקן" אַן אָרעמע יתומה.

אָט זענען אייניקע חתונה-אַקטן:

"דעם 28סטן יוני 1830, 10 א זייגער פרי, האָבן זיך צוגעשטעלט אין שטאָטראַט: דער סטאַראָזאַקאָנני רב נחמן רובינשטיין, צוזאַמען מיט יצחק טאַובער, 68 יאָר אלט (זיינע עלטערן אברהם און מרים לעבן נישט — געהאַט א שענק), אין דער זעלבער צייט זענען געקומען צוויי עדות: דוד מעקלער, א מלמד, און אברהם קאָרענפעלד, א גבאי. באַלד נאָך זיי איז געקומען רחלע וואַגן, 17 יאָר אלט (אירע עלטערן האָבן געהאַנדלט מיט קעלבלעך — לעבן נישט), א יתומה פון דאָרף אַפּעטשקי. די צוויי עדות האָבן באַשטעטיקט, אַז נעכטן ניין אָוונט איז געשטעלט געוואָרן א חופּה און יצחק טאַובער האָט מקדש געווען די בתולה רחלע וואַגן.
אונטערשריפטן: רובינשטיין, מעקלער, קאָרנפעלד, טאַובער און וואַגן.

"דעם 1טן סעפּטעמבער 1830, 9 פרי, האָבן זיך צוגעשטעלט אין מאַגיסטראַט: דער רב נחמן רובינשטיין, יאַנקל בראַפמאַן, 58 יאָר אלט, אַן אלמן. די עלטערן: לייבוש און בלומע מעלהענדלער (די מוטער לעבט נישט), ווי אויך פריידע לוקסענטייל, 16 יאָר אלט. די עלטערן: יצחק און מיטל (דער פאָטער לעבט נישט). עדות — יוסף גאַסטאַן, א שמש און דוד גאָלדרייך, האָבן באַשטעטיקט, אַז נעכטן דריי נאָכמיטאָג האָט יאַנקל בראַפמאַן מקדש געווען די בתולה פריידל לוקסענטייל.
אונטערשריפטן: רובינשטיין, גאַסטאַן, גאָלדרייך, בראַפמאַן, לוקסענטייל."

"דעם 14טן יאַנואַר 1831, האָבן זיך צוגעשטעלט אין מאַגיסטראַט: דער רב נחמן רובינשטיין און אברהם מאַנדעלקער — 21 יאָר אלט. זיינע עלטערן שעיה און מינדל פאַרנעמען זיך מיט שפּעקולאַציע. צוזאַמען מיט אים איז געקומען יענטע ווייס, 18 יאָר אלט.

עלטערן: פסח און מאַלע פון יוניוו, לעבן פון האנדל. די עדות: משה בעדער, א גבאי, און ישראל וויינבערג, א מלמד. זיי באשטעטיקן, אז נעכטן 9.30 אָוונט, האָט אַברהם מאַנדעלקער מקדש געווען די אשה יענטע ווייס.
אונטערשריפטן: רובינשטיין, בעדער, וויינבערג, מאנדעלקער און ווייס."

"דעם 19טן יוני 1830, האָבן זיך צוגעשטעלט אין מאגיסטראט· דער מורה-הוראה לייב עדעלבערג און משה קאַפּטאַן, 19 יאָר אלט. דער פאָטער לעבט נישט. די מוטער — אַ שניידערין. אין דער זעלבער צייט איז געקומען דבורה שטיינברענער, 25 יאָר אלט. די מוטער לעבט נישט. דער פאָטער הערש לעבט פון ארבעט. די עדות דוד מעקלער און ישעיה מאנדעלקער באשטעטיקן, אז נעכטן 7 אָוונט, האָט משה קאַפּטאַן מקדש געווען די בתולה דבורה שטיינברענער." (עס קומען אונטערשריפטן פון די אויבנאויסגערעכנטע).

"היינט 10 אזייגער פרי, האָבן זיך צוגעשטעלט דער מורה-הוראה לייב עדעלסבארג, אברהם שערמאַן, 24 יאָר אלט. די עלטערן הערש און פייגע שנײדערס, ווי אויך רחל שערער, 26 יאָר אלט. די עלטערן שמחה און לאה, געלעבט פון ארבעט. די עדות הלל גאָלדרייך און אברהם שער באשטעטיקן, אז אברהם שערמאַן האָט נעכטן אין אוונט מקדש געווען רחל שערער."
(אונטערשריפטן פון די אויסגערעכנטע.)

א סברה, אז דער אלטער רב ר' נחמן רובינשטיין, האָט אין א מזלדיקער שעה געוווּנטשן די יידן, זיי זאָלן זיך מערן און פרוכפערן. א ביסל דאגות האָט מען געהאט טאקע מיט די ניי-געבוירענע. נאָך דעם אקט פון מילה, האָט דער פאָטער, באזאמען מיט דער הייבאם, וואָס האָט אָפּגענומען דאָס קינד ביי דער געווינערין, געמוזט עס צוטראָגן אין מאגיסטראַט, כדי צונויפשטעלן דעם געבורט-אקט.

"דעם 13 דעצעמבער 1832, האָבן זיך צוגעשטעלט אין מאגיסטראט דער סטאראָזאקאָנני לייב שעפּס, א שניידער, 36 יאָר אלט, פון אננאָפּאָל, מיט צוויי עדות משה בעדער און משה פישמאַן. לייב שעפּס האָט מיט זיך מיטגעבראכט א געמלט קינד, וואָס איז געבוירן געוואָרן דאָ, אין אננאָפּאָל, דעם 4טן דעצעמבער 1832, 3 אזייגער נאָך מיטאָג. די מוטער פעסע שטאַמט פון די גאָטליבס. דאָס קינד האָט באקומען א נאָמען: דוד."
(אונטערשריפטן פון די אנוועזנדיקע).

"דעם 18טן אויגוסט 1850 האָבן זיך צוגעשטעלט אין מאגיסטראט: מאנעס בראפמאן, א קרעמער פון אננאָפּאָל, 30 יאָר אלט. די עדות: דוד מעקלער און הלל גאָלדרייך. מאנעס בראפמאן האָט געוויזן א געמלט קינד, וואָס איז געבוירן געוואָרן דעם 8טן אויגוסט 1850, 6 אָוונט, דאָ, אין אננאָפּאָל. די מוטער האָדעס שטאמט פון די טאָובערס. דאס קינד האָט באקומען דעם נאמען: משה.
(אונטערשריפטן פון די אנוועזנדיקע).

איך דערמאָן זיך, ווי אין די צוואנציקער יאָרן, האָט משה מאנעסעס (מיין זיידנס א ברודער), וואָס האָט געוווינט אין א קליין, ענג שטיבעלע ביי מיין מאמען, געפלעגט שילדערן, ממש פלאסטיש מאָלן, א ריי געשטאלטן פון אָנגעזעענע יידן, וועגן וועלכע זיין פאָטער מאנעס האָט אים דערציילט:

יום-טוב צייט — זאָגט משה בראפמאן — האָט זיין פאָטער זיך אוועקגעזעצט אין דעם טיפן פאָטעל, ארום אים, ביים טיש, די זין און טעכטער, פאר וועמען ער האָט אנגעהויבן דערציילן פארשידענע מעשיות, אויפטוען, פאסירונגען, חכמות און זעלטענע איינפאלן פון קלוגע יידן אין די אלטע צייטן. מיין זיידע יצחק פלעגט אין אזא פאל ווייזן מיטן פינגער, אז זיין ברודער משה גראָט אינגאנצן אריין אין זיין פאָטער ר' מאנעס קרעמער. משה האָט פארמאָגט א סך הומאָר. ביים זשעסטיקולירן, האָט אים עטוואָס געשטערט די רעכטע האנט, וועלכע איז שטענדיק געווען פארדעקט מיט א ריין, ווייס נאָזטיכל (צוליב אן עקזעמע). ס'האָט זיך געגלוסט אים צו הערן, קוקן אויף זיין לאנגער, שיינער באָרד מיט די צוויי קוועלנדיקע אויגן. ער האָט איינגעצויגן דעם שניפּס שטייפער צום האלדז, ווי ס'איז געווען זיין טבע און פאָרגעשטעלט, זייער פאמעלעך און גענוי, בילדער פון יענע צייטן.

משה דערציילט, ווי א קרוב פון די בראפמאנעס, א ייד אן עושר, איז צו די 58 יאָר געוואָרן אן אלמן. שדכנים האָבן ביי אים נישט פארמאכט די טיר. בלויז דעם שדכן מרדכי וויזענבערג איז געלונגען צו פארקנסן אים מיט א שיין, יונג מיידל, אָן אַ טאַטן, פון אָן אָרעמע משפחה. משה האָט מיט א שמייכעלע אויף די ליפן נאָכדערציילט, ווי דער שדכן האָט איינגעשאצט דער מיידלס מוטער די גרויסע גליקן וואָס דערווארטן איר טאָכטער. מיט פונאנדערגעפירטע הענט, פרוווט משה נאָכמאכן דעם שדכן: "ווייסט כאָטש ווער עס איז דער בראפמאן, און פון וואָס פארא יחסנים ער שטאמט? ו'אָס גאנצע עשירות וואָס ר' יאנקל בראפמאן פארמאָגט, וועט דאָך סוף-כל-סוף זיין דיין טאָכטערס. פון דעם גרויסן רייכטום, וועט סטייען פאר דיר און פאר דיינע קלענערע קינדער ר' יאנקל איז א דימענטענער מענטש, אָן א גאל. ס'איז דען עפּעס א צופאַל? ווער קען נישט די בראפמאַנס פון זייער גוטסקייט?"... (און דאָ, מיט אן איראָנישן שמייכל, ווינקט ער זיך איבער מיט זיין ברודער יצחק, ווי עס וואָלט געווען פונקט פארקערט). "פאר זייערס א גראָשן קאָן מען נישט שטארבן. און איצט — דער כבוד! זיין ערשט ווייב האָט געטראָגן א בלויען, זיידענעם שלאָפראָק, מיט טערקישע בלומען, קאָלירטע שיך און אויסגעצייכנטע קליידער. מילא, פון גאָלד און צירונג איז דאָך אָפּגערעדט." (מיט א געלעכטער זאָגט משה צו יצחקן: "דאָס איז אזוי אמת ויציב, ווי מיין טאטע איז געווען א קצב").

און משה דערציילט ווייטער ווי אזוי דער שדכן האָט פאָרגעשטעלט ר' יאנקלען: "יאנקל איז גאָר נישט קיין אלטער מאן. אז ער גייט אין מיטן מארק, ציטערן די שטיינער. די שיינע, ברייטע, בלאָנדע באָרד מיט

די עטלעכע ווייסע שנורלעך אין דער מיט, גיבן אים צו א מאיעסטאטישן אויסזען. סך-הכל איז ער פאר די שישים. פון זיין פנים שלאָגט א פרישקייט. און א הארץ האָט ער — ווי א טויב״... (דא האָבן ביידע ברידער זיך צעלאכט): ״אָוואַ! אָוואַ. מ׳האָט שוין געזען אזעלכע זאכן: מען נעמט א יונגן מענטשן און אויפן גלייכן וועג צעברעכט ער א פוס, אָדער, רחמנא לצלן, אן אנדער אומגליק. מיט אים, זעסטו, וועט דיין טאָכטער אויסלעבן אירע יאָרן אין ווילטאָג. די בראפמאנס לעבן לאנג, ביז אין טיפן עלטער. זיי לעבן איבער די ווייבער. זי וועט עלטער ווערן, האָבן מיט מזל קינדערלעך — וועט זיך ביי זיי אלץ אויסגלייכן״...

אפשר איז דאָס דער יאנקל בראפמאן פון די אויסגעפונענע ארכיוו-מאטעריאלן, וואָס משה בראפמאן האָט אזוי טרעפלעך געשילדערט זיין געשטאלט?

״אין די אלטע צייטן — האָט משה פאָרגעזעצט זיין דערציילונג — האָט דער פאָטער פון ניי-געבוירענע, צוזאמען מיט דער הייבאַם, א צען טעג נאָך דער מילה, געמוזט טראָגן דאָס פיצעלע קינד אין מאגיסטראט צום פארשרייבן, כדי צונויפשטעלן דעם געבורט-אקט. דער באאמטער האָט אויפגעדעקט דאָס קינד, כדי פעסטשטעלן דעם געשלעכט: א ילד אָדער א ילדה. נישט איינמאָל האָבן צוליב שלעכטע וועטערן זיך געטראָפן פארשידענע קאָמפליקאציעס. האָט מען טאקע אָנגעהויבן קלערן: וואָס טאָן?

אויף אן אסיפה פון בכבודיקע און קלוגע יידן פון שטעטל, איז מען געקומען צום אויספיר, אז בעסער וואָלט געווען, דער באאמטער פון שטאָטראט זאָל קומען אין שטוב צו דער געווינערין, כדי פעסטצושטעלן דעם געבורט. און אפשר וואָלט געווען א סברא, צו ווענדן זיך דירעקט אין דער גובערניע קיין כעלם? — האָט אויסגעפירט איינער פון די פארזאמלטע״

אָבער משה דערמאָנט די חכמה פון פאָרשטייער פון דער קהלה, ר׳ פנחס מילשטיין, וואָס האָט פאָרגעשלאָגן צו געבן א פעטן פדיון דעם באאמטן וויטשעך שטשעפאנסקי, און ביי יעדן קומען צום בעל-ברית, צוגרייטן לעקעך מיט בראנפן...

געוואגטע פראָטעסטן קעגן די צארישע שיקאנעס און גזירות

פון דעם וואָס איז דאָ דערציילט געוואָרן, קאָן מען מיינען, אז יידן אין אמאָליקע צייטן האָבן געלעבט נאָר מיט שימחות. ניין, ס׳איז נישט געווען אזוי. יעדע תקופה האָט מיט זיך געברענגט אומגעריכטע גזירות, וואָס האָבן פארשטערט דעם נאָרמאלן לעבנס-שטייגער פון די יידן, גורם געווען פאַרצווייפלונג און צרות. אין יענע צייטן איז ארויס א געזעץ, וואָס פארווערט די יידן צו טראָגן זייער טראדיציאָנעלע קליידונג, ווי אויך אָפשערן באָרד און פיאות און אנדערע פורעניות.

די אלע אקציעס האָבן געטראָגן א בולטן אנטיסעמיטישן כאראקטער.

לאָמיר זיך באקענען מיט דעם אנטי-יידישן געזעץ:

״מלוכה-פאראָרדענונג:

״די קאָמיסיע פאר אינערלעכע און גייסטלעכע ענינים איז מודיע דער יידישער באפעלקערונג: אויפן סמך פון דעם געזעץ פון 19טן יולי 1848, נומ. 13,199, ווערט פארבאָטן צו טראָגן די קליידונג, וואָס זאָל זיך אונטערשיידן מיט דעם אויסזען פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג אין לאנד. דאָס געזעץ נעמט נישט ארום ראטמענער און סטאראָזאקאָננע גייסטלעכע.

ס׳ווערט פארבאָטן צו טראָגן זיידענע קאפאָטעס, לאנגע רעקלעך, פעלץ-היטלען, לאנגע קאפאָטעס, יידישע היטלען, קאַפלען, הויזן פון קורצן שניט, שיך, באָרד און פיאות, לאנגע האָר איבער די שלייפן. יונגע מאנסבילן ווערט פארבאָטן צו טראגן פארוויקלטע, געקרייזלטע פיאות. אנשטאט די אלטע קליידונג, זענען די יידן מחוייב צו טראָגן אזא קליידונג, ווי די אנדערע איינוווינערס פון קיניגרייך פוילן — דעם רוסישן שניט: א לאנגן ראָק ביז איבער די קני, ווי די רוסישע סוחרים.

די יידישע פרויען ווערט פארבאָטן צו טראָגן טורבאנעס, בינדע-שלייפלעך, קליידער צוגעשניטענע אין יידישער פאָרם, קאָלירטע פאַנטאָפל, טייערע אויסגעהאָפטענע קליידער און צירונג. רבנים און מורה-הוראות ווערן פראָטאָקולאריש פארפליכטעט נישט לאָזן ביי דער חופה (חופה וקידושין) אראָפנעמען ביי די ווייבער די האָר פון די קעפ. אויב די יידישע פרויען ווילן נישט אויפדעקן די קעפ, קאָנען זיי טראָגן קופקעס, נידעריק איבערן שטערן, ווי אויך שייטלען — צוליב דער הויט-קראנקייט פון קאָפּ. כדי זיך איבערצייגן, צי די יידישע ווייבער זענען נישט איבערגעשריטן דעם פארבאָט, קאָן מען מאכן א רעוויזיע (פון דער ארטיקער מאכט). ווער ס׳וועט זיך צו דער פאראָרדענונג נישט צופאסן, קאָנען אנגעווענדעט ווערן, צווישן אנדערן, פאָלגנדע שטראָפן:

1) איזאָלירן אין אויסבעסערונג-הויז ביז צוויי יאָר.

2) אוועקשיקן אין מיליטער. אויב נישט פעיק צום מיליטער-דינסט, איז אין אויסבעסערונג הויז, אדער אין שטראָף-באטאליאָנען, מיט א טערמין פון 10 ביז 12 יאָר.״

דער אויפרוף איז געוואָרן פאנאנדערגעקלעפט אויף די ווענט פון גרעסערע הייזער.

אין א באריכט פון א קאָמיסאר צום גובערניאלן פאָרשטייער פון דער אינערן-קאָמיסיע (נומ. 3/8/11), ווערט איבערגעגעבן מיט פרטים, ווי אזוי דאָס געזעץ ווערט איינגעפירט און וואָס פארא מיטלען עס באנוצט די פאָליציי:

״נאָכן פארעפנטלעכן דאָס געזעץ, איז אין די שטעטלעך געוואָרן א בהלה. די פאָליציי איז אויף דער וואך אין די מיטאָג-שעהן. ווען פרומע יינגלעך קערן זיך צוריק פון בית-המדרש, קריכן די פאָליצאנטן ארויס פון זייערע באהעלטענישן און כאפן די

וידערשפעניקע. ווען מען ס׳געלונגט צו כאפן, שערן׳ זיי אָפּ די באָרד און פּיאות. מיט דעם ביסל האָר דעפּילירן זיי, לשם דעמאָנסטראַציע, כדי אָפּצושרעקן אַנדערע. די מלמדים לערנען מיט די קינדער ביי זיך, אין פאַרשלאָסענע שטובן. אויף די גאַסן באַווייזן זיך שוין ייִדן אין קליידונג, לויטן רוסישן סטיל, אָבער מיט פּיאות פאַרלייגט אונטער די אויערן. די ווייבער פּיה׳ן די מענער, וואָס מאַכן דעם אָנשטעל פון הינקעדיקע, כדי אַ פּאָליציאַנט זאָל נישט האָבן קיין שליטה און צוטריט. קיין חתונות, צי אַנדערע שמחות, קומען נישט פאָר. אָוונט-צייט קומט מען זיך צוזאַמען אין געהיים. ייִדישע מאַמעס פאַרוואַרפן אויף זייערע קינדער האַנטעכער, פּלעשלעך, אָדער פאַרבונדן גאָר מיט אַ טיכל דאָס פּנים, כדי צו מאַכן אַן אָנשטעל פון ציין-ווייטאַק. אָבער די גוט אויסגעשולטע פּאָליציי דעקט אַלץ אויף צו דער צייט.

קאָמיסאַר: אַנדזשעי קוניצקי.

דעם דראַסטישן כאַראַקטער פון געזעץ און פון פּאָליציי-טעראָר, וואָס ווערט באַזונדער אַנגעווענדט קעגן רעליגיעזע, באַווייזט דער פּראָטעסט פון ייִדן, וואָס שרעקן זיך נישט פאַר קיין שום דיסקרימינאַציע-געזעצן און אָן פּחד דערלויבן זיי זיך צו שיקן אַן אָנקלאַגע דעם 22טן אַפּריל 1849, צום גובערנאַטאָר פון מלוכה-ראַט. די ייִדן פון אַננאָפּאָל באַקלאָגן זיך אויף דער פּאָליציי, אַז זי באַנוצט זיך מיט די סאַמע ברוטאַלסטע מיטלען, דער עיקר קעגן די, וואָס צו דער רוסישער קליידונג, טראָגן זיי בערד. די ייִדן פון אַננאָפּאָל באַשולדיקן די פּאָליציי אין אַ נישט ריכטיקער אינטערפּרעטירונג פון דער פאַראָרדענונג. די פּאָליציי קלייבט נישט איבער אין קיין מיטלען, כדי צו צווינגען די ייִדן זיך אָפּצוזאָגן פון דעם וואָס איז טיף פאַרבאָרגן אין זייערע הערצער פון דור-דורות. זיי בעטן אַ סוף מאַכן צו דעם ווילקיר און אומגערעכטיקייט.

די אָנקלאַגע האָבן אונטערגעשריבן: אסתר וויינבערג, אַ קרעמערין און יצחק מאיר גאָלדרייך, אַ זייף-אַרבעטער.

די אָנקלאַגע פון אַננאָפּאָלער ייִדן צום גובערנאַטאָר איז ניט נאָר אַ שטאַרקער פּראָטעסט קעגן ראַסיסטישע געזעצן און ברוטאַלן טעראָר פון דער פּאָליציי, נאָר באַווייזן אויך נאַציאָנאַלע סאָלידאַריטעט: די צוויי אונטערשריפטן ריידן פאַר זיך אַליין — אין אָנבליק פון אַ געפאַר וועלכע באַדראָט ייִדן, שאַפט זיך אַ געאייניקטער פראָנט. אין יענע צייטן, איז עס געווען אַ געוואַגטער שריט, אַ העלדישער ווידערשטאַנד.

אין די אַרכיוו-מאַטעריאַלן געפינט זיך אַ פּראָטאָקאָל (נומ׳ 15 פון 10 דעצעמבער 1849) וועלכער באַווייזט אַז נאָך דער אינטערווענץ פון די אַננאָפּאָלער ייִדן ביי די העכסטע מלוכה-אָרגאַנען, איז אין שטעטל געקומען אַ הויכער באַאַמטער פון גובערניאַלן ראָט פאַר אינערלעכע ענייִנים, וואָס האָט זיך געטראָפן מיט די פאָרשטייערס פון די אָרטיקע ייִדן.

״היינט, דעם 10טן דעצעמבער 1849, מעלדעט דער בירגערמייסטער פון אַננאָפּאָל, יאַן בעלציק, האָבן מיר דעם כבוד צו באַערן דעם אַלמעכטיקן ראַטגעבער פון די העכסטע מלוכה-אָרגאַנען, סטאַניסלאַוו בירנאַצקי, און זיין סעקרעטאַר לודוויק שליווינסקי. אויפן פאַרלאַנג פון ראַטגעבער — האָט זיך געשטעלט אַ דעלעגאַציע פון סטאַראָזאַקאַנני, פון פאָלגנדע פּערזאָנען:

דער רב נחמן רובינשטיין, די שוחטים שמואל שיינמאַן און הערש זילבער; דער מורה-הוראה עדעלבערג, נחמן פויגל, משה באָרנשטיין, משה פישמאַן, יצחק מאיר גאָלדרייך, אהרון לעווקאָוויטש, אסתר וויינבערג, אברהם טייטעלמאַן, מאַנעס בראַפמאַן, שלמה בריק, דוד פרישטייער און אליהו קליינמאַן.

דער ראַטגעבער קלערט אויף דעם ציל פון זיין קומען. אים גייט פּשוט אין אַריינברענגען קלאָרקייט, לויט זיין מיינונג, אין דער נישט ריכטיקער אינטערפּרעטאַציע דורך די ייִדן די מלוכהשע פאַראָרדענונג. ער באַמיט זיך צו באַווייזן, אַז דאָס געזעץ איז אויסן מאָדערניזאַציע און פאָרשריט, צופּאַסן דעם אויסערלעכן אויסזען פון די סטאַראָזאַקאַנני צום אייראָפּעישן סטיל. ער פאַשטייט נישט די עקשנות פון די ייִדן, וואָס שטרעבן איינצוהאַלטן קאָנסערוואַטיווע טראַדיציעס. צווישן אַנדערע שטעלט ער די פראַגע: ״צי איז דאָס געזעץ, לויט דער ייִדישער אינטערפּרעטאַציע, וואָס דערלויבט נישט די ייִדן צו טראָגן קיין שטריימלען, נישט שערן די האָר ביי די ווייבער פאַר דער חופּה — אין קעגנזאַץ מיט די דינים פון דער תורה? אויב דאָס געזעץ איז נישט פּאַסיק מיט אייער גלויבן, טאָ צו וואָס פירן אַזאַ עקשנותדיקן קאַמף קעגן מלכות? צי ווייסט איר דען נישט, אַז יעדע מלוכה-פאַראָרדענונג מוז אויסגעפירט ווערן? געהאָרכזאַמקייט פאַרפּליכטעט יעדן בירגער אין לאַנד.

צום סוף פון זיין רעדע האָט ער פאַרלאַנגט, אַז די אונטערגעשריבענע אויף דער פּראָטעסט-אָנקלאַגע זאָלן זיך פאַרשטעלן. פון זייערע ערטער האָבן זיך באַוויזן אסתר וויינבערג און יצחק מאיר גאָלדרייך.

אין איר אַרויסטרעטונג, האָט אסתר וויינבערג דערקלערט צווישן אַנדערן:

״הויכגעשעצטער מלוכה-מאַן!

קודם-כל, וויל איך באַמערקן, אַז נישט מיר, די ייִדן, פירן אַן אַנטי-מלוכהשע טעטיקייט, נאָר אַז קעגן אונדז, די ייִדן, איז אויפגעהויבן געוואָרן אַ העץ-קאַמפּאַניע. איר, געלויבטער האַר, ווייסט גאַנץ גוט, אַז דאָס האָב איך און יצחק מאיר גאָלדרייך אונטערגעשריבן אויף דער היגער פּאָליציי די אָנקלאַגע, אין וועלכע מיר, ייִדן פון אַננאָפּאָל, האָבן אויסגעדריקט אונדזער פּיין און צער. כ׳בעט אייך, חשובער מלוכה-פאָרשטייער, זאָגט מיר, צי טאַקע אַזעלכע גרויסע עבירות און פאַרברעכנס באַגייען מיר, ייִדן,

אז מען דראָט זיי מיט אויסבעסערונג-הייזער און פארשיקונג אויף צענער יארן? די דאָזיקע הארבע שטראָף איז צוגעגרייט פאר וועמען — פאר דעם ביסל יידן, וואָס קענען זיך נישט שיידן מיט די נאציאנאלע טראדיציעס, ווי שטריימלען און אַנדערע מלבושים. אין אָנבליק פון יעדער נייער גזירה, ווערן מיר יידן — הפקר. נישטאָ ווו צו זוכן שוץ. מען מאכט אונדז צו שפּאָט, מען רייצט אונדזערע נאַציאָנאַלע געפילן. איר קאָנט זיך פאָרשטעלן, אידעלער מאן, וואָס מיר לעבן איבער. גאנצע ימים טרערן גיסן אויס די יידישע מאמעס איבער זייערע אויסגעצאַפּלטע קינדער. מיט הארץ-קלאפעניש קוקט מען אַויס דאָס קינד, צי עס וועט צוריק קומען אָן סימנים פון קלעפּ, מיט זיינע געקרייזלטע פּיאַהלעך, וועלכע זענען א צירונג פאר א טייל עלטערן. טראָגן דען נישט געוויסע יידן קיין לאנגע הויזן? טראָגט דען יעדער ייד א שטריימל? צי יעדע יידישע פרוי שערט זיך די האָר פאר דער חופּה? האָט די מלוכה געמוזט אַרויסגעבן אזא שארף געזעץ קעגן א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, ביי וועלכע די טראדיציע שפּילט אזא וויכטיקע ראָל אין לעבן, ווי די גראַנאטענע קאשקעטן מיט די גלאנציקע דאַשקעס ביי נישט-יידן? צי איז הומאניטאַר צו צווינגען די טיף-גלויביקע מענטשן זיך אָפּצוזאָגן פון די זינט דור-דורות איינגעוואָרצלטע אייגנשאפטן?

דער שטאטישער פלומפ
משאבת-מים בעיירה

מיט הונדערטער יאָרן צוריק האָט מען יידן אַין שפּאַניע געצוווּנגען זיך אָפּצוזאָגן פון דער אמונה. מ'האָט זיי אָנגעטאָן די שרעקלעכסטע צרות, די סאמע טייוולאָנישע מיטלען פון די אינקוויזיטאָרן, ווי ברענען לעבעדיקערהייט אויף די שייטערהויפנס. מ'האָט פייער-שפּיזן צוגעלייגט צו זייערע לייבער. געוואָרפן לעבעדיקע קינדער אין די צעגליטע קאלכאויוונס, פאר די אויגן פון זייערע עלטערן. דאָך האָבן די אלע יסורים נישט געבראָכן דעם שטאַרקן ווילן פון די געפּייניקטע און אויסגעמאטערטע יידן. די לעבן געבליבענע האָבן געבויט אונטערערדישע היילן און דאָרט מתפּלל געווען צו גאָט. אין רוימישן געטאָ זענען די יידן אדורכגעגאנגען אלע שבעה מדורי גיהנום און נישט אָפּגעטראָטן פון זייער אמונה. יידן האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. אין דעם באשטייט טאַקע אונדזער גבורה."

און דער ביטעס-שרייבער קליינמאַן האָט געזאָגט צווישן אנדערן:

"הויכגעשעצטער מלוכה-מאַן!

פרעגט דעם בירגערמייסטער פון אונדזער שטעטל, זאָל ער זאָגן, ווי מיר יידן, האָבן אין פאַרלויף פון א סך יארן, צוזאמען מיט אלע בירגער פון שטאָט, אנטוויקלט א לעבעדיקע טעטיקייט אויף אלע געביטן. אין דעם וואָס ס'איז ביז היינט געשאַפן געוואָרן אין שטעטל, ווי אין דער געגנט, איז פאראן אונדזער גרויסער ביישטייער. און נישט נאָר דאָס! יידישע זעלנער און אָפיצירן האָבן צוזאמען מיט קריסטן אוועקגעגעבן זייערע לעבנס פאר דער אומאָפּהענגיקייט פון אונדזער לאַנד. הויכע יידישע מיליטער-לייט זענען דורך פאַרשידענע וועגן געקומען פון אויסלאַנד, כדי צו קעמפן מיט די, וואָס האָבן מיט געוואַלט צוגערויבט די פרייהייט פון פּוילישן פאָלק. ווער ווייסט, צי אָט די יידישע גיבורים האָבן פאַרן טויט נישט איבערגעחזרט די זעלבע ווערטער, פון פּירשט פּאָניאַטאָווסקי, וואָס איז אומגעקומען אין די טיפענישן פון דער ווּעלסטרי: "גאָט האָט אונדז אָנפאַרטרויט צו היטן דעם כבוד פון אונדזער פאָלק — און צוריק געבן דעם כבוד וועלן מיר נאָר אים"...

און איצט פרעג איך אייך, גרויסער האַר — און איר פרעגט זיך נאָך העכער: פאַרוואָס קומט אונדז, יידן, אזא נישט פאַרדינטן דאַנק? "

צוליב דער אנטוויקלונג פון שאַרפע פּאָליטישע קאַמפן מצד די פּוילישע פּאַטריאָטן קעגן דער צארישער אונטערדריקונג, האָט זיך פאַרשאַרפט, דער טעראָר — און צוזאמען דערמיט האָט זיך אָנגעהויבן א כוואַליע פון אַנטיסעמיטישע עקסצעסן. אין אלע סיטואַציעס, האָט מען קודם-כל אויסגעפונען דעם ייד ווי דער שולדיקער. מיט דער הילף פון דער קירכע, זענען ליקווידירט געוואָרן די שולן, ווו ס'האָבן געלערנט צוזאמען יידישע און נישט-יידישע קינדער. די גלחים האָבן געטענהט, אז קריסטלעכע קינדער דאַרפן נישט לערנען צוזאמען מיט יידישע קינדער.

אין אַננאָפּאָל איז ליקווידירט געוואָרן די שול, ווי אויך דאָס יידישע שפּיטאָל. די קלויסטער-מאַכט האָט איינגעאָרדנט דאס שפיטאל אין גאָשטשעראַדאָוו, אונטער איר השפּעה.

לויט דעם דאָקומענט 16/19, איז ארויס א געזעץ אָפּצוטיילן אַננאָפּאָל פון ראַכיוו און שאַפן א באַזונדערע גמינע אַננאָפּאָל.

אין די שווערע צייטן, האָבן יידן געלערנט אין געהיים זייערע קינדער שרייבן און לייענען יידיש. צווישן די וואָס האָבן מיט געוואַגטקייט און אָן פחד זיך איינגעשטעלט צו ווענדן זיך צו די העכסטע מלוכה-אינסטאַנצן מיט א ביטע, אויף רוסיש, מיט דער פאָדערונג צו דערלויבן לערנען יידישע קינדער אין זייער שפּראַך — איז געווען דער מלמד אהרון בורשטין.

13 נאָוועמבער, 1900 יאָר.

איך דער אונטן אונטערגעשריבענער מלמד אהרן בורשטיין, וואָס פירט א חדר אין שטעטל אַננאָפּאָל, באַשטעטיק דערמיט, אז איך פאַרפליכטע זיך, אין פאַרלויף פון א חודש פונעם טאָג ווען איך שרייב אונטער דעם דאָקומענט, צו פירן אונטערהאַנדלונגען מיטן אָרטיקן לערער, צו אונטעררירכטן רוסיש די תלמידים פון חדר; אויסרייניקן די געביידע פון חדר; שאַפן אַ געהעריקע צאָל בענק, און בכלל, טוען דאָס איבעריקע, וואָס וועט זיך ארויסווייזן פאַר נייטיק און זיך אונטערוואַרפן אלע פאַראָרדענונגען פון נאַטשאַלניק.

אונטערשריפט: אַהרון בורשטין.

די אויטענטישקייט פון די אונטערשריפטן פון מלמד אהרן בורשטיין, וואָס האָט זיך אונטערגעשריבן אין יידיש, און פון דעם איבערזעצער פון דעם דאָקומענט: בנימין שלייער פון 13 נאָוועמבער 1900 יאָר — באַשטעטיקט:

דער וואָיט פון דער גמינע (פּאַוולאָווסקי).

די פּאָליטיש-געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון דער יידישער יוגנט צווישן ביידע וועלט-מלחמות

קיין ראַכיוו זענען אָפט געקומען שליחים פון פאַרשידענע פּאַרטייען, וואָס די צענטראַלע אין וואַרשע האָט זיי געשיקט ווי רעפערענטן, צי פאַר אינסטרוקטאַרישער און אָרגאַניזאַציאָנעלער ארבעט. די אלע געסט האָבן הויך געשאַצט און אפילו מקנא געווען די ברייט-פאַרצווייגטע טעטיקייט פון אונדזער יוגנט. א פרעמדן, וואָס איז צום ערשטן מאָל געקומען אין שטעטל און נישט געקענט פון דער נאָענט דאָס ברויזנדיקע געזעלשאַפטלעכע לעבן, האָט זיך געקאָנט אויסדאַכטן, אז אָט אין דעם

״העק״, ווו די בלאָטעס גרייכן ביז די קני, אָן עלעקטרישע באַלייכטונג, מיט די קליינע הילצערנע הייזקעס, שטיל ווי אין אן אויער — הערשט אוודאי נאָר אָפּגעשטאַנענקייט. דאָס איז אָבער געווען אן ״אָפּטישער טעות״. ווייל אין דער אמתן, האָבן מיר אין שטעטל געהאט א גערעטעניש פון פארטייען: ציוניסטן, רעכטע און לינקע פועלי-ציון, החלוץ-הצעיר, רעוויזיאָניסטן, אגודה, מיזרחי און קאָמוניסטן. דאקעגן דער ״בונד״ האָט ביי אונדז נישט געהאט קיין מזל. פיל מאָל זענען געקומען זייערע פאָרשטייערס פון צענטער און פון די שכנותדיקע שטעט. אָבער ווייזט אויס, אז עס זענען נישט געווען קיין בעלנים.

עטלעכע יאָר נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָט זיך געשאפן א ציוניסטישע אָרגאניזאציע, מיט וועלכער ס׳האָבן אָנגעפירט: נחמהלע קאמפעל, מאַניסל ״פילאָזאָף״, דוד ניימאן, אהרון דוד פרייבערג, משה מאיר וואגמאן און אנדערע. אין די לאָקאלן אויפן קראָשניקער וועג, שפעטער — ביי פאביאנען אויפן אפּעטשקער וועג, איז תמיד געווען לוסטיק און פריילעך. מיט רעפעראטן איז אָפט ארויסגעטראָטן דער צוגערייזטער קאמאשנשטעפער פון אָפּאָלע, נחמן גרעצקי. וועמען די בית-המדרשניקעס האָבן געהאַלטן פאר אן אפיקורס...

מיטן צוגרייטן און אויפפירן די ערשטע ספעקטאקלען, ווי: ״דאָס פינטעלע ייד״ און ״חאסיע די יתומה״, האָט זיך פארנומען איטשע-מאיר זאלצמאן. אין די שבתים האָט מען געהערט דאָס געזאנג אויף דער גאס. די טעאטער-פאָרשטעלונגען און ליטעראַרישע אָוונטן, זענען תמיד אדורך מיט דערפאָלג. די הויפט-ארטיסטן זענען געווען: דער פאָטאָגראפיסט פון קראָשניק, סאָבאָל; ריווטשע, יעקב-לייבס שוועסטער; גיטעלע פיניעס און אנדערע. די חדר-יונגן פלעגן דערציילן, אז אין דעם לאָקאל ביי די ״משכילים״ קומען פאָר ״נישט קיין גוטע זאכן״...

אלס חדר-יונגל איז מיר א געוויסן שבת געלונגען זיך אריינצוכאַפּן אין לאָקאל, צו זען וואָס דאָרט קומט פאָר. מ׳האָט גערויכערט פאפיראָסן; יינגלעך מיט מיידלעך זענען געזעסן אויסגעמישט; אויף משה-מאירס שויס איז געזעסן א מיידל. ער איז דאָס געווען דער הויפט-זינגער. אן אויסגעפוצטער יונגערמאן, באשאָנקען מיט א שיינער שטימע. כ׳האָב נאָר געהערט דעם אָנהייב פון א ליד ״אָ מוזע, רוף מיך נישט״. די מיידלעך פלעגן אים נאָכלויפן, אפילו ביז אַמעריקע...

שפעטער, האָט די ציוניסטישע פארטיי אנטוויקלט אַ זייער לעבהאפטע טעטיקייט, א דאנק די מאסן-פארזאמלונגען (אין לאָקאל ביי נחמן פייגע-קאָפּלס), פון וועלכע די יידישע יוגנט איז שטאַרק באווירקט געוואָרן. א טייל פון דער אָנפירערשאפט, זענען אין יענער צייט געווען פעיקע און באוווסטזיניקע פארטיי-טוערס. איינער פון די פעיקסטע רעדנער איז געווען אברהמטשעלע פוקס. א וויכטיקע ראָל ביים אויפבויען די ציוניסטישע אָרגאניזאציע, האָט געשפילט דער באגאבטער רעדנער מאָטל בארנהאָלץ.

שמואל בלומענקראנץ, מיט זיין מוסטערהאפטער האלטונג און אינטעליגענטן צוגאנג, בפרט צו זיינע פּאָליטישע קעגנערס, האָט געהאט אנערקענונג פון דער יוגנט אין שטעטל.

אברהמקע פרייבערג איז געווען א ״לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע״. בעת דיסקוסיעס וועגן וויסנשאפטלעכע און פּאָליטישע פראגן, האָט מען נישט איינמאָל געמוזט צו אים אָנקומען. די צוהערערס האָבן תמיד באוווּנדערט זיינע קלאָרע און לאָגישע אויפקלערונגען. אקטיווע טוערס זענען אויך געווען: אברהמטשעלע און הערשל דיאמאָנט, זעליק העשלס, דניאל פרייבערג, מרדכי ווייזענבליט. פון די פרויען וואָס האָבן זיך אקטיוו באטייליקט אין פארשידענע אקציעס, זענען געווען: די סימפאטישע מיידלעך גאָלדע מאלצמאן, אסתר פרייבערג און אנדערע.

די ציוניסטן האָבן דורכגעפירט גרויסע זאמל-אקציעס פאַרן קרן-קימת און קרן-היסוד. צו סיים-וואלן האָט מען אראָפּגעברענגט חשובע פערזענלעכקייטן פון ווארשע, ווי יצחק גרינבוים און אנדערע. דעם שטארקסטן וואל-קאַמף, האָט די ציוניסטישע אָרגאניזאָציע געפירט קעגן דער אגודה.

אלי שלמהלעס איז געווען באַקאנט ווי א קאָמיקער. יאָרן-לאנג האָט ער געארבעט אין ווארשע. אין פאל פון ארבעטלאָזיקייט, פלעגט ער צו מאל קומען אין היים-שטעטל צו זיינע עלטערן, גרויסע קבצנים. אין ראָכיוו האָט ער גענומען אן אקטיוון אנטייל אַין דעם דראמקרייז פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע. אויף יעדן ליטעראריש-קינסטלערישן אָוונט, איז ער ארויסגעטרעטן מיט זיין ספעציעל צוגעגרייטן סאטירישן פראָגראם. מיט איראָניע און סארקאזם האָט ער געחוזקט פון די ״שרייערס״, וואָס ביי קאָנקרעטע ארבעטן אָדער שליחותן, ווערן זיי נעלם. ער האָט אין זיין פראָגראם אויך אריינגעפלאָכטן א לויב-געזאנג און אנערקענונג פאר די יונגע חלוצים אויף הכשרה אין די דערפער און פריצישע הייף, וואָס

האָבן נישט קיין שלעכטע באַדינגונגען אין זייערע היימען, דאָך איז דער גרעסטער טייל פון זיי עולה געווען אין די דרייסיקער יאָרן קיין ארץ-ישראל, צו דער סאַמע שווערסטער אַרבעט.

אַלי שלמהלעס אַנערקענונג פאַר די אידעאַליסטן אין יענער צייט זענען געווען: די ברידער שייע און יצחק פישמאַן, די ברידער מענדל און שייע קראַמער, פריידעלע שילעוויטש, רעלע און ביילע ברוך-יוספס, לאה און לייבטשע שעפס, ליבטשע פישמאַן.

אין לאָקאַל ביי יאָסל-פוקס, האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אַנטוויקלט אַ קולטור-קינסטלערישע טעטיקייט. עס האָט פונקציאָנירט אַ סטאַבילער דראַמקרייז, מיט פרויען-אַרטיסטינס. אין די פיל פיעסן, געשפילט זעלבשטענדיק, צי דערנאָך בשותפות מיטן פּראָפּאַריין, האָבן אַנטייל גענומען טאַלאַנטפולע אַמאַטאָרינס: די שוועסטערן פייגעלע און פרומעטל אַלטערמאַן; שרה-פייגע גאַלדרייך; אסתר חיים-שלמהס, פערל בריק, אסתר פרייבערג און די "פּרימאַדאָנע" מיט איר שיינעם אויסזען און קלינגעוודיקער שטימע — די סימפּאַטישע צביה מאַלצמאַן.

די לינקע פועלי-ציון האָט יאָ געהאַט אַ שטיקל השפעה צווישן דער אַרבעטער-יוגנט, אין דער צייט, ווען די חברים פון שכנותדיקן שטעטל אָזשאַראָוו האָבן מיטגעהאָלפן, פּאָליטיש און אָרגאַניזאַציאָנעל. איר טעטיקייט האָט לינקע פועלי-ציון געפירט אין לאָקאַל פון פּראָפ-פאַריין פון לעדער-אַרבעטער און קרובהשע אינדוסטריע. די אָפטע דיסקוסיעס און אַרומרייסעניש מיט די אָנהענגערס פון די קאָמוניסטן, האָבן דערפירט צו אַן אָפּשוואַכונג, און שפּעטער — צו אַ שפּאַלטונג פון לינקע פועלי-ציון.

די איבערגעבליבענע חברים אין דער פּאַרטיי, מיט דוד לאַנגמאַן בראש, וואָס איז געווען אַ גרויסער אידעאַליסט און אַן ערלעכער, פּשוטער אַרבעטער — האָבן נישט געוואָלט דערלאָזן צו דער שפּאַלטונג, אָדער כאָטש איינהאַלטן אַ גרעסערע צאָל מיטגלידער. צו דעם צוועק האָבן זיי אַראָפּגעבראַכט אין שטעטל זייער מנהיג און קרעפטיקן רעדנער, יעקב זרובבל.

אַ רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג האָט אין ראַכיוו עקזיסטירט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה. איינע פון די הערלעכע געשטאַלטן אין יענער צייט, איז געווען דער יונגער רעוואָלוציאָנער יודל-הערש באַרנשטיין. פון דאָזיקן מוטיקן קעמפער, פלעגן די עלטערע יידן אין שטעטל דערציילן פאַרשידענע לעגענדעס. אין אַ מאַרק-טאָג האָט יידל-הערש זיך אַרויפגעשטעלט אויף אַ וואָגן און געהאַלטן פאַר די פּויערים אַ שטאַרקע רעדע, מיט אַ טיפן, רעוואָלוציאָנערן אינהאַלט קעגן צאַר און פאַר אַ זעלבשטענדיק, אומאָפּהענגיק, דעמאָקראַטיש פּוילן. יאָרן-לאַנג האָבן ראַכיווער יידן דערמאָנט זיינע רייד בײַם פאַרענדיקן דעם רעפעראַט: "אָט דאָ (ווייזנדיק מיט די פינגער די דלאַניע) וועלן מיר האָר אַרויסוואַקסן, אויב דער צאַר וועט נאָך לאַנג הערשן, אין אונדזער פּוילן".

אין 1922, האָבן אייניקע יונגע סאָציאַליסטן געפּרוּווט שאַפן אַ ביבליאָטעק, ווי: עמנואל הימעלפאַרב (פאַנטיל), יאַסקע שיינער, ישראל סילקעס, ברוך גאָטליב, פּרץ-מאירס און אַנדערע. אין לאָקאַל אויפן שוויעטשעכאָווער וועג, האָבן זיך צוזאַמען גענומען אַרבעטער-יינגלעך און מיידלעך, מ'האָט געזונגען קאַמפּס-לידער, איינגעאָרדנט פאָרשטעלונגען מיט איינאַקטערס פון שלום-עליכם, טאַנץ-אָוונטן און פּאָרלעזונגען.

דער "זבאָרנע-פונקט" פון די "באָלשעוויקעס" האָט נישט געהאַט קיין לאַנגן קיום. דער קאָמענדאַנט פון דער ראַכיווער פּאָליציי, דערוויסנדיק זיך אַז עס שאַפט זיך אַן אַרבעטער-פאַריין, איז שבת נאָכמיטאָג געקומען אין לאָקאַל און באַפוילן, אַז אַלע אַנוועזנדיקע זאָלן אויפהייבן די הענט אין דער הייך. ישראל סילקעס האָט שטילערהייט איבערגעגעבן פון מויל צו אויער, אַז מ'זאָל באַלד אַרויסוואַרפן פון דער ביבליאָטעק קאַרל מאַרקס בראָשור "אַרבעט-לוין און קאַפּיטאַל". דער לאָקאַל איז געוואָרן פאַרחתמעט, די אָנפירנדיקע חברים האָט מען פאַרנומען אויפן פּאָליציי-פּאָסטערונעק, ווו מ'האָט זיי געהייסן אויסשטעלן זיך אין דער ריי און קוקן אויף מזרח. פלוצלונג האָט דער קאָמיסאַר אַרויסגעצויגן די גלאַנציקע שווערד פון דער שייד און מיט איר געפּאָכעט פאַר זייערע נעז. די גרויסע אויגן זיינע, מיט די פאַרדרייטע וואָנצעס, האָבן אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף אַלעמען, און גאָר באַזונדערס זיינע געשרייען אויף די עטלעכע "וויוואָראָטניקעס", וואָס ווילן שאַפן אין "זיין" ראַכיוו אַ קאָמוניסטישע נעסט... צום סוף האָט ער געדראָט, אַז זיי אַלע וועלן פאַרפוילט ווערן אין דער יאַניווער תפיסה.

איין יאַסקע האָט זיך גאָר דערשראָקן, קוים זיך געהאַלטן אויף די פיס. ער האָט מיט אַ ציטערדיקער שטימע געמורמלט: "פּאַניע! מאָיאַ נאָגאַ טאַם ניע בילאַ!" ער האָט געמיינט צו זאָגן, אַז זיין פוס וועט שוין דאָרט נישט זיין מער. ווען נישט דער בריוו וואָס איז שפּעטער אָנגעקומען פון אַמעריקע, וואָלט מען אַפילו נישט געוווּסט ווו יאַסקע איז נעלם געוואָרן.

אין אַ צייט אַרום, האָבן עטלעכע עקשנים ווידער זיך גענומען צו שאַפן אַ פּרץ-ביבליאָטעק. בראש פון די

איניציאַטאָרן איז געשטאַנען אביגדור דאַמען (דער בעל-תשובה), אַן אָפּשטאַמיקער פון זאַוויכאָסט, וואָס האָט זיך באַזעצט אין אונדזער שטעטל.

אביגדור איז דערצויגן געוואָרן אין דער זאַוויכאָסטער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אונטער דער השפעה פון באַקאַנטן קולטור-טוער העלער. אין ראַכיוו איז ער געקומען ווי א רייפער, באַוווּסטזיניקער קולטור טוער, מיט א טעאָרעטישן באַגאַזש. ביי אים האָט זיך דערוועקט א ווילן צו שאַפן א ביבליאָטעק. אונטער זיין אָנפירערשאַפט, זענען פאָרגעקומען ליטעראַרישע אָוונטן, פאַרזאַמלונגען, רעפעראַטן, קולטור-קינסטלערישע אונטערנעמונגען, וואָס זענען געשטאַנען אויף א הויכן ניוואָ. אָבער נאָך קנאַפע 2 יאָר טעטיקייט, האָט די אדמיניסטראַטיווע מאַכט פון יאָניוו אלץ פאַרבאָטן.

אין לובלינער ארכיוו האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף א דאָקומענט (נומ. 69/26), אין וועלכן ס'זאָגט זיך צווישן אַנדערן:

"דער יאָניווער סטאַראָסטע באַפעלט שנעל צו ליקווידירן די געפערלעכע פּלאַצוווקע צוליב דעם, וואָס די אָרגאַניזאַטאָרן זענען מאַסקווער אַגענטן. לויט מיין מיינונג, איז דאָס אַ שילד פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט".

אין די יאָרן 1926—1927, איז געגרינדעט געוואָרן א פּראָפעסיאָנעלער פאַריין פון לעדער-אַרבעטער און קרובהשע פאַכן, וועלכער האָט אַרומגענומען כמעט די גאַנצע יידישע אַרבעטער-יוגנט אין שטעטל. די אָרגאַניזאַטאָרן זענען געווען: ברוך ענדער, מרדכי שער, אברהמעלע געלמאַן, דוד פרייבערג און אַנדערע. דער ערשטער שטרייק פאַרן איינפירן אַן 8-שעהדיקן אַרבעטס-טאָג, האָט מאָביליזירט כמעט אַלע אַרבעטער, און נאָך 3 וואָכן האָט ער זיך פאַרענדיקט מיט א נצחון. צו דעם זיג האָט מיטגעהאָלפן די סאָלידאַריטעט פון קראָשניקער פּראָף-פאַריין, בראש מיט די אַקטיווע אַרבעטער-טוערס: דער קעמל-מאַכער, טוביה קליינמאַן און אַנדערע.

*

די גרעסטע פּראַקציע אין פאַריין אין די יאָרן 1928—1929, איז געווען די קאָמוניסטישע. א גרויסן ביישטייער צו דער שאַפונג פון דער ק.פ.פ. (פּוילישע קאָמוניסטישע פּאַרטיי) אין אונדזער שטעטל, האָבן צוגעטראָגן די חברים פון דער זאַוויכאָסטער אָרגאַניזאַציע, וואָס איז געווען איינע פון די שטאַרקסט'ע אין דער געגנט — די יוגנטלעכע: מאָרעלנבוים, יומע רייז, הערש-איטשע זילבערבערג. זיי האָבן א לענגערע צייט אָנגעהאַלטן קאָנטאַקטן מיט דער אָפּאָזיציע ביי די לינקע פּועלי-ציון און דערפירט צו איר שפּאַלטונג.

אין לאָקאַל פון פּראָפאַריין איז געווען א שיינע ביבליאָטעק, מיט די ווערק פון די יידישע קלאַסיקער. אָפטמאָל זענען פון וואַרשע און אַנדערע שטעט געקומען רעפערענטן, וואָס האָבן געהאַלטן פּאָרלעזונגען פאַר א גרויסן עולם. יעדע וואָך זענען פאָרגעקומען קעסטל-אָוונטן, מיט ליידנשאַפטלעכע דיסקוסיעס. די קאָמוניסטישע פּראַקציע האָט מיט דערפאָלג געפירט איר טעטיקייט צווישן די אַרבעטער און אָרעמער אינטעליגענץ. הגם אין צאָל נישט גרויס, האָט אָבער די פּאָליטישע פּלאַטפאָרם אירע מיטגעריסן אויך די אָפּגעשטאַנענסטע און פּאַסיווע עלעמענטן.

צו די פּאָליטיש-רייפע טוערס און אָרגאַניזאַטאָרן פון דער ק.פ.פ. האָבן באַלאַנגט:

מאיר זיסמאַן — א באַוווּסטזיניקער, איבערגעגעבענער אידעאַליסט, אָנטיילנעמער אין שפּאַנישן בירגער-קריג. אונטער דער אָנפירונג פון וואַנדאַ וואַסילעווסקאַ, העלפט ער אָרגאַניזירן דעם ז.פ.פ. (פאַרבאַנד פון פּוילישע פּאַטריאָטן). אַדורכגעמאַכט דעם קאַמפּס-שליאַך פון לענינאָ ביז בערלין. פאַר זיינע העלדישע טאַטן, באַקומען די העכסטע אויסצייכענונג.

מאיר ראָזענבלאַט, אַקטיווער רעוואָלוציאָנער און קעמפער. געהערט צום קאָמיטעט פון דער ק.פ.פ. אין די שפּעטערדיקע יאָרן פאָרגעזעצט זיין דינאַמישע טעטיקייט אין דער וואַרשעווער פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע. אין פּראָפאַריין פון די לעדער-אַרבעטער, איז ער געווען באַקאַנט מיט זיינע ענערגישע אויפטוען, ווי אַן אומדערמידלעכער קעמפער פאַר די רעכט פון אַרבעטער-קלאַס. ער איז אויך געווען באַקאַנט פון זיינע אײינגעבוירענע גוטע מידות, העלפנדיק זיינע חברים און פריינד אויפן חשבון פון זיין בצימצומדיקן בודזשעט. אין דער לעצטער וועלט-מלחמה, מאַכט ער אַדורך שבע מדורי גהינום אין די היטלערישע לאַגערן. אויך דאָרט האָט ער זיך געטיילט מיט זיין לעצטן ביסן. און אַזעלכער איז ער פאַרבליבן עד היום.

יחיאל שער, מיט לייב-און-לעבן איבערגעגעבן דער אַידעע. א מיטגליד פון פּאַרטיי-קאָמיטעט. זיינע התחייבותן, ספּעציעל אין טעכנישע ענייִנים, האָט ער אויסגעפירט מיט קרבנות-גרייטקייט. אָפטמאָל געווען אין שליחותן צו באַדינען די אַרומיקע דערפער.

די יוגנט פאַרשטייערס: **אפרים לעכציער, אהרון דוד זיסמאַן, יוסף שלאַגמאַן, לייזער ראָזענבלאַט**, זענען געווען אַקטיווע קעמפערס, געאַרבעט טיכטיק צווישן דער אַרבעטער-יוגנט.

יאַנקל בריק האָט א קורצע צייט געאַרבעט אין קאָמוניסטישן יוגנט-פאַרבאַנד (ק.ז.מ.פ.). זיין פּאַרטיי-טעטיקייט געפירט דורך פּראָפּאַגאַנדע און אויפקלערונג צווישן די פּויערים אין די אַרומיקע דערפער. שפּעטער האָט ער פאָרגעזעצט זיין אַקטיווע טעטיקייט אין דער וואַרשעווער פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע. אויך דער שרייבער פון די שורות האָט געהערט צו דער פּאַרטיי-אָנפירערשאַפט.

געווען צייטן, ווען די פּאָליטישע קאָנטראַסטן צווישן די ציוניסטן און קאָמוניסטן האָבן זיך טיילמאָל אויסגעדריקט אין פערזענלעכע אָנפאַלן, זידלערייען און געשלעגן. ס'האָבן נישט געפעלט, בייביידע צדדים, קיין היץ-קעפּ. אויף א ספּעציעלן צוזאַמענטרעף פון די פּאַרשטייערס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און פּראָפ-פאַריין. איז שאַרף געשטעלט געוואָרן די פראַגע פון באַנוצן זיך מיט כוליגאַנישע מעטאָדן. דער אַפּעל פון דעם סאָלידן און געשעצטן "תרבות"-לערער, זילבערשטיין, א סוף מאַכן צו די אַנטי-מאָראַלישע איבערפאַלן, וועלכע דעמאָראַליזירן די יוגנט — האָט געהאַט דעם געהעריקן אָפּקלאַנג. איך דערמאָן זיך, ווי א דעלעגאַט פון פּראָפ-פאַריין האָט צווישן אַנדערן דערקלערט: "נאָר דער וואָס איז גייסטיק אָרעם אין פּאָליטישע אַרגומענטן, באַנוצט זיך מיט פּערזענלעכע אָנפאַלן; אידעישע קעגנערס דאַרפן זיך באַקעמפן מיט זאַכלעכע און ממשותדיקע אַרגומענטאַציע." ביסלעכווייז האָט זיך די לאַגע פאַרבעסערט. דאָס אָרט פון כוליגאַניזם האָבן פאַרנומען קולטור און זאַכלעכקייט.

סוף-וואָך פון פּאָליטיק, קולטור און געזאַנג

א גאַנצע וואָך האָט מען געוואַרט אויפן פרייטיק-צו-נאַכטס און שבת. אין מיטן דער וואָך איז יעדער געווען פאַרנומען מיט זיינע פּערזענלעכע ענייִנים. דאַקעגן פרייטיק-צו-נאַכטס, איז אין שטעטל פריילעכער. נאָך דער סעודה, שפּאַצירן עלטערע און יונגטלעכע מענטשן אינמיטן שאָסיי. אין מאַרק איז ליכטיקער ווי אין אַנדערע אָוונטן. די בליץ-לאָמפּן פון די פאַרמעגלעכע היימען און די שבת-ליכט פון די פענצטער אילומינירן דעם גרויסן, פּירעקיקן מאַרק. דער גרעסטער טייל פון דער יידישער יוגנט איילט זיך אין די אָרגאַניזאַציעס. די אומפּאַרטייישע, וואָס זענען נאָך נישט דעצידירט ווו אריינצוטרעטן, שטעלן זיך הינטער די פענצטער און קוקן שעהן-לאַנג אין די לאָקאַלן, כדי אויסצוהערן די רעפעראַטן און דערנאָך — די דיסקוסיעס. א באַזונדערן דערפּאָלג האָבן געהאַט די רעפּעטיציעס פון די פּיעסן, וועלכע האָבן צוגעצויגן אָ סך פון דער שטעטלדיקער יוגנט.

די ציוניסטן און זייערע סימפּאַטיקערס פאַרפולן זייער לאָקאַל. פריער כאַפּט מען זיך אַריין צו פוקסן אין דער צוקערניע, כדי צוגרייטן זיך אויף שפּעט אין דער נאַכט א ביסל נאַשערייען און באַניקערן, כדי צו האָבן מיט וואָס זיך צו באַווייזן פאַר דער געליבטער. צו דער באַשטימטער צייט קומט דער פּרעלעגענט. א באַזונדערע חשיבות האָט געהאַט דער טאַלאַנטפולער רעדנער **מאָטל באַרנהאָלץ**, מיט זיינע איבערבליקן איבער די געשעעניש אין דער וועלט, וועגן די לאַגע פון די יידן אין גלות, און צום סוף — ארץ-ישראל. די דיסקוטאַנטן דערהיצן זיך ביז גאָר. א גליק, וואָס מען נעמט זיך צום "האָראַ"-טאַנץ...

אויף די בענק זענען אויסגעזעצט די עטוואָס "עלטערע מיידלעך", וואָס קומען אין לאָקאַל אָן באַגלייטערס. זייער אויפגאַבע, ווי תמיד, איז בעת דעם "האָראַ" צו פּאַטשן מיט די הענט און זינגען "לעבן זאָל ביסטריצקי מיט זיין האָרא". די יוגנט לאָזט זיך אין קאַראַהאָד. דאָס געזאַנג הילכט אָפּ אין דער נאַכט-שטילקייט. נאָר אַז מען זינגט די "התקווה", ווערט שטיל און אַלע בלייבן שטיין אויף די ערטער. אַפילו חיים קרופּניק מיט זיין ווייב פייגעלע, שטעלן זיך אויף. ער באַפּעלט דער פּלוניתטע ארויסצונעמען די האַנט פון זיין אָרעם און שטיין "גלייך ווי א זעלנער".

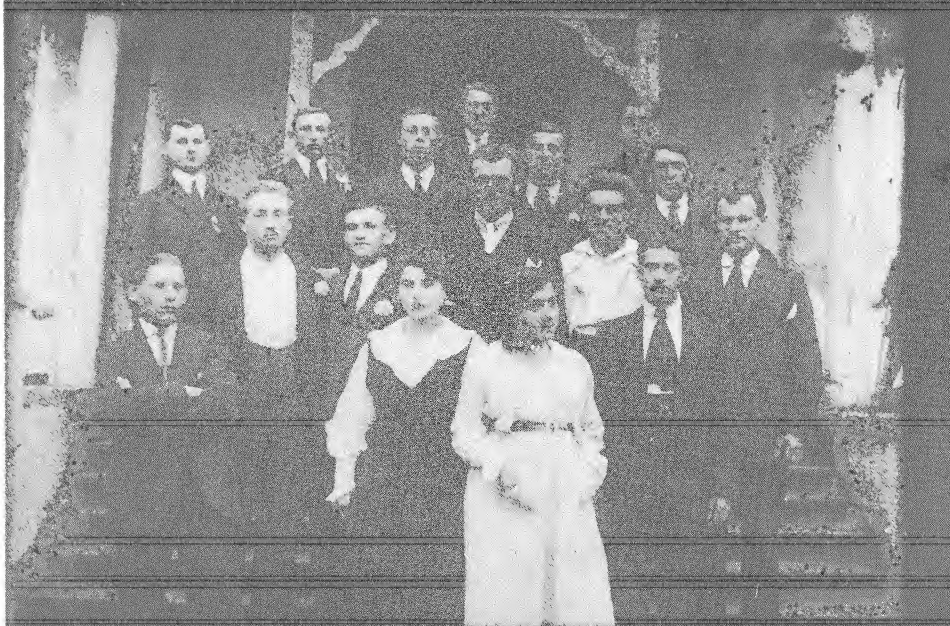
אַזוי זענען אַדורך די פרייטיק-צו-נאַכטסן און שבתים — מיט פּאָליטיק, קולטור און געזאַנג.

די אַרבעטער קומען א ביסל שפּעטער אין פּראָפ-פאַריין. מען דאַרף זיך אָפּוואַשן אין באָד פון דער וואָכעדיקער האָרעוואַניע, אויספּרעסן די הויזן מיט שאַרפע קאַנטן, זיצן עטלעכע שעה ביים ראַזירער **דוד טאַרעק**, ביז מ'קומט צו דער ריי. משה דוד חיים-מישיקערס מיט זיין חברה, האָבן פאַר אַלעמען זיך אַריינגעכאַפּט אין קליינעם צוקערוואַרג-געוועלב, צו דער חעוודיקער פייגעלע אשרס, כדי דאָרט אויסטרינקען א גלעזל סאָדע-וואַסער. אויב ס'איז געבליבן צייט, איז מען דערווייל אַריין אין צווייטן שטיבל, פאַרהאַנגען מיט א קאָלדרע און זיך אַוועקגעזעצט לעבן די מיידלעך, וואָס האָבן, ווייזט אויס לויט דער טראַדיציע, דאָרט געוואַרט אויף זיי. טיילמאָל האָט מען נאָר געהערט א העכערן זאָג: "איציק, טשעפּע נישט, האָסט נישט געפּאַקט ס'ריכטיקע אָרט"...

אַן אַנדערע גרופּע, עטוואָס עלטערע מיטגלידער פון פאַריין, האָבן געהאַט זייער צוקערניע ביי ליבעלען, ווו מען האָט געכאַפּט א טענצל, געשפּילט אין פּאַ'נטן און געמאַכט די אמתע כוסע.

דער לאָקאַל פון פּראָפ-פאַריין איז יעדן פרייטיק-צו-נאַכטס געווען איבערפולט. די פּאָרלעזונגען דאָרט האָבן צוגעצויגן א גרויסן עולם, באַזונדערס ווען פּרעלעגענט איז געווען זאַלאָטאָוו פון וואַרשע, אָדער דער קראָקעווער סטודענט ראַסקין, וואָס פלעגט יעדעס יאָר קומען אין שטעטל צו זיין פריינד **משה ראָזענבערג**, מיט וועמען ער האָט צוזאַמען שטודירט. אויף ראַסקינס א רעפעראַט איז דער זאַל געווען געפּאַקט. מענטשן זענען געשטאַנען אויפן גאַנעק, אין גערטנדל, כדי צו קענען אים הערן. נאָך אַזא רעפעראַט, האָט דער "אינטערנאַציאָנאַל" אָפּגעהילכט ביז צו דער ווייסל.... די "מאָפּראָווצעס" האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און געזאַמלט געלט פאַר די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

גרויס דערפאָלג האָט געהאט דער דראמאַטישער קרייזביים פּראָפעסיאָנעלן פאריין. צו די וויכטיקסטע ארטיסטן האָבן געהערט: ברוך ענדער, דוד פרייבערג, הערשעלע שוכמאכער, משהלע שטיינבערעכער און שעוועטשע זלמהלעס. פון די געשטעלטע פּיעסן, דארף מען דערמאָנען כאָטש עטלעכע: "דער דיבוק", "מאָטע מלך דער סטאָלער", "ביינאכט אויפן אלטן מארק", "צוריק פון קאטאָרגע", "די רומענישע חתונה" און אנדערע.

דער דראמאטישער קרייז, אין די יארן 5–1922
החוג הדרמטי בראשית שנות העשרים
Drama Circle in the early 1920's

צו דער קולטור-קינסטלערישער טעטיקייט פון אונדזער שטעטל, האָבן א גרויסן ביישטייער צוגעטראָגן זיסל העלמאן פון זאוויכאָסט און פעלע שניצער פון בידגאָשטש. זיסל האָט שוין אין די יוגנט-יאָרן גענומען אן אַקטיוון אָנטייל אין פּאָליטיש-געזעלשאפטלעכן לעבן. באקאנט געוואָרן אין ראָכיוו פון אירע געלונגענע ארויסטרעטונגען אין פארשידענע ספּעקטאקלען אוין, אין איר געבורט-שטעטל. זי איז געווען א חנוודיק מיידל, באשאָנקען מיט א שיינער שטימע, אידעיש געבונדן מיט אונדזער אָרגאניזאציע און געהאָלפן אונדזער דראמקרייז. כמעט תמיד געשפּילט די הויפּט-ראָל.

פעלע שניצער איז כמעט יעדעס יאר געקומען פון בידגאָשטש אין אונדזער שטעטל, צו אירע קרובים אויף אָפּרו. האָט דער דראמקרייז אויסגענוצט איר אנוועזנהייט און זי אנגאזשירט צו איינציקע פאָרשטעלונגען. מיט איר אינטעליגענץ און באהאוונטקייט האָט זי אויך געהאָלפן צו דער רעזשי. נישט קיין גרויסהאלטערין, מיט געשמאק און טאלאנט האָט זי געשפּילט די הויפּט-ראָלן אין "שרה-שיינדל די פרומע", "ווו זענען מיינע קינדער" און אנדערע.

כ'וויל דאָ איבערגעבן אן עפּיזאָד, וועלכער האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון: עמעצן פון די "פארברענטע אקטיאָרן" איז איינגעפאלן א געדאנק צו שפּילן אין ראכיוו דעם "דיבוק". ווי פון הימל איז גראָד צוגעשיקט געוואָרן א געוועזענער תושב פון שטעטל, אן ארטיסט פון א יידישער וואנדער-טרופּע, **מאנעס בראפמאן**, וואָס האָט זיך אונטערגענומען איינצורעזשיסירן דעם "דיבוק".

פיר חדשים האָבן געדויערט די צוגרייטונגען. מ'דארף זאָגן דעם אמת, אז אזא פרעקווענץ אין ראכיווער טעאטער איז נאָך נישט געווען. ס'האָבן פארפעלט ערטער אין דער גרויסער שאָפּע פון די פּייערלעשער.

פאַרן אויפהייבן דעם פאָרהאנג, האָט ברוך ענדער פארלאנגט פון רעזשיסער — מאנעס בראפמאן — אויסצוצאָלן פארן פאריין די צוגעזאָגטע 30% פון דער הכנסה. פאר דער חוצפה צו פארלאנגען געלט פארן שפילן, האָט מאנעס מיט גרויס צאָרן אראָפּגעריסן די בערד ביי די ארטיסטן פון פאריין און צוגעשטעלט עטלעכע סטאטיסטן "דרענגער" זיי זאָלן פאָרשטעלן. "נישקשה — (האָט ער צוגעגעבן) - - זיי וועלן אויך קאָנען די תורה, עולם-גולם".

אויף גיך האָט איטשע מאיר גרימירט זעליק העשלס, אפרים בערלינסקי און אנדערע. די ערשטע צוויי בטלנים, זעליק און אפרים, זענען געזעסן לעבן זיך. ווען דער פאָרהאנג האָט זיך אויפגעהויבן, האָט דער סופלאָר אונטערגעגעבן די ערשטע ווערטער מיט א העכערן טאָן: "ביי ר' דודל טאלנער זכותו יגן עלינו" — האָבן ביידע חברה-לייט אָנגעהויבן זיך צו רייסן, ווער ס'דארף נאָכזאָגן, פאָכענדיק מיט די הענט צום סופלאָר, וואָס האָט פון נערוועזקייט געשריען פון דער "בודע" צום בטלן, א גרימירטער מיט א געל בערדל: "דו רויטער באָרעק, לאָז שפילן אפרים'ן". זעליק ווארט נישט לאנג און מיט א בית-מדרש ניגון, זאָגט ער נאָך: "דער רויטער באָרעק, זכותו יגן עלינו!"

נו! נו! האָט זיך געמאכט לעבעדיק אין זאל. מען האָט געפייפט און געשריגן "פּראָפּאנאַציע!" מאנעסעס ווערטל "עולם גולם" האָט ביים ראָכיווער פובליקום באנקראטירט. ווען מ'האָט אים געפרעגט: "נו, מאנעס! קאָן מען אין ראָכיוו שפילן טעאטער אָן די שוסטער-און שניידער-יונגען?" האָט ער שטיל געענטפערט: "אָ, ניין!"...

*

מען דארף דערמאָנען די צוויי, וואָס זיי איז איינגעפאלן א געדאנק צו שאפן אין שטעטל א ביבליאָטעק פון אייגענע און איינגעקויפטע ביכער: **שרהטשע דיאמענט** און **פייגע שעפס.**

די צוויי פריינדינס, גראַטענע, שיינע מיידלעך, האָט מען יעדן שבת אין דער פרי געקענט טרעפן לייענען ביכער אין וועלדל, אויף א שטענדיקן אָרט, ביי א בערגל.

דאָס ביבליאָטעקל האָבן זיי געשאפן צוליב ווילטעטיקע צוועקן. פאר לייען א בוך, האָט מען נישט באדארפט צאָלן. די גרעסטע מעלה איז אָבער געווען — דער ווארעמער צוגאנג צום לייענער, ספּעציעל – צום אָנפאנגער. ווי נאָר מ'איז אריין געקומען אין דער גרויסער, פיינער שטוב פון שרה'טשעס עלטערן, האָט דיך באלד ארומגענומען א היימישע אטמאָספער. ביידע האָבן מיט א שמייכל אויף די ליפּן, אין א דעליקאטן אופן פון שמועס, געוואָלט וויסן וועלכע ביכער און מחברים מ'האָט שוין געלייענט. אינגאנג פון דעם שמועס, האָבן זיי זיך באקענט מיט דעם צוגאנג און ניוואָ פון לייענער.

אין זייער קאטאלאָג האָט מען געפונען נעמען פון גרויסע שרייבער-קלאסיקער: באלזאק, טאָלסטוי, אנאטאָל פראנס, גאָרקי, זשעראָמסקי. פון די יידישע שרייבערס: י"ל פרץ, שלום עליכם און אנדערע. מ'דארף אונטערשטרייכן, אז דאָס ביבליאָטעקל האָט געהאט דערפאלג ביי דער יידישער יוגנט אין שטעטל.

צום סוף — אן עפּיזאָד פון יענער צייט:

דאָס איז געווען אין א שיינעם, אויסגעלייטערטן שבת-טאָג, אויף א צוזאמענטרעף צווישן ביימער, מיט א פארשיכורנדיקער לופט פון די ארומיקע סעדער און פעלדער. די צוויי ביבליאָטעקארינס, אָנגעטאָן אין ווייסע אוקראינישע בלוזעס, מיט רויט אויסגעשטריקטע קעלנער און מאנקעטן, וואס האָט זיי צוגעגעבן א באזונדערן חן — זענען געזעסן מיט די לייענערס און במשך עטלעכע שעה האָט זיך געפירט די אינטערעסאנטע דיסקוסיע וועגן דער נוצלעכקייט פון א ביבליאָטעק; די קענטעניש פון לייענען און פארשטיין דעם אינהאלט פון בוך; ווי אזוי באַרייכערן די ביבליאָטעק מיט ניי-דערשינענע ביכער. די דיסקוטאנטן האָבן אויך נישט פארגעסן אויסצודריקן זייער הארציקן דאנק די סימפאטישע מיידלעך פאר זייער נאָבעלער איניציאטיוו.

אין א הייסן זומער-טאָג

אין די הייסע זומער טעג, ווען די זון האָט צעגליט די באַזאַלט-שטיינער פון שאָסיי און די זאמדן פון די ארומיקע פעלדער; ווען אין די קליינע, ענגע שטיבלעך איז געוואָרן דושנע-הייס, אז ס'איז ממש ניט געווען מיט וואָס צו אָטעמען — איז א גרויסער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג אוועק צו דער ווייסל זיך אויסבאָדן, גוט ארומוואשן דעם שווייס פון א גאנצער וואָך האָרעוואניע און יאָגעניש.

זומערצייט איז אין דער מיקווה געווען דעמפּיק, דערצו נאָך האָט דאָס פארגעניגן פון

אונטערטובלן זיך געקאָסט געלט. די ווייסל איז אָבער געווען א "פרייע זאָנע". ווער ס'האָט נאָר געהאט חשק, האָט אומגעשטערט געקאָנט געניסן פון לויטערן וואסער, אָן אַן אָפּצאָל. דעם מהלך פון א וויאָרסט וועג, האָט מען דורכשפּאצירט אין צוויי ריכטונגען: ווי נאָר מען איז אריבער דעם נייעם בית-עולם, איז מען גלייך אריין אין דעם יונגן, סאָסנאָווע וועלדל, ווו ס'האָט געשמעקט מיט מאָך און זשיוויצע. דאָרט איז געווען אזוי שטיל, אז מ'האָט געהערט דעם פלי פון די פייגל. און דאָס פאלן פון יעדער שישקע באזונדער. בלויז אויף דער פּאָליאנע, אין מיטן וועלדל, האָט געווייעט א מחיה'דיק ווינטעלע.

— הערסט, הערסט א ניסעריי און כראַקעריי? מן-הסתם קריכן שוין דאָרט ארום דאָס ביסל שוסטערס מיט די טאנדייט-שניידערלעך. איז דען א וווּנדער? גאנצע טעג און נעכט זיצן זיי ביי די פארקאָפּטשעטע נאפט-לעמפּלעך, מען ציט אריין ס'ביסל סאדזעס אין די נאָזלעכער, ביז מען פאראומרייניקט די רערלעך וואָס פירן צו די לונגען. הייבט מען טאקע אָן צו שפייען און ניסן, אז הימל-עפן-זיך — פלעגט זאָגן דער אלטער משה'לע.

דורך דעם אָפּאָקער וועג זענען מערסטנטייל געגאנגען יונגעלייט, וואָס האָבן ליב געהאט א ביסל צו פילאָזאָפירן. אָט האָט זיך אייזיק שלייער אָפּגעשטעלט און מיט פארגלאָצטע אויגן, ווי להבדיל, א פּאָעט, האָט ער אָנגעהויבן באוווּנדערן די ארומיקע לאנדשאפט:

— שטיי נאָר, וואַרט צו א רגע, — זאָגט ער צו די מיטגייערס, — אַך! וואָס פאר א הערלעכע נאטור, ווי שיין און פרעכטיק זעען אויס די גרינע פעלדער מיט די הויכע זאנגען, און אין סאמע אינדערמיט וואקסן ארויס ווילדע בלומען. איר ווייסט, חברה, פון וואנען עס שמעקט אזוי? דער ריח טראָגט זיך פון דאָמאַגאַלעס גאָרטן.

צו דער ווייסל זענען געבליבן נאָך עטלעכע טריט. אוודאי, אז מען גייט אַ גרופּע, מען שמועסט, מ'דערציילט זיך מעשיות — לויפט שנעל אדורך דער וועג און מ'איז שוין ביי דער פלאזשע.

דעם גרעסטן דערפּאָלג האָט די פלאזשע געהאט אין די דינסטיק-טעג, נישט נאָר דערפאר וואָס דאָס איז א מזלדיקער טאָג, נאָר גאָר צוליב... פרנסה. אזוי ווי דאָנערשטיק איז דער יאריד-טאָג, מוז מען דאָך פריער צוגרייטן סחורה אין די געשעפטן. די שוסטער און שניידער-טאנדייטערס דארפן אויסשטעלן אין מארק די אויסגעארבעטע שטיוול, קורטקעס און הויזן. פרייטיק איז דאָך ערב-שבת, און שבת גופא איז א רו-טאָג. זונטיק און מאָנטיק איז דער רוב ראכיוועס יידן אונטערוועגנס. מען שלעפּט זיך אויף די וועגנער, ביז מען קומט אָן, מיט גאָטס הילף, קיין אָסטראָווצע אָדער קראָשניק. דעריבער איז דינסטיק דער פאסיקסטער טאָג איבערצושווענקען דעם קערפּער פון א גאנצער וואָך יאָגעניש און פלאָגעניש.

די ווייבער וואָס בלייבן אין דער היים צוצוגרייטן ס'ביסל עסן, פלעגן אָפּט באגלייטן די מענער מיט די קינדער ביז אין מיטן מארק און נאָכשרייען:

— געדענקט! געדענקט, למען-השם, אכטונג געבן אויף די קינדער. ספּעציעל אויף די בנים, וואָס האָבן ליב צו לאָבוזעווען אין וואסער. די ווייסל איז פונקט ווי א גנב. אָן השגחה טאָר מען נישט לאָזן דאָס קליינוואַרג.

★

אין די הייסע זומער טעג פון יאָר 1939, האָט די ווייסל ביי ראכיוו געהאט א באזונדערן דערפּאָלג. די פלאַזשע האָט פון דער ווייטנס אויסגעזען ווי א שניי-ווייסער, גרויסער טישטוך. ווי בריליאַנטן האָבן געגלאַנצט און געפינקלט די קליינע זאמד-שטיינדעלעך. דאָרט איז טאַקע געווען היימלעך. פון אלע זייטן הערן זיך געזאַנגען און געשרייען. עטלעכע חברה-לייט האָבן זיך אויסגעצויגן אויפן זאמד, מיט די פּנימער צו דער זון און געכאַפּט א דרעמל. אנדערע ווידער האָבן אויסגעזוכט א קילער אָרט, א שפּיל צו געבן אין א "טעלעפאָן" אָדער א "רויטן-מלך". די טאַטעס מיט די קינדער האבן זיך געפּליעסקעט אין וואסער: — איי, איי-איי! ווי וווּל און גוט, א מחיה! — הערן זיך שטימען פון די ביזן האלדז אונטערגעטוקטע יידן. און די קינדער האלטן אונטער: — ווארעם, ווי אונטערן איבערבעט.

— אָ! די זון האָט זיך באהאלטן אונטערן וואסער! — שרייט א קליין מיידעלע. צווישן די קינדער ברעכט אויס א מלחמה, עס שאַפן זיך צוויי צדדים און מען הייבט אָן שפּריצן מיט וואסער איינער אויפן אנדערן. אויך די עלטערע מענטשן, האָט זיך פאַרגלוסט קריכן טיפער אין וואסער און זיי האָבן איבערגעלאָזן די קינדער אויפן ברעג צו היטן די בגדים.

אָן א זייט זענען געזעסן, דערווייטערט פון הו-הא: אהרן ברוך-יוסף'ס, אביגדור דאמען, יחיאל'על בנימינס, דער הויכער משהלע יוסף'ס, אברהמטשע'לע פוקס, אברהמקע מיטן פּעקל צייטונגען, איטשע-מאיר זייגערמאַכער, אברהמטשע'לע היללס, אליהו קליינמאַן און אנדערע יידן, וואָס האָבן געהאלטן אין וואסער בלויז די שפּיץ-פינגער פון די פיס און יעדע רגע באנעצט די שטערנס, כדי זיך אָפּקילן פון דער חמימה. דער עולם יידן, מיט זייערע פאַרשידענע וועלט-אנשויונגען, זיצן און הערן נישט אויף צו דיסקוטירן וועגן די געשעענישן אין אייראָפּע, און ספּעציעל — די היטלער-גזירות קעגן יידן און דייטשן. מען חקרנט זיך, צי דאָס וואָס קומט פאָר אין דייטשלאנד, וועט אויך האָבן א שייכות צו די יידן אין פּוילן. ארום די דיסקוטאַנטן זענען געזעסן אויך אנדערע, וואָס לייגן סתם צו אן אויער צו דערוויסן זיך עפּעס טשעקאַוועס.

יחיאלעלע רייבט דעם שטערן, ווי תמיד, ער רעדט זייער געלאסן, כ'וואָלט געזאָגט — פלעגמאַטיש, מיט א צעצויגן שמייכעלע. פון זיינע באוועגונגען איז צו פאַרשטיין, אז ער נעמט זיך דערפון נישט צו פיל איבער.

— אָוואַ, אָוואַ — זאָגט ער, — ס'גאָרנישט אזוי דאָסיק, ווי מ'שטעלט זיך פאָר. איך געדענק גוט די יעקעס פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. אזא יאָר אויף מיר, ווי מ'קען פון זיי לעבן. אויב איך האָב נאָך יאָ פאר עפּעס מורא — זענען דאָס די "פּאָניעלעך". די קאָזאַקן מיט די פּעטליורטשיקעס... איבעריקנס, מען פרעגט אונדז עפּעס? ווי דער אייבערשטער וועט פירן, אזוי וועט זיין.

אהרון ברוך-יוסף'ס און אברהמ'טשעלע פוקס זענען נישט מסכים מיט זיינע אויספירן. — היינטיקע צייטן — זאָגן זיי, — זענען נישט די זעלבע. עס דראָט ממש א סכנה.

אביגדור דאמען שאָקלט מיטן קאָפּ, אויף זיינע ליפּן באווייזט זיך א ביטער שמייכעלע:

— געשיכטע — זאָגט ער — דאַרף מען קענען אָפּשאצן. הערט יידן, וואָס יאָך (מיטן

זאַוויכאָסטער דיאַלעקט) וועל זאָגן: גערעכט זענען אברהמ'טשעלע און אהרון ברוך יוספס. די איצטיקע היטלער-מושלים, האָבן נישט קיין געמיינזאַמעס מיט די דייטשן פון היינריך היינע, קאַרל מאַרקס און ליבקנעכט. די כוונה פון היטלערן איז אויסצוראָטן אַלץ וואָס איז פּראָגרעסיוו. למשל, די פּראָוואָקאַציע מיטן אונטערצינדן דעם רייכסטאַג; זיין צערעכענען זיך מיט די פּאָליטישע קעגנערס, די דעמאָקראַטן, ליבעראַלן, סאָציאַליסטן און קאָמוניסטן. דאָס אַליין שטעלט שוין אין געפאַר די יידן. אַ באַווייז — די דראַקאָנישע גזירות קעגן די דייטשע יידן. אַזוי איז עס: מען הייבט אָן ביי די פּראָגרעסיווע און מען ענדיקט ביי יידן...

— שטעלט אייך פאָר — רופט זיך אָן אביגדור מיט אַ ניגון פון לך-לך, — דער ימח-שמוניק האָט נאָך נישט איינגענומען די וועלט און שוין פאַרטרייבט ער די יידן פון דייטשלאַנד און רויבט ביי זיי צו ס'ביסל האָב און גוטס.

— הלוואי זאָל יאָך בלייבן אַ ליגנער, נאָר דער אויסוווּרף וועט נישט בלייבן שטיין אויפן אָרט. פאַשיזם איז די גרעסטע געפאַר, קודם כל, פאַר אונדז יידן.

אהרן ברוך יוספס מיט זיין הויכן שטערן און קוועלנדיקע אויגן, קומט צו זיינע אויספירן:

— מען דאַרף זיין בלינד און נישט זען וואָס ס'טוט זיך אויף גאָטס וועלטל. וואָס דאַרף מען עפּעס זוכן ביי אַנדערע מלוכות מיט זייערע נבוכדנצרס? לאָמיר זיך בעסער צוקוקן וואָס טוט זיך ביי אונדז אונטערן לאָדן, אין פּוילן. בעסער געזאָגט — אין אונדזער ק"ק ראַכיוו: פּילט מען דען נישט, ווי ס'רוקט זיך אָן אַ געוואַלטיקער שטורעם? עפּעס ראַפּטאָווּנע, ני האָצע, ני פּלאָצע, ציט מען אַרויס יונג און אַלט פון די שטובן, אויף מיליטערישע איבונגען. די פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע, ווי קיינמאָל גאָרנישט, מאַכט כסדר פּרובן ווי אַזוי צו לעשן שריפות. אין זייער שאָפּע קומען יעדן טאָג פאָר רעפּעראַטן מיט אָנווייזונגען, ווי אַזוי באַגיין זיך בעת לופט-אָנגריפן פון גאַזן און באָמבעס. צי מען וויל יאָ, צי נישט, מוז מען אַנטייל נעמען אין די אַלע צוגרייטונגען. נישטאָ קיין נאַכט, מ'זאָל נישט שיקן עטלעכע יידן, באַוואָפנטע מיט העק, צו היטן דאָס שטעטל און די בריק אויף דער ווייסל. די שומרים באַקומען אַ באַפעל פון וויעטשאָרעקן דעם "כאַבאַרניק": יעדן אומבאַקאַנטן פאַרהאַלטן און אָפּפירן אויפן פּאָליציי-פּאָסטערונעק. ס'האָט זיך פאַרגלוסט וועלכן שונא-ישראל אַרויסצושיקן אַלס אויסשפּירערס אויף אַ גאַנצע נאַכט, צו דער בריק, פאַנגען דאָרט שפּיאָנען, די צוויי אַלטע, קראַנקע, צעבראָכענע יידן: שלמהלע-יאָסקעס און שמואל-חנהלעס.

— נישקשה, נישקשה! — מישט זיך אַריין אברהמטשעלע הללס. — יידן האָבן איבערגעלעבט המנען, כמיעלניצקין, טאָרקוועמאַדאָן, וועט מען אויך אים, דעם יידן-שונא, איבערלעבן. ווער ס'הייבט אָן מיט יידן, מוז סוף-כל-סוף איינגעמען אַ שוואַרצע פּגירה!...

חברה איז געוואָרן צעהיצט, יעדער האָט געוואָלט אַרויסברענגען זיין געדאַנק, באַרייכערן די דיסקוסיע מיט ביישפּילן און פאַקטן. ווער ווייסט ווי לאַנג מ'וואָלט אַזוי פּאָליטיקירט, ווען נישט די בהלה צווישן די פלאַזשניקעס צוליב דער ענדערונג פון וועטער. אויפן הימל האָבן זיך פּלוצעם באַוויזן שוואַרצע כמאַרעס, ס'איז געוואָרן טונקל און אַ היים איז אַ שפּאָר שטיקל וועג. באַלד וועט אפשר אָנהייבן דונערן און

בליצן און אויסבאהאלטן זיך אונטער דער בריק איז א סכנה. אין גרויס איילעניש, ווער מיט די שיך אָדער הויזן אין די הענט, ווער מיט די קינדער אויף די פלייצעס, נעמט לויפן א היים, אין א שלאקס-רעגן. אברהמקע פרייבערג, וואָס האָט זיך גוט צוגעהערט צו דער דיסקוסיע, זאָגט מיט א שווער געמיט:

— אָט די שווארצע וואָלקנס אויפן הימל, זענען נישט קיין גוטע סימנים, ספעציעל פאר אונדז, יידן...

זכרונות פון דער אַלטער היים / נתן בעלמאַנט (נחמן בלומענקראַנץ)

מיין מאמע האָט געשטאמט פון אַפּט, דער טאטע — פון יאַניוו, אָבער נאָך דער חתונה האָבן זיי זיך באזעצט אין ראַכיוו. די זיידעס געדענק איך נישט, נאָר ביידע באָבעס זענען גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון: די באָבע חיה (פון טאטנס צד) און די באָבע טעמע (פון דער מאמעס צד), ווייל זיי האָבן געוווינט צוזאמען מיט אונדז.

מיר האָבן געהאט א גרויסע דירה, פון 3 צימערן. אין איינעם פון זיי האָט דער טאטע געשריבן ספרי-תורות. דאָס צווייטע צימער האָט מען גערופן אלקער. דאָרט זענען געשלאָפן ביידע באָבעס. אין פראָנט-צימער האָט זיך געפונען די בעקעריי, ווו מ'האָט געבאקן ברויט, בייגל און קיכלעך צום פארקויפן. יאָ, נאָך א פרנסה איז געווען: גענדז! מ'האָט זיי געהאָדעוועט אויפן בוידעם, דערנאָך זיי געשאָכטן, געפליקט פון זיי די פעדערן און אויסגעלאָזט שמאלץ מיט גריוון. אויך דאָס האָט געהערט צום טאטנס באשעפטיקונגען, אויסער דעם, איז ער נאָך געווען א סוחר פון הערינג. אין דער צייט פון קריסטלעכן "פאָסט", האָבן מיר באקומען א סך הערינג צום פארקויפן. די מאמע האָט דער עיקר זיך פארנומען מיט דער בעקעריי און באדארפט דערציען אכט קינדער — זעקס זין און צוויי טעכטער. פארשטייט זיך, אז די באָבעס האָבן צוגעהאָלפן, באזונדערס — די באָבע טעמע. זי איז געווען א דאָרף-גייערין. פארקויפט די פויערים נאָזטיכלעך, נאָדל-פאָדים, קנעפּלעך — און צוריק געברענגט פראָדוקטן, ׳אייער, אן עוף. מיינע עלטערן האָבן פרובירט זי אָפּהאלטן פונעם גיין איבער די דערפער, אָבער זי האָט זיך געפילט ביי די כוחות און טאקע אויך געוואָלט העלפן צו די דאגות פרנסה. טראָץ דעם וואָס אלע האָבן אזוי שווער געארבעט, איז נישט געווען אזוי פשוט צוצוגרייטן א לייטישן שבת. איז געווען אויף שבת, האָט מען געגעסן. אויב נישט — האָט מען געמאכט דעם אָנשטעל, אז אלץ איז דאָ. זאָלן מענטשן זען — נאָר אָך-און-וויי איז געווען צו אזא שבת...

בעת דער טאטע איז געזעסן און געשריבן און די מאמע האָט עפעס ,ערעדט צו אים — האָט ער בדרך כלל נישט געענטפערט. נאָר קוים האָט ער יאָ געגעבן א תשובה, איז דאָס שרייבן געוואָרן איבערגעריסן און ער איז אוועק אין מקווה זיך טובל זיין. מיין פאָטער איז געווען פון די אָנגעזעענסטע סופרים אין לאנד. ווי נאָר ער האָט אָפּגעגעסן אָנבּייסן, ווי מ'האָט דאָס גערופן אין שטעטל, האָט ער זיך אוועקגעזעצט שרייבן — און ער האָט באוויזן צו שרייבן א סך ספרי-תורות, באזונדערס פאר רבנים, וואָס זענען געפאָרן פון איין שטאָט אין דער אנדערער. אויב ער האָט ווען געשריבן פרשיות, האָט מען באדארפט זיין א גביר צו קענען זיך דערלויבן עטלעכע זיינע פרשיות צו קויפן. ער האָט געשריבן פארן קוזמירער רבין, פארן קראָקעווער רבין. ער

אליין איז געווען א קוזמירער חסיד און א גוטער פריינד פון אָסטראָווצער רבין — און געפּאָרן איז ער צו אים נישט ווי א סופר, נאָר אויך אים פרעגן וועגן משפחה-ענינים, ווי צום ביישפּיל: צי זאָל ער מיר דערלויבן זיך לערנען א פאך (וואָס איך האָב זייער געוואָלט), אָדער זיך אוועקזעצן לערנען אין בית-המדרש (וואָס דער טאַטע האָט שטאַרק געוואָלט). צום גליק, האָט דער אָסטראָווצער רבי געפּסקנט, אז כ'זאָל ווערן א קאָמאַשנשטעפּער — און אזוי איז געשען.

אין דער ערשטער וועלט-מלחמה זענען מיר אַנטלאָפן קיין קראָשניק, הגם דער טאַטע איז געבליבן אין ראַכיוו, ווייל ער האָט נישט געוואָלט לאָזן אליין די באָבע חיה (די באָבע טעמע, הגם א געזונטערע און יונגערע פון איר, איז פריער געשטאָרבן). די קראָשניקער יידן האָבן אונדז אויפגענומען זייער גאַסטפריינטלעך און געהאָלפן די פליטים מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט. דאָס זעלבע האָט פּאַסירט, ווען יידן פון אָזשאַראָוו זענען צוליב די מלחמה-אָפּעראַציעס, געקומען קיין ראַכיוו, ווו אונדזערע יידן האָבן זיי אַרויסגעוויזן די אמתדיקע הכנסת-אורחים. בדרך כלל איז דער פראָנט געווען תמיד נאָענט צו דער ווייסל — און אָזשאַראָוו איז געווען אַמנענטסטן צום טייך, ראַכיוו עטוואָס ווייטער און קראָשניק — נאָך ווייטער. יעדער צד אין דער מלחמה האָט פאַר אַלעמען געוואָלט צעשטערן די בריק אויף דער ווייסל. אין דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט ראַכיוו אָפט געביטן אירע הערשערס: פון רוסן אויף עסטרייכער און — פּאָרקערט.

אויף וויפל איך געדענק, האָט דאָס קולטורעלע לעבן אין שטעטל זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1904-5. די יוגנט איז אויך געוואָרן פּאָליטיש רייף. די וואָס ס'האָט געצויגן צו געזעלשאַפטלעכער אָדער רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט, האָבן אויסגעוואַנדערט פון שטעטל אין דער גרויסער שטאָט. דער ציוניסטישער אידעאַל איז אַריינגעדרונגען אין ראַכיוו. יונגעלייט וואָס האָבן באַלאַנגט צו דער ציוניסטישער באַוועגונג, פלעגן זיך אַריינשטעקן א מגן-דוד אין דעם שניפּסל, אָדער אין דער קלאַפּע פון רעקל. בלויז אין בית-המדרש האָט מען זיך געפּירט אויפן אַלטן שטייגער. מיין קליידונג איז געווען א קירצערע, וואָס האָט באַוויזן, אז אויך איך הייב אָן שפּאַנען מיט דער צייט. נאָר אז דער טאַטע האָט באַמערקט אין מיין לאַץ דעם מגן-דוד, האָט ער אינעם שטיבל פון די קוזמירער חסידים מיר אַראָפּגעלאָזט א פּאַטש... זיינע פריינד האָבן אים געזאָגט, אז א מגן-דוד איז נאָך ערגער פון א צלם...

אזוי האָבן מיר געלעבט מיט א 60-70 יאָר צוריק, אין דעם קליינעם שטעטל אין פּוילן!

דעריִנערונגען פון דער ערשטער וועלט-מלחמה / שמואל ניצן

הגם איך בין דעמאָלט געווען א קינד פון פינף יאָר, שטייען מיר פאַר די אויגן יענע בילדער, גלייך עס וואָלט איצט פּאַסירט. ס'איז געווען א פאַרנאַכט אין חודש אויגוסט 1914. א גרופּע קינדער האָבן זיך געשפּילט אויפן גאַס. ווי דער שטייגער נאָכן אומקערן זיך פון חדר א היים. מיט אַמאָל האָבן, ווי פון הימל אַראָפּגעפאַלן, זיך באַוויזן אויפן עק וועג וועלכער שניידט אדורך דעם מאַרקפּלאַץ, א גרופּע רייטערס אויף פערד. מיר זענען געבליבן ווי צוגעשמידט צו די ערטער, ווייל נישט יעדן טאָג האָט מען געזען אין ראַכיוו אזא בילד. מיר שטייען נאָך אזוי פאַרגאַפט פון די קאַוואַלעריסטן — און פון דער אַנדערער זייט וועג גאַלאָפּירט אַריין אַן אַנדערע גרופּע רייטערס. מיר באַווייזן נישט צו ווענדן אונדזער בליק אין דער ריכטונג,

ווי דער עלטסטער פון דער ערשטער גרופע רייטערס נעמט ארויס די שווערד פון דער שייד, הייבט זי אויף אין דער הייך און עס דערהערט זיין זיין שארפער באפעל: "פייער!" די ביקסן ווערן אָנגעצילט אויפן קעגנער און עס דערהערט זיך א שיסעריי. מיר וואָלטן אזוי לאנג זיך צוגעקוקט צו אזא אומגעוויינלעכן ספעקטאקל, נאָר א שטארקע האנט האָט מיך בגוואַלט אוועק גענומען פון יענעם אָרט. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיט די אנדערע קינדער וואָס האָבן זיך מיט מיר געשפילט. די טירן און לאָדנס פון די שטובן זענען אויף שנעל געוואָרן פארמאכט. אין משך פון געציילטע מינוטן איז דער מארק געוואָרן ליידיק פון מענטשן, די געשעפטן האָט מען פארמאכט. קיין לעבעדיקער מענטש איז ניט געבליבן אין גאס. אויך די קאוואלעריסטן זענען באלד פארשוואונדן...

אזוי ,האָט זיך אָנגעהויבן אין שטעטל די ערשטע וועלט-מלחמה.

דער צוריקקער א היים...

נאָך די שלאכטן אויף די פארשידענע פראָנטן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, וועלכע האָט זיך געצויגן גאנצע פיר יאָר, האָבן די פליטים פון שטעטל זיך אומגעקערט א היים. נאָר אנשטאט הייזער און היימען, האָבן זיי געטראָפן א וואלד פון קוימענס און חורבות. מען דארף גדענקען, אז דער רוב הייזער אין שטעטל זענען געווען פון האָלץ און אין פאל פון דער קלענסטער שריפה, איז אלץ אוועק מיט די פלאמען און רויך. עס זענען קוים געבליבן עטלעכע געמויערטע הייזער, און און איינעם פון זיי האָט אונדזער משפחה געפונען א צייטווייליקן דאך איבערן קאָפּ, ווי סובלאָקאטאָרן. אין דריי ניט גרויסע צימערן האָבן זיך צונויפגעדרענגט צען נפשות, מיט דער באָבע חיה, מיין פאָטערס מוטער, וואָס איז געווען צוגעשמידט צום בעט צוליב איר קראנקייט.

פון יענער טרויעריקער תקופה, געדענק איך נישט קיין באזונדערע געשעעניש, אויסער צוויי:

אין איינער פון די הארבסטיקע נעכט, האָט מיין ברודער וועלוויש זיך אומגעקערט פון בית-המדרש ווו ער האָט געלערנט, א בלייכער און ציטערנדיקער. מען האָט אים גלייך געגעבן צו טרינקען הייסע טיי מיט מאלינע-סאָק, ווי א מיטל קעגן פארקילונג. שפעט ביינאכט האָב איך זיך אויפגעוועקט צוליב אן אויסערגעוויינלעכן טומל: מיין ברודער האָט זיך אויפגעהויבן פון בעט, זיך אוועק געשטעלט אויף א בענקל און געשריען מיט אויסטערלישע קולות. פון די דערוואקסענע איז דעמאָלט קיינער ניט געווען אין שטוב (מיין ברודער משה האָט געלערנט אין דער ישיבה אין אָפּאטאָוו און דער טאטע איז געהאט אוועק געפאָרן אין געשעפטלעכע ענינים). צום גליק האָט זיך באוויזן א שכן, וואָס האָט אויך דערהערט די געשרייען און אים איז געלונגען צו בארויקן וועלווישן. מיר, קליינווארג, האָבן געציטערט פון שרעק און שטוינונג, קוים חלילה, איז אין ברודער אריין א דיבוק...

שפעטער האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אין יענער נאכט, נאָך דעם ווי די בחורים האָבן פארלאָזט דאָס בית-המדרש, האָבן זיי דערהערט א געקלאפעריי אין דער דערבייאיקער שיל, ווו מען האָט געדאוונט נאָר אין די שבתים און יום-טובים. אזוי ווי די שיל איז א גאנצע וואָך געשטאנען ליידיק, זענען אין שטעטל ארומגעגאנגען פארשידענע מעשיות און אבערגלויבנס, אז מ'האָט מורא געהאט ביינאכט פארבייגיין אליין אויף דעם אָרט. מיין ברודער, וואָס איז דעמאָלט שוין געווען פארלאָבט, איז געפאלן א קרבן פון די דאָזיקע אבערגלויבנס. אין א צייט ארום האָט מען געפאָרשט דעם ענין און אויסגעפונען, אז דאָס געקלאפעריי נעמט זיך פון איינע פון די בלעכן אויפן דאך וואָס האָט זיך אוועקגענומען פון די אנדערע — און ביים קלענסטן ווינטל

געקלאפט אויף א משונהדיקן אופן. און דאָס האָט צעדולט מיין ברודער. נאָך עטלעכע חדשים, פון זיך זעלבסט, איז ער געוואָרן צוריק נאָרמאל, גלייך ס'וואָלט א צווייטער פאל, אויך פארבינדן מיט די נאָך-מלחמה דערינערונגען, איז געווען די פארוווּנדונג פון איינעם פון מיינע חברים. צוויי קינדער וואָס האָבן שפאצירט אין שטעטל, האָבן אין א געסל געפונען א שפילצייג און באשלאָסן מיט דעם זיך צו צעטיילן "גלייך אויף גלייך". זיי האָבן די זאך אוועק געלייגט אויף א שטיין און אָנגעהויבן קלאפן אויף דעם קעגנשטאנד, וועלכער האָט פלוצים אויפגעריסן, צעשמעטערט די האנט פון מיין חבר און פארוווּנדעט א פוס פון צווייטן קינד.

גאָרנישט פאסירט — אָן דער הילף פון א פסיכיאטער. נאָר געשמועסט האָט מען, אז די ישועה איז געקומען א דאנק דעם טריסקער רבין, וואָס אונדזער פאָטער איז געווען זיין חסיד.

מען וויל זיך צוריק שטעלן אויף די פיס

מיין פאָטער איז צוליב זיין באשעפטיקונג — סופר סת"ם — געווען בדרך כלל א שטוב-זיצער. נאָר אין יענער שווערער צייט האָט ער געמוזט זוכן אנדערע קוואלן פון פרנסה פאר דער גרויסער משפחה און דעריבער געוואַנדערט פון איין יאריד צום צווייטן, הגם דער האנדל-וואנדל איז אים נישט געווען צום הארצן און אויך נישט געברענגט מיט זיך די געוווּנטשענע הכנסה. אין יענער צייט איז אויך געווען אקטועל די חתונה פון מיין ברודער וועלוויש. און דאָס הויז וועלכן מ'האָט אָנגעהויבן בויען, האָט געפאָדערט א סך אינוועסטיציעס, אפילו לויט די דעמאָלטיקע באגריפן.

אז מ'האָט מיין פאָטער פאָרגעלייגט צוזושטיין ווי א שותף צו ארענדירן פרוכט-סעדער, מיט וועלכע אונדזער געגנט איז געווען אזוי רייך, האָט ער גלייך געגעבן אויף דעם זיין הסכמה. באלד נאָך פסח יענעם יאָר, האָט די גאנצע משפחה זיך אריבערגעקליבן אין דאָרף, ווו מיר האָבן אין דעם געדונגענעם סאָד אויפגעשטעלט צעלטן און בוידן. פאר אונדז, קינדער, איז עס געווען א פארגעניגן, ממש א גן-עדן, צו פארברענגען אויף דער פרישער לופט, נעבן אָן אָזערע, אינעם סאָד מיטביימער מיט בארנעס, עפל, פלוימען און ווייַנשלען. אויב צו דעם צוגעבן די קוסטעס מיט מאלינעס, וויינפערלעך און אנדערע פרוכטן — הייסט עס, אז ס'האָט נישט געפעלט וואָס צו נעמען אין מויל אריין.

עס זענען אָבער געווען ביימער מיט אזעלכע פרוכטן, וואָס דער פריץ, ווי אויך די שותפים, האָבן שטרענג פארבאָטן אויף זיי צו קריכן און אראָפּנעמען די פירות. נאָר ווען ס'איז געקומען די צייט פון רייסן די ווייַנשלען — און זיי האָבן נישט געהערט צו די פארבאָטענע ביימער און פרוכט — זענען מיר, דאָס קליינוואַרג, געווען איבערגליקלעך. עס זענען געווען דאָרט אזעלכע הויכע ערטער, אז אפילו מיט לייטערס האָט מען נישט געקענט צוקומען. האָט מען די קינדער דערלויבט צו קלעטערן צו די הייכן פון א 12-15 מעטער. דאָרט האָבן מיר אָנגעריסן פולע קוישן מיט ווייַנשלען און אזוי ארום באוויזן אונדזער געשיקטקייט און פלייס. די פולע קוישן האָבן מיר מיט א שטריק אראָפּגעלאָזט פון דער הייך.

א סברה, אז יענער זומער, אויפן שויס פון דער נאטור, האָט אוודאי משפיע געווען אויפן ווייטערדיקן גאנג פון מיין לעבן.

א סך מלאכות און ווינציק ברכות...

אונדזער משפחה האָט זיך קיינמאָל נישט גערעכנט צווישן די רייכע אין שטעטל, אָבער מיר זענען אויך ניט געווען קיין אָרעמעלייט. ווי אזוי האָט מען דאָס באצייכנט אין יענע צייטן? א בעל-הביתישע, בכבודיקע משפחה... מיין פאָטער איז געווען ווייט פון קהלישע ענינים און מחלוקתן, נאָר אין זינען געהאט צו באשפייזן די צוועלף נפשות פון אונדזער משפחה (צווישן זיי: זעקס ברידער, צוויי שוועסטערס, אן אלטע מאמע און א שוועסטער אן אלמנה). אויסער דעם באפרידיקן די טאָג-טעגלעכע באדערפענישן, האָט מען באדארפט צוריק אויפשטעלן די וווינונג, וועלכע איז חרוב געוואָרן אין דער מלחמה. הגם דער טאטע האָט אין זיין ארבעט ווי א סופר סת"ם געזען אויך א מלאכת קודש, האָט אָבער די מאטעריעלע לאגע אים געצוווּנגען צו זוכן אנדערע באשעפטיקונגען און צייטווייליק מוותר זיין פון זיין באליבטער מלאכה.

נאָכן סעזאָן פון די סעדער, וואָס א דאנק די פארדינסטן איז מעגלעך געווען צו פארענדיקן דאָס הויז און אויך חתונה מאכן דעם ברודער וועלוויש, האָט דער פאָטער געעפנט א שפייז-קראָם. די סחורה האָט די מאמע געברענגט פון דער גרויסער שטאָט א'. אין די יאריד-טעג איז מיין מאמע מיט דער עלטערער שוועסטער געפאָרן אין די ארומיקע שטעטלעך א 2-3 מאָל אין וואָך. דאקעגן אין שטוב האָבן אלע געהאָלפן באקן, קאָכן, רוימען און וואשן, ווי אויך אין דער קראָם — יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן און קענטענישן.

דער 16-יאָריקער נחמן האָט זיך פארנומען מיט נייען. איך, איידער כ'בין אלט געוואָרן 13 יאָר, בין אוועק זיך לערנען שניידעריי. פארשטייט זיך, אז מיטן טאטנס הסכמה און ברכה. אז דער מארק-טאָג איז פאָרגעקומען אין שטעטל, איז די גאנצע משפחה געווען דעמאָלט באשעפטיקט. בלויז מיין ברודער משה האָט נישט געשלעפט דעם עול פון פרנסה, ווייל ער האָט געלערנט אין ישיבה אין א נאָענט שטעטל. שווער צו זאָגן, אז מ'האָט געהאט צו פיל, נאָר פרנסה איז געווען, אזוי, אז דער טאטע האָט ווידער געקענט זיך פארנעמען מיט זיין באליבטער באשעפטיקונג: סופר. בפרט, אז דאָ רעדט זיך וועגן זיין סופר פאר די קוזמירער אָדער גערער חסידים, צו וועלכע ער האָט זיך אָנגעהערט. דער יום-טוב פון פארענדיקן שרייבן א ספר-תורה איז געפייערט געוואָרן מיט א סך גלאנץ און פראכט.

מען זוכט א וועג אין לעבן

א קורצע צייט פארן אלט ווערן 13 יאָר, האָט דער פאָטער מיך געלערנט לייגן תפילין. ער האָט מיר אויך דערקלערט די באדייטונג פון דעם פסוק, וועלכן כ'וועל הערן אין טאָג פון ווערן אויפגערופן צו דער תורה — "ברוך שפטרני מעונשו של זה", וואָס מיינט, אז איך זעלבסט ווער פאראנטוואָרטלעך פאר מיינע מעשים און האנדלונגען. יענער שבתדיקער טאָג איז שנעל געקומען. דער טאטע האָט אויף מיר אָנגעהאָנגען זיין טלית און מיך צוגעפירט צו דער אָפענער ספר-תורה. אויף וויפל איך געדענק, איז דאָס לייענען די ברכות און די הפטורה, אדורך אָן שטערונגען. נאָר ווען דער פאָטער האָט אויסגערופן דעם "ברוך שפטרני", איז מיר אדורך א לייכטער ציטער. מיט

אמאָל האָב איך באַגריפֿט וואָס הייסט צו ווערן אַ בר עונשין, אַ **שטראָפֿבאַרער**...
איך האָב מורא געהאַט, קוים וועל איך באַגיין אַן עבֿירה, ערגעץ-ווו אַדורכפֿאַלן, אַפֿילו ווען כ'בין נישט דאָס אויסן געווען. איצט בין איך ראוי באַשטראָפֿט צו ווערן.
איך דערמאָן זיך נישט, צי ס'איז אין דער היים אײַנגעאָרדנט געוואָרן אַ סעודה לכּבֿוד דער געשעעניש, ווי עס האָט זיך געפֿירט אין יענער תּקופֿה. קיין מתּנות האָב איך נישט באַקומען, אויסער אַ מין "ציבעלע"-זייגער מיט אַ זילבערן קייטל, אַ געשאַנק פֿון טאַטע-מאַמע. די מתפּללים פֿון "שטיבל" זענען יענעם שבת געקומען אַ היים אויף אַ "קידוש".

די ברכה מיט וועלכער דער טאַטע האָט מיך געבענטשט און וואָס האָט אַזוי שיין געקלונגען אין מײַנע אויערן, האָט אויף מיר אַרויפֿגעלייגט דעם שווערן עול פֿון די תּרי"ג מצוות. נאָכטראַכטנדיק פֿון דעם וואָס מיך דערוואַרט, האָב איך געהאַט אַ געפֿיל, ווי דער דאָזיקער עול וועט מיך אײַנברעכן, און דער סוף וועט זײַן — דער גיהנום. איך פֿלעג זיך אַליין אָפּט פֿרעגן: וואָס באַדײַטן די באַזונדערע מצוות? וועלכע שטראָף האָט מען זיך פֿאַרדינט פֿאַר געוויסע עבֿירות? מיט וועלכע רעכט ווערט דעם מענטש געגעבן צוויי יצר'ס: דער יצר הרע און דער יצר טובֿ? און אויב דער יצר הרע איז שטאַרקער — פֿאַר וואָס דאַרף מען דעם מענטש באַשטראָפֿן? און ענלעכע שאלות, אויף וועלכע כ'האָב נישט געפֿונען קיין ענטפֿער...

אַ געוויסן האַרבסטיקן טאָג נאָך יענעם שבת, בין איך גאַנץ צופֿעליק געקומען אינעם לאָקאַל פֿון פּראָפֿעסיאָנעלן פֿאַראיין — און מיט אַמאָל האָט זיך פֿאַר מיר אַנטפּלעקט אַ גאָר אַנדערע וועלט. מיר שײַנט, אַז דעמאָלט איז געשען אַ ווענדפּונקט אין מײַן לעבן, דער אָנהייב פֿון זוכן אַ דרך וואָס האָט שוין נישט אויפֿגעהערט — און דערפֿירט אַ ייִנגל פֿון אַ בכּבֿודיקער משפּחה אין שטעטל, צונויפֿקומען זיך אויף אַן אָרט, באַזאַמען מיט די "שנײַדער-און-שוסטער-יונגען"...

ווי כ'האָב שוין דערמאָנט, בין איך מיט דער הסכּמה פֿון טאַטן אַוועק זיך לערנען שנײַדערײַ. אין יענע טעג האָט מען אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די לערניינגלעך צום שטרייק וועלכער האָט באַדאַרפֿט אויסבּרעכן נאָך סוכּות. דעריבער האָט מען מוצאי שבת בראשית, נאָך מעריבֿ, געהייסן מיך קומען אין פֿאַראיין. ווי נאָר כ'בין איבערגעטרעטן די שוועל, האָט אַלץ אויף מיר געמאַכט אַ ריזיקן אײַנדרוק. אַנטקעגן דעם אַרײַנגאַנג האָבן פֿון דער וואַנט געקוקט אויף מיר צוויי שיינע פּנימער מיט בערד (דערנאָך איז מיר באַוווּסט געוואָרן, אַז דאָס זענען געווען די פּאָרטרעטן פֿון מאַרקס און ענגעלס). איבער זיי, אויף דער גאַנצער ברייט פֿון וואַנט — אַ ריזיקער אויפֿשריפֿט מיט רויטע אותיות: "אַרבעטער פֿון אַלע לענדער — פֿאַראייניקט אײַך!".
איך אויף די אַנדערע ווענט זענען געהאַנגען פֿאַרשידענע בילדער. פֿון סופֿיט האָבן אַראָפּגעהאָנגען פֿאַרביקע פּאַפּיר-קייטן, נאָר די דאָמינירנדיקע קאָליר איז געווען רויט. לענגאויס די ווענט זענען געשטאַנען לאַנגע, הילצערנע בענק. אין די ווינקלען האָבן געשמועסט גרופּן ייִנגלעך און מיידלעך, וואָס נישט אַלע זענען מיר געווען באַקאַנט.

אַז כ'האָב געעפֿנט די טיר אין צווייטן, קלענערן צימער, האָב איך דאָרט דערזען לאַנגע טישן (ווי אין בית-המדרש אָדער אין חדר), אויף וועלכע עס זענען געלעגן פֿאַרשידענע צײַטונגען און בראָשורן. אַ טייל פֿון זיי האָט מען געלייענט מיט

אינטערעס. שפּעטער בין איך אָפּט געקומען אהין, כדי אליין זען וואָס איז געשריבן אין די ביכער, בראָשורן און זשורנאַלן. מעגלעך, אז כ'האָב געזוכט אַן ענטפער אויף מיינע ספיקות, וואָס האָבן נישט געלאָזט רוען.

בעת איינעם פון אזעלכע באזוכן אין פאראיין, האָט זיך צו מיר צוגעזעצט א יונג מיידל, די טאָכטער פון קיילע די מילכיקערין. גלייך ווי זי וואָלט גאָרנישט אויסן געווען, האָט זי געכאפּט א בליק אין דער צייטונג וועלכע כ'האָב געלייענט און דערביי פּרובירט פאַרפירן א שמועס. דערנאָך איז מיר באוווּסט געוואָרן, אז זי הייסט לאה, ארבעט ביי א דאמען-שניידער און וווינט מיט איר מאמען די אלמנה וואָס טראָגט פונאנדער מילך — אָבער נישט פון אייגענע קי, נאָר זי ברענגט דאָס יעדן באַגינען פון די ארומיקע דערפער, אין בלעכענע קאַנען. זי פארקויפט נישט נאָר מילך, נאָר אויך זויערמילך, סמעטענע, קעז און פוטער, וועלכע זי ארבעט אליין אויס.

אויך אנדערע בעל-הביתטעס, און צווישן זיי מיין מאמע, פלעגן א 3-2 מאָל אין וואָך זיך לאָזן איבער די ארומיקע דערפער, כדי פארקויפן די פויערים פארשידענע גאלאנטעריע-ארטיקלען און פאר דעם באקומען מילכווארג און אנדערע לאנדווירטשאפטלעכע פּראָדוקטן. די קינדער פלעגן באגלייטן זייערע מאמעס. איך פלעג אָפּט מיטגיין מיט דער מאמען אין דאָרף. איך נעם אָן, אז די אויפגאבע פון מיר און די אנדערע, ענלעכע באגלייטערס, איז געווען: אכטונג געבן אויף דער כשרות פון מעלקן. די יידישע מילך-פארקויפערינס האָבן געברענגט זייערע עמערס נאָר פאר דעם צוועק, ווייל זיי האָבן געוואָלט אז די "סחורה" זאָל קומען "גלייך פון דער קו'ס אייטער". פאר אונדז, קינדער, איז געווען וויכטיק די פרימאָרגן-שפּאצירן אין דאָרף, געניסן פון דער פרישער לופט און פון דער שיינער נאטור, ווי אויך דער זיסלעך-פארשיכורנדיקער טעם פון תמימותדיקן טרעפן זיך מיטן צווייטן מין. הגם די אויפגאבע פון א "משגיח" איז מיר ניט אזוי שטארק געפעלן געוואָרן, האָט דאָס אָבער ארויפגעלייגט אויף מיר א גרויסע אחריות, הגם פאר דער צייט פון מעלקן האָב איך זיך באדארפט געפינען אין אן עיפּושדיקער, טונקעלער שטאל, בעת אין דרויסן האָבן געשמעקט די פרוכט-ביימער און גרייצט מיט זייער אראָמאַט;די פייגל צוויטשערן אויף די בערג און דאָס שטילע וואסערל פארבעט דיך צו קונדסישע שטיקלעך מיט די דאָרפישע יינגלעך. דעם אמת געזאָגט, האָט אויך דאָס פאסירט, אָבער שוין נאָכן אויסמעלקן די קי און אויסמעסטן די מילך מיט דער קוואָרט וועלכע מ'האָט געברענגט פון דער היים. איך פלעג טיילמאָל בלייבן היטן די קאַנען, בעת די מאמע איז אוועק קויפן נאָך מילך ביי אנדערע פויערטעס.

די שענסטע קינדער-זכרונות זענען פארבליבן פון יענע יאָרן.

דער דורשט נאָך וויסן

די באזוכן אין לאָקאל פון פּראָפעסיאָנעלן פאראיין, זענען נישט געווען אזעלכע אָפטע צוליב די באדינגונגען. נאָר כ'האָב קיינמאָל נישט געקענט זעטיקן דעם דורשט נאָך וויסן. דאָרט האָב איך געהאט גענוג צייטונגען און ביכער, וואָס הגם נישט תמיד האָב איך אלץ פארשטאנען, אָבער ניט אויפגעהערט צו לייענען אלץ וואָס איז געקומען אונטערן האנט: אַן אלטע צייטונג, א בוך, אפילו איינצלנע בלעטער. לאנגע שעהן פלעג איך פארברענגען אויפן בוידעם פון בית-המדרש, ווו ס'האָט זיך געפונען

דער "ארכיוו" (די גניזה) און צווישן די שמות און צעריסענע ספרים געזוכט אינטערעסאנטן לייען-מאטעריאל.

בעת א צופעליקן צונויפטרעף מיט לאהן, דער מילכיקערינס טאָכטער, וואָס איז תמיד געווען געקליידעט אין שווארצן, זומער און ווינטער, האָט זי מיך געפרעגט, ביי וואָס בין איך אזוי באשעפטיקט, אז מען זעט מיך נישט אָפט אין פאראיין. ביי דער געלעגנהייט האָט זי אפילו פרובירט מיר צו ראטן וואָס צו לייענען. איך בין נישט זיכער, צי כ'האָב פארשטאנען אלע אירע עצות, נאָר ווען איך קער זיך צוריק מיטן געדאנק צו יענער תקופה אין מיין לעבן — שטייט מיר תמיד איר געשטאלט פאר די אויגן. וואָס האָט פאסירט מיט איר? איז זי אומגעקומען אין איינער פון די נאצישע קרעמאטאָריעס, אָדער געשטאָרבן אויף פארשיקונג אין די סיבירער שנייען?!...

דערמאָנונגען מיט 80 יאָר צוריק / **יידל באָרנשטיין**

א.

אונדזער שכן אברהמ'לע האָט ליב געהאט אויסצוהערן אנדערע און גערן געגעבן עצות א צווייטן. מיך האָט ער געקאָנט פון קינדווייז אויף, ווייל כ'האָב זיך געחברט מיט זיין זון און אפילו צוזאמען געלערנט אין חדר ביי אורישן, דער מלמד פון דריי דורות אין שטעטל. א געוויסן טאָג האָט מיך אברהמ'ל אָפגעשטעלט און פרעגט, ווי גייט מיר אין לעבן. איך דערצייל אים ווו איך לערן, וואָס איך טו אאז"וו. ער רייסט מיר איבער:

— הער זיך איין, יידל, דו ביסט טאקע א געבוירענער אין ראכיוו, נאָר איך בין טיף איבערצייגט, אז דאָס שטעטל איז נישט פאר דיר. דו מוזט זען עפעס טאָן פאר זיך אין אן אנדערער שטאָט.

— וועלכע, צום ביישפיל? — פרעג איך.

— אויב דו פרעגסט מיך, זאָג איך דיר גלייך: מיר געפעלט ווארשע. נאָר אזא גרויסע שטאָט ווי ווארשע פאסט פאר אזא יינגל ווי דו. אויף וויפל איך קאָן דיך, בין איך מער ווי זיכער, אז וועסט עפעס אויפטאָן, אויב פאָרסט קיין ווארשע.

איך בין דעמאָלט אלט געווען א יאָר 13, נאָר דאָס געשפרעך איז מיר גוט איינגעקריצט אין זיכרון, און גאָר באזונדערס די ווערטער: "דו מוזט זיך באפרייען פון ראַכיוו, איך פארזיכער דיך, אז וועסט אין דער גרויסער שטאָט נישט פארלוירן גיין."

מיט 3 חדשים שפעטער פארלאָז איך דאָס שטעטל, אויך דערפאר וואָס כ'האָב געפילט, אז דער אברהמ'לע יעקבס איז מיינער אן אמתער פריינד. למען האמת, האָב איך אין יענער תקופה זיך געפילט גליקלעך אין ראַכיוו. איך האָב געהאט א פריוואטן לערער, א פאָרגעשריטענער מענטש, מיט א סך בילדונג. ביי אים האָב איך געלערנט 3 שפראכן: פויליש, רוסיש און דייטש, אויסער אלגעמיינע לימודים. אן איינדרוק האָב איך געהאט, גלייך ער וואָלט זיין קאָפ געוואָלט ארויפזעצן אויף מיר — מיט אזא איבערגעגעבנקייט האָט ער מיך געלערנט. אויך איך האָב געהאט אן אינטערעס צו לערנען.

מיין לערער האָט אויך געשפילט פידל און געקענט ארויסברענגען שיינע טענער אויף

אנדערע אינסטרומענטן. דאָס האָט מיר זייער אימפּאָנירט, ווייל איך האָב געהאַט א ״שוואכקייט״ צו געזאנג. פון 9 יאָר געזונגען ביים ראַכיוווער רב. איך און מיין חבר אהרון-דוד האָבן זיך גענומען לערנען שפּילן פידל. מיר האָבן אָבער פארגעסן, אז מען געפינט זיך אין ראַכיוו, אויפן שוועל פון איצטיקן יאָרהונדערט. אז מיר ביידע זענען געקומען צווישן מנחה-מעריב אין בית-המדרש, דערהערט מען פלוצים א קלאפּ אין טיש און א באפעל: ״שאַ! שאַ!״ עס ווערט שטיל, דער עולם זעט ווי אויפן באלעמער גייט ארויף דער שוחט און רופט אויס:

— ברשות הרבים און ברשות הרב, מיר האָבן דאָ אין בית-המדרש צוויי שקצים... — און ער דערמאָנט אונדזערע ביידנס נעמען. ווי נאָר מיר האָבן דאָס דערהערט, האָט מען זיך שנעל אָפּגעטראָגן און אוועק אויפן בית-עולם, ווו מ׳איז ארומגעגאנגען ביז שפּעט ביינאכט, ביז מיר באשליסן צו גיין א היים. איך קום אריין אין שטוב, אלע זענען געשפּאנט און אויפגערעגט פון דערוואַרטונג: דער טאטע, די מאמע, די קינדער. דער טאטע רעדט נישט ארויס קיין וואָרט, נאָר איך גיב אויף אים א קוק און פארשטיי, אז זיין שווייגן איז מערער ווי גערעדט.

אויפן צווייטן טאָג, אין דער פרי, בין איך אוועק צו מיין חבר. ער האָט מיר דערציילט ווי אזוי מ׳האָט אים אויפגענומען אין שטוב: אלע טירן זענען געווען אָפן, ווי נאָר ר׳האָט זיך באוויזן, האָט דער טאטע אים געוואָרפן איינעם פון די געוויכטן, מיט וועלכע ר׳האָט געוויגן מעל אין זיין קראָם. א גליק, וואָס דאָס געוויכט האָט אים נישט געטראָפן.

מיר זענען אוועק צום לערער און נאָך אויפן וועג האָט אונדז נישט אָפּגעלאָזט די פראגע: וואָס טוט מען? ווען מען טאקע דארפן פירן א ״מלחמה״ מיט טאטע-מאמע צוליב דער פידל און עפּעס אנדערש אויך?

דער טאטע האָט מיט מיר נישט גערעדט א לענגערע צייט. איך האָב פארפירט א געשפּרעך מיט מיין מאמען און איר געוואָלט אויפקלערן, אז ס׳האָט נאָך נישט פּאסירט אז די קינדער זאָלן גענוי טאָן אלץ וואָס די עלטערן הייסן, אז אין אלע צייטן און ביי אלע באדינגונגען זענען געווען מיינונג-פארשידנהייטן צווישן טאטע-מאמע און זייערע זין און טעכטער. ״עס וועט קומען א טאָג, מאמע, אז וועסט מיך פארשטיין״ — האָב איך איר געזאָגט.

ב.

ממש נאָך א קינד, אין עלטער פון 14-13 יאָר, בין איך אָנגעקומען קיין ווארשע. דאָרט האָב איך אויסגעפונען, אז די ווירקלעכקייט איז גאָר אן אנדערע ווי מ׳האָט געחלומט אין ראַכיוו. אלע מיינע פּלענער אין שטעטל זענען געווען נישט מער ווי קינדערישע פּלענער. נאָר איך האָב אויפגענומען די ווירקלעכקייט ווי זי איז געווען. דער עיקר — כ׳האָב נישט אויפגעגעבן דאָס לערנען.

איך האָב זיך באקאנט אין ווארשע מיט א סטודענט, אן עלטערער פון מיר, וואָס האָט מיך גוט פארשטאנען. ער האָט געהערט צום ״בונד״, וועלכע איז צו יענער צייט געווען די גרעסטע פּארטיי אויף דער יידישער גאס און אין דער ריכטונג משפּיע געווען אויך אויף מיר. אין דער באוועגונג האָב איך זיך געטראָפן מיט זעכצן און זיבעצן-יאָריקע אידעאליסטן, וואָס זענען גרייט געווען זיך מקריב צו זיין פאר דער באוועגונג.

אין עלטער פון 16 יאָר, בין איך צום ערשטן מאָל ארעסטירט געוואָרן. דאָס איז פאָרגעקומען בעת איך האָב זיך באטייליקט אין אן אומלעגאלער פארזאמלונג, אויף וועלכע די צארישע פאָליציי אין ווארשע האָט געמאכט אן איבערפאַל. מען האָט אונדז אוועק געפירט אין א פעסטונג הינטער דער שטאָט, ווו די באדינגונגען פאר די ארעסטירטע זענען געווען זייערע שווערע. מיר האָבן באשלאָסן צו דערקלערן א שטרייק און דערלאנגט דער תפיסה-אדמיניסטראציע 14 פאָדערונגען, וואָס דעם גרעסטן טייל האָט מען נאָכגעגעבן, ווי: בעסערע געלעגערס, עסן און באהאנדלונג. זעונגען זענען פאָרגעקומען איינמאָל אין 2 וואָכן. בעת איינעם א באזוך, האָט א חבר געברענגט מיט זיך א מאנטל, אין וועלכן מיר איז געלונגען זיך אָנצוטאָן און... ארויסגיין פון תפיסה צוזאמען מיט די באזוכערס... אזוי בין איך אים צום ערשטן מאָל אנטלאָפן פון ארעסט.

איצט בין איך שוין געווען א חבר אין דער באוועגונג מיט א סך אָנזען און דערפארונג. ס'האָט אָבער נישט גענומען קיין סך צייט — און כ'בין ווידער ארייגעפאלן אין פאָליציייאישע הענט און פארשפארט געוואָרן אין פאוויאק. יעדע נאכט האָט מען מיך גענומען אויף אויספאָרשונגען און פארהערן, אָבער גאָרנישט פון מיר ארויסבאקומען. אויפן משפט בין איך געוואָרן באפרייט, נאָכן אָפזיצן אין פאוויאק 3 חדשים.

איך פארלאָז ווארשע און פאָר צוריק קיין ראַכיוו.

ג.

אין שטעטל האָב איך זיך גענומען אָרגאניזירן א דראמאטישן קרייז. אליין געווען דער רעזשיסער, אקטיאָר און סופלאָר. ארטיסטן זענען געווען מערער וויפל מ'האָט באדארפט. דער רוב יידישע יוגנטלעכע אין יענער צייט אין ראַכיוו, האָבן געוואָלט "שפילן טעאטער". צומערשט האָב איך צוגעגרייט די פיעסע פון יעקב גאָרדין "דער ווילדער מענטש". אין ראַכיווער הויף איז געווען א יידישער פארוואלטער, וואָס זיינע פינף געראָטענע קינדער — דריי טעכטער און צוויי זין — האָבן גערעדט א פיינעם יידיש און זיך אויסגעטויגט אויף דער בינע. האָב איך זיי אלע באשעפטיקט ווי ארטיסטן. נאָר דעם איינציקן טעאטער-זאל וועלכן כ'האָב געקענט באקומען, איז געווען א... סטאָדאָלע. פרעגט זיך: ווי אזוי וועט מען זי באלייכטן ביינאכט? שפילן באטאָג — וועט קיינער נישט קומען. ווידער שבת באטאָג — האָט ראַכיוו נאָך נישט געמאכט אזא פראָגרעס, אז מ'זאָל דאָרט קענען שפילן טעאטער אין שבת. נאָר ווי אן איינגייער אין הויף פון יעקב-לייב ראָזענבערג, האָט ער געהערט אז "איך דריי עפעס א ספאָדיק מיט טריעאטער" — און ער פרעגט מיך צוליב וואָס איך טו דאָס. מיין ענטפער: — פאר די פאָר רובל וועלכע מיר וועלן פארדינען פון דער פאָרשטעלונג, וועט מען קויפן ביכער און שאפן א ביבליאָטעק, אונדזער יוגנט זאָל האָבן ווו צו לייענען א בוך. ער זאָגט מיר, אז די זאך געפעלט אים, נאָר ער גלויבט נישט אז דאָס וועט געלונגען. איך "האלט אים ביים וואָרט": אויב די זאך געפעלט אייך, טאָ העלפט צו! א וואָרט צו א וואָרט און מיר האָבן געמאכט א "געשעפט": איך גרייט צו די פאָרשטעלונג, ער וועט ביים ארייינגאנג אוועקשטעלן א טיש, איבערדעקט מיט א ווייסן טישטעך און דאָרט אוועקשטעלן טעלערס אָדער פושקעס צו זאמלען געלט ביים עולם, דער עיקר — ביי די פארמעגלעכע. ער האָט געהאלטן וואָרט.

נאָך איין פאָרשטעלונג אין ראַכיוו און איינע אין קראָשניק — איז אונדז געלונגען אויפצושטעלן די ערשטע ביבליאָטעק אין שטעטל.

דאָס שטעטל פון מיינע קינדער-יאָרן / שלמה קאָראָנע

יידישע פרנסות

כמעט אין גאנצן שטעטל זענען געווען נידעריקע הייזקעס, געמויערטע פון שטיין. דאָס העכסטע הויז האָט געהאט 2 שטאָק און געהערט צו א פארמעגלעכע משפחה. אין צענטער פון שטעטל — א פירעקיקער, גרויסער מארק-פלאץ, מיט נישט גרויסע קראָמען, פון וועלכע עס האָבן געצויגן חיונה א טייל איינוווינערס. א העלפט פון זיי האָט זיך מפרנס געווען פון האָרעפאשנער מי, פון שניידעריי און שוסטעריי. זייערע קונים זענען געווען די פויערים פון די ארומיקע דערפער, וואָס זענען יעדן דאָנערשטיק געקומען צום וועכנטלעכן יאריד. יענעם טאָג האָבן די יידן פון שטעטל ארויסגעשטעלט טישן און סטראגאנעס, כדי צו פארקויפן דאָס וואָס זיי האָבן צוגעגרייט א גאנצע וואָך און איינקויפן ביי די פויערים זייער פראָדוקציע: תבואות, עופות, פרוכטן, גרינווארג, אייער און אנדערע ארטיקלען. דאקעגן די פויערים האָבן אין די שטעטלדיקע געשעפטן איינגעקויפט קליידונג, שטאָפן, שיך און אנדערע סחורות. צווישן די געקומענע פון די דערפער, זענען אויך געווען איינצלנע יידן וואָס האָבן דאָרט געוווינט און אויך פארקויפט און געקויפט די נייטיקע זאכן. אייניקע פלעגן זיך אפילו אוועקלאָזן אויף יארידים אין אנדערע ערטער אין דער געגנט.

מיר האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון דאָס בילד פון א קאָלאָנע וועגענער, געשפאנטע אין פערד, וועלכע פירן גאנצע משפחות מיט זייערע סחורות. זומער און ווינטער, ווען די פראָסט האָט געקנאקט, האָט מען זיך געלאָזט אויף די מערק צו האנדלען און איינקויפן.

געווען אין שטעטל משפחות וואס האָבן זיך מפרנס געווען פון קליינע בעקערייען, פון פארקויפן שארפע געטראנקען; ס'זענען געווען זייגערמאכערס, קצבים, פיש-הענדלערס, היטלמאכערס, פריזירערס, אייגנטימערס פון קיאָסקן, בוימאייל-פאבריקלעך, מילן, קוזניעס. געווען אויך יידן אָן באשעפטיקונג, אָן פאכן, אָן א סטאבילער פרנסה. זיי האָט מען גערופן "די לויפערס", ווייל א גאנצן טאָג זענען זיי ארומגעלאָפן אין די ארומיקע דערפער און געזוכט א פארדינסטל. פארשטייט זיך, אז עס זענען אויך געווען אָרעמעלייט.

דער מקור פון ליפערונגען איז בדרך כלל געווען די דערבייאיקע קראָשניק. פון דאָרט האָבן אונדזערע סוחרים געברענגט פארשידענע סחורות אויף וועגענער, געשפאנטע אין פערד. א טייל פארזאָרגונג איז מיט דעם זעלבן וועג אויך געקומען פון אָסטראָווצע, אָזשאַראָוו און טשמיעלאָוו. מלבושים, שטאָפן און שיכווארג, האָט מען געקויפט אין לובלין — נאָר די סחורות האָט מען שוין געברענגט אין אויטאָבוסן. דאָס שטעטל האָט אָבער עקספאָרטירט קיין ווארשע, מיט די דאמף-שיפן אויף דער ווייסל, אייער און פלייש.

ליכט און וואסער

דאָס שטעטל איז געווען באלויכטן מיט עטלעכע גאסן-לאמטערס אויף סלופעס. איינער אזא סלופּ איז געשטאנען אין צענטער און באדארפט באלייכטן דעם גאנצן מארק-פלאץ. די אנדערע לאמטערנס אין נאָך שטאָט-טיילן, האָבן ניט גובר געווען די פינצטערניש. ס'איז טאקע געווען א פּלאן זיך אָנצושליסן צו דער אלגעמיינער עלעקטרישער נעץ און צו דער באן-ליניע. אויך קיין צענטראלע וואסער-לייטונג איז ניט געווען אין ראַכיוו. פון צוויי ברונעמס אין עק פון שטעטל, אויפן וועג קיין לובלין, האָט מען געשעפּט וואסער.

די צושטעלערס פונעם וואסער זענען געווען: נחמן און נטעלע. אין א גרויסע פאס, מיט א ספּעציעלן שטאָפּער צו פארמאכן דאָס פאַס בעתן פאָרן, האָבן זיי געברענגט דאָס וואסער אויף פערד-און-וואָגן. פאר די בעלי-הבתים האָט מען צוגעטראָגן דאָס וואסער אין די שטובן, אין צוויי עמערס, פאר באצאָלט. אָבער דער רוב איינוווינערס פון שטעטל האָבן אליין געטראָגן וואסער אין עמערס, מיט אָדער אָן קאָראָמיסלעס — אזוי זומער און ווינטער. איך געדענק א סך פאלן, ווי די וואָנצעס און בערד פון די וואסערטרעגערס זענען געווען באדעקט מיט אייז אין די שטארק פראָסטיקע טעג. עס זענען אויך געווען טראגישע פאלן, ווען די שוואכע פערד האָבן זיך אויסגעגליטשט אויפן מיט אייז באדעקטן וועג און בשום אופן נישט געקענט זיך אויפשטעלן, נישט געקוקט אויף די קלעפּ און תחנונים פון די באלעגאָלעס. נאָך איינעם אזא פאל איז נטעלעס (אָדער נחמהלעס) פערד שוין מער נישט אויפגעשטאנען פון די באקומענע קלעפּ...

מעדיצינישע הילף און קאָמוניקאציע

אין שטעטל איז געווען איין יידישער רופא, ד"ר שיין, וואָס האָט געהיילט אונדזערע קראנקע. א שפּיטאָל איז נישט געווען. ס'איז געווען אן אפּטייק, אָבער וויכטיקע רעצעפּטן האָט מען געברענגט פון לובלין. אויסער דעם דערמאָנטן דאָקטער, איז נאָך געווען דער פעלדשער אשר אָרענטרייך. אויך אלעזר זאנווילס, דער שווער פון שמחה דערדיקמאן, האָט אין געהיים זיך באשעפטיקט מיט מעדיצין. צוויי מאָל אין וואָך האָט ראַכיוו באזוכט א דאָקטער ביי פאציענטן, וואָס זענען געווען פארזיכערט אין קראנקן-קאסע, ווי מלוכה-באאמטע, פּאָליציי און אנדערע. נאָר אין רוב פאלן האָט מען זיך באנוצט מיט באבסקע רפואות.

כדאי צו באצייכענען, אז אין שטעטל האָבן געוווינט זייער ווייניק ניט-יידישע משפחות, וואָס האָט דערמעגלעכט א שטיל יידיש לעבן. עס זענען געווען זעלטענע פאלן פון אנטיסעמיטישע אויסברוכן איינעם שטעטל אָדער אויף די וועגן. אבער די עקסצעסן האָבן זיך געשטארקט אין די לעצטע יאָרן פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, צוליב דער אנטיסעמיטישער העצע.

צוויי קאָמוניקאציע-מיטלען האָבן פארבינדן ראַכיוו מיט דער דרויסנדיקער וועלט: 1) דער אויטאָבוס, צוויי מאָל אין טאָג, אויף דער ליניע לובלין-קראָשניק, ראַכיוו-אָסטראָווצע, נאָר דער אָפּצאָל איז געווען א צו טייערער. 2) וועגענער, אָדער בוידן, געשפאנטע אין פערד, טאקע פאר ווייניקער געלט, נאָר די רייזע האָט געדויערט לאנג, אָבער נאָר קיין קראָשניק, אָדער אין דער צווייטער ריכטונג, קיין אָזשאראָוו און

אָסטראָווצע. אויסער דעם, האָט איינמאָל אין וואָך קורסירט ביי אונדז אויף דער ווייסל די דאמף־שיף קיין ווארשע.

אן אויסערגעוויינלעכע קאָמוניקאציע איז געווען, אין געוויסע פאלן, ווען מיר זענען געפאָרן מקבל פנים זיין א רבין וואָס איז געקומען באזוכן דאָס שטעטל. דעמאָלט האָט מען זיך באנוצט מיט דער בריטשקע פונעם גוטבאזיצער, כדי צו ברענגען דעם רבין אין שטעטל, באגלייט מיט א סך יידן, צופוס; און אויף וועגענער. אזוי איז אויך געשען, ווען ראַכיוו האָט באזוכט, להבדיל, א ביסקופ, צי ארציביסקופ, אָדער א פאָרשטייער פון דער מאכט.

דער אָרטיקער פאָסט־אמט האָט דערלידיקט אלע נייטיקע ענינים. בריוו זענען פארטיילט געוואָרן יעדן טאָג דורך דעם איינציקן בריווטרעגער, וואָס איז אויך געווען דער פאָסט־באאמטער. טעלעפאָנען זענען געווען אפשר א צען אין שטעטל. וויכטיקע מעלדונגען פון די מאכט־אָרגאנען האָט מען איבערגעגעבן דורך פלאקאטן, וועלכע מ'האָט פונאנדערגעקלעפט איבערן שטעטל, אָדער דורך אן אויסרופער, וואָס האָט צונויפגעזאמלט דעם עולם מיט קלאפן אין א פויק.

פאָליציי און פייערלעשער

אז ס'איז אויסגעבראָכן א שריפה, האָט מען געקלונגען אין גלאָק און לויפערס איבער די גאסן האָבן צו וויסן געגעבן וועגן דעם אומגליק, וואָס איז אויך געווען אן אלארם פאר די פרייוויליקע פייערלעשערס גיך צו שפאנען די פערד אין די וועגענער און ברענגען וואסער. אז ס'איז געווען נייטיק, זענען אויך געקומען צו הילף די פייערלעשערס פון פריצישן הויף, אָנגעפירט פון יולעקן אָדער שימעקן, די יונגערע ברידער פון יידישן גיטבאזיצער. אויך די פאָליציאנטן מיט זייערע פייפערלעך האָבן אלארמירט די פייערלעשערס.

די פאָליציי פלעגט אויך פאטרולירן און באזוכן די ארומיקע דערפער. נישט איינמאָל האָט פאסירט, אז אזא פאָליציאנט פלעגט צוריק קומען פון דאָרף א צעשלאָגענער, הגם ער איז געווען באוואָפנט. אין יום־טובדיקע טעג, צי בעת פייערונגען, האָבן די פייערלעשערס און פאָליציאנטן פאראדירט אין זייערע אויסגעפוצטע מונדירן, בראש מיט אן אָרקעסטער. אזוי האָט מען זיי געזען אין טאָג פון דער קאָנסטיטוציע פון 3טן מאי, פון פרעזידענטס געבורטס־טאָג, אין יאָרטאָג נאָכן טויט פון מארשאל פילסודסקי און דעם 11טן נאָוועמבער, אין יאָרטאָג פון פוילנס אומאָפהענגיקייט.

פורים אין ראַכיוו

עטלעכע טעג פאר פורים, האָט מען אין שטעטל געפילט די צוגרייטונגען צו דעם טאָג. פארשטייט זיך, אז יעדער באזונדער האָט זיך געגרייט לויט זיינע השגות און... קעשענע. ר' ישראל סופר האָט דורכגעקוקט די מגילות אין שטעטל, צי זיי זענען כשר צום לייענען. די שפייז־קרעמערס האָבן אָנגעגרייט פארשידענע ארטיקלען צום באקן און קאָכן די באזונדערע פורימדיקע מאכלים און געבעקסן, וועלכע האָבן דעמאָלט נישט אויסגעפעלט אויך אין די אָרעמע היימען. די סטאָליערס האָבן געגרייט אלערליי גראַגערס, המן־קלאפערס און אנדערע כלים וואָס רופן ארויס טומל. דאקעגן די קינדער זענען געווען ארייגעטאָן אין דער מלאכה פון גרייטן מאסקעס און פורימדיקע קאָסטיומען. אלע האָבן געווארט אויף דעם גרויסן טאָג, וואָס הגם

מען זאָגט אויף אים, אַז "פּורים איז נישט קיין יום-טוב", אָבער מיט די צוגרייטונגען און רעש ארום אים — האָט ער זיך געקענט פאַרגלייכן צו יעדן אמתדיקן יום-טוב...

אָט איז דער טאָג פון תענית אסתר. נאָך מיטאָג טרעט מען שוין אריין אין דער אַטמאָספער פון יום-טוב. פאַרנאַכט זעט מען אין שטעטל פיל מענער, פרויען און קינדער, וואָס זענען אָנגעטאָן יום-טובדיק. יידן אין זיידענע קאַפּאָטעס און שטריימלעך איילן זיך אין בית-המדרש און אין די שטיבלעך צו הערן לייענען די מגילה און נעמען זיך טומלען, ווי נאָר מען דערהערט דאָס וואָרט **המן**, וועלכן דער בעל-קורא פלעגט באַזונדערס אונטערשטרייכן אויפן הויכן קול, כדי דער עולם זאָל גוט הערן און מיט די קלאַפּערס רעאַגירן ווי ס'דאַרף צו זיין. האָט מען דאָך אויף דער דאָזיקער "נקמה" אויף המנען געוואַרט א גאַנץ קיילעכיק יאָר...

א באַזונדערס שיין בילד האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט די קאָסטיומען און מאַסקעס, וועלכע קינדער און יוגנט האָבן צונויפגעשטעלט פון פאַרשידענע שמאַטעס און אַלטע קליידער. עס זענען אויך פאָרגעקומען פאַרשידענע פאָרשטעלונגען, אין וועלכע עס האָבן די הויפּט-ראָלן געשפּילט המן און אחשורוש, מרדכי הצדיק און אסתר המלכה.

ס'איז זיך גאָרנישט פאָרצושטעלן די פרייד פון שיקן שלח מנות איינער צום צווייטן. אין פּורים, שוין אין די פאַרמיטאָג-שעהן, האָט מען געזען די ערשטע שליחים מיטן שלח-מנות. נאָך מיטאָג איז די באַוועגונג געוואָרן שטאַרקער. פיל קינדער האָבן מיט גרויס חשיבות געטראָגן אין האַנט דעם טעלער צי שיסעלע, איבערגעדעקט מיט ווייסע, צי קאָלירטע טיכלעך, אויסגעהאָפטענע מיט גאָלד-פעדים און געלאָפן פון איין אָרט צום אַנדערן — ביז די שפּעטע נאַכט-שעהן...

די שטעטלדיקע "פּאַנאָראַמע" / אביגדור ראָזענבלום

אין ראַכיוו זענען געווען געמויערטע איין- און צוויי-שטאָקיקע הייזער, ווי אויך, דער רוב, קליינע, נידעריקע, הילצערנע הייזקעס, וועמענס דעכער זענען געווען באַדעקט מיט שינדלען און... מאָך. אין צענטער פון שטעטל — דער מאַרק-פּלאַץ, א פּירעקיקער, א גרויסער, מיט יידישע הייזער און געוועלבער ארום אים, ווו סוחרים און בעלי-מלאכות האָבן אויסגעקוקט קונים. כמעט דער גאַנצער האַנדל און האַנטווערקעריי פון שטעטל, איז געלעגן אין יידישע הענט. אויף טריט און שריט האָט מען געהערט ריידן יידיש. אויך א טייל שטעטלדיקע פּאָלאַקן האָט זיך פריי באַנוצט מיטן יידיש-לשון.

דער מאַרק און דאָס וועלדל

אויפן ראַכיווער מאַרק האָט זיך געפונען א ברונעם, פון וואַנען מ'האָט מיט א שטריק צו וועלכן ס'איז געווען צוגעבונדן אַן עמער, אַרויפגעצויגן וואַסער, וואָס איז געוואָרן גענוצט נאָר צום וואַשן פּאָדלאָגעס. טרינק-וואַסער האָט מען געמוזט ברענגען פון יאַנקעלע טאַרלערס ברונעם. אַרום דעם ברונעם אין מאַרק פלעגן זיך אויסזעצן פּויערטעס פון די אַרומיקע דערפער מיט זייערע קוישן אָנגעקליבענע יאַגעדעס צום פאַרקויפן. יידישע מאַמעס האָבן די יאַגעדעס באַשיט מיט צוקער — און זייערע קינדערלעך האָבן זיך מיט דעם דערקוויקט זייערע הערצער, נאָר די ליפּן זענען דערנאָך געווען ווי מיט טינט אויסגעשמירט. אין מאַרק איז אויך געשטאַנען א

סטאָלב, אויף וועלכן ס'איז געהאָנגען א גאַז-לאַמטערן און איטשע מאיר האָט באדאַרפט לאנג ארבעטן, אז אין די פארנאכטן זאָל דער לאַמטערן זיך אָנצינדן...

פון מארק האָבן געפירט וועגן אין אלע ריכטונגען: פון איין זייט — צו די ברונעמס. צווישן צוויי פון זיי האָט געפירט א שאָסיי קיין קראָשניק. פון ביידע זייטן שאָסיי — צוויי אָזערעס, וועלכע האָבן ראש-השנה געדינט פאר יידן צו תשליך. איין אָזערע און די שכנותדיקע לאָנקע האָט געהערט צו יאנקעלע טארלער. פון דער אנדערער זייט — דער יידישער הויף מיט זיין שיינעם סאָד פון יעקב לייב ראָזענבערג. שבת האָבן דאָרט שפאצירט און פארברענגט יידישע קינדער און יוגנט.

ראַכיוואר יידן געדענקען גוט דאָס וועלדל, גיכער באקאנט אונטערן נאָמען "זאַגאַיניק", ווו יונג און אלט האָט פארברענגט אין די שבתים. עלטערע מענטשן האָבן דאָרט געכאפט א לייטישן דרימל, בעת די יוגנט האָט זיך פארווײַלט, אָדער אויסגעהערט א רעפעראט, צי באטייליקט זיך אין א שמועס. און אויב ס'איז ווער געוואָרן דורשטיק, האָט מען זיך אוועקגעלאָזט צום קוואל, כדי זיך דערקוויקן מיטן קאלטן וואסער. דאָס סטאַק-וואסער האָט מען אויך גענוצט ווי א רפואה צו די אויגן. אזוי ווי דער זאגאיניק איז נישט געווען ווייט פון דער ווייסל, האָט מען זיך זומער אויך אויסגעבאָדן אינעם טייך.

אויף דעם גרויסן וואַליק האָבן יידן אין שטעטל אויסגעגראָבן ווייסן זאמד אויף אויסצושיטן אויף די פאָדלאָגעס יעדן ערב שבת און ערב יום-טוב.

ערב פסח

אז ס'איז געקומען ערב פסח, האָבן די ווייבער זיך א נעם געטאָן צו רייניקן און קאלכן די צימערן. דאס מעבל, די שטוב-זאכן און כלים זענען געוואָרן ארויסגעטראָגן אויפן גאס. אויך די ספרים האָט מען געלופטערט אין דרויסן. די הילצערנע בעטן און אלטע שענקלעך האָט מען געבריט און געוואשן מיט הייס וואסער און אויך געטוישט דאָס שטרוי אין די שעניקעס. פארשמירטע פון קאלך, מיט פאטשיילעס אויף די קעפ, האָבן יידישע פרויען געוואשן די פענצטער, געפוצט די שויבן, גערייניקט די פאָדלאָגעס. די מענער זענען געווען באשעפטיקט ביי אנדערע ארבעטן, ווי צ"ב: אויפהענגען אין שטוב די ליילעכער מיט די פריש געבאקענע מצות... שוין עטלעכע טעג פאר יום-טוב, האָט די דירה באקומען א יום-טובדיקן אויסזען.

א גוטער מינהג האָט זיך פארוואָרצלט ערב פסח: ארויסווארפן דעם אָנגעזאמלטן שמוץ און אריין ברענגען אין שטוב ליכט, לופט און ריינקייט...

יום-כיפור און שמחת-תורה

א גאָר באזונדערן אויסזען האָט באקומען דאָס שטעטל, ווען יידן האָבן זיך געלאָזט אין שיל אריין, אין בית-המדרש און אין די שטיבלעך, צו כל נדרי. אויסגעפוצט אין זיידענע קאפאָטעס און ווייסע קיטלען, מיט שטריימלעך צי סאמעטענע היטלען אויף די קעפ, די שטעק-לאטשן אויף די פיס און וואקסענע ליכט אין די הענט — האָבן זיי מיט ערנסטע, פארטראכטע פנימער און לאנגזאמע טריט געשפאנט אין בית התפילה. אויך אייניקע באאמטע פון דער גמינע, פאָלאקן, זענען געקומען הערן פון חיימל חזן מיט זיינע זין און אנדערע משוררים דאָס אייגנארטיקע געבעט, וואָס האָט ביי אלעמען ארויסגערופן יראת הכבוד און יראת שמים. די פלעמלעך פון די

פיל אָנגעצונדענע נשמה-ליכט האָבן ווי מיטגעטאַנצט און געפּלאַטערט, גלייך זיי וואָלטן זיך באַטייליקט אין דער תפילה.

דאַקעגן שמחת-תורה איז געווען לעבעדיק און לוסטיק. דאָס גאַנצע שטעטל יידן — מענער, פרויען און קינדער, וואָס האָבן הויך געהאַלטן די פענער מיט די רויטע עפל און ליכט, האָבן מיט א סך פרייד זיך געאיילט אין שיל אריין און אין בית-המדרש. נַחמָ'לע שמש האָט יעדן אויפגערופן צו די הקפות און מען האָט געטאַנצט. איך געדענק, ווען מען האָט לייזער רוצקע מכבד געווען מיט דער הקפה "עוזר דלים", האָט ער געקלאַפּט מיט זיין שטעקן און פּראָטעסטירט, הלמאי מען גיט אים "עוזר דלים", ווייל ער האָט דאָס געהאַלטן פאַר א באַליידיקונג — און די הקפה טאַקע נישט גענומען. דאָ האָט זיך אריינגעמישט הערשעלע גד'ס און יאַנקעלע, וואָס האָבן אים "אונטערגעפּירט" — האָט לייזער זיך נאָך מער צעשריען און זיך געבייזערט...

לאַנדשאַפטן און פּנימער אין שפּיגל פון דורות / שמואל ניצן

"ראַכיוו איז ניט קיין שטאָט און פּוילן איז ניט קיין מדינה" — איז געווען א פּאָפּולער פאָלקסווערטל אין אונדזער שטעטל. נאָר ווי באַוווּסט, איז א ווערטל באַזונדער, און די ווירקלעכקייט באַזונדער. ביזן אָנהייב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, איז ראַכיוו געווען א שטאָט אָבער פּוילן — ניט קיין זעלבשטענדיקע מדינה, ווייל זי איז געווען צעטיילט צווישן רוסלאַנד, דייטשלאַנד און עסטרייך. אונדזער שטעטל האָט אין יענער תקופה זיך געפונען אונטער דער רוסישער הערשאַפט.

נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען פּוילן האט זוכה געווען צו זעלבשטענדיקייט און געוואָרן א סוווערענע מדינה, איז אונדזער שטעטל זייער פאַראָרעמט געוואָרן. מען האָט אויך אָפּגעריסן פון דעם אָרט אייניקע דערפער און פאַרוואַנדלט ראַכיוו אין א שטעטל. אָבער די וואָס האָבן פאַרלאָזט דאָס אָרט, געדענקען פון דאָרט די קינדער- און יוגנט-יאָרן, די הערלעכע לאַנדשאַפט און די מענטשן...

אזוי האָט אויסגעזען אונדזער שטעטל

ראַכיוו איז געווען א קליין שטעטל מיט ווייניק איינוווינערס. די שטעטלדיקע יידן האָבן נישט באַלאַנגט צו די גבירים, אָבער אויך נישט צו די גרויסע אָרעמעלייט. נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן די פאַראָרעמונג אין א סך יידישע היימען, זי האָט אָבער ניט דערגרייכט צו די וואָרצלען. דער פונדאַמענט פון גייסטיקער עשירות און די זאָרג פאַר די באַדערפענישן פון כלל, זענען געבליבן אומבאַרירט. באַזונדערס זענען רעספּעקטירט געוואָרן אין שטעטל די למדנים און תורה-מענטשן — אלע באַשיידענע יידן, וואָס האָבן אויף זיך גענומען דעם עול צו זאָרגן פאַר קהל, יידן צוגעלאָזענע, פריילעכע און תמיד צופרידענע מיט דעם וואָס זיי האָבן. גרייט צו הערן און אליין דערציילן א וויץ, א גלייכווערטל. נישט קיין דורות-קאַמף, נישט קיין קלאַסן-פּאָלאַריזירונג — און אויך נישט קיין פאַרעקשנט קלאַמערן זיך אין אַלטע זיטן און געוווינהייטן. אויסערלעך, איז געוואָרן אָפּגעהיטן דער פּאַטריאַרכאַלער צושטאַנד אין דער משפּחה. אָבער אין נישט ווייניק יידישע

פאמיליעס האָט דער ראש המשפחה געמוזט נעמען דעם וואנדער-שטאָק אין האנט און עמיגרירן מעבר לים.

די ערשטע שפאלטן אין דער פעסטער מויער פון אלטן לעבנס-שטייגער, האָבן זיך באוויזן ביי איינצלנע משפחות נאָך פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט. א טייל יוגנטלעכע האָט ממש זיך געשטיקט מיט דער אטמאָספער פון שטעטל, וואָס איז פאר זיי געוואָרן צו ענג. זיי האָבן געוואָלט לערנען, אויסברייטערן דעם האָריזאָנט. אייניקע האָבן דאָס פרובירט טאָן אין שטעטל גופא, צי מיט אייגענע כוחות, צי מיט א געלעגנהייטלעכן לערער, בעת די עלטערן און פריינד פון דער משפחה זענען דערגאנגען די יאָרן אזא יוגנטלעכן... די מער געוואגטע יונגעלייט וואָס האָבן זיך געריסן צום לערנען, ברעכן אדורך די פאמיליע-מויער און פארלאָזן די היים. זיי אנטלויפן אין דער גרויסער שטאָט ווו עס זענען פאראן מעגלעכקייטן צו בילדונג און וויסן.

דאָרט, אין דער גרויסער, נאָר פרעמדער און קאלטער שטאָט, דארף מען זוכן אן אָרט ווו דעם קאָפּ אנידער צו לייגן און אויך זוכן באשעפטיקונג, כדי פארדינען אויפן שטיקל ברויט. דער געיעג נאָך "קמח" לאָזט נישט דערוויילן געניסן פון "תורה".

די ווינציקע וועמען ס'איז געלונגען צו באקומען ארבעט וועלכע האָט זיי פארזיכערט מיט א באשיידענעם קיום, זענען געבליבן אין ווארשע, צי אין אן אנדערער גרויסער שטאָט, און פלעגן קומען אין שטעטל אויף א יום-טוב אדער אויף א וויכטיקער געשעעניש ביי דער משפחה. אזעלכע יונגעלייט האָט דאס שטעטל באוואונדערט צוליב זייער אָנטאָן און די גרויסשטאָטישע מאנירן וועלכע מ'האָט זיך דאָרט צוגעאייגנט. נאָך מער: די געסט פלעגן אויך דערציילן פון זייערע אייגענע און פרעמדע העלדנטאטן; פון די, וואָס געהערן צו אומלעגאלע אָרגאניזאציעס, וועלכע האָבן פאר אן אויפגאבע צו שטירצן דעם צארישן רעזשים און שאפן א נייע וועלט פון פרייהייט און גערעכטיקייט פאר אלעמען. נאָך יעדן אזא באזוך, איז געוואַקסן די צאָל יידישע יוגנטלעכע וואָס האָבן מיט אלע כוחות געשטרעבט זיך ארויס צו רייסן פון שטעטלדיקן לעבן און פרובירן זייער גליק אין דער גרויסער שטאט.

"ראכיוווער קאָזעס"

כמעט אלע שטעט און שטעטלעך אין אונדזער געגנט האָבן געהאט זייער צונאָמען — בדרך-כלל — נעגאטיווע צונעמען, וועלכע האָבן אויך אָפּגעשפּיגלט א באשטימטע ווירקלעכקייט. צום ביישפּיל: יאָניוו — יאָניוווער כאָדאקעס; בילגאָריי — בילגאָרייער זיפּערס; קוזמיר — קוזמירער משומדים; רייוויץ — שטיל ווי אין רייוויץ, אגד"ל.

א צונאָמען פון א גאָר באזונדערן טייטש האָט מען צוגעאייגנט אונדזער שטעטל, מעגלעך דערפאר, וואָס לויט דער צאָל באפעלקערונג, זייער עקאָנאָמישן צושטאנד און מלוכהשער וויכטיקייט — האָבן אונדז אנדערע מקנא געווען (און ס'איז געווען מיט וואָס אונדז מקנא צו זיין), און דערפאר צוגעקלעפּט דעם צונאָמען **ראכיוווער קאָזעס**. פאר וואָס? וואָס איז דען געווען שלעכט, אויב א פּיל-קינדער משפחה האָט געהאָדעוועט ביי זיך א ציג, אויסער עטלעכע הינער, פארן אייגענעם געברויך? איינע, אָדער 2-3 ציגן האָבן זיך געפּונען זייער שפּייז אויף די ליידיקע פּלעצער אין שטעטל, צי אויף די מיט גראָז באוואָקסענע ערטער ארום די שטובן און זענען זיך פריי ארומגעגאנגען איבער די גאסן פון שטעטל, צי אויף די ארומיקע לאָנקעס. אין די שבתים און יום-טובים איז געווען א גוטע געלעגנהייט אז די בעלי-בתים זאָלן אוועק מיט זייערע ציגן אויסער דעם שטעטל (פארשטייט זיך, נישט עובר צו זיין דערביי אויפן "תחום שבת") און זיי לאָזן געניסן פונעם פרישן גראָז אויף די פעלדער און לאָנקעס.

די ווייניקע בעק, וועלכע האָבן געהערט צו קהל, האָבן געדינט אויף צו פארמערן זיך פון די ציגן, פון וועלכע מען האָט ארויס באקומען זיסלעכע מילך פאר יידישע קינדער און פאר די נאָר וואָס געבוירענע קאָזעלעך. זיי, די בעק, האָבן געדינט פאר אונדז, חדר-יינגלעך, צום... רייטן. מיט א שטיקל מייער צי קרויט האָבן מיר זיי גערופן צו זיך — און דערנאָך, היידא, געריטן אויף זייערע רוקנס. נישט איינער פון די יונגעלייט פון שטעטל, וואָס האָבן געדינט אין דער צארישער אָדער פוילישער קאוואלעריע-איינהייט, האָבן אוודאי די ערשטע רייט-לעקציעס אדורכגעמאכט אויף די ראַכיווער בעק...

אין די ווינטער-טעג, ווען דער שניי האָט באדעקט די פעלדער און די לאָנקעס און די ציגן האָבן נעבעך נישט געהאט וואָס צו עסן, פלעגן זיי הייבן די קעפ צום הימל און אנטדעקט... דעכער פון די הייזקעס, באדעקטע מיט שטרוי, אָדער מיט שינדלען אויף וועלכע ס'איז געוואָקסן מאָך בשפע. נו, זענען טאקע די פלינקע ציגן ארויף אויף די דעכער און געשטילט זייער הונגער מיטן פארטרוקנטן שטרוי, אָדער מיטן גרינעם מאָך... און אין גאָר שווערע צייטן — באגנוגנט זיך מיט די פונאנדערגעקלעפטע פלאקאטן און מעלדונגען. אויך פאפיר איז פאר זי געווען א מאכל! און קיין אפישן האָבן קיינמאָל ניט אויסגעפעלט, ווייל פארשידענע אָרגאניזאציעס און געזעלשאפטן האָבן געמאָלדן וועגן אלערליי אונטערנעמונגען זייערע. עס האָט אויך פאסירט, אז ווי נאָר דער פונאנדערקלעבער פון די פלאקטן איז פארשוווּנדן, האָבן די ציגן זיך א נעם געגעבן צו די פאפירן.

און דער וואָס האָט געזען אזא "ספעקטאקל", איז נישט קיין וווּנדער וואָס ער האָט פול מיט שטוינונג אויסגערופן: "אַך, די ראַכיווער קאָזעס!"... הגם געוויסע ראכיווער יידן האָבן דאָס געהאלטן פאר א באליידיקונג.

אָט וואס ס'איז געווען אָפגעדרוקט אין "**ידע עם**", דער פאָלקלאָר-זשורנאל ב/ד-ה, תשרי תשט"ו, זייט 242:

"א שטעטל וואָס ליגט אויף דער ווייסל, אָבער אירע ציגן זיצן אויף די דעכער און עסן דאָס שטרוי וואָס נוצט ווי שינדלען, אָדער דעם מאָך וועלכער שפראָצט ארויס פון די הייזער. די ראַכיווער ציגן האָבן געשלאָסן יד אחת מיט די 'קעגנערס פון ליכט' אין שטעטל און זענען קעגן דעם פאָרשריט און קולטור. ווי נאָר מען קלעבט פונאנדער פלאקאטן אויף די גאסן, איילן זיך די ציגן און עסן דאָס פאפיר און לעקן אויס דאָס קלעבעכץ"...

א חתונה אין שטעטל / יחיאל מעקלער

א מינהג האָט זיך איינגעשטעלט אין ראַכיוו, אז אין פאל ווען דער חתן האָט געשטאמט פון אן אנדער אָרט, איז די חתונה געפראוועט געוואָרן אין שטעטל פון דער כלה, דאָס הייסט — אין ראַכיוו. דעריבער איז מען פאר דער חופה אנטקעגן געפאָרן הינטער דער שטאָט דעם חתן, וואָס האָט באדארפט אָנקומען פון ערגעץ אנדערש. פאר דעם צוועק האָט דער יידישער גיִטבאזיצער ברוך פרישטייער און שפעטער יעקב לייב ראָזענבערג, געשיקט זייערע וועגענער מיט דער ברייטער בריטשקע, כדי ראַכיווער יידן זאָלן קענען פאָרן מקבל-פנים זיין דעם חתן.

אונדזער שטעטל האָט נישט געהאט קיין אייגענע קאפעליע, נאָר געמוזט אָנקומען צו די קלעזמאָרים פון אָזשאראָוו, זיי זאָלן אנטקעגן פאָרן דעם חתן און דערנאָך שפילן אויף דער חתונה. איך בין דעמאָלט אלט געווען אפשר זעקס אָדער זיבן יאָר. איך געדענק ווי היינט, ווי מען האָט דעם חתן ארומגעפירט זיבן מאָל ארום דעם ברונעם, וואָס האָט זיך געפונען אויפן מארק. די קאפעליע האָט געשפילט — און די פרייד אין שטעטל איז זיך גאָרנישט פאָרצושטעלן.

אז דער חתן איז געווען פון זאקליקאָוו, איז מען געפאָרן ביז יאנישאָוו אים אויפצונעמען. דאָרט האָט ער געווארט ביז עס זענען אָנגעקומען די מחותנים און סתם יידן. אז דער חתן איז געווען א גרויסער לערנער, זענען אין רוב פאלן מיט אים מיטגעפאָרן זיינע חברים פון דער ישיבה אָדער פון בית-המדרש.

בעת א חתונה אין שטעטל, האָט יעדער איינער אילומינירט מיט ליכט אָדער נאפט-לאָמפן זיין פענצטער. די פייערן האָבן געברענט, ווען מ'האָט דאָס יונגע פאָרל

געפירט צו דער חופה. לייביש בלעכער (ראָזענבערג) האָט אויסגעארבעט א גרויסן לאמטערן פון בלעך און גלאָז, אין וועלכן מ׳האָט געקענט אריינשטעלן צוועלף לאָמפן. א שטארקער בחור האָט אויף א שטעקן געטראָגן די באלויכטונג, פאָרויס פארן אָרקעסטער.

דעם אקט פון חופה וקידושין האָט אדורגעפירט דער אלטער רב. די בית-המדרשניקעס האָבן זיך נוהג געווען, אז פאר דער צייט פון געבן חופה וקידושין, פלעגן די קלעזמאָרים אָפּשפּילן א "פריילעכס" אין בית-המדרש, פאר די לערנערס וואָס זענען דאָרט געווען. איינמאָל האָט זיך די מוזיקאנטן נישט געגלוסט צו גיין שפּילן אין בית-המדרש. האָבן די בחורים געפילט זיך דערפון באליידיקט און געדראָט די מוזיקאנטן, אז אויב זיי ברעכן די טראדיציע — וועט מען זיי צעברעכן די פידלען מיט דער פויק... דאָס האָט געהאָלפן — די קאפעליע האט געשפּילט אויך פאר די בחורים אין בית-המדרש.

די גרויסע פארפלייצונג / יצחק בן-נון

מיטן אויפטייען פון די ווינטער-שנייען יעדן פרילינג, זענען די איינוווינערס פון שטעטל געווען געשפּאנט און אומזיכער לגבי דער הילצערנער בריק אויף דער ווייסל. די דאָזיקע בריק איז מיט א סך שוועריקייטן אויפגעשטעלט געוואָרן צום סוף פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָט געהאט א קילאָמעטער די לענג און באדארפט זיכערן די קאָמוניקאציע צווישן צוויי וואָיעוודסטוועס: לובלינער און קעלצער. אין יענער צייט איז די איינציקע פארבינדונג געווען — פערד-און-וועגענער אָדער בוידן. ערשט שפּעטער — אויטאָבוסן.

די ריזיקע אייז-קריעס וואָס זענען געשווימען אין דער ווייסל, מיט די ערשטע שטראלן פון דער פרילינג-זון, פלעגן מיט קראפט אטאקירן די האָלץ-בעלקעס אויף וועלכע די בריק האָט זיך געהאלטן. אז דאָס וואסער איז נישט געשטיגן צו הויך, האָבן די באשיצערס פון די בעלקעס באוויזן צו צעקלאפּן די אייז-קריעס. נאָר אין פאל פון א הויך שטייגנדיק וואסער, איז דאָס אייז געשווימען איבער די באשיצערס און זיך צוזאמענגעשטויסן מיט די בעלקעס, צעשניידנדיק זיי ווי מיט א זעג. נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אז א טייל פון דער בריק האָט זיך איינגעבראָכן, אריינגעפאלן אין וואסער און אוועקגעשווומען מיטן שטראָם.

אין יאר 1934 האָט מען רעמאָנטירט די בריק, כדי זי צוגרייטן צום נאָענטן פרילינג. גראָד אין יענעם יאָר האָט פאסירט, אז דער פריצייטיקער און ווארעמער פרילינג האָט גורם געווען צו א שנעלן אויפטייען פון די אָנגעזאמלטע שנייען, מעכטיקע וואסער-שטראָמען האָבן געווילדעוועט און די ווייסל האָט זיך ברייט פונאנדערגעגאָסן אויף די ארומיקע ברעגעס, פארפלייצנדיק א סך דערפער און ישובים.

ארום דעם פאָלווארק פון הענעך מינץ זענען פארגרייט געוואָרן שוץ-וואלן, כדי נישט דערלאָזן צו דער פארפלייצונג. יעדעס יאָר האָבן די דאָזיקע וואַלן אויסגעהאלטן דעם עקזאמען, נאָר אין יאָר 1934, צוליב דער אומגעהויערער פארפלייצונג, האָט געדראָט

אז אלע פעלדער זאָלן פאַרגאָסן ווערן. דער גיט-באַזיצער האָט פאַרויסגעזען די געפאַר און אלארמירט די יידן פון שטעטל צו הילף.

דאָס איז געווען א פרייטיק-צו-נאַכטס אין שיל, ווען איינער פון די קהילה-דאַזאַרעס האָט בעתן דאַוונען א קלאַפּ געגעבן דריי מאָל אין עמוד און מיטגעטיילט, אַז הענעך מינץ פון פּאָלוואַרק לענג, בעט דעם עולם אים העלפן ראַטעווען די גערעטעניש פון זיינע פעלדער פון דער פאַרפלייצונג. יונג און אלט האָבן גלייך פאַרלאָזט די שיל און אוועק אינעם גיט. אלע זענען געגאַנגען צופוס, נישט געוואָלט מחלל שבת זיין. ס'איז שווער געווען אַדורכצוגיין די בריק, וועלכע האָט זיך גראָד געפונען אין רעמאָנט. לאַנגע, דיקע בעלקעס זענען געווען אויסגעלייגט אויף די אָנשפּאַרן און שפּאַלן. פיל פון די מענטשן האָבן ממש ריזיקירט, ווייל ס'האָט נישט געפעלט קיין סך אַריינצופאַלן אינעם צעשטורעמטן וואַסער. דאָך זענען זיי בשלום אָנגעקומען אויפן אָרט און זיך גענומען צום פאַרפעסטיקן די ערד-וואַלן און שוץ-וואַלן אויף די שוואַכע ערטער, ווו ס'האָט געדראָט אז דאָס וואַסער וועט זיך אַדורכרייסן. ס'איז געווען א שווערע, געפאַרפולע אַרבעט, נאָר אלע באַטייליקטע האָבן געוואָלט העלפן.

אין דער זעלבער צייט האָט אין שטעטל זיך אָרגאַניזירט די הילף צו באַזאָרגן מיט עסן די וואָס זענען פרייוויליק אוועק ראַטעווען דעם יידישן פּאָלוואַרק פון דער פאַרפלייצונג. א טייל דאַזאַרעס און סתם יידן האָבן צונויפגעזאַמלט שפּייז און אַנדערע האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין שליחים, כדי איבערצוגעבן גרוסן די משפחות וואָס זענען געבליבן אין שטעטל. מיר, א גרופּע יוגנטלעכע, האָבן אויפן סיסטעם פון א "באַוועגלעכע באַנד", איבערגעגעבן פון האַנט צו האַנט עסן פאַר די וואָס האָבן געאַרבעט ביי די פאַרפעסטיקונגען. אויפן וואַסער זענען אין די פישער-שיפלעך געזעסן מענטשן וועלכע האָבן נאָכגעפאָלגט די געשעענישן. אויך א מאָטאָר-שיפל פון מלוכהשע באַאמטע פון צויזמיר (סאַנדאָמיעזש) האָט זיך געפונען אויפן אָרט. א גאַנצן פרייטיק-צו-נאַכטס און דעם שבתדיקן טאָג, האָט די גרויסע פאַרפלייצונג באַשעפטיקט דאָס גאַנצע שטעטל איינוווינער.

זונטיק פרי, איז מען ווידער אוועק מיט עסן און אויך נישט פאַרגעסן די טליתים און תפילין פאַר די אַרבעטנדיקע יידן. מיר האָבן געזען, אַז די לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט. דאָס וואַסער האָט אָנגעהויבן אָפּצופאַלן. אויף א סך ערטער האָבן זיך שוין אַרויסגעזען די שפּיצן פון אַלערליי געוויקסן און קוסטעס. די יידן, איינגעוויקלט אין די טליתים, האָבן זיך געשטעלט דאַוונען און נאָך דער תפילה געזעצט זיך עסן. אלעמען האָט באַהערשט א געפיל פון נצחון. דער מענטש האָט באַזיגט די סטיכיע פון דער נאַטור. מיר האָבן זיך געלאָזט באַקוקן די אַדורכגעפירטע אַרבעט, די אויפזעערס אין די שיפלעך האָבן געגעבן סימנים, אַז דאָס וואַסער האָט זיך צוריק געצויגן — די געפאַר איז פאַריבער. די יידן האָבן פון דעסט וועגן זיך אומגעקערט א היים ערשט פאַרנאַכט, ווילנדיק זיין זיכער, אַז עס דראָט נישט מער קיין שום געפאַר. בעצם איז דאָס געווען אַן אַקט פון דאַנקבאַרקייט לגבי די אייגנטימערס פונעם פּאָלוואַרק, וואָס האָבן תמיד געשפּענדעט מיט א ברייטער האַנט פאַר א סך באַדערפענישן פון דער קהילה אין ראַכיוו.

מיין אלטע, אָרעמע היים / יוסף גערשווין (געשווינדערמאַן)

מיין טאטע חיים-דוד געשווינדערמאַן, זון פון יָוסף און חנה-שיינדל, מיין מאמע, זיידע-באָבע, די פעטערס הערשל און שמחה — זענען אלע געווען ראַכיווער און געוווינט ביים מארק, אויפן וועג צו דער ווייסל.

נאָכן טויט פון מיין באָבען, חנה שיינדל, זענען געבליבן אין אונדזער שטוב פיר מענער. מיין פאָטער איז געווען דער עלטסטער זון, און מען האָט געדאַרפט אין שטוב א באלעבאסטע. האָט מען אים חתונה געמאכט, ווען ער איז נאָך נישט אלט געווען קיין צוואנציק יאָר. דאָס איז געשען אין יאָר 1917.

א יאָר שפעטער בין איך געבוירן געוואָרן. מיט דער צייט, איז די פאמיליע פארגרעסערט געוואָרן מיט נאָך פינף קינדער: צוויי ברידער און דריי שוועסטער. די צייטן זענען געווען זייער שלעכטע. מיין פאָטער, דער איינציקער פארדינער אין הויז, איז זייער שווער געווען צו באקומען ארבעט ביי זיין פאך, האָט ער געמוזט זיין באשעפטיקט ביי צופעליקע ארבעטן.

מיין היים איז געווען א גאנץ אָרעמע. נאָר האלעוויי וואָלט נישט געווען אויסגעבראָכן דאָס גרויסע פייער און מיין משפחה וואָלט געבליבן לעבן. דאָס שטעטל איז טאקע געווען קליין, אָבער דאָס לעבן דאָרט — פול מיט אינהאלט. אלט ווערנדיק 13 יאָר, האָט מיין פאָטער ע"ה מיך מיטגענומען צו דער בר-מצוה, אין בית-המדרש, ווו מען האָט מיך מכבד געווען מיט אן עליה לתורה און דערנאָך האָט מען געטרונקען "לחיים" און פארביסן מיט לעקעך.

נישט האָבנדיק קיין סך ברירות, האָט מיין פאָטער מיך אָפּגעגעבן צו ישראל שילעוויטש, ער זאָל מיך לערנען שניידעריי. ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, בין איך געווען פעיק און שנעל אויסגעלערנט די מלאכה. נאָכן אָפּארבעטן עטלעכע יאָר ביי ישראלן, האָבן מיינע צוויי פעטערס פון ווארשע (דעם פאָטערס ברידער), מיר געהאָלפן אין יאָר 1934 אריבערצופאָרן קיין ווארשע. פארשטייט זיך, אז די ערשטע צייט איז געווען גאנץ שלעכט, ס'האָט אָבער געדויערט נישט לאנג. איך בין געוואָרן זעלבשטענדיק און געפירט אן אייגענעם ווערקשטעל. די ערשטע זאך: איך האָב געקענט העלפן מיין אָרעמער היים און אריבער גענומען קיין ווארשע מיין יינגערן ברודער שמואל'אלע, וואָס האָט גראָד דעמאָלט געענדיקט די "תרבות"-שול אין ראכיוו.

איך האָב געפרוווט העלפן אים איינאָרדענען אין לערער-סעמינאר, אָדער אין אן ענלעכע שול. האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז דער עניין איז נישט אזוי פשוט, ווייל דאָס איז פארבונדן מיט פארשידענע שוועריקייטן. האָבן מיין פאָטער, דער ברודער און איך באשלאָסן, אז ער וועט בלייבן מיט מיר און לערנען שניידעריי. ביז ס'האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט-מלחמה און צעשטערט אלע פלענער...

א דערינערונג / שרה מאלצמאַן (זונטאַג)

אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, בין איך נאָך געווען א קינד. איך געדענק, אז די רוסן האָבן זיך דעמאָלט געפונען אויף אונדזער זייט ווייסל, בעת דער "שונא" איז געווען אויף יענער זייט טייך. די הארמאטן האָבן געשאָסן אָן אויפהער, זייערע סנאריאדן זענען געפאלן אין שטאָט און גורם געווען צום טויט פון פיל מענטשן. ס'איז געוואָרן א בהלה — און יעדער האָט צונויפגענומען זיין ביסל אָרעמקייט און באהאלטן אין קעלער, דערנאָך גענומען די קינדער און אנטלאָפן אין די ארומיקע דערפער, ווו מען איז געווען א ביסל זיכערער.

מיר זענען צופעליק געבליבן אין דער היים. פלוצים קומט אריין א קאָזאק און פארלאנגט מען זאָל אים געבן א ליכט, ווייל מיין מוטער ע"ה אים דערלאנגען דאָס ליכט, נאָר מיין פאָטער ז"ל לאָזט נישט... האָט דער קאָזאק גענומען שטארק שלאָגן דעם טאטן. די קולות פון אונדז, קינדער, זענען דערגאנגען ביזן הימל. די מאמע בעט זיך בײַם פאָטער: "גיב אים דאָס ליכט, האָב רחמנות אויף די קינדער". אָבער דער טאטע ענטפערט מיט א שטאָלצן "נײַין! איך גיב נישט קיין ליכט, אפילו ער זאָל מיך הרגענען... דער טויט וועט מיר זיין ליבער, איידער צו האָבן אויפן געוויסן, אז מיט מיין ליכט וועט ער אויפרייסן די קעלערס און אויסראבירן אלץ וואָס מענטשן האָבן דאָרט באהאלטן."

מיין פאָטער איז געבליבן א שטארק צעשלאָגענער, ביז בלוט. א גליק, וואָס דער קאָזאק האָט אים נישט דערשאָסן — אָבער קיין ליכט האָט ער נישט באקומען...

"אלע שריפות — דאָנערשטיק ביינאכט" / פישל (רחל ציפעס)

אוי ראַכיוו, ראַכיוו, מיין שטעטל! איך וועל אָנהייבן פון יאָר 1904, ווען ס'איז א דאָנערשטיק ביינאכט אויסגעבראָכן א שריפה ביי מענדל שוועטשעראָווער — און דאָס גאנצע שטעטל איז אוועק מיטן רויך,

ווייל מענדל האָט אויף זיין בוידעם געהאט א סך בעזימער מיט וועלכע ער האָט געהאנדלט. גראָד איז געווען א שטארקער ווינט, די ברענענדיקע בעזימער זענען געפלויגן איבערן שטעטל און אראָפּגעפאלן אויף די הילצערנע דעכער. אלע מאָל האָט מען געהערט אן אויסגעשריי: "אוי, דער בית-המדרש ברענט שוין אויך! געוואלט, מיין הויז האָט זיך אָנגעצונדן!"...

וואָס פאר א נאכט איז דאָס געווען? טאטעס, מאמעס און קינדער, באלאָדענע מיט בעטגעוואנט, מיט פעקלעך און כלים, וועלכע מ'האָט באוויזן ארויס צו ראטעווען — זענען געלאָפן פון איין אָרט צום צווייטן און געשריען: "ווי איז מיר! וווּ וועט מען זיך אהינטאָן?" אזא איז געווען דער געוויין פון אלעמען, צוליב דעם שטארקן פייער. אין דעם טומל, איז איינער געווען אָפּגעריסן פון צווייטן, עלטערן האָבן געזוכט זייערע קינדער און די קינדער — זייערע טאטעס און מאמעס. פארצווייפלטע שוועסטערן האָבן געזוכט זייערע ברידער און אלע צוזאמען זענען געלאָפן פונעם רויך און פייער.

אויך די ראָשטשינעס וועלכע א סך באלעבאָסטעס האָבן פארגרייט דאָנערשטיק ביינאכט אויף צו באקן חלות און ברויט פאר א גאנצער וואָך — זענען פארברענט געוואָרן. נאָר אזוי ווי אין די ארומיקע שטעטלעך האָט מען ביינאכט גוט געזען די פלאמען פון די ברענענדיקע הייזער אין ראַכיוו, זענען צומאָרגנס אָנגעקומען אין געליטענעם שטעטל וועגענער מיט ברויט פון די נאָענטע זאַוויכאָסט, אָזשאַראָוו און קראָשניק.

אוי, די בלאָטעס, די בלאָטעס!... / אסתר שיפּראָוויטש

ראַכיוו, מיין שטעטעלע ביי דער ווייסל, ביסט איינגעבאקן אין מיין הארצן, ווייל מיינע יונגע יאָרן האָב איך געלאָזן ביי דיר. איך וועל דיך ניט פארגעסן, ראַכיוו, דיין גרויסן בארג, וואָס פון איין זייט ציט זיך די גרויסע ווייסל, וועמענס וואסערן שלענגלען זיך פון די קארפּאטן-בערג ביז דעם באלטישן ים; און פון צווייטן זייט בארג, ליגט זיך דאָס שטעטעלע ראַכיוו, ארומגערינגלט מיט וועלדער און גערטנער.

און בלאָטעס — ביז איבער דעם גארטל. און נישט סתם א בלאָטע. ווייל אז מ'האָט אריינגעשטעלט א פוס אין א ראַכיווער בלאָטע, האָט מען דאָרט איבערגעלאָזט א פעטערבורגער קאלאָש... אין שטעטל האָט מען דערציילט, אז די צוויי וואסערטרעגערס נטעלע און משהלע, זענען מיט זייערע פערד-און-וואָגן ארייגעפאלן אין א בלאָטע ערב פסח — האָט מען זיי ארויסגעשלעפט ערשט שבת נאָך שבועות...

די ערשטע אויטאָבוסן-קאָמוניקאציע / ישעיהו פישמאן

כדי צו פאָרן פון ראַכיוו אין דער נאענטסטער שטאָט קראָשניק אָדער אָסטראָווצע, האָט מען זיך באנוצט מיט פערד-און-וואָגן. אין די צוואנציקער יאָרן האָט יאַנקעלע טאַרלער געקויפט אן אויטאָבוס. געפארבט איז ער געווען אין בונטע פארבן, רויט מיט געל, אז פון דרויסן האָט אויסגעזען גאנץ לעבעדיק, אָבער דער מאָטאָר איז געווען אָפּגענוצט און אלט. א שאָפער צו טרייבן די מאשין, האָט ער געבראכט פון אן אנדערער שטאט. ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, האָט ער געקענט בעסער טרונקען בראָנפן, ווי פירן אן אויטאָבוס, אָדער אים פאריכטן. אויך די שאָסייען אין אונדזער געגנט זענען אין יענער צייט געווען זייער שלעכטע. אלץ צוזאמען האָט אין א קורצע צייט געמאכט א סוף צו דער "טראנספּאָרט-אונטערנעמונג" פון יאַנקעלע טאַרלער אין ראכיוו — און מ'האָט ווייטער באדארפט פאָרן מיט פערד-און-וואָגן.

קיין ראכיוו איז געקומען א יונגערמאן פון א יאָר עטלעכע און דרייסיק, א הויכער, א בלאָנדער, אויסגעזען נישט קיין אָרעמער. מען האָט אים גערופן **עלע וועלוול**. ער האָט געבראכט אן אויטאָבוס און אָנגעהויבן פאָרן יעדן טאָג פון ראכיוו קיין אָסטראָווצע. יעדן פרימאָרגן, ארום 6 א זייגער, איז דער אויטאָבוס ארויסגעפאָרן אויפן שאָסיי אין מיטן מארק און מיט א הייזעריקן פייפן אויפגעוועקט דאָס נאָך דרימלענדיקע שטעטל, דערביי אויך איבערגעשראָקן די גרויסע צאָל קראָען, וואָס זענען געקומען קלויבן די קערנער אין מארק, אָדער די שיריים וועלכע יידן האָבן

אַרויסגעוואָרפן. ווי נאָר דער אויטאָבוס האָט זיך באַוויזן אין מאַרק, האָבן די פייגל זיך אויפגעהויבן אין דער לופט און מיט אַ ווילדן קראַ-קראַ געהאַט טענות, הלמאי ער קומט זיי שטערן.

ראַכיווער סוחרים און בעלי-מלאכות האָבן געקענט פאָרן קיין אָסטראָווצע איינקויפן סחורות פאַר זייערע געוועלבלעך און וואַרשטאַטן. איך זע די אַלע וואָס זענען אָנהייב וואָך געפאָרן איינקויפן שניידער-סחורות, אָדער לעדער, שפּייז, גאַלאַנטעריע, נאַפט, צי הערינג.

כּמעט אין דער זעלבער צייט, איז פון לובלין געקומען קיין ראַכיוו אַ ייִד מיטן נאָמען מאָטל און איינגעשטעלט אַן אויטאָבוסן-קאָמוניקאַציע אויף דער ליניע ראַכיוו-לובלין, דורך קראַשניק, ווייל אויך אין קראָשניק האָבן ייִדן געדאַרפט דערלייידיקן פאַרשידענע ענייִנים. אין אַ צייט אַרום האָבן די צוויי ייִדן געמאַכט אַ שותפות.

דאָס פּאַרטעך / י. ל. פּרץ

מיט די פיס שטאָלפּערט אַ מענטש אויף דער ערד; מיטן קאָפּ שפּאַרט ער צום הימל.

ווענדט זיך עס גאָר אין דעם, ווו דאָס האַרץ איז!

ביי די פיס, און זיין גלוסטונג איז צום עפר ואפר —

אָדער ביים קאָפּ, און ער גאַרט צו די עולמות העליונים...

איז אַ ייִד מקיים "מאַשפּות ירום אביון" — ער הייבט אויף דאָס גלוסטונג פון מיסט. ער טוט אָן אַ גאַרטל, טיילט דעם גוף אויף צוויי און זאָגט: דאָס האַרץ געהער צום קאָפּ! האָבן אויף אים קיין שליטה נישט קיין שדים ולילין און קיין דיבוקים, רחמנא ליצלן...

און נשים טראָגן צוליב דעם אייגענעם — פּאַרטעכער!

ואל יהי ענין הפּאַרטעך קל בעיניך. איר זאָלט דאָס פּאַרטעך פאַר גרינג נישט האַלטן. —

הערט אַ מעשה, וואָס איז געשען אין ראַכיוו.

ראַכיוו איז אַ שטעטל נישט ווייט פון אַפּט; פון אַפּטער, זכר צדיק לברכה, האָט איר אוודאי געהערט.

צעשפּרייט איז עס ביים ברעג פון דער ווייסל; לעבן לעבט עס פון געהילץ, וואָס קומט פון די אַרומיקע וועלדער, און גייט איבער דער ווייסל קיין דאַנציק; דעמאָלט אַ גרויסער מסחר געווען.

זענען געווען דאַנציקער סוחרים, אין די גרויסע פעדערן געגאַנגען. מקיים געווען "וחי אָחיך עמך"; האָט פון זיי געלעבט דער מעקלער, דער שרייבער אין וואַלד, דער שיפער, וואָס פירט די מעסערס ביז דער קעניגסבערגער מיל, ווו עס נעמט זיי שוין איבער דער דייטש, און — דאָס גאַנצע שטעטל.

ווינטער, עס שטעלט זיך אַ שליטוועגס, ציען זיך שוין פון די וועלדער, איבערן שטעטל צום ברעג צו, פורלעך מיט אַלערליי געהילץ: באַלקן, שוועלן, אונטערלאָג. צוריקוועגס אַהיים, שטעלט זיך דאָס פויערל אָפּ אין מאַרק, לייזט דער שענקער פאַר אַ ביסל בראָנפן מיט פאַרבייסעכץ, לייזט דער אייזנקרעמער פאַר אַ שטיקל אייזן, פאַר אַ קאָסע... לייזט די שטעל פאַר זאַלץ, פאַר שמירעכץ... דער קאָוואַל (אויך אַ ייִד) פאַרריכט אָדער שלאָגט אָן אַ פּאָדקאָווע, די זיצערין — פאַר אַ בייגל פאַר אַ חולה-ילד.

רייך מאַכט נישט דער פויער; לחם לאכול גיט ער.

גייען אַוועק די פאָר חדשים, הייבט אָן לאָזן דער פראָסט. אַ וואַרעמער ווינטל בלאָזט, יאָגט אָפּ די עננים, די זון הייבט אָן אַרויסצוקריכן פון פוטערפאַס; זומער-לעב זאָגט אָן זיין קומען; פּאַקט זיך דער היימישער שיפער, קומען מיט די רענצלעך שיפער פון די אַרומיקע שטעטלעך. לייזט דער גאַסט-הייזער; גרייט מען זיך אין וועג אַריין, קומט מען ווייטער אָן צום סוחר, קויפט מען איין כשר געררייכערטס, פעטס, זאַלץ, גרויפּן, אַ פעסעלע י"ש — צידה-לדרך פאַר די פליסן, וואָס אַרבעטן אויף די מעסער... הייבט באַלד אָן צו רודערן ביים ברעג. פויערלעך קומען פון די דערפער, יעדערער מיט זיין נעץ, אַ פישל צו כאַפּן, און מיט זיין פענדל, דאָס פישל צו בראָטן, און שטעלן זיך, איבער דער גאַנצער לענג פון ברעג, יעדערער זיין שטרויען ביידל אויף.

שטייט אין ראַכיווער מאַרק, פון כעלות ביז מנחה, אין דער לופט אַ געקלאַפעריי פון העק און האַמער. דאָס שלאָגט מען אויפן ברעג דאָס געהילץ צוזאַמען...

אַמאָל, אינמיטן דער נאַכט — עס הייבט אָן פלוצלונג צו דונערן: די ווייסל רירט, דאָס אייז פלאַצט. דער ווינט טרייבט טאָוולען אויף טאָוולען, גאַרן אויף גאָרן. נאָך עטלעכע טעג: דער ווינט האָט זיינס געטאָן, די זון — אירס, דער פויער האָט געהאָלפן מיט קילאָף און לאָפּאַטע — אָפּגעשווימען דאָס אייז, באַפרייט געוואָרן דער טייך, מען לאָזט אַראָפּ די מעסערס, עס שווימען אַנדערע פּאַרביי...

עס לעבט דער ברעג און קאָכט; די אָרעמע יידענע פון שטעטל ציט חיונה פון דער שטעל ביים ברעג; פּאַרקויפט אויבס, געווערץ, זאַלץ; בגניבה — דעם ביטערן טראָפּן...

איר מיינט אַוודאי, איך האָב אינעם פאַרטעך פאַרגעסן? הייבט זיך נישט אָן. איך האָב פריער געוואָלט אויסמאָלן ראַכיוו, ווו די מעשה איז געשען.

אָט אין דעם ראַכיוו איז אַמאָל נפטר געוואָרן אַ דיין. איבערגעלאָזט האָט ער דווקא נישט קיין סך: אַן אַלמנה און אינגאַנצן איין יתומה... קהל האָט באַלד אויפגענומען אַן אַנדערן דיין, און דער האָט זיך מתחייב געווען אַוועקצוגעבן דער אַלמנה מיט דער יתומה אַ פערטל שכירות. האָט ער נישט מקיים געווען. קיין שרפ"ט האָט דאָס שכירות נישט באַטראָפן, אַ מטופל אַ גרויסער איז ער געווען. שרייט די אַלמנה צו קהל, לאָזט נישט אויסנעמען... בלייבט, מען זאָל איר געבן עטלעכע גילדן, זי זאָל זיך מאַכן אַ שטעל ביים ברעג. גראָד אַ יידענע געשטאָרבן, באַפרייט געוואָרן אַ שטעל. וכך הוה, די אַלמנה מאַכט זיך אַ שטעל, דאָס מיידל טראָגט איר נאָך די קיישלעך אַהין און צוריק, און גיט איבערן טאָג אַכטונג אויף קונימס הענט. און — קיין מעשה נישט. אַז דער דיין האָט געלעבט, האָט זיך אויך נישט איבערגעגאָסן. ביים הערינג פלעגט מען זיך די פינגער אָפּשניידן... און פאַר הונגער, זאָגט מען, איז נאָך קיינער פון דער וועלט נישט געגאַנגען... נאָר דאָס מיידל! דאָס מיידל וואַקסט ווי אויף הייוון, קיין עין-הרע; שפּאַרט פון קליידל אַרויס... עס רייטלען זיך די אָנגעפּולטע בעקלעך, גלייך מען וואָלט זי דערצויגן אויף מילך מיט האָניק, אויף מאַרציפּאַנעס. און אויגאַנעס האָט זי... די פויערן גאַפּן; ציטערט די אַלמנה פאַר אַן עין-הרע; מאַכט זיך אַמאָל אַ גוייש גלייכווערטל, שטעכט עס זי אין אַלע גלידער, רירט זיך צו אַ פויער מיט דער יד, שפּרינגט זי אויף, אַן אָפּגעבריטע, וואַרפט זיך מיט די געגל צו די אויגן...

און וואָס וועט זיין דער סוף?

ווייטער שרייען צו קהל, נישט לאָזן אויסנעמען? מען וועט זי הערן?

זיפצט זי, די אַלמנה, קוקט זי אין הימל אַריין און זיפצט...

זיפצט זי נישט אומזיסט. פאַראַן אַן אויער, וואָס הערט! און איינמאָל, מוצאי-שבת, געהערט ביי אַ שכן הבדלה, מען קלערט אַרויסצוגיין צום ברעג, צי נישט? עפנט זיך די טיר. "גוט-וואָך" — פיניע דער שדכן איז אַריינגעקומען. "גוט-וואָך, גוט יאָר", שטאַמלט די אַלמנה. זי גלייבט אירע אייגענע אויגן נישט. "זעצט אייך, ר' פיניע... שרה'לע, וויש אָפּ דאָס בענקל..."

די טאָכטער שרה'לע מאַכט זיך נישט הערנדיק, קערט זיך אָפּ אין אַ זייט, וואַרפט אפילו אַ בייזן בליק אויף ר' פיניען. ר' פיניע שמייכלט: אַלע טוען אַזוי! דאָס בענקל ווישט אָפּ די אלמנה אַליין.

— וואָס ברענגט איר פאַר אַ גוטס, ר' פיניע?

אין האַרץ קלאַפּט איר, ווי ביי אַ גזלן. ר' פיניע זעצט זיך, צעטיילט די באָרד אויף רעכטס און לינקס, צעשמייכלט זיך נאָכאַמאָל און זאָגט:

— זייער פיל גוטס!

— דהיינו?

— דהיינו...מאָלט אייך, אז ר' מענדל דער אַלמן איז אַהיימגעקומען פון וואַלד... איר יאָג אים שוין לאַנג נאָך: אַ ייד דאַרף נישט זיצן אַזוי לאַנג אָן אַ ווייב... טאַקע אַ צנועה געווען, טאַקע געבענטשטע הענט, טאַקע, טאַקע, אָבער אַזוי לאַנג אָן אַ ווייב זיצט מען נישט... און די קינדערלעך... ממש אַ רציחה... איבערגעגעבן אַ פינף קינדערלעך אַ שכנה, זי האָט אַליין אירע זעקס... אַ ייד קומט אַהיים אויף שבת — די קינדערלעך צעדראַפּעט; אויסגעהונגערט...

איך יאָג, איך שטעל אונטער **באַלעבאַטים**... ער לייגט אַלץ אָפּ. סטייטש, כאַפּ איך אים אָן ביי אַ לאַץ, איר זייט דאָך שוין קיין יונגערמאַן נישט... אם לא עכשיו אימתי? בע, מע... ער האָט קיין צייט מיט נישט... ענדיקן אין וואַלד, פאַרטיק ווערן ביים ברעג...אַ נעכטיקער טאָג! איך זאָג אים אַ שידוך, פאַרצייכנט ער אין ביכל, ער וועט נאָכפרעגן — הייבט זיך נישט אָן! דער שידוך ווערט פאַרלוירן אין ביכל צווישן די קוביקן...

דעם פרייטיק איז ער אַהיימגעקומען פריער פון וואַלד. באַקוקט דאָס געהילץ אויפן ברעג... האָט ער עמעצן דערזען!

— וועמען?

ר' פיניע נעמט א שמעק טאַביק:

— אייער בת-יחידה...

שרה'לע, וואָס איז געשטאַנען ביים בעט, וואַרפט זיך אַרויף אויפן געלעגער מיטן פנים צו דער וואַנט.

— אַלע אַזוי, אַלע אַזוי! — שמייכלט פיניע.

— איז וואָס? — פרעגט די אַלמנה, כמעט פאַרציטערט.

— איז וואָס? איז גאָרנישט... שבת איז שבת... נאָך הבדלה, שיקט ער מיך רופן. "גיי, זאָגט ער, צו דער דיינטע און רעד אַ שידוך. איך פאָר, זאָגט ער, צוריק אין וואַלד אַריין (דאָס פורל איז געשטאַנען פאַר דער טיר). און אַז איך וועל, אם ירצה השם, צוריקקומען, וועל איך אַהינגיין מיט אַ מנין, מיט כיבוד.

ר' פיניע נעמט נאָך אַ שמעק טאַביק... די אַלמנה וואַרט מיט אַן אָפן מויל, ביז ער ענדיקט:

— און שרייבן תנאים, אם ירצה השם!

שרה'לע גיט פלוצלונג אַ האַרציק געשריי.

פאַלט צו איר די מוטער צו; האַלדזט זי און קושט זי איבערגעוואַלט:

— טאָכטערשי, אַזאַ מזל, אַזאַ שמאַלץ-גרוב... מ'זע'מיר דאָך גאָר דעם חסד נישט ווערט... נייערט, דיין טאַטע האָט זיך געמיט...

שרה'לע רייסט זיך אויס פון דער מוטערס אָרעם, שפּרינגט אויף פון בעט און לויפט אַרויס מיט אַ געוויין פון שטוב...

די אַלמנה בלייבט צעשראָקן. צעשמייכלט זיך אָבער באַלד. דערמאָנט זיך: זי האָט אויך אַזוי געטאָן... אַלע מיידלעך שרעקן זיך אַזוי...

— אַלע אַזוי, אַלע אַזוי! — ברומט אונטער ר' פיניע, זאָגט "אַ גוטע-וואָך!", קושט די מזוזה און גייט אַרויס...

די אַלמנה בלייבט שטיין פאַרטראַכט. קוקט דורכן פענצטער מיט גרויס דאַנק צום הימל אַרויף און מורמלט אַלץ איינײנעם:

— אַ גאָט-זאַך! אַ גאָט-זאַך!

און עס וואָלט אפשר געווען אַ "גאָט-זאַך", ווען נישט דאָס פאַרטעך...

און — ווען נישט דער ברעג...

וואָרן גייט אונטער די זון, ווערט "ששון ושמחה" ביים ברעג.

די אַרבעט ווערט אַוועקגעלייגט. יעדער פויער לייגט זיך אָן פון די געהילץ-שפּענער, פאַר זיין שטרויען בײדל, אַ פייערל. נעמט זיך פון בײדל זיין פענדל אַרויס און בראָט זיך אָפּ זיין פיש. עסט אָפּ, אַ שיינע נאַכט איז, "עין יעקב" לערנט ער נישט... הייבט מען אָן זינגען... געפינט זיך שוין ביי איינעם אַ פייפערל, ביים צווייטן — אַ פידל, הייבט מען אָן שפּילן, נעמט מען אַ קאַפּ, מאַכט מען אַ טענצל... ווערט — הו-האַ!

גייען יונגעלייט און בחורים שפּאַצירן אַ ביסל אָדער באָדן זיך, שטעלן זיי זיך אָפּ, הערן זיך איין, קוקן זיך צו... אַמאָל מיידלעך אויך... קיין גוטס קומט פון אַזוינע זאַכן נישט ארויס. א מיידל, אַז קיינער זעט נישט, קומט אַמאָל נענטער... דערזעט מען זי פון ברעג, מאַכט זיך א פויערל שפּאַס... אַמאָל שלעפּט מען זי אין רעדל אַריין... מאַלע, וואָס עס מאַכט זיך, רחמנא-ליצלן...

און אמאָל, מיט יאָרן צוריק, איידער אונדזער מעשה איז געשען, האָט זיך פאַרלאָפן א **מיאוסע** מעשה, גאָר אַ מיאוסע... און דווקא מיט א באַלעבאַטיש טעכטערל, אַ כלה-מיידל...

מען האָט אויף איר געמורמלט. געזען מחזקות מאַכן ביים ברעג. מען האָט גערעדט און גערעדט, ביז ס'איז אָנגעקומען צום פאָטער און מוטער. גלייבט מען נישט, נאָר מען פּאַסט אויף. מען זיצט שוין פאַרנאַכט אין דער היים; דער פאָטער דאַוונט אין דער היים מנחה-מעריב. איין טאָג — גאָרנישט, דעם צווייטן טאָג — גאָרנישט... דעם דריטן אָבער, זי קאָן זיך, אַפּנים, נישט איינהאַלטן, זי נעמט די שאַל.

— וואהין גייסטו?

זאָגט זי: **צו א חברטאָרן**...

נעמט מען צו די שאַל:

— די גייסט צום ברעג!

— זאָל זיין צום ברעג. וואָס איז אייער דאגה?

אַ וואָרט צו א וואָרט, די בחורטע איז מודה: זי טאַנצט דאָרט, זי זינגט... זי האָט אַ פויער אַ געליבטן, ער וועט מיט איר חתונה האָבן, זי וועט זיך שמדן...

נעמט מען די בחורטע און מען בינדט זי צו מיט א שטריק פון דער וועש אַרום אויוון, צום בעט. נישט

אַנדערש — אַ דיבוק! כעלות וועט מען זי פירן צום אַפּטער...

ביים ברעג דערוויל: ווו איז מלכה? (מלכה האָט זי געהייסן). עס איז אָן איר אומעטיק. זי טאַנצט אַזוי שיין און זינגט, און אַז זי צעלאַזט די האָר איז — איי-איי!

שיקט מען געוואָר ווערן... לויפט טאַקע איר "קאַכאַנעק"!

קומט ער צוריק מיט אַ געוואַלד: ער איז ביים הייזל געווען, דורכן פענצטערל אריינגעקוקט... און דערציילט בהויה, ווי זיין "קאָכאַנאַ מאַלקאַ" איז געבונדן. דאָס מויל מיט א שמאַטע פאַרשטופּט... און מען שלאָגט... שפּרינגט דער עולם אויף, ווי איין מענטש, לויפט מען ראַטעווען די "קאָכאַנאַ מאַלקאַ". לויפט מען דורך דעם מאַרק, ווערט א מהומה, גויים באַפאַלן! רוימט מען אָפּ פון די שטעלן, פאַרקלאַפּט מען די קלייטן, פאַרהאַמערט און פאַרריגלט מען זיך אין די שטובן...

מען שטייט אויף אין דער פרי: מלכה — צוגענומען, די מוטער — א חולה מסוכן, דער פאָטער — איבערגאַכט גראָ געוואָרן...

זיפצן די אַלטע: גלות...

די יונגע אָבער שרייען: "הכזונה"?... און ווי ווייטער שטייט... נעמט מען זיך צוזאמען אַ מחנה בחורים, כאַפּט מען שטעקנס און שטיינער און מען לויפט צום ברעג אָפּשלאָגן די יידישע טאָכטער...

ווערט אַ מלחמה ביים ברעג, און יד-ישראל תקיפה, קנאת השם צבאות. טוען אָבער די פויערן צו וויסן אין פאַרשטאָט אַריין. קומט מען זיי צוהילף מיט ווידלעס, מיט כלבים... גבורי-ישראל האָבן געוועגדט דעם נאַקן... קוים מיטן לעבן אַרויס... מלכהס מוטער איז דעם טאָג געשטאָרבן... דער פאָטער האָט פאַרהאַמערט דאָס הייזל און איז אַוועק אין דער וועלט אַריין... און ערשט צום ווינטער צו, אַז די פויערן האָבן פאַרלאָזט דעם ברעג און געגאַנגען יעדער אין זיין דאָרף, צו זיין פויערטע און זיינע ילדים...

ווייסט מען נישט, וואָס איז געשען: צי איז זי איבער דער צייט די פויערן נמאס געוואָרן, אָדער זיי האָבן מורא געהאַט, זי זאָל נישט מיטלויפן מיט זיי אין דאָרף אַריין, און האָבן זי אין טייך אריינגעוואָרפן, אָדער אַ פאַרלאָזטע האָט זי זיך אַליין אַ מעשה אָנגעטאָן, — גענוג פאַר ימים-נוראים האָבן זי די פישער אַרויסגעצויגן פון טייך אין אַ נעץ — מיט א שטיין אויף אַ שטריק אַרום האַלדז, אַן אָנגעלאָפענע, קוים צו דערקענען...

דעם גוף האָט מען באַהאַלטן הינטערן פלויט; פון דער זינדיקער נשמה איז אַ דיבוק געוואָרן!

די ערשטע האָט זי סליחות-צייט דערזען אַן אלטע גבאיטע. קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן און אין עזרת-נשים כהויה פאַרציילט: געזען, פון בית-עלמין איז זי אָנגעקומען פון אונטערן פלויט. גייט איבערן מאַרק, קומט צום פאָטערס הייזל צו, קלאַפּט אין טיר, וואַרט אַ ווײַלע. מען ענטפערט נישט, גייט זי צום פענצטערל צו, פויקט אין די שויבן. מען ענטפערט נישט. הייבט זי אָן שרייען: טאַטע, מאַמע! און צעקראַצט זיך דאָס פנים מיט די נעגל...

באַלד דערנאָך איז עמעץ אין שטעטל אַוועקגעפאַלן. שיקט מען דאָס דינסט-מיידל אין דער אפטייק אַריין נאָך צעניס. קומט זי נישט צוריק. אין דער פרי געפינט מען זי נעבן הייזל אַ פאַרחלשטע. דערמונטערט מען זי, פאַרציילט זי:

געזען... אויגן ברענענדיקע, ווי די גלאָווניעס, שווארצע האָר צעפלאָסן איבער ווייסע תכריכים... און גראַבלט מיט די נעגל אין טיר. און קרעכצט: טאַטישי, מאַמישי! און גייט דערנאָך צום פענצטער, און קראַצט די שויבן — טאַטישי, מאַמישי!

דערנאָך האָבן זי שוין אַנדערע אויך געזען...

און נאָך אַנדערע, ביז מען האָט זיך צוגעוווינט צום דיבוק... און אָן אַ פאַרטעך גייט אין ראכיוו קיין אשה פאַר דער טיר נישט אַרויס, זאָל דער דיבוק קיין שליטה נישט האָבן. —

און אַז אַ זיווג איז קיין רעכטער זיווג נישט, מאַכט זיך אזא מעשה:

איינמאָל פאַרנאַכט, שרה'לע טראָגט אין שטוב אַריין די קיישלעך, די מוטער האָט זיך אין קראָם פארהאלטן, קלערט שרה'לע דערוויל פייער צו מאַכן, נאָר איידער וואָס, איידער ווען, פאַלט אריין די מוטער מיט אַ שמחה, מיט אַ גדולה:

— וועסט שוין מער, טאָכטערשי, קיין קיישלעך נישט טראָגן, צום ברעג נישט גיין.

שרה'לע ווערט בלאַס:

— וואָס איז, מאַמישי?

— וואָס איז? דיין חתן איז געקומען פון וואַלד! געשיקט אָנזאָגן די בשורה. ר' פיניע האָט מיר פאַר דער טיר געטראָפן... באַלד קומט ער, מיט מנין, מיט כיבוד, ווי ער האָט צוגעזאָגט...

גיט זיך שרה'לע אַ וואָרף צום בעט מיט גרויס געוויין...

— וויין, טאָכטערשי, וויין, אַ גוט מזל בעט דיר אויס! דיין מזל וועט אויפשיינען ווי די זון, און איך וועל נעבן דיר אויך אויפגעריכט ווערן...

— און הערסט, טאָכטערשי, ער ברענגט טאַקע כיבוד, אָבער פטור בלא כלום וויל איך נישט! איך וועל אויך עפעס געבן. האָב איך אַ פּאָר הערינג געברענגט, וועל איך קוילען, און קאַרטאָפּל אין די מונדירן וועל איך אָפּקאָכן...

פאַרגראָבט שרה'לע איר פּנים אין קישן אַריין...

— ליג, ליג, טאָכטערשי... איך אין דיינע יאָרן האָב אויך געוויינט, אויך געמיינט, גאָט ווייסט וואָס און געשראָקן זיך אויף וואָס די וועלט שטייט...

און זי נעמט זיך צו דער אַרבעט, לייגט אָן אַ פייער, שטעלט צו די קאַרטאָפּל... דאָס פייערל קנאַקט אַזוי לוסטיק, דאָס טעפּל הייבט אָן זידן, מען דאַרף שוין זייערן, דערמאַנט זיך פלוצים די אלמנה: זאַלץ! פאַרגעסן...

— טאָכטערשי, שרהשי,' קרוין מיינע, טו אַ טובה דער מאַמען, לויף אַרויס נאָך אַ ביסל זאַלץ...

און זי פאַלט צו איר צו, אַז יענע ענטפערט נישט. און בעט, און גלעט, און קושט, און איז גוזר בכיבוד אָם.

— אַנישט, זייער דו די קאַרטאָפּל, וועל איך לויפן נאָך זאַלץ...

הייבט זיך שרה'לע אויף און גייט נאָך זאַלץ...

גייט אַוועק אַ מינוט, צוויי, דריי, די קאַרטאָפּל שוין אָפּגעזייערט, זי קומט נישט צוריק. און די קראָם איז פאַרן הויז! לויפט די אלמנה צו דער טיר צו, קוקט אויפן הויף אַרויס, מען זעט-נישט שרה'לע... רופט זי: שרה'לע, שרה'לע! קיינער ענטפערט נישט. דערשרעקט זי זיך, כאַפּט זי די שאַל און לויפט אַרויס. דאָס האַרץ זאָגט איר, אַז עס איז, חס ושלום, אַן אומגליק געשען...

און אַ מאַמעס האַרץ איז אַ שטיק נביא...

עס איז טאַקע אַן אומגליק געשען:

אין בעט ליגנדיק, האָט זי זיך, אפּנים, געוואָרפן, איז מער לויז געוואָרן און אויפגעבונדן זיך דאָס פאַרטעך. האָט זי עס, גייענדיק, אין הויף פאַרלוירן און נישט געפילט, און נישט אויפגעהויבן, און איז אַזוי אַרויס פאַר דער הויזטיר צו דער קראָם...

און אין מאַרק האָט זיך, ווייזט אויס, אַרומגעדרייט דער דיבוק... געוואָלט און עמעצן אריין, געזוכט אַן אשה אָן אַ פאַרטעך... און שרה'לע איז פונקט אַרויס אָנעם פאַרטעך... און אַזוי ווי זי איז צוגעקומען צו דער קראָם, און אַזוי ווי זי האָט געעפנט דאָס מויל צו זאָגן: זאַלץ, האָט זי גאָר אַ געשריי געטאָן, ווי די ערלים ביים ברעג:

— הו-הא!

דער דיבוק איז איר אַריין דורכן אָפענעם מויל!

און זי גיט זיך אַ ריס אַראָפּ דאָס טיכל פון קאָפּ, צעשיטן זיך די האָר איבערן האַלדז-און נאַקן, און עס פלאַמען איר, ווי די שוואַרצע קוילן, די אויגן אויף.

און גיט אַ שפּרינג אַרויס פון קראָם... און צעלאָזט זיך מיט אַ קול און זינגט אַן אויסגעלאַסן לידל פון ברעג, און אַ לאָז אַ טענצל איבערן מאַרק... און נאָכאַמאָל:

— הו-האַ!

און — אַ פייל פון בויגן צום ברעג...

אַז די מוטער איז אַרויסגעקומען, איז שוין דער מארק געווען ווי פאַרשטאַרט, נאָר די קרעמערין האָט איר קוים, מיט אַ פאַרשטאַרטן פינגער, געוויזן צום ברעג. —

זי וועלן שוין קיין גיבורי ישראל נישט ראַטעווען... מען געדענקט יענע מלחמה... עס דרייען זיך נאָך אַרום אַלטע יידן, דער אָן אַן אויער, יענער מיט אַ האַלבער נאָז... און מען קרעכצט...

איז דאָך אָבער די אלמנה אַ מאַמע, לויפט זי אַליין!

קומט זי, טרעפט זי די טאָכטער אין אַ מיט רעדל. מיט איין נאַקעטער האַנט אַרום האַלדז, מיט דער צווייטער אַ יונג פויערל אַרומגעכאַפּט... זי טאַנצט מיט אים! דאָס פויערל פייפט, די פידל שפּילט, דאָס רעדל אַרום פּאַטשט צו מיט די הענט, טופּעט מיט די פיס...

אַ מאַמע איז אַ מאַמע, רייסט זי זיך אין רעדל אַריין:

— מענטשן, שרייט זי, מענטשן-רוצחים, מענטשן-גזלנים! זעט איר דען נישט, אַז עס איז אַ באַזעסענע, אַ דיבוק...

״אָפּענטאַנאַ״, — שרייט זי אויף פּויליש...

פאַר דער מאַמען רוקט מען זיך אָפּ; פאַר איר קול דערשרעקט מען זיך. ״דיבוק״ מאַכט אַ רושם. דאָס פּייפּערל בלייבט שטיל, די פידל פאַרשווייגט. און זי לויפט צו דער טאָכטער צו, רייסט זי אָפּ פון פויער, אים שטויסט זי אָפּ אין א זייט.

און שרייט צום עולם:

— זעט, — שרייט זי, — די אויגן אירע... די האָר די צעפלאָסענע זעט... דעם גאַנצן גוף, ווי ער טרייסלט זיך... אַ משוגעת, א דיבוק... מיט וועמען טאַנצט איר? ווי זענען אייערע אויגן געווען?

— נאָך קיין האַלבע שעה נישט, קלאָגט זי, אַן דער דיבוק איז אין איר אריין...

— תנאים געזאָלט זיין,— צעוויינט זי זיך, צודריקנדיק די טאָכטער צום האַרץ, — אַ שמאַלץ-גרוב... האָב איך זי נאָך זאַלץ געשיקט... אין מאַרק איז אין איר א דיבוק אַריין, אפשר מלכהס דיבוק...

דאָס מאַכט נאָך מער רושם.

די פויערן טראָגן זיך אָפּ אין די הייזלעך אריין... די מוטער דריקט פעסטער די טאָכטער צום האַרץ:

— שרעק דיך נישט, טאָכטערשי, צאַפּל נישט אַזוי, מאָרגן טרייבט מען דיר, מיט זיין ליבן נאָמענס הילף, דעם דיבוק אַרויס...

און פירט זי, אַ האַלב טויטע אַהיים...

*

דער אַפּטער, זכר צדיק לברכה, האָט צומאָרגנס זיין שטעקן דעם אלטן ראכיוּוער רב צוגעשיקט און אָנגעזאָגט, וויאַזוי אַרויסצוטרייבן דעם דיבוק...

און באַלד אין דער פרי האָט מען זיך גענומען דערצו.

מען האָט ״אין-שיל-אַריין״ געקלאַפּט, פול איז שוין די שיל, און ווייבער — אין עזרת-נשים פול...

און מען האָט א טהרה-ברעט געברענגט, אויפן שלחן פון בעלעמער געשטעלט, און שרהלען אויפן ברעט אַרויפגעלייגט, און מיט אַ שוואַרץ טוך באַדעקט.

און מיטן אַפּטער, זכרונו לברכהס שטעקן, איז באַלד דערנאָך דער אלטער רב אויף די טרעפּלעך צום ארון-קודש אַרויף, מיטן פנים צום בעלעמער געשטעלט... און ער קוקט, און מורמלט, וואָס מען דאַרף, און גיט פּלוצלונג דריי מאָל מיטן שטעקן אין טרעפּל אַ קלאַפּ און אַ געשריי:

— דיבוק אַרויס!

אויפן עולם פאַלט אַן אימה. דער דיבוק אָבער שווייגט:

רופט ער נאָכאַמאָל:

— דיבוק אַרויס... איך בין גוזר: דיבוק אַרויס!

דער עולם ציטערט, אין עזרת נשים חלשט מען; דער דיבוק שווייגט.

אָבער צום דריטן מאָל, אַז דער אַלטער רב האָט דערמאָנט די פמליא של מעלה און געזאָגט, ער וועט אים לייגן אין חרם אַריין, און אַז דער אַפּטער וועט מסכים זיין, —

ערשט דעמלט האָט דער דיבוק אַ קרעכץ געטאָן פון אונטערן שוואַרצן טוך:

— ב׳קאָן נישט, רבי!

— פאַרוואָס?

— ווי אַרום, רבי, זאָל איך אַרויס? דורך דער טיר? שטייט דאָרט די בעל-הנס-פּושקע און דער נר-תמיד ברענט!

— דורכן פענצטער!

— אַלע שויבן זענען גאַנץ...

פונקט האָט אַ גלעזער פאַר עטלעכע טעג אויף דער לאָטעריע געוווּנען און נייע שויבן אַריינגעשטעלט...

כאַפּט דער רב דעם שטעקן, וואַרפט אין פענצטער אַריין, אויף פּיצפּיצלעך האָט די שויב געפּלאַצט — — —

און דער דיבוק איז אַרויס...

נאָר אַז מען האָט דאָס שוואַרצע טוך אויפגעדעקט, איז שרה׳לע געלעגן — אַ טויטע...

(פון ״אויסגעוויילטע ווערק״, פאַרלאג ״יידיש בוך״, ווארשע, 1956)

ראַכיוו — דער יידישער הויף / לויט וו. ס. פלישינסקי

דער פּאַלוואַרק ראַכיוו האָט ארומגענומען די דערפער: ראַכיוו, יאקובאָוויצע און דעם גיט לענג, אויפן לינקן ברעג ווייסל. אין 19טן יאָרהונדערט האָט דער פּאַלוואַרק ראכיוו זיך גערעכנט ווי איינער פון די שענסטע און גרעסטע אין לובלינער ראיאָן. אין פארלויף פון יאָרן, איז ער געוואָרן פארצעלירט צווישן די אָרטיקע פויערים.

לויט אייניקע שילדערונגען אין דער פוילישער ליטעראטור, האָט ראַכיוו עקזיסטירט אין די גאָר אלטע צייטן און איז איבערגעגאנגען צו פארשידענע באזיצערס פון קיניגלעכע אָדער אריסטאָקראטישע פאמיליעס. איינע פון זיי, וואָס האָט אין אָנהייב 18טן יאָרהונדערט אָנגענומען דעם קאטוילישן גלויבן, האָט אין שכנותדיקן שטעטל אויפגעבויט א קלויסטער אויפן נאָמען פון דער הייליקער אַננאַ. א סברה, אז פון יענער צייט האָט מען גערופן דאָס שטעטל אַננאָפּאָל (אַננאַס שטאָט).

אין "סלאָווניק געאָגראפיטשני" ("געאָגראפישער ווערטערבוך") ווערט דערציילט, אז נאָך אין די צייטן פון דער הערשאפט פון קיניג באָלעסלאוו שמיאַלי (דער דרייסטער), אין 12טן יאָרהונדערט, האָט אַננאַ ראכאָוואַ, פון דער פאמיליע ראַך, די אייגנטימערין פון דער געגנט, אויפגעבויט א קאפליצע אויפן נאָמען פון דער הייליקער אַננאַ — און ארום איר האָט זיך אנטוויקלט דער ישוב אַננאָפּאָל-ראכיוו. די שטאָט-פארוואלטונג האָט אין 18טן יארהונדערט באשטימט דעם אָפיציעלן סטעמפּל "אַננאָפּאָל אָדער ראַכיוו".

פלישינסקי שרייבט צוו. אנד.:

"שווער צו ריידן וועגן אַננאָפּאָל, נישט צוגעבנדיק דערביי דעם פּאָפּולערן נאָמען ראַכיוו. פון נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָבן רעגירונג-אָרגאנען געפּרווט זיך צוגעוווינען צום נאָמען אַננאָפּאָל, אָבער אָן דערפאָלג. ראַכיוו בלייבט ראַכיוו (נישט נאָר ביי יידן). פויערים פון נאָענט און פון ווייט פאָרן אויף יארידן קיין **ראַכיוו**. דאָרפסלייט פלעגן קומען אין דער "ראַכיווער גמינע" דערליידיקן דאָרט זייערע ענינים. אפילו שילערס און זייערע עלטערן ווייסן וועגן "ראַכיווער שולן". אין אומאָפּהענגיקן פוילן האָט דער נאָמען אננאָפּאָל א ביסל זיך געשטאַרקט און ראַכיוו איז געבליבן נאָר אויף צו באצייכענען דאָס דערפל (בעצם — איין געסל וואָס פירט צום פּאָלוואַרק ראַכיוו און דעם פּאָלוואַרק גופא). דעריבער קאָן מען זאָגן "אַננאָפּאָל-ראַכיוו" אָדער "ראַכיוו-אַננאָפּאָל."

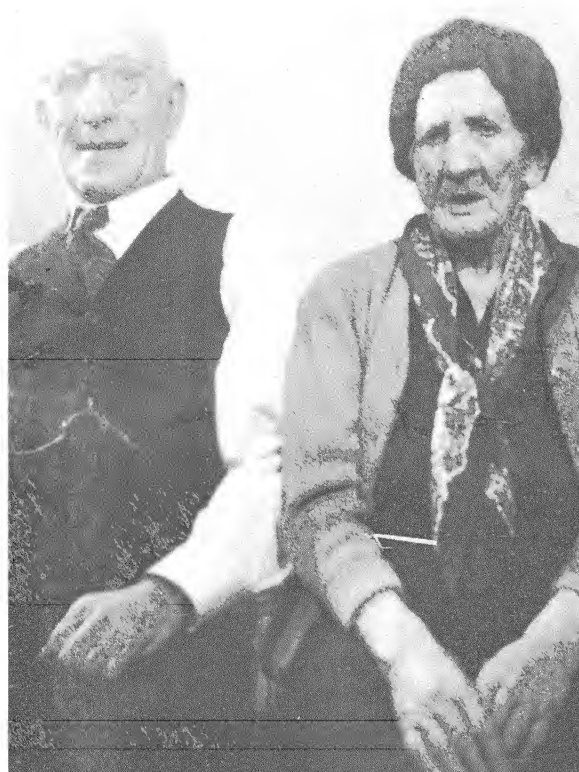
במשך אַ 200 יאָר, אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט, האָבן די אלע גיטער באלאנגט צו דער פאמיליע מאַרשטיין, פון דייטשער אָפּשטאמונג, אייגנטימערס פון בענק און הייזער, וועלכע זי האָט איבערגענומען פון בעלי-חובות באנקראָטשיקעס אין קראָקע. די מאַרשטיינס, אויסנוצנדיק די גינסטיקע לאגע פונעם אָרט, וואָס ליגט ביי דער ווייסל און אויף קרייצוועגן צפון-דרום און מזרח-מערב, העלפן אנטוויקלען דעם ישוב אין אַ שטאָט, מיט אַן אייגענער זעלבסט-פארוואלטונג.

אין יענער צייט איז געקומען קיין אַננאָפּאָל א יונגער ייד, בערך אין די דרייסיקער יאָרן, א מילכיקער. ער האָט געארבעט אין דעם פּאָלוואַרק און א דאנק זיין פלייס, ארבעטזאמקייט און סוחרישע פעיקייטן, האָט ער באוויזן צו געווינען אומבאגרענעצטן צוטרוי פון דער גוטבאַזיצערין, זיין ברויטגעבערין.

אז די גרעפין האָט באשלאָסן חתונה האָבן, האָט זי זיך פארטרויט וועגן דעם איר ראטגעבער, דער מילכיקער ברוך פרישטייער. אָבער אויפן געביט פון שדכנות, האָט ער נישט געהאט קיין גרויסן דערפאָלג. זי שיקט ברוכן קיין ליטע צו געפינען דאָרט א פאסיקן קאנדידאט פון אן אריסטאָקראטישער פאמיליע. דער שליח געפינט אזעלכן — א געוויסער גראף טישקעוויטש, וואָס שטעלט איין א בריוו-אויסטויש מיט דער גרעפין אניעלא. די לעצטע פארקויפט דעם פּאָלוואַרק, פאר 20 טויזנט זלאָטיס, דעם

זון פון אָזשאַראָווער רבין, און דער ווידער פאַרקויפט עס שפּעטער צו ברוך פּרישטייער.

אין זומער 1906 האָט אַ רוצחישע האַנט אַ סוף געמאַכט צום לעבן פון דעם מילכיקער און פאָלוואַרק-אייגנטימער ברוך פּרישטייער. זיינע זין פאַרקויפן דעם פאָלוואַרק ראַכיוו צו דעם ייד יעקב לייב ראָזענבערג.

דער לעצטער פאַרוואַלטער (״זשאַנדצע״) פון יידישן פאָלוואַרק אין ראַכיוו, אברהם לייבס מיט זיין שוועסטער מינדל.
המנהל האחרון של החווה היהודית בראחוב, אברהם לייבס ואחותו מינדל.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן / שמואל ניצן

ראַכיוו-אַננאָפּאָל איז געווען אַ טיפּיש יידיש שטעטל, וואָס זייט דער אַנטשטייונג, האָבן יידן, אין משך פון הונדערטער יאָרן, געבילדעט 80% פון דער באַפעלקערונג. דאָס שטעטל געפינט זיך 76 קילאָמעטער פון דער דרום-מערב זייט פון לובלין. אויפן 28סטן קילאָמעטער פון דער ליניע ליגט די שטאָט קראַשניק; די נאָענטסטע באַן-סטאַציע. אויף דער ליניע אַנטקעגן, אויף דער צווייטער זייט ווייסל — דאָס שטעטל אָפּאַטאָוו.

ווי ס'איז אונדז באוווסט, איז דאָס געווען א קליינע, אָבער גייסטרייכע קהילה. אין די ערשטע, דורות — רייך אויך אין מאטעריעלע ווערטן. דער רעזשים איז אין גרונט געווען א דעמאָקראטישער; די דאָזאָרעס זענען געווײלט געוואָרן דירעקט דורך די יידן. די קהילה-פארוואלטונג איז געווען סאָווערען און אנערקענט דורך דער מאכט צו רעפרעזענטירן די יידישע באפעלקערונג, אויך פון די ארומיקע דערפער. די פרנסים האָבן געזאָרגט פאר אלע באדערפענישן מיט א סך איבערגעגעבנקייט און אָן וועלכער ס'איז באלוינונג. נישט איינמאָל האָבן זיי אויך געוווסט ווי זיך קעגנצושטעלן פארשידענע אנטי-יידישע גזירות פון די מאכט-אָרגאַנען.

פון דער דאָזיקער רייכער, שעפערישער קהילה אין פאַרלויף פון א 200 יאָר, זענען געבליבן שוואכע שאָטנס. נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָבן פיל איינוווינערס פון שטעטל נישט געקענט זיך צוריק שטעלן אויף די פיס, טראָץ זייערע פארצווייפלטע באמיונגען. א סך משפחות, וואָס האָבן געהאט פרנסה בכבוד, האָט די מלחמה אין גאנצן פאראָרעמט, הגם אויסערלעך זענען זיי ווייטער אָנגעגאנגען מיטן געוויינלעכן לעבנס-שטייגער. א דאנק דער בשותפותדיקער אָנשטרענגונג פון אלע משפחה-מיטגלידער, האָבן זיי געפונען זייער פרנסה און דערצויגן זייערע קינדער אין חדרים, ישיבות — און שפעטער — אויך אין שולן. ווינציקע האָבן זיך געקענט דערלויבן צו שיקן זייערע קינדער אין דער שכנותדיקער גימנאזיע אין קראָשניק.

צו דער פאראָרעמונג אין רעזולטאט פון דער מלחמה, זענען אינעם אומאָפּהענגיקן פוילן צוגעקומען די אנטיסעמיטישע ארויסטרעטונגען קעגן דער יידישער באפעלקערונג. אין פיל ערטער, אויך אין ראַכיוו, זענען אנטשטאנען קאָאָפעראטיווע פוילישע אונטערנעמונגען (שפייז-קראָמען און האנטווערקער-ווארשטאטן), מיטן ציל ארויסצושטויסן דעם יידישן סוחר און בעל-מלאכה פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, און דער עיקר — אין די מארק-טעג, ווען די פויערים פון דער געגנט קומען אין שטעטל מאכן זייערע איינקויפונגען.

די אנטיסעמיטישע פּאָליטיק פון דער רעגירונג, וועלכע האָט טאָלערירט די בויקאָט-טעטיקייט פון דער ענדעקישער פארטיי, ווי אויך די שווערע שטייערן-פּאָליטיק פון פינאנס-מיניסטער גראבסקי — האָבן שווער געטראָפן די יידן אין ראַכיוו.

מיט הכנעה און זאָרג האָבן יידן אויסגעקוקט בעסערע צייטן. א דרויסנדיקער וואָלט נישט באמערקט קיין ענדערונג, נישט אינעם לעבנס-שטייגער פונם יחיד, ווי פונם כלל. אין די אמאָליקע פארמעגלעכע היימען האָט זיך אויסערלעך גאָרנישט געענדערט — ניט אין דער קליידונג, אין דער הכנסת אורחים, באזונדערס אין די שבתים און יום-טובים, ווען די שטובן זענען געווען העל-באלויכטן מיטן הענג-לאָמפ אויפן סופיט און ליכט. ס'איז געווען ליכטיק און ווארעם, לויטן פאָלקס-ווערטל: "קנייפן זיך אין באק, אבי די פארב זאָל האלטן"... נאָר אין דער אמתן איז די לאגע געווען א שווערע.

די קהילה-אנשטאלטן

ווי לאנג איך געדענק, האָבן די קהילה-אנשטאלטן געליטן פון אומטעטיקייט. די וויכטיקסטע באדינונגען זענען געוואָרן אויסגעפירט דורך אָנגעשטעלטע, וועמענס געהאלט וואָס זיי האָבן באקומען פון דער קהילה, האָט געסטייעט פאר "וואסער אויף קאשע". אלע צוזאמען האָבן געטאָן זייער ארבעט אָן וועלכער ס'איז אָנפירנדיקער האנט, גיכער — אויס געוווינהייט. דאָס קהילה-פארמעגן איז ניט געוואָרן אָפּגעהיטן. די א"ג "שיינע יידן" און די דאָזאָרעס, וואָס קיינער האָט נישט געוווסט ווען און ווער האָט זיי געווײלט, זענען געווען אָפּגעפרעמדט פון די אמתע באדערפענישן פון דער באפעלקערונג. נאָר אין זייער פייערלעכע געשעענישן, מיטן אנטייל פון פאָרשטייערס פון דער מאכט, זענען זיי געקומען יום-טובדיק אָנגעטאָן, כדי צו דערשיינען ביי דער זייט פון "שררה".

אזוי האָט זיך געפירט יאָרן. אינמיטן פון די צוואנציקער יאָרן, האָט אין שטעטל זיך געשטארקט די ציוניסטישע השפעה. צוזאמען מיט די האנטווערקער, האָבן די ציוניסטן געבילדעט דעם פּראָגרעסיווענעם טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, ווי דאָס איז אויך געקומען צום אויסדרוק אין די קהילה-וואלן אין יאָר 1931, ווען צו דער קהילה-פארוואלטונג פון 8 זענען געווײלט געוואָרן: פינף ציוניסטן. נאָר דער פּראָצעס פון פארפעסטיקונג איז געווען א פאמעלעכער, צוליב דער שווערער עקאָנאָמישער לאגע פונעם רוב יידן אין שטעטל. א גרויסער טייל פון דער קהילה-טעטיקייט איז געטאָן געוואָרן פרייוויליק. אויך די וויכטיקסטע באדינונגען זענען געטאָן געוואָרן פון וואָלונטערן.

א ממשותדיקע אויפלעבונג איז געקומען אינמיטן פון די דרייסיקער יאָרן. צווייי יונגע און ענערגישע לייט האָבן גורם געווען דערצו: בונים ("בינטשע") מאנדעלקער, און דער רב ר' שמריהו פינסטערבוש, וואָס האָט נאָר וואָס פארנומען דעם רבנות-אמט אין ראַכיוו. די צווייי האָבן געוווסט ווי אזוי זאמלען ארום זיך יונגעלייט און אויך עלטערע, מענטשן מיט גוטן ווילן, וואָס נישט געקוקט אויף דער הערשנדיקער נויט, האָבן זיי א סך בייגעשטייערט צו פארלייכטערן דאָס שווערע לעבן. אונטער זייער בשותפותדיקע לייטונג איז פיל געטאָן געוואָרן אויף פארשידענע געביטן.

בודזשעט און שטייערן

די קהילה אין ראַכיוו, ווי יעדער אנדערע קהילה, איז ניט געווען אימשטאנד אויסצוהאלטן מיט אייגענע כוחות און מיטלען אירע אינסטיטוציעס און אנטקעגנקומען די הצטרכותן פון דער יידישער באפעלקערונג. מ'האָט אויך באדארפט אויסהאלטן באאמטע און אָנגעשטעלטע — און דאָס אלץ האָט געפּאָדערט בודזשעטן. נישט די רעגירונג, נישט די אָרטיקע זעלבסטפארוואלטונג האָבן געהאָלפן פינאנסיעל דער קהילה. אלץ האָט באדארפט אויסטראָגן די יידישע באפעלקערונג — צי מיט פרייוויליקע באשטייערונגען, צי דורך שטייערן, באזונדערס פון דער שחיטה.

א קוואל פון הכנסה איז אויך געווען דאָס פארקויפן זיץ-ערטער ("שטעט") אין דער שיל. די פארמעגלעכע יידן האָבן געקויפט די מער בכבודיקע ערטער, ביי דער מזרח-וואנט. פאר דער צייט פון די ימים נוראים, זענען די פרייזן געווען גאָר הויכע און אויך אריינגעברענגט א באדייטנדיקע הכנסה.

נאָכן באשטעטיקן דורך דער פוילישער אדמיניסטראטיווער מאכט דעם בודזשעט, איז דאָס איינקאסירן די באשטייערונגען סאנקציאָנירט געוואָרן געזעצלעך. אין פאל פון נישט צאָלן, האָט די קהילה געהאט א רעכט איינצומאָנען די שטייערן מיט עקזעקוציע-מיטלען.

א וויכטיקער פונקט אינעם בודזשעט איז געווען — דער לוין, וועלכן די קהילה האָט באדארפט צאָלן יעדע וואָך דעם רב, דעם דיין, דעם חזן (חיימל פייגנבוים), די שוחטים, לערערס, מלמדים, די באאמטע און ארבעטער אין די קהילה-אנשטאלטן.

כלי-קודש, רביים און זייערע חסידים

דער אָנזען פון ראבינאט אין שטעטל איז געווען א באדייטנדיקער. די אויטאָריטעט האָט דער ראבינאט דערגרייכט נישט בלויז דורך א שטרענגן רעזשים פון אויפצווינגען מקיים צו זיין די מצוות, נאָר דער עיקר — מיט מילדקייט, גלאסנקייט און מיט געבן אליין א ביישפיל פון אַ באשיידן, פשוט לעבן. זייערע הערצער זענען תמיד געווען אָפן פאר יענעמס ליידן, און דאָס האָט זיי באליבט געמאכט אויך ביי די וועלטלעכע יידן. אפילו גויים האָבן אָנגענומען זייערע אנטשיידונגען.

דער רבנישער בית-דין (דער אב בית-דין און זיינע צוויי דיינים, בייזיצערס), איז געווען די העכסטע געריכטלעכע אויטאָריטעט אין שטעטל און אין דער אומגעגנט. זיי האָבן געגאָסן פון אלעמענס צוטרוי. אין קאָנפליקטן צווישן יידן, האָבן די זיך געוואָנדן נאָר צום בית-דין. אפילו אין א סיכסוך צווישן א ייד און א נישט-ייד, איז א דאנק דעם רבנישן געריכט דערגרייכט געוואָרן א פשרה.

די משפחה רובינשטיין איז אויפן כסא הרבנות אין ראַכיוו געזעסן א 120 יאָר — פון אָנהייב 19טן יאָרהונדערט ביז אין דער העלפט פון די דרייסיקער יאָרן.

אויסער דעם אָרטיקן מרא דאתרא, איז אויך געווען קענטיק די השפעה פון איינעם פון די רבנים אויף דער מערהייט יידן אין ראכיוו. זיינע חסידים זענען געווען ווי אַן "אָפגעשלאָסענע חברה" פאר זיך, געדאוונט אין זייערע שטיבלעך אין די שבתים און יום-טובים. זיי האָבן נישט אדורכגעלאָזט קיין געלעגנהייט צוצוהערן זיך צו די מעשיות פון רבין, ווי נאָר איינער פון די חסידים האָט זיך אומגעקערט פון א באזוך דארטן, אין די מיינסטע פאלן — אין די ימים נוראים. נאָר אז דאָס שטעטל האָט זוכה געווען צו א באזוך פון א רבין, האָט מען זיך דערמיט שטארק איבערגענומען. פארשטייט זיך, אז זיינע חסידים, סיי די פון אָרטיקן שטיבל, סיי די וואָס פלעגן פאָרן צום רבין אויף א יום-טוב, זענען געווען די ערשטע מקבל פנים צו זיין דעם גאסט און הערן פון אים א "שלום עליכם". זיי האָבן געגרייט די טישן אין בית-המדרש צו דער שבתדיקער סעודה אָבער צו דער מלווה-מלכה, געזעסן ביים רבינס טיש און באקומען "שיריים" פון די מאכלים, פון וועלכע דער רבי האָט טועם געווען. וועגן דעם האָט אָלע מאָל אויסגערופן דער עלטסטער שמש זיינער, וואָס איז געשטאנען אויפן טיש, אָנגעטאָן אין אַן אטלאסענער קאפּאָטע. צו אזא התרוממות זענען געווען שותפים אלע יידן אין שטעטל, זייערע הערצער זענען דערפרייט געוואָרן, וואָס א רבי געפינט זיך אין שטעטל. די פרייד איז געקומען צום אויסדרוק אין געזאַ־יג און אין חסידישע טענץ פון די וואָס האָבן באגלייט דעם רבין, ווען ער איז אוועק אָדער געקומען צוריק פון בית המדרש.

וווילטעטיקע אינסטיטוציעס

די מאטעריעלע מיטלען פון דער קהילה זענען געווען זייער באגרענעצט און האָבן קוים געסטייעט אויף צו צאָלן די מאָגערע לוינען אירע סטאבילע אָנגעשטעלטע. די כמעט ליידיקע קאסע איז ניט תמיד געווען מסוגל צו דעקן די לויפנדיקע אויסגאבן. א סך אויפטוען, רעמאָנטן און פארשידענע ארבעטן זענען דערגרייכט געוואָרן א דאנק שפענדונגען און פון דער פרייוויליקער ארבעט פון עסקנים. איך געדענק די טעטיקייט פון די פארשידענע אינסטיטוציעס וואָס האָבן אין פארלויף פון צענדליקער יאָרן אלץ געטאָן, אויף צו שאפן די נייטיקע מיטלען צו פירן א נאָרמאלע, אומאויפהערלעכע טעטיקייט אויף פארשידענע געביטן פון קעגנזייטיקער הילף — מאטעריעל און מאָראליש.

דריי געזעלשאפטן האָבן געהאט איין-און-איינציקן ציל: העלפן דעם נויטבאַדערפטיקן. דאָס זענען געווען: הכנסת אורחים, לינת הצדק און ביקור חולים. אונדזער שטעטל איז נישט געווען פון די רייכע, אָבער זי האָט גע'שמ'ט מיט אירע גוטהאַרציקע מענטשן און זייער "אָפענע האַנט".

אָרעמעלייט און נדבה-קלויבערס פון אַנדערע מקומות, האָבן תמיד געהאַט ווו איבערצונעכטיקן: אינעם פּאָליש פון בית-המדרש, אָדער אין בית-המדרש הינטערן אויוון. פאַר מער בכבודיקע אורחים, ווי א מגיד, אַ בעל-דרשן אָדער אַנדערע געסט, וואָס זענען געבליבן אין שטעטל אויף אַ שבת צי יום-טוב, איז געווען איינגעפירט א רעגולערע הכנסת-אורחים. אזא גאַסט האָט באַקומען א צעטל פונעם גבאי צו איינעם פון די בעלי-הבתים. איך געדענק נישט קיין פאַל, אַז מ'זאָל וועמען האָבן אָפּגעזאָגט א נאַכטלעגער. נאָר אויב איינער פון די אורחים איז צופעליק אריינגעפאַלן צו א קמצן, האָט ער א צווייט מאָל שוין געוווּסט אַזוי זיך צו דינגען, אַז מען זאָל אים צוטיילן צו עמעצן אַנדערש. יָאויף דעם באָדן האָט מען אין שטעטל דערציילט פאַרשידענע מעשיות און קוריאָזן. א טייל פון הערשעלע אָסטראָפּאָליערס אָדער שמחה פלאַכטעס מעשיות שטאַמען אוודאי פון דאַנען און פון ענלעכע שטעטלעך.

די ווינציקע גבירים אין ראַכיוו זענען בכלל נישט געווען קיין קמצנים. דער רוב בעלי-הבתים, אפילו די אומפאַרמעגלעכע, האָבן געזאָרגט דערפאַר, אַז שבת זאָלן זיי האָבן אַן אורח ביים טיש, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון הכנסת אורחים. נישט איינמאָל זענען זיי געקומען מיט טענות צום גבאי, הלמאי ער האָט זיי פאַרגעסן ביים טיילן צעטלען די יידן פון דער פרעמד...

די חברה "לינת הצדק" האָט זיך באַמיט צו העלפן דעם קראַנקן, אַלטן, איינזאַמען ייד, אָדער דעם אָרעמאַן, באַזונדערס אין די נעכט. דאַקעגן "ביקור חולים" האָט געזאָרגט פאַר א דאָקטער, רעצעפּטן, ספּעציעל ווען דער קראַנקער איז געווען דער פּרנסה-געבער.

די חברה "הכנסת כלה" האָט אויף זיך גענומען דעם עול צו באַזאָרגן יונגע פּאָרלעך, ווען די עלטערן פון חתן און כלה זענען ניט געווען אימשטאַנד מינימאַל איינצואָרדענען זייערע קינדער. אין אַזא פאַל האָט מען געזאַמלט נישט נאָר געלט-סומען, נאָר אויך פעדערן פאַרן בעטגעוואַנט, שטאָף, מלבושים, כלים און אַנדערע זאַכן. מיט די זאַמלונגען האָבן זיך פאַרנומען ספּעציעלע פּאָרלעך — "די גבאיטעס".

תלמוד תורה און חברה ש"ס

חברה ש"ס — דעם באַשיידענעם נאָמען האָבן געטראָגן אייניקע בחורים און בית-המדרש-לערנערס, וואָס האָבן געזאָרגט צו באַרייכערן די פּאָליצעס און שענק מיט ספרים צום לערנען, זיי איינבינדן און אָפּהיטן. אַז זיי האָבן געוואָלט איינקויפן א קאָמפּלעט פון תלמוד בבלי, ארויסגעגעבן דורך די ברידער ראָם אין ווילנע, האָט מען געמוזט אָרגאַניזירן אַן אויספּלעטונג, ווייל די געוויינלעכע באַשטייערונגען האָבן ניט געסטייעט פאַר אַזא גרויסע הוצאה. צו דער אויספּלעטונג האָט מען פאַרקויפט ספּעציעלע צעטלען וואָס די הכנסה האָט געסטייעט אויף צו קויפן א פּראַכט-אויסגאַבע. דער אויספּלעטונג-טאָג איז געווען א יום-טוב. באַטייליקט האָבן זיך סיי די אָרגאַניזאַטאָרן, סיי די שפּענדערס און באַזיצערס פון די צעטלען, זייערע משפּחות — און בעצם, ווער נישט? אַלע האָבן געוווּסט די כללים פון דעם שפּיל: דער וואָס איז זוכה אָין דער אויספּלעטונג — שפּענדעט זי לטובת דעם בית-המדרש און אויפן שער-בלאַט פון יעדן ספר ווערט אנגעשריבן זיין נאָמען. נאָך דער פייערונג, האָט מען געטרונקען א "לחיים", אָבער ניט געהאַלטן קיין רעדעס.

אַלץ איז געווען אָרגאַניזירט פּרייוויליק.

אויך די תלמוד תורה האָט זיך אויסגעהאַלטן פון באַשטייערונגען (ניט קיין נדבות!), דערביי איז געווען איינגעפירט א "פּראָגרעסיווער שטייער": די רייכערע יידן האָבן געשפּענדעט גרעסערע סומען, אָבער אויך די אָרעמע זענען ניט באַפרייט געוואָרן, ווייל דאָס שטעטל האָט געהאַלטן פאַר זייער ווויכטיק צו דערמעגלעכן אומזיסטיקן לימוד פון תורה פאַר אָרעמע קינדער.

נישט בלויז לגבי די פריער דערמאָנטע אינסטיטוציעס האָבן ראַכיווער יידן ארויסגעוויזן פּרייוויליקייט. אויך די פאַרשידענע אַנדערע געזעלשאַפטן זענען געפירט און געשטיצט געוואָרן פון מענער און פרויען, מיט א סך מסירת-נפש און טריישאַפט.

"די גבאיטעס"

אויף דעם געביט האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט די יידישע פרויען פון שטעטל. זיי זענען אָבער אויך געווען זייער אקטיוו אין לינת הצדק, ביקור חולים, הכנסת כלה, חברה קדישא. די מער ענערגישע און טיכטיקע, מיט אַלע זייערע דאגות פּרנסה און עול פון דער משפּחה, זענען אויך ארומגעגאַנגען קלויבן נדבות און באַשטייערונגען אויף פאַרשידענע צוועקן. און יעדן פרייטיק פאַרנאַכט — **שפּייז פאַר אָרעמע** משפּחות, וואָס מ'האָט געוווּסט אַז אין זייערע היימען איז נישטאָ וואָס צו עסן אין שבת. באַזונדערס האָבן זיי אָפּגעהיטן דעם פּרינציפּ פון מתן בסתר לגבי די וואָס האָבן זיך געשעמט מיט זייער דלות. עס

זענען געווען אזעלכע פרויען, וועלכע מ'האָט גערופן גבאיטעס, וואָס האָבן געוווסט ווו, ווען און וועמען מען דאַרף דערלאַנגען הילף, ווי א קראַנקן אָרעמאַן, א משפחה מיט א סך קינדער. תמיד האָבן זיי זיך באוויזן אין א קריטישן מאָמענט, ווען מ'האָט זיך אין זיי שטאַרק גענייטיקט.

חברה קדישא און חסד של אמת

איבער 30 יאָר איז מיין פאָטער שלמה מערשיין געווען גבאי פון דער חברה קדישא. צו דער חברה האָבן געהערט אָנגעזעענע בעלי-בתים פון שטעטל, ווי אויך פשוטע פּאַלקס-מענטשן, ווי: מיין פאָטערס פּאַרטנער שלמה סופר, מענדל לייבלס, יצחק אָלעיאַזש, אברהם משה, שלמה גאָלדרייך, יאַנקל לערער, קלמן וויינשטאָק, אברהמטשע מאַלצמאַן, מאיר און איטשע שניידער, מרדכי בער בריק. פון די פרויען: זעלדע שלום-מעכלס, ליבע יאַנקלס, חנה שפאָרן.

אין שטעטל זענען געווען צוויי בתי-עלמינס. איינער אַן אַלטער, נאָך פון 17טן און 18טן יאָרהונדערט, פון בראשית פון ראַכיוו, נישט ווייט פון בית-המדרש. מיט דער צייט האָבן די מאַכט-אָרגאַנען באַפוילן אַרומצוימען דעם בית הקברות מיט א הויכער מויער און פאַרבאָטן דאָרט קובר צו זיין. אָבער גלייכצייטיק האָבן זיי דערמעגלעכט דער קהילה צו קויפן אַנדערן באָדן פאַר א צווייטן בית-עלמין. אויפן אַלטן בית-הקברות האָט מען נאָך אַלץ קובר געווען יידן צדיקים און תלמידי חכמים. אויף זייערע קברים האָט געברענט א נר תמיד. אויף יענעם בית הקברות האָבן זיך געפונען אַלטע, נאָר טייערע מצבות, מיט די נעמען פון די נפטרים און פון זייערע עלטערן. ערשט אין לעצטן יאָרהונדערט האָט מען אויך אויסגעקריצט די פאַמיליע-נעמען פון די נפטרים.

דער האַנטווערקער-פאַראיין

אין אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן איז פאָרגעקומען — צומערשט אין געהיים, אומבאַמערקט — אַן איבערקערעניש אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דער קהילה. די טראַדיציאָנעלע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס זענען ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זייער טעטיקייט, נאָר עס זענען אַנטשטאַנען נייע געזעלשאַפטן, אַלס אַפּטיילונגען פון צענטראַלע אָרגאַניזאַציעס אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן, ווי פון די סוחרים, קליינהענדלער, האַנטווערקער און אַנדערע, וואָס האָבן זיך ניט באַגנוגנט בלויז מיט דער אָנגעהעריקייט צו דער חברה "תהילים", אָדער חברה "עין יעקב". אויך דאָס "שניידער-שטיבל" האָט שוין ניט באַפרידיקט אַלעמען. שטעטלדיקע יידן האָבן אַנטדעקט ברייטערע האָריזאָנטן, אויסער ראַכיוו און קענען געלערנט דעם פאַרבאָרגענעם כוח אין דער געהעריקער אָרגאַניזירונג.

די פּוילישע רעגירונג האָט אין די צוואַנציקער יאָרן גענומען באַשווערן דאָס לעבן פון יידישן בעל-מלאכה און האַנטווערקער מיט פאַרשידענע גזירות, ווי עקזאַמענס צו באַקומען דעם האַנטווערקער-דיפּלאָם, אָדער די פליכט צו געהערן צו די צעכן פון יעדן פאַך באַזונדער, הגם די יידישע בעלי-מלאכות זענען געווען ערשטקלאַסיקע פאַכלייט און גערירשנט זייער פּראָפעסיע פון דור-דורות. האָבן יידן אָנגעהויבן זיך אָרגאַניזירן אין א באַזונדערן האַנטווערקער-פאַראיין, וועלכער איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער צענטראַלע אין וואַרשע.

דערציונג-סיסטעם און שולן

א טיף פאַרוואָרצלטער דערציונג-באַוווסטזיין און אמתדיקע זאָרג פאַר דעם אונטערוואַקסנדיקן דור, איז תמיד געווען אין ראַכיוו. נאָך אין אכצנטן יאָרהונדערט האָבן די דאָזאָרעס פון דער קהילה, און מיט זיי — די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, זיך געוואָנדן צו די דעמאָלטיקע (רוסישע) מאַכט-אָרגאַנען צו דערלויבן זיי צו שאַפן א שול מיט לערערס פאַר אַלע קינדער אין ראַיאָן. אויף יענער ווענדונג זענען געווען אונטערגעשריבן 76 יידן. דאַקעגן 20 קריסטן, וואָס אויך זייערע נעמען ווערן דערמאָנט אין דעם דאָקומענט, האָבן זיך אָפּגעזאָגט אונטערצושרייבן די בקשה, אויסער איינעם, דער דעמאַלטיקער גיט-באַזיצער יוזעף גראַבאָווסקי. יענער פּרווו איז נישט געלונגען, אָבער דאָס הייסט נישט, אַז יידישע קינדער אין ראַכיוו זענען געבליבן אָן לימודים.

ס'איז זיך ניט פאָרצושטעלן א יידיש קינד אין שטעטל אָן דער אָנגעהעריקייט צו וועלכער ס'איז דערציערישער ראַם, אפילו אין די דרייסיקער יאָרן פון שווערער

אָרעמקייט און נויט. אין שטעטל האָבן דעמאָלט עקזיסטירט פאַרשידענע חדרים, נישט נאָר פאַר די לימודי קודש. איין דאָקומענט דערציילט אַפילו, אַז דער מלמד ר' אהרון בורשטין האָט דערלאַנגט דער אָרטיקער מאַכט אַ בקשה צו דערלויבן אים לערנען לייענען און שרייבן. אַ טייל מלמדים האָבן דאָס במילא געטאָן, אין געהיים.

אינמיטן די צוואַנציקער יאָרן איז אַנשטאַנען אַ חדר מתוקן, אַ "בית-יעקב" שול פאַר יינגלעך, מיט אַ לערן-פּראָגראַם אויך פון אַלגעמיינע לימודים, אויף אַ גאַנצן טאָג, ווי אויך לעקציעס פון העברעיש. דער חדר מתוקן איז אַנערקענט געוואָרן דורך דער פּוילישער שול-מאַכט און זיינע תלמידים זענען געווען באַפרייט פון אָבליגאַטאָרישן שול געזעץ צו באַזוכן אַ פּוילישע שול.

אין דער פּוילישער, א"ג "פּאָוושעכנע" שול, איז די צאָל יידישע שילערס געווען אַ קליינע. דאָס לאָזט זיך דערקלערן מיטן אומווילן פון די שטרענג רעליגיעזע עלטערן צו שיקן זייערע קינדער אין אַ ניט-יידישער שול. ערשטנס, אין אַזאַ ייִל האָט מען אויך געלערנט אין די שבתים און יידישע יום-טובים; צווייטנס, דער צוואַנג בייצוזיין די לעקציעס פון דער קריסטלעכער רעליגיע, וועלכע ס'האָט געפירט אַ גלח; דריטנס, די אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען מצד די פּוילישע שילערס קעגן זייערע יידישע שול-חברים.

דער שטאָלץ פון אונדזער יישוב איז געווען די העברעישע שול "תרבות" און איר קינדערגאָרטן, וואָס האָבן געשמט אין דער גאַנצער געגנט און טאַקע אויך געווען די איינציקע אין דער סביבה. בלויז לובלין האָט פאַר ראַכיוו געעפנט אַ "תרבות"-שול. גרעסערע און רייכערע ישובים פון אונדזערע האָבן בלויז געקענט מקנא זיין ראַכיוו מיט דעם אויפטו. מיט דער "תרבות"-שול האָבן אַפילו שטאָלצירט אויך די וואָס האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם עצם געדאַנק פון שאַפן אַזאַ שול אין שטעטל. אייניקע פון זיי האָבן אַפילו מיט דער צייט געשיקט אַהין זייערע קינדער לערנען. אָבער נישט קיין לייכט לעבן האָט געהאַט די דאָזיקע וויכטיקע אינסטיטוציע. זי האָט אָנגעהויבן פונקציאָנירן אין פרילינג תרצ"ט (1930) מיט אַ 10—12 קינדער און איין לערער — "אַ משוגענער פאַר דעם ענין" — און פאַרענדיקט מיט 100 קינדער דעם 1-טן סעפטעמבער 1939. אין די לעצטע יאָרן האָבן די שילערס פון "תרבות" באַקומען אין שול יעדן טאָג אַ גלאָז מילך און אַ זעמל, און אויף מיטאָג — אַ טעלער זופּ, אַ דאַנק דער איבערגעגעבנקייט פון אייניקע טרייע אַקטיוו טוערס, ווי אויך די קאַרגע שטיצע וועלכע איז דערהאַלטן געוואָרן פון אויסלאַנד. עס האָבן זיך פאַרהיטן אייניקע בריוו פון יענער צייט, אין וועלכע מען בעט הילף פאַר דער שול — אָבער נישט שטענדיק איז געקומען דער געווונטשענער ענטפער.

אין מיטן פון די דרייסיקער יאָרן, איז ר' שמריה פענצטערבוש, וואָס האָט פאַרענדיקט די באַרימטע ישיבה חכמי לובלין, באַשטימט געוואָרן פאַר רב אין ראַכיוו. אַ יונגער, ענערגישער, אַ צוגעלאָזענער, איז ער געוואָרן באַליבט אַפילו אויך ביי די ניט-רעליגיעזע יידן אין שטעטל. ער האָט פיל אויפגעטאָן צו אַנטוויקלען אַ ריי אינסטיטוציעס פאַר רעליגיעזן חינוך: אַן אַלגעמיינע תלמוד-תורה, אַ מיידל-שול "בית יעקב"; אַ צוגרייטונג-שול פאַר דער ישיבת חכמי לובלין — דער איינציקער חינוך-אַנשטאַלט אין גאַנץ פּוילן, וווּ עס פלעגן קומען לערנען תלמידים אויך פון אויסלאַנד. די לערן-קרייזן האָבן געציילט אַ 500 תלמידים. פאַר די וואָס זענען

געקומען פון אנדערע ערטער, איז געווען צוגעגרייט אן אינטערנאט. צוליב בודזשעט-טעמים, האָט מען אָנגענומען נאָר א טייל פון די תלמידים וואָס האָבן זיך געוואָנדן.

די פוילישע "פּאָוושעכנע" שול

אין יאָר 1918, איז אין די ראמען פון אלגעמיינעם בילדונג-פּראָגראַם פונם אומאָפּהענגיקן פוילן, אויך אין אונדזער שטעטל אנטשטאנען א פיר-קלאַסיקע "פּאָוושעכנע" (אלגעמיינע) פאָלקס-שול. אין 12 שולן פון דער גמינע האָבן געלערנט 1049 שילערס. צווישן זיי — נאָר זעקס יידישע קינדער. די שולן האָבן באשעפטיקט 12 לערערס. אינעם לערניאָר 1938/9 איז אויך געווען **איין** יידישע לערערין.

נאָכן פארשרייבן אלע קינדער וואָס זענען אונטערליגן דעם אָבליגאטאָרישן שול-געזעץ, איז פאר די מאכט-אָרגאנען געוואָרן קלאָר, אז יידישע קינדער וועלן דאָרט זיין אן איבערוויגנדיקע מערהייט, ווייל די יידן האָבן געבילדעט 80% פון דער באפעלקערונג אין שטעטל. דערפאר אויך וועלן זיי קענען פאָדערן באזונדערע פריווילעגיעס, ווי: אנשטאט שבת — צו לערנען זונטיק; באשעפטיקן יידישע לערערס און אויך לערנען יידישע רעליגיע. זענען די פּאָלאקן געפאלן אויף א המצאה פון שאפן א קינסטלעכע מערהייט פון קריסטלעכע קינדער, דורך אריין נעמען די קינדער פון די ארומיקע דערפאר אין דער שול, וועלכע מ'האָט געבערענגט צו פירן אויף וועגענער פון באדייטנדיקע מרחקים, אפילו פון 10—12 קילאָמעטער.

א קלאס פון דער אלגעמיינער ("פּאָושעכנע") שול, ווו ס'האבן אויך געלערנט יידישע קינדער, 1931.

באחת הכיתות בביה"ס הכללי, 1931.

A Class in the General School

די קנאפע צאָל יידישע קינדער אין דער שול האָט ניט געשטאַרקט דעם חשק פון א טייל עלטערן צו שיקן זייערע "יורשים" לערנען זיך אין דער פוילישער שול. די גאָר פרומע האָבן בכלל געזען אין דעם א בייזוויליקע גזירה אויף יידן, וועלכע קאָן, חלילה, דערפירן יידישע קינדער צו שמד... און ווי בי אלע פראגן

אין שטעטל, זענען אויך דאָ געווען מיינונג-פאַרשידנהייטן און דיסקוסיעס פאַר און קעגן. נאָר אין טאָג פון ערשטן סעפטעמבער, מיטן אָנהייב פון נייעם שול-יאָר, איז דער רוב יידישע טעכטער און א באַדייטנדיקער טייל יינגלעך, דאָך געשיקט געוואָרן אין דער פוילישער שול. דאָס איז געטאָן געוואָרן דערפאַר, ווייל עס האָבן געדראָט הארבע שטראָפן פאַר ניט שיקן די קינדער אין דער מלוכהשער שול, ווי דאָס האָט געפאָדערט דאָס געזעץ. די יינגלעך האָבן נאָכמיטאָג באַזוכט דעם חדר. א קליינע מינדערהייט יידישע עלטערן (צווישן זיי — אויך מיין פאָטער) האָט ניט געשיקט זייערע קינדער אין דער "פאָווסעכנע" שול.

מיטן דערנענטערן זיך פונעם ערשטן שבת נאָכן אָנהייב פון נייעם שול-יאָר, האָט מען באַפוילן אויך די יידישע תלמידים צו קומען שבת לערנען. דאָס שטעטל האט אויפגעברויזט. באַזונדערס שטאַרק האבן פראָטעסטירט די, וואָס זענען לכתחילה געווען קעגן. די צוזאָגן פון שול-דירעקטאָר, אז די יידישע קינדער וועלן שבת זיין באַפרייט פון שרייבן און צייכענען, נאָר וועלן בלויז זיצן און הערן, האָבן אויך נישט באַרואיקט די געמיטער. א דאנק דער אינטערווענץ פון די יידישן דעפוטאטן אין פוילישן סיים (פאַרלאַמענט) איז באַשלאָסן געוואָרן, אז יידישע קינדער וואָס וועלן באַזוכן שולן ווו עס ווערט געלערנט א באַשטימטע נאָרמע פון אַלגעמיינע לימודים אין דער פוילישער אינטעררי‌כט-שפּראַך — וועלן באַפרייט ווערן פון אבליגאַטאָרישן שול-געזעץ.

דער חדר מתוקן פאַר יינגלעך — "בית יעקב"

כדי באַפרייען די יידישע קינדער פון דער אָבליגאַטאָרישער פליכט צו לערנען אין דער פוילישער שול, איז זומער תרפ"ג (1923) געעפנט געוואָרן דורך דער יידישער קהילה א חדר מתוקן, ביי דער אנוועזנהייט פון א גרויסער צאָל איינוווינערס, דעם פאַרוואַלטער ר' משה אלטמאַן וואָס איז ספּעציעל אנגאַזשירט געוואָרן פון אָסטראָווצע און אייניקע לערערס פון דער מלוכה-שול. דעם חדר מתוקן האָט מען גערופן "בית יעקב" (וואָס האָט ניט געהאט קיין שייכות צו די רעליגיעזע מיידלעך-שולן מיט דעם זעלבן נאָמען). דער יידישער גיט-באַזיצער יעקב לייב ראָזנבערג, וועלכער איז געווען אַקטיוו אינעם קהילה-לעבן און אויך געשטיצט מיט א ברייטער האנט די יידישע אינסטיטוציעס, האָט אויף זיין חשבון אויפגעשטעלט דעם בנין, אויסמעבלירט און אויסגעהאַלטן דעם חדר מתוקן וואס האט געטראגן זיין נאָמען.

מיך האָבן באַזונדערס אינטערעסירט די אַלגעמיינע לימודים, און גאָר ספּעציעל — די לעקציעס העברעיש. גרויס איז געווען מיין פרייד, ווען מיין פאָטער איז אנטקעגנגעקומען מיין פאַרלאַנג און דערמעגלעכט ווייטער צו לערנען דאָרט, נאָך אן איבעררייס פון 2 יאָר. הגם דער חדר מתוקן איז נישט געווען לויטן גייסט פון מיינע פרומע עלטערן, דאָך האָט מען מיר דערלויבט ממשיך צו זיין די לימודים. אין די אָוונטן פלעגן די לערערס און לערערינס פון דער פוילישער "פאָווסעכנע" שול אונדז לערנען די וועלטלעכע לימודים, פאַרשטייט זיך, אז אין זייער שפּראַך.

יהושע אלטמאַן, דער זון פון מנהל, האָט אונדז געלערנט העברעיש און תנ"ך. זיינע אויפקלערונגען זענען געווען פאַרשטענדלעכע און ר'איז געווען זייער באַליבט ביי די תלמידים פון העכערן קלאַס. זיין השפעה אויף די קינדער איז געווען א באַדייטנדיקע. פאַר אים זענען מיר געווען גרייט צו גיין, ווי מען זאָגט, אין פייער און אין וואַסער. אויף מיר האָט ער געהאַט אן אנטשיידנדיקע ווירקונג. א סברה, אז דאָס האָט ער געלענקט מיינע ערשטע שריט אין לעבן. אזוי ווי ער האָט געוווינט אין דער אכסניה פון מיין ברודער, האָבן מיר זיך זייער אָפט באַגעגנט. פון צופעליקע געשפּרעכן האָב איך פון אים פיל געלערנט. איך דערמאָן זיך, ווי ער האָט מיר אַמאָל געזאָגט, אז מען דאַרף ניט סתם אזוי "שלינגען" ביכער, נאָר לייענען זיי מיט טיפן אינטערעס. פון ביכער דאַרף מען לערנען. מיט א צייט שפּעטער בין איך טאַקע אַוועק אויפן ריכטיקן וועג פון א תכליתדיק לייענען און לערנען.

אין פרילינג תרפ"ה (1925) האָבן יידן אין דער וועלט געפייערט דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פון העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים. די דאָזיקע פייערונג האָט אויך געהאט איר אָפּקלאַנג אין אונדזער שטעטל. יענעם טאָג זענען פון באַגינען געגרייט געוואָרן פענדלעך און בלוי-ווייסע אָפּצייכענונגען. פונעם הויף פון דער "בית יעקב" שול האָבן די קינדער אַרויסמאַרשירט צום פאַראַד, אַדורכגעגאַנגען דעם מאַרק-פּלאַץ, אים אַרומגערינגלט און זיך אומגעקערט אין הויף פון בית המדרש. דאָרט איז פאָרגעקומען א פייערלעכער מיטינג, ביי דער אנוועזנהייט פון פאַרשטייער פון דער לאָקאַלער פוילישער מאַכט און קהילה-דאָזאָרעס. די רעדעס זענען געהאַלטן געוואָרן אין יידיש און אין פויליש, דערנאָך איז געזונגען געוואָרן די "התקוה" און פוילנס נאַציאָנאַלער הימן. יענע פייערונג איז פאַר אונדז געווען א וויכטיקע איבערלעבונג.

עטלעכע טעג נאָך דעם, זענען די שילערס פון די העכערע קלאַסן דערשטוינט געוואָרן פון דער ידיעה, אז אונדזער באַליבטער און געשעצטער לערער פאַרלאָזט די שול. מיר האָבן דאַן ניט געוווּסט, צי דאָס האָבן די "פּני" פון שטעטל דערפירט צו זיין דעמיסיע, אויס מורא אז די השפעה פון לערער יהושע וועט זיין א נעגאַטיווע אויף די קינדער. דאָס האָבן מיר זיך דערוווּסט שפּעטער. זיי, די דאָזאָרעס, וואָס דער לערער ווערט אויף שבת און יום-טוב פאַרבעטן צו זייער טיש, איז ניט געפעלן, הלמאַי ער חברט זיך מיט די

ציוניסטישע טוערס אין שטעטל. זיי, די "שיינע יידן", האבן בכלל ניט אויסבאהאלטן זייער אומצופרידנקייט פונעם "טומל" וועלכן די ציוניסטן האָבן אויפגעהויבן אין שטעטל אין שייכות מיט דעם יום-טוב פון העברעישן אוניווערסיטעט, מיט דער הילף פון יהושעס תלמידים, — הגם דער רוב יידישע איינוווינער פון ראכיוו, יידן פשוטע, פּאַלקסטימלעכע, בעלי-מלאכות און לוין-ארבעטער, האָבן געהאט שטארקע סימפּאַטיעס פאר אלץ וואס איז געווען געבונדן מיט ארץ-ישראל, ווי דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אין די געלט-זאמלונגען, אין א "בלימל-טאָג", אין אויסליידיקן די פושקעס פון קרן קיימת, פארקויף פון שקלים ערב די וואלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס און אנדערע אקטיוויטעטן.

וועגן אָפּזאָגן דעם לערער פון זיין אמט, האָבן מיר זיך דערוווּסט גאנץ צופעליק פון א שילער פון אונדזער קלאס, וועמענס פאָטער איז געווען מיטגליד אין שול-קאָמיטעט. א געוויסן טאָג האָט אין שטעטל זיך פארשפרייט א קלאנג, אז מען האָט דעם לערער געזען רויכערן א פאפּיראָס אין שבת — און ווי איז עס געהערט געוואָרן, אז "א מחלל שבתניק זאָל זיין דער דערציער פון אונדזערע קינדער?" — האָבן זיי געפרעגט מיט כעס. אָדער אנדערע קלאנגען, אז "ער שפּאַצירט ארום מיט מיידלעך". מיר, די שילערס פון קלאס, אויך די וואָס זייערע טאטעס האָבן באלאנגט צו די וואָס האָבן פארטריבן דעם לערער, האָבן באשלאָסן אלץ טאָן, כדי אָפּשרייען די גזירה. מיר האָבן אָנגעווענדט פארשידענע וועגן, אויך מיט דראָונגען. צום באדויערן, האָבן מיר נישט מצליח געווען — דער לערער יהושע אלטמאַן האָט פארלאָזט דאָס שטעטל און מיר האָבן זיך אָרגאַניזירט צו אליין-בילדונג.

דער טעם פון אליין-בילדונג און דער פארשיכורנדיקער ריח פון די וועלדער

מיטן אויפהערן לערנען אין חדר מתוקן, איז אונדזער וועלט געוואָרן פוסט, אָן אינהאַלט. מיר האָבן נישט געהאט קיין אינטערעס אויך צו אנדערע ענייִנים, ביז מיר האָבן באשלאָסן, נאָך א באראטונג, מיט אייגענע כוחות ווייטער פאָרזעצן די לימודים פון דער העברעישער שפּראך און תנ"ך. מיר האָבן פארטיילט די אויפגאבן. אויף מיר איז אויסגעפאלן צו לערנען אנדערע העברעיש. איך בין דעמאָלט אלט געווען 15 יאָר, און צו מיין אייגענער שטוינונג, האָבן אין שטעטל קורסירט קלאנגען, אז איך בין ניט קיין שלעכטער לערער. אייניקע עלטערן האָבן זיך צו מיר געווענדט צו געבן "פּריוואטע" לעקציעס פאר זייערע טעכטער אָדער זין וואָס האָבן געלערנט אין חדר, צי פאר זיך גופא, ווי א פאָרברייטונג עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. איינער פון מיינע תלמידים אין יענע טעג איז געווען הערשעלע שטיינבערכער, א קוואליפיצירטער בוי-ארבעטער.

די געוועזענע שילערס פון העכסטן קלאס אין חדר מתוקן האָבן אָפּגעהאלטן זייערע לעקציעס אין נאָענטן וואלד, אָן אנדערהאלבן קילאָמעטער פון שטעטל. יעדן פרימאָרגן, אין די שיינע זומער-טעג, איז מען זיך צוניפגעקומען אין וואלד. פון די אָפּגעשפּאַרטע גראָשנס וועלכן מ'האָט באקומען ווי "טאשן-געלט", האָבן מיר זיך געקויפט ביכער צום לייענען און לערנען. די דאָזיקע ספרים האָבן געדינט פאר א יסוד אויפצושטעלן די ערשטע העברעישע ביבליאָטעק אין ראַכיוו. אגב, די ערשטע ביכער האָבן מיר באשטעלט פון א קאטאלאָג, וועלכער איז צופעליק אריינגעפאלן אין אונדזערע הענט. ווי נאָר מיר האָבן דערהאלטן דאָס ערשטע פעקל ביכער, איז אויף דעם טאָוול פון יעדן בוך ארויפגעלייגט געוואָרן א סטעמפּל פון היימישער אויסארבייטונג: בד"ק (ראשי-תיבות פון די נעמען פון די ביבליאָטעק-אייגנטימערס — בלומענקראַנץ-דיאמענט-קליינמאן). הגם די ביבליאָטעק איז געווען אין גאנצן א פּריוואטע, האָט זי באדינט יעדן איינעם, אָן וועלכן ס'איז אָפּצאָל. אונדזער ציל איז דאָך געווען, אז מיר, ווי אנדערע, זאָלן בעסער קענען באהערשן די שפּראך אין לייענען, שרייבן און רעדן. דער שרייבער פון די שורות האָט אפילו געמאכט א מער געוואגטן שריט: אָנגעהויבן צו ריידן עברית אין דער היים. אויסער דער שטוב, איז מיין איבערזעצער געווען מיין יונגערער ברודער לייביש.

אויפבלי פון דער חלוצישער טעטיקייט

ווער סיוועט פאָרשן די מקורות וועלכע האָבן געשפייזט די פארצווייגטע טעטיקייט פון דער פאָרגעשריטענער יוגנט אין שטעטל אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט-מלחמות, קען נישט פארזען דעם קלאָרן פאקט, אז בעצם איין מקור, א מעכטיקער אונטערערדישער שטראָם, וועלכער שטאמט פון דער היים און פון דער משפחה, פון חדר און בית-המדרש, אָדער ישיבה — האָט דערנערט די פארשידענע גרופּירונגען און ריכטונגען.

ווי אין רוב שטעט און שטעטלעך אין פוילן, זענען געווען צוויי צענטערן פון השפעה.

1) די אָקטאָבער-רעוואָלוציע, וועלכע האָט אָנגעזאָגט וועלט-דערלייזונג און באפרייונג פונעם ארבעטנדיקן מענטש פון די קייטן פון קנעכטשאפט. אויך יידישע

יוגנטלעכע פון אונדזער שטעטל האָבן זיך געוואַרעמט ביים פייער פון יענער רעוואָלוציע (און דערנאָך זיך אָפּגעבריט). זיי האָבן, ווי אַלע טרוימערס געחלומט, וועגן אַ פּערמאַנענטער וועלט-רעוואָלוציע, וואָס וועט גענזונט מאַכן די מענטשהייט פון אַלע קראַנקייטן, און אויך דאָס יידישע פאָלק וועט דערביי געהאָלפן ווערן. מיט דער אמונה האָט זיך אָרגאַניזירט אַ געהיימע קאָמוניסטישע טעטיקייט.

2) אויך די באַלפור-דעקלאַראַציע האָט געהאַט איר ווירקונג אויף דער יוגנט און אַ סך פון זיי האָבן זיך געשטעלט אונטער דער ציוניסטישער פאָן. אייניקע האָבן געפונען אַ סינטעזע צווישן ביידע גרויסע געשעענישן. זיי האָבן געשטרעבט, אַז אין דער באַפרייטער דורך דער רעוואָלוציע וועלט — אין דער פרייער פעלקער-משפחה — זאָלן אויך מיר יידן זיין "אַ פריי פאָלק אין אונדזער אייגן לאַנד, ארץ ציון וירושלים." די בעסטע יוגנט, אַדורכגענומען מיטן חלוצישן אידעאַל, האָט פּרובירט זיך אָרגאַניזירן און צוגרייטן — גייסטיק און פיזיש — צו דעם איין-און-איינציקן ציל: עולה זיין קיין ארץ-ישראל.

לייענערס פון דער ביבליאָטעק פון "קולטור-פאַריין" און חברים פון דער פועלי-ציון פּאַרטיי, 1922/3.

אנשי ספריית ה"קולטור-פאריין" ומפלגת פועלי-ציון, 1922/3

The Kultur Verein Library Members and the "Poale Zion" Party, 1922/3

אַן אָרגאַניזירטע ציוניסטישע טעטיקייט אין אונדזער שטעטל, דאַטירט זיך פון אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן. ס'איז געווען אַ לאָקאַל, מיט אַ שאַנק ביכער — אַ ביבליאָטעק. אין לאָקאַל זענען פאָרגעקומען רעפעראַטן און קעסטל-אָוונטן, וואָס האָבן תמיד צוגעצויגן אַ גרויסן עולם. פון צייט צו צייט איז אויך פאָרגעקומען אַ

טעאטער-פֿאַרשטעלונג פֿון אָרטיקן דראמאטישן קרייז, מיט א מאסע אנוועזנדיקע, נישט נאָר יוגנטלעכע. אָפּטמאָל פלעגט קומען א רעדנער פון דער צענטראלע אין ווארשע, וואָס האָט געהאט א פֿאָרטראג אין בית-המדרש, צווישן מנחה און מעריב, ביי דער אומצופרידנקייט פון די "פני" פון שטעטל. אָבער אזעלכע אונטערנעמונגען זענען געווען א ליכט-שטראל אין דעם אָרעמען, פינצטערן לעבן פון דער מערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג.

אין ראכיוו, ווי אין רוב שטעטלעך אין פארמלחמהדיקן פוילן, זענען 10—11-יאָריקע קינדער געווען געצוווּנגען צוצוהעלפן אין דער פרנסה פון דער הונגעריקער משפחה, האקן האָלץ צום הייצן, טראָגן וואסער פון מרחקים, נישט נאָר פארן געברויך פון דער פאמיליע, נאָר אויך פאר גוטע שכנים... אָבער שבת, די עלטערע ברידער און שוועסטער האָבן געהאט וווּ צו גיין פארברענגען: אין ביבליאָטעק, אין פארטיי-לאָקאל, ווו ס'איז געווען מער ליכט און פרייד. דאקעגן זיי, די קינדער און גאָר יונגיטשקע, האָבן נישט געהאט קיין דריסת הרגל אין לאָקאל. "די גרויסע פארטרייבן אונדז ווי די הינט" — האָבן זיי זיך פארקלאָגט מיט פארביטערונג. אָבער קיינער האָט זיך ניט צוגעהערט צו זייערע טענות. אפילו די ציוניסטישע אָרגאניזאציע, וועלכע האָט געהאט גרויסע פארדינסטן אויף פארשידענע געביטן און געהאט השפעה אויף דער יידישער באפעלקערונג. זיי האָבן אויך ארויסגעוויזן א געבענטשטע איניציאטיוו ביים אויפשטעלן פארשידענע ווירטשאפטלעכע אונטערנעמונגען, ווי: א שפייז-קאָאָפּעראטיוו, א באנק און אנד'. נאָר צוליב פארשידענע סיבות, האָבן די אלע אינסטיטוציעס נישט לאנג עקזיסטירט. מיט זארגן פאר קינדער און יוגנטלעכע, האָבן זיי זיך נישט פארנומען.

ביי פיל יוגנטלעכע האבן א וויכטיקן אָרט פארנומען אלערליי מחשבות וועגן דעם מהות פונם שטעטלדיקן לעבן און ביי זיך אין דער היים, איידער זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין וועלכער ס'איז אָרגאניזאציע. בעצם, איז נישט געווען צו וועמען זיך צו ווענדן און ביי וועמען פרעגן, אָדער פון וועמען זיך אָפּלערנען — ווי אזוי באשטימען פאר זיך א וועג אין לעבן. אין דער משפחה איז נישט געווען מיט וועמען זיך אן עצה האלטן, וועמען פאראינטערעסירן. די עלטערן און בכלל די דערוואקסענע, האָבן נישט נאָר ניט פארשטאנען וואָס עס קומט פאר, נאָר אפילו געלייגט שטיינער אין וועג, וועלכן מען האָט זיך אויסגעקליבן. געדאנקען און זוכונגען האָבן נישט געפעלט ניט נאָר ביי די יוגנטלעכע פון פריערדיקן דור, נאר אויך ביי די פון אָנהייב צוואנציקסטן יאָרהונדערט — אזעלכע זענען געווען איינער אדער צוויי. זיי זענען אוועק ווייט-ווייט און בלויז פון צייט צו צייט געלאָזט פון זיך הערן. די אנדערע ווידער, די מער גליקלעכע, וועמען מ'האָט ניט געשטערט אין דער היים צו גיין זייער וועג, זענען ניט געווען אימשטאנד צו פארשטיין די בלאָנדזשענדיקע און זוכנדיקע און אפילו נישט פרובירט זיי העלפן.

ערשט ווען ס'האָבן זיך אומגעקערט אין שטעטל יוגנטלעכע וואָס זענען מיט יאָרן פריער אוועק אין אנדערע מקומות צו לערנען און זיך בילדן, האָבן זיי זיך באמיט ארויס צו העלפן זייערע יונגערע חברים. זיי האָבן פרובירט — אָבער נישט תמיד מיט דערפאָלג. פון דעסטוועגן איז עס געווען א וויכטיקער דורכברוך פאר די וואָס זענען געקומען שפעטער.

סוף זומער 1929, בעת אַ צופעליקן צוזאמענטרעף מיט אײנעם וואָס אפילו זיין נאָמען געדענקט זיך נישט, האָבן זיך געעפנט הערצער פון יוגנטלעכע, ווײַל שיינע זאכן לגמרי נייע, האָט דער מענטש דערציילט. ער האָט זיי אפילו אויסגעלערנט זינגען א שיינע ליד און צוגעזאָגט אָפטע צוזאמענטרעפן, אויב דאָס וועט זיין זייער פארלאנג. און זיי האָבן דאָס געוואָלט, אפילו געקענט. אזוי איז אדורכגעריסן געוואָרן א וועג צו יינגלעך און מיידלעך, וועלכע מ'האָט ארויס גענומען פון זייער נויט. ס'איז געגרינדעט געווארן דער "החלוץ הצעיר" און דער קרייז "מגשימים" (החלוץ).

בסמינר "החלוץ" בגליל לודז', 1936

At the "Hechalutz" Seminar, Lodz District, 1936

ערשט מיטן אויפשטעלן די חלוצישע באוועגונג איז צוגעגרייט געוואָרן א פעסטער יסוד צו פארטיפן דעם העברעיש-ציוניסטישן חינוך און פון אויסברייטערן דעם האָריזאָנט; א קלאָרע ליניע פון כסדרדיקן אויפשטייג: אקטיווע טעטיקייט אין דער לאָקאלער אָרגאניזאציע, לערנען העברעיש, אידעישע אויפקלערונג און אנטייל אין ציוניסטישע אַקציעס; די זומער-קאָלאָניע — צו שטארקן די פארבינדונג מיט דער באוועגונג און צוגרייטונג צו א קאָלעקטיוויסטישן לעבן אין קיבוץ דורך דער הכשרה. און צום סוף — די פארווירקלעכונג, עלייה.

די אָרגאַניזירונג פאר זעלבסט-באפרייונג (אַון אויך אנדערע), האָט זיך אָנגעהויבן גלייכצייטיק, ווען עס זענען אנטשטאנען די סניפים פון החלוץ הצעיר, החלוץ און די "תרבות"-שול — א דרייאיקער פאָדעם ("החוט המשולש"); זייערע טוער זענען געווען אקטיוו אין דערציונג און בילדונג. די עלטערן האָבן נאך געפרוווט אָפהאלטן

זייערע זין און טעכטער פון ווערן מיטגעריסן מיטן נייעם שטראָם, אָבער אָן דערפאָלג. אין שטעטל אנטשטייען נייע פארטייען און אָרגאניזאציעס, פאראיינען און אינסטיטוציעס. עס ווערט געפירט א ברייטע טעטיקייט מיט דער הילף פון אָרטיקע כוחות און פון דער צענטראלע אין ווארשע.

סוף וואַך זענען די ווענט פון שטעטל באצירט געוואָרן מיט פארשידענע פארביקע מעלדונגען וועגן אונטערנעמונגען פון אלערליי אָרגאניזאַציעס. דאָס שטעטל האָט געברויזט מיט געזעלשאפטלעכער טעטיקייט, באַזונדערס אין די שבתים און יום-טובים, ווייל אין די וואָך-טעג זענען אלע געווען באשעפטיקט מיט דאגות פרנסה.

דער דרייאיקער שנור...

די אָרטיקע אָרגאניזאַציעס פון "החלוץ הצעיר", "החלוץ" און די העברעישע "תרבות"-שול, האָבן געבילדעט אין ראכיוו א דרייאיקן שנור, פאר דער גאנצער צייט פון זייער קורצן עקזיסטענץ - און נישט נאָר צוליב אייניקע ממשותדיקע פאַקטן, ווי: זיי זענען אנטשטאנצן כמעט אין איין צייט; געגרינדער דורך דעם זעלבן מענטש; די יוגנטלעכע וואָס האָבן אים געהאָלפן אויף איין געביט, האָבן זיך אויך איינגעשפּאַנט צו אנדערע אקטיוויטעטן און אזוי פאַרגעזעצט — ביזן ביטערן סוף. זיי האָבן אָנערקענט, אז אין דעם איז פאראן דער קערן פאר באנייונג פון יעדן איינעם באזונדער. די ייִנגלעך און מיידלעך האָבן געפילט, אז דאָס איז דער וועג ארויסצוהייבן זיך פונעם גייסטיקן דלות, וועלכן זיי האָבן אפילו נישט געוווּסט ווי אזוי אים באצייכענען. זיי האָבן זיך געריסן צו ליכט, צו געזאנג, צו יוגנטלעכער פרייד.

די יונגע משפחות, באַזונדערס ביי די וואָס זענען געווען וואכזאם צו די באדערפענישן פון זייערע קינדער, און זיי אליין זענען געווען אנגאזשירט אין ציוניסטישער טעטיקייט, אָדער סימפּאטיזירט מיט דער באוועגונג — האָבן ווי געוואָרט אויף דעם. און ווי נאָר עס האָט זיך באוויזן דער מאן, וואָס צופעליק איז דאָס געווען אן אָרטיקער יוגנטלעכער, וואָס האָט זיך אומגעקערט פוי זיינע לימודים אויסער דעם שטעטל און איז גרייט געווען צו נעמען אויף זיך דעם גאנצן עול פון עפענען די ערשטע קלאַס און טאָן אלע ארבעטן וואָס זענען דערמיט געווען פארבונדן (באקומען א דערלויבעניש, פארבינדן זיך מיט דער צענטראלע, און אנדערע ענינים) -- האָבן אויך זיי, די דערמאָנטע עלטערן, געפלעגט דעם יונגן פלאנץ און געשיקט לערנען אין ערשטן קלאַס די ערשטע 12—13 קינדער זייערע.

איך בין ניט זיכער, צי האָט עמעץ פארשטאנען דעם טיפן זין פון די צוויי ווערטער "ארויסציען" און "דערציען", נאָר אָן שום ספק, אז א סך האָבן געפילט די סעמאנטישע נאָענטקייט פון די צוויי באַגריפן, ווייל ס'איז געווען זעלבפארשטענדלעך יענע גלייכע ליניע, וועלכע האָט דורכן "תרבות", "החלוץ הצעיר" און "החלוץ", געפירט קיין ארץ-ישראל. אן אויסדרוק פאר דעם האָבן מיר געהערט גראַד פון א באָבען אויך: אן עלטערן-פארזאמלונג פון די "תרבות"-שילערס. זי האָט פארגעלייגט צו לערנען (אין דער העברעישער שול) אויך... יידיש. איר ארגומענט איז געווען, אז זי, די באָבע, וועט נישט באוויזן זיך אויסלערנען העברעיש, טאָ ווי אזוי וועט זי קאָנען לייענען די בריוו פון די אייניקלעך וואָס וועלן קומען פון ארץ-ישראל? איר איז געווען קלאָר, אז דאָס אייניקל, נאָכן פארענדיקן די שול, וועט ארייַנטרעטן אין החלוץ, עולה זיין קיין ארץ-ישראל און פון דאָרט שרייבן בריוו צו דער באָבען. איז נישט קיין וואונדער, וואָס איר פאָרשלאָג איז אויף דער פארזאמלונג געוואָרן אונטערשטיצט כמעט פון אלע אנוועזנדיקע עלטערן.

און מ'האָט טאקע אָנגעהויבן אויך לערנען לייענען און שרייבן יידיש. מיר שיינט, אז דאָס איז געווען אן איינציקער אויסנאם אין די "תרבות"-שולן אין פוילן. דער אינספעקטאָר (אויפזעער) פון דער שׂול האָט געבעטן, אז די דאָזיקע לעקציעס זאָלן ניט פארשריבן ווערן אין טאָגבוך פון קלאַס און אויך ניט דערשיינען אינעם אָפיציעלן לערן-פראָגראַם.

ווען די ערשטע שילערס פון דער "תרבות"-שול האָבן אין ל"ג בעומר תש"ץ מארשירט אין וואלד אריין און הינטער זיי די מיטגלידער פון "החלוץ הצעיר" איז קיינעמען נישט איינגעפאָלן, אז אין ווייניקער פון צען יאָר, וועט אלץ אויפהערן עקזיסטירן; אז אנדערע "מארשן" וועלן פאָרקומען אויפן שטעטלדיקן מארק-פלאץ. וואָלט עמעץ פרובירט פאָרויסזאָגן דעם שוידערלעכן אומקום פון אונדזער קהילה נאָך א קורצער צייט וואָלט ער אוודאי באטראכט געוואָרן ווי א משוגענער און ווער ווייסט? אפשר וואָלטן די פאנאטישע קעגנערס פון רעכטס און פון לינקס געבליבן שטיל און פיל וואָלטן זוכה געווען ארויסצורייסן זיך פונעם פינצטערן גלות און פון די נאצישע נעגל. נאָר צו וואָס באשעפטיקן זיך מיט דער "חכמה נאָכן געשעענעם"?

לאָמיר ווידער בלעטערן די פאריתומטע פאפירן און בריוו, וואָס זייערע שרייבערס זענען אומגעקומען, איידער זיי אליין האָבן געקאָנט זיך פון דאָרט ארויס באקומען און דערגרייכן צו אונדז. פון זיי וועלן מיר קאָנען עפעס וואָס לערנען וועגן דעם נישט לייכטן וועג נישט פאר אונדז, די אָנפאנגערס, און אויך נישט פאר די, וואָס זענען ווייטער געגאנגען, ביז דעם

ביטערן סוף. זאָלן די דאָזיקע שורות זיין א מצבה פאר די אלע וואָס האָבן געווירקט און אקטיוויזירט אנדערע -- ביז די רוצחישע האנט האָט פארשניטן זייערע יונגע לעבנס.
כבוד זייער אָנדענק!

שטערונגען אויפן וועג

דער דרייאיקער פאָדעם "החלוץ" - "החלוץ הצעיר" - "תרבות"-שול, האָט זיך שטארק פארפעסטיקט אינעם לעבן פון דער יידישער יוגנט אין שטעטל — ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. דאָס איז געווען אן עקספערימענט, אפשר אומבאוווסטזיניק, אויסצוגלייכן איינגעבויגענע רוקנס, דערוועקן האָפענונג ביי פארצווייפלטע, ארויסהייבן פון דעגענערירונג און אונטערגאנג — און ארויפפירן אויפן וועג פון עליה.

זומער 1929 איז געגרינדעט געוואָרן דער "החלוץ הצעיר" אין ראכיוו. מיט צען יאָר שפעטער, אין יאָר פון מלחמה-אויסברוך, איז בעל-כורחו אנטשטאנען די פראגע: איז טאקע אלץ געטאָן געוואָרן, כדי ראטעווען וואָס מערער יוגנטלעכע האָט יעדער פון אונדז מאקסימאל אויסגענוצט די פאראנענע מעגלעכקייטן, אָדער, ווער ווייסט, אפשר גאָר ביסטו געווען צווישן די וואָס האָבן געשטערט, ניט געלאָזן -- צי פון איבערטריבענער עלטערן-ליבשאפט, אָדער אין נאָמען פון עקסטרעמער פרומקייט, צי גאָר — צוליבן זוכן אנדערע לייזונגען...

וויפל יוגנטלעכע האָבן פאַרט געשטערבט, מיט אלע זייערע כוחות, זיך ארויס צו רייסן פון דער אָרעמקייט, אומוויסן און דריקנדיקער סביבה -- און נישט תמיד מצליח געווען. דאקעגן די וואָס זיי איז יאָ געלונגען צו געפונען דעם ריכטיקן וועג -- האָבן אדורכגעמאכט דערהויבענע מינוטן פון פרייד און באפרידיקונג פון א ניי-געעפנטן פארטיי-לאָקאל, פון א געלונגענער מסיבה און אונטערנעמונג, פון יעדער ניי-ווערבירטן חבר, פון דער געזעגענונג ביים ארויספאָרן אויף הכשרה. און דאָס עיקרדיקסטע: די עליה. איך פארמאך אויף א ווילע די אויגן און זע אונדזערע ערשטע עולים -- די וואָס האָבן זוכה געווען און די וואָס זענען מער נישטאָ מיט אונדז.

אָט זענען אייניקע פראגמענטן פון בריוו פון אונדזערע חלוצים:

"די לערערס פון דער "תרבות"-שול האָבן צוגעזאָגט הילף.

איך האָב באזוכט אננאָפאָל. די לאָקאלע אָרגאניזאציע איז לעצטנס אויפגעלייזט. עס זענען געווען מחלוקתן צווישן די חברים, וועלכע האָבן דערפירט צום אָפשטעלן פון דער טעטיקייט. מיט עטלעכע חדשים צוריק איז מען צוגעטרעטן באנייען די אקטיוויטעט, מיט דער הילף פון לערער אבראָמאָוויטש. בעת דער איבעררעגיסטראציע האָבן זיך פארשריבן 17 חברים. מיט גרויס שוועריקייטן איז מיר געלונגען צונויפרופן א זיצונג, אויף וועלכער איך האָב גערעדט וועגן באנייען די טעטיקייט. איך האָב אויך געהאט א פלאן צו אָרגאניזירן די שילערס פון דער "תרבות"-שול און דערנאָך וועט זיך לאָזן אויסברייטערן די רעם מיטן אריין נעמען די קינדער פון דער פוילישער שול און די וואָס לערנען נישט. עס וועט זיך אויך לאָזן אנגאזשירן די לערערס, וועמען ס'איז נאָענט דער אידעאל פון "החלוץ". איך האָב זיך געטראָפן מיטן שול-לייטער, פרידקין, וואָס האָט אקצעפטירט מיין פלאן און אויך צוגעזאָגט הילף. אויך א לערערין, א דערצויגענע אין "השומר הצעיר" אין גראָדנע, האָט צוגעזאָגט צו העלפן. איך האָב אויך אדורכגעפירט שמועסן מיט עטלעכע שילערס, וואָס האָבן אריינגעצויגן יונגטלעכע אין דער באוועגונג. די שטימונג איז געווען א געהויבענע, נאָר גראָד די עלטערן פון "תרבות"-קאָמיטעט האָבן צעשטערט אלע מיינע פלענער. אייניקע קינדער האָבן מיר דערקלערט, אז זיי וועלן בשום אופן זיך נישט לאָזן "אראָפפירן פון וועג" און צוגעזאָגט צו זיין יונגע חלוצים, אפילו זיי זאָלן דאָס דארפן טאָן אין קאָנספיראציע..."

דער דראנג עולה צו זיין

פארשידענע מענטשן, צווישן זיי אויך עלטערע מיט משפחות, גוט איינגעאָרדנטע, האָבן זיך נישט געקענט געפונען קיין אָרט אין שטעטל. זיי האָבן נישט געוואָרט ביז עס וועלן קומען שליחים און זיי אָרגאניזירן. האָבן זיי אליין, אויף א פשוטן אופן, גענומען זיך גרייטן עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. איינער, א בוי-

ארבעטער א ספעציאַליסט, מיט א משפחה, האָט איבערגעריסן מיט זיין באשעפטיקונג; אויב ער הערט אויף ארבעטן — פון וואָס וועט ער מפרנס זיין די פרוי און קינדער? איז ער טאקע א גאנצן טאָג געווען באשעפטיקט ביי זיין ארבעט, און אין אָוונט, ווען די אויגן זענען צוגעפאלן פון מידקייט, איז ער געזעסן אין דער היים און אויף די עלטערע יאָרן געלערנט העברעיש. זיין "לערער" איז געווען א פופצן-יאָריקער בחור, א געוועזענער תלמיד פון חדר. אין א צייט ארום האָט דער דאָזיקער טייערער ייד, הערשעלע שטיינבערג, עולה געווען און צענדליקער יאָרן געארבעט ביי זיין פאך אין ארץ-ישראל. ער לעבט היינט אין ירושלים.

נאָך איין עולה, אויך א בוי-ארבעטער, א יונגערמאן נאָר וואָס חתונה געהאט, יהושע מאלצמאן מיט זיין פרוי שרה'לע, זענען אין יענער תקופה אוועק קיין ארץ-ישראל און אויפגעשטעלט זייער פאמיליע-נעסט אין תל-אביב. אָן איבעריקע רייד, אָן פייערונגען, האָבן זיי אין א שיינעם העלן טאָג פארלאָזט דאָס שטעטל און עולה געווען. זיי געפונען זיך אין לאנד איבער פופציק יאָר.

אויף וויפל דאָס אלץ איז פאָרגעקומען אין דער שטיל, אזוי זאָבן זיך פארשפרייט פארשידענע קלאנגען: דער פארקויפט זיין וווינונג, ליקווידירט די געשעפטן און איז עולה; יענער ווידער האָט נישט וואָס צו ליקווידירן — זיין געשעפט האָט ליקווידירט "גראבסקיס שטייערן-עגלה"; א ווייטער קרוב אין ארץ-ישראל האָט אים געשיקט א "דרישה" צו קומען אהין און נאָך ענלעכע געשיכטעס ארום דער עליה, אין אנהייב פון די צוואנציקער יאָרן.

ווי א סך שטעטלעך אין פארמלחמהדיקן פוילן, איז אויך ראַכיוו געווען א ציוניסטיש שטעטל. דאָס איז געווען אַ סאָרט שטילער, אומזעבאַרער ציוניזם. נאָר אין דער שיל צי אין בית-המדרש, איז אין די תפילות געקומען צום אויסדרוק די טיפע בענקשאפט צו דערלייזונג און שיבת ציון: "ותחזינה עינינו" ו"לשנה הבאה בירושלים", זענען געווען נישט נאָר פסוקים פון א תפילה. נישט איינער פון זיי האָט געוואָלט רעאליזירן דעם טרוים — און זיי האָבן דאָס אדורכגעפירט.

איינער פון די שטארקסטע אויסדרוקן פון ציוניסטישער התלהבות און אידענטיפיצירונג, איז געווען די דערעפענונג פון העברעישן אוניווערסיטעט אויפן הר הצופים אין ירושלים, אין פרילינג 1925. יונג און אלט איז געוואָרן מיטגעריסן מיט דער געשעעניש. באזונדערס איז געווען באגייסטערט די יוגנט אין שטעטל. מיר האָבן זיך באמיט צו באפוצן דאָס בית-המדרש מיט גרינס און מיט בלוי-ווייסע פענדלעך, ווייל דאָרט האָט באדארפט פאָרקומען א פאָלקס-פארזאמלונג מיטן אנטייל פון פאָרשטייערס פון דער מאכט, פון דער קהילה און סתם אָנגעזעענע בעלי-הבתים. פארן אָנהייב פון דער פארזאמלונג, האָבן מיר, יונגע חברה, איינגעאָרדענט א פייערלעכע דעמאָנסטראציע אויפן מארק-פלאץ — מיט געזאנג אין די מיילער און בלוי-ווייסע פענדלעך אין די הענט.

אויך אין די אָרטאָדאָקסישע קרייזן איז געווען א פארלאנג עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. איינער פון זיי, מיין ברודער משה בלומענקראנץ, וואָס האָט אין יענער צייט זיך פארלאָבט, האָט דעם גאנצן נדן אינוועסטירט אין קויפן באָדן אין לאנד, דורך דער פארמיטלונג פון דער געזעלשאפט "קהילת ציון" אָדער "עבודת ישראל" פון די יאבלאָננער חסידים, וואָס א טייל פון זיי האָבן זיך באזעצט אין עמק יזרעאל און דאָרט געגרינדעט דעם מושב כפר חסידים. אנדערע ווידער, צווישן זיי משה, האָט מען געשיקט קיין כפר-אתא. דער באָדן-איינקויף איז ניט פארשריבן געוואָרן לויט די געזעצלעכע כללים, דעריבער האָט ער נישט באקומען וועלכן ס'איז דאָקומענט אָדער פאפיר, וואָס זאָל באשטעטיקן זיין אייגנטום-רעכט. ער האָט חתונה געהאט, זיין פרוי האָט געבוירן צוויי טעכטער — אָבער מיט פרנסה איז נישט געווען פויגלדיק. פון וואנען וועט מען לעבן, אז "דאָס גאנצע פארמעגן האָט ער געלייגט אין דער ערד אריין!" - אזוי פלעגט מען אים פון צייט צו צייט דערמאָנען די "טראנזאקציע". ער האָט זיך ניט געפילט דערפון געטראָפן און נישט צוריק געענטפערט מיט כעס. אויך אין שטוב האָט מען נישט געקענט פארשטיין זיין האנדלונג און אים פאָרגעוואָרפן לייכטזיניקייט. מיין פאָטער ע"ה האָט אים געשריבן א בריוו און דערביי געמוסרט. אָט איז אן אויסצוג פון דעם בריוו:

ב"ה יום א' פ' וישלח תרפ"ז, ראחיב

לכבוד יקירי ה"ה האברך החסיד המופלג מו"ה משה יונה ב' נ"י ולזוגתו הצנועה והחסודה מרת בלימאלע תחי'

... צווייטנס, וואָס איך האָב געהערט ביי וואָס איר האלט. כל עצמותי יאחזמו רעד וארכובותי דא לדא נקשן. נישט דאָס איז דער וועג. אדרבה, איר דארפט דאנקען השי"ת וואָס איר זייט נישט, חלילה, אין גאנצן פארפירט געוואָרן מיטן פאָרן קיין פאלעסטינע.

על-כן ליבע קינדער, אזוי ווי איר האָט ביז איצט נישט געוואָלט מיך פאָלגן, נעמט אייך פון היינט אָן צו הילף השי״ת און פאָלגט מיך, וועט איר זען אז השי״ת וועט אייך אודאי העלפן...

משה, ווי א חסיד און בעל מאמין, האָט זיך באצויגן צו אונדזער פאָטער מיטן געהעריקן רעספעקט, נאָר אין דער דאָזיקער פראגע נישט געקענט אים צוליב טאָן. צוליב פארשידענע ביוראָקראטישע קאָמפליקאציעס, האָט ער ערשט אין יאָר **1936** באקומען דעם סערטיפיקאט ווי א באָדן-אייגנטימער אין ארץ-ישראל. ער האָט עולה געווען מיט זיין פרוי און צוויי טעכטערלעך (פון 7 און 2 יאָר) און זיך באזעצט אין אַ״ליפט״ (א גרויסער קאסטן פון האָלץ אויף איבערצופירן באגאזש) אין כפר-אתא, אויף אן אָרט ווו ס׳האָט זיך באדארפט געפונען זיין שטיקל באָדן. נאָך א סך פארהאנדלונגען און א דאנק דער אריינמישונג פון א. הארצפעלד ז״ל פון מרכז החקלאי, האָט ער באקומען א פארצעלע ערד אויפן אָרט ווו ס׳איז היינט די ירושלים-גאס. ער האָט דאָרט אוועקגעשטעלט א באראק וועלכער איז שפעטער פארביטן געוואָרן אויף אַ באקוועמע, געבויטע הייזקע. אלע זיינע יאָרן געלעבט מיט זיין פרוי ע״ה פון ערלעכער ארבעט, און אויסגעגעבן די טעכטער און דערלעבט פון זיי אייניקלעך און אוראייניקלעך.

ראכיווער אין ארץ-ישראל

די ערשטע עולים פון ראכיוו, דערצויגענע אין ״החלוץ הצעיר״ און די וואָס האָבן אדורכגעמאכט די הכשרה אין ״החלוץ״, זענען געקומען קיין ארץ-ישראל אין די פריע דרייסיקער יאָרן. עס זענען אָבער געווען אזעלכע וואָס האָבן עולה געווען סיי פאר די, סיי פאר די משפחות בויערער — דער אלטיטשקער רב רבי אלימלך הכהן רובינשטיין. נאָר דער סאמע ערשטער, וואָס האָט עולה געווען אין סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט, איז געווען דער רבי ישעיהו באָרנשטיין, באקאנט ווי ר׳ שעיהלע ראָכיווער, מחבר פון באווסטן סידור ״ברכה וישועה״.ביידע איז נמאס געוואָרן דער גלות און זיי האָבן זיך באזעצט אין הייליקן לאנד, עוסק געווען מיט תורה און מעשים טובים, כדי דערנענטערן די גאולה. משיח׳ס קומען האָט זיך אָבער אָפגעהאלטן, בעת זיי האָט מען גערופן אויף יענער וועלט, יעדן באזונדער, וואָס איז געווען זאט אין יאָרן און זאט אין שיינע אויפטוען. זייער געביין רוט אויפן הר הזיתים אין ירושלים.

אויך אין די מלחמה-יאָרן האָט זיך ניט אָפגעשטעלט די עליה. נאָך א סך וואנדערונגען און אומוואנדלונגען, איז אומלעגאל געקומען אין לאנד יצחק בן-נון (פישמאן), אין חודש מערץ **1944**.

די חסידים-שטיבלעך / ל. שעפס

אין ראַכיוו, ווי אין אנדערע שטעטלעך אין פארמלחמהדיקן פוילן, זענען געווען עטלעכע חסידים-שטיבלעך:

דאָס טריסקער שטיבל — ביי חיים קריסטאל אין הויז.
דאָס קראָקעווער שטיבל — ביי יחזקאל היטלמאכער.
דאָס קוזמער שטיבל — ביי לאָזער זיינווועלס.
דאָס מארקושאָווער שטיבל — ביי קלמן וויינשטאָק.

דעם שטארקסטן איינפלוס אין שטעטל האָבן געהאט: דער קראָקעווער רב ר׳ אשרל און דער טריסקער רבי ר׳ משה מרדכי. בעת דער קראָקעווער רבי האָט געהאט זיין השפעה אויף די פשוטע יידן, עמך, האָבן די למדנישע יידן גיכער געהאלטן פון טריסקער רבין. דער קראָקעווער רבי האָט אויך פארשריבן מעדיצינען פאר קראנקע און געשפילט פידל, וואָס האָט גאָר אויסגענומען ביים עולם. דאקעגן דער טריסקער איז שוין געווען ״גאָר עפעס אנדערש״.

פון צייט צו צייט איז ער געקומען קיין ראַכיוו, געפראוועט ״טישן״ מיט א סך דברי תורה. מען האָט דערציילט: אין ראַכיוו איז אמאָל אויסגעבראָכן א מגיפה. האָט מען געברענגט אין שטעטל דעם טריסקער רבין און אים ״פארקויפט״ דעם ישוב, וועלכן ער האָט גענומען אונטער זיין אויפזיכט. ער האָט באקומען א שריפטלעכן הסכם, אז

די שטאָט געהערט צו אים. ווען ער איז געקומען אין שטעטל, האָט מען אים אויפגענומען מיט הקפות ארום דער שטאָט. דערנאָך טאקע האָט זיך אָפגעשטעלט די מגיפה — און אין דעם זכות האָט מען אים געשאָנקען דאָס שטעטל. אז מען האָט אמאָל באדארפט אויפנעמען א נייעם רב, איז געווען נייטיק צו באקומען די הסכמה פון טריסקער רבין.

נאָך דעם ווי אין ראַכיוו איז אנטשטאנען דאָס טריסקער שטיבל, האָבן די חסידים באשטעלט ביי שלמה סופר א ספר-תורה. ווען ער האָט פארענדיקט דאָס שרייבן, איז פאָרגעקומען א גרויסע שמחה אין שטעטל. מיט גרויס פאראד, מיט ברענענדיקע שטורקאצן, רייטערס אויף פערד און א קאפעליע וואָס האט צוגעשפילט חסידישע ניגונים, האָט מען געפירט די ספר-תורה אינעם שטיבל. אלע איינוווינערס פון שטעטל האָבן גענומען אנטייל אין דער שמחה.

דאָס גרויסע בית-המדרש / ש.נ., ש.ק., א.ר.

דער גרעסטער און פאר אלעמען אָפענער צענטער צו לערנען, איז תמיד געווען דאָס גרויסע בית-המדרש, ווו עס האָט געשפרודלט מיט לעבן און פונוואנען ס'האָבן זיך געטראָגן די זינגעוודיקע מעלאָדיעס פונעם גמרא-ניגון פון די, וואָס האָבן געלערנט ביחידות אָדער אין גרופן. דאָ האָבן זיך תמיד געפונען יונגעלייט, איידעמס אויף קעסט ביי זייערע שווער-און-שוויגערס, באפרייט פון עול פרנסה, אָבער שטענדיק אין פארמעסט מיט א הארבער סוגיה אין תלמוד. אין די דערבייאיקע צימערן האָבן מלמדים געקנעלט מיט דערוואקסענע תלמידים. דאקעגן אין הויף און אין דער עזרת נשים, אויפן אייבערשטן שטאָק, זענען קינדער געווען באשעפטיקט מיט פארשידענע שפילערייען, ביז מען האָט זיי גערופן צום לערנען.

ארום דעם אויוון, וואָס האָט געגלאנצט פון די ווייסע קאפליעס, האָבן זיך געזאמלט, זומער און ווינטער, גרופן יידן וואָס האָבן דיסקוטירט וועגן וויכטיקע פראגן. אייניקע פרעגן; די אנדערע ענטפערן און דער עולם צעווארעמט זיך אין גאנג פונעם מיינונג-אויסטויש. א טייל ווידער עפענען נישט דאָס מויל, נאָר שטעלן אָן די אויערן צו הערן וואָס אַנדערע זאָגן, זיי ווילן נישט פארלירן קיין וואָרט. די שמועסן האלטן אזוי אָן ביזן אָנהייב פון דאווענען, ווען דער שמש גיט א קלאפ אין בעלעמער און שרייט אויס:

— עולם, שאַ!...

ווי נאָר מען ענדיקט דאווענען, קומט אלץ פאָר ווי פריער. ווייל דאָ, אין בית-המדרש, איז דער צענטער פון קהילה-לעבן.

פיל לאנדסלייט האָבן פארצייכנט זייערע דערינערונגען פון בית-המדרש. מיר ברענגען דערפון אייניקע פראגמענטן:

... ארום עטלעכע לאנגע טישן זענען געזעסן די לערנערס. דער רב ר' אלימלך רובינשטיין איז געקומען אין בית-המדרש געבן א שיעור. אזוי אויך — ר' בערל שוחט (פעלזנשוואלב), וואָס האָט מיט "זיינע" יידן געלערנט ביי אן אנדערן טיש. דאָס זעלבע, און ווידער ביי אן אנדערן טיש.

... ארום די טישן זענען געזעסן בחורים און זייער גמרא-ניגון האָט זיך געטראָגן אין דער לופט ביז די שפּעטע נאכט-שעהן. הינטערן אויוון זענען געזעסן די אָרעמעלייט און זיך דערציילט מעשיות פון זייערע וואנדערונגען איבער שטעט און שטעטלעך. פּארנאכט, צו מנחה, האָבן אלע פארלאָזט זייערע ווארשטאטן און געשעפטן און זיך געאיילט אין בית-המדרש כדי "ארייננצוכאפּן" א קדושה. א סך פלעגן זיך פארטיפן אין א ספר, אָדער לערנען א פרק משניות. אנטקעגן זיי האָבן זיך אויסגעזעצט יידן פשוטע, האָרעפּאשניקעס און קליינהענדלער, וואָס האָבן ארומגערעדט די וועלט-פּאָליטיק...

... פון באגינען ביז חצות זענען זיי געזעסן אויף די הילצערנע בענק: יונגעלייט, דערוואקסענע און אלטע לייט. האָסט געקענט זען בחורים, וואָס חזרן איבער דאָס וואָס זיי האָבן געלערנט אין חדר, דערוואקסענע וואָס האָבן געלערנט פאר זיך, אליין, אָדער געלערנט אנדערע. דאָס דאָזיקע אָרט איז געווען א מין קולטור-צענטער.

... תמיד האָבן זיך דאָרט געפונען לערנערס צי פון דף יומי, צי פון משנה, אָדער די וואָס האָבן ארייגעבליקט אין אן אלט ספר. און די וואָס זענען געווען ווייט פון לערנען תורה, האָבן מיט נייגיר זיך צוגעהערט צו אנדערע. עס פעלן אויך נישט קיין יידן וואָס זאָגן א קאפּיטל תהילים. איך דערמאָן זיך א ייד, ירוחם סגי-נהור, וואָס האָט גאנץ תהילים געקאָנט פון אויסנווייניק. ער פלעגט שעהן זיצן און זאָגן תהילים. מ'האָט אין בית-המדרש אויך געטראָפן יידן וואָס האָבן איבערגעגעבן די נייעס פון טאָג, וועלכע מ'האָט געלייענט אין די צייטונגען, אָדער געהערט פון ראדיאָ.

... באזונדער אנגענעם איז געווען אין די ווינטער-נעכט. בעת אין דרויסן האָט געהערשט א קעלט און פראָסט, אמאָל פון א 20 גראד, זענען יידן געזעסן אין בית-המדרש ארום דעם גוט אָנגעווארעמטן אויוון, וועלכן נחמן דער שמש האָט געהייצט אין די קאלטע טעג. ר' בנימין האָרנפעלד זיצט אויף זיין שטענדיקן אָרט. פון זיין טאבאק-פושקע, וועלכע ליגט דערנעבן, איז ער מכבד די וואָס בעטן אים. דערביי רעדט מען ארום די וויכטיקסטע וועלט-פּראָבלעמען, מען דיסקוטירט מיט אייפער און ברען, וואָס דערגייט טיילמאָל צו אויפגעהויבענע פויסטן.

... איך דערמאָן זיך די חנוכה-טעג אין גרויסן בית-המדרש. ווי נאָר נחמן דער שמש האָט זיך געגרייט אָנצינדן די חנוכה-ליכטלעך, האָבן חברה קליינוואַרג גענומען שרייען: "ער גייט! ער גייט! ער גייט!... און ביים אָנצינדן: "ער צינדט! ער צינדט! ער צינדט!" אז די ליכטלעך האָבן געברענט — ווידער א ליארעם: "ער ברענט! ער ברענט! ער ברענט!"

אויך פּורים, בעתן לייענען די מגילה, האָבן די גראגערס גענומען הילכן, ווי נאָר מ'האָט דערמאָנט דעם נאָמען פון המן הרשע.

די ראכיוווער "מכינה"
פאר ישיבת חכמי לובלין / הרב שמריהו פענצטערבוש

אויסצוגן פון בריוו צו די לאנדסלייט אין אמעריקע,
פון כ"ב אייר תרצ"ז (1937) און כ"ז אדר ב' תרח"ט (1938)

... א דאנק דער איניציאטיוו און הילף פון עטלעכע בעלי-הבתים, איז אין שטעטל געשאפן געוואָרן א תלמוד-תורה פון זעקס קלאסן פאר קינדער אין עלטער פון 4 ביז 13 יאָר. מיר האָבן אויך געגרינדעט א

ישיבה פאר בחורים אין עלטער פון 14 ביז 17 יאָר, באקאנט אונטערן נאָמען ״מכינה״ — א צוגרייטונג פאר קאנדידאטן וואָס ווילן לערנען אין דער בארימטער ״ישיבת חכמי לובלין״. דער אנשטאלט וואָס רופט זיך ״מכינה״, איז די קרוין פון מיין שאפונג אויפן געביט פון דערציונג.

אייך איז אוודאי באקאנט דער נאָמען פון דער וועלט-בארימטער לובלינער ישיבה, געגרינדעט דורך דעם גאון הרב מאיר שאפּיראָ זצ״ל, וואָס האָט אויך געזאָרגט פאר יענע אומפארמעגלעכע תלמידים פון די ארומיקע שטעטלעך, וואָס האָבן געוואָלט לערנען אין דער גרויסער ישיבה, אָבער נישט געהאט דערצו די געהעריקע פאָרברייטונג. האָט אין זיין דערפינדערישן מוח אויפגעבליצט דער געדאנק צו שאפן א ״מכינה לישיבת חכמי לובלין״ ביי אונדז אין ראכיוו, כדי צוגרייטן די פארינטערעסירטע יוגנטלעכע צו לערנען אין לובלין גופא. גראָד אונדזער שטעטל האָט אָפּגעגליקט צו זיין דאָס ערשטע אָרט, וווּ עס איז געשאפן געוואָרן די ״מכינה״, ווייל דער היגער רב איז איינער פון די ערשטע און בארימטע תלמידים פון הרב שאפירא און פון דער ״ישיבת חכמי לובלין״.

אויף איינצואָרדענען די אינסטיטוציע, האָט די צענטראלע אין לובלין אינוועסטירט א גרעסערע סומע געלט. נאָר בנוגע דער סטאבילער אויסהאלטונג, מוז די ״מכינה״ זאָרגן פאר זיך. נישט געקוקט אויף געוויסע הכנסות, זאמלט זיך אָן יעדעס יאָר א באדייטנדיקער דעפיציט.

דעריבער דערלויב איך זיך צו ווענדן צו אייך איר זאָלט ארויסווייזן אייער גוטן ווילן און צושיקן הילף, א גרעסערע סומע, כדי מיר זאָלן קאָנען פאָרזעצן אונדזער הערלעכע און הייליקע ארבעט; אז אונדזער קליינע ישיבה זאָל זיך פונאנדערבויען און פארגרעסערן איר טעטיקייט צום רום פון דער יידישער געזעלשאפט בכלל און פון אונדזער שטעטל בפרט.

מיר זענען פול מיט האָפענונג, אז איר וועט ארויסווייזן אייער פארשטענדעניש פאַר דער וויכטיקער און הייליקער זאך און מיט א ברייטער האנט דערפילן אונדזער בקשה. די אינסטיטוציע איז דורך אונדז געשאפן געוואָרן מיט צוויי יאָר צוריק מיטן ציל צו דערמעגלעכן יידישע יונגעלייט אין עלטער פון 14 ביז 17 יאָר, וואס ווילן זיך פארפולקאָמען אין לימוד פון תורה און זאָלן אויך ניט דארפן פארשווארצט ווערן אָן עסן צו דער זעט און אָן אן אָרט צום שלאָפן.

א דאנק דער דאָזיקער אינסטיטוציע, איז ראכיוו געוואָרן א וויכטיקער פונקט, צו וועלכן עס ציען צענדליקער יידישע קינדער וואָס זוכן ביי אונדז בילדונג און דערציונג. די תלמידים ווערן דאָ אויסגעשטאט מיט א סך תורה און וויסן, מיט יידישער מאָראל און עטיק. נאָכן ענדיקן, פאַרלאָזן די דאָזיקע יונגעלייט די אינסטיטוציע, ווי שטאָלצע, מוטיקע יידן וואָס וועלן זיין א מוסטער פון באוווסטזיניקע, טראדיציאָנעלע יידן. יענע תלמידים וואָס צייכענען זיך אויס מיט זייערע פעיקייטן און ידיעות, ווערן אָנגענומען צום ווייטערדיקן לערנען אין דער ״ישיבת חכמי לובלין״, ווו זיי באקומען זייערע אטעסטאטן.

די תלמידים אין אונדזער ״מכינה״ באקומען פולע אויסהאלטונג. זיי וווינען און לערנען אין שיינע לאָקאלן, מיט א גרויסן לערן-צימער, א קיך און עס-זאל, ווי אויך פינף באקוועמע, לופטיקע שלאָף-צימערן און א הערלעכער גאָרטן. די ״מכינה״ ווערט אָנגעפירט פון מיר פערזענלעך און פון א ספעציעלן פארוואלטער. די דאָזיקע ישיבה איז א צירונג פאר ראכיוו און איז בארימט אין גאנץ פוילן, ווי עס באווייזט די גרויסע צאָל קאנדידאטן וואס ווילן קומען צו אונדז לערנען. די ״מכינה״ געפינט זיך אויך אונטערן אויפזיכט פון ״ישיבת חכמי לובלין״ און ווערט באטראכט ווי אירס א פיליאל (אָפטיילונג). אזוי ארום איז ראכיוו געוואָרן א גייסטיקער צענטער, אין וועלכן עס שטראָמען יידישע קינדער פון אלע עקן פוילן. די אינסטיטוציע האָט א בודזשעט פון טויזנט פינף הונדערט זלאָטעס א חודש און געפינט זיך איצט אין א קריטישן צושטאנד. עס זענען פאראן ביי אונדז פינף אָרעמע תלמידים, וואָס זענען ניט אימשטאנד צו צאָלן פאר זייער אויסהאלטונג. דעריבער אפעלירן מיר צו אייך, ווי ווייט מעגלעך, צו שפענדן עפעס פאר דער דאָזיקער נוצלעכער אינסטיטוציע.

איך בעט צו פאראינטערעסירן אונדזערע לאנדסלייט מיט דער ישיבה. אונדזער טעטיקייט האָבן מיר אָנגעהויבן מיט אכט היגע און פערצן צוגעפאָרענע תלמידים. היינט-צו-טאָג זענען פאראן צענדליקער ראכיווער יונגעלייט, וואָס לערנען אויף א באזונדערן קורס און א פופציק בחורים פון פארשידענע ערטער אין פוילן, ווי אויך איין תלמיד פון ווין, די הויפטשטאָט פון עסטרייך. דערפון זענען א טייל אין גאנצן באפרייט פון וועלכן ס'איז אָפּצאָל, בעת א קליינער טייל תלמידים דעקט זייער פולע אויסהאלטונג. איז נישט קיין ווונדער, וואָס אונדזער אינסטיטוציע געפינט זיך אין אזא שווערן צושטאנד.

אין דער איצטיקער ביטערער צייט פון מאָראלישע און פיזישע ליידן פאר אונדזער פאָלק, איז דורכאויס נייטיק צו שאפן אזעלכע אינסטיטוציעס, ווו די יידישע יוגנט זאָל באקומען די געהעריקע דערציונג, מאכן זיי באוווסטזיניק, זיי זאָלן זיין פעיק אויפצונעמען ווירדיק און שטאָלץ דעם שווערן קאמף וועלכער ווערט אויפגעצוווּנגען דעם יידישן פאָלק. און פונקט ווי ס'איז וויכטיק די דערהאלטונג און באפעסטיקונג פון די יידישע עקאָנאָמישע פאזיציעס, אזוי איז נאָך מער וויכטיק צו שאפן א גייסטיקע פעסטונג אין דער פאָרם פון אזא הערלעכן דערציונג-אנשטאלט ווי ס'איז די ראַכיווער ישיבה, וועלכע שטארקט אירע תלמידים פיזיש און גייסטיק. בדרך כלל זענען מיר צוגעווינט צו פאָלקס-קיכן, ווו אן אָרעם קינד באקומט צו עסן.

מיר זענען אויך געווױנט צו אנשטאלטן, ווו מען לערנט קינדער. אונדזער אינסטיטוציע פארײניקט די ביידע אויפטוען. פון איין זײַן — דער לימוד, ווו עס ווערט אויסגעהאמערט דער יידישער גייסט פארן יונגן דור, זײַן נשמה ווערט געשטארקט און געלייטערט. פון דער אנדערער זייט — דער ישיבה־אינטערנאַט מיט זײַן נארהאפטיקן, געשמאקן עסן און לייטישער קוואַרטיר פארן יונגן קינד...

א בינטל זכרונות פון דער ״תרבות״־שול / אידא פריידנבערג־לערער

די ״תרבות״־שול אין ראַכיוו האָט אויך געהאַט אירס א קינדערגאָרטן, ווו איך און מײַן צווילינג־שוועסטער האָבן געלערנט. אז מיר האָבן דערגרייכט דעם שול־עלטער, זענען מיר אריין אין ערשטן קלאַס פון דער ״תרבות״־שול — דאָס איינציקע אָרט ווו מיר האָבן אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן זיך געפילט גליקלעך און צופרידן, צוזאַמען מיט אלע קינדער. דאָ האָט מען אונדז געלערנט זינגען די ערשטע לידער אין העברעיש, און אויך אײַנגעפלאַנצט ליבשאַפט צו ארץ־ישראל. דאַקעגן אין דער היים, איז די לאַגע געווען א ביסל אנדערש. מײַן פאָטער יאַנקעלע לערער, איז נישט געווען צופרידן מיט אונדזער לערנען אין ״תרבות״. אָבער די מוטער האָט גראָד געוואָלט מיר זאָלן דאָרט לערנען, וואָס האָט גורם געווען צו א שטיקל סיכסוך אין שטוב.

מײַן פאָטער ע״ה איז געווען א גרויסער חסיד. צו דין־תורות האָט מען אים גענומען פאַר א בורר, געווען גבאי פון חברה קדישא און אויך — מוהל. איז אים נישט אַזוי שטאַרק געפעלן, אז זײַנע טעכטער זאָלן לערנען אין דער ציוניסטישער ״תרבות״־שול. דערצו נאָך איז דער מיטלסטער ברודער געווען א תלמיד פון דער ראַדזינער ישיבה, וואָס איז פאַרן פאָטער ע״ה, אוודאי געווען א גרויסער כבוד. נאָר צו יענער צייט איז די איינציקע יידישע שול אין ראַכיוו געווען די ״תרבות״־שול. ערשט שפּעטער האָט זיך צוריק אָרגאַניזירט, מיט מײַן פאָטערס הילף, די ״בית־יעקב״־שול.

א געוויסן אָוונט איז ער געקומען אהיים א טרויעריקער, מיט אן אראָפּגעלאָזטן קאָפּ. האָט די מאַמע געפרעגט: ״וואָס איז געשען?״ האָט ער דערציילט אז ער איז צוזאַמען מיט אנדערע ארומגעגאַנגען וועגן ווערבירן שילערינס פאַרן ״בית־יעקב״. האָבן אים מענטשן געפרעגט: ״וואָס עפּעס פּרעדיקסטו אונדז פאַר ״בית־יעקב״, בעת דײַנע טעכטער לערנען אין ״תרבות״? דעריבער האָט ער באַשלאָסן אונדז ארויסנעמען פון דער ״תרבות״־שול, הגם מיר האָבן שוין געלערנט אין דריטן קלאַס. אזוי ווי מיר האָבן זיך קעגנגעשטעלט, האָט ער מיט כעס צעריסן אונדזערע לערן־ביכער, אפילו זיי פאַרברענט, און דערקלערט, אז ער פאַרשרײַבט אונדז אין דער פוילישער ״פּאָווּשעכנע״ (אלגעמיינער) שול און מיר וועלן גלייכצייטיק אויך לערנען אין ״בית־יעקב״. פאַרשטייט זיך, אז דאָס אלץ האָט אונדז ניט געשמעקט, נאָר ביי אונדז איז געווען א שטרענג רעליגיעזע שטוב.

אונדזער עלטסטע שוועסטער, חיה׳טשע, איז געווען א חברטע אין ״החלוץ״. זי, די דריי ברידער און מיר, די צוויי יינגערע צווילינג־שוועסטער, האָבן אלע צוזאַמען זיך געפילט שטענדיק גוט, לוסטיק און מוטיק. פלוצים האקט מען אלץ איבער, וואָס האָט ארויסגערופן טרויער ביי דער מאַמען און ביי אונדז. מיר האָבן שטאַרק געוויינט, אָבער אז דער טאַטעשי האָט באַשטימט — איז אזוי געבליבן. די זעלבע וואָך זענען מיר אריין אין ״בית־יעקב״, אבער נישט אויפגעהערט וויינען און קלאָגן, אז מיר ווילן צוריק אין ״תרבות״.

די 7טע קלאס פון דער "פאווּשעבנע" שול, 1931
בבית-הספר הכללי, כתה ז', 1931
In the General School, 7th Grade, Beginning of 1931

א געוויסן טאָג איז אין שטעטל געקומען דער אָזשעראָוּוער רבי, ר' יחזקאלע. זיין אכסניה האָט ער געהאט ביי אונדז אין שטוב, ווו ער האָט באקומען א באזונדערן צימער. דאָרט האָט ער געפירט א טיש מיט די חסידים, אלע זענען געווען פריילעך, אויסער מיין מוטער ע"ה, ווייל איר איז געווען א שאָד, וואָס אירע טעכטער וועלן פארלירן א יאָר לערנען. איינמאָל איז דער רבי דורכגעגאנגען דורך אונדזער צימער צו זיין חדר און באמערקט ווי אונדזער מוטער ע"ה איז נישט מיט אלעמען. האָט ער אָנגעשריבן צו איר א צעטעלע, אז ער וויל מיט איר רעדן. האָט זי דערציילט דעם רבין, אז די קינדער האָבן געלערנט אין "תרבות", זיי זענען געווען פריילעך און צופרידן, נאָר מען האָט זיי פון דאָרט ארויס גענומען און זיי פילן זיך אינגאנצן אנדערש, אומעטיק און אומצופרידן. אויפן צווייטן טאָג האָט דער רבי אונדז אריינגערופן און געפרעגט וואָס מיר לערנען? האָבן מיר געענטפערט, אז מיר האָבן געלערנט עברית און תנ"ך און געווען איבערגליקלעך — נאר פלוצים האָט מען אונדז פון דארט ארויס גענומען און אריינגעזעצט אין דער פוילישער "אלגעמיינער" שול, צווישן קריסטלעכע ייִנגלעך מיט מיידלעך. נאך מער — מיר זיצן אונטערן צלם, וואָס הענגט אין קלאס, אויפן וואנט; מיר מוזן זיך צוהערן צו זייערע רעליגיע-לעקציעס. האָט דער רבי געפרעגט: "וואס-זשע ווילט איר, קינדערלעך?" האָבן מיר געזאָגט: "צוריק אין אונדזער "תרבות"-שול." ער האָט אונדז פארהערט אין תנ"ך, דערנאָך אריינגערופן די עלטערן און געזאָגט: "הער זיך איין, יענקעלע, געדענק וואָס איך זאָג דיר: איך וויל איצט בענטשן דיינע צוויי טעכטער און דו זאָלסט זיי נישט

שטערן צו גיין אין דער ״תרבות״-שול, זיי זאָלן זיך פילן ווי יידישע טעכטער. שטער זיי נישט צו גיין זייער וועג. און זאָל פון הײנט אָן זיין ביי אייך שלום-בית.״

גרויס איז געווען די פרייד, באזונדערס פון אונדזער מוטער. מיר האָבן אָנגעהויבן צוריק לערנען אין דער ״תרבות״-שול.

מיר האָבן געהאט גוטע לערערס, וועלכע לעבן נאָך איצט ביי מיר אין זיכרון: חיה פורמאן, א זייער הארציקע און איבערגעבענע אלע תלמידים; יצחק ריינשמיד, א שיינער מאן, וואָס האָט אונדז פיל געגעבן אין עברית, תנ״ך און אויך אין געזאנג.

ווען מיר האָבן זיך אומגעקערט צו די לימודים אין דער ״תרבות״-שול, איז פארוואלטער געווען סאנענזאָן. אים, מיט דער לערערין חיה פורמאן, האָט מען געהאלטן פאר חתן-כלה. די לערערין חדווה (פרוי פון יאָמטשע קאצנעלענבויגן) איז געווען אונדזער לערערין פון פויליש.

ענדע שוליאָר 1939, האבן די לערערס זיך געגרייט אָפצופאָרן. די גאנצע שול האָט ארומגענומען א טרויער. אלע האָבן זיך געקליבן באגלייטן די לערערס צו זייער אָפפאָר. די תלמידים, פון קליין ביז גרויס, מיט קליינע ווייס-בלויע פענדעלעך, וואָס האָבן געפלאטערט אין זייערע הענטלעך, האָבן מארשירט און געזונגען פארשידענע לידער. נאר צום סוף איז דאָס געזאנג שוין געווען באגלייט מיט טרערן, צוליב דעם צעשיידן זיך מיט די לערערס. ווער האָט זיך געקענט פאָרשטעלן, אז מיר געזעגענען זיך בכלל מיט א שול? נאָר אזוי איז געשען. ס'איז חרוב געוואָרן די ״תרבות״-שול, מיר האָבן מער נישט געהאט קיין לערערס. דאָס איז געווען אונדזער געזעגענען זיך פון די קינדער-יאָרן און פון די... קינדער-חלומות.

די ״תרבות״-שול אין קאמף פאר עקזיסטענץ / מרדכי וויזענבליט, אברהמ׳קע פרייבערג

(אויסצוגן פון בריוו וואָס זענען געשיקט געוואָרן פון ראכיוו צו די לאנדסלייט אויף יענער זייט אָקעאן, אין די יאָרן 1937—1939).

...איך וויל פאר אלעמען אייך אויסדריקן מיין דאנק פאר די צוגעשיקטע 15 דאלאר, וואָס האָבן א דאָפלטע באדייטונג: א מאָראלישע און א מאטעריעלע. ווייל ווי גרויס די סומע זאָל נישט זיין, ברענגט זי אונדז נוצן.

איך וואָלט נאָר ריזיקירט, אויפן סמך פון די 15 דאָלאר, ארויסצודרינגען, אז טראָץ אייער בעסטן ווילן, האָט איר ווארשיינלעך ניט דערשאצט די וויכטיקע פאָזיציע, וואָס די ״תרבות״-שול שטעלט מיט זיך פאר אויפן קולטורעלן און דערציערישן געביט אין דעם פארחושכ׳טן שטעטל. אין מיין בריוו פון פאר צוויי יאָר, האָב איך זיך באמיט צו געבן א גענויעם בילד פון דער שול. איצט וועל איך זאָגן קורץ: דאָס איז דאָס איינציקע שטיקל צירונג פון שטעטל ראכיוו. איך קאָן זיך נישט פאָרשטעלן, ווי וואָלטן מיר אויסגעזען אָן דער דאָזיקער אינסטיטוציע, וואָס איז די איינציקע קוזשניע, ווו ס'ווערט געהארטעוועט דער גייסט און קערפאר פון אונדזער יוגנט. איר מוזט גדענקען, אז במשך אכט שווערע יאָר, האָבן מיר מיט אייגענע כוחות אויסגעטראָגן אזא ריזיקן בניין און נישט געווענדעט זיך צו קיינעם נאָך הילף. אונדזער דעוויז איז געווען: זעלבסטהילף, — און דאָס האָבן מיר אויסגעטראָגן מיטן גרעסטן מסירות-נפש. די רעזולטאטן זענען צום באוואונדערן: פרעגט אייערע ניו-יארקער לאנדסלייט, וועמענס דעלעגאט האָט פאָריקן זומער זיך באקענט מיט אלץ אויפן אָרט. זיי וועלן מיט אנטציקונג דערציילן דאָס וואָס מיט א פעדער איז מען נישט אימשטאנד איבערצוגעבן.

אויב מיר האָבן זיך געווענדעט צו אייך נאָך הילף, איז עס געווען דערפאר, ווייל מיר האבן געוואָלט פארגרעסערן דעם הערלעכן בניין. צום באדויערן, זענען מיר נישט אימשטאנד, צוליב מאטעריעלע באדינגונגען, ארומצונעמען גאנצע הונדערט פראצענט פון אונדזער שול-יוגנט, וועלכע מוז אויסשטיין מאָראלישע יסורים און דער פרעמדער שול. נישט קאָנענדיק לערנען ביי אונדז, ווייל ס'איז פאר זיי

נישטא קיין אָרט. און דאָס זענען דאָך אייערע ברידערלעך און שוועסטערלעך. מיר, ביי די גרעסטע אָנשטרענגונגען, זענען נישט אימשטאנד צו געבן אלעמען אומזיסטע בילדונג. דאָס קאָן נאָר באוויזן א מלוכה, אָדער א פאראייניקטער כוח פון א פארינטערעסירטער געזעלשאפט. ווי א טייל פון דעם פארינטערעסירטן ציבור, האָבן מיר זיך געוואנדן צו אייך.

עס שטייט איצט א ברענענדיקע פראגע וועגן געבן אונדזערע קינדער, צוגלייך מיט אלגעמיינער בילדונג, אויך פאַכמענישע אויסשולונג. צו דעם זענען נויטיק ווארשטאטן, אינסטרוקטאָרן און מאטעריאלן. ליידער, רעאליזירן די אויפגאבן, זענען מיר אליין נישט אימשטאנד. דעריבער האלט איך פאר מיין חוב נאָך אמאָל אפעלירן צו אייך:

טראכט זיך אריין און איר וועט קומען צו דער איבערצייגונג, אז די קולטורעלע באדערפענישן, זענען נישט וויניגער וויכטיק און אקטועל, ווי די מאטעריעלע. זייט וויסן, אז אין ראכיוו איז די "תרבות"-שול די איינציקע קולטור- און בילדונג-אינסטיטוציע. קיין צווייטע איז נישט פאראן. זי האָט זיך שוין אפילו דערוואָרבן מלוכהשע רעכט. זי טאָר אָבער נישט בלייבן פארגליווערט אין איצטיקן צושטאנד. זי מוז אויסוואקסן, אנטשפרעכנד צו די יידישע נויטן, וואָס ווערן גרעסער פון טאָג צו טאָג. אונדזער אלעמענס חוב איז — צו פארענטפערן די נויטן וואָס שנעלער.

מיט דער גרעסטער סאטיספאקציע קאָן איך מיטיילן, אז אונדזערע ניו-יאָרקער לאנדסלייט האָבן די גרויסע וויכטיקייט פון דער פּאָזיציע שוין אנערקענט דורך א סטאבילער סובסידיע פאר אונדזער שול, וועלכע ווערט פון יאר צו יאר פארגרעסערט: פאראיאָרן — 75 דאָלאר; היינט — 150 דאָלאר, וואָס זענען נאָר וואָס דערהאלטן געוואָרן. איך וויל האָפן, אז אויך איר וועט זיך ערנסט פארנעמען מיט דער פראגע און אריינשטעלן אין בודזשעט די אנטשפרעכנדיקע קאנאדער סובסידיע, וועלכע וועט געוויס געבן פרוכטן, ווי אלע ביז איצט איבערגעשיקטע דאָלארן.

ווען עס וואלט געווען מעגלעך, אז אויך איר, מיינע פריינד, זאָלט ביי א געלעגנהייט באזוכן דורך אייערס א פאָרשטייער אונדזער שול, וואָלטן בריוו געווען איבעריק, ווי ס'איז דער פאל מיט די ניו-יאָרקער. נאָר ביז דאָס איז מעגלעך צו רעאליזירן, בעט איך אייך פארשטענדיקן זיך מיט פריינד און באקאנטע אין ניו-יאָרק, ספּעציעל אין דער פראגע. דאן, בין איך זיכער, וועט זיין צו בלאס דאָס וואָרט "באגייסטערונג" פאר אונדזערע באמיונגען אויף דעם געביט...

מרדכי ווייזענבליט

באזונדערס רירנדיק זענען די בריוו פון אברהמ'קע פרייבערג, וואָס איז אין יענער תקופה געווען סעקרעטאר פון "תרבות"-קאָמיטעט:

אונדזער שול, וועלכע גיט די בעסטע יידישע דערציונג הונדערט קינדער פון די ארעמסטע שיכטן פון אונדזער שטעטל, געפינט זיך ביים היינטיקן טאָג אין א גאָר שווערער לאגע. מיר ווילן האָפן, אז איר וועט אין דער צוקונפט דערמעגלעכן אויך צו באשפייזן די ארעמסטע קינדער, פון וועלכע א גרויסער טייל קומט אין שול ממש אָן עסן.

...אייער שטיצע האט טאקע מער א מאָראלישן ווערט. אוודאי האָט אויך די סומע א גרויסע באדייטונג, ווייל די אלע שוועריקייטן מיט וועלכע מיר באגעגענען זיך אין אונדזער ארבעט, זענען דאָך פון מאטעריעלן כאראקטער. אָבער זיכער איז גרעסער דער מאָראלישער ווערט פון אייער הילף, ווייל שטיצנדיק זיך אויך אויף דעם בריוו וועלכן איר האט מיט א יאָר צוריק געשריבן צום ה' מאנדלקערן, האָבן מיר אין אייך אויסגעפונען א פריינד מיט א פילבאר הארץ פאר אונדזערע נויטן און א טיפע פארשטענדעניש פאר דער שול בכלל און פאר אונדזער שטעטל בפרט. דעריבער ווילן מיר האָפן, אז איר וועט מיט אלע אייערע כוחות און השפעה מיטווירקן, אז אייער שטיצע פאר דער שול זאָל זיין א באדייטנדיקע.

אין שווערע באדינגונגען קומט אויס אויסצוהאלטן די שול. אין א ים פון רדיפות און פארפאָלגונגען, פון אָנפאלן און באָיקאָטן — איז אונדז געלונגען ביז היינט צו דערהאלטן די שול, וועלכע דינט פאר א מקום-מקלט פאר אונדזערע קינדערלעך. דאָרט באקומען זיי א מוסטערהאפטע לערע און דערציונג. די אינסטיטוציע, וועלכע איז די צווייטע היים פאר איבער הונדערט קינדער פון אייער געבוירן-שטעטל, ראנגלט זיך מיט די לעצטע כוחות פאר עקזיסטענץ. די פאראָרעמונג פון די ברייטסטע מאסן, דערלויבט זיי נישט צו צאָלן א געהעריקן שכר-לימוד. דער גרעסטער טייל פון די אָרעמע קינדער באזוכט די שול אינגאנצן אומזיסט, און צוליב דעם איז אונדזער לאגע א שווערע, ווייל אויסער געהאלט פּ.ג.ר די לערער, מוז מען צאָלן דירה-געלט און באהייצונג. מיטן אָנהייב פון נייעם שול-יאָר, זענען צוגעקומען נאָך קינדער פון די אָרעמסטע שיכטן. עס שטייט פאר אונדז איינע פון די דערהויבנסטע אויפגאבן: דערמעגלעכן, כאָטש אין א מינימאלער מאָס, די באשפייזונג פון די קינדער, ספּעציעל אין ווינטער. דעריבער איז אייער

הייליקער חוב צו העלפן די דאָזיקע אָרעמע קינדער. דאָס איז דער אמת און ווײ-געשריי פון אייערע נויט-ליידנדע ברידער. די שול איז דער איינציקער ליכטשטראַל און האָפענונג אין אונדזער פארחושכטן לעבן.
מיר ווילן דעריבער האָפן, אז מיטן פולן באוווסטזיין און פאראַנטוואָרטלעכקייט פאר דעם גורל פון אייערע פארפאַלגטע און נויט-באדערפטיקע ברידער, וועט איר אונדז דערמעגלעכן אויסצוהאלטן די שול, ווי אויך אדורכפירן באשפייזונג פאר די אָרעמסטע קינדער.

...שוין 8 יאָר עקזיסטירט ביי אונדז די שול — און אין אלע צייטן זענען די מאטעריעלע נויטן געווען גרויס. מיר אָבער האָבן ביזן לעצטן יאָר נישט געוווענדעט זיך צו אייך נאָך שטיצע, ווייל אונדזער איינשטעלונג איז אַן אנדערע, ווי פון אנדערע אינסטיטוציעס. עס שטעקט אין דעם עטוואָס פון יוגנטלעכן רעוואָלט. מיר האָבן געוואָלט ווייזן, אז אַן אונטערנעמונג וועלכע טראָגט אין זיך א לעבעדיקן קערן, איז אימשטאנד אליין זיך אויסצוהאלטן. ליידער, די שווערע עקאָנאָמישע לאגע אין וועלכער מיר געפינען זיך, האט גובר געווען די דאזיקע רעוואָלוציאָנערע איינשטעלונג.

ביי אונדז, למשל, איז געווען א טראדיציע, יעדן ענדע שול-יאָר צו פראָקלאמירן א געלט-אקציע, אויף וועלכע די געזעלשאפט האָט זיך שטענדיק ווארעם אפגערופן און מיט סימפאטיע און אפטמאל אונדז געשטיצט איבער די מעגלעכקייטן. אָבער היינט האבן מיר נישט געקאָנט אונטערנעמען קיין געלט-זאמלונג. איצט שטייט פאַר די סכנה, אז אויב, חלילה, ס'וועט נישט קומען אייער באלדיקע שטיצע, וועט די שול צום קומענדיקן שול-יאָר נישט קאָנען אפילו אנהייבן איר אַרבעט. וועגן דעם טאקע שרייבן מיר צו אלע אונדזערע לאנדסלייט.

מיר ווילן האָפן, אז איר וועט דעם עניין נעמען אזוי ערנסט, ווי די לאגע איז פאקטיש. גלויבט אונדז, אז דער בריוו איז געשריבן מיטן בלוט פון מענטשן, וואָס האָבן נישט בלויז מאטעריעל געלייסטעט א סך פאר דער שול, נאָר אויך נישט איין שלאָפלאָזע נאכט געווידמעט דער טעטיקייט פאר דער שול. נישט איינמאָל איז מען אויך אויסגעשטאנען מאָראלישע באליידיקונג. אבער דאך איז אונדזער מוט נישט געבראָכן. מיר בעטן נאָר ביי אייך, אין דער דאָזיקער ערנסטער שעה, א ביסעלע אָנשטערענג פאר דער זאך.

חשובע פריינד,

מיר האָבן מיט א צייט צוריק זיך געווענדעט צו אייך מיט א הייסער ביטע וועגן שטיצע פאר דער ארטיקער "תרבות"-שול. מיר זענען געווען זיכער אז איר וועט זיך אויף אונדזער ווענדונג אפרופן מיט א געהעריקער שטיצע, לויט אייערע מעגלעכקייטן. מיר האָבן זיך נישט פאַרגעשטעלט, אז איר זאָלט בלייבן אזוי גלייכגילטיק אויף א רוף פון אן אינסטיטוציע, וועלכע איז געבויט געווארן דורך אייערע ברידער מיט אזוי פיל אידעאליזם און מסירות-נפש, און וועלכע ראנגלט זיך איצט מיט די לעצטע כוחות פאר איר עקזיסטענץ.

אין אונדזערע פאָריקע בריוו האָבן מיר געפרוווט אייך אלץ אויפקלערן די וויכטיקייט פון דער אינסטיטוציע ספעציעל אין דער צייט ווען דער אנטיסעמיטיזם בושעוועט מיט אזא ברוטאלער קראפט, און יעדער צוזאמענטרעף פון ייד און קריסט איז געווארן כמעט אוממעגלעך. און ספעציעל אוממעגלעך איז עס געווארן פאר אונדזערע קליינע קינדער. עס קאָנען דערויף עדות זאגן די מאנטרעאלער לאנדסלייט וועלכע זענען די לעצטע צייט געקומען אין קאנאדע, הגם די לאגע דאָ ביי אונדז ווערט אומדערטרעגלעכער פון טאג צו טאג. מיר האָבן דעריבער געהאָפט, אז איר וועט זיך מיט א ווארעם ברידערלעך הארץ אָפּרופן אויף אונדזער רוף. און צום סוף זענען מיר אינגאנצן געבליבן אָן אן ענטפער.

אונדזער איצטיקע ווענדונג איז, אָן שום איבערטרייבונג, א ס.אָ.ס.-רוף פון אן אינסטיטוציע וועלכע קעמפט ממש מיט די לעצטע כוחות פאר איר עקזיסטענץ. קומט נישט אייער ווארעמער אפרוף אין דער צייט, איז די שול אויסגעשטעלט, חלילה, אויף אונטערגאנג. אייערס א קליינע אָנשטערענגונג קאָן אייך באפרייען פון א שרעקלעכן געוויסנסביסן אז איר האט דערלאזט צום חורבן פון א שול וועלכע איז פון אומגעהויער וויכטיקער באדייטונג פאר אייער גאנצער היימאט-שטאָט, און פאר די קליינע קינדער בפרט. אין צייט פון א סכנה ראטעוועט מען קודם-כל די קליינע קינדער. דער גורל פון דער שול ליגט איצט אין אייערע הענט.

...מיר האָבן אין אָנהייב, מיט 10 יאָר צוריק, געהאט נישט ווייניק קעגנערס. אָבער היינט זענען די זעלבע "קעגנערס" צופרידן, ווען זיי האבן א היים און א שול פאר זייערע קינדער. אזוי איז דאָס לעבן. דער ניצחון איז שטענדיק אויף דער זייט פון די, וואָס האנדלען מוטיק און ענערגיש. איר, און די אלע וואָס פארטרעטן די זעלבע מיינונג, וועלן אוודאי גלייך אָנהויבן א זאמלונג, כדי די שול צו ראטעווען. דאָס מוז געשען אין די חדשים אפריל און מאי. דערנאָך קאָן זיין צו שפעט. אייער וווּנטועלער דערפאָלג פאר דער שול מיט אירע הונדערט קינדער, וועלכע געפינען דאָ זייער היים, בילדונג און דערציונג, און פאר די אלע וואָס ווארטן אז זיי זאלן אין שול אנקומען, האָט א ברירה צו זיין א פארשפעטיקטער, אויב די הילף וועט נישט קומען צו דער צייט...

אברהמקע פרייבערג

דער חינוך אין דעם היים – נישט צום פארגעסן / בעלא רייכערט (גאָלדמאַן)

אונדזער שטוב איז געווען א רעליגיעזע. דער פאָטער האָט שטרענג אָפּגעהיטן, אז אלץ זאָל זיך פירן לויטן יידישן דין. פארשטייט זיך, אז מיר, די קינדער, זענען צוליב דעם געווען שטארק באגרענעצט צו קומען אין אן אָרגאניזאציע, אָדער גיין אויף א טעאטער-פאָרשטעלונג, צי בכלל פארברענגען אויסער דער היים. פון דעסטוועגן דערמאָן איך מיט א סך בענקשאפט דאָס אָרט ווו מ'איז געבוירן און אויסגעוואקסן.
באזונדערס געדענקט זיך גוט די שבתים און יום-טובים, הגם איך האָב זיך דערווייטערט פון דעם לעבנס-שטייגער.

געווען ביי מיר אן אינערלעכער דראנג ארויסצורייסן זיך פון דער סביבה, הגם מיר האָט גאָרנישט געפעלט אין שטוב — ווייל ס'איז באמת געווען א שיינע שטוב. ווי נאָר כ'האָב געענדיקט די שול, האָט זיך אלץ אין מיר געבונטעוועט קעגן דעם טאָג-טעגלעכ׳ אויפשטיין אין דער פרי, ארייננגיין אין געוועלב פון די עלטערן, צוהעלפן זיי אין מסחר, אָדער אויפרוימען די וווינונג. וועגן ווייטער לערנען, האָט נישט געקענט זיין קיין רייד

איז מען אוועק זיך לערנען שניידעריי. אָבער אויך דאָס האָב איך נישט געמיינט. מעגלעך, אז כ'בין צו פרי פארכאפט געוואָרן מיטן ציוניסטישן געדאַנק. בעצם, איז אונדזער גאנצע שטוב מענטשן געווען ציוניסטיש געשטימט, אויסער מיין גאָ זעליקער פאָטער. די קינדער האָבן מיט התלהבות געזאמלט געלט פארן קרן קיימת און די וויס-בלויע פושקע איז אויך געהאָנגען ביי אונדז אין דער היים. פון דעסטוועגן, אז ס'איז געוואָרן אקטועל דער עניין פון קויפן א שטיקל באָדן אין ארץ-ישראל, איז מיין פאָטער געווען פון די ערשטע קונים, הגם ער האָט באלאנגט צו דער אָרטאָדאָקסישער אגודת ישראל און מיר פארבאָטן איבערצוטרעטן די שוועל פון א ציוניסטישע אָרגאניזאציע, וועלכע האָט געפירט א גאנץ וויכטיקע טעטיקייט אין שטעטל.

נאָר איך האָב נישט איינמאָל געפרעגט: ווי קאָן עקזיסטירן אן אָרגאניזאציע, אז זי האָט נישט ביי זיך קיין יוגנט? ביז ס'איז ווי פון הימל אראָפּגעפאלן שמואל בלומענקראנץ. איך באנוץ דעם אויסדרוק, ווייל כ'ווייס נישט פון וואנען ער איז געקומען. אָבער א דאנק אים איז געשאפן געוואָרן אין ראַכיוו דער "החלוץ" און דער "החלוץ הצעיר". די דאָזיקע באוועגונג איז מיר שטארק געפעלן געוואָרן — און איך מיט מיינע נאָענטע חברטעס און חברים זענען געווען כמעט פון די ערשטע זיך אָנצושליסן אין דער אָרגאניזאציע. נאָכן אָפּזיין דאָרט א יאָר צייט, זענען די ערשטע געפאָרן אויף הכשרה לייבטשע און ישעיהו פישמאן און ישעיהו קראמער. נאָך זיי איז געקומען די ריי אויף די מיידלעך, וואָס זענען געווען באזונדערס אקטיוו אין דער אָרגאניזאציע.

דער ערשטער עפנטלעכער ארויסטריט פון "החלוץ הצעיר" איז געווען די ל"ג בעמר פייערונג. איך האָב באדארפט קומען צום זאמלפונקט, ווי די אנדערע מיטגלידער, אָנגעטאָן אין א גראָער בלוזע און רויטן קראוואט. נאָר דעם קראוואט האָב איך מורא געהאט אָנצוטאָן אין שטוב, דער טאטע זאָל אים נישט זען — און אים פארבינדן ערשט אויפן גאס. קומענדיק א היים, האָב איך פארגעסן אויסצוטאָן דעם קראוואט — האָט דער טאטע אים אראָפּגעריסן פון מיר און דערביי דערלאנגט עטלעכע קלעפּ. איך האָב נישט געהאט דערפאר קיין פארדרוס. איך האָב פארשטאנען, אז לויט זיין אמונה און אויפפאסונג, איז דער טאטע אפשר גערעכט...

שפעטער איז אין שטעטל אנטשטאנען אן אָרגאניזאציע פאר רעליגיעזע מיידלעך — "בית יעקב". האט דער טאטע פארלאנגט, אז איך זאל זיך דאָרט פארשרייבן. אלע מיינע טענות, אז אין "החלוץ" זענען פאראן מיינע חברטעס און כ'וויל זיך געפונען אין זייער געזעלשאפט — האָבן דעם טאטן נישט איבערצייגט. זיין ענטפער איז געווען, אז אויך אין "בית יעקב" וועל איך האָבן חבֵרטעס און אז אין "החלוץ" "וואקסן אויס שיקסעס... דאָרט איז הפקר". איך דערקלער דעם טאטן, אז אויב מען וויל זיך

פירן אָרנטלעך, לאָזט זיך דאָס טאָן אין אלע אָרגאניזאציעס, ווייל דאָס וויכטיקסטע: "זאָלסט נישט האָבן פון מיר קיין חרפות און בזיונות" — און אים געגעבן דאָס וואָרט, אז כ'וועל נישט פארגעסן וואָס ער האָט אונדז געלערנט.

אויך היינט בין איך זיכער, אז דעם חינוך פון דער היים — וועל איך נישט פארגעסן...

"החלוץ" מיינט — הכשרה און עליה / זאב ניצן

איך בין אויפגעוואָקסן און דערצויגן געוואָרן אין אונדזער שטעטל. מיין בילדונג האָב איך באקומען אין חדר, דערנאָך אין א מאָדערניזירטן חדר "בית יעקב" און שפעטער — אין זעקס קלאסן פון דער פוילישער שול. מיינע עלטערן האָבן זיך מפרנס געווען פון האנדל. ס'איז קוים געווען אויף חיונה. ווי דער עלטסטער זון, האָב איך געהאָלפן דעם טאטן, ווי אויך אין די שטוב-ארבעטן. נאָר די אלע באשעפטיקונגען האָב איך פון דער פריסטער יוגנט אָן נישט ליב געהאט. אויב כ'האָב געוואָלט זיין א סוחר, איז נישט געווען קיין אָרט ווו צו געפינען פאר מיר ארבעט, דעריבער האָב איך אָנגעהויבן זיך לערנען שטעפעריי ביי אהרון גאָלדמאן. נאָר ס'איז מיר ניט געגאנגען, האָב איך איבערגעריסן די לערע. אין יענער צייט איז אין יידישן ישוב אין שטעטל פאָרגעקומען א ווענדפונקט, וועלכער האָט ממש געראטעוועט צענדליקער יוגנטלעכע פון ליידיקגייעריי און בטלנות, א דאנק דער גרינדונג פון שמואל ניצן (בלומענקראנץ) די צוויי אָרגאניזאציעס: "החלוץ הצעיר" און "החלוץ", אין יאָר 1929 און 1930. דער בעסערער טייל פון דער יידישער יוגנט האָט זיך אָנגעשלאָסן אין די אָרגאניזאציעס, וועלכע איז צומערשט אָנגעפירט געוואָרן פון דער יידישער באפעלקערונג און אָנגעהויבן פירן א קולטור-טעטיקייט, געלערנט די העברעישע שפראך און געזאמלט געלט פארן קרן קיימת לישראל. אָבער די עיקרדיקסטע ארבעט איז געווען: צוגרייטן חלוצים צו עליה קיין ארץ-ישראל.

חברים פון "צעירי-ציון" אין ט"ו בשבט, 1920
הסתדרות "צעירי ציון" בט"ו בשבט תר"פ
The "Ze'irei Zion" Organization, Tu Bishvat, 5680

דער דאָזיקער וועג איז ניט געווען באַצירט מיט בלומען. אין דער ערשטער ריי האָט מען זיך אָנגעטראָפן אויף א קעגנערשאַפט מצד די עלטערן. ווי לאָזט מען דאָס קינדער זאָלן אַוועק אויף אַזעלכע וועגן, וועלכע זענען נישט אין איינקלאַנג מיט דער יידישער רעליגיע און טראַדיציע? ווי קומט עס, אַז יינגלעך מיט מיידלעך זאָלן זיך צונויפקומען צוזאַמען? נישט איין מאָל האָט פּאַסירט, אַז בייזע עלטערן האָבן געהאַקט שויבן אין לאָקאַל פון "החלוץ". אבער אויך דאָס האָט זיי ניט געהאָלפן.

איך דערמאָן זיך אָן עפּיזאָד פון א שבתדיקן אויספלוג און צוזאַמענטרעף מיט דער שכנותדיקער אָרגאַניזאַציע פון שטעטל זאַווייכאָסט.

מיר זענען געגאַנגען צופוס א מרחק פון א 12 קילאָמעטער. גראָד יידישע קאָמוניסטן (די א.ג. "רויטע") האָבן פאַרמסרט, אַז זיי האָבן אונדז געזען פאָרן אויף פורן, ווייל זיי האָבן געהאַט אַן אינטערעס אונטערצוהעצן די עלטערן קעגן אונדז. צום באַדויערן, האָבן אונדזערע טאַטעס און מאַמעס געגלויבט די מוסרים. איך געדענק, אַז מיין פאָטער ז"ל האָט מיך דערפאַר מכבד געווען מיט עטלעכע קלעפּ, וואָס האָט גורם געווען דערצו, אַז איך בין אַוועק פון שטוב אויף א 3 וואָכן, אויף דער זומער-קאָלאָניע וואָס איז פאָרגעקומען אין יוזעפאָוו. ערשט נאָך דעם ווי כ'האָב באַקומען בריוו פון דער היים, אַז די עלטערן זענען גרייט מיר מוחל צו זיין און וועלן מיר ניט שטערן צו גיין מיין וועג (איך בין דעמאָלט אַלט געווען 15 יאָר!), האָב איך זיך אומגעקערט צו טאַטע-מאַמע. איך מוז אונטערשטרייכן, אַז די מאַמע ע"ה האָט גראָד געהאַלטן מיט מיר און געהאָלפן אין דעם ויכוח מיטן טאַטן. (בעצם, האָט אויך ער נישט געמיינט קיין שלעכטס). סוף-כל-סוף איז אים שווער געווען צו באַפרייען זיך פון א לעבנס-שטייגער, וועלכער איז געווען איינגעוואָרצלט אין משך פון א סך דורות. אונדזערע עלטערן האָבן נישט געגלויבט אין ציוניזם, הגם זיי האָבן יעדן טאָג מתפלל געווען: "ותחזינה עינינו בשובך לציון"... אָדער: "לשנה הבאה בירושלים"... נאָר ווי אַזוי קומען קיין ציון און ירושלים — האָבן זיי נישט געוווּסט דעם וועג.

אין עלטער פון 18 יאָר פאַרלאָז איך דאָס שטעטל. אין נאָוועמבער 1933 קום איך אָן אין דעם הכשרה-פונקט אין קרינקי, א 70 קילאָמעטער פון ביאַליסטאָק. דאָס איז געווען א ברויזנדיק שטעטל, א דאַנק דער אַקטיווער ציוניסטישער טעטיקייט דאָרט. א גאָר אַנדערע וועלט ווי אונדזער ראַכיוו. אין קרינקי האָט זיך געפונען א העברעישע גימנאַזיע "תרבות". דער רוב יידן אין שטעטל האָט זיך מפרנס געווען פון גאַרבעריי. אין יעדער דריטער שטוב איז געווען א פּרימיטיווער וואַרשטאַט צו באַאַרבעטן לעדער. הגם עס זענען אויך געווען אייניקע גרויסע אונטערנעמונגען, זענען מיר געווען דער עיקר באַשעפטיקט ביי די "באַראַבאַנען", ד"ה — מיט די הענט געדרייט ריזיקע פעסער, אין וועלכע עס האָט זיך געפונען די לעדער צום באַאַרבעטן מיט א כימישן שטאָף. נאָך 200 שעה, נעמט מען אַרויס די לעדער, מען שווענקט זי מיט א צווייטן, שאַרפן מאַטעריאַל און דערנאָך גייט א ווייטערדיקע באַאַרבייטונג מיט די הענט. די אַרבעט איז געווען א שווערע, א נישט-אָנגענעמע, דער עיקר צוליב די שלעכטע ריחות.

פופצן הכשרה-גרופּן האָט געציילט דער ביאַליסטאָקער צענטער, וואָס האָט זיך גערופן "תל-חי". אויך אונדזער גרופּע האָט באַלאַנגט צו דעם צענטער. יעדע פלוגה האָט געציילט פון 50 ביז 60 חברים און חברות. איך בין געווען אויף הכשרה פיר און א האַלב יאָר, דערפון גאַנצע 3 יאָר אין קרינקי. אייניקע חברים האָבן פאַרלאָזט די קליינע הכשרה-פונקטן און זיך אומגעקערט א היים, צוליב דער שוואַכער פּערספּעקטיוו צו קענען עולה זיין. זיי האָבן זיך אַנטוישט און פאַרלאָזט. אין יעדער גרופּע איז פאַרבליבן א קליינע צאָל חברים. האָט מען די פאַרבליבענע קאָנצענטרירט אין ביאַליסטאָק, וווּ מיר זענען פאַרבליבן א 150 חלוצים. דאָס איז געשען אין יאָר 1934-5. אין יאָר 1936 בין אויך איך אַריבער קיין ביאַליסטאָק, ווו כ'בין געווען א יאָר צייט און אפילו באַקומען דעם אמט פון אינקאַסענט, וואָס האָט פאַקטיש געמיינט: קאַסירער.

אין ביאליסטאָק האָבן זיך געפונען א סך טעקסטיל־פאבריקן, וועלכע האָבן באשעפטיקט טויזנטער ארבעטער. איין מאָל איז אויסגעבראָכן אן אַלגעמיינער שטרייק, וועלכער האָט זיך געצויגן א 3—4 חדשים. אונדזערע חברים האָבן נישט געארבעט, דאקעגן די חברות זענען געווען באשעפטיקט אין יידישע היימען ביי הויז־ארבעט. צוליב דער אויפגעצוווּנגענער ארבעטלאזיקייט אין ביאליסטאָק, האָט מען אונדז געשיקט אין אנדערע ערטער. אויף מיר איז געפאלן דער גורל צו זיין אין פינסק, וו ס'האָט פונקציאָנירט דער חלוצישער צענטער "אחים". נאָכן אָפּזיין אין יענער שטאָט א האלב יאָר, בין איך באשטעטיקט געוואָרן עולה צו זיין.

נאָך פיר און א האלב יאָר, בין איך געפאָרן אהיים, כדי זיך גרייטן צו דער עליה. נאָך 2 חדשים, האָב איך באקומען א בריוו פון דער צענטראלע אין בּאראנאָוויטש, אונטערגעשריבן פון אברהם ברום (איצט — גענעראל־סעקרעטאר פונעם פארבאנד פון דער קיבוצישער באוועגונג, א חבר אין קיבוץ שפיים), וואָס האָט געשריבן, אז כ'זאָל קומען קיין בּאראנאָוויטש "אין א זייער וויכטיקן ענין". כ'האָב פארשטאנען, אז דאָס האָט שייכות צו מיין עליה. נאָר אזוי ווי דער מרחק אהין איז געווען א ווייטער, א 700 קילאָמעטער, האָב איך נישט געהאט צו קויפן א באַן־בילעט אהין־און־צוריק, איז מיין ענטפער געווען, אז איך קום קיין בּאראנאָוויטש מיטן גאנצן באגאזש. קיין סך האָב איך נישט געהאט צו נעמען: א קליינעם טשעמאָדאַן. 2 טעג האָט געדויערט מיין נסיעה קיין בּאראנאָוויטש, וו כ'האָב באקומען דעם סערטיפיקאט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. דאָס איז געשען אין חודש מערץ 1938.

דערווייל האָב איך געמוזט זיין באשעפטיקט ביי פארשידענע ארבעטן אין בּאראנאָוויטשער קיבוץ און ווארטן אויף דער עליה. דערנאָך האָט מען מיר צו וויסן געגעבן, אז מיין עליה וועט זיין אן אומלעגאלע. מיין פרייד איז געווען גרויס, ענדלעך זיך דערווארט! מיר זענען אװעק קיין ווארשע, אין דער צענטראלע פון "החלוץ", צו אָרגאניזירן די גרופּע. נאָכן איינצאָלן 150 זלאָטיס, האָט מען ביי מיר געפאָדערט א צוגאָב פון נאָך 50 זלאָטיס. איך האָב געשריבן א היים און געבעטן די סומע, נאָר צום באדויערן, זענען די עלטערן נישט געווען אימשטאנד צו באצאָלן. מיין חבר יצחק בן־נון (פישמאן) איז צופעליק געווען ביי אונדז, ווען דער בריוו איז אָנגעקומען און ער האָט שוין געזאָרגט דערפאר צו באקומען די סומע. ווי אזוי דאָס איז אים געלונגען — ווייס איך נישט. דאָס געלט איז אָנגעקומען צו דער צייט.

ערב פסח 1938 האָבן מיר פארלאָזט ווארשע און ווי "טוריסטן" געפאָרן מיטן באַן ביז גריכנלאנד, דורך טשעכאָסלאָוואקיי, אונגארן און יוגאָסלאוויע. אין גריכנלאנד זענען מיר איינגעשטיגן אויף דער שיף. מען האָט געשמועסט, אז דאָס איז דער אָנהייב פון דער "עליה ב'". איך האָב געהערט צו די ערשטע עולים פון דער קאטעגאָריע אומלעגאלער עליה.

אן ערך 8 שעה האָבן מיר זיך ארומגעדרייט אין אטען ווי "טוריסטן". דערנאָך זענען מיר אָפּגעפאָרן אין פּאָרט פּירעאוס, וו 80 עולים זענען אויפגעשטיגן אויף א קליינער שיף, וועלכע איז געווען באשטימט צו טראנספּאָרטירן בהמות. קיין בעטן זענען דאָרט נישט געווען. מיר זענען געשלאָפן אויף שטרוי־זעק, וועלכע מ'האָט גערופן מאטראצן. ווי נאָר מיר האָבן פארלאָזט דעם פּאָרט, האָט דער ים זיך צעשטורעמט און אונדזער שיף האָט נישט געקענט ממשיך זיין. אזוי ווי מיר זענען געווען נישט ווייט פון ברעג, האָט מען זיך צוריקגעקערט און געווארט ביז דער שטורעם וועט פאָריבער.

קיין ארץ־ישראל זענען מיר אָנגעקומען אנטקעגן דעם ברעג פון נתניה. מיר האָבן געמוזט ווארטן אויף א סיגנאל פון ברעג, ווייל די ענגלענדער האָבן צו יענער צייט באוואכט די ברעגעס פון ים כדי צו באקעמפן די אומלעגאלע עליה. ביז צום לאַנדן, האָבן מיר געבלאָנדזשעט אויפן ים א 20 שעה. ערשט ביינאכט איז מען געקומען צו אונדזער שיף. מיט קליינע שיפלעך האָט מען אונדז ארויסגעזעצט אויפן ברעג און פונאנדערגעשיקט אין אייניקע קיבוצים.

פון די אָרגאַניזאַטאָרן געדענק איך לוי שווארץ, פון דער "החלוץ"-צענטראַלע, איצט אין קיבוץ רמת הכובש. ער האָט באַגלייט אונדזער גרופּע, די 80 יינגלעך און מיידלעך פון פאַרשידענע חלוצישע הכשרה-פּונקטן אין פּוילן, וואָס האָבן געהערט צום קיבוץ המאוחד.

איך בין זייער באַאיינדרוקט געוואָרן פון דער אַקציע פון אַראָפּנעמען אונדז פון דער שיף, וועלכע עס האָט אַדורכגעפירט אַ גרופּע חברים פון "הפועל". מיך האָט מען געשיקט קיין רעננה, אין דער "קבוצת החוגים", וואָס איז דערנאָך צוגעטרעטן צום קיבוץ מעוז חיים. אין רעננה בין איך ניט געווען אַ לאַנגע צייט. מיך האָט מען געשיקט אויף דרויסנדיקער אַרבעט, ביי דער צפונדיקער פאַרצאַמונג (אַ דריי חדשים); ביים וויינטרויבן אַראָפּנעמען אין זכרון יעקב, דערנאָך אין קיבוץ בית אלפא און אין סדום. פון 1940 געפין איך זיך אין קיבוץ מעוז חיים און בין ביז היינט-צו-טאָג באַשעפטיקט אַלס פישער. אין מעוז חיים זענען אונדז געבוירן געוואָרן דריי טעכטער. צוויי פון זיי זענען שוין געהייראַטע און אונדז געבראַכט אייניקלעך.

געהאָלפן אַ חבר עולה צו זיין / יצחק בן-נון

אין פרילינג 1938 בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי און ביזן אַוועקגיין אין מיליטער-דינסט, בין איך אַ געוויסע צייט געווען ביי די עלטערן אין דער היים. צוליב מאַנגל אין סערטיפיקאַטן, האָבן פיל חברים פון די הכשרה-פּונקטן פאַרלאָזט די באַוועגונג. דאַקעגן די וואָס האָבן זיך ניט מייאש

אויף אַ כינוס פון די מדריכים פון "החלוץ הצעיר" אין ראַדאָם, 1934
בכינוס מדריכי "החלוץ הצעיר", ראדום 1934
Counselors Conference, Radom, December 7-10, 1934

געוועז, זענען געבליבן אויף הכשרה נאָך עטלעכע יאָר, ביז עס האָט זיך אָנגעהויבן די עליה ב׳, וועלכע איז געפירט געוואָרן אין שטרענגער קאָנספּיראַציע, כדי נישט אדורכפאלן מיט דער אקציע פון ברענגען חלוצים קיין ארץ-ישראל. איך, האָבנדיק ביי זיך דעם מאָביליזאציע-רוף אין דער ארמיי, האָב נישט געהאט וואָס צו טראכטן וועגן עליה. אָבער די חברים אויף הכשרה האָבן טאָג-טעגלעך געווארט אויף זייער ריי. אונדזער חבר זאב ניצן, וואָס האָט זיך צו יענער צייט געפונען אינעם הכשרה-קיבוץ ״תל-חי״ אין ביאַליסטאָק, האָט באקומען די באשטעטיקונג עולה צו זיין און זיך גענייטיקט אין א סומע פון עטלעכע הונדערט זלאָטיס. ער האָט וועגן דעם דעפּעשירט צו די עלטערן. מיר האָבן געוווסט, אז אין א קורצער צייט וועט זיי נישט געלונגען צו שאפן די נייטיקע סומע. ווי א פריינד, האָב איך געוואָלט העלפן, כדי דערמעגלעכן א חבר עולה צו זיין. זיין פעטער, זעליג פליישער ז׳ ל, וואָס איז געווען נאָענט צו געלט-ענייִנים, ווי דער לייטער פון א באנק, האָב איך אים דערציילט די געשיכטע און געוואָרנט, אז זאב איז אין געפאר צו פארבלייבן אין פוילן, אויב ער באקומט נישט דאָס געלט. ר׳ זעליג, א פרומער ייד, האָט א ווײַלע זיך פארטראכט, ווייל ס׳איז געווען פרייטיק פאר ליכט-בענטשן — און איז אוועק אין באנק און תיכף איבערגעשיקט טעלעגראפיש די געפאָדערטע סומע.

פרוּוון צו אָרגאניזירן די יוגנט / דניאל פרייבערג

אין אָנהייב פון די צוואנציקער יאָרן, ווען אין שטעטל איז געקומען א געוויסער ערדפרוכט, א יונגער בחור פון צויזמיר, איז געמאכט געוואָרן דער ערשטער פרווו צו גרינדן אן אָרגאניזאציע פון ״השומר הצעיר״.

זומער-קאלאניע פון ״דרור״ אין קאמעטש, גאליציע, 1923
מושבת ״דרור״ בגליציה, קוסמץ׳, 1933

The "Dror" colony, in Kosmatch, August 1933

אים איז געלונגען צו גרופּירן ארום זיך אייניקע מיידלעך פון בעל-הביתישע היימען, הגם ס'איז נאָך נישט געווען קיין אייגענער לאָקאַל פאַר א נאָרמאַלער טעטיקייט. איז מען יעדן שבת נאָכמיטאָג זיך צונויפגעקומען אין איינעם פון די נאָענטסטע וועלדלעך, ווו מען האָט זיך פאַרנומען מיט סקויטישע איבונגען, געפירט שמועסן און פאַרגעלייענט א דערציילונג פון א בוך, ארום וועלכער ס'האָט זיך אנטוויקלט א מיינונג-אויסטויש. מיר, די אונטערוואקסנדיקע ייִנגלעך אין שטעטל, פלעגן מיט נייגיר נאָכלויפן נאָך די מיידלעך אין וועלדל און בלייבן דאָרט די גאנצע צייט פון זייער צוזאמענטרעף. ערדפּרוכט האט נישט ארויסגעוויזן קיין שום אינטערעס צו די נאָכלויפנדיקע ייִנגלעך, וואָס איז, אגב, אויסגעטייטשט געוואָרן אויף פארשידענע אופנים.

די דאָזיקע טעטיקייט האָט פאָרלויפיק נישט געהאט איר אָרגאַניזאַציאָנעלן אויסדרוק און דער גאנצער ענין האָט אויך לאנג נישט געדויערט. אויב כ'האָב נישט קיין טעות, איז נאָך איין זומער דער בחור אוועק פון שטעטל — און די מיידלעך זענען געבליבן ווי פאַריתומט.

עטלעכע יאָר איז ראַכיוו געווען אָן וועלכער ס'איז יוגנט-באַוועגונג, ביז אינמיטן די צוואַנציקער יאָרן, איז געקומען דודטשע ווײַנשטאָק, דער עלטסטער זון פון שמואל און גיטעלע, פון די אָנגעזעענסטע משפחות. אין זיינע יוגנט-יאָרן האָט זיך דודטשע נישט אויסגעצייכנט ספּעציעל אויף וועלכן ס'איז געביט, נאָר אָט האָט ער זיך א נעם געטאָן צו אָרגאַניזירן א "החלוץ"-אָרגאַניזאַציע. איידער ער איז געוואָרן מיליטער-פליכטיק, איז ער אוועק צו זיינעם א פעטער אין קראָקע און דאָרט געלערנט אין א ישיבה, נאָר גלייכצייטיק זיך דערנענטערט צו דער רעליגיעז-חלוצישער באַוועגונג "בני עקיבא". אומקערנדיק זיך אין שטעטל, האָט ער געהאלטן, אז אויך דאָ איז נייטיק אויפצושטעלן אַן אָרגאַניזאַציע אויפן מוסטער פון "בני עקיבא".

אויף א געוויסן אָוונט האָט ער אונדז, א גרופּע יוגנטלעכע, גערופן צו טרעפן זיך אין שילהויף. צוליב וואָס ער רופט אונדז — האָט קיינער נישט געוווּסט. דאָך זענען זיך צוזאמען געקומען עטלעכע צענדליק יונגעלייט (איך — צווישן זיי) און דודטשע האָט פאַר אונדז געשילדערט די לאַגע אין שטעטל, די ייִדישע אָרעמקייט, און ווי עס זעט אויס ביי דער אָרטיקער יוגנט, איר ארבעטלאָזיקייט און די ממש האָפענונגלאָזע אויסזיכטן אויף דער צוקונפט. אָבער דודטשע האָט אויף דעם אלעמען אַן אויסוועג: **ארץ-ישראל**! דאָרט איז די איינציקע רעטונג. נאָר ארץ-ישראל פאָדערט ארבעט — און יוגנטלעכע אָן א פאַך אין האנט, מוזן זיך ווי געהעריק גרייטן צו פיזישער ארבעט, צו פּראָדוקטיוויזאַציע. די הכשרה-קיבוצים אין פּוילן דערפילן די דאָזיקע אויפגאַבע — און מיר דאָ, אין ראַכיוו, האָבן די אַנטשפּרעכיקע באַדינגונגען צו אָרגאַניזירן ביי זיך א הכשרה-פּונקט.

נאָך דודטשעס ארייַנפיר, איז פאָרגעקומען אַן אינטערעסאַנטער שמועס. חברים האָבן ארויסגעברענגט די פאַרשידענע שוועריקייטן פון אָרגאַניזירן דעם הכשרה-פּונקט, וואָס אויב דער פּרווו וועט דורכפאַלן, וועט זיין שווער אפילו אויפצוהאלטן א לאָקאַלע "החלוץ"-אָרגאַניזאַציע. אגב, אויך דודטשע האָט אונטערגעשטראָכן די אלע שוועריקייטן. דאָך איז באַשלאָסן געוואָרן צו ווענדן זיך צו דעם ייִדישן גוט-באַזיצער, דעם אייגנטימער פון ראַכיוווער הויף, יעקב לייב ראָזענבערג, אז ער זאָל באַשעפטיקן ייִדישע **יונגעלייט** וואָס ווילן זיין גרייט צו גיין אויף לאַנדווירטשאַפטלעכער ארבעט.

אזוי ווי יעקב לייב ראַזענבערג האָט געגעבן זיין הסכמה, האָט זיך גלייך געשאַפן א גרופּע, צו וועלכער אויך איך בין צוגעשטאַנען. הגם איך האב שוין א לענגערע צייט געארבעט אין א מיל, האָב איך באַשלאָסן, אז אין די וואָכן ווען כ'בין באַשעפטיקט אין דער נאַכט-שיכט, וועל איך ביי־טאָג ארבעטן אויפן פעלד, צוזאמען מיט דער קבוצה. ס'איז גראָד געווען שניט-צייט, מיר האָבן געהאָלפן צונויפקלייבן און בינדן די אָפּגעשניטענע תבואה, וואָס איז נישט געווען קיין לייכטע ארבעט פאַר יוגנטלעכע, וועלכע זענען נישט געוווינט געווען צו פיזישער ארבעט.

דודטשע האָט אויך אָרגאַניזירט א קורס פאר זעלבשוץ, אָדער ווי ער האָט דאָס גערופן: הגנה. מיר האָבן אדורכגעמאכט איבונגען פון מארשירן, לויפן, ספאָרט, אטאקירן און זיך צוריקציען. נאָר צוליב פארשידענע סיבות, האָט דאָס אלץ לאנג נישט אָנגעהאַלטן, ווייל דער שניט-סעזאָן האָט זיך פארענדיקט און צום גראָבן קארטאָפל איז נאָך געווען לאנג צוווארטן.

דער ספארט-קלוב אין ראכיוו, 1930
מועדון הספורט, 1930
The Sports Club, 1930

די עטלעכע זלאָטעס וועלכע יעדער איינער האָט פארדינט פון דער פעלד-אַרבעט, זענען לכתחילה געווען באשטימט פאר דעם פאָנד צו אָרגאַניזירן דעם "החלוץ" און דינגען א לאָקאל — נאָר דער ענין איז ווי געוואָרן פארגעסן, און מיר האָבן נישט געוווסט וואָס צו טאָן מיטן געלט. צעטיילן דעם פארדינסט צווישן אַלע, האָט זיך נישט געלוינט, ווייל ס'וואָלט פאר יעדן אויסגעקומען א גאָר קליינע סומע. האָבן מיר באשטימט... צו פארטרונקען אלץ אין דער אָרטיקער בירשענק.

די צעפאלונג פון דער גרופע האָט שטארק אנטוישט. אפילו דודטשע האָט אויפגעגעבן דעם געדאנק צו באנייען דעם פרווו און איז געווען פארביטערט פון דער לאגע אין שטעטל בכלל. איך געדענק זיינע א קאָרעספאָנדענץ אין דער ווארשעווער ציוניסטישער טאָג-צייטונג "היינט", אין וועלכער ער שילדערט ראַכיוו אין שווארצע פארבן, מיט א צוגאָב פון אַזא כאראקטעריסטישן זאָג: "דאָס שטעטל שלאָפט ביי פארמאכטע לאָדנס"...

אויפן אָרט פון דער אויפגעלייזטער גרופע, זענען דערנאָך אנטשטאנען אייניקע הכשרה-פונקטן — נאָר פון חלוצים וואָס זענען געקומען פון אנדערע ערטער. א טייל פון זיי זענען אויך געווען באשעפטיקט אין הויף פון יעקב לייב ראָזענבערג און ביי אנדערע שווערע, פיזישע ארבעטן. צום באדויערן, האָט אויך דאָס נישט אָנגעהאלטן צו לאנג — ערשט ביזן מאָמענט פון גרינדן אין ראַכיוו גופא אן אָרגאַניזאַציע פון "החלוץ".

אין די ערשטע חדשים פון 1930 איז פון ווארשע צוריק געקומען אין שטעטל שמואל בלומענקראנץ, וואָס איז אין אָנהייב פון די צוואנציקער יאָרן געווען אן אויטאָדידאקט און איז אוועק אין דער הויפטשטאָט צו דערגאנצן זיינע לימודים, אָבער פון צייט צו צייט באזוכט דאָס שטעטל. נאָר דאָסמאָל איז ער געקומען זיך באזעצן, כדי זיך איינשפאנען אינעם עול פון שאפן סיי דעם "החלוץ" און "החלוץ הצעיר", סיי גרינדן א "תרבות"-שול — אן איניציאטיוו וואָס איז געקומען אין דער ריכטיקער צייט. ווי עס האָט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, האָט ער צו די דאָזיקע אויפגאבן געהאט נישט בלויז א סך גוטן ווילן, נאָר אויך די נייטיקע פעיקייט צו אָרגאניזירן און אָנרעגן אנדערע צו מעשים.

די גרינדונג-פארזאמלונג איז פאָרגעקומען אין איינעם פון די ליידיקע צימערן אין דער מיל פון יאנקעלע טארלער (ליכטענשטיין). א געוויסן פארנאכט האָבן א פאָר צענדליק יוגנטלעכע אויסגעהערט שמואלן וועגן די צילן און אויפגאבן פון דער געפלאנטער אָרגאניזאציע און די התחייבותן וועלכע יעדער מיטגליד דארף נעמען אויף זיך. ס'איז נישט פאָריבער קיין סך צייט פון דעם צוזאמענטרעף — אוןביידע חלוצישע אָרגאניזאציעס זענען געוואָרן א פאקט אין שטעטל, וואָס האָט שפעטער באדייטנדיק זיך אויסגעווירקט אויף דער אנטוויקלונג פון דער אָרטיקער יוגנט און אויך באשטימט זייער גורל.

די טעטיקייט האָט זיך אָנגעהויבן אָן וועלכע ס'איז מאטעריעלע מיטלען. איידער מיר האָבן דערגרייכט אן אייגענעם לאָקאל, האָט מען זיך פארזאמלט אין א ליידיקן צימער פון דער מיל, ווי בעת דער גרינדונג-פארזאמלונג. דאקעגן פרילינג און אין זומער, איז מען יעדן שבת (אויב ס'האָט נישט גערעגנט) פארמיטאָג, ווי אויך נאָכן עסן, אוועק אין איינעם פון די וועלדלעך הינטערן שטעטל און דאָרט געפירט שמועסן אויף פארשידענע טעמעס, דערציילט פונעם לעבן אין די קיבוצים, וועגן די גיבורים פון דער "הגנה" אָדער וועגן דער שלאכט ביי תל-חי, מיט וועלכער ס'האָט אָנגעפירט און דאָרט געפאלן יוסף טרומפעלדאָר. אזוי ווי שמואל האָט אויך געהאט א נטיה צו סקאַוטינג, האָט ער פון צייט צו צייט אדורכגעפירט מיט אונדז ספאָרט-איבונגען און פארמעסטן. פארשטייט זיך, אז פון אזא אופן פון פארברענגען די אָוונטן און די שבתים, זענען מיר געווען צופרידן, ממש גליקלעך.

די פארוואלטונג פון "צעירי-ציון" אין ראכיוו

ועד "צעירי ציון" בראחוב

"Ze'irei Zion" Committee

אין יענע צייטן און באדינגונגען, האָבן נישט געפעלט קיין יידן וואָס זיי איז געווען דערווידער די דאָזיקע טעטיקייט. אייניקע טאַטעס און מאַמעס האָבן געהאַלטן, אַז מען פירט אַראָפּ פון וועג זייערע קינדער און דעריבער זענען זיי נישט איינמאָל געקומען אין לאָקאַל, כדי אהיים נעמען זייערע קינדער און דערביי אויך אַרויסרופן סקאַנדאַלן. באַזונדערס האָט די עלטערן פאַרדראָסן, הלמאַי זייערע זין שטייען אויף שבת גאַנץ פרי און לאָזן זיך גאָר אַוועק אין וואַלד, אַנשטאָט מיטגיין מיטן טאַטן אין שיל אָדער אין בית-המדרש...

דער הויכפּונקט פון אונדזער טעטיקייט איז תמיד געווען — די ל"ג בעומר פייערונג. יענעם טאָג האָבן מיר פאַרגעסן אַלע אונדזערע צרות און זאָרג; יענער טאָג האָט אויך געשטאַרקט און געמוטיקט די אייגענע רייען און צוגעצויגן נייע חברים. נאָך פאַר ל"ג בעומר האָט יעדער געהאַט גרייט זיין גראָע, חלוצישע בלוזע. איך דערמאָן זיך, אַז איין ל"ג בעומר טאָג איז אויסגעפאַלן אין פרייטיק. מיר זענען אויפגעשטאַנען גאַנץ פרי און פיבערהאַפט גענומען זיך גרייטן אין וועג אַריין. באַלד איז פאַרפאָרן דער גרויסער לייטער-וואָגן געשפּאַנט אין צוויי פערד, וועלכע עס האָט צוגעשטעלט דער יידישער פּאַלוואַרק-אייגנטימער יעקב לייב ראָזענבערג. מיר האָבן דעם גאַנצן געפּעק אַרויפגעלייגט אויף דעם וואָגן און אַליין געלאָזט זיך אין אַ מאַרש צופוס, אין גלייכע רייען, מיט הויכן געזאַנג און אַ סך שטילע פרייד אין די הערצער. מיט חלוצישע און ארץ-ישראלדיקע לידער האָט מען אַדורכמאַרשירט דאָס גאַנצע שטעטל. בעת די יידן האָבן אונדז אָנגעקוקט מיט שטאָלץ און צופרידנקייט, האָבן די קריסטן געפרעגט איינער ביים צווייטן, מיט שטוינונג און פאַרדרוס: "פון וואַנען נעמט זיך צו די 'זשידקעס' אַזוי פיל חוצפה און מוט?!" זייערע אַנטיסעמיטישע בליקן האָבן ניט געשטערט אונדזער שמחה. אָט זענען מיר שוין אין וואַלד. אויף שנעל ווערט אויפגעשטעלט דער לאַגער מיט אַלע זיינע איינריכטונגען: געצעלטן, אַ קיך, שפּילערייען.

מען איז אויך געווען גרייט אויף אַן איבערפאַל פון פּוילישע דאָרף-יינגלעך, ווי דאָס פלעגט אָפט פּאַסירן בעת אונדזערע צוזאַמענקונפטן אין וואַלד. נאָר יענער ל"ג בעומר טאָג איז גראָד אַדורך אומגעשטערט — און איז געווען איינער פון די גליקלעכסטע טעג אין אונדזער לעבן...

די נויטווענדיקייט פון אַ גמילות-חסדים קאַסע / מ. ווייזענבליט

(פון אַ בריוו)

די קאָאָפּעראַטיווע קאַסע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1925 מיט אַ קאַפּיטאַל פון איבער טויזנט זלאָטיס, וועלכע עס האָבן אַריינגעטראָגן אייניקע האַנטווערקער און סוחרים. וועגן ספּעציעלע אויסנאַמען האָט נישט געקענט זיין קיין רייד, ווייל דאָס וואָלט נישט אַנטשפּראָכן דעם כאַראַקטער פון אַ קאָאָפּעראַטיווע אינסטיטוציע.

ביזן יאָר 1931 האָט די קאַסע זיך אַנטוויקלט זייער שיין און געאַרבעט מיט אַ קאַפּיטאַל (אייגענער און פרעמדער) פון צענדליקער טויזנטער זלאָטיס. נאָר אין רעזולטאַט פון אַ פלוצעמדיקער ענדערונג אין דער עקאָנאָמישער לאַגע אין פּוילן, האָט זיך אָנגעהויבן די שנעלע פאַראָרעמונג פון די ברייטע מאַסן — און די יידישע אינסטיטוציעס האָבן אָנגעהויבן צו קראַכן, ווייל זיי זענען נישט געווען בכוח אויסצוהאַלטן דעם דרוק פון דער צייט און זענען אויך נישט געווען צוגעגרייט צו אַזעלכע אַנטוויקלונגען. אָן אייגענע רעזערוון, בעת די פרעמדע קאַפּיטאַלן האָט מען גענומען אַרויסציען, האָט די קאַסע נישט געקענט אַלעמען אַנטקעגנקומען מיט הלוואות. איז במילא געוואָרן אָפּגעשוואַכט איר צאָלונגפעיקייט. אין דער הינזיכט איז ראַכיוו נישט קיין אויסנאַם, אין אַ צייט ווען דער גרעסטער טייל קאָאָפּעראַטיווע אינסטיטוציעס איז אונטערגעגאַנגען.

דעריבער איז איצט דרינגענד נייטיק צו שאַפן אַ גמילות-חסדים קאַסע פאַר די אָרעמסטע, וואָס נייטיקן זיך אין אַ הלוואה פון 50 ביז 100 זלאָטיס, לויטן מוסטער פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן. דאָס איז איצט דער געבאָט פון דער שעה!

בנוגע אינדיווידועלע שטיצע אין דער ביז איצטיקער פאָרם, האָב איך זיך איבערצייגט פון אייער בריוו, אַז איר זייט אין דער זעלבער מיינונג וואָס איך און פון וואָס אַלע דערפאַרענע מענטשן האַלטן — אַז זי

ווירקט דעמאָראַליזירנדיק. שוין די העכסטע צייט איבערצוגיין צו קאָנסטרוקטיווער הילף, ווי עס פּאַסט פאַר קולטורעלע מענטשן.

איר שרייבט, אַז איר האָט געשיקט קיין ראַכיוו 411 (?) דאָלאַר פאַר 181 פאַמיליעס, ד.ה. — צו 2—3 דאָלאַר פאַר א משפחה, אין דורכשניט. גלויבט מיר, ווען 181 משפחות (70% פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון שטעטל) וואָלטן זיך געניייטיקט אין אַזא קליינער שטיצע, פון 5 ביז 15 פּוילישע זלאָטיס, וואָלטן די לאַגע געווען נישט נאָר א שלעכטע, נאָר — א קאַטאַסטראָפּאַלע. צום גליק מוז איך זאָגן, אַז למען האמת, איז נישט אַזוי די לאַגע. וואָלט די סומע געשיקט געוואָרן פאַר די אמתדיקע נויטבאַדערפטיקע, קאָן זי פאַרטיילט ווערן, העכסטנס, צווישן 40—50 פאַמיליעס, און אַזא הילף וואָלט געהאַט א באַדייטונג, בפרט פאַר אַזעלכע, וואָס צוליב פאַרשידענע סיבות, זענען זיי נישט מסוגל צו פאַרדינען. פאַר אַנדערע אָבער וואָלט געווען פיל שענער און מאָראַליש געזונטער צו באַקומען אין א גמילות-חסדים קאַסע אַן אָנפּראָצענטיקע הלוואה אויסצוצאָלן אין באַקוועמע ראַטעס — און נישט געסטעמפּלט ווערן ווי א שנאָרער... דער מאָראַלישער שאָדן פון אינדיווידועלע שטיצעס, צו וועלכע מען געוווינט צו בכבודיקע מענטשן — איז זייער גרויס. איך גלויב, אַז איר פילט דאָס און פאַרשטייט. נאָר איך באַגרייף נישט, הלמאי קומט אייך אָן אַזוי שווער איבערצורייסן מיט א פעלערהאַפטער טראַדיציע? איך שטרייך אונטער, אַז כ'בין נישט אבסאָלוט קעגן יעטוועדער אינדיווידועלער שטיצע, זי דאַרף אָבער גיין אין דער געהעריקער ריכטונג, כדי נישט ברענגען קיין שלעכטע פאָלגן אין מאָראַלישן זין. דער פּרינציפּ דאַרף זיין: קאָנסטרוקטיווע הילף אין פאַרשידענע פאָרמען. און איינע פון די דאָזיקע פאָרמען איז — א גמילות-חסדים קאַסע.

אויב איך וועל האָבן דעם כבוד צו שטיין מיט אייך ווייטער אין קאָנטאַקט, בין איך גרייט צו דינען מיט אייניקע פּראָיעקטן און פּלענער, ווי אַזוי העלפן אונדזערע נויטליידנדיקע ברידער אין דער איצטיקער שווערער צייט, און דערצו נאָך אויף א שיינעם, צוועקמעסיקן אופן. בעצם, איז דאָך דאָס טאַקע אייער כוונה און אויסדריקלעכער ווילן, ווי איך לייען דאָס בפירוש אין אייער בריוו. דעריבער וויל איך גלויבן, אַז איר וועט מאַכן דעם איבערברוך און צוטרעטן שאַפן די אַזוי נייטיקע אינסטיטוציע.

און איצט קום איך צו צו דער וויכטיקסטער פראַגע אייערע: וועמען קאָן מען אָנפאַרטרויען צו פירן א גמילות-חסדים קאַסע אין ראַכיוו?

לויט ווי איך קען די מענטשן און די היגע באַדינגונגען, האָב איך נאָך א לענגערן ישוב-הדעת אויסגעקליבן זעקס פּערזאָן, וואָס דאַרפן פאַרדינען אייער צוטרוי:

הרב פענצטערבוש, א יונגער רב, ערשט נישט לאַנג אויפגענומען געוואָרן אין שטעטל און ער האָט זיך פאַרדינט אַלעמענס צוטרוי.

בונים מאַנדעלקער, איצטיקער פּרעזעס פון דער קהילה, א זייער ענערגישער מאַן.

בנימין פעלזענשוואַלב, פון סוחרים-שטאַנד, אַן ערלעכער און קאָנסעקווענטער אין זיינע האַנדלונגען.

פּייוול שוכמאַן, א האַנטווערקער, מיט א סך פאַרשטענדעניש פאַר געזעלשאַפטלעכע נויטן און באַדערפענישן.

פּיניע האַרנפעלד, א יונגער מענטש, מיט א שטאַרקן חוש פאַר געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, ער פאַרדינט אַלעמענס צוטרוי.

אַבּרהם פרייבערג, איינער פון די קולטורעלסטע און פעיקסטע יונגעלייט אין שטעטל, וואָס קאָן פאַרנעמען דעם אַמט פון סעקרעטאַר פון דער גמילות-חסדים קאַסע.

מעגלעך, אַז נישט אַלע נעמען זאָגן אייך עפּעס, ווייל אין אייערע צייטן, ווען איר האָט זיך געפינען אין שטעטל, זענען זיי נאָך געווען קינדער. אָבער איצט זענען דאָס פעיקע און פאַרטרויונגסווערטיקע דערוואַקסענע מענטשן, לגמרי צוגעפּאַסט צו די אויפגאַבן פון אַזא סאָרט געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, וועלכע פאָדערט דינאַמיק און אחריות.

די פאַרוואַלטונג אַפּעלירט נאָך הילף

(אויסצוגן פון בריוו צום רעליעף-פאַרבאַנד פון ראַכיווער לאַנדסלייט אין קאַנאַדע)

דעם 17-טן יאַנואַר ...193 איז געעפנט געוואָרן די אָנפּראָצענטיקע לייַ-קאַסע, וועמענס אויפגאַבע ס'איז צו העלפן דער פאַראָרעמטער באַפעלקערונג און אַנטקעגנווירקן דער בהלה-שטימונג, וואָס דראָט אָפּצושוועכן זייער עקזיסטענץ; אויפהייבן פון געפאַלנקייט און ראַטעווען פון קיצבה און בעטלעריי פאַראָרעמטע יידן און זיי פאַרוואַנדלען אין פּראָדוקטיווע מענטשן, ווי אויך העלפן צו דערהאַלטן די

עקזיסטענץ פון די קליינהענדלער און האנטווערקער אין דער איצטיקער שווערער צייט, ווען די יידישע שונאים ווילן צעשטערן און צעברעכן די אזוי אויך שוואכע יידישע פּאָזיציעס.

בעת דער באַיקאָט רואינירט שטופנווייז דעם יידישן סוחר און האנטווערקער, איז די גמילות-חסדים קאסע דאָס שטארקסטע אָפּוווּר-מיטל אין דעם עקאנאמישן קאמף. א דאנק דער הלוואה וועלכער עס באקומט דער קליינהענדלער און האנטווערקער, דערהאלט ער זיך אויף דער אויבערפלאך אויף א בכבודיקן אופן. דאָס האָבן מיר פארשטאנען, ווען מ'האָט זיך א נעם געטאָן צו דער הילפס-ארבעט. ערשט א קורצע צייט ווי מיר פירן אונדזער טעטיקייט מיט באשיידענע און באגרענעצטע מיטלען, דאָך האָבן מיר שוין באוויזן צו ראַטעווען פיל יידן. מיר זענען אָנגעשלאָסן אין אמעריקאַנער "דזשאָינט".

מיר זענען זיכער, אַז אין אזא פארצווייפלטער לאַגע, וועט איר זען, אז מיר זאָל קאָנען ווייטער פירן אונדזער טעטיקייט, ראַטעווען אונדזער קליינהענדלער און בעל-מלאכה, וואָס ראנגלט זיך פאר זיין קיום...

(4 אונטערשריפטן פון פארוואלטונג-מיטגלידער)

מיר וועלן נישט איבערטרייבן אויב מיר זאָגן, אז אַ ברייט אנטוויקלטע גמילות-חסדים קאסע באדייט — די אויפלעבונג פון גאנצן שטעטל. בלויז א קליינער פראָצענט נייטיקט זיך נישט אין קיין הלוואות. דאקעגן די איבערוויגנדיקע מערהייט געפינט זיך אין א שרעקלעכער לאגע. זיי שטיקן זיך צוליב דעם מאנגל אין עטלעכע זלאָטעס. דאָס זענען מענטשן וואָס ווילן בכבודיק פארדינען אויף אויסהאלטונג, נאָר זיי נייטיקן זיך פון צייט צו צייט אין א הלוואה פון 50 ביז א הונדערט זלאָטיס. צענדליקער באַדראָטע יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס קאָנען ווערן צעמענטירט און צוריק געשטעלט אויף די פיס, מיט דער הילף פון א טעטיקער און ערלעך אָנגעפירטער גמילות-חסדים קאסע.

איר דארפט וויסן זיין, אז דאָס איז אן עפנטלעכע אינסטיטוציע וועלכע שטייט אונטער דער אויפזיכט פון "דזשאָינט" און פון צייט צו צייט ווערט דורך אירס א שליח אדורכגעפירט א קאָנטראָל אין דער קאסע און בוכפירונג...

(7 אונטערשריפטן פון פארוואלטונג-מיטגלידער)

...אונדזער שטעטל איז איצט לגמרי פאראָרעמט געוואָרן. מיר זענען ארומגערינגלט פון א סטאדע וועלף וואָס וויל אונדז פארצוקן לעבעדיקערהייט. אין משך פון עטלעכע יאָר האָט מען אונדז פארוואנדלט אין קבצנים, א סך פון אונדז האָבן געמוזט אויסוואנדערן קיין אויסלאנד. אָנגעזען איז אויך די צאָל פון די וואָס האָבן געמוזט נעמען די בעטלער-טאָרבע אין האנט און בעטן נדבות. געוויס קענט איר זיי.

און איר, אונדזערע ברידער, אונדזער בלוט און פלייש, וואס האבן צוזאמען מיט אונדז פארברענגט אין די יוגנט-יאָרן; צוזאמען מיט אונדז פארזוכט דעם ביטערן טעם פון הונגער און נויט — האָט איר שוין פאַרגעסן אין אונדז? האָט איר זיך שוין אָפּגעטרייסלט פון אייער פארגאנגענהייט?

חשובע ברידער! אזוי טוט מען נישט, וייל ווער ווייסט וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. מיר בעטן ביי אייך אן הלוואה, וואָס וועט אין משך פון דער צייט ווערן באצאָלט. דאָס זענען נישט קיין נדבות, נאָר קאָנסטרוקטיווע הילף — טאָ ווי קאָנט איר שלאָפן רואיק, ווען איר ווייסט, אז פיל פון אייערע ברידער גייען אפשר אויס פון הונגער און קעלט?!...

איר וועט זייך קיינמאָל נישט קענען מוחל זיין, אויב מיר וועלן, חלילה, אונטערגיין. איר וועט נישט קאָנען אויפהייבן אייערע הענט און שווערן "ידינו לא שפכו אֶת הדם הזה ועינינו לא ראו את זאת".

מיר ווענדן זיך צו אייך: העלפט אונדז אויפבויען די חורבות פון אונדזער שטעטל, העלפט בויען אונדזער גמילות-חסדים קאַסע.

אונטערשריפטן: הרב ש. פענצטערבוש
ב. מאנדעלקער, פרעזעס
י. לערער, סעקרעטאר.

(28.11.1938)

מיר האָפן, אז איר וועט פון איין זייט אָפּשאצן די שווערע לאגע פון די יידן אין אונדזער שטעטל, וועמענס עקזיסטענץ איז שטארק באדראָט — און פון דער צווייטער זייט, די ערלעכע און געוויסנהאפטע אַרבעט פון דער פארוואלטונג און איר וועט נישט אויפהאלטן מיט דער הילף און שיקן די אונדז אזוי נייטיקע סומע פארן פאראָרעמטן שטעטל.

(אונטערשריפטן)

...ה' בונים מאנדעלקער, דער אִיצטיקער פרעזעס פון דער גמילות-חסדים קאסע, האָט לכל הדעות, קיינעמען קיין שלעכטס נישט געטאָן, נאָר גראָד פארקערט — צענדליקער יידן געטאָן טובות, גרעסערע און קלענערע, וואָס האָבן נישט איינעם געראטעוועט פון א זיכערער קאטאסטראָפע. און דערביי אפילו נישט געבעטן אומצוקערן די קאָסטן מיט וועלכע עס זענען געווען פארבינדן זיינע השתדלותן. איך זאָג נאָך אמאָל: האלעוויי זאָל איך זיך קאָנען אזוי גרויסן מיט אזוי פיל גוטס טוען פאר יידן, מיט אזא אָפענע האנט לכל דבר שבצדקה, ווי דאָס טוט ה' מאנדעלקער. טאָ פאר וואָס איז געקומען צו ווארפן אזוי פיל שמוץ אויף דעם מענטש? איך זע פאָר, אז איר וועט מוזן שיקן א דעלעגירטן קיין ראַכיוו, כדי זיך איבערצייגן אויפן אָרט. און זאָל עס טאקע געשען וואָס פריער, ווייל דאָס שטעטל נייטיקט זיך זייער שטארק אין דעם געלט פאר דער קאסע.

מיר גייט נאָר אין ריכטיק שטעלן פאקטן. אונדזער געזעלשאפטלעך לעבן דארף זיין שטענדיק ריין, לויט דער יידישער עטיק און מאָראל, מען זאָל נישט אַריינפאלן אין צביעות, אין פארפעסטונג, אין א זומפ. אויך איר דארפט טאָן דאָס זעלבע.

אברהמקע פרייבערג.

(27.3.1939)

ראַכיווער אין אויסלאנד העלפן

(אויסצוגן פון בריוו)

...בייגעלייגט די רשימה פון דער פארטיילטער פסח-שטיצע מיט די אונטערשריפטן פון די אלע וואָס האָבן אָפּצונעמען דאָס געלט. גלייכצייטיק שיקן מיר א רעכענונג אויף דער סומע פון 3,168 זלאָטיס וועלכע מיר האָבן דערהאלטן און ווי אזוי זיי זענען פארטיילט געוואָרן. עס זענען געווען אזעלכע נויטבאדערפטיקע, וואָס מיר האָבן זיי געגעבן מערער פון 2 דאָלאר, ווייל די נייטיקן זיך אין א ספעציעלער שטיצע. מיר האָבן געטאָן ווי איר האָט געשריבן און געגעבן נאָך עטלעכע זלאָטיס, ווי עס באווייזט דער בייגעלייגטער רעכענונג. אויך האָבן מיר געגעבן אנדערע נויטבאדערפטיקע, וואָס האָבן בכלל נישט פיגורירט אין דער רשימה. נאָכן אויסצאָלן אלעמען, איז אונדז געבליבן א סומע פון 225 זלאָטיס. איינשטימיק איז געוואָרן באשלאָסן, איבערצוגעבן דאָס געלט דער אָנפּראָצענטיקער ליי-קאסע גמילות חסדים.

דער "דזשאָינט" אין ווארשע, איינזעענדיק אז דער קאפיטאל פון דער קאסע האָט זיך פארגרעסערט מיט עטלעכע הונדערט זלאָטיס, האָט ער איר ערטיילט א לאנג-טערמיניקן קרעדיט פון 500 זלאָטיס. א דאנק דעם איז דערמעגלעכט געוואָרן פיל יידן, בעלי-מלאכות און קליינהענדלערס, צו באקומען קרעדיט און דערהאלטן זייער פרנסה-קוואל.

4 אונטערשריפטן

(ג' סיון תרצ"ט)

...איך האָב גערופן א זיצונג פון דעם קאָמיטעט וואָס איז דורך אייך באשטימט געוואָרן צו פארטיילן די געלטער. אין דער אנוועזנהייט פון אייער חשובן דעלעגאט, האָט דער קאָמיטעט באשלאָסן, נאָך דעם ווי כ'האָב איבערגעלייענט אויף דער זיצונג אייער ווערטפולן בריוו, אז מיר וועלן בשותפות אויסארבייטן א ליסטע פון די אלע וואָס נייטיקן זיך אויף אן אמת אין הילף, כדי צו פארמיידן עוולות און מיספארשטענדענישן. די דאָזיקע ליסטע וועלן מיר אייך איבערשיקן באלד נאָך סוכות און איר וועט שוין וויסן ווי אזוי באשטימען פאר יעדן איינעם, לויט דער פאראנענער סומע געלט.

(ז' תמוז תרצ"ו)

רש"פ

...אין א שיינעם העלן טאָג האָב איך זיך געווענדעט צו אים, ד.ה. צום גאסט פון אמעריקע, וואָס באזוכט דאָ זיינע קרובים, ער זאָל העלפן א געפאלענעם סוחר. צוזאמען מיטן פרעזעס פון דער קהילה, האָב איך אויך געשמועסט מיט דעם גאסט, ווי וויכטיק וואָלט געווען, ווען אונדזערע לאנדסלייט העלפן מיט א גרעסערער סומע געלט, מיר זאָלן שאפן א גמילות-חסדים קאסע. דאָס וואָלט געווען דער גרעסטער אויפטו און הילף פארן שטעטל. דער ה' וו. האָט גלייך ארויס גענומען א שיינע נדבה פארן געפאלענעם סוחר און דערביי זיך צעוויינט, אז מען קאָן דאָ העלפן אזא ייד מיט קליינע געלטער. ער האָט פארזיכערט, אז ווי נאָר ער קומט צוריק א היים, נעמט ער זיך צו דער ארבעט.

מיט עטלעכע חדשים שפעטער, האָבן מיר אויף א פארזאמלונג באשלאָסן צונויפצושטעלן א געוויסן קאפיטאל, כדי אָנהייבן ארויסגעבן הלוואות. אין שטעטל האָט זיך דערוועקט א האָפענונג, אז איצט וועט

אויך פון אמעריקע קומען הילף און מען וועט קאָנען ראטעווען די וואָס געפינען זיך אין אן עת צרה. ס'איז פאָריבער א שטיקל צייט און מיר הערן, אז פון אמעריקע וועט נישט קומען קיין געלט. פאר וואָס? — פאר דער "אומקלאָרקייט" ווער עס וועט זיין אין דער פארוואלטונג. נו, נו, הייבט זיך אָן א מעשה... איך בין גראָד אין דער פארוואלטונג נישט געווען, איך האָב פשוט ליב צו זיין א "פראָסטער זעלנער", איך דארף נישט קיין שליפעס... אָבער איצט, ביי דער געשאפּאנער לאגע, איינזעענדיק די וויכטיקייט פון דעם ענין, האָב איך מיט נאָך עטלעכע יידן דערלאנגט א רשימה צו דער אלגעמיינער פארזאמלונג — א ליסטע וואָס איז יעדן איינעם געפעלן און איז טאקע באשטעטיקט געוואָרן דורך א מערהייט.

(24.5.38)

יעקב לערער.

...אייער בריוו מיט דער רשימה פון די וואָס נייטיקן זיך אין יום-טוב שטיצע, האָב איך שוין עטלעכע טעג — נאָר דאָס געלט איז נישטאָ. איך האָב פשוט נישט קיין רו, ווייל די נויטבאדערפטיקע קלאפּן אָן אויפהער אין מיין טיר צו דערוויסן זיך צי איז די שטיצע שוין אָנגעקומען. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט נישט קיין מצות אויף פסח, הגם ס'איז נישט מער ווי 5 טעג צו יום-טוב. איך שיק אייך א באזונדערע רשימה פון די וואָס פיגורירן נישט אויף דער פריערדיקער, קאנאדאר ליסטע פון די נויטבאדערפטיקע — צוליב א פארזען. איך רעכן, אז ווען ס'וועט קומען דאָס געלט, וועל איך זיי געבן עטלעכע דאָלאר פון דעם שול-פאָנד, ווי איר ווייזט אָן אין אייער בריוו.

(10.5.38)

רש"פ

מחנה־קיץ של "החלוץ הצעיר" במגנושב 1932.

ב

אומקום און ווידערשטאנד

טעג פון שרעק און אומקום / לויט "יד ושם"

נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, האָבן די יידן פון ראַכיוו געוואָלט זיך אויסבאהאלטן אין די ארומיקע דערפער, אָבער דאָרט זיך אָנגעטראָפן אויף א פיינדלעכער באציונג. א טייל פויערן האָבן זיי נישט געלאָזט בלייבן אין דאָרף, בעת די שטעטלדיקע פאָלאקן האָבן אויסגענוצט די אָפּוועזנהייט פון די יידן און אויסגערויבט זייערע וווינונגען.די דייטשן זענען אריין אין שטעטל דעם 20סטן סעפּטעמבער 1939 — און גלייך האָבן זיך אָנגעהויבן די ליידן און פּיין. די יידן זענען גענומען געוואָרן אויף צוואנג-ארבעט צו רעמאָנטירן די בריק אויף דער ווייסל, און צו אנדערע קאַטאָרגע-ארבעטן. אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאציע, זענען פון די רוצחישע הענט אומגעקומען ר' לייבל קאַראָנאַ און רפאל לעווענטאל. אין אָקטאָבער 1939 זענען אויף דער יידישער באפעלקערונג ארויפגעלייגט געוואָרן שווערע קאָנטריבוציעס — אין געלט, לעדער, ווערטזאכן און פּראָדוקטן. עס זענען אויך גענומען געוואָרן ערובניקעס.

דער צעשטערטער דורך די נאצים יידישער בית-הקברות אין ראכיוו
(פאטאגראפירט אין יאר 1961)
בית העלמין החדש בחורבנו, 1961
The "New" Cemetery, 1961

אין נאָוועמבער 1939 האָבן די דייטשן באשטימט א יודענראט, בראש מיטן געוועזענעם פּאָרזיצער פון דער קהילה, בונים (בינטשע) מאנדעלקער, אן איבערגעגעבענער געזעלשאפטלעכער טוער, וואָס האָט אויך ניט אנטוישט אויף דעם נייעם אמט.

כמעט אלע יידן פון שטעטל, מענער און פרויען, האָבן געמוזט ארבעטן פאר די דייטשן. דער רוב יוגנטלעכע איז געווען באשעפטיקט אין פאָספּאָריטן-גרובן, וועלכער האָט זיך געפונען נאָענט פון ראַכיוו. די ארבעט דאָרט איז געווען א שווערע און מיט לויערנדיקע געפאַרן צוליב די פעלערהאפטע פארזיכערונג-מיטלען. אָבער גראָד דער דאָזיקער ארבעטס-פּלאַץ איז געווען א שטיקל טרייסט פאר די אומגליקלעכע יידן, וואָס האָבן געגלויבט, אז ווייל די פאָספּאָריטן זענען אזוי וויכטיק פאר דער דייטשער ארמיי, וועלן זיי בלייבן ארבעטן און נישט טיילן דעם גורל פון די יידן אין די ארומיקע שטעטלעך. אויך די אָרטיקע דייטשע מאכט האָט זיך באמיט ביי זיי צו פלעגן די אילוזיע מיט צוזאָגן, אז נאָר מיט אינטענסיווער, איבערגעגעבענער ארבעט, האָבן זיי א שאנס איבערצולעבן די מלחמה. אפילו די אָפיציעלע "קראַקאַוער צייטונג" האָט געשריבן, אז ראַכיוו איז דאָס איינציקע אָרט אין גענעראל-גווערנעמענט, ווו יידן זענען באשעפטיקט כמעט הונדערט פראָצענט. אלע האָבן באקומען ארבעט-קארטן, וועלכע פלעגן פון צייט צו צייט געסטעמפּלט ווערן, וואָס האָט נאָך מער געשטארקט די אילוזיע, אז ראַכיווער יידן וועלן א דאנק דער ארבעט ראטעווען זייערע לעבנס. אויך פון עקאָנאָמישן שטאנדפונקט, איז די לאגע פון אונדזערע יידן געווען פארהעלטנישמעסיק א בעסערע ווי אין אנדערע ערטער אין דער געגנט. א דאנק דעם אויסטויש אויף קליידונג און געלט, האָט מען געקענט באקומען שפּייז-ארטיקלען.

אין יאנואר 1940 זענען אין מארק אויפגעהאָנגען געוואָרן צען יידן פאר דער "זינד" פון זיין רייך, ווייל זייער פארמעגן האָבן זיי דערגרייכט כלומרשט פון אויסנוצן די פּאָלאקן (ווייל אייניקע פון זיי האָבן אונטערגעטראָגן די דייטשן אזא מסירה). די עקזעקוציע איז געוואָרן אדורכגעפירט פאר א המון פּאָלאקן, וועלכן מ'האָט ספּעציעל צונויפגערופן און זיי האָבן שוין אויך געהאט דאָס פארגעניגן אויסצוהערן א שארפע אַנטיסעמיטישע רעדע פון א דייטשן אָפיציר, וואָס האָט געוווּסט צו דערציילן ווי אזוי "די יידן האָבן געזויגט דאָס בלוט ביי די קריסטן". אין א וואָך ארום האָט מען ווידער ארעסטירט אייניקע יידן. דאָס מאָל — אויך צוליב א מסירה פון די פּאָלאקן, אז זיי זענען כלומרשט קאָמוניסטן. די יידן האָט מען געפייניקט און דערשאָסן.

אין סעפטעמבער 1941 איז אנטשטאנען דאָס געטאָ, דערוויייל אָן אָפּנס, פון די גאסן, וועלכע האָבן זיך געגרענעצט מיט דער א. ג. "ארישער זייט", וואָס האָט דערמעגלעכט די יידן אָנצוהאלטן געוויסע קאָנטאקטן מיט די קריסטן, הגם ס'איז געווען א שטרענגער פארבאָט צו געפינען זיך אויסערן געטאָ אָן א ספּעציעלער דערלויבעניש. דאָס געטאָ האָט ארומגענומען דעם רוב גאסן אין וועלכע עס האָבן פריער געוווינט די יידן, דעריבער האָט מען זיי נישט באזייטיקט פון די וווינונגען, ווי דאָס איז געשען אין אנדערע ערטער.

ביז ס'איז געקומען דער ביטערער טאָג פון 15טן אָקטאָבער 1942 (ד' חשון תש"ג). די דייטשן האָבן באפוילן, אז יענעם טאָג זאָלן אלע ארבעטער אין עלטער פון 16 ביז 60

יאָר, זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק-פּלאַץ, כּדי אָפּקלייבן די וואָס מען וועט לאָזן אויף דער אַרבעט און זיי וועלן קאָנען בלייבן מיט זייערע משפּחות. אויסגעקליבן האָט מען נאָר הונדערט מענטשן, וואָס זענען אַוועק געשיקט געוואָרן אינעם נאָענטן אַרבעט-לאַגער אין דאָרף גאָשטשעראַדאָוו. נאָך דריי הונדערט האָט מען געשיקט אין דערבייאיקן לאַגער יאַנישוּוו. די געבליבענע פרויען און קינדער האָט מען צומאָרגנס אַוועקגעפירט קיין קראָשניק ווו זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון די אָרטיקע יידן — און אַלע צוזאַמען האָט מען מיט דער באַן טראַנספּאָרטירט אין טויטן-לאַגער בעלזשעץ. אַ צאָל מענער איז דעמאָלט געלונגען צו אַנטלויפן אין די וועלדער, נאָר דער גרעסטער טייל איז געוואָרן אויסגעליפערט צו די דייטשן דורך פּאָלאַקן, וואָס האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין יאַגד-הונט צו פאַנגען די יידן וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון טויט.

בלויז אַ קליינער צאָל יוגנטלעכע איז געלונגען צו אָרגאַניזירן זיך אין אַ פּאַרטיזאַנער-אָטריאַד. זיי האָבן געהאָלפן יענע יידן וואָס זענען אַנטלאָפן פון די אַרומיקע דערפער און אויסער דעם וואָס זיי האָבן גוט געקענט די געגנט, זענען אַ סך געווען באַפריינדעט מיט די פּויערים. די ערשטע דערפאָלגרייכע אַקציע פון די פּאַרטיזאַנער איז געווען: דער איבערפאַל אויפן לאַגער אין יאַנישוּוו. זיי איז געלונגען צו דערהרגענען דעם קאָמענדאַנט פון לאַגער, צו אַנטוואָפענען די וואַך און צו באַפרייען הונדערטער יידן, צווישן זיי — יידן פון ראַכיוו. אָבער נישט אַלע האָבן געהאַט גענוג מוט און כּוח צו אַנטלויפן, אויס מורא פאַר די באַדינגונגען אין וואַלד און דער פיינדלעכער אַרום. אַזוי אַרום זענען געבליבן אין לאַגער אַ הונדערט מענטשן. צומאָרגנס האָט מען זיי אַריבערגעפירט אין דעם לאַגער בודזין ביי קראָשניק. אויפן וועג האָבן די דייטשן דערשאָסן אַכט-און-צוואַנציק יידן. די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אין גאָשטשעראַדאָוו, זענען דערמאָרדעט געוואָרן דעם 4טן סעפּטעמבער 1943.

די צאָל לעבן געבליבענע יידן נאָך דעם חורבן, איז געווען בערך הונדערט. דער גרעסטער טייל פון זיי איז מיטן אויסברוך פון קריג, אַנטלאָפן קיין ראַטן-פאַרבאַנד. זייער ווינציק האָבן איבערגעטראָגן די פייניקונגען אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן. יחידים איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן ביי פּויערים און איבערלעבן די מלחמה.

ווו אַהין אַנטלויפט מען?/ אידא פריידענבערג (לערער)

נאָך די ערשטע קאַמפן, האָבן די יידן פון שטעטל וואָס זענען זיך צעלאָפן אין די אַרומיקע דערפער מיטן אויסברוך פון קריג, ביסלעכווייז אָנגעהויבן זיך אומקערן אַ היים מיט זייערע אָרעמע פּעקלעך — ווער צוריק אין קראָם, אין וואַרשטאַט, צום האַנדל, מיט דער האָפענונג, אפשר וועט מען פּאָרט לאָזן פירן אַ נאָרמאַל לעבן. אָבער די דייטשע הערשאַפט אין ראַכיוו האָט זיך גלייך אָנגעהויבן מיט רדיפות און אַנטי-יידישע גזירות, מיט יאָגן און טרייבן צו דער שקלאַפן-אַרבעט. אַ כוואַליע פון פאַרפאָלגונגען און פּיין האָט פאַרפלייצט די שטעטלדיקע יידן.

אויך מיין פאָטער איז געווען ביי דער מיינונג, אַז מיר דאַרפן זיך אומקערן צוריק אין שטעטל, בעת די מאַמע האָט איינגעטענהט די גאַנצע צייט, אַז די גאַנצע משפּחה, מיט די קינדער, דאַרף זיך אַוועקלאָזן קיין רוסלאַנד, ווייל די דייטשן זענען

געפערלעך פאר יידן. אין יענער צייט האָט זיך געמערקט א דערשיינונג, אז די חסידישע יידן האָבן געהאט א נטיה צו בלייבן מיטן דייטש, מיט דער האָפענונג און בטחון, אז אלץ וועט זיך איינאָרדענען, אז מ'וועט קענען פירן אונדזער לעבן ווי ביים רוסישן צאר, אָדער ווי אונטער דער דייטשער הערשאפט אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. אזוי ווי אויך מיין פאָטער האָט געהערט צו די דאָזיקע מאמינים, האָט ער געעפנט זיין געשעפט און אָנגעהויבן פארקויפן דאָס ביסל סחורה וואָס איז נאָך פארבליבן.

ווייזט אויס, אז דער פוילישער פאָליציי-קאָמענדאנט וואָס איז געבליבן ווייטער אויף זיין אמט און געוואָלט זיך חנפענען די דייטשן און זיי באווייזן זיין לאָיאַליטעט, האָט ער פארמסרט אונדזער פאָטער, אז ער האָט עפעס פארקויפט פאר אן איבערגעטריבענעם פרייז. באלד זענען צוויי דייטשע זשאנדארן געקומען אין געשעפט, אָן אויסריידן א וואָרט גענומען שלאָגן מיין פאָטער. אויס מורא זיי זאָלן אים נישט דערהרגענען, איז ער ארויס געשפרונגען דורכן פענצטער און גענומען לויפן. דערהערנדיק עטלעכע מאָל דעם באפעל "האלט!", האָט ער זיך אָפגעשטעלט ביי קלמן וויינשטאָקס אייזן-געשעפט, אויפגעכאפט דעם געזשום פון די קוילן וועלכע מ'האָט צו אים געשאָסן, איז ער געפאלן אויף דער ערד. ווי נאָר ס'איז שטיל געוואָרן, האָט ער זיך געלאָזט ווייטער לויפן, אריין אין א הויז און זיך באהאלטן אין א קעלער.

ס'האָט נישט גענומען קיין סך צייט פון דער געשעעניש, ווי די דייטשן האָבן פארכאפט צוואנציק יידן, ערובניקעס, פון איין זייט שטעטל, און נאָך צוואנציק — אין אנדערן זייט פון שטעטל. אויך די מאמען האָט מען פארהאלטן און געדראָט מיט דערשיסן, אויב דער טאטע וועט זיך נישט צושטעלן אין דער זשאנדארמעריע. אונדז, די קינדער, האָבן די רוצחים געשלאָגן מיט נאהייקעס און געוואָלט וויסן ווו באהאלט זיך אויס דער טאטע, הגם מיר האָבן נישט אָנגעהויבן וויסן ווו ער געפינט זיך. דעם טאטן האָט מען נישט געפונען, אָבער די מאמען האָט מען אוועק געפירט אין דער תפיסה אין יאָניוו און איר געדראָט צו האלטן אזוי לאנג, ביז דער טאטע וועט זיך ניט צושטעלן.

דער חורבן אין שטוב איז געווען גרויס. מיר זענען דאָך געווען קליינע קינדער, ביי וועמען מ'האָט איצט צוגענומען טאטע-מאמע. שפעטער האָבן מיר זיך דערוווסט, אז גוטע יידן האָבן דעם טאטן איבערגעטאָן פאר א פרוי און ביינאכט אים אריבערגעפירט קיין זאוויכאָסט, ווו ער האָט זיך אויסבאהאלטן ביים אָרטיקן רב.

א דאנק די באמיונגען פון מיין שוועסטער חיהטשע, איז אונדזער מוטער באפרייט געוואָרן, נאָכן אָפזיצן עטלעכע וואָכן אין תפיסה. די באפרייונג האָט געקאָסט א סך געלט. א סברה, אז דעם פאָליציי-קאָמענדאנט האָט באנג געטאָן דער גאנצער ענין, ער האָט אוודאי געהאט געוויסנסביסן. זיין פרוי איז אפילו געקומען טרייסטן אונדז, קינדער, אז דער טאטע וועט בקרוב קומען א היים. אָבער זיין חרטה האָט נישט געהאָלפן. א געוויסן שבת-צו-נאכטס, האָט דער טאטע זיך באוויזן אין שטוב. אונדזער פרייד און איבעראשונג איז געווען אזוי גרויס, אז מיר זענען צוגעפאלן צו זיינע פיס און זיך צעוויינט. דער טאטע איז געווען באוואקסן, זיין דאר, אָפגעמאָגערט פנים האָט אמבעסטן עדות געזאָגט וועגן זיינע איבערלעבונגען אין דער

לעצטער צייט. הגם אויך די מאמע איז געווען מיט אונדז, איז נאָך אלץ געווען גרויס די שרעק, מען זאָל זיך נישט דערוויסן אז דער טאטע איז געקומען צוריק, ווייל די דייטשן האָבן אים געזוכט.

אין א צייט ארום האָט מען ווידער געכאפט די יידן צו פארשידענע ארבעטן. אויך אונדז, קינדער, האָט מען געטריבן צו פעלד-ארבעט אין פריצישן הויף, אָדער אין די פּאָספּאָריטן-גרובן. נאָר די גאנצע צייט האָבן מיר געלעבט מיט דער האָפענונג, אז היינט-מאָרגן וועט די פּיין זיך ענדיקן. א געוויסן טאָג זאָגט אונדז דער טאטע:

— איך האָב א טרויעריקע נייעס. פון דייטשע קוועלן איז מיר באוווסט, אז מאָרגן פרי וועט זיין אן אפּעל פון די יידן אין שטעטל און מען וועט זיי פון דאנען אוועקפירן. ווו אהין — איז נישט באוווסט, אפשר אויף ארבעט, אפשר אויף אומקום. מיר דארפן פריער אוועק פונעם שטעטל...

ער איז ארויף אויפן בוידעם, געברענגט פון דאָרט א גרויס שטיק לייוונט און באפוילן מיר זאָלן זיך נעמען צו נייען רוקזעק, ווי אויך פארבן די לייוונט אויף א טונקעלער פארב. א גאנצע נאכט זענען מיר געווען באשעפטיקט מיטן גרייטן זיך אין וועג אריין. ארום 6 פארטאָג איז דער טאטע אוועק אין אנדערע יידישע היימען אָנזאָגן די שלעכטע בשורה. נאָר איידער ער איז אוועק פון שטוב, איז געקומען מיין עלטסטער ברודער אברהם יצחק און מיט געוויין געפרעגט:

— טאטע, וואהין וועל איך גיין מיט מיינע צוויי פיצלעך קינדער? וואָס קאָן איך טאָן מיט זיי?...

דער טאטע האָט רואיק געענטפערט:

— וואָס זאָל איך זאָגן, מיינע קינדער? נאָר צוויי ווערטער: חזק ואמץ! זאָל זיך יעדער גיין זיין וועג, ווייל קיין אנדערע ברירה איז נישטאָ איצט,ביים היטלעריסטישן צורר. אָבער ווו איר וועט זיך נישט געפונען — זאָלט איר געדענקען די היים. השם יתברך וועט העלפן, עס וועט בלייבן א זכר פון אונדזער משפחה. מער קאָן איך גאָרנישט זאָגן. איר זעט דאָך, קינדערלעך, ס'איז ארויס א גזר-דין אויף אונדז יידן. זאָל יעדער זען צו ראטעווען דאָס לעבן...

די דאָזיקע לעצטע ווערטער פון מיין פאָטער וועלן מיך תמיד באגלייטן, ווייל זיי האָבן זיך טיף איינגעקריצט אין מיין קינדערישן זכרון.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די פאניק און דער געלויף פון שטעטל. איך ווייס נישט ווי אזוי ס'איז געשען, אז די ערשטע צום אוועקגיין זענען פארטיק געוואָרן מיינע צוויי צווילינג-שוועסטערן, גרינטשע און איך. איך געדענק נישט ווער ס'איז געקומען אין אונדזער שטוב און געזאָגט: "קינדערלעך, קומט מיט מיר!" די עלטסטע שוועסטער חיהטשע, וואָס האָט גראָד געזויגן איר קינד, האָט אויסגעשריען: "וואָס, איר וועט זיך נישט געזעגענען מיטן קינד?" די וואָס זענען שוין געשטאנען ביים טיר, האָבן זיך אויסגעדרייט, צוגעלאָפן צו חיהטשען און זיך צעקושט מיטן עופעלע, נאָר דערביי פארגאָסן הייסע, ביטערע טרערן...

מיר זענען אוועק אין וואלד, אָבער דאָרט זיך פארלוירן, צי פונאנדערגעגאנגען. איך האָב זיך שטארק צעוויינט און געזאָגט דער שוועסטער: "איך וויל זען טאטע-מאמע.

ווו זענען די עלטערן? איך וועל נישט קאָנען לעבן אָן זיי. בלייב דו אין וואלד און איך וועל זיי גיין זוכן"...

איך בין טאקע אוועק קיין אָפּאָקאַ, צו אונדזער א באקאנטער פרוי שאט, וואָס האָט מיר געזאָגט, אז מיינע עלטערן געפינען זיך ביים רב אין זאוויכאָסט און אז זי וועט מיך דאָרט אוועקפירן. איך האָב דערויף גלייך איינגעשטימט. איך האָב איר באצאָלט מיט עטלעכע קאָפּטיכלעך, אליין אָנגעטאָן איינע, כדי אויסצוזען ווי א דאָרפישע שיקסע — און מיט א שיפל אויף דער ווייסל, האָבן מיר זיך געלאָזט קיין זאוויכאָסט. פון דער ווייטנס האָבן מיר געזען נאָך א שיפל מיט יידן, וואָס האָבן אוודאי ווי איך, געזוכט א וועג אנטרונען צו ווערן פון די היטלעריסטישע לאפעס...

די איבערלעבונגען פון א ייִנגל / שלמה שילעוויטש

איך ווער אן ערד-ארבעטער

איך בין געבוירן אין דאָרף קשענזשאָמיעזש, נישט ווייט פון ראַכיוו, אין יאָר 1925, ביי א פיל-קינדער משפחה. די עלטערן האָבן געהייסן עזריאל און רחל. ממש נאָך א קינד, האָט מען מיך אוועק געגעבן צום שניידער שלמה שטיינברעכער אין ראַכיוו, ווו כ'האָב זיך געלערנט האלטן א נאָדל אין האנט — ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, וואָס האָט אויך אין גאנצן געענדערט דעם לעבנס-שטייגער ביי אונדזער משפחה, ווי ביי אלע יידישע משפחות אין יענער ביטערער צייט.

מיין פאָטער איז גענומען געוואָרן אויף צוואנג-ארבעט ווי א שלאָסער אין א דייטשער פירמע אין קראַשניק, וועלכע האָט געבויט פאר די דייטשן. איך האָב געמוזט אוועק ארבעטן ביי פויערים — געזייעט, געאקערט, געשניטן, פארנומען זיך מיט די בהמות און אויך געווען באשעפטיקט אין דער שטוב-ווירטשאפט. פאר 3 ארבעטס-טעג האָב איך באקומען 25 קילאָגראם תבואה-קערנער, וועלכע האָבן געקלעקט צו באשפייזן אונדזער גרויסע פאמיליע.

יידן באהאלטן זיך אין וואלד

אין אָקטאָבער 1942, ווען די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אויסזידלען די יידן פון ראַכיוו און אומגעגנט, איז מיין פאָטער געווען אין לאגער אין בודזין און מיין שוואָגער משה — ביי די פארטיזאנער אין וואלד, א דאנק דעם דאָרפישן זנאכאַר לישעצקי, וואָס האָט געהאט קאָנטאקטן מיט די פארטיזאנער און איז געווען זייער פארבינדלער מיטן דאָרף. אויך משהס פרוי, מיין שוועסטער מלכה, מיט איר 3-חדשימדיק קינד, זענען אוועק אין וואלד און דאָרט זיך אויסבהאלטן אין א בונקער. מיט איר איז אויך געווען די פאמיליע פינטעלע. אנדערע יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן ביי קריסטלעכע שכנים, אָדער ביי באקאנטע פויערים אין די ארומיקע דערפער, נאָך דעם ווי זיי, ד.ה. די יידן, האָבן זיי איבערגעגעבן זייערע פארמעגנס, אָדער דירות צי געשעפטן.

אין וואלד האָבן זיך געפונען עטלעכע בונקערס מיט א באדייטנדיקן טייל יידישע משפחות. ס'איז נישט געווען מקנא צו זיין די אומגליקלעכע, וואָס האָבן באדארפט אויסקוקן אויפן ביסל עסן, וועלכן די קריסטן האָבן באדארפט צושטעלן, אפילו פאר א גוטן באצאָלט. אויך אין דאָרף איז די באציונג צו די באהאלטענע יידן נישט געווען

קיין גינסטיקע, סיי אויס מורא פאר די דייטשן, סיי אויך צוליב איינגעבוירענע אנטיסעמיטישע נייגונגען. אזא אטמאָספער האָט זיך אויך אָפּגערופן אויף דער לאגע פון מיין פאמיליע. מיין פריערדיקער ארבעטגעבער, דער פויער באַראַבאַש, האָט פון צייט צו צייט געהאָלפן מיט וואָס ער האָט געקענט. אויסער דעם בין איך געווען גוט באקאנט אין דער סביבה און אין די נעכט האָב איך זיך געלאָזט איבער די דערפער צו "אָרגאניזירן" שפייז, דער עיקר — קארטאָפל און בורעקעס פון די קעלערן אָדער קאָפּצעס אויף די פעלדער.

א 3 קילאָמעטער פון אונדזער בונקער, האָט אין וואלד זיך אויסבאהאלטן די פאמיליע פינטעלע. פארן קריג האָבן זיי געהאט אין דאָרף א געוועלב פון פארשידענע סחורות. אין טאָג פון גירוש, האָט א קריסטלעכער שכן פאָרגעלייגט פינטעלען ער זאָל אים איבערגעבן דאָס געוועלב און דערפאר וועט ער זאָרגן פאר אים און זיין משפחה, פיר פערזאָן, וואָס האָט זיך געגרייט אויסצובאהאלטן אין וואלד. טאקע אין זייער בונקער האָט לישעצקי אוועק געפירט מיין שוועסטער מיטן קינד. א 3 וואָכן נאָך דער אויסזידלונג, האָט דער פויער געברענגט פאָליציי פון גאָשטשעראדאָוו צום בונקער פון די פינטעלעס — און די באהאלטענע יידן זענען אומגעקומען, צוזאמען מיט מיין שוועסטער און איר קינד.

א געוויסע צייט איז מיר נאָך געלונגען צו באזאָרגן אונדזער משפחה מיט שפייז, א דאנק דער הילף פון פויער באראבאש און נאָך צוויי עלטערע פויערטעס. די אנטיסעמיטישע פויערים האָבן אָבער נישט געוואָלט משלים זיין מיטן פאקט, וואָס אין זייער געגנט ראטעווען זיך יידן און פון צייט צו צייט האָבן זיי אויף אייגענער האנט איינגעאָרדנט איבערפאלן אויף די אומגליקלעכע יידן. מיט העק, מעסערס, קאָסעס און ווידלעס, זענען זיי געקומען אין וואלד און אויף אן אכזריותדיקן אופן אומגעברענגט די יידן. דערביי האָבן זיי נישט פארגעסן צו באלוינען זיך אליין פאר די רציחות — און צוגענומען אלץ וואָס איז געבליבן פון די קרבנות.

איין נאכט זענען זיי באפאלן אויך אונדזער בונקער, באפוילן אלעמען ארויסגיין און אויף א שרעקלעכן אופן אלעמען דערמאָרדעט. איך ווייס נישט ביז היינט, ווי אזוי מיר איז געלונגען אנטרונען צו ווערן אין דער פינצטערניש און בלייבן לעבן איינער פון 31 נפשות, וועלכע די פוילישע רוצחים האָבן אומגעבראכט.

דער אָנהייב פון א נע-ונד

אין יענער שוידערלעכער נאכט, ווען מיין גאנצע משפחה איז אומגעקומען, האָט זיך אָנגעהויבן מיין וואנדערונג. ווי געטאָגט, דאָרט האָב איך נישט געגעכטיקט. אויף קיין איין אָרט נישט געבליבן במשך א מעת-לעת. באמיט זיך תמיד צו פארשטעקן אין א סטויג היי אָדער שטרוי, צי ארייננגנבענען זיך אין א נישט פארמאכטער סטאָדאָלע און דאָרט איבערנעכטיקן. דערנערט האָט מען זיך פון א שטיקל ברויט, וואָס דער גוטער באראבאש האָט פארזאָרגט, אָדער אנדערע באקאנטע פויערים. איך האָב זיך אויך נישט אָפּגעזאָגט פון גנבענען עסן, ווו נאָר עס האָט זיך געלאָזט. מיט דער צייט איז די אנטיסעמיטן באוווסט געוואָרן, אז איך האָב זיך געראטעוועט און זיי האָבן גענומען לויערן אויף מיר ווי אויף א פארפאָלגטע חיה. מיינע פריינד פון דאָרף האָבן מיך כסדר געוואָרנט וועגן די דראָענדיקע געפארן.

מיטן אָנקום פון ווינטער, איז דאָס נעכטיקן אין פעלד געוואָרן אוממעגלעך. איינע פון די עלטערע פויערטעס האָט געלאָזן אָפן איר קי-שטאַל, איך זאָל ביינאַכט קאָנען פריי אריינגיין. פונעם שלאָפן מיט די בהמות, זענען מיינע בגדים געוואָרן אָנגעזאפט מיט די ריחות פון זייער שתנה — און איך האָב נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו טוישן דאָס אָנטאָן. דערפאַר אָבער האָב איך יעדן אין דער פרי געפינען עפעס צו עסן, וואָס די גוטהארציקע פויערטע האָט געלאָזן.

איינמאָל, ליגנדיק אזוי פארגראָבן אין דער קי-שטאַל, האָב איך ניט געקענט איינשלאָפן. עפעס אן אינסטינקט האָט מיר אונטערגעזאָגט, אז מען זוכט מיך, מען וויל מיך אומברענגען. איך בין ארויס פון שטאַל און אריין אין דער דערבייאיקער סטאָדאָלע, וועלכע איז צום גליק געווען אָפן און דאָרט זיך פארשטעקט אינעם היי. מיט אמאָל הער איך ווי דער טויער פון סטאָדאָלע ווערט געעפנט און באלד דערנאָך אזוי פארקלאפט, אז מ'זאָל ניט קענען ארויסגיין. איך קלער נישט לאנג, עפן א לאָך אינעם שטרוי-דאך, לאָז זיך פון דאָרט פלינק אראָפּ און אנטלויף. מיט עטלעכע טעג שפּעטער בין איך ווידער געקומען זוכן שוץ ביי דער אלטער פויערטע וואָס האָט מיר דערציילט, אז יענע נאכט זענען געקומען עטלעכע פויערים וואָס האָבן מיך געוואָלט אומברענגען. די אלטיטשקע האָט נישט געוווסט אז כ'בין אנטלאָפן, זי האָט נאָר געבעטן ביי די באנדיטן, אז דאָס זאָל ניט געשען אין איר הויף, ווייל די דייטשן וועלן זיך דערפון דערוויסן און זי הרגענען פאר אויסבאהאלטן א ייד.
צו מיין נע-ונד נעמט נישט קיין סוף. איך מוז ווידער זוכן יעדן נאכט אן אָרט וווּ צו שלאָפן, און בייטאָג — אן אָרט ווי זיך אויסצובאהאלטן. און דאָס וויכטיקסטע — ווו נעמט מען עסן? דער גוטער באראבאש אנטוישט אויך נישט דאָס מאָל. ער גיט מיר פון צייט צו צייט א דאך איבערן קאָפּ און א שטיקל ברויט מיט א צוגאבע, כ'זאָל דערהאלטן די נשמה. א געוויסן אָוונט איז מיר געווען אויפפאלנד באראבאש'ס אויפפירונג. ער קומט אריין אין שטוב, דערלאנגט מיר א האלב ברייטל מיט א שטיק פוטער און באפעלט שטרענג: "אנטלויף, ראטעווע זיך" — און ער פאלט אוועק אין חלשות. זיין דינסט, אנשטאט אים ראטעווען, נעמט מיך אָן ביי דער האנט און דורך דער הינטער-טיר פירט זיך מיך ארויס אין דרויסן און הייסט לויפן ווו די אויגן וועלן טראָגן. איך האָב פון דערווייטנס באמערקט צוויי געשטאלטן מיט מעסערס אין די הענט. די פינצטערע, אונטערגעהעצטע פויערים, האָבן געלויערט אויף א יידישן קרבן.

די באהעלטעניש אין גרוב

דער טויב-שטומער פויערים-זון באָלעק פאַוועלעק האָט אוודאי באלאנגט צו יענע גוטהארציקע מענטשן, וואָס זענען גרייט צו העלפן נויטבאדערפטיקע. א געוויסן פארנאכט האָט ער מיך באמערקט פאר זייער הויז, גלייך אָנגענומען מיך פארן האנט, צוגעפירט צו זייער חזיר-שטאַל און אויף שטום-לשון באפוילן מיר אראָפּצוגיין אין א גרוב, וועלכער איז געווען פארדעקט מיט א קלאפע. דעם דאָזיקן גרוב האָט דער פויער געהאט צוגעגרייט פאר זיך און זיין משפחה אויף אַן עת צרה. באָלעק האָט אויך געזאָרגט דערפאר, אז כ'זאָל האָבן וואָס צו עסן. אזוי ווי זיין אויפגאבע איז געווען צו באזאָרגן די הינט מיט עסן דריי מאָל אין טאָג, פלעגט ער פון די פארבליבענע רעשטלעך פאר די הינט קודם כל מיר דערלאנגען — און וואָס איך האָב

איבערגעלאָזן, נאָכן שטילן דעם הונגער — איז געגאַנגען פאַר די הינט. אין יענע טעג האָב איך גראָד געהאַט צו עסן צו דער זעט, דער גרוב איז געווען גרויס און באַקוועם פאַר איין מענטש. איך האָב זיך דעמאָלט אויך אויסגערוט פאַר אַלע צייטן און זיך געפילט פאַרהעלטנישמעסיק זיכער און רואיק.

אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דאָס דאָזיקע גליק אינעם גרוב. באַלעקס עלטערן און זיינע דריי ברידער האָבן נישט געוווּסט פונעם "לאָקאַטאָר" אונטערן חזירים-שטאַל. איינמאָל זענען זיי סתּם אַזוי געקומען כאַפּן אַ בליק אויף זייער באַהעלטעניש — און געבליבן שטיין געפּלעפּט, דערזעענדיק מיך אין דעם גרוב. פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געוואָרן דערשראָקן נאָך מערער פון זיי, נאָר דער פאָטער האָט מיך באַרואיקט, אַז זיי וועלן מיר גאָרנישט טאָן. איך בין פריי צו גיין וווּ איך וויל, זיי האָבן געהערט אַז די דייטשן דאַרפן אַ ליאַדע שעה קומען אין דאָרף, ווילן זיי אַליין זיך אויסבאַהאַלטן. בלית ברירה בין איך אַוועק אין פעלד.

ס'איז שוין געווען פרילינג, די תבואה-זאַנגען אויף די פעלדער זענען געווען גענוג הויך צו פאַרשטעלן און באַשיצן אַ גערודפטן ייד. איך האָב זיך אַוועקגעלייגט צווישן דעם גרינעם אָנוווּקס און געוואַרט. אָט דערהער איך טריט און מען רעדט אויך דייטש. זייער נאָענט גייט פאַרביי אַ גרופּע באַוואָפנטע דייטשן און כ'בין מער ווי זיכער, אַז דער וואָס איז אַמנאָענטסטן פון מיר, האָט דערזען דעם ליגנדיקן בחור. האָט ער מיט אַ כוונה נישט געזאָגט דעם עלטסטן, אַז דאָ באַהאַלט זיך ווער אויס? און אפשר טאַקע האָט ער מיך נישט געזען? דערנאָך האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אַן אַנדערער יידישער בחור וואָס איז געלעגן באַהאַלטן אין פעלד נישט ווייט פון מיר, איז דורך דעם זעלבן דייטשן פּאַטרול געוואָרן אַנטדעקט און דערשאָסן.

איך מוז זיך אויפפירן ווי אַ גלויביקער קריסט...

ווייטער זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם דאָרף, איז געוואָרן אוממעגלעך. איך באַשליס אָנצוקומען אין לאַגער בודזין, ווו מיין פאָטער געפינט זיך אויף שקלאַפן-אַרבעט מיט נאָך הונדערטער יידן פון ראַכיוו, קראָשניק און אַנדערע ערטער. איך וויל איצט זיין צוזאַמען מיט יידן, צום גוטן און צום שלעכטן. איך לאָז זיך אין וועג אַריין; פאַרנאַכט קום איך אָן אין גרויסן דאָרף דזשערזשקאָוויץ. דער סאָלטיס שיקט מיך איבערנעכטיקן צו אַ פּויער. צומאָרגנס לאָז איך זיך אַוועק אין דער געגנט פון דאָרף אוזשענדוווּ. איך קום אָן אין אַ קאָלאָניע פון געוועזענע פּוילישע לעגיאָנערן, וואָס זיינערצייט האָט פּילסודסקי זיי צוגעטיילט באָדן. איין פּויער פרעגט מיך ווער איך בין און ווו איך גיי. איך זאָג אים נישט אויס מיין אָפּשטאַמונג, נאָר באַגנוגן זיך מיט אַן אַלגעמיינער תשובה, אַז כ'בין אַ היימלאָזער פון די מערב-קרעסן און זוך אַרבעט. ער פרעגט מיך, אויף וועלכע באַדינגונגען וויל איך בלייבן ביי אים אַרבעטן. איך דערקלער אים, אַז קודם זאָל ער זען מיין אַרבעט, וועט מען דערנאָך ריידן וועגן באַלוינונג. ער הייסט מיך איינשפּאַנען אַ פערד צום אַקעראייזן און באַאַרבעטן אַ שטיק פעלד. מיין אַרבעט איז אים שטאַרק געפעלן, ער הייסט מיך בלייבן.

איך האָב אָבער געמוזט זיך פירן ווי אַ גלויביקער קריסט. פאַרן שלאָפן גיין און נאָכן אויפשטיין — צלמען זיך און דערביי פּרעפּלען אַ תפילה. אַ סברה, אַז דעם עקזאַמען האָב איך ניט שלעכט אויסגעהאַלטן, ווייל אַלע זענען געווען צופרידן פון מיר — און איך פון זיי...

אין דער קאָלאָניע האָבן געוווינט פאַרמעגלעכע פויערים. זיי האָבן זיך באמת צוגעשטעלט די קאָנטינגענטן פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, וועלכע די דייטשן האָבן באַשטימט פאַר יעדן איינעם און דער איינדרוק איז געווען, אַז אויסער דעם, ווייסן נישט די דאָזיקע פויערים וואָס פאַר א בלוטיקע מלחמה עס פירט זיך איצט אין אייראָפּע.

ביי מיין בעל-הבית איז געווען א זון אין מיין עלטער, מיט וועמען כ'האָב זיך גוט איינגעלעבט און געחברט. די באַציונגען זענען נישט געווען ווי צווישן א פּאַראָבעק און א באַלעבאַטיש זונדל, נאָר ווי צווישן צוויי נאָענטע פריינד. איך האָב דעריבער געפּרוּווט דערגיין ביי זיי, מיט שטעלן אומשולדיקע פראַגן, וועגן גורל פון די יידן וואָס בלאָנקען ארום אין דער געגנט און זוכן ווו איבערצונעכטיקן און אָפּצועסן. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז יעדן ייד וואָס ווערט געכאַפּט פון די דייטשן, דערשיסט מען אויפן אָרט. וואָס שייך די פויערים, איז א טייל פון זיי העלפן די דייטשן אין דעם יאַגד אויף יידן, פאַראַן אָבער אויך אַזעלכע וואָס ריזיקירן מיט געבן א נאַכטלעגער און עסן, צי אפילו — מיט אויסבאַהאַלטן. כ'האָב זיך אויך דערוווּסט, אַז די יידן וואָס מעלדן זיך אייגנוויליק אין בודזינער לאַגער — ווערן דערשאָסן.

נאָך דער נייעס, באַשליס איך צו רעזיגנירן פון געדאַנק אָנצוקומען צום טאַטן אין בודזין און בלייבן אין דאָרף, ווי לאַנג עס וועט זיך לאָזן. אָבער נישט לאַנג איז באַשערט געווען דאָס גליק. א געוויסן טאָג, מיר זיצן אַלע ביים עסן, קומט אריין א פויער און באַגריסט זיך מיטן טראַדיציאָנעלן "ניעך בענדזשע פּאָכוואַלאָני יעזוס כריסטוס" ("זאָל זיין געלויבט ישו הנוצרי") — און מיינע גאַסטגעבערס, צוזאַמען מיט מיר, ענטפערן אָפּ "נאַ וויעקי וויעקווו אַמען" ("אויף שטענדיק, אמן!"). דער געקומענער קוקט זיך ארום און ווי נאָר ער דערזעט מיך, שרייט ער אויס:

— וואָס, איר האַלט ביי זיך א ייד?!

איך האָב אַוועקגעלייגט דעם לעפל און ארויס אויפן הויף. דער בעל-בית איז מיר נאָכגעגאַנגען און געראָדט אין א רואיקן טאָן דערקלערט, אַז לענגער האַלטן מיך קאָן ער נישט. ער האָט מיר פאַרפּאַקט א גרויסן לאַבן ברויט מיט נאָך פּראָדוקטן, ווי אויך א זעקעלע טאַבאַק, וואָס האָט אין יענע צייטן געהאַט א גרויסן ווערט — און מיר געוווּנטשן הצלחה.

דער פויער וואָס האָט מיך דעמאַסקירט פאַר מיינע בעל-הבתים, איז געווען זייערס א קרוב און אונדזערס א שכן. ער האָט מיך גוט געקענט — און די דאָזיקע קאַנטשאַפט האָט מיך איצט ווידער דערפירט צו אַן אומזיכערן וואַנדער-לעבן מיט אַלע געפאַרן פון יענער פינצטערער תקופה.

איך דעצידיר: פּרובירן אומקערן זיך אין מיין געבורט-דערפל קזשענזשאַמיעזש.

מיט רוסישע פּאַרטיזאַנער

אין דער איצטיקער וואַנדערונג באַמי איך זיך צו האַלטן וואָס ווייטער פון הויפּט-שליאַך, נאָר גיין מיט הינטערוועגן, דורך פעלדער און וועלדער. נישט ווייט פון דאָרף זאַלעשע, ביים ראַנד פון וואַלד, דערזע איך זיצן אַן אינוואַליד אָן א פוס. ביי דער זייט ליגן צוויי קוליעס. איך וויל פאַרבייגיין דעם מענטש, אָבער יענער רופט זיך אָן:

— דו ביסט דאָך עזריאלעקס זון. איך קאָן דיך און דיין גאַנצע משפּחה. יעדן זומער האָב איך געהיטן דיין טאַטנס סעדער, וועלכע ער האָט געדונגען אין אונדזער דאָרף...

עס האָט נישט קיין זין צו אַנטלויפֿן, בפֿרט נאָך, אַז דער אינוואַליד רופֿט אַרויס צוטרוי. איך דערצייל אים מיין לאַגע און דאָס וואָס ס'איז געשען מיט מיין משפּחה. דער אינוואַליד פֿאַרטרויט זיך, אַז ער איז אין קאָנטאַקט מיט די פּוילישע און רוסישע פּאַרטיזאַנער וואָס געפֿינען זיך אין די אַרומיקע וועלדער — און אויב איך בין מסכּים, וועט ער מיך צו זיי אַוועקפֿירן. דערביי דערציילט ער מיר די ווייטערדיקע געשיכטע:

— אויב דו פֿאַרבינדסט זיך מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנער, זאָלסטו נישט וואַגן צו זאָגן אַז ביסט אַ ייִד, ווייל נאָך דעם איבערפֿאַל אויפֿן לאַגער אין יאַנישעוו, איז אויסגעבראָכן אַ קאָנפֿליקט צווישן די ייִדישע און פּוילישע פּאַרטיזאַנער וועגן פֿאַרטיילן דאָס פֿאַרמעגן. דו אַליין ווייסט דאָך, אַז ייִדן זענען כיטרע און געוואָלט פֿאַר זיך דאָס גאַנצע געלד. אַ וואָרט צו אַ וואָרט האָט דער קאָמענדאַנט, אַ פּאָלאַק, דערשאָסן זיין ייִדישן פּאַרטנערטער ראובן פֿון זאַלעשע און זיין ברודער חיימקע. איצט, ווי נאָר זיי טרעפֿן אָן אַ ייִד אין וואַלד, ווערט ער דורך זיי דערשאָסן...

נאָך דער געשיכטע, האָב איך געבעטן דעם אינוואַליד, ער זאָל מיך אַוועקפֿירן צו די רוסישע פּאַרטיזאַנער, וווּ כ'האָב באַדאַרפֿט זיך לערנען די שפּראַך, ווי אויך זיך לערנען באַגיין מיט געווער, צופּאַסן זיך צו זייער פֿירונג, געוווינהייטן און לעבנס-שטייגער. די דאָזיקע שול האָב איך אַדורכגעמאַכט אין אַ גאַנץ קורצער צייט. אויף וויפֿל איך האָב גוט געקענט די געגנט, בין איך געוואָרן פֿאַר די פּאַרטיזאַנער אַ מורה-דרך און כ'האָב מיט מער זיכערקייט געקענט באַזוכן מיינע פֿריינד און באַקאַנטע פּויערים אין די אַרומיקע דערפֿער.

בעת אַ באַזוך ביי אַ פּויער, האָט ער מיר דערציילט וועגן דעם מילנער באַראַנסקי, וואָס האָט אויף זיין געוויסן ייִדישע קרבנות, ווי אויך אַנטלאָפֿענע סאָוויעטישע קריגס-געפֿאַנגענע, וועמען ער האָט אויסגעליפֿערט די דייטשן. אומקערנדיק זיך אין מיין איינהייט, האָב איך דערציילט דעם קאָמענדאַנט וועגן דעם מילנער — און ס'איז גלייך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ שטראָף-עקספּעדיציע קעגן אים, צו וועלכע מ'האָט אויך מיך צוגעטיילט. אין די שפּעטע נאַכט-שעהן זענען מיר באַפֿאַלן די מיל, זי אונטערגעצונדן, פֿריער צוגענומען פֿאַר זיך אַ סך מעל און פּראָדוקטן, אָבער דעם מילנער נישט אַנטדעקט. ער איז נישט געשלאָפֿן אין דער היים, מורא האָבנדיק פֿאַר אַ נקמה-אַקט פֿון די פּאַרטיזאַנער.

אַ צייט שפּעטער באַקומען מיר אַ באַפֿעל זיך איבערצוטראָגן אין די יוניוווער וועלדער. אָבער דאָ ווערן די פּאַרטיזאַנער פֿאַרטיילט לויט זייער נאַציאָנאַלער אָנגעהעריקייט: רוסן באַזונדער, פּאָלאַקן באַזונדער. איך, ווי אַ געוועזענער פּוילישער בירגער, דאַרף זיך אָנשליסן צו די פּאָלאַקן, וואָס האָט מיך שטאַרק באַזאָרגט. אַ דאַנק דער אינטערווענץ און בקשה פֿון אַ גרוזינער, מיט וועלכן כ'האָב זיך שטאַרק באַפֿריינדעט אין אָטריאַד, בין איך פֿאַרבליבן אין דער רוסישער אָפּטיילונג.

ווידער אַ באַפֿעל: אַוועקמאַרשירן אויף מזרח, אין דער געגנט פֿון לוצק-קאָוועל, כּדי זיך אָנשליסן אין דער באַרימטער פּאַרטיזאַנער-דיוויזיע פֿון גענעראַל קאָוופּאַק. מיר קומען אין אַ געגנט וועלכע איז באַוווינט פֿון אוקראַינער, וואָס זענען פֿיינטלעך

געשטימט צו די רוסן און צו די רוסישע פּאַרטיזאַנער. באַדייטנדיקע טײלן פון אוקראַיִנישע נאַציאָנאַליסטן האָבן אויך מיטגעאַרבעט מיט די דײַטשן אין זייער קאַמף קעגן די פּאָלאַקן, רוסן און ייִדן. עס האָבן אויך נישט געפעלט פאַרשידענע רויבער-באַנדעס, באַנדיטן און אונטערוועלטניקעס, וואָס האָבן אויף אייגענער האַנט געמאָרדעט און גערויבט.

באַזונדערס זענען געווען אַקטיוו די א. ג. באַנדעראָווצעס (אויפן נאָמען פון זייער מנהיג באַנדעראַ, אַן אוקראַיִנישער נאַציאָנאַליסט). אַ געוויסע נאַכט, ווען אונדזער אָפּטייל איז געווען איינקוואַרטירט אין אַ דאָרף, נאָר צעטיילט צו קליינע גרופּן פון 3-4 מענטשן אין אַ שטוב, איז אונדז באַפאַלן אַן אײנהייט פון די באַנדעראָווצעס און צוליב אונדזער צעשפּליטערטקייט, איז זיי געלונגען אַדורכצופירן אַ שחיטה צווישן אונדזעריקע. מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן. ווײַט פון דאָרף האָב איך באַגעגנט אַ פּאַרטיזאַנער פון מײַן אָפּטײלונג, וואָס האָט געשלעפּט מיט זיך אַ מאַשין-געווער, וועלכער איז געוואָרן פאַר אונדז אַ לאַסט. מיר באַשליסן בײדע, אַז די אויסזיכטן אָנצוקומען צו קאָווּפּאַקס דיוויזיע זענען גאַנץ שוואַכע, בפרט, אַז די באַפעלקערונג איז אַזוי פײַנטלעך. זאָלן מיר, אומבאַוואָפנטע, אַרײַנגײן אין נאָענטסטן דאָרף, נאָר ער, דער רוס, דאַרף מיך פאָרשטעלן ווי אַ גרוזינער, וואָס וועט באַרעכטיקן מײַן שוואַכן רוסיש, אַנדערש וועט מען מיך באַטראַכטן ווי אַ ייִד אָדער פּאָלאַק — און מײַן גורל איז אַ געחתמעטער...

מיר האָבן טאַקע ריזיקירט און אַרײַן אין אַ דאָרף וואָס דער רוב אײַנוווינערס האָבן זיך אָנגעהערט צו אַ רעליגיעזער סעקטע, וואָס איז אַרויסגעטרעטן קעגן מלחמות און בלוט-פאַרגיסונג. איין פּויער האָט אונדז אויפגענומען זייער גאַסטפרײַנטלעך, אָבער אַלע מאָל אונטערגעשטראָכן, אַז "ווער עס קעמפט מיט דער שווערד, דער קומט פון איר אום", הגם מיר זענען געווען אומבאַוואָפנט. ער האָט פאַרזיכערט, אַז אונדז וועט ניט געשען קיין שלעכטס, נאָר דעצידירן וועגן אונדזער גורל וועט זייער גײַסטלעכער, וואָס געפינט זיך אין נאָענטן שטעטל. פאַר אונדז איז געווען קלאָר, אַז זייער עלטסטער וועט אונדז הייסן אויסליפערן די דײַטשן, מיט וועלכע זיי האָבן אַוודאי געהאַט אַן אינטערעס אָנצוהאַלטן גוטע באַציונגען. מיר באַשליסן זיך פונאַנדערצוגיין, יעדער מיט זײַן וועג.

אין דער פּוילישער פּאָליציי, וואָס האָט געדינט די דײַטשן

אין יענער געגנט פון אוקראַיִנישע דערפער, האָט זיך אויך געפונען דאָס דאָרף אַנטאָנווקאַ, באַוווינט פון פּאָלאַקן. דאָס איז געווען אַ גרויס דאָרף, אַ ראַיאָן-צענטער, מיט אַ קליינעם דײַטשן גאַרניזאָן און סטאַציע פון פּוילישע ("גראַנאַטאָווע") פּאָליציי. אין בין דאָרט אַרײַן צו אַ פּויער און זיך פאָרגעשטעלט אַלס טאַדעאוש טאָמטשיק, אַן אַנטלאָפענער פון אַ ווײַטן פּוילישן דאָרף, וועמענס משפּחה די דײַטשן האָבן אויסגעמאָרדעט (איך האָב געוווּסט אַלע פּרטים פון דער משפּחה). פאַרשטייט זיך, אַז אין יענע צײַטן האָט מען נישט געגלויבט אַלץ וואָס אַזאַ פרעמדער שלעפּער דערציילט. מ'האָט מיך גענומען אויף אַ קרײַץ-פאַרהער און אויך עקזאַמינירט מײַן קאַטוילישקייט. ווײַזט אויס, אַז כ'האָב זיי צופרידן געשטעלט מיט מײַנע תשובות — און מען האָט מיך צוגענומען צו דער אַרבעט. זיי האָבן געהאַט פון מיר אַ סך נוצן. כ'בין געווען יונג, געזונט און אויך געקענט און געוואָלט טאָן אַלע

פויערישע מלאכות. אויך דאָ האָב איך זיך באפריינדעט און געחברט מיטן פויערס א זון אין מיין עלטער. מיר זענען צוזאמען געשלאָפן, פארברענגט און געארבעט.

ווייזט אויס, אז די דאָזיקע חברשאפט האָט מיך פאראטן, ווייל אין עטלעכע וואָכן ארום האָבן אלע אָנגעהויבן אויף מיר קוקן מיט אומצוטרוי און פארדאכט. איך האָב זיך געלערנט טרעפן, אז בעתן שלאָף האָט מיין קריסטלעכער חבר אוודאי אנטדעקט אז איך בין א ייד... די ארומיקע האָבן זיך אפילו געסודעט אין מיין אנוועזנהייט און זייער האלטונג האָט זיך מיט אמאָל געענדערט. איך דעצידיר זיך אויף א געוואגטן שריט: איך גיי אוועק אין דער אָרטיקער פאָליציי-סטאציע, וועמענס קאָמענדאנט איז געווען א דייטש און זיין פארטרעטער — א פאָלאק. איך מעלדע זיך צו דינען אין דער פוילישער פאָליציי....

מען נעמט מיך אויפן פארהער, מיט א גענויער אויספאָרשונג און צענדליקער פראגן. איך שרייב דערנאָך אונטער אלע דערקלערונגען. שפעטער שיקט מען מיך קיין לוצק, אין דער קרייז-קאָמענדע פון דער פאָליציי. ווידער אן אויספאָרשונג מיט א סך פראגן, מיט מיינע אונטערשריפטן. ענדלעך הייסט מען מיך אויסטאָן, איך באקום דעם פאָליציייאישן אויסשטייער: א היטל, א מונדיר, א פאסיק, שטיוול. אלץ אָנגעטאָן און צוגעגאנגען צום שפיגל — און דערביי געטראכט: "דאָב ביסטו, שלמה שילעוויטש, אין מונדיר פון א פוילישן פאָליציאנט — אָדער אפשר ביסטו גאָר עמעץ אנדערש?" מען באפעלט מיר צוריק פאָרן קיין אנטאָוווקע, אין דער אָרטיקער פאָליציי-סטאציע — און איך ווער "זייערס" א מענטש.

אין א צייט ארום ריזיקיר איך צו מאכן א וויזיט ביים פויער, ווו כ'האָב פריער געארבעט. זייער שטוינונג און איבערראשונג קאָן מען אראָפלייענען פון די פנימער: אָטאָ דער וועמען זיי האָבן חושד געווען אלס ייד, דערשיינט גאָר איצט ווי א פאָליציאנט?! איך האָב אויך געפילט זייער שרעק, קוים איז דאָס א פראָוואָקאציע, און איך וועל זיי מסרן הלמאי זיי האָבן אויסבאהאלטן א ייד. אין יענע צייטן האָט קיינער זיך נישט געפילט אין אָרדענונג לגבי דער מאכט. אָבער אויך איך האָב פארשטאנען, אז לאנג שפילן די ראָל פון א מיטארבעטער מיט די דייטשן — וועל איך נישט קענען און געזוכט אן אויסוועג פון דער לאגע, אין וועלכער כ'האָב זיך ארייננגעפלאָנטערט.

איך האָב אין דאָרף נענטער זיך באקאנט מיטן לייטער פון דער מילכיקעריי, א פוילישער פאטריאָט, וואָס האָט מיר נישט איינמאָל געגעבן אָנצוגעהערן וועגן דער עקזיסטענץ פון א פוילישע פארטיזאנער-גרופע אין נאָענטסטן וואלד, אין וועלכער כ'וועל זיך קאָנען אָנשליסן מיט זיין הילף. איך האָב זיך פארשטענדיקט מיט נאָך פיר פאָליציאנטן פון אונדזער סטאציע, צו וועלכע כ'האָב געהאט צוטרוי און געווען איבערצייגט אין זייער פוילישן פאטריאָטיזם. איצט זענען מיר שוין געווען א "קעמערל" און געווארט אויף א גינסטיקער געלעגנהייט צוצושטיין צו די פארטיזאנער.

די געלעגנהייט איז געקומען, ווען ס'איז דערהאלטן געוואָרן א באפעל, אז די פוילישע פאָליציאנטן דארפן קומען דרינגענד קיין לוצק. מיר פינף זענען אוועק פון דער סטאציע, איידער די אנדערע פאָליציאנטן זענען אריבער געפאָרן קיין לוצק. צומאָרגנס, גאנץ פרי, זענען מיר צוריק אריין אין דאָרף און אומשעדלעך געמאכט

דעם וויצע-קאָמענדאנט וואָס האָט זיך געפונען ביי זיין געליבטער און דערנאָך זיך געוואָנדן צום דעם פארוואלטער פון דער מילכיקעריי, ער זאָל אונדז געבן דעם קאָנטאקט מיט די פארטיזאנער און אויך אויפקלערן ווי אזוי זיך דערשלאָגן צו זיי.

אין דינסט פון דער א. ק. (״ארמיא קראַיאָוואַ״)

די פוילישע פארטיזאנער וואָס האָבן אונדז אויפגענומען, איז, בעצם, געווען א באדייטנדיקע ארמיי פון א 12 ביז 13 טויזנט קעמפערס פון דער ״אַרמיאַ קראַיאָוואַ״, אויסגעהאלטן און באוואָפנט פון דער פוילישער עמיגראנטישער רעגירונג, וואָס האָט געהאט איר זיצאָרט אין לאָנדאָן. די א. ק. האָט געפירט אירע שלאכטן אויף עטלעכע פראָנטן: סיי קעגן די דייטשן, סיי קעגן די רוסן און זיי האָבן זיך אויך נישט אָפּגעזאָגט צו מאָרדן יידן-פארטיזאנער צי סתם יידן וואָס האָבן געזוכט שוץ אין וואלד. ווען מיר זענען אָנגעקומען, האָט דער שטאב פון דער א. ק. פלאנירט צו אטאקירן די שטאָט קאָוועל — נאָר פון דעם פלאן איז גאָרנישט געוואָרן.

ווי דערמאָנט, זענען די באציונגען צווישן די רוסישע פארטיזאנער און דער א. ק. נישט געווען קיין באזונדערס פריינטלעכע. איך דערמאָן זיך א פאל, אז די רוסן האָבן פארבעטן צו זיך א דעלעגאציע פון דער א. ק., בראש מיטן פאָלקאָווניק דזשאַזגאַ, וואָס איז אויף א פאררעטערישן אופן דערמאָרדעט געוואָרן. נאָך דעם פאל, איז די שנאה פון די פאָלאקן צו די רוסן נאָך מער פארשטארקט געוואָרן.

שפּעטער האָבן די דייטשן אונטערגענומען א גרויסע אָפענסיווע קעגן דער א. ק. און אין רעזולטאט דערפון, האָבן די פוילישע איינהייטן געליטן א צעשמעטערנדיקע מפלה. פון דעם ריזיקן כוח האָבן זיך געראטעוועט א זעקס הונדערט פארטיזאנער. אז מיר באקומען א באפעל אדורכצורייסן די דייטשע ליניעס כדי זיך פאראייניקן מיט די רוסישע פארטיזאנער, זענען מיר אריינגעפאלן אין קלעם צווישן צוויי פייערן — פון דער דייטשער זייט און פון דער רוסישער זייט. געווען ביי אונדז א געפיל, אז די רוסן ווייסן ווער מיר זענען און מיט וועלכע כוונות מיר קומען צו זיי — אָבער די פארלוסטן זענען געווען אומגעהויערע. מיר זענען געבליבן א הונדערט צוואנציק קעמפערס, וואָס זענען דאָך אָנגעקומען צו די סאָוועטישע פארטיזאנער, נאָר זיי האָבן אונדז באטראכט ווי דעזערטירן און פארעטערס. נאָכן האלטן אונדז עטלעכע וואָכן אין איזאָלאציע, זענען מיר געוואָרן צוגעטיילט צו אן אנדערער אָפּטיילונג, ווו די באציונג איז שוין געווען א בעסערע. דער עיקר — אין א קורצע צייט ארום, זענען מיר געוואָרן צוגעטיילט צו דער קאָשטשושקאָ-ארמיי — די פוילישע ארמיי וואָס איז געשאפן געוואָרן אין ראטן-פארבאנד אין די מלחמה-יאָרן. אויך דאָ האָט מען אונדז נישט געשאָנקען צו פיל צוטרוי. אונדזערע קעמפערס זענען צעטיילט געוואָרן צו צוויי-דריי מענטשן אין פארשידענע אָפּטיילונגען.

צוריק מיט יידן

אין דער פוילישער ארמיי האָב איך געפונען א סך יידישע אָפיצירן און סאָלדאטן. איך האָב ווידער געלעבט צווישן יידן — און צוזאמען מיט זיי אדורכגעמאכט דעם לאנגן קאמפּס-שליאך פון וואָלין, דורך כעלעם, לובלין — ביז דער באפרייונג פון ווארשע. אויף די פראָנטן בין איך צוויי מאָל געוואָרן פארוואונדעט און געלעגן אין

שפּיטאָל. נאָכן געזונט ווערן, האָב איך זיך אומגעקערט אין מיין איינהייט און ווידער אין די שלאכטן — אויף דער טראסע טאָרון, פּויזן, קאָלאָבזשעג, אָדער-נייסע, ווו כ'בין צום דריטן מאָל געוואָרן פאַרוווּנדעט. נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשן, דעם 9טן מאַי 1945, האָט מען מיך צוריק געשיקט קיין לובלין, ווו א מיליטערישע קאָמיסיע האָט מיך באפרייט.

אין ראַכיוו, ווי אין מיין געבורט-דערפל, האָב איך נאָך דער באפרייונג נישט געפונען קיינעמען פון מיין פאַרצווייגטער משפחה...

שרה פעלזנשוואַב מיט איר טאַטואירטן צייכן

די דערציילונג פון שרה פעלזנשוואלב / מאָיִסעי אלטשולער

דער סאָוועטיש-יידישער גווארדיע-קאַפּיטאַן פון דער רויטער ארמיי, מאָיִסעי אלטשולער, האָט צום סוף פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, געפינען אויפן פראָנט א פארוואָגלט יידיש מיידעלע פון ראַכיוו-אננאָפּאל, שרה פעלזנשוואלב און פון איר זיך דערוויסט וואָס זי האָט איבערגעלעבט אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע: איר רירנדיקע דערציילונג איז דערשינען אין "אייניקייט", אָקטאָבער 1945, אונטערן נאָמען "מענטש נומער A-17432".

עטלעכע טעג פאַר דער דייטשישער קאַפּיטולאַציע, אין דער צייט ווען די היטלעריסטן האָבן זיך פאַרעקשנט אָנגעהאַלטן פאַר יעדן מעטער לאַנד אין די לעצטע קילאָמעטערס, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין זייערע הענט אויפן האַלב-אינדזל זעמלאַנד, האָבן מיר, נאָך א קורצער, אָבער זייער הייסער שלאַכט, זיך

אַריינגעריסן אין פּאַלמיקען. אַ ביסל אָן אַ זייט פון דער שטאָט האָט זיך געפונען דער דייטשישער לאַגער פאַר די געפאַנגענע פּאָלאַקן. אין איינעם פון די באַראַקן האָט צוגעצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט אַ הויכגעוויקסיק מיידעלע מיט וווּנדערלעכע, ברוינע אויגן. אירע ליפּן האָבן געציטערט. מיט דער רעכטער האַנט האָט זי די גאַנצע צייט פאַרצויגן דעם אַרבל פון איר ביליקן וואָלענעם מאַנטל אויף דעם לינקן אָרעם, נידעריקער פון עלנבויגן.

— ווער ביסטו? — האַב איך געפרעגט.

זי האָט אַ קוק געטאָן אויף מיר מיט אירע אויסדרוקפולע, קלוגע אויגן, אין וועלכע ס'איז געווען אַזוי פיל אומעט און צער, אַז מיר איז געוואָרן אומאַנגענעם. אָבער זי האָט ניט געענטפערט.

— ווער ביסטו? — האָב איך זי נאָך אַמאָל אַ פרעג געטאָן, — פאַרשטייסטו רוסיש?

— שוואַך, — האָט זי קוים הערבאַר געזאָגט.

— איז ווער-זשע ביסטו? און וואָס באַהאַלסטו אונטערן אַרבל?

דאָס מיידעלע האָט אַ קוק געטאָן אויף דעם שכנישן בעטל, וואו ס'איז געלעגן אַ גרייז-גרויע פרוי מיט שאַרפע, טיפע קנייטשן אויפן פנים, ווי זי וואָלט וואַרטן אויף איר ענטפער.

— האָב קיין מורא ניט, נאַרעלע, רייד, — האָט יענע געזאָגט, — דאָס זענען דאָך רוסן.

דאַן האָט דאָס מיידעלע פאַרקאַטשעט דעם אַרבל. מיר האָבן דערזען אַ טאַטואירטן צייכן: צוויי אותיות פון לאַטיינישן שריפט **KL**, און אויף דער צווייטער זייט פונעם אָרעם, טיף אונטער דער הויט, דעם אות **A** און דעם נומער 17432.

— כ'בין אַ יידישע, — האָט שטיל געזאָגט דאָס מיידל.

און ווען זי האָט דאָס געזאָגט, האָט זיך אין באַראַק עפּעס אַ באַוועג-געטאָן. אַלע די פון פּוילישער אָפּשטאַמונג, האָבן זיך אַ קער געטאָן אין איר ריכטונג. אייניקע האָבן זיך אויפגעהויבן, כדי זי בעסער אָנצוקוקן און אייניקע זענען אַפילו צוגעקומען.

— ביסט אַ גליקלעכע, — האָט געזאָגט די גרויע פרוי, — פון אַ סך הונדערטער טויזנטער, וועלכע מיר איז אויסגעקומען צו זען אין די לאַגערן, ביסטו די איינציקע, וואָס האָט זיך געראַטעוועט, גאַנץ געבליבן. דאָ, אין לאַגער, האָבן דיך אַלע פאַררעכנט פאַר אַ פּוילישע. נאָר איך האָב געוואוסט ווער דו ביסט. דערצייל-זשע דעם פאַן אָפיצער וועגן אַלץ...

איך גיב דאָ איבער די דערציילונג פונעם מיידל, ניט צוגעבנדיק צו איר קיין איינציקן אייגענעם וואָרט.

— איך בין 14 יאָר אַלט. מיין נאָמען איז שרה, די פאַמיליע — פעלזנשוואַלב. כ'בין געבוירן געוואָרן און געלעבט אין פּוילן, אין דער שטאָט אַנאָפּאָל, לובלינער קרייז, אויף דער ליובענסקער גאַס נומער 31, וואָס איז באַלד אַנטקעגן דער פּאָסטגעביידע. אונדזער משפחה: דער פאָטער בנימין, די מוטער רעגינאַ, אַ 20-יאָריקער ברודער משה, נאָך אַ ברודער, יוסף, 18 יאָר אַלט און איך. אונדזער הויזגעזינד האָט זיך

געלעבט גוט. דער פֿאָטער האָט פֿאַרמאָגט אַ געשעפֿט פֿון מענער-און פֿרויען-קליידער און זיי האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט צו געבן זייערע קינדער אַ גוטע דערציונג.

דאָס יאָר **1939** האָט מיט איין מאָל געביטן אונדזער לעבן. ווי נאַכט-רויבער האָבן זיך אַריינגעריסן די פֿאַרשאָלטענע פֿאַשיסטן אין אונדזער פּוילן. ס'האָבן אָנגעהויבן פֿלאַמען די שריפֿות. תּליות האָבן באַדעקט אונדזער שטאָט.

פֿאַרמויערנדיק אין די ווענט די מער ווערטפֿולע סחורות, זענען מיר אַ טאָג ביזן אָנקום פֿון די היטלעריסטן אין אַננאָפּאָל, אין איילעניש אַנטלאָפֿן אין שטעטל סוכאָווולקאַ, אַרום 10 קילאָמעטער פֿון לובלין. דאָרטן האָט מיין פֿאָטער געהאַט פֿריינד. ער האָט געהאָפֿט אויף זייער הילף, ווייל בלייבן אין שטאָט, ווו אַלע האָבן אים געקאָנט, איז געווען אַ ריזיקע.

אַ וואָך שפּעטער האָט דער ברודער יוסף זיך פֿאַרגעשלאָגן צו גיין צוריק אין אַננאָפּאָל אויסצוגעפֿינען וואָס דאָרטן טוט זיך. אפֿשר האָבן זיך אין אונדזער שטאָט די דייטשן ניט אַזוי איזדעקעוועט איבער מענטשן, ווי זיי האָבן דאָס געטאָן אין אַנדערע שטעט, און מיר וועלן זיך קענען אומקערן צוריק.

יוסף האָט זיך צוריקגעקערט 10 טעג שפּעטער. דורך אַ נס האָט ער זיך אַרויסגעריסן פֿון די הענט פֿון דער געסטאַפּאָ, אַנטלויפֿנדיק אין אַ פֿינצטערער נאַכט. אָבער, גאָט מיינער, ווי ער האָט אויסגעזען. איינגאַנצן אַ פֿאַרבלוטיקטער, אַ געשוואָלענער, מיט פֿינצטערע, איינגעפֿאַלענע אויגן. זיינע האָר, פּרעכטיק-געקרויזטע האָר, זיינען געווען אויסגעריסן. ניט אַרומגעגאָלט און ניט אָפּגעשוירן, נאָר טאַקע אַרויסגעריסן דורך די הענט פֿון די הענקערס. יוסף האָט דערציילט, אַז ווען ער האָט שפּעט אין אָוונט דערגרייכט אונדזער וווינונג, זענען דאָרטן גראָד געווען די דייטשן, וועלכע ס'האָט אַהין געבראַכט דער מויערער, וואָס האָט פֿאַרמויערט אין די ווענט אונדזער סחורה. אַ נידעריקער מענטשל, האָט ער געוואָלט געפֿינען דורך דעם אַ ביסל חן אין די אויגן פֿון די דייטשן. דאָרטן האָבן זיי יוסף ביטער צעשלאָגן און אַ האַלב-באַוווסטלאָזן אַוועקגעטריבן אויף דער אַרבעט, ביי דער אויפֿבויונג פֿון דעם לובלינער און וואַרשעווער בריק. אַ סך יידן זענען שוין דורך דער צייט אין אַננאַפּאָל דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן, און די וואָס זיינען נאָך געבליבן לעבן, האָט מען אינאיינעם מיט פּאָלאַקן, אָפּגעשיקט אַרבעטן אַרום דער בריק. די עסעסאָווצעס אין געלע רעקלעך האָבן געשמיסן מיט בייטשן די, וואָס האָבן ניט אויסגעפֿילט די אַרבעט-נאָרמע.

נאָך אַ באַראַטונג האָבן די עלטערן, פֿונדעסטוועגן, באַשלאָסן אומצוקערן זיך אין אַננאַפּאָל. בלייבן אין סוכאָווולקע, ווו פֿריער אָדער שפּעטער, וואָלט זיך אָנגעהויבן דאָס זעלביקע ווי אומעטום — איז געווען נוצלאָז.

אומגעקערט אין אַננאַפּאָל, האָבן מיר זיך שפּעט ביינאַכט. קומענדיק צו זיך אַהיים, האָט אונדזער גאַנצע פֿאַמיליע, מיט נאָך אַ שכנישער יידישער פֿאַמיליע, וואָס האָט זיך אויך אויסבאַהאַלטן אין סוכאָווולקע, שווער געאַרבעט אַ גאַנצע נאַכט און ביז פֿאַרטאָג איז פֿאַרטיק געוואָרן אַ געהיימער אַריינגאַנג צו אַ נישע, אין קאָרידאָר. אין דער נישע האָבן שטייענדיק, זיך געקענט אויסבאַהאַלטן עטלעכע מענטשן. אַזוי האָבן די מענער באַשלאָסן אַ געוויסע צייט זיך צו ראַטעווען.

די עס.עס. זענען אַוועק פון אונדזער שטאָט און אָנשטאָט זיי איז אָנגעקומען אַן אָפּטיילונג פון דער זשאַנדאַרמעריע. דאָס זענען געווען פונקט אַזעלכע מערדער, נאָר אין אַנדערע אוניפאָרמען. ווידער האָבן זיך אָנגעהויבן הויז-זוכענישן, אַרעסטן, הריגות. צו אונדז האָבן זיך עטלעכע מאָל אַריינגעריסן שיכורע דייטשן, אָבער דעם געהיימען אַריינגאַנג האָבן זיי ניט באמערקט. מיר האָבן די טיר פאַרשטעלט מיט אַ שווערער ביכער-שאַנק. איין מאָל אין מעת-לעת, ביינאַכט, האָט מען די שאַפע אָפּגערוקט און אונדזערע אומגליקלעכע פלעגן אַרויסקומען עפּעס אָפּצועסן און כאַטש אויף אַ האַלבער שעה אַוועקלייגן זיך. אַזוי האָט געדויערט זייער לאַנג. צוויי מאָל אַ וואָך, מאָנטיק און פרייטיק, פלעגן מיר, איך און מיין מוטער, קומען אין דער פּאָליציי זיך מעלדן.

איין מאָל איז צו אונדז געקומען אַ פּאָליציימאַן און באַפוילן, אַז ביז אין דער פרי זאָלן מיר באַפרייען די דירה, וואָס די דייטשן האָבן באַשטימט פאַר זיך פאַר אַ גאַסט-הויז. אין אַ שעה אַרום איז געקומען אַ צווייטער פּאָליציימאַן מיט אַ פאַראָרדענונג פונעם קאָמענדאַנט: אַלע יידן מוזן אַוועק אין דער שטאָט קראַשניק, אין לובלינער קרייז. דער פאָטער און די ברידער האָבן באַשלאָסן גיין מיט אונדז אין איינעם — וואָס ס'זאָל ניט פּאַסירן. אין קראַשניק האָט זיך געפונען מיין פאַרהייראַטע שוועסטער, שבע — וועלן מיר זי כאָטש זען פאַרן טויט.

דעם גרויסן טויזנטקעפּיקן עולם יידן, וואָס מ'האָט צוזאַמענגעטריבן פון אַ סך אַרומיקע שטעטלעך, זקנים, פרויען און קינדער, האָט מען צוזאַמענגעקליבן אין קראַשניק לעבן דער אייזנבאַן-סטאַנציע און פון 3 בייטאָג ביז צוועלף ביינאַכט האָט מען זיי מיט געוואַלד געהייסן זינגען און טאַנצן. פונעם שטויב, וואָס ס'האָט זיך אויפגעהויבן פון די טויזנטער טאַנצנדיקע פיס, איז דער הימל פאַרטונקלט געוואָרן.

אַזוי האָבן מיר געזונגען און געטאַנצט ניין שעה, און אַרום אונדז האָבן געקייכט פון געלעכטער די פעטע אָפיצירן מיט זייערע דאַמעס. אַ סך שוואַכע און קראַנקע האָבן ניט אויסגעהאַלטן, געפאַלן אויף דער ערד, און באַלד האָט מען זיי דערשאָסן אויפן אָרט. אַרום די טויטע האָבן געטאַנצט וואַנזיניקע מענטשן, אויסשרייענדיק עפּעס אומפאַרשטענדלעכס, וואָס האָט באַדאַרפט זיין אַ ליד. אינעם עולם האָבן מיר צופעליק דערזען די שוועסטער, מיין שיינע שוועסטער שבע, מיט איר קליינעם זון אויף די הענט. זי האָט שוין מער ניט געקענט טאַנצן, אירע כוחות האָבן זיך אויסגעלאָזט. דאַן איז צו איר צוגעקומען אַ דייטשישער אונטער-אָפיצער און שווייגנדיק, אויפגעהויבן איבער איר ד׳י בייטש. זי האָט אַראָפּגעריסן פון איר פינגער אַ דימענטענעם רינגל און האָט עס אויסגעשטרעקט צו דעם היטלעריסט.

— כ'וועל אַליין אַרונטעררייסן דיין רינג, אַז איך וועל וועלן, — האָט ער געזאָגט, און אַ זעץ טוענדיק איר אין דער לענג פון איר רוקן מיט אַ נאַגייקע, איז ער אָפּגעטראָטן.

פונקט צוועלף אַזייגער ביינאַכט האָט מען אָנגעהויבן אַריינצוטרייבן אין דער באַן, וואָס מ'האָט צוגעשטעלט. אָבער אַזוי ווי מיר זענען דאָרט געווען מער ווי די איבערגעפּאַקטע וואַגאָנען האָבן געקענט אַריין נעמען, האָט מען עטלעכע הונדערט מענטשן, אויך אונדז, איבערגעלאָזן אויפן אָרט ביז באַגינען. אין דער פרי האָט מען אַלע מענער אָפּגעשיקט אין דעם נאָענטסטן קאָנצענטראַציע-לאַגער.

בייטאָג איז צו אונדז, די איבערגעבליבענע פרויען, געקומען עפּעס אַ וויכטיקער באַאַמטער. ער האָט געזאָגט, אַז אין שפּיטאָל דאַרף מען האָבן 20 פרויען-סאַניטאַרינס. זיי, הייסט עס, וועט זיין גוט, אויב זיי וועלן ערלעך אויספּילן זייערע פליכטן.

אין דער צאָל פון די צוואַנציק איז אויך אַריינגעפאַלן מיין שוועסטער.

— נעמט אויך אונדז, — האָט זיך מיט טרערן געבעטן די מאַמע, — דאָס איז מיין טאָכטער.

— בלויז צוואַנציק און מער קיינער ניט, — האָט טרוקן געזאָגט דער באַאַמטער.

דאַן איז די מוטער געפאַלן אויף די קני, מיט די הענט אַרומגענומען די שטיוול פון דייטש און צוגעפאַלן צו זיי מיט אירע ליפּן.

— דערנידעריק זיך ניט, מאַמע, — האָט אויסגעשריען די שוועסטער שבע, אין גרויסער אויפרעגונג, — זאָלן זיי פאַרשאָלטן ווערן! בעסער דערהרגעט אונדז, איר מערדער!

זי איז צוגעלאָפן מיטן וויינענדיקן קינד אויף אירע הענט צו דער מוטער, האָט זי געוואָלט צווינגען אויפצוהייבן זיך פון אירע קני.

דער זעלנער, וואָס איז מיט אַ רעוואָלווער געשטאַנען הינטער דעם באַאַמטן, האָט זיי ביידע דערשאָסן. איך האָב פאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין און איך ווייס ניט וואָס ס'האָט פאַסירט מיט מיין שוועסטערס קינד, צי מ'האָט אים אויפגעקליבן, אָדער מ'האָט אים צעטראָטן, ווען דער עולם האָט אין שרעק זיך אַ לאָז געטאָן אויף צוריק.

כ'בין געקומען צו זיך אויף אַ סאָפע ביי עמעצן אין הויז. אַ גוטהאַרציקע פּוילישע פרוי האָט רחמנות געהאַט אויף מיר, האָט מיך אויפגעהויבן פון דער גאַס און אַריינגעטראָגן צו זיך אין הויז. זי האָט אַכטונג געגעבן אויף מיר ווי אויף אַן אייגענער טאָכטער. איך האָב געוווינט ביי איר עטלעכע וואָכן. פון איר האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אַ סך פון די יידן, וואָס זענען אָפּגעשיקט געוואָרן פון קראַשניק אין פלאָמבירטע וואַגאָנען, זענען אויפן וועג קיין טרעבלינקע אומגעקומען.

פון איר האָב איך זיך אויך דערוווּסט, אַז פּוילישע פּאַרטיזאַנער, צווישן וועלכע עס זענען געווען אַ סך יידן, האָבן געכאַפּט אויפן וועג דעם דייטשישן קאָמענדאַנט פון דער שטאָט יאַנישאָוו, וואָס האָט אויפגעהאַנגען אַ סך יידן, און האָבן אים דערהרגעט. מ'האָט דערציילט, אַז מיט דער גרופּע פּאַרטיזאַנער האָט אָנגעפירט אַ שיינער יידישער יונגערמאַן מיטן נאָמען יוסף, פון אַננאָפּאָל, וואָס איז אַנטלאָפן פון אַ קאָנצענטראַציע-לאַגער. קלאָר, אַז דאָס איז געווען מיין ברודער.

לענגער האָב איך ניט געקענט פאַרבלייבן ביי דער פּוילישער פרוי. די שכנים פלעגן אָפּט מיט פאַרדאַכט אַריינקומען און נאָכפרעגן זיך וועגן מיר. אָבער ווו האָב איך געקענט גיין? צו וועמען? די גוטע פרוי האָט געוויינט, באַגלייטנדיק מיך.

עטלעכע טעג האָב איך פאַרבראַכט אין וואַלד, דערנערנדיק זיך מיט דעם, וואָס די גוטע פרוי האָט מיר מיטגעגעבן. די דאָזיקע גוטע פרוי, וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן. און נאָכדעם בין איך אַוועק, ווו די אויגן האָבן מיך געפירט.

אינעם שטעטל, ווו איך בין אָנגעקומען, האָב איך באַשלאָסן צו קויפן ברויט. כ'בין אַריין אין אַ בעקעריי און באַמערקט, אַז דער באַלעבאָס איז אַ דייטש. אַנטקעגן אים, אויפן טיש, איז געלעגן אַ דייטשישע צייטונג. די פּלאַקאַטן אויף דער וואַנט זענען אויך געווען אין דער דייטשישער שפּראַך.

כ'האָב געמאַכט אַ טעות, ווענדנדיק זיך צום אייגנטימער אין דייטש. כ'קען גוט דייטש. כ'האָב באַדאַרפט ריידן אויף פּויליש. און כאָטש איך האָב גערעדט אָן אַן אַקצענט, בין איך אים געוואָרן פאַרדעכטיקט.

ער האָט אַ רוף געטאָן זיין פרוי, אַן עקלהאַפטע פעטע פרוי מיט זשאַבע-אויגן, און האָט איר געהייסן רופן פּאָליציי — און אַליין האָט ער מיך אָנגעכאַפּט פאַר דער האַנט און געהאַלטן, ביז פּאָליציי איז געקומען.

אין דער פּאָליציי, אין די ענגע קעמערלעך, האָבן זיך אויפגעהאַלטן העכער 500 יידן. ליגן, אָדער זיצן איז ניט געווען קיין אָרט. מיר זענען געשטאַנען צוגעדריקט איינער צו דעם אַנדערן. ס'איז דורכגעלאָפן אַ קלאַנג, אַז 300 קרעפטיקערע, יידישע מיידלעך און פרויען, אָנהייבנדיק פון 16 יאָר, וועלן געשיקט ווערן אויף אַרבעט. אַלע איבעריקע, וואָס וועלן ניט אַריין אין דער צאָל, אַריינגערעכנט די קינדער, וועט מען דערשיסן. איין פרוי האָט באַשלאָסן מיך צו ראַטעווען. זי האָט זיך געביטן מיט מיר מיט אירע שיך, אַוועקגעבנדיק מיר אירע מיט די הויכע אָבצאַסן. זי האָט מיר געמאַכט אַ הויכע פריזור, פאַרשמעלערט מיינע ברעמען, איבערלאָזנדיק אַ דינינקן שנירעלע פון זיי, אָפּגעפאַרבט מיר די ליפן מיט שמינקע, און ווען מיר זענען איינע נאָך דער אַנדערער פאַרבייגעגאַנגען דעם פּאָלקאָווניק אין דער געסטאַפּאָ-אוניפאָרם, האָט מען מיך אָנגענומען פאַר אַ 16-יעריקער — און איך בין געראַטעוועט געוואָרן.

*

אין אוישוויץ, ווו די עס.עס. האָבן זיך באַזונדערס איזדעקעוועט איבער די יידישע פרויען, האָט מען אַלע יידישע פרויען אָפּראַזירט די קעפּ. דאָרטן האָט מען אונדז געגעבן אָט דעם אייביקן צייכן. די לינקע האַנט האָט מען דורכגענומען דורך אַ געשטעל. איין סעקונדע — און שאַרפע נאָדלען, צענדליקער נאָדלען, איינגעטונקטע אין טוש, האָבן זיך איינגעגעסן אין האַנט. מ'פלעגט פאַרלירן דאָס באַוווסטזיין.

און אַזוי בין איך פון דאַן אָן באַצייכנט געוואָרן מיטן היטלערישן צייכן: אויף מיין האַנט איז געשטאַנען "A17432". שוין שפּעטער, אין מאַידאַנעק, האָט מען מיך, פונקט אויף אַזאַ אופן, באַצייכנט מיט די בוכשטאַבן "ק.ל." דאָס הייסט "קאָנצענטראַציע-לאַגער".

אלע לאַגערן האָבן פאַרנומען אַ גרויסן שטח. אוישוויץ למשל, האָט זיך אויסגעצויגן אויף 40 קילאָמעטער'ס אין דער לענג און 60 אין דער ברייט. אין אים זענען געווען 70 אָפּטיילונגען. יעדער אָפּטיילונג איז געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכיקן דראָט, דורך וועלכן מ'האָט דורכגעלאָזן אַן עלעקטרישן שטראָם. אין בלויזע קליידלעך, אָן וועש און אָן וואַרעמע מאַנטלען, זיינען מיר אַרומגעגאַנגען אַ גאַנץ יאָר. מ'האָט אונדז געצוווּנגען אַרבעטן פון פרי ביז נאַכט און געקאָרמעט האָט מען אונדז מיט מאָגערע איבערבלייבעכצן. עפּידעמיעס און הונגער האָבן יעדן טאָג צוגענומען אַ סך לעבנס.

לייז האָבן אין די הונדערטער אַרומגעפּויזעט איבער אונדזערע קערפּערס. אַלע קראַנקע וואָס האָבן ניט געקענט גיין צו דער אַרבעט, האָט מען דערשאָסן ביים אַריינגאַנג אין באַראַק און די קערפּערס האָבן זיך געוואַלגערט, ביז זיי האָבן אָנגעהויבן צו פוילן.

אויף די רוקנס האָט מען אונדז אָנגענייט אַ זעקס-ווינקלדיקן שטערן — דעם "מגן דוד" און אויף דער ברוסט אַ פלאַקאַט "יודע".

דאָס איז געווען אין די לאַגערן פאַר יידן, אָבער איך בין געווען אין דעם פּוילישן קאָנצלאַגער. אויך דאָרטן, פאַר אָפּזאָגן זיך צו גיין צו דער אַרבעט, האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. פאַר א קלייניקייט האָט מען באַשטראָפט די מענטשן צו שטיין אַ גאַנצן טאָג אויף די קני, מיט אויפגעהויבענע הענט. דאָרטן פלעגט מען אויך דערשיסן אַ מאַן, וואָס פלעגט וואַגן אַריינגיין אין דער פרויען-אָפּטיילונג, אָדער אַ פרוי, וואָס איז אַריין אין דער מענער-אָפּטיילונג. אויך דאָרטן זענען מענטשן מאַסנווייז געשטאָרבן פון הונגער און קראַנקייטן.

די פּאָלאַקן, פונקט ווי די יידן, האָבן די דייטשן פיינט געהאַט. אי די, אי יענע, זענען געווען קאַנדידאַטן פאַר יענער וועלט.

אין דעם קאָנצלאַגער זענען די יידן געווען צוזאַמענגעטריבן פון אַלע לענדער פון דער גאַנצער וועלט. וויפל הונדערטער טויזנטער עס זענען דאָרט געווען — ווייס איך ניט, אָבער ווען זיי פלעגן זיך אין אָוונט אומקערן פון דער אַרבעט, זענען זיי דורכגעגאַנגען ווי אַ ריזיקער שטראָם, אין משך פון פיר שעה.

אין קאָנצלאַגער זענען געווען ספּעציעלע געביידעס, ווו עס פלעגן, לויט דער אָרדענונג, זיך אַרומוואַשן מענער און פרויען. איין מאָל האָט פּאַסירט, אַז אַלע פרויען זענען שוין אַוועק און איך אַליין האָב זיך אויף אַ צייט פאַרהאַלטן, און אין דער געביידע האָט מען אָנגעהויבן אַריינלאָזן די מענער. לעבן דעם וואַש-באַסיין,ווו איך האָב זיך געוואַשן, איז נאָך מיר געשטאַנען אַן אַלטער מאַן, אַ געשוואָלענער פון הונגער, מיט אַ צלם און מיט רויטע, אויפגעפּלאַמטע אויגן. ער האָט זיך קוים געהאַלטן אויף זיינע אָפּגעשוואַכטע פיס.

— פון וואַנען ביסטו, מיידעלע? — האָט ער מיך געפרעגט מיט זיין פאַרקילטער, הייזעריקער שטים.

— פון לובלין, — האָב איך געענטפערט, ניט וועלנדיק אַריינגיין אין איינצלהייטן.

— און ווי רופט מען דיך? — האָט ער ווידער געפרעגט.

— שרה, — האָב איך געזאָגט.

— מיין טאָכטער האָט מען אויך אַזוי גערופן. ווו קען זי איצט זיין, די אומגליקלעכע? זי וואָלט איצט מסתמא געווען אַזוי אַלט ווי דו.

— און איר זייט פון וועלכער שטאָט? — האָב איך אים געפרעגט מיט אַ ציטערדיקן קול.

— פון אַננאָפּאָל, — האָט ער גלייכגילטיק געענטפערט.

— פּאָטער! — האָב איך ווילד אויסגעשריען און טרערן האָבן זיך גענומען גיסן פון מיינע אויגן, — ליבער, יונגער, שיינער פּאָטער, — וואָס האָבן זיי מיט דיר געטאָן?

אַרומגענומענע, בין איך מיט מיין ליבן פֿאָטער אַזוי געשטאַנען, ביז די פּאַרטיע מענער איז פּאַרטיק געוואָרן מיטן וואַשן זיך. גאָט איז געווען באַרעמהאַרציק צו מיר. ער האָט מיר באַשערט צו זען זיך מיט מיין פֿאָטער. דער פֿאָטער האָט מיר געזאָגט, אַז מיין ברודער משה איז אויך דאָ.

מער האָב איך דעם פֿאָטער ניט געזען. כ'האָב אויך ניט געזען דעם ברודער משהן, וואָס האָט זיך די גאַנצע צייט געוואַלגערט אויפֿן דיל. ער האָט שוין ניט געהאַט קיין כוח אויפֿצוהייבן זיך. באַלד נאָכדעם האָט מען מיך אַריבערגעפֿירט קיין מאַידאַנעק, אין דעם לאַגער פֿון טויט. דאָרטן האָב איך זיך דערוווסט, אַז מיין פֿאָטער און ברודער זענען אויפֿן וועג קיין מאַידאַנעק דערמאָרדעט געוואָרן.

מיר אַלע וואָס האָבן זיך געפֿונען אין מאַידאַנעק, האָבן געוווסט, אַז פֿריער אָדער שפּעטער וועלן מיר אַריינפֿאַלן אין דעם אויוון, ווצלכער האָט געאַרבעט טאָג און נאַכט. די פֿראַגע איז בלויז געווען אין צייט. אויף דעם אויוון האָבן אַכטונג געגעבן עטלעכע מענטשן. איינער פֿון זיי איז איינמאָל געקומען צו מיר אין אַן אָוונט, ווען מ'האָט אונדז ניט געקענט זען, און געזאָגט: "אויב דו וועסט מיר עפּעס געבן, מיידעלע, וועל איך דיך ראַטעווען".

מיר האָט זיך געוואַלדיק געוואָלט לעבן, און דאָס גאַנצע גאָלד, וואָס איך האָב געטראָגן מיט זיך (דער פֿאָטער האָט עס מיר נאָך געגעבן אין אַננאָפּאָל), האָב איך אָפּגעגעבן אָט דעם מענטשן. און ער האָט מיך טאַקע געראַטעוועט. פֿריער האָט ער מיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער, איבער וועלכן ער האָט געוווינט מיט די איבעריקע הענקערס. נאָכדעם האָט ער מיך איבערגעשיקט אין דער פּוילישער אָפּטיילונג אין דעם לאַגער, וואָס האָט זיך געפֿונען אַ האַלבן קילאָמעטער ווייטער.

אָבער ס'האָט זיך נאָך ניט פֿאַרענדיקט דאָס צעטל פֿון מיינע ליידן. פֿון מאַידאַנעק האָט מען אונדז געטריבן קיין מזרח פּרייסן. לעבן קעניגסבערג האָבן מיר געמאַכט בעטאָן פֿאַר די פֿאַרשטאַרקונגען, געבויט אַנטי-טאַנק פֿאַסטקעס. קיין וואַסער האָט מען אונדז ניט געגעבן — ניט צו טרינקען און ניט צום וואַשן זיך. דאָס גאַנצע לייב האָט זיך באַדעקט מיט ווונדן.

עפּעס האָט איין מאָל געטראָפֿן, אַז אין שלאָף האָב איך גערעדט אויף יידיש (וועגן דעם האָט מיר דערציילט אויף מאָרגן מיין שכנה), און דאָס איז באַקאַנט געוואָרן דעם קאָמענדאַנט פֿון לאַגער. מ'האָט מיך באַלד אָפּגעשיקט אין דער יידישער גרופּע, וואָס האָט אויך געאַרבעט אויף פֿאַרשטאַרקונגען. דאָס איז געווען אין דעם דאָרף זעעהאַפֿען. דאָרטן האָבן מיר געזען די שריפֿות וואָס האָבן אַרומגעכאַפּט קעניגסבערג...

באַלד האָט מען אונדז אַוועקגעטריבן ווייטער: 2 טויזנט יידישע פֿרויען און אַ הונדערט יידישע מענער. צוקומענדיק צום דאָרף ראַטענאַו, האָט מען אַלע יידן, אין גרופּעס פֿון 40, אָפּגעפֿירט אָן אַ זייט און דערשאָסן מיט אַ קוילן-וואַרפֿער.

איך בין אַריינגעפֿאַלן אין דער לעצטער גרופּע. ווען איך בין אַזוי געשטאַנען, איז מיר געקומען אַ פּלוצלעכער געדאַנק אין קאָפּ: כ'וועל פֿאַלן באַלד, ווי ס'וועט נעמען אַרבעטן דער קוילן-וואַרפֿער. איך בין געפֿאַלן, און גלייך איז אויף מיר געפֿאַלן אַ פֿרוי, נאָכדעם אַ צווייטע, אַ דריטע. נאָכדעם האָב איך געהערט, אַ קול אויף דייטש:

"זי איז נאָך אַ וואַרעמע", און באַלד נאָכדעם — אַ שאָס פון אַ ביקס. זיי האָבן עמעצן דערענדיקט.

ווי לאַנג איך בין געלעגן אונטער די מתים — ווייס איך ניט: עס קאָן זיין, אַז צוויי טעג און אפשר נאָך לענגער. אויפהייבן זיך איז ניט געווען קיין כוח. ס'האָט זיך געוואָלט שרעקלעך טרינקען. כ'האָב געשלונגען דעם מיט בלוט-דורכגעזאַפּטן שניי.

מיט אַמאָל האָב איך דערהערט טריט. איז דאָס דער שונא, אָדער אַ פריינד? אָבער מיר איז שוין געווען אַלצאיינס. זאָלן זיי מיך דערהרגענען, איידער ווייטער זיך פייניקן.

— ווער איז דאָרט? — האָב איך געפרעגט.

מיר האָט אָפּגעענטפערט אַ קינדערישע שטים. כ'האָב דערקאָנט אסתרס שטים, וועלכע האָט זיך געפונען מיט איר מוטער אין דער לעצטער גרופּע פאַראורטיילטע צום טויט. פאַר דער אויסשיסונג איז איר געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיך הינטער אַ בערגל אין אַ טראַנשעי, אין דער צייט ווען איר מוטער איז דערשאָסן געוואָרן. איז זי איצט געקומען זוכן איר מוטער. אסתר האָט מיר געהאָלפן אַרויסקריכן פון אונטער די קערפּערס.

מיר האָבן ניט געוווסט אין וועלכער ריכטונג צו גיין. ווו זענען די דייטשן און ווו די רוסן. אויפן וועג האָט מען אויף אונדז געשאָסן פון וואַלד. אַ קול האָט דורכגעלעכערט אסתרס שלייף...

איך האָב גענומען פויזן אין דער פאַרקערטער ריכטונג. ווען ס'איז אָנגעקומען דער אָוונט, בין איך צוגעקומען צום פוילישן לאַגער, אין וועלכן איר האָט מיך איצט געפונען. די דייטשישע וואַך איז שוין ניט געווען. און זיצנדיק אויף דער נאַרע, טראַכטנדיק וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין די זעקס יאָר, ניט האָבנדיק מער קיין כוחות צו ראַטעווען זיך, האָב איך זיך אַליין געזאָגט: אַך, זאָלן כאָטש אַ ביסל שנעלער אָנקומען די רוסן!

און באַלד נאָכדעם, ווי אין אַ מעשה-ביכל, ווי אין חלום, האָט זיך געעפנט די טיר און איך האָב דערהערט: "גוטמאָרגן, חברים!"

איך האָב ניט קיין כוח צונויפצוקלייבן מיינע געדאַנקען און צו דערציילן אַלץ מיט טאָלק און צוזאַמענבינדן אַלץ ווי עס באַדאַרף צו זיין. איך וויל אייך בעטן נאָר איין זאַך: גיט מיר נאָך אַ געלעגנהייט אַרויסצוטרעטן אויף אַ משפט, ווו די היטלער-באַנדעס וועלן געמשפט ווערן. איך וועל דערציילן וועגן די ליידן און פייניקונגען פון הונדערטער טויזנטער יידן, פּאָלאַקן, פראַנצויזן... איך וועל דערציילן וועגן זיך...

אין טרערן, הייסע טרערן, האָבן זיך אָנגעהויבן גיסן פון אירע אויגן...

דער טויטן-לאַגער בעלזשעץ / לויט ווס״פ

דער טויטן-לאַגער בעלזשעץ איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1942. די ערשטע קרבנות פאַר דעם לאַגער זענען צוגעשטעלט געוואָרן פון די שטעט און שטעטלעך אין לובלינער קרייז.

דער גירוש — גיכער באקאנט מיט דער באצייכענונג **אקציע**, איז געוואָרן אדורכגעפירט אויף אזא אופן: אָן א פריערדיקער מעלדונג, האָט פּאָליציי ארומגערינגלט דאָס געטאָ ווו מ'האָט פריער קאָנצענטרירט די יידישע באפעלקערונג. אן אָפיציר איז געקומען אין יודענראט און איבערגעגעבן א באפעל, אז א באשטימטן טאָג און שעה דארפן זיך צונויפזאמלען די יידן, פון וואנען מען וועט זיי אוועקפירן אויף מזרח, ווו זיי וועלן ארבעטן. דער אָפיציר האָט אויך געמאָלדן דעם יודענראט, וויפל יעדער איינער מעג מיטנעמען האנט-באגאזש, געלט און צירונג. נאָר קיין עסן דארף מען נישט מיטנעמען, דאָס וועט מען באקומען אויפן וועג.

צום באשטימטן טאָג, האָט די פוילישע פּאָליציי, די דייטשע זשאנדארמעריע, זעלנער פון דער ווערמאכט, אוקראינער אָדער ליטווינער צי לעטן, אָפּגעשלאָסן דאָס געטאָ און מיט געווער אין האנט געגאנגען פון הויז צו הויז, פון שטוב צו שטוב, כדי צונויפטרייבן די יידן צום זאמלפונקט. די וואָס האָבן זיך געוואָלט אויסבאהאלטן אָדער זיך קעגנשטעלן, זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. די געשרייען און שיסעריי האָבן פארפולט די גאסן און געסלעך פון געטאָ.

נאָך לאנגע שעהן פון דערווארטונג אין געוואלטיקער ענגשאפט, שטייענדיקערהייט — האָט מען מיט קלעפּ און שאָסן געטריבן אויף די לאסט-אויטאָס — אלטע לייט, קינדער, קראנקע און געזונטע. גאָר ווינציקע איז געלונגען צו אנטלויפן. די אויטאָס מיט די קרבנות האָבן געהאט א ציל: די באן-סטאציע אין קראָשניק. פון דאָרט האָט מען די יידן אריינגעשטויסן אין פראכט-וואגאָנען, וועלכע מ'האָט הערמעטיש פארמאכט און באזאַמען מיט די יידן פון אנדערע ערטער, אוועק געפירט קיין בעלזשעץ.

ווי נאָר דער טראנספּאָרט האָט זיך אָפּגעשטעלט אינעם טויטן-לאגער, האָט מען די אומגליקלעכע באפוילן צו פארלאָזן די וואגאָנען מיט קלעפּ, געשרייען, זידלערייען און רעוואָלווער-שאָסן. א ס.ס.-אָפיציר האָט דעם דערשראָקענעם און פארפייניקטן המון געגעבן אייניקע מעלדונגען, וואָס די עיקרדיקסטע איז געווען, אז בעצם וועלן זיי געשיקט ווערן ווייטער, אויף מזרח, אין אן ארבעטס-לאגער, נאָר פאר דעם מוזן זיי אדורכמאכן א דעזינפעקציע און א באָד. יעדער דארף זיך אויסטאָן, דאָס אָנטועכץ גלייך צונויפלייגן אויף א באשטימטן אָרט. דאָס געלט און צירונג לייגן באזונדער. נאָכן באָד וועלן זיי באקומען ריינע מלבושים און זיך קענען אויסרוען אין די באראקן. ווי נאָר דער רוצח האָט פארענדיקט זיינע רייד, איז מען ווידער באפאלן די יידן מיט קלעפּ און געשרייען, זיי זאָלן צוויילן אויסצופירן די באפעלן.

די פרויען און קינדער האָט מען אָפּגעטיילט פון די מענער וואָס האָבן מארשירט הינטער זיי צו א געביידע, אויף וועלכער ס'איז געהאָנגען אן אויפשריפט "באָד".

די ניצול געוואָרענע פון טויטן-לאגער בעלזשעץ האָבן דערציילט, אז דאָרט האָבן די דייטשן זיך באנוצט מיט גאז, כדי אומצוברענגען די יידן.

אין די חדשים אויגוסט, סעפּטעמבער און אָקטאָבער 1942, האָבן די גאז-קאמערן און קרעמאטאָריעס אין בעלזשעץ געארבעט מיטן "פולן דאמף". באלד דערנאָך איז דער לאגער ליקווידירט געוואָרן. די פארבליבענע דאָרט יידן האָט מען איבערגעפירט אין סאָביבור, וולאָדאווער געגנט.

אין בעלזשעץ זענען אומגעבראכט געוואָרן א 600,000 יידן.

אויפן וועג צום אומקום / **מענדל זינגער**

(איבערדרוקט פון "טאָג", ניו-יאָרק, 4טער מערץ 1946).

איך בין כמעט איינער אליין פארבליבן פון מיין גאנץ שטעטל. די האנט ציטערט און אין האלדז שטיקן די טרערן, ווען איך דערמאָן זיך אין אונדזער געבורט-שטעטל ראַכיוו, ווו אין משך פון א סך דורות האָט זיך געוועבט א שטיל, רואיק לעבן; ווו יידישער שטייגער איז געווען טיף איינגעוואָרצלט אין יעדן שפאן ערד. דער מענטשלעכער געדאנק קאָן נישט באגרייפן, אז דאָס אלץ, די איינגעזעסענע איינוווינערס, וואָס האָבן אין משך פון אלע יאָרן דערצויגן די קומענדיקע דורות אויף דער טראדיציע פון דער פארגאנגענהייט — וועט מיט איינמאָל חרוב ווערן.

הגם ראַכיוו איז אין מלחמה-צייט געווען דאָס איינציקע שטעטל אין לובלינער קרייז, וואָס האָט דער עיקר געארבעט און געשאפן פאר די דייטשע בלויטזויגערס; א שטעטל ווו יידן האָבן גענצלעך פארלוירן זייערע פריערדיקע פרנסות און טאָג-טעגלעך געשיקט געוואָרן אויף שווערער ארבעט אין שטיינגרובנס, פאָספאָר-גרובנס און אנדערע ערטער — איז דאָך געקומען דער באפעל: צעשטערן, רואינירן, אומברענגען דאָס יידישע לעבן אין ראַכיוו.

עס איז שווער איבערצוגעבן גענוי ווי האָט אויסגעזען יענער גרויזאמער טאָג, ווען יעדער האָט געמוזט נעמען זיין פעקל אָרעמקייט און גיין אנטקעגן דעם טויט...

אין יענער צייט בין איך שוין געהאט אוועק פון ראַכיוו א פינף חדשים און זיך געפונען אין א צוואנג-לאגער אין קראָשניק. די שווידערלעכע אקציעס האָבן זיך אָנגעהויבן אין אָקטאָבער-נאָוועמבער 1942.

די מהומה אין קראָשניק איז אוממעגלעך צו שילדערן, ווייל די יידן פון אלע ארומיקע שטעטלעך האָבן זיך געמוזט צושטעלן קיין קראָשניק, צו דער אָרטיקער באן-סטאציע, פון וואנען מ'האָט זיי געפירט צום אומברענגג אין לאסט-וואגאָנען, הערמעטיש פארמאכטע, אינעווייניק מיט קאלך אויסגעשיטע אויף די פאָדלאָגעס, אין דער גרעסטער ענגשאפט, אָן עסן און טרינקען.

מענטשן האָבן בעת דער אויסזידלונג, צום לעצטן מאָל זיך געטראָפן מיט זייערע נאָענטסטע און טייערסטע, געוויינט, געקושט זיך און געהאלדזט, א טייל זענען אראָפ פון זינען צי באגאנגען זעלבסטמאָרד — און די געשרייען מיט יללות האָבן דערגרייכט די הימלען. עס הילכן אָפ שאָסן, א געלויפעריי, א צעטומלעניש — און צו דעם אלעמען: א קאלטער שלאקס-רעגן.

דאָס איז געווען א פרייטיק, אין חודש נאָוועמבער 1942. איך בין שוין מער נישט געגאנגען צו מיין ארבעט, נאָר בין ארויס פון לאגער און זיך געלאָזט לויפן אויפן וועג קיין ראַכיוו, כדי זיך זען מיט מיין מוטער, ברודער און משפחה.

פון הימל האָט געפלייצט א מבולדיקער רעגן. ס'האָט זיך געדוכט, אז די גאנצע וועלט, און גאָט אליין, איז צאָרנדיק אויף די דערשלאָגענע מענטשן, וואָס זענען קוים געגאנגען אויפן וועג מיט זייערע אָרעמע פעקלעך. דאָס בילד איז געווען א מוראדיקס. אלטע פרויען האָבן קוים געשלעפט זייערע פיס, קרעכצנדיק און וויינענדיק. קינדער האָבן זיך נאָכגעשלייכט נאָך די מאמעס. מיד און גלייכגילטיק זענען זיי געגאנגען דעם לעצטן וועג, וועלכער איז פאר אונדז געווען אזוי נאָענט און

היימיש צענדליקער יאָרן. באקאנטע פויערים האָבן מיך באגעגנט און געפרעגט: "וואהין גייען זיי?"

א טייל זענען געפאָרן אויף די פויערישע וועגענער, נאָר דער רוב איז געגאנגען צופוס. מידע, פארמאטערטע, מיט שווערע זיפצן און א קללה אויף די ליפן. מיט א שרעקלעכן אימפעט בין איך געלאָפן אָן אָטעם, ביז איך האָב געטראָפן מיין מוטער און די פאמיליע. די מאמע איז אויף מיר ארויפגעפאלן און זיך ספאזמאטיש צעוויינט. פון דער אנדערער זייט האָט דער ברודער מיך באגאָסן מיט טרערן. מיין הארץ איז געוואָרן ווי פארשטיינערט, איך האָב נישט געקענט ארויסריידן קיין וואָרט. איך האָב נאָר געפילט, ווי הייסע טרערן פליסן איבער מיין פנים. איר האָב שטארק געקושט די מאמען און דעם ברודער, מיר האָבן זיך נישט געקענט צעשיידן. נאָך איצט קלינגען אין מיינע אויערן די לעצטע ווערטער פון דער מאמען:

— קינד מיינס, ראטעווע אונדז!...

ווען מיר האָבן זיך קוים דערשלעפט קיין קראָשניק, איז שוין געווען פארנאכט. איך האָב מיין משפחה און עטלעכע פריינד ארייגעפירט אין א היימישער שטוב, זיי זאָלן זיך דאָרט אויסרוען און א ביסל קומען צו זיך. איינער דעם אנדערן האָט בארואיקט און געטרייסט.

קיינער האָט נישט געוווּסט, ווען די אקציע וועט זיך אָנהייבן. מען האָט געשמועסט, אז קראָשניק ווערט א "יודענשטאט", ווייל אין יענעם טאָג איז ארויס דער באפעל, אז אלע יידן אין קראָשניק מוזן זיך אריבערקלויבן אין צוויי גאסן, וועלכע די דייטשן האָבן באשטימט פאר זייערט וווינונגען.

די מהומה איז געווען גרויס. צעשראָקענע מענטשן זענען געלאָפן אהין-און-צוריק מיט וויינענדיקע קינדער, זייער ביסל אָרימקייט, בעטגעוואנט און כלים. נישט געווען ווו זיך אהינצוטאָן. צעיושעטע אוקראינער זענען ארומגעלאָפן און נישט אויפגעהערט צו שיסן. די שיסעריי האָט גורם געווען צו שרעק און פאניק, איינער האָט געטראָטן אויפן צווייטן. יידיש האָב-און-גוטס האָט זיך געוואלגערט אין בלאָטע. פאָלאקן האָבן אויסגענוצט די פאניק, גערויבט יידיש פארמעגן און זיך געקוויקט מיט דער מפלה פון די זשידעס. געוויינען און געשרייען האָבן דערגרייכט די הימלען. אין יענער שרעקלעכער צייט, איז מיר אויסגעקומען צו זיין עטלעכע מינוטן מיט מיינע נאָענטסטע.

דערנאָך זענען אָנגעקומען צוויי פאָליציאנטן און מיך צוריק געטריבן אין לאגער. איך האָב זיך מיט זיי געאמפערט, נישט געוואָלט זיך שיידן מיט דער מאמען. אז איך דערמאָן זיך יענע מינוטן, שוידער איך אין גאנצן. די מאמע האָט זיך אין מיר איינגעקלאמערט, דער ברודער האָט מיך געהאלדזט און זיינע קינדער האָבן זיך נישט געוואָלט פון מיר אָפּרייסן...

מיט כוח האָבן די פאָליציאנטן מיך אוועקגעריסן פון די טייערסטע און צוריק געפירט אין לאגער. אז ס'איז שוין געוואָרן פינצטער, האָט מען אונדז אלע פון לאגער אוועק געפירט אין עק שטאָט, אין א שול-געביידע, אין וועלכער מ'האָט אונדז פארשפארט אונטער א שטארקער וואַך.

די געוויינען און הארצרייסנדיקע געשרייען האָבן פארגרעסערט די פיין. מענשן האָבן זיך געריסן די האָר פון די קעפ און געשריען: "לאָזט מיך ארויס, איך וויל מער נישט לעבן — כ'וויל מיט זיי מיטגיין!"...

די נאכט איז געווען א גרויזאמע, דער רעגן האָט זיך פארשטארקט, די פינצטערניש און שיסערייען האָבן נאָך מערער אָנגעוואָרפן שרעק.

צומאָרגנס ביינאכט, נאָכן פארענדיקן די אקציע, האָט מען אונדז צוריק געפירט אין לאגער. דאָ האָט געהערשט א דערדריקנדיקע שטילקייט נאָך דעם נעכטיקן טאָג, ווען די גאסן און געסלעך זענען נאָך געווען באלעבט. די הייזער זענען געשטאנען שטילע, אויסגעליידיקטע, האלב חרובע. אין דער לופט האָט זיך געטראָגן א ריח פון בלוט און טויט. יעדער שטיין האָט עדות געזאָגט, אז מיט איינציקע שעהן צוריק איז דאָ פאָרגעקומען עפּס שרעקלעכס, וואָס דער מענטשלעכער געדאנק איז נישט מסוגל צו באגרייפן.

א צעבראָכענער בין איך אוועק אין דער שטוב, ווו איך האָב נעכטן ארייגעפירט מיין מאמען און די משפחה. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אז כ'וועל זיי נאָך טרעפן. נאָר אנשטאט זיי — א דעמאָלירטע וווינונג, א בארויבטע...

מוטלאָז און צעבראָכן פון צער, בין איך צוריק אוועק אין לאגער, אוועק געפאלן אויף מיין פריטשע א פארוויינטער און פארבענקטער, און דערנאָך פארזונקען געוואָרן אין ביטערע חלומות.

דער לעצטער וועג פון ראַכיווער יידן / לאָזער גאָלדנער

א טראנזיט-פונקט פאר די מאסן פליטים

אין די ערשטע טעג פון חודש סעפטעמבער 1939, איז אונדזער שטעטל פארפולט געוואָרן מיט פליטים פון יענער זייט ווייסל. טעג און נעכט האבן זיך געצויגן לאנגע רייען אנטלויפנדיקע, אין דער ריכטונג צו מזרח. דער גרעסטער טייל פליטים זענען געווען פון מיטעלן און אָרעמען שטאנד. דערשראָקענע, מידע, נישט דערשלאָפענע, מיט פעקלעך און זעקלעך אויף די פלייצעס און אין די הענט, איז אונדזער שטעטל געוואָרן פאר זיי א טראנזיט-פונקט. די וואָס האָבן פון דעם לאנגן מארשירן אויפן וועג באקומען ווונדן, ברען-בלאָזן און הינעראויגן אויף די פיס, פארהאלטן זיך א געוויסע צייט אין ראכיוו, כדי באנדאזשירן די אָנגעווייטיקטע ווונדן, ווי אויך געבן עפעס איבערצוכאפן די אויסגעמאטערטע קינדער.

פיל מיטלייד און הילף די נע-ונדניקעס, די אומגליקלעכע מלחמה-קרבנות, האָבן ארויסגעוויזן אונדזערע יידן פון ראכיוו. ס'האָבן נישט געפעלט קיין גוטע נשמות, וואָס האָבן אָפּגעטרעטן זייערע בעטן די פארצערטע מאמעס מיט זייערע פיצעלעך קינדער. מען האָט זיך געטיילט מיטן ביסן — און געטאָן האָט מען דאָס מיטן גאנצן הארצן.

די פליטים האָבן דערציילט וועגן דעם חורבן וועלכן די דייטשן האָבן געמאכט אין זייערע שטעט און שטעטלעך; ווי אזוי די תליינים האָבן ארויסגעטריבן די יידן פון זייערע היימען און געשיקט אויף קאטאָרגע-ארבעט; ווי אזוי שילן און בתי-מדרשים

זענען צוזאַמען מיטן פאַרשפּאַרטן עולם געוואָרן פאַרבערנט; ווי אַזוי באַפרייטע פאַרבערעכערס פון די תפיסות און אונטערוועלט, זענען דורך די דייטשן געוואָרן מאָביליזירט און אונטערגעהעצט צו שענדן, מאָרדן און אָנטאָן יידן שרעקלעכע צרות. אין אַזאַ צייט, קלערט מען נאָר ווי צו ראַטעווען דאָס לעבן. נאָר יידן האָבן דאָך געלעבט מיט האָפענונג, אפשר וועלן זיי זיך צוריק קערן אהיים, ווייל מען האָט געטרייסט דעם עולם, אַז ביי דער ווייסל וועט זיך אָפּשפּילן די גרעסטע און אַנטשיידנדיקע שלאַכט. דאָס אַנטלויפן פון מיליטער איז בלויז אַ ריקצוג צו אַ נייער קאָנצענטראַציע פון דער פּוילישער אַרמיי אין לובלינער געגנט. נאָר אויך פון אַזאַ מעגלעכקייט זענען ראַכיווער יידן באַזאָרגט. וואָס וועט טאַקע זיין, אויב עס קומט צו אַ צוזאַמענשטויס צווישן די פּאָלאַקן מיט די דייטשן, אויף דער אָדער יענער זייט ווייסל, ס'וועט דאָך אַפילו קיין שטיין אין מאַרק נישט בלייבן. איצט ווערט קלאָר, אַז מען וועט, חס-ושלום, אַליין דאַרפן טיילן דעם גורל פון די פּליטים...

דאָס בהלהדיקע אַנטלויפן פון שטעטל

די פּאַניק הייבט זיך אָן אין מאָמענט, ווען די ערשטע דייטשע באָמבע ווערט אין מיטן טאָג אַראָפּגעוואָרפן אויף דער ליפּקע. ווי ס'האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן, האָט דער דירעקטאָר פון דעם פאָספאָריטן-גרובן, אַ דייטש, געגעבן צייכנס דעם פּליער. נאָכן פאַרנעמען אונדזער שטעטל, האָט דער דירעקטאָר זיך באַוויזן אין מאַרק אַלס דייטשישער אָפיציר, אין אַ מונדיר פון דער רייכסווער. דעם פּאַל קאָמענטירן די יידן פון ראַכיוו ווי אַ שלעכטן אָנהייב.

צוליב איר געאָגראַפישע און סטראַטעגישע לאַגע, ווערט ראַכיוו אַ וויכטיקער ברענפּונקט. אין דער ערשטער וועלט-מלחמה — דערמאָנען די עלטערע יידן — איז אויך אַזוי געווען. אַ שווערע שלאַכט האָט זיך אָפּגעשפּילט צווישן ראַכיוו און לענג.

גאַנצע טעג און נעכט הערט מען רוישן די דייטשע באָמבאַרדיר-עראָפּלאַנען. זיי פליען — ווי ביי זיך אין דער היים, אָן שטערונגען. בלויז איין מאָל האָט געלאַנדעט אַ פּוילישער עראָפּלאַן, פון וועלכן ס'איז אַרויס אַ פאַרוווּנדעטער פּליער, אין אַן אויסגעפּוצטן מונדיר, נאָר עטוואָס פאַרבלוטיקט. שטילערהייט האָט ער געמורמלט: "כאָלעראַ! ווּשיסטקאָ פּשעפּאַדלאָ!" ("אַ כאָלערע! אַלץ איז פאַרפאַלן!")

די עטלעכע ווערטער פון פּוילישן פּליער זענען שנעל באַקאַנט געוואָרן די איינוווינערס און ביי זיי אַרויסגערופן אומרו און פּעסימיזם. מענטשן לייגן זיך שלאָפן אין אָנטאָן, קוים קומט אָן דער דייטש. און אויב, חס-ושלום, דאָס וועט געשען — טאָ וואָס-זשע טוט מען פּאָרט? אַנטלויפן? בלייבן?

געציילטע יידישע משפחות, ווי מאיר לוקסענטייל מיט זיין ווייב שרה-אסתר, דער אַפּטער שניט-סוחר בארענשטיין מיט זיין משפחה, יעקב לייב ראַזנבערג מיט זיין ווייב גיטעלע, בער שמואל-קלמנס, אברהמטשעלע בריק מיט זיין ווייב און שוויגער שרה אַנטשעס, יוסף שאול קלעקס — זענען טאַקע באַלד פון אָנהויב מלחמה אַוועק אין יאַניווער פּאָוויאַט.

די דערפאַרונג פון דער ערשטער וועלט-קריג לערנט, אַז צווישן מאָדלבאָזשיץ און יאַניוו איז נישטאָ קיין באַן-פאַרקער, נישטאָ קיין שאָסיי-טראַקט — איז אפשר פאַראַן אַ שאַנס איבערצולעבן. אָבער גראַד האָבן אין יענעם ראַיאָן זיך געפונען אייניקע

פוילישע מיליטער-אָפּטיילונגען, וואָס זיי האָט זיך דווקא פאַרגלוסט אַרויס צו שיקן צו די דייטשן עטלעכע האַרמאַטן-זאַלפּן, וועלכע האָבן אַזוי אויפגעבראַכט די היטלעריסטן, אַז אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיי אָן אויפהער שרעקלעך באָמבאַרדירט די גאַנצע געגנט. שטעטלעך און דערפער זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין חורבות.

מאיר מיט אסתרן האָבן זיך שוין נישט אומגעקערט קיין ראַכיוו. ביי אַ בוים ווו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, זענען געבליבן ליגן צוויי פאַרקוילטע קערפּערס מיט עטלעכע גאָלד-מטבעות, וועלכע שרה-אסתר האָט אין אַ לייוונט זעקעלע אַרומגעטראָגן אין בוזעם — געזאַמלט פיל יאָרן אויף אַ שוואַרצער שעה. אויף אַן ענלעכן אופן איז אויך אומגעקומען לובע, דעם אַפּטערס טאָכטער.

די ווערטער פון פוילישע אָפיצירן, אַז אַרום ראַכיוו, ביי דער בריק, וועט רידז-שמיגליס אַרמיי אַ סוף מאַכן צו היטלערן מיט זיינע חיילות — זענען געווען פוסטע באַרימערייַ און פאַרפירונג.

ווען די בריק איז שוין געשטאַנען אין פלאַמען, איז אין שטעטל געוואָרן די אמתע בהלה. כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אַנטלויפט אין איילעניש אין די שכנותדיקע דערפער, וועלכע זענען אַרומגערינגלט מיט וועלדער. געציילטע מענטשן בלייבן אויפן אָרט, כדי אָפּצוהיטן דאָס ביסל האָב-און-גוטס. איך דערמאָן זיך, ווי מיין פרויס מוטער, שרה שעפּס, האָט אַרויסגענומען פון שאַנק אַ קיילעכיקע פּושקע, אין וועלכער ס'איז אַמאָל געלעגן דאָס שטריימל פון טריסקער רבין, וואָס איז בשעתו ביי איר איינגעשטאַנען. זי האָט שטאַרק געבעטן איר מאַן, ער זאָל די "קמיע" אַרויפלייגן אויפן ביסל לעדער און שיך, וועלכע וועלן פאַרמויערט ווערן אין קעלער. "וועסט זען", זאָגט זי, "אַז אין זכות פון רבינס שטריימל, וועלן מיר אַלע, און דאָס ביסל סחורה — ניצול ווערן". נאָכן אומקערן זיך, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די "קמיע" פון טריסקער האָט טאַקע אָפּגעהיטן פון אַלדאָס בייז...

די נאַצישע מערדער ווילדעווען

אָן אַ שאָס האָבן די דייטשן פאַרנומען אונדזער שטעטל. ביי דער זייט פון דער ברענענדיקער בריק, איז אויסגעוואַקסן אַ פּאָנטאָן-בריק, אויף וועלכער די דייטשן האָבן אומגעשטערט אַריינמאַרשירט אין שטעטל. באַלד דעם ערשטן טאָג האָבן זיי אַ טייל יידן אַרויסגעפירט צו דער אַרבעט ביי דער ווייסל, ווו יידן האָבן געמוזט אַרויסציען פון טייך באַלקנס אויף די אַקסלען. ביי דער דאָזיקער קאַטאָרגע-אַרבעט איז געפאַלן דער ערשטער קרבן — לייבל שוחט (קאַראַנע). דער אָרנטלעכער, איידעלער ייד מיט זיין פעלערהאַפטן האַרץ, האָט נישט געקאָנט ביייקומען די לאַסט — און ביים טראָגן די בעלקעס, געפאַלן און זיך נישט אויפגעהויבן. די היטלער-באַנדיטן האָבן אים אויף אַ באַרבאַרישן אופן דערהרגעט.

אין עטלעכע טעג אַרום איז אויף אַ שווידערלעכן אופן אומגעקומען פון די רוצחישע הענט, דער מנהל פון אַן אָפּטיילונג ביי דער לובלינער ישיבה און פון דער ראַכיווער בית-יעקב שול. ער איז אַוועק בעטן דעם גלח זיין אינטערווענץ ביי די דייטשן, כדי באַפרייען די יידן פון אַרבעט אויף די צוויי טעג ראש-השנה. דער "חטא" איז באַשטאַנען דערין, וואָס ער איז צו שנעל געלאָפן... האָבן די דייטשן כלומרשט געמיינט, אַז דאָס איז אַ פאַרברעכער... אָנגעטאָן אין דער זיידענער קאַפּאָטע, מיטן

שטריימל אויפן קאָפּ, איז דער מנהל פון דער ראכיווער ישיבה געפאלן טויט אויף דער שוועל פון זיין שטוב.

אין דער זעלבער צייט זענען די רוצחים ארומגעלאָפן אין די שטיבער און געזוכט יונגע פרויען, כדי צו שטילן די חיהשע אינסטינקטן. נישט איין מאמעס הארץ האָט פארצאפלט, הערענדיק אין די אָוונטן קלאפן אין טיר. כדי צו ראטעווען דעם כבוד פון די יונגע פרויען, האָבן די מאמעס אויסגעשמירט זייערע טעכטער די פנימער מיט סאזשעס, אפילו זיי איבערגעטאָן אין צעריסענע קליידער.
פון טאָג צו טאָג ווערט די לאגע ערנסטער און דראָענדיקער.

דער יודענראט און די יידישע פּאָליציי

כדי זיך פארלייכטערן די מאָרד-מלאכה, האָבן די דייטשן געשאפן אין ראַכיוו, ווי אין אנדערע ערטער, א יודענראט, וואס איז געווען געצוווּנגען אדורכצופירן די היטלערישע באפעלן. דער יודענראט שטעלט צו טעגלעכע קאָנטיגענטן יידן צו פארשידענע ארבעטן: ער נעמט צוזאמען סחורות און געלטער ביי די יידן, כדי צאָלן די דייטשן פארשידענע קאָנטריבוציעס; ער באשטימט אויך א געוויסע צאָל פּאָליציאנטן. למען-האמת דארף אָבער געזאגט ווערן, אז דער ראכיווער יודענראט, ווי די יידישע פּאָליציאנטן, האָבן נישט געשפּילט אזא שעדלעכע ראָל, ווי אין געוויסע שטעט און שטעטלעך. זייהאָבן זיך באצייטנס געכאפּט, אז צום סוף וועלן זיי טיילן דעם זעלבן גורל פון די אנדערע — און שנעל זיך צוריק געצויגן. דערפאר זענען זיי איבערגעשיקט געוואָרן אין לאגער יאנישאוו, פון וואנען דער גרעסטער טייל איז אנטלאָפן צו דער יידישער פארטיזאנער-גרופּע פון די פינטעלעך אין זאלעשע.

די נאצישע רוצחים קלייבן נישט איבער אין קיין שום מיטלען: רויב און געוואלט ווערן א טאָג-טעגלעכע דערשיינונג. בייטאָג און ביינאכט באפאלן זיי יידישע היימען, שענדן פרויען, באגייען שרעקלעכע פארברעכנס. אין מיטן טאָג שלעפן די באנדיטן ארויס רחלע יענטעס טאָכטער, מעכלען, שענדן זי און דערנאָך דערשיסט מען זי אויפן בית-עולם. אויפן זעלבן אופן איז אומגעקומען חיהלע, יוסף מענדעלעס טאָכטער. די און אנדערע טראגישע פאלן, דערשיטערן די יידן, וואָס זענען אויסגעשטעלט אויף הפקרות,ליידן און פּיין. יעדע רגע ברענגט מיט זיך נייע אומגליקן.

דער גירוש פון ראכיוו

די שטימונג ביי דער יידישער באפעלקערונג איז א דערשלאָגענע. אויך דער אויסזען זייערער איז געוואָרן פארענדערט. טיפע קנייטשן אויף די שטערנס, איינגעבויגענע רוקנס, אויסגעמאטערטע פון שוואכקייט און קראנקייטן. אויב ביז דער אויסזידלונג, האָט מען נאָך, מ'שטיינס געזאָגט, געקאָנט עפּעס פארדינען און טיילווייז דערנערן די קינדער, איז נאָכן אנקומען פון דער וויסטער בשורה וועגן גירוש — גאָר ביטער געוואָרן. פון מויל צו מויל דערגייען טרויעריקע, אומגלויבלעכע קלאנגען, אז מ'שיקט אוועק די יידן פון זייערע ווין-ערטער און מיטנעמען מיט זיך קאן מען נאָר א קליינע צאָל זאכן. מען רעדט אויך וועגן דעם, אז בעת דער אויסזידלונג, דערשיסן די דייטשן אלטע לייט און קראנקע, וואָס קאָנען נישט גיין צופוס. אָבער דאָס סאמע

שרעקלעכסטע וואָס עגבערט אלעמענס מוחות — אן אויסטערלישע ידיעה פון איינעם, וועמען ס'איז געלונגען צו אנטלויפן פון מיידאנעק: אז דאָס איבערזידלען די יידן אין אנדערע געגנטן — איז א בלאָף. אין דער אמתן פירט מען זיי צום אומקום.

אברהם-משה, דער גרויסער למדן, א גלויביקער און ערלעכער ייד, האָט זיין גאנצן לעבן געבעטן "אל תשליכנו לעת זקנה" — שטארבן אויף זיין בעט. עס זענען אָבער געווען פשוטע, פרומע יידן, וואָס האָבן אין האַפענונגלאָזע מינוטן זיך געטרייסט, אז ס'איז פאַרט נישט הפקר, דער אייבערשטער וואַרט לאנג און באצאָלט גוט. דאָס הערשן פון נייעם המן, וועט לאנג נישט דויערן. אפשר וועט דאָך קומען אן אומגעריכטע הילף. נאָר קוים וועט די הילף נישט קומען צו דער צייט? וואָס וועט זיין? ווי לאָזט מען דאָס אלץ איבער?

הונדערטער יאָרן, פון דור-דורות, לעבן יידן אין ראכיוו. זיידעס, עלטער- און עלטער-זיידעס האָבן דאָ געשאפן, געבויט שילן, בתי-מדרשים, קליינע נחלות פאר זיך און בירושה פאר די צוקונפטיקע דורות איבערגעלאָזן. און מער פון אלץ פייניקט דאָס געוויסן איבער די קינדער. זיי, די שוועלבעלעך, וואָס זענען זיי שולדיק? מוזן זיי ליידן פאר די זינד פון די עלטערן?

אין האַרבסט 1942, באגינען, קומט אָפיציעל די נייעס — "אויסזידלונג". אין מיטן מארק שטייען שוין צוגעגרייט פערד-און-וועגענער, וועלכע מ'האָט צוזאמען מיט די פויערים בגוואלט צונויפגעטריבן פון די שכנותדיקע דערפלעך. יידן ווערן ארויסגעטריבן פון זייערע היימען. אויף מיטנעמען מיט זיך אין וועג אריין א ביסל שפייז און אָנטאָן, דערלויבט מען נאָר צוויי שעה. די דייטשע רוצחים לויפן ארום אין די יידישע הייזער ווי יאגד-הינט און קאָנטראָלירן, צו האָט זיך ווער נישט אויסבאהאלטן. אויף זייערע פנימער זעט מען צופרידענע שמייכלען. ווו נעמען זיך ביי מענטשן אזעלכע חיה'שע אינסטינקטן? אויף די הארצרייסנדיקע סצענעס וועלכע האָבן זיך אָפגעשפילט אין מארק, האָבן די בלוט-דורשטיקע מערדערס געשפאָט און געחוזקט. די פארשפעטיקטע יידן, האָבן זיי געשלאָגן מיט די נאהייקעס און געשריען: "שנעלער, שנעלער! איינשטייגן!" די געוויינען און געשרייען זענען דערגאנגען ביזן הימל. די מוטערס האָבן שוין נישט געקאָנט וויינען. מיט הייזעריקע שטימען האָבן זיי געבעטן: "קינדערלעך, האלט אייך צוזאמען מיט טאטע-מאמען. געדענקט! רייסט זיך נישט אפ!"

די פארוואָרפענע פעקלעך אויף די אקסלען, האָבן נאָך מער אראָפגענידערט צו דער ערד די איבערגעשראָקענע קינדער. עלע שעפס ווייב דערמאָנט איר מאן, ער זאָל אריבערוואַרפן צו סימעק פאוולאָווסקין איבערן פלויט דאָס פרישע בעטגעוואנט פון זייער טאָכטער און איידעם, וואָס זענען אנטלאָפן אין ראטנפארבאנד. חיים-יצחק פרייבערג, דער ערלעכער, אָפגעהיטענער ייד, וויל גיין אין בית-המדרש, נאָך א ספר-תורה, כדי זי מיטנעמען מיט זיך. ווער ווייסט, צו אויפן נייעם אָרט וועט מען באקומען א ספר תורה...

עלע מישיקערס ווייב שרייט צו איר יינגעלע שיעלע, ער זאָל גוט ארומבינדן דאָס העלדזל פון זיין שוועסטערל פריידעלע, ווייל זי איז נעבעך צוגעקילט, זי זאָל נישט חס-ושלום, באקומען קיין לונגען-אָנצינדונג.

רודע הערש-מאירס האָט שוין דורכגעלעבט א מוראדיקע טראגעדיע: ערשט נעכטן, האָבן די דייטשן דערשאָסן איר מאן יאָסל (ער האָט נאָך אין 1920 נישט געלאָזט זיך שניידן די באָרד פון א האלערטשיק און מיטן שטיוול אים געפלעט דעם מוח). אויך איצט האט יוסף נישט געוואָלט גיין צו דער שחיטה — און אנטלאָפן. האָבן אים די דייטשן געשאָסן. שטייט רודע און באוויינט איר גורל און די קינדער. דאָס טעכטערל לאה'טשע בעט זי: "מאמע, וויין נישט..."

אז די רוצחים האָבן ווידער גענומען שרייען "שנעלער, שנעלער!" און די פויערים האָבן א צי געגעבן מיט די לייצעס און באפוילן די פערד "וויאָ! וויאָ!" — איז אויסגעבראָכן א שרעקלעכער יאָמער און געוויין, וועלכע מען האָט געהערט אין גאנצן שטעטל. די מענער זענען מיט אראפגעלאָזענע קעפ נאָכגעגאנגען נאָך די וועגענער. די קינדער האָבן מיטגעוויינט מיט די מאמעס, הגם זיי האָבן אפשר נישט פארשטאנען דעם פארנעם פונעם אומגליק. ראכיווער יידן כאפן דעם לעצטן בליק אויף די קליינע הייזלעך מיט דעם גרויסן, פירעקיקן מארק, אויף דעם שאָסיי מיט די "אייזערנע" שטיינער, אויף וועלכן דורות יידן האָבן געטראָטן. ווער ווייסט, צי מען וועט דאָס אלץ נאָך זען?

דאָס איז געווען דער לעצטער וועג פון די יידן אין ראכיוו. מיט דער באן פון קראָשניק האָט מען זיי טראנספּאָרטירט אין די קרעממאטאָריעס אין בעלזשעץ, ווו אלע זענען אומגעקומען.

עטלעכע קראנקע מענער און פרויען האָבן די דייטשן איבערגעלאָזן אין שטעטל, כדי זיי טראנספּאָרטירן קיין זאקליקאָוו, אין פארניכטונג-לאגער, ווו מ'האָט זיי אומגעבראכט.

צווישן די איבערגעבליבענע, האָט אין א שווערן צושטאנד זיך געפונען חיה, הערש-מאירס ווייב, וואָס האָט נישט געקענט שטעלן קיין טריט. די דייטשן, נישט וועלנדיק פארלירן קיין צייט, באפעלן הערש-מאירן אויסגראָבן א גרוב און לעבעדיקערהייט זי דאָרט אריינלייגן, ווו זי ווערט דערשאָסן. דער פרומער הערש-מאיר, האָט ארויפשיטנדיק די לעצטע לאָפּעטעס ערד אויפן פרישן קבר פון זיין ווייב, מיט א שטיקנדיק געוויין געזאָגט "יתגדל ויתקדש שמיה רבא".

אויפן וועג קיין זאקליקאוו, אין דאָרף מישיק, האָבן די דייטשן דערמאָרדעט הערש-מאיר קאָפּלס, פייגע קאָפּלס, שלמה שיעלעס, הערש-מאיר שעפּס און אנדערע. די אנדערע זקנים פון שטעטל ליגן אין א ברידער-קבר אין זאקליקאָוו.

דינטשע הלל'ס, מאָשקע פייגע קאָפּלס ווייב האָט פארן אריינגיין אין קראָשניק אין וואַגאָן מיט איר פיצעלע קינד אויף דער האנט, געבעטן א פויער, ער זאָל צוריק נעמען מיט זיך אירע צוויי קינדער, יאנקעלען און אסתרלען, 12 און 9 יאָר אלט. א פויער פון אָפּעקע האָט זיי פארדעקט מיט היי און געברענגט קיין ראכיוו. טעג און נעכט האָבן די הונגעריקע קינדער געוואנדערט פון אָרט צו אָרט, ביז זיי איז געלונגען אָנצובינדן א קאנטאקט מיטן פאָטער אין יאַנישעווער לאגער...

נישט ווייט פון ראַכיוו, נאָענט פון דערפל יאנישעוו, האָבן די דייטשע רוצחים געשאפן א לאגער אין וועלכן מ׳האָט געברענגט צו שקלאַפן-ארבעט ביי דער ווייסל, יידן פון אונדזער שטעטל און אנדערע ערטער, ווי: זאקליקאָוו, מאָדליבאָזשיץ, זאוויכאָסט. שפעטער זענען אהין אָנגעקומען אויך יידישע זעלנער, קריגס-געפאנגענע.

פון באגינען ביז פארנאכט האָבן יידן געארבעט אין די פרימיטיווסטע און שווערסטע באדינגונגען, לויט איינגעשטעלטע נאָרמעס. דאָס זאמד און די שטיינער האָט מען געפירט אין טאָטשקעס, וועלכע מ׳האָט געשטופט מיט די הענט, אָדער געשלעפט מיט לייצן, אָנגעטוענע אויפן רוקן. פון די אומגליקלעכע האָט א גאנצן טאָג זיך געגאָסן דער שוויים און דאָס בלוט פון די קלעפ, וועלכע אכזריותדיקע אויפזעערס, דייטשן, אוקראינער און פאָלאקן, האָבן געטיילט בשפע. אין די באראקן האָט געהערשט אזא ענגשאפט, אז ס׳איז נישט געווען ווו אוועק צו לייגן דאָס אָנטאָן, וואָס האָט גורם געווען צו עפידעמישע קראנקייטן. די לייז האָט מען פשוט געשארט מיט די הענט... דער כסדרדיקער הונגער און נויט האָבן געשטויסן א טייל אינטערנירטע צו ריזיקירן מיטן לעבן און גנבענען א שטיקל ברויט, צי עטלעכע קארטאָפל פון דער לאגער-קיך. די שוידערלעכע באדינגונגען האָבן אויך דערפירט דערצו, אז מענטשן מיט שוואכע כאראקטערן, האָבן מסכים געווען צו ווערן קאַפּאָס, בלאָק-עלטסטע צי פארנעמען אנדערע פאָסטנס, כדי דינען די דייטשן אויפן חשבון פון די אומגליקלעכע.

צוויי יידישע ייִנגלעך האָבן פון א פויער געברענגט א האלב ברייטל. ווי נאָר דער קאָמענדאנט פון לאגער, איגנער, האָט זיך דערפון דערוווסט, האָט ער באפוילן אן אפעל און פאר אלעמענס אויגן געהייסן צובינדן די צוויי יוגנטלעכע אזוי, אז ער זאָל מיט איין קויל ביידע דערשיסן. נאָך דער עקזעקוציע איבער די אומגליקלעכע, וועלכע דער קאָמענדאנט אליין האָט אויסגעפירט, פאראָרדענט ער זיי קובר צו זיין אויסער דעם לאגער. ווייזט אויס, אז די קויל האָט בלויז געלעכערט דאָס הארץ פון איינעם, בעת דער צווייטער איז אָפּגעקומען מיט א לייכטער ווונד. ווי נאָר מ׳האָט זיי ביידע אויפגעבינדן און אריינגעלייגט אין גרוב, איז דעם צווייטן געלונגען צו אנטלויפן אין וואלד. נאָר דאָס שארפע אויג פון דעם קאפאָ מיט די קרומע פיס פון זאוויכאָסט האָט דאָס באמערקט — און ער האָט וועגן דעם גלייך צוגעטראָגן דעם קאָמענדאנט. מען האָט דעם בחור געכאפט און דער זעלבער איגנער האָט אים אליין דערמאָרדעט אויפן ברוטאלסטן אופן, פאר די אויגן פון אלע אינטערנירטע אין יאנישעווער לאגער.

אין דער זעלבער צייט זענען ארום ראַכיוו געשאפן געוואָרן קלענערע לאגערן אויף דער מאָדזשארקע, גאָשטשעראדאָוו און ליפקע. אויף דער מאָדזשארקע האָבן געארבעט יידן פון אָסטראָווצע, אין גאָשטשעראדאָוו — יידן פון ראַכיוו. אין ביידע לאגערן זענען די יידן געווען באשעפטיקט אין דער שטיינהאקעריי. די דראקאָנישע דיסציפלין, דער סאדיזם פון די אויפזעערס, זענען נישט געווען קלענער ווי אין יאנישעווער לאגער. עטוואָס לייכטער איז געווען די, וואָס האָבן געארבעט אין די ווארשטאטן פון שניידעריי, שוסטעריי און אנדערע פאכן.

אויף דער ליפקע זענען געווען באשעפטיקט ביי שקלאפן-ארבעט יידן פון ראַכיוו און פון טשעכאָסלאָוואקיי. אין הויף פון געוועזענעם יידישן גוט-באַזיצער האָבן די יידן געטאָן אלע פעלד-ארבעטן און אויך זיך פארנומען מיט פי-צוכט. א טייל אינטערנירטע אויף דער ליפקע האָבן געארבעט אין די פּאָספּאָריטן-גרובנס, ווו ס'האָבן געהערשט ספּעציפישע באדינגונגען. פאר דער ארבעט האָט מען באקומען באָנעס (טאלאָנען אויף ברויט). אין אלגעמיין, איז אין דעם לאגער געווען אן אנדערער, גרינגערער רעזשים. אויף דער ליפקע זענען געווען מעגלעכקייטן צו קאָנטאקטירן זיך מיט די פויערים וואָס האָבן געארבעט צוזאמען מיט די יידן. געווען פאלן, אז א פויער פלעגט ברענגען פון דער היים א ביסל עסנווארג, אָן וועלכן אָפּצאָל. פארשטייט זיך, אז מ'האָט באדארפט אָננעמען די גרעסטע פּאָרזיכטיקייט, אז דער קאָמענדאנט לאזארטשיק און זיינע אוקראַינישע מיטהעלפערס זאָלן דערפון נישט וויסן.

דאָך איז איינמאָל דערגאנגען צו לאזארטשיקן א מסירה, אז א מיידל פון טשעכאָסלאָוואקיי באקומט סיסטעמאטישע הילף פון א פויער, וואָס באזאָרגט זי פון צייט צו צייט מיט ברויט, פּוטער, ווורשט. דער קאָמענדאנט אליין האָט גענומען פאָרשן דעם ענין און דערביי אָנגעוואָנדן די שווערסטע פּייניקונגען. דאָס אומגליקלעכע מיידל האָט אָבער נישט געוואָלט אויסגעבן די פויערים-משפחה וואָס האָט איר געהאָלפן אין א נויט. צום סוף האָט דער רוצח באפוילן דעם מיידל ארייַנשפּרונגען אין א גרוב און איר צוגעזאָגט, אז אויב זי וועט זיך פון דאָרט ארויסבאקומען מיט די אייגענע כוחות — שענקט ער איר דאָס לעבן. אז די פארפּייניקטע און צעבלוטיקטע מיידל איז מיט די לעצטע כוחות צוגעקומען צום ראנד פון גרוב — האָט א מערדערישע קויל א סוף געמאכט צו איר יונג לעבן...

אין דער קליינעם דערפל זאלעשע, האָבן פון דורות געוווינט אייניקע יידישע משפחות, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט ערד-ארבעט און שוסטעריי. צווישן זיי האָט זיך אויסגעצייכנט די פאמיליע פינטעלע: דער פּאָטער, דער אלטער בערל מיט זיין פרוי — ביידע דארע מענטשן, וואָס האָבן געפירט א שטיל און באשיידן לעבן. צו די ימים-נוראים זענען זיי געקומען אין שטעטל צו זייער שוועסטער סילקע. דער נידעריקער בערל פלעגט זיצן אויף דער לעצטער באנק ביי דער טיר פון בית-המדרש און נישט אוועק גענומען זיינע גרויסע, וואסערדיקע אויגן פונעם מחזור. דאָ, אין מקום קדוש, האָט ער זיך געפילט א סך בעסער ווי אין דער היים. ראש השנה און יום כיפור זענען ביי אים געווען שטארק אָפּגעהיטן. דאקעגן זיינע זין זענען שוין געווען מער שטאָטישע. דער עלטערער ראובן מיט מאירן זענען געווען דרייסטע יונגעלייט וואָס האָבן נישט פארטראָגן קיין עוולות און אויסגעלאכט פחדנים. קוים האָט ווער געפרווט באליידיקן א ייד, האָבן זיי אזא איינעם גוט אָנגעלערנט. "מיט מאיאָרעקן איז בעסער נישט אָנצוהייבן" — האָבן זיך געשושקעט די דאָרפישע שקצים.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, ווי נאָר די אנטי-יידישע גזירות זענען דערגאנגען אויך צום דערפל זאלעשע, זענען די פינטעלעך אוועק אין דערבייאיקן וואלד, וועלכער איז זיי געווען גוט באקאנט. די ערשטע וואָס זענען צוגעשטאנען צו די קעמפערס, זענען געווען די יידן פון ראַכיוו: דוד און שרה שוויעטשקענבוים, פייגע שלאגמאן, הערשעלע טשארנעס, און נאָך יוגנטלעכע פון

שטעטל, וואָס איך דערמאָן זיך נישט זייערע נעמען. ליידער, קיין געווער האָט די גרופע נישט געהאט, אויסער אן איינציקע דובעלטוווקע און א רעוואלווער. שפּעטער זענען צוגעקומען יידישע בחורים פון לובלין, קראַשניק, זאקשוועק, מאָדליבאָזשיץ, יאָניוו, זאקליקאָוו און אנדערע ערטער. איצט ווערט דער פארטיזאנער-אָטריאַד, אונטער דער אָנפירונג פון די פינטעלעך — א ממשותדיקער כוח. נאָר זייער גרעסטע זאָרג איז נאָך אלץ: ווו נעמט מען געווער?

א פארטיזאנער-פאטראל פון דער ,,ארמיא לודאווא" אין די יאניווער וועלדער
סיירת הפרטיזנים ביערות יאנוב-לובלסקי
Partisan Patrols in the Yanov (Lublin) Forests

נאָך דער אויסזידלונג פון די יידן פון ראכיוו, פארבינדן זיך די יידישע פארטיזאנער מיט די קעמפערס פון דער פוילישער פאָלקס-גווארדיע ("גווארדיא לודאָווא"). אין רעזולטאט פון די קאָנטאקטן, ווערט געבוירן דער בשותפותדיקער פלאן פון אויפרייסן דעם יאנישעווער לאגער, צונעמען דאָס צוגערויבטע געלט און ווערטזאכן ביי די יידן און דער עיקר — באפרייען די אלע וואָס שמאכטן אין דעם לאגער.

אין די שפּעטע שעהן פון א הארבסטיקער נאכט, בעת דער קאָמענדאנט פון יאנישעווער לאגער איז געשמאק געשלאָפן, האָט אים אויפגעוועקט א לייכטער קלאפּ אין טיר. ווי נאָר ער האָט געעפנט די טיר, האָט ער פון א יידישן פארטיזאנער באקומען א קויל אין קאָפּ. אים איז נישט איינגעפאלן אָנצונעמען וועלכע ס'איז פאָרזיכט-מיטלען, אזוי זיכער איז ער געווען פון זיין אוקראַינישע וואך וואָס האָט אים געהיטן. די פארטיזאנער האָבן פון זיין דירה צוגענומען די אָנגערויבטע ווערטפולע חפצים, וועלכע ער האָט געזאמלט פאר זיין געליבטער "פרינצעסין" אין דייטשלאנד.

דער פלאַן פון די פינטעלעך איז אַדורכגעפירט געוואָרן מיט דער פולער פּינקטלעכקייט. די צוריק באַקומענע צירונג פונעם אַמאָליקן יידישן פאַרמעגן איז שטאַרק צונוץ געקומען דער קאַסע פון די פאַרטיזאַנער זיך איינצושאַפן געווער. נאָר דאָס וויכטיקסטע: דער רוב יוגנטלעכע, וועמען ס'איז געלונגען צו אַנטלויפן פון לאַגער, זענען צוזאַמען מיט די פינטעלעך אַוועק אין די וועלדער. די יידישע קעמפערס זענען געוואָרן אַ כוח, מיט וועלכן אַלע שונאים — די דייטשן, ווי די פּאָלאַקן — האָבן זיך געמוזט רעכענען.

אין האַרבסט 1943 האָט אייער פון די באַאַמטע אין לאַגער בודזין ביי קראַשניק, דער געוועזענער מיטגליד פון ראַכיווער יודענראַט, בונם מאַנדעלקער, אָרגאַניזירט אַ גרופּע יידן, מיט וועלכע ער איז אַוועק צו די פאַרטיזאַנער און באַוויזן מיטצונעמען געווער, אַמוניציע, שיך, מלבושים און אַ סומע געלט. מ'האָט גענומען וועבן נייע פּלענער פון אַקציעס און קאַמפן קעגן דייטשן אָקופּאַנט און קעגן יענע פּאָלאַקן אין די וועלדער, וואָס הגם זיי אַליין זענען געשטאַנען אין אַ ביטערן גוראַנגל קעגן היטלעריסטישן שונא, האָבן זיי נישט געקענט, אָדער נישט געוואָלט זיך באַפרייען פונעם איינגעוואָרצלטן אַנטיסעמיטיזם און אַלץ געטאָן, כדי ליקווידירן די יידישע פאַרטיזאַנער. אַ פאַרעטערישע האַנט, באַזאַמען מיט די דייטשע אָנגריפן, האָבן אַ סוף געמאַכט צו דער העלדישער גרופּע יידישע פאַרטיזאַנער.

אויך די זאַלעשער וועלדער זענען געוואָרן יידן-ריין...

דער פאַרטיזאַנער אשר ברוקירער ("באַלעק")

אין עלטער פון 16 יאָר, האָט ער שוין געטיילט דעם ביטערן גורל פון די יידן אין ראַכיוו, וואָס האָבן געקרעכצט אונטערן יאָך פון די היטלעריסטישע רוצחים. ער ווערט צוגענומען צו דער שקלאַפן-אַרבעט אין דער שטיינהאַקעריי. אין דעם לאַגער וואָס איז געווען פאַרצוימט מיט עלעקטריזירטע שטעכלדראָטן, צוזאַמען מיט יונגטלעכע, אַלטע לייט און אַפילו קינדער, מוז ער אַדורכמאַכן די נויט, פּיין, טיפוס-קראַנקייט. נאָר דאָס סאַמע שרעקלעכע איז פאַר אים געווען דער טויט פון זיין ליבע מוטער און דאָרף גאָשטשעראַדאָוו. דער האַס צו די נאַצישע תליינים וואַקסט ביי אים, צוזאַמען מיטן פאַרלאַנג צו נעמען נקמה.

מיט דער הילף פון אַ באַקאַנטן פּויער, באַקומט ער אַ קאָנטאַקט מיט אַ סאָוועטישער פאַרטיזאַנער-גרופּע אין די וועלדער פון יאַניוו-בילגאָריי. דער קאָמאַנדיר פון אָטריאַד האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט מיטן גורל פון דעם יידישן בחור, וואָס נאָכן באַטייליקן זיך אין עטלעכע סאַבאָטאַזש- און דיווערסיע-אַקטן קעגן אָקופּאַנט, ווערט ער באַשטימט ווי דער סעקרעטאַר פון פאַרטיזאַנער-אָטריאַד, מיט וועלכן ס'האָט אָנגעפירט פּאָלקאָווניק צעפּיגאַ.

אשר באַהערשט די רוסישע שפּראַך און באַקענט זיך שנעל מיט די אייגנשאַפטן פון רוסישן מענטש, וועמענס האַרציקע באַציונג און וואַרעמקייט שאַפן ביי אים אַ געפיל פון דאַנקבאַרקייט פאַר די סאָוועטישע פאַרטיזאַנער, וואָס גיבן אים דעם נאָמען באַלעק.

דער יונגער ראַכיווער בחור ווערט איינער פון דער חברה. מיט אַ פּאָר שווערע שטיוול מיט ברעזענט-כאָלעוועס, אַ רובאַשקע וועלכע פאַרקנעפּלט זיך ביים האַלדז פון דער

זייט, א פוטערן היטל מיט אויערן-שיצערס און תמיד מיט דער "ווינטאָווקע" (ביקס) אויפן אקסל — מאכט ער אדורך ווייטע און נענטערע מארשן איבער פעלדער און וועלדער פון פוילן, טשעכאָסלאָוואקיי און דערגרייכט אפילו דייטשלאנד. נישט איינמאָל קוקט ער דעם טויט אין די אויגן — אָבער תמיד דרייסט, אָן פחד און שטענדיקער גרייטקייט צו מעלדן זיך פרייוויליק צו די סאמע געפערלעכע אויפגאבן.

פאראשוטירט געווער, אמוניציע, קליידונג און שפייז, האָט די אָפּטיילונג באקומען פון סאָוועטישע עראָפּלאנען. וועגן א פאל מיט אזא פאראשוטיסט, דערציילט באַלעק אזא עפּיזאָד: אין די קאָוולער וועלדער, אויף יענער זייט בוג, האָט איינמאָל באדארפט זיך אראָפּלאָזן א פאראשוטיסט און מ'האָט געשיקט באַלעקן ער זאָל אים באגעגענען. די אָנגעצייכנטע שעה איז פאַריבער פון לאנג — און מען זעט נישט קיינעמען. מיט אמאָל באמערקט ער, ווי אויף דער פאָלאנע ווו ס'האָט באדארפט פאַרקומען דער דעסאנט, זיצט אויף א בוים, צווישן געדיכטע צווייגן, א רוסישער סאָלדאט און זופט רואיק וואָדקא פון דער מאניערקע. באַלעק פרעגט אים, וואָס טוט ער אויבן — און דער רוס ענטפערט, אז ער האָט זיך מיטן פאראשוט אזוי פארפלאָנטערט אויפן בוים, אז ס'איז אים שווער אראָפּ צו קריכן. "יעסלי פּאַגיבאט — טאָ נאַדאַ כאָטיאַ ניעמנאָזשקאָ פּאָדוט" ("אויב שוין אומקומען — דארף מען א ביסל א זופּ געבן")...

באַלעק באטייליקט זיך אקטיוו, צומערשט ווי אן אָבסערוואטאָר און אויסשפּירער, שפּעטער ווי א דיווערסאנט, אין די וויכטיקסטע אקציעס קעגן די היטלעריסטישע בארבארן. פון די רוסן האָט ער זיך אויסגעלערנט שנעל און געשיקט צו צעשרויפן באַן-רעלסן, זיי מינירן און נאָך באווייזן צו הערן, בעתן אנטלויפן, ווי די דייטשן, געטראָפענע פון אויפרייס-מאטעריאל, שרייען: "גאָט מיט אונדז!"... מיט דער צייט שיקט מען אים אליין אויפרייסן א דייטשן מיליטערישן עשאלאָן. די ערשטע אָפּעראציע זיינע, ווי א "סאָליסט", האָט ער דורכגעפירט הינטער לודמיר. א צופרידענער און שטאָלצער האָט ער דערנאָך געמאָלדן: "טאָווארישטש קאָמאנדיר, זאַדאַטשאַ איספּאָלניענא!" ("חבר קאָמאנדיר! די אויפגאבע דערפילט!").

נישט ווייט פון דוביענקע, נעבן בריסק, האָבן די דייטשן פארוואָרפן א פּאָנטאָן-בריק איבערן טייך בוג. דער אָטריאד באקומט א באפעל אויפצורייסן די בריק. "ווער מעלדעט זיך פרייוויליק צו דער אויפגאבע?" — פרעגט דער עלטסטער. "איך", ענטפערט באַלעק. פון קאָמאנדירס שמייכל איז צו פארשטיין, אז ער איז שטארק צופרידן פון באַלעקס אנטשלאָסנקייט און העלדישקייט.

ביים אדורכפירן יענע אויפגאבע, זענען פלוצום דערשינען צוויי דייטשן, וואָס האָבן באַלעקן געוואָלט נעמען א לעבעדיקן. ווי א דערפארענער פארטיזאנער, האָט ער אויף שנעל זיך אָפּגעפארטיקט מיט איין דייטש, בעת זיינע צוויי באגלייטערס האָבן אויסגעענדיקט דעם אנדערן דייטש. באַלעק האָט נאָך געהאט די זכיה צו זען ווי דער לאנגער מיליטערישער עשעלאָן איז געפלויגן אין דער לופט.

★

א געוויסן זומער-טאָג, ווען די פארטיזאנער האָבן גערוט אין וואלד נאָך א שווערן צוזאמענשטויס מיט די דייטשן, האָט באַלעק גראָד געהאלטן וואך. נאָך דעם ווי ער איז שוין לאנגע חדשים געווען מיט די פארטיזאנער, האָט ער אין וואלד זיך געפילט

ווי אין דער היים. יעדער בוים און געוויקס איז אים געווען ליב און נאָענט, דער פייגל-געזאַנג, צי דאָס פאַלן פון די שישקעס פון דיביימער, איז אים געווען גוט באַקאַנט. זיינע אויערן האָבן אויפגעכאַפט דעם קלענסטן גערויש און די אויגן האָבן נישט געטאָרט זיך צומאַכן אויף א רגע... "א פּאַרטיזאַנער מוז זיין ווי א שפּאַרבער" — פלעגט באַלעק אָפט איבערחזרן.

איצט גייט ער אַהין-און-צוריק און האַלט שמירה. אָט פאַרגנבעט זיך צו זיין אויער א שאָרך. נאָר באַלד ווערט ווידער שטיל. באַלעק דערמאָנט זיך די היים, טאַטע-מאַמע, די שוועסטערן, די סדר-נאַכט, די שבתים און יום-טובים, דאָס שטעטל, די מענטשן, פאַרשידענע איבערלעבונגען. מען טאָר אָבער נישט צופיל אַריינפאַלן אין סענטימענטאַלע זכרונות. עס דערהערט זיך ווידער א פאַרדעכטיקטער גערויש. נישט ווייט פון זיך דערזעט ער אַן אַלטן פּויער, אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן, אַזעלכן וואָס מען רופט "דזשאַד". ער קלויבט זיך יאַגעדעס אין וואַלד. דער דאָזיקער שנאָרערישער טיפּ איז עפּעס נישט געפעלן געוואָרן באַלעקן. ער פאַרהאַלט דעם פּויער, נעמט אים פאָרשן אויפן אָרט און עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס האָבן די דייטשן אים געשיקט אויסשפּיאָנירן דאָס אָרט פון דעם פּאַרטיזאַנער-אָטריאַד, וואָס האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיינע דרייסטע און דערפאָלגרייכע איבערפאַלן אויף די היטלעריסטן.

צו די דריי אויסצייכענונגען וועלכע באַלעק האָט באַקומען פאַר זיין געוואַגטקייט — איז איצט צוגעקומען א פערטע! באַלעק האָט בלויז איין בקשה צום קאָמענדאַנט: ער אַליין וויל אויספירן דעם טויט-אורטייל איבערן פאַרשטעלטן דייטש. זיין חשבון מיט די רוצחים פאַר דער דערמאָרדעטער מאַמען מיט די שוועסטערן און פאַר די אויסגעקוילעטע יידן — האָט ער נאָך נישט געענדיקט.

בעת די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען אויף יענער זייט גרענעץ, אין טשעכאָסלאָוואַקיי, באַקומען זיי א באַפעל זיך אומצוקערן קיין פּוילן. מען דאַרף אָבער פריער אויסשפּיאָנירן, צי איז דער וועג פריי פון דייטשן מיליטער, אָדער פּאַטרולן. זיי דאַרפן באַקומען אינפאָרמאַציע אין צוויי דערפער. באַלעק מעלדעט זיך צו באַזוכן אַליין איין דאָרף. ער קומט אַריין צום עלטסטן פון דאָרף — און טרעפט דאָרט א דייטש... באַלעק פאַרלירט זיך נישט, ער שטעלט זיך פאָר ווי דער גאַיאָווי (אויפזעער) פון וואַלד. דער דייטש איז איבערגליקלעך, טאָקע אַזא מענטש זוכט ער, וואָס וועט אים אוודאי זאָגן ווו באַהאַלטן זיך אויס די פּאַרטיזאַנער. באַלעק נעמט זיך אונטער צו ווייזן אים דאָס אָרט. דער דייטש קלערט נישט לאַנג און נעמט דעם כלומרשטן גאַיאָווי צו זיך אויפן מאָטאָציקל, אויפן הינטערשטן געזעס. נאָכן אָפּפאָרן עטלעכע קילאָמעטער, נאָענט צו דער באַזע, דערהרגעט באַלעק דעם דייטש. איצט מוז ער שלעפּן דעם מאָטאָציקל מיטן הרוג צו זיינע קאַמפּס-חברים. דער אָטריאַד ווערט באַרייכערט מיט נאָך א דייטשן מונדיר, געווער און א... מאָטאָציקל.

בעתן פּרווו אַדורכצוגיין די גרענעץ, איז די פּאַרטיזאַנער אויסגעקומען צו פירן א פאַרביטערטע שלאַכט מיט דער ווערמאַכט. דער קאָמאַנדיר פון באַלעקס אָטריאַד איז געפאַלן אין יענעם קאַמף. אויך באַלעק איז שווער פאַרווונדעט געוואָרן: אין בויך און אין א פוס. ער היילט זיך אויס אין א פּויערישער כאַטע. ווי נאָר ער קומט צוריק אין דער איינהייט, דערפרייען זיך מיט אים די קאַמפּס-חברים, ווי מיט אַן אייגענעם

ברודער. "עד, באַלעק, סקוטשנאַ בילאַ בעז טיעביא" ("עד, באַלעק, אַן דיר איז געווען אומעטיק"). מיטן אַטריאַד פּירט איצט אַן פאַלקאָוניק טראַכימאָוו.

אין די לעצטע חדשים פון יאָר 1943 געפינט זיך זיין איינהייט אין די שוויענטאָקזשיסקער וועלדער. באַלעק איז די רעכטע האַנט פון טראַכימאָוון. די איינהייט איז געוואָרן א שטאַרקער כוח, אין דער גאַנצער קעלצער וואָיעוווּדסטווע רעדט מען וועגן אירע העלדנטאַטן. די קעמפערס באַקומען ווידער א באַפעל: אַריבערקריגן זיך אויף דער דייטשער טעריטאָריע. און באַלעק האָט ווידער צו דערציילן אַן אינטערעסאַנטן עפּיזאָד פון יענער תקופה:

— גרייטנדיק זיך צו פאַרלאָזן די שוויענטאָקזשיסקער וועלדער, האָב איך זיך אַוועקגעזעצט אויפן ראַנד פון וואַלד, כדי צו רייניקן די ביקס און מיין נאַגאַן. פּלוצים דערהער איך טריט — און דערזע פאַר זיך צוויי יונגע מיידלעך, נאָר לעבעדיקע סקעלעטן, ממש הויט און ביינער, האַלב נאַקעט און באָרוועס. זיי האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די שוואַכע און צעקאַלעטשעטע פיס. זייער איינציקע בקשה צו מיר איז געווען: כ'זאָל זיי דערשיסן. זיי פאַרמאָגן נישט גענוג כוח און מוט צו באַגיין זעלבסטמאָרד, זאָל איך זיי טאָן דעם חסד און א סוף מאַכן צו זייער אומגליקלעכן לעבן. זיי דערציילן מיר, אַז זיי זענען צוויי שוועסטערן. "צוויי שוועסטערן" — שלאָגט איך איבער זייערע רייד. — "אויך איך האָב געהאַט צוויי שוועסטערן, וועמען די דייטשן האָבן דערמאָרדעט. קומט מיט מיר" — זאָג איך צו זיי אין יידיש.

איך פיר זיי אַוועק צום קאָמאַנדיר און נאָך א באַראַטונג, נעם איך זיי צום גוטבאַזיצער אין דערבייאיקן דאָרף און אין נאָמען פון אונדזערע פּאַרטיזאַנער באַפעל איך אים צו נעמען צו זיך די צוויי מיידלעך, זיי באַזאָרגן מיט אַלעם נייטיקן און דאָס וויכטיקסטע — זען זיי זאָלן קומען צו זיך, צוריקשטעלן זיך אויף די פיס. איך וואָרן דעם פּריץ, אַז אויב די מיידלעך וועט עפּעס געשען, איז ער פּערזענלעך דערפאַר פאַראַנטוואָרטלעך, זיין לעבן איז דאַן גאָרנישט ווערט און דער הויף וועט אַוועק מיטן רויך.

איינע פון די שוועסטערן האָט דערלעבט די באַפרייונג. די צווייטע האָט נישט אויסגעהאַלטן די יאָרן פון פּיין און געשטאָרבן.

א געוויסן ווינטער-אָוונט האָט טראַכימאָוו זיך פאַרטרויט פאַר באַלעקן, אַז מען דאַרף זיך אַריינבאַקומען אין א דייטשיש שטעטל ניידאָרף, ווו עס געפינט זיך א דייטשער גאַרניזאָן. נאָר די גענויע צאָל זעלנער, דאָס אָרט, די באַוואָפענונג — דאָס ווייסט אַן אָרטיקער איינוווינער, אַן אַנטי-היטלעריסט, וואָס וווינט אין א הייזקע פון רויטע ציגל, נישט ווייט פון דער שול. ער וועט געבן די ריכטיקע אינפאָרמאַציע. באַלעקן דאַרף מען נישט קיין סך אויפקלערן. מיט נאָך א פּאַרטיזאַנער האָבן זיי דורך פאַרשידענע אומוועגן זיך דערשלאָגן צו דעם דייטש, נאָר אויפן וועג נישט איינמאָל געווען באַדראָט אַריינצופאַלן אין די רוצחימס הענט. א דאַנק דער באַקומענער אינפאָרמאַציע, האָט די רויטע אַרמיי געקענט צעשמעטערן דעם דאָזיקן גאַרניזאָן און פרייער מאַכן דעם וועג אויף בערלין. פאַר דעם טאַט האָט באַלעק באַקומען איינע פון די העכסטע אויסצייכענונגען פון דער סאָוועטישער אַרמיי.

אשר ברוקירער, דער יידישער בחור פון ראַכיוו, און דערנאָך — אומדערשראָקענער קעמפּער באַלעק, האָט זוכה געווען צו זיבן מיליטערישע אויסצייכענונגען און דאנק-בריוו פון אַנגעזעענע סאָוועטישע היכע אָפיצירן.

ראַכיוו אָן יידן...

ווער ס'האָט געקענט אונדזער שטעטעלע ראכיוו ביי דער ווייסל, און קומט דארט צוריק איצט, נאָכן חורבן — דערקענט עס נישט. אויפן אָרט פון קליינע, איינגעהויקערטע הייזקעס, זענען אויסגעוואקסן פיל-שטאָקיקע, מאָדערנע הייזער. אין יעדער שטוב איז פאראן עלעקטרישע ליכט. די הייזער זענען קאנאליזירט. וואסער דארף מען שוין נישט טראָגן פון די צוויי ברונעמס הינטער דער שטאָט. דער חלום פון טויבן יצחק, ער זאָל דערלעבן צו זען ווי מען צאַפּט וואסער "פון די ווענט" — איז פארווירקלעכט געוואָרן. דער גרויסער און קליינער וואליק זענען פארשווונדן.

אין ראכיוו איז איצט פאראן א טעכניקום, אויף די רעכט פון א מיטלשול. דער פאָספאָריט-גרובן איז מאָדערניזירט. מענטשן שפאצירן אויף ברוקירטע טראָטוארן. קיין בלאָטעס זעט מען נישט מער. אויפן אָרט פון דער הילצערנער שאָפּע, איז אויפגעבויט געוואָרן א שיינער טעאטער- און קינאָ-זאַל. ראכיוו האָט באקומען א גרויסשטאָטישן אויסזען. נאָר די יידן פון שטעטל, וואָס זענען יונגערהייט פארשניטן געוואָרן — האבן נישט געהאט די זכיה דאָס אלץ צו דערלעבן און זען.

נישט אין מארק, נישט אין די הינטערגעסלעך, הערן זיך די געשרייען פון די משה'לעך, יצחק'לעך, פייגע'לעך און פריידע'לעך... מען הערט נישט מער די גמרא-ניגונים פון יידישע בחורים מיט די געקרייזלטע פאה'לעך, וועלכע האבן יום ולילה געלערנט אין דער ישיבה, צי פארברענגט אין די לאָקאלן פון די פּארטייען און אַרגאניזאציעס, ווו ס'האָט זיך שטענדיק גערודערט און מעכטיק אָפּגעקלונגען די טענער פון הארציקע, יידישע פאָלקס-לידער.

אין ראכיוו זענען נישטאָ מער קיין יידן...

גזירות, גירוש, פיין, קאמף און... טויט / אלי פישמאן

1

מיטן אויסברוך פון קריג, איז דאָס יידישע לעבן אין ראַכיוו כמעט ווי אָפּגעשניטן און פאראליזירט געוואָרן. עס האָט זיך אָנגעהויבן א ווילד געיעג נאָך יידן. מען האָט צעראבירט זייערע געשעפטן, געשלאָגן און געכאפּט צו שקלאַפן-ארבעט. אַמערגסטן איז געווען דעם, וואָס איז אריינגעפאלן צו בויען די פּאָנטאָן בריק. דאָרט איז געווען דער ריכטיקער גהינום. אין איין טאָג האָט מען באדארפט אויפשטעלן די בריק איבער דער ווייסל, א קילאָמעטער די לענג. ביי דער ארבעט איז בעסטיאליש דערמארדעט געוואָרן דער שוחט ר' לייבל קאָראָנע. די דייטשן האָבן גענומען עטלעכע ערובניקעס, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען דער מנהל פון דער ישיבה ר' רפאל לעוונטאהל. ער איז אומגעבראכט געוואָרן צוויי טעג נאָך דעם דייטשן אריינמארש, שבת תשובה, אין זעלבן טאָג ווען ס'איז אומגעקומען ר' לייבל קאָראָנע. יענער שבת-תשובה איז אין שטעטל געבליבן איינגעקריצט אין זיכרון ווי דער בלוטיקער שבת.

מען האָט געלעבט אין כסדרדיקער ציטערניש און שרעק, ווייל עס זענען געווען נאָך קרבנות, אָבער קיינער האָט זיך נישט פאָרגעשטעלט וואס וועט שפעטער פאסירן... ראכיוער יידן האָבן פיל געליטן פון דעם סאדיסטישן מערדער, אָבערשטורמפירער לאזארטשיק. ער איז געווען פארוואלטער פון דעם יידישן פאלוואַרק און גלייכצייטיק — מושל פונעם שטעטל. ער האָט געטאָן אלץ וואָס אים האָט זיך פארגלוסט. ער פלעגט פארמאטערן יידן אויף פארשידענע אופנים און דערנאָך זיי אומברענגען. די יידישע ארבעטער ביי אים אין הויף זענען אויף א מערדערלעכן אופן געוואָרן געשלאָגן. אויסער דעם זענען די שטעטלדיקע יידן געטריבן געוואָרן צו שווערע ארבעטן אין די פאָספאָריטן-גרובן און אין דער שטיינהאַקערײַ ביים שטעטל.

2

דאָך דארפן מיר זאָגן, אז די ראכיוער יידן, האָבן אין פארגלייך מיט אנדערע ארומיקע שטעטלעך, פארהעלטניסמעסיק געהאט ניט שלעכט. הגם מען פלעגט יעדן טאָג קומען טויט-מיד פון דער ארבעט, צעשלאָגענע, צעבראָכענע, פארבלוטיקטע — דאָך איז יעדער געקומען אהיים צו זיך. ביי די ארומיקע פויערים האָט מען נאָך געקענט קויפן עסן, מען זאָל האָבן כוח צו ווייטערדיקע ארבעט. נאָר שפעטער איז פארבאָטן געוואָרן ארויס צו גיין פון שטעטל. אז מען האָט געטראָפן א ייד אויסער דער שטאָט, איז ער דערשאָסן געוואָרן. עס האָט שוין עקזיסטירט אן אָפענער געטאָ.

כמעט 100% פון די ראכיוער יידן, מענער און פרויען, זענען געווען באשעפטיקט. די דייטשן האָבן פארזיכערט, אז דאָ וועט קיין שלעכטס נישט געשען, פון דעם שטעטל וועט מען נישט אויסזידלען, ווי פון אנדערע ערטער. אויך אויף די שפאלטן פון דער "קראַקאַוער צייטונג" האָט מען געזען א מיטטיילונג, אז די איינציקע אָרטשאפט אין "גענעראל גווערנאמענט" ווו יידן זענען 100% באשעפטיקט — איז אַננאָפאָל. פון דעם שטעטל האָט מען אפילו נישט פארשיקט אין קיין ארבעט-לאגערן.

א געוויסן פרימאָרגן אין יאָר 1942, האבן זשאנדארמעריע אויף לאסט-אויטאָס באלאגערט דאָס שטעטל, כדי צו פארשלעפן יידן אין די לאגערן. זיי האָבן שוין געהאט געכאפט עטלעכע הונדערט יידן, אָבער וועגן דעם האָבן זיך דערוווסט די בוי-שטעלעס ווו די יידן האָבן געארבעט. זענען פאָרשטייערס פון יעדער דייטשער פירמע געקומען ארויסנעמען "אירע" ארבעטער. האָט זיך דאן ארויסגעוויזן, אז עס פעלן נאָך ארבעט-קרעפטן... די זשאנדארמעריע האָט זיך געמוזט אָפטראָגן, נישט נעמענדיק מיט זיך קיין איין ייד. דאָס האָט אונדז עטוואס בארויקט, אפילו אריינגעגעבן מוט און האָפענונג צום ווייטערן אויסדויער. די ארבעטנדיקע יידן האָבן באקומען ארבעט-קארטעס, וואָס פלעגן יעדעס מאָל געסטעמפלט ווערן. דאמיט האבן מענטשן געמיינט, אז מיט דער שקלאפן-ארבעט קויפט מען זיך אויס ביי די דייטשן און מ'וועט בלייבן לעבן. ליידער, זענען די פוסטע אילוזיעס פארשוווּנדן.

3

אויך די שווערע שקלאפן-ארבעט האָט ווייניק געהאָלפן. ס'איז געקומען דער גרויזאמער טאָג פון 15 אָקטאָבער 1942 (ד' חשון תש"ג). אין דעם טאָג האָבן די רוצחים באשטימט די פארניכטונג פון די ראכיוער יידן. שווארצע וואָלקנס האָבן באדעקט דעם האָריזאָנט און אונדז דערפירט צו דער גרעסטער פארצווייפלונג. לויט א פאראָרדענונג, האָבן אלע באשעפטיקטע יידן, פון 14 ביז 60 יאָר, זיך געמוזט צושטעלן אויפן מארק-פלאץ. געהייסן האָט עס, אז די וואָס ווערן אָפגעקליבן אויף

ארבעט, וועלן קענען בלייבן אין שטעטל צוזאמען מיט זייערע פאמיליעס. עס זענען אָבער אפגעקליבן געווארן נאָר 100 מאן. צווישן זיי — אויך איך.

דאָס איז אָבער געווען א שפיצל פון די ס.ס. ווייל מען האָט אונדז גלייך אָפטראנספּאָרטירט אין דעם לאגער גאָשטשעראַדאָוו, הינטער א פארצוימונג פון שטעכלדראָט, ביים וועג וואָס פירט צו דער קראַשניקער באן-סטאנציע. פריער האָבן דאָרט געלעבט רוסישע קריגס-געפאנגענע.

דערווייל האָט מען אין שטעטל ווייטער געפירט די סעלעקציע פון די ארבעט-פעיקע. מ'האָט אָפּגעקליבן נאָך א 300 מאן פאר דעם פייניקונג-לאגער יאַנישעוו. די פארבליבענע אויפן מארק-פלאץ האָט מען אָפּגעפירט צום בית-הקברות. אין דער גרופּע איז אויך געווען מיין פאָטער ע"ה. ווייזט אויס, אז ער האָט נישט געוואָלט ווארטן אויף דעם טויט און איז פון דאָרט אנטלאָפן. אָבער אים האָט באלד געטראָפן א מערדערלעכע קויל. ער איז געפאלן א קרבן ביי דער שיל, וואָס צו איר אויפבוי האָט ער זייער פיל בייגעטראָגן.

נאָך דעם טויט פון מיין פאָטער ע"ה, איז דער באפעל געענדערט געוואָרן. די פרוי פון דעם מערדער לאַזאַרטשיק, וועלכע איז בייגעווען אויפן מארק און זיך צוגעקוקט צו דעם "ספעקטאקל", האָט געווירקט אויף איר מאן, אז מען זאָל די יידן נישט אומברענגען אויפן אָרט... האָט מען די יידן פון בית הקברות צוריק געשיקט אין זייערע וווינונגען נעכטיקן. נאָר צומאָרגנס, גאנץ פרי, זענען זיי צוזאמען מיט די פרויען און קינדער, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין שטעטל, געצוואונגען געוואָרן זיך צוצושטעלן צו דער קראָשניקער באן-סטאנציע.

נאָך איצט שטייט דאָס טראגישע בילד פאר מיינע אויגן. די אלע יידן, צווישן וועלכע איך האָב אויך געזען מיין פאמיליע, זענען פארבייגעגאנגען פאר אונדזער לאגער אין זייער לעצטן וועג צו דער באן-סטאציע אין קראָשניק. מיט פארשטומטע הערצער, פול מיט צער, האָבן מיר זיך דאָס לעצטע מאָל מיט זיי געזעגנט. מיר האָבן געוואָלט ארויס פון לאגער און צוזאמען מיט זיי גיין דעם לעצטן וועג. אבער א שיסעריי פון די דייטשן האט אונדז געצוואונגען צו פארבלייבן אין לאגער. אזוי האָבן מיר זיך צעשיידט אויף אייביק מיט אונדזערע טייערע...

די ערשטע טעג פונעם לאגער-לעבן זענען געווען די ערגסטע און פיינלעכסטע. דאָס לעבן האָט מיך גאנץ ווייניק אינטערעסירט. זעלבסטמאָרד-געדאנקען האָבן געשוועבט אין קאָפּ. נאָר צוליב די גרויזאמע דייטשע אכזריותדיקייטן, האָט זיך פארשטארקט דאָס געפיל פון נקמה און ס'האָט גובר געווען דער דראנג איבער-צולעבן.

4

אין שטעטל זענען נאָך פארבליבן אייניקע יידן. צווישן זיי — אויך מיין זיידע און באָבע ע"ה. זיי אלע האָבן באשלאָסן נישט ארויסצוגיין פון שטוב און געווארט אויף דעם גורל. זיי האָבן זיך פארזאמלט אין עטלעכע הייזער: ביי שלמה גאָלדרייך, ביי מיין זיידן, ביי פרומיטל פייגענבוים און אנדערע. דאָרטן האָבן זיי צוזאמען געדאַוונט, געזאָגט תהילים און ווידוי.

מיט א פאָר טעג שפּעטער בין איך פון לאגער 'געקומען אויף ארבעט אין שטעטל אריין. איך האָב ריזיקירט און אוועק פון דער בוי-שטעלע, אריין צום זיידן אין שטוב. איך 'האָב דאָרט דערזען א לעבעדיק קבר. ליכט האָבן געברענט אין דעם העל באלויכטענעם טאָג, בעת אין דער טיפעניש פון אונדזערע הערצער איז געווען פינצטער ווי אין די נעכט. דער זיידע איז געשטאַנען איינגעהילט אין טלית, פארטיפט ביים זאָגן תהילים און זיך געזעגנט מיט דער וועלט... ער האָט מיר דערציילט, מיט אלע איינצלהייטן, וואָס עס האָט פאסירט. די באָבע איז געלעגן קראַנק און געציילט די מינוטן... ביז די נידערטרעכטיקע מערדער האָבן זיי א געווויסן טאָג אלעמען געטריבן צום טויט. די באָבען האָבן זיי ארויסגענומען פון קראנקן בעט, לעבעדיקערהייט זי אריינגעלייגט אין גרוב און דאָרט זי דערשאָסן.

איך בין דערנאָך געווען געצווונגען צוזאמענצוקלייבן די דערשאָסענע יידן אין שטעטל מענטשלעכע קערפּערס מיט צעשפּאָלטענע קעפּ האָבן זיך געוואלגערט אין די גאסן צוזאמען מיט נאָך עטלעכע חברים האָבן מיר זיי קובר געווען.

די עלטערע פרוי פרומעטל פייגענבוים, וועלכע האָט שוין נישט געקאָנט אראָפּגיין פון בעט, האָבן די רוצחים דערשאָסן אין בעט. מיר האָבן זי באערדיקט נישט ווייט פון איר וווינונג.

5

די דייטשן האָבן אין יאַנישאוו אויפגעבויט א ריזן-לאגער צו פארפייניקן דאָרט יידן. זיי האָבן געכאפּט יידן פון פערשידענע ערטער און ווי שקלאפן זיי אָפּגעפירט אהין. די ארבעט איז געווען א שווערע, די יידן זענען פון דער מאטערניש, קלעפּ, הונגער און קראנקייטן, געוואָרן דערשעפּט און ביסלעכווייז אויסגעשטאָרבן. די יידן האָבן געמוזט שלעפן בארג-ארויף באלאָדענע טאַטשקעס ערד, אויף א זומפּיקן באָדן. דערצו נאָך האָבן זיי כסדר באקומען קלעפּ פון די דייטשן, אוקראַינער און יידישע קאַפּאָס.

זומער-צייט האָט מען געצווונגען צו גיין האלב נאקעט, אָן די העמדער. זייער הויט איז געוואָרן פארברענט און געשוואָלן, באדעקט מיט בלאָזן. צו פארגרעסערן זייער פּיין, האָט מען זיי געצווונגען זיך צו באָדן אין דער ווייסל, וואָס האָט פארשאפט נאָך גרעסערע יסורים. דער קאָמענדאנט פון לאגער, דער סאדיסט איגנאַר, האָט זיך פיל מאָל אָנגעטאָן א פארגעניגן מיט שטראָף-איבונגען מיט די יידן, בעת וועלכע עס זענען שטענדיק געווען קרבנות.

נאָך דער ענטגילטיקער ליקווידאציע פון אננאָפּאָל, האָט מען פון דארט געשיקט קיין יאנישעוו 300 יידן, וואָס האָבן (דורך קריסטן) געשריבן צו אונדז אין לאגער גאָשטשעראדאָוו שרעקלעכע בריוו, מיט בקשות זיי צו ראטעווען. א גרופּע יוגנטלעכע האָט זיך געראטעוועט פון דער אויסזידלונג, אנטלויפנדיק אין די וועלדער, ווו זיי האָבן געטראָפן יידן פון ארומיקע דערפער און צוזאמען זיך אָרגאַניזירט אין א קאמפס-גרופּע, מיט געווער אין האנט.

מיר, די לאגער-יידן פון גאָשטשעראדאָוו, זענען געווען אין קאָנטאקט מיט דער יידישער פּארטיזאנער-גרופּע אין די וועלדער. מיר האָבן זיי איבערגעגעבן די בריוו.

6

א געוויסע ווינטער-נאכט, האָבן די יידן פון וואלד אונטערגענומען א באוואָפנטן אָנגריף צו באפרייען די יידן פון לאגער און א סוף מאכן צו זייערע ליידן. קיין

שטאַרקע וואַך איז ביים לאַגער-טויער נישט געווען. די צוויי פּוילישע וועכטער זענען דערשאָסן געוואָרן. די פּאַרטיזאַנער-גרופּע האָט זיך אַריינגעריסן אין לאַגער. ס'איז געווען שפּעט-ביינאַכט. די העפטלינגען זענען שוין געווען אין די באַראַקן, פאַרמאַטערטע געלעגן נאָך דער שווערער אַרבעט אויף די האַרטע פּריטשעס. פּלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ טומל, די פּאַרטיזאַנער זענען אַרומגעגאַנגען אין אַלע באַראַקן, גערופן צו פאַרהאַלטן זיך רויִק און דיסציפּלינירט. אָבער די מענטשן האָבן זיך נישט געקענט באַהערשן, ווייל ס'איז געווען שווער צו גלויבן אין אַזאַ ווירקלעכקייט. אָבער יעדער האָט זיך שנעל איבערצייגט, ווייל דער סאַדיסטישער קאָמענדאַנט פון לאַגער האָט אַליין געמוזט ווייזן די פּאַרטיזאַנער ווו ס'ליגט באַהאַלטן דאָס געווער און די אָנגערויבטע יידישע פאַרמעגנס. דערנאָך האָבן זיי אים אַרויסגענומען אויפן אַפּעל-פּלאַץ און גערופן אַלע לאַגער-מענטשן צו נעמען אין אים נקמה פאַר זיינע פאַרברעכנס.

די פּאַרטיזאַנער האָבן דעמאָלט אויסגעליידיקט אַלע מאַגאַזינען. דער לאַגער איז געוואָרן דעמאָלירט. מיט זיך האָבן די פּאַרטיזאַנער מיטגענומען אַ קלענערע גרופּע יידן פון לאַגער. זיי האָבן באַפוילן, אַז אין אַ האַלבע שעה נאָך זייער אַוועקגיין, זאָל מען זיך צעלויפן אין די אַרומיקע וועלדער.

אין גרויס בהלה האָט זיך יעדער געלאָזט לויפן אין דער פינצטערער נאַכט, אָן אַ ציל, ווייל קיינער האָט נישט געוווּסט ווו צו לויפן. שפּעטער האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אַ 160 מאַן, יידן פון פרעמדע אָרטשאַפטן, וועלכע האָבן נישט געקענט די געגנט — און צוריק אַוועק אין לאַגער. זיי האָבן באַשלאָסן צו מעלדן דער פּאָליציי וואָס ס'האָט פּאַסירט. די פּאָליציי האָט צוריק געשיקט די יידן אין לאַגער, זיי זאָלן דאָרט בלייבן ביז עס וועט ווערן ליכטיק.

צו מאָרגנס זענען אָנגעקומען די ס.ס.-מערדער פון ראַכיווער הויף, מיט אוקראַינער. זיי האָבן אין אַ לויף-מאַרש געטריבן די יידן קיין ראַכיוו. אויפן וועג האָט מען זיי געשלאָגן, אַז עטלעכע האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות...

7

פון ראַכיוו האָט מען די יידן אָפּגעשיקט אין לאַגער בודזין.

אַ גרעסערע טייל פון די יאַנישעווער יידן זענען זיך צעלאָפן אין די וועלדער, אָבער אומעטום זיך אָנגעטראָפן אויף די פּוילישע באַנדעס, וועלכע האָבן זיי איבערגעגעבן דער דייטשישער מאַכט.

די פּאָליאַקן האָבן געפירט דייטשישע פּאָליציי אין די וועלדער, כדי אויפצוזוכן די יידן וואָס באַהאַלטן זיך דאָרט אויס. מיט העק און קאָסעס האָבן זיי פאַרשניטן יידישע לעבנס. דאָס וויי-געשריי פון דאָרטן איז ביז צום הימל דערגאַנגען. עס האָט אויך מיט אַ שטאַרקן עכאָ אָפּגעהילכט ביי די יידן פון וואַלד, די באַוואָפנטע פּאַרטיידיקער, וואָס בראש פון זיי איז געשטאַנען ראובן פינטל. אין דער גרופּע זענען אויך געווען איינגעשלאָסן פון פריער אַנטלאָפענע פון דעם זעלבן לאַגער יאַנישעוו. זיי אַלע האָבן באַשלאָסן צו נעמען נקמה פאַר יידישער פּיין.

8

צוזאַמען מיט די דייטשן, זענען אויך די פּוילישע באַנדעס נישט מיד געוואָרן פון זייער יאָגן זיך נאָך די אומגליקלעכע יידן און זיך אויסגעצייכנט מיט אויפזוכן די אויסבאַהאַלטענע יידן, זיי אויסגעבן, אָדער אַליין אַדורכפירן די מערדערייען.

אין דער צייט ווען דאָס געיעג נאָך די יאנישעווער יידן איז געווען אין פולן גאַנג, האָבן די דייטשן פאַרעפנטלעכט א פרעמיע פון 50 דייטשע מארק און 1 קילאָ צוקער פאַר צושטעלן א ייד.

האָבן די פּאָלאַקן זיך א לאָז געטאָן אויף די וועגן און דערפער, ווי אויף א יאגד. עס האָבן-אין איין טאָג זיך אָנגעקליבן אין גאָשטשעראַדאָווער תפיסה 35 יידן. ווען מ'האָט זיי געפירט צום טויט, האָבן עטלעכע פּאָלאַקן זיך געבעטן זיי צו באַגלייטן. אויפן וועג האָבן זיי באַוויזן צו שלאָגן און צורייבן די אָרעמע קליידונג וואָס די יידן האָבן אויף זיך געטראָגן.

נאָך דער עקזעקוציע איז יעקב זאַלצמאַן געלונגען צו אַנטלויפן, ווערנדיק לייכט פאַרוווּנדעט. האָט זיינער אַן אמאָליקער באַקאַנטער, פיעטרעק קאַבעק, אים געכאַפּט, אַלץ פון אים אָראָפּגעצויגן און דערשלאָגן ביז טויט.

נאָך א פאַקט פון אונדזער לאַגער, וועלכן איך בין בייגעווען: ווען יצחק ברוקירער, זייענדיק אויף אַרבעט אין שטאָט, איז אַריין צו זיך אין שטוב, האָט אים א פּאָלאַק באַמערקט און גלייך געמאָלדן דער פּאָליציי. מיר אַלע זענען געווען געצוווּנגען צו זען זיין טויט. דער פּאָלאַק ווּרובלעווּבסקי האָט זיך איינגעבעטן, אַז ער וויל שיסן דעם ייד בעת מיר האָבן נאָך געגראָבן דעם גרוב, האָט ער זיך געריַיצט מיטן אומגליקלעכן ייד: "אָ, זע מאָשקאָ ווי פיין דו וועסט באַלד שלאָפן" — און באַוויזן ווי גוט ער קען צילן...

אויך די באַוואָפנטע פּאָלאַקן אין די וועלדער האָבן גערודפט די יידן. ווען א ייד מיט א פּאָלאַק זענען געגאַנגען צוזאַמען אויף א וואַך-פּאָסטן, האָט דער פּאָלאַק געשאָסן פון אונטן דעם ייד. אַזוי אויך איז געפאַלן פון די פּוילישע באַנדעס דער אָנפירער ראובן פינטעל און זיין פּאַרטרעטער ישראל ליכטענשטיין.

צווישן די אָנפירער פון דער יידישער אונטערערדישער באַוועגונג, זענען אויך געווען די זעקס אַנטלאָפענע קאָמענדאַנטן פון בודזינער לאַגער. איינער פון די זעקס, איז געווען דער פּאָרזיצער פון ראַכיווער יודענראַט, בונים מאַנדעלקער. אויך זיי האָבן געפונען דעם טויט אין וואַלד, פון די פּוילישע באַנדעס.

אין די היטלעריסטישע טויט-לאַגערן / יוסף גאָלדנער

... יעדער איינער האָט געכאַפּט א ביסל עסנוואַרג און די קינדער און אַוועק פון ראַכיוו זיך באַהאַלטן. אויפן וועג האָבן אונדז די דייטשן באָמבאַרדירט. יאַנקל אַפּטערס א טאָכטער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן, זיצנדיק אויפן וואָגן. איך האָב אפילו נישט געוווּסט וואָס מיט איר האָט פּאַסירט, ווייל אויך איך בין געווען פאַרוווּנדעט און איין פערד איז געהרגעט געוואָרן. איך בין אַוועק אין א זייט און זיך אַוועקגעלייגט נעבן א בוים. כ'האָב פּלוצים געזען, אַז איך בלוטיק. א שפּליטער פון א באָמבע האָט מיר אויסגעריסן א שטיק פלייש.

אַז מיר זענען אָנגעקומען אין מאָדליבאָזשיץ, האָט דאָס שטעטל געברענט. זעענדיק דאָס, זענען מיר נאָך עטלעכע טעג צוריק געפאָרן קיין ראַכיוו. מיט אונדז זענען געווען נאָך ראַכיווער: יאַנקל אַפּטער, יחיאל'עלע יומעס, זיין טאָכטער חיה-רחלע

מיטן מאן שמואל פישמאן. אין ראכיוו זענען מיר געווען מיטוואָך, דאָנערשטיק, פרייטיק און שבת. אזוי ווי איך בין געווען פארוואונדעט, האט מען מיך גענומען אין יאָניוווער שפיטאָל. נאָר אויך דאָרט האָט מען באָמבארדירט, יאָניוו האָט געברענט. זענען מיר צוריק געפאָרן אין מאָדליבאָזשיץ, ווו ס'זענען שוין געווען פיל טויטע און פארוואונדעטע. האבן מיר זיך צוריק אומגעקערט קיין ראכיוו, ווו ס'האָט זיך באוויזן די זשאנדארמעריע אין די גרינע מונדירן. זיי האָבן אָנגעהויבן כאפן מענטשן צו דער ארבעט. מיר זענען אוועק אויף צוואנג-ארבעטן אין די פאָספאָריט-גרובנס. מיר האָבן געגרייט די שטיינער און געפלאסטערט דעם וועג פון יעקב-לייבס הויף קיַין קראשניק. אין וואגאָנעטקעס האָבן מיר געפירט די צעהאקטע שטיינער צו דער ווייסל. זענען ווידער געקומען זעלנער און האָבן מיך און אנדערע געכאפט און אוועקגעפירט קיין קראשניק, ווו מיר האָבן געארבעט אין א מעטאל-אונטערנעמונג.

קאָמענדאנט דאָרט איז געווען פסח קאווע. דאָרט איז אויך געווען יידישע פאָליציי.

נאָך א שטיק צייט, בין איך אוועק אין לאגער בודזין און געארבעט בלעכעריי. איך, בינטשע מאנדעלקער, יואליש און אנדערע, זענען געווען די ערשטע אריינצוגיין קיין בודזין.

פון דאָרט איז בינטשע מאנדעלקער מיט נאָך עטלעכע בחורים אנטלאָפן אין וואלד, געוואָלט זיך אָרגאניזירן ווי פארטיזאנער, נאָר די פאָלאקן האָבן זיי דערמאָרדעט!

כ'האָב זיך געטראָפן מיט די ראכיווער וואָס זענען געקומען פון יאנישעוו. איך דערמאָן זיך אז איטע, אברהמלע זשילעוויטשעס ווייב, איז געווען אין הויף, ביי דעם צורר לאזארטשיק. זי האָט מען געשאָסן, צוזאמען מיט 32 מענטשן וואס זענען געקומען פון יאנישעוו. איך האָב זי געזען: מען האָט אונדז גענומען פון בודזין, צו דער ארבעט אין הויף. מיט מיר איז געווען יצחק גאָלדרייך און נאָך א בלעכער, וואָס האָט שוין געארבעט אין הויף. כ'האָב געהערט, אז אויך יצחק גאָלדרייך האָט מען דארטן דערהרגעט.

אין בודזין בין איך געווען ביז 1943 — אָנפאנג 1944. קיין בודזין זענען געקומען מענטשן "פון דער גאנצער וועלט". יעדן טאָג האָט מען געברענגט טראנספאָרטן. בודזין איז געווען א געפערלעכער לאגער, מיט וועלכן ס'האָט אָנגעפירט א דייטש א סאדיסט, פייגס, וואָס האָט געהרגט 10 ביז 15 מענטשן "בלויז" אויף פרישטיק. ער איז ארומגעגאנגען מיט אויטאָמאטיש געווער און אויס פארגעניגן געשאָסן אין מענטשן. דאָרטן זענען אויך געווען די אוקראאינישע מערדער, ערגער פון די נאציס.

5 אזייגער פרי האָט מען זיך אויפגעהויבן. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט און געגאנגען צו דער ארבעט אין דער ווערק-שטוב, א מרחק פון 4-5 מייל. די אוקראאינער האָבן געשאָסן פון הינטן און אונטערגעיאגט, בעת פון פאָרנט האָט מען אונדז פארהאלטן מיט די ביקסן. אזוי זענען מיר געגאנגען יעדן טאָג אהין-און-צוריק. איך האָב געהאט א געוויסע פריווילעגיע, ווייל כ'האָב געארבעט פאר די זעלנער און אין שאַפּ. איך האָב זיך געמאכט א רער, איין זייט אָנגעפילט מיט עסנווארג און דאָס געברענגט אין שאַפּ ווו די מענטשן האבן געארבעט. אזוי איז עס אָנגעגאנגען קנאפע 2 יאָר, 1942-1943.

מיר האָבן אויסגעארבעט מעטאל-טיילן צו די מעסערשמיט-עראפלאנען. מיט מיר האָבן זיך געפונען: פאליק קריסטאל, יאָסל קריסטאל, לייבעלע מוזיקאנט, מרדכי.

נאָר ס'איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט צו ריידן. יעדער איינער איז געווען אויף אן אנדער אָרט. א סך האָבן געאַרבעט ביי די קוילן.

יעדן טאָג זענען געקומען און לאגער נייע טראנספּארטן. האָבן זיי געמאכט אן אפּעל. די אוקראַינער און פייגס פלעגן שיסן מענטשן אין דער ריי און דערנאָך באַפוילן, אז יעדער איינער זאָל אַרויסלייגן דאָס געלט און צירונג. האָבן יידן אַרויסגעוואָרפן געלט, זייגערלעך, גאָלד. אויב מ'האָט עפּעס געפונען ביי וועמען, האָט מען אים גלייך דערשאָסן.

ס'האט געטראָפן, אז מען האָט איינמאָל געפונען געלט ביי א קאַצאַטעלער. ער האָט דאָס אויסבאהאלטן אין דער מענאַשקע, אין א דאָפּלטער דעק, ווו ער האָט אריינגעלייגט עטלעכע גאָלד-דאָלאַר. אז מען האָט דאָס ביי אים געפונען, האָט מען אויסגעשטעלט דעם גאַנצן לאגער, טויזנטער מענטשן פון אלע באַראַקן. מען האָט גענומען דעם מאן, אים אוועקגעלייגט אויף דער ערד און יעדער איינער האָט געמוזט אים וואַרפן א שטיין אין קאָפּ אריין — ביז מען האָט אים דערהרגעט און דעם קערפּער אַרומגעשלעפּט איבערן גאַנצן לאגער.

ס'זענען דאָרט געווען זיבן פּוילישע קריגס-געפאַנגענע, וואָס האָבן גאָרנישט געטאָן. האָט זיי פייגס חושד געווען, אז זיי ווילן אַנטלויפן. האָט מען זיי אויסגעשטעלט אויפן באַרג און אלע געשאָסן און דערנאָך אויפגעהאָנגען ביי די פיס.

אין א געוויסן טאָג האָט מען פאַרמאַכט אלע באַראַקן. א נאַכט פריער איז דער ראַכיווער ייד משה יצחק געשלאָפן נעבן מיין בעט. ער איז געווען קראַנק, ממש געגוססט און איז געשטאָרבן. מען האָט אים אריינגעלייגט אין א גרוב. איז געקומען א באַפעל צוצוגרייטן אין בודזין גרויסע גריבער. אין נעקסטן טאָג איז אָנגעקומען א ספּעציעלע אויסראָטונג-גרופּע, די זאָנדער-קאָמאַנדאָ. זיי האָבן צוגעמאכט אלע באַראַקן, קיינער האָט נישט געקענט אַרויס און נישט אריין. די וואָס האָבן נישט באַוויזן אריינצולויפן אין די באַראַקן, זענען שוין נישט געקומען... א טאָג צייט זענען מיר געווען פאַרשפּאַרט אין די באַראַקן. צומאָרגנס האָט פייגס געמאכט א סעלעקציע: א טייל איז אוועקן צו דער אַרבעט און 150 מאן האָט מען געפירט אין די גריבער און דאָרט זיי אויסגעשאָסן.

★

דאָס איז געווען אין ווינטער. אין לאגער בודזין, נישט ווייט פון קראַשניק, האָט מען צונויפגענומען א צוויי הונדערט קאַצעטלערס און אוועקגעפירט קיין פּלאַסענבורג, דייטשלאַנד. דאָרט האָב איך געטראָפן מיין קוזין אלי פישמאַן, וואָס איז געקומען אהין פון אוישוויץ, ווי אויך יאַנקל אייזיק העשאַלעס (ער איז שפּעטער פאַרלוירן געגאַנגען). פון די ראַכיווער האָב איך נאָך געטראָפן דוד גוטערמאַן, א ייד פון זאַקשיוועק וואָס האָט חתונה געהאט מיט מיין קוזינע. אויך ער איז דערנאָך ערגעץ אוועקגעקומען.

נאָר כ'וויל זיך אומקערן צו יענעם אומגליקלעכן טראַנספּאָרט פון דער לובלינער געגנט, אין פּוילן — אין דער דייטשער שטאָט, וואָס איז פּאַרגעקומען צוליב דעם זיך דערנענטערנדיקן פראָנט און די עוואַקואַציע פון די לאגערן מיט די אינטערנירטע מענטשן. מ'האָט אונדז מיט קלעפּ, זידלערייען און געשרייען אריינגעטריבן אין לאַסט-וואַגאָנען, אין וועלכע מ'האָט געפירט קוילן און אויף דעם לאַנגן וועג צוגעטיילט א שטיקל ברויט מיט מאַרגאַרין. געפירט האָט מען אונדז ווי די בהמות.

אז מיר זענען אָנגעקומען אויפֿן אָרט, זענען אַלע געווען פֿארשוואַרצט פֿונעם קוילן-שטויב און פֿון דער אומדערטרעגלעכער רייזע, ביי אוממענטשלעכע באַדינגונגען.

נאָך פֿינף טעג זיין פֿאַרשפּאַרט אין יענע פֿינצטערע וואַגאָנען, אָן עסן און אָן וואַסער, זענען מיר ענדלעך אָנגעקומען אויפֿן באַשטימטן אָרט, ווו אונדז האָבן אָפּגעוואַרט באַוואָפֿנטע ס.ס.-לייט מיט מאַשינגעווער. איינער פֿון זיי, מיט א נאַהייקע אין האַנט, האָט יעדן קאַצעטעלער דערלאַנגט עטלעכע קלעפּ. אזא איז געווען זייער ״ברוך הבא״ פֿאַר די אומגליקלעכע. בלויז אין מיין וואַגאָן האָט מען אָפּגעציילט צוואַנציק טויטע.

דער ערשטער באַפֿעל איז געווען: אויסטאָן זיך נאַקעט, הגם אין דרויסן האָט געקנאַקט די פֿראָסט. דערנאָך האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין א באַראַק, ווו מיר האָבן באַקומען דעם זעלבן ״אוניפֿאָרם״ פֿאַר די העפֿטלינגען, ווי אין בודזין, נאָר מיט א געלער לאַטע און אויפֿשריפֿט ״יודע״. מיר האָבן אויך באַקומען א זופּ — לויטערע וואַסער. אז מיר האָבן אויסגעטרונקען די זופּ, איז געקומען א דייטש און מיט א זעץ פֿון זיין קאַנטשיק איבערן קערפּער פֿון דעם קרבן, האָט ער אויספּרובירט די רעאַגירונג און שטאַרקייט פֿון יעדן איינעם. אזוי האָט מען אויסגעקליבן מענטשן צו אַרבעטן אין דער שטיינהאַקעריי. מיך האָט מען צוגעטיילט צו דער ״מעסערשמידט״-פֿירמע אין פֿלאָסענבורג, ווו כ׳האָב געאַרבעט אין די נאַכט-שיכטן. דאָס איז געווען אין יאָר 1944.

אין לאַגער פֿלאָסענבורג איז געווען זייער שטרענג. אויב ביי עמעצן איז צעבראָכן געוואָרן א בויערל, האָט דאָס געהייסן סאַבאָטאַזש — און דערפֿאַר האָבן די דייטשן דערשאָסן אויפֿן אָרט. פֿון דער איבערמענטשלעכער האָרעוואַניע זענען מענטשן געפֿאַלן ווי פֿליגן. מען האָט באַדאַרפֿט שלעפּן מיט די הענט ריזיקע שטיינער און זיי באַאַרבעטן. זיי האָבן באַפֿוילן טראָגן די שטיינער אַהין און צוריק, אָן א ציל, נאָר כּדי צו פּייניקן די מענטשן. איך האָב זיך געפֿונען אין א גרופּע פֿון פֿראַנצויזישע יידן און מיט עטלעכע ראַכיווער: אלי גוטערמאַן, יאַנקל און איך. די יידן פֿון פֿראַנקרייך זענען געווען שוואַך צו אזא קאַטאָרגע און א סך פֿון זיי זענען געשטאָרבן. עס האָט פּאַסירט, אז מ׳איז צוריק געקומען פֿון דער אַרבעט און געטראָגן מיט זיך די טויטע. אָדער מ׳האָט זיך אויפֿגעהויבן אין דער פֿרי און געפֿונען אין באַראַק פֿיל געשטאָרבענע. פֿון די אומגליקלעכע האָט מען אַראָפּ גענומען דעם נומער און זיי אַוועק געפֿירט אין קרעמאַטאָריע צום פֿאַרברענען. די קרעמאַטאָריעס האָבן געאַרבעט בייטאָג און ביינאַכט. אן אָרקעסטער פֿון א 60 צי 70 קאַצעטלערס האָט צוגעשפּילט...

★

א געוויסן טאָג, שוין אין יאָר 1945, האָט מען אונדז באַפֿוילן איינצושטייגן אין א באַן, כּדי איבערצופֿירן אויף אן אנדער אָרט. מיט אַמאָל זענען אָנגעפֿלויגן ענגלישע עראָפּלאַנען און געוואָרפֿן באָמבעס. דער לאָקאָמאָטיוו איז צעשטערט געוואָרן. אויך אין שוואַרצענפֿעלד, ווו מ׳האָט אונדז דערנאָך אַריבערגעפֿירט, האָט די ענגלישע אַוויאַציע באָמבאַרדירט און געשאָסן פֿון מאַשינגעווער. איין קויל איז אַריין אין מיין קערפּער און אַרויס פֿון דער צווייטער זייט. אז מ׳האָט אונדז באַפֿוילן צו מאַרשירן, האָב איך מיט דער האַנט זיך צוגעהאַלטן די וווּנד. איבער 40 פֿאַרוווּנדעטע פֿון די ענגלישע קוילן, האָבן די דייטשע רוצחים דערנאָך דערשאָסן.

אזוי ווי פֿאָרן מיטן באַן איז געוואָרן אוממעגלעך, צוליב די אָפֿטע באָמבאַרדירונגען, האָט מען אונדז געטריבן צופֿוס. די וואָס האָבן נישט געקענט מאַרשירן, זענען

געוואָרן דערשאָסן. ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אויף אַן אָרט און מ'האָט אונדז אריינגעיאָגט אין א סטאָדאָלע. די שיך וועלכע מיר האָבן זיך אויסגעטאָן ביינאכט, האָט מען אין דער פרי נישט געקענט אָנטאָן, ווייל די פיס זענען געוואָרן אָנגעלאָפן פון געשווילעכץ. מ'האָט אָבער געמוזט ווייטער מארשירן. מיט מיר זענען געגאנגען הענרי און נאָך קראָשניקער. אז מ'איז אָנגעקומען אין דער שטאָט נוינבורג, איז די צאָל מענטשן געוואָרן קלענער, ווייל מ'איז געפאלן אין וועג, אָדער דערשאָסן געוואָרן. אז ס'איז ווער ארויס פון דער ריי צו נעמען עטלעכע קארטאָפל אין פעלד, האָט מען אים דערשאָסן.

איין נאכט זענען מיר איבערגעשלאָפן אין א וואלד. אין דער פרי, מען לאָזט זיך אין וועג אריין — ווידער אן אָנפלי א סך קוילן זענען געוואָרן אויסגעשאָסן פון די עראָפלאנען, נאָר צום גליק — קיינעמען נישט געטראָפן. אין 3 טעג שפּעטער זענען מיר פון דער לופט באוואָרפן געוואָרן מיט פלוגבלעטלעך, נאָר בעת דעם אָנפלי האָבן זיך אלע אוועקגעלייגט אויף דער ערד. אז די עראָפלאנען זענען אוועק און מיר האָבן זיך אויפגעהויבן, איז גרויס געווען די איבערראשונג, וואָס מ'איז געבליבן אליין. אונדזערע וועכטערס זענען אנטלאָפן און אפילו איבערגעלאָזט זייער געווער מיט אמוניציע.

פון אונדזער טראנספּאָרט, וואָס האָט געציילט פירהונדערט מענטשן, ווען מיר האָבן פארלאָזט פלאָסענבורג — זענען איצט פארבליבן... אכט-און-דרייסיק.

מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אריין, נאָר אָט באווייזט זיך א דזשיפּ מיט סאָלדאטן, צווישן זיי — צוויי נעגערס. זיי האָבן אָפּגעשטעלט א מיליטערישן לאסט-אויטאָ, דאָרט אונדז ארויפגעזעצט און צוריק געפירט קיין נוינבורג, ווו די אמעריקאנער האָבן אונדז געגעבן צו עסן. די אויסגעהונגערטע מענטשן פון לאגער האָבן זיך ממש געוואָרפן אויף דעם עסן, נאָר איבערגעכאפּט די מאָס, נאָך אזוי פיל טעג פון הונגער און פּיין, פארדאָרבן זיך דעם מאָגן — און געגאנגען פון דער וועלט באלד נאָך דער באפרייונג.

ווען איך האָב פארלאָזט דעם לאגער, בין איך אלט געווען 19 יאָר. צוזאמען מיט מיר זענען באפרייט געוואָרן מענטשן אין עלטער פון 30, 40 און 50 יאָר — זיי האָבן אין יענער צייט געוואויגן נישט מער עטלעכע דרייסיק קילאָ און אויסגעזען ווי סקעלעטן...

דערלעבט די נקמה אין די דייטשן / יוסף קרישטאל

... א נאכט אין טויטן-לאגער פּלאָשיץ. (אפשר פלאַשאָוו?) דער הונגער און שמוץ — אומדערטרעגלעך. אין דעם באָד-צימער געפינען זיך מענער און פרויען צוזאמען. אפילו א ווענטל טיילט נישט אָפּ צווישן זיי. נאָכן אפזיין עטלעכע טעג אין יענעם לאגער, האָט מען אונדז אריינגעשטופּט אין לאסט-וואגאָנען און אוועקגעפירט אין אוישוויץ. מיר זענען אהין אָנגעקומען ביינאכט און גלייך באמערקט א ריזיקן פלאם — דעם אָפשיין פון די ברענענדיקע קרעמאטאָריעס. פון דעם אליין האָבן מיר פארשטאנען, אז מען געפינט זיך אין אוישוויץ. מיר האָבן געהערט, אז מען פארברענט דאָרט מענטשן, נאָר אז ס'איז אויך איינגעפירט צוואנג-ארבעט און פייניקונגען ביזן טויט — פון דעם האָבן מיר נישט געוווּסט.

אין דער זעלבער צייט איז אויך אָנגעקומען א טראנספּאָרט מיט יידן פון פראנקרייך. זיי האָבן געפרעגט: "ווו איז די קאָלאָניע אוישוויץ?" נאָר מאָדנע, מ'האָט אונדזער טראנספּאָרט נישט אראָפּגעלאָזט. מיר זענען געשטאנען א גאנצע נאכט אויף דער ראמפּע און אין דער פרי האָט דער צוג געריוט. מיר זענען אָנגעקומען אין לאגער פלאָסענבורג, אויף דער טשעכישער גרענעץ.

דער ערשטער באפעל פון די סאדיסטן איז געווען: "אויסטאָן זיך!" שוין נאקעטע, באקומען מיר נאָך א באפעל פון צוויי יונגע דייטשע דאָקטוירים צו לויפן. מען יאָגט אונדז אריין אין א באָד-צימער, פול מיט דאמף. די טירן פארמאכן זיך הינטער אונדז אויטאָמאטיש. דערנאָך טרייבט מען אונדז אונטער קאלטע דושן — און ווידער אין א ווארעמען צימער אויף אָפּצוטרוקענען זיך. עס באווייזן זיך ווידער די צוויי דאָקטוירים און מיט נאָדלען גיבן זיי א שטאָך אין יעדנס אָרעם. עס באווייזט זיך א שווארצער פונקט. מיר זענען שוין אזוי געבליבן מיט דעם סימן, פונקט ווי די קאצעטלערס, וועמען מ'האָט אויסטאטואירט א נומער, אָדער די צוויי אותיות KL ("קאָנצענטראציע-לאגער"). מיר האָבן באקומען ציוויל אָנטאָן, נישט אין געשטרייפטע פאסן. דאָס עסן איז געווען נאָך ערגער ווי אין די ביז איצטיקע לאגערן, וועלכע איך האָב אדורכגעמאכט. נאָר אונדזערע אויסגעהונגערטע אָרגאניזמען זענען שוין געווען צוגעוווינט...

אין פלאָסענבורג האָבן זיך געפונען אינטערנירטע פון א סך נאציאָנאליטעטן. עס זענען אויך געווען פּאָליטישע ארעסטירטע, פון דער דייטשער קאָמוניסטישער פארטיי. זיי זענען געווען "געסטעמפּלט", אויסער דעם נומער, אויך מיט א רויטן דרייעק. מיר האָבן געארבעט אין דער שטיינהאקעריי. אויסער דער קאטאָרגע-ארבעט און פערמאנענטן הונגער, האָבן אָן רחמנות און ביי יעדער געלעגנהייט, געשלאָגן די ס.ס. רוצחים, די דייטשע קאפּאָס, די בלאָק-עלטסטע. אלע צוזאמען האָבן ממש געשינדן די הויט פון די אומגליקלעכע קרבנות.

צוויי מאָל אין וואָך האָבן די דייטשן איבערגעשיקט אין אנדערע לאגערן קאצעטלערס פון פלאָסענבורג און אויף זייער אָרט זענען געקומען פרישע טראנספּאָרטן. ווו אהין זיי שיקן די מענטשן — האָט מען נישט געוווּסט. ווער ס'האָט זיך נאָך געפילט בכוח, האָט געוואָלט אנטלויפן פון דעם גהינום און פאָרן ערגעץ אנדערש, הגם מ'האָט נישט געוווּסט וואָס דערווארט דיך אויף דעם נייעם אָרט. אויך מיר איז געלונגען צוצושטיין צו אזא טראנספּאָרט. סוף 1944, זענען מיר א גרופּע פון פערציק יידן אָנגעקומען אין א לאגער אויף דער האָלענדישער גרענעץ, ווו עס זענען געווען אינטערנירט רוסן. דייטשע אויפזעערס האָבן זיך ארומגעדרייט מיט לעדערנע קאנטשיקעס און נאהייקעס און געשמיסן די מענטשן אָן שום סיבה. צומערשט האָבן מיר באדארפט אויפשטעלן באראקן. אז דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, האָט מען אונדז געצווונגען צו גראָבן אָקאָפּעס. פּלוצים זענען אָנגעפלויגן ענגלישע עראָפּלאנען און אָמבארדירט. עס זענען דעמאָלט געפאלן א סך קרבנות.

א געוויסן פארנאכט, ווען מיר האָבן זיך אומגעקערט פון דער ארבעט, האָט א דייטשער קאַפּאָ מיך געשלאָגן מיט א שטעקן. איז מיין פאָטער צו אים צו און געשריען: "שלאָג נישט מיין זון!" דער קאַפּאָ איז געוואָרן מלא רציחה און פרעגט: "ווי קומט עס, זאָלסט זיין צוזאמען מיטן זון? איר זייט אוודאי יידן!"... ער איז

גלייך אוועק צום קאָמענדאַנט און דערציילט, אַז ביי אים אין בלאָק געפינען זיך יידן. באַלד קומט אָן דער קאָמענדאַנט און באַפעלט, אַז אַלע יידן זאָלן זיך שטעלן אין דער זייט. (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז גאָר אויסן געווען צו זוכן פאַכלייט). ער פרעגט, צי זענען פאַראַן צווישן אונדז סטאָלערס, שוסטערס, שניידערס, היטלמאַכערס? דער רוב פון אונדזערע יידן זענען געווען סוחרים, ישיבה-בחורים — נישט קיין אַרבעטער, אָבער אַ טייל האָט זיך געמאָלדן צו פאַרשידענע פאַכן. דער טאַטע רוימט מיר איין אַ סוד: "מעלדע, זיך אַלס היטלמאַכער, מן-הסתמא איז דאָ פאַראַן אַ פאַבריק פון היטלען". איך בין אַרויסגעטרעטן פון דער ריי און זיך געמאָלדן צו נייען היטלען, הגם כ'האָב נישט געהאַט די קלענסטע אַנונג אין דעם פאַך. מען האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ וואַרשטאַט, וווּ האָלענדער האָבן געניייט מאַנטלען פאַר די דייטשן. איין האָלענדער פרעגט מיך: "דו קאָנסט מאַכן אַ היטל?" ער הייסט מיך אויפנייען אַ היטל, כדי זען מיין אַרבעט. איך האָב שטאַרק געציטערט פאַר דעם עקזאַמען, אָבער אָנגעהויבן צונויפשטעלן אַ היטל, וואָס האָט טאַקע געדויערט אַ שטיק צייט, נאָר צו מיין גרויסער שטוינונג, האָט דער אויפזעער, אַ האָלענדער, ממש אָנגעקוואָלן פון דער אַרבעט...

אין אַ צייט אַרום איז פון רוסישן פראָנט אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט פאַרוווּנדעטע דייטשע זעלנער. מ'האָט זיי איינגעאָרדנט אין אַן אָפּרו-הויז נישט ווייט פון אונדזער וואַרשטאַט, וואָס האָט באַדאַרפט פאַר זיי צוגרייטן נייע מלבושים. איך האָב איצט געהאַט אַ גרעסערע באַשטעלונג אויף היטלען, וועלכע כ'האָב מיט דער הילף פון אַנדערע האָלענדער צוגעשטעלט צו דער צייט און צו אַלעמענס צופרידנקייט.

די יידישע קאַצעטלערס האָבן געהאַט אויסגענייט אָדער אויסגעמאָלן אויף דער פלייצע אַ מגן-דוד. אַ געווויסן טאָג קומט צו מיר דער קאָמענדאַנט און זאָגט, אַז בקרוב דאַרף קומען מיט אַ וויזיט אַ הויכער דייטשער אָפיציר און ס'איז געוווּנטשן, ער זאָל נישט טרעפן קיין ייד אין וואַרשטאַט. ער האָט אויפן אָרט אַראָפּגעריסן פון מיר דעם מגן-דוד. צומאָרגנס, פאַרנאַכטס, איך האָב זיך שוין געגרייט צו פאַרלאָזן דעם וואַרשטאַט און אַריבערגיין אין מיין באַראַק, קומט אַ באַפעל, אַז מען דאַרף פאַר אַ גענעראַל צוגרייטן אַ היטל — און ביז 10 ביינאַכט דאַרף עס זיין פאַרטיק. בין איך געבליבן אין וואַרשטאַט, וואָס האָט באַאומרואיקט מיין פאָטער, ווייל ער האָט מיך נישט געטראָפן אין באַראַק, נאָך זיין אומקערן זיך פון דער אַרבעט. ער איז אַרויס מיך זוכן, נאָר אַ וואַך האָט אים פאַרהאַלטן און געוואָלט אויפן אָרט דערשיסן, פאַרן כלומרשטן פּרווו צו אַנטלויפן. ער האָט דערציילט, אַז ער גייט זוכן זיין זון אין וואַרשטאַט פון די היטלמאַכערס. די וואַך האָט אַריינגעפירט מיין פאָטער אין וואַרשטאַט, צו קאָנטראָלירן אויב ער זאָגט אמת — און אים באַפרייט.

זונטיק, מיט צוויי טעג פריער, ווען דער קאָמענדאַנט האָט געטיילט צו פינף סיגאַרעטן די אינטערנירטע האָלענדער, האָט ער אויך מיר געגעבן צום רייכערן, ווייל ער האָט געמיינט אַז כ'בין אַ קריסט (כ'האָב דאָך נישט געהאַט אויף זיך דעם מגן-דוד). איצט, צוליבן פאַל מיט מיין פאָטער, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז כ'בין אַ ייד און אויפן אָרט דערלאַנגט אַ שטאַרקן פאַטש אין פנים, הלמאי כ'האָב אים אָפּגענאַרט. ער זאָגט צום טאַטן, אַז יידן טאָרן נישט אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן, נאָר אין דרויסן, ביי די שוואַרצע אַרבעטן. עס קומט אַריין אַ העכערער אויפזעער אין לאַגער און

שרייט אויפן קאָמענדאַנט, פאַר וואָס ער שלאָגט מיך, איך בין דער איינציקער היטלמאכער-פאַכמאַן אין לאַגער — און דערציילט אים וועגן דער באַשטעלונג: אויפנייען א גענעראַלסקע היטל. אָבער דאָס העלפט נישט. איך הער א באַפעל, אַז מאָרגן דאַרף איך זיך צושטעלן צו דער קאָמאַנדאָ וואָס גראָבט אָקאָפּעס.

דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. מיר האָבן דאָס געפילט אין די אָפּטע באָמבאַרדירונגען, באַזונדערס אין די נעכט, וועלכע די ענגלישע און אַמעריקאַנער אוויאַציע האָט אַדורכגעפירט אויף די אינדוסטריע-צענטערס און שטעט פון דייטשלאַנד. א געוויסע נאַכט זענען די באָמבאַרדירערס דערשינען איבער אונדזער לאַגער און באַשאָסן און באַוואָרפן מיט באָמבעס דאָס אָרט. די דייטשן באַפעלן די קאַצעטלערס צו פאַרלאָזן דעם לאַגער. אַלע צוזאַמען לויפן אַזוי א סך שעהן אין דער נאַכט. מיר זענען צוגעקומען אין א טאָל און זיך אַוועקגעלייגט. ס'איז שוין געווען פרילינג, אָבער גענוג קאַלט, באַזונדערס ביינאַכט. וועגן עסן האָבן מיר בלויז געקענט טראַכטן. מיט אַמאָל באַווייזט זיך אונדזער קאָמענדאַנט אויף א מאָטאָציקל און דערלאַנגט מיר א שטיקל ברויט, איינגעוויקלט אין א צייטונג — און גיט צו: "די קריג האָט זיך געענדיקט. די ענגלענדער האָבן שוין פאַרנומען האָלאַנד. מיר האָבן פאַרלאָזן דעם לאַגער 2 ביינאַכט און 6 פרי זענען דאָרט אריין די ענגלענדער". איך האָב געוואָלט אָנהייבן טאַנצן פאַר פרייד און אויסשרייען אויפן הויכן קול, אַז ענדלעך איז געקומען דער טאָג פון נצחון, אָבער גלייך זיך געכאַפּט, אַז איך בין נאָך אַלץ א קאַצעטלער און געפין זיך אין רשות פון די דייטשע רוצחים. אָט דערהערט זיך א באַפעל: "מאַרשירן!". מיר דערשלעפּן זיך צו א באַן, שטייגן איין און הייבן אָן פאָרן — און ווידער א לופט-אָנפאַל. עס זענען געפאַלן א סך קרבנות. פון די פאַרמאַכטע וואַגאָנען איז געווען אוממעגלעך צו אַנטלויפן. איין וואַגאָן מיט מענטשן, אויף וועלכן ס'איז געפאַלן א באָמבע, איז פאַרברענט געוואָרן. די רעשטלעך פון דעם טראַנספּאָרט זענען אָנגעקומען אין א לאַגער נאָענט פון ברעמען, וווּ ס'האָבן זיך געפונען צענדליקער טויזנטער קאַצעטלערס פון אַלע פעלקער אין אייראָפּע.

דעם 29סטן אַפּריל 1945 זענען מיר געוואָרן באַפרייט. דער טאָג פון נקמה איז געקומען! אינמיטן נאַכט זענען די ענגלענדער אריין אין לאַגער, געעפנט די געווער-מאַגאַזינען און גערופן די אינטערניטע קריגס-געפאַנגענע צו באַוואָפנען זיך. די ס.ס.-לייט האָבן נישט געהאַט בדעה צו קאַפּיטולירן. ס'האָט זיך אָנגעהויבן א שלאַכט — און הונדערטער דייטשן זענען געפאַלן. עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין קרבנות צווישן די געפאַנגענע.

די באַפרייטע קאַצעטלערס זענען געווען אָפּגעשוואַכט און אויסגעהונגערט. נאָכן באַזאָרגן אונדז מיט קאָנסערוון און שפּייז פון די ענגלענדער, זענען פיל קראַנק געוואָרן פון איבערעסן זיך. איצט האָט מען באַדאַרפט קובר זיין די געשטאָרבענע קאַצעטלערס ביז דער באַפרייונג, אויך די וואָס האָבן נישט זוכה געווען לאַנג צו געניסן פון דער באַפרייונג, און די דערשאָסענע דייטשן. איז מען אַוועק אין שטאָט, געכאַפּט אָרטיקע דייטשן און זיי געבערענגט אין לאַגער, וווּ מיר האָבן זיי געצוווּנגען אַדורכצופירן די קבורה פון אַלע. ווי נאָר זיי האָבן פאַרפולט איין גרוב מיט די טויטע, זענען די דייטשן-באַגרעבערס גלייך דערשאָסן געוואָרן. אַזוי האָבן די קריגס-געפאַנגענע פון די פאַרשידענע אַרמייען, וואָס די דייטשן האָבן זיי געהאַלטן אין די לאַגערן אין אוממענטשלעכע באַדינגונגען, אין קעגנזאַץ צו דער אינטערנאַציאָנאַלער

קאָנוועגץ פון רויטן קרייץ — איצט נקמה גענומען אין זייערע פייניקערס. נאָכן פאַרענדיקן די מלאכה אין לאגער, האָבן זיי זיך אוועק געלאָזט איבער די דערפער, געריבט דאָרט, צעשטערט, אונטערגעצינדן — אזוי שטארק איז ביי זיי געווען דער פארלאנג צו נעמען נקמה...

מיר זענען א שטיקל צייט נאָך געבליבן אין לאגער, אונטער דער ענגלישער אויפזיכט, ביסלעכוייז געקומען צו זיך, אָנגענומען כוח און דערנאָך זיך געלאָזט צוריק קיין פוילן, מיט דער שוואכער האָפענונג, אפשר דאָך איז ווער געבליבן לעבן פון די נאָענטע. איך האָב נישט געוואגט ארייִנצופאָרן קיין ראַכיוו, ווייל כ׳האָב געהערט, אז די פּאָלאקן מאָרדן דאָרט יענע יידן, וואָס באווייזן זיך אין שטעטל...

איבערגעלעבט היטלערן —

ווי א פּאָלאק אין... דייטשלאנד / ישעיהו וויינשטאָק

דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, האָט אונדזער פאמיליע געטראָפן אין דעם קליינעם שטעטל ניסק, ביים טייך סאַן, ווייל אונדזער טארטאק האָט זיך געפונען אין לאָנזשעק, נישט ווייט פון דער ניסקער באַן-סטאַציע. מיר האָבן זיך אריבערגעקליבן פון יאָניוו (מיין פאָטער שמואל ז״ל, מיין מאמע גיטל ז״ל און די קינדער), קיין ניסק, ווו ס׳האָבן געוווינט נישט מער ווי א פערציק יידישע משפחות. ווי נאָר די מערדערישע דייטשן זענען אריין אין דעם שטעטל, האָבן אלע יידן געמוזט פארלאָזן דאָס אָרט, נאָר פריער אוועקגעבן די רוצחים דאָס געלט, ווערט-פאפירן, גאָלד און זילבער. די ניסקער יידן האָט מען פארשיקט קיין אולאנאָוו, דאָס נאָענטסטע שטעטל אויף דער אנדערער זייט פון סאַן. מ׳האָט דערלויבט מיטצונעמען א קליינעם האנט-באגאזש. מיין פאָטער און איך זענען אָבער געווען באזאָרגט מיט די ספרים, ווייל מיר האָבן געהאט דעם ווילנער ש״ס, חומשים, מדרשים און אנדערע ספרי-קודש. בלית-ברירה האָב איך זיי אלע ארייִנגעלייגט אין דעם גרויסן באק-אויוון — און איך גלויב, אז דער רויך פון די הייליקע ספרים האָט זיך אויסגעמישט מיטן רויך פון אונדזערע קרבנות, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם.

ווען מאָסקווע און בערלין האָבן אין 1939 זיך איינגעטיילט מיט דער אָקופּירטער פוילן, האָט די גרענעץ צווישן ביידע מדינות באדארפט זיין צומערשט דער טייך סאַן, דעריבער האָט אולאנאָוו זיך אָנגעהערט מיט רוסלאנד. די עטלעכע הונדערט יידן אין אולאנאָוו האָבן ארויסגעוויזן די אמתע הכנסת-אורחים פאר די פארטריבענע פון ניסק. מיר האָבן זיך גלייך איינגעאָרדענט אין א וווינונג, א דאנק דער הילף פון אונדזער שותף און ווייטע משפחה ישעיהו טאבער. מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער איז פון קראָקע געקומען קיין אולאנאָוו מיין ברודער דוד׳טשע, זיין פרוי באלטשע מיט זייערע פיר קינדער. ס׳האָט אָבער נישט גענומען קיין סך צייט און די דייטשן האָבן אָקופּירט אויך אולאנאָוו.

דעם טארטאק אין לאָנזשעק האָבן מיר אָפיציעל איבערגעגעבן א פּאָלקס-דייטש און פון אים באקומען א צוזאָג, אז מיין ברודער בער און די ברידער משה און דוד טאבער וועלן זיין באשעפטיקט אין טארטאק ווי פאכלייט און אויך באקומען א געהאלט. (מיין ברודער בער, זיין פרוי ציפּע און דריי קינדער זענען פון ראכיוו געקומען קיין אולאנאָוו. די ברידער טאבער מיט זייערע פרויען און קינדער זענען פון קראָקע אנטלאָפן קיין לובלין).

דאָס שטעטל אולאנאָוו האָט פאר א קורצער צייט אדורכגעמאכט די אָקופּאציע פון דער רויטער ארמיי און שפּעטער, ווען דער טייך בוג איז באשטימט געוואָרן אלס גרענעץ צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד — האָט אין אולאנאָוו זיך איינגעשטעלט די ברוטאלע הערשאפט פון די נאציס. נאָר מיטן פארלאָזן פון דער רויטער ארמיי, זענען אויך אנטלאָפן קיין רוסלאנד הונדערטער יידישע יוגנטלעכע. איך מיט מיינע צוויי ברידער זענען נאָך צוויי וואָכן וואנדערן, אָנגעקומען קיין לעמבערג.

2

ס׳איז געווען אָנהייב ווינטער. איך האָב אין לעמבערג געפונען באשעפטיקונג אין א האָלץ-געשעפט, ביי איינעם פון אונדזערע אמאָליקע קליענטן. איבער דעם געשעפט איז געווען א קליין צימערל, ווו איך האָב זיך איינגעאָרדענט. דאָ, אין דער גרויסער שטאָט, האָב איך געטראָפן מיין ברודער אבא פון לובלין און זיין שוואָגער יעקב, ווי אויך געפונען מיין ברודער שלמה מיט זיין גאנצער פאמיליע (די שוויגער און פיר

קינדער). אבא מיט זיין שוואָגער האָבן געוווינט אין אַן אָפּגעלאָזט, שמוציק צימער. אזוי ווי מ׳האָט באדארפט באשפייזן א גרויסע פאמיליע, זענען זיי געשטאנען אין די רייען ווו מ׳האָט פארקויפט סחורות און שפייז און דערנאָך פארקויפט א טייל פון דעם אויפן שווארצן מארק. נאָר זיי האָבן די גאַנצע צייט געשטערבט און געהאָפט זיך אומצוקערן קיין לובלין, צו זייערע משפחות.

שלמה האָט געארבעט אין א קאָאָפּעראטיוו פון אייער. דאקעגן פיל פון מיינע באקאנטע האָבן זיך פארנומען מיט שמוגלען די גרענעץ צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד, וועלכע איז נאָך נישט אזוי שטרענג געהיטן געוואָרן — און נאָך א יאָר זיין אין לעמבערג, האָב איך זיך אומגעקערט קיין אולאנאָוו דאָ האָט זיך קיין סך נישט געענדערט. מען האָט נאָך געלעבט פון גרייטן, מ׳האָט קאָמענטירט די מלחמה-נייעסן און געהאָפט זיך אומצוקערן צו א נאָרמאלן לעבן.

איך בין דיעַר אָפּט געפאָרן אויף א ראָוער אויף דער טראסע אולאנאָוו-לאָנזשעק-יאָניוו-זאקליקאָוו, כדי צו באזוכן די ברידער, קרובים און חברים. פארשטייט זיך, אז אָן דעם אָרעמבאנד מיטן מגן-דוד, ווייל אין א געוויסער מאָס האָב איך זיך געפילט פריי, האָבנדיק ביי זיך אין טאש א צייגניש, אז איך ארבעט אין דער האָלץ-אינדוסטריע פאר די דייטשן. דעם אמת געזאָגט, האָב איך מערער מורא געהאט פאר די פּאָלאקן און אוקראינער ווי פאר די דייטשן, ווייל די ערשטע האָבן מיט א באזונדערע הנאה געמסרט און אויסגעגעבן די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן.

3

פון די יידישע ישובים אין דער געגנט, זענען די ידיעות געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג. געטאָס, אויסזידלונגען, דערשיסונגען, קאָנטריבוציעס, צוואנג-ארבעט און פייניקונגען. פארבייפאָרנדיק איינמאָל א דאָרף פאר לאָנזשעק, האָב איך אָפּגערעדט מיט א באקאנטן פויער, וואָס איז אויך געווען דער סאָלטיס פון יענעם דאָרף, אז אין פאל ווען כ׳וועל זיך נייטיקן אין א באהעלטעניש, זאָל ער ביינאכט לאָזן אָפן די סטאָדאָלע כ׳זאָל דאָרט קענען איבערשלאָפן און ער זאָל מיר אויך באזאָרגן צום עסן ברויט מיט מילך, נאָר אָנעם וויסן פון זיין ווייב, אַן אנטיסעמיטקע און אויסוואורף. איך האָב אים אויפן אָרט באלוינט מיט א נייעם אנצוג און געלט. זייענדיק ביי אים אין שטוב, האָב איך באמערקט אויפן טיש ארבעט-שיינען פאר אייניקע פויערן פון דאָרף. ווען דער סאָלטיס איז אויף א ווײַלע ארויס פון צימער, האָב איך גענומען אזא קארטע, מיטן געבוירן-יאָר וואָס האָט געפאסט פאר מיר.

אין חודש יולי 1942 איז געקומען א באפעל, אז אלע יידן פון אולאנאָוו ווערן טראנספּאָרטירט קיין זאקליקאָוו. מיט מיין ראָווער פאָר איך אוועק אין א דאָרף, כדי דינגען פערד-און-וואָגן פאר מיין פאמיליע, זיי זאָלן נישט דארפן דעם וועג אדורכמאכן צופוס. נאָר קיינער פון די פויערן וויל נישט ריזיקירן מיט אזא נסיעה, ער ווייסט נישט מיט וואָס זי וועט זיך ענדיקן.

מיינע עלטערן האָבן מיך שטארק געבעטן נישט צו זיין אין אולאנאָוו דעם טאָג, ווען עס וועט פּאָרקומען די אויסזידלונג. האָב איך זיך טאקע פארשטעקט אין וואלד, מורא געהאט זיך ארומצודרייען אויפן פרייען פעלד, ווייל די פאסטעכער וואָלטן מיך איבערגעגעבן די דייטשן. ערשט ביינאכט בין איך אריין אין דער סטאָדאָלע, ווי כ׳האָב געהאט אָפּגערעדט מיט דעם סאָלטיס, וואָס האָט מיר שפּעטער געברענגט טאקע עסן, נאָר ער האָט מיך געבעטן מערער נישט קומען, ווייל ער האָט מורא אז זיין ווייב וועט זיך דערוויסן. איך האָב זיך ביי אים אָפּגעבעטן אויף נאָך צוויי נעכט, ווייל כ׳האָב געוואָלט וויסן דעם גורל פון די פארטריבענע יידן קיין זאקליקאָוו.

מיר איז אין יענער צייט קלאָר געוואָרן, אז פון דעם איינבעטן זיך ביים פויער, צי פון אויסבאהאלטן זיך אין וואלד — איז מיין לעבן נישט פאַרזיכערט. איז מיר איינגעפאלן א געדאנק: מאָביליזירן זיך פרייוויליק אויף ארבעט קיין דייטשלאנד, פארשטייט זיך — ווי א פּאָלאק, וואָס גיט דעם שאנס איבערצולעבן די מלחמה. אין יענער תקופה האָבן דייטשע פלאקאטן גערופן צו מעלדן זיך אויף פארשידענע ארבעטן אין פאבריקן, ווארשטאטן און אין דער לאנדווירטשאפט אין דייטשלאנד גופא. פארשטייט זיך, אז די דאָזיקע איינלאדונג צו פרייוויליקער מאָביליזאציע, האָט ניט געשטערט די דייטשן אויף אדורכצופירן זייער אָפּט, און מיט ברוטאלע מיטלען, די ״לאַפּאַנקעס״ (כאפונגען) פון די גאסן און שטובן צו צוואנג-ארבעט קיין דייטשלאנד און אין פוילן גופא.

איך האָב איבערגענעכטיקט אין סטאָדאָלע אויך די צווייטע נאכט און אין דער פרי בין איך אויפן ראָווער ארייַנגעפאָרן אין זאקליקאָוו, ווו כ׳האָב נאָך געטראָפן טעלעכע הונדערט יידישע משפחות, ווי אויך מיינע עלטערן, מיינע ברידער דוד׳טשע און בער מיט זייערע פאמיליעס.

4

דוד׳טשע האָט אין די צוואנציקער יאָרן געגרינדעט אין ראַכיוו די רעליגיעזע יוגנט-אָרגאניזאציע ״החלוץ המזרחי״, ווי אויך געלערנט תנ״ך מיט יינגלעך און מיידלעך. ווען אין יאָר 1924 איז פּאָרגעקומען די

פייערונג פון לייגן דעם גרונטשטיין פאַרן העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים, איז דודטשע געווען איינער פון די רעדנערס אין ראַכיוו, בעת דער מאַניפעסטאַציע לכבוד דעם אוניווערסיטעט. מיט דער צייט האָט ער ראַזירט די באָרד (מיט א ספּעציעלן סם) און דאָס יידישע היטל פאַרטוישט אויף א קאַפּעלוש. דער זיידע קלמן, א ראַדזינער חסיד און דאַזאַר, האָט אים פאַרבאָטן צו קומען אין זיין שטיבל, ווו מ׳האָט געדאַוונט אין די שבתים. אונטערן איינפלוס פון דוד׳טשען, האָט אונדזער ברודער אבא עולה געווען קיין ארץ-ישראל און דער ברודער בער מאַכט אַדורך א הכשרה ביים מויערער אברהמעלע מאַלצמאַן, ווו ער לערנט זיך א פאַך, וואָס זאָל אים נוצן אין ארץ-ישראל. דוד׳טשע האָט א סך געלערנט דברי קודש און דברי חול. ער האָט זייער געאַכטעט טאַטע-מאַמע. איך געדענק, אַז ער האָט אויף א פאַרזאַמלונג באַדאַרפט אַרויסטרעטן מיט א רעדע און אונדזער מאַמע האָט זיך דערפון דערוווּסט, האָט זי געשיקט א ספּעציעלן שליח ער זאָל קומען א היים און נישט ריידן אויף דער אסיפה. דער שליח איז אָנגעקומען אינמיטן דוד׳טשעס רעדע. ער האָט זי טאַקע איבערגעריסן און גלייך אַוועק א היים.

נאָך דער חתונה, איז ער צוריק געוואָרן שטאַרק פרום, געלאָזט זיך וואַקסן א באָרד און יעדן ראש-השנה געפאָרן מיטן טאַטן צום כעלעמער רבין, אָן איידעם פון איזשביצער רבין. ער האָט פון זיינע הכנסות געשיקט דעם רבין מעשר (10%). בעת די דייטשע רוצחים האָבן געהערשט אין זאַקליקאָוו, האָט ער נישט איינמאָל זיך אויסגעטענהט מיט זיין פרוי וועגן די פינצטערע גזירות קעגן יידן און וואָס זיי דערוואַרט. אָבער ווי אַזוי גרייט מען צו צום טויט די קליינע קינדער? זיי האָבן נישט אויפגעהערט פרעגן — אין געטאָ, צי אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען: וואָס וועט זיין אונדזער סוף? וואוהין פירט מען אונדז? מוז דאָס אַלץ געשען?

אין די עטלעכע טעג פון מיין זיין אין זאַקליקאָוו, האָב איך צוגערעדט א סך יוגנטלעכע זיי זאָלן אַנטלויפן קיין רוסלאַנד, אָדער זיך אַריינבאַקומען אין די וועלדער, איידער מען וועט זיי אַוועקפירן אין די פאַרפלאָמבירטע עשעלאָנען. איך האָב זיי נאָך געעצהט זיך איינצושאַפן, ווי נאָר מעגלעך, "אַרישע" פּאַפּירן און לאָזן זיך כאַפּן אויף אַרבעט אין דייטשלאַנד. נאָר די מענער האָבן מורא געהאַט אַז זיי וועלן דורכפאַלן צוליב דער מילה, דאַקעגן די מיידלעך האָבן זיך געשראָקן פאַר זייערע יידישע נעז און אויסזען. צום באַדויערן, זענען זיי אַלע דערנאָך אומגעקומען פון די היטלעריסטישע בעסטיעס.

5

אין דער נאַכט פון 22סטן סעפּטעמבער, האָט די יידישע פּאָליציי אין זאַקליקאָוו געוועקט די יידן און זיי געוואָרנט נישט צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל, ווייל ס׳איז אַרומגערינגלט מיט אוקראַינער און דייטשן. מיין מאַמע האָט אין מיין טאַש איינגעפּאַקט א ברויט, ראַזיר-געצייג און א פּידזשאַמע, דער טאַטע האָט מיר געגעבן 100 זלאָטיס — און אָן טרערן האָב איך זיך געזעגנט מיט מיינע טייערע. ווי נאַר ס׳האָט געגומען טאָגן, בין איך אַוועק צו דער באַן-סטאַציע. אויפן וועג האָב איך באַדאַרפט אַדורכגיין א בריקל, וואָס איז געהיטן געוואַרן פון פוילישע פּאָליציאַנטן. מיט פולקאָמער נאַטירלעכקייט, ווי א געבוירענער פּאָלאַק, האָב איך זיי באַגריסט מיט א העפלעכן "גוט מאָרגן" און אָן שטערונגען אָנגעקומען אויפן וואָקזאַל, געקויפט דאָרט א רייזע-בילעט קיין ראָוונע. דערנאָך האָט מען די אַלע וואָס האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק אויף אַרבעט אין דייטשלאַנד, געשיקט קיין לובלין. דאָרט, נאָך א גענויער אונטערזוכונג און רעגיסטראַציע, ווי אויך נאָכן באַקומען א שפּייז-צוטייל אויף 2 טעג — זענען מיר אָפּגעפאָרן קיין דייטשלאַנד.

אַמיינסטן האָב איך זיך געשראָקן פאַר דער מעדיצינישער קאָמיסיע, ווייל מען דאַרף זיך אויסטאָן נאַקעט — און דאַן וואָלט מען זיכער אַנטדעקט מיין יידישקייט. נאָר צום גליק, איז אַלץ אַדורך בשלום, ווייל די דייטשן האָבן זיך שטאַרק געאיילט...

אין וואַגאָן האָב איך זיך פאַרשטעקט אין א ווינקל, מ׳זאָל מיך וואָס ווייניקער זען. איך האָב זיך באַמיט צו פאָרן מיט עלטערע מענטשן פון דאָרף — און נישט מיט אוקראַינער, צי שטאָטישע פּאָלאַקן. מיר זענען געשיקט געוואָרן קיין ראָומשפּרינגען, א דאָרף נישט ווייט פון דער דייטשער שטאָט האַנאָווער, ווו ס׳האָט זיך געפונען א גרויסע קאָנצענטראַציע פון אַרבעטער פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן פון דער אָקופּירטער אייראָפּע. און וואָס גרעסער די מאַסע אַרבעטער — אַלץ זיכערער האָב איך זיך געפילט.

צוזאַמען מיט א גרופּע פון 22 יונגע פּאָלאַקן און אוקראַינער, האָט מען מיך אַריינגעפירט אין א באַראַק מיט דאָפּלטע האָלץ-פּריטשעס צום שלאָפן. מיר איז אויסגעקומען צו טיילן מיין בעט מיט א גוטמוטיקן אוקראַינער פון א דאָרף. דער באַראַק-עלטסטער האָט מיך באַשטימט אָנצופירן מיט א גרופּע פון זיבן אַרבעטער און אויך זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער ריינקייט פון באַראַק. אונדזער אויפגאַבע איז געווען: צונויפשטעלן האָלץ-באַראַקן און אויסלאָדענען צעמענט פון לאַסט-אויטאָס.

א געוויסן טאָג בעת דעם איבערייס, קומט צו מיר צו א פּאָלאק און פרעגט, צי איך בין נישט אמאָל דער וואָס האָט געהאט א טארטאק אין לאָנזשעק. ער האָט דאָרט געארבעט און איז גרייט צו שווערן, אז איך בין זייער ענלעך צו יענעם אייגנטימער. איך האָב אים אויסגעלאכט און פארזיכערט, אז ער האָט א טעות...

אין דעם רוב באראקן ווו ס׳האָבן זיך געפונען פּאָלאקן און אוקראַינער, זענען געווען ספּעציעלע פאראנטוואָרטלעכע פאר דער פּאָסט און פארטיילונג פון פּעקלעך, וועלכע מ׳האָט באקומען פון קרובים. איינמאָל פרעגט מיך אזא פאראנטוואָרטלעכער, פאר וואָס באקום איך נישט קיין בריוו צי א פּאקעט פון דער היים? די פראגע איז געווען א לאָגישע און אפילו א בארעכטיקטע, ווען נישט זיין ממזריש שמייכעלע און צופינטלען מיט אן אויג. איך האָב אים קאלטבלוטיק געענטפערט, אז מיינע עלטערן זענען אָרעם און דערצו נאָך — אנאלפאבעטן.

6

זונטיק איז געווען א רו-טאָג. איך האָב אין אזא טאָג זיך באמיט נישט צו זיין אין לאגער, צוזאמען מיט די אוקראַינער און פּאָלאקן, נאָר געהאָלפן אין דערווירטשאפט און ביי סטאָלעריי אן עלטערן דייטש, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער טישלער-בריגאדע. נאָך דעם אָפּארבעטן ביי אים עטלעכע וואָכן, האָט ער זיך פאר מיר פארטרויט, אז פאר דער מלחמה איז ער געווען א מיטגליד אין דער סאָציאל-דעמאָקראטישער פארטיי און ער איז ביי דער מיינונג, אז די דייטשן וועלן דעם קריג פארשפּילן. ער האַט אפילו אָנגערופן היטלערן "שארלאטאן" און "פארברעכער". זיינע רייד האָבן ווי שיינע מוזיק אָפּגעקלונגען אין מיינע אויערן, נאָר כ׳האָב אים דערקלערט, אז איך האַב זיך קיינמאָל נישט פארנומען מיט פּאָליטיק און ווייס נישט אפילו וואַס דאָס איז אזוינס. דערנאָך זאָגט ער מיר, אז ער וועט בעטן אין דער ארבעט-שטעלע מען זאָל מיך איבערשיקן אויף א מער פאראנטוואָרטלעכע אויפגאבע, מיט אינטעליגענטע ארבעטער. איך האָב אים באדאנקט און טאקע אויך געווארט אויף א ענדערונג.

א געוויסן זונטיק אָוונט, נאָכן אומקערן זיך אין באראק, בין איך אוועק אין קיך צו נעמען עסן און געטראָפן דאָרט דעם אוקראַינישן אויפזעער, א שיכורן און א דייטשן לאגער-פּאָליציאנט. דערזעענדיק מיך, רופט זיך אָן דער אוקראַינער:

— היער קאָמט דער יודע...

איך שמייכל צום דייטש, גלייך נישט מיך מיינט מען — און זאָג:

— אייער פריינד האָט היינט צו פיל געטרונקען.

מיין נאטירלעכע באנעמונג און רואיקע האלטונג, וועלכע כ׳האָב זיך צוגעאייגנט אין די נייע באדינגונגען, האָבן אויך דאָסמאָל מיך געראטעוועט פון א געפאר.

איך וועל נישט פארגעסן א נאכט אין הארבסט 1943. נאָך 10 א זייגער ביינאכט, ווען אלע האָבן שוין געמוזט ליגן אויף די פּריטשעס, אין דער פינצטער — צינדט מען אָן די ליכט און עס באווייזט זיך אן אוקראַינער אין באגלייטונג פון צוויי דייטשן, וואָס באפעלן:

— ארויס פון די בעטן און זיך אויסשטעלן נאקעט צו דער געזונטהייט-אינספּעקציע!

א מחשבה איז מיך באפאלן, אז איצט מיינט מען אוודאי מיך. עס נעמט נישט קיין סך צייט, ווי דער אוקראַינער קומט צו נאָענט צו מיר, קוקט זיך איין אין געשלעכט-אָרגאן און באמערקט אין פּויליש:

— וויעדזשאלעם זשע אָן יעסט זשידעם... (כ׳האָב געוווסט אז ער איז א ייד...)

אין באראק איז מיטאמאָל געוואָרן טויט-שטיל. נאָר מיין שכן פון בעט רופט זיך אָן אויפן הויכן קול:

— א פּראָסטיטוטקע האָט אים אוודאי אָפּגעביסן!

אלע פּלאצן ארויס אין א הילכיקן געלעכטער. די צוויי דייטשן פארענדיקן די אינספּעקציע און צוזאמען מיטן אוקראַינער פארלאָזן זיי דעם באראק. די ליכט ווערט אויסגעלאָשן און איך הער באלד דאָס שנאָרכן פון מיין שכן — נאָר איך האָב אין יענער נאכט נישט געקאָנט איינשלאָפן.

7

צו מאָרגנס – א נייער טאָג, נאָר מיט דער אלטער רוטין: שנעל אויפשטיין, וואשן זיך, טרינקען קאפע מיט דעם שטיקל ברויט – און צו דער ארבעט. דאָס וואָס ס׳איז געשען נעכטן ביינאכט, דערמאָנט נישט קיינער מיט א וואָרט, צי מיט דער קלענסטער אָנצוגעהערעניש.

נאָר אַ צוויי שעה פאַרן מיטאָג-איבערייס, קומט צו לויפן א שליח פון דער וואַכע און באַפעלט מיר גלייך צונויפנעמען מיינע זאכן און גיין מיט אים. ס׳איז זיך לייכט פאָרצושטעלן, וואָס איך האָב געטראַכט אין יענעם מאָמענט. כ׳האָב זיך אָבער געטרייסט, אז במשך 18 חדשים איז מיר געלונגען צו שפּילן די ראָל פון א-פּאָלאַק און אין סאַמע הארץ פון דייטשלאַנד לעבן פארהעלטעניסמעסיק רואיק. אָבער לאַנג טראַכטן קאָן מען נישט. אָט בין איך אין דער וואַך-שטובע, ווו עס וואַרטן אויף מיר צוויי דייטשן: איינער אין ציוויל, איינער מונדירט. זייער ערשטע פראַגע איז, צי איך בין יאַן פּאַוועןסקי. ווי נאָר איך ענטפער "יאָ!", פירן זיי מיך צו צו אַן אויטאָ, הייסן מיך דאָרט איינשטייגן און מיר פאַרלאָזן דעם לאַגער, דאָס דאָרף, נישט אַרויסריידנדיק קיין וואָרט בעת דער נסיעה, וועלכע האָט געדויערט איבער א שעה צייט.

ענדלעך קומען מיר אָן אין דעם שטעטל דודערשטאַט און דער אויטאָ דערנענטערט זיך צו א טויער מיט אַן אויפשריפט "געווערקע פאָן העלוויג". מיר גייען אַרויס פון אויטאָ און ערשט איצט זאָגט מיר דער מאַן אין ציוויל, אז ער איז דער דירעקטאָר פון דער אונטערנעמונג און פון היינט אָן וועל איך אַרבעטן אין טאַרטאַק. דער מייסטער וועט מיר דערקלערן מיינע פליכטן און אויפהאַלטן וועל איך זיך אין א הויז, מיט נאָך זיבן אַרבעטער.

מיין אַרבעט דאַרף זיין: שאַרפן די זעגן אויף א ספּעציעלער שלייף-מאַשין, ווי אויך באַדינען די הייצונג פון לאָקאָמאָטיוו. די אַרבעט איז נישט קיין שווערע, אָן אויפזעערס און איך האָב א גוטע סיבה צו זיין צופרידן פון דער ענדערונג. מיך אינטערעסירן אָבער מיינע מיטשותפים צו דער וווינונג, צום עסן און אַרבעט. ווער זענען זיי? וועט מיך עמעץ פון דער חברותא נישט פאַראַטן?

צום מיטאָג פאַרזאַמלען זיך אַלע אין עסצימער. זיי שטעלן זיך פאָר: יאַן, לוקאַש, זיגמונט, בראָנעק און עדמונד — פּרימיטיווע דאָרפס-לייט פון פּוילן. דער יונגסטער פון זיי, קוים 16 יאָר אַלט, איז זיגמונט. דער אָנפירער פון דער גרופּע איז יאַן, א קראָאַט, וואָס וווינט מיט זיין ווייב און צוויי קליינע קינדער אין דעם זעלבן הויז. זי קאָכט פאַר אונדז אַלע. פאַר א באַזונדערן אָפּצאָל, וואַשט זי אויך אונדזער וועש. מיר באַקומען א נישטיקן לוין פאַר דער אַרבעט און שפּייז-קאַרטן. נאָר דער קראָאַט איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער פאַרטיילונג פון שפּייז. ער האַלט אַלע אונדזערע קאַרטן, נעמט אָפּ די פּראָדוקטן און צעטיילט זיי לויט זיין איינזען. קיינער פון דער גרופּע רעדט נישט קיין דייטש, בלויז יאַן קאָן זיך באַנוצן מיט עטלעכע ווערטער. די פּאָלאַקן פרעגן מיך, צי איך רעד דייטש, זיי ווילן זיך פאַרקלאָגן אויפן קראָאַט, אז ער גיט זיי נישט גענוג צו עסן, ווייל א טייל שפּייז-אַרטיקלען פאַרקויפט ער אויפן שוואַרצן מאַרק. איך האָב זיי געזאָגט, אז מיין דייטש איז גאָר א שלעכטער, נאָר איך האָף מיט דער צייט זיך אויסצולערנען די שפּראַך. וואָס שייך דעם שוואַכן עסן, איז אַמבעסטן צו ריידן וועגן דעם מיטן קראָאַט גופא — נאָר זיי האָבן פאַר אים מורא געהאַט און געמאַכט א שווייג.

8

מיין לעבנס-שטייגער האָט זיך איצט אין גאַנצן געענדערט. אין די פאַרנאַכטן און אָוונטן, ווען די אַנדערע זענען געגאַנגען באַזוכן באַקאַנטע, צי שפּילן אין קאָרטן, אָדער זונטיק גיין אין קלויסטער מיט פּוילישע, צי רוסישע מיידלעך — האָב איך געמוזט אַזוי מאַנעווורירן, אז מ׳זאָל מיך נישט פאָרשן אָדער פאַרדעכטיקן. נאָר אין אַלגעמיין איז די אַטמאָספער א פריינטלעכע און א לענגערע צייט האָב איך זיך נישט אָנגעשטויסן אויף בייזע, צי אויפפאַלנדיקע בליקן.

צו דער ווייַנאַכט פון יאָר 1943, האָבן די פּאָלאַקן באַשלאָסן צו פייערן דעם יום-טוב נישט בלויז מיט שיכורן און עסן, נאָר אויך געבעטן פון מיר כ׳זאָל עפּעס אָנשרייבן וועגן געבורט פון ישו הנוצרי און זיינע אויפטוען, ווי אויך די קרייציקונג. נו, נו — האָב איך טאַקע אָנגעשריבן א מייסטער-שטיק אויף דער טעמע. נאָר פאָרצולייענען מיין אַרבעט, האָב איך איבערגעגעבן א פּעיקער, שיינער שיקסע פון לאָדזש, וואָס האָט מיט איר צאַרטער שטימע אַרויסגערופן טרערן אין אַלעמענס אויגן. די פּאָלאַקן האָבן מיר דערנאָך גראַטולירט און א טייל פון זיי זענען אפילו געווען ביי דער מיינונג, אז איך האָב אוודאי געלערנט אין א גלחישן סעמינאַר, נאָר צוליב דער מלחמה, געמוזט איבעררייסן די טעאָלאָגישע לימודים...

מיט דער צייט האָט דער אייגנטימער פון דער אונטערנעמונג, דער 70-יאָריקער העלוויג, מיט מיר זיך באַפריינדעט און בעת זיינע באַזוכן אין טאַרטאַק, תמיד פאַרפירט מיט מיר א שמועס וועגן דער אומנייטיקייט און זינלאָזקייט פון קריג (די דייטשן האָבן אין יענער תקופה זיך געמוזט שוין צוריקציען כמעט אויף אַלע פראָנטן), הגם ער אַליין איז יעדן זונטיק געגאַנגען אין קלויסטער, אָנגעטאָן אין א נאַצי-מונדיר, באַגלייט פון זיין איינציקער, אַלטע טאָכטער, וועלכע איז פאַרזעסן צוליב איר הויקער.

אין איינעם פון אזעלכע געמיטלעכע געשפרעכן, האָב איך געפרעגט דעם אלטן העלוויג, צי ער איז צופרידן פון אונדזער פלייס און ארבעט. "יאַ, זייער גוט" — איז זיין ענטפער. דאָ דערציייל איך אים, אז די פּאָלאקן קלאָגן זיך אויף דעם שלעכטן עסן, נישט אנדערש, אז דער קראָאַט וואָס באלעבאטעוועט מיט אונדזערע שפּייז-קאַרטן, פארקויפט אודאי א טייל פּראָדוקטן אויפן שווארצן מארק. "דאַס איז א אומדערהערטע שווינעריי" — האָט דער אלטער דייטש זיך צעבייזערט און דערביי צוגעזאָגט, אז צומאָרגנס וועט ער דעם ענין אויפקלערן. אויפן צווייטן טאָג האָבן מיר טאקע צום ערשטן מאָל געפונען ביים מיטאָג א שטיקל פלייש אין דער זופּ און צום פרישטיק — א שטיקל ווורשט פון פערד-פלייש.

דער קראָאַט האָט גלייך פארשטאנען, אז דאָס האָב איך גורם געווען צו דער "איבערקערעניש". זיין ווייב מאריא, מיט איר לאנגן, פארזויערטן פּנים, האָט אפילו נישט געקוקט אויף מיר און איך האָב געפילט, אז זיי וועלן נישט אדורכלאָזן דעם ענין גלאטיק. מיט עטלעכע טעג שפּעטער, א זונטיק אָוונט, ווען די פּאָלאקן האָבן זיך אומגעקערט פון פארברענגען אין דער קרעטשמע פון דעם קראָאַטס ברודער, וועלכע ער האָט געהאט אין שטעטל, דערציילט זיגמונט, אויפן הויכן קול, (דערביי האָט ער געלאכט און זיך געמאכט פריילעך), אז זיי האָבן געהערט פון קראָאַט, אז אין זיין ברודערס קרעטשמע האָט מען שטארק גערעדט, אז איך בין א ייד. דער פּאָלאק סטאַך האָט אים געוואָלט אָנשפּייען אין פּנים פאר אזא בלבול. אויך איך האָב מיטגעלאכט פון דער געשיכטע, נאָר געוווסט, אז מאָרגן וועט זיך דער ענין אויפקלערן. "נאָר נישט צום שלעכטן" — האָב איך געטראכט.

אויפן צווייטן טאָג, 7 פרי, ווען מיר שטייען אויסגעשטעלט צום אפּעל, באמערק איך ווי דער קראָאַט סודעט זיך מיט אונדזער דייטשן מייסטער. איך פיל, אז איך בין די טעמע פון זייער שטילן געשפרעך. אזוי ווי סטאַך איז געשטאנען נאָענט פון די צוויי, האָב איך אים דערנאָך געפרעגט, צי ער האָט עפּעס געהערט וואָס זיי ריידן. ער באשטעטיקט, אז ער האָט עטלעכע מאל געהערט דערמאָנען מיין נאָמען. אומקערנדיק זיך צו דער ארבעט נאָכן פרישטיק, בין איך צוגעגאנגען צום מייסטער און געבעטן ביי אים עטלעכע מינוט געדולד מיך אויסצוהערן. איך דערציייל אים די געשיכטע פון די שפּייז-קאַרטן און מיין געשפרעך מיטן הער העלוויג — און נאָר דערפאר וואָס ס'האָט זיך אנטדעקט דעם קראָאַטס שווינדל און גניבה, וויל ער פון מיר מאכן א ייִדע און אומברענגען. דער דייטש בארואיקט מיך און דערקלערט, אז גוט וואָס כ'האָב אים אלץ דערציילט, ערשט איצט פארשטייט ער די זאך, און מיר וועט גאָרנישט געשען.

דערהערט אזא פארזיכערונג, בין איך בעתן מיטאָג ארײַן אין שטוב פון קראָאַט, ווו ביים געדעקטן טיש איז ער געזעסן מיט זיין פרוי און קינדער. אָן לאנגע פּאָרברייטונגען, זאָג איך אים:

— אויב וועסט נאָך איינמאָל דערמאָנען פארן דייטש, אז איך בין א ייד — איז דאָס לעבן פון דיין פרוי און די קינדער גאָרנישט ווערט... וועסט בלייבן אליין אויף דער וועלט!

דערהערנדיק אזעלכע רייד, איז די פרוי צוגעפאלן צו מיר אויף די קני און געבעטן מיט טרערן אין די אויגן, איך זאָל אויף זיי רחמנות האָבן, איר מאן וועט וויסן צו שווייגן. מיט א זעץ אין טיר בין איך ארויס פון זייער צימער און אוועק צום טיש, ווו ס'האָט אויף מיר געווארט מיין מיטאָג און די אנדערע ארבעטער.

9

ביזן סוף פון דער מלחמה, האָב איך שוין מערער נישט געהאט צו טאָן מיט דער פראגע פון דעקאָנספּירירן מיין ידישן אָפּשטאם. די פעסטע האלטונג און דער שטארקער ווילן איבערצולעבן די קריג, געפונען די משפּחה און קרובים, האָבן געהאָלפן גובר זיין א סך שוועריקייטן. ווער שמועסט נאָך,

אז מיר האָבן אלץ אָפטער געהערט איבער אונדזערע קעפּ דעם גערויש פון די ענגלישע עראָפּלאנען און די אויפרייסן פון די באָמבעס, וועלכע זיי האָבן געלאָזט פאלן אויף דער דייטשער טעריטאָריע. און שפּעטער — ארטילערישע קאנאָנאדעס פון די אליאירטע כוחות.

דעם 24סטן אפריל 1945 שטעלן מיר אָפּ די ארבעט און לויפן ארויס אין גאַס, כדי זען דעם ארײַנמאַרש פון דער ערשטער פאנצער־אָפּטײלונג פון דער אנטי־היטלעריסטישער קאָאַליציע. דאָס הארץ נעמט קלאַפּן האַסטיקער, פון די אויגן פליסן טרערן, איך נעם ארום אײניקע זעלנער, אונדזערע באַפרײַערס, נאָר אין מוח עקבערט די פראַגע:

— פאַר וואָס אַזוי שפּעט? וואָלט איר געקומען אַהער מיט 3־4 יאָר פריער, אײדער די רוצחים האָבן אָנגעהויבן מאָרדן אונדזער פאָלק, וואָלטן אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, קינדער און זיידעס — נאָך געלעבט. אָבער איצט בין איך אַ געבליבן אַליין, אָן דער משפּחה און ווייס נישט אפילו ווו זייער געביין איז אַהינגעקומען און ווו זייערע קברים געפינען זיך.

יתגדל ויתקדש...

אין טאָג פון באַפרייונג / **מנחם זינגער**

"זכרונות פון אַ ראַכיוועער ייד צום פינפטן יאָרטאָג פאַר די באַפרייטע פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן", דערשינען אין אַ יידישער טאָג־צייטונג אין ניו־יאָרק, אונטערן קאָפּ: "האָט נישט קיין מורא, איך בין אַ ייד"...

דאָס איז געווען אַ זונטיק, דעם 6טן מאי 1945, אין עבענזעע, אײנער פון די גרעסטע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין עסטרייך — דער לעצטער עטאַפּ פון טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן קוים דערלעבט די באַפרייונג און טויזנטער וואָס האָבן פאַרענדיקט זייערע לעבנס פון הונגער און פּײַן אין די לעצטע טעג.

יענעם זונטיק האָט די זון ווי זיך דורכגעריסן דורך די הויכע בערג וועלכע האָבן ארומגערינגלט דעם לאַגער עבענזעע און מיט אַ באַזונדערע ליכטיקייט באַשײַנט דאָס טרויעריקע אָרט. צו דער ארבעט זענען מיר שוין נישט געגאַנגען, נאָר צונויפגעדריקטע געשטאַנען און געוואַרט אויף דער גרויסער שעה פון דערלייזונג. טאַקע זיך דערוואַרט — אָבער נאָך אַלץ נישט געגלויבט. עס האָט זיך געדאַכט, אַז ס'איז בלויז אַ חלום, אַז דאָס לאַנג־דערוואַרטעטע זעט אויס אומגלויבלעך. ביז עס האָבן זיך דערהערט הילכיקע הוראַ־אויסגעשרייען און ממש אוממענטשלעכע קולות וואָס האָבן אָנגעזאָגט די בשורה פון באַפרייונג...

ווי מיט באַנייטע כוחות, האָט די ריזיקע מענטשן מאַסע זיך אַ טראָג געגעבן צום גרויסן אַפּעל־פּלאַץ, ווו די נאָך נעכטן שטרענג באַוואַכטע טויערן, זענען איצט געווען אויפגעפּראַלט און אַ שלל פון פאַרשידן־קאָלירקע פענער האָט געפלאַטערט אין דער הייך. אינמיטן דעם אַפּעל־פּלאַץ זענען געשטאַנען דריי אַמעריקאַנער פאַנצער־אויטאָס מיט סאָלדאַטן, וואָס האָבן די ערשטע זיך ארײַנגעריסן אין דעם לאַגער. ווי אַ וואָלקנבראָך האָט די מאַסע געגומען שרײַען אויף פאַרשידענע שפּראַכן:

— זאָל לעבן! זאָל לעבן די פרייהייט! זאָל לעבן די אַמעריקאַנער אַרמיי! נידער מיטן פאַשיזם!

אינעם ווירוואַר פון די פאַרשידענע קולות, האָבן זיך געהערט קלאַנגען פון "יעשטשע פּאָלסקאַ", "אינטערנאַציאָנאַל" צי "מאַרסיליעזע", פאַרמישט מיט דער יידישער "התקווה". נאָר געזונגען האָבן נישט מיר אַליין — דאָס איז געווען אַ געזאַנג פון טויזנטער יידישע נשמות, וואָס זענען אומגעקומען אין עבענזעע. זיי האָבן מיט אונדז מיטגעזינגען.

אין דעם מאָמענט איז פאר אונדזערע אויגן אויסגעוואקסן א פארשטויבטער אמעריקאנער סאָלדאט און זיך געווענדעט צו אונדז אין א גוטן יידיש:

— איך בין אויך א ייד! האָט נישט קיין מורא — מיר האָבן אייך באפרייט...

ער איז געשטאנען א לאנגע ווײַלע, געקוקט אויף אונדז, ביז אין זיינע אויגן האָבן זיך באוויזן טרערן — און ער איז אוועק.

יענעם טאָג האָט צוריק אָנגעהויבן דערוואכן דאָס געפיל פון מענטשלעכקייט. נעכטיקע קאצעטלערס האָבן זיך געקושט און געשווירן אייביקע פריינדשאפט. א טייל זענען ארומגעלאָפן זוכן עסן, בעת פיל זענען אוועק מיט ביקסן, כדי צו נעמען נקמה אין די בלאָק-עלטסטע און לאגער-אויפזעערס. אנדערע ווידער האָבן צעבראָכן די דייטשע ביקסן, ווי א צייכן פון זייער מפלה.

יעדן איינעמס ערשטער באגער איז געווען: נעמען נקמה און דערנאָך שטילן דעם הונגער. האָט מען געקלעטערט איבער די האלב חרובע באראקן אין וועלכע ס'האָבן געוווינט די ס.ס.-רוצחים. מ'האָט געזוכט זיי, ווי אויך עסנווארג. מיט אמאָל דערהערן מיר מוזיק-קלאנגען. עמעץ שפּילט אויפן קלאוויר. טענער ווייטע און בענקענדיקע. ווי מאָדנע, אז גראָד איצט, ווען א וועלט מיט מענטשן זוכט א שטיקל ברויט צו שטילן דעם הונגער, ברענגט ווער ארויס אזעלכע זיסע קלאנגען, וועלכע מיר האָבן אזוי פיל יאָרן נישט געהערט... איך פארגעס אין מאָמענט דעם הונגער און לאָז זיך גיין אין דער ריכטונג פון וואנען מען הערט שפּילן. אין דערזע ווי אן איינגעבויגענער העפטלינג, א פראנצויז, זיצט ביים קלאוויר מיט האלב פארמאכטע אויגן און זיינע דארע פינגער לויפן פלינק אויף די קלאווישן און ברענגען ארויס הארציקע טענער. ווי א פארכישופטער, בין איך געבליבן שטיין אזוי לאנג, ביז ער האָט פארענדיקט שפּילן. דעם הונגער האָב איך לגמרי פארגעסן.

איך קום צוריק אויפן אפּעל-פּלאץ. ווידער א געמיש פון פרייד-אויסגעשרייען אין פארשידענע שפראכן. א טייל לויפן ארום, שוין מיט א ברייטל אונטערן אָרעם, מיט א זעקל קארטאָפל אויף די פּלייצעס, צי גאָר — מיט א ביקס אויפן אקסל. אויף אייניקע ערטער זעט מען ליגן די טויטע קערפּערס פון דערשאָסענע דייטשן. דאָס האָבן די קרבנות נקמה גענומען אין זייערע נעכטיקע פּייניקערס.

יענעם טאָג זענען מענטשן פון פארשידענע נאציעס געשטאנען אקסל ביי אקסל און צוזאמען גערופן די וועלט צו פרייהייט, ברודערלעכקייט און גערעכטיקייט. און ארום דעם פאנצער-אויטאָ, אויף וועלכן ס'איז געשטאנען דער יידישער סאָלדאט, האָבן מיר, די באפרייטע קאצעטלערס, זיך פארזאמלט — און יידישע אויגן פון צוויי באזונדערע וועלטן און קאָנטינענטן, האָבן לאנג געקוקט אויף זיך. אויף זיין פנים האָט זיך פארצויגן א שטומער צער — און ער האָט געזאָגט:

— איך בין אויך א ייד!... — און זיינע אויגן זענען פארלאָפן מיט טרערן.

א גרוס צו מיינע פריינד פון בערגען-בעלזען / פעלא שמידט

יעדער פון אונדז וועלכער האָט אַדורכגעמאַכט דאָס היטלער-גהינום און געפינט זיך נאָך אויף דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד, שטרעבט מיט אלע זיינע חושים ווי

אמשנעלטסן אָט דעם יידישן בית-הקברות צו פאַרלאָזן. צווישן די, ווי עס איז אייך באַקאַנט, בין אויך איך געווען.

דער מאָמענט צו פארלאָזן בערגען-בעלזען איז ביי מיר אָנגעקומען גאַנץ אומגעריכט. און דערפאַר, ווייל איך האָב נישט באַוויזן מיט אייך, מיינע טייערע לאַגער-שוועסטער און ברידער, צו געזעגענען זיך, שרייב איך אייך אָט די ווערטער:

דער מאָמענט, ווי איך האָב געזאָגט, איז געקומען, נאָר ווי שווער איז פאר מיר געווען צו שיידן זיך, אפשר אויף שטענדיק, מיט די וועלכע די האָבן אויף דעם בשותפותדיקן מזבח פאַרלאָרן אונדזערע טייערסטע און ליבסטע, און מיט וועלכע איך בין פארבונדן מיט טויזנטער פעדים פון ליידן און אייביקער גוטפריינדשאַפט...

דאָס האַרץ קלאַפּט שנעלער, די געדאַנקען צעשפּאַרן דעם מוח... און אָט האָב איך שוין דייטשלאנד הינטער זיך, און איך שטיי אויפן פאריזער באנהויף. אין דעם מאָמענט, מער ווי ביז איצט, גיב איך זיך אָפּ א דין-וחשבון פון מיין עלנטקייט און פאריתומטקייט... איך פיל, ווי מיינע נערוון האַלטן דאָס ווייטער נישט אויס. די ערשטע שריט אין פאריז, קער איך צו מיין לאַגער-שוועסטער, און ווי פארביטערט ווער איך, ווען איך דערהער, אַז די איינציקע נאָענטסטע פערזאָן, וועלכע איך האָב אין פאַריז, פארט אוועק. אַ גליקלעכער צופאַל וויל אָבער, אז מיין פאַרצווייפלונג זאָל לאַנג נישט דויערן. איך פאָר צוזאַמען מיט מיין לאַגער-שוועסטער אויף וואַקאַנס אין איינע פון די שענסטע געגנטן פון פראַנקרייך, אין די אַלפּן.

איצט וועט איר זיכער פרעגן, ווי קאָן דאָס זיין, אַז אזעלכע קבצנים, ווי אירקע און איך זאָלן פאָרן אויף פרישע לופט? דאָס וויל איך אייך מאַכן קלאָר: דער "ארבעטער-רינג" האָט אין בולגראן ביי גרענאָבל אַן אָפּרו-הויז פאַר דעפּאָרטירטע, און דאָ זענען מיר אָנגעקומען. מיין פעדער איז נישט אימשטאַנד איבערצוגעבן, וואָס פאַרא קאָלאָסאַלע באַדייטונג דאָס הויז האָט פאַר אַזעלכע צעבראָכענע מענטשן ווי מיר. דאס הויז הייסט "ווילא לאַ טעראַסע", זיכער פאר דעם, ווייל עס שטייט אויף אַ טעראַסע, מיט פאַרשידענע ביימער, אונטער וועלכע מ'קאָן זיך באַהאַלטן פאַר די ברענענדיקע זון אין די בערג. די פּאַנאָראַמע איז אַ פרעכטיקע, אַרום דעם האָריזאָנט שטייען שטאָלץ הויכע בערג, פאַרדעקט מיט שניי, וועלכע שיינען צו לאַכן פון דעם הייסן זומער מיט דער אלמעכטיקער זון.

די פרעכטיקע נאַטור, ווי אויך די האַרציקע אַטמאָספער, וועלכע הערשט צווישן די חברים אין הויז, מאַכט, אז יעדער פון אונדז פאַרברענגט דאָ די צייט אין אַ געוויסער מאָס זאָרגלאָז, לאַכנדיק און שטיפנדיק.

פאַר די חברים וואָס זענען שוין לענגער אין פראַנקרייך, זענען די פאָר וואָכן אין דעם הויז אין בוקעראָן אַ קוואַל, פון וועלכן זיי שעפן כוחות צו דער אַרבעט אַ גאנץ יאָר, און פאַר מיר פערזענלעך איז דאָס אַ הערלעכע איבערגאַנג-צייט פון לאַגער-לעבן אין בערגען-בעלזען צו אַ נאָרמאַל לעבן, גלייך מיט פרייע מענטשן.

נע-ונד אין די יאָרן 1945-1939 / שמואל זיינוול וואגמאן

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, ווען ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט-מלחמה, האָב איך זיך געפונען אין ווארשע, ווו כ'האָב געארבעט און געוווינט. פאר מיר איז

געוועו קלאָר, אז איך דארף פארלאָזן די הויפּשטאָט און זיך אומקערן קיין ראַכיוו. א גרופּע יידן האָבן זיך געלאָזט אין וועג אריין צופוס, ווייל מיט וואָס צו פאָרן איז נישט געווען. פיר טעג האָט געדויערט דער מארשרוט. ביינאכט איז מען געשלאָפן אין פעלד, אָדער אין א סטאָדאָלע. דערנערט האָט מען זיך פון דעם, וואָס מ'האָט אָפּגעריסן אָדער אויסגעגראָבן פון די פעלדער. מיט אונדז איז מיטגעגאנגען מענדלס א ברודער. ער איז קראנק געוואָרן אויפן וועג און מיר האָבן אים געטראָגן אויף די אקסלען. קוים זיך דערשלעפּט קיין יוזעפאָוו, ווי מ'האָט דערציילט, אז אין ראַכיוו איז די לאגע זייער טרויעריק. די דייטשן געפינען זיך שוין אין שטעטל, זיי שלעפּן צו דער ארבעט די יידן, מען שלאָגט, מען פייניקט, מען הרגעט.

דער ווילן צו זען די נאָענטסטע מענטשן, האָט אָבער גובר געווען די שרעק. ווי נאָר איך בין אָנגעקומען קיין ראַכיוו, האָבן דייטשן זיך באוויזן אין אונדזער וווינונג און באפוילן מיטצוגיין מיט זיי. דאָך איז געלונגען אָפּצולייגן די גזירה ביז מאָרגן. אויפן צווייטן טאָג האָב איך זיך צוגעשטעלט — און געמוזט גיין ארבעטן אין א קיך פאר דייטשע סאָלדאטן. האקן האָלץ, ברענגען וואסער, אויפרוימען. מיט מיר זענען נאָך געווען: משה דוד, א זון פון חיים שווארץ, שמואל פישמאן, הערשל לעווענשטיין און מיין ברודער יאנקל. אז איך בין אוועק צום ברונעם ברענגען וואסער, איז גראָד צוגעקומען א דייטש כדי אָנצוטרינקען זיין פערד. ער האָט מיר ארויסגענומען די עמערס פון האַנט, זיי אוועק געוואָרפן און מיך געשלאָגן. עס האָבן נישט געהאָלפן מיינע רייד, אז איך דארף צושטעלן וואסער פאר א דייטשער מיליטערישער קיך.

ביינאכט, זייענדיק אין שטוב, האָב איך געטראכט: ארבעטן ביי די דייטשן און דערצו נאָך באקומען פון זיי קלעפּ — ס'איז פאר מיר צו פיל... איך אָרגאניזיר א גרופּע צו פארלאָזן דאָס שטעטל. מענדל וויינבערג, לייזער פוקאטש, מאָניקל שער, וועלוול טויבנפעדער און איך, האָבן באגינען זיך אוועקגעלאָזט צו דער רוסישער גרענעץ. מיר זענען אָנגעקומען אין כעלם און דאָרט געטראָפן פריינד פון ווארשע, ביי וועמען מ'האָט איבערגענעכטיקט. אין יענער שטאָט האָבן מיר אויסגעפונען א קריסט, וואָס האָט זיך אונטערגענומען אונדז אריבערפירן איבערן טייך בוג, די גרענעץ פון דער צעטיילטער פוילן צווישן דייטשלאנד און סאָוועט-רוסלאנד. נאָכן גיין א גאנצע נאכט, האָבן מיר אין דער פרי, ווען ס'איז געוואָרן ליכטיק, זיך איבערצייגט, אז מען געפינט זיך אויפן זעלבן אָרט. נאָר מיט אמאָל באווייזט זיך א פּאטרול פון דער רויטער ארמיי און מיר דערהערן א באפעל: "די הענט אין דער הייך!" איך האָב א ביסל פארשטאנען רוסיש, האָב איך זיי דערקלערט, אז בעצם זענען מיר פון דער רוסישער זייט, מ'איז געקומען אהער זוכן קרובים וואָס האָבן באדארפט קומען פון יענער זייט בוג. מ'האָט אלעמען איינגעזצט אין ארעסט — אָבער נישט אויף לאנג. צומאָרגנס איז געקומען אן אָפיציר און נאָך א קורצער אויספאָרשונג צוגעפירט צו א באן-סטאציע. מיר זענען אויפגעשטיגן אין א צוג וואָס איז אוועק קיין לעמבערג, נאָר דאָרט לאנג נישט פארבליבן. מיר זענען דעם זעלבן טאָג ארייגעפאָרן קיין קאָוועל און דאָ באגעגנט חברים פון ראַכיוו: לאָזער גאָלדנער, מאיר זילבערמאן, אהרון דוד זיסמאן. זיי זענען פריער פון אונדז אוועק פונעם שטעטל.

מיך האָט אָבער זייער געצויגן צו דער משפחה — און איך באשליס זיך אומקערן א היים, כדי אהערברענגען מיינע נאָענטסטע מענטשן. צומערשט אָנגעקומען קיין בילגאָריי, ווו כ'האָב איבערגענעכטיקט ביי משהלען, דער זון פון שלמה שוחט. ביים

געזעגענען זיך, האָט ער מיר מיטגעגעבן א גרויסן חלף פאר זיין טאטן. איך האָב געוואנדערט צופוס איבער שטעטלעך און דערפער און א פרייטיקדיקן טאָג אָנגעקומען אויפן וועג קיין יאָניוו. אין באגעגן א ייד וואָס גייט קיין בילגאָריי. ער דערציילט, אז אין יאָניוו איז זייער שלעכט. די דייטשן כאפן די יידן צו פארשידענע שווערע ארבעטן. די ידיעה האלט מיך נישט אָפּ צו דערשלאָגן זיך א היים. אין יאָניוו טרעף איך א קראָשניקער בעל-עגלה וואָס פאָרט צוריק אין זיין שטעטל. ער נעמט מיך צו זיך אויפן וואָגן, נאָר איך דערמאָן זיך אין דעם חלף, וואָס אויב די דייטשן געפינענען אים ביי מיר, וועט זיין גאָר שלעכט. איך פארשטעק דעם חלף אין וואָגן — און נעם אים צוריק צו זיך, ווי נאָר מ'איז אָנגעקומען קיין קראָשניק. ס'איז שוין געווען נאָך 6 אָוונט, נאָך דער פארבאָט-שעה צו זיין אין גאס, נאָר איך האָב נישט געוווסט וועגן דעם. דאָך איז מיר געלונגען צוצוקומען צו דער וווינונג פון מיין קוזינע, וועלכע האָט נאָך א לאנגן אויספרעגן מיך הינטער דער פארמאכטער טיר — אריינגעלאָזט.

צומאָרגנס, שבת, אז דער מאן פון מיין קוזינע האָט זיך אומגעקערט פון דאווענען, האָב איך באמערקט ווי ער רוימט איין א סוד זיין טאָכטער. אויף מיין פראגע "וואָס איז געשען?" האָט מען געענטפערט: "עפעס א שפיאָן איז דאָ אין קראָשניק". דערהערט דאָס וואָרט "שפיאָן", האָב איך זיי באדאנקט און שנעל זיך אָפּגעטראָגן פון שטאָט און גענומען זיך אראָפּלאָזן הינטערן בארג, אויפן וועג קיין ראַכיוו. פארנאכט בין איך שוין געווען אין דער היים. דאָ האָב איך געוואָלט וואַרטן אויף מיין ברודער יאנקל, וואָס האָט באדארפט ברענגען די זאכן פון ווארשע.

דער פוילישער פאָליציאנט מלינארטשיק פון דאָמבראָווע וואָס האָט געדינט די דייטשן, איז געקומען אין אונדזער שטוב און געוואָלט צונעמען אייניקע ווערטפולע זאכן. די מאמע און מיין שוועסטער איידל האָבן נישט געלאָזט. ער האָט דערלאנגט דער מאמען א זעץ מיט דער ביקס. בין איך צו אים צו און מיט כוח ארויסגעשטויסן פון שטוב. צומאָרגנס זענען געקומען 12 דייטשע זעלנער אין אונדזער שענק און דער עלטסטער מעלדעט, אז מיר אלע זענען ארעסטירט "פארן באליידיקן די דייטשע ארמיי", לויט מלינארטשקיס דערקלערונג. מ'האָט אונדז אָפּגעפירט אין דער ראַכיווער "קאָזע". אויפן וועג האָט מען מיך כסדר געשלאָגן.

אויפן דריטן טאָג איז געקומען א דייטשער אָפיציר און באפוילן דעם וועכטער מיך ארויסלאָזן. זעט אויס, אז בינטשע מאנדעלקער האָט אים אונטערגעקויפט. באלד איז מען געקומען מיר אָנזאָגן, כ'זאָל זיך וואָס שנעלער אָפּטראָגן פון שטעטל, עס זאָל הייסן אז איך בין א "געשאָסענער"...

איך בין אוועק קיין זאקליקאָוו, ווו כ'האָב געטראָפן משהלע מענדעלע-לייבאלעס (זאלצמאן) ביי זיין ברודער מרדכי. צוזאמען מיט אים האָבן מיר זיך געלאָזן צו דער נייער גרענעץ אויפן בוג. א ייד איז געווען אונדזער וועגווייזער — און מיר זענען אָנגעקומען אין דער... דייטשער קאָמענדאנטור, ווו מ'האָט אונדז גוט באזוכט און מיך אראָפּגעוואָרפן פון די טרעפ, אָבער געלאָזט גיין ווייטער. נאָר משהלע האָט באשלאָסן זיך אומצוקערן קיין ראַכיוו — און פון דעמאָלט אָן האָב איך פון אים נישט געהערט.

איך לאָז זיך צום גרענעץ און פאל אריין איצט אין די הענט פון די רוסן. דער אויספאָרשער וויל וויסן, פאר וואָס איך האָב געשמוגלט די גרענעץ. איך זאָג אים, אז איך בין נישט אריבער די גרענעץ, איך קום פון רוסלאנד גופא, א באווייז: איך האָב ביי זיך רובלס... (דאָס געלט איז מיר געבליבן פון מיין פריערדיקן זיין אין קאָוועל). איך בין געקומען אין דעם ראיאָן אויסגעפונען די עלטערן און משפחה. אויך דאָ האָט מיר צוגעשפילט דאָס מזל און מ'האָט מיך באפרייט — און כ'בין מיט דער באן פארפאָרן קיין לעמבערג. פון דאָרט — צוריק אין קאָוועל, אָבער דאָ נישט געטראָפן מער מיינע חברים מענדל און לייזער וויינבערג. זיי זענען צוריק געפאָרן קיין ראַכיוו. איז אויך מיך באפאלן א חשק צו פאָרן אין שטעטל ברענגען די משפחה, נאָר מען האָט געשמועסט, אז די גרענעץ איז איצט שטארק באוואכט. מען שיסט אפילו אָן א וואָרענונג. בין איך שוין געבליבן.

אין יאנואר 1940 האָט מען אָנגעהויבן רעגיסטרירן צו פאָרן אויף ארבעט קיין רוסלאנד. ווי נאָר מ'האָט אָרגאניזירט דעם עשעלאָן, האָבן מיר געזאמלט האָלץ פארן אייוועלע וואָס זאָל ווארעמען אונדזער וואגאָן. אין דעם וואגאָן זענען געווען נאָך ראַכיוווער: דוד טורעק, הערשל דיאמענט, יאנקל ברוך מיט זיין פרוי פון ווארשע, מיין שוועסטער און איך. אז דער עשעלאָן האט זיך אָפּגעשטעלט אויך א סטאציע הינטער מאָסקווע, בין איך ארויס פון וואגאָן עפעס קויפן. צוריק קומענדיק אויף דער סטאציע, איז דער עשאלאָן געהאט אוועק. ס'איז געשען א נס, וואָס אייניקע סאָוועטישע באאמטע האָבן מיר געהאָלפן אויסצוגעפינען, וואהין זענען פארפאָרן די מענטשן פון דעם פארשוווּנדענעם עשעלאָן — און איך האָב זיך געטראָפן מיט מיין שוועסטער אין דאָרף ראָדינא, אין דער געגנט פון גאָרקי. מיר האָבן געארבעט אין א וואלד, ביז ס'איז געקומען א מעלדונג צו רעגיסטרירן די פאכלייט. האָבן מיר זיך פארשריבן לויט אונדזערע פאכן און טראָץ דעם פארבאָט צו פארלאָזן דעם ארבעט-פלאץ, בין איך, מיין שוועסטער, יאנקל בריק און זיין פרוי, אוועק אין א גרעסערער שטאָט. אין עטלעכע טעג שפעטער איז אהין אויך אָנגעקומען אונדזער גרופע: לאָזער גאָלדנער, פייגע-לאה, שוש טארעק, הערשל דיאמענט, חיים האבערלאנד און אייניקע חברים מיינע פון ווארשע, זאוויכאָסט און אנדערע ערטער. איצט האָבן מיר זיך אלע געלאָזט מיטן באן אין דער גרויסער שטאָט גאָרקי, ווו כ'האָב אָנגעהויבן ארבעטן אין א פאבריק — ביזן אויסברוך פון דער דייטשיש-סאָוועטישער מלחמה.

אין יאָר 1941 בין איך צומערשט מאָביליזירט געוואָרן אין דער פוילישער ארמיי, געוואָרן באפרייט און דערנאָך געארבעט אין א מיליטערישער פאבריק אין אוראל. אין מאי 1945, מיטן פארענדיקן די מלחמה, האָט זיך אָנגעהויבן די רעפאטריאציע פון די געוו. פוילישע בירגער. נאָר אזוי ווי מ'האָט די בירגער פון לעטלאנד פריער דערלויבט צוריק צו פאָרן, און מיין שוועסטער האָט אין רוסלאנד חתונה געהאט מיט א ייד פון ריגע, וואָס האָט מיר אויסגעארבעט די אנטשפרעכיקע פאפירן — בין איך מיט זיי אריבער געפאָרן קיין ריגע. איך בין אָבער געווען באזאָרגט וועגן גורל פון מיין משפחה און באשלאָסן צוריק פאָרן קיין פוילן. נאָך פארשידענע וואנדערונגען, בין איך אָנגעקומען קיין לעמבערג, ווו ס'האָט שוין געארבעט א יידישער קאָמיטעט און דאָרט באקומען דעם דאָקומענט וואָס האָט מיט דערמעגלעכט צו פארלאָזן סאָוועט-רוסלאנד.

פון סעפטעמבער 1939 זענען טויזנטער און טויזנטער יידן און פּאַלאַקן געלאָפן פון פוילן קיין סאָוועט-רוסלאַנד — און אין די יאָרן 1945-46, מיטן אָנהייב פון דער רעפּאַטריאַציע, איז דער רוב ניצול געוואָרענע צוריק געקומען קיין פוילן. אויך איך האָב זיך אומגעקערט אין דעם לאַנד וווּ מ'איז געבוירן און אויפגעוואַקסן, אָבער אין מיין היים-שטעטל נישט געקענט אריינקומען. בין איך אוועק קיין לאָדזש און געטראָפן אייניקע ראַכיוווער יידן: טוביה און יאָסל שיפּערמאַן און שמאי זילבערמאַן און ביי זיי געפרעגט אויף אנדערע געראַטעוועטע לאַנדסלייט. מיר איז געלונגען צו דערמאָנען זיך דעם אַדרעס פון מיין ברודער משה מאיר אין קובא און צו אים געשיקט א בריוו. דערנאָך זיך אונטערגענומען א באַזוך אין ראַכיוו, נאָר פריער זיך אָפּגעשטעלט אין קראָשניק, ווייל כ'האָב געהאַט א ידיעה, אַז דאָרט געפינט זיך משהקע פייגענבוים. נאָר משהקע האָט מיך שטאַרק אָפּגערעדט פונעם פאָרן קיין ראַכיוו ווייל די אָרטיקע פּאַלאַקן הרגענען די יידן, וואָס באַווייזן זיך אין שטעטל. אַזוי איז דאָרט קוים ארויס מיטן לעבן ישראל האָכמאַן און פייגעלע אשערמאַן. א גליק, וואָס ישראל האָט געהאַט ביי זיך א רעוואָלווער. איך בין צוריק געפאָרן קיין לאָדזש, אָבער דאָרט לאַנג נישט געווען — און זיך געלאָזט קיין וואַלדענבורג (וואַלבזשיך), וווּ כ'האָב געטראָפן: שמאי זילבערמאַן, טוביהלע און יאָסל, מאיר זילבערמאַן, דוד זיסמאַן און נאָך עטלעכע ראַכיוווער יידן. נאָך א שטיקל צייט, האָב איך צוזאַמען מיט מאיר זילבערמאַן געוואָלט פאָרן קיין לובלין, כּדי דאָרט עמעצן טרעפן פון די שטעטישע. נאָר אויפן וועג, פאַר דעמבלין, האָט מען מיך אראָפּגענומען פון באַן, כלומרשט צו קאָנטראָלירן די דאָקומענטן, בעת מאירן האָט מען ניט געטשעפּעט, צוליב זיין ניט-יידישן אויסזען. די פּאָליציי האָט געפונען מיינע דאָקומענטן אין אָרדענונג און באַפרייט. האָב איך זיך אוועקגעלייגט אין א ריוו נישט ווייט פון וואָקזאַל און געוואַרט אויף דער באַן קיין לובלין, וואָס איז אָנגעקומען ערשט 2 ביינאַכט.

אין לובלין איז מיר ווידער אויסגעקומען צו באַגעגענען א ריי יידן פון ראַכיוו: מאיר זיסמאַן, יחיאל שער'ס ווייב מיט א זון, פייגע לאה. נאָך עטלעכע טעג בין איך געפאָרן קיין קראָשניק, וווּ כ'האָב געטראָפן פייגע און הערש מענדל גראַפּשטיין מיט א זון. אין דער צייט פון מיין זיין אין קראָשניק, איז אויף פייגענבוימס אַדרעס אָנגעקומען א בריוו פון מיין ברודער משה. האָט מען זיך ווידער געלאָזט אין וועג אריין, צו פייגענבוימען אין זאַלצהיים, דייטשלאַנד, וווּ איך האָב געטראָפן חנהטשע שוועטשקענבוים. זי האָט דערציילט, אַז מיין פעטער נחמן וואַגמאַן געפינט זיך אין בערגען-בעלזען, אין דער ענגלישער זאָנע. דאַרף מען ווידער שוואַרצן די גרענעץ, אָבער אין בערגען-בעלזען דערוויס איך זיך, אַז דער פעטער איז שוין מיט א צייט צוריק אוועק קיין פראַנקרייך. אין דעם אמט וווּ כ'האָב געוואָלט דערליידיקן מיין נסיעה קיין פּאַריז, האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז אין בערגען-בעלזען געפינט זיך פאַליק קריסטאַל. איך לויף צו אים מיט פרייד און האַרץ-קלאַפּעניש, און טרעף אים ווי ער שטייט אין טלית און דאַוונט. ער האָט מיך נישט דערקענט. ערשט נאָך מיינע דערמאָנונגען, האָבן מיר זיך ביידע ארומגענומען און שטאַרק צעוויינט. ער האָט דערציילט, אַז אויך זיין זון געפינט זיך מיט אים, און אַז זיי וואַרטן אויף א בריוו פון פעטער נחמן, וואָס דאַרף זיי מודיע זיין ווי לאַנג זיי וועלן נאָך פאַרבלייבן אין פראַנקרייך. ענדלעך איז אָנגעקומען דער בריוו, אין וועלכן ער גיט צו וויסן, אַז ער איז שוין אוועק קיין בראַזיל, צו זיינע קינדער הערשל און רבקהלע.

אין דער צייט האָט פאַליק זיך געגרייט צו פירן זיין זון אונטער דער חופּה. בין איך צוריק אוועק אין דער אַמעריקאַנער זאָנע, אָבער צו דער חתונה זיך אומגעקערט קיין בערגען-בעלזען. אויפן וועג האָב איך געטראָפן אלי פישמאַן, יוספס זון, וואָס איז אויך געפאָרן צו דער חתונה.

איך האָב נישט געוואָלט בלייבן אין דייטשלאַנד און גענומען זיך גרייטן צו פאָרן קיין אַמעריקע, צו מיין ברודער משה מאיר. דעם 17טן מאַי 1945 בין איך אָנגעקומען אין די פאַר. שטאַטן, ווו ס'האָט מיך אָפּגעוואַרט מיין ברודער. ווער איז דען אימשטאַנד צו באַשרייבן יענע רירנדיקע באַגעגעניש מיט דער משפּחה, נאָך אַזוי פיל יאָרן פון צעשיידונג און נאָך דעם שרעקלעכן חורבן פון דער ראַכיוווער יידישער קהילה?

אויפן וואַנדער-וועג / יוסף גערשווין (געשווינדערמאַן)

ווען אין סעפּטעמבער 1939 האָט אויסגעבראָכן די מלחמה, האָב איך און מיין ברודער זיך געפונען אין וואַרשע. א דייטשע באָמבע איז געפאַלן אויף דעם הויז ווו כ'האָב געהאַט מיין וואַרשטאַט, אויפן דריטן שטאָק, נאָר אונדז איז געלונגען זיך צו ראַטעווען. אַזוי ווי מיר האָבן במילא געטראַכט זיך אומצוקערן קיין ראַכיוו, כדי די עלטערן זאָלן אין אַזאַ שווערע צייט נישט זיין אַליין, האָט מען אויף שנעל צוגעפגענומען דאָס ביסל אָרעמקייט אין האַנט-וואַליזקעס און זיך געלאָזט אין וועג אריין מיט דער ריזיקער פּליטים-כוואַליע, מיטן ציל צו דערשלאָגן זיך צו טאַטע-מאַמע און שוועסטער-ברידער. מיר האָבן פאַרלאָזט די הויפּטשטאָט און אָפּגערעדט, אַז בעת איינער פון אונדז איז געגאַנגען זוכן עסן, האָט דער צווייטער געהיטן די צוויי וואַליזקעס. איך קום צוריק אויף דעם אָרט ווו כ'האָב איבערגעלאָזט דעם ברודער — און ער איז נישטאָ. איך הייב אָן אים זוכן אין דער סביבה. פּלוצים באַווייזט זיך א פּוילישער סאָלדאַט פון וואַלד, ער באַפעלט מיר אויפצוהייבן די הענט, באַזוכט מיך, פאַרעגט אויס — און באַפרייט מיך. נאָך עטלעכע טעג וואַנדערן, בין איך אָנגעקומען קיין ראַכיוו.

די בריק אויף דער ווייסל האָט געברענט. די דייטשן האָבן פון יענער זייט טייך באַשאָסן דאָס שטעטל, אין וועלכן עס זענען געבליבן זייער ווייניק יידן. אין אונדזער הויז האָב איך קיינעמען נישט געטראָפן. א שכנה האָט געזאָגט, אַז מיין משפּחה איז אוועק אין דאָרף קאָזלאָוווקע. א שטאַרק מידער האָב איך זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון דעם דאָרף, ווו כ'האָב צו מיין גרויסער פרייד, געטראָפן אויך מיין ברודער, וואָס איז מיר פאַרלוירן געגאַנגען אויפן וועג פון וואַרשע.

אין קאָזלאָווקע איז צו אונדז דערגאַנגען די נייעס, אַז די דייטשן געפינען זיך שוין אין ראַכיוו און זיי האָבן באַפוילן צו עפענען די געשעפטן און וואַרשטאַטן. מיר זענען צוריק געקומען אין שטעטל און אָנגעהויבן דאָרט איינצושטעלן אונדזער לעבן. די דייטשע סאַדיסטן האָבן באַלד באַוויזן זייער אמתן פּרצוף לגבי די יידן. זיי האָבן געצווינגען מיך מיט איטשע שוואַרץ צו שלעפּן אין א וואָגן פעסער מיט וואַסער פאַרן שטעטל.

אין יענער צייט האָט מען געשמועסט, אַז די רוסן זענען שוין אין לובלין, אפילו אויך — אין קראַשניק. פיל יונגטלעכע זענען אַוועק צו די רוסן און איך מיט איטשע און

שיעלע שיפּערמאַן באַשליסן מיט זיי מיטצוגיין. אונדזער ערשטער יישוב איז געווען קראַשניק, וווּ ס׳האָבן געווילדעוועט די דייטשן. מיר האָבן זיך געלאָזט קיין קראַסניסטאַוו, שוין אונטער דער הערשאַפט פון די סאָוויעטן. פון דאָרט איז מען אַוועק קיין קאָוועל, וווּ כ׳האָב געאַרבעט שניידעריי ביי משה לייב ווידריטש, א ווילער ייד. נאָר די בענקשאַפט נאָך מיינע נאָענטע איז געווען אַזוי גרויס, אַז איך באַשליס זיך אומצוקערן קיין ראַכיוו, כדי ברענגען קיין קאָוועל מיין יונגערן ברודער, צו וועלכן כ׳בין געווען זייער צוגעבונדן און דאָס מיידל (מיין איצטיקע פרוי), מיט וועלכער כ׳האָב באַשלאָסן חתונה צו האָבן.

נאָך א גאַנצער ריי פּאַסירונגען און שטרויכלונגען, בין איך אָנגעקומען קיין ראַכיוו, וווּ כ׳האָב פאַרברענגט מיט דער משפחה א צוויי וואָכן אויף באַראַטונגען וועגן יאָ אָדער נישט צוריק גיין צו די רוסן. די עלטערן האָבן געטענהט, אַז אויב איך וויל אַוועק, זאָל איך עס טאָן אַליין. אַזוי ווי דער ברודער האָט נישט געוואָלט גיין מיט מיר, בין איך אַוועק קיין קראַשניק אַליין, הגם ס׳איז געווען אָפּגערעדט, אַז אויך חיימל אָרענשטיין און הענטשע וויינבערג, מלכה׳ס טאָכטער, זאָלן מיטפאָרן קיין קראַשניק, אָבער זיי זענען געבליבן אין ראַכיוו. אין קראַשניק האָב איך חתונה געהאַט און צוזאַמען מיט מיין פרוי און איר ברודער, ווי אויך איר קוזין מיט זיין פרוי, זענען מיר דורך יאַניוו און פּראַמפּאָל צוגעקומען צו דער נייער דייטש-סאָוויעטישער גרענעץ. דער אַדורכגאַנג איז נישט לייכט אָנגעקומען. די דייטשן האָבן עטלעכע מאָל געשאָסן אין דער לופט, אָלעמען פאַרהאַלטן און צוגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט מיט זיך. פאַרטאָג איז מען אַריבער דעם טייך און ענדלעך זיך געפונען אויף דער רוסישער זייט. אויך דאָ האָט מען אונדז אַרעסטירט און געהאַלטן פאַרשפּאַרט 2 טעג. נאָכן באַפרייען, זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָוועל.

מיט אַמאָל פאַרשפּרייט זיך א קלאַנג, אַז פאַר די פליטים פון פוילן איז פאַראַן די ברירה פון רעגיסטרירן זיך צוריק צו פאָרן צום דייטש, אָדער ווערבירן זיך אויף אַרבעט קיין רוסלאַנד. מיר האָבן זיך פאַרשריבן צוריק צו פאָרן קיין פוילן. נאָר צוויי טעג פאַרן טערמין פון אומקערן זיך אויף די געביטן וווּ ס׳האָבן געהערשט די דייטשן, זענען אין אונדזער וווינונג געקומען באַוואָפנטע רויטאַרמייער און צוזאַמען מיט הונדערטער פליטים, האָט מען מיטן עשעלאָן אונדז פאַרשיקט אין טיף רוסלאַנד. מיר זענען אָנגעקומען אין דער ווייטער, קאַלטער סיביר.

וועגן די 18 חדשים פון אונדזער זיין אין סיביר, וואָלט זיך געלאָזט אָנשרייבן א גאַנץ בוך. א דאַנק דער אַמנעסטיע פאַר געוועזענע פוילישע בירגער, זענען מיר געוואָרן באַפרייט. בעת די אַנדערע האָבן זיך אַוועקגעלאָזט מיטן טייך, אויף טראַנספּאָרטן, וועלכע מ׳האָט אַליין צונויפגעקלאַפּט, האָב איך מיט מיין פרוי געמוזט זיך לאָזן צופוס, וואַנדערן פון דאָרף צו דאָרף מיט אונדזער 9-חדשימדיקן זון, הערשל. אָבער אויך אויף דער יבשה האָט דער פּראַסטיקער קלימאַט פון סיביר גורם געווען צו אַן ערנסטע פאַרקילונג און קראַנקייט פון אונדזער קינד.

מיטן אָרגאַניזירן די פוילישע אַרמיי אין ראַטנפאַרבאַנד, האָט מען אָנגעהויבן מאָביליזירן די געוו. פוילישע בירגער. מיך האָט מען צוגענומען אין דער אַרבעטס-אַרמיי (״טרוד-אַרמיא״). א יאָר צייט האָב איך געאַרבעט אין א מיליטערישער פאַבריק און געוווינט צוזאַמען מיט דער פרוי און קינד. דערנאָך האָט מען אונדז דערלויבט צו פאָרן וווּ מען וויל. איך בין אָבער געבליבן אויפן אָרט, ווייל כ׳האָב שוין

געהאט א דירה און דערפאר איז געווען א מעגלעכקייט צוצוארבעטן שניידעריי אין די אָוונט-שעהן, פארדינען פריוואט און לעבן אין בעסערע באדינגונגען.

אין יאָר 1943 האָא מען דערלויבט די פוילישע בירגער צו פאָרן קיין טאשקענט אָדער אין דאָנבאס. מיר באשליסן צו באזעצן זיך אין דאָנבאס. אויך דאָ האָב איך בייטאָג געארבעט אין א מלוכהשער ניי-פאבריק און אין די אָוונטן — ביי זיך אין שטוב. מיין פרוי האָט צוגעהאָלפן און מיר האָבן זיך נישט שלעכט איינגעאָרדענט. אין דאָנבאס איז געבוירן געוואָרן אונדזער ערשטע טאָכטער חנה — און מיט ביידע קינדער זענען מיר אין 1946 אָנגעקומען מיט דער רעפאטריאציע קיין פוילן. מען האָט אונדז אראָפגעלאָזט אין רייכענבאך (דזשערזשאָנווו).

איך באשליס צו באזוכן ראַכיוו, אפשר איז ווער געבליבן לעבן, אָדער מען וועט מיר איבערגעבן איינצלהייטן פון דער גרויסער משפחה וועלכע כ'האָב דאָרט געלאָזן אין יאָר 1939. מיט א סך שוועריקייטן, קוים זיך דערשלאָגן קיין לובלין, דערנאָך בין איך אריינגעפאָרן קיין קראַשניק, ווו כ'האָב געטראָפן אונדזער אמאָליקן שכן משהקע פייגעס (קעסטענבוים). ער האָט מיך אָפגערעדט פון צו פאָרן קיין ראַכיוו, ווייל ס'איז דאָרט נישט געבליבן קיין איין ייד און די וואָס באווייזן זיך, ווערן דערמאָרדעט דורך די פאָלאקן. מיט א צעבראָכן הארץ בין איך צוריק געפאָרן קיין רייכענבאך. מיר באשליסן צו פארלאָזן פוילן — דעם בית-הקברות פון מיליאָנען יידן, קרבנות פון די היטלעריסטישע רציחות.

דורך טשעכאָסלאָוואקיי זענען מיר אוועק קיין דייטשלאנד און זיך באזעצט אינעם די. פּי. לאגער אין אנסבאך, ביי נירנבערג. נאָכן אָפּזיצן דאָרט 4 יאָר, זענען מיר מיט דער הילף פון "האַיאַס" אריבערגעפאָרן קיין לאָס-אנזשעלעס, ווו איך וווין מיט מיין משפחה. דאָ זענען אונדז געבוירן געוואָרן נאָך צוויי קינדער.

אונדזער טאָכטער לעבט אין ישראל, דאָס לאנד צו וועלכן אונדזער גאנצע משפחה שטרעבט צו באזעצן זיך — און מיר האָפן דאָס צו רעאליזירן. פון אונדזער גאנצער משפחה אין ראַכיוו, בין איך געבליבן איינער אליין. מיינע יונגע טאטע-מאמע, צוויי ברידער, דריי שוועסטער זענען אומגעקומען פון די דייטשע מערדערס.

באזוך אין דער צעשטערטער נעסט /

לאָזער גאָלדנער, מאיר זיסמאן, משה קעסטענבוים.

(אויסצוגן פון א ווענדונג צו די לאנדסלייט אין אמעריקע)

דאָס ערשטע מאָל נאָך דער באפרייונג, האָבן מיר באזוכט אונדזער היימשטעטל אין חודש מערץ 1947. פון די דערציילונגען פון די אָרטיקע קריסטלעכע איינוווינערס און פון דעם וואָס מ'האָט אונדז געוויזן, האָבן מיר זיך דערוווּסט אָט-וואָס:

אין יאָר 1943 האָט מען אויף דער ליפקע צוגעפירט זעקס הונדערט יידן, צווישן זיי — זיבעציק פון אַננאָפּאָל און מיט מאשין-געווער אלעמען אויסגעשאָסן. אויף יענעם אָרט איז נאָך פון פריער געווען אויסגעגראָבן א ריזיקער מאסן-קבר (פון די קרבנות גופא), ווו די דערשאָסענע זענען אריינגעפאלן. דריי פון זיי איז געלונגען זיך ארויס צו באקומען פון דעם גרוב, הגם זיי זענען געווען שווער פארוואונדעט. יחיאל ברענערס זון

איז געלונגען צו דערווייטערן זיך פון יענעם שרעקלעכן אָרט, אויף א מרחק פון אפשר א האלבן קילאָמעטער. נאָר צוליב דעם וואָס ער האָט פארלוירן א סך בלוט, איז ער אויפן וועג פון אנטלויפן — געשטאָרבן. וועגן גורל פון די צוויי אנדערע, איז אונדז נישט געלונגען צו דערוויסן זיך.

אויך אין די ארומיקע וועלדער זענען אומגעקומען פיל יידן. אויפן בית-הקברות זענען אין דעם זעלבן יאָר אומגעבראכט געוואָרן א זעכציק יידן פון אַנאַפּאָל. מיר ווייסן ווו מ'האָט קובר געווען א צוויי הונדערט אומגעקומענע יידן. די אנדערע זענען אומגעקומען אין די גאז-קאמערן און קרעמאטאָריעס.

דער יידישער בית-עלמין אין ראַכיוו איז ממש פראָפאנירט. די פארבליבענע, צעשטערטע מצבות, זענען לעבעדיקע עדות און זיי דערציילן אמבעסטן וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. מיר האָבן באשלאָסן ארומצוימען דעם מאסן-קבר אין ליפקע און אוועקשטעלן דאָרט א מאָנומענט, ווי אויך ברענגען אויף דעם אָרט צו קבורה די קרבנות פון די ארומיקע ערטער, וואָס זענען אומגעקומען פון די נאַצישע בעסטיעס. מיר טאָרן נישט דערלאָזן דערצו, אז די הינט זאָלן ארומשלעפּן די ביינער פון אונדזערע אומגליקלעכע ברידער און שוועסטער, וואָס זענען אויף אזא שווידערלעכן אופן אומגעקומען. אָבער אָן אייער הילף — וועלן מיר דאָס נישט באווייזן.

מיטוואָך דעם 25סטן מערץ איז פון וואלד אדורכגעפירט געוואָרן די עקסהומאציע פון די קערפערס פון אשר ברענער מיט זיין פרוי. דאָס האָט זייער טאָכטער געזאָרגט דערפאר, אז זייער געביין זאָל געברענגט ווערן צו קבר ישראל אין קראָשניק.

די יידן וואָס זענען אומגעקומען אין די וועלדער, זענען געפאלן ווי העלדן. זיי האָבן געקעמפט ביז די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן, ווייל זיי האָבן געוווסט אז זייער טויט איז אומפארמיידלעך. זיי האָט געדראָט דער טויט נישט נאָר פון די דייטשן, נאָר אויך פון די פּאָלאקן און פון די פארטיזאנער אָדער וואלד-באנדיטן. כבוד דעם אָנדענק פון אונדזערע געפאלענע ברידער!

טייערע לאנדסלייט, ברידער און שוועסטער!

מיר ווענדן זיך צו אייך מיט אן אפּעל: נעמט אונטער א גרויסע אקציע, פירט אדורך פארזאמלונגען צווישן אונדזערע לאנדסלייט אין אמעריקע, ווייל ס'איז אונדזער עלעמענטארער חוב ארומצוימען דעם גרויסן מאסן-קבר און אוועקשטעלן א מאָנומענט. אזוי האָבן שוין געטאָן א גאנצע ריי שטעטלעך — און אויך מיר טאָרן נישט פארגעסן אונדזערע קדושים און מארטירערס. נאָר אָן אייער מיטהילף — זענען מיר נישט מסוגל עפּעס אויפצוטאָן. מיר זענען שולדיק א מאָראלישן חוב די קינדער, טאַטעס און מאַמעס, די שוועסטער און ברידער, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם. זייט אונדז בייהילפיק אין דער הייליקער אויפגאבע!

די רוצחים העלפן קובר זיין זייערע יידישע קרבנות (נאך דער באפרייונג)
הרוצחים מקברים את קורבנותיהם, אחרי השחרור

Murderers Burying Their Victims (After Liberation)

ג

פערזענלעכקייטן,
טיפן, געשטאלטן

דריי דורות רבנים-צדיקים

מיין דערציילונג פון די דריי רבנים אין שטעטל שטאַמט פון א זייער באַגלויבטע קוועלע: מיין שוויגער די צדיקת ע"ה.

דער ערשטער רב, ר' נחמן זצ"ל, איז געזעסן אויפן כסא הרבנות אין ראַכיוו גאַנצע 55 יאָר. ווען ער איז פאַרנאַכט געגאַנגען אין בית-המדרש צו מנחה-מעריב, האָט ער אויפן וועג פאַרטיילט די קינדער שטיקלעך צוקער, וועלכע ער האָט פריער צוגעגרייט, כדי זיי זאָלן נאָכזאָגן "יהי שמיה רבא". דאָס קליינוואַרג אין שטעטל האָט שוין געוווסט צו לויפן פאַרנאַכט אין שיל, וווּ זיי האָט דערוואַרט א שטיקל צוקער צום נאַשן און גלייכצייטיק האָבן זיי מקיים געווען דעם רצון פון רב. די רביצין רבקהלע איז געווען א צדיקת און אין שטעטל האָט מען זי גערופן "די מאַמע פון אַלע צעבראָכענע הערצער". ווער ס'האָט געהאַט א פּראָבלעם, א צרה, איז געלאָפן צו דער רביצין זיך אויסריידן פאַר איר דאָס הארץ - און וואָס ס'איז געווען מעגלעך, האָט זי אַלץ געטאָן און דערליידיקט. זי האָט אין ראַכיוו אָנגעפירט מיט דער תלמוד-תורה; געזאָרגט חתונה צו מאַכן אייניאַמע, אָרעמע מיידלעך און יתומות; געהאָלפן קראַנקע.

אַז דער זיידע דער רב איז נפטר געוואָרן, איז דער שווער ר' אלימלך זצ"ל באַשטימט געוואָרן אַלס רב אין ראַכיוו. נאָר די באָבע רבקה האָט באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. דאָס שטעטל יידן האָט נישט געוואָלט אַז די רביצין זאָל זיי פאַרלאָזן, ביי איר אָבער האָט ממש געברענט די ליבע צו ארץ-ישראל. אייניקע בעלי-הבתים זענען ספּעציעל געפאָרן צום פּוריסאָווער רבין, ער זאָל איר פאַרווערן צו פאַרלאָזן ראַכיוו   ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן. זי איז אַוועק פון שטעטל אין געהיים, קיינער זאָל נישט וויסן. ערשט פון וואַרשע האָט זי געשיקט א טעלעגראַם, אַז איר זון אלימלך זאָל קומען אין דער הויפּטשטאָט מיט איר זיך געזעגענען.

אין ארץ-ישראל האָט די רביצין זיך געפירט ווי אין ראַכיוו און א דאַנק אירע מעשים טובים איז זי פּשוט געווען פאַרהייליקט ווי דער גרעסטער צדיק.

דער שווער ר' אלימלך איז געווען רב אין ראַכיוו במשך 45 יאָר. אויך אים האָט זיך שטאַרק געוואָלט באַזעצן אין ארץ-ישראל, נאָר קהל איז געווען קעגן דעם, ווי אויך די שוויגער מיט די קינדער האָבן נישט געהאַט קיין חשק אַוועק צו פאָרן. האָט דער שווער געזאָגט, אויב זי פאָרט נישט   וועט ער אליין זיך לאָזן אין וועג אריין. דערווייל איז די שוויגער קראַנק געוואָרן און אפילו נישט געקענט ריידן האָט דער שווער זי געפרעגט איין מאָל, צי זי איז מסכים מיט אים צו פאָרן קיין ארץ-ישראל. אַזוי ווי זי האָט נישט געקענט ריידן, האָט זי בלויז צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ אויף "יאָ". א קורצע צייט נאָך דער הסכמה, איז זי געזונט געוואָרן.

פאַר זיין פאַרלאָזן ראַכיוו, האָט דער שווער געוואָלט אַז מיין מאַן, ר' נחמן-ברוך, זאָל ווערן רב אין שטעטל. הגם ער האָט שוין במשך 12 יאָר פאַרנומען דעם כסא הרבנות אין קאָרטשעוו, נעבן אָטוואָצק און דאָרט געהאַט גרויס אָנזען, אויך אין זכות פון דעם, וואָס מיין פאָטער זצ"ל האָט אין יענעם שטעטל פאַרנומען דעם אמט פון רבנות גאַנצע 60 יאָר. אַלע אונדזערע בקשות צו בלייבן אין קאָרטשעוו האָבן נישט געהאָלפן, מיר האָבן געמוזט טאָן דעם רצון פון פאָטער   און מיין מאַן איז געוואָרן רב אין ראַכיוו. דער שווער האָט עולה געווען קיין ארץ-ישראל, צוזאַמען מיט דער שוויגער. דאָס שטעטל האָט אויפריכטיק באַדויערט זייער אָפּפאָר.

העכער 20 יאָר האָבן ביידע געלעבט אין ארץ-ישראל. די שוויגער איז פריער געשטאָרבן. זיי האָבן אין לאַנד געלאָזט שרייבן א ספר-תורה. דער שווער האָט אויך אָנגעשריבן אייניקע ספרים און וויכטיקע חיבורים. ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 92 יאָר.

מיין מאַן זצ"ל איז 13 יאָר געווען רב אין ראַכיוו. נאָר אויך אים האָט שטאַרק געצויגן אינעם לאַנד פון די אבות. למען האמת, האָב איך אים אָפּגערעדט דערפון, אפילו אים געפרעגט "וואָס פאַר א פּרנסה האָסטו דאָרט?" מיר זענען נאָך געווען יונגע מענטשן. ער אָבער האָט געטענהט, אַז מען דאַרף קושן די שטיינער פון ארץ-ישראל. דאָס שטעטל יידן האָט אויך מיט אים נישט געוואָלט זיך שיידן, נאָר ס'האָט זיך געמאָלדן א יונגערמאַן וואָס האָט פאַרענדיקט די ישיבת חכמי לובלין און געגעבן מיין מאַן 4 טויזנט זלאָטיס. פון וועלכע מיר האָבן געהאַט צו באַצאָלן די חובות און די רייזע-הוצאות. אַז מיר זענען אראָפּ פון דער שיף אין יפו'ער פּאָרט, האָבן מיר געהאַט בסך-הכל 30 פונט. אין לאַנד איז מיין מאַן געזעסן יום ולילה און געלערנט. ער איז געוואָרן שטאַרק אָפּגעשוואַכט. אין דער פרי, ווען ר'איז געגאַנגען דאַווענען אין שיל, האָב איך געמוזט אונטערטראָגן דעם טלית און תפילין.

מיר האָבן געוווינט אין יפו 7 יאָר. איין מאָל בין איך מיט מיין מאַן געפאָרן קיין ירושלים, צום גערער רבין, ביי וועמען ער האָט געבעטן ער זאָל אכטונג געבן אויף מיין ישראליקס זון, דעם בחור שלמהלע. נאָכן אָפּזיין 42 יאָר רב, איז מיין מאַן נפטר געוואָרן אין עלטער פון 65 יאָר.

כבוד דעם ליכטיקן אָנדענק פון די דריי רבנים-צדיקים פון ראַכיוו!

די רביצין רובינשטיין,
אשת ר' נחמן ברוך זצ"ל.

דער לעצטער רב אין ראכיוו — ר' שמריה פענצטערבוש זצ"ל

(לויט זיינע בריוו צו די לאנדסמאנשאפטן אויף יענער זייט אָקעאן).

דער רב ר' שמריה פענצטערבוש איז געווען פון די ערשטע און בולטסטע תלמידים אין דער באַרימטער "ישיבת חכמי לובלין". א גרויסער למדן, דערצו נאָך פאַרמאָגט אלגעמיינע בילדונג. ער האָט געשטאמט פון סאמבאָר, מזרח-גאַליציע.

ווי נאָר ער איז אָנגעקומען קיין ראַכיוו און דערזען די גרויסע פאַרנאכלעסיקונג אויפן רעליגיעזן געביט — די כמעט חרובע שיל, דאָס פעלן פון רעליגיעזן חינוך ביי די מיידלעך צוליב דער הערשנדיקער אָרעמקייט — האָט ער צוזאמען מיטן ראש הקהל, בונים מאנדעלקער, זיך א נעם געטאָן צו פאַרבעסערן די לאגע. און ס'האָט זיך גלייך באַמערקט אַן אויפלעבונג. וועגן זיינע אויפטוען, און דער עיקר — וועגן זיין באַגיין זיך מיט מענטשן, וואָס האָבן צו אים געהאַט גרויס צוטרוי — זאָגן עדות א גאַנצע ריי בריוו וועלכע ער האָט געשריבן צו די ראַכיווער יידן אין אויסלאנד:

"ווי נאָר כ'בין געקומען אהער, האָב איך ווי דער רב פון ראכיוו נישט געקענט זיך צוקוקן גלייכגילטיק, ווי אלץ אין שטעטל איז פאַרנאכלעסיקט. איך האָב געפילט, אז די יידישע צוקונפט אין ראכיוו איז באַדראָט. די עלטערן זענען נישט אימשטאנד צו זאָרגן פאַר דער דערציונג פון זייערע קינדער, ווייל זיי ראנגלען זיך שווער פאַר זייער עקזיסטענץ, וואָס איז היינט זייער באַדראָט צוליב דער שווערער יידישער לאגע אין פוילן.

האָב איך מיר געשטעלט די אויפגאַבע, צוזאמען מיטן בוי פון דער שיל, אויך צו שאפן די געהעריקע אינסטיטוציעס, ווו די יוגנט זאָל באַקומען א געהעריקע יידיש-רעליגיעזע דערציונג. איך אליין האָב דעם גרעסטן טייל אויסגעגעבן פאַר דער שיל געדעקט מיט גרויס מי, ביז מיר איז געלונגען בעז"ה צו דערפירן ביז צום דאַך. מיט די 150 דאָלאר וועלכע מיר האָבן דערהאלטן, בין איך שוין צוגעטראָטן פאַרענדיקן דעם דאך פון דער שיל. כדי אלץ צו פאַרענדיקן, מען זאָל דאָרט קענען דאווענען נאָרמאַל, נייטיקן מיר זיך אין א גרויסע סומע געלט... וועלן מיר דאָס יאָר אויספאַרטיקן נאָר א טייל, און אי"ה דאָס צווייטע יאָר — ווייטער ארבעטן. איצט, פאַרטיקט מען אויס די פרויען-גאַלעריע".

★

"... איבער דער באַציונג פון איינעם צום צווייטן: ס'איז באמת אן אָנגעווייטיקטע פראגע. ביי מיין אָנקומען אהער, האָב איך אָנגעטראָפן א געוואַלטיקע צעשפּליטערונג און מחלוקת. איך האָב מיך פיל אָנגעשטרענגט צו מילדערן און אויסצוגלייכן. מיטן אויבערשטנס הילף, איז עס מיר, אין א געוויסער מאָס געלונגען. האלטנדיק זיך ווייט פון פאַרטייען אָדער קלאסן-פאַריינען, האָב איך געווינען דעם צוטרוי פון כמעט די גאנצע שטאָט און אזוי ארום דערמעגלעכט רואיקע געזעלשאפטלעכע ארבעט. אזוי ארום זענען געשאפן און געבויט געוואָרן פאַרשידענע אינסטיטוציעס, ווי די שיל, ישיבה, חדר הכללי, גמילות-חסד קאסע. פיל שטיצע איז פאַרטיילט געוואָרן. ס'איז באַפעסטיקט געוואָרן די עקזיסטענץ פון פריערדיקע אינסטיטוציעס, ווי די העברעישע שול. נאָר אויב ס'איז געלונגען אָפּצושטעלן די פאַרטיי-קאמפן, עקזיסטירן נאָך אין א געוויסער מאָס פערזענלעכע רייבונגען צוליב סתם קנאה-שנאה. איינעם פאַרדריסט וואס ער האט נישט קיין "בענקל" אין קהילה; א צווייטן — עפּעס ענלעכס. דאס כאַראַקטעריסטישע פאַרן קליינעם שטעטל, לאָזט זיך נישט אינגאנצן פאַרמיידן. נאטירלעך, אז איך פערזענלעך האלט זיך שטרענג נייטראל און שטיי פון דער ווייטנס פון די אלע נאַרישע רייבונגען. איך לאָז מיך נישט אין זיי אריינציען דורך קיינעם. די אָרעמקייט האט אויך א שטיקל חלק אין די רייבונגען."

★

"איצט מוז איך באַרירן א וויכטיקן, אָנגעווייטיקטן עניין: איך האָב געהערט, אז עס זענען דערהאלטן געוואָרן בריוו פון קאנאַדע, אין וועלכע מען דערציילט שרעקלעכע זאכן וועגן די וואָס פירן היינט אָן מיטן געזעלשאפטלעכן לעבן.ליידער, קומען בייזוויליקע

מענטשן און האָבן דעם טרויעריקן מוט צו באשמוצן ריינע, ערלעכע יידן. אדרבה, זאָל עמעצער פון זיי אָנווייזן אויף איין זלאָטי, וואָס דער פרעזעס פון דער קהילה זאָל האָבן פארשווענדעט. איך, וואָס האָב א געוויסע קאָנטראָל אויף דעם קהילה-לעבן, קאָן אויפריכטיק פעסטשטעלן, אז דער מענטש איז א מוסטער-טיפ פון א פרעזעס, וואָס ווייסט ווי אזוי אָנצופירן מיט אן עפנטלעכער אינסטיטוציע און זי אַנטוויקלען מיט שווונג און פארנעם. ס'איז גאנץ נאטירלעך, אז מענטשן וואָס פארמעסטן זיך אויף גרויסצוגיקער געזעלשאפטלעכער ארבעט, מוזן אָנטרעפן שוועריקייטן און שטערונגען מצד פארשידענע עלעמענטן, בייזוויליקע אדער אומוויסנדע. אָבער מיך ווונדערט אז איר, דער געזעלשאפטלכער טוער, זאָלט לייגן אכט אויף אזעלכע פּאַמפלעטן. זאָלן זיי אליין זאָגן, ווער האט געגעבן די ערשטע פּאָר זלאָטעס אויפצולעבן די גמילות-חסדים קאסע, אויב נישט דער זעלבער ה' מאנדעלקער ? ! וויפל צענדליקער יידן האָבן אים צו פארדאנקען זייער דערהאלטונג אין שווערע מאָמענטן, ווען אָט דער פרעזעס פון דער קהילה האָט זיי באזאָרגט מיט מיטלען צום לעבן. דאָס זענען אלץ לעבעדיקע פאקטן, וואָס קיינער קאָן זיי נישט אָפלייקענען. דער פרעזעס, צוזאמען מיט די אזוי פארשריגענע דאזארעס, האבן שוין געהאָלפן און העלפן ווייטער צענדליקער יידן פון אלע שיכטן. דאָס האלט איך פאר מיין פליכט אייך צו שרייבן.”

★

”ווידער וועגן מיין פערזאָן: לויט ווי איך הער, האָט מען אייך דאָרט פאָרגעשטעלט מיך אין א פאלש ליכט. מוז איך אייך דערקלערן קורץ: איך בין אלט 27 יאָר, אָבער האָב שוין אונטער זיך א פארגאנגענהייט פון פיל לייסטונגען — בעז”ה, נישט נאָר אין ראַכיוו. דורך מיינע הענט זענען שוין דורכגעגאנגען פיל צענדליקער טויזנטער זלאָטעס פון פארשידענע אינסטיטוציעס. זאָל ווער קומען און פעסטשטעלן דעפראודירטע אָדער פארשווענדעטע געלטער — רעזיגניר איך גלייך פון מיין רבנות-אמט! מיר זענען כסדר אונטער א קאָנטראָל פון דער פוילישער מאכט. יעדער גראָשן מוז זיין גענוי אָנגעוויזן אויף וועלכן צוועק ער ווערט פארווענדעט. דעריבער איז אויסגעשלאָסן מיסצובריכן. דערצו דארפט איר וויסן, אז צוליב דער שחיטה-גזירה, האָבן זיך די הכנסות פון דער קהילה געוואלטיק פארקלענערט, אזוי אז ס'איז נישטאָ צו דעקן די הוצאות פון דער קהילה. מיר פערזענלעך קומט א חוב פון א פאר הונדערט זלאָטעס. פארשטייט איר דאָך זיכער, אז איך וואָלט נישט דערלאזט מען זאָל מיך ·אָדער אנדערע באאמטע באשווינדלען, אָדער דאס געלט פארטרינקען. איך ווייס, אז קיין איין זלאָטי גייט נישט לאיבוד. די ביכער זענען פאר מיר שטענדיק אָפן, איך קאָנטראָליר זיי אָפט און קאָן פעסטשטעלן, אז אלץ איז אין בעסטן אָרדענונג. פארקערט, די היינטיקע פארוואלטונג פון דער קהילה, פירט א פיל ברייטערע הילפס-טעטיקייט ווי אמאָל. טראָץ דער שווערער פינאנסיעלער לאגע צוליב דער שחיטה-גזירה, שטיצט מען פון דער קהילה-קאסע פיל אָרעמעלייט. אזוי האָט מען ווינטער צעטיילט א סך הונדערטער זלאָטעס אויף האָלץ און קוילן פאר אָרעמע יידן. מיט מיין הסכמה האָט מען גענומען דאס געלט וואס איז געווען באשטימט פאר מיין פענסיע און עס צעטיילט אָרעמע יידן, זיי זאַלן ח”ו נישט אויסגיין פון הונגער און קעלט...”

אונדזערע מלמדים און דער ”אפטייקער”

פיל לאנדסלייט פון אונדזער דור, געדענקען אוודאי גוט דעם מלמד מאיר צוקער, און גאנץ באזונדערס — זיין שטעקן, וועלכן מיר האָבן געפילט אויף אונדזערע רוקנס, צי אויפן הינטערחלק... דאָך האָט יעדער קינד אין זיין חדר געהאט פאר ר' מאירן דעם גרעסטן דרך-ארץ. געלערנט האָט ער מיט די קינדער אין בית-המדרש, נעבן דער שיל, וועלכע די פוילישע מאכט האָט פארחתמעט. אזוי ווי יענער בניין איז געשטאנען ליידיק און אין די נעכט האָבן פון דאָרט ארויסגעשריגן די סאָוועס — האָבן חברה קליינוואַרג מורא געהאט פארבייצוגיין יענעם אָרט, ווייל מ'האָט זיך איינגערעדט, אז דאָס שרייען נישט-גוטע...

דער מלמד וואָס איז געווען באקאנט מיט זיין צונאָמען ”דער ווייסער יוסף” האָט שוין געלערנט גמרא און אויך שרייבן, וואָס האָט צוגעגעבן זיין חדר א מאָדערנעם כאראקטער, בפרט נאָך, אז ער האָט זיך נישט באנוצט מיטן קאנטשיק. נאָר אז ער האָט דערלאנגט א קלאפ מיט זיינע צוויי שטארקע פינגער, האָט דאָס קינד נישט געקענט פארגעסן דעם ווייטיק א לענגערע צייט...

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן דער טייערער ייד און בעל-תורה דוד סופר, וואָס איז, נעבעך, געווען בלינד — און דאָך געלערנט מיט קינדער. האָט אָבער ווער פון זיי געזאָגט א גרייז, האָט ער באלד דערהערט. אייניקע תלמידים האָבן געמיינט, אז זיי וועט אָנגיין איבערצוהיפּערן א פסוק צוליב דער בלינדקייט פון רבין, נאָר בדרך כלל איז עס נישט געלונגען, ווייל אויך די רביצין, זיין ווייב חנה די סופרטע, איז נישט געווען קיין פארגרעבטע און באמערקט דעם גרייז. אז ר' דוד האָט געלערנט מיט די קינדער בעת חנה איז ניט געווען אין שטוב, האָבן א טייל פון זיי זיך געוואָלט ארויסדרייען פון לימוד און זיך באהאלטן אונטערן טיש צי אונטערן בעט. ר' דוד האָט געשריגן, געזוכט די קינדער, ביז די רביצין איז צוריק געקומען און מיטן בעזים אָדער קאנטשיק זיי צוריק אוועקגעזעצט אויף די ערטער.

איך געדענק אויך דעם ווילן ייד און מלמד ר' מרדכי יוסף. ער האָט מיט זיין אלטיטשקער רייזל געוווינט אין דער הייזקע פון איטשע פוקאטש, אויפן אייבערשטן שטאָק, ווו מ'איז ארויף געקומען אויף הילצערנע טרעפּ. נישט איינמאָל האָט פאסירט, אז איינע פון די טרעפּ האָט זיך איינגעבראָכן. ביי אים האָבן שוין געלערנט מער דערוואקסענע תלמידים. א געוויסן טאָג האָט ער זיך געלאָזט צופוס קיין זאקליקאָוו, ווייל קיין אויטאָבוסן זענען דעמאָלט נישט געווען. מיד געוואָרן פונעם גיין, האָט ער זיך צוגעלעגט אויפן זייט

פון וועג, נעבן וואלד. א סברה, אז אינמיטן שלאָף האָט ער זיך אויסגעדרייט — און נאָכן איבערוועקן זיך, איז ער אוועק אין דער פאַרקערטער ריכטונג ווו זיינע פיס זענען געווען בעתן שלאָף. אריין קומענדיק אין שטעטל, דערזעט ער א באַקאַנטן קלויסטער — און א דערשטוינטער אויסגערופן: "זע נאַר, זע נאַר! פונקט ווי די ראַכיווער טומאה!"... ער גייט ווייטער און דערזעט א געשטאַלט וואָס איז טאַקע געווען זיין ווייב. אויך דאָ איז ער פול מיט פאַרוואונדערונג: "אוי, פונקט ווי מיין רייזל"... און מרדכי יוסף איז קיין זאַקליקאָוו שוין נישט דערגאַנגען...

דער "אַפּטייקער" ר' לאָזער זאַנוול'ס

ראַכיוו האָט פאַרמאָגט א טייערן ייד א למדן, וואָס א טייל האָבן אים פאַרגליכן צום רמב"ם. ווייל ר' לאָזער איז יום ולילה געזעסן און געלערנט, און ווען נייטיק — האָט ער אליין צונויפגעשטעלט רעצעפּטן, מיט וועלכע ער האָט געהיילט קראַנקע יידן. מ האָט אים נאָר באַדאַרפט זאָגן אין וואָס באַשטייט די קראַנקייט און ער האָט שוין געוווּסט וועלכע רפואה צוצופּאַסן. א געוויסן טאָג האָט אים דער פּוילישער אַפּטייקער פאַרמסרט פאַר דער פּאָליציי, וועלכע האָט אַדורכגעפירט א רעוויזיע ביי ר' לאָזערן און ביי אים אין קעלער געפונען פאַרשידענע מיטלען צונויפצושטעלן רעצעפּטן. מען האָט דעם ייד ארעסטירט, אָבער נישט לאַנג, ווייל ס'איז ניט געווען דער קלענסטער באַווייז, אז זיינע מעדיקאַמענטן זאָלן האָבן עמעצן פאַרשאַדט. מיט דער צייט, איז די פּוילישע מאַכט גרייט געווען אים ארויס צוגעבן א דערלויבעניש, ער אָבער האָט נישט געוואָלט דערפון הערן, אויס מורא, קוים וועט אים אויסקומען צוגרייטן רעצעפּטן אין די שבתים און יום-טובים...

אביגדור ראָזנבלום

די ראַכיווער וואַסערפירערס

משהלע און נאָסעלע זענען געווען צוויי ברידער. דער עלטערער, משהלע, האָט געהאַט א פּרוי און דריי קינדער. זייער "פאַרמעגן" איז באַשטאַנען פון א קליין, דאַר פערדל, א וואָגן מיט א פאַס. יעדן באַגינען זענען זיי געפאָרן הינטערן שטעטל, צום באַרג ווו ס'האָט זיך געפונען דער ברונעם, כדי באַזאָרגן מיט וואַסער די איינוווינערס פון ראַכיוו. אזוי טאָג-איין, טאָג-אויס, ביז אין דער שפּעטער נאַכט.

א געוויסן פרימאָרגן - א געלויף, א געפילדער. דאָס פערדל זייערס איז אוועקגעפאַלן. די וואַסערפירערס באַוויינען און באַקלאָגן די טויטע שקאַפּע, פונקט, להבדיל, ווי א מענטש וואָלט געשטאַרבן. וואָס וועלן זיי איצט טאָן? פון וואַנען נעמט מען פּרנסה פאַר די ווייבער, די קינדער, פאַר זיך? זיי ווייסן, אז אין זייערע היימען איז פּוסט, קאַלטע קיכן, ליידיקע טעפּ. צען נפשות זיצן מיט אראָפּגעלאָזענע קעפּ...

אין משהלעס הויז איז זיך צוזאַמען געקומען אן אסיפה. מען קלערט, מען טראַכט. נישטאָ קיין עצה. סיידן די, אז משהלע און נאָסעלע זאָלן ירשנען דעם פערדלס געשפּאַן... אָט שטייט שוין משהלה ביים דישעל, נאָסעלע ביים פאַס. די פרויען און קינדער וועלן באַרג ארויף העלפן ביי די רעדער. מען שטופּט, מען שלעפּט אבי דאָס שטעטל באַזאָרגן מיט וואַסער. אזוי אין רעגן, שטורעם, קעלט און פראָסט, אוודאי און אוודאי אין די היצן. פאַר מזומן, צי אויף באָרג, דער עיקר נישט לאָזן א שטעטל מיט יידן אָן וואַסער...

(איבערדרוקט פון "דער יידישער זשורנאל", טאָראָנטאָ, 20.5.38).

זלמן ראָטמאַן

אונדזערע וואַסערטרעגערס און אנדערע געשטאַלטן

איך בין זיכער, אז די שארית-הפליטה פון ראַכיוו געדענקען גוט די וואַסערטרעגערס פון שטעטל, באַזונדערס די משפּחה'ס פון משה'לע און נאָסעלע מיט זייערע ווייבער. דאָס וואַסער האָט מען געפירט פון די ברונעמס וואָס הינטער דער שטאָט, נאָענט פון פּריצישן הויף. די דאָזיקע ברונעמס האָט מען אמאָל געגראָבן, טאַקע פאַר די באַדערפענישן פון הויף, זיינע סאַדזעוווקעס און פיש-באַסיינען, וועלכע מ'האָט אין דער ערשטער וועלט-מלחמה פאַרנאַכלעסיקט און פאַרשאָטן. ביז יענער מלחמה, זענען אין שטעטל אויך געווען צוויי ברונעמס אין מיטן מאַרק, וואָס האָבן באַדינט דאָס שטעטל און אויך אַלע פּויערים, וואָס זענען געקומען אויף די יאַרידים אָנצוטרינקען די פערד און אויך שטילן זייער אייגענעם דורשט. אויסער דעם, זענען

אין די פויערשע ווירטשאפטן אין שטעטל געווען ברונעמס כמעט אין יעדן הויז. אין אונדזער געסל, זענען אזעלכע ברונעמס געווען אויך אין הויף פון די יידישע הייזער. אָבער אין די אלע ערטער איז דאָס וואסער געווען געזאלצן. צום קאָכן און צו טיי האָט מען געמוזט ברענגען וואסער פון "אונטן", ד.ה. — פון די ברונעמס הינטערן שטעטל, ווייל דאָרט האָט זיך געפונען זיס וואסער.

און טאקע פון דעם "אונטן" הייבט זיך אָן די ערשטע און גרעסטע צרה פאר אונדזערע וואסערטרעגערס, ווייל דער גאנצער וועג פון שטעטל צו די ברונעמס, איז געווען בארג-ארונטער, דאקעגן פון די ברונעמס, האָבן זיי דעם וואָגן מיטן שווערן פאס וואסער געמוזט שלעפן בארג-ארויף. איז נישט קיין ווונדער, וואָס אלע זייערע יאָרן האָבן זיי געהאט טענות צום ריבונו של עולם, הלמאי דער וועג צום ברונעם איז בארג-אראָפּ, און פון ברונעם — בארג-ארויף... נאָר למען האמת, וואָלט אזעלכע גוטע, כשרע יידן ווי משהלע און נאָסעלע, קיינמאָל נישט איינגעפאַלן צו קומען מיט טענות צו גאָט, און בלויז זייער ביטערער מזל איז שולדיק אין אלעמען. וועט איר פרעגן: הלמאי האָבן זיי אליין געשלעפט דאָס פאס וואסער? זענען דען נישט געווען קיין פערד?

אָבער אויך דאָ האָט זיך ארייגעמישט דער שלעכטער גורל, ווייל וואָס פאר א פערדל זיי פלעגן קויפן, האָט עס אין א צייט ארום "אויסגעצויגן די קאָפּיטעס".

בכלל, זענען אין אלע זייערע צרות שולדיק געווען די... פערד. נאָך יעדן פאל פון זיין אוועקפגרן, האָבן זיך ארייגעמישט גוטע יידן, וואָס האָבן נישט געקענט צוקוקן דאָס מאטערן זיך פון די וואסערטרעגערס, און זיך געמיט ביי דער קהילה און אנדערע אינסטיטוציעס, צו העלפן זיי קויפן א פערד. אמאָל האָט מען זיך אפילו געוואָנדן אזש צו דער לאנדסמאנשאפט אין קאנאדע — און זיי האָבן געהאָלפן. אָבער די געשיכטע האָט זיך איבערגעחזרט: נאָך א געוויסער צייט, האָט דאָס פערד פארמאכט די אויגן אויף שטענדיק.

און נישט קיין ווונדער: די פירפיסיקע באשעפענישן וועלכן זיי פלעגן קויפן, זענען נישט געווען פון די שטארקסטע און געזונטסטע. אויך ביי די וואסערטרעגערס זענען די באדינגונגען פארן פערד נישט געווען פון די בעסטע. פאר די בידנע פאָר גראָשן וואָס זענען יעדן טאָג ארייגעפאלן (דער רוב באלעבאָסטעס האָבן געצאָלט פארן וואסער איינמאָל אין וואָך, פרייטיק), האָט מען נישט געוווסט וואָס קויפן פריער: ברויט פאר די קינדער, צי עסן פארן פערד. האָט מען געמאכט א פשרה, פון וועלכער קיינער איז נישט געוואָרן זאט: די עלטערן, צוזאמען מיט די קינדער, האָבן געליטן הונגער; אויך דאָס פערד איז געבליבן הונגעריק. נאָר בעת די מענטשן זענען געווען געוווינט צום הונגער, האָבן די פערד נישט געקענט זיך צוגעוווינען...

ביי משהלען איז, קיין עין-הרע, געווען א פולע שטוב קינדער, איינס קלענער פון צווייטן, בלויז מיידלעך, אויסער איין זון יאנקעלע, וועמען מען האָט אָפּגעגעבן צו לערנען שוסטעריי. די מיידלעך זענען געוואָרן דינסטן אין באלעבאטישע היימען און דאָרט שוין פארזעסן, נישט חתונה געהאט.

★

ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, איז אשר, באקאנט גיכער מיט זיין צונאָמען "דוידוי", געווען כמעט דער איינציקער טרעגער אין שטעטל, טראָץ זיין טיפן עלטער. פון וואנען דער נאמען "דוידוי" — האָט מען נישט געוווסט. וואָס ס'איז

יאָ געווען באַוווסט פון זיין עבר, אַז ער איז געווען אַ ניקאָלאַיעוווסקער סאָלדאַט, אַ קאַנטאָניסט, וואָס איז יונגערהייט געכאַפּט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי, לויט די געזעצן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן. ער האָט געדינט דעם צאַר גאַנצע 25 יאָר, דערנאָך באַפרייט געוואָרן און צוריק געקומען קיין ראַכיוו, ווו ער האָט חתונה געהאַט און דעם פאַרפאַלק זענען געבוירן געוואָרן קינדער. מפרנס געווען האָט ער זיך פון טרעגעריי. געוווינט האָט ער אין אַן אייגענער הייזקע אויפן וואַליק, אין דער געגנט פון די אומפּאַרמעגלעכע, וואָס האָבן פון זייערע אָרעמע אָפּשפּאָרונגען אויפגעבויט פאַר זיך הייזקעס אויפן שטאָטישן הפקר-פּלאַץ.

אָנגעטאָן איז אשר געווען אין זיין צעריסענעם, וואַטענעם קאַפּטאַן, וועלכן ער האָט נישט אויסגעטאָן זומער און ווינטער; אין אַלטע, צעריסענע הויזן, אַרומגעבונדענע מיט אַ שטריק. און אויף די פיס: מיט שטריקלעך פאַרבונדענע, צעריסענע אַלטע טשאַפּעס, וועלכע ער האָט אויך ניט געטוישט. נאָר אינטערעסאַנט: אין אָט דעם צושטאַנד און אין דעם הילוך, איז אשר תמיד געווען אַ צופרידענער, אַ לוסטיקער, זיך געוויצלט מיט די יידן וואָס ער האָט געטראָפן אין גאַס. ער האָט יעדן איינעם געקענט אין שטעטל, און אַלע האָבן אים געקענט. צופרידן פון יעדער אונטערגעקומענער טרעגעריי: אַ זאַק מעל, צי אַ שווערער קאַסטן, אָדער סתם אַ פּעקל. ער איז גרייט געווען אַלץ צו שלעפּן אויף זיינע אַלטע פּלייצעס — און נאָכן באַקומען באַצאָלט, אַ צופרידענער זיך נאָך וויצלען, דווקא אין פּויליש: "די זעלביקע הענט, די זעלביקע פּלייצעס — און צוואַנציק גראָשן אין קעשענע". גליקלעך איז ער געווען, ווען ס'האָט זיך געמאַכט אַ זאַק מעל אַוועקצוטראָגן פון סוחר צום בעקער. דער לעצטער פלעגט אים מכבד זיין מיט אַ שטיקל טרוקן, פאַרדאַרט ברויט, וואָס האָט נישט געפעלט אין דער בעקעריי, אַ טעפּל הייס וואַסער איינצוווייקן דאָס רעפטל, מיט צוואַנציק גראָשן אַלס צולאָג.

קיינער אין שטעטל האָט זיך נישט אינטערעסירט און נישט געוווסט, ווי אַזוי אשר לעבט מיט זיין משפחה אין שטוב. אויך ער האָט וועגן דעם נישט דערציילט, ווייל, ווי געזאָגט, ער איז תמיד געווען אַ צופרידענער, אַ פריילעכער, אין אַ גוטן הומאָר. אַ שאָד, וואָס כ'געדענק נישט אַ ביסל פון זיין גרויסן אוצר גלייכווערטלעך און וויצן.

צוריק קומענדיק אין שטעטל נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה, האָב איך באַמערקט, אַז אין אשרן איז פאָרגעקומען אַ גרויסע ענדערונג. אַלט אין יאָרן (איך האָב אים תמיד געדענקט אַלס זקן), איז ער אַרומגעגאַנגען אַן אָפּגעלאָזענער און געמאַכט דעם איינדרוק פון איינעם, וואָס איז שוין נישט ביי די פולע געדאַנקען. ער איז געקומען נאָר אין די הייזער, ווו ער האָט געוווסט אָדער געפילט, אַז ס'איז נאָך דאָ וואָס צו עסן און טאַקע געבעטן עפּעס צו נעמען אין מויל אַריין.

אַזוי האָט ער געלעבט ביז צום גירוש — און איז אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים צוזאַמען מיט דער גרופּע זקנים פון שטעטל.

זאָלן די ווערטער זיין אַן אָנדענק פאַר דעם טייערן, אַלטיטשקן ייד.

★

מיין טעטיקייט אויף פאַרשידענע ציוניסטישע געביטן, איז אויך געקומען צום אויסדרוק אין סטאַבילן אַנטיילנעמען אינעם אויסליידיקן די קרן-קיימת פּושקעס. מיר האָבן געהאַט אַן אָנווייזונג, אַז אין פאַל ווען אין אַ פּושקע איז דאָ ווינציקער פון אַ האַלבער זלאָטי, און די באַלעבאַטים ווילן נישט צוצאָלן ביז דער דאָזיקער סומע —

זאָלן מיר נישט נעמען דאָס געלט און נישט געבן קיין קבלה. נישט איינמאָל האָבן מיר געמוזט איינטענהן מיט די באלעבאטים, זיי זאָלן צוצאלן די פעלנדיקע גראָשנס, אָדער געבן די האלבע זלאָטי, אויב די פושקע איז ליידיק. אויב טענות האָבן נישט געהאָלפן, זענען מיר אוועק מיט ליידיקע הענט.

איינמאָל איז מיר אויסגעקומען אויסצוליידיקן די פושקעס אין וואַליק, דער אָרעמקייט-ראיאָן פון שטעטל. די וואסערטרעגערס האָבן געוווינט אין סוף פון דעם ראיאָן, אין א הילצערנער כאטע, וועלכע האָט זיך קוים געהאלטן אויף די פיס. דערפאר איז געווען גרויס מיין דערשטוינונג, וואס ביי די וואסערטרעגערס אין שטוב, ווו כ'האָב דאָרט געטראָפן בלויז משהלעס ווייב, א קליינע, פארדארטע יידענע, וואָס איז געווען פארנומען מיט צוגרייטן דעם שבת — איז די בלוי-ווייסע פושקע פול געווען מיט מטבעות. נאָכן איבערציילן, האָב איך דאָרט געפונען זעקס זלאָטיס. נאָך מיין פארוווּנדערונג אויף דער גרויסער סומע, האָט מיר די יידענע דערקלערט, אז עס פירט זיך ביי זיי אין שטוב, יעדן טאָג ווארפט מען אריין אין דער פושקע א מטבע, א גרעסערע אָדער קלענערע. פרייטיק, ווען די באלעבאָסטעס באצאָלן פאר דער גאנצער וואָך טראָגן וואסער — ווערט אריינגעוואָרפן א גרעסערע מטבע. איך האָב געפרוּווט איר אויפקלערן, אז זיי טוען זיך אפשר אן עוולה, וואָס מען עסט נישט אליין צו דער זעט און איבערן חודש שענקט מען אזא סומע געלט. האָט זי אויף דעם געענטפערט, אז די מצוה פון שפענדן פארן קרן-קיימת, איז גרעסער און וויכטיקער, ווי... עסן צו דער זעט.

פון דעמאָלט האָב איך נישט מוותר געווען אויפן דאָזיקן אָרעמען ראיאָן — און יעדעס מאָל בין איך געווען טיף גערירט פון דער סומע וואָס כ'האָב געפונען אין דער ק.ק.ל.-פושקע ביי די וואסערטרעגערס אין שטוב. איך מיין, אז ס'איז אוודאי געווען די גרעסטע סומע אין די ווייס-בלויע פושקעס, וואָס איז געזאמלט געווארן אין וועלכער ס'איז יידישער שטוב אין שטעטל.

זאָלן די שורות זיין א מצבה פאר די נשמות פון יענע טייערע יידן, די וואסערטרעגערס פון ראַכיוו, פון וועמען ס'איז נישט געבליבן קיין זכר פון זייער גרויסער משפחה...

ר' מענדעלע לייבעלעס (זאלצמאַן)

ר' מענדעלע איז געווען פון די געציילט, אמתדיקע תלמידי-חכמים אין שטעטל. נישט קיין אָרטיקער. לייבעלעס האָט מען אים גערופן אויפן נאָמען פון זיין שווער ר' לייבעלע מיכאלס, וועמענס טאָכטער רייזעלע איז געווען זיין ווייב. ר' לייבעלע האָט זיך גערעכנט פאר איינעם פון די גרעסטע יחסנים אין שטעטל — א יחסן און א גביר. צו אים און זיין משפחה האָט געהערט די גלאָז-הוטע, וועלכע האָט אמאָל עקזיסטירט נעבן שטעטל, נאָך וועלכער ס'איז געבליבן נאָר דער נאָמען "הוטא" — פון דאָרף ווו די פאבריק איז געשטאנען און די פויערים זענען דאָרט געווען די ארבעטער.

(כדאי צו באמערקן, אז די דאָזיקע הוטע איז געווען איינע פון די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין שטעטל און אין דער סביבה, וואָס זייערע אייגנטימערס אָדער ארענדארן-פארוואלטערס, זענען געווען יידן. צו דעם סאָרט אונטערנעמונגען האָבן געהערט די מאדזשארניע, וואָס דאָס דערבײַיאיקע דערפל האָט זיך אויך גערופן אויף איר נאָמען; די ברויעריי וואס האט עקזיסטירט ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה; די שטיינהאקעריי, אונטער דער עקספלואטאציע פון משה שטיינווארצל, וואָס זיין עשירות און התנהגות איז כמעט געוואָרן א לעגענדע אין שטעטל, ווי די ראָטשילדס ביי יידן. און אנדערע קלענערע און גרעסערע אונטערנעמונגען, אין אייגנטום אָדער אונטער דער אנפירונג פון יידן).

די אלע יידן, למדנים און יחסנים, האָבן געפירט פיינע און ברייטע הייזער, געווען נדבנים, געטאָן פיינע שידוכים פאר די זין און פאר זייערע טעכטער גענומען בחורים, ווויל-לערנערס פון יחסנישע משפחות, און אָנגעפירט מיט די כלל-ענינים פון שטעטל און פון דער קהילה.

ר' מענדעלע איז אָבער געווען א יוצא מן הכלל, נישט געמישט זיך אין כלל-ענינים. א יושב-בית, אָבער נישט פורש מן הציבור, נאָר — א בורח מן הכבוד. בנוגע ידיעות אין תורה, זענען זיכער געווען נישט פיל, וואָס האָבן געקענט און געוווסט בעסער פון אים. ער איז טאָג און נאכט געזעסן און געלערנט, אז אויף די עלטערע יאָרן האט ער כמעט אויפגעהערט צו זען. נישט ווילנדיק זיך אָפּרייסן פון לערנען, האָט ער געמוזט האלטן די אויגן איבער דער גמרא, צי איבער אַן אנדער ספר, און וועלכן ער האָט געלערנט. מען האָט געשמועסט, אז ער העלפט זיין ווייב רייזעלען פירן די באלעבאטישקייט, ספּעציעל אין קיך, ווייל זי, רייזעלע, זייענדיק פון א יחסנישע היים, האָט אפשר נישט געקענט, אָדער נישט געוואָלט קאָכן פאר איר גרויסער משפחה פון זיבן קינדער. פלעגט ר' מענדעלע העלפן קאָכן, נישט איבעררייסנדיק דאס לערנען, נאָר די גאנצע צייט ארייגעקוקט אין ספר און פון צייט צו צייט געוואָרפן א בליק צו די טעפּ.

בכלל איז ר' מענדעלע געווען אַן עניו, געזעסן מיט זיין תורה-לערנען אין שטוב און כמעט נישט געקומען צווישן מענטשן. א גאנצע וואָך אפילו נישט געדאוונט בציבור, נאָר אליין. בלויז שבת איז ער געגאנגען דאווענען אין קוזמירער שטיבל, ביי ר' לאָזער זיינוולס אין שטוב. פון מאָל-צו-מאָל פלעגט אריינקומען א שכנה פרעגן ר' מענדעלען א שאלה, אבער ער האָט זיך פרינציפּיעל אָפּגעזאָגט, געשיקט די שכנה צום רב, וואָס ווייסט בעסער פון אים. נאָך האָט ר' מענדעלע געטענה'ט, אז ער איז קורצזיכטיק — און אנדערע תירוצים. בלויז אין זעלטענע פאלן, אויב דער עניין איז געווען א לייכטער, פלעגט ער זאגן זיין דעה. אָבער דאָס בלויז אין פאַל, ווען די שכנה איז געווען אַן עלטערע פרוי, א שוואכע, אָדער א מטופלת מיט קליינע קינדער, וואָס ער האָט זי נישט געוואָלט שיקן צום רב, אין צווייטן עק שטעטל.

ר' מענדעלע איז געוואָרן אַן אלמן א סך צייט פאר דער צווייטער וועלט-מלחמה. אין די מלחמה-יאָרן האָט אים קיינער ניט געטשעפּעט. דער יודענראַט האָט זיך גערעכנט מיט זיין עלטער, אויך דאָס שטעטל יידן האָט אים געשעצט. צו קיין שום עפנטלעכן אַמט, אין דער קהילה אָדער ערגעץ אנדערש, איז ער נישט געקומען אין באטראכט, ווייל מ'האָט געוווסט זיין באציונג צו דער קהילה. זיין זון איטשע מאיר, הגם אַן אפיקורס, האָט זיין פאָטער אָפּגעגעבן א סך כבוד. אין דער מלחמה האָט ער אים ארויסגעוויזן א ספּעציעלע אכטונג, כמעט טאָג-טעגלעך, ביי אלע וועטערן און באדינגונגען, געגאנגען אים באזוכן און שמועסן אויף אלע מעגלעכע טעמעס. ער האָט זיך שטארק גערעכנט מיטן טאטנס מיינונג — נישט נאָר אין תורה-ענינים, נאָר אויך אין פראגן פון אלגעמיינער פּאָליטיק.

נישט איינמאָל. שמועסנדיק מיט אונדז וועגן וועלט-זאכן, וועלכע האָבן בכלל נישט געהאט קיין שייכות מיט תורה און מצוות, פלעגט איטשע-מאיר א זאָג טאָן: "מיין טאטע האלט וועגן דער פראגע אזוי און אזוי". ס'איז געווען קענטיק, אז דעם פאָטערס מיינונג איז ביי אים אָנגענומען און קאָמפּעטענט. מיר, וויסנדיק אז ר' מענדעלע לייענט נישט קיין צייטונג און האָט אויך נישט ארום זיך א קרייז מענטשן מיט וועמען ער קען שמועסן וועגן פארשידענע ענינים, פלעגן שטוינען: פונוואנען נעמט זיך צום דאָזיקן זקן אזא ידיעה אין א געוויסער פראגע, וואָס דערמעגלעכט אים צו קומען צו אזא אָריגינעלער מיינונג און טיפער פארשטענדעניש!

נפטר געוואָרן איז ר' מענדעלע עטלעכע חדשים פארן היטלעריסטישן גירוש פון די ראַכיוווער יידן. איטשע-מאיר, קומענדיק פון פאָטערס לוויה, האָט געזאָגט: "ווייזט אויס, אז דער טאטע איז געווען א גרויסער צדיק, וואָס האָט זוכה געווען צו קומען צו קבר-ישראל". זכותו יגן עלינו!

ר' נחמן פאָגעל דער סגי-נהור

אלע זכרונות מיינע וועגן ר' נחמן פאָגעל זענען פארבונדן מיט דער דאָזיקער געשטאלט ווי פון אַן אלטן ייד. געוווינט האָט ער אין זיין אייגן הויז, צוזאמען מיטן זון יאָסל, נאָר אין א קליין אלקערל, מיט א באזונדערן ארייננגאנג פון מארק, פונעם שמאָלן דורכגאנג צום רב. תמיד איז ער געזעסן אין בית-המדרש, אויף זיין שטענדיקן אָרט — אויף דער באנק הינטערן עמוד. אָדער ער האָט געדאוונט, אָדער געזאָגט תהילים, צי ארייגעקוקט אין א ספר. איך געדענק אים אלע יאָרן ווי אַן אלמן. ווען זיין פרוי איז געשטאָרבן — איז ווייט פון מיין זכרון. ער איז אָבער שטענדיק געווען ריין אָנגעטאָן און די ווייסע באָרד — שיין פארקעמט.

אין מיין זכרון איז באזונדערס איינגעקריצט זיין אייגנארטיק ארויסברענגען דעם "ברוך הוא וברוך שמו, אמן!" מיר קינדער, אז מ'איז צוגעקומען צו די ברכות ביים דאווענען "פון פאַרנט", פלעגן מיר צוגיין צו ר' נחמנען און פאר אים, אויפן הויכן קול, ארויסזאָגן די ברכות, אויף וועלכע ער פלעגט מיט גרויס כוונה ענטפערן זיין כאראקטעריסטיש "ברוך הוא" און "אמן". זעלטן ווען עס זענען וועגן דעם צו אים צוגעגאנגען די עלטערע מתפללים. אָבער מיר, דאָס קליינוואָרג, האָבן אָפּגעהיטן דעם מינהג ביז זיין פטירה. אפילו שפּעטער, ווען ר' נחמן איז געוואָרן א "סגי-נהור", האָבן מיר זיך געפירט לויטן אלטן מינהג, כדי אים מזכה צו זיין מיט דער מצווה...

יהי זכרו ברוך!

דניאל פרייבערג

מיינע צוויי מלמדים

מיין ערשטער מלמד איז געווען דער דרדקי-מלמד ר' איטשעלע. א הויכער, א דארער, מיט א טונקעלער באָרד, נישט קיין צו בייזער. דאָס לערנען ביי אים איז גראָד געווען אנגענעם, נאָר פון צייט צו צייט, אז א טייל קינדער האָבן אים דערצערנט, האָט ער א צי געגעבן ביים אויער, אָדער א קניפ געטאָן אין בעקל, אמאָל אויך דערלאנגט א פעטשל אָדער זיך צעשריען אויפן הויכן קול. אמיינסטן האָבן דערפון געליטן די קינדער וואָס זענען געזעסן נאָענט צום רבין. ער האָט שטארק געוואָלט, אז חברה קליינוואַרג זאָל זיך אויסלערנען די קליינע אותיות... און הלוואי וואָלטן מיר אים געווען געפאָלגט.

איטשעלעס חדר איז באשטאנען פון איין גרויסער שטוב, מיט צוויי ברייטע פענצטער דערפאר איז דאָרט געווען ליכטיק. אין דעם זעלבן צימער ווו מיר האָבן געלערנט, האָט די רביצין געקאָכט אויף דער קיך אין דעם צימער זענען אויך געשטאנען צוויי בעטן פארן מלמד מיט זיין ווייב און פאר זייער 10-יאָריקער טאָכטער.

ביי ר' איטשעלען האָבן מיר געלערנט עברי און סידור. נאָך א 2 יאָר, האָט דער טאַטע מיך אָנגעדונגען צו ר' מאיר צוקער, וואָס האָט געהאט זיין חדר אין א חסידים-שטיבל נעבן בית-המדרש. אזעלכע חסידים-שטיבלעך זענען געווען עטלעכע אין שטעטל. דאָרט האָט מען אי געלערנט, אי געדאוונט. ביי ר' מאירן אין חדר זענען געווען פיל מערער קינדער ווי ביי ר' איטשעלען. ר' מאיר איז געווען א גוטער לערנער, נאָר א בייזער ייד, א פעטלעכער, מיט א רויטער באָרד. פון ר' מאירס לערע, האָב איך נישט געגאָסן קיין לאנגע צייט. דעם ערשטן האלבן טאָג האָב איך באזוכט די פוילישע ("פאָווישעכנע") שול און דעם צווייטן האלבן טאָג געלערנט ביי ר' מאירן. יעדן אין דער פרי, גייענדיק אין שול, פלעג איך זיך אָפשטעלן ביים שניידער-ווארשטאט פון אברהמעלע גאָדס און קוקן ווי מען נייט. נישט איינמאָל האָט דער שניידער מיך אריינגערופן און געגעבן אָנצונייען א קנעפל, אָדער טאָן אנדערע קלייניקייטן. דאָס פאָך איז מיר געפעלן געוואָרן און א געוויסן טאָג האָב איך באשלאָסן, מיט דער הסכמה פון די עלטערן, פארשטייט זיך: אויס שול, אויס חדר איך ווער א שניידער'...

יוסף גערשווין (געשווינדערמאַן)

דער אָפגענארטער דאָרפס-ייד

יום-כיפור איז ביי אונדז אין הויז געווען א מנין. ווי דער שטייגער, פאר מוסף, איז דער עולם מתפללים ארויס אין גאס אין די טליתים. מען גיט א קוק - עס קומט צו פאָרן א דאָרפסמאַן. אויפן וואָגן - עופות פאר כפרות. ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, האָט מען אים אָפגענארט. ער האָט געוווינט אין דזערשקאָוויץ (ווי מען פאָרט קיין גאָזשדזיראַדאָוו). זיין שוועסטער לאה האָט געוווינט לעבן רב. אז מ'האָט דערזען א ייד פאָרט אין יום כיפור, איז געוואָרן א טומל. באלד האָט אים דער רב גערופן צו זיך, און זאָגט אים אָן חכמות:

פאר דעם וואָס די ביסט געפאָרן אין יום כיפור, קומט דיר לויטן דין כרות.

קאָרעס, רופט זיך אָן דער דאָרפסמאַן, קאָרעס וועל איך ברענגען א גאנצן קויש... (ער האָט געמיינט קאָרעסלעך, קליינע פישלעך).

האָט דער רב אים געזאָגט: איצט זע איך, אז מען טאָר דיך נישט באשטראָפן. דו וועסט געבן געלט.

ער האָט מסכים געווען צו געבן געלט פאר קהל. שפעטער האָט זיך ארויסגעוויזן, אז א קראָשניקער ייד וואָס איז דורכגעפאָרן זיין דאָרף, האָט אים געזאָגט, אז יום-כיפור קומט אויס מיט א טאָג שפעטער, כדי מיט אים מאכן א שפאָס...

י. מעקלער

יאָסעלע פערעלעס און דער צעיושעטער גוי

א דאָנערשטיק פארנאכט אין שטעטל. זומער. דער וועכנטלעכער יאריד-טאָג האָט זיך נאָר וואָס פארענדיקט. א גרויסער טייל פויערים זענען זיך שוין פונאנדערגעפאָרן, די אָרטיקע סוחרים פארפאקן זייערע סחורות, דאָ און דאָרט שטייען נאָך וועגענער, וואָס זייערע אייגנטימערס זענען פארנומען ביים איינקויפן, אָדער זיצן אין שענק ביי א טרינק בראָנפן.

מיט אמאָל דערהערט זיך א רעוואָלווער-שאָס. צוויי שותפים האָבן זיך צעקריגט ביים אויסחשבונען דעם פדיון פון טאָג. אויפן מארק ווערט א בהלה, עס דערהערן זיך געשרייען "מען שיסט! מען שיסט!" איינע פון די קוילן האָט געטראָפן אין א פערד וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון געשפאַן און ווילד געלאָזט לויפן איבערן שטעטל. דער מארק איז שנעל געוואָרן אָפּגעליידיקט, נאָר עס זענען געבליבן ליגן אייניקע פארוואונדעטע: מאָטל און זיינוול וואגמאן, טעמאלע שלמה סופר׳ס און דער קריסט אדאם קוויעטשינסקי. דער לעצטער האָט געהאט א ברודער יאשעק, אָדער ווי אַלע האָבן אים גערופן: יאשעקל. א געזונטער, הויכער פאָלאק, 28 יאָר אלט, שלאנק ווי א טיגער און בלוטדורשטיק ווי א לייב. זיין בארוף איז געווען חזירים-קוילער. אז ער האָט פאַרגעשלאָגן א פויער דעם פרייז פאר א חזיר, וועלכן ער האָט געוואָלט קויפן, האָט יענער בלית ברירה געמוזט מסכים זיין, אנדערש האָט אים יאשעקל אָנגעבראָכן די ביינער...

אָט איז יאשעקלען באוווסט געוואָרן, אז זיין ברודער ליגט אויפן מארק א פארוואונדעטער און אין אים האָבן זיך צעשפילט אלע בייזע בלוטן. נישט פרעגנדיק ווער, פארוואָס און צו וועמען מען האָט געשאָסן, איז עס פאר אים געווען א געלעגנהייט אויסצולאָזן דעם כעס צו די... יידן. ער האָט געשלאָגן יעדן אָנגעטראָפענעם ייד אין שטעטל, געהאקט שויבן פון יידישע וווינונגען און געשעפטן. איבערגעשראָקענע יידישע פרויען האָבן געלאָזן אויף הפקר זייער ביסל סחורה און שנעל זיך באהאלטן אין שטוב, הינטער פארקלאפטע לאָדנס. א שטעטל יידן האָט זיך געלאָזט טעראָריזירן פון א צעיושעטן כוליגאן.

די ידיעה וועגן דעם וואָס עס קומט פאָר אויפן מארק, האָט זיך דערטראָגן צו יאָסעלע פערעלעס, א ייד איבער די פופציק .זיין בערדל איז אויף א סך ערטער געווען דורכגעפלאָכטן מיט זילבערנע פעדים. א קורץ געוויקסיק, ברייט-ביינערדיק יידל, מיט עטוואָס געבויגענע פיס, א סברה — אן איבערבלייבעניש פון דער "ענגלישער קרענק". אָבער תמיד א געזונטער און פעסטער. איצט באשליסט ער צו גיין אויפן מארק און בארואיקן יאשעקלען אָבער מיין מומע חנה רייזל, זיין פרוי, אמפערט זיך מיט אים ביי דער טיר, זי לאָזט אים נישט גיין יאָסעלע גיט אָבער נישט נאָך. מיטן כאלאטל אין האנט, וועלכן ער טוט שוין אָן אויפן וועג, לאָזט ער זיך אנטקעגן דעם צעווילדעטן גוי, אין דער ריכטונג ווו זיין טאָכטער דינה האָט געהאט א געשעפט אין אברהמלע יעקבס הויז, נישט ווייט פון מיין זיידן נחמיה, ווו מיר האָבן געוווינט. דורכן פענצטער זע איך, ווי יאשעק קומט אנטקעגן יאָסעלען. געמיינט האָב איך, אז יאָסעלע וועט זיך אָפּשטעלן, אָדער די פאָלעס פון זיין כאלאטל וועלן זיך פארוואנדלען אין פליגל און ווי א פויגל אים אוועקטראָגן ווייט-ווייט פון דער געפאר. דער פאָלאק, דערזעענדיק פון דער ווייטנס א ייד מיט א בערדל, אָנגעטאָן אין א כאלאטל, האָט צוגעאיילט זיינע טריט, מיינענדיק אוודאי, אז יאָסעלע וועט נעמען לייפן אין א פארקערטער ריכטונג... דער ייד איז אָבער גאנץ רואיק אנטקעגן געגאנגען דעם קריסט — און איך האָב פאר גרויס מורא פארמאכט די אויגן... ווען כ׳האָב זיי מיט א 2 מינוט שפעטער געעפנט, האָב איך געזען ליגן יאשעקן אויף דער ערד — א צעשלאָגענער, א פארבלוטיקטער. ער האָט געמאכט פארצווייפלטע פרווון זיך אויפצושטעלן און דערביי גערעוועט ווי א חזיר, אָבער יאָסעלע האָט אים מיט איין פוס צוגעהאלטן א ליגנדיקן און נישט געלאָזט זיך אויפהייבן.

פלוצום באוויין זיך אויף דער "ארענע" דריי נייע געשטאלטן: די שטעטלדיקע פּאָליציאנטן, וואָס האָבן אוודאי נישט געמאכט זיך וויסן, ווען מ׳האָט געשלאָגן יידן און יידיש פארמעגן איז געוואָרן צעשטערט. איצט, אז יאשעק ליגט א באזיגטער אויף דער ערד, דערצו נאָך פון עפעס א ייד מיט א באָרד און כאלאטל, זענען די געזעץ-היטערס דערשינען מיט זייער גאנצער אויטאָריטעט און כוח און... ארעסטירט יאָסעלע פערעלעס. פארשטייט זיך, אז נאָך א קורצער צייט האָט מען אים באפרייט.

*

יאָסעלע האָט געהאט א ביר-שענק, וועלכע ער האָט געפירט א גאנצע וואָך. אויסער דעם האָט ער אויך געהאנדלט מיט אייער. יעדן דאָנערשטיק, אין די יאריד-טעג, האָט ער פון באגינען אָנגעהויבן קויפן ביי די פויערים די אייער, וועלכע זיי האָבן געברענגט אין שטעטל. ביי זיין שטוב האָט ער געהאט א קאמער און דאָרט געלאָזט שטיין די קוישן מיט די אייער, וועלכע ער האָט גענומען פאקן ערשט פרייטיק אין גרויסע קאסטנס. ער איז געווען א ספעציאליסט און אויסלייגן און אזוי אויסבעטן די אייער אין די קאסטנס, זיי זאָלן נישט צעבראָכן ווערן אויף דעם ווייטן וועג וועלכן זיי האָבן באדארפט אדורכמאכן אויפן סטאטעק מיט דער ווייסל קיין ווארשע. דאקעגן מאָנטיק אָדער דינסטיק פלעגן קומען די וועגענער מיט פעסער ביר פון דער קלוטשקאָוויצער ברויעריי און יאָסעלע האָט זיי באדארפט אליין אראָפּנעמען פון וואָגן און זיי אריינקאָלערן אין קעלער.אזוי איז ער געווען באשעפטיקט א גאנצע וואָך. טאקע שווער געארבעט, אָבער געהאט פרנסה בריווח.

אין די שבתים און יום-טובים האָט יאָסעלע געדאוונט אין בית המדרש. א טלית האָט ער געהאט מיט א גרויסע, זילבערנע עטרה. זיין פארגעניגן איז געווען מכבד צו זיין די מתפללים מיט א שמעק טאבאק פון זיין פושקע. אויך מיר, קינדער, פלעגן זיך שטופן צו זיין טאבאק-פושקע — און ער האָט מיט א

באזונדערער הנאה צוגעקלאפּט די פּושקע און דאָרט פּאַרכאַפּט אונדזערע פינגער און דערביי געשמייכלט א צופרידענער.

יאָסעלע פּערעלעס איז געווען א טאַטע פון זיבן קינדער – דריי זין און פיר טעכטער. נאָר אז ער וועט וואגן זיך קעגנשטעלן, און אויך באַזיגן דעם אנטיסעמיטישן יאַשעקל — האָט זיך קיינער ניט פאָרגעשטעלט. וועגן דער געשעעניש האָט מען א לאַנגע צייט גערעדט אין שטעטל.

ישעיה פישמאַן

מענטשן און געשעענישן

דער פּריזיוו

ווי נאָר ס'האָט זיך אָנגערוקט די צייט פון פּריזיוו, אזוי האָט אין שטעטל זיך גענומען רודערן. דער עיקר האָט מען געציטערט פאַר דער לעצטער נאַכט פון פּריזיוו. אלע אָן אויסנאַם יונגעלייט האָבן נאָך מנחה-מעריב זיך באַדאַרפט שטעלן פאַר דער "קאָמיסיע" פון "שטאַרקע" חברהלייט, ווו מ'האָט באַהאַנדלט די פראגע פון א לייטישער, פעטער סעודה... צו דעם צוועק זענען דעלעגירט געוואָרן דרייסטע יונגען מיט ברייטע פּלייצעס און שפּיזיקע אויגן וואָס זענען מסוגל אָנצוואַרפן א פּחד אויף יענע בעלי-הבתים אין שטעטל, וואָס וועלן וואַגן אָפּצוזאָגן צו געבן דאָס וואָס מען פאַרלאַנגט פון זיי צו דער סעודה. אָך-און וויי איז געווען צו אזא ייד. א גאַנצע נאַכט האָט מען מיט שטיינער באָמבאַרדירט זיין טיר און לאָדנס. די וואָס האָבן בכלל נישט געוואָלט אפילו אויסהערן די "באַשטעלונג" — האָט מען אונטערגעשטעלט די מיטה הינטער זיין טיר, צי אוועק גענומען די טרעפּ פון אריינגאַנג אין הויז און זיי אוועקגעטראָגן העט-ווייט...

אזוי, צום ביישפּיל, האָט מענדל שוויטשעכאָווער זיך אָפּגעזאָגט צו געבן הערינג און זויערע אוגערקעס פאַר דער סעודה פון די פּריזיוווניקעס. ווען ער איז גאַנץ פרי אוועק ברענגען א ביסל קאַשע פאַר זיין געוועלבל, האָט ער אַנטדעקט, אז פונעם קעמערל מיט סחורה איז גאָרנישט געבליבן. דאַקעגן יהושע שפּיגעלשטיין האָט זיך נישט געדונגען און געשיקט בראָנפן מיט א געבראָטענער קאַטשקע, און רחלע יענטעס די בעקערין האָט געליפערט ווייס ברויט באַשיט מיט קימל און בייגל. נאָר חיים-יצחק איטשע נחמנס האָט געהאַט א חזקה צו ברענגען אליין א פּעסעלע ביר, כדי חברה זאָלן שווינען דאָס בית-המדרש.

אז מ'איז פאַרטיק געוואָרן מיט דער סעודה, האָט מען זיך א נעם געטאָן צו שפּילערייען און פאַרוויילונגען. די מער דרייסטע האָבן געשפּילט אין "דופּניק" -- און יעדער פּאַטש פון זייערס א שווערער האַנט, האָט אָפּגעקלונגען ווי-ווייט. די מער באַוווסטזיניקע האָבן געזונגען פאָלקסלידער. די פרומע בחורים האָבן זיך צוגעזעצט אין א ווינקל, צי ביים אויוון, זיך געשאָקלט און אונטערגעברומט א גמרא-ניגון, כדי נישט איינצושלאָפן.

יידישע מאַמעס אין שטעטל האָבן שטאַרק איבערגעלעבט, הלמאַי זייערע זין וועלן דאַרפן גיין דינען אין פּוילישן מיליטער, ווו עס הערשט א ווילדער אנטיסעמיטיזם און די אָפיצירן זענען אָנגעזאָפּט מיט יידן-שנאה און באַציען זיך מיט ביטול און חוזק צו די יידישע זעלנערס, באַזונדערס צו די פרומע, וואָס איז געווען די עיקרדיקסטע סיבה פאַר יידישע בחורים זיך אַרויסצודרייען פון מיליטער-דינסט.

ניכעלע, שאול קצבס ווייב, האָט זיך גאָר שטארק איבערגענומען מיט דעם, וואָס איר בן-יחיד בן-ציון (מיר וועלן אים ווייטער רופן: בענצאלע) דארף "שטיין צו די זעלנער". אין אירע אויגן איז בענצאלע נישט געווען גלייך מיט אלע, נאָר א באזונדערס איידעלער, א ווילעלערנער, ממש א גאון, וואָס טיילט זיך אויס פון אלע אנדערע אין זיין עלטער. ווי אזוי וועט ער איבערטראָגן די אלע צרות און שלעק אין מיליטער, דערצו נאָך — ביי די "האלערטשיקעס"? דעריבער האָט ניכעלע וועלטן איינגעלייגט, קברים געריסן, אז איר אָפגעהיטענער זון זאָל ווערן אויסגעלייזט פון רשע'ס הענט.

אוודאי, ווען ניכעלעס עלטערן, גרויסע בעלי-יחסנים, וואָלטן נישט פאראָרעמט געוואָרן, איז זי נישט היינט שאול קצבס ווייב און וואָלט נישט באדארפט שטיין גאנצע טעג אין יאטקע צו פארקויפן פלייש, וואָס נישט איינמאָל "פאלט איר דאָס בלוט פאר די פיס". אויב איר מאן, דער בעל-כעסן, ראָט געקאָנט הויך ארייננזאָגן גראָבקייטן די ווייבער, ווען זיי האָבן צופיל געטאפט דאָס פלייש, אָדער זיך געדונגען איבערן פרייז — איז זי, ניכעלע, געווען דער היפוך פון אים. ווי נאָר זי האָט דערהערט א קללה פון מאנס מויל, האָט זי עטלעכע מאָל אויסגעשפיגן: טפו, טפו, טפו! — און מיט א בלאָז פאריאָגט די קללות אויף אלע וויסטע מדבריות.

ניכעלע איז קיינמאָל נישט געווען קיין איינרייסערין. פארקערט, אלץ צוגענומען באהבה. זי האָט אלץ געטאָן, אז איר אויסגעצאפלטן "קדיש" זאָל גאָרנישט פעלן. זי האָפט און גלויבט, אז פון איר זון וואָס לערנט יום ולילה, וועט בלי נדר אויסוואקסן אן עילוי. בענצאלע איז א לערנער אין בית-המדרש. אויב אים זענען ווען באפאלן שלעכטע רעיונות, האָט ער זיך געגעבן א צי אויס אויף דער הארטער באנק צו פארטרייבן די זינדיקע מחשבות, ווייל — מחשבה כמעשה...

בענצאלע האָט געהאט א הייזעריק קול און דאר איז ער געווען ווי א גאָנער. דער קאָלנער פון קלענסטן העמד האָט אָפגעשטארט פונעם אויסגעצויגענעם האלדז. פון די פעטע מעגאלעך מיט וועלכע די מאמע האָט אים כסדר געשטאָפט, האָט ער זיך אָפט צורעכט געמאכט דעם מאָגן — און דערפאר געטראָגן מיט זיך אין די קעשענעס אשר-יצרלעך.

אז ס'איז געקומען די צייט פון בענצאלעס מאָביליזירן זיך אין דער פוילישער ארמיי און שטעלן זיך פאר דער פריזיוו-קאָמיסיע, איז די מאמע מיט אים אוועק צו לאָזער זיינוולס, כדי נעמען א פאכמענישע עצה, ווי אזוי נישט ווערן אָנגענומען אין דער ארמיי, אָבער אויך נישט צו פיל זיך פייניקן, צערן, אָדער, חלילה, בלייבן א בעל-מום אויפן גאנצן לעבן נאָר טאָמער איז כדאי א פשוטע קילע? ניכעלע ווייזט אים איר בענצאלען און זאָגט:

— לאָזער לעבן, גיט נאָר א קוק אויף דער פאָרציע, דאָס וועט דאָך אים אראָפציען טיף אין דער ערד אריין — ער איז דאָך ביי מיר אן אָפגעציטערט קינד.

— אויב אזוי — זאָגט לאָזער, — אז ער וויל זיין א ייד ביי זיך אין דער היים און נישט אָנקוקן די אנטיסעמיטישע פנימער, מוז מען אים א ביסל אָפצערן.

דינסטיק איז א מזלדיקער טאָג — און ביי בענצאלען האָט זיך אָנגעהויבן זיין זעקסוואָכיקער גהינום די שלאָפבאנק, דאָס שטענדיק בעט זיינס, איז פארמאכט געוואָרן אויף אנדערהאלבן חדשים. פון איצט אָן וועט ער שלאָפן אין אָנטאָן אויף

דעם הארטן דעק-ברעט, אָן א קישן אונטערן קאָפּ, נאָר עטלעכע שעה אין דער נאכט. פארטאָג האָט ער זיך נישט געקאָנט אויסגלייכן. אָפּרוען זיך — טאָר מען אוודאי נישט. די מאמע האָט גאנץ באגינען אים געשיקט אויף א מארשרוט פון עטלעכע וויאָרסט הינטערן שטעטל. ווי נאָר ער איז צוגעקומען צום ערשטן בוים, האָט ער זיך אויסגעקראצט און אויסגעריבן די פּלייצע, ווייל אז מען טוישט נישט די וועש — איז קלאָר אז עס נעמט בייסן... אויף ווארעמס האָט אים ניכעלע צוגעגרייט א שיסעלע אָפּגעקאָכטע, נאָר קאלטע רייז, באשאָטן פון אויבן מיט עפּל-שאָלעכץ. בעת זיינע ביינאכטיקע שפּאצירן, האָט זי נישט געוואָלט אים לאָזן אליין, נאָר זיך איינגעהילט אין א פאטשיילע און מיט אים מיטגעגאנגען. אומקערנדיק זיך אין שטוב, האָט ער פון מידקייט און שוואכקייט געוואָלט א ווילע זיך אוועקלייגן אויפן הארטן געלעגער, אָבער ניכעלע האָט אים פארשטעלט דעם וועג:

— חס וחלילה, דווקא איצט, נאָכן שפּאציר זיך אָפּרוען, הייסט האָבן אַ הנאה, א תענוג, און דאָס איז ערגער ווי סם המוות.

אויף בענצאלעס פּנים באווייזן זיך טראָפּנס שווייס. אין קאָפּ נעמט שווינדלען, אָט פאלט ער אין חלשות. אָבער ניכעלע רוקט אים שנעל אונטער פארן נאָז א פלעשעלע מיט אמאָניאק — און אונדזער יונגערמאן קומט ווידער צו זיך.

א טאָג פאר דעם פּריזיוו, ווי נאָר ס'האָט גענומען שאריען אויפן האָריזאָנט, איז ניכעלע אוועק אויפן בית הקברות, גלייך אריין אין אהל פון אלטן רב זכרונו לברכה. זי האָט אריינגעשטעקט אין דער ערד עטלעכע הייפטלעך קנאָבל, דערנאָך זיך אויסגעצויגן אויף דער גאנצער לענג און מיט א יאָמערלעך געוויין אָנגעהויבן שרייען-בעטן:

— הייליקער רבי! איך, ניכעלע, די טאָכטער פון ר' פּרץ זשילקעווקער און אייניקל פון מורא-הוראה ר' מענדל זילבער און אן אוראייניקל פון גרויסן בעל-צדקה ר' יחיאל קרעמער, בין געקומען צו אייך מיט א בקשה, איר זאָלט ראטעווען מיין זון פון א גרויסער געפאר. די גאנצע שטאָט ווייסט, אז איר, רבי, זייט געווען א גרויסער בעל-מופת, בפרט איצט, אז איר טרעפט זיך מיט אונדזערע הייליקע אבות, טאָ באווייזט טאקע דעם נס, אז מיין טייער קינד זאָל ניצול ווערן פון גוי'ישע הענט...

פון דאָרט איז ניכעלע אוועק אויפן נייעם בית-עולם צו איר מאמען עליה השלום. אז זי האָט אריינגערעדט אין קבר, האָט זיך אויסגעדאכט, גלייך צווי לעבעדיקע מענטשן זעצן פאָר צווישן זיך א פון פריער אָנגעהויבענעם געשפּרעך:

— הא, מאמע, וואָס זאָגסטו? יאָ, יאָ, ער היט אָפּ די יידישע מינהגים, לערנט תורה און טוט נישט קיין עבירות. הייליקע, טייערע מאמע! זאָלסט זיך מיען פאר אונדזער באשיינונג. שוין מאָרגן, מאמע קרוין, דארף ער זיין אין זייערע הענט. זע מאמעניו ער זאָל נישט פארשעמט ווערן, לויף ווו דו קאָנסט, פּראל אויף שערי-רחמים און באקום זיך אריין דאָרט ווו מען דארף. קוק נישט אויף דעם וואָס דיר וועט צוגיין שווער. אויב מען וועט דיך ארויסווארפן פון איין טיר, זאָלסטו אריין דורך דער צווייטער טיר. דערבארעם זיך, מאמעניו קרוין — און אייל זיך צו. די צייט איז קורץ און אויב דיר אליין איז שווער, נעם צו הילף בענצאלעס מלמד, חיים קאפּטאן מיט דער לולקע, ער קאָן דאָרט א סך אויפטאָן. זאָגסט מיר צו, מאמע? יאָ? איז אמן ואמן!...

ניכעלע האָט מורא צו לאָזן בענצאַלען אַליין פאָרן צו דער קאָמיסיע אַזאַ ווייטן מהלך. אויפן וועג קאָנען די רעקרוטן אים אָפּטאָן אַן עוולה. האָט זי געדונגען אַ פערד-און-וועגעלע און איז נאָכגעפאָרן אַ 30 וויאָרסט, ביז קראַשניק. נאָר ביז די קאָמיסיע וועט זיך אָנהייבן, איז ניכעלע דערווייל אַרויס אין גאַס עפּעס זיך דערוויסן. מען טאָר נישט זיצן מיט פאַרלייגטע הענט. בפרט, אַז ס'איז פּיקוח נפש. ווי נאָר זי טרעפט דעם ערשטן ייד, דערציילט זי אים גלייך די גאַנצע מעשה וועגן איר בן-יחיד און גיט אָנצוגעהערן, אַז זי וואָלט זיך געלאָזט עפּעס קאָסטן, אַבי אים אַרויסרייסן פון די מלאכי-חבלה. דער ייד ענטפערט איר, עס לאָזט זיך גאָרנישט אויפטאָן, בפרט אַז נעכטן איז ממש געווען אַ "שחיטה" אויף דער קאָמיסיע: מען האָט גענומען קאַליקעס, טויבע, טובערקולאָזניקעס און אַנדערע בעלי-מום. מ'האָט זיי אַלע געכשרט. אַפילו קיין כאַבאַר האָט נישט געהאָלפן, ספּעציעל האָבן זיי זיך פאַרלייגט אויפן ביסל יידן. אַפילו צוויי הינקעדיקע און איינעם מיט געשוואָלענע פינגער האָט מען צוגענומען אין 24סטן קאַוואַלעריע-פּאָלק, צו רייטן אויף פערד...

אַז ניכעלע האָט דערהערט אַזעלכע רייד, איז איר נישט גוט געוואָרן. איר בענצאַלע אין קאַוואַלעריע — ווײ איז מיר, אַז ער דערזעט ווי אַ פערד טוט אַ גענעץ, מאַכט ער אַ ויברח, טאָ וואָס איז זיך נאָך פאַרצושטעלן, אַז ער וועט דאַרפן רייטן אויף אַ פערד, אַז אַליין איז ער הויט-און-ביין.

פאַרן הויז וווּ עס אַמטירט די פּאָבאָר-קאָמיסיע, דרייען זיך אַרום פאַרשידענע לצים, וואָס האָבן דערנאָך צו דערציילן אַ גאַנץ יאָר פאַרשידענע מעשיות פון די פּריזיוויניקעס. צו איינעם פון זיי איז גראָד ניכעלע צוגעגאַנגען זיך אַראָפּריידן פון האַרץ און אויך פרעגן אַן עצה. דער לץ מאַכט אַן ערנסטע מינע, קנייטשט דעם שטערן מעשה זאַכקענער און עצהט איר אָנזאָגן דעם זון, אַז בעת דער אונטערזוכונג פון די דאָקטורים, אַז איינער פון זיי וועט אַריינקוקן אין בענצאַלעס אויגן, זאָל ער למען השם הויך אויסשרייען: "קוקוריקו" — און נאָר דאָס וועט אים העלפן.

ניכעלע האָט באַלד אויפגעזוכט דעם סאָלטיס מיקאָליי, אים אַריינגערוקט אין האַנט אַ "מתנה" — אַ פלאַש בראָנפן און מיט אים באַפוילן צו בענצאַלען, ער זאָל אויפן הויכן קול, מיט פאַרגלאָצטע אויגן, אַ שריי טאָן "קוקוריקו".

באַלד דערנאָך רופט מען טאַקע אויס זיין נאָמען: בן-ציון שערמאַן! ער גייט אַרויס פון דער ריי, שטעלט זיך אויף אַכטונג פאַר דער קאָמיסיע און גײַט אויף באַטראַכטונגען פון איין ראָד אין צווייטן, אָנגעצייכנט מיט קרייד. דערזעענדיק דעם אויסגעדאַרטן קערפּער פון בענצאַלען, פרעגן די דאָקטוירים ביים סאָלטיס, צי איז דער פּריזיוויניק תמיד אַזוי מאָגער און בלאַס. מיקאָליי פאַרגעסט נישט אין ניכעלעס געשאַנק און פאַרזיכערט די דאָקטוירים, אַז זייט ער געדענקט בן-ציונען, האָט ער תמיד אויסגעזען ווי אַ "זדעכלי קאָט" (געפגרטע קאַץ). דאָך האָבן די קאָמיסיע-מיטגלידער צוגעלייגט דאָס טרייבל צו בענצאַלעס האַרץ, געטאַפּט זיין בויך, די מוסקולן, געקוועטשט די קני, אַריינגעקוקט אין די אויגן — נאָר דאָ האָט בענצאַלע מיט אַזאַ קראַפט אויסגעשריען קוקוריקו — אַז די גאַנצע קאָמיסיע האָט אַרויסגעפּלאַצט אין אַ הילכיקן געלעכטער און דער בייזער קאַפּיטאַן האָט באַפוילן אַרויסצופירן דעם קרייענדיקן פּריזיוויניק.

נעכעלע קאָן אָבער אין דרויסן נישט געפונען זיך קיין אָרט. "ווער ווייסט וואָס עס קומט איצט פאַר מיט איר בענצאַלען, איר אויג אין קאָפּ?" — טראַכט זי. "האָט מען אים צוגענומען, אָדער באַפרייט?" אָט קומט אַרויס פון דער קאָמיסיע יצחק בנימינס. לויפט זי אַנטקעגן און גיט א פרעג: "נו?" ענטפערט יצחק: "צוגענומען! אין 9טן פּאָץ..."

— געוואַלט, יידן, וואָס איז דער ניינטער פּאָץ? — צעשרייט זיך ניכעלע. איין ייד דערקלערט איר, אַז דאָס איז ראשי-תיבות פון "פּאָלאָוואַ אַרטילעריאַ צענזשקאַ", וואָס מיינט אויף יידיש: שווערע פעלד-אַרטילעריע, און אויף פּראָסט לשון — גרויסע, לאַנגע רערן וואָס אין דער מלחמה שפּייען זיי מיט שראַפּנעלן.

— אויב אַזוי — זאָגט ניכעלע, — איז ער דאָך טאַקע אָפּגעקוילעט... — נאָר יצחק בנימין רייסט איר איבער, אַז נישט בענצאַלען, נאָר אים זעלבסט האָט מען צוגענומען צו די האַרמאַטן-רערן.

ענדלעך, מיט די גאָר לעצטע, קומט אַרויס בענצאַלע. די מאַמע לויפט צו אים צו, קוקט אים גלייך אין די אויגן און זאָגט:

— בענילע, קרוינעשי, גיב בלויז א שמייכעלע, וועט דאָס שוין הייסן פאַר מיר אַז דו ביסט א ייד, בלייבסט מיט מזל אין דער היים.

בענצאַלע האָט זיך צעשמייכלט — און ניכעלע האָט מער נישט באַדאַרפט. זי האָט געוואָנען שפּרונגען פאַר פרייד, ווי שמחת תורה ביי די הקפות, דערנאָך יעדן אָרעמאַן אַריינגעשטופּט צו עטלעכע גראָשן א נדבה. די יידענע איז ממש געווען אויסער זיך.

מרדכי "האַש" קאָן איר נישט פאַרגינען דעם גרויסן פאַרגעניגן און מישט זיך אַריין:

— ניכעלע, פרייט אייך נישט אַזוי. מ'האָט אייער בענצאַלען געגעבן א "צע".

— אוי, געוואַלד, וואָס מיינט מען דאָס? — דערשרעקט זיך ניכעלע. ווער פון עולם דערקלערט איר, אַז "צע" מיינט אומפעיקע זעלנער פאַרן פראָנט, נאָר בעת א מלחמה דינען זיי אין הינטערלאַנד, אין די "אָבאָזן", זיי באַזאָרגן די קעמפנדיקע סאָלדאַטן מיט אָנטאָן, עסנוואַרג, אַמוניציע.

— טאַטע געטרייער אין הימל — שרייט ווידער ניכעלע — איך בין פאַרביי, מיר איז פינצטער אין די אויגן. וואָס איז די נפקא-מינה אויפן פראָנט, צי הינטערן פראָנט? אומעטום פליען דאָך קוילן. ניין, איך וועל דאָס נישט איבערטראָגן...

קומענדיק א היים, האָט ניכעלע דערציילט איר מאַן, אַז בענצאַלע איז טאַקע באַפרייט געוואָרן פון די זעלנערס, נאָר אויף דערווייל, בעת א מלחמה, וועט ער זיין איינגעשטעלט מיטן לעבן.

— אוי, נאַרישע יידענע — זאָגט שאול. — ווער איז דען נישט איינגעשטעלט בעת א מלחמה?

פון דעסטוועגן האָט ניכעלע צוגעגרייט א "קידוש" צו וועלכן ס'איז געקומען א גרויסער עולם, ווען בענצאַלע האָט דערציילט ווי אַזוי ער האָט אָפּגענאַרט די געלערנטע דאָקטוירים. "עס זענען געווען צווישן זיי — זאָגט ער — גרויסע דיסקוסיעס: יאָ צונעמען, אָדער נישט צונעמען. ווייזט אויס, אַז דער דאָקטער מיטן שפּיציקן בערדל איז געווען זיין מליץ-יושר, ווייל ער האָט אים גאָר לאַנג

אריינגעקוקט אין די אויגן — און זיך דערוואַרט אויף זיין, בענצאַלעס, צעצויגענעם קוקוריקו..."

ניכעלע, מיט איר זיגערישן שמייכל אויף די ליפּן, דראָט גוטמוטיק מיטן פינגער איר בן-יחיד:

— זע-נאָר ווי ער רעדט זיך דאָס אזוי גלאַטיק: קאָמיסיע, דאָקטער, שפּיציק בערדל. זיי וויסן, אַז נאָר אין זכות פון מיין מאמען, עליה השלום, ביסטו באפרייט געוואָרן. דער קוקוריקו איז נישט געווען דיינער, נאָר טאַקע מיין מאַמעס — א ליכטיקן גן-עדן זאָל זי האָבן...

דער מייסטער איטשע מאיר זייגערמאַכער

אינמיטן דעם גרויסן, פּירעקיקן מאַרק זענען טאַקע געווען צוויי ברונעמס, נאָר פון ביידע האָט דאָס שטעטל נישט געהאַט קיין גרויסן נוצן. דער ברונעם ביי שלמה סופר איז פארשיט געוואָרן נאָכן פאַל מיטן קאַזשאָנעם רב, וואָס איז דאָרט געהאַט אריינגעפאַלן. לאַנגע יאָרן איז צוליב דעם ארומגעגאַנגען א ווערטל, נאָך דעם ווען מ'האָט דעם רב פון דאָרט ארויסגענומען: "ווער פאַלט אריין אין ברונעם — ארבעטער; ווער נעמט ארויס — ארבעטער". דער צווייטער ברונעם, אין צענטער פון מאַרק, איז געווען פארצוימט. א צוטריט האָבן געהאַט נאָר די וואָס זענען געקומען אהין אָנטרונקען די בהמות און פערד, ווייל פאַרן מענטשלעכן געברויך, האָט דאָס וואַסער נישט געטויגט. דערפאַר איז דאָס וואַסער-פּראָבלעם געווען זייער קאָמפּליצירט, ווייל מען האָט עס געמוזט ברענגען פון דעם הויף, א מהלך פון א 2 וויאָרסט. געווען אויך פאַלן, אַז דאָס וואַסער אין ברונעם פון יידישן גוטבאַזיצער האָט אויסגעטרוקנט, האָט מען אזש פון דער ווייסל געמוזט שלעפּן אויף די אקסלען קאָראָמיסלעס מיט צוויי עמערס, אָדער אין א פאַס, וואָס איז געלעגן אויף א געשפּאַנטן וואָגן.

נישט איינמאָל האָט מען צוזאַמען מיטן וואַסער ארויסגעצויגן אַן... אייזערנעם טאָפּ. נאָר אמערגסטן איז געווען ווינטער, בעת גרויסע פרעסט. צוריק אין שטעטל האָט מען באַדאַרפט קלעטערן באַרג ארויף און עס זענען געווען פאַלן, אַז ווען מ'איז גראָד שוין געווען נאָענט פון שטוב, האָט מען זיך אויסגעגליטשט, אומגעפאַלן — און אויס וואַסער... איינער פון די וואַסערטרעגערס, משה שימעלעס פלעגט זאָגן: "אין ראַכיוו איז לייכטער צו קריגן יין (וויין), איידער מים (וואַסער)".

אין מיינע צייטן האָט ראַכיוו נישט געוווּסט פון קיין עלעקטרישע באַלייכטונג. אין די שטובן האָט מען באַלויכטן מיט הענג-לאָמפּן אָדער טיש-לאָמפּן. אין די שפּעטע אָוונט-שעהן האָט מען דורך די לאָדנס געקענט זען ווי שניידערס, שוסטערס און קירזשנערס זיצן ביי נאַפט-לאָמפּן מיט פאַרקאָפּטשעטע גלעזלעך און טוען זייער ארבעט — מידע, פארשוויצטע פון דער שווערער האָרעוואַניע.

עס זענען אפילו געמאַכט געוואָרן פּרוּוון צו באַלייכטן דאָס שטעטל מיט גאַז-לאַמטערנס. האָט מען אינמיטן מאַרק אוועקגעשטעלט א הויכן סלופּ און אויפן שפּיץ צוגעטשעפּעט א "טעלער" מיט א לאָמפּ. דעם דאָזיקן פייערווערק האָט איינגעאָרדענט דער אלזייטיקער קינסטלער און מייסטער איטשע מאיר זייגערמאַכער, וואָס האָט געקענט צונויפשטעלן ראָווערן, צורעכט מאַכן מאַשינען,

פארנעמען זיך מיט גאָלדשמידעריי און טאַקע אויך זייגערס פאַריכטן. צו דעם אַלעמען איז ער נאָך געווען דער גרימירער אין דראַמאַטישן קרייז.

למען האמת, האָבן ראַכיווער יידן נישט געהאַט קיין מזל צו עלעקטרישער באַלייכטונג. אפילו דער גאַז-לאַמטערן האָט נישט געוואָלט לייכטן. אַז מ׳האָט איטשע מאירן געפרעגט די סיבה דערפון, איז זיין ענטפער געווען:

— דער ווינט קומט פון מזרח, דערפאַר קאָן זיך נישט אָנצינדן דער לאַמטערן...

דער וואַליק

איינע פון די גרעסטע זאָרג פון די שטאָט-בעלי-הבתים איז געווען: ווו דערפילן מענטשלעכע באַדערפענישן? אויסער אין איינצלנע הייזער, איז אין גאַנץ ראַכיוו נישט געווען בנמצא אין די וווינונגען דאָס וואָס מען רופט אָן מיט אַלערליי ווערטער: בית כסא, קלאָזעט, בית שימוש, אוביקאַציע — און אַנדערע אויסדרוקן. אַ סברה, אַז אין די גאָר אַלטע צייטן, האָבן די שטאָט-טאַטעס געקויפט אַ שטיקל פּלאַץ ביי זיגמונט פּישערס עלטער-עלטער זיידן, אַרומגעצוימט דאָס אָרט מיט שטעכיקע דראָטן און באַשטימט פאַר אַ שטאָטישן בית-כסא, באַקאַנט אונטערן נאָמען ״דער וואַליק״.

אפילו אין די גאָר שטילע צייטן אין ראַכיוו, איז אויפן וואַליק תמיד געווען אַ באַוועגונג. יונג און אַלט, אין די גרעסטע שנייען, פראָסט און רעגנס — איז מען געלאָפן אַהין טאָן אַ מענטשלעכע זאַך. עמך האָט נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה.

נישט ווייט פון יענעם אָרט איז זיך געשטאַנען אַ קליינטשיק הייזעלע, ווו אין אַ צימער אָן אַ דיל און אַ קליין תפיסה-פענצטערל, האָט געוווינט רייזל שד מיט איר מאַן און קינדער. די משפחה האָט געהאַט דעם גהינום ביים לעבן, ווייל דער געשטאַנק פון וואַליק האָט זיי נישט געלאָזט עפענען דאָס לופטשיק-פענצטערל פון זייער אָרעמער היים. זומער-צייט איז דאָרט נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען. פּרייטיק האָט זיך פּאָרט געוואָלט אויסלופטערן דאָס שטובעלע — איז רייזל אַרויס פאַר דער טיר און מקבל-פנים געווען די וואָס זענען געקומען צום וואַליק:

— הענט-און-פיס זאָלט עץ נאָר צעברעכן, טאַטע זיסער אין הימל! עץ זאָלט ווערן אָפּגע׳שרפ׳ט ווי די ריקער יידן...

דאַקעגן ערב שבת אין ווינטער, האָט זי געהאַט אַן אַנדערע קללה:

— אוי, רבונו של עולם, איר זאָלט געפרוירן ווערן ווי די פּאָניעלעך אין סיביר...

אויף אַזאַ אופן האָט רייזל געבראַנגט צום אויסדרוק איר פּראָטעסט און פאַרביטערונג קעגן די אַלע וואָס האָבן בלית-ברירה זיך אויסגעקליבן איר שכנות. נאָר איין גיטל יהודית׳עס האָט מצליח געווען שיינדלען צו פאַרמאַכן דאָס מויל:

— קוים טרעטסטו נישט אָפּ, קריגסטו אַ טאַפּ אין פּנים, אַז ווועסט פליען קיין אַפּט... זע נאָר די חוצפה פון דעם שד! און אַז דו, רייזל מזיק, דאַרפסט גיין ווי דער קיסר גייט צופוס — קריכסטו דען נישט אויפן וואַליק?!

רייזל שד, אַ הויכע דאַרע יידענע, מיט טיפע קנייטשן אויפן פּנים און צעשויבערטן קאָפּ האָר, ווייסע גיכער פון די פעדערן פון אַלטן קישן און פערענע, ווי פון גראָקייט, האָט נישט געקענט ריידן שטיל און איר קול האָט זיך געהערט אַ מייל ווייט. אַז אַ

קונה איז צום ערשטן מאָל געקומען צו רייזלען קויפן צוואַרעך מיט סמעטענע, און נישט געוווּסט אַז דער אַריינגאַנג דאָרט איז אַ טיפֿער — איז ער אַריינגעפֿאַלן ווי אין אַ גרוב. דאָ האָט רייזל מכבד געווען אַזאַ איינעם מיט יענעם ברוך-הבא:

— איר קענט נישט גיין פּאַוואָליע? זע נאָר די פּאָקראַקע, ער מאַכט מיר אַ תל פֿון דער שטוב...

אַ שטעטל יידן האָבן געציטערט פֿאַר רייזלס מויל. נאָר בשעת מעשה האָט זיך יעדער איינער געטראַכט: וואָס דאַרף איך מיט איר איינרייסן? זאָל זי פֿאַלן אויף אַנדערע הענט... און אַז די ווייבער גיבן אַמאָל אַ פֿרעג: "רייזל, וואָס שרייסטו אַזוי הויך?" — ענטפֿערט זי: "הער נאָר גאָר — איך שריי דען? אַן אויסכאַפּעניש אויף אַלע שונאימס קעפּ!"

דאָס שווערע לעבן פֿון אהרעלען

אהרעלע, רייזלס מאַן, איז געווען דער היפֿוך פֿון איר. אַ פּשוטער, שטילער, ערלעכער ייד. קיין פֿליג אויפֿן וואַנט ניט געטשעפּעט. וויפֿל קללות ער זאָל נישט אַריינכאַפּן פֿון זיין פּלוניתטע — האָט ער געמאַכט אַ שווייג. זיין אַרבעט געטאָן פּינקטלעך און געוויסנהאַפֿט. מ'האָט אויף אים געזאָגט, אַז אהרעלען האָט אַ געזיכערטן גן-עדן, ווייל דעם גהינום האָט ער ביים לעבן.

ווי נאָר עס הייבט אָן טאָגן, שטופּט אים רייזל אַרויס פֿון בעט:

— ס'איז שוין באַלד טאָג און ער ליגט נאָך אין דער ניכפּה...

אַ ניט דערשלאָפֿענער, שפּרונגט אהרעלע אַרויס פֿון בעט, ציט אויף זיך אַרויף די פֿאַרשוויצטע, וואָכעדיקע בגדים, כאַפּט די יאַזשמעס (קאַראָמיסלעס) מיט די צוויי קאַנען אויף זיינע אויסגעדאַרטע אַקסלען און גייט אַוועק קיין אָפּאָקאַ נאָך מילך. די שווערע האָרעוואַניע האָט אויסגעדאַרט זיין קערפּער און פֿון דרייען פּאַפּיראָסן פֿון דער גרינער מאַכאָרקע, זענען זיינע פֿינגער געוואָרן געל און די וואָנצעס — צוגעברענט. נאָר קיינער האָט פֿון אים נישט געהערט באַקלאָגן זיך, ער האָט אַלץ צוגענומען באהבה.

אַ שווער לעבן האָט געהאַט אהרעלע. חברה לצים אין שטעטל האָבן אויף אים צוגעטראַכט אַ גראַם: אהרעלע זרוע שלעפּט ווי אַן אייזל, / ווייל זיין אשת חיל הייסט רייזל...

רייזל שד האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט איר קנאה. אָט יענער דאָרט איז געוואָרן אַן אויפֿגעקומענער גביר, אַ צווייטער האָט זיך סתם אַרויפֿגעאַרבעט, אַ דריטער איז באַגליקט געוואָרן מיט אַ שיין הויז, אַ פֿערטן איז געלונגען צו געבן אַ לייטישן נדן פֿאַר דער טאָכטער — און נאָר זי "כאַליעט" אין אַ לאָך ביים וואַליק.

— זעסט, אהרעלע זרוע — זאָגט זי צו אים, — נעם אַ שטייגער אַזאַ נח קאַזע. ווער און וואָס, מ'שטיינס געזאָגט, איז ער געווען? אַ גאָרנישט שבגאָרנישט, אַ קבצן אין זיבן פֿאָלעס און אויך געווינט אין אַזאַ קלאַטקעלע ווי איך. נעמט אַזאַ נפֿש, פֿאָרט אַוועק קיין אַמעריקע און מאַכט אַן אַפּותיקאַ מיט געלט. און פֿון וואָס, מיינסטו? געזאָגט אַ קדיש נאָך פֿאַרשטאָרבענע גבירים, ווייל זייערע קינדער האָבן נישט קיין צייט צו קומען אין שיל אַריין. פֿאַר די ימים נוראים האָט ער געוועקט צו סליחות. די

אכילה האָט אים נישט געקאָסט קיין גראָשן. ער האָט געגעסן "טעג" ביי שיינע יידן. ווי נאָר ר'איז צוריק געקומען פון "גאָלדענעם לאנד", האָט ער ביי יאנקעלע טארלער געקויפט אן איינשטאָקיגע קאמעניצע מיט א גרויסן באלקאָן — פאר עטלעכע טויזנט דאָלאר. היינט איז ער איינער פון די שענסטע בעלי-הבתים אין שטעטל. דארף מען א שיינע נדבה, גייט מען צו נח'ן. ווער נעמט א היים אן אורח אויף שבת — נח! צווישן די סוחרים אָדער בני-תורה — איז ווידער נח. די שנאָרערס זאָגן, אז נח האָט אוודאי סמיכות אויף רבנות, ווייל פון זיין מויל שיטן זיך דברי תורה — פערל... ביי דער מזרח-וואנט זיצט נח, א ששי אָדער מפטיר באקומט נח. נו, אהרעלע, וואָס זאָגסטו צו דעם? זעסט דאָך אליין אז טינופת בליט און רויזן דאָרן...

"איר באָבעס עסק" — טראכט זיך אהרעלע — "אז נח קאָזע איז באגליקט געוואָרן. אליין באקומט זיך גאָרנישט, מן הסתם איז ער דאָס ווערט געווען פון זיין ליבן נאָמען. אלץ וואָס זי זעט מיט אירע גרויסע אויגן, איז דאָך נישט מער ווי עולם הזה. ס'איז דאָך אָבער פאראן אויך אן עולם הבא. און ווער עס לעבט אויף דער וועלט א שווער, ביטער לעבן און דערצו נאָך פון ערלעכן גראָשן — האָט א פארזיכערטן גן-עדן אין,הונדערט-און-צוואנציק יאָר ארום. וואָלט איך כאָטש געקאָנט זיך אדורכשמועסן מיט רייזלען ווי מיט א מענטש, זי זאָל נישט האָצקען, שרייען, שעלטן — וואָלט ער איר ארויסגעשלאָגן פון קאָפּ די קנאה-שנאה צו אנדערע. ער וואָלט איר אויפגעוויזן מיט פאקטן, אז אין שטעטל וווינען בכבודיקע מענטשן וואָס פירן אן ערלעכן לעבן, רייסן נישט איין צופיל און טוען מצוות, כדי דערגרייכן א שטיקל שכר אויף יענער וועלט. נאָר ווער קאָן ריידן צו דעם קאָזאק, ווי צו א גלייכן מענטש?"

אהרעלע וויל זיך פאר וועמען אויסריידן, אראָפּוואָרפן א שטיין פון הארץ. שבת נאָכן עסן איז ער מיט בעריש קאליקע אוועק אונטערן "יויזל" און געגנוי אים דערציילט זיינע ליידן און מאטערנישן במשך די עטלעכע דרייסיק יאָר וואָס ער וווינט מיט זיין יידענע. אמת, ער ווייסט, אז אויך בעריש לעקט נישט קיין האָניק פון זיין ווייב יענטע — אָבער דאָס קומט נישט אלץ צו זיין מרשעת רייזל שד, וואָס זעט נאָר די גרויסע געשעפטן מיט סחורה, די שיינע, רייכע הייזער — און באמערקט נישט די יידן וואָס בינדן קוים צונויף איין עק מיטן צווייטן, דאָך זענען זיי צופרידן פון דעם וואָס מען פארמאָגט.

— הער זיך איין, בעריש — זאָגט צו אים אהרעלע. — אין אונדזער שטעטל איז נאָך פאראן א גרויסע צאָל יידן, וואָס גייען זיך דעם גלייכן וועג, גנבענען נישט ביי קיינעמען, לעבן זיך אויפן פראָסטן שטייגער, אָבער ערלעך און אויפריכטיק. נעם צום ביישפּיל אזא ייד ווי איטשע מאנעס, שלמה סופר'ס. א ייד אן אָרעמאן, קיין עין הרע מיט א געזינדל. אויך ער מיט זיין ווייב און די קינדער וווינען אין א קליין שטיבעלע, אז ס'איז נישטאָ ווו זיך אויסצודרייען. אמת, נישט נאָענט פון וואליק, אָבער אין שטיבל פינקלט מיט ריינקייט אין יעדער ווינקל. הערט מען דען א קללה פון איר מויל? פארקערט, אז זי הערט עפּעס ענלעכס פון עמעצן, שפייט זי אויס דריי מאָל. און איטשע מאנעס אליין איז דאָך א טייערער ייד, א לערנער. שוין פארטאָג לויפט ער אין בית-המדרש. א באשיידענער מענטש. א גאנצע וואָך וואלגערט ער זיך ארום מיט זיין קרעמל אויף די יארידן. קוים עס קלעקט אים אויף פרנסה. צי הערט מען אמאָל פון זייערע מיילער לשון-הרע? אלץ נעמט מען אָן באהבה. און ער לעבט נישט בלויז פאר זיך. ווי נאָר ער האָט א ביסל צייט, לויפט ער אין בית-המדרש לערנען א בלאט

גמרא מיט די אָרעמע קינדער. צי אזא ייד וױ פּנחס קאַמאַשנשטעפּער? איז ער דען א קלײנער אביון? ער האָרעװעט װי אן אײזל פון פרי ביז שפּעט אין דער נאכט. מיט דעם הינקעדיקן פוס שטײט ער גאַנצע טעג בײם טיש און שנײדט די גראָבע, יוכטענע לעדער פון אָפּאָלע. װיפל שװײס גיסט זיך פון זײן פּנים, בעת ער בײגט אױס די העלדזלעך פון די הארטע פּשיסװעס אױפן שטריקל? צוליב זײנע װײטיקן אין לינקן פוס, מוז ער די גראָבע נעט פון די כּאָלעװעס נײען אױף דער מאַשין מיטן רעכטן פוס. זײן װײב לאה, װאָס קאָן נישט צוקוקן װי ער מאַטערט זיך, בעט אים: "פּנחס'שע קרױן, װאָס לײגטסו אריין דײן גאנצן כּוח אין דער פּאַרדאַסטער לעדער? רו זיך אָפּ א ביסל". א גאַנצע װאָך עסט מען קלוסקעלעך מיט קאַרטאָפּל, מען פאַרגינט זיך נישט קײן שטיקל פלײש. זײן װײב לאה איז א צדקת'טע. שטענדיק זאָגט זי אים: "פּנחס, אבי נישט ערגער"... אז מען פרעגט זי װאָס איז מכּוח פּרנסה, ענטפערט זי: "דאַנקען גאָט דערפאַר". איצט זעסטו, בעריש, װאָס פאַרא סאָרט מענטשן זײ זענען?
— פרעגט אהרעלע.

און ער נעמט װײטער שילדערן די מעלות פון אַנדערע שטעטלדיקע יידן און יידענעס:

— דו קענסט מאַכלע די בעקערין, א דאַרע, אױסגעמאַטערטע פרױ מיט צװײ רױטע, פאַרטריבטע אױגן פון נישט דערשלאָפן, װײל זי איז תּמיד אױף די פיס. אײנע אלײן ברענגט זי דאָס מעל, קנעט מיט דער אױסגעטרוקנטער האַנט דאָס טײג אין דער דײזשע און מען זעט זי נאָר בײם גליענדיקן אױװן. הײנט אירע אומגליקן — פאַר קײן שום מענטשן געדאַכט. די מיטלסטע טאָכטער סערעלע און דער יונגסטער זון יאָמעלע זענען נעבעך יונגערהײט פאַרשניטן געװאָרן. א טײערע נשמה איז זי, א גאָלדן האַרץ, ערלעך װי דער טאָג. אז מען קױפט בײ איר געבעקס, װאָרנט זי שטענדיק, אױב דאָס פלעצל צי זעמעלע איז פון נעכטן. הערט מען פון איר מױל א שלעכט װאָרט? הא, בעריש? װו נעמט מען אזעלכע הײליקע נשמות? להבדיל אלף אלפים מײן רײזל... — נאָר אהרעלע כאַפּט זיך באַלד צוריק, אז אױך זײן רײזל איז אן ערלעכע יידענע, עס האָט נאָך נישט פּאַסירט, אז זי זאָל, חלילה, צוגיסן װאַסער צו דער מילך, אָדער נאַרן אױף דער װאָג. אָ, דאָס נישט! װען זי װאָלט נאָר נישט געװען אזא משחית...

— אפילו אזא בערעלע שוסטער — ציט װײטער אהרעלע זײן סיפּור — װאָס אלײן לעבט ער פון א שװער אױסגעהאָרעװעטן גראָשן, איז גאָר א בעל-צדקה, שענקט פאַר אָרעמעלײט. אז ס'איז נישטאָ װער עס זאָל זיך פאַרנעמען מיט א קראַנקן, לױפט זײן װײב מאַשע און זיצט טעג און נעכט בײם חולה'ס בעט, דערלאַנגט א לעפל װאַרעם װאַסער, רוקט אונטער די כּלי פאַר באַדערפעניש. קײן קינדער האָבן זײ נישט, מ'האָט זי געהאַלטן פאַר אן עקרה, נאָר דער אמת איז דער, אז בערעלע, בעת ער האָט געדינט אין דער צאַרישער אַרמײ, איז בעת אן אַטאַקע אױף באַגנעטן, געשטאָכן געװאָרן אױף אזא אָרט, װאָס האָט אים אומפּעיק געמאַכט װי א מאַן. נו, האָט מאַשע כאָטש אײנמאָל זיך באַקלאָגט אָדער אים פאָרגעװאָרפן די קינדערלאָזיקײט? פאַר מענטשן פאַרטײדיקט זי בערעלען און טענהט: "װאָס איז ער נעבעך שולדיק, מן הסתם איז דאָס מן השמים". אױ, װען מײן רײזעלע װאָלט כאָטש געהאַט אײן פּראָצענט גוטע מידות פון מאַשען, װאָלט איך געװען אײנער א גליקלעכער.

אז בעריש איז אינמיטן אהרעלעס דערציילונג איינגעשלאָפֿן און אפֿילו געגומען שנאָרכן, האָט אים דער לעצטער א שטאָרקע געטאָן מיטן עלענבויגן ער זאָל אים ווייטער אויסהערן:

— רייזעלע, אייזיק שוסטערס ווייב, איז נעבעך געבליבן אן אלמנה מיט עטלעכע קליינע קינדער. איר מאן אייזיק איז געשטאָרבן פֿון שווינדזוכט. דער גאנצער פּרנסה-געבער איז געוואָרן דער קליינער יאנקעלע, וועמענס קרעמל איז באשטאנען פֿון עטלעכע שאכטלען פּאפּיראָסן, וועלכע ער אליין האָט אָנגעשטאָפּט, ווי אויך א ביסל איריסלעך מיט צוקערלעך. די דאָזיקע סחורה האָט ער דער עיקר פֿארקויפֿט אין בית-המדרש. יחזקאל היטלמאכערס זון האָט אים געעצהט אויסצומישן שרעדני טאבאק מיט גרינער מאכאָרקע, וועט ער פֿארדינען א פּאָר גראָשן מערער, האָט ער זיך קעגנגעשטעלט: "פֿע, פֿע, דאָס איז דאָך שווינדל, אָפּנארערײ". אז ר'איז בייגעקומען דעם יצר הרע, האָט ער געזאָגט: "אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים". אז זיין מוטער האָט זיך דערפֿון דערוווסט, איז זי אריין צו יחזקאלן און דערציילט וועגן די שווארצע מחשבות פֿון זיין בן-יחיד. ערב יום-כּיפּור האָט יאנקעלע ארייננעוואָרפֿן אין דער קערה אין שיל עטלעכע צוואנציק גראָשן פֿאר אָרעמעלײט, ווייל זיין מאמע, רייזעלע, האָט אים דעם טויט געמאכט, ער זאָל תּשובה טאָן...

בעריש האָט שווער אָפּגעזיפֿצט און צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ:

— יאָ, טאקע ריכטיק, אלץ איז אמת, נאָר וואָס קאָן מען טאָן? וועסט זיך שוין אזוי עלטערן מיט דיין רייזלען ביז די הונדערט און צוואנציק. אפֿשר איז דאָס ביי איר א קרענק — און נישט פֿון יעדער קרענק קאָן מען זיך אויסהיילן. נאָר נישט פֿארלירן די האָפֿענונג, וועסט זען, אז דו אליין קאָנסט אמאָל זיין דער רופֿא...

— אמן! — זאָגט אהרעלע — הלוואי פֿון דיין מויל און גאָטס אויערן. — אהרעלע שטעלט זיך אויף, מאכט צורעכט זיין כאלאטל און מיט גלאסענע טריט קערט ער זיך צוריק א היים. פֿארשידענע רעיונות שוועבן אין זיין מוח. אפֿשר איז עס טאקע א קרענק? ער דערנענטערט זיך צו זיין נחלה און דערהערט געשרייען פֿון זיין רייזלען. איז עס דען א נייעס? ווי נאָר ער טרעט איבער די שוועל, דערהערט ער א מענה-לשון:

— נאדיר, סקאָצל קומט, אָט איז ער שוין דאָ. אלץ איבער דיר, נאָר דו ביסט שולדיק. מ'האָט אונדז שוין ווידער באשטראָפֿט מיט א "קאַרני מאַנדאַט" פֿאר דער אומריינקייט הינטער אונדזער פֿענצטערל...

לעצטנס האָט עפּעס א פֿרעמדער טייוול אָפּט פֿאראומרייניקט א שטיקל אָרט ביי זיין לאָדן, אנשטאט דאָס טאָן אויפֿן וואליק. ביז איצט, קלערט אים אויף רייזל, איז זי מיט א קלענערער מטבע דורכגעקומען מיטן פּאָליציאנט קולעשא, אָבער מיטן קאָמענדאנט קרעמפּא קאָן זי גאָרנישט מאכן. פֿאר יעדער "מתּנה" הינטערן פֿענצטער, באשטראָפֿט ער זי מיט צוויי זלאָטיס.

ווען דו, אהרעלע, זאָלסט נישט זיין אזא טשאַפּ, אזא שלימזל, וואָלט איך שוין פֿון לאנג נישט געצאָלט קיין שום שטראָף. סיי-ווי לייגסטו זיך שלאָפֿן שפּעט און כאפּסט זיך אויף פֿרי. ביסט נישט קראנק מקריב צו זיין עטלעכע שעה פֿון דער נאכט און כאפּן דעם ממזר ביי דער האנט, אויף דער הייסער מינוט...

אהרעלע האָט פֿארשטאנען, אז מיט זיין אשת חיל וועט ער נישט ווייט פֿארפֿאָרן — און באשלאָסן אויסצופֿירן איר באפֿעל: ער וועט אָפּרייסן עטלעכע צווייגלעך

קראָפּיווע, צונויפבינדן זיי אין א בעזימל און ווען דער בעל-דבר וועט זיך אוועקזעצן הינטערן פענצטער צו פאראומרייניקן דאָס אָרט, וועט ער אים דערלאַנגען איבערן זייט-זשע-מוחל, אז יענער וועט שוין פארזאָגן א צענטן נישט קומען אהער. נאָר בשעת מעשה האָט אהרעלע געטראַכט: קוים וועט דאָס זיין אן אשה? ס'האָט זיך אָבער נישט געלאָזט גלויבן, אז שפעט ביינאַכט זאָל א פרוי זיך לאָזן אויף אזא אָרט. מעגלעך, אז טורעקס זון, דער קריסטלעכער שכן זיינער, אָדער דער "תכשיט" — חיים יאנקלס זון.

באשטראָפט דאָס אייגענע ווייב...

שבת צו נאַכטס נאָך דער הבדלה, האָט אהרעלע שטילערהייט זיך אוועקגעזעצט אין ־רויסן, פאר זיין שטיבל, און פעסט געהאלטן דאָס פּאָקריווע-בעזעמל, ארומגעבונדן מיט שמאַטעס, עס זאָל נישט בריען. פון צייט צו צייט האָט אים רייזל געמונטערט: "אהרעלע, דו שלאָפסט נישט?"

ווי עס האָט זיך געפירט א סך יאָרן, האָט אויף יעדן שבת רייזל צוגעגרייט איר באליבט מאכל: ארבעס מיט פעפער. ווייזט אויס, אז זי האָט זיך דערמיט איבערגעגעסן, ווייל ביינאַכט האָט זי באקומען בויך-ווייטיק, אָנגעהויבן קרעכצן, אז איר טאָכטער זאָגט איר: "מאמע, עס וועט דיר גאָרנישט העלפן, דו מוזט גיין אויפן וואליק". רייזל איז שנעל ארויס און נישט קלערנדיק קיין סך, האָט זי זיך אוועקגעזעצט ביים וואנט פון איר אייגענער הייזקע, אָבער נישט צו וויסן געגעבן דעם מאן וואָס מיט איר האָט פּאסירט.

אהרעלע, דערהערנדיק אז עמעץ שארט זיך ביי דער וואנט און אז די געשטאלט האָט זיך שפעטער אוועקגעזעצט — קלערט נישט לאנג און מיט דעם בריענדיקן בעזעמל דערלאנגט ער א שמיץ — אז רייזלען זענען פארבייגעפלויגן פונקען פאר די אויגן. אירע געוואלדן "עס ברענט! עס ברענט", האָבן אָפּגעהילכט איבערן שטעטל. שכנים זענען געקומען צו לויפן — נאָר קיינער האָט נישט געוווסט דעם פארלויף פון דער געשעעניש.

... און רייזל, נעבעך, ליגט מיטן פנים צום קושן אין געהאקטע צרות. די ווייטיקן הערן נישט אויף. א טייל שכנטעס שטוינען: פון וואנען אזעלכע אויפגעלאָפענע בלאָזן? איינע לערנט זיך טרעפן, אז ס'איז אוודאי א רויז, אָדער א בראַנד? גיטל זלאטעס, א יידענע וואָס ווייסט נישט קיין חכמות, דערלאנגט רייזלען א פּאטש מיטן האנט אויפן אָנגעווייטיקטן אָרט, אז רייזל פאלט אוועק אין חלשות. נאָך דעם ווי מ'האָט זי דערמינטערט, הערט זי ווי גיטל רעדט צו די ווייבער:

— נו, יאָ, דאָס איז אן אלטער אמת. וועלכע פרוי גייט דאָס ארויס אינמיטן נאכט אויפן וואליק, דערצו נאָך אָן א פארטעך? — און שטילערהייט גיט זי צו: — רייזל האָט זיך אוודאי באהאָפטן מיטן אשמדאי, ווי אמאָל, נישט היינט געדאכט, ריווע די בערנע.

און פרומעטל ענטפערט איר: — איז דען פאראן א פאסיקערער זיווג ווי דער אשמדאי מיט רייזל שד?

אהרעלע שטייט אין א זייט, בייסט זיך די ליפן, שפייט אויס פון צייט צו צייט עטלעכע האָר פון די פארגעלבטע וואָנצעס. ער דערמאָנט זיך בערישעס ווונטש, אז "ער, אהרעלע, וועט זיין איר רופא"... און אפשר, טאַקע?!

יאָסקע האָדעסל'ס — דער זכרונות-דערציילער

דער עלטערער דור איינוווינערס אין אַנאָפּאָל-ראַכיוו געדענקט גוט יאָסקע האָדעסל'ס, מיט זיין גרייז-גראָער באָרד און תמימותדיקע אויגן, דער וווּנדערבאַרער דערציילער פון אַלערליי מעשיות, זכרונות און פּאַסירונגען אין שטעטל: אמתדיקע און צוגעטראַכטע, געהערטע פון אַנדערע, אָדער וואָס ער אַליין האָט איבערגעלעבט, לעגענדעס און דערציילונגען פון ביכער. דער עיקר האָט מען אין אים באַוווּנדערט דעם אויסערגעוויינלעכן זכרון און די פעיקייט מיט דער געהעריקער מימיק און זשעסטיקולאַציע צו באַגלייטן דאָס דערציילטע. דערפאַר האָט זיך תמיד פאַרזאַמלט אַרום אים אַ רעדל ייִדן, ווי נאָר ער האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף דעם גרויסן שטיין נעבן משה שימעלעס הויז און ווי דער שטייגער, אָנגעהויבן שיטן מיט וויצן.

פאַרן אָנהייבן זיין סיפּור המעשה, האָט ער אויפגעהויבן דעם קאָפּ, זיין בליק געווענדט צום הימל, מיט זיין רעכטע האַנט גענומען גלעטן זיין ברייטע באָרד און מיט אַ צעצויגענעם ניגון, באַגלייט מיט הומאָר, דערציילט פאַרשידענע געשעענישן אין די אַלטע צייטן, צי גאָר פון דער לעצטער תקופה.

איינע פון זיינע געשיכטעס האָט זיך מיר באַזונדערס איינגעקריצט אין זכרון — די מעשה פון אַ יונג, נאָר אָרעם מיידל, וואָס האָט, נעבעך, געמוזט חתונה האָבן מיט אַן אַלטן ייִד:

– הערט, — זאָגט יאָסקע, — כ'וועל אייך דערציילן וועגן אַן אַלטן תרח, וואָס האָט באַגליקט אַ יונגע, שיינע, אָרעמע יתומה פון אונדזער שטעטל. דאָס האָט פּאַסירט אין די גאָר אַלטע צייטן. מרדכי יוספ'ס עלטער זיידע איז געווען אַ שדכן און אים איז געלונגען צו פאַרשדכענען אַן אַלטן ייִד מיט אַ יונגעטשקער בתולה. ווען מ'האָט די כלה געפירט צום באַדעקן, האָט דער מאַרשעליק זי באַזינגען מיט אַ טרויעריקן ניגון (און יאָסקע האָדעסלס זינגט אויס דעם צער פון דער יתומה): "אוי, כלה'שי, כלה'שי קרוין, / ביסט זייער געראָטן און שיין, / פאַרמאָגסט אין דיר דעם אמתן ייִדישן חן. / טאַטע-מאַמע האָבן נישט דערלעבט צו זען דאָס גרויסע גליק, / ווי מען פירט איצט זייער קינד מיטן ריכטיקן זיווג...

— צווישן די ווייבער — דערציילט ווייטער יאָסקע, — איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרק געוויין. אָבער אַמיינסטן האָט זיך געהערט דאָס שלוקערצן פון דער כלה. אַן אַלטעטשקע באָבעשי, מיט איינגעפאַלענע באַקן, האָט זי כסדר באַרויקט און געטרייסט. "וויין נישט כלה'שי קרוין, דיינע עלטערן טוען זיך איצט מיען פאַר דיר. נישט איין ייִדישע טאָכטער וואָלט זיך געווינטשן צו זיין אויף דיין אָרט. וועסט ווערן אַן אייגענע בעל-הביתטע ביי דיין ליבן מאַן, אין זיינע גרויסע שטיבער ווי די וועלדער. ער האָט שוין זיינע קינדער אויסגעגעבן. דאָס גאַנצע רייכטום, אם ירצה השם, וועט אין הונדערט און צוואַנציק יאָר אַרום, זיין דיינס. מיט דיינע דריבנע פיסעלעך וועסטו טרעטן אויף די פּערסישע טעפּיכער. גאָלד און פּערל וועלן באַצירן דיין האַלדז און אויערן. שאַ! וויין נישט! ביסט דאָך אַ כשרע ייִדישע נשמה"... און די פאַרצווייפלטע כלה האָט איר געענטפערט מיט אַ שטיל קול, קוים צו דערהערן: "אוי, באָבעשי, כ'האָב עפּעס אַזוי מורא"...

יאָסקע האָט דאָס אַלץ דערציילט מיט אַזעלכע לעבעדיקע זשעסטן און מיט אַ געענדערט קויל, צוגעפּאַסט צו דער פּערזאָן וואָס האָט גערעדט, אַז דער עולם האָט מיט גרויס נייגיר זיך צוגעהערט צו זיינע רייד. צום סוף האָט ער זיך אויפגעשטעלט, געגאַנגען עטלעכע טריט און אונטערגעברומט ווי צו זיך אַליין:

– נו, יאָ, האָסטו נישט קיין נדן — גיי זיך דיין דרך. ביסטו אַ קבצנטע — נעם אַן אַלטן תרח...

(אַ סברה, אַז די מעשה שטאַמט פון יענע צייטן, ווען די יונגע, אָרעמע יתומה פון קליין-אָפּעטשקע האָט קעגן איר ווילן חתונה געהאַט מיט אַן אַלטן ייִד אַ גביר).

אהרון-לייב שמש און זיין אתרוג

נישט לייכט איז אָנגעקומען אהרן-לייבן כאָשעס צו ווערן שמש. נאָר אַ דאַנק דעם וואָס ער איז קליינערהייט געווען אַ געניטער שמייסער אין באָד, געקראָכן אויף די העכסטע בענק און מיטן בעזעמל געלאָזט טראָפּנס פּאַרע, וועלכע האָבן ווי מיט נאָדלען געשטאָכן דאָס לייב — האָט ער נושא-חן געווען ביי די שענערע בעלי-בתים און טאַקע געהאָלפן בייצוקומען אַלע קאָנקורענטן און ווערן שמש אין שיל.

אָבער נאָך שווערער איז אים אָנגעקומען צו קויפן אַן אתרוג אויף סוכות. מיטן קהל-אתרוג האָט ער נישט געקאָנט פאַרדינען, ווייל שטענדיק איז ער געווען פאַרנומען ביים בני-בית פון די בעסערע ייִדן, וואָס זענען פּאַרטיק געוואָרן מיטן אתרוג-בענטשן זייער שפּעט, בעת ער, אהרן-לייב, האָט געמוזט זיין צו דער צייט אין שיל.

אוי! ווען ער וואָלט געקאָנט צוקומען צו אַ שטיקל אייגענעם אתרוג... ער וואָלט אויפגעשטאַנען גאַנץ פרי און די גאַנצע אַכט טעג אַרומגעלאָפן מיט אים צו די אָנגעזעענע ייִדן, וועמענס ווייבער גייען נישט דאַווענען, כדי זיי זאָלן בענטשן אתרוג ביי זיך אין שטוב — און נאָך יום-טוב, בלי נדר, איינמאָנען אתרוג-געלט.

פעסעלע, אהרן-לייבס ווייב, איז געווען א טוקערין, מער טויגלעכער פאר אים. אין דינים מעין טיהור בדיקה, איז זי געווען בקי. אויב ס'זענען געווען חילוקי-דעות און מען האָט געמוזט אָנקומען צו א שאלת-חכם (ווי אזוי זיך נוהג זיין מיט פרישה סמוך לווסת), האָט זי, ביי דער אָפּוועזנהייט פון מורא-הוראה, אויך געקענט פסקענען א שאלה.

איר מאן האָט זי געהאלטן פאר א שטיקל איש-תם, ווי ער וואָלט פון ששת ימי בראשית אָן באשאפן געוואָרן נאָר צו זיין שמש... זי פלעגט צו אים האָבן טענות, הלמאי ער קאָן נישט אונטערקומען און חנפענען א וגיד, אָדער ארויס באקומען ביי אזעלכן א פּאָר זלאטעס, ווי א שטייגער דער בית-המדרש שמש נחמיה'לע קאָדא, וואָס אויף א חתונה איז ער מכבד די מחותנים מיט א ברייטן "ברוך-הבא". רופט יעדן אויף מיטן אמתן טיטל, ווי "הנגיד, הגביר",כאפט זיך ארויף אויפן טיש און רופט אויס דרשה-געשאנק. אויסער דעם — האלט ער נאָך די באָד אונטער זיין השגחה. איז דען א וווּנדער, וואָס ער האָט פרנסה בכבוד גדול? און זיי, נעבעך — ס'גאנצע לעבן וויסטע אָרעמעלייט.

— אפשר וואָלט געווען א סברא עמעצן אונטערצושיקן צו יאנקעלע בידלאזש - זאגט פעסעלע. - ער איז דאָך א מענטש אָן א גאל. ווען משהלע וואסערטרעגערס פערד איז גע'פגר'ט, האָט נישט קיין אנדערער, ווי יאנקעלע, צושטייער געגעבן מער ווי אויף א פערטל פערד.

— כ'ווייס — ענטפערט אהרן-לייב — צי איז עס גלייך? מ'זאגט, אז יאנקעלע בידלאזש, אויב ער האָט נישט צו קויפן קיין בהמה'לע, האנדלט ער צו מיט חזרים...

— מ'זאָגט, מ'זאָגט!— שלאָגט אים איבער פעסעלע. — וואָס מ'זאָגט אלץ! ווער ווייסט, צי מענטשן זאָגן נישט, אז פון שמשות און טוקעריי, מאכט מען יענע אפּותיקא... אָבער מיר ווייסן יאָ דעם אמת, אז עס קומט אָן צו פארדינען אויף דעם שטיקל פרנסה, ווי קריעת ים-סוף.

סוף כל סוף האָבן זיך געפונען יידן בני-רחמנים, וואָס האָבן מיט דער הילף פון יאנקל בידלאזש צוזאמען גענומען א ביסל געלט און אין לובלין געקויפט פאר אהרן-לייבן אָן אתרוג.

עטלעכע וואָכן פאר סוכות, איז ביי אהרן-לייבן אין קליינעם שטיבל, אין א פארשלאָסענער קאָמאָדע, געלעגן באהאלטן אין א קליין פירעקיק קעסטעלע, איינגעהילט אין וואטע — אָן אתרוג א וווּנדער. אזעלכן האָט מען נאָך נישט געזען אין ראכיוו. דער שיינער לולב איז געשטאנען אָפּגעשלאָסן אין דער אויסגעקרומטער אלמער, ווי אויסבאהאלטן פאר א בייז אויג.

אז ס'איז געווארן שטיל אין שטוב, נאָך דעם ווי די קינדער זענען איינגעשלאָפן און פעסעלע האָט פאריכט זייערע אויסגעריבענע הייזלעך, האָט אהרן-לייב פּאָרזיכטיק אויפגעמאכט דאָס קעסטעלע, געשמייכלט, און מיט זיינע תמימותדיקע אויגן נישט געקאָנט זיך אנקוקן צו דער זעט...

— פעסעלע — רופט ער זי שטיל, — לאָז איבער די שמאטעס, דריי א ביסל אריין דאָס לעמפל ס'זאָל נישט קאָפּטשען פון גלעזל, און קום אהער כאפן א בליק. פילסט עפּעס דעם ריח פון דער זעלטענער פרי? האַ?
— פאר גרויס תענוג האָט ער געגלעט זיין בערדל. קראצנדיק די פלייצעס ביים קאנט פון דער שאנק, זאָגט ער צו, אז בלי נדר,דעם ערשטן טאָג סוכות, וועט ער צוערשט אריין צו אברהם-משהן דעם גרויסן למדן און נסתר, דערנאָך צו בערל-שוחטס, כדי זייערע ווייבער, די צניעות, זאָלן די ערשטע בענטשן מיט זיין אתרוג.

נאר פעסעלע רייסט אים איבער מיט רוגזה:

— דו בינסט געווען, בינסט און וועסט שוין שטארבן א גרויסער ויזתא!... אָן איינפאל פון א ייד א שוטה
— אנשטאט פריער גיין צו די ווייבער פון די הויף-פריצים, ביי יעקב-לייבן, ביי הענעך מינץ, ביי די שניט-און וואלד-סוחרים, ביי די שפיגלשטיינס, ווו מען קאָן כאפן א גרעסערן גראָשן, וויל ער גאָר לויפן צו די תלמידי-חכמים, וואָס האָבן טאקע אין די מוחות תורה, אָבער אין די קעשנעס - - א פייג מיט עסיק... איי, וואָלט איך געקאָנט ארויפזעצן מיין קאָפּ אויף דיינעם — דערלאנגט זי אים מיט איר מענה-לשון - וואָלסטו אפשרא ביסעלע קלוגער געוואָרן. ס'וועט שוין פון דיר סיי ווי נישט זיין קיין לייט. סיידן וועסט שטארבן און צען מאָל מגולגל ווערן... אז דו קלערסט גאָרנישט וואס דער סוף וועט זיין. די קינדער, קיין עין-הרע, וואקסן אונטער, און די עלטסטע טאָכטער סימעלע, מיט איר זגראבנעקייט, געראָט אינגאנצן אריין אין דיין מאמעס טעכטער. מילא, וועגן נדן איז שוין אָפּגערעדט, אָבער מלבוש-ערומים זיין, ווי זאָגט מען עס — פארענדיקט פעסעלע מיט א זיפץ — קליידער מאכן פאר א לייט!

— זינדיק נישט, זינדיק נישט, פעסעלע — ענטפערט איר אהרן-לייב - אז דער רבונו-של-עולם האָט געהאָלפן און צוגעשיקט גלייך אין שטוב אריין אָט דעם אתרוגל מיטן געפלאָכטענעם לולב, ווייזט אויס, אז מיר זענען נאָך עפּעס ווערט ביי זיין ליבן נאָמען. אמת, מיר לעבן נישט אזוי בכבוד גדול. אָבער ווי זאגט דער מגיד: "א ביטערער עולם-הזה, איז א טובהדיקער עולם הבא". וועסט זען, פעסעלע, אז דער אתרוג מיטן לולב וועלן אונדז שטעלן אויף די פיס...

דעם ערשטן טאָג סוכות, גאנץ פרי, האָט זיך אהרן-לייב ארויסגעלאָזט אין גאס מיט דעם שיינעם לולב, וואָס זיינע גרינע בלעטער האָבן זיך באוועגט פונעם ווינט, וועלכער האָט אזוי ווארעם און מחיהדיק

געבלאָזן. ווי אין דמיון האט ער געזען דעם אתרוג מיט זיין גאָלדענער קרוין און דעם פיטום וואָס איז געלעגן אין שאכטעלע. אויב, חס-ושלום, ברעכט אים עמעץ אָפּ, ווערט ער תיכף ומיד פסול, רחמנא-לצלן. אָבער אהרן-לייב איז אזוי באגייסטערט, זיין הארץ איז אָנגעזאפט מיט אזוי פיל בטחון, אז ער לאָזט נישט צו אזעלכע אומהיימלעכע מחשבות...

ווי א רוח האָט אים געטראָגן פון הויז צו הויז. ער האָט נישט געפילט קיין מידקייט. אין וועלכער שטוב ער איז נאָר אַריין, האָט מען אים פריינדלעך אויפגענומען. ווער עס האָט נאָר געמאכט א ברכה האָט דעם אתרוג פון האנט נישט ארויסגעלאָזט, ביז מען האָט אים נישט באשמעקט פון אלע זייטן.

הגם מען האָט פון אים פשוט געריסן שטיקער: — אהרן-לייב, קום צו מיר, אונדז זענען דאָך עפעס ווייטע קרובים! אָדער: — אהרן-לייב, געדענקסט, מיר זענען צוזאמען צו אודיש קנאקער אין חדר געגאנגען?"...
— האט אָבער אהרן-לייב זיך נישט דענערווירט און אָן געבייזער געענטפערט: — גיי זאָג דער מאמען, אז אהרן-לייב קומט שוין מיטן אתרוג."

ארויסגייענדיק פון בן-ציון הויקער, איז עמעץ פארלאָפן דעם וועג און מיט א קול פון אן עלטערער, הייזעריקער יידענע, אים אָפּגעשטעלט:

— יאָך בין ביילע קאַשינעריך פון זאַוויכאָסט, כ'וויים אז דו, אהרן-לייב, האָסט בילכערע און אָנגעזעענע מענטשן, אָבער ס'איז פיקוח נפש. מיין איייניקל פייטשע, וואָס גאָט ברוך-הוא האָט זי געשטראָפט מיט א נידעריקן געוווקס, איז שוין כמעט אויף דער צייט און דארף א ליאדע טאָג געלעגן ווערן. די בעסטע סגולה צו א לייכט האָבן וואָלט געווען — אָפּצובייסן דעם פיטום.

זי חנפעט אהרן-לייבן, אז ער איז אן איידעלער ייד, בפרט נאָך, אז זיין אתרוג איז אזוינס און אַזעלכעס. קורץ: ביז הושענה-רבה זאָל ער יעדן טאָג קומען מיטן אתרוג, און, בלי-נדר, הושענה רבה, געבן פייטשעלען אָפּצובייסן דעם פיטום...

ווי קאָן אהרן-לייב אדורכגיין לעבן ביילע קאשינערין און נישט אָפּטרעטן כאטש אויף א ווײַלע, כדי איר איייניקל זאָל דעם ערשטן טאָג סוכות בענטשן אתרוג?

אהרן-לייב דערלאנגט ביילען דעם לולב, נעמט פאָרזיכטיק ארויס דעם אתרוג און נאָך דער ברכה "על נטילת לולב", קערט זי דעם אתרוג מיטן פיטום אראפ און מאכט א "שהחיינו". דערנאָך דערלאנגט ער דעם אתרוג פייטשען. נאָר איידער ער האָט נאָך באוויזן מיט איר צו מאכן א ברכה, האָט זי מיטן גאנצן כוח איינגעביסן דעם פיטום... ווען נישט די ביטערקייט, וואָלט זי אים אראָפּגעשלונגען. אהרן-לייבן האָט באגאָסן א קאלטער שווייס, די אויגן האָבן זיך ביי אים צעפינקלט, דאָס הארץ — פארקלעמט. מיט גרויס מי האָט ער זיך דערשלעפּט אהיים.

— וואָס איז געשען, אז ביסט אזוי פארענדערט געוואָרן? — פרעגט אים פעסעלע א דערשראָקענע.

— אוי, אוי, דער פיטום! דער פיטום! — מער האָט ער קיין וואָרט נישט געקענט ארויסריידן.

ווען פעסעלען איז באקאנט געוואָרן פון דער גאנצער מעשה, האָט זי אויפגעהויבן אירע צוויי אויסגעדארטע הענט און מיט א תחינהדיקן ניגון געזאָגט:

— רבונו של-עולם! זאָל זי, פייטשען, אָנכאפן אזעלכע ווייען, בשעת די הייבאם וועט ביי איר אָפּנעמען דעם ממזר...

אהרן-לייב רייסט איר איבער מיט א ציטעריקער שטימע: — פעסעלע! שעלט נישט קיין פרעמד קינד, א יתומה. דערצו א בעל-מום, פון געבוירן אָן. זי איז נעבעך גאָרנישט שולדיק, מן הסתם איז עס פאר מיינע זינד...

— האָסט געהערט א ייד א טיפש? — שלאָגט אים איבער פעסעלע. — ווו און ווען האָסטו געזינדיקט? וואָס איז, האָסט געהאנדלט, געוואנדלט, אָפּגענארט מענטשן? האָסט גענומען ביי סוחרים און דערנאָך אנגעזעצט? צייט יאַך קען דיך, איז ווי נאָר ס'האָט אָנגעהויבן צו טאָגן, ביסטו געלאָפן אין בית-המדרש אריין; פרייטיק, נאָכן אָנבייסן, איז שוין ביי דיר געווען שבת; די בעלי-בתים באדינסטו בלב-נפש. מעגסט מיר גלויבן, אהרן-לייב, ביסט א גרויס פערד, וואָס פלאפלט אזעלכע נארישקייטן...

— זעסט, פעסעלע קרוין — זאָגט אהרן-לייב — דער יצר-הרע איז אומעטום. אפשר האָב איך אין די בחורישע יאָרן געהאט שלעכטע מחשבות, געטראָגן אן ארבע-כנפות מיט פסולע ציצית. נישט געוואשן די הענט צו אשר יצר... א מענטש איז דאָך נאָר א מענטש...

דער זיווג רעכל — עלי-בעלי

די ווייבער פון אונדזער שטעטל פלעגן זאָגן: "אז מען האָט נישט קיין מזל, דארף מען נישט קיין יאָרן" — און פארבונדן האָבן זיי דאָס ווערטל מיט דער געלער רעכל, וואָס איז יונגערהייט געבליבן א קיילעכיקע יתומה. בעת די יידענעס האָבן באגלייט איר פארשטאָרבענע מוטער אויפן בית-הקברות, האָבן זיי מער

באוויינט די טאָכטער, ווי דעם בר-מינן: זי וואָלט געמעגט לעבעדיקערהייט אריינשפרינגען אין דער מאמעס קבר, איידער בלייבן אויף דער וועלט איינע אליין...

ווי נאָר רעכל איז אויף דער וועלט געקומען, האָט איר געטראָפן דאָס ערשטע אומגליק: חנה-עטע די הייבאם, ביים אפנעמען רעכלען, האָט פארזען, אָדער פארגעסן איבערצובינדן די נאָפל-שנור — און איר איז געבליבן אויפן גאנצן לעבן אן אָנדענק...

דאָס גהינום האָט רעכל געהאט ביים לעבן. קינדער האָבן איר "דעם טויט געמאכט". דעם ערגסטן סוף האָט זי געהאט זומערצייט, ווען דאָס אויסגעוואשענע קרעטענע קליידל איז זיך איינגעלאָפן, געוואָרן אויסגעפאסט אויפן לייב, און דאָס קרום פארוואקסענע פעמפל האָט דורכגעשיינט ווי א גרויסער קנאָפ — און די הפקר-ייִנגלעך האָבן דווקא געצופט אויף דעם אָרט. אז זי איז עלטער געוואָרן, האָט זי שוין באקומען דעם צונאָמען רעכל פּאָמפּ...

זי האָט מקנא געווען די קינדער, וואָס האָבן געבראכט מיט זיך אין חדר א פריש-געקאָכטע בייגל, אָדער פוטער-קוכן, ווייל צו דער אכילה האָט זי געהאט א נישקשהדיקן אפעטיט, אָבער וואָס צו עסן — איז נישט געווען.

ס'איז געשען א נס, וואָס רוזשקע הענעך מינצס, דעם גוט-באזיצערס ווייב, א טייערע נשמה וואָס האָט געזאָרגט פאר קאליקעס און יתומים, האָט גענומען צו זיך רעכלען, יוי נאָר זי איז אונטערגעוואקסן, כדי "מאכן פון איר א לייט", און, אם ירצה השם, חתונה מאכן, ווי אלע דינסטמיידלעך, וואָס האָבן ביי איר געדינט. זי האָט געטרייסט רעכלען, אז אלע אירע דינסטן, מיט די פארשידענע חסרונות, האָבן געפונען זייערע זיווגים — און אויך איר צייט וועט קומען, אז איר זיווג לעבט. ביי אזא געלעגנהייט האָט רעכל פרום געזאָגט "אמן! פון אייער מויל אין גאָטס אויערן"...

ווייזט אויס, אז עמעצן איז איינגעפאלן א געדאנק, אפשר אויך צוליבן וועלן זיך איינקויפן א מיצווה, צו פארשדכענען די צוויי יתומים — רעכלען מיט עלי-בעלין. מיר שיינט, אז קיינער פון די שוסטערישע לערניינגלעך האָט זיך נישט אזוי פיל אָנגעליטן ווי עלי-בעלי. ווער האָט זיך געקענט פאר אים אָננעמען, אז טאטע-מאמע לעבן נישט? ער האָט פאר זיינע בעלי-בתים געמוזט שלעפן וואסער אזש צוויי וויאָרסט פון הינטער דעם שטעטל און פון גראָבע שטשאַפּעס האקן האָלץ צום הייצן. בייִנאכט האָט ער זיך "אויסגעפראזשעט" די פלייצעס אויפן פעקאליק, ווי אין מרחץ אויף דער העכסטער באנק. געשלאָפן איז ער אין די הויזן, ווייל קוים האָט אינמיטן נאכט זיך געוועקט דאָס קינד אין וויגל, האָט ער תיכף געמוזט אראָפּ שפרינגען פון אויוון און אזוי לאנג וויגן, ביז דאָס קינד וועט איינשלאָפן. שטענדיק האָט אים גערינען פון דער נאָז. צוליב דעם כסדרדיקן ווישן די נאָז, זענען די עקן ארבל פון זיין קורטקע געווען שטארק פארפעצט...

דעם אמת געזאָגט, איז ער גופא אויך נישט געווען מיט אלע מעלות — א ביסעלע געשטאמלט. אויך נישט קיין גיבור — קוים געשלעפט די פיס. ס'האָט אויסגעזען, ווי ער וואָלט זיך באוועגט שנעל, נאָר אין דער אמתן איז ער געגאנגען פאמעלעך. אָשר רופא פלעגט זאָגן, אז דאָס אלץ איז אים געקומען פון נישט עסן צו דער זעט. דערפאר טאקע איז אים אויך שווער געווען זיך אויסצולערנען די שוסטער-מלאכה און כל-ימיו געבליבן א טאנדייטניק. געהייסן האָט ער יאָסל הובערמאן, נאָר דעם דאָזיקן נאָמען האָבן כמעט אלע פארגעסן. און פון וואנען ס'האָט זיך גענומען דער נאָמען עלי-בעלי -- איז עד-היום נישט באוווסט.

אז עלי-בעלי האָט געהאט אן איבערייס ביי שוסטעריי, פלעגט ער דעם פערד פון משהלע און נטעלע וואסערטרעגערס העלפן שלעפן בארג ארויף דאָס פאס וואסער פון ברונעם.

משהלע וואסערטרעגער האָט מיט זיין געזינדל פון 9 נפשות געוווינט אין א קליין, ענג שטיבעלע, נישט ווייט פון וואליק. אז מען האָט בייִנאכט אויסגעבעט דעם ערדענעם דיל מיט שטרוי, איז צומאָל נישט געווען קיין אָרט ווי אדורכצוגיין. דער הויכער נָטעלע מיט זיין אויסגעדארט ווייב בלימעלע, האבן מיט זייערע לאנגע פיס פארנומען די גאנצע לענג שטוב, ביז דער טיר.

דאָס איינציקע וואָס האָט געראטעוועט די גרויסע וואסערטרעגער-משפחה, איז געווען דאָס פאָדערשטיבל, ווו ס'איז איינגעשטאנען דאָס אויסגעדארטע פערד. פארטאָג האָט נטעלע איינגעשפאנט די מאָגערע שקאפע צום וואָגן, אויף וועלכן ס'איז געלעגן א גרויסע פאס מיטן שפינדל אראפ. דעם דישעל האָט ער געהאלטן מיט דער האנט און צוזאמען מיטן פערד געשלעפט די שווערע משא. נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אז די שקאפע האָט פון קלעפ און מידקייט זיך אוועקגעלייגט אין מיטן וועג און בשום אויפן נישט געוואָלט ווייטער גיין. אין אזא ביטערער צייט, האָט נטעלע אונטערגעברומט: "אוי! ווו נעמט מען איצט עלי-בעלין?!"

עלי-בעלי איז טאקע אוינטערגעקומען ווי אן "אויסלייז" און מיטגעהאָלפן שלעפן און צעטראָגן דאָס וואסער אין די שטובן. נאָך א טאָג שווערע האָרעוואניע, האָט משהלע גענומען מיט זיך עלי-בעלין אויף וואַרעמס. אָבער זיין טרוים אז אין "הונדערט יאָר ארום" זאָל עלי-בעלי ווערן זיין "נאמיעסטניק", דער יורש — איז צונישט געוואָרן. ווייל עלי-בעלי האָט באשלאָסן צו זיין אן אָפטער איינגייער צו רוזשקע מינץ און דאָרט זיך טרעפן מיט רעכלען.

די מאדאם רוזשקע מינץ האָט אָנגעהויבן צוגרייטן רעכלען צו א "זעונג" מיט איר באשערטן. אויף אן איידעלן אויפן האָט זי באמערקט רעכלען, אז איר ביוסט איז נישט ווי געהעריק... אין שטוב זענען דאָ מאנסבילן, ס'קומען מענער, און דער עיקר -- יאָסעק דארף קומען זי אָנקוקן.

- א מיידל -- האָט איר געזאָגט רוזשקע, — דארף זיך מאכן זגראבנע, שיין, זי זאָל געפעלן.

די מאדאם האָט זי ארייגעפירט אין דער גרויסער שטוב צום שפיגל, איר אָנגעמאָסטן דעם ביוסטהאלטער מיטן גאָרסעט פון איר טאָכטער העלע. -- נאַ רעכל, — האָט די מאדאם געזאָגט. - נעם און צי עס ארויף אויף זיך.

אין א האלבער שעה ארום קומט רעכל צוריק מיט דעם גאנצן קלאפערגעצייג אין האנט:

מאדאמעשי קרוין, נאָט אייך צוריק. אזעלכע כאָמעטעס קען יאַך נישט טראָגן אויף מיין לייב. יעד האָב פיינט זיך צו קוועלן. אויב ס'וועט זיין באשערט א זיווג פון הימל - וועט ער מיך נעמען ווי כ'גיי און שטיי...

עלי-בעלי איז געוואָרן אן אָפּטער איינגייער צו די מינצעס. די מאכלים פון זייער קיך האָבן אים זייער געשמעקט. פאר די פארפל מיט די גרויסע צוקער-ארבעס, אויסגעקאָכט אין א פעטע הינער-יויך, וואָלט ער דאָס לעבן אוועקגעגעבן. ביים עסן האָט ער קיין וואָרט נישט ארויסגעבראכט. היינט דער כבוד! די קינדער: נאטעק, העלע און אדעלע רופן אים "פאן יאָסעק", און רעכלען - "פאַננא רעגינקא"! די עלטסטע טאָכטער העלע האָט אים אמאָל א צופ געגעבן ביים אויער און געפראווועט א קאָמפּלימענט, אז ער איז א שיינער, שווארץ-חנ'עוודיקער בחור. זי האָט דאָס ספּעציעל געטאָן פאר רעכלען -- זאָל עלי-בעלי זען, אז רעכל איז ביי זיי נישט קיין פרעמדע...

ווען די מאדאם מינץ האָט מיט אים פארפירט אן ערנסטן שמועס וועגן רעכלען, אויסגערעכנט איר לייטישקייט, בריה'שאפט, ערלעכקייט, און דאָס וויכטיקסטע -- רעכל איז א כשרע טאָכטער, מיט א ריינער פארגאנגענהייט, האָט עלי-בעלי געוענטפערט, אז דעם אמת געזאָגט, געפעלט אים בעסער איר טאָכטער העלע...

כדי עלי-בעלי זאָל זיך נישט איבערלייגן און באקומען חרטה, האָט מען אויף גיך געשטעלט א חופה, געקויפט א ביסל מעבל, א ווערקשטעלעכל מיט כלים און מיט פאראד ארייגעפירט דאָס פּאָרפּאָלק אין רעכלס ירושה-שטוב.

נו, — זאָגט די מאדאם רוזשקע - וואָס איך האָב געקאָנט, איז אלץ געטאָן געווארן. מזל דארפן זיי אליין זיך געפונען!

"דער עיקר", טראכט עלי-בעלי, "ער האָט א ווארשטאטל מיט כלים. אויף פרנסה וועט מען ווי ס'איז פארדינען. די שכנים וועלן אויך נישט לאָזן פאלן. אלטווארג וועלן זיי אים ברענגען צו פאריכטן". אויסער דעם, איז ער ארומגעלאָפן אין די שכנותדיקע דערפלעך, זוכן קליענטן. אָסיען-צייט איז דאָס גאנצע שטיבל געווען פארלייגט מיט אלטע כאָאַקעס. פרייזן האָט ער גענומען פיל נידעריקערע, צוליב דער קאָנקורענץ פון בעסערע פאכלייט.

זומער-צייט איז עלי-בעלי ארומגעגאנגען איבער פעלדער, ווי אויך אין מיסטקאסטנס געקליבן אָפּפאל פון שיך און שטיוול. ער האָט די "סחורה" אויסגעווייקט אין דעם שעפל פון אומריינקייטן. ביי די סוחרים האָט ער געקויפט די ערגסטע מאטעריאלן און פון זיי צוזאמענגעשטעלט אלטע אונטערנייעכצן. געארבעט האָבן זיי ביידע, עלי-בעלי און רעכל, ווי די פערד. נישט געוווסט פון קיין טאָג און נאכט. אז די משפחה האָט זיך אין עטלעכע יאָר ארום פארגרעסערט, איז געוואָרן נאָך ענגער און פינצטערער.

אין די יום-טובים און שבתים פלעגט עלי-בעלי באזוכן זיין טרייען פריינד, דעם "קאָלאָניסט" און פאר אים זיך אויסגערעדט זיין ביטער הארץ. דער "קאָלאָניסט" האָט געוווינט אין א קליין שטיבעלע הינטערן שטאָט. זיין נחלה אין דאָרף האָט ער פארקויפט, כדי מיט זיין ווייב און קינדער זיין אין שטאָט, צווישן יידן, וו ער וועט דאווענען אין בית-המדרש און די קינדער וועלן לערנען אין חדר.

זיין טרוים איז געווען צו קויפן זיך ביים יידישן גוט באזיצער א שטיקל ערד, אויף וועלכן ער וועט זיך אויפשטעלן א הייזקע מיט א שטאַל און, בלי-נדר, ווערן א פארמעגלעכער בעל-הבית. פון דור דורות האָבן זיינע עלטערן און דער גאנצער אָפּשטאם פון דעם זיך מפרנס געווען.

דער פריץ יעקב-לייב האָט אים טאקע געשאָנקען א שטיק זאמדיקן באָדן, אַבער די ערד האָט פארמאָגט אנדערע מעלות, וואָס וועלן אפשר געבן רווחים: נישט ווייט איז פאראן א שאָסיי, אויף וועלכן טעג און נעכט גייט אָן א באוועגונג. דאָרטן וועט ער זיך אויפשטעלן א ווינטמיל און די פויערים פון דער געגנט וועלן קומען צו אים מאָלן מעל. פון דעם קאָן מען נתעשר ווערן. אויסער דעם, האָט ער זייער נאָענט א יונג וועלדל, וו ער מיט זיין ווייב און קינדער וועלן געניסן פון דער גוטער לופט און זיך אָפּרוען.

בעת ראכיוועד יידן פלעגן שבת נאָך דער סעודה שפאצירן צו דער ווייסל זאון זען דעם שווערן געראנגל פון קאָלאָניסט, האָבן זיי מיט א טיפן זיפץ געזאָגט: "נעבעך אומגליקלעך געמאכט א יידישע משפחה"...

עלי-בעלי, ווי תמיד מיט די הענט פארלייגט פון אונטן, איינגעבויגן דעם קאָפּ — האָט זיך פאמעלעך אריינגעשארט אין דעם פּיצעלע שטיבעלע פון "קאַלאָניסט", כדי אים דערציילן פון זיין שווער, ביטער לעבן, האָט אים יענער געזאָגט: "זינדיק נישט, יאָסל — מענטשן לעבן נאָך ערגער פון דיר."

דער קאַלאָניסט האָט ארומגעפירט עלי-בעלין אויף זיין שטח ערד און געוויזן, ווי און וואָס ער וואָלט געזייט, ווען דער באָדן וואָלט נישט געווען אזוי טרוקן און זאמדיק. "נאָר דאָס ערגסטע — גיט ער צו — ס'איז נישט קיין פּאשע פאַרן פערדל און פארן בהמהלע."

ביי דעם קאַלאָניסט אין שטוב האָט עלי-בעלי געמוזט זיך צוהאלטן די נאָז, צוליב דעם געשטאנק פון דער בהמה, לעבן וועלכער ס'איז געשטאנען א קליין קעכל, פון וועלכן ס'האָט געזעצט א רויך. דאָס שטיבל איז געווען פארנעפּלט, ווי דער מרחץ ערב שבת.

עלי-בעלי האָט שוין געוואָלט ארויסגיין אויף דער פרישער לופט, ווייל אים האָט געוומען רינען פון דער נאָז, נאָר דער קאַלאָניסט זאָגט צו זיין ווייב מיט חוזק: "זעסט די איידעלע מענטשן פון שטאָט? זיי ווייסן דען וואָס ס'איז גוט און געזונט? אונדזער פריץ מיט דער פריצטע אין דאַרף פלעגן תמיד ארויס אויפן באלקאָן און שטיין דאָרט שעה'ן ביי דער "גנאָיוווקע" און אריינציען אירע ריחות. דאָס איז דאָך די בעסטע רפואה קעגן כראָנישע קאַטאַרן"!...

*

די צוויי שטעטלדיקע לצים, דער אלטער משהלע מענדעלע-לייבעלעס און יאָסקעלע משה באגרעבערס, האָבן ליב געהאַט מאכן רעדלעך אין מיטן מארק, דערציילן פארשידענע פריילעכע מעשיות, מיט א סך וויצן און הומאָר, אָן א ספּעציעלער כוונה אָפּצוחוזקן, אָדער רעדן לשון הרע. פון דער נאַטור זענען זיי גראַד געווען ווילע חברה-לייט, מיט מידות טובות. אז מען האָט באדארפט צונויפנעמען פאר א נויטבאדערפטיקן א נדבה — האָבן זיי תמיד געשטיצט. אָבער אויך געהאַט פארשידענע איינפאלן...

א געוויסן אָוונט, נאָך א הייסן טאָג, האָבן ביידע חברה-לייט זיך צוגעשארט צו עלי-בעליס שטיבעלע צו כאַפּן א בליק, ווי זעט עפּעס אויס ביי אים און זיין בני-בית.

עלי-בעלי, דערזעענדיק צוויי אויסגעפּוצטע לייט, אָן היטלען, שיין צוגעקעמט, מיט אָבער-קעלנער אויף די קורטקעס — האָט זיך דערשראָקן. זענען זיי נישט אמאָל סעקוועסטראַטאָרן פון יאַניוו, וואָס פלעגן קאָנטראָלירן די בעל-מלאכות צו זיי באַזיצן האַנטווערקער קאַרטן. ביי עלי-בעלין איז דער אָטעם פארכאַפּט געוואָרן, ער האָט קוים ארויסגעשטאמלט, אז ער קען נישט בכלל אזא פאַך ווי שוסטעריי. אט מאכט ער זיך נאַריש מיט לייגן לאַטעס אויף אלטע שיך פאר זיין ווייב און קינדער. צו רעכלען זאָגט ער: "בעט די ערלים צו יושבן" — און ביי זיך האָט ער אָפּגעמאַכט, אז אליין רירט ער זיך נישט פון אָרט, ביז ער וועט נישט מיט די פיס ארונטערשארן אונטערן בעט דאָס ביסל כאַדאַקעס וואָס ליגן ביים ווארשטאַט. און מיט א ניגון ברומט ער אונטער, אז רעכל זאָל הערן: "מ'איז געשאָכטן, מ'האָט אונדז אָפּגעמסרט".

די צוויי חברה-לייט זעען, אז עלי-בעלי נעמט זיך צום הארצן, האָבן זיי מיט א מילדן טאָן געזאָגט:

— נו, מען וועט אייך איצט ניט טשעפּן, אָבער אויף להבא, וועט איר נישט אויסמיידן צו שטיין צום עקזאַמען אין לובלין.

— ווען? — פרעגט ער.

— אין א דריי-פיר יאָר ארום — ענטפערן זיי.

עלי-בעלי רוימט איין רעכלען אויפן אויער, אז ביז דעמאָלט קאָנען די נאָך איינגעמען א מיתה-משונה און נישט דערלעבן קומען צו אים. דערווייל האָבן די "סעקוועסטראַטאָרן" זיך געוומען ארומקוקן ווי עס זעט אויס אין דעם קליינעם, פארקאָפּטשעטן שטיבל. אויף דער קיך זענען געשטאנען עטלעכע אייזערנע, פארשווארצטע טעפּ. אויפן דיל האָבן זיך געוואלגערט שטיקלעך אָפּפאלעכץ פון לעדער און שיך-אלטווארג. דער רויך פון קוימען שטיקט און ברענט אין די אויגן אזוי, אז עס הייבן אָן צו רינען טרערן. נישטאָ קיין אָרט וווּ זיך אויסצוציען. אין איין בעט זענען געשלאָפן צוויי קינדערלעך, כמעט נאקעטע, איינס האָט געהאלטן דאָס פּיסל ביים מויל פון אנדערן. אויפן אנדערן בעט ליגן נאָך צוויי קינדער. רעכל באמיט זיך צו פארדעקן זייערע קערפּערלעך, אָבער דער קליינער קאָפּעלע ארבעט ארום מיט די פּיסלעך, ביז ער ציט אראָפּ דאָס ליילעך פון בעט. שאָשעלע, דאָס יינגסטע מיידעלע, ליגט אין וויגל. רעכל האלט א שמאטע אין האנט, מיט וועלכער זי ווישט דעם שטויב. מיט א חניפהדיק שמייכעלע זאָגט זי, אז "די פריצים זענען זייער אָרנטלעכע מענטשן: שרייען נישט, בייזערן זיך נישט, ווי זיי וואָלטן געהאַט יידישע הערצער. איר וועט אריינגיין אין אונדזער שווערע לאגע און נישט טאָן קיין עוולה. איר זעט ווי מיר לעבן. די ענגשאפט איז גרויס. דער מאן שלאָפט מיט צוויי קינדער און איך — מיט צוויי. א גאנצן טאָג, ביז שפּעט איז דער נאכט, איז מען פאריאָגט מיטן עול פרנסה"...

— טאָ פון וואַנען לעבט איר? — פרעגן די צוויי חברה-לייט.

— דאָס, מ'שטיינס געזאָגט, הייסט אויך א לעבן? ס'איז געדאַסט, נישט גערייכערט — מאכט עלי-בעלי צו

רעכלען זי זאָל פארטייטשן די "ערלים" אויף פויליש. רעכל ווארט נישט לאנג און זאָגט איבער אויף פויליש: "טאקע זשיטשע יאַק מי מאמי, טאָ יעסט זאַסראַנע, א ניע פּאלאָנע. איך וואש וועש פאר זאַמאַזשנע מענטשן. מיינער גייט אין שליחותן. ל"ג בעומר מאכט ער פייל-אין בויגנס און פירט די קינדער צום בארג סיני שיסן. כאפט ער א פּאָר גראָשן, און די רעשט גיט דער אלמעכטיקער. איר, פריצים, זאָלט זען מיט וואָס מיר דערנערן זיך. א שטיקל פלייש מיט א טונקעלער חלה, זעט מען נאָר אויף יום-טוב; א גאנצע וואָך עסט מען גאלקעס פון קארטאָפל.

אז ס'איז אזוי שווער, טאָ צו וואָס האבן אזוי פיל קינדערלעך? - פרעגט דער אלטער משהלע.

עלי-בעלי ענטפערט פארשעמט, אז ביי יידן איז נישט ווי ביי אנדערע פעלקער, ווייל חתונה און קינדער האָבן, טוט מען נישט צוליב הנאה וועגן, נאָר פאר זיין ליבן נאָמען וועגן...

אין עטלעכע טעג ארום, זענען אין מיטן מארק, ביי דעם נישט פארשאָטענעם ברונעם, געשטאנען דער אלטער משהלע מיט יאָסקעלע, ארומגערינגלט פון א חברה יונגע לייט, וואָס האָבן זיך געפרעגט:

נו, דערציילט עפעס ווי עס זעט אויס ביי רעכלען מיט עלי-בעלין?

האָבן זיי מיט א שווערן זיפץ געענטפערט:

אוי, דלות, דלות!...

דער "אוטשאָני וואַריאַט" חיים-זישע

תשעה-באב פארנאכט, ווען די ווייבער זענען געזעסן פאר זייערע טירן און אויסגעקוקט די מענער פון בית-המדרש, צום אָוונט-ברויט, האָבן זיך אָנגעהויבן באוויזן אויפן הימל שווארצע וואָלקנס. מידע, פאר-מאטערטע פון דער היץ און פון לאנגן תענות, זענען זיי אריין אין שטוב, שנעל פארמאכט די פענצטער און טירן.

אין גרעסטן שלאקס-רעגן איז ווי א בליץ אריין אין שטוב פון הערשעלע שקאָלאק א הויכער, אויסגעוווייקטער ייד, פון וועמענס באָרד ס'זענען גערונען טראָפּנס וואסער, נאָר זיינע צוויי אויגן האָבן געשפּיזט ווי פייער.

טוט אויס די קאפּאָטע, ר' ייד, - זאָגט חנהלע, הערשעלעס ווייב. טרוקנט אויס די בגדים און די אָניצעס, זייט מוחל, הענגט אויף ביי דער קיך.

דער אומבאקאנטער האָט נישט ארויסגערעדט קיין וואָרט, נאָר אויסגעדרענגט די אָניצעס, פון וועלכע ס'האָט זיך א טראָג געגעבן א מיתה-משונה-ריח, אז די קינדער האָבן זיך געכאפּט ביי די נעזער...

פון בית-המדרש קומט אָן הערשעלע שקאָלאק. ער דערלאנגט א ברייטן שלום-עליכם דעם אומבאקאנטן אורח.

פון וועלכע מקומות קומט א ייד? -- פרעגט ער מיט זיין גרעגער-שטימע. און הגם דער פרעמדער פרעגט נישט ביי אים, דערציילט הערשעלע, אז ווען ס'דערנענטערט זיך דער אָסיען, קומט ער מיט זיין ווייב צוריק פון דער נסיעה איבערן לאנד, ווו מען מאכט א פּאָר גראָשן. ס'איז יאָ קיצבה, נישט קיצבה ווי איינער פארשטייט. וואָס זאָל מען טאָן, פעטער? אז מען דארף מפרנס זיין, קיין עין-הרע, אזא געזינדל, מיט עטלעכע קליינע קינדער דערצו!

אָבער דער ייד שווייגט, ער ענטפערט נישט קיין וואָרט.

אפשר וועט איר עפּעס טועם זיין? -- לייגט פאָר חנהלע. נאט, פארזוכט עטלעכע גוטע לעזשלגעס.

דער ייד האָט זיך נישט געלאָזט לאנג בעטן. ער האָט מיט אפּעטיט אריינגעריבן דאָס ביסל בארנדלעך, דערנאָך זיך אויפגעשטעלט, אויסגעגלייכט און א פרעג געטאָן:

איז ביי אייך אין שטעטל פאראן א קלויסטער, און אויף אים א גלאָק?...

הערשעלע מיטן ווייב קוקן זיך איבער און טראכטן: ווער ווייסט ווער דער תכשיט איז? חנהלע ווינקט צו איר מאַן, ער זאָל אים וואָס שנעלער אָפּפירן אין בית-המדרש. אויפן וועג זאָגט אים הערשעלע:

- האָט קיין פאריבל נישט, וואָס איר נעכטיקט נישט ביי מיר. איר האָט דאָך געזען די ענגשאפט, נישטאָ אפילו ווו א שפּילקע צו דער ערד ווארפן. ווי רופט מען אייך, פעטער?

- איך הייס חיים-זישע, דער "קמח-שרפהניק"...

ס'האָט לאנג נישט געדויערט, ווי חברה קליינוואַרג פון ישראלע'לע קאָזשיבערדלעס חדר האָבן דערשנאפּט, אז נישט ווייט פון זיי האָט געפונען זיין מקום-מקלט דער "קמח-שרפהניק". האָבן זיי דורכן קליינעם פענצטערל אָנגעהויבן ווארפן שטיינדלעך מיט בלאָטע, באגלייט מיט ווילדע געשרייען:

משוגענער קמח-שרפהניק!

ער האָט געשוויגן אפילו דעמאָלט, ווען א שטיק בלאָטע האָט אויסגעשמירט זיין פנים. א נס, וואָס משהלע וואסערטרעגער האָט זיך אריינגעמישט: -- לאָבוזעס! אוועק פון דאנען!... א נישט נעם איך אייך ארויס

די בעבעכעס... — און צום מלמד ר' ישראלעלע: — שיין לערנט איר אייערע ממזרים; וואָלט איר עטלעכע בענקאַרטעס געמאכט "פעקלעך" אויף די הוילע הינטנס וואָלטן זיי שוין אָנגעזאָגט א צענטן נישט טשעפּען א פרעמדן ייד — אַן אַרעמאַן...

פאַרטאָג איז חיים-זישע שוין געשטאַנען אויף די פיס, אויסגעגלייכט די ביינער פונעם הארטן בית-המדרש טיש און אוועק הינטערן שטעטל. א לענגערע צייט זיך צוגעקוקט ווי די קליינע פישעלעך שווימען אינעם שטייענדיקן וואַסערל לעבן הויף. מיטן קעשענע-בערשטעלע האָט ער צוגעפּוצט די וואָנצעס מיטן ברייטן, בלאָנדן בעו דל און דערנאָך זיך געלאָזט איבער די הייזער פון די פאַרמעגלעכע בעלי-בתים. אָבער נישט אלץ האָט ער גענומען. האָט אים ווער דערלאַנגט אן אויסגעדאַרט שטיקל חלה-קוילעטש פון שבת, אָדער קאַלטע, איבערגעשטאַנענע קאַרטאָפל, האָט ער אויסגעדריקט זיין אומצופרידנקייט, פּראָטעסטירט.
— קמח-שריפה איז דאָ? — פרעגט ער מיט ירגזון.

די גאַלע גיטל, א דינסט ביי די שפּיגלשטיינס ענטפערט אים, אז ביי איר בעל-הבית'טע מלכלה, קאָכט מען נישט קיין קמח-שרפהדיקע זופּן. דאָס דאָזיקע מאכל קאָן מען באַקומען נאָר אין מלך-אביונס גיטער — ביי די קבצנים און אביונים.

— אויב אזוי, — זאָגט ער, — גיב-זשע א ביסל פריש געבעקס מיט צוקערווארג. אויב דיינע האַרן וועלן אויף דיר שרייען, זאָלסטו זאָגן אז האָסט אויסגעפּירט דעם באַפעל פון קמח-שרפהניק...

מיט אָנגעשטאָפּטע קעשענעס כל-טוב, ווי פרישע אייער-קיכלעך, מאָן-פלעצעלעך, קאַשעניאַקעס און צוקערלעך, איז חיים-זישע אריין צו הערשעלע שקאָלאַק און געבליבן שטיין ביי דער טיר. -- קומט ווייטער — מאַכט חנהלע, — זעצט אייך צו.

חיים-זישע האָט אויסגעשאָקלט די קעשענעס, ווי ראש-השנה צו תשליך. אלץ ארויסגעלייגט אויפן טיש און מכבד געווען די קינדער כיד המלך...

אַן אנדערש מאָל איז ער אריין צום טאַנדייט-שניידער משהלע-האָ, א קבצן אין זיבן פאָלעס און צעטיילט צווישן די קינדער ס'ביסל געבעקס מיט זיסוואַרג, וועלכע ער האָט צונויפגענומען ביי די נגידים. די קינדער האָבן זיך צו אים שטאַרק צוגעוווינט און פון פרייד ארום אים געטאַנצט, געשפרונגען און געלאַכט. נישט איין מאָל פלעגט דאָס קליינוואַרג זיך ארויפדראַפּען צו אים, גלעטן אָדער צופּן זיין בערדל. נאָכן אויפעסן עטלעכע טעלער אָנגעברענטע זופּ און ווישן זיך מיטן אַרבל די איבערבלייבענישן אויף דער באָרד, פלעגט ער נעמען א קינד אויף דער האַנט און צו אים שמייכלען מיט זיינע תמימותדיקע אויגן. און ווי ער איז אריין אָן "א גוט-מאָרגן", אזוי איז ער אוועק אָן "א גוטן טאָג".

פרייטיק-צו-נאַכטס, ווען הערשעלע שקאָלאַק האָט זיך אומגעקערט פון דאַווענען, איז שוין חיים-זישע געזעסן ביי א גרויסער שיסל מיט קמח-שריפה, וואָס איז געבליבן פון נעכטן.

— הערסט, חנהלע — רופט זיך אָן הערשעלע — כ'בין פאַרביי לעבן שעיה גאָטליבס הויז, האָט מיך אזוי אדורכגענומען דער ריח פון די פריש-אויסגעברוינטע צוקער-חלות מיט די מירביקע אייערקיכלעך, אז ס'האָט מיר אזש אָנגעהויבן צו שווינדלען אין אויג מיט אין אויער. ווען דו, חנהלע, וואָלסט אפילו געהאַט פאַרוואָס, וואָלסטו אויך נישט געווען אזא בריה ווי זיין ווייב די גראָבע דינע. זיי איז אלץ באַשערט: אי גוטע מאכלים, אי לייטישע ווייבער...

חיים-זישע האָט זיך צוגעהערט צום שמועס און איז אומבאַמערקט אוועק. ווי א שפּאַרבער, איז דער קמח-שרפהניק אריבער די שטעכלדראָטן און אויף די שפּיץ פינגער, שטילערהייט, אריין אין קיך צו דער גראָבער דינע. מיט א בלויזער מינע האָט ער באַפוילן צו שווייגן, און פון שרעק האָט ביי דינען געקלאַפּט א צאָן אין א צאָן. חיים-זישע האָט דערוייל אָנגעפּילט דאָס קוישל מיט פריש געבעקס און נעלם געוואָרן... דעמאָלט האָט דינה פריי אָפּגעאָטעמט און געזאָגט צו זיך: "געלויבט איז דער השם-יתברך, אז כ'בין אָפּגעקומען מיט בלויזער שרעק!"

ביי הערשעלע שקאָלאַק איז געווען א גרויסע שמחה. ער גלויבט נישט זיינע אייגענע אויגן. "הער א מעשה! — זאָגט ער צום ווייב — וואָס דער חיים-זישע קאָן אלץ באַווייזן"...

חנהלע שטוינט:-"כ'ווייס צי מען מעג? אפשר איז עס געלקחנט?

— נישקשה, נישקשה — ענטפערט הערשעלע. — ביי זיי, ביי די דבר-אחרס, איז עס ווי א טראָפּן אין ים. הערשעלע האָט מיט אימפּעט גענומען שלונגען דעם אויסגעברוינטן "וויסקראָבעק", אז ס'האָט אזש געקנאַקט אונטער די ציין. חנהלע האָט אויף דער העלפט איבערגעבראָכן דעם ברוינעם קאַשעניאַק און זיך צעטיילט מיט דער קליינער פריידעלע. די קינדער האָבן געגנאַשט די האָניק-פלעצלעך און געטשמאָקעט מיט די ליפּן: "אוי! אוי! א טייערער פעטער דער חיים-זישע!"

*

פאַר די ימים-נוראים איז דער קמח-שרפהניק, מיט א פּעקל אויף די פּלייצעס, געקומען פון שכנותדיקן שטעטל זאַוויכאָסט און גלייך אריין צו משהלע האָ. די צוויי בעטן האָבן פאַרנומען דאָס גאַנצע שטיבל, אז

ס'איז נישט געווען קיין אָרט פארן פעקל. ער קוקט זיך ארום, גיט א שיט אויס דאָס ביסל מלבושים אויף די נישט-אויפגעבעטע בעטן. אויף משהלעס ווייב, ריוועלען, פארוואַרפט ער א ווארעמען שפענצער; פאר משהלען — א טשים-טשים-טשו כאלאטל, כמעט ניי; פאר די קינדער — עטלעכע ווארעמע לייבלעך. די פרייד איז געווען אין לשער. משהלע-האָ וואָלט פון זיינע פארדינסטן קיינמאָל נישט געווען אימשטאנד צו קויפן אזא רייכן אויסשטייער...

— נו, קינדער! — שרייט ריוועלע — דאנקט דעם פעטער חיים-זישע. די קינדער האָבן דאָס גערן געטאָן, אין אים זיך אָנגעהאָנגען און געזונגען לויב-לידלעך.

חיים-זישע פלעגט פון צייט-צו-צייט זיך אוועקזעצן צווישן-מנחה-און-מעריב אויף דער לעצטער באנק אין בית-המדרש, לעבן די קבצנים און מיט פארמאכטע אויגן, ווי ער וואָלט געדרעמלט, אויסהערן די שמועסן פון די דאָרפסגייערס, שוסטערס, שניידערס. א באזונדערע ליבשאפט האט ער געהאט צו משהלע וואסערטרעגער. ער האָט זיך גוט צוגעהערט ווי משהלע דערציילט זיינע בייזיצערס: אברהמעלע פּאָקע, פרצל קאליקע, פייוול דרעווניאק און עלי-בעלי, ווי דער שניט-סוחר ר' יהושע שפּיגעלשטיין, פרעזעס פון דער יידישער קהילה, שפּאצירט אין מארק אין זיינע סקריפּענדיקע, געמזענע שטיוועלעך.

— אוי — קרעכצט ער, — ווען איך וואָלט כאָטש איינמאָל אין לעבן פארזוכט דעם טעם פון אזעלכע שטיוועלעך, וואָלט איך תיכף אויסגעהיילט די פיס פון די ברענבלאָזן, וואָס די יוכטענע שטיוול מאכן מיר אָן.

פרצל קאליקע צעלאכט זיך: משהלע וואסערטרעגער מיט זיינע אויסגעדייווערטע רגלים אין געמזענע שטיוועלעך... — משוגע ביסטו, צי חסר דעה?! פון וואנען וועסטו נעמען אויף דעם? אפשר פון פעסל וואסער, וואָס דו שלעפּסט בארג-ארויף צוזאמען מיטן פערד?

עלי-בעלי וויל א שטויס טאָן חיים-זישען ער זאל אויפשטיין צו "קדושה", נאָר איידער מען דרייט זיך אויס - און חיים-זישע איז ווי אין וואסער אריין...

*

ארום דעם שטעטל זענען געווען גרויסע, געדיכטע וועלדער. יעדער שבת נאָך דער סעודה, פלעגן דאָרטן קומען פארליבטע פּאָרלעך. נאָר קיינער האָט נישט געוואגט זיך ארייינצולאזן טיף אין וואלד, ווו מען האָט געקאָנט לייכט פארבלאָנדזשען. אָבער חיים-זישע האָט דורכגעמאכט א סך מיילן, זיך דורכגעריסן דורך די סאמע געדיכטענישן, איינגעאָטעמט אין זיך די פרישע, וואלדיקע לופט און געשמאק איינגעשלאָפן.

צווישן די הויכע, דופּטיקע סאָסנעס, נישט ווייט פון חיים-זישען, איז אויף זייער שטענדיקן אָרט געזעסן דאָס פארליבטע פּאָרל דוד אפרים'ס מיט זיין חנעוודיק מיידל דבורהלע משהלע קליינמאנס.(די יונגע-לייט אין שטעטל האָבן דודן מקנא געווען מיט זיין געראָטן מיידל). שעהן לאנג פלעגן זיי אָפּזיצן אין דעם וועלדל ביי דער מאדזשארקע און וועבן פלענער אויף דער צוקונפט.

נאָכן אויפכאפן זיך פון שלאָף, האָט חיים-זישע צורעכט-געמאכט זיין קורץ כאלאטל, ארומגעקוקט אין אלע זייטן, עטלעכע מאל אונטערגעהוסט און גענומען אונטערברומען ניגונים פון מאָדזשיצער רבין. צומערשט — שטילער, דערנאָך העכער און העכער זינגט ער זיין באליבט ליד "אדוני מלך גאות לבש — לבש אדוני", און באלד האָט זיך איבערן וואלד צעטראָגן א נגינה ווי פון א בארימטן חזן. דוד מיט דבורהלען האָבן זיך נענטער צוגערוקט און מיט א פארכאפּטן אָטעם זיך צוגעהערט צו דעם שיינעם ניגון.

פלוצלונג האָט פון צווישן דיביימער זיך באוויזן א הויכער מאַן מיט א פארוויקלטן פנים. ער דערנענטערט זיך צו חיים-זישען, שפּיזנדיק אים מיט זיינע גרויסע אויגן.

— ווער ביסטו? — פרעגט ער חיים-זישען. נאָר דער ענטפערט נישט. זאָגט ער ווייטער: — איך ווייס ווער דו ביסט. מיינע לייט האָבן מיר דערציילט. דו ביסט דער "אוטשאָני וואַריאַט", האָסט א ווארעם הארץ, דו העלפסט אָרעמע מענטשן. זיי ווייסן, פאַניע "אוטשאָני ווארִיאט", אז איך בין דער באקאנטער באנדיט נאָוואָשעלסקי. וואָס דו פארלאנגסט — קאָנסטו ביי מיר אויסבעטן.

חיים-זישע האָט זיך געשטעלט גלייך, ווי פאר א גענעראל, פארגלאָצט די אויגן און מיט א פעסט קול געזאָגט:

— געלט! געלט! גיב מיר א סומע פאר די פּאָדאופּאדניעטע יידן פון ראַכיוו.

נאָוואָשעלסקי האָט גלייך ארויסגעצויגן פון זיין בוזעם-קעשענע הונדערט זלאָטעס און דערלאנגט חיים-זישען — און תיכף נעלם געוואָרן.

צומאָרגנס גאנץ פרי איז חיים-זישע אוועק צו זיינע בייזיצערס אין בית-המדרש: ישראל'עלע קאָזשעבערדל, משהלע וואסערטרעגער, פייוול דרעווניאק, עלי-בעלי, הערשעלע שקאָלאק - און יעדער באזונדער האָט באקומען צו 10 זלאָטעס.

אין מיטן מארק, צווישן א רעדל יידן, האָט דוד אפרים'ס מיט גערירטקייט דערציילט וועגן דער באגעגעניש פון נאָוואָשעלסקין מיט חיים-זישען דעם קמח-שרפהניק. די צוהערערס האָבן פון גרויס

באוואונדערונג געדרייט מיט די קעפ, געטשמאָקעט מיט די ליפּן, און אוודאי געטראכט: "ווער ווייסט וואָס פאר א איינער ס'איז דער חיים-זישע"...

*

ערב יום-כיפור, נאָך דער לעצטער סעודה צום פארפאסטן און נאָכן אָנווינטשן זיך, האָבן יידן געאיילט אין די שולן און אין בית-המדרש צו כל-נדרי. אין מארק האָט מען כמעט נישט געזען קיין לעבעדיק באשעפעניש. חיים זישע, איז ווי תמיד געבליבן שטיין ביי דער טיר פון בית-המדרש. ווען דער עולם האָט פארדעקט די קעפ מיט די טליתים, האָט דער קמח-שרפהניק אָנגעהויבן מיט א וויינענדיקן ניגון: "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה". אין בית-המדרש איז געווארן שטיל ווי אין אן אויער. נאָר פון דער עזרת נשים אין דער הייך, האָט זיך געהערט א יאָמערדיק כליפעריי. ווי א רוח האָט חיים-זישע זיך דורכגעשטופּט דורכן עולם און צוגעקריגן צום עמוד. די משוררים, מיינענדיק ווי יעדעס יאָר, אז דאָס איז שמואל קלמנס, האָבן זיך געאיילט אונטערצוהאלטן: "אוי! אוי! אוי! ושבועי-וקונמי". אָבער אין דעם מאָמענט האָט חיים-זישע זיך באוויזן מיט זיין פנים צום עולם... ס'האָט זיך געמאכט לעבעדיק אין בית-המדרש. א טייל האָט געשריען: "ארויס! ארויס! משוגענער קמח-שרפהניק!" ס'איז געוואָרן א טומל, קיינער האָט נישט דערהערט משהלע וואסערטרעגערס געשריי: — שא! שא! איז וואָס, אויב חיים-זישע איז געשטאנען ביים עמוד. מן-הסתם איז ער א גרויסער קענער, דער קמח-שריפהניק!

חיים-זישע האָט מיט די עלנבויגנס קוים זיך דורכגעשטופּט אין דער ענגשאפט, מיט שנעלע טריט איז ער אראָפּ פון די עטלעכע שטיגעלעך און צוריק אריין אין זיין "שטענדיקער וווינונג", אין בית-המדרש שטיבל.

*

באלד נאָך יום-כיפור האָט דער שמש נחמיהלע קודא דערזען אין בית-המדרש שטיבל א מוראדיק בילד: אויף דעם הארטן, לאנגן טיש, מיט א "שולחן-ערוך" אונטערן קאָפּ, איז אין אן אייביקן שלאָף געלעגן חיים-זישע דער קמח-שרפהניק...

נאָך חיים-זישעס טויט האָבן יידן פון שטעטל דערציילט פון אים פארשידענע געשיכטעס: שמואל'לע בן-ציונס האָט געזאָגט: - ס'איז נישט קיין פּראָסטע זאַך. קומט א ייד פון דער פרעמד, אליין אן אביון, דאר, אויסגעהונגערט, א ליבהאָבער פון אָנגעבּרענטע גריץ, לויפט ארום אין פארמעגלעכע הייזער, נעמט צוזאמען וואָס עס לאָזט זיך -- און צעטיילט צווישן אָרעמעלייט. שווער משיג צו זיין... סיידן א למדוואָווניק! — און פנחס קאמאשנשטעפער גיט צו:

– ס'איז נישט אזוי ווי מען מיינט. א למדוואָווניק באווייזט זיך און ווערט פארשווונדן. לויט מיינע השערות, מוז ער זיין א גילגול. — וואָס הייסט א גלגול? -- פרעגט משהל יוספ'ס דאָס הייסט, ענטפערט פנחס, — אז אפשר ווי אַ גרויסער גביר אמאָל, האָט ער ביים לעבן געטאָן עבירות און רשעות, איז ער פשוט מגולגל געוואָרן, כדי אויסצוקויפן זיך פון זיינע זינד... - נישטאָ ווער ס'זאל לאכן. ענטפערט משהל יוספ'ס – א נגיד האָט נישט אזעלכע מידות סיי ביים לעבן, סיי נאָכן טויט. אן עושר האָט תמיד א הארץ פון שטיין און פרעסט נישט קיין קמח-שריפה אָן א ביין; דאקעגן חיים-זישע האָט געמוזט כאפן א קליינעם "זענג" אויף די געהירן, אָבער א הארץ האָט ער געהאט - לויטערער שמן-זית...

הערש ספּאָסאָבניק און זיין בלינדע ווייב

א מינהג איז געווען אין ראַכיוו, אז יעדן חול המועד פסח האָט א גרופּע יונגעלייט פון שטעטל, מיט פעפער-שטעקעלעך אין די הענט, זיך אוועקגעלאָזט אין די שכנותדיקע שטעטלעך אויסצוגעפונען א לייטישע יידישע טאָכטער, פארפירן מיט איר א ליבע און דערנאָך גיין אונטער דער חופה.

יענער חול-המועד פסח איז גראָד געווען א שיינער. די זון האָט געוואַרעמט ווי אין חודש תמוז. האָבן נישט ווייט פון דער ווייסל, וו ס'איז געווען דער "זבאָרני פונקט", זיך צונויפגעזאמלט עטלעכע בחורים, וועלכע דער געניטער זיפער הופניאזש האָט פאר עטלעכע גראָשן אריבערגעפירט אויף זיין שיפל אויף יענער זייט טייך. ממש אין לעצטן מאָמענט פארן אָפּשטופּן דאָס שיפל פון ברעג, איז א פארסאפּעטער און מידער געקומען צו לויפן הערש ספּאָסאָבניק (פון וואנען דער צונאָמען -- האָט קיינער נישט געוווסט). עמעץ פרעגט אים:

- וואָס איז געשען, אז דיין מייסטער האָט דיר דערלויבט עולה-רגל צו זיין אזש קיין טארלע?

-- נישקשה, נישקשה — ענטפערט הערש. -- כ'האָב אים איבערגעלאָזט א פיינע מתנה: דאָס אָנבייסן, דאָס ווארעמעס, פארבראָקט מיט דער וועטשערע...

דער וועג קיין טארלע איז געווען א פריילעכער. מ'האָט שפּאצירט אויף דער פרישער לופט, צווישןביימער, בערג און טאָלן און דערביי געזינגען פארשידענע לידער. אמיינסטן האָט אָנגעקוואָלן הערש. - הלוואי וואָלט א גאנץ יאָר געווען חול המועד פסח — האָט ער ווי גערעדט צו זיך.

ווי נאָר מ'האָט זיך דערנענטערט צום שטעטל, האָט מען זיך אָפּגעשטעלט, אָפּגעפּוצט דאָס אָנטאָן און די שיך פון שטויב, מיט שפּייעכץ צוגעגלעט די האָר אויפן קאָפּ — און יעדער באַזונדער איז זיך אַוועק זיין וועג.

הערש האָט זיך ווי פאַרגנבעט צום אַלטן בית הקברות, גוט זיך אַרומגעקוקט צי מען זעט אים נישט — ווייל פון דער ווייטנס האָט זיך צום אים דערנענטערט א מיידל, וועמען ער האָט פאַרשטעלט דעם וועג און איר געזאָגט:

— זי ברויכן נישט קרעמפּירן, אויך ביי אונדז אין שטעטל געשעט דאָס זעלבע...

אַזביידע זענען צוגעקומען צו א הייזקע, האָט דאָס מיידל זיך אָנגערופן:

— אָטאָ דאָ וווינען מיר.

אין פּאָדערשטיבל איז געשטאַנען א רימער-וואַרשטאַט. נאָר דאָס ווין-צימערל איז געווען ריין און אויפגערוימט. דער ריח פון לעדער איז הערשן ניט געווען פרעמד. דעם מיידלס מוטער, א דריבנע, חנוודיקע, אָנגעטאָן אין א פאַרטעך איז געשטאַנען ביי דער קיך. דערזעענדיק א פרעמדן בחור, זאָגט זי דער טאָכטער:

— ריקעלע, בעט דעם יונגערמאַן זיך צו זעצן.

ריקעלע, מיט אירע צוויי גרויסע, שיקלדיקע אויגן און נידעריקן וווקס, האָט די גאַנצע צייט זיך געשפּילט מיט אירע צעפּ, וועלכע זי האָט אַריבערגעוואָרפן פון הינטן אויף פאָרנט און צוריק. מיט א שמייכל בעט זי דעם טאַטן, ער זאָל פון אַלמער אַרויסנעמען א גוט ביסל לובלינער שליוואָוויץ. געצעלע רימער לאָזט זיך לאַנג נישט בעטן און שטעלט אַוועק דאָס פלעשל אויפן טיש.

— איצט, ריקעלע — זאָגט די מוטער, — זיי מכבד דעם גאַסט.

דאָס ערשטע מאָל אין לעבן, אַז הערש טרעפט זיך אָן אויף אַזא וואַרעמקייט און גאַסטפריינטלעכקייט ביי פרעמדע מענטשן. ער איז ביי זיינע 3 יאָר געוואָרן א יתום. אין עלטער פון 10 יאָר, האָבן די אַפּוטרופּסים אים אָפּגעגעבן צום שוסטער מאַטיס אַהרונס, ער זאָל זיך לערנען א פאַך. דאָרט איז ער זומער געשלאָפן אין פּאָדערשטיבל און ווינטער — אויפן פּיעקאַליק. קיין גוט וואָרט האָט ער קיינמאָל נישט געהערט. יעטוועדע ווענדונג צו אים איז געווען באַגלייט מיט ווייסטע קללות.

איצט זיצט הערש ביים טיש מיט מענטשן צוגלייך. אַנטקעגן אים — די שיקלדיקע ריקעלע, א שמייכלדיקע און צופרידענע. "אפשר איז דאָס מיין אמתדיקער זיווג?!" טראַכט הערש.

*

כמעט יעדן שבת פאַרטאָג האָט אים געצויגן און טאַקע אויך אַוועק געטראָגן קיין טאַרלע, צום קליינעם שטיבל וווּ ס'האָט געוווינט די רימער-משפּחה מיט זייער טאָכטער ריקעלע. נישט אַנדערש, זי האָט אים א כישוף אָנגעטאָן... ער האָט געקענט אַהין צופאָרן מיטן דאַמפּער אויף דער ווייסל, נאָר בעסער שפּאָרן דאָס געלט און קויפן דערפאַר ריקעלען א מתנה.

איין מאָל האָט די מאַמע זי געפרעגט:

— ריקעלע קרוין, זאָלסט מיר זיין געזונט און שטאַרק, וואָס טוט איר און וועגן וואָס רעדט איר דאָרט אין פּאָדערשטיבל הינטערן פאָרהענגל גאַנצע שעהן? א מאַמע מעג כאָטש וויסן וועגן דעם. זאָג מיר טייער קינד, דו ביסט זיכער, אַז דער פרעמדער בחור האָט נישט עמעצן דעם קאָפּ פאַרדרייט? כאָטש דעם אמת געזאָגט, ער זעט נישט אויס ווי איינער וואָס זאָל זיין פעיק אויף אַזא זאַך — חלילה, אומגליקלעך מאַכן א יידישע טאָכטער. פון דעסטוועגן דאַרף מען זיין זייער אָפּגעהיט... דאַרפסט פאַרשטיין, ריקעלע, אַז א מאַנספּערשוין שטעלט גאָרנישט איין, אָבער א נקבה קען ברענגען חרפּות און בושות אויף זיך און אויף דער גאַנצער משפּחה. אוי, וואָס רייד איך? טפו! טפו! טפו! — שפּייט זי אויס 3 מאָל — אַלע שלעכטע מחשבות זאָלן זיך צעפליען אויף ווייסטע מדבריותן...

ריקעלע באַרויִקט זי:

— האָב נישט קיין מורא, מאַמע. מעגסט זיך אויף מיר פאַרלאָזן. ס'מעג זיין א פלאַמענדיקע ליבע, נאָר ביי דער מדריגה דאַרף מען זיך האַלטן. (און זי רוימט איין א סוד אין אויער): — אויב, בלי נדר, אַלץ וועט גיין גוט, וועט אין 3 חדשים אַרום זיין א חתונה.

*

אַז מאַטיס אַהרונס, דער מייסטער פון הערשן, איז נישט געווען אין שטוב, האָט זיין ווייב חיה פאַרפירט א געשפּרעך מיט הערשן:

— איז אמת, הערש, וואָס מען שמועסט, אַז דו גייסט חתונה האָבן מיט געצעלע רימערס טאָכטער, די בלינדע קוקע?

הערש ענטפֿערט מיט איינגעהאַלטענעם כעס:

— איר ווייסט, באַלעבאָסטע, אַז די שיקלדיקע מויד איז ביי מיר שענער, בעסער און וווילער ווי אַנדערע וואָס זעען גוט.

חיה בלייבט ניט שולדיק קיין ענטפֿער:

— האָסט אַ פּנים פֿאַרגעסן, וויפֿל איך האָב זיך מיט דיר אָנגעליטן, ביז מ'האָט דיך געמאַכט פֿאַר אַ שטיקל מענטש. ווען מיר האָבן דיך אַריין גענומען צו אונדז, ביסטו דאָך געווען אַ נאַקעטדופּיעץ. אַזוי, גראָבער קאָפּ, צאָלסטו מיר אָפּ דעם חוב?

הערש שלאָגט איר איבער די רייד:

— איך האָב פֿאַר אַלץ באַצאָלט כפֿל־כּפֿליים. ווער האָט אין די גרעסטע פֿרעסט און שנייען געשלעפּט פֿעסער מיט וואַסער אַזש פֿונעם ברונעם ביים גרויסן הויף? ווער האָט געהאַקט טשאַפּעס האָלץ איןווינטער? ווער האָט געניאַנטשעט אייערע קינדער? ווער האָט געשלעפּט אויף דער פּלייצע זעק מיט קאַרטאָפֿל פֿון די ווייטע דערפֿער? ווער...

חיה פֿאַלט אים אַריין אין די רייד:

— זע נאָר הערש ספּאָסאָבניק, דאָס קליינע זעקל־יידעלע מיטן גרויסן קאָפּ און פֿאַרשטאָפּטע אויערן, איז מיט אַמאָל געוואָרן אַ געבילדעטער מענטש, ווי להבֿדיל לאָזער אַפּטייקער. אָוואַ, אָוואַ, מען קאָן מיינען, אַז מיר האָבן אים באַעוולהט? שעמען מעגסטו זיך, דו יונגאַטש!

— גענוג געריידט, גענוג! אין קורצן וועל איך טאַקע שטיין אונטער דער חופּה מיט מיין געליבטער ריקעלען און מיט מזל ווערן אַ טאַרלער תּושבֿ.

*

אין קליינעם, ענגן שטיבעלע ביי געצעלע רימער איז יום־טובֿדיק. אויפֿן טיש ליגט אַ קלאָר ווייס טישטעך, באַשטעלט מיט אַ פֿלעשל משקה און האָניק־לעקעך. אַוודאי איז דאָ אַ שטילע חתונה, אָן דער אַזשאַראָווער יידישער קאַפּעליע, אָן אַ מאַרשעליק, אָן אַ קעכין. אויך קיין סאַרווער איז נישטאָ. דאָ וועט מען נישט אויסרופֿן קיין דרשה־געשאַנק פֿון חתנס צי פֿון דער כּלהס צד. בלויז שבתי אַביון האָט געגעבן חופּה וקידושין און די עטלעכע פֿאַרבעטענע יידן האָבן זיך געזעצט צו דעם אָרעמען מאָלצייט. דאָס יונגע פּאָרפֿאָלק איז אַוועק וווינען אין אַ פּיצעלע שטיבעלע, ווייט הינטערן שטעטל. לציס האָבן זיך געוויצלט, אַז צוויי מעת־לעת זענען די לאָדנס געווען דאָרט פֿאַרמאַכט.

מיט עטלעכע גראָשן ביליקער אויף דער פּאָר שטיוול, האָט הערש אַרויס גענומען אַרבעט ביי די פֿאַרמעגלעכע שוסטערס. געהאָרעוועט האָט ער ווי אַן אייזל. נאָר צו דער שווערער עבֿודה איז ער געווען געוווינט פֿון די קינדער־יאָרן. אָבער איצט אַרבעט ער פֿאַר זיך, דאָך אַ פֿרייער פֿויגל, מאַטיס אהרונס וועט אים מערער נישט דערלאַנגען קיין קלעפּ. דער עיקר — ער איז צוזאַמען מיט זיין באַשערטער און לעבט מיט איר אין נחת און אין פֿריידן.

ריקעלע זאָרגט פֿאַר אים ווי אַ מאַמע. זי גרייט אים אָפּ זיין באַליבט מאכל — הירזש מיט מילך, באַוואָרפֿן מיט געצופּטע קליסקעלעך. יעדן שבת פֿאַרנאַכט ברענגט זי אים פֿון קעלער קאַלטע זויערמילך. און אַז ריקעלע ווערט נאָר פֿאַרטיק מיט דער שטוב־ווירטשאַפֿט, העלפֿט זי אים מאַכן אַ דראַטוועלע, אָדער ציט אַדורך שטריקלעך אין די אויערן פֿון די טאַנדייט־שטיוועלעך. דאָס שטעטל איז מקנא ריקעלען מיט אַזאַ טייערן מאַן און מיט דער שטוב, וווּ מען הערט נישט קיין קללה, קיין הויך וואָרט. מען באַגנוגנט זיך מיט דעם וואָס ס'איז דאָ. דער אמתער שלום־בית!

ס'איז אָבער נישט באַשערט געווען הערשן לאַנג זיך צו פֿרייען. אַ גרויס אומגליק האָט געטראָפֿן ריקעלען: נאָך דער ערשטער קימפּעט, האָט זי פֿאַרלוירן די ראיה. ריקעלעס מאַמע האָט געוויינט מיט ביטערע טרערן. אַ בייז אויג, צי גאָר קנאה־שׂנאה. ווער ווייסט? אפֿשר צוליב דעם אומגליק, וועט דערגיין צו אַ פֿאַמיליע־טראַגעדיע? וועט איר איידעם וועלן אָפּפֿינצטערן זיין לעבן מיט אַ בלינד וויב? אָט האָט דאָס זונדל פֿון שכן, אַ טאַרטאַק־אייגנטימער, אָפּגעגט זיין יונג וויבל וואָס האָט נאָכן געבורט פֿון אַ קינד, באַקומען אַ מוח־דערשיטערונג. ריקעלעס בלינד ווערן, האָט באַזונדערס שווער געטראָפֿן איר מאַמען.

*

עס זענען פֿאַריבער חדשים און יאָרן, נאָר הערש האָט אָפּגעהיטן און אָרנטלעך באַהאַנדלט זיין בלינדע ווייב, נאָכגעגאַנגען איר טריט ביי טריט. ווי נאָר ער האָט דערהערט אַז ריקעלע קומט צו די טרעפּ, איז ער שנעל איר געלאָפֿן אַנטקעגן און געהאָלפֿן אַריינגיין אין שטוב. יעדן שבת נאָכן עסן, האָט ער מיט איר שפּאַצירט ווי אין די מיידלשע יאָרן, אין מיטן מאַרק, ווי אַלע פֿאַרליבטע פּאָרלעך האָבן שפּאַצירט. געפֿירט זי אין דער ווייבער־שיל צום שופֿר בלאָזן. ער האָט זי געגלעט, געטרייסט און געקושט:

— וועסט זען ריקעלע, אזוי ווי ס'איז געקומען אומגעריכט, אזוי שנעל וועט עס פארשווינדן. די ישועה וועט נאָך קומען, וועסט ווערן צוריק זעעוודיק.

די ווייבער אין שטעטל האָבן געצמאָקעט מיט די ליפן און געדרייט מיט די קעפ:

— ווען דאָס, נישט היינט געדאכט, וואָלט געטראָפן ביי אן אנדערן, וואָלט דער מאן פון לאנג שוין צוריק געשיקט ״י טאָכטער צו אירע עלטערן. ווער האָט זיך געקענט ריכטן, אז דווקא אזא הערש לאטוטניק זאָל פארמאָגן אין זיך אזעלכע גוטע מידות? נישט אנדערש, ער פארמאָגט אוודאי א הארץ און א נשמה פון א גרויסן צדיק...

דער אכזריותדיקער טויט פון מיין פאָטער ע״ה

פאָגראמען, מאָרדן און גוואלדטאטן קעגן יידן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, האָבן אויך נישט אויסגעמיטן מיין משפחה. די צארישע סאטראפן האָבן אויף אן אכזריותדיקן אופן אומגעבראכט מיין פאָטער **יעקב גאָלדנער** ז״ל.

אין דאָרף קאָשין לעבן ראַכיוו, האָט מיין פאָטער פארוואלטעט מיט א קליינעם פאָלווארק פון 25 העקטאר זאמדיקע ערד, אן אייגנטום פון **אלעזר וואלערשטיין** פון **קראָשניק**. מיין טאטע איז אויך געווען בוכהאלטער אין דער אונטערנעמונג פון ברעטער-טראטוועס, וואָס זענען געשוואומען מיט דער ווייסל קיין דאנציג. רוסיש און דייטש האָט ער גוט באהערשט, אין וואָרט ווי אין שריפט. אונדזער איינציקע יידישע משפחה אין דאָרף האָט געציילט זיבן נפשות: מיין מוטער **שרה רבקהלע,** צוויי שוועסטערן **טאָבעלע** און **גיטעלע**, דער יינגסטער ברודער **שמואל** און דער זיידע **יצחק בראפמאן**.

אין 1914, האָבן זיך געפירט העפטיקע קאמפן צווישן דעם צארישן און עסטרייכישן מיליטער ביים פאָרסירן די ווייסל, וועלכע איז געווען א וויכטיקער סטראטעגישער פונקט. צוליב דער נאָענטקייט פון דער ווייסל, איז אונדזער דאָרף קאָשין באשאָסן געוואָרן פון הארמאטן. האָבן מיר אלע צייטוויייליק פארלאָזט די היים, אויסבאהאלטנדיק זיך אין דער אָרטיקער ״קאָזע״ (ארעסט), א געמויערטע פון שטיינער.

מיטן אָנקום פון די קאָזאקן, האָבן זיי זיך פארהאלטן אין דאָרף, נישט ווייט פון דער ״קאָזע״. ווי נאָר זיי האָבן באמערקט מיין פאָטער וואָס האָט געטראָגן א באָרד, האָבן זיי אים צוגערופן צו זיך, איינער פון די קאָזאקן האט ארויסגעכאפט זיין שווערד און זיך פארמאָסטן אָפצוהאקן דעם קאָפּ פון מיין פאָטער. נאָר א דאנק דער שנעלער אינטערווענץ פון גמינע-סעקרעטאר **ווּדאָוויאַק**, מיט וועלכן מיין פאָטער איז געווען באפריינדעט, איז ער ניצול געוואָרן פון טויט.

אבער מיט עטלעכע שעה שפעטער, ווען אין דרויסן איז געפאלן א דראָבנע רעגנדל, האָבן זיך דערהערט ווילדע קולות פון די קאזאקן. צווישן די הורא-אויסגעשרייען, האָט מען אָפט געהערט דאָס וואָרט ״יעוורעי״. מיין זיידע יצחק איז געווען שטארק באזאָרגט מיט דעם אלעמען וואָס עס קומט פאר, האָט ער געראָטן זיך אומצוקערן קיין ראַכיוו, ווו עס געפינען זיך יידן.

נאָכן אנצינדן דורך מיין מאמען די שבת-ליכט, האָבן זיך באוויזן אין אונדזער היים אן אָפיציר מיט עטלעכע קאָזאקן, וועלכע האָבן פארנומען מיין פאָטער, אים צוגעפירט צום עק דאָרף און דאָרטן געהאלטן א צוגעבונדענעם צו א בוים א גאנצע נאכט.

צומאָרגנס, שבת פרי, איז אונטער א וואך פון קאָזאקן, מיין פאָטער צוגעפירט געוואָרן צו א בוים, נישט ווייט פון אונדזער שטוב. מיין זיידע, האלטנדיק מיך ביי דער האנט, האָט זיך אריענטירט, אז מ'גרייט צו א שרעקלעכן מאָרד איבערן טאטן. ער האָט זיך געווענדעט צו איינעם פון די מערדער מיט א געבעט אים צו דערהרגענען און שענקען דאָס לעבן מיין טאטן. האָט א צווייטער פון די מערדער זיך אפגערופן, אז מ'זאָל אויך טויטן מיין זיידן. דער אָפיציר האָט מיט א ציניש געלעכטער געענטפערט: "אָן סטארי, סאם זדאָכניע" ("ער איז אלט און וועט אליין פגרן").

אויף א צווייג פון א בוים האָבן די קאלטבלוטיקע מערדער אויפגעהאָנגען מיין פאָטער. צוליב דעם הויכן געוואוקס און פעסטן געבוי, האָט די צווייג זיך איינגעבראָכן און מיין טאטע איז א האלב-לעבעדיקער אראָפגעפאלן אויף דער ערד און קיין וואָרט נישט ארויסגערעדט. מ'האָט נאָר באמערקט ווי זיינע ליפן שעפטשען שטיל א תפילה.

מיט א חיהשן אויסגעשריי האָט דער אָפיציר געגעבן א באפעל צו שיסן דעם "יעווריעיסקי שפיאָן". עס האָבן זיך באלד דערהערט זאלפן פון ביקסן — און מיין פאָטער יעקב האָט אויסגעהויכט די נשמה.

נישט ווייט פון טראקט, אויף אלעזר וואלערשטיינס ערד, האָט מען געזען א בערגעלע, פון וועלכן ס'האָט ארויסגעסטערטשעט א שטיקל האָלץ, אלס צייכן אז דאָרט האָט געפונען זיין רו מיין פאָטער יעקב גאָלדנער ז"ל.

אומקערענדיק זיך אהיים, ווו אלץ איז אין צווישנצייט צעראבירט געווארן, האָט מען געהערט אויסרופן פון א הויכראנגיקן מיליטערמאן אויף א פערד, וועלכער האָט געפאָכעט מיט א פאָן, אלס צייכן איינצוהאלטן די עקזעקוציע. די דערקלערונג פון מיין זיידן, אז מ'האט מיין פאָטער אומגעבראכט, האָט אויף אים געמאכט א שווערן איינדרוק. מיט א טיפן זיפץ און א שטיל קול, האָט דער הויכער מיליטערמאן געזאָגט, אז ער איז באפולמעכטיקט צו ראטעווען יידן. זיין נאָמען איז — **ש. אנסקי.**
ער האָט זיך געאיילט צוריק קיין קראָשניק, כדי צו ראטעווען דעם קראשניקער רב און די קהילה-פאָרשטייערס וואָס זענען אויך ארעסטירט געווארן אונטער דער באשולדיקונג פון "שפיאָנאזש".

ווי מען האָט זיך שפעטער דערוווסט, זענען אויך די פארהאלטענע יידן פון קראָשניק אכזריותדיק אומגעבראכט געוואָרן.

נאָך דעם גרויסן אומגליק, זענען מיר שפעט אין דער נאכט אריבער מיט א שיפל די ווייסל און אָנגעקומען צו א יידישן מילנער און יאַנישעוו און פון דארט מיט גרויסע שוועריקייטן, געקומען קיין יאַנאָוו-לובעלסקי, צו מיין מאמעס א שוועסטער. מיין מוטער איז געווען אין שוואנגערשאפט און דאָרטן געבוירן א קינד.

אין אנדערטהאלבן יאָר ארום, האָבן די עסטרייכער דערלויבט איבערצופירן די עצמות פון מיין טאטן אויפן בית-עולם אין ראַכיוו.

ראַכיווער יידן: יאנטשע בראפמאן, יאָסעלע פערעלעס, יאנקל האָכמאן און אייזיק העשלס, האָבן אין א שניי-פראָסטיקן טאָג מיט קילאָפן אויפגעעפנט דעם קבר, ארויסגענומען דעם קערפער פון מיין טאטן און אין א בלעכענעם קאסטן איבערגעפירט קיין ראַכיוו. דאָרט איז ער געקומען צו קבורה אויפן נייעם בית-עולם.

לאָזער גאָלדנער

דער פעלדשער אשר ארנטרייך און זיין פרוי
אשר אורנטרייך, הפלצ׳ר (חובש) העיירה ואשתו
Asher Orentreich, the town medical orderly, and wife

פיר דורות אין דער משפחה פון א. ראזנבערג
ארבעה דורות במשפחה של אהרלה רוזנברג
Four generations, Ahre'le Rosenberg's family

בונים מאנדעלקער
(אין מונדיר) און
סאבאל (לינקס) -
די אנפורערס פון
דראמאטישן קרייז

בונם מנדלקר
(במדים) וסובול
(משמאל) -
מדריכי החוג הדרמטי

Drama Circle coaches: Bunim Mandelker (in uniform) and Sobol

ד

ראכיוווער יידן אין די תפוצות

דער פריינטלעכער הילפס-פאריין אין טאָראָנטאָ / משה שטיין

(איבערדרוקט פון "דער יידישער זשורנאל", טאָראָנטאָ, 27.11.1947)

זונטיק דעם 23סטן נאָוועמבער איז אין פארבאנד-הויז אדורכגעפירט געוואָרן דערפאָלגרייך אן אלגעמיינער מיטינג אונטערן פאָרזיץ פון מ. שטיין. דער מיטינג איז געווען זייער גוט באזוכט.

אויפן מיטינג זענען אויך געווען אנוועזנד: א לאנדסמאנקע פון ארץ-ישראל, א לאנדסמאן פון בעלגיע און א ראַכיווער ייד, וואָס איז נישט לאנג געקומען פון דעם היטלער-גהינום אין דייטשלאנד. ס'איז אויך געווען אנוועזנד א ראַכיווער פון סאדבורי, וואָס האָט צוגעזאָגט אראָפּ צו ברענגען א פאמיליע פון בערגען-בעלזען.

עס איז באריכטעט געוואָרן, אז מיר האָבן שוין באקומען "פערמיטס" פאר צוויי פאמיליעס און אויך אויסגעפונען, אז ארום אכציק נפשות פון אונדזער שטעטל זענען געבליבן לעבן נאָך דעם גרויסן חורבן און זיי זענען איצט צעזייט און צעשפרייט איבער דער וועלט.

ביי דעם מיטינג איז פיל גערעדט געוואָרן וועגן דער ווייטערדיקער עקזיסטענץ פון אונדזער פאריין און וועגן דעם, וואָס אין טאָראָנטאָ געפונען זיך ראַכיווער, וועמענס הערצער זענען נאָך נישט גערירט געוואָרן פון דער גרויסער צאָל הארצרייסנדיקע בריוו וועלכע מיר באקומען יעדן טאָג פון די וואָס זענען דורך א נס געבליבן לעבן און קוקן אויס אונדזער הילף. זיי בעטן זיך ביי אונדז מיר זאָלן זיי ארויסראטעווען פון דעם לאנד, וווּ זיי האָבן צוגעזען די גרויסע טראגעדיע און אליין געהאָלפן קובר זיין זייערע נאָענטע.

זייער רוף איז דערהערט געוואָרן פון דער מערהייט ראַכיווער אין טאָראָנטאָ און מיר זענען זיך צוזאמען געקומען און באשלאָסן אלץ צו טאָן וואָס מעגלעך, כדי צו העלפן און ווייטער שיקן פעקלעך און געלט.

דער מיטינג האָט אויך באשלאָסן אדורכצופירן א חנוכה-פייערונג.

אויף דעם מיטינג זענען פאָרגעקומען וואלן צו א קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך קאָנסטיטואירט אויף פאָלגנדיקן אופן:

פ. שטיין — פרעזידענט; מ. שער — וויצע-פרעזידענט; י. האַרענפעלד — טרעזשורער; ז. ראָטמאן — פינאנס-סעקרעטאר; מ. שטיין — רעקאָרדינג-סעקרעטאר; ר. ראָטמאן, מ. פעכמאן און א. אייזען — עקזעקוטיווע.

א ראכיווער ייד אין קאַנאַדע / נתן (נחמן) בעלמאָנט (בלומענקראנץ)

אין די צוואנציקער יאָרן האָבן אייניקע יוגנטלעכע פון ראַכיוו אויסגעוואנדערט קיין קאנאדע. אויך איך בין אָנגעקומען קיין טאָראָנטאָ ווי א 17-יאָריקער יוגנטלעכער און דאָ געטראָפן די לאנדסלייט: משה הארענפעלד, ברוך זעליגמאן, ראובן ראָטמאן און אנדערע. מיר האָבן געגרינדעט דעם "פאראיין פון ראַכיווער לאנדסלייט". די ערשטע פארזאמלונג איז אדורך מיט דערפאָלג. מיר פלעגן גאנץ אָפט זיך

צונויפקומען און פארברענגען צוזאמען, אויך זאמלען געלט צו שיקן פאר נויטבאדערפטיקע אין דער אלטער היים, באזונדערס — מעות חיטין אויף פסח.

די אויסוואנדערונג פון אונדזער שטעטל קיין קאנאדע האָט דער עיקר זיך אָנגעהויבן פון ראש המשפחה — פון טאטן, וואָס האָט נאָך א געוויסע צייט אראָפּגעברענגט די פרוי מיט די קינדער. א טייל זענען אויך געקומען אין נייעם לאנד, כדי מאכן עטלעכע דאָלאר און דערנאָך זיך צוריק אומקערן צו דער פאמיליע אין שטעטל. אָבער נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, גראָד אינעם אומאָפּהענגיקן פוילן, האָבן זיי איינגעזען, אז עס האָט נישט קיין טעם זיך אומצוקערן קיין ראַכיוו צוליב דעם אנטיסעמיטיזם, נויט און דיסקרימינאציע. איז מען שוין פארבליבן אין קאנאדע און ביסלעכווייז געברענגט צו זיך די נאָענטע משפחה.

נאָר בעת אנדערע האָבן אויסגעוואנדערט פון פוילן צוליב פאָליטישע אָדער עקאָנאָמישע סיבות, בין איך געפאָרן אין יענעם לאנד צוליב א... ליבע. אין ראַכיוו האָב איך, רפאל ראָטמאן און אנדערע אָנגעהערט צו די "צעירי-ציון" און "פועלי-ציון". מיין צוקונפטיקע פרוי איז געווען א חברטע ביי די "שומרים". נאָר א דאנק דער צוזאמענארבעט פון די דערמאָנטע אָרגאניזאציעס, האָב איך זיך באקענט מיט דעם מיידל און טאקע זיך פארליבט. ווען ברוך זעליגמאן האָט געשיקט נאָך דער פאמיליע, האָבן מיר באשלאָסן אז אויך איך זאָל פאָרן. ווען מיין פרוי פאָרט נישט דעמאָלט קיין טאָראָנטאָ, וואָלט אויך איך נישט געפאָרן. אויך אין קאנאדע האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף די זעלבע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס ווי אין ראַכיוו.

אגב, אין ראַכיוו איז דער רוב יידישע יוגנט געווען אָנגעשלאָסן אין די ציוניסטישע אָרגאניזאציעס. פארשטייט זיך, אז עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין אָנהענגער פון קאָמוניזם. אין מיינע צייטן איז דער "השומר הצעיר" געווען די אָנגעזעענסטע אָרגאניזאציע אין שטעטל, מיט א גרויסע צאָל מיטגלידער.

אין קאנאדע האָט זיך געלעבט פארהעלטניסמעסיק גוט אונדזערע יידן. מען האָט נישט געליטן פון קיין אנטיסעמיטיזם און אויך עקאָנאמיש איז די לאגע געווען א גוטע. מ'האָט געקענט ארבעטן און מאכן א לעבן. אויב פון צייט צו צייט פלעגן פּאָרקומען איבערפאלן אויף יידישע יוגנטלעכע פון געוויסע אנטיסעמיטן, האָט מען געוווסט זיך קעגנצושטעלן און ווי געהעריק אָנלערנען די איבערפאלערס.
אינטערעסאנט, אז די איטאליענער, וואָס זענען געווען די זעלבע אימיגראנטן ווי די יידן, האָבן אונדז מיטגעהאָלפן און צוריק געשלאָגן די יעניקע וואָס האָבן זיך געטשעפעט צו יידן.

נאָכן גרויסן חורבן פון אייראָפּעישן יידנטום אין די יאָרן 1939-1945, זענען קיין קאנאדע אָנגעקומען יידן פון דער ראַכיווער שארית הפליטה. ווי איך געדענק, האָבן מיר, די אלט-איינגעזעסענע לאנדסלייט, זיי אויפגענומען פריינטלעך און געהאָלפן איינאָרדענען זיך. מען איז זיך אָפּט צונויפגעקומען און געהאָלפן די שטעטישע אין פארשידענע לענדער. נאָך א געוויסע צייט איז די טעטיקייט פון דער לאנדסמאנשאפט געוואָרן אָפּגעשוואכט, נאָר א דאנק אזעלכע טוערס ווי רפאל ראָטמאן, זלמן ראָטמאן, ישראל זעליגמאן, נתן זעליגמאן ע"ה און אנדערע, איז די טעטיקייט באנייט געוואָרן מיט מער שוווּנג.

אויך איך האָב גענומען א טיכטיקן אנטייל אין די אקטיוויטעטן פון דער לאנדסמאנשאפט. מיר פלעגן אָפט האָבן באנקעטן און פארשידענע צוזאמענטרעפן. א סך לאנדסלייט האָבן מיטגעברענגט אויף די אונטערנעמונגען זייערע פרויען און דערוואקסענע קינדער, וואָס א דאנק דעם איז די לאנדסמאנשאפט געוואָקסן אין דער צאָל מיטגלידער און פארשטארקט איר טעטיקייט.

אונדזער אויפגאבע איז אויך געווען צו דערמוטיקן און אקטיוויזירן די לאנדסמאנשאפט אין מאָנטרעאל און אין ניו-יאָרק, זיי זאָלן טאָן דאָס זעלבע וואָס מיר פאר די יידן פון דער אלטער היים — ביז צום חורבן, און שפּעטער, פאר דער שארית הפליטה. מיר זענען געווען איבערגליקלעך צו באקומען בריוו פון לאנדסלייט אין פוילן, דייטשלאנד, איטאליע און ארץ-ישראל, אז זיי האָבן דערהאלטן אונדזערע פעקלעך און געלט-שטיצע און זענען דאנקבאר פאר דער ברודערלעכער הילף וועלכע מיר ווייזן ארויס.

אין ניו-יאָרק האָבן מיר געהאָלפן איינער דעם צווייטן /

שרה באָרנשטיין

הגם איך בין נישט קיין ראכיווערין, איז מיין גורל געווען פארבינדן מיט מיין פעטער יידל ע"ה — און דורך אים האָב איך זיך דערנענטערט צום שטעטל, אירע איינוווינערס און אלץ איז מיר געוואָרן ליב און טייער, גלייך איך וואָלט דאָרט געבוירן און געלעבט א סך יאָרן. אז מיין פעטער איז זיך צונויפגעקומען מיט אייניקע לאנדסלייט, פלעגן זיי דערציילן פארשידענע עפיזאָדן, זכרונות, געזונגען לידער פון אמאָל — און ראַכיוו, מיט אירע ליכט- און שאָטן-זייטן האָט אויפגעלעבט פאר מיינע אויגן. אין פארלויף פון יאָרן איז ראַכיוו געבליבן "מיין" שטעטל. דעריבער בעט איך, איר זאָלט מיך ארייננעמען אין דער משפחה און וויל זיך טאקע באטייליקן אין דער הייליקער ארבעט פון אויפשטעלן א מצבה, מיט דער הילף פון יזכור-בוך. זאָל די טרער וואָס פאלט איצט פון מיינע אויגן, זיך צונויפגיסן מיט די טרערן און טרויער פון די אלע וואָס זענען געבליבן לעבן און פארגעסן נישט אין אונדזערע קדושים. זייט געבענטשט אין אייער וויכטיקער ארבעט!

איך וויל איצט איבערגעבן אייניקע דערינערונגען פון דער קעגנזייטיקער הילף, וועלכע ראַכיוווער יידן האָבן ארויסגעוויזן די ניי-געקומענע אין "גאָלדענעם לאנד".

יעדער פריש געקומענער אימיגראנט אין די פאראייניקטע שטאטן איז באצייכנט געוואָרן מיטן נאָמען "גרינער". די וואָס האָבן שוין געלעבט א שטיקל צייט אין אמעריקע, האָט מען גערופן "געלע". עס האָט אָבער נישט לאנג געדויערט — און די "גרינע" זענען שנעל פארוואנדלט געוואָרן אין "געלע". נאָר וואָס שייך אונדזערע ראַכיוווער, איז די נאָענטקייט און אינטימקייט צווישן ביידע קאטעגאָריעס, געווען זייער פריינטלעך און הארציק. אָט באווייזט זיך א נאָר וואָס געקומענער אימיגראנט, וואָס אין שטעטל האָסטו אים אפילו נישט געקענט און נישט געהאט מיט אים וועלכן ס'איז מגע-ומשא. ס'איז אָבער גענוג געווען ער זאָל אָנקלאפן ביי דיר אין טיר, האָסטו אים גלייך פארבעטן צום טיש ער זאָל עסן. און אויב ער האָט אויף דער פראגע "צי האָט איר שוין ווו צו זיין?" געענטפערט מיט א "ניין!" — פלעגט מיין

מאמע צונויפרוקן צוויי שטולן, זיי צושטעלן צום וואנט, אוועקלייגן א שטיקל מאטעראץ, א קאָלדרע און קישן, פארשפרייט א ליילעך — און ס'איז דאָ א געלעגער פאר דעם אומגעריכטן און אומבאקאנטן אורח.

אויב דער "געלער" איז געווען א סטאָלער, צי א שניידער, האָט ער דעם נייעם גענומען צו זיך אין ווארשטאט, צי אין שאַפּ — און דער "גרינער" האָט שוין געהאט באשעפטיקונג און געקענט פארדינען די ערשטע עטלעכע דאָלאר.

האָט זיך באוויזן א געוועזענער ישיבה-בחור פון שטעטל, צי איינער וואָס האָט נישט געוואָלט דינען אין פרעמדע ארמייען, אָדער איז גאָר פארוואנדלט געוואָרן אין א פּאָליטישן עמיגראנט צוליב פּאָליציייאישע רדיפות — האָט מען אזא איינעם אויך אויפגענומען און באזאָרגט מיט וואָס נאָר מ'האָט געקענט. אז דער "געלער" האָט ארומגעטראָגן אין די שטובן צו פארקויפן קנעפּלעך, שלייקעס, גאלאנטעריע-זאכן — האָט ער דעם "גרינעם" מיטגענומען מיט זיך, ער זאָל זיך אויך שנעל אויסלערנען דעם מסחר, געלערנט ווּעמען מען מעג אָנפּארטרויען, ספּעציעל אין דער יידישער געגנט, וווּ מען מוז זיך נישט באנוצן מיט דער ענגלישער שפּראך, וועלכע מ'האָט נישט געוווּסט. די דאָזיקע יידן זענען מיט דער צייט געוואָרן געניטע ביזנעסלייט און זיך ארויפגעארבעט.

אלנפאלס, יידישע סאָלידאריטעט און קעגנזייטיקע הילף האָט געגעסטעט ביי די ראַכיווער יידן אין ניו-יאָרק.

שווערע יאָרן פון א יידישן אימיגראנט אין "גאָלדענעם לאנד" / יידל באָרנשטיין

וועלכן ייד האָט זיך געוואָלט דינען אין דער צארישער ארמיי, אָדער, ווי דאָס פאָלק האָט זיך אויסגעדריקט: "גיין פאָניען דינען?" נאָכן אָפּזיין א יאָר צייט אין רוסישן מיליטער, נישט ווייט פון דער פּערסישער גרענעץ, האָב איך זיך איבערצייגט, אז לאנג אויסהאלטן דאָרט וועל איך נישט — און דער עיקר דערפאר וואָס כ'בין א ייד. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך געלאָזט פילן אויף טריט און שריט, ביי די אָפיצירן, ווי ביי די פשוטע סאָלדאטן. די באליידיקונגען און שטראָפן האָבן ממש נישט אויפגעהערט. ביז כ'האָב א געווויסן טאָג באשלאָסן אויסצונוצן א געלעגנהייט און אנטלויפן. ס'איז ניט אָנגעקומען אזוי שווער, ווי כ'האָב זיך פאָרגעשטעלט. כדי צוריק קומען אין מיין געבורט-שטעטל, אין ראַכיוו, האָב איך דורכגעוואנדערט גאנץ פּערסיע, מיט באנען, פורן, צופוס — און עטלעכע וויאָרסט פון ראַכיוו, בין איך אריבער די גרענעץ. דאָ האָב איך שוין נישט מורא געהאט. פון דאָרט אוועק קיין קאטאָוויץ און מיטן באן — קיין אמסטערדאם, האָלאנד. דערנאָך אויפן שיף — קיין ניו-יאָרק.

אין ניו-יאָרקער פּאָרט האָט מיך אָפּגעווארט א פאָרשטייער פון "האַיאַס" און מיר איבערגעגעבן די אדרעסן פון מיין פאָטער און ברודער. אין דער גרויסער שטאָט האָב איך אויך געטראָפן עטלעכע ראַכיווער משפחות. דער רוב פון זיי איז געווען באשעפטיקט אין די שאַפּס, וויינציקסטנס 12 שעה א טאָג. די באדינגונגען פון ארבעט, כמעט אזוי פרימיטיוו ווי אין פוילן, נאָר אין גרויסן פארנעם, מיט א סך ארבעטער. אז מ'האָט נאָך א וואָך שווערער האָרעוואניע, לויטן "שוויץ-סיסטעם",

אהיים געבראַכט 6 אָדער 8 דאָלאַר א וואָך פאַרדינסט, איז דער ארבעטער געווען צופרידן.

אויך איך מיטן טאַטן האָבן געארבעט ביי די זעלבע באַדינגונגען. נאָכן אָפּזיין 4 יאָר אין ניו-יאָרק, איז דער טאַטע צוריק געפאָרן קיין ראַכיוו. דער טרוים פון אלע שאַפּ-ארבעטער איז געווען: זיין זעלבשטענדיק, ארבעטן פאַר זיך, נישט ביי יענעם, ווו מ'האָט פאַר א קליינעם לוין באַדאַרפט אוועקגעבן די כוחות מיטן געזונט, נאָר קיין אנדערע ברירה איז נישט געווען, ווייל מ'האָט געוואָלט ברענגען צו זיך די משפחה וואָס איז געבליבן אין פוילן, אָדער פאַרזאָרגן די קינדער וואָס זענען געבליבן אין דער אַלטער היים, צי די וואָס זענען שוין געבוירן געוואָרן אין אַמעריקע.

א באַזונדער פּראָבלעם איז געווען די דערציונג-פראַגע פאַר דעם אונטערוואַקסנדיקן דור אין די פאַר. שטאַטן. נאָר דאָס איז א טעמע פאַר זיך. איך בין זיכער, אַז נישט איינעם פון אונדזערע ראַכיווער יידן איז אויסגעקומען אַדורכצומאַכן דעם דערנער-וועג וואָס הייסט: די יוגנט-יאָרן אין דעם אָפּגעשטאַנענעם שטעטל, די מיליטער-דינסט ביים צאַר און דאָס אַנטלויפן פון דאָרט. שפּעטער — די שווערע יאָרן פון א יידישן אימיגראַנט אין "גאָלדענעם לאַנד"...

זכרונות פון קובא און פון אַמעריקע / משה מאיר וואַגמאַן

מיין פאַרלאָזן ראַכיוו איז פּאַרגעקומען צוליב דעם שטאַרקן ווילן צו לעבן א ביסל פרייער, ווי מ'האָט געלעבט אין שטעטל. טאַטע-מאַמע האָבן געוואָלט כ'זאָל גיין אין זייערע דרכים, באַזוכן יעדן שבת דעם זיידן בערל שוחט ער זאָל מיך פאַרהערן די פרשה פון דער וואָך, הגם צו יענער צייט האָב איך שוין געהערט צום "השומר הצעיר", וואָס איז נישט געפעלן מיין טאַטן — און פאַר קעגנשטעלן זיך דעם ווילן פון פאָטער, האָט מען באַקומען קלעפּ... בין איך קודם-כל אוועק קיין וואַרשע און געקומען באַזוכן די היים יעדן יום-טוב. אין דער הויפּטשטאָט האָב איך דערווייל געמאַכט אלע צוגרייטונגען צו עמיגרירן קיין קובא.

נאָר איידער מ'האָט זיך געלאָזט אין אַזא ווייטן וועג, בין איך אַראָפּ געפאָרן קיין ראַכיוו, כדי זיך געזעגענען מיט די עלטערן, משפחה און פריינד. דאָס איז געשען אין יאָר 1924 — און פון דעמאָלט האָב איך זיי מערער נישט געזען. צום געזעגענען האָט דער טאַטע מיר געקויפט זעקס טאַשנטיכלעך. ביים איבערגעבן מיר די מתנה, האָב איך געזען ווי דער טאַטע האָט זיך צעוויינט. דער דאָזיקער געוויין האָט מיך באַגלייט א גאַנצן לעבן.

ווייסנדיק אַז אין קובא איז א הייסער קלימאַט, איז פאַר מיר געווען קלאָר, אַז מיין גוטן וואַרעמען מאַנטל, דאַרף איך לאָזן דעם פאָטער. ער אָבער האָט בשום אופן נישט געוואָלט נעמען ביי מיר אַזא מתנה. ווי נאָר דער צוג האָט גערירט, האָב איך דורכן פענצטער אַרויס געוואָרפן דעם מאַנטל — און בלית ברירה האָט אים דער טאַטע גענומען.

אויף דער שיף "קובא" האָבן זיך געפינען א 600 פּאַסאַזשירן. אין דעם נייעם לאַנד, האָבן מיר געטראָפן א נישט גרויסן יידישן ישוב. מיר זענען געווען א גרופּע פון זעקס יידישע בחורים, וואָס האָבן זיך באַקאַנט אויף דער שיף — און צוזאַמען געדונגען א

צימער. דעם ערשטן סדר-פסח אין קובא האָבן מיר אָפּגעריכט... אויף דער פּאָדלאָגע. א לענגערע צייט האָבן מיר געוווינט אָן וועלכן ס'איז מעבל. מיט דער צייט, האָט מען פון ברעטער, וועלכע סוחרים האָבן ארויסגעוואָרפן פון קאַסטנס סחורה, צונויפגעשטעלט עטלעכע טאַבורעטן און א טיש. מיר האָבן נישט געקאָנט די שפּראַך, נישט געוווּסט צו וועמען זיך צו ווענדן, אָן געלט — אזוי האָט מען באַדאַרפט אָנהייבן א ניי לעבן.

גייענדיק איינמאָל אין גאַס, האָב איך געזען א שילד איבער א געשעפט מיטן אויפשריפט "גאָלדענבערג". איך בין אריין אינעווייניק און פאַרפּירט א געשפּרעך מיטן אייגנטימער, אן אמעריקאַנער ייד און אים געפרעגט אן עצה, וואָס טאָן? ער איז גראָד געווען א גוטער מענטש און מיר געגעבן אן אדרעס פון א ייד וואָס אַרבעט אויס קיישלעך, מיט וועלכע פרויען גייען איינקויפן. ער האָט מיר געגעבן עטלעכע סאָרטן קיישלעך, פאַר וועלכע איך האָב איינגעלייגט מיין פּאַספּאָרט ווי א קוויטיע אַז כ'וועל אים באַצאָלן פאַר דער סחורה. איך האָב זיך צוגענומען א שותף — און אזוי האָבן מיר אָנגעהויבן. אין דער ערשטער וואָך האָבן מיר ביידע פאַרדינט עטלעכע דאָלאַר.

אין דעם זעלבן הויף ווו מיר האָבן געוווינט, האָט אין שכנות זיך געפונען א קובאַניש מיידל, וואָס האָט נאָך דער אַרבעט מיך געלערנט שפּאַניש. עס האָט נישט גענומען קיין סך צייט און כ'האָב זיך א ביסל אויסגעלערנט די שפּראַך צו פאַרשטענדיקן זיך.

אין יאָר 1925 איז אסתר, מיין איצטיקע פרוי, געקומען קיין קובא צו איר ברודער יאַנקעלע בראַפמאַן ע"ה. אזוי ווי איך בין אָפּט געקומען אין האַוואַנאַ קויפן סחורה, האָבן מיר זיך נענטער באַקאַנט און דעם 10טן יוני 1927 חתונה געהאַט. אין יאָר 1928 איז געבוירן געוואָרן אונדזער ערשט קינד — און פון דעמאָלט זענען מיר שוין פאַרבליבן אין דער הויפּטשטאָט פון קובא. איך בין אריין אין דער וועלט פון ביזנעס און אָנגעהויבן פירן א נאָרמאַלן לעבן, געוואָרן אן אָנגעזעענער בעל-הבית און פאַרנומען א ריי געזעלשאַפטלעכע אמטן, ווי פּאָרזיצער פון דער אַנטי-טובערקולאָז ליגע, מיטגליד אין קאָמיטעט פאַר קרן קיימת און אנדערע פונקציעס.

אין יאָר 1945 האָט דער פּרעזידענט פון קובא, גראַוס סען-מאַרטין, געוואָרפן די לאָזונג "קובא פאַר קובאַנער", וואָס האָט ארויסגערופן זאָרג און אומרו ביי דער יידישער באַפעלקערונג. איך האָב זיך באַטייליקט אין דער פינף-פּערזאָניקער דעלעגאַציע צום פּרעזידענט, אין נאָמען פון יידישן ישוב, נאָר ער האָט אונדז באַרואיקט, אז די יידן וועט גאָרנישט געשען. דערנאָך איז אפילו ארויס א געזעץ, אז ווער עס וועט אָנגרייפן יידן אָדער יידישע געשעפטן, וועט ווערן דערשאָסן. מיר האָבן געלעבט אין יענעם לאַנד, ווו ס'איז נישט געווען קיין אַנטיסעמיטיזם און אפילו זיך גוט איינגעלעבט מיט די קובאַנער, וואָס זענען בדרך כלל גוטע מענטשן.

ערשט ווען פידל קאַסטראָ איז געקומען צו דער מאַכט, איז דער רוב יידן אַנטלאָפן פון קובא, ווייל מ'האָט פון זיי צוגענומען אַלץ, אויף וועלכן זיי האָבן געהאָרעוועט א גאַנצן לעבן. איך בין אַוועק פון קובא קיין אמעריקע און געהאַט א זייער שווערן אָנהייב אין דעם נייעם לאַנד. מיט דער פרוי, צוויי טעכטער און א זון, האָט מען אַלץ באַדאַרפט אָנהייבן פון בראשית. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 46 יאָר, נישט געוווּסט ווו צו גיין און אויך ניט געקענט די שפּראַך. נישט איינמאָל האָב איך באַדויערט און

זיך געפרעגט: פאַר וואָס האָב איך פאַרלאָזט קובאַ? דאָרט בין איך דאָך געווען איינגעאָרדנט!

איך האָב באַקומען אַרבעט אין אַ שפּייז-געשעפט. פון 6 פרי ביז 11 ביינאַכט האָב איך פונאַנדערגעפירט צו די קונים די איינגעקויפטע פּראָדוקטן. אין יענער געגנט האָבן געוווינט רייכע מענטשן, אַ טייל פון זיי — אויפן 20סטן צי 30סטן שטאָק. די פּאַקעטן האָט מען טיילמאָל אַרויפגעצויגן מיט אַ שטריק דורכן פענצטער. אַז כ'בין געקומען אַ היים, זענען מיינע הענט געווען פאַרבלוטיקט און מיט ביילן.

2 חדשים נאָך דער זעקס-טאָגיקער מלחמה, האָב איך באַזוכט ישראל און פאַרברענגט אין לאַנד 6 וואָכן. דאָס זענען געווען די שענסטע 6 וואָכן אין מיין לעבן. מ'האָט זיך אויך געטראָפן מיט לאַנדסלייט. מיר אַלע האָבן אויסגעדריקט די האָפענונג צו זיין אין דער יידישער מדינה, צוזאַמען מיט די ראַכיווער יידן און פאַמיליע.

וואָס ראַכיווער יידן פון פּוילן, דייטשלאַנד און איטאַליע דערציילן אין זייערע בריוו נאָכן חורבן

וואַרשע, 13.1.47

ליבער פריינד,

נישטאָ קיין ווערטער אין מענטשלעכן לשון אַרויס צו ברענגען מיין פרייד און דאַנקבאַרקייט. איך האָב זיך דאָ געפילט עלנט ווי אַ שטיין, נאָר איצט זע איך, אַז עס זענען נאָך פאַראַן גוטע מענטשן און מיך האָט באַהערשט אַ גאָר אַנדערער לוסט צום לעבן. אַז איך וועל נאָר זיין מיט אייך, וועל איך אַלץ טאָן, אַרבעטן ווי פאַר מיין פאָטער, כדי אָפּדינען פאַר דעם אַלעמען וואָס איר האָט פאַר מיר געטאָן.

אין רוסלאַנד האָב איך פאַרנומען אַן אָנפירנדיקן אַמט אין אַ פאַבריק, וועלכע האָט באַשעפטיקט עטלעכע הונדערט מאַן. איך מיין, אַז אויך אין אויסלאַנד וועל איך זיך אַן עצה געבן. אין וואָלט זייער געוואָלט, מיין פריינד, אייך אָפּדינען, ווייל איר האָט אין מיר אַריינגעזעצט אַ נייע נשמה. איך האָב זיך געפילט נישט נאָר עלנט, נאָר אויך — איבעריק. מיר איז פאַרמיאוסט געוואָרן דאָס לעבן. נאָר היינט בין איך אַן אַנדערער מענטש. איך וויל בלויז זיך אַרויסבאַקומען פון דעם גהינום און דערנאָך, מיין איך, וועט זיין אַ סך בעסער.

איך בעט אייך, שרייבט צו מיר אָפּט, ווייל אייערע בריוו דערהאַלטן מיך ביים לעבן.

אייער **ישראל.**

***

זאַמבקאָוויצע, 10.10.47

... איצט קאָן איך דיר מיטיילן וועגן דער גרויסער פרייד וואָס האָט מיך געטראָפן. איך האָב אויסגעפונען מיין יונגערן ברודער סענדער. ער געפינט זיך אין לאָנדאָן. אין

יאָר 1942 איז ער פון רוסלאנד אוועק מיט דער פוילישער ארמיי קיין ענגלאנד. ער האָט געדינט אין בריטישן ים-פלאָט. די טעג האָב איך פון אים דערהאלטן א בריוו.

י. ב.

***

שטשעטשין, 27.4.47

... מיט א יאָר צוריק וואָלט א מלוכה-פאַרשטייער, א געזעלשאפטלעכער טוער, בפרט א ייד, נישט געוואגט אריין צו פאָרן קיין אַננאָפאָל. אָבער היי-יאָר זענען מיר שוין דאָרט געוועז 2 מאָל און אפילו איבערגענעכטיקט.

... מיר ווייסן און פילן אייער באַציונג צו אונדז. איך בין גרייט אלץ צו טאָן, כדי לינדערן אונדזערע אָנגעווייטיקטע פראגן, וועלכע זענען נישט נאָר עקאָנאָמישע. מיר האָבן איצט פאר זיך א העכערן ציל: ארומצוימען די צוויי ברידער-קברים מיט אונדזערע קדושים אויף דער ליפקע און אויפן בית-עולם. אונדזער פלאן איז: אויף דעם מאסן-קבר פון די 600 מארטירערס ווילן מיר אויפשטעלן א פארקאן, געמויערט פון שטיינער, 2 מעטער די הייך. אין דער מיט — אן "אהל" מיט א דענקמאָל, מיט אן אנטשפרעכיקער אויפשריפט אין העברעיש און יידיש. דאָס ארומצוימען דעם בית-הקברות אין קראָשניק האָט געקאָסט 1,500 דאָלאר. מיר וועלן אייך באריכטן וועגן די אויסגאבן אין גאנג פון די ארבעטן. מיט א יאָר צוריק האָבן מיר נישט געקענט טרוימען וועגן דעם, אָבער היינט איז דאָס אקטועל. דער וואָיעוואָדע, דער סטאראָסטע און די גאנצע אדמיניסטראציע פון לובלינער קרייז זענען אויפריכטיקע דעמאָקראטן, געוועזענע פארטיזאנער וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אין קאמפן ארום די דערפער אָפּאָקע, גראבוווקע און שוויעטשעניאָוו. זייערע פאָרשטייערס שטייען ביים רודער פון אונדזער וואָיעוודסטווע און צוגעזאָגט צו העלפן אין דעם ענין.

די אלע מערדערס און קאָלאבאָראנטן וואָס האָבן מיטגעהאָלפן דעם דייטש, ווערן סיסטעמאטיש אויסגעראָטן. די פּראָגרעסיווע טייל פון דער פוילישער געזעלשאפט האָט אויפגענומען מיט אנערקענונג אונדזער פאָרשלאג און צוגעזאָגט צו באטייליקן זיך אין דער אנטהילונג פון דעקמאָל, וועלכן מיר וועלן מיט אייער הילף אדורכפירן דעם היינטיקן זומער.

ל. ג.

***

פעלדאפינג, כ"ז תמוז תש"ו

... איר קענט זיך נישט פאָרשטעלן אונדזער פרייד, נאָכן דערוויסן זיך פון אייך נאָך פיל מי און איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונגען אין משך פון העכער א יאָר צייט. איצט האָבן מיר א האָפענונג, אז ענדלעך געפינען זיך אויף דער וועלט מענטשן וואָס ווילן און קאָנען אונדז פארשטיין, וואָס וועלן זיך טיילן מיט אונדזערע ליידן און מונטערן צו א ניי לעבן, צו א ווידערגעבורט און טאקע אויך אונדז טרייסטן.

מיר גלויבן, אז מיר דארפן נישט קיין סך שרייבן פון אונדזערע איבערלעבונגען, כדי אייך נישט שווער מאכן די הערצער. איר פארשטייט אליין, אז מיר האָבן אדורכגעמאכט דאָס שרעקלעכסטע אין די דייטשע קאָנצענטראציע-לאגערן און טויט-פאבריקן. בלויז געצײלטע פון טויזנטער זענען געבליבן לעבן. מיר געהערן צו די ווינציקע, לעבן געבליבענע עדות וואָס האָבן צוגעזען דעם שוידערלעכן אומקום פון די יידן פון לובלינער וואָיעוואָדסטווע, און גאנץ באזונדערס — פון אונדזערע ראַכיווער יידן.

מיר בעטן נעמען אין אכט אונדזער פארצווייפלטע לאגע און מיטהעלפן, אז מיר זאָלן ארויס פון דעם פינצטערן אָפּגרונט און אונדז באפרייען פון דער שרעק אין וועלכער מיר לעבן. מיר האָפן, אז איר וועט אונדז פארשטיין.

* * *

זאלצהיים, 15.4.47

... פורים האָבן מיר איינגעאָרדענט א צוזאמענטרעף פון אלע לעבן-געבליבענע ראַכיווער, כדי פעסטצושטעלן אלעמענס אדרעסן, ווי אויך די פערזענלעכע פארלאנגען פון יעדן איינעם. ביי דער געלעגנהייט האָבן מיר געגרינדעט א קאָמיטעט וואָס זאָל אונדז רעפרעזענטירן און אויך זאָרגן פאר די נויטבאדערפטיקע.

גלייכצייטיק האָבן מיר צווישן זיך אדורכגעפירט א הילפס-אקציע פאר די וואָס דארפן שטיצע, ווי אַן אויסדרוק פון סאָלידאריטעט און פארברידערונג. פון דעם איז נישט געדרונגען, אז די וואָס האָבן זיך באשטייערט, נייטיקן זיך נישט אליין אין הילף. די לעבנס-באדינגונגען דאָ זענען זייער שלעכטע.

איך בין באפולמעכטיקט פון קאָמיטעט און פון אלע אונדזערע לאנדסלייט צו ווענדן זיך צו אייך נאָך שטיצע. ביז איצט האָבן מיר זיך באמיט נישט מאכן צו אייך אזא ווענדונג. נאָר איצט, ליידער, איז נישט געבליבן קיין אנדערער וועג.

* * *

שטוטגארט, 31.7.47

ליבער פריינד,

וועגן אונדזערע הייליקע ערטער: מיר האָבן די פראגע שוין באהאנדלט מיט א. פישמאַן. ער איז דערפאר, נאָר איך בין קאטעגאָריש קעגן דעם, אז מ'זאָל היינט-צו-טאָג אריינלייגן כוח און געלט. פארשטייט זיך, אז כ'בין נישט קעגן דער עצם אידעע. וואָלט דאָס געווען מעגלעך אדורכצופירן, בין איך דער ערשטער גרייט מקריב צו זיין אלץ פאר דעם ענין. נאָר לויט מיין מיינונג, איז די זאך אוממעגלעך צוליב פאָלגנדיקע סיבות:

אין ראַכיוו זענען מער נישטאָ קיין יידן, און איך מיין — אז עס וועלן שוין נישט זיין אויך. זענען פאראן צוויי מעגלעכקייטן ווי אזוי די זאך אדורכפירן: אָדער אין ראַכיוו זאָלן בלייבן זיצן יידן אין משך פון דער צייט וואָס מען וועט אויפשטעלן דעם

פארקאן און דעם מאָנומענט אויף די ברידער-קברים, וואָס מיינט אז די דאָזיקע יידן וועלן זיין ריזיקירט מיט זייערע לעבנס; אָדער מען וועט איבערגעבן די קריסטן זיי זאָלן אדורכפירן די ארבעטן; נאָר זיי וועלן צונעמען דאָס געלט און גאָרנישט טאָן.

נאָך דער מלחמה האָב איך געלעבט אין פוילן 18 חדשים און ווייס ווי דאָרט זעט אויס די לאגע. פריינד דיאמאנט איז ביי דער זעלבער מיינונג וואָס איך. מען דארף זען ראטעווען די לעבעדיקע — נישט די טויטע. לויט מיין מיינונג, זענען די לעבעדיקע אין דייטשלאנד ווידער אין א געפאר און מ'דארף זען עפעס צו טאָן פאר זיי. בעצם, נישט עפעס, נאָר אלץ דארף פאר זיי געטאָן ווערן. מען דארף זיי פשוט ארויסנעמען פון דאנען. איך פערזענלעך בין נישט דערפאר, אז יעדער זאָל פאָרן ווו אים גלוסט זיך. איך בין א ציוניסט און האלט, אז אלע יידן פון אייראָפּע דארפן זיך באזעצן אין ארץ-ישראל. נאָר אזוי ווי נישט אלע ווילן אָדער קאָנען פאָרן, דארף מען געבן פרייע הענט אליין צו באשטימען. דער עיקר — וואָס שנעלער ארויס פון דאנען. און וואָס פריער, אלץ געזונטער.

אייער **ד. פּ.**

***

סט' אטיליען, 29.8.47

ידידי הנכבד,

מיך וואונדערט זייער, וואָס איר שרייבט נישט צו ווען עמען איר שיקט די פאקעטן. עס מוז דאָך זיין א שטיקל אָרדענונג. מען טאָר נישט סתם שיקן אין דער וועלט אריין, בפרט נאָך אויף אדרעסן וועלכע עקזיסטירן נישט מער. מיר אלע דארפן זיין פאראינטערעסירט, אז דאָס פעקל זאָל אָנקומען צום נויטבאדערפטיקן ראַכיווער ייד און זיין משפחה.

איצט וועגן דער פראגע פון ארומצוימען די מאסן-קברים: הגם נישט יעדער איז מסכים מיט מיין איינשטעלונג, מיין איך נישט צו זאָגן, אז דאָס געלט דארף מען שיקן דווקא פון אמעריקע און אריינלייגן טויזנט דאָלאר אויף הפקר. דאָך דארף עפעס געטאָן ווערן אין דער ריכטונג. אונדזערע קדושים האָבן זיך פארדינט, אז די הייליקע ערטער פון זייערע מאסן-קברים, זאָלן כאָטש פראָוויזאָריש ווערן ארומגעצוימט מיט שטעכלדראָט און אינוועסטירן קלענערע געלט-סומען. זאָלן מיר טיילווייז זיך באפרייען פון דעם קאָשמאר וואס באלעסטיקט אונדזער געוויסן, כדי צו האָבן אן ענטפער פאר די הייליקע נשמות. דעריבער האלט איך, אז פאר דעם צוועק דארף מען נישט דערווייל שיקן געלט פון אמעריקע. ס'איז נייטיק צו שאפן דעם בודזשעט דערפאר אין פוילן גופא. אזוי ווי דער טערמין איז ביז סוף 1947, דארף מען זיך שוין א נעם טאָן צו דער ארבעט!

ליידער, אין פוילן זענען נישט געבליבן קיין מענטשן וואָס זאָלן נעמען אויף זיך די דאָזיקע איניציאטיוו. אויב נאָר מעגלעך, דארף מען אייניקע פון זיי דאָרט אויפוועקן און דערמונטערן. איך האָב געשריבן קיין פוילן און געבעטן מיר שיקן א פלאן פון די ערטער און הייזער אין ראַכיוו, אפשר זענען פארבליבן יורשים וואָס וועלן קענען

איבערשיקן באפולמעכטיקונגען צו פארקויפן זייערע אומבאוועגלעכע גיטער, ווייל לויטן געזעץ, וועט מען נאָך א געוויסן טערמין נישט קענען מערער אויפמאָנען די ירושה. איך פארשטיי, אז אויך איר זייט איינשטימיק מיט דער מיינונג.

א. פ.

***

מאנסבאך, 26.1.48

... איין זאך וויל איך אונטערשטרייכן: אין דער איצטיקער צייט, בין איך איינער אליין געבליבן פון מיין גאנצער משפחה. נאָר אז איך דערהאלט פון אייך, מיינע לאנדסלייט, א בריוו צי אן אונטערשטיצונג, פיל איך אז כ'בין נישט איינזאם און עלנט. אין מיר דערוועקט זיך א פונק פון האָפענונג און טרייסט, אז נישט שטענדיק זענען מיר פאראורטיילט צו זיצן אין די לאגערן און סוף-כל-סוף וועלן מיר קומען אויף אן אָרט און בויען ווייטער אונדזער צוקונפט און שמידן די קייט פון דורות. איך ווינטש זיך דאָס צו פארווירקלעכן אויף אונדזער אייגענער ערד.

י. ג.

***

בערגען-בעלזען, 3.3.48

טייערע פריינד,

וואָס איז די סיבה וואָס מיר באקומען נישט פון אייך קיין בריוו? איר ווייסט דאָך יאָ וואָס עס באדייט פאר עלטערע מענטשן, אז זיי באקומען א געשריבן וואָרט פון א חבר און פריינד, וואס איז פאר אונדז תמיד א טרייסט און דערמוטיקונג.

עס דערנענטערט זיך דער דריטער פסח פון נאָך דער באפרייונג און מיר זענען נאָך אלץ אין לאגער, אויף דער פארשאָלטענער דייטשער ערד. מען וואַרט אז דער "דזשאָינט" זאָל אונדז פארזאָרגן. אליין קאָן מען זיך נישט העלפן. מיר ווילן עמיגרירן, נאָר פון אונדזער זאָנע, די בריטישע, לאָזט זיך נישט פאָרן קיין אמעריקע.

פ. ק.

***

פעלדאפינג, ה' חשון תש"ח

דעם לעצטן זונטיק זענען אין פעלדאפינג זיך צונויפגעקומען די לעבן געבליבענע יידן פון ראַכיוו, כדי זיך צו באטייליקן אין דער טרויער-אקאדעמיע צום פינפטן יאָרטאָג פון אומברענגען דורך די דייטשע רוצחים די ראַכיוווער קהילה. די אזכרה איז פאָרגעקומען אין אָרטיקן בית-המדרש. פריינד פישמאן האָט דערציילט ווי אזוי די יידן אין ראכיוו האָבן געליטן אונטער דער דייטשער אָקופאציע און ווי אזוי זיי זענען אומגעקומען אויף קידוש השם. ער דערמאָנט אויך די גיבורים פון שטעטל וואָס

האָבן מיט געוועהר אין האנט העלדיש געקעמפט פאַרן כבוד פון אונדזער פאָלק. דער איבערפאַל אויפן לאגער אין יאנישעוו, די העראָישע קאמפן מיט די דייטשן אין די וועלדער און ישובים, וועלן ´פארשרייבן א הערלעכן בלאט אין דער געשיכטע פון יידישן ווידערשטאנד און גבורה. דער ״אל מלא רחמים״ און קאפיטל תהילים פון חזן משה גאָלדשטיין, האָט גערירט ביז טרערן די אנוועזנדיקע, וואָס האָבן דערנאָך געזונגען עטלעכע הארציקע ניגונים פון ראכיוועהר חזן און חיים פישמאן האָט זיך געטיילט מיט זכרונות פון שטעטל.

* * *

קרעמאָנא, 11.12.47

... אונדזערע ליידן האָבן גורם געווען דערצו, אז מיר מוזן אויסשטרעקן די האנט נאָך הילף. מיר זענען געקומען פון רוסלאנד אָן געלט, אָן א מלבוש, די גאנצע צייט געלעבט אין נויט. זינט מיר זענען ארויס פון רוסלאנד, האלט מען אין איין וואנדערן מיט די קינדער פון אָרט צו אָרט. איצט, אין ווינטער, קומט אונדז אויס צו זיין אין לאגער און אונדזער באשפייזערין איז די אונרר״א. פון טאָג צו טאָג ווערט פארקלענערט די טעגלעכע שפייז-ראציע. פון קליידער רעדט מען שוין נישט. און אז מ׳האָט נישט קיין געלט עפעס זיך צו קויפן, איז גאנץ טרויעריק. דאָ באקומט א פליט 250 גראם ברויט א טאָג, מיט א זופ, וואָס איז צו פיל צו שטארבן און צו ווייניק צו לעבן.

מיר האָבן נישט געוואָלט בלייבן אין דער אלטער היים, וואָס שטעלט מיט זיך פאָר איין גרויסן בית-הקברות. דעריבער האָבן מיר אויסגעקליבן דעם שווערן וועג צו וואנדערן איבער גרענעצן, בערג, לענדער, אפילו זיין פארשפארט אין א קעמפ, אבי דערגרייכן אונדזער הייליק לאנד, וואָס האָט אונדז געגעבן מוט און כוח אויסצוהאלטן אלע ליידן און פיין...

ה. ר.

WE SHALL REMEMBER!

We shall remember our townspeople of Rachov and its surroundings, the tortured martyrs, they who were felled by the sword and the hunger. Men, women, the elderly and the young, cut down in the Holocaust, not privileged to hear the steps of liberation.

We shall remember them all – they whose cries went unheard, whom a flood of blood swept into the abyss, of whom no trace has remained, whom the earth swallowed up into nameless graves, whose ashes were scattered across seas and continents. We the surviving townspeople of Rachov and its surroundings, shall remember them with sacred reverence.

We shall remember with pride and glory the daring and courageous partisan-avengers, and the no less brave who spit into the faces of their tormentors and were killed on the spot.
We shall remember them who had kept themselves alive during the Holocaust, but whose strength did not suffice to maintain them until the day of liberation.

We shall remember our faithful community leaders and workers, who dedicated themselves to the teaching of the young, with longing for the redemption about to come to our land, for in their death they have bidden us life, in the free State of Israel, awaiting the ingathering of its sons.

We shall remain loyal to their sacred memory, as long as the breath of life is still within us. May their memory be uplifted in the high reaches of the saintly and the pure, and may their names and memory be bright as the splendor of the firmament!

These eyes of mine have witnessed disaster
And laid their lament on my tormented heart.
Yet I felt a compassion that bade me: "Forget all!"
Until came the days of unatoned horror,
And the oath I took was: "Remember it always!
Remember! Remember! Let naught be forgotten!"

A. Shlonsky

up in the streets and taken to some unknown destination. The concierge told me to go to her apartment, on the sixth floor. There I found several other Jews. I heard someone downstairs asking about Brafman. The concierge replied that I was on a holiday. Later I made my way to the free zone and lived with my family in Grenoble, with Polish documents which a friend arranged for me.

Things didn't go smoothly. The food ration card I got in Paris was marked "Jew", and I couldn't get any food. A French gendarme and his family were living off the same courtyard. I decided to tell him the truth. He told me at once that he would arrange for proper ration cards – and he did.

My good fortune didn't last long. The Germans took over in 1943, and we were in trouble again. Again I turned to "my" gendarme and asked for his help. He told me that he had a father living in a small town 30 kilometres away from Grenoble. He would go there and arrange living quarters for me. This he did, and furthermore took my son to the school in the town; he would live with his father. The latter even placed my daughter (for whose safety I feared, if she would be with us) with a local family. Not until after the war was over did he learn that we were Jews, not Poles.

The dwelling which the gendarme arranged for us was actually a barn, but we weren't going to be choosers.

Many were the episodes in those dark years. On one occasion, when I was accompanying my son to the village, we ran into a roundup. Another gendarme I knew spotted me, and pretending that my presence mystified him, he led us away and took us to his home, until the way was clear.

Group of Camp Survivors at a rest home in France, 1946

We were nevertheless taken to the boxcars. The British kept bombing the area. The Germans locked us in. One of the boxcars was hit and burned, together with everyone inside.

The train pushed on to Bremen. We were pushed into a camp, but there was no longer any order. This was a prison camp, with a population of 160,000 – Poles, Russians, French, Americans, Yugoslavs, Belgians, Dutch, all in their military uniforms and each ethnic group in its own section.

When the British reached the camp, it was surrounded by 4,000 SS men. The British broke in at two past midnight, burst into the arms depot and handed out weapons to the prisoners. About 20,000 were slain that night in the battle with the SS. We were liberated on April 29, 1945.

We took vengeance on the SS men. The liberated prisoners left the camp and came back with German civilians, whom they forced to dig graves for the dead, strewn in the area. The Russian prisoners, and others, shot the Germans as they threw the corpses into the graves. Others raided the villages and set them afire. The vengeance they wreaked during the few days (until the British closed the camp) was unimaginable. The British forces surrounded the camp and didn't allow its inmates to emerge, lest the German population be further hurt. Slowly the camp emptied, and people set out to look for surviving members of their families. Some of us wanted to go back to Poland; perhaps there were survivors. But I knew that if I returned to Rachov, the Poles would murder me. I survived all the horrors of the Holocaust; should I go back and find death in my own home?

A. Braffman

SAVED BY THE FRENCH

When war broke out in 1939, offices were set up in Paris to recruit volunteers. I didn't deliberate too much; I went there and registered. Several days later I received a summons to appear before the committee. I was accepted as a good soldier, and so were my brothers; almost all the Jews volunteered to serve. Later I returned to Paris and worked there until May 1940.

When Paris fell, we were notified to appear before the Germans with our documents, for examination. I decided not to go. I fled to an acquaintance living in a village and remained there.

All Jewish businesses in Paris had to be overseen by a commissar appointed by the German regime. The overseer of my store let it be known that if I wouldn't return to work, he would sell the place. In 1941 he informed me that he had a customer, and that I should come and sign the papers. I returned to Paris and slept there overnight. In the morning I came down, but the concierge wouldn't let me out. Jews were being rounded

We were then rushed to the cold showers, then to a room with warm air to dry ourselves. The two doctors went from one to the other of us, pins in their hands, and pricked us in the flesh, leaving a black dot on the skin. Some were tattooed on their arms, and others were marked KL. We were given ordinary civilian clothes and put into huts.

We were put to work, but hard as it was, it wasn't the worst. The beatings were. The Germans, the Communists, the Kapos beat us. We worked, relentlessly, loading the boxcars with hewn stone. We were there three weeks, on a diet of 200 grams of bread and a bit of water. Like our forefathers in Egypt, we had to fill a quota. I felt that if we would remain there much longer, we would "kick the bucket".

The Germans kept replacing the work force. All of us tried to appear strong and alert, so as to be assigned to some other spot. We were herded into the camp square, and those selected by the Germans were set aside, placed abroad the train, and taken to the Dutch border. This was already at the end of 1944.

The camp had a mixed population: Russians, Poles, Lithuanians, Latvians, and 40 Jews. The overseers were young fellows who acted in the best traditions of the Gestapo, strutting about with their whips and lashing anyone within reach. Our work was to put up huts and build fortifications; the Allied armies were drawing closer. We dug wide and deep trenches. More than once we were strafed by British planes and suffered many casualties.

Several days later, as we were returning from work, a German overseer came along with his whip. He was about to beat me when my father embraced me. "Strike me but not my son!" he said. The overseer was puzzled. "How is it that you are here with your son?" he asked. My father said: "We are Jews". The overseer hurried away to tell the commandant. He was surprised that any Jews were left. All Jews were ordered to stand aside, and the commandant ordered that Star of David patches be made for them.

The front moved closer. The British forces were only a few kilometers away, and the British bombers were concentrating on Hamburg.

One night we were awakened by bombs falling close at hand. The Germans fled, after letting us out from the huts. All of us fled, some barefoot or half-naked, prodded by the German whips to keep running. We kept on for about 30 kilometers until we reached a kind of valley. The earth was moist and the air was warm. It was already springtime. We lay there about an hour, without an ounce of food. I remember that the commandant came along on his motorcycle and sank in the mud. We could barely extricate him.

At daylight we moved on to a highway, with the intention of reaching a railway station. The commandant took a sandwich out from the leather saddle-bag and gave it to me. "The war is over," he told us. "The British have captured Holland. We left the camp at two after midnight, and by six in the morning the British were in the camp."

This illuminating chapter in Dr. Krakowsky's book extends over 30 pages and is based on 79 documents. . . It ends as follows:

"The Lublin Southern District was the only region in which the Armia Ludova also took part in murdering Jewish partisans. Nowhere else were there bloody encounters between Jews and AL Poles. In this District the bad influence was Korchinski's personality. He was a conscious and intentional antisemite, carrying weight and decision as was possible under those circumstances."

Korchinski was able to emerge from all situations unscathed. True, after the war he was put on trial and imprisoned. But thanks to certain contacts, he not only evaded the sentence but was appointed head of army intelligence in the Gomulka government. Binyamin Lubelsky (*Maariv* Weekend Supplement, 29.4.77, page 10) wrote about "the drunkard who helped Gomulka":

"During this period, a member of the International Brigade in the Spanish Civil War, Korchinski, was given a high office in Poland. He was a drunkard whose only claim to fame was that, in the Stalin period, he was imprisoned together with Gomulka. One day he saw Gomulka in the prison corridor in a bad state, and he yelled to him: 'Vislav (Gomulka's underground name) stand fast!'. When Gomulka was released and regained his high post, he recalled the support he received from Korchinski. The latter, already a Lieutenant-General, was appointed head of the Second Department (Military Intelligence) and became part of the top brass. . ."

Rumor has it that in 1965 Korchinski was named Poland's ambassador to Algeria. The same rumor says that he was killed in a road accident.

Dr. Shmuel Krakowski

Joseph Crystal

ON THE BRINK OF AUSCHWITZ

We were taken farther, to Polshitz, where we were put aboard boxcars. Destination: Auschwitz. At nightfall we arrived at a spot which no one could identify. But not far from us we saw a huge fire burning. Auschwitz. We reached the end of the railway line, and these were the furnaces of Auschwitz. We didn't know that prisoners were working there, but certainly not all were burned. After all, some people did survive. As we were waiting, boxcars arrived with Jews from France; they wanted to know the location of the "colony Auschwitz".

We remained in the cars all night, then we were taken to Flossenburg, near the Czechoslovakian border. We were ordered to strip to the skin. Two young doctors told us to run around, into the steam bath. The doors were locked automatically behind us. As the vapors rose we thought it was gas to asphyxiate us. The steam warmed our bodies.

were quicker. Finishing off the sentries, they helped the inmates get out and withdrew by way of the Gizovak forest. Ignor was executed in the morning.

"In the course of the action, the partisans took quite a bit of booty: the camp safe (it contained several tens of thousands of zlotys, jewelry, and money taken from the prisoners), several rifles, three pistols, a machine gun, hand grenades and many bullets. They also carried away food, clothing, 80 pairs of shoes and a radio receiving set. All this was taken back to Ludmilovka and hidden in the camp. The booty reinforced the stocks of the partisans; they now had more weapons, plus shoes and clothing for the winter."

Roshinski said nothing about the fact that it was impossible for a mass of several hundred prisoners to get to the distant forests, in inclement (late fall) weather; nor were there any bases to receive them. After the first flush of joy over their release, the camp inmates realized that they were doomed. Only 60 of them were able to elude the pursuing German police forces and to hide in the depth of the forest. Others, seeing that flight was useless, returned to the camp. Some scores were killed by the Germans, and the others were transferred to the forced labor camp in Budzin. The 60 who escaped tried to set up a partisan unit in the forest, but they were attacked by several Polish partisan groups and destroyed.

The Polish historians omit any reference to this murder, as well. To the contrary several articles subsequently appeared in various publications, with a falsified account of what had taken place in Yanishov. Each of these articles hinted that liberated prisoners ostensibly refused to join the partisans. Here are several examples of the falsehoods:

Edward Gronchevski, a former partisan and author of several works on the history of Polish partisanship, described the Yanishov operation thus:

"After the camp commandant was put out of the way, Gazhgozh (that is, Korchinski – S.K.) ordered that the storehouses and exit gates be opened. The Jews were told that they were free, and that everyone who had done military service prior to 1939 would be accepted into the unit without delay. The joy of liberation was dimmed by the prospects of retaliation by the Germans. Only when the camp commandant was executed did the Jews believe that the people who had attacked the camp were truly fighting against the occupation forces. We offered all of them to take whatever they wanted from the open stores and leave for the Lipsk and Yanov forests, where they would be taken into various partisan groups. Regrettably, not many took advantage of this one-time opportunity.

"In the Yanishov operation some booty was carried away: several firearms, much ammunition, and a steel safe in which we found 200,000 zlotys".

Thaddeus Shimanski, also a Pole and former partisan, concludes his very detailed description of the Yanishov action with a false statement: *"Of the 500 liberated, only a small number was willing to go with the partisans."* Obviously he too makes no mention of the murder of Jews in the forest. Korchinski on his part also published false versions.

neither their names nor the circumstances of their daring escape from Maidanek. All we know is the name of their commander – "Robert".

Most of the partisans were dispatched to the Lipsk forests or Pusche Solska. The Jews went with them. Information about their fate and activity during the winter of 1942/43 is not available.

Korchinski himself, with 20 partisans, most of them Jews, moved to the Zaklikov area and set up a partisan base in the village of Ludmilovka, the only one in the vicinity under PFR influence. Here Korchinski organized a group of 15 men from among the local peasants. His command now numbered 35 men. Among the Jews there were unified groups commanded by Yaacov Freitag and Reuven Pintel.

Shortly afterwards certain events took place which accelerated the destruction of the Jews in the Yanishov forced labor camp and which, after the war, were used in a gross and false antisemitic campaign. Roshinski wrote the following about them:

"On November 4 AL men brought before the commander in Ludmilovka two Jews, Yankel and Shloime, who had escaped from the Yanishov camp. They had come in the name of all the prisoners to ask for immediate help, else very soon – as the commandant of the camp Peter Ignor boasted – the Germans would liquidate the camp and send the survivors to Maidanek "for soap". The refugees described the conditions in the camp in detail.

After compiling the detailed information, Korchinski decided to carry out the Yanishov camp operation, together with the underground cells on the spot, in order to save the 600 prisoners still alive. . .

"On November 6, moving in the darkness and sticking close to all the rules of caution, the unit left Ludmilovka, with Yankel and Shloime acting as guides."

The attack on the camp and the capture of the guards were eminently successful. After a detailed description of the attack on the camp, Roshinski went on:

"The camp was dismantled. The prisoners who volunteered to join the unit were not accepted because of their poor state of health as well as because of the shortage in weapons and living quarters (emphasis mine – S.K.). *The few who were accepted were men with military training and experience. The others were shown the routes to the forests of Lipsk, Yanov and Goscheradov, where they were to hide and gradually join the ranks of AL."*

"During the last stage of the attack on the camp, cars with police came from Zalikov and Krashnik. Afraid to approach the camp, they opened fire from a kilometer away, hoping to draw partisan fire and thereby estimate the size of the attacking force. The partisans

WHO MURDERED THE SURVIVORS OF YANISHOV AND THEIR PARTISAN RESCUERS?

The curtain which has veiled the mystery of the treacherous murder of our valorous brethren, the partisan and forest Jews, by their "comrades in arms", the AL partisans or with their knowledge and consent, has been lifted slightly by Dr. Shmuel Krakowski in his book, *Jewish Fighting in Poland Against the Nazis.* We quote here several excerpts which confirm the various conjectures prevailing among the camp survivors. The excerpts are taken from the fourth chapter, "Lublin Southern District":

□ □ □

In August 1942, there came to the Lublin Southern District the Polish Communist activist Stephan Kilanowich, known as "Gregori Korchinski", a participant in the Spanish Civil War. He was assigned the task of organizing an Armia Ludova (AL) partisan unit in the area. Korchinski wanted to make contact with partisans in Rayevski's former unit or with other partisans, mainly Soviet and Jewish, who were not associated with Armia Krakowa (AK) organizations or the peasant battalions already active in the region.

Korchinski soon made contact with some of them. At first the contact was loose, but eventually the Jewish group was integrated with the unit formed by Korchinski and named for Thaddeus Kosciusko.

Another group which made connections with Korchinski and was taken into his unit consisted of 40 Jews taken prisoner in the Polish-German fighting in 1939 and kept in the forced labor camp in Lublin (Lipova Street). Their organization and circumstances of escape are told in Chapter 12, which deals with the armed underground in that camp.

The Jewish group operated in the Krashnik area a short period only. It was attacked unexpectedly by the Poles with whom it was in contact and from whom it expected some help. All the Jewish partisans were murdered – all but two, Jan Shaklovsky and Bleicher, who escaped by a miracle. The Polish historians say nothing about this group of Jewish partisans. The only mention is found in an article by Zedislav Roshinski, published in the Polish Military Academy Quarterly, but neither he mentions the fate of this group. We do not have sufficient data about the identity of the murderers. The deed was probably perpetrated by the P.O.W. men, with whom Korchinski stood in contact. After the war, this murder was a subject for court action against Korchinski, who was charged with full responsibility for the act. However, political conditions in Poland at the time having been what they were, the whole thing was quashed and the trial was postponed. Details of the case were never made public.

Another group which joined Korchinski's unit consisted of Jews who had escaped from the village of Rechitza (one of the villages inhabited by Jews), under the command of Yaacov Freitag. Other Jews, escapees from Maidanek, also came. Regrettably, we know

began to pound with joy; this man was not to see another sunset. Everyone filed in, quietly.

Peter Ignor was lying on the couch in his jacket, riding breeches and stockings. The parabellum on the chair by his side was swiftly removed. "Aufstehen!"

The corpulent representative of the Master Race made no move, but a yank at his earlobe brought him to. He sat bolt upright. "Mein Gott!" – and his pudgy hand moved like lightning toward his pillow. Stashek and Grunschevsky pinned the hand to the pillow with the barrels of their rifles. Ignor decided not to resist. He had gone to sleep as the sole arbiter over the lives of the Jews in the camp. Now all he could do was to obey, like a good German. The commander asked for the keys to the huts. Asya received them at once. With Adek, he ran out to free the people.

Ignor was a good marksman. Sometimes, during the morning roll call, after the prisoners had stood on their feet for two hours, in all kinds of weather, he would select several targets among them and order them to run. He would then aim at the moving targets and shoot them down. If the bullets did not kill them instantly, they were finished off by the Kapo and his lead-balled cane.

Kushlev's eyes took in the whips, photographs and the bottle of brandy on the table, still to be emptied. "Real culture you have here, Hitlerite."

Stashek grabbed one of the whips and lashed the Gestapo man. "Orders are orders," wept the Kommandant. Moreover, his camp wasn't the worst, he cried.

Adek came running. The camp was in an uproar. The liberated inmates were sure that the war was over. They also discovered two cars laden with loaves of bread, and they were ravenously gorging themselves with it. The commander went out to the camp square and told the emaciated inmates that each would get enough food, as well as shoes and clothing. But the war wasn't over, and severe fighting was ahead.

Confronted by the inmates, Ignor confessed to murder by shooting, hanging and torture. Now terrified beyond all measure, he slumped to his knees and tried to kiss the boots of his captors.

Suddenly shots were heard, first sporadic then in bursts. Machine guns. Vitya came running. A car detachment of Germans was on the outskirts of the camp. They kept firing, hoping to draw partisan fire and get some idea of their strength, but they didn't dare come into the camp during the night. The liberated inmates were given food and clothing, then arranged in groups and sent, with guides, to the forests around Lipsko, Yanov, Bilgorei and Goshschiradov, toward Ludmilovka.

Their parting shot was aimed, accurately, at Peter Ignor.

and the commander moved carefully toward the fence. Shlimele went on ahead and returned. He had come to the fence.

The six men lay on the wet ground, holding their breath, listening for the approaching steps of the sentry. "He's heading this way," someone whispered. As soon as he got there, they would jump him.

The animal didn't fall into the trap, unfortunately. The sentry passed by several yards away from the men lying on the ground. Quick action had to be taken. The sentry had to be taken unawares, from behind. Two shadows arose and followed the man ahead. Nerves were taut as a bowstring. Then the release: the cold barrels of a Mauser and a Vi touched the temples of the Nazi guard. He saw nothing and heard nothing – there was only the feeling of the cold barrels. But that was enough for him. He threw away his rifle and raised his hands. Methodically, he described the positions of the other guards, inside the building and out. Kushlev and three others were assigned to take care of the sentries on the other side.

"Lead on," the commander ordered the prisoner. "To the gate. We have to talk to your colleague."

The sentry obeyed without question. Ten yards from the gate they met the other sentry. The first one briefed him: "The camp's surrounded by hundreds of partisans. If you call out the guards, both of us will be dead men."

Prodded by gun barrels, the two led the "Kosciusko" partisans to the third sentry. He, too, made a move to resist, but was persuaded not to do anything rash. What really convinced the sentries was their belief that a vast force of partisans, perhaps even paratroopers, had ringed the camp. The partisans deployed themselves to cover all movements. The camp dogs were quieted by their keeper. In the center of the camp the partisans caught hold of Peter Ignor's red-headed aide. Always self-assured, he now trembled like a leaf in the wind. Finally he recovered sufficiently to tell his captors that the "Herr Kommandant" was in his office in the administration building. He led the way. At the door, the commander told him to tap lightly, enter, and report that Gestapo brass had arrived from Lublin. A final word of warning: "One word of the truth, and you're a dead man!"

All the partisans had one thought – not to let him escape, to get him alive.

"I want volunteers to go inside," said the commander. In the silence, two men attached themselves to the red-head and followed him along the dark corridor. A tap on one of the doors. No answer. A stronger tap. Silence. Could he have escaped?

At the commander's order, the red-head opened the door, slowly. A shaft of light crossed the corridor. He pointed to the sofa and said, almost gloating: "There he is!" Hearts

"What's the day today?" asked Henik, a Jew who had escaped from Maidanek.

"Friday," answered "Tadek" of Miloshovka.

The unit moved on. Among the marchers were Vitashek from Ludmilovka, Yenkel of Rechincha, the Russians Grisha and Vasya, the Ukrainian Yasha Yakoblev, and the refugees from Yanishov, Yanek and Shloimele, and others – Poles, Russians and Jews.

After a long and tiring trek, in dead silence, the unit skirted Dombrova, crossed the Krashnik-Annopol road, then, bypassing Vimislov and pursued by the barking of vicious dogs, it climbed at dawn to the top of the hill, near the old quarries.

Here the commander took leave of Fitel, reminding him to get information about the situation in Yanishov and its surroundings.

A quiet alarm sounded. One of the scouting units reported Germans on the road near the hill. It looked like a fight, unless the unit succeeded in not being spotted. Silence and tension.

Also excitement. From the top of the hill, looking out on the plain below, the partisans could see their objective clearly, some 3-4 kilometers away: rows of cabins behind barbed wire fences. A crowd of people was at the camp square.

Fitel returned toward evening, accompanied by a member of the PPR organization in Ofuka. On his back he carried a sackful of bread.

The two reported on the deployment of the enemy. They stressed the need for diversionary action to draw the attention of the Blue Police in neighboring Kashin, as soon as the partisans left the quarries. Kashin was a kind of annex to Peter Ignor's bailiwick.

In the meantime the partisans did away with the bread.

The hour for action was at hand. At dusk another briefing was held, how each man was to conduct himself as he approached the camp, inside the camp, during the battle, when it was over and perhaps in case of retreat. Leon and the man from Ofuka were told to cut the telephone lines between Kashin and Annopol.

Finally it was dark. The wind howled and rain came down – a marvellous partnership between the partisans and the elements.

Yanek and Shloimele, the refugees from Yanishov, led the way with brave assurance. The night was as black as the fate of Yanishov's Jews.

The guides announced that the barbed wire fence would loom in front of the men a few hundred yards away. The unit halted. Yanek, Shloimele, Kushletz, Stashek, Gronchevsky

not to leave their homes but remain and await their fate in their own homes. Finally they gathered in several homes – Shlomo Goldreich's, Frumetel Feigenbaum's and my grandparents' house. They prayed together, recited the *Viduy* (Confessional) and the Psalms, in readiness for the last journey.

Several days later I came to do work in the town. I took the risk and went to my grandparents' home. I found there a live tomb. Candles burned in the sunlight, but there was darkness in every heart. My grandfather, wrapped in his *tallit,* was reciting the Psalms. My ailing grandmother was on the bed, waiting for the end. All of them were later rounded up by the murderers and dragged to their death. My grandmother was taken from her bed, thrown into a pit, and shot. So were the other martyrs, whose spirit the enemy couldn't break.

Several of us went looking for the bodies. Corpses were strewn about, riddled with bullets, skulls cracked wide open. We buried them.

The aged Frumetal Feigenbaum was too ill to be moved from her bed. She was shot there on the spot. We buried her near the doorway of her home.

Gregor Korchinski

OPERATION IN YANISHOV

This deals with the rout of the Nazi camp in Yanishov. Several hundred Jews living in the shadow of annihilation in the camp were hoping for rescue by the partisans.

Two escapees from the camp, Yanek and Shloimele, speaking on behalf of the Jews in the camp, described in detail, for the fifth time, how the camp was situated, the approaches to it, and the location of the sentries.

The Yanishov operation had to be carried out as quickly as possible. The two escaped men reported that the camp commandant, the murderer Peter Ignor, was about to send all the prisoners to be made into soap in Maidanek. The operation could not be postponed.

That night the fate of the people in the camp had to be decided – life or death.

The commander arose. Again he described the situation, outlined the operation and gave the order: "Prepare to leave!"

The spearhead unit went first, Leon Fitel in charge.

Leon knew the area like a book. He was a native of the surroundings, from the village of Ofuka.

were from other towns. The newspaper ***Krakower Zeitung*** printed an official statement that the only place in the ***Gubernament*** with 100% Jewish employment was Annopol. No one was deported to the work camps.

One morning in 1942 a police contingent came, with a truck convoy, set siege to the town and burst into the homes of the Jews. Hundreds of Jews were already rounded up; as soon as the foremen in the plants learned about it they sent representatives to extricate "their" Jews, so as to prevent a labor shortage. The policemen were forced to withdraw without having taken a single Jew. This gave us hope and encouragement to go on. The employed Jews received work cards which were stamped from time to time by the authorities, leading the people to believe that by hard labor they could buy their lives from the Germans. Their false hopes and illusions were soon to be dissipated.

Selection and Deportation of Rachov's Jews

Hard labor indeed brought no salvation. Came that awesome day, October 15, 1942, and destruction sealed the fate of Rachov's Jews. Our hearts were constricted with fear. Black clouds darkened the entire horizon. Our despair knew no bounds. An order was given for the entire labor force, from the age of 14 to 60, to report to the market square. Those selected for labor, we were told, would remain in the town with their families. About 100 were selected, I among them.

This was merely an SS trick. We were taken at once to the Goshchiradov work camp. It was prepared to receive us. The camp was hard by the road to the Krashnik railway station, and was surrounded with barbed wire.

In Rachov the selection of men fit for labor went on. About 300 of them were chosen for transfer to the Yanishov torture camp; the others were taken to the cemetery. My father didn't want to wait for death, he broke away and ran, until he was felled by bullets near the synagogue he had helped to build.

My father's death changed matters. The wife of the murderer Lazarchik witnessed the incident and persuaded her husband not to kill the Jews right then and there. The Jews were allowed to go to their homes for the night. On the next morning all who remained – men, women and children – were ordered to present themselves at the Krashnik railway station.

The Sombre March Toward Death

I can still see that tragic scene. All those Jews, my own family among them, were marched past our camp, to their final destination – the Krashnik station. We were bent over with grief, our hearts were mute, our eyes wept farewell. We wanted to break out and join them, but the SS bullets kept us from moving. This way we bid good-bye to our beloved.

The Fate of the Sick and the Elderly

A few Jews were still left in the town, my grandparents among them. All of them decided

was in an uproar. Whither were we to flee? The Jews of Rachov who had Christian friends were ready to leave. We broke into the storehouse for whatever supplies we could carry away.

The partisans burst into the commandant's quarters, forced him to give up his weapons and the valuables he had "confiscated" from the Jews, then led him out to the yard and executed him. The partisans helped us empty the depot. They left about 8 o'clock, taking nine people with them to the forest. The others were told to disperse. They began forming small units, planning to escape to the forests, but they were waylaid and killed by the Poles or handed over to the Germans – all 133 of them. A few remained in the camp because they weren't familiar with the area. They decided to go to the nearest police post and report the incident, whatever be the result.

We got to the village of Kashin. The farmers told the fire brigade to toll its bells. The foreman came out to meet us, and advised us to return to the camp and wait for the police.

They came at 7 in the morning, accompanied by SS men, gendarmes, the fire brigade and a group of Ukrainians. They surrounded the camp and took a roll call of the inmates. At noontime orders were received to transfer us to another camp. We were driven to the town of Annopol-Rachov. On the way we were brutally whipped. Anyone who fell was immediately shot. From Annopol we were transported by truck to Bedzin.

Eli Fishman

DECREES, MALTREATMENT AND ILLUSIONS

The outbreak of the war all but paralyzed the mainstream of life in the town. The Jews were savagely persecuted, their places of business were pillaged, the males were beaten and shipped off to forced labor.

Worst of all was the fate of those carried off to work on the boat bridge. That was hell itself. The bridge (more than a kilometer long) had to be built in a single day. During the work, the *shochet* R. Leible Korona was brutally murdered. The Germans seized several hostages, among them the director of the yeshiva. R. Rephael Leventhal. He was killed two days after the German army entered the town, on the Sabbath of Repentance – the same day that R. Leible was murdered. The remembrance of that day was eternally inscribed in the history of the community as the "bloody Sabbath of Repentance".

Some time later the Jews were forbidden to leave the town. Anyone caught outside was shot on the spot. The town became an open ghetto.

Almost all the Jews of Rachov, male and female, were put to work. The Germans promised them that they would come to no harm; no one would be deported from Rachov, as they

Sunday visits by our town physician, Dr. Gross; what he was able to do in the course of one morning was but a drop in the sea. From him we learned what was going on in the Yanishov camp, but we had no direct contact with it. No one was sent from our town to Yanishov or any other camp, since we were a kind of working unit in itself. Only the "errant" were sent there.

The camp was a fathomless source of income for Ignor. The meager fare assigned to the inmates found its way to him. With nourishment beyond their reach, many prisoners simply died of hunger.

Ignor and his helpers took special pleasure in taunting and torturing the members of the Judenrat, the Ordinungsdienst and others of high status at one time. They ordered them to don their prayer shawls and phylacteries and dance about, as their tormentors prodded them with whips, kicks and butts, as their sick minds pleased. This was the atmosphere, in the first days of the deportation, in which a woman of our town strangled her newborn grandson, lest he get his mother into trouble.

The deportation of the Jews caused Ignor's bestiality to break all bounds, probably because now he could not practise extortion from the Jewish community. The suppliers of the funds, the Judenrat, were now hounded more than ever. The cup of suffering indeed overflowed.

Yaacov Farber

"JEWS, SAVE YOURSELVES"

On October 13, 1942, I was deported, together with 155 other young men from Annopol, to the Yanishov camp. The Volksdeutscher Ignor was the camp commander and a German Jew named Wolff was in charge of the Jewish inmates.

The prisoners were set to work building an embankment on the bank of the Wisla, to protect the area against floods. The work, by quota, was very hard. Mortality was high, and fresh transports of Jews kept coming into the camp.

There was a Jewish guard in the camp, Reuben Pintele of Zaleshe. He escaped and joined the partisans, swearing to take vengeance.

The only ones guarding the camp were the commandant himself and one Pole. The gates were guarded by Jewish policemen. The inmates were taken to work and back under Jewish guards, as well.

On November 6, at 6 in the evening, as we were in our bunks, resting from the day's toil, several partisans rushed into the hut, shouting: "Jews, save yourselves! Flee!". The hut

Daniel Freiberg

POLISH PRISON CAMP BECAME TORTUE CAMP FOR JEWS

About 6 kilometers from Rachov, up the Wisla, was the village of Yanishov, an average village; its inhabitants were neither among the richest nor among the poorest. The peasants derived their livelihood from their fields and partly from fishing in the Wisla, during the summer.

Almost every year, as the snow thaws at winter's end or following torrential rains in the summer or fall, the Wisla overflows its banks and inundates the farmland. The turbulent river runs level with the fields for several kilometers, sweeps the area and ruins the toil of the farmer.

In attempting to halt the damage caused by the floods and the erosion of hundreds of hectares of fertile soil, the Polish authorities set about putting up a protective embankment along the entire low bank. To accomplish this, they set up a prison camp in the farmland, and put hundreds of prisoners to work raising the embankment; this was several years before the outbreak of the war. When the war began, the prisoners were released and the camp remained empty and neglected. It was quite natural for the Germans to make use of the abandoned but equipped camp to incarcerate the Jews.

Already in the summer of 1940 we learned that the Germans were bringing Jews to Yanishov from towns near and far. At first, when the arch enemy had not yet placed his yoke on the Jews of Poland and was still pretending that he was interested in Jewish labor, the Judenrats in the towns kept sending around groups of laborers to Yanishov. They were also obliged to care for them. On Sundays the Judenrat men would pass through on their way to Yanishov, with wagonloads of food for the detainees, bundles of linens and other necessities. The Judenrats were also allowed to substitute other laborers. Each group therefore spent no more than a fixed period in the camp.

The first commandant of the camp was Peter Ignor, a schoolteacher in one of the large villages in the vicinity. Until the outbreak of the war, no one knew that he was a German.

As the general situation of the Jews worsened, so did conditions in the Yanishov prison. The representatives of the Judenrats were no longer allowed into the camp, and they could no longer deliver food and clothing or change the groups. Rumors leaked out about the inhuman torture in the camp, at times ending in death and murder. Not only Ignor and his Ukrainian helpers but even the Jewish Ordinungsdienst and Forarbeiter tortured their brethren. The hard labor of transporting in wheelbarrows mud, earth and clay, up several yards to the top of the embankment, was prodded with blows and lashes administered by the Ukrainians and the Jewish lackeys. There were also the exhausting roll-calls, day and night, designed to harrass the laborers. Hanging people by their feet and similar tortures were everyday happenings. There was no medical aid, other than the

The Polish officers bragged that here, at the bridge across the Wisla, the "powerful" Polish forces would make porridge out of Hitler and his troops. Never was a statement more deceitful!

The bridge went up in flames, and an overpowering panic seized Rachov. Almost all of the Jewish residents fled and sought refuge in the homes of peasants in nearby villages, and in the forests surrounding them. Only a few Jews remained behind, to guard the property, poor as it was.

The Germans took the town without firing a shot. They replaced the burnt bridge with a pontoon bridge and marched right into town, like on a picnic. On the first day, the Jews were rounded up by the German soldiers and were set to work on the bridge, dragging heavy logs out of the Wisla. Here the first victim fell: Leible Korona. This fine, pious Jew, stricken with a chronic heart ailment, couldn't bear up under the heavy labor. He collapsed, and the Nazis finished him off in their brutal tradition.

A few days later the Germans claimed another victim – the headmaster of the Lublin Yeshiva branch and the Beth Jacob school in Rachov. He was on his way to plead with the town priest to have the Jews released from work for the two days of Rosh Hashana. His "crime" was that he ran, instead of walking. To the Germans he looked like an escaping criminal. Wearing his "shtreiml" and silk coat, he was shot down at the threshhold of his home.

The Nazis and Their Collaborators Go Berserk

The German soldiers invaded Jewish homes, looking for young women to ravish. At any knock on the door, toward evening, the hearts of the mothers stood still. They rubbed their daughters' faces with soot and dressed them in rags, in an effort to save their honor.

As elsewhere, the Germans organized a *Judenrat* in Rachov, in order to make things easier for themselves. The *Judenrat* tried to fulfill the demands of the Nazis for a full quota of laborers, collected monies from Jews to pay the levies and appointed new policemen. It must be said that, in Rachov, the *Judenrat* and the policemen didn't deal with their own Jews as in other towns and cities. They quickly understood the character of the enemy whom they were serving. Realizing that, sooner or later, they would share the fate of their brethren, they resigned from their posts. For this they were punished with deportation to the Yanishov camp. Most of them escaped from the camp and joined the partisan band organized by the Pintele family in Zaleshe.

The Nazis and their helpers used every means of persecuting the Jews, raping the women and committing criminal acts unbelievable of human beings.

Elazar Goldner

THE FINAL ROAD FOR RACHOV'S JEWS

During the first days of September our town was filled with refugees from the other side of the Wisla. The long lines went on day and night, as the refugees pressed on with one purpose in mind — to move eastward. Most of them were from the middle and poor classes, frightened to death, worn out, sleepless, backs burdened with sacks and parcels.

Rachov's Jews showed them great compassion. Many of them gave up their beds to accommodate ailing mothers and their children. Whatever food there was in town was shared with the refugees, heart and soul. Who could tell what the next day would bring?

The refugees told the story of the havoc wrought by the Germans in the cities and towns. Jews were dragged out of their houses and put into labor battalions. Synagogues and their inmates were burned down. Criminals were let out of the jails by the Germans and recruited for the sole purpose of making life unbearable for the Jews. No one thought of anything but how to escape this hell. The Jews still believed that the whole thing would blow over, and they would return to their homes. The people were told that the great and decisive battle would take place on the banks of the Wisla. The army commanders explained the disorderly retreat by announcing that the Polish army would reorganize in the vicinity of Lublin.

The Jews of Rachov were confounded. A clash between the Germans and the Poles on either side of the Wisla would destroy everything, and Rachov's people would join the mass of refugees.

The panic began as the first bomb hit the Lipke quarter. Later it was learned that the manager of the "Phosphorit" company, a German, had signalled to the bomber in the air, above the town. When the town was taken, this man appeared in the uniform of the German Reichswehr. To the Jews, this was the beginning of the end. The German bombers dropped their loads unchallenged. Only once did a Polish plane land in the area. Out of it stepped a wounded lieutenant, dressed in a sparkling uniform tinged with blood. "Dog's blood!" he cried. "Cholera! Everything's lost!"

These words spread throughout the town like wildfire. People went to bed with their clothes on, in case the Germans would come. And when they would, what could the people do — flee or stay put? Some Jews didn't wait. As soon as the war broke out, they fled to the Yanov area, assuming that since the area had no main roads, the chances for survival were better. Also, in Yanov there were several intact Polish units. They decided to fire their cannon at the Germans. The latter, in retaliation, shelled the entire vicinity, turning it into a mass of rubble.

Death and Annihilation

Russians, the Cossacks and the Petlura people. I remember them well. Secondly, is our opinion being sought? As the Almighty will decide, so will He act."

Avrohom'chile Fuchs and Aharon do not agree with him. "Our days are not like those past. We are in danger. A man has to be blind," said Yosef, of the lively eyes and high forehead, "not to see what's going on in God's world – in Rachov, let us say. No one senses the terrible disaster about to descend upon us. Young men and old are being taken out of their homes for military drills. The fire brigade goes through daily drills. Every day there are meetings to instruct the population what to do during an air raid, or against shelling and gas. Whether you like it or not, you have to participate. Every night Jews are sent, axes in hand, to guard the town and the bridge across the Wisla. Every stranger is to be detained and taken to the police station. One Jew-hating officer wanted to have some fun. He took Shloime'le Yoske's and Shmuel Hanele's, two old broken down Jews, and sent them to the bridge for a whole night to catch spies."

"Don't worry," cried Avrohom'chile Hillel's. "Jews have overcome Haman, Torquemada of Spain, Chmielnicki. So will it be with this Jew-hater. Anyone plotting against the Jews will come to a grim end."

The discussion grew hotter. Everyone wanted to get a word into the debate. The discussion might have lasted for hours, were it not for the sudden change in weather. The sun disappeared behind black clouds. The bathers were thrown into panic. The way home was long. Lightning and thunder split the air. Refuge under the bridge was dangerous. Everyone rushed toward town, the fathers carrying their children astride their shoulders in the torrential rain. Avrohom'ke Freiberg added a grim note to it all: "Black clouds never carry good omens, especially not for us Jews."

The Wisla was there for the asking; anyone could enjoy the pleasure it gave, at no cost. The one kilometer to its banks provided a pleasant hike there and back. Once past the cemetery, you went into a pine grove filled with the scent of pine and sap. The silence there was so complete that you could hear the whirring of the small birds and the fall of each acorn. In a cave in the forest a cool breeze blew. These sites, familiar as they were, made the stroll even shorter, especially when it was done in groups.

Mass bathing was at its peak on Tuesdays. Since Thursday was market day, two days preceding it had to be devoted to setting up shop. The craftsmen – the cobblers and mending tailors had to decorate their stands with boots, short coats and trousers. Thursday was also Sabbath Eve, practically. After the enjoyment of the day of rest came Sunday and Monday, when many of the Jews took to the roads in their carts, peddling their wares. Small wonder that Tuesday was the ideal day for washing away the weariness of the whole week.

The housewives, busy with their "einbren", at times accompanied their menfolk as far as the market, and called after them: "Remember! Remember! For God's sake keep an eye on the children!" The youngsters loved playing in the water. The Wisla was treacherous, like a thief in the night. The children couldn't be left alone even for one moment.

In the summer of 1939 the Wisla was even more attractive than ever. Its white banks, seen from a distance, looked like a long tablecloth. The sandstone chips sparkled like diamonds. Everyone was enjoying himself, and cries of pleasure came from all sides. Some took a suntan nap on the sand. Others sought out a shady spot and played "Telephone" or "Red King". Parents and children paddled about in the water. "What could be better?" exclaimed the elderly Jews, in the water up to their beards. But the youngsters had the most fun. "Look," cried a young one, "the sun is hiding behind the water." The youngsters had the best time, except when their parents went in for a dip and ordered their progeny to stay on the sand.and keep an eye on their clothes.

On one such Tuesday, a group of the town's "armchair generals" squatted on the sand, far from the crowd, and engaged in an analysis of world events. In the group were Aharon (Boruch-Yosef's son), Avigdor Damen, Yehiel (Binyomin's son), Avrohom'chile Fuchs, Avrohom'ke and his bundle of newspapers, Itchc-Meir the watchmaker, Avrohom'chile (son of Hilel), Eliyohu Kleinman, and others. The men had merely dipped their toes in the water and applied water to their foreheads against the heat. This didn't cool the heat of their debate about what was going on in Europe, particularly Hitler's decrees against the Jews. Would Polish Jewry be affected by what was transpiring in Germany? The debaters were quickly surounded by an attentive throng.

Yehiele's rubbed his forehead and smiled, as he made his remarks in his characteristically moderate speech. It was clear that he didn't think that these events would affect him personally. "It's not like people think," he said. "I remember the Yeckes back from the war. I don't know how people can get along with them. The ones to be feared are the

The nickname given Rachov and its population was "Rachover *kozes*" ('goats'). Now what's wrong with goats? Quite a few families raised a goat or two, as they did chickens for Sabbath and holiday needs. The goats ran free and ate their fill in the fields and meadows outside the town. Their owners went there to be with them on the Sabbath (the fields were within the permissible walking limits) for communion with food and nature.

The few he-goats were public property, charged with the task of fructifying the she-goats and hence the amount of milk which mothers could give to their children. But they had other duties, among them to serve as mounts for the *heder* children, in return for a stick of carrots or other vegetable residue unfit for human consumption. Riding the goats may be the reason that several young men, later recruited into the army of His Majesty the Czar, became known as "brave cavalrymen".

When snow or mud lay thick on the ground, the goats had to find other sources of sustenance. Turning their eyes heavenwards, they no doubt beheld the straw sprouting on the roofs of the houses and wooden shingles to reinforce it. A nibble along the edges of the straw had its rewards. The goats also discovered that the flour used to paste the big billboards was sweet to the palate – and there were plenty of posters, each vying with its neighbor in size and color, to attract the attention of the citizenry on behalf of one movement or another or entice it to lectures, dances, plays and the like. No sooner was the posterman out of sight than the goats would get to work on the still moist paste and paper.

"These Rachov goats!" a stranger would be likely to exclaim – not in any derogatory fashion, of course. After all, this was sheer ingenuity on the part of the animals. But people on the outside thought otherwise. Here is what *Yeda-Am* said (II 4/5, Tishri 5716, p. 242):

The town sits on the Wisla, but on the roofs of its houses sit the goats, eating the straw used to cover them or munching on the moss. Rachov's goats are opposed to progress and culture; when posters are put up in the street, they lose no time eating the paper and licking up the paste."

Such were the Rachov *kozes*. . .

Elazar Goldner

A HOT SUMMER DAY BEFORE THE STORM

During the hot summer days, when the sun whitened the basalt paving of the road and scorched the soil of the fields, and the heat in the small huts left no air for breathing, most of the Rachov's Jews headed for the Wisla, to take a dip in the cool water of the river and rid their bodies of the sweat which clung to them during a whole week of toil.

Of course, most of the townspeople were short of food all their lives, yet they lived their lives creatively. Moishele's home was full of infants, almost all females (he had one son, Yankele, who was apprenticed to a shoemaker). The daughters, on reaching a certain age, were sent to do housework for others and remained old maids.

Nothing unusual about all of this. Rachov was full of such instances – hungry homes and spinster daughers. There just isn't enough room to tell about them, and if I did choose the water-carriers as an example, it is because everyone knew them, also because of the following:

Those of us who visited homes to empty the JNF boxes were instructed, that if the box didn't contain at least half a zloty and its holder wouldn't make up the difference, we were not to take the money and issue no recept.

On one occasion, I was assigned to empty the boxes in the "Walik" neighborhood, the town's poverty-stricken quarter, where lived the poor artisans and other impoverished Jews. There wasn't a single prosperous Jew in the entire neighborhood.

I came to the home of the water-carriers. Only Moishele's wife was at home, a slight, pinched woman. She was busy preparing for the Sabbath, while the others were busy haulting water and distributing it. When I picked up the box I was amazed to find it full of coins. I counted them: about six zlotys. When I voiced my amazement about the sizable amount, the woman told me that every day a coin would be deposited in the box – more than that on Fridays, when the housewives paid for the week's water delivery. I tried to convince her that the family might be doing the wrong thing, denying itself food. But the woman was adamant: contributing to the Jewish National Fund was a greater mitzvah than eating enough.

Since then I insisted on servicing that poor neighborhood, and when I emptied the box of the water carriers, I always felt a lump in my throat. I wouldn't be surprised if this box held more than any other in the entire town.

May these lines be a memorial to those wonderful Jews, the water-carriers of Rachov, none of whom survived the Holocaust, yet for whose sake we have been privileged to have the State of Israel.

Sh. Nitzan

"THE GOATS OF RACHOV"

I don't know of a city or town in our area which did not have a nickname, usually uncomplimentary, identifying its inhabitants: Yanov – Yanover ***hodaks*** ('clogs'), Bilgerei – Bilgereier ***sippers*** ('slurpers').

at all the sedarim in the world? Maybe he merely touches the cup to his lips. Say, his cup *does* look a bit less full!

How can one forget those unforgettable days, the festive expression of holiness itself?

Daniel Freiberg

THE WATER CARRIERS AND THE BLUE BOX

Our surviving townspeople will readily recall the family of water-carriers, Moishele and Notale and their wives, whose lives were spent hauling water to the town. They carried the water from the wells on the outskirts of the town, near the estate. These wells were dug in order to provide for the needs of the estate and its fish ponds. There were other wells inside the town, in the market place and in the patches of farmland worked by the peasants, a well in almost every household. However, the water in all these wells was saline, and drinking water had to be brought in from the outside, from "down below".

The "down below" was the bane of the water-carriers. From the town the road sloped down to the wells, but on the way back the water-carriers had to push the cart with the water barrel up the hill. The family might have come to the Almighty with claims against His wisdom and fairness. Was this justice? Could He not have created the world in such fashion that the wells should be at the top of the rise and not at the bottom?

However, such good and pious Jews as were Moishele and Notale would never have dreamt of complaining against the Almighty. They had no luck. Now you may well ask why they didn't use horses for the hauling. But that was the bad luck, aforementioned: every horse they acquired, from time to time, quickly gave up his equine ghost.

It can be argued that the horses were to blame. Whenever the horse decided to bow out of this world, good Jews, unable to witness the hardship of the family, prodded the Community Council and other agencies to provide for another. Once they even communicated with their townspeople in Canada, and another horse was acquired. But again the story repeated itself; not long afterwards, and the horse was no longer among the living. Most extraordinary!

Perhaps not. The horses they bought were not first-class steeds, as they excelled neither in health nor in horse power. Nor were their living conditions in the water-carriers' family of the best. The few pennies the carriers earned each day (and most housewives paid for the water once a week) weren't enough to buy food for the humans and fodder for the horse. The compromise was inevitably bad; both the humans and the horse didn't have enough. The difference was that the humans were disciplined in such matters as food and its opposite, hunger. Not so the horses; they knew no *chochmess.* And so, like the horse whom his owner had trained to the point of *almost* not eating,only to die in the attempt, these horses acted in the same fashion.

The sun is bright overhead, and the thawing earth is steaming, waking up, sprouting green on the ground and in the branches. The Wisla and the pond have shaken off the ice which had bound them all winter, and the free flowing waters rush down the river and overflow its banks.

Our job is to take new dishes down to the Wisla and immerse them, for the festival. The fresh spring air fills our lungs. We too are in the spring of our lives.

Mother calls out: "Children, help me bring the Passover into the house." My sister and I take down the double windows, the colorful streamers and the cotton wadding used to insulate them during the cold winter. We wash the dusty panes. The sun bursts through into the humble house, resting on the table, the bookcase, the pictures on the walls. Across the room hangs the wicker basket, full of *matzot;* next to it is the mortar, to grind *matzot* into fine *matzeh* meal. The sun comes to rests on the bottle of homemade wine, which my father had pressed out of raisins for the Four Cups. My sisters are rubbing the tiles and the wooden table in the kitchen. The tableware is cleansed in boiling water, into which a red hot stone had been immersed. The entire house becomes a magic abode: the copper pans glisten like gold, the special Passover tableware, the colorful glasses — everything spic and span for the Seder.

Mother works hard, cleansing the stove.

At nightfall, as soon as Father returns from the synagogue, we proceed to search for the *hametz.* I look at my father's fine face, his high forehead (not a wrinkle on it; perhaps because he looks younger). Mother hands him the wooden spoon and a large goose feather. Father paces through each room, pronounces the benediction, sweeps up the crumbs which mother has made ready there, then wraps everything carefully in a towel and places the bundle in a corner. This done, he makes his way leisurely to the home of the rabbi, to sell the *hametz.*

On the next morning, we take the bundle and rush to the courtyard of the public bathhouse. A huge bonfire is already burning. We take the bundle — spoon, feather and crumbs — and throw it into the flame.

Can anyone forget the Seder of those days? Mama's fish and meat, the soup and matzah balls, the hardboiled eggs in the salt water? I can still hear the sweet melody of my father's kiddush. We begin reciting the Haggada loudly, and I ask the Four Questions.

We, the children, keep our eyes on Father, as he leans back and recites the story of servitude and redemption. Tonight Father, like the Passover night itself, is different. He is "king", benevolent and kindly, singing the Seder melodies so sweetly that they penetrate into the depth of your soul. He makes believe that he doesn't see us pilfering the *afikoman.* He fills the cup of Elijah and sends my sister to open the door for the Prophet. Will Elijah really drink from our cup? I wonder. How can he drink from his cup

On another occasion the tax collector came when several peasants were having liquor. Mother was taken to court. No lawyer could be found who would handle the case. The peasants had testified under oath that they had gotten whisky and paid for it. She was sentenced to two months in prison. She appealed, and went to Lublin to see Levinson, the most prominent lawyer. He refused to take the case; the peasants had testified under oath. "Two months in prison and six little children in the house," my mother insisted, but to no purpose. A month later she was back again, but Levinson remained adamant. While she was in his office, people came to him for a donation to marry off an impoverished bride. He took out 300 zlotys and gave it to them. "If you can afford to give 300 zlotys for a poor bride, you should do something to keep a mother of six from going to prison," she said. The lawyer said: "Very well. Let me have 30 zlotys." To put it briefly, the lawyer appeared before the court, and her sentence was reduced to ten days' detention. As they left the courtroom, the lawyer said: "If I could do this, I should be able to revive the dead." Said my mother: "By me you've earned the whole hereafter. Maybe only half, because you refused to undertake the defense right away and you caused me a month of sleepless nights. Now please give me back five zlotys, to pay for my trip back home."

There was another Chayeh-Dinneh'le in town. She worked in Yeshayahu Gottlieb's house for many years. She was the daughter of Moishe the water-carrier. My mother matched her with Eliezer Genoi. He was not the finest among the fellows. When they were already engaged he was sentenced to half a year in jail. That was a situation – jail instead of the wedding canopy. She took him to Lublin to "her" lawyer. She hand't been dealing in whisky for some time, but when he saw her, he cried, "What? Again you are dealing in liquor?" She replied, "No, I've come with a father of four and a sick wife. You're the only one who can save him." And Levinson did indeed obtain his release. The couple were married, bore children, and often visited us, never forgetting to thank my mother. The young man turned out to be an upright fellow and a good husband. They were very happy together. My mother saw to it that the bridegroom had a new suit. She also collected feathers and down for blankets, and prepared the whole wedding. That's how she was, always concerned with the needy. She also collected money for the synagogue. Despite the work she did in the house, she always managed to have time for the less fortunate.

Hayim Nisenboim

THE SPLENDID PASSOVER

Today is the day before Passover Eve. I recall the days of my youth, when I was attending heder. My teacher, Rebbe Boruch Yoel, of blessed memory (I still see him, with his white beard and high forehead, eyes glistening as he looked at us) would say: "Children, tonight we search for the *hametz.* Search well, and let not a crumb remain in your homes". With this, we jumped up and ran out of the room, scattering to our homes, with happy sounds filling the air.

For Pesach she and Rivele, the wife of Leiser Rutzky baked *matzot*. In her seventy-first year, as she stood by the hearth and baked *matzot* she caught a cold. On the following day she summoned Rivele to her bedside and made her promise that she wouldn't say anything to her children and cause them anxiety. "By Pesach," she told Rivele, "I won't be here." When a doctor was brought to her bedside, she quipped, "You want to know if the fiddle is still playing, eh?" She ordered her grandchildren to take the fowl to the *shohet.* "Prepare for the holiday."...

In her final days she took all her finery and distributed it among the children. Before she died she asked to see Yankele, the son of Aunt Bashe (he was an only son). Then she asked to have her undergarments changed. This done, she asked for a man to come and attend her recitation of the Confessional. She gave us a look of farewell and died, two days before Pesach. Peace be on her soul.

People in town called their newborn children by her name. I remember that whenever the townspeople went to the cemetery to visit the graves of their relatives, they always stopped by Grandma Sheindl's grave. On the way back they would stop at our house and say to my mother, "Regards from your departed mother." Her tombstone stood out prominently among the others. When Uncle Moshke was in Rachov he gathered the entire family around the grave and took photographs. "I envy you," he said to the family. "Whenever you want to visit the grave, you can do it."

MY MOTHER, CHAYEH DINNEH

She used to be of great help even when she was still in her father's home. Many times she told the story of the Rachov fire, which sent the whole town up in flames. People took everything they could carry and went to the cemetery. The wind was blowing in that direction, and everything was consumed. As mother tells it the family put up a shack and turned it into a restaurant for passersby. Slowly they recovered from the disaster.

For quite a few years after his marriage, my father worked for my grandfather Velvel Fishman, one of the foremost merchants in Poland. He often went down to Danzig by barge, and was rarely home. At that time we were living in a small house, next to Moshe Kleinman. My mother dealt in illicit trade of tobacco, cigarettes and liquor. The liquor she kept hidden in Moshe Kleinman's home, with Urish and Rivka Yozefs. Whenver the tax collector was seen approaching the house, immediately she was surrounded by her sisters Chana Reisel, Bashe Gittle, Toive Rivke, and her brother, Avrohom Mendl, some inside the house, some outside.

On one occasion the tax collector caught everyone unawares. In the closet he found tobacco and a supply of cigarettes. He took everything out and placed the contraband on the table. In an instant, my mother smashed the window pane and heaved everything on the table outside, where her sisters picked it up and fled. Nothing was left on the table.

When my father wrote on the parchment he was *incommunicado* – no one was to talk to him. When Mother did come to him with an urgent problem, he would either make no answer or, when he did, he would go to the *mikve* for immersion. He was one of the foremost Torah scribes in the country. He used to write smaller scrolls for the itinerant rabbis. Among his clients – and his prices were high – were the rabbis of Kazimir and Cracow (he himself was a follower of the Hassidic rebbe of Kazimir), but whenever he had a question to ask, he addressed it to the Rabbi of Ostrovtze, on general matters as well as those concerning his craft. I wanted to be an artisan, but my father wanted me to continue studying. We agreed to leave the decision to the Ostrovtzer Rebbe. The Rebbe decided that I should be a shoe designer.

Life in Rachov was not easy. People worked hard all week and were happy if they were able to prepare properly for the Sabbath. If not, they made the best of it.

With all our sources of income it was good that Grandma Teme was able to contribute. She used to go to the villages with kerchiefs and the like, and would come back with food – flour, a few potatoes. My parents tried to dissuade her, but she was in good health and insisted on helping out. Grandma Chaya was older and ailing, yet she outlived Grandma Teme.

Grandma Teme died when we fled from Rachov to Krashnik, during the First World War. My father alone remained in Rachov, to take care of Grandma Chaya. The Krashniks helped us tremendously. They gave us food and shelter. The same happened when people from Ozerov fled to Rachov, as the front shifted. Krashnik was located three or four miles away from the Wisla, Rachov was the nearest to the river and Ozerov lay between them. The bridges were bombed. Rachov changed hands time and again, from Russian to Austrian.

Cultural life in Rachov began in 1904, as I recall. Jewish young people of those days were politically mature. Those who sought political careers went to the largest communities. After the turn of the century people began looking for something which would stir and stimulate them to think on worldly levels. This was particularly true of the Jews.

The traditional 'house of study', the Beth Hamidrash, continued in its role, but more and more young men began wearing high collars and ties, and the Star of David was worn as an ornament, particularly by members in Zionist organizations. My own jacket was of a shorter cut, but when I entered the *shtibl* wearing a Star of David I earned a resounding whack from my father; some of his Hassidic friends said that the Star of David was worse than a crucifix. . .

Hadassah Einav (Fishman)

GRANDMA SHEINDL-DVOIRE AND MOTHER CHAYEH DINNEH

"Sheindl the Righteous" was the name by which Grandmother Sheindl Borenstein was known. She helped the sick and the needy.

The cold-blooded murderers tied a noose around my father's neck and hanged him on a branch of the tree. My father was tall and solidly built; the branch broke and my father fell to the ground, still alive. He said nothing, but his lips moved in prayer.

The officer yelled to his men to kill "the Jewish spy". They aimed at his head and fired, killing him instantly. The body was buried on a hillock and a slab of wood was thrust into the earth to mark the grave.

When we returned to our house, we found that it had been thoroughly pillaged. On the way a horseman came galloping toward us, flag in hand. He had learned that the Cossacks were going to execute a "Jewish spy", and he came to halt the act. When we told him that my father had already been killed, he was much depressed. He told us that his name was Sh. Ansky, and that he was empowered to save Jews. He hurried back to Krashnik, where the Cossacks were about to perpetrate the same crime. Later we learned that the Krashnik 'spies' had been brutally murdered.

Late at night we crossed the Wisla by boat and reached the home of a Jewish miller in Yanishov, thence we went on, with great difficulty, to Yanov Lubelsky, to my mother's sister. My mother was then pregnant and gave birth there.

A year and a half later the Austrians permitted the transfer of my father's remains to the cemetery in Rachov. Yanche Brafman, Yosele Perls, Yankel Hochman and Isaac Heshels opened the frozen grave with pickaxes, removed my father's body and took it in a tin box to Rachov, where it was interred in the new cemetery.

Nathan Belmont (Nachman Blumenkrantz)

MEMORIES OF HOME

My family settled in Rachov when my mother (born in Opatov) and my father (born in Yanov) were married and decided to make their home in Rachov. My two grandfathers died before my oldest brother, Itche Maness, was born (he was named for both of them). I remember my grandmothers as if they were still alive: *Bobbe* Chaya, my paternal grandmother; and *Bobbe* Teme, my mother's mother. They lived with us all their days.

We had a large three-room home. One was my father's workroom; he was a scribe and wrote scrolls of the Torah. The second, called *alkej*, was shared by the two grandmothers. The front room was the bakery (bread, bagel and cookies). In the attic we kept several geese, for fattening. My father also dealt with herring. Eventually the fattened geese went the way of all flesh; their feathers were plucked, the fat was melted down and the skin made into *gribenes*. This was done by my father, but my mother worked even harder – baking and raising eight children (6 sons and 2 daughters). The grandmothers helped as much as they could.

"Every company commander or regimental head guilty of any form of misconduct could blame the work of some "Jewish spy" who had laid a trap for him.

"In Radom, nine Jews were hanged for having 'welcomed' the Germans. In Zamoscz, seven Jews were hanged for the same 'crime'. In Krashnik, one of the four Jews hanged was the community rabbi, (ibid., pp. 9-10)".

Elazar Goldner

THE RESCUE ARRIVED TOO LATE

The violence to which Jews were subjected in the days of the First World War did not spare my family. The Czar's minions brutally murdered my father, Yaacov Goldner.

My father was managing a small farm in the village of Kashin, near Rachov. The farm, owned by Yaacov Wallerstein of Krashnik, covered an area of 25 hectares of sandy soil. My father also kept the books of a firm which manufactured wooden rafts, which were sent down the Wisla to Danzig. He was fluent in Russian and German, oral and written. Our family, the only Jewish one in the village, was made up of seven souls: my mother Sarah Rivke'le, my two sisters Tove'le and Gute'le, my small brother Shmuel and Grandfather Yitzhak Brafman.

In 1914 fierce battles were fought between the Czarist army and the Austrian forces over the crossing of the Wisla, then a strategic point. Because our village was so near the river, it was hit by shells. We abandoned our house and sought shelter in the stone building of the Kashin jail.

When the Cossacks entered the village they set themselves up near the jail. They saw my father standing at the entrance to the jail, and ordered him to draw near. One of them drew his sword, grabbed my father by the beard, and made ready to behead him. He was saved only by the quick intervention of the village secretary, Wadubiak, with whom he was on friendly terms.

A few hours later (it was a bleak, drizzly Friday) we heard the Cossacks yelling loudly, shouting hurrahs interspersed with the word *yevrei* ('Jew'). My grandfather was greatly worried by what was going on, and advised that we all go to Rachov, where there were Jews. On the next day, the Sabbath, my father was taken by a Cossack guard and placed under a tree, not far from our house. My grandfather understood that my father was about to be brutally murdered. He begged the Cossacks to kill him instead. One of them assured him that he would be killed anyway. The officer added: "He's old, let him die by himself".

walked to the wedding canopy, their path would be strewn with light. Leibush Rosenberg the tinsmith made a special standard lit with twelve lamps. During the wedding procession, two strong lads carried the lit standard aloft in front of the musicians.

The old rabbi performed the marriage ceremony. It was the custom that as the rabbi left the Bet Hamidrash to go to the wedding, the musicians went to the Beth Hamidrash to play for the students. Once they refused, and the youths felt deeply insulted. If the musicians won't play in the Beth Hamidrash, they said, we will smash their fiddles. "A custom takes priority over a legal verdict," shouted the people, and the musicians had to yield.

This was Rachov, some 70 or 80 years ago.

Yitzhak Rosenberg

"ON BOTH SIDES OF THE WISLA"

The heavy military movement and thick front-line fighting, on both sides of the Wisla in the vicinity of Rachov, are described in Sh. Ansky's book, *Destruction of the Jews in Poland, Galicia and Bucovina,* Part I. The horrors caused by the fighting are intimated by a survivor of the annihilation of Yosepov (Lublin District), Yitzhak Rosenberg:

"Suddenly loud cannon fire came from the other side of the Wisla. Soon a detachment of Cossacks appeared. All the townspeople were ordered to go down to the river and release all the rafts. As the townspeople were carrying out the order, a sudden commotion was heard coming from the town itself. The people stopped the work and ran back to see what was happening. They found that Austrian cavalry had ridden through the town on its way to Rachov.

"On August 21, troops and artillery began retreating from Rachov. When they reached the Wisla, they were met by rifle fire. The Austrians tore out all telephone communications and blew up the bridge across the river.

"Caught in this crossfire, many Jews took their wives and children and headed for the villages in which Jews were living. There was no question of hiding out with non-Jews, who even prevented the refugees from seeking shelter in Jewish homes, threatening to set fire to any house which would harbor them. The refugees were driven off with shouts of *Zhid* and *Beylis* (Ansky, pp. 50-54).

"The Jews in the Polish towns near the front were made the scapegoats for treason perpetrated by senior officers, like Miyasvayadov. As it was learned later, most of their accusers and the witnesses were spies and provocateurs. This was the case in the Krashnik libel, the Gershonovitz trial, the Lomze trial and others. Miasvayadov himself, to cover up, hanged 200 Jews.

away with them memories of their childhood days, the heart-warming surroundings and the people.

Leibel Brafman

HOW THE PLAGUE WAS HALTED

In 1895 a plague broke out in Rachov and its environs. The authorities ordered all afflicted premises to be fumigated. The "walek", an old abandoned building which served as a town latrine, was given a thorough fumigation. By the home of Leiser Vachaj, Eliyahu the rag-picker, a barricade was put up to isolate the plague and prevent its spreading.

At that time the spiritual leader of the Jewish community was Rabbi Elimelech Rubinstein. The community leaders gathered in the Rabbi's home and decided to do something which (according to a belief then prevalent) would ward off the danger: to marry off two impoverished young people, in the cemetery. The two, the son of Saneh the fisherman and the daughter of the cemetery caretaker, were married in the new cemetery. All the Jews in town were there. After the ceremony, everyone went to the market place, where a sumptuous "cocktail party" had been set up, with whisky and delicacies. The people ate and drank and enjoyed themselves; even the abstainers partook freely.

Shortly afterwards the plague was gone.

Yehiel Meckler

A WEDDING IN TOWN

It was the custom in Rachov, that when the groom was from another town, the wedding would be performed in the bride's home, in Rachov. People drove in carriages to welcome the groom. Baruch Friestier, the owner of the estate (and Y.L. Rosenberg after him) supplied the carriages.

Rachov had a musician, Yoneh, but no orchestra of its own, and we had to import one of sorts from Ozharov. There was a well at the market place and another near the distillery. The groom and his entourage circled the wells seven times, the orchestra played, and everyone had a good time.

If the groom was a townsman of Zaklikov, he was greeted on the Yanishov road. If the groom was an outstanding scholar, his fellow-scholars came along with him.

On the night of the wedding, the residents fashioned some kind of illumination – lamps, lanterns or candles, which they put in their windows, so that when the groom and bride

Sh. Nitzan

OUR TOWN: LANDSCAPES AND FACES DOWN THE GENERATIONS

(Pictures, Happenings, Figures)

Rachov was a small town and its inhabitants were few. The Jews of Rachov were not among the well-to-do, but neither were they paupers. The impoverishment of many Jewish homes began after the First World War, but it didn't reach the grass roots. The foundation of spiritual riches and the concern over the common welfare remained untouched.

The town especially respected its sages and scholars, the humble Jews who assumed the burden of communal problems, friendly, gracious, always contented with what they had, always ready to listen to an anecdote or tell one. No generations gap, no class consciousness, no stubborn adherence to outdated habits and behavior. In general, the patriarchal structure prevailed in the family, but in quite a few families the patriarch had to take staff in hand and head for lands across the sea.

The first cracks in the protective wall around the old way of life appeared here and there even before the First World War, at the beginning of the present century. Some of the young people felt themselves being choked by the atmosphere in the town, which they had outgrown. They wanted to study, to broaden their horizons. Some tried to effect it in the town itself, whether on their own or with the help of teachers, and they encountered bitter opposition on the part of their parents and family friends. The bolder young people, driven by the desire to study, broke away and left home for the big city, where intellect and education fourished. Here they had to find lodging and work to sustain them, and the quest for the "flour" forced them to delay their search for "Torah".

The few who were able to find work and lead a humble existence remained in Warsaw or in one of the other major cities. They returned to Rachov only for a holiday or some important family affair. The town gaped at their attire and city manners. The guests also gave vivid accounts of their successes and the achievements of others, of the revolutionaries dedicated to the overthrow of the Czarist regime and the establishment of a new world of liberty and justice for all. After every such visit, there was increased determination on the part of young people to break away from the small town and try their fortune in the big city.

"Rachov isn't a city and Poland isn't a state," they used to say in our town. In fact, however, Rachov was a town long before Poland became an independent state, tossed about as it was between Russia, Germany and Austria. During this particular period, our town was under Russian rule.

After the First World War, when Poland won its independence and became a sovereign state, our town became impoverished. Several adjacent villages were chopped away from Rachov, turning it into a small town. But those who left the town nevertheless carried

Thanks to this important institution of ours, Rachov has been attracting scores of boys from all over Poland. Here the boys absorb much general Torah and Jewish knowledge, moral and spiritual values; they leave the institution as proud and conscious Jews, exemplary in their devotion to tradition. The most promising and outstanding among them go on to the renowned Yeshivat Hachmey Lublin and are ordained there.

In our school, the boys live in a dormitory, which is part of the school and is housed in a fine building which has a study hall, kitchen and dining room, five large and airy bedrooms and a beautiful garden. The school is under my personal supervision and is administered by a principal. It is also supervised by the Yeshivat Hachmey Lublin, and is regarded as one of its branches.

Since the monthly budget amounts to 1,500 zlotys, the school is always in dire economic situations. Five of its students are too poor to pay anything for their subsistence. We must therefore appeal to you to do what you can for this worthy institution. Do your best to arouse our townsmen to take interest in the school. We began with eight local boys and fourteen from elsewhere. Today we have scores of Rachov boys, as a separate unit, plus fifty from various towns in Poland; one is even from Vienna. Some pay no tuition fees whatsoever, and others pay only half the tuition and subsistence costs. Very few pay the entire amount. This adds to the critical situation.

It is of vital importance, in these days of physical and moral hardship, that such schools be established, in order to provide young Jews with an education worthy of the name, to imbue them with the spirit which will prepare them for bearing, with honor and pride, the burden of the struggle resting on their people. Just as it is important to bolster the economic base of Jewish existence and survival, it is no less important to maintain our spiritual fortress, such as this school. Now all of us are familiar with the folk kitchens where a poor child can get a bite to eat; we are also aware of the institutions which teach these children. Our school combines the two. On the one hand, the studies form the Jewish spirit of the younger generation and fortify its soul; the fine dormitory and the wholesome food build a healthy body."

(Excerpts from letters to Rachov townspeople in America, dated 22 Iyyar 5697 (1937) and 27 Adar II, 5698)

I want to tell you, with much gratification, that our brethren in New York have already adopted this stand and have given expression to it by providing a regular subsidy for our school, which keeps increasing from year to year. Last year it was 75 dollars; this year it is 150, recently sent to us. I want to hope that you too will consider the matter with due gravity and make available to our budget appropriate aid from Canada.

From a letter to Rachov townspeople in Canada dated

Rabbi Shmarya Finzterbush

THE GENERAL TALMUD TORAH AND THE YESHIVA

With the help of the more affluent, a Talmud Torah was established (six classes of boys, four to ten years of age). We also founded a Yeshiva for lads of 14 to 17, as a preparatory school for the Yeshivat Hachmey Lublin. This was my crowning achievement in the field of education.

The name of the renowned Yeshivat Hachmey Lublin is probably well known to all. It was founded by the Rabbi of Lublin, that creative sage and scholar, Rabbi Meir Shapiro, of blessed memory. Lublin's great spiritual leader understood that attention should be given to young men in various towns and cities who did not have the opportunity to receive adequate schooling to prepare them for admission to that great Yeshiva. It therefore came to his mind to establish "preparatory academies", intended for boys who wished to acquire advanced Torah learning and would be worthy of attending Yeshivat Hachmey Lublin.

The directorate of the Yeshiva continued with the noble enterprise of the sainted Rabbi and undertook the task of implementing the idea of the preparatory schools. Our town was privileged to have one, thanks to the fact that the rabbi of the town was one of the first students of Rabbi Shapiro and Yeshivat Hachmey Lublin.

The Yeshiva directorate put considerable funds into the building of the preparatory school in our town, but the burden of its maintenance must be borne by the school itself; the result: a constant annual deficit in our budget, regardless of the income. We are therefore taking the liberty of appealing to you to show your goodwill toward us and to send us your participation, by way of a substantial contribution, so that we may further maintain our sacred and honorable enterprise, have our school grow and expand, to the credit of Jewry in general and our own community in particular.

We trust that you will appreciate the importance of this sacred undertaking and will respond to our plea generously. . .

We founded this school two years ago, in order to enable 14 to 17-year-old boys with a desire for advanced Torah studies to have their wish, without having to undergo hunger, privation and no roof over their heads.

young people, are moulded. You must remember that we have been carrying the burden of this immense building for eight hard years, without asking help from anyone. Our slogan was self-help, and we adhered to it with great devotion. The results have been marvelous, as your New York townfolk will tell you. Their emissary was here last summer and saw everything for himself. Your townspeople will tell you the same, with an enthusiasm which cannot be put down adequately on paper.

In asking you to help us, it was our intention that you come to our aid in enlarging the splendid building, which, in its present financial straits, cannot afford to accommodate all our young people of school age. Unable to enter our portals, they must bear the torment in attending the alien school, due to the shortage of space. We are talking about your young brothers and sisters... Despite all our efforts we cannot provide free education for everybody. This can be done only by the State, or by a joint effort of an entire community which is interested in it. We are approaching you as part of that community.

Our major problem is to provide our children with vocational training, along with theoretical studies. For this we need workshops, instructors and materials. Regrettably, we alone cannot undertake it. I see it as my duty to turn to you again.

"Beth Jacob" School, 1926

If you think about it you will reach the conclusion that cultural needs are no less important than the material. You should know, that in Rachov the Tarbut School is the sole agency for culture and schooling; there is none other. It has received State recognition. But we must not let it stagnate. It must grow with the needs. All of us must respond to these needs, now and together.

The small number of Jewish pupils did not induce many of the townspeople to send their children to the "Gentile school". As far as the pious Jews in Rachov were concerned, the compulsory schooling was an evil decree, designed to lead Jewish children to the baptismal font. From the outset, there were certain conditions which kept pious Jewish families – and these were the majority in Rachov – from sending their youngsters to the "general" school: Attendance on Sabbaths and holidays and at "lessons in religion", taught by the Catholic priest, was compulsory. The few Jewish children who did enroll in the general school felt the hostility of the non-Jewish youngsters, who received their inspiration from their home and school atmosphere, where no love for the Jews abounded...

When the first week school ended, and all the children (including those of the "Mosaic faith") had to attend school on Saturday, the community seethed with the uproar caused by the objectors. The principal of the school tried to convince the parents that the Jewish children would not be forced to write, only to sit and listen – to no avail... Due to the intervention of the Jewish representatives in the Seym a solution was found: children attending another school recognized by the state, with a curriculum which provided a certain number of hours devoted to secular studies, taught in the language of the land, would be exempt from attending the general school.

The Beth Jacob School

In order to release the boys from compulsory attendance of the general state school, the Community Council, supported by the dignitaries of the town, opened the *heder metukan,* (pedagogically) advanced school, in the summer of 1923. The inaugural of the school was attended by many dignitaries, the appointed principal, R. Moshe Altman of Ostrovtze, and several teachers on the general school faculty. The building was erected in the yard of the synagogue through the generosity of R. Jacob-Leib Rosenberg, a contributor to all worthy public causes. He also paid for the furnishings and maintenance, hence the school – Beth Jacob – was named for him.

Mordechai Wiesenblit

THE "TARBUT" SCHOOL IN A STRUGGLE FOR SURVIVAL

The most important institution in your home town today is the "Tarbut" Hebrew school.

...The 15 dollars you sent show your goodwill, but I venture to say that you are not conscious of the important position which this school occupies in the cultural sphere of our worthy town.

In my letter of about two years ago, I tried to convey to you an exact picture of the school. This time I shall put it briefly: this school is Rachov's sole ornament. I cannot imagine how Rachov would look without this source of creativity where our future, our

Shmuel Nitzan

THE EDUCATION AND SCHOOL SYSTEM

Rachov had always maintained deep consciousness and genuine concern for the growing generation. As far back as the 18th Century, Rachov's Jewish community leaders, with the strong support of all its members, attempted to consummate this concern with a plea to the authorities to allow "the existence of schools and teachers" for all the children in the region. This petition, embodied in an official document of the period, was signed by "76 Jews... the 20 Christians whose names appear on the document, as well, refused to sign the petition" (except for the nobleman Josef Grabovski, then the proprietor of the estate). This attempt failed, but the Jewish children of Rachov didn't stop their schooling.

Certainly every Jewish child in our town, even in the period of want and impoverishment in the 1930's, was to be found in some framework of education. The community had a variety of schools, where secular subjects were also taught, as well as the hadorim. One document mentions that R. Aharon Burstein applied to the authorities for permission to teach reading and writing in his school; many of his colleagues were doing this "on the sly". In the mid-1920's the "modern school" (Beth Jacob) for boys was established (not to be confused with the girls' School network of the same name founded by the pious), with a full-day program of studies and a variegated curriculum of general studies and modern Hebrew; the school was given recognition by the authorities.

In the mid-1930's, a few years before the Holocaust, the community chose Rabbi Shmarya Finzterbush, a graduate of the famous Yeshivat Hachmev Lublin, to be its spiritual leader. Rabbi Finzterbush accomplished much in his efforts to develop a network of institutions for religious education: a general Talmud Torah; Beth Jacob school (for girls); a preparatory school for Yeshivat Hachmey Lublin, this being his crowning achievement and an attraction to students from the outside, as well. Enrolment reached 500. Incoming students were lodged in a dormitory. Because of budgetary limitations, only a few of the applicants could be accommodated.

The General "Government" School

In November 1918, when Poland gained its independence, a compulsory system of education was introduced as part of the state program. Rachov set up a general school of four grades. In the 12 schools of the municipality there were 1049 pupils, of which **only six** were Jewish.

When the Rachov authorities registered all the children under the compulsory education law, they found that the Jewish children would comprise a large majority of the pupil population, since 80% of the town's inhabitants were Jews. This, they realized, would give the parents the right to demand certain rights, such as school sessions on Sunday instead of the Sabbath, the appointment of Jewish teachers, and Judaica studies. The authorities thereupon used a stratagem, flooding the schools with children from the surrounding villages, forcing some of them to travel 8 to 10 kilometers by wagon, each way.

expect others to do this for us. Adolescent boys became counselors to the younger groups. It was quite a burdensome task; the counselor had to bear it at home and in the branch, But the fact that the counselors and their charges were only a few years apart in age engendered an atmosphere of harmony and effervescence. It drew many young people to our ranks; those were our most beautiful years in the town. We exchanged opinions about the world around us, at times going into hot debate, which did not impair good relations. Everyone had ample opportunity to be active in the branch and share in its problems. Everything was done with devotion, motivated as we were by the prospects of a better future and the realization of our dreams for a new life.

In Kibbutz Borochov in Bendin

After years of fervent activity in our movements, particularly the pioneers, there came a letdown because of the curtailment of aliya. Fellows left the training kibbutzim and went home. The older among them married and settled down. The contact with the branch was broken. Others joined other movements. Most of them came together for social occasions, to pass the time away. Most of the fellows who were reared in "Hechalutz", "Hechalutz Hatzair", "Betar" and the Zionist Organization now gathered about the Tarbut school, which had already graduated four classes. The school became the center of Zionist activity; it served the school children during the day, and we took over in the evenings, Saturdays and holidays. The teachers contributed greatly to the consolidation of the community arround the pioneering movement in Zionism.

This was the situation in June 1935 when I left for training in Bendin. Few went in for *hachshara* – only those who intended going into regular kibbutz living, once they attained aliya. Kibbutz life became more solid. We lived in a wooden hut outside the town, subject to the attacks of the Endeks in the area. At one time they threw a bomb at the building; by a miracle no one was hurt. Our girls never ventured forth without male escort.

Conditions – economics, living quarters and sanitation – improved with the arrival of Efrati, from Kfar Giladi, the emissary sent by the kibbutz, a man with many years of sound kibbutz experience. With his help we wrought radical changes in our mode of living – all of them for the better.

Life went on as if this was the reason for our coming. No one spoke about aliya. During the three years I spent in the Bendin kibbutz, none of us made his aliya. But in 1938 they began disappearing, mysteriously. Three were sent to establish a new group in Gdynia. Another received a telegram telling him that his mother was ill, and he went back home. This was the time that Aliya Bet came into being. Later I learned that most of my comrades in the Bendin camp were able to reach Eretz-Israel before the outbreak of the war.

The camp was in an isolated house, outside the town. It had quarters for sleeping and studying. We felt the spirit of fellowship, and we enjoyed meeting young people from other towns. The counselors were Hayim Freid of Kibbutz Kiletz and A. Pialkov from the "*Hechalutz Hatzair*" headquarters.

Half a day at work paid for all our expenses. We worked in one of the famous apple orchards in the area. We also picked large plums, which were packed and shipped to the large cities (perhaps even abroad). The other half-day we spent studying, as set by the counselors, mainly Hebrew and chapters in the history of Zionism and the labor· movement in Eretz-Israel and abroad. Every day was important to us. We were afraid that the parents would come and haul us home before the summer camp was over.

"Hechalutz Hatzair" Council in Colomeia (Galicia) 1933

My parents apparently accepted the fact that they couldn't stop my activity in the movement, but Zev's folks vehemently demanded that he come back home, a week before the end. To our sorrow he had to leave, so as not to worsen the conflict with his parents. The same happened in other cases.

In this summer camp, the first in our region, we didn't waste time, as on such occasions in general. We used the time for work and study. Every hour we could spare from work was spent in studying and talking. On the last evening only did we live it up. The atmosphere was generally inspiring. We were looked upon to continue the instructive work in the branches. The movement was in its infancy, and instructors were scarce. We couldn't

The growth of ***Tarbut*** drew many people to the Zionist movement and its youth. First, the parents and relatives of the pupils. We also had to equip the school for teaching the higher grades. The teaching staff as well as the movement stalwarts had to look for financial sources to cover the costs, since the tuition fees paid by the parents were wholly insufficient.

This spurred the community to further activity. A Drama Circle was formed – an oldtime tradition of amateur artists. Yudl Bornstein and his friends put on stage shows as far back as the turn of the century, followed by Manis Brafman and his group. The proceeds of the shows were used to cover the school deficit. Attendance at rehearsals and the participation of the audience drew many into our camp.

The teachers contributed to this program by giving weekly lectures on general subjects; public debates were held on current issues, and "Question Evenings" were highly popular. Each teacher enriched the cultural life of the community to the extent of his ability, and the townspeople as well as the students regarded him as a pillar of education. This came to the fore particularly during elections to the Zionist Congress or the Seym (Polish Parliament). The number of votes given to the Zionist lists was always larger than the numbers registered in the Zionist movements. This also reflected positively on the fund-raising campaigns.

Gradually the parents came around to understanding their children better, but they could have been more helpful and thereby perhaps led to their own exodus from the Nazi hell.

The constant yearning for the realization of the Zionist ideal – aliya to Eretz-Israel – was an invaluable incentive. It gave us physical and emotional strength to hold out during all the trials and tribulations of the war years and the havoc which they created.

The Summer Colony

In 1932 several of our *'Hechalutz"* branch members were in training. The *"Hechalutz Hatzair"* was also organized into its components; it even had a library of its own.

We were also asked to send two young members from the "Youth" group to the summer camp organized in Yozefov, about 18 kilometers away from us. We had some difficulty when it came to selecting the candidates for the camp. Actually everyone wanted to go, but not everyone was willing or able to withstand the pressure of the parents, who opposed these activities and were now stricken with the "calamity" of not having us at home for three solid weeks. This really called for daring. Finally it was unanimously decided that Zev and I go to the camp. We left secretly, on foot (there was no regular transportation). The steamboat which plied the river on Sundays from Annopol to Warsaw was of no use to us. The camp had already opened two days earlier, and we were already late.

is sad because her parents can't afford to send her to Hebrew School. But Chaikele understands. I took at her, at the impoverished older folks, trying hard to smile. The "actors" who have come to entertain are hungry, actually hungry. Yet how much charm there is in the Hassidic dance, how uplifted are the voices in the chorus! Outside there is frost on the ground. Outside there is a withering hopelessness, but inside, even though it may wither in time, youth is in full blossom, and the light of love shines in every face.

Yitzhak Bin-Nun

MY PATHWAYS TO THE PIONEERING MOVEMENT

The pioneering movement in Rachov began with a handful of boys, 12-13 years old, brought together by the Zionist Organization, which had been in the town for several years. Its clubhouse served us as our first meeting place, and its members were our counselors. For half a year we attended evening classes in Hebrew, organized by Shmuel and, on his departure for study, by Hershl Diamant. These were the first buds of extensive youth activities which came into being, one after another.

Our meetings were in themselves a new world. Our concepts broadened, and we clung to the ideas and life modes of the movement, which were in complete contradiction with our education at home. Each of us kept his membership in the movement secret from his parents. Our clothes remained as they were. During the day we attended the general school and the heder, and in the evenings we came together for a variety of activities, chiefly learning Hebrew.

We drew near to sport circles. The town already had soccer teams consisting of the older men from the trade unions. The young Poles had a team which played ours. However, the club we founded was for getting together rather than playing. Shimek Rosenberg was our coach.

When Shmuel returned from his studies, the *Hechalutz Hatzair* took quarters of its own. Zionist activities drew members from all levels. *Hechalutz* existed until the outbreak of the Second World War.

The Zionist youth movements reached their peak with the opening of the *Tarbut* Hebrew school. This was the level at which old and young met. The school was the strongest unifying factor in the town.

On Lag Baomer of 1930, the year when Shmuel organized the first grade in the *Tarbut* school, we had our first hike to the forest, dressed in the uniform of the movement. This was a triumphal march, a demonstration of our existence. Everyone talked about it, and we drew enough inspiration from the event to energize the movement for many years.

We were about to begin our meeting. About two dozen boys and girls were gathered there. Suddenly the door flew open, and three policemen broke in. We were evidently plotting to destroy the world. They wrote a report, told the younger children to go home and warned the older ones to stay away. There was to be no more clubhouse.

□ □ □

I went to visit a girl in *Hechalutz*, in a neighboring village. Motherless, she took care of her little brothers and sisters, yet found time to gather other children and read to them.

I entered the house. She came toward me, and even in the dim light I could see that she was trembling. Inside, the children were on the floor, silent. Days later I learned that her father had been murdered by robbers.

A true Jewish daughter! Burdened with the suffering of generations, overcome by personal sorrow, she nevertheless went on with her work with the children, and soon the warm smile came back to her lips. She worked with the children until they understood the importance of what she was telling them. And thus another branch of *Hachalutz Hatzair* came into being.

□ □ □

I came back to the village after an absence of four months, to find it seething with excitement. The rug-weavers were preparing to go on strike, and even at the meeting of our group there was no talk about anything else. I turned the discussion theme to the strikes which labor in Eretz-Israel had been holding. Our members spiritedly took part in the strike, picketing, planning, fighting for a bigger piece of bread and being beaten by the police.

□ □ □

Strange, how localities differed in their approach to the movement. In village F. the atmosphere was always one of youthful joy. The clubroom was filled with pioneering enthusiasm; it was much of a home for the members. They kept their work tools here, going out to do odd jobs, to earn enough to help send a comrade to Eretz-Israel. They relaxed in the clubroom, reading, roasting potatoes, singing and dancing the hora. This is how they also furnished a library. Why in F? No answer – but no complaints.

□ □ □

The branch in O. was celebrating an anniversary in the public hall. Parents and grand-parents came to see their children enjoy their movement. Perhaps, perhaps these young people will yet reach the Promised Land!

Chaikele's parents are there. Little Chaikele is wonderful at playing games, dancing the Kozachok and the Hassidic dances. Her friend Beylke recites a Hebrew poem. Chaikele

looked down upon by the older youngsters as "wild street urchins", but he worked with them, and soon they were bringing books to their "meetings" and reading avidly. Their sincerity encouraged two girls, a few years their seniors, to work with them. The girls were members of *Hechalutz Hatzair,* but for all their enthusiasm, it was not easy. One of them confided in me: "How can I talk to them about things which I myself don't understand completely? At our meetings, the leaders discuss much but explain little. We are short on reading material. And the older people don't take the children seriously."

"Hechalutz" Branch, Lag Baomer, 5691

I moved to another locality, a sleepy village set amidst snow-covered mountains. The few Jewish families lived from trading and rug-weaving. The youngsters, even the adolescents, were under strict regimen: by seven in the evening they had to be in bed. Some escaped this regimen by striking out on their own in a neighboring town, working as helpers in shops and stores. By scrimping and saving on food, they managed to save enough to buy fine clothes. Back home on a visit, dressed in their finery, they were the envy of the others.

I established a branch of *Hechalutz Hatzair,* in this village. All the young Jews belonged to it. We held our meetings in a small room, in the light of a kerosene lamp. The entire branch "property" consisted of a table and one bench – plus several textbooks in German, the only ones on hand.

Sh. Nitzan (Blumenkrantz)

THE YOUNG PIONEER GROUPS

It was almost like an underground movement – the boys slipping away from the synagogue, right under the eyes of their parents, and the girls joining them later, at the abandoned flour mill.

And what they heard from the emissary was no less revolutionary: no more living like pedlars, from hand to mouth; a new life of useful work, in the ancient homeland.

"Pioneers are we, in freedom's fight,
Building a land of joy and light."

But how can you sing of pioneering, in hostile and alien surroundings?

□ □ □

Market day in town. By evening everything is quiet. Hardly a soul moving about. But, moving from stall to stall, searching among the leftovers of fruits and vegetables, were the scavengers – children, thin arms and legs, but bright-eyed. I followed them. They sensed my presence and looked at me with bravado. I spoke to them, gently. Would they like to hear about Eretz-Israel? Yes, yes. They knew about it from the Jewish National Fund stamps which they were collecting. Would they like to play a Hebrew game, or learn a Hebrew song? We went to a nearby glen. We talked and we sang and we promised to meet again, on the next day.

The rumor made the rounds of the town: a real "chalutz" was telling things about Eretz-Israel. Next day more came. Already in the glen, I heard them coming, singing the song I had taught them. Again I told them about the land, where children worked joyfully in the sun, and there was none to make them afraid.

The excitement of the children was genuine, but would it last? I couldn't stay. I had to find a young man who would go on with the work. I found him, by chance. Among the Jews riding in the wagon was a youth. He told me that he had been a member of *Hechalutz*, but that the branch had fallen apart; each of the members was taken up with his personal problems, but he was still hoping to go to Eretz-Israel. I lodged in his home, and when I was to meet the children again, I took him with me. He promised to help. He was older than the youngsters but still one of them, romping about happily, despite the jeers of his older friends. On one occasion he told me why he preferred the company of children. He had studied the adult society and found it ethically barren, full of lies and deceit. He remained aloof, searching for his own niche. He thought he had found it in *Hechalutz;* now, working and playing with the children, he was happy. His group was

on Sabbath mornings and afternoons. This was how we spent our free time, happy and contented.

There were many Jews who found all of this much against their liking. Jewish fathers and mothers were sure that their children were being torn away from Judaism, from prayer and Torah study, and were wasting their evenings and Sabbaths. More than once there were scandals while the activities were going on.

Celebrating Lag Baomer

Our activities reached their climax, that year, in the celebration of Lag Baomer, which encouraged us and strengthened our ranks. By that time we had managed to create "pioneering" uniforms of gray. Our plan was to hike to a nearby grove for the celebration. Lag Baomer of that year fell on a Friday.

We arose at dawn, ready for the trip. At the appointed hour, a high ladder-wagon arrived, sent by Yaacov-Leib Rosenberg. We placed aboard the parcels we had brought along. The wagon pulled away, as we sang and waved our flags. We marched through the town, flags aloft. The adults smiled and waved with pride. The non-Jews were confounded; where did those young Jew-boys get the guts to stage the parade?

We crossed the market place and continued to a new neighborhhod, Palestine, inhabited entirely by Jews. Again everyone came out to applaud. Thence we turned towards the village of Novy Viesh and entered the grove, which was part of the Rachov estate. There we put up our holiday camp.

We were worried about an assault by the young villagers from the surrounding area, but the day passed without incident. We spent the day in a picnic atmosphere, with games and food, just as though we were in Eretz-Israel, the land of our dreams.

That Lag Baomer celebration, the first time that we spent a day with nature, without fear, was one of the happiest days in our lives. Everyone who took part in it never forgot it, and the town of Rachov was mightily impressed.

would have to undergo training in kibbutz camps. For Rachov's youth, this was an ideal opportunity. It was decided that we establish a training point and appeal to Yaacov-Leib Rosenberg, owner of the estate, to provide work for the boys on the farm.

We obtained his consent and organized our group. It was summer, the harvest season. Our main job was to gather in the crops and tie up the bales – not too easy for the "delicate hands" of boys unaccustomed to manual labor.

Dov'che also organized a course in self-defense. He began with drills, then went on to face-to-face conflict, using sticks, charging and back-stepping.

For several reasons all this didn't last long, primarily because the harvest season had ended, and potato picking was still weeks off.

The few zlotys we earned from our field work, originally intended for organizing a group in the *"Hechalutz"* movement and opening a clubhouse, were unused. There wasn't enough to divide among the boys. We finally decided to spend the money on beer in the local tavern.

The disintegration of the group, into which he had put so much time and toil, was a bitter disappointment to Dov'che. He refused to try again; the situation in the town distressed him no end, as he expressed it in an article about the town published in *Haint.*

Training farms popped up elsewhere, besides the Rosenberg estate, but they didn't last. Jews were simply not used to cutting wood and tilling the soil. Matters remained in this state until the *Hechalutz* and its young wing, *Hechalutz Hatzair,* established themselves in Rachov.

In 1930 Shmuel Blumenkrantz returned from Warsaw. A self-didact as a young man, Shmuel had left the town in the mid-1920's to pursue his studies, and came back from time to time only to visit his family. Now he returned permanently, to organize the *Hechalutz, Hechalutz Hatzair,* and a *Tarbut* Hebrew school. His presence and program were just what the town needed, particularly since he had the ability to carry these things through.

The founding gathering was held in one of the empty rooms of Yankele Tarler's (Lichtenstein) flour mill. Several scores of young people showed up. Shmuel explained the aims and purposes of the proposed organization, as well as the obligation which each member would have to assume. By the time the discussion was over, *Hechalutz* and *Hechalutz Hatzair* were a fact. In time, they were to play a decisive role in the lives of many young people.

At the outset, activities were carried on without any financial means. The meetings were held in the mill. With the advent of spring, the locale shifted to the forests and groves,

lessons not be noted down in the class logbook and would not appear in the official curriculum.

When the first pupils of the recently-opened *Tarbut* school marched to the forest on Lag Baomer 1930, followed by the *Hechalutz Hatza'ir* youngsters, no one imagined that in less than a decade, everything would come to a halt. No other "marches" through the market square.

Anyone prophesying the apocalypse of the terrible end of our community would have been decried as insane. Yet, who knows? Perhaps the zealots (of the Right and the Left) would have fallen silent, and more would have escaped the fangs of the Nazi beast. But why engage in hindsight wisdom? We leaf again and again through the orphaned pages which we copied from letters and notes, written by people who were destroyed before they could save themselves and get to us. They will shed light on this path, which wasn't easy either for those who set out on it or for those who walked it to the bitter end. Would that these few pages be a memorial for those who worked and encouraged others, and who desired so intensely to be among the rescued, until the murderous hand cut short their thread of life.

May their memory dwell eternally in our midst.

Daniel Freiberg

EARLY YOUTH ACTIVITIES ENDEAVORS

The first attempt to organize a branch of *Hashomer Hatzair* was made early in the 1920's. A young man from Tzuzmir, Erdfrucht, came to Rachov for the purpose. He was able to rally several maidens from solid families and to embark on the program. Not having a clubhouse for regular activities, the young man used scouting practices, taking his charges to the nearby forests, on Sabbath afternoons, for scouting, discussions and reading. We young men, the outsiders, used to follow the girls to the groves and remained there all the time, watching the exercises. Erdfrucht showed no interest in the boys, and comments about this flew thick and fast.

However, this activity was far from being a movement. Moreover, at the end of one summer only, the young man left the town. His charges were much grieved.

The "Bnai Akiva" Pioneering Youth

For several years Rachov was without any youth movement, until, in the mid-1920's, Dov'che the son of Shmuel and Gitele Weinstock, a prominent family in town, tried to organize a branch of "Bnei Akiva", the religious Zionist youth movement. He gathered us in the synagogue yard and spoke to us. The town, he said, was neglected and impoverished, and the future only held despair. Eretz-Israel was the sole hope; for this, the young people

in the summer of 1929) from the horrible calamity of war and holocaust, you are dumbfounded. Did you – did anyone – do enough? Couldn't you, with greater effort, have saved more and more? Or perhaps you yourself were one of those who placed the obstacles, who set up the stumbling blocks and tried to disrupt things; there were such, you know – on the right and on the left and at the middle – whether in the name of "parental love" or for the sake of religious piety and other "means of redemption".

Read the letters. They will give you a faint idea of the obstacles placed in the path of the young people who tried to find their way out of degrading idleness and spiritual depression. But you will also find some gratification – momentary, to be sure – as you read about each and every achievement: a clubhouse, at long last; a successful membership get-together; another member added to the roster; departure for the *hachshara* camp, and, the greatest of all, aliya. Here they are, the first members of your branch to make their aliya. Then you close your eyes and see *them,* the others who are not with us...

In our town, the branches of *Hechalutz Hatza'ir, Hechalutz* and the *Tarbut* Hebrew School formed a kind of single braided thread throughout their brief existence. There were several tangible reasons for it: they were founded at about the same time and by the same person, and the young people who placed themselves at his side for one activity lent a shoulder to the other, as well, to the bitter end, because each one realized that these were the sources of his revival. The boys and girls sensed that this was the way to their personal escape from spiritual depression, which they couldn't even define. They were drawn to the light, to the song and the bit of the enjoyment of being young.

Among the young families, especially those who were concerned about their children and were inclined toward Zionism or were active in the local branch, there was even a sort of expectancy. As soon as the person appeared (in this case a local young man who came back from his studies) and was ready to assume the burden of the first steps, such as obtaining a permit, establishing contacts with the Central Committee in order to obtain guidance and supervision, and similar details, these families shared the effort and fostered the newborn group.

It may be that, in those days of deep and genuine enthusiasm, people didn't notice the semantic similarity between the two Yiddish words *aroistziyen* ('extricate') and *dertziyen* ('educate'). Certainly, however, many felt intuitively that there was a direct association between them. It was almost self-evident – the straight line extending from *Tarbut* through *Hechalutz Hatza'ir* and *Hechalutz* to "hachshara" and aliya to Eretz-Israel. The one to make note of it was an elderly grandma at a meeting of *Tarbut* parents; she suggested that Yiddish be taught in the school, claiming that she couldn't learn Hebrew at her age and therefore wouldn't be able to read her grandchild's Hebrew letters. As far as she was concerned, it was a foregone conclusion that her grandchild would eventually go to Eretz-Israel and would certainly write letters – in Hebrew, naturally. Her proposal was almost unanimously supported. The school began teaching Yiddish, reading and writing. This instance of *Tarbut* teaching Yiddish was probably unique in all of Poland. And, indeed, the *Tarbut* superintendent directly responsible for our school asked that these

Zalmeles. Their repertoire included "The Dibbyk", "Mote-Melech the Carpenter", "At Night in the Old Market Place", "Back from Hard Labor", and "Rumanian Wedding".

For the proper presentation of these plays, it was necessary to have the cooperation of the Zionist players, although until then each group "outlawed" the other's performances. Mature thinking on both sides led to understanding and cooperation.

A major element in the success of the theatre groups was the presence of Zisl Helman of Zavihost and Fella Shnitzer from Bidgoshetz. Zisl Helman was known to the Rachovites through her brilliant performances in her home town. Being close to us ideologically, she consented to help us by playing the lead roles in the plays we produced. Fella Shnitzer visited us almost every year when she came to spent her vacation with her relatives in Rachov. The dramatic circles took advantage of her stay to have her appear in their performances. Because of her extensive familiarity with the theatre, she also helped in the staging. Withal, she was modest and unassuming, and played the leading roles in "The Pious Sarah-Sheindl" and "Where Is My Child?" with taste and understanding.

The Mini-Library and Its Founders

Mention should be made of the two young ladies who decided to set up a library, of their own books along with others to be obtained – Sarche Diamant and Feige Sheps. These two great friends, charming and talented girls, could always be found on Sabbath mornings in the pretty grove, always in the same spot next to a mound, reading books.

They established the library as a social welfare project. Readers were not asked to pay. Beginning readers were greeted warmly and introduced to the subject. When you stepped into Sarche's spacious dwelling, you were at once enveloped by a feeling of being at home. The girls would ask questions – how much had the person read, and what books did he read. As they talked, they easily divined the person's level of intellect. In their catalogue were many classicists: Balzac, Tolstoy, Anatole France, Gorki, Zarumski, as well as Jewish writers – Y.L. Peretz, Sholem-Aleichem, and others. It should be noted that this library gained tremendous popularity among the young people of our town.

Sh. Nitzan

GROWTH OF ZIONIST-PIONEER ACTIVITY

The triple strand – *Hechalutz, Hechalutz Hatza'ir, Tarbut* – was not torn asunder until we were at the very brink of the disaster; it had grown to be part of the life experience of the town's young people. It arose from an effort (subconscious, at first) to straighten up the bent, breathe hope into those overcome with despair, rescue them from stagnation and decadence, and point the way to aliya.

When you stop to consider (with the wisdom of retrospection) that only ten years separated that first meeting of a group of youngsters (the founding of Hechalutz Hatza'ir

At times, the class differences between the Zionists and the Communists led to personal attacks, abuse and fist fights. Both parties had their quotas of hotheads. At an emergency meeting of the Zionist representatives with the trade unionists, the problem of violent methods came up for a thorough discussion. The appeal of Zilberstein, a quiet and respected teacher in the Tarbut School, to put a stop to the immoral assaults, which were hurting Jewish youth primarily, was received and studied, and eventually the situation improved, as reason replaced violence.

Weekend of Politics, Companionship and Song

All week everyone waited for the Sabbath. After a week of the mundane and routine came Sabbath Eve, and the town came to life. After supper, old and young took to the streets for the Sabbath stroll. The market place was bright in the reflection of candle lights coming through the windows of the houses. Most of the town's young folks hurried to one or another of the clubs. The non-partisans, they who hadn't as yet made up their minds-which party they would join, would peep through the clubhouse windows and listen to the discussions going on inside. Most popular were the rehearsals for the dramatic plays; these drew throngs as if by a magnet.

The Zionists and their cohorts begin filling up their clubhouse, after having stopped by the Fuchs sweet shop for sweets, pumpkin and sunflower seeds, enough to last into the late hours and play "big giver" to the girl friend. The lecturer arrives at the appointed hour. The favorite is Motl Bernholtz, as he draws back the curtain on world events, current Jewish affairs, and Eretz-Israel. The discussion, likely to get out of hand at any given moment, is brought to a close by hora dancing.

The benches along the walls are reserved for the older young ladies, they who had come without male escort. Their role is to clap their hands and sing the hora songs at the top of their voices ("Long live Bistritzki and his horas"). The stamping on the wooden floor reverbrates through the air like cannon. Only when all stand up for the *Hatiqva* does silence return to the clubhouse.

Such was Sabbath Eve in Rachov. The Trade Union Hall was no less full. Here, too, crowds came to listen to the lecturer, especially if he happened to be Zolotov from Warsaw or Raskin, the student from Cracow. Raskin used to pay an annual visit to Rachov to see his friend, Moshe Rosenberg, a former schoolmate. He immediately joined the PCP. An expert on Marxism, he drew large crowds to the hall: it overflowed on to the balcony, the garden and into the street. At the end of the lecture, the singing of the "International" could be heard all the way to the Wisla. The party stalwarts exploited the occasion to collect funds for the political prisoners.

Inter-party Cooperation in Drama

The trade union Drama Circle had many males on its roster. The "leading men" were Boruch Ander, David Freiberg, Hershele Shuchmacher, Moshe Shteinbrecher, and Shebche

However, after two years of existence, the organization was dissolved by the authorities of the Yanov District.

In the Lublin archives I came across Document No. 69/26. It stated: "The District Governor of Yanov orders the swift dissolution of the dangerous stand, since its proponents are agents of Moscow. In his opinion, it is a blind for Communist activities".

In 1926-27, workers in the leather and affiliated industries founded a trade union which encompassed almost all of the working young people in our town. The founders and organizers were Boruch Ender, Mordechai Sher, Avremele Gelman and David Freiberg. The first strike intended to bring about an 8-hour working day recruited almost all the workers, and victory came three weeks later. Much of this victory was due to the trade union in Krashnik, then headed by the labor activists, among them Tuvia Kleinman, a worker in a comb manufacturing enterprise.

During 1928-1929, the largest faction was the Communist. A major contribution to the founding of the Polish Communist Party branch in Rachov was made by the Party branch in Zavihoset, then the strongest in our area. Its Rachov leaders – Marellenboim, Yuma Reiz, Hirsh-Itche Zilberberg – were in contact with the opposition in Poale Zion Left and finally brought about the split.

The trade union club had a fine library of many Yiddish classics on its shelves. Lecturers came from Warsaw and drew fine crowds. Every week there would be question-and-answer and discussion sessions.

The political maturity of the Polish Communist Party was invested mainly in the following workers: **Meir Zisman** – a dedicated idealist and member of the executive, took part in the Spanish Civil War, and during the Second World War was active in organizing the Polish Patriotic Union under the leadership of Wanda Vasilevska, fought in many battles, up to the entry into Berlin, and won the highest honors for his brave exploits. After the war he continued with his dynamic party work in Warsaw. In the leather workers union he was known as an intrepid fighter for labor rights, and was loved for his humane traits and his readiness to share his modest salary with needy friends, just as he had shared his ration in the concentration camps. He has thus remained to this day.

Yehiel Sher – a dedicated party ideology man, member of the party committee, fulfilled many missions, particularly in the technical field.

Outstanding in their work among the young people were **Ephraim Lechtzier, Aharon Dovid Zisman**, **Yosef Shlagman** and **Leiser Rosenblatt.**

Yenkel Brick was active for a short time in the League of Polish Communist Youth, and spent much time inculcating the farmers in the surrounding villages with the message of Communism. Later he joined the information staff in the Warsaw headquarters.

The writer of this article, Elazar Goldner, was also in the PCP leadership.

(parliament), major personalities were sent to Rachov – Yitzhak Greenbaum among them. The big fight in the elections was against the religious "Aguda".

Eli Shloimes was a famous comedian. For years he entertained in Warsaw, but once in a while he came to Rachov to see his impoverished parents. When in town he took a hand in the cultural programs of the Zionist Drama Group. He appeared at all literary and art evenings with a special program of satire, directing his barbs against the "noisemakers" and their elusiveness when called upon to render some public service. He had high words of praise, in his act, for the young chalutzim-in-training and those who left comfortable homes and went to Eretz-Israel, in the 1930's. Eli Shloimes paid particular tribute to the "idealists" – the brothers Yeshaya and Yitzhak Fishman, Mendl and Yeshayahu Kramer, Freidele Shilevich, Rella and Beile Boruch-Yosef's, Lea Sheps, Lib'che Fishman.

The Zionist program in Yosel Fuchs' clubhouse contained a regular Dramatic Circle which included young women of considerable talent. Many shows were produced, first independently and later with the professional group. Among the talented amateurs were the sisters Feigele and Frumetl Alterman, Sarah Feige Goldreich, Esther Hayim-Shloimes, Perl Brick, Esther Freiberg, and the pretty singing prima donna Tzivya Maltzman.

Poale Zion Left had some influence among the working young people. This was when leaders from nearby Ozharov helped them with political and organizational support. The group met in the clubhouse of the leather workers' guild. However, constant strife with the Communists led to splits and dissolution. The few left in the ranks of Poale Zion Left, headed by the idealist David Langman, a plain laborer, tried to avoid the splits by bringing to town the outstanding party leader and orator, Zerubabel.

Rise of the Revolutionary Movement

Rachov had a Revolutionary Party long before the First World War. One of its outstanding figures at that time was the young revolutionary Yudl-Hirsh Borenstein. The elders of the town had many tales and legends to tell about this intrepid fighter. On market days, Yudl-Hirsh used to mount a wagon and passionately address the villagers, in speeches which attacked the Czar and demanded an independent, democratic Poland. For years the Rachov Jews kept repeating his slogan, which he uttered at the close of his speeches: "Here (pointing to his palm) hair will grow, if the Czar's rule in our Poland will endure".

In 1922 a group of young socialists tried to start a library. Among them were Emanuel Himmelfarb (Fontil), Yoske Sheiner, Israel Silkes, Boruch Gottlieb and Peretz Meir's. Young men and women laborers used to gather in the clubhouse, sing labor songs, hold parties, dances and lectures, and put on skits by Sholem-Aleichem.

Some time later another dedicated group tried to establish a library named for Y.L. Peretz. At its head was a recent settler in our town, Avigdor Damen ofZavihoset. He supervised all the activities: literary evenings, gatherings, lectures, cultural activities – all on a high level.

Elazar Goldner

YOUTH ACTIVITIES: POLITICAL AND SOCIAL

Emissaries sent from the big cities by various Jewish political organizations to visit our small town were much taken with our young people and their political maturity, and they rightly based their evaluation on the developed social and political activity in our midst. A stranger, visiting us for the first time, unfamiliar with our vigorous social life, would be aware of the knee-high mud, the absence of electrical illumination, the small wooden huts and the stillness all about, and would conclude that this town was a "stronghold" of conservatism and backwardness. But this held only for the external. Actually, the town was alive with political parties: Zionists, Poale Zion (left and right), Hechalutz Hatzir, Revisionist, Agudists, Mizrachists and Communists. The "Bund" made no headway in our town. Even when its big guns came from the main cities, they could hardly rally a dozen people to listen to them and accept their ideology.

The Zionist Movement and Program

The Zionist movement reached Rachov a few years after the First World War. Its leaders were Nehama Kompel, Manisl "Philosopher", David Neiman, Aharon Dovid Freiberg, Moshe Meir Wagman. Their "clubhouse" (on the Krashnik road and later at Fabian's on the Opichika road) was always filled with merriment. Talks and lectures were given by Nachmon Gretzki, the tailor from Opola. The yeshiva boys said he was an "apikoros", a freethinker.

The first "stage shows", *The Jewish Pinpoint* and *Hassia the Orphan,* were directed by Itche-Meir Zaltzman. The songs were rehearsed particularly on the Sabbath. The shows and literary evenings were a huge success. Among the leading men and women were Sobol, the photographer from Krashnik, Riv'che (Yaacov-Leib's sister), Pinye's daughter Gittele. The heder lads said that "bad things" were going on among the "enlightened" but they didn't specify, lest they be guilty of the "evil tongue"

Later, when the Zionist Organization came in with an extensive program and held the first mass meetings in the clubhouse, its energetic activism attracted many young people. Some of the leaders at that time were public activists and men of conscience. One of the more gifted orators was Avromele Fuchs. Another, Motl Bernholtz, was also instrumental in founding a Zionist branch in our town. Shmuel Blumenkrantz won the youth with his sound ideology and intelligent approach. Avrom'ke Freiberg was a walking encyclopedia; more than once we had to turn to him for information, in our political and economic discussions. His powers of persuasion were matched by his high level of integrity. Among the other activists were Avrom'chile and Hirshl Diamant, Zelig Heshels, Daniel Freiberg, Mordechai Wiesenblit. The womenfolk included the charming Golda Malzman and Esther Freiberg.

The Zionists conducted large fund-raising functions for the Jewish National Fund and the Jewish Foundation Fund. For such national events as the elections to the Polish Seym

4) Payment on the loan must be made weekly and on time. Until one loan is repaid, the borrower cannot receive another;

5) Members of the directorate are not eligible to receive loans.

These are the main points in the operation of the Fund. It is also desirable that the directorate should consist of honorable and enterprising persons (seven members). There will also have to be a three-man control committee which will scrupulously oversee the Fund and the functioning of the directorate. The Fund is also to have two cashiers, so that one may not disburse monies from the Fund without the knowledge of the other.

I, together with the chairman of the Jewish community, Mr. Bunim Mandelker, an excellent and vigorous person, were the initiators of the original Fund. We put the first monies into it and made the rounds to obtain subscribers. We thus obtained several hundred zlotys, which was lent out to needy people in small amounts, in view of the limits. We held a general meeting and elected a directorate, headed by the two of us.

I can truthfully say that the Fund directorate, chaired by Bunim Mandelker, is functioning with integrity and trust. Of course, it is your right and privilege to request that more members be added to the directorate, people who you think should belong to it.

As far as I am concerned, I shall continue doing my very best to see that this Fund, established with so much toil and effort, should spread and grow. While this institution is neither my occupation nor source of livelihood, I want to see it, as well as all our other public agencies, grow and prosper. I am devoting so much time and strength to it that I certainly wish to see it make progress. This is my reason for writing to you – that you may know what will be done with the money, in assuring full and constructive functioning of the Free Loan Fund, for the benefit of Rachov's hard-pressed Jews.

You did write to me that you are awaiting my confirmation of the formation of an association in the town, following which you will see to it that the money for the Fund is forthcoming. Now, at our general meeting there was a spirit of harmony. The new directorate was elected unanimously, as you can see in the minutes, a copy of which you must have already received. We have in the Fund 1,000 zlotys from the JDC and a nice amount of our own capital. Obviously, however, this will not take care all who stand in need of a loan. The war atmosphere is creating a critical situation. Credit has been shut off completely, and the tradesmen and artisans are struggling desperately to maintain themselves. Only one thing can ease the hardship – an adequate fund which will enable the hard-pressed tradesmen and artisans to keep their shops open and to earn their daily bread.

them. All this costs money. Where are we to get it? Please, please, help us, and together we shall fulfill our obligations.

(Excerpts from two letters to Y. Borenstein, New York, dated December 12, 1937 and April 25, 1938)

Rabbi Shmarya Finzterbush

FREE LOAN FUND: PLAN AND PRINCIPLES

The situation of the Jews is very precarious, due to the harsh treatment which Jewish tradesmen and artisans endure as a result of the antisemitic boycott program. Therefore, there is urgent need for a credit institution to which the hard-pressed tradesman and artisan may turn for a loan of 50 or 100 zlotys, enough to enable him to stay in business. Several years ago we had a Free Loan Fund, as well as a credit bank. These two agencies had to suspend operations because of lack of capital, but they have not as yet been dissolved. If we were to obtain sufficient capital from the United States and Canada, we could reactivate these important agencies and make it possible for many tradesmen and artisans to stay on their feet. If we had sufficient capital we would also get credit funds from the JDC. It is very important that you talk this over with out townspeople living in Canada, so that jointly a fund of two or three thousand zlotys may be established, for this vital purpose. A one-time contribution of a few dollars to a needy person will ease his life for a certain period, but if the contribution is to be meaningful and constructive, we must have a credit institution which will be there to aid the tradesman and the artisan, to keep them going.

As for the Free Loan Fund, this is certainly the loftiest ethical enterprise that we can establish. Constructive help provided by this Fund, backed with adequate capital, will help substantially 75 percent of the tradesmen and artisans. Their circumstances are beyond description; they must suspend their occupations because they are 100 or 200 zlotys short. They have to pay a ruinous interest; and in most cases, even so loans are unobtainable. The Fund would therefore be your crowning achievement – to rally the necessary funds for the efficient activation of *gemilut hesed.*

Your reservation is fully in place. The Fund must be founded on healthy and sound foundations, so that its operation and success be marked by public confidence and trust. My own suggestions therefor are the following:

1) The Fund must be a non-partisan and an independent institution;
2) Loans must be approved by the directorate and are to be granted only against promissory notes signed by two reliable guarantors. At the same time, each application must be taken up in its turn, according to its submittal date;
3) The amount of the loan is not to exceed 200 zlotys;

Bunim Mandelker

TOWARD COMMUNITY REORGANIZATION

On my election as Chairman of the Annopol Jewish Community, I set for myself the following goals:

1) To remove the accumulated mould caused by ineptness and neglect;

2) To reinvigorate the Jewish community, in every facet of management and function in which it would engage, and to consolidate it, as the only remaining representative Jewish entity (after many years of strife and dispute). In this I have been quite successful;

3) To bring order into the management of communal property and other assets;

4) To reactivate the institutions geared to help the destitute and the sick in our community and its vicinity. This I did with great strain and effort, but all of them began functioning;

5) To maintain close contact with all Rachovites, to practise strict supervision and tender reports on every act and issue.

These were the goals to which I devoted my strength and ability. In their consummation we were fortunate in having selected a rabbi of outstanding ability and energy. His participation in our work will, I am sure, accomplish everything, to the eternal credit of our community.

Conditions in our impoverished town are beyond description. The destitution cries to the heavens. The sacred task I have set for myself, to represent the Jewish community, is beyond my strength; I cannot provide even the absolute minimum. Winter is about to set in, and the poor are without firewood in their homes. With no fuel for their stoves, people remain in bed because of the bitter cold. Imagine these circumstances. We must provide the poor with some firewood and a few potatoes; these are man's prime needs, and without them he cannot survive even one day. Would that I didn't have to write you all this and cause you anguish. After all, you have been doing your share and more, and your help has been great indeed. It has kept hundreds of families on their feet all year, particularly on the Passover, when there must be gladness in every home. Small amounts go a long way in keeping people from going under. This, in brief, is the most important purpose of all.

Nor shall I overlook our wonderful school. We have put so much money and work into it. A hundred youngsters, most of them from impoverished homes, are receiving a modern education. In the winter months each child receives a roll and a glass of milk for breakfast. The hot milk warms the children, coming from their cold homes, and the food nourishes

livelihood and send the children to school or a yeshiva. Only a few could afford to enroll their children in the high school (in neighboring Krashnik)..

To the poverty created by the hardships of war (our town was on the front line, at the Wisla) there was added, in Poland, the inbred hostility towards the Jew. In Rachov, as elsewhere, the Poles established workmen's guilds and cooperative stores for Poles. This naturally undermined the Jewish shopkeepers and artisans, whose entire livelihood depended on the business done on market days, when the peasants came to do their buying. In the mid-1920's, under the rule of Poland's Finance Minister Grabski, the tax burden, too, was exceedingly oppressive. The Jews were simply pushed out of the economy. The open boycott program organized by the Endek hoodlums worsened an already intolerable situation.

Many homes were unable to keep going and were reduced to alms. The few who still hung on developed a program of welfare work. There was *mattan beseter,* the highest form of charity, wherein neither the giver nor the recipient was aware of each other's identity. There were also so-called "loans" to families on the brink of collapse; the funds were made available by several people, and repayment was on the basis of "when you can afford it". Volunteer women went about town, collecting food for the needy. Also helpful were the cooperative bank, a respected financial institution, well-organized (see further), and a Free Loan Fund. —

As the need grew, the local Jewish community could no longer bear the burden alone nor provide even the minimum, and repeated pleas were dispatched to the townspeople who had immigrated to the United States and Canada. These Rachovites across the sea never abandoned their impoverished townspeople. From time to time, particularly at the advent of the holidays, they sent parcels or a few dollars. Now, in the late 1930's, shortly before the outbreak of the Second World War, when poverty had stricken everyone, an effort was made to channel all the funds coming from overseas to an establishment framework (Free Loan Fund). But there were also sporadic activities, in emergency cases, of rescuing people from total disintegration.

These activities, such as *mattan beseter* and the "Festival Fund", continued coming from overseas all year around, but what led to the establishment of the Fund was the feeling of loss of self-respect and human self-esteem, even on the part of people in dire circumstances. They were determined to manage welfare aid efficiently, and that the manner of distribution should become more respectable.

The extensive information about these efforts, constantly sent abroad by the heads of the community (the chairman of the Community Council and the Rabbi, as well as party and cultural leaders) was not always attentively received abroad. The people there still clung to the traditional forms of charity; also, they were influenced by the diatribes sent to them against the "innovations" introduced into the welfare work.

its eyes to the Endek anti-Jewish propaganda among the villagers. Also, the heavy tax burden, "the wagon of Treasury Minister Grabski," hurt the small merchant and the artisan. Rachov was hard hit indeed.

The community as a whole maintained its poise, living on hope for better days. An outsider would have seen no change, either in the individual behavior or in public affairs. The homes of the once "prosperous" showed nothing different in the manner of the household or in clothes or in the custom of "Sabbath hospitality", when strangers invited to these homes basked in the glow of the candles and the light of the crystal chandeliers suspended from the ceiling. The members of the family "pinched their cheeks to keep them rosy", as the saying goes. For what the Jews lacked in material comforts was well-concealed by their self-respect.

COMMUNITY AGENCIES AND SERVICES

For as long as I can remember, the community agencies suffered from inertia. The most important services were rendered by employees whose salaries, paid by the community, were hardly enough to keep body and soul together. They did their work without a hand to guide them, doing things just as a matter of habit. Community-owned property was not kept up properly. The "dignitaries" and their coterie (no one knew how or when they were elected) were detached from reality, when it came to the genuine needs of the community. Their main function revealed itself on the town's festive occasions, when, dressed in their Sabbath best, they would crop up alongside the authorities, on the dais.

This was how things went along for years. In the mid-1920's a strong Zionist influence was felt in the town. Together with the craftsmen, the Zionists made up the progressive segment of the Jewish population. This was reflected in the community elections in 1931, which elected five Zionists to the community council. However, the process of consolidation was slowed down by the severe economic situation of most Rachov Jews. Much of the community work was done by volunteers, in management as well as services.

A genuine revival occurred in the mid-1930's. Two young, energetic persons were responsible: Bunim (Binche) Mandelker and Rabbi Shmaryahu Finzterbush, the newly-selected rabbi of Rachov. The two knew how to attract young and old, people of goodwill ready to ease life for others, despite the critical situation. Under the leadership of the two, much was accomplished in all sectors of community life.

WELFARE ACTIVITIES

Of the once affluent Rachov-Annopol community, bustling and vigorous three generations earlier, only a faint shadow remained. After the First World War many of our townspeople couldn't make a go of it any more, although they tried hard. Many families in respectable circumstances before the war became impoverished, even though outwardly they maintained their former mode of living. The entire family joined in the effort to earn a

According to Document 16/19, an edict was issued to separate Annopol from Rachov and to set up the formal community in Annopol.

Jewish children were taught reading and writing Yiddish in hiding. But some Jews – the teacher Aharon Burstein among them, defied danger and petitioned the authorities in Russian to allow the Jewish children to be taught in their own tongue.

Shmuel Nitzan

COMMUNITY LIFE AND INSTITUTIONS

Annopol-Rachov was a typical Jewish town; for hundreds of years, since its inception, about 80% of its inhabitants were Jews. Located 76 kilometers southwest of Lublin, its nearest access to a railway station was in the town of Krashnik, 28 kilometers away, on this route. On the same line, in the opposite direction across the Wisla river, was the town of Opatov.

Annopol-Rachov Down the Generations

As far as we know, this was a small but high-spirited community; in earlier times it was also affluent. It prospered under a democratic regimen, and its leaders were elected directly by the Jewish population. The community was recognized by the authorities as an autonomous representative of the local Jewish population, as well as of those residing in the surrounding villages. The town's leaders and dignitaries saw to all its needs, serving the community in perfect faith and at no recompense. They knew how to stand their ground, and they repulsed all efforts on the part of governmental instances to harrass the Jewish community.

Only faint echoes of this prosperous town were still in evidence at the end of the First World War. After the war many of our townspeople, try as hard as they could, were not able to remain on their feet. Many families, up to the war comfortable and prosperous, were stricken with impoverishment – although outwardly they appeared quite tne same. By having each member of the family do his share, they managed to feed themselves and to send their children to the heder and yeshiva, and later to other schools. Only a few were in the position to give their children a high school education, in nearby Krashnik.

Part of the impoverishment was due to the devastation wrought by the hostilities during the First World War (our town was on the front line, near the Wisla). More of it was engendered by the imbedded hatred for the Jew in independent Poland. In our town, as in many other localities, Polish artisan guilds and cooperative stores were opened; these naturally encroached on the livelihood of the Jewish craftsmen and shopkeepers, whose sole subsistence came from what they earned on market days, when the farmers came from neighboring villages to buy their needs. The Government's antisemitic policy shut

Jews guilty of such high crimes that we should be threatened with confinement in Moral Correction houses for years on end? Is such harsh punishment to be directed against a handful of Jews for refusing to abandon their people's traditions, such as wearing the shtreimel or other attire? Whenever a new edict is issued, we Jews are fair target. We cannot seek protection anywhere. You cannot imagine, sir, what we have to undergo. Mothers spend days on end weeping for their young children. They wait with aching hearts for their children to return, without signs of blows and bruises, with their earlocks still there in place. Some Jews do wear long trousers. Not every Jew wears a shtreimel. Not every Jewish bride has her hair shorn before the wedding. Does the regime have to enact such edicts against a part of the Jewish people, to whom tradition is so important, no less than the blue-visored caps are for the non-Jews? Is it human to force the pious to give up the way of life which they inherited from generations and generations?

"Hundres of years ago the Jews in Spain were forced to deny their faith. They were subjected to treatment of the harshest kind, the hells of the Inquisition, such as being burnt at the stake. Their flesh was pierced with hot spears. Children were thrown into the furnaces, in full view of their parents. All this did not break the spirit of the tortured and tormented Jews. The survivors lived in underground caves and there they prayed to their God. In the Roman ghetto the Jews suffered all kinds of cruelty and still clung to their faith. That was our heroism."

Kleinman, the man who had drawn up the petition, had this to say:

"Honorable Representative of the Authorities!

"Ask the mayor of our town. Let him tell you how we, the Jews, have been taking part with the other citizens in vital activities in all spheres. Everything that exists here, and all around us, we have a share in it. What is more, Jewish soldiers and officers have given their lives for our country's independence, just as the Christians have. Jewish fighting men came here in devious ways from abroad to help overcome the forces of imperialism, which robbed the Polish people of their freedom. Who knows? Theirs may have been the same spirit which Prince Poniatovski showed when he said, before drowning in the depths of the Alster, 'God has placed in our hands the preservation of our people's honor, and to Him only shall we return our honor.'

"I ask you, noble sir, and you ask those above you: Why this ingratitude that is shown to us, the Jews?"

Nothing came of this meeting. The development of political struggles of the Polish patriots against the oppressiveness of the Czar led to terrorism, accompanied by a wave of anti-semitic outbursts. The Church took a hand in closing down the schools with a mixed Jewish-Christian enrollment. In Annopol the Jewish hospital was also closed down. The Church opened a hospital of its own in Godchiradov.

to the supreme authorities of the land (Archives, Document No. 3841/22, dated April 22, 1849 and addressed to the Chairman of the State Council). Their main presentation was against the brutality of the police, which was deliberately misinterpreting the edict to impose upon the Jews a denial of their religious heritage. The petition, requesting that a stop be put to the evil decree, was signed by 1) Esther Weinberg, shopkeeper, and 2) Yitzhak Meir Goldreich, assistant worker in the soap industry. The very signing of the document bespoke of great courage and daring on the part of the signers, and it symbolized the firm stand of the Jews in the face of mortal danger.

Another protocol dating to that era (No. 15, dated December 10, 1849) tells that, following the protest lodged with the supreme governmental authorities, a high official of the Commission of the Interior arrived in Annopol and held a meeting with Jewish representatives.

"Today," announced Annopol's Mayor Jan Belchnik, "on December 10, 1849, we had the pleasure of honoring the Omnipotent Adviser to the supreme state instances, Stanislav Beyernatzki and his secretary, Ludovic Shlivinski. At the Adviser's request, a delegation of the members of the Old Testament presented itself before him, consisting of the following: 1) Rabbi Nachmon Rubinstein, 2) the *shochtim* Shmuel Sheinman and Hirsh Zilber, 3) the religious magistrate Adelberg, 4) Nahmon Foigl, 5) Moishe Borenstein, 6) Moishe Fishman, 7) Yitzhok Meir Goldreich, 8) Aharon Lefkovitz, 9) Esther Weinberg, 10) Abraham Teitelman, 11) Manis Brafman, 12) Shloime Brick, 13) David Freishteier, 14) Eliyohu Kleinman.

The Adviser took pains to explain that he had come in order to clarify the situation relevant to the incorrect interpretation given to the state edict by the Jews. The purpose of the edict, he said, was to effect progress and advancement, to adapt the outward dress of the Old Testament people to the European style. He couldn't understand the stubbornness of the Jews and their insistence on maintaining their secretive traditions. "Is this edict," he asked, "which forbids Jews to wear fur-trimmed hats (shtreimels) and to cut off a bride's hair before the wedding, contrary to the laws of the Testament? If it is not, why make such an ado about its enforcement? Every edict promulgated by the regime must be carried out; this is the discipline required of each and every citizen of the state."

The Adviser went on to ask that the signatories to the petition to the District Regime stand up and identify themselves. Esther Weinberg and Yitzhok Meir Goldreich did so. Esther Weinberg further stated;

"Honorable Representative of the Authorities!

"First I wish to say that it is not we Jews who are working against the government; whatever is done is against us, the Jews. You, noble sir, are well aware that I and Yitzhok Goldreich signed the complaint against the local police. We stated our grievance, in the name of Jews of Annopol. Tell me, O noble representative of the government, are we

"The Commission for Interior Affairs is notifying the Jewish population that, by virtue of By-law No. 13,119, dated July 19, 1848, it is forbidden to wear clothes that are outwardly distinctive from those of the general population in the land. This By-law does not apply to the councillors and clergymen of the Old Testament.

"It is forbidden to wear silk cloaks, long coats, fur hats, long cloaks, Jewish hats, skullcaps, short-waisted trousers, shoes, beards, earlocks and long hair covering the temples. Young men are not to grow ringlet earlocks. Instead of their ancient costumes, the Jews are to wear the same clothes that do the others in the Polish Kingdom, according to the Russian cut, the long coat worn by the Russian traders.

"Jewish women are forbidden to wear turbans, bow knots, dresses cut according to the Jewish design, colored shoes, expensive embroidered dresses, and ornaments. Rabbis and religious magistrates are hereby obligated not to allow the hair of the bride to be cut off for the wedding ceremony. If the Jewish women do not wish to expose their heads, they may wear kerchiefs drawn down to the forehead, as well as wigs, in cases of skin disease. Jewish women may be inspected (by the local authorities) to ascertain obedience. Anyone not conforming with this law shall be liable to the following punishments:

1) Isolated detention in the House of Moral Correction up to two years;

2) Army service; if not suited for army service, to be detained in the House of Moral Correction or be sent to the Penal Battalions for a period of 10 to 12 years."

(Archives, Document "Government Directive").

This proclamation, in several copies, was pasted on the walls of the large buildings.

The Commissar's report to the District Representative on the Interior Commission (No. 3/8/11) describes in detail how this edict was consummated and the measures taken by the police to its enforce it:

"When the edict was made public, the towns were seized with consternation. The police is on the watch in the noon hours. When the religious young men return from the house of prayer, the policement dart forth from their hiding places and catch the recalcitrants, and cut off their earlocks, which they brandish aloft, to intimidate the others. The teachers have to go to the homes of the pupils, behind lock and key. In the streets one already sees Jews dressed in clothes of Russian cut; their earlocks they hide behind their ears. The women help the men as if they were lame, so as to keep the police away. No weddings or any other happy occasions are held. People come together secretly in the evening. The Jewish mothers wrap the heads and necks of their children with towels or put kerchiefs on their faces, as if they were suffering from toothache. Of course, the trained policemen expose everything, in time."

Commisar Andjei Konicki

The true nature of that cruel edict and the police terrorism, directed mainly against the pious, can be gathered from a document of protest which the Jews drew up; ignoring the danger involved, and determined that no edict should overcome them, they sent a petition

"On June 28, 1830, there appeared before the City Council the Rabbi of the Old Testament Nahman Rubinstein, together with Yitzhak Tauber, 68 (parents Abraham and Miriam, deceased, owned a tavern). At the same time there came two witnesses: David Mackler, teacher, and Abraham Korenfeld, deacon. Immediately after them came Rahela Wagn, 17 (parents deceased, dealt in calves), an orphan from the village of Opochka. The two witnesses testified that yesterday at 9 o'clock a wedding canopy was put up and Yitzhak Tauber consecrated the maiden Rahela Wagn" (Wedding Certificate No. 23).

"On September 1, 1830, there appeared before the City Council at 9 in the morning, Rabbi Nahman Rubinstein and Yenkel Brafman, 58, a widower. Parents Leibush and Bluma dealt in flour (mother deceased). Also Freida Luksenteil, 16, daughter of Yitzhak and Mitl (father is deceased). Witnesses Yosef Gaston, sexton, and David Goldreich, testified that yesterday, at 3 o'clock in the afternoon, Yenkel Brafman consecrated the maiden Freidel Luksenteil". Signed: Rubinstein, Gaston, Goldreich, Brafman, Luksenteil. (Archives, Document No. 54).

Apparently Rabbi Rubinstein's blessing for fruitfulness and multiplication was pronounced at an opportune time.

More complicated was the matter of infant registry. After the **brith** performance the father, midwife and the newborn babe had to appear at the Municipality to obtain a birth certificate:

"On December 17, 1832 there appeared at the Municipality a member of the Old Testament faith Leib Sheps, tailor, 36, of Annopol, with two witnesses, Moishe Bader and Moishe Fishman. Leib Sheps brought with him a circumcised infant (male), born here in Annopol on December 4, 1832, at 3 o'clock in the afternoon. The mother, Pessia, is from the Gottlieb family. The child is named David". Signed by those in attendacne at the Municipality (Archives, Document No. 111).

"On August 18, 1850, there appeared at the Municipality Manis Brafman, a shopkeeper in Annopol, 30, and witnesses David Meckler and Hillel Goldreich. Manis Brafman presented a circumcised boy born on August 8, 1850, at 9 o'clock in the evening, here in Annopol. The mother, Hodes, comes from the Tauber family. The boy was given the name Moses" (Archives, Document No. 214). Signed by those in attendance at the Municipality.

Strong Opposition and Protests Against Decrees

At the same time, the history of our community is studded with events of other kinds. Every period produced its own evil decrees against the Jews, designed to disrupt their orderly way of life. Every new decree brought despair, disillusion and hardships. The authorities issued an edict forbidding Jews to wear their national attire. Beards and earlocks were to be shorn off. What harm were the Jews doing by wearing their distinctive attire and observing happy events and holidays in public? There was no mistaking the antisemitic venom in these decrees. Here is an example of such a public edict:

The Ulshevski family owned a tavern and an attached brewery. Poor business conditions forced the family to suspend operations. There was no choice but to lease the tavern and brewery to someone capable of turning the property into a tax-paying and profitable undertaking.

As people say: *"Where there's money, there's also wisdom".* R. Aharon Levkovitz, an important merchant known for his resourceful ideas, undertook to rescue the business from possible bankruptcy (Document No. 40/92, 7): *"A sacred contract between Vincenti and Katazhina Ulshevski, party of the first part, and Aharon Levkovitz, party of the second part. The members of the Ulshevski family do hereby agree to lease their tavern and brewery, located not far from the Wisla, to a resident of Annopol, Aharon Levkovitz, for a period of one year, with an option to extend the contract each year by payment beforehand of 450 Polish zlotys in silver coin. All the taxes will be paid by him to the Treasury. Aharon Levkovitz is to sell a flagon of spirits and a flagon of beer, at cost, to the owners, as well as to the members of the Annopol Council members, whenever they should so desire. Aharon Levkovitz agrees not to make loans to people who are tenants of others. This contract is to be in force as of June 19, 1811". Signed: Ulshevski-Levkovitz.* R. Aharon went to work at once. First he transferred the tavern to the center of the market place, not far from the Wurzenbergs. In the beginning he charged low prices for the liquor. He refurbished the brewery, and bought up the hops from the Duke of Rachov. Levkovitz became known for the good quality of his beverages.

Establishment of a Jewish Hospital

Among the affluent merchants and shopkeepers, who were also active in community affairs, were Leib Frishteier, Manis Wurzenberg, Moishe Bornstein, Manis Brafman and Rahel Wagman. They were among the founders of the Jewish hospital in Annopol.

The entire population attended the dedication ceremonies. The Mayor and the town dignitaries praised the Jews for their initiative, enterprise and resourcefulness. Rabi Nahman Rubinstein blessed the founders, who had "erected in the town a Jewish Hospital, as did the wise Jews in the big cities – Warsaw, Lodz and Cracow". *"May this hospital always be empty,"* the Rabbi said. *"May the Jews always be strong and healthy! May the Jews multiply, Amen!"* His blessing ran true for quite a long time.

Weddings, Births and Infant Registry

Statistics on weddings and births in our town show, that as of 1826 and the middle of the century, Annopol had two weddings a month. The affluent used to marry their children off at a young age – young men at the age of 18 and young ladies at 16. The artisans lagged behind, due, no doubt, to matters of dowry, and they married their children off at a riper age. At times, a prosperous widower already in the prime of life would marry a Jewish farm girl or a young and pretty daughter of a small business family which had known better days. This was one way of bringing good fortune to a poor orphaned girl:

of his home by unidentified assassins. Later his sons sold the estate to Yaacov-Leib Rosenberg.

Elazar Goldner

THE IMPORTANT ROLE OF RACHOV'S JEWS

Historical evidence indicates that, as of the beginning of the 19th Century, the Jews of our town played an important role in the cultural and social life of the general community. They helped found the school for the entire population, regardless of the nationality of its pupils. Jewish children attended general schools, where they learned the Polish and Russian tongues, as well as the *heder.*

The rabbi and the head of education activities in the Jewish Community Council conducted an extensive religious program among the Jews. The Council received certain privileges from the authorities.

Broadened Economic Base Leads to Founding of School

The merchants were engaged in the management of public enterprises, as well as of private business. Shopkeepers did a brisk trade. The artisans were busy in shoemaking, tailoring and other crafts.

It should be mentioned that, at that time, Rachov-Annopol was a city, with a mayor — not the small town that it was between the two World Wars. In a report by the chairman of the Municipal Council, we find the following:

"In connection with the instructions of His Excellency the Governor No. 2632-18/6, I have the honor of requesting that a new order be published and issued to the Mayor of Annapol, that the citizens be compelled to sign a protocol regarding the maintenance of a school and teachers, which 76 Jews have agreed to sign. On the other hand, 20 Christians, whose names appear herein, have refused to sign. Since Rachov and Annopol are a single entity, one school is likely to serve the children in our area, as well. Only cooperation with Rachov will guarantee its existence" (Lublin Province Archives, 31.1.1816, No. 1391-40). The document explicitly points to the consistency of the Jews in their desire to promote learning. At a general assembly of Rachov's citizenry, Chairman Tziran appreciatively told his audience that the 76 Jewish signatures attested to the wisdom and understanding of the "Old Testament" people of Annopol, as the Jews were respectfully called. Secretary Mazurkewich praised the Jews for their faithful devotion to the development of the city on the mercantile side, in shopkeeping, craftsmanship, construction and farming, as well as for their contribution to culture.

The Jewish businessmen expanded the town's commercial horizons, as they did elsewhere in the district. Jewish brains were good for commerce. Contacts were maintained with estate owners, religious institutions, brewers, taverns, foresters, quarriers, and the like.

THE "RACHOV" FARM – A JEWISH ESTATE

(According to W.S. Flishinski)

"Rachov" was the name of a large farming community which took in the villages of Rachov and Jacobovitze and the Lang farm (on the left bank of the Wisla). In the 19th Century, the Rachov farm was considered one of the largest and finest in the Lublin district. In the course of time the farmland was divided among the local peasants.

Legends in Polish literature say that Rachov was in existence in olden times, passing from hand to hand among members of the nobility and the reigning family. One of these noble families, which had accepted the Catholic faith, erected in a neighboring town, early in the 18th Century, a church named for St. Anna. This may well be behind the change in the name of the place from Rachov to Annopol (Anna's town).

Another legend, quoted in the Dictionary of Geography, has it that, back in the days of King Boleslav Shmiali (the Daring) in the 12th Century, the owner of the estate, a woman by the name of Anna Rachova, built a church in honor of St. Anna, around which grew the community eventually known as Annopol-Rachov. Flishinski states, in his work: *"It is difficult to speak about Annopol without adding the popular name 'Rachov'. After the first World War, the authorities tried to get the inhabitants used to the name 'Annopol' – without success. 'Rachov' remained 'Rachov' (not only among the Jews); peasants came from far and wide to the 'Rachov fairs'. The villagers came to the community offices in Rachov to settle their administrative matters. School children and their parents elsewhere knew about the Rachov schools. In independent Poland the name 'Annopol' became more firmly entrenched; 'Rachov' was used in reference to the village – actually the small street leading to the Rachov farm, plus the farm itself. One may therefore call it Rachov-Annopol or Annopol-Rachov" (pp.5-6).*

For two hundred years, in the 16th and 17th Centuries, the lands in the area belonged to the Morstein family. This family, of German origin, owned many banks and buildings in Cracow, having dispossessed their previous owners – debtors who had gone into bankruptcy. The Morsteins exploited the favorable location of the site – close to the Wisla river and the intersection of the north-south and east-west highways. They helped develop the locality until it became a town, under autonomous urban rule.

In 1792 all these estates were acquired by Duke Yosef Grabowski of Posnan. He deeded them to his daughter Aniela, who inherited the properties on the death of her father. Aniela was very proud of her noble extraction, and kept aloof from the plain folk.

When the nobleman's daughter decided to marry, she discussed it with her adviser, the milkman Baruch Friestier. He found no match for her in the vicinity, and was thereupon sent to Lithuania to find a likely candidate from the nobility. After an exchange of love letters with Duke Tishkevich, the two decided to meet somewhere abroad. "Lady boss" Aniela sold her farm to the son of the Rabbi of Ozerov, who in turn sold it to the same Baruch Friestier. Soon afterwards, in 1906, Baruch Friestier was murdered in the garden

c) The assumption that the community had long been rooted in the town is bolstered by the fact that, of the 20 houses in the town, 19 were owned by Jews[9].

The table "The Growth of the Jewish Population" (compared with the number of the town's general population) is taken from the article in WSF[10] and from the material made available to us by "Yad VaShem".

NOTES

1. In one place two coffins of the dead were found; one also contained an axe fashioned out of stone (WSF, 30).
2. Ibid., according to the introduction in the "Geographical Lexicon", vol. 15. During the reign of Poland's King Boleslav Shmiali, a woman named Anna Rachova divided her land between her two sons, who were in contention with each other. After she had erected a church on the spot, in honor of her patroness, St. Anna, the community was given the name Annopol. See the seal of the town.
3. For this, see the excellent monograph by L. Goldner.
4. See further the diary of a Yuzefov resident.
5. "The Last Road".
6. Raphael Mahler, "Jews in Old Poland in the Light of Numbers", Warsaw, 1958.
7. Among other motives mentioned are a) the desire to spare the lower income groups (since the purpose of the census was to serve the collection of the head-tax); b) the inexactness in reporting the ages of the infants, and c) the desire to conceal the names of the young men eligible for army service.
8. See L. Goldner, "The Important Role of Old Rachov", which bolsters the assumption that Jews had been living there much earlier.
9. WSF, 110-111. Translated from Polish by Fella Priwess.
10. See page .
11. Ibid., 104. The division, according to age and sex: 8 grandfathers, 26 married men and widowers, 31 boys, total men – 67; 2 great-grandmothers, 29 grandmothers, 29 married women and widows, 29 girls, total women – 69; 37 Jews in the surrounding villages. Total (one year and older) – in the year 1764 – 173.

    During the period of Russian rule of Poland, from early in the 19th Century to the First World War, Rachov was close to the Austrian border, which explains why the authorities forbade outside Jews to settle in Rachov (1823-1862). Before 1925 the number of Jews dropped, but during 1850-1856 there was an increase. Despite the restrictions, Jews constituted 80% of the population even in those days.

    Along with the growth of the Jewish population, there was an increase – almost proportional – of the other inhabitants.

the builders and defenders of the Jewish State. After the Holocaust, they were joined by some of the survivors; the others found a haven for their families overseas.

Can we ever forget the hundreds of our brothers and sisters who could have been here with us? Only their images remain in our memory. Rachov, the bustling Jewish town, with its fervent youth, is no more. With the Nazi occupation, our Christian neighbors, in the town and around it, took a hand in the slaughter of the Jews, robbing and pillaging whatever the Jews had accumulated over the generations. No trace of Rachov-Annopol has been left. One of our townspeople, returning from a visit to the area in the 1960's, described it:

"Blocks of large, modern buildings. Electric lights and paved streets. On the site of the fire-fighting station – a fine movie and theatre building. Phosphorus is being mined with modern technology. There's even a vocational school in the town. But nowhere is the melody of the Talmud to be heard, chanted by yeshiva boys in their ringlet earlocks. Where the clubs and societies of young people once stood, there is only silence. There are no Jews in Rachov any more"[5].

We are attempting here to reconstruct the life of Rachov's Jews – for us and especially for the generations to come, so that they may know their origins and the way of life their grandparents and ancestors called their own. Page by page the memories group themselves together, through records, testimonies and taped stories by Rachovites from all over the world.

The Jews of Rachov: Demographic Data

We shall use the figures set forth in the tables compiled in the work by the historian Prof. Raphael Mahler, based on the population census of Poland's Jews carried out at the end of 1764 and early 1765[6]. Dr. Mahler regards this census as being of prime importance for several reasons, mainly because it was taken a few years before the partition of Poland. The partition, in addition to affecting the political situation of the Jews in Eastern Europe, also took place when the old feudal economic system disintegrated and gave way to modern capitalism. The census provides a picture of East European Jewry, at the end of an era in Jewish history. This was the period of the emergence of Hasidism in full bloom – a clear indication of the decline of the hierarchic community life system, along with the breakdown of feudalism in the kingdom.

The Mahler study is of importance to the history of Rachov because of the conclusions that may be drawn from it:

a) In the period (more than 200 years ago), the Jewish community of Rachov numbered more than 250 souls, of whom 22% lived in five villages in the vicinity. Here we assume that the census did not reflect the true situation, for various reasons[7].

b) In that period our community was well-organized, as it had to be in order to extend its services to the surrounding villages, as well[8].

Shmuel Nitzan

JEWS IN RACHOV – ANNOPOL

The Beginning and End of the Jewish Community

On the right bank of the Wisla, which rises in the snow-covered Carpathian mountains in southern Poland and courses to the Baltic Sea to the north, phosphorus miners unearthed, in 1927-8, ancient graves and remnants of human skeletons. Based on these and other excavations, archaeologists concluded that these were the remains of a human settlement on the spot dating back to the Neolithic age (4,500 BCE)[1]. But this is not what holds interest for us. Chroniclers who will come here to seek traces of settlements in goneby periods will also find many legends and tales of what had taken place on this site, known in the 12th or 13th Century as Rachov (later Annopol[2]). Our own interest is in the "Rachovites", the Jews of Rachov.

We want to know who were the first Jews to arrive there and establish a thriving community of merchants and craftsmen, gaining their livelihood honorably, raising children and coming to their final resting place in the "old" or the "new" cemetery, until the advent of the Messiah. As early as the end of the 19th Century some young men left the town to seek their fortune in the big cities or across the sea; they had simply outgrown the town. Yet they remained attached to their birthplace and to those whom they left behind, the living and the departed. They didn't forget those years of their youth, and they longed for the fields and forests they once knew so well. Those who could afford it later came back to visit the town and meet former friends and companions.

Fixing a date for the inception of the Rachov Jewish community is no easy matter. A variety of versions places it between the 16th and 18th Centuries. What is certain and proven is that Jews constituted 80% of the town's overall population and contributed significantly to its economic and social development[3], to the point that their endeavors earned the praise and recognition of the authorities.

A turn for the worse came about already in the First World War. Although the town was distant from any border, its strategic position drew it into the orbit of international conflict. In the war years, 1914-1918, the front lines ran right through the town. The inhabitants were evacuated and the town was almost completely destroyed[4].

In the aftermath of the war, Poland gained its independence, but with it came a new wave of antisemitism. The Jews of Rachov became impoverished. They knew that no respite was in sight. Many of the young people began looking for a way out. In the 1920's they organized "Hashomer Hatzair" and "Hechalutz" groups, intending to leave Poland and head for Eretz-Israel, but, with few exceptions, they lost courage. A second wave of "young pioneers" appeared in the 1930's. They were more successful, but they were too few and too late. Still, many did make it. Coming to Eretz-Israel, they quickly found their places there – in the kibbutz, the village, the town, and they were privileged to be among

Jews in Rachov

should be remembered that books of this nature are quite stereotyped, with little room or opportunity for innovation other than the choice of emphasis. We have therefore organized the material in chronological sequence, in three parts:

a) The Rachov/Annopol community, from dawn to dusk, centuries of creative life;
b) Annihilation: struggle and disaster;
c) The survival of the remnants.

In addition to the budgetary limitations, we had to contend with a shortage in help, in handling the tremendous amount of the accumulated material. In our attempt to achieve authenticity, we established an order of priorities: 1) accounts by participants and eye-witnesses, 2) diaries in which events were noted down soon after their occurrence, 3) accounts drawn from memory. In cases of doubt, the material was set aside for further study. Detectable items of folklore and the like were deleted and names were changed to avoid misunderstanding. In other cases, several accounts of the same subject were combined, in order to give a better picture of the incident.

We trust that the reader will find the book and its contents worthy of the memory of our townspeople, whose martyrdom and remembrance this volume seeks to perpetuate.

The Editor

INTRODUCTION

The title of this volume, TESTIMONY AND REMEMBRANCE, has reference to the two elements which make up its contents:

a) A compilation put together with diligence and devotion by the surviving remnants of the Holocaust, of documents, certifications and testimonies taken in the camps, close to liberation, either through questionnaires of uniform questions or through a free version of the witness. This material was gathered and catalogued by Yad VaShem in Jerusalem and placed in its "Central Archives of Holocaust and Heroism", which readily gave us all the information available about our community.

b) Memoirs and accounts, recorded by the tellers (on tape or otherwise), about the time of the happenings described, or shortly thereafter. Here some difficulty was encountered in differentiating between facts and the transpiration of the events, as recalled by the teller, from whom one cannot expect compiete objectivity. Since the two are to some extent intermingled, we exercised a certain amount of flexibility.

At the same time, it was necessary to check the information even if it stemmed from memory. The validity of every event, incident, names and dates had to be checked, whether through reference in some document or comparison with another account of the same incident. The choice between them, if there had to be one, was left to the judgment of the reader. Hopefully, people engaged in researching the Holocaust and the heroism, or students working on the theme, may yet reveal some facts at present unknown about this tragic period in the history of our people in the European diaspora.

Purposes and goals. The name of the book indicates its purpose and the direction of its goals. It is intended to serve as testimony to what happened to Rachov and its townspeople during that period, on the cursed continent. The testimony was taken from eye-witnesses who themselves went through the tortures of body and soul or who had heard the accounts from eye-witnesses who later perished. However, much of the book is devoted to a collection of memoirs and stories about the life of our community during the centuries preceding the Holocaust, as well as to an account of the recovery made by Rachovers in Israel and the diaspora.

The main goal is to reach the generation of the Holocaust and those who came in its aftermath. It is important that we and they learn the vital historical lesson of not basking in the illusions of "the grace of the nations", for, as we are told in Proverbs (14:34), "sin is the grace of nations".

Even as we went through the material, we were impressed by its content, scope and form. Many items which were not intended to appear in print were found acceptable. Whatever deletions or abbreviations were made stemmed from budgetary limitations. We tried to make maximal use of all kinds of material, as it accommodated the purpose. It

CONTENTS

DEATH AND ANNIHILATION

5738 – 30th year of the State of Israel

35th year of the destruction of the
Community and the deportation of its Jews

Technosdar Ltd., Tel-Aviv

RACHOV-ANNOPOL

Testimony
and
Remembrance

Editor: SHMUEL NITZAN

Published by the
Townspeople Association of Rachov-Annopol
(Lublin District) and Vicinity and the
"OZ" Commemoration Fund

PREFACE

It is not by chance that the survivors in Jewish communities all over the world have chosen the commemorative volume as the proper perpetuation of their communities and loved ones in days past and of those annihilated by the Nazi arch enemy. In all its wanderings the Jewish people has carried along the Holy Bible and the books of law and commentary compiled in the course of generations, as a treasure trove from which it drew guidance, comfort and faith.

The books published to date contain a voluminous collection of historical data, events, folklore and much attestation, first hand and authentic, about the life, the struggle and the last days under Nazi occupation. In their totality these books add up to an important source whence students and authors will draw information and material for producing the chronicles of the Jewish world and the Jewish communities no longer in existence.

I have been privileged to witness the consolidation of the Rachov-Annopol volume, and the meticulous and diligent work of Mr. Shmuel Nitzan. Thanks to his work and that of many others, there has come forth a well-edited volume which reflects the course of the community from its inception to the end. I have discovered that this tiny community, known by name only to those residing in its vicinity or those familiar with the history of Polish Jewry, had produced a unique type of Jew and recorded chapters worthy of note and remembrance.

The approach of many of the participants in this volume, in writing their memoirs and impressions, is not one of indulgence in nostalgia over the past. Many of them have charted new courses, built families and struck roots in new homes, in Israel and elsewhere, and are proud Jews and solid citizens. Their attitude toward the past is one of love and appreciation of days past. Far from feeling embarrassed by the history of their town, they are aware of the power and the grace embodied in the Jewish way of life, and have made it fertile soil for enriching the life of the individual.

In perusing the pages of this volume, one learns a lesson about the power concealed in that life, about the values and world outlook of simple Jewish folk, in whom Judaism and humanism found a common expression.

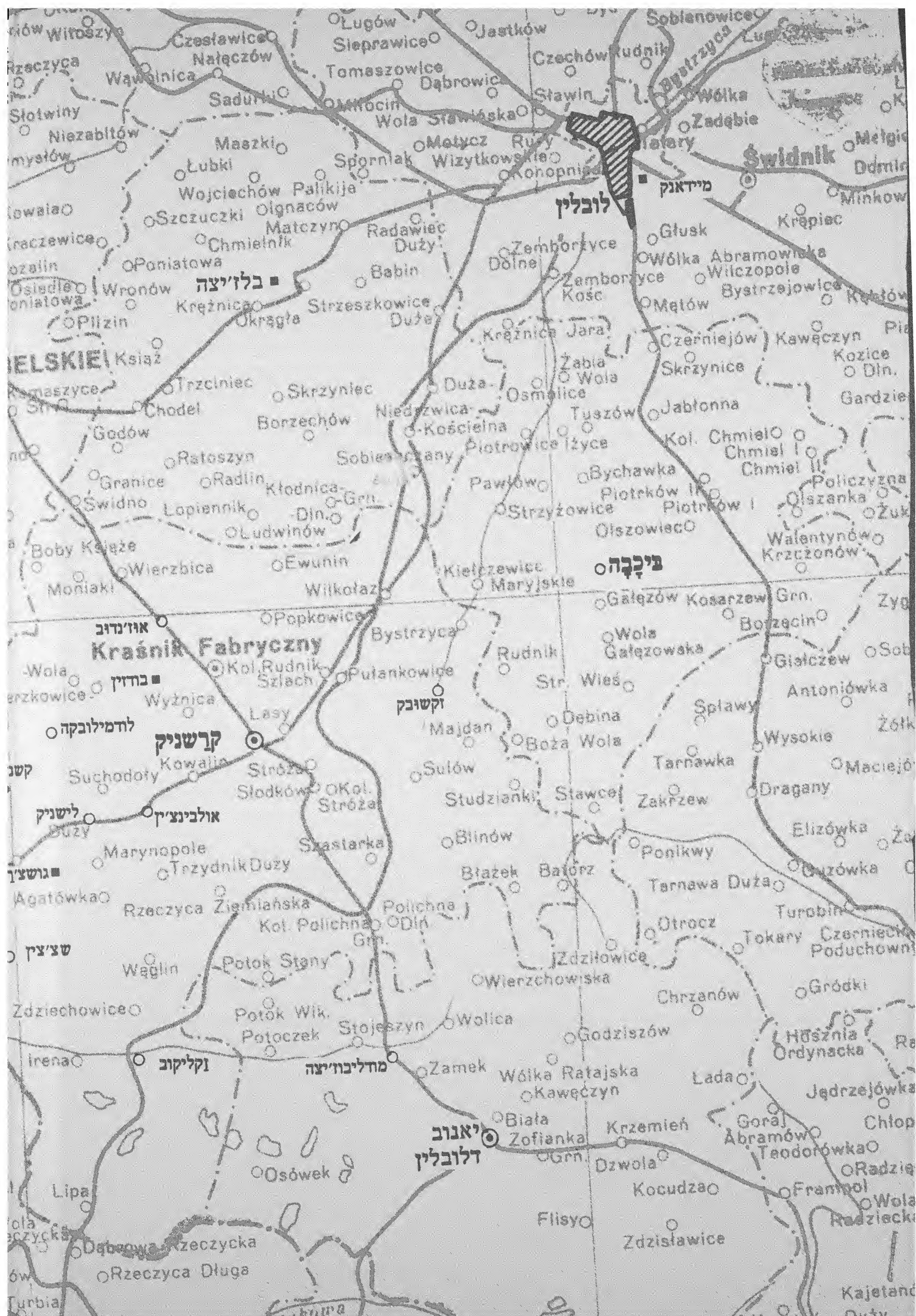
Dr. ISRAEL GUTMAN
Holocaust Research Center
Yad-Vashem, Jerusalem

For He established a testimony in Jacob. . .
That the generation to come might know them,
even the children that should be born;
Who shall arise and tell them to their children.

(Psalms 78:5–6)

Then they. . . spoke one with another. . .
And a book of remembrance was written. . .

(Malachi 3:16)

Wiłoszyn
Ługów
Jastków
Sobianowice
Czesławice
Sieprawice
Rzeczyca
Nałęczów
Tomaszowice
Czechów
Rudnik
Bystrzyca
Wąwolnica
Dąbrowica
Sławin
Wólka
Sadurki
Zadębie
Słotwiny
Wola Sławińska
Niezabitów
Maszki
Motycz
Ruty
Świdnik
Spornlak
Wizytkowskie
Melgiew
Łubki
Konopnica
מיידאנק
Wojciechów
Palikija
לובלין
Minkow
Szczuczki
Ignaców
Krępiec
Matczyn
Radawiec Duży
Głusk
Chmielnik
Zemborzyce Dolne
Wólka Abramowicka
Poniatowa
Wilczopole
Wronów
בלז׳יצה
Babin
Zemborzyce Kość
Bystrzejowice
Kręźnica Okrągła
Strzeszkowice Duże
Mętów
Plizin
Kręźnica Jara
Czerniejów
Kawęczyn
Kozice Dln.
Książ
Żabia Wola
Skrzynice
Trzciniec
Skrzyniec
Duża
Osmolice
Gardzie
Chodel
Jabłonna
Niedrzwica Kościelna
Tuszów
Borzechów
Godów
Kol. Chmiel
Chmiel I
Chmiel II
Ratoszyn
Sobieszczany
Piotrowice
Iżyce
Bychawka
Granice
Radlin
Kłodnica Grn.
Pawłów
Piotrków II
Policzyzna
Świdno
Łopiennik
Dln.
Piotrków I
Olszanka
Żuk
Strzyżowice
Ludwinów
Olszowiec
Walentynów
Boby Księże
Krzczonów
Wierzbica
Ewunin
Kiełczewice
בּיכָבָה
Moniaki
Wilkołaz
Maryjskie
Gałęzów
Kosarzew Grn.
אוז׳נדוב
Popkowice
Bystrzyca
Borzęcin
Kraśnik Fabryczny
Wola Gałęzowska
Rudnik
Giełczew
Kol. Rudnik Szlach
Wola
בודזין
Pułankowice
Str. Wieś
Antoniówka
Wyżnica
זקשובק
Lasy
Dębina
Spławy
לודמילובקה
קרשניק
Majdan
Boża Wola
Wysokie
Kowalin
Tarnawka
Stróża
Sułów
Suchodoły
Słodków
Kol. Stróża
Studzianki
Stawce
Zakrzew
Dragany
לישניק
אולבינצ׳ין
Duży
Elizówka
Szastarka
Blinów
Marynopole
Ponikwy
גושצ׳ין
Trzydnik Duży
Błażek
Batorz
Tarnawa Duża
Agatówka
Rzeczyca Ziemiańska
Polichna
Turobin
Kol. Polichna
Dln.
Otrocz
Tokary
Czerniecin
Poduchowny
שצ׳צין
Grn.
Zdziłowice
Węglin
Potok Stany
Wierzchowiska
Gródki
Chrzanów
Zdziechowice
Potok Wlk.
Wolica
Potoczek
Stojeszyn
Godziszów
Huszcza Ordynacka
Irena
זקליקוב
מודליבוז׳יצה
Zamek
Wólka Ratajska
Łada
Kawęczyn
Jędrzejówka
Biała
Krzemień
Goraj
Abramów
יאנוב דלובלין
Zofianka
Teodorówka
Grn.
Dzwola
Radzięcin
Osówek
Kocudza
Frampol
Lipa
Wola Radziecka
Flisy
Zdzisławice
Dąbrowa Rzeczycka
Rzeczyca Długa
Turbia
Kajetanów

ראחוב/ אנגופול, נפת לובלין
שמות יישובי האיזור
המוזכרים בספר – בעברית
■ מחנה לעבודת כפייה
או מחנה השמדה
ראחוב
אנגופול
אופולה
יוזפוב
שווייצ׳כוב
גראבובקה
אוז׳ארוב
לינוב
קרולובקה
יאנישוב
מנישק
קושין
יאקובוביצה
אופטוב
זאוויחוסט
בורוב
סנדומייז׳
Skaryszew
LIPSKO
OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI
Kamienna
Iłżanka
Opatówka
San
Odechów
Zakrzówek
Kazanów
Jasieniec Solecki
Tymienica
Ciepielów
Rekówka
Chotcza
Gniazdków
Baranów
Białobrzegi
Wola Solecka
Przedmieście Dalsze
Solec
Kamień
Piotrowin
Wrzelowiec
Kaliszany
Kluczkowice
Niesiołowice
Tarłów
Pocześle
Boiska Str.
Bliskowice
Słupia
Nowe
Sucha
Wólka
Dąbrowa
Lasocin
Dębno
Biedrzychów
Czachów
Karsy
Julianów
Ćmielów
Wyszmontów
Janików
Czyżów Szlach.
Przybysławice
Bidziny
Stodoły
Sobótka
Garbów
Łukawa
Słupcza
Góry Wysokie
Dwikozy
Wysiadłów
Gerlachów
Rożki
Kleczanów
Obrazów
Andruszkowice
Samborzec
Chobrzany
Gorzyce
Zaleszany
Sokolniki
Chwałowice
Antoniów
Radomyśl
Zbydniów
Brzezie
Gierczyce
Daromin
Meczenice
Wilczyce
Kobylany
Włostów
Lipnik
Dobrocice
Iwaniska
Ujazd
Bogoria
Nieskurzów
Gołoszyce
Biskupice
Modliborzyce
Kornacice
Przeuszyn
Wojciechowice
Bogusławice
Sadowie
Grocholice
Brzustowa
Podgrodzie
Denków
Czarna-Glina
Bodzechów
Szewna
Bukowie
Chmielów
Kunów
Janik
Sudół
Boria
Ruda Kościelna
Gliniany
Lemierze
Brzozowa
Wólka Lipowa
Skarbka
Wólka Tarłowska
Sulejów
Bałtów
Okół
Michałów
Olechów
Karolów
Tarnówek
Trzemcha
Osówka
Sienno
Grechów
Krzyżanówka
Grabowiec
Koszary
Maziarze
Rzeczniów
Gozdawa
Długowola
Nw. Wieś
Jawor Solecki
Pawliczka
Prędocin
Błaziny
Pasztowa Wola
Chwałowice
Marianów
Krzyżanowice
Czerwona
Bakowa
Leszczyny
Szymanów
Krępa-Kościelna
Lipa
Miklas
Sadkowice
Pawłowice
Zęborzyn
Ciszyce
Pętkowice
Rybitwy
Pławy
Prawno
Idalin
Chruślina
Wandalin
Zagrody
Niezdów
Łaziska
Kępa Gostecka
Bracieiowice
Zakrzów
Głusko Duże
Wrzelów
Zagłoba
Karczmiska
Rogów
Wilków
Dobre
Zastów Polanowski
Rudki
Sycyna
Andrzejów
Pcin
Wielgie
Kałków
Dąbrowa
Alojzów
Dzierzkówek
Zalesie
Ostrownica
Wólka Kowalków
Niedarczów Dln.
Wólka Twarogowa
Tczów Średni
Brzezinki Str.
Bór Kunowski
Brody
Staw Kunowski
Sarnówek
Dąbrówka
Miłkowska Karczma
Nietulisko
Kol. Redka
Jędrzejowice
Waśniów
Podszkodzie
Miłków
Momina
Zwola
Budy Brodzkie
Szczeglice
Miłoszowice
Jurkowice